

କୃଷି: ମିଳୟା ଶୁଦ୍ଧିକାରୀ ଦୁର୍ଗାୟା: ସଦୃଶ: ମିଳି ।
 ମହାଦେବ: ହେମାନ୍ତକାଳୀୟାୟା: ଶୁଦ୍ଧିକାରୀ ।

ଦେବ: ମନନ: ହେମାନ୍ତକାଳୀୟାୟା: ସଦୃଶ: ମିଳି ।
 ମହାଦେବ: ହେମାନ୍ତକାଳୀୟାୟା: ଶୁଦ୍ଧିକାରୀ ।

ତେନ ମୁକ୍ତେନ ମୁକ୍ତିମାୟା ନୁ ମୁକ୍ତମର୍ତ୍ତବ୍ୟ ।
 ହେମାନ୍ତକାଳୀୟାୟା: ସଦୃଶ: ମିଳି ।
 ଏକା ମୁକ୍ତେନ । ମହାଦେବ: ହେମାନ୍ତକାଳୀୟାୟା: ଶୁଦ୍ଧିକାରୀ ।
 ମହାଦେବ: ହେମାନ୍ତକାଳୀୟାୟା: ଶୁଦ୍ଧିକାରୀ ।
 ମହାଦେବ: ହେମାନ୍ତକାଳୀୟାୟା: ଶୁଦ୍ଧିକାରୀ ।
 ମହାଦେବ: ହେମାନ୍ତକାଳୀୟାୟା: ଶୁଦ୍ଧିକାରୀ ।
 ମହାଦେବ: ହେମାନ୍ତକାଳୀୟାୟା: ଶୁଦ୍ଧିକାରୀ ।
 ମହାଦେବ: ହେମାନ୍ତକାଳୀୟାୟା: ଶୁଦ୍ଧିକାରୀ ।

ମହାଦେବ: ହେମାନ୍ତକାଳୀୟାୟା: ଶୁଦ୍ଧିକାରୀ ।
 ମହାଦେବ: ହେମାନ୍ତକାଳୀୟାୟା: ଶୁଦ୍ଧିକାରୀ ।
 ମହାଦେବ: ହେମାନ୍ତକାଳୀୟାୟା: ଶୁଦ୍ଧିକାରୀ ।

॥ श्रीः ॥

उत्तरमीमांसा

नाम

वेदान्तदर्शनम् ।

श्रीमद्वेदव्यासप्रणीतम्

स्वामिगोविन्दानन्दोद्भाषितया भाष्यरत्नप्रभया भासितेन

श्रीशङ्कराचार्यकृत-

शारीरकनाम्ना भाष्येण संयुतम् ।

श्रीमदुदासीनपरमहंसपण्डित केशवानन्दस्वामिकृत-

टिप्पणीसमेतं च ।

एतच्च भारतीतीर्थकृताधिकरणमालासमन्वितम्

ऐनापुरे इत्युपाख्योद्धवाचार्येण च

शोधयित्वा

श्रीकृष्णदासात्मज-

गङ्गाविष्णु, खेमराजाभ्यां

मुम्बय्यां

श्रीवेङ्कटेश्वरमुद्रालयेऽङ्कितम् ।

संवत् १९४४ शके १८०९

(१८६७ ख्रिष्टाब्दिक २५ तमनियमानुसारेण राजराजपट्टाकढीकृतोऽयं ग्रन्थः

॥ भूमिका ॥

इह खलु धर्मार्थकाममोक्षेषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्ष एव परमः पुरुषार्थः तस्य निखिलदुःखनिवृत्त्युपरक्तनिरतिशयानन्दरूपात्मात्मकतया नित्यत्वेनानावृत्तिरूपत्वात् । एवमेव हि श्रुतिस्मृतीहासपुराणयुक्त्यनुभवसिद्धम् । स च वेदान्तैकवेद्याशनायायतीतापेतब्रह्मक्षत्रादिभेदासंसारिब्रह्मात्मैकत्वनिश्चयसाध्यः । स च निश्चयो देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिनिवेशवशादनात्मधर्मान्कर्तृत्वभोक्तृत्वादीनात्मनिमन्यमानानां नानाविधकुतर्काकुलचेतसां दुःसाध्यः न तांस्तर्ककुशलश्रुत्यर्थविवेचकगुरुमनुप्रादायोपनिषदां सहलाप्यपि यथाभूतमात्मतत्त्वं संबोधयितुमीशते अतस्तानुद्दिधीर्षुर्भगवान् वेदव्यासोऽद्वैतब्रह्मात्मकं श्रुत्यर्थं निर्णेतुमनेकन्यायोपबृंहित्वाध्यायचतुष्टयात्मिकामुत्तरमीमांसामारचयांचकार । साप्यतिसंक्षिप्तार्थकतया विना भाष्यं पुरुषायुषेणापि दुर्विज्ञेयेति विलोच्य परमकारुण्योपेतमानसो भगवान् स्वामिश्रीशंकराचार्यो भाष्यवलयालंकृतां तां चकार । तदपि गूढगम्भीरार्थकतयाऽनायासेन नार्थबोधरुदिति पर्यालोच्य सर्वान् नरानुपचिकीर्षुः स्वामिश्रीगोविन्दानन्दोनुकम्पया रत्नप्रभया भासयांचकार । सापि क्वचित् क्वचित् गुप्तार्थकेति विलोच्य मया क्वचित् क्वचिद्विपणैरलंकृता । यद्यपि व्यासनिर्मितेष्वेषु सूत्रेष्विदानीं नानाविधानि भाष्याण्युपलभ्यन्ते तथापि शाङ्करभाष्यस्यास्य निष्पक्षार्थप्रतिपादकतया प्रामाणिकैः प्रामाण्याङ्गीकारेण सर्वापेक्षयास्याभ्यर्हितत्वमिति सूपादेयमिदमाप्तैः । यद्यप्येतद्भाष्यं पूर्वं मुद्रितमभूत्तथापि यथावद्भाष्यकारसंप्रदायसिद्धसमग्रपाठकं न मुद्रितमिति दीदानीं गङ्गाविष्णुवणिक्प्रार्थनया मया भाष्यकारसम्प्रदायसिद्धपाठानुसारेण संशोधितम् । प्रार्थये चादौ विश्वेश्वरं मद्रणकर्तुः श्रेष्ठिश्रीगङ्गाविष्णोः प्रयत्नं सफलीकर्तुम् । प्रसीदन्तु चानेन

प्रयत्नेन भगवद्भाष्यकारचरणा इति मुहुर्भ्यर्थयेहं श्रीमदुदासीनपरम-
हंसपण्डितकेशवानन्दस्वामी ॥

उपरि तावत्केशवानन्दस्वामिना लिखितं यथायथं ज्ञेयमेव । परं च ।
कलिकातायां एशियाटिकसोसायटीनाम्न्या जनतया मुद्रितपुस्तके
तृतीयाध्यायचतुर्थपादीया रत्नप्रभा न मिलितेति स पादो रत्नप्रभा-
भासितो न इति केषांचिदाभासः समजनि इति भाति । परं चास्मान्
अमरकोशटीकाकारमहेश्वरपुस्तकालयतो लब्धशाङ्करभाष्ये मिलिते-
ति स पादः पश्चात्तथैवाङ्कित्वा पुस्तकचरमभागे निवेशितो विद्यते पर्या-
प्तौ चाधिकरणज्ञानार्थं श्रीभारतीतीर्थविरचिताधिकरणमालापि संवे-
शिता इति । अत्र पुस्तकमुद्रणकाले मनुजनिष्ठनिसर्गभ्रमेणोर्वरिता-
न्प्रमादांस्तावत्सहन्तामार्या इति प्रार्थितप्रायमेवेत्यशेषमतिमङ्गलम् ।

ऐनापुरे इत्सुपाख्यबाळाचार्या-

त्मज उद्भवाचार्यः ।

ब्रह्मसूत्रीयषोडशपादार्थदर्शनम् निर्घण्टपत्रम् ।

प्रतिपाद्यविषयाः ।

अध्यायाङ्काः पादाङ्काः

सुस्पष्टब्रह्मबोधकश्रुतिवाक्यानां समन्वयः, ...	१	१
उपास्यब्रह्मवाचकास्पष्टश्रुतिवाक्यानां समन्वयः,	१	२
ज्ञेयब्रह्मप्रतिपादकास्पष्टश्रुतिवाक्यानां समन्वयः,	१	३
अव्यक्तादिसन्दिग्धपदमात्राणामेव समन्वयः, ...	१	४

साङ्ख्ययोगकाणादादिस्मृतिभिः साङ्ख्यादिप्रयुक्तकैश्च

वेदान्तसमन्वयस्य विरोधपरिहारः, २ १

साङ्ख्यादिमतानां दुष्टत्वप्रदर्शनम्, ... २ २

पूर्वभागेण पञ्चमहाभूतश्रुतीनां उत्तरभागेण च

जीवश्रुतीनां परस्परविरोधपरिहारः, ... २ ३

लिङ्गशरीरश्रुतीनां विरोधपरिहारः, ... २ ४

जीवस्य परलोकगमनागमनविचारपूर्वकवैराग्यनि-

रूपणम्, ... ३ १

पूर्वभागेण त्वं-पदार्थस्य उत्तरभागेण तत्-पदार्थस्य

च शोधनं, ... ३ २

सगुणवियासु गुणोपसंहारस्य, निर्गुणे ब्रह्माणि अपुन-

रूपपदोपसंहारस्य च निरूपणम्, ... ३ ३

निर्गुणज्ञानस्य बहिरङ्गसाधनभूतानां आश्रमयज्ञा-

दीनां, अन्तरङ्गसाधनभूतानां च शमदमश्रवण-

मननादीनां निरूपणम्, ... ३ ४

श्रवणाद्यावृत्त्या निर्गुणं, उपासनया सगुणं वा

ब्रह्म साक्षात्कृतवतो जीवतः पुण्यपापलेपवि-

नाशलक्षणाया मुक्तेरभिधानम् ... ४ १

स्त्रियमाणस्य उत्क्रान्तिप्रकारदर्शनम्, ... ४ २

सगुणब्रह्मविदो मृतस्योत्तरमार्गाभिगमनम् ... ४ ३

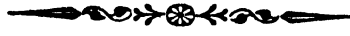
पूर्वभागेण निर्गुणब्रह्मविदो विदेहकैवल्यप्राप्तेः, उ-

त्तरभागेण च सगुणब्रह्मविदो ब्रह्मलोकस्थिते-

निरूपणम्, ... ४ ४

व्यासाधिकरणार्थदर्शनं निर्घण्टपत्रम् ।

समन्वयारूपप्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे ।

प्रतिपाद्यविषयाः ।

रुत्राङ्काः । अ०ङ्काः ।

ब्रह्मणो विचार्यत्वम्, ...	१	१
ब्रह्मणो लक्ष्यत्वं	२	२
ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वं, १ वर्णकम्, } ब्रह्मणो वेदैकमेयता, २ वर्णकं, }	३	३
वेदान्तानां ब्रह्मबोधकत्वं, १ वर्णकं, } वेदान्तानां ब्रह्मण्यवसितत्वं, २ वर्णकम्, }	४	४
प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वाभावकथनम्, ...	५-११	५
आनन्दमयकोषस्य परमात्मत्वं, १ वर्णकं, } ब्रह्मण आनन्दमयजीवाधारत्वं, २ वर्णकं, }	१२-१९	६
आदित्यान्तर्गतहिरण्यपुरुषस्येश्वरत्वम्, ...	२०-२१	७
परब्रह्मण आकाशशब्दवाच्यत्वम्, ...	२२	८
ब्रह्मण आकाशशब्दवत् प्राणशब्दवाच्यत्वं, ...	२३	९
परब्रह्मणो ज्योतिःशब्दवाच्यत्वं, ...	२४-२७	१०
ब्रह्मणः प्राणशब्दप्रतिपाद्यत्वं, ...	२८-३१	११

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे ।

ब्रह्मण उपास्यत्वम्, ...	१-८	१
ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं, ...	९-१०	२
चेतनयोर्जीवेश्वरयोर्हृद्गुहागतत्वम्, ...	११-१२	३
छायाजीवान्यदेवान् हित्वा परब्रह्मण एवोपास्यत्वम्, ...	१३-१७	४

इतिपाद्यविषयाः ।

सू०

अधि०

प्रधानजीवेतरस्येश्वरस्यैवान्तर्यामिशब्दवाच्यत्वं,	१८-२०	५
प्रधानजीवो निराकृत्येश्वरस्य भूतयोनित्वम्, ..	२१-२३	६
ब्रह्मणो वैश्वानरशब्दवाच्यत्वम्, ...	२४-३२	७

उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे ।

सूत्रात्महिरण्यगर्भप्रधानभोक्तृजीवेश्वराणां मध्ये

केवलमीश्वरस्यैव सर्वाधिष्ठानभूतत्वम्, ... १-७ १

प्राणपरेशयोर्मध्ये परेशस्यैव सत्यशब्देन श्रेष्ठत्वम्, ८-९ २

प्रणवब्रह्मणोर्मध्ये ब्रह्मण एवाक्षरशब्दवाच्यत्वम्, १०-१२ ३

अपर-परब्रह्मणोर्मध्ये परब्रह्मण एव त्रिमात्रेण

प्रणवेन ध्येयत्वम्, ... १३ ४

दहराकाशत्वेन प्रतीयमानानां वियजीवब्रह्मणां

मध्ये ब्रह्मण एव तदाकाशवाच्यत्वम्, ... १४-१८ ५

अक्षिपुरुषत्वेनापाततः प्रतीयमानयोर्जीवपरेशयोः

परेशस्यैव तत्पदवाच्यत्वम्, ... १९-२१ ६

जगत्प्रकाशत्वेनोपलब्धयोः सूर्यादितेजःपदार्थचैतन्ययो-

श्चैतन्यस्यैव तत्प्रकाशत्वम्, ... २२-२३ ७

जीवात्मपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एवाङ्गुष्ठमात्रपुरुष-

शब्देन प्रतिपादनम्, ... २४-२५ ८

देवानां निर्गुणविद्यायामधिकारनिरूपणम्, ... २६-३३ ९

शूद्राणां वेदानधिकारकथनपूर्वकः शोकाकुलत्वेन

शूद्रनाममात्रधारिणो जानश्रुतेर्वेदविद्याधिगमः, ३४-३८ १०

प्राणत्वेनाम्नातानां वज्रवायुपरेशानां मध्ये परेशस्यैव

तादृशप्राणशब्दवाच्यत्वम्, ... ३९ ११

प्रतिपाद्यविषयाः ।

ब्रह्मणः परत्वज्योतिष्ट्वे,	...	ब्र० ४०	अधि० १२
ब्रह्मण आकाशशब्दवाच्यत्वं,	...	४१	१३
ब्रह्मणो विज्ञानमयशब्दवाच्यत्वं,	...	४२-४३	१४

उक्ताध्यायस्य चतुर्थपादे ।

कारणावस्थापन्नस्य स्थूलशरीरस्यैवाव्यक्तशब्दवाच्यत्वं,	१-७	१
श्रुतिप्रामितप्रकृति-स्मृतिसम्मतप्रधानयोर्मध्ये तादृशप्र- कृतेरेवाजाशब्दवाच्यत्वम्,	... ८-१०	२
प्राणचक्षुःश्रोत्रमनोऽन्धानां पञ्चपञ्चजनशब्दवाच्यत्वं,	११-१३	३
ब्रह्मप्रतिपादकवेदान्तवाक्यसमन्वयानां युक्तियुक्तत्वं,	१४-१५	४
प्राणजीवपरात्मनां मध्ये परात्मन एव कृत्स्नजगत्कर्तृ- त्वेन बालाकिना ब्रह्मत्वेनोक्तानां षोडशपुरुषाणां कर्तृत्वनिराकरणं,	... १६-१८	५
संशयितजीवपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एव श्रव- णमननादिविषयीकर्तृत्वम्,	... १९-२२	६
ब्रह्मणो निमित्तोपादानोभयकारणत्वं,	... २३-२७	७
परमाणुशून्यादीनां श्रुत्युक्तानामपि जगत्कारणत्व- मपहाय ब्रह्मण एव प्रतिनियतजगत्कारणत्वं,	२८	८

इति प्रथमाध्यायः

अविरोधाख्यद्वितीयोध्यायस्य प्रथमपादे ।

प्रतिपाद्यविषयाः ।	सू०	अधि०
साङ्ख्यस्मृत्या वेदसङ्कोचस्यायुक्तत्वं, ...	१-२	१
योगस्मृत्याऽपि वेदसङ्कोचस्यायुक्तत्वं, ...	३	२
वैलक्षण्याख्ययुक्तिद्वाराऽपि वेदान्तवाक्यानामबाध्यत्वं, ४-११		३
काणादबौद्धादीनां स्मृतियुक्तिभ्यामपि वेदवाक्याना- मबाध्यत्वम्, ...	१२	४
भोक्तृभोग्यभेदवतोऽपि परब्रह्मणोऽद्वैतत्वस्याबाधात्वं, १३		५
ब्रह्मणि भेदाभेदयोर्व्यावहारिकत्वमद्वितीयत्वस्य च तात्त्विकत्वम्, ...	१४-२०	६
सर्वज्ञत्वेन जीवसंसारमिथ्यात्वं च स्वनिर्लेपत्वं च पश्यतः परमेश्वरस्य न हिताहितभागदोषः, २१-२३		७
अद्वितीयस्यापि ब्रह्मणः क्रमेण नानाकार्याणां सृष्टिसम्भावना, ...	२४-२५	८
ईश्वरस्योपादानरूपपरिणामिकारणत्वव्यवस्थापनं, २६-२९		९
ईश्वरस्याशरीरित्वेऽपि मायावित्त्वम्, ... ३०-३१		१०
नित्यतृप्तस्येश्वरस्यापि प्रयोजनं विनाऽशेषजगदुत्पादनं, ३२-३३ ११		
कर्मनियन्त्रितानां जीवानां सुखदुःखनिमित्तमात्रस्य जगत्संहरतश्च नैर्घृण्यदोषाभावः, ... ३४-३६		१२
निर्गुणस्यापि ब्रह्मणो विवर्त्तरूपेण प्रकृतित्वसिद्धिः, ३७		१३

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे ।

साङ्ख्यानमतप्रधानस्य जगद्धेयत्वखण्डनं, ... १-१०	१
असदृशोद्भवे काणाददृष्टान्तस्यास्तित्वं, ... ११	२
परमाणूनां संयोगेन जगदुत्पत्तेर्युक्तिविरुद्धत्वं, १२-१७	३

प्रतिपाद्यविषयाः ।

सू०

अधि०

ईश्वरादिन्नानां बाह्यवस्त्वस्तित्ववादिबौद्धविशे-

षसम्मतानां परमाणूनां शब्दास्पर्शादीनाञ्च

जगदुत्पादकत्वमतखण्डनं, ... १८-२७ ४

विज्ञानवादिबौद्धसम्मतविज्ञानस्य जगत्कर्तृत्वा-

दिखण्डनं, ... २८-३२ ५

जीवादिसप्तपदार्थवादिनां बौद्धान्तराणां मतखण्डनं, ३३-३६ ६

तटस्थेश्वरवादस्यायुक्तत्वं, ... ३७-४१ ७

जीवोत्पत्त्यादेरयुक्तत्वं, ... ४२-४५ ८

उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे ।

वेदान्तवादिमते आकाशस्यानित्यत्वकथनम्, ... १-७ १

खरूपवतो ब्रह्मणो वायोरुत्पत्तिकथनम्, ... ८ २

सद्रूपस्य ब्रह्मणोऽजन्यत्वं जगज्जनकत्वञ्च, ... ९ ३

कार्यकारणयोरभेदेन वायुभूतस्य ब्रह्मणस्तेजःसृष्टिः, १० ४

वेदोक्ततेजोरूपब्रह्मणो जलोत्पत्तिसिद्धिः, ... ११ ५

छान्दोग्योपनिषदुक्तजलोत्पन्नान्नस्य पृथिव्यर्थकत्वं, १२ ६

पूर्वपूर्वकार्योपाधिकाद्ब्रह्मण उत्तरोत्तरकार्योत्पत्ति-

सिद्धिः, ... १३ ७

लयकाले पृथिव्यादीनां विपरीतक्रमकल्पनं ... १४ ८

प्राणादीनां भूतेष्वन्तर्भावान्न तेषां सृष्टिक्रमभङ्गः, १५ ९

वपुषो जन्ममरणयोर्मुख्यत्वेन जीवस्यैतयोर्भाक्त्वं, १६ १०

जीवजन्मन औपाधिकत्वेन तस्य वस्तुतो नित्यत्वं, १७ ११

जीवस्याचिद्रूपत्वखण्डनपूर्विका तच्चिद्रूपत्वसिद्धिः, १८ १२

जीवस्याणुत्वखण्डनपूर्वकं तत्सर्वगत्वप्रतिपादनं, १९-३२ १३

प्रतिपाद्यविषयाः ।	सू०	अधि०
जीवस्याकर्तृत्वनिरसनपूर्वकं तत्कर्तृत्वप्रतिपादनं, ३३-३९		१४
जीवकर्तृत्वस्याध्यस्तत्वेनावस्तविकत्वं, ... ४०		१५
जीवस्येश्वरप्रवृत्तत्वेन न रागप्रवृत्तत्वं, ... ४१-४२		१६
औपाधिककल्पनैर्जीवेशयोर्जीवानाञ्च परस्परं व्यवहारव्यवस्था, ... ४३-५३		१७

उक्ताध्यायस्य चतुर्थपादे ।

इन्द्रियाणामनादित्वनिराकरणपूर्वकं तेषामात्म- समुत्पन्नत्वम्, ... १-४	१
इन्द्रियाणामेकादशसङ्ख्याकत्वस्य वेदान्तसम्मतत्वं, ५-६	२
साङ्ख्यसम्मतोन्द्रियसर्वगत्वनिराकरणपूर्वकं तेषां प- रिच्छिन्नत्वकथनं, ... ७	३
प्राणस्यानादित्वखण्डनपूर्वकं तदुत्पत्तिसमाधानं, ८	४
प्राणवायोः स्वतन्त्रताकथनं, ... ९-१२	५
प्राणस्य समष्टिरूपेणाधिदैविकी विभुता आध्यात्मि- की तु तस्याल्पताऽदृश्यता चेन्द्रियवदिति, ... १३	६
इन्द्रियगणस्य देवताविशेषाधीनत्वकथनम्, ... १४-१६	७
विलक्षणत्वेन प्राणादिन्द्रियाणां पृथक्त्वं, ... १७-१९	८
सर्वजगत्सर्जने जीवस्याशक्तत्वादीशस्यैव सर्वशक्ति- मत्त्वात् तस्यैव तन्निर्मातृत्वं, ... २०-२२	९

इति द्वितीयाध्यायः ॥

साधनारूपतृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे ।

जीवस्य भाविशरीरबीजरूपसूक्ष्मभूतवेष्टितस्यैवेतो गमनम्	१-७	१
---	-----	---

प्रतिपाद्यविषयाः ।	सू०	अधि०
कर्मान्तरैः सानुशयस्य जीवस्य लोकान्तरारोहणम्,	८-११	२
पापिनां याम्यलोकगमनम्, ... १२-२१	१२-२१	३
अवरोहिणो जीवस्य वियदादिसमानत्वं, ... २२	२२	४
स्वर्गादवतरणकाले स्वर्ग-वृष्टि-पृथिवी-पुरुष-योपित्सु क्रमशो जनिष्यतो जीवस्य स्वर्गे वृष्टौ च जन्मनि त्वरा, तदितरेषु च जन्मनि विलम्ब इति .. २३	२३	५
सस्यादौ जीवस्य न मुख्यजन्म किन्तु संक्षेपमात्रमिति, २४-२७	२४-२७	६

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे ।

स्वप्नदृष्टेर्मिथ्यात्वकथनम् १-६	१-६	१
सुषुप्तिस्थानरूपस्य हृत्स्थब्रह्मण एकत्वस्थापनम्, ... ७-८	७-८	२
स्वप्नावस्थितस्यैव जीवस्य तस्मात् समुद्रोदो नापरस्येति, ९	९	३
मूर्च्छाया जाग्रदाद्यवस्थान्तरभिन्नत्वं, ... १०	१०	४
ब्रह्मणो नीरूपभावस्य वेदान्तसम्मतत्वं, ... ११-२१	११-२१	५
ब्रह्मणो निषेधातीतत्वेन सत्यत्वस्थापनं, ... २२-३०	२२-३०	६
ब्रह्मणोऽन्यस्यावस्तुत्वव्यवस्थापनं, ... ३१-३७	३१-३७	७
कर्मफलोत्पत्तिं प्रति ईश्वरस्यैव कर्तृत्वं नापूर्वस्येति, ३८-४१	३८-४१	८

उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे ।

छान्दोग्यबृहदारण्यकश्रुत्युक्तयोः पञ्चाग्निविवोपास- नयोः विध्यनुष्ठानफलसाम्येनैकत्वं, ... १-४	१-४	१
गुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वं, ... ५	५	२
छान्दोग्यकाण्वशाखयोरुद्गीथविद्याभेदकथनं, ... ६-८	६-८	३
ब्रह्मदृष्टेर्हेतुत्वेनाक्षरोद्गीथयोरेकत्वसम्पादनं, ... ९	९	४

प्रतिपाद्यविषयाः ।	सू०	अधि०
वसिष्ठत्वादिगुणानामुपसंहर्तव्यत्वं, ...	१०	५
आनन्दसत्यत्वादीनां ब्रह्मगुणानां प्रतिपत्तिफलत्वेन सर्वशाखासु समानत्वात् व्यवस्थापकविध्यभावाच्च तेषामुपसंहर्तव्यत्वम्	११-१३	६
पुरुषज्ञानस्य संसारकारणात्, ज्ञाननिवर्तकत्वात् पुरु- षस्यैव वेद्यत्वं, ...	१४-१५	७
ईश्वरस्यैवात्मशब्दवाच्यत्वं न विराज इति, ...	१६-१७	८
काण्वच्छान्दोग्यषष्ठयोर्द्वयोर्वस्त्वेकत्वम्, ...	१८	९
प्राणोपासनं प्रति प्राणविद्याप्राप्तयोरनग्नताबुद्ध्याचमन- योः अनग्नताबुद्धेरेव विधेयत्वं, ...	१९	१०
काण्वानामग्निरहस्यब्राह्मणबृहदारण्यकयोः पठितायाः शाण्डिल्यविद्याया एकविधात्वं, ...	२०-२२	११
अहरित्यादित्यगतस्याहमित्यक्षिगतस्य च वेद्यपुरुष- स्यैकत्वेऽपि स्थानविशेषे तन्नामविशेषस्य युक्तत्वं, २३	१२	
विद्यैकत्वाभावात् सम्भृत्यादीनां गुणानां शाण्डिल्य- विद्यादिषु अनुपसंहार्यत्वम्	२४	१३
तैत्तिरीयकताण्डिनोः पुरुषविद्यायाः पृथक्त्वम्	२५	१४
वेदमन्त्रप्रवर्ग्यादीनां विद्यानङ्गत्वं, ...	२६	१५
अर्थवादत्वेन पापपुण्ययोरुपाय- नस्य हानावुपसंहर्तव्यत्वं, १ वर्णकं		
पापपुण्यविधूननस्य हानार्थकत्व- मेव न चालनार्थकत्वं, २ वर्णकं	२७-२८	१६
मरणात् प्राक् उपास्ये साक्षात्कृ- ते सुरुतदुष्कृतक्षयः, ३ वर्णकं		
उपासकस्यैवार्चिरादिमार्गो न ज्ञानिन इत्यस्य व्यवस्था, २९-३०	१७	

प्रतिपाद्यविषयाः ।	सू०	अधि०
सर्वासूपासनासु उत्तरमार्गविधानं, ...	३१	१८
ब्रह्मतत्त्वज्ञानिनां मुक्तिर्नियता न तु पाक्षिकीत्यस्य प्रति-		
पादनम्, ...	३२	१९
आत्मस्वरूपलक्षकाणां निषेधानां परस्परोपसंहर्त-		
व्यत्वम्, ...	३३	२०
ऋतं पिबन्ताविति द्वा सुपर्णाविति च मन्त्रयोर्वैद्यै-		
कत्वम्, ...	३४	२१
एकशाखास्थयोः उषस्तकहोलयोर्ब्राह्मणयोर्विद्यैक्यप्रति-		
पादनम्, ...	३५-३६	२२
उपासनार्थं पृथक्त्वेनोपास्यस्य द्वैधज्ञानम्, ...	३७	२३
सत्यविद्याया एकत्वप्रतिपादनम्, ...	३८	२४
दहराकाशहार्दाकाशयोरुपसंहर्तव्यत्वम्, ...	३९	२५
उपासकस्य भोजने प्राणाहुतिलोपापत्तिः, ... ४०-४१	४०-४१	२६
उद्गीथकर्माङ्गीभूतदेवतोपासनाया अनियतत्वम्, ...	४२	२७
संवर्गविद्योक्ताधिदैववाय्वध्यात्मप्राणयोरनुचिन्तनस्य		
पृथक्त्वम्, ...	४३	२८
मनश्चिदादीनां स्वतन्त्रविद्यात्वस्वीकारः, ... ४४-५२	४४-५२	२९
भौतिकस्यात्मत्वनिराकरणपूर्वकतदन्यस्यात्मत्वप्रति-		
पादनम्, ...	५३-५४	३०
ऐतरेयगतोक्तयोपासनायां पृथिव्यादिदृष्टेः कौशीत-		
क्यामपि समानत्वम्, ...	५५-५६	३१
विराड्रूपवैश्वानरस्य कृत्स्नस्यैव ध्यातव्यत्वं न तदंशस्येति ५७	५७	३२
अनुष्ठातव्य-शाण्डिल्यदहरादिविद्यानां वेद्यब्रह्मभिन्न-		
त्वेन भिन्नत्वं, ...	५८	३३
आत्मनः सगुणोपासनायां एकस्य द्वयोर्बहूनाञ्च उपास-		

प्रतिपाद्यविषयाः ।

सू० अधि०

नानां वैकल्पिकनियमकथनं, ...	५९	३४
विकल्पेन समुच्चयेन वा प्रतीकोपासनाया ऐच्छिकत्वं, ६०		३५
विकल्पसमुच्चययोर्याथाकाम्यं, ... ६१-६६		३६

उक्ताध्यायस्य चतुर्थेपादे ।

आत्मज्ञानस्य स्वतन्त्रत्वं न ऋत्वर्थत्वं, ...	} १-१७	१
ऊर्ध्वरेतोरूपाश्रमाणामस्तित्वव्यवस्थापनं, १ वर्णकं		
लोककामिनामाश्रमिणां ब्रह्मनिष्ठानर्हत्वं, २ वर्णकं १८-२०		२
उद्गीथावयवस्योद्धारस्य ध्येयत्वं, ... २१-२२		३
औपनिषदाख्यानानां विद्यास्तावकत्वं, ... २३-२४		४
आत्मबोधस्य कर्मानपेक्षत्वम्, ... २५		५
विद्यायाः स्वोत्पत्तौ कर्मसापेक्षत्वम्, ... २६-२७		६
आपदि सर्वान्नाभ्यनुज्ञानं २८-३१		७
विद्यार्थानामाश्रमधर्माणाञ्च यज्ञादीनां सरुदनुष्ठानं, ३२-३५		८
अनाश्रमिणो ज्ञानसम्भावनम्, ... ३६-३९		९
आश्रमिणामवरोहाभावनिरूपणम्, ... ४०		१०
अष्टोर्ध्वरेतसः प्रायश्चित्तसद्भावः, ... ४१-४२		११
अष्टोर्ध्वरेतसः प्रायश्चित्तस्य आमुष्मिकशुद्धिजनकत्वं		
तादृशशुद्धिमतो व्यवहारानर्हत्वञ्च, ... ४३		१२
उपासनस्य ऋत्विक्कर्मत्वम्, ... ४४-४६		१३
मौनस्य विधेयत्वम्, ... ४७-४९		१४
बाल्यस्य भावशुद्धित्वं न वयःकामचारोभयत्वम्, ५०		१५
इह वा जन्मान्तरे वा ज्ञानोत्पत्तिरिति ज्ञानोत्पत्तेः		
पाक्षिकत्वम्, ... ५१		१६

प्रतिपाद्यविषयाः ।

सू० अधि०

सालोक्यादिमुक्तीनां जन्यत्वेन सातिशयत्वं निर्वाणमु-

क्तेश्च निरतिशयत्वम्, ... ५२ १७

इति तृतीयाध्यायः

फलाख्यचतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे ।

श्रवणादीनामावर्तनीयत्वम्, ...	१-२	१
ज्ञात्रां जीवेन स्वात्मतया ब्रह्मणो ग्राह्यत्वम् ...	३	२
प्रतीकेऽदृष्ट्यभावः, ...	४	३
अब्रह्मणि प्रतीके ब्रह्माधियः कर्तव्यत्वम्, ...	५	४
कर्माङ्गेष्वदित्यादिदृष्टीनां कर्तव्यत्वम्, ...	६	५
उपासनायामासनस्य नियतत्वम्, ...	७-१०	६
ध्यानसाधनस्यैकाग्र्यस्य प्रधानत्वेन दिग्देशकालानाम-		
नियमः, ...	११	७
उपास्तीनामामरणमावृत्तिः, ...	१२	८
ज्ञानिनः पापलेपाभावः, ...	१३	९
ज्ञानिन्नः पुण्यलेपाभावः, ...	१४	१०
सञ्चितयोरिवारब्धयोः पुण्यपापयोर्ज्ञानोदयसमये वि-		
नाशाभावः, ...	१५	११
अग्निहोत्रादिनित्यकर्मणो विद्योपयोग्यांशस्याविनाशः, १६-१७	१२	
सोपासनस्य निरुपासनस्य च नित्यकर्मणस्तारतम्येन		
विद्यासाधनत्वम्, ...	१८	१३
अधिकारिणां मुक्तिसद्भावः, ...	१९	१४

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे ।

वागादीनां मनसि वृत्तिप्रविलयो न स्वरूपेण, .	१-२	१
मनसः प्राणे वृत्त्या प्रविलयः, ...	३	२
प्राणस्य जीवे लयान्तरं पुनर्भूतेषु लयः, ...	४-६	३
ज्ञान्यज्ञानिनोरुत्क्रान्तेरपि साम्यम्, ...	७	४
तेजःप्रभृतीनां परमात्मनि वृत्त्या लयः, ...	८-११	५
देहादेव प्राणोत्क्रान्तेर्निषेधः, ...	१२-१४	६
तत्त्वज्ञानिनो वागादीनां परमात्मनि लयः, .	१५	७
तत्त्वविदो वागादीनां निःशेषेण परमात्मनि लयः	१६	८
उपासकस्योत्क्रान्तेर्विशेषवच्चम्, ...	१७	९
निशायामपि मृतानां रश्मिप्राप्तिः, ...	१८-१९	१०
दक्षिणायनमृतस्योपासकस्य ज्ञानफलप्राप्तिः, ...	२०-२१	११

उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे ।

अर्चिरादिकस्य ब्रह्मलोकमार्गस्यैकत्वम्, ...	१	१
संवत्सरादित्ययोर्मध्ये देवलोकवायुलोकौ सन्निवेशयि- तव्यौ, ...	२	२
वरुणादीनां सन्निवेशादार्चिरादिमार्गस्य व्यवस्थापितत्वं,	३	३
अर्चिरादीनामातिवाहिकत्वम्, ...	४-६	४
उत्तरमार्गेण कार्यब्रह्मगमनम्, ...	७-१४	५
प्रतीकोपासकानां ब्रह्मलोकाऽप्रापणं, ...	१५-१६	६

उक्तध्यायस्य चतुर्थपादे ।

मुक्तिरूपस्य वस्तुनः पुरातनत्वम्, ...	१-३	१
मुक्तस्य ब्रह्मणोऽभिन्नत्वम्, ...	४	२
मुक्तस्वरूपभूतस्य ब्रह्मणो युगपत् सविशेषत्वनिर्विशेष- त्वे, ...	५-७	३
अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं प्राप्तस्योपासकस्य भोग्य- वस्तूनां सृष्टौ मानससङ्कल्पस्यैव हेतुत्वं, ...	८-९	४
एकस्यापि पुरुषस्य देहभावाभावयोरैच्छिकत्वम्, १०-१४		५
सर्वेषां देहानां सात्मकत्वम्, ... १५-१६		६
ब्रह्मलोकगतानामुपासकानां जगत्सृष्टौ स्वातन्त्र्याभा- वेऽपि भोगमोक्षयोस्तेषां स्वातन्त्र्यसिद्धिः, १७-२२		७
इति चतुर्थध्यायः		

આદિત્ય પ્રાદેશી શક્તિ અવિચલિત, આમરૂપ આત્મક નિર્માનિકાષ્ટમરણી, દેશાનુરૂપ
 રેડિકાલ નિર્માનકર્તા, એકમત્તવાનિષ્ઠાચારી ॥

॥ अथ भक्त्या भक्त्या भक्त्या भक्त्या भक्त्या भक्त्या भक्त्या भक्त्या भक्त्या भक्त्या ॥

સંદર્ભ સ્ત્રોત : આનુષંગિકમંડળ અથવા માહિતી, લોકલ મંત્રાલયની ટીકા,
આ કાયદાના કોઈપણ અધિકારક

निविदाआवाप्तियोगिसिद्धिं अपाविहिद्वयं ॥

ଦେବତା: କାମାକ୍ଷୀ, ଶୁକ୍ରାକ୍ଷୀ
 ଦେବତା: ମାଦିହିନ୍ଦୁ, କାମିକାକ୍ଷୀ, ଶ୍ରୀଯୋଗିନ୍ଦ୍ର, କାମାକ୍ଷୀ, ମାଦିହିନ୍ଦୁ
 ଶ୍ରୀଯୋଗିନ୍ଦ୍ର, ଶ୍ରୀ: ମାଦିହିନ୍ଦୁ

প্রদান করি।
 প্রদান করি।
 প্রদান করি।

विनिर्णय विनिर्णय बुद्धेर्निर्णयः मन्त्रः ॥

...तस्यैव प्रमाणं विना न च तद्विषयः, विनिश्चयः कदा
...तस्यैव प्रमाणं विनिश्चयः कदा

॥ अथ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

[illegible][illegible]

मन्त्रोपदेशः ॥ अथ मन्त्रोपदेशः ॥ अथ मन्त्रोपदेशः ॥ अथ मन्त्रोपदेशः ॥
 अथ मन्त्रोपदेशः ॥ अथ मन्त्रोपदेशः ॥ अथ मन्त्रोपदेशः ॥ अथ मन्त्रोपदेशः ॥
 अथ मन्त्रोपदेशः ॥ अथ मन्त्रोपदेशः ॥ अथ मन्त्रोपदेशः ॥ अथ मन्त्रोपदेशः ॥
 अथ मन्त्रोपदेशः ॥ अथ मन्त्रोपदेशः ॥ अथ मन्त्रोपदेशः ॥ अथ मन्त्रोपदेशः ॥

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

[illegible]

अनुच्छेद २ अधिनियम - एकमेव धारा न्यायाधीशों के अधिकारों पर

জ্ঞান বিশেষণের বিশেষণ: প্রকার: ৭৩৭ অষ্টাবাহি: ॥

জাতি বিশেষের লিখিত বিবরণ

इतरव्यपदेशाद्धितांकरणादि-

दोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

अन्यथा पुनश्चेतनकारणवादं अक्षिप्यते, चेतनाद्धि जगत्प्रक्रियायामाश्रीयमाणायां हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते, कुत इतरव्यपदेशात् । इतरस्य शरीरस्य ब्रह्मात्मत्वं व्यपदिशति श्रुतिः “स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इति प्रतिबोधनात् । यद्वा इतरस्य च ब्रह्मणः शरीरात्मत्वं व्यपदिशति “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” इति स्रष्टुरेवाविकृतस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेन शरीरात्मत्वप्रदर्शनात् । “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” इति च परा देवता जीवमात्मशब्देन व्यपदिशन्ती न ब्रह्मणो भिन्नः शारीर इति दर्शयति । तस्माद् यद्ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं तच्छारीरस्यैवेति, अतश्च स्वतन्त्रः कर्ता सन् हितमेवात्मनः सौमनस्यकरं कुर्यात् नाहितं जन्ममरणजरारो-

स यदि तादृक् ब्रह्म जगज्जनयेत् तर्हि स्वानिष्टं नरकादिकं न जनयेत् स्वतन्त्रचेतनत्वादिति न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे पूर्वोक्तजीवानन्यत्वमुपजीव्य जीवदोषाः ब्रह्माणि प्रसज्येरन् इति पूर्वपक्षसूत्रं गृहीत्वा व्याचष्टे ॥ इतरव्यपदेशादित्यादिना ॥ पूर्वपक्षे जीवाभिन्ने स-

गाद्यनेकानर्थजालं । नहि कश्चिदपरतन्त्रो^{मायीः} ब-
 न्धनागारमात्मनः कृत्वानुप्रविशति । न च स्व-
 यमत्यन्तनिर्मलः सन्नत्यन्तमलिनं देहमात्मत्वे-
 नोपेयात् कृतमपि कथञ्चिद् यत् दुःखकरं त-
 दिच्छया जह्यात् सुखकरञ्चोपाददीत । स्मरेच्च,
 मयेदं जगद्विचित्रं विचित्रं विरचितमिति, सर्वो हि
 लोकः स्पष्टं कार्यं कृत्वा स्मरति मयेदं कृतमि-
 ति । यथा च मायावी स्वयं प्रसारितां मायामि-
 च्छयाऽनायासेनैवोपसंहरति, एवं शरीरोऽपि
 इमां सृष्टिमुपसंहरेत्, स्वकीयमपि तावत् श-
 रीरं शरीरो न शक्नोत्यनायासेनोपसंहर्तुं । ए-
 वं हितक्रियाद्यदर्शनादन्याय्या चेतनात् जगत्प्र-
 क्रियेति मन्यते ॥ २१ ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । यत्सर्वज्ञं स-
 मन्वयासिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलं, हिताकरणेत्यत्र नञ्च्यत्यासे-
 नाहितकरणं दोषो व्याख्यातः । आदिपदोक्तं भ्रान्त्यादिकमापादयति
 ॥ न च स्वयमित्यादिना ॥ २१ ॥

जीवेशयोरभेदाज्जीवजगतोर्दोषाः ब्रह्मणि स्युः ब्रह्मगताश्च सृष्टिसं-
 हारसर्वस्मर्तृत्वादयो गुणा जीवे स्युः, न चेष्टापत्तिः जीवस्य स्वशरीरेऽ-
 पि संहारसामर्थ्यादर्शनादिति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे ॥ तुशब्द इ-
 त्यादिना ॥ जीवेश्वरयोर्लोके बिम्बप्रतिबिम्बयोरिव कल्पितभेदाङ्गीका-

र्वशक्ति ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं शारी-
 रादधिकमन्यत्तद्वयं जगतः स्रष्टु ब्रूमः । न त-
 स्मिन् हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते, न हि
 तस्य हितं किञ्चित् कर्तव्यमस्ति अहितं वा प-
 रिहर्तव्यं नित्यमुक्तस्वभावत्वात् । न च तस्य
 ज्ञानप्रतिबन्धः शक्तिप्रतिबन्धो वा क्वचिदप्य-
 स्ति, सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तित्वाच्च । शारीरस्त्व-
 नेवंविधः, तस्मिन् न प्रसज्यन्ते हिताकरणाद-
 यो दोषाः, न तु तं वयं जगतः स्रष्टारं ब्रूमः ।
 कुत एतत् भेदनिर्देशात्, “आत्मा वा अरे द्र-
 ष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः
 सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः” “सता सो-
 म्य तदा सम्पन्नो भवति शारीर आत्मा प्राज्ञे-
 नात्मनान्वारूढः ” इत्येवंजातीयकः कर्तृकर्मा-
 दिभेदनिर्देशो जीवादधिकं ब्रह्म दर्शयति । न-
 न्वभेदनिर्देशोऽपि दर्शितः ‘ तत्त्वमसि ’ इत्येवं-
 जातीयकः, कथं भेदाभेदौ विरुद्धौ सम्भवेयातां
 । नैष दोषः, आकाशघटाकाशन्यायेनोभयस-
 म्भवस्य तत्र तत्र प्रतिष्ठापितत्वात् । अपि च

राद्धर्मव्यवस्थेति सिद्धान्तग्रन्थार्थः । यदि वयं जीवं स्रष्टारं ब्रूमः तदा
 दोषाः प्रसज्यन्ते न तु तं ब्रूम इत्यन्वयः । किञ्चाभेदज्ञानादूर्ध्वं वा दो-
 षा आपाद्यन्ते पूर्वं वा नाय इत्याह ॥ अपि चेति ॥ उक्तं मिथ्याज्ञा-

यदा तत्त्वमसीत्येवंजातीयकेनाभेदनिर्देशेनाभे-
दः प्रतिबोधितो भवति' अपगतं भवति तदा
जीवस्य संसारित्वं' ब्रह्मणश्च स्रष्टृत्वं, समस्त-
स्य मिथ्याज्ञानविजृम्भितस्य भेदव्यवहारस्य
सम्यक्ज्ञानेन बाधितत्वात्, तत्र कुत एव सृष्टिः
कुतो वा हिताकरणादयो दोषाः । अविद्याप्र-
त्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसङ्घातोपा-
ध्यविवेककृता हि भ्रान्तिः, हिताहितकरणादिल-
क्षणः संसारो न तु परमार्थतोऽस्तीत्यसकृद-
वोचाम' जन्ममरणच्छेदनभेदनाद्यभिमानवत् ।
अबाधिते' तु भेदव्यवहारे 'सोऽन्वेष्टव्यः स वि-
जिज्ञासितव्यः' इत्येवंजातीयकेन भेदनिर्देशे-
नावगम्यमानं ब्रह्मणोऽधिकत्वं हिताकरणादि-
दोषप्रसक्तिं निरुणद्धि ॥ २२ ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

यथा च लोके' पृथिवीत्वसामान्यान्विताना-
नविजृम्भितत्वं स्फुटयति ॥ अविद्येति ॥ कर्तृत्वादिबुद्धिधर्माध्यासे
देहधर्माध्यासं दृष्टान्तयति ॥ जन्मेति ॥ द्वितीयं प्रत्याह ॥ अबाधि-
ते' त्विति ॥ ज्ञानादूर्ध्वं लष्टृत्वादिधर्माणां बाधात् पूर्वं च कल्पितभेदे-
न व्यवस्थोपपत्तेर्न किञ्चिदवयमित्यर्थः ॥ २२ ॥

नन्वखण्डैकरूपे ब्रह्मणि कथं जीवेश्वरवैचित्र्यं कथञ्च तत्कार्यवैचि-
त्र्यमित्यनुपपत्तिं दृष्टान्तैः परिहरति सूत्रकारः ॥ अश्मादिवच्चेति ॥

मप्यश्मनां^{अश्म} केचिन्महार्हाः मणयो वज्रवैदूर्या-
 दयोऽन्ये मध्यमवीर्याः सूर्यकान्तादयोऽन्ये प्र-
 हीणाः श्ववायसप्रक्षेपणार्हाः पाषाणाः इत्यने-
 कविधं वैचित्र्यं दृश्यते । यथा चैकपृथिवीव्यपा-
 श्रयाणामपि बीजानां बहुविधं पत्रपुष्पफल-
 गन्धरसादिवैचित्र्यं चन्दनकिंपौकादिषूपलभ्य-
 ते । यथा चैकस्याप्यन्नरसस्य लोहितादीनि^{लोकानि}
 केशलोमादीनि च विचित्राणि कार्याणि भवन्ति,
 एवमेकस्यापि ब्रह्मणो जीवप्राज्ञपृथक्त्वं कार्य-
 वैचित्रं चोपपद्यत इति' अतस्तदनुपपत्तिः परप-
 रिकल्पितदोषानुपपत्तिरित्यर्थः । श्रुतेश्च प्रामा-
 ण्याद्विकारस्य वाचारम्भणमात्रत्वात् स्वप्नदृ-
 श्यभाववैचित्र्यवच्चेत्यभ्युच्चयः ॥ २३ ॥

किंपाको महार्तालफलं । तत्तत्कार्यसंस्काररूपानादिशक्तिभेदाद्वैचित्र्य-
 मिति भावः । सूत्रस्थचकारार्थमाह । श्रुतेश्चेति । ब्रह्म जीवगतदोष-
 वत् जीवाभिन्नत्वाज्जीववदित्याद्यनुमानं स्वतः प्रमाणनिरवयत्वादि-
 श्रुतिबाधितं । किञ्च कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविकारस्य मिथ्यात्वाज्जीवस्यैव
 तावद्दोषो नास्ति कुतो बिम्बस्थानीयस्याशेषविशेषदर्शिनः परमेश्वरस्य
 दोषप्रसक्तिः । यत्तु ब्रह्म न विचित्रकार्यप्रकृति एकरूपत्वाद्यतिरेकेण
 मृत्तन्त्वादिवदिति, तन्न, एकरूपे स्वप्नदृशीव विचित्रदृश्यवस्तुवैचित्र्य-
 दर्शनेन व्यभिचारादित्यर्थः, तस्मात् प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि समन्वयस्या-
 विरोध इति सिद्धम् ॥ २३ ॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि २४

चेतनं ब्रह्मैकमद्वितीयं जगतः कारणमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते, कस्मादुपसंहारदर्शनात् । इह हि लोके कुलालादयो घटपटादीनां कर्तारो मृदण्डचक्रसूत्राद्यनेककारकोपसंहारेण संगृही-
तसाधनाः सन्तः तत्तत्कार्यं कुर्वाणा दृश्यन्ते, ब्रह्म चासहायं तवाभिप्रेतं, तस्य साधनान्तरानु-
पसंग्रहे सति कथं स्रष्टृत्वमुपपद्येत, तस्मान्न ब्रह्मजगत्कारणमिति चेत्, नैष दोषः यतः क्षीरव-
त् द्रव्यस्वभावविशेषादुपपद्यते, यथा हि लोके क्षीरं जलं वा स्वयमेव दधिहिमभावेन परिणम-
तेऽनपेक्ष्य बाह्यं साधनं तथेहापि भविष्यति । ननु क्षीराद्यपि दध्यादिभावेन परिणममानम-

॥ उपसंहारदर्शनात् ॥ असहायाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन् सम-
न्वयो विषयः । स किं यदसहायं तन्न कारणमिति लौकिकन्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे पूर्वमौपाधिकजीवभेदाद्ब्रह्मणि जीवदोषा न प्रसज्यन्त इत्युक्तं, सम्प्रति उपाधितोऽपि विभक्तं ब्रह्मणः प्रेरका-
दिकं सहकारि नास्तीशनानात्वाभावादिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्ष-
सूत्रांशं व्याचष्टे ॥ चेतनमित्यादिना ॥ फलं पूर्ववत्, कारकाणामुप-
संहारो मेलनं । उक्तन्यायस्य क्षीरादौ व्यभिचार इति सिद्धान्त-
यति ॥ नैष इति ॥ शुद्धस्य ब्रह्मणोऽकारणत्वमिष्टमेव विशिष्टस्येश्व-
रस्य तु मायैव सहाय इति भावेनाह । बाह्यमिति । क्षीरस्याप्यात-

पेक्षत एव बाह्यं साधनमौष्ण्यादिकं, कथमु-
च्यते क्षीरवद्वाति । नैष दोषः । स्वयमपि हि क्षी-
रं यां च यावन्तीं च परिणाममात्रामनुभवत्येव
त्वार्थोऽप्यौष्ण्यादिना दधिभावाय । यदि च स्व-
यं दधिभावशीलता न स्यान्नैवौष्ण्यादिनापि ब-
लाद् दधिभावमापद्येत । न हि वायुराकाशो वौ-
ष्ण्यादिना बलाद् दधिभावमापद्यते, साधनसा-
मग्र्या च तस्य पूर्णता सम्पद्यते । परिपूर्णशक्ति-
कं तु ब्रह्म न तस्यान्येन केनचित् पूर्णता सम्पा-
दयितव्या । श्रुतिश्च भवति

“ न तस्य कार्यं करणं च विद्यते
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते
पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते

अनादिसहायोऽस्तीत्यसहायत्वहेतोर्न व्यभिचार इत्याशङ्क्य सहाया-
भावेऽपि यस्य कस्यचित् परिणामस्य क्षीरे दर्शनाद्व्यभिचारतादवस्थ-
मित्याह ॥ नन्वित्यादिना ॥ तर्हि सहायो व्यर्थस्तत्राह । त्वार्यते इति ।
ननु त्वार्यते क्षीरं दधिभावाय शैद्य कार्यत इति किमर्थं कल्प्यते,
स्वतोऽशक्तं क्षीरं सहायेन शक्तं क्रियत इति किं न स्यात् तत्राह ॥
यदि चेति । शक्तस्य सहायसम्पदा किं कार्यमित्यत्राह । साधनेति ।
सहायविशेषाभावे कश्चिद्विकारः क्षीरस्य भवति, तत्र आतश्चनप्रक्षे-
पौष्ण्याभ्यां तूत्तमदधिभावसामर्थ्यं व्यज्यते इत्यर्थः । तर्हि शक्ति-
व्यञ्जकोऽपि सहायो ब्रह्मणो वाच्यस्तत्राह ॥ परिपूर्णं इति ॥ निरपेक्षमा-
याशक्तिकमित्यर्थः । तादृशशक्तौ मानमाह । श्रुतिश्चेति ॥ २४ ॥

स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” इति ।

तस्मादेकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियो-
गात् क्षीरादिवद्विचित्रपरिणाम उपपद्यते ॥ २४ ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

स्यादेतत्, उपपद्यते क्षीरादीनामचेतनाना-
मनपेक्ष्यापि बाल्यं साधनं दध्यादिभावः दृष्ट-
त्वात्, चेतनाः पुनः कुलालादयः साधनसामग्री-
मपेक्ष्यैव तस्मै तस्मै कार्याय प्रवर्तमाना दृश्य-
न्ते, कथं ब्रह्म चेतनं सदसहायं प्रवर्ततेति,
देवादिवदिति ब्रूमः । यथा लोके देवाः पितर ऋ-
षय इत्येवमादयो महाप्रभावाश्चेतना अपि स-
न्तो नपेक्ष्यैव किञ्चिद्बाल्यं साधनमैश्वर्यविशेषयो-
गादभिध्यानमात्रेण स्वत एव त्वभूतपूर्वाणि ब-
हूनि नानासंस्थानानि शरीराणि प्रासादादीनि
रथादीनि च निर्मिमाणा उपलभ्यन्ते मन्त्रार्थ-
वादेतिहासपुराणप्रामाण्यात् । तन्तुनाभश्च स्व-
त एव तन्तून् सृजति, बलाका चान्तरेणैव शुक्रं
स्तनयित्नु रवश्रवणाद् गर्भं धत्ते, पद्मिनी चानपे-

ननु ब्रह्म न कारणं चेतनत्वे सत्यसहायत्वान्मृदादिशून्यकुलाला-
दिवदिति न क्षीरादौ व्यभिचार इति सूत्रव्यावर्त्या शङ्कामाह ॥ स्या-
देतदिति ॥ तस्यापि हेतोर्देवादौ व्यभिचार इत्याह ॥ देवादिवदिति ॥

क्ष्य किञ्चित् प्रस्थानसाधनं सरोऽन्तरात् सरो-
 ऽन्तरं प्रतिष्ठते, एवं चेतनमपि ब्रह्मानपेक्ष्य बाल्य-
 साधनं स्वत एव जगत् स्रक्षयति । स यदि ब्रूया-
 ददा ॥ देवादयो ब्रह्मणो दृष्टान्ता उपात्तास्ते दा-
 र्ष्टान्तिकेन ब्रह्मणा समानस्वभावा न भवन्ति,
 शरीरमेव त्यचेतनं देवादीनां शरीरान्तरादि वि-
 भूत्युत्पादेन उपादानं न तु चेतन आत्मा, तन्तु-
 नाभस्य च क्षुद्रतरजन्तुभक्षणाल्लां कठिनता-
 मापद्यमानां तन्तुर्भवति । बलाका च स्तनयित्नु-
 रवश्रवणाद्गर्भं धत्ते । पद्मिनी च चेतनप्रयुक्ता सती
 अचेतनेनैव शरीरेण सरोऽन्तरात् सरोऽन्तरमुप-
 सर्पति । वल्लीव वृक्षं न तु स्वयमेवाचेतना सरोऽ-
 न्तरोपसर्पणे व्याप्रियते, तस्मान्नैते ब्रह्मणो दृ-
 ष्टान्ता इति, तं प्रति ब्रूयान्नायं दोषः । कुलाला-
 दिदृष्टान्तवैलक्षण्यमात्रस्य विवक्षितत्वादिति ।

लोक्यते ज्ञायतेऽर्थोऽनेनेति लोको मन्त्रार्थवादादि शास्त्रं वृद्धव्यवहार-
 श्च, अभिध्यानं सङ्कल्पः । ननु देवाद्यूर्णनाभान्तदृष्टान्तेषु शरीरेषु चेत-
 नत्वं नास्ति, बलाकापद्मिनीचेतनयोर्गर्भप्रस्थानकर्तृत्वे मेघशब्दः शरी-
 रं च सहायोऽस्ति, अतो विशिष्टहेतोर्न व्यभिचार इति शङ्कते ॥ स
 यदि ब्रूयादित्यादिना ॥ व्यभिचारोऽस्तीति परिहरति ॥ तं प्रति
 ब्रूयादिति ॥ अयं दोषः दृष्टान्तवैषम्याख्यः । अत्र हि हेतौ चेतनत्वं
 अहंधीविषयत्वरूपं चित्तादात्म्यापन्नदेहसाधारणं ग्राह्यं न तु मुख्यात्म-

यथा हि कुलालादीनां देवादीनां च समाने चेतनत्वे कुलालादयः कार्यारम्भे बाह्यं साधनमपेक्षन्ते न देवादयः, तथा ब्रह्म चेतनमपि न बाह्यं साधनमपेक्षत इत्येतावत् वयं देवाद्युदाहरणेन विवक्ष्यामः, तस्मात् यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथा सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति नास्त्येकान्त इत्यभिप्रायः ॥ २५ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

चेतनमेकमद्वितीयं ब्रह्म क्षीरादिवदेवादिव-
ज्ज्ञानपेक्ष्यबाह्यसाधनं स्वयं परिणममानं जग-
तः कारणमिति स्थितं, शास्त्रार्थपरिशुद्धये तु
त्वं, तव कुलालदृष्टान्ते साधनवैकल्याप्रत्तेः । असहायत्वं च चेतनस्य-
स्वातिरिक्तहेतुशून्यत्वं तदुभयं देवादिषु अस्तीति व्यभिचारः, देहस्य-
स्वान्तःपातित्वेन स्वातिरिक्तत्वाभावात् । तथा च कुलालवैलक्षण्यं दे-
वादीनां घटादिकार्ये स्वातिरिक्तानपेक्षत्वादेववैलक्षण्यं ब्रह्मणः देहस्या-
प्यनपेक्षणात् नरदेवादीनां कार्यारम्भे नास्त्येकरूपा सामग्री । श्रूयते
हि महाभारते श्रीकृष्णस्य सङ्कल्पमात्रेण द्रौपद्याः पटपरम्परोत्पत्तिः,
अतः सिद्धमसहायस्यापि ब्रह्मणः कारणत्वम् ॥ २५ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिः । क्षीरदृष्टान्तेन ब्रह्म परिणामीति अमोत्पत्त्या पूर्व-
पक्षे प्राप्ते शास्त्रार्थो विवर्तो न परिणाम इति निर्णयार्थमिदमधिकर-
णमिति पूर्वाधिकरणेनोत्तराधिकरणस्य कार्यत्वसङ्गतिमाह । चेतन-

पुनराक्षिपति कृत्स्नप्रसक्तिः, कृत्स्नस्य ब्रह्मणः
कार्यरूपेण परिणामः प्राप्नोति, निरवयवत्वात् ।
यदि ब्रह्म पृथिव्यादिवत् सावयवमभविष्यत्
ततोऽस्यैकदेशः पर्यणंस्यत्, एकदेशश्चावास्था-
स्यत्, निरवयवं तु ब्रह्म श्रुतिभ्योऽवगम्यते-
'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ।
दिव्यो त्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो त्यजः' ॥

‘इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव’ स
एष नेति नेत्यात्मास्थूलमनणु इत्याद्याभ्यः स-
र्वविशेषप्रतिषेधिनीभ्यः । ततश्चैकदेशपरिणा-
मासम्भवात् कृत्स्नपरिणामप्रसक्तौ सत्यां मूलो-
च्छेदः प्रसज्येत । द्रष्टव्यत्वोपदेशानर्थक्यं चाप-
न्नमअयत्नदृष्टत्वात् कार्यस्य, तद्व्यतिरिक्तस्य

मिति । निरवयवात् ब्रह्मणो जगत्सर्गवदन् समन्वयो विषयः, स किं य-
न्निरवयवं तन्न परिणामीति न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे विरुध्यत
इति पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे ॥ कृत्स्नेति ॥ ब्रह्म परिणामीति वदता वक्त-
व्यं ब्रह्म निरवयवं सावयवं वा, आद्ये सर्वस्य ब्रह्मणः परिणामात्म-
ना स्थितिः स्यात् इत्युक्तं व्यतिरेकदृष्टान्तेन विवृणोति ॥ यदि ब्रह्मे-
त्यादिना ॥ पर्यणंस्यत परिणतोऽभविष्यत्, एकदेशश्चावास्थास्यदप-
रिणतोऽभविष्यत् । उक्तश्रुतिभ्यो निरवयवत्वसिद्धेः फलितं दोषमाह ॥
ततश्चेति ॥ यदा परिणामव्यतिरेकेण मूलब्रह्मात्मा नाऽस्ति तदात्मा द्र-
ष्टव्य इत्युपदेशोऽर्थशून्यः स्यादिति दोषान्तरमाह ॥ द्रष्टव्येति ॥ ब्रह्म-
णः परिणामात्मना जन्मनाशाङ्गीकारेऽजोऽमर इति श्रुतिविरोधश्चे-

च ब्रह्मणोऽसंभावात्, अजत्वादिशब्दकोपश्च ।
अथैतदोषपरिजिहीर्षया सावयवमेव ब्रह्माभ्यु-
पगम्येत, तथापि ये निरवयवत्वस्य प्रतिपाद-
काः शब्दा उदाहृतास्ते प्रकुप्येयुः । सावयवत्वे
चानित्यत्वप्रसङ्ग इति सर्वथायं पक्षो न घटयितुं
शक्यत इत्याक्षिपति ॥ २६ ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तुशब्देनाक्षेपं परिहरति । न खल्वस्मत्पक्षे
कश्चिदपि दोषोऽस्ति । न तावत् कृत्स्नप्रसक्तिर-
स्ति । कुतः श्रुतेः । यथैव हि ब्रह्मणो जगदुत्प-
त्तिः श्रूयते, एवं विकारव्यतिरेकेणापि ब्रह्मणो-
ऽवस्थानं श्रूयते, प्रकृतिविकारयोर्भेदेन व्यपदे-
शात् 'सेयं देवतैक्षत' हन्ताहमिमास्तिस्त्रो देव-
ता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्या-
करवाणि' इति 'तावानस्य महिमा ततो ज्याय्यां-

त्याह ॥ अजत्वादीति ॥ सावयवत्वपक्षमाशङ्क्य सूत्रशेषेण परिह-
रति ॥ अथेत्यादिना ॥ २६ ॥

परिणामपक्षो दुर्घट इति यदुक्तं तदस्मदिष्टमेवेति विवर्तवादेन
सिद्धान्तयति ॥ श्रुतेरिति ॥ स्वपक्षे पूर्वोक्तदोषद्वयं नास्तीति सूत्रयोज-
नया दर्शयति ॥ तुशब्देनेत्यादिना ॥ ईक्षितृत्वेन व्याकर्तृत्वेन चेक्षणी-
यव्याकर्तव्यप्रपञ्चात् पृथगीश्वरसत्त्वश्रुतेर्न कृत्स्नप्रसक्तिरित्याह ॥ सेयं-
देवतेति ॥ न्यूनाधिकभावेनापि पृथक्सत्त्वं श्रुतमित्याह ॥ तावानि-

अथ पुरुषः । पादोऽस्य^१ सर्वा भूतानि^२ त्रिपाद-
स्यामृतं^३ दिवि^४ इति चैवंजातीयकात्, तथा हृद-
यायतनत्वंवचनात्, सत्सम्पत्तिवचनाच्च । यदि
च कृत्स्नं ब्रह्म कार्यभावेनोपयुक्तं स्यात् 'सता
सोम्ये^५ तदो^६ सम्पन्नो भवति' इति सुषुप्तिगतं वि-
शेषणमनुपपन्नं स्यात्, विकृतेन ब्रह्मणा नित्यं
सम्पन्नत्वात्, अविकृतस्य च ब्रह्मणोभावात्,
तथेन्द्रियगोचरत्वप्रतिषेधात् ब्रह्मणो विकारस्य
चेन्द्रियगोचरत्वोपपत्तेः, तस्मादस्त्यविकृतं ब्रह्म
। न च निरवयवत्वशब्दव्याकोपोऽस्ति, श्रूय-
माणत्वादेव निरवयवत्वस्याप्यभ्युपगम्यमान-
त्वात् । शब्दमूलं च ब्रह्म शब्दप्रमाणकं नेन्द्रि-
यादिप्रमाणकं तद्यथाशब्दमभ्युपगन्तव्यं । श-

ति ॥ इतश्चास्त्यविकृतं ब्रह्मेत्याह ॥ तथेति ॥ स वा एष आत्मा हृदी-
ति श्रुतेरस्ति दृश्यातिरिक्तं ब्रह्म ॥ तदेति । सुषुप्तिकालरूपविशेषणाच्चेत्य-
र्थः । लिङ्गान्तरमाह ॥ तथेन्द्रियेति ॥ भूम्यादेर्विकारस्येन्द्रियगोचर-
त्वान्न चक्षुषा गृह्यत इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणस्तत्प्रतिषेधादवाङ्मनसगो-
चरत्वश्रुतेश्चास्ति कूटस्थं ब्रह्मेत्यर्थः । कृत्स्नप्रसक्तिदोषो नास्तीत्युक्त्वा-
द्वितीयदोषोऽपि नास्तीत्याह ॥ न चेति ॥ ननु ब्रह्म कार्यात्मनाप्यस्ति,
पृथगप्यस्ति चेत् सावयवत्वं दुर्वारं, निरवयवस्यैकस्य द्विधा सत्त्वायोगा-
त्, अतो यद्विधाभूतं तत्सावयवमिति तर्कविरुद्धं ब्रह्मणो निरवयवत्व-
मिति विवर्तमजानतः शङ्कां गुढाशय एव परिहरति ॥ शब्दमूलञ्चे-
ति ॥ यदा लौकिकानां प्रत्यक्षदृष्टानामपि शक्तिरचिन्त्या तदा शब्दैक-

ब्दश्चोभयमपि ब्रह्मणः प्रतिपादयत्यैकत्सन्नप्रस-
क्तिं निरवयवतां च । लौकिकानामपि मणिमन्त्रौ-
षधिप्रभृतीनां देशकालनिमित्तवैचित्र्यवशाच्छ-
क्तयो विरुद्धानेककार्यविषया दृश्यन्ते, ता अपि
तावन्नोपदेशमन्तरेण केवलेन तर्केणावगन्तुं श-
क्यन्ते' अस्य वस्तुन' एतावत्य' एतत्सहाया' एत-
द्विषया' एतत्प्रयोजनाश्च शक्तय इति, किमुता-
चिन्त्यप्रभावस्य ब्रह्मणो रूपं, विना शब्देन न
निरूप्येत । तथा चाहुः पौराणिकाः-

‘अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् ।
प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम्’ इति ।

तस्माच्छब्दमूल एवातीन्द्रियार्थयाथात्म्या-
धिगमः । ननु शब्देनापि न शक्यते विरुद्धोऽर्थः
प्रत्याययितुं, निरवयवं च ब्रह्म परिणमते' न च
कृत्स्नमिति । यदि निरवयवं ब्रह्म स्यान्नैव परि-
णमेत, कृत्स्नमेव वा परिणमेत । अथ केनचिद्रूपे-

समधिगम्यस्य ब्रह्मणः किमु वक्तव्यं । अतो ब्रह्मणो निरवयवत्वं द्वि-
धाभावश्चेत्युभयं यथाशब्दमभ्युपगन्तव्यं, न तर्केण बाधनीयमित्य-
र्थः । प्रकृतिभ्यः प्रत्यक्षदृष्टवस्तुस्वभावेभ्यो' यत्परं विलक्षणं केवलोपदे-
शगम्यं तदचिन्त्यस्वरूपमिति स्मृत्यर्थः । आशयानवबोधेन शङ्कते
॥ ननु शब्देनापीति ॥ यद्वा ब्रह्म परिणामीत्येकदेशिनामियं सिद्धान्त-
सूत्रव्याख्या दर्शिता तामाक्षिपति ॥ नन्विति ॥ शब्दस्य योग्यता-

ण परिणमेत केनचिद्रूपेणावतिष्ठेतेति रूपभेदक-
 ल्पनात् सावयवमेव प्रसज्येत । क्रियाविषये हि
 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' नातिरात्रे षोडशि-
 नं गृह्णाति' इत्येवंजातीयकायां विरोधप्रतीताव-
 पि' विकल्पाश्रयणं विरोधपरिहारकारणं भवति
 पुरुषतन्त्रत्वादनुष्ठानस्य । इह तु विकल्पाश्रय-
 णेनापि न विरोधपरिहारः सम्भवति अपुरुषत-
 न्त्रत्वाद्वस्तुनः, तस्मादुर्घटमेतदिति । नैष दोषः,
 अविद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपगमात् । न त्ववि-
 द्याकल्पितेन रूपभेदेन सावयवं वस्तु सम्पद्य-
 ते । न हि' तिमिरोपहतनयनेनानेक इव चन्द्रमा
 दृश्यमानोऽनेक एव भवति । अविद्याकल्पितेन
 च नामरूपलक्षणेन रूढभेदेन व्याकृताव्याकृ-
 तात्मकेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन ब्रह्म-
 परिणामादिसर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते,

ज्ञानसापेक्षत्वादित्यर्थः । ननु ब्रह्म सावयववं निरवयवं वेति विकल्पाश्र-
 यणे सर्वश्रुतिसमाधानं स्यादित्यत आह ॥ क्रियेति ॥ निरवयवत्वे ब्र-
 ह्मणः प्रकृतित्वश्रुतिविरोधः सावयवत्वे निरवयवत्वशब्दविरोधः, विक-
 ल्पश्च वस्तुन्ययुक्तः, अतः प्रकारान्तरानुपलम्भाच्छ्रुतीनां प्रामाण्यं दुर्घ-
 टमिति प्राप्ते स्वाशयमुद्घाटयति ॥ नैष दोष इति ॥ निरवयवस्य व-
 स्तुनः कूटस्थस्याप्यविद्यया कल्पितनामरूपविकाराङ्गीकारात् दुर्घटत्व-
 दोषो नास्ति वास्तवकौटस्थस्य कल्पितविकारप्रकृतित्वेनाविरोधादित्य-
 र्थः । रूपभेदाङ्गीकारे सावयवत्वं स्यादित्याशङ्क्योक्तं विवृणोति ॥ न-

पारमार्थिकेन च रूपेण सर्वव्यवहारातीतमपरि-
णतमवतिष्ठते । वाचारम्भणमात्रत्वाच्चाविद्याक-
ल्पितस्य नामरूपभेदस्येति न निरवयवत्वं
ब्रह्मणः कुप्यति । न चेयं परिणामश्रुतिः परिणा-
मप्रतिपादनार्था, ~~स्व~~प्रतिपत्तौ ^{परिणामप्रतिपत्तिः} फलानवगमात् ।
सर्वव्यवहारहीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्था त्वे-
पा, तत्प्रतिपत्तौ ^{परिणाम} फलानवगमात्-‘स एष’नेति ने-
त्यात्मा’ इत्युपक्रम्याह ‘अभयं वै जनक प्राप्तोऽ-
सि’ इति, तस्मादस्मत्पक्षे न कश्चिदपि दोषप्र-
सङ्गोऽस्ति ॥ २७ ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

अपि च नैवात्र विवदितव्यं कथमेकस्मिन्
ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनैव निकाकारा सृष्टिः

हीत्यादिना ॥ कृत्स्नप्रसक्तिं निरस्य दोषान्तरं निरस्यति ॥ वाचारम्भ-
णेति ॥ ननु श्रुतिप्रतिपाद्यस्य परिणामस्य कथं मिथ्यात्वं तत्राह
॥ न चेयमिति ॥ निष्प्रपञ्चब्रह्मधीशेषत्वेन सृष्टिरनूयते न प्रतिपाद्यते
इत्यसकृदावेदितं, अतो विवर्तवादे न कश्चिद्दोष इत्युपसंहरति ॥ त-
स्मादिति ॥ २७ ॥

पूर्वावस्थानाशेनावस्थान्तरं परिणामः, यथा दुग्धस्य दधिभावः ।
पूर्वरूपानुपमर्देनावस्थान्तरं विवर्तः, यथा शुक्ले रजतभावः । तत्र ब्रह्म-
णो विवर्तोपादानत्वं स्वप्रसाक्षिदृष्टान्तेन द्रव्यन्मायावादं स्फुटयति सू-
त्रकारः ॥ आत्मनि चेति ॥ रथयोगाः अश्वाः ॥ २८ ॥

स्यादिति, यतः आत्मन्यपि एकस्मिन् स्वप्नदृ-
शिस्वरूपानुपमर्द्देनैवानेकाकारा सृष्टिः पद्यते न
तत्र रथा न रथयोगी न पन्थानो भवन्त्यथ रथा-
न्त्रथयोगान् पथः सृजते इत्यादिना । लोकेऽपि
देवादिषु मायाव्यादिषु च स्वरूपानुपमर्द्देनैव
विचित्रा हस्त्यश्वादिसृष्टयो दृश्यन्ते, तथैकस्मिन्न-
पि ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्द्देनैवानेकाकारा सृष्टिर्भ-
विष्यतीति ॥ २८ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

परेषामप्येषः समानः स्वपक्षेदोषः, प्रधानवा-
दिनोऽपि हि निरवयवमपरिच्छिन्नं शब्दादिहीनं
प्रधानं सावयवस्य परिच्छिन्नस्य शब्दादिमतः
कार्यस्य कारणमिति स्वपक्षस्तत्रापि कृत्स्नप्रस-
क्तिर्निरवयवत्वात् प्रधानस्य प्राप्नोति निरवयव-
त्वाभ्युपगमकोपो वा । ननु नैव तैर्निरवयवं प्र-
धानमभ्युपगम्यते, सत्त्वरजस्तमांसि हि त्रयो

किञ्च कृत्स्नप्रसक्त्यादीनां साङ्ख्यादिपक्षेऽपि दोषत्वान्नास्मान्प्रत्युद्भाव-
नीयत्वं । यश्चोभयोः समो दोष इति न्यायादित्याह सूत्रकारः ॥ स्वपक्षेति ॥
प्रधानस्य निरवयवत्वे कृत्स्नप्रसक्तिः सावयवत्वे च निरवयवत्वाभ्युप-
गमविरोध इत्यत्र शङ्कते ॥ नन्विति ॥ किं साम्यावस्था गुणानां वि-

१ 'यश्चोभयोः समो दोषः परिहारोपि तत्समः । नैकस्तन्ननियोक्तव्यस्तादृगर्थविचार-
णे इति न्यायशरीरम् ॥

गुणाः, तेषां साम्यावस्था प्रधानं तैरेवावयवैस्तै-
 त् सावयवमिति, नैवजातीयकेन सावयवत्वेन
 प्रकृतो दोषः परिहर्तुं पार्यते यतः सत्त्वरजस्तम-
 सामपि एकैकस्य समानं निरवयवत्वं एकैकमेव
 चैतरद्वयानुगृहीतं सजातीयस्य प्रपञ्चस्योपा-
 दानमिति समानत्वात् स्वपक्षेदोषप्रसङ्गस्य। त-
 र्काप्रतिष्ठानात् सावयवत्वमेवेति चेत्, एवमप्य-
 नित्यत्वादिदोषप्रसङ्गः। अथ शक्तय एव कार्यवै-
 चित्र्यसूचिता अवयवा इत्यभिप्रायः, तास्तु ब्र-
 ह्मवादिनोऽप्यविशिष्टाः, तथा अणुवादिनोऽप्य-

कारः समुदायो वा, आये तस्या न मूलप्रकृतित्वं विकारत्वात्, द्विती-
 ये प्रपञ्चाभावः, समुदायस्यावस्तुत्वेन मूलाभावात्। अथ निरवयवा गु-
 णा एव विविधपरिणामानां प्रकृतिरिति चेत्, तर्हि कृत्स्नप्रसक्तेर्मूलो-
 च्छेदो दुर्वार इत्यभिप्रेत्य परिहरति ॥ नैवमित्यादिना ॥ इति यतः
 अतः समानत्वान्न वयं पर्यनुयोज्या इत्यन्वयः। प्रत्येकं सत्त्वादिकमित-
 रगुणद्वयसचिवं निरवयवं यद्युपादानं तर्हि कृत्स्नस्योपादानस्य कार्य-
 रूपत्वप्रसक्तेर्मूलोच्छेद इत्युक्ते निरवयवत्वसाधकतर्कस्याभासत्वाद्गु-
 णानां सावयवत्वमेव परिणामित्वेन मृदादिवदतो न कृत्स्नप्रसक्तिरेकदे-
 शपरिणामसम्भवादिति शङ्कते ॥ तर्केति ॥ एतद्वेषाभावेऽपि दोषा-
 न्तरं स्यादिति परिहरति ॥ एवमपीति ॥ ननु गुणानामवयवास्तन्तुव-
 दारम्भका न भवन्ति किन्तु कार्यवैचित्र्यानुमितास्तद्गताः शक्तय इत्या-
 शङ्क्य मायिकशक्तिभिर्ब्रह्मणोऽपि सावयवत्वं तुल्यमित्याह ॥ अथे-
 त्यादिना ॥ अनुवादेऽपि दोषसाम्यमाह ॥ तथेति ॥ साङ्ख्यवद्वेषः

गुणरूपवन्तरेण संयुज्यमानो निरवयवत्वाद्यदि
 कात्सर्येन संयुज्येत ततः प्रथिमानुपपत्तेरनुमा-
 त्रत्वप्रसङ्गः । अथैकदेशेन संयुज्येत तथापि नि-
 रवयवत्वाभ्युपगमकोप इति स्वपक्षेऽपि समान
 एव दोषः । समानत्वाच्च नान्यतरस्मिन्नेव पक्षे
 उपक्षेप्तव्यो भवति । परिहृतस्तु ब्रह्मवादिना
 स्वपक्षे दोषः ॥ २९ ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

एकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगादुपप-
 द्यते, विचित्रो विकारप्रपञ्च इत्युक्तं, तत्पुनः कथ-
 मूपगम्यते विचित्रशक्तियुक्तं परं ब्रह्मेति, तद्-

समान इति सम्बन्धः । निरवयवयोः परमाण्वोः संयोगो व्याप्यवृत्तिरव्या-
 प्यवृत्तिर्वा, आद्ये तत्कार्यस्य व्यणुकस्यैकपरमाणुमात्रत्वापत्तिः प्रथि-
 म्नाऽधिकपरिमाणस्यानुपपत्तेः । न ह्यणोरण्वन्तरेणोपर्यधः पार्श्वतश्च
 व्याप्तौ ततोऽधिकद्रव्यं सम्भवति । द्वितीये परमाण्वोः सावयवत्वापत्ति-
 रित्यर्थः । ननु त्वं चोर इत्युक्ते त्वमपि चोर इतिवद्दोषसाम्योक्तिर्यु-
 क्तेत्यत आह ॥ परिहृतस्त्विति ॥ उक्तं हि मायावादे स्वप्नवत् सर्वं
 सामञ्जस्यं, अतो निरवयवे ब्रह्मणिसमन्वयस्याविरोध इति सिद्धं ॥ २९ ॥

॥ सर्वोपेता ॥ मायाशक्तिमतो ब्रह्मणो जगत् सर्गं वदतः समन्व-
 यस्याशरीरस्य न मायेति न्यायेन विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे न्याय-
 स्यानाभासत्वादस्तीति पूर्वपक्षे पूर्वोक्तशक्तिमन्त्वसमर्थनादेकविषयत्वं
 सङ्गतिं वदन् सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे ॥ एकस्येत्यादिना ॥ पूर्वोत्तर-

च्यते, सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । सर्वशक्तियुक्ता च परा देवतेत्यवगन्तव्यं, कुतः, तद्दर्शनात् । तथा हि दर्शयति श्रुतिः सर्वशक्तियोगं परस्या देवतायाः ‘सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पोऽयः सर्वज्ञः सर्वविदितस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः’ इत्येवंजातीयका ॥ ३० ॥

विकरणत्वान्नेति चेत् तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

स्यादेतत्, विकरणां परां देवतां शास्ति शास्त्रं । ‘अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमेनाः’ इत्येवंजातीयकं कथं सा सर्वशक्तियुक्तापि सती कार्याय प्रभवेत्, देवादयो हि चेतनाः सर्वशक्तियुक्ता अपि सन्त आध्यात्मिककार्यकरणसम्पन्ना एव तस्मै तस्मै कार्याय प्रभवन्तो विज्ञायन्ते, कथं च ‘नेति नेति’ इति प्रतिपिद्धसर्वविशेषाया देवतायाः सर्वशक्तियोगः सम्भवेदिति चेत्, यदत्र वक्तव्यं त-

पक्षयोर्विरोधाविरोधौ फलमित्युक्तमेवापादसमाप्तेरवगन्तव्यं । अभ्यासः अभितो व्योमः, अवाकी वाग्निन्द्रियशून्यः, अनादरो निर्ष्कामः ॥ ३०

पूर्वपक्षन्यायमनूय दूषयति ॥ विकरणत्वादिति ॥ देवादिचेतनानां शक्तानामपि देहाभिमाने सत्येव कर्तृत्वं दृष्टं तदभावे सुषुप्तौ तन्न दृष्टं । अतो ब्रह्मणः शक्तत्वेऽप्यदेहत्वान्न कर्तृत्वं नाप्यदेहस्य शक्तिः

पुरस्तादेवोक्तं । श्रुत्यवगात्थमेवेदमतिगम्भीरं
परं ब्रह्म न तर्कावगात्थं, न च यथैकस्य सामर्थ्यं
दृष्टं तथान्यस्यापि सामर्थ्येन भवितव्यमिति
नियमोऽस्तीति प्रतिषिद्धसर्वविशेषस्यापि ब्रह्म-
णः सर्वशक्तियोगः सम्भवतीत्येतदप्यविद्याक-
ल्पितरूपभेदोपन्यासेनोक्तमेव । तथा च शास्त्रं-

“अपाणिपादो जवनो ग्रहीता

पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः” ।

इत्यकरणस्यापि ब्रह्मणः सर्वसामर्थ्ययोगं
दर्शयति ॥ ३१ ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

अन्यथा पुनश्चेतनकर्तृकत्वं जगत आक्षिप-
ति, न खलु चेतनः परमात्मेदं जगद्विम्बं विरच-
यितुमर्हति । कुतः प्रयोजनवत्त्वात् प्रवृत्तीनां । चे-

सम्भवतीति शङ्कार्थः । विकरणस्य जीवस्य कर्तृत्वासम्भवेऽपीश्वरस्य
सम्भवतीति देवादिवदपि लोक इत्यत्रोक्तं, सशरीरस्य कल्पितस्य
मायाश्रयत्वायोगात् निर्विशेषचिन्मात्रस्यैव मायाधिष्ठानत्वं युक्तमिति
समाधानार्थः ॥ ३१ ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ परितृप्तात् ब्रह्मणो जगत्सर्गं वदन् समन्वयो
विषयः, स किमध्रान्तश्चेतनो यः स निष्फलं वस्तु न रचयतीतिन्या-
येन विरुध्यते न वेति सन्देहे पूर्वमदेहस्यापि श्रुतिबलात् शक्तत्वोक्त्या
कर्तृत्वमुक्तं तदाक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे । अन्यथेत्यादिना

तनो हि लोके बुद्धिपूर्वकारी पुरुषः प्रवर्तमानो न
 मन्दोपक्रमांमपि तावत्प्रवृत्तिमात्मप्रयोजनानु-
 पयोगिनीमारभमाणो दृष्टः किमुत गुरुतरसंर-
 म्भां । भवति च लोकप्रसिद्ध्यनुवादिनी श्रुतिः
 'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति आ-
 त्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति इति । गुरुत-
 रसंरम्भा चेयं प्रवृत्तिः यदुच्चावचप्रपञ्चं जगद्वि-
 म्बं विरचयितव्यं । यदीयमपि प्रवृत्तिश्चेतनस्य
 परमात्मनः आत्मप्रयोजनोपयोगिनी परिक-
 ल्प्येत परितृप्तत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत,
 प्रयोजनाभावे वा प्रवृत्त्यभावोऽपि स्यात् । अथ
 चेतनोऽपि सन्नुन्मत्तो बुद्धयपराधादन्तरेणैवात्म-
 प्रयोजनं प्रवर्तमानो दृष्टस्तथा परमात्मापि प्रवृ-
 तिष्यत इत्युच्येत, तथा सति सर्वज्ञत्वं परमा-

ईश्वरस्य फलाभावेऽपि परप्रयोजनाय सृष्टौ प्रवृत्तिरस्त्वित्याशङ्क्य श्रु-
 तिमाह ॥ भवति चेति ॥ या प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः सा स्वफलार्थेति लोक-
 प्रसिद्धिः । न च दयालुप्रवृत्तौ व्यभिचारस्तस्यापि परदुःखासहनप्रयु-
 कस्वचित्तव्याकुलतानिवृत्त्यर्थित्वादिति भावः । किञ्च गुरुतरायासस्य
 फलं वाच्यमित्याह ॥ गुरुतरेति ॥ तर्हि अस्तीश्वरस्यापि प्रवृत्तिः स्वा-
 र्थेत्यत आह ॥ यदीयमपीति ॥ अस्वार्थत्वे प्रवृत्त्यभावः पूर्वोक्तः
 स्यादित्यर्थः । ईश्वरः प्रेक्षावान्न भवतीत्याशङ्क्य श्रुतिविरोधमाह ॥
 अथेत्यादिना । बुद्धेरपराधो विवेकाभावः ॥ ३२ ॥

त्मनः श्रयमाणं बाध्येत, तस्मादश्लिष्टां चेतनात्
सृष्टिरिति ॥ ३२ ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

तुशब्देनाक्षेपं परिहरति । यथा लोके कस्य-
चिदाक्षेपणस्य राज्ञो राजामात्यस्य वा व्यतिरि-
क्तं किञ्चित् प्रयोजनमनभिसन्धाय केवलं ली-
लारूपाः प्रवृत्तयः, क्रीडाविहारेषु भवन्ति, यथा
चोच्छ्वासप्रश्वासादयोऽनभिसन्धाय बाह्यं कि-
ञ्चित् प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव भवन्ति, एव-
मीश्वरस्याप्यनपेक्ष्य किञ्चित् प्रयोजनान्तरं
स्वभावादेव केवलं लीलारूपा प्रवृत्तिर्भविष्य-
ति । न हीश्वरस्य प्रयोजनान्तरं निरूप्यमाणं

उक्तन्यस्य राज्ञां लीलायां व्यभिचार इति सिद्धान्तसूत्रं व्या-
चष्टे ॥ तुशब्देनेति ॥ व्यतिरिक्तं लीलातिरिक्तं, क्रीडारूपा विहारा ये-
षु रम्यदेशेषु तेष्वित्यर्थः । कदाचिद्राजादीनां लीलाया अपि किञ्चित्
फलं सुखोल्लासादिकं सम्भाव्येत तथापि निश्वासादौ प्रेक्षावत्प्रवृत्ति-
त्वमस्ति न तु स्वस्य तत्रोद्देश्यं फलं किञ्चिदस्तीति व्यभिचारस्थलान्तर-
माह ॥ यथा चेति ॥ प्राणस्य स्वभावश्चलत्वं प्रारब्धं वा उच्छ्वासादि-
हेतुः, ईश्वरस्य स्वभावः कालकर्मसहितमाया । नन्वीश्वरस्य जगद्रच-
नायाः केवललीलात्वं किमित्युच्यते फलमेव किञ्चित् कल्प्यतां तत्राहा

न्यायतः श्रुतितो वा सम्भवति, न च स्वभावः
 पर्यनुयोक्तुं शक्यते । यद्यप्यस्माकमियं जगद्वि-
 म्बविरचना गुरुतरसंरम्भेवाभाति तथापि परमे-
 श्वरस्य लीलैव केवलेयम् अपरिमितशक्तित्वात्
 । यदि नाम लोके लीलास्वपि किञ्चित् सूक्ष्मं प्र-
 योजनं उत्प्रेक्षेत तथापि नैवात्र किञ्चित् प्रयोज-
 नमुत्प्रेक्षितुं शक्यते, आप्तकामश्रुतेः । नाप्यप्र-
 वृत्तिः उन्मत्तप्रवृत्तिर्वा सृष्टिश्रुतेः सर्वज्ञत्वश्रुते-
 श्च । न चेयं परमार्थविषया सृष्टिश्रुतिः, अवि-
 द्याकल्पितनामरूपव्यवहारगोचरत्वात् ब्रह्मा-
 त्मभावप्रतिपादनपरत्वाच्चेत्येतदपि नैव प्रस्म-
 र्तव्यम् ॥ ३३ ॥

नहीति ॥ आप्तकामत्वव्याघातादित्यर्थः । नन्वीश्वरस्तूष्णीं किमिति
 न तिष्ठति किमिति स्वस्याफलां परेषां दुःखावहां सृष्टिं करोति तत्राह ।
 न च स्वभाव इति । कालधर्मादिसामग्र्यां सत्यां सृष्टेरपरिहार्यत्वा-
 दित्यर्थः । यदुक्तं गुरुतरायासस्य फलं वाच्यमिति तत्र हेत्वसिद्धिमाह ।
 यद्यपीत्यादिना ॥ अल्पप्रवृत्तेरपि फलं वाच्यं लोके तथा दर्शनादि-
 त्यादितर्कस्यागमबाधमाह ॥ यदि नामेति ॥ सृष्टिश्रुतेरप्रवृत्तिर्नास्ति,
 सर्वज्ञत्वश्रुतेरुन्मत्तता नास्तीति विभागः स्वप्नसृष्टिवदस्याः सृष्टेर्मा-
 यामात्रत्वान्न फलापेक्षेत्याह ॥ न चेयमिति ॥ न च निष्फलसृष्टि-
 श्रुतीनामानर्थक्यं सफलब्रह्मधीशेषत्वेनार्थवच्चादित्युक्तं न विस्मर्तव्य-
 मित्यर्थः ॥ ३३ ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये'न'सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति ॥ ३४ ॥

पुनश्च जगज्जन्मादिहेतुत्वमीश्वरस्याक्षिप्य-
ते'स्थूणानिखननन्यायेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य दृ-
ढीकरणाय । नेश्वरो जगतः कारणमुपपद्यते, कु-
तः वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात् ॥ कांश्चिदत्यन्तसुख-
भाजः करोति देवादीन्, कांश्चिदत्यन्तदुःखभा-
जः पश्वादीन्'कांश्चिमैध्यमभोगभाजो मनुष्या-
दीनित्येवं विषमां सृष्टिं निर्मिमाणस्येश्वरस्य
पृथग्जनस्येव रागद्वेषोपपत्तेः श्रुतिस्मृत्यवधा-
रितस्वच्छत्वादीश्वरस्वभावविलोपः प्रसज्येत ।
तथा खलजनैरपि जुगुप्सितं निर्घृणत्वमतिक्रूर-
त्वं'दुःखयोगविधानात् सर्वप्रजोपसंहरणाच्च प्र-
सज्येत, तस्माद्वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गान्नेश्वरः का-

वैषम्यनैर्घृण्ये न ॥ निर्दोषाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन् समन्वयो वि-
षयः, स किं यो विषमकारी स दोषवानिति न्यायेन विरुध्यते न वेति
सन्देहे पूर्वत्र लीलया यत्क्षष्ट्वमुक्तं तदेव कर्मादिसापेक्षस्य न युक्तं
अनीश्वरत्वापत्तेः, निरपेक्षत्वे रागादिदोषापत्तेरित्याक्षेपसङ्कृत्या पूर्वप-
क्षयति ॥ पुनश्चेत्यादिना ॥ ब्रह्मैव जगत्कारणमिति जन्मादिसूत्रे प्रति-
ज्ञातोऽर्थः । पृथग्जनः पामरः, निरवयं निरञ्जनमिति श्रुतिः, न मे
द्वेष्योऽस्ति न प्रिय इति स्मृतिः, स्वच्छत्वादीत्यादिपदेन कूटस्थत्वग्र-
हः, स्वच्छत्वादिश्चासावीश्वरस्वभावश्चेति विग्रहः, निमित्तमनपेक्ष्य

रणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। वैषम्यनैर्घृण्येनेश्वरस्य
 प्रसज्येते, कस्मात् सापेक्षत्वात्। यदि हि निरपेक्षः
 केवल ईश्वरो विषमां सृष्टिं निर्मिमीते स्यातामे-
 तौ दोषौ वैषम्यं नैर्घृण्यं च, न तु निरपेक्षस्य नि-
 र्मातृत्वमस्ति, सापेक्षो हीश्वरो विषमां सृष्टिं नि-
 र्मिमीते। किमपेक्षत इति चेत्, धर्माधर्मावपेक्षत
 इति वदामः। अतः सृज्यमानप्राणिधर्माधर्मा-
 पेक्षा विषमा सृष्टिरिति नायमीश्वरस्यापराधः।
 ईश्वरस्तु पर्जन्यवत् द्रष्टव्यः। यथा हि पर्जन्यो-
 ब्रीहियवासृष्टौ साधारणं कारणं भवति, ब्री-
 हियवादिवैषम्ये तु तत्तद्बीजगतान्येवासाधारणा-
 नि सामर्थ्यानि कारणानि भवन्ति, एवमीश्वरो-
 देवमनुष्यादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति, दे-
 वमनुष्यादिवैषम्ये तु तत्तज्जीवगतान्येवासाधा-
 रणानि कर्माणि कारणानि भवन्ति, एवमीश्वरसा-
 पेक्षत्वान्न वैषम्यनैर्घृण्याभ्यां दुष्यात, कथं पुनर-
 वगम्यते सापेक्ष ईश्वरो नीचमध्यमोत्तमं संसारं

विषमकारित्वे वैषम्यादिदोषः स्यान्न त्वनपेक्षत्वमीश्वरस्यास्तीति सि-
 द्धान्तयति ॥ एवं प्राप्ते इत्यादिना ॥ न च सापेक्षत्वे अनीश्वरत्वं, से-
 वामपेक्ष्य फलदातरि राज्ञीश्वरत्वानपायात्। ननु तर्हि धर्माधर्माभ्यामेव
 विचित्रा सृष्टिरस्तु किमीश्वरेणेत्यत आह ॥ ईश्वरस्तु पर्जन्यवदि-
 ति ॥ साधारणहेतुसहितस्यैवासाधारणहेतोः कार्यकारित्वान्नेश्वरवैय-

निर्मिमीत इति । तथा हि दर्शयति श्रुतिः. ‘एष
 त्वेव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उ-
 त्तिनीषत एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं य-
 मेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषते’ इति । ‘पुण्यो वै
 पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन’ इति च ।
 स्मृतिरपि प्राणिकर्मविशेषापेक्षमेवेश्वरस्यानु-
 ग्रहीतृत्वं निग्रहीतृत्वं च दर्शयति ‘ये यथा मां
 प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्’ इत्येवंजाती-
 यका ॥ ३४ ॥

**न कर्माविभागादिति चेन्नाऽना-
 दित्वात् ॥ ३५ ॥**

‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’
 इति प्राक् सृष्टेरविभागावधारणान्नास्ति कर्मय-
 दपेक्ष्य विषमा सृष्टिः स्यात् । सृष्ट्युत्तरकाले हि

र्थः, अन्यथा पर्जन्यवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः । यं जनमुत्तिनीषते
 ऊर्ध्वं नेतुमिच्छति तं साधु कारयति, एष ईश्वर इत्यन्वयः । न च क-
 श्चिज्जनं साधु कश्चिदसाधु कर्म कारयतो वैषम्यं तदवस्थमिति वाच्यं,
 अनादिपूर्वार्जितसाध्वसाधुवासनया स्वभावेन जनस्य तत्तत्कर्मसु प्रवृ-
 त्तावीश्वरस्य साधारणहेतुत्वात्, अतोऽनवद्य ईश्वर इति भावः ॥ ३४ ॥

प्रथमसर्गस्य वैषम्यहेतुकर्माभावादिकरूपत्वं स्यात् तथा तदुत्तर-
 कल्पानामपीत्याक्षिप्य समाधत्ते सूत्रकारः ॥ न कर्मेति ॥ प्रथमसृष्टेः
 पश्चाद्भाविकर्मरुतं वैषम्यमित्याशङ्क्यान्योन्याश्रयमाह ॥ सृष्ट्युत्तेर-

शरीरादिविभागापेक्षं कर्म कर्मापेक्षश्च शरीरा-
दिविभाग इति इतरेतराश्रयत्वं प्रसज्येत । अतो
विभागादूर्ध्वं कर्मापेक्ष ईश्वरः प्रवर्ततां नाम, प्रा-
क तु विभागाद्वैचित्र्यनिमित्तस्य-कर्मणोभावा-
त्तुल्यैवाद्या सृष्टिः प्राप्नोतीति चेत्, नैष दोषः,
अनादित्वात् संसारस्य । भवेदेष दोषो यद्यादि-
मान् संसारः स्यात्, अनादौ तु संसार बीजा-
ङ्कुरवद्वेतुहेतुमद्भावेन कर्मणः सर्गवैषम्यस्य च
प्रवृत्तिर्न विरुध्यते ॥ ३५ ॥ कथं पुनरवगम्यते
अनादिरेष संसार इति, अत उत्तरं पठति ॥

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

उपपद्यते च संसारस्यानादित्वं, आदिम-
त्वे हि संसारस्याकस्मादुद्भूतेर्मुक्तानामपि पु-
नः संसारोद्भूतिप्रसङ्गोऽकृताभ्यागमप्रसङ्ग-
श्च, सुखदुःखादिवैषम्यस्य निर्निमित्तत्वात् ।

ति ॥ आद्या सृष्टिरित्युपलक्षणं आदावेकरूपत्वे मध्ये विषमकर्मोत्प-
त्तौ हेत्वभावेनोत्तरसृष्टानामपि तुल्यत्वस्य दुर्वारत्वादिति द्रष्टव्यं । प-
रिहारः सुगमः ॥ ३५ ॥

प्रथमसर्गः कश्चिन्नास्तीत्यत्र प्रमाणं पृच्छति ॥ कथं पुनरिति ॥
उपपत्तिसहितश्रुत्यादिकं प्रमाणमिति सूत्रव्याख्यया दर्शयति
॥ उपपद्यते इति ॥ हेतुं विनैव सर्गाङ्गीकारे ज्ञानकर्मकाण्डवैयर्थ्य-
स्यादित्यर्थः । ननु सुखादिवैषम्ये ईश्वरोऽविद्या वा हेतुरस्त्वित्याशङ्क्य

न चेश्वरो वैषम्यहेतुरित्युक्तम्, न चाविद्या के-
 वला वषम्यस्य कारणं एकरूपत्वात् । रागा-
 दिक्लेशैवासनाक्षिप्तकर्मापेक्षा त्वविद्यावैषम्यक-
 री स्यात् । न च कर्मान्तरेण शरीरं सम्भवति, न
 च शरीरमन्तरेण कर्म सम्भवतीतीतरेतराश्रय-
 त्वप्रसङ्गः । अनादित्वे तु बीजाङ्कुरन्यायेनोप-
 पत्तेर्न कश्चिद्दोषो भवेति । उपलभ्यते च संसार-
 स्यानादित्वं श्रुतिस्मृत्योः । श्रुतौ तावत् 'अने-
 न जीवेनात्मना' इति सर्गप्रमुखे शारीरमात्मानं
 जीवशब्देन प्राणधारणनिमित्तेनाभिलपन्नना-
 दिः संसार इति दर्शयति । आदिषत्त्वे तु ततः प्रा-
 गनवधारितः प्राणः सन्कथं प्राणधारणनिमित्ते
 न जीवशब्देन सर्गप्रमुखेऽभिलप्येत । न च धा-

कमेण दूषयति ॥ नचेश्वर इत्यादिना ॥ कस्तीहि हेतुस्तत्राह ॥ रा-
 गादीति ॥ रागद्वेषमोहाः क्लेशास्तेषां वासनाभिराक्षिप्तानि कर्माणि ध-
 मांधमव्यामैश्वररूपाण्ये, तदपेक्षा त्वावेद्या सुखादेसगवौचत्र्यहतुः त-
 स्मादविद्यासहकारित्वेन क्लेशकर्मणामनादिप्रवाहोङ्गीकर्तव्य इति
 भावः । किं च सृष्टेः सादित्वे प्रथमशरीरस्योत्पत्तिर्न सम्भवति हेत्व-
 भावात्, न च कर्म हेतुः शरीरात् प्राक् कर्मासम्भवात्, तस्मात्
 कर्मशरीरयोरन्योन्याश्रयपरिहाराय सर्वैरेव वादिभिः संसारस्यानादि-
 त्वमङ्गीकार्यमित्याह ॥ न चेति ॥ स्वर्गप्रमुखे सृष्ट्यादौ प्राग्धारित-
 प्राणोऽपि सन् प्रत्यगात्मभाविधारणनिमित्तेन जीवशब्देनोच्यतामि-
 त्यत्राह ॥ न च धारयिष्यतीति ॥ 'गृहस्थः सदृशीं भार्यामुपेयात्'

रयिष्यतीत्यतोऽभिलप्येत, अनागताद्धि सम्बन्धादतीतः सम्बन्धो बलीयान् भवति अभिनिष्पन्नत्वात् । 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत्' इति च मन्त्रवर्णः पूर्वकल्पसद्भावं दर्शयति । स्मृतावप्यनादित्वं संसारस्योपलभ्यते । 'न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो नचादिर्न च सम्प्रतिष्ठा' इति । पुराणे चातीतानामनागतानां च कल्पानां न परिमाणमस्तीति स्थापितम् ॥ ३६ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यस्मि-

इत्यादावगत्या भाविवृत्त्याश्रयणमिति भावः । अस्य संसारवृक्षस्य स्वरूपं सत्यं मिथ्या वेत्युपदेशं विना नोपलभ्यते, ज्ञानं विनान्तोऽपि नास्ति नाप्यादिरूपलभ्यते असत्त्वादेव न च सम्प्रतिष्ठा मध्ये स्थितिः दृष्टनष्टस्वरूपत्वादिति गीतावाक्यार्थः । संसारस्यानादित्वेऽपि मिथ्यात्वादेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणमुपपन्नं । तस्मान्निरवबे ब्रह्मणि समन्वयाविरोध इति सिद्धम् ॥ ३६ ॥

॥ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ निर्गुणस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्ववादिवेदान्तसमन्वयो विषयः, स किं यन्निर्गुणं तन्नोपादानं यथा रूपमिति न्यायेन विरुध्यते नवेति सन्देहे भवत्वीश्वरस्य विषमसृष्टिनिमित्तत्वं तत्प्रयोजकस्य कर्मणः सत्त्वान्तूपादानत्वं तद्व्यापकस्य सगुणत्वस्याभावादिति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रतात्पर्यमाह ॥ चेतनमि-

न्नवधारिते वेदार्थे परैरुपक्षिप्तान् विलक्षणत्वा-
दीन् दोषान् पर्यहार्षीदाचार्यः, इदानीं परपक्षप्र-
तिषेधप्रधानं प्रकरणं प्रारिप्समाणः स्वपक्षपरि-
ग्रहप्रधानं प्रकरणमुपसंहरति । यस्मादस्मिन्
ब्रह्मणि कारणे परिगृह्यमाणे प्रदर्शितेन प्रकारेण
सर्वे कारणधर्मा उपपद्यन्ते 'सर्वज्ञं सर्वशक्ति म-
हामायं च ब्रह्म' इति तस्मादनतिशङ्कनीयमिद-
मौपनिषदं दर्शनमिति ॥ ३७ ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये 'श्रीमद्गोवि-
न्दपूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादः समाप्तः ॥

ति ॥ निवेतनपादानत्वानि गुणस्याप्यावेरुद्ध, अज्ञातत्वस्य भ्रमाध-
ष्ठानत्वप्रयोजकस्य सत्त्वात्, सगुणत्वं त्वव्यापकं शब्दादिगुणेषु नित्य-
त्वादिभ्रमदर्शनादिति भावः । यद्यपि सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च लोके
कारणधर्मत्वेनाप्रसिद्धं तथापि यो यस्य कर्ता स तस्य सर्वस्य ज्ञाता
शक्तश्चेति प्रसिद्धं, ईश्वरस्यापि सर्वकर्तृत्वश्रवणात् प्रसिद्धचनुसारेणार्था-
न्वितिशयसर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च सिध्यतीत्यभिसन्धायाह ॥ सर्व-
ज्ञं सर्वशक्तीति ॥ महामायमिति कर्तृत्वोपादानत्वकथने सर्वशङ्का-
पङ्कक्षालनायोक्तं । तस्मादौपनिषदसिद्धान्ते न कश्चिद्दोष इति सिद्धं ३७

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीगोविन्दानन्दभगव-
त्पादकृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां
द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादः समाप्तः ॥

ॐ परमात्मने नमः ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानामैदम्पर्यं निरूप-
यितुं शास्त्रं प्रवृत्तं न तर्कशास्त्रवत् केवलाभिर्यु-
क्तिभिः कश्चित् सिद्धान्तं साधयितुं दूषयितुं वा
प्रवृत्तं, तथापि वेदान्तवाक्यानि व्याचक्षाणैः स-
म्यग्दर्शनं प्रतिपक्षभूतानि साङ्ख्यादिदर्शनानि
निराकरणीयानीति तदर्थः परः पादः प्रवर्तते ।
वेदान्तार्थनिर्णयस्य च सम्यग्दर्शनार्थत्वात् त-
न्निर्णयेन स्वपक्षस्थापनं प्रथमं कृतं तद्व्यभिहितं

ॐ ब्रह्मणे नमः ।

साङ्ख्यतार्किकबौद्धाश्च जैनाः पाशुपतादयः ।

यस्य तत्त्वं न जानन्ति तं वन्दे रघुपुङ्गवम् ॥ १ ॥

ब्रह्मणि सर्वधर्मोपपत्तिवत् प्रधानेऽपि तदुपपत्तिमाशङ्क्य निरा-
चष्टे ॥ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ ननु मुमुक्षूणां वाक्यार्थनि-
र्णयप्रतिबन्धनिरासाय वेदान्तानां तात्पर्यं निश्चेतुमिदं शास्त्रमारब्धं
तच्च निर्दोषतया निश्चितं, ततः परपक्षनिरासात्मकोऽयं पादोऽस्मिन्
शास्त्रे न सङ्गतः, तन्निरासस्य मुमुक्ष्वनपेक्षितत्वादित्याक्षिपति ॥
यद्यपीति ॥ परपक्षनिराकरणं विना स्वपक्षस्थैर्यायोगात् तत् कर्त-
व्यमित्याह ॥ तथापीति ॥ तर्हि स्वपक्षस्थापनात् प्रागेव परपक्षप्र-
त्याख्यानं कार्यमित्यत आह ॥ वेदान्तार्थेति ॥ वेदान्ततात्पर्यनिर्णयस्य

परपक्षप्रत्याख्यानादिति । ननु मुमुक्षूणां मोक्ष-
साधनत्वेन सम्यग्दर्शननिरूपणाय स्वपक्षस्था-
पनमेव केवलं कर्तुं युक्तं किं परपक्षनिराकरणेन
परविद्वेषकरणेन । बाढमेवं, तथापि महाजनपरि-
गृहीतानि महान्ति साङ्ख्यादितन्त्राणि सम्यग्द-
र्शनापदेशेन-प्रवृत्तान्युपलभ्य भवेत् केषाञ्चिन्म-
न्दमतीनामेतान्यपि सम्यग्दर्शनायोपादेयानी-
त्यपेक्षा । तथा युक्तिगाढत्वसम्भवेन सर्वज्ञभा-
षितत्वाच्च श्रद्धा च तेष्वित्यतस्तदसारतोपपाद-
नाय प्रयत्यते । ननु 'ईक्षतेनाशब्दम्' (अ० १ ।

फलवज्ज्ञानकरणान्तर्भावादभ्यर्हितत्वं । ननु रागद्वेषकरत्वात् परमत-
निराकरणं न कार्यमिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ तच्च निर्णयप्रधाना ख-
ल्वियं कथारब्धा, तच्च निर्णयश्च परमतेष्वश्रद्धां विना न सिध्यति, सा
च तेषु भ्रान्तिमूलत्वनिश्चयं विना न सिध्यति, स च इमं पादं वि-
ना नेति स्वसिद्धान्तसंरक्षणार्थत्वात् प्रधानसिद्धयर्थत्वादयं पादोस्मि-
न् शास्त्रे सङ्गतः, सङ्गतत्वाद्दीतरागेणापि कर्तव्य इत्यभिसन्धायोक्ता-
ङ्गीकारेण समाधत्ते ॥ बाढमित्यादिना ॥ अपदेशेन व्योजेन, मन्द-
मतीनां तेषु श्रद्धानिमित्तानि बहूनि सन्तीति तन्निरासाय यत्नः क्रि-
यत इत्यर्थः । स्वमतश्रद्धापरमतद्वेषौ तु प्रधानसिद्धयर्थत्वादङ्गीकृ-
तौ, नाप्ययं द्वेषः परपक्षत्वबुद्ध्या हि निरासो द्वेषमावहति न तु तच्च-
निर्णयेच्छया कृत इति मन्तव्यम् । पौनरुक्त्यं शङ्कते ॥ नन्वीक्षतेरिति ॥
पूर्वं साङ्ख्यादीनां श्रुत्यर्थानुग्राहकतर्कनिरासादश्रौतत्वमुक्तं संप्रति

१ भ्रान्तिमूलत्वनिश्चयश्च । २ प्रधानं वेदान्ते तु मुख्यं ब्रह्म तत्सिद्ध्यर्थत्वादित्यर्थः ।

पा० १ । सू० ५) 'कामाच्च नानुमानापेक्षा'
 (अ० १।पा० १।सू० १८) 'एतेन सर्वे व्या-
 ख्याता व्याख्याताः' (अ० १।पा० ४।सू०
 २८) इति च पूर्वत्रापि साङ्ख्यादिपक्षप्रतिक्षेपः
 कृतः किं पुनः कृतकरणेनेति । तदुच्यते । साङ्-
 ख्यादयः स्वपक्षस्थापनाय वेदान्तवाक्यान्व-
 प्युदाहृत्य स्वपक्षानुगुण्येनैव योजयन्तो व्याच-
 क्षते, तेषां यद्व्याख्यानं तद्व्याख्यानाभासं न
 सम्यग्व्याख्यानमित्येतावत् पूर्वत्र कृतम्, इह
 तु वाक्यनिरपेक्षः स्वतन्त्रस्तद्युक्तिप्रतिषेधः क्रि-
 यत इत्येष विशेषः । तत्र साङ्ख्या मन्यन्ते य-
 था घटशरावादयो भेदा मृदात्मतयाऽन्वीयमा-

श्रुत्यनपेक्षास्तदीयाः स्वतन्त्रा युक्तयो निरस्यन्त इत्यर्थभेदान्न पुनरु-
 क्तिरित्याह ॥ तदुच्यत इति ॥ प्रधानमचेतनं जगदुपादानमि-
 ति साङ्ख्यसिद्धान्तोऽत्र विषयः, स किं प्रमाणमूलो भ्रान्तिमूलो वे-
 ति सन्देहे सर्वधर्मोपपत्तेश्चेत्युक्तधर्माणां प्रधाने सम्भवात् तदेवोपा-
 दानमित्याक्षेपसङ्गत्या प्रमाणमूलत्वं दर्शयन् पूर्वपक्षमाह ॥ तत्र सा-
 ङ्ख्या इति ॥ स्वसिद्धान्तज्ञानस्य परमतनिरासं प्रत्युपजीव्यत्वात्
 पादयोः सङ्गतिः परमतनिरासात्मकत्वात् सर्वेषामधिकरणानामेत-
 त्पादसङ्गतिः, पूर्वपक्षे प्रमाणमूलमतविरोधादुक्तश्रुत्यर्थसमन्वया-
 सिद्धिः फलं सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति आपादं द्रष्टव्यं श्रौतसमन्वयदा-
 ढ्यर्थार्थत्वादस्य पादस्य श्रुतिसङ्गतिरिति विवेकः । भिद्यन्त इति भे-
 दा विकाराः, ये विकारा येनान्वितास्ते तत्प्रकृतिका इति व्याप्तिमाह

ना मृदात्मकसामान्यपूर्वका लोके दृष्टाः, तथा सर्वे एव बाह्याध्यात्मिका भेदाः^{विभक्ताः} सुखदुःखमोहात्मतयाऽन्वीयमानाः सुखदुःखमोहात्मकसामान्यपूर्वका भवितुमर्हन्ति । यत्तत्सुखदुःखमोहात्मकसामान्यं तत् त्रिगुणं प्रधानं मृद्वदचेतनं चेतनस्य पुरुषस्यार्थं साधयितुं स्वभावेनैव विचित्रेण विकारात्मना प्रवर्तत इति । तथा परिमा-

॥ यथेति ॥ सर्वं कार्यं सुखदुःखमोहात्मकवस्तुप्रकृतिकं तदन्वितत्वात् घटादिवदित्यनुमानमाह ॥ तथेति ॥ किमर्थं प्रधानं परिणमते तत्राह ॥ चेतनस्येति ॥ अर्थो भोगोपवर्गरूपः, तदर्थं स्वभावत एव प्रवर्तते न तु केनचिच्चेतनेन प्रेर्यते इत्यर्थः । तदुक्तं पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित् कार्यते करणमिति । अनुमानान्तराणि तैरुक्तानि स्मारयति ॥ तथेति ॥ उक्तं हि भेदानां परिमाणात् समन्वयात् शक्तिः प्रवृत्तेश्च कार्यकारणविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्येत्यत्र कारिकायां समन्वयादिति लिङ्गं व्याख्यातं, शिष्टानि व्याख्यायन्ते । तथा हि क्षित्यादीनां भेदानां कारणं अव्यक्तमस्ति परिमितत्वात् घटवत्, न च दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं घटोत्पत्तेः प्रागनभिव्यक्तघटादिरूपकार्यविशिष्टत्वेन मृदोऽप्यव्यक्तत्वात् तथा घटादीनां कारणशक्तिः प्रवृत्तेर्महदादिकार्याणामपि कारणशक्तिः प्रवृत्तिर्वाच्या, तच्छक्तिमत्कारणमव्यक्तं । किञ्च कारणात् कार्यस्य विभागो जन्म दृश्यते क्षितेर्मृत्तिका जायते ततो घट इति । एवमविभागः प्रातिलोभ्येन प्रलयो दृश्यते घटस्य मृत्तिकायां लयः तस्याः क्षितौ क्षितेरप्सु अपां तेजसीत्येतौ विभागाविभागौ वैश्वरूप्यस्य विचित्रस्य भावजातस्य दृश्यमानौ पृथक्पक्षीरुतौ क्वचित् कारणे विश्रान्तौ विभागत्वादविभागत्वाच्च मृदि

णादिभिरपि लिङ्गैस्तदेव प्रधानमनुमिमते । तत्र
वदामः, यदि दृष्टान्तबलेनैवैतन्निरूप्येत न चेतनं
लोके चेतनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं किञ्चिद्विशिष्टपुरु-
पार्थनिर्वर्तनसमर्थान्विकारान्विरचयत् दृष्टं । गेह-
प्रासादशयनासनविहारभूम्यादयो हि लोके प्र-
ज्ञावद्भिः शिल्पिभिर्यथाकालं सुखदुःखप्राप्तिप-
रिहारयोग्यारचिता दृश्यन्ते, तथेदं जगदखिलं पृ-
थिव्यादि नानाकर्मफलोपभोगयोग्यं बाल्यमा-
ध्यात्मिकं च शरीरादि नानाजात्यन्वितं प्रतिनि-
यतावयवविन्यासमनेककर्मफलानुभवाधिष्ठानं
दृश्यमानं प्रज्ञावद्भिः सम्भाविततमैः शिल्पिभि-
र्मनसाप्यालोचयितुमशक्यं सत् कथमचेतनं प्र-

घटविभागाविभागवदित्यर्थः । सिद्धान्तयति ॥ तत्र वदाम इति ॥
किमनुमानैः अचेतनप्रकृतिकत्वं जगतः साध्यते स्वतन्त्राचेतनप्रकृ-
तिकत्वं वा आद्ये सिद्धसाधनता, अस्माभिरनादित्रिगुणमायाङ्गीका-
रात्, द्वितीये घटादिदृष्टान्ते साध्याप्रसिद्धिरित्याह ॥ यदीति ॥ स्व-
तन्त्रमचेतनं प्रकृतिरित्येतद् दृष्टान्तबलेन तदा निरूप्येत यदि दृष्टा-
न्तः क्वचित् स्यात् नमु दृष्टः क्वचिदित्यन्वयः । स्वतन्त्रपदार्थमा-
ह ॥ चेतनानधिष्ठितमिति ॥ परकीयस्य साध्यस्याप्रसिद्धिमुक्त्वा
सत्प्रतिपक्षं वक्तुं यद्विचित्ररचनात्मकं कार्यं तच्चेतनाधिष्ठिताचेत-
नप्रकृतिकमिति व्याप्तिमाह ॥ गेहेति ॥ इदं जगच्चेतनाधिष्ठिताचे-
तनप्रकृतिकं कार्यत्वात् गेहवदिति प्रयोगः । विपक्षे विचित्ररचनानुप-
पत्तिरूपं सूत्रोक्तं बाधकतर्कं वक्तुं जगतो वैचित्र्यमाह ॥ तथेति ॥ बाह्यं

धानं रचयेत्'लोष्टपौषाणादिष्वदृष्टत्वात् । मृदा-
दिष्वपि कुम्भकाराद्यधिष्ठितेषु विशिष्टाकारा र-
चना दृश्यते, तद्वत् प्रधानस्यापि चेतनाधिष्ठित-
त्वप्रसङ्गः, न च' मृदाद्युपादानैस्वरूपव्यपाश्र-
येणैव धर्मेण' मूलकारणमवधारणीयं, न बाह्यकु-
म्भकारादिव्यपाश्रयेणेति किञ्चिन्नियामकम-
स्ति, न चैवं सति किञ्चिद्विरुध्यते' प्रत्युत' श्रुतिर-

पृथिव्यादि' भोग्यं' आध्यात्मिकं शरीरादि च भोगाधिष्ठानमिति विभा-
गः, प्रतिनियतोऽसाधारणोऽवयवानां विन्यासो रचना यस्य तदित्यर्थः ।
इत्थं विचित्रं जगच्चेतनानधिष्ठिता जडप्रकृतिः कथं रचयेन्न कथम-
पीत्यर्थः । यच्चेतनानधिष्ठितमचेतनं तन्न कार्यकारीति व्याप्तिमुक्ततर्क-
मूलभूतामाह । लोष्टेति । चेतनैः प्रेरितेषु लोष्टादिषु कार्यकारित्वा-
दर्शनादित्यर्थः । किञ्चानादिजडप्रकृतिः चेतनाधिष्ठिता परिणामि-
त्वान्मृदादिवदित्याह । मृदिति । ननु मृदादिदृष्टान्ते द्वयमप्यस्ति
अचेतनत्वं चेतनाधिष्ठितत्वं चेति, तत्र परिणामित्वहेतोरचेतनत्वमेव
व्यापकं मृदादिस्वरूपात्वेनान्तरङ्गत्वात् ननु चेतनाधिष्ठितत्वं व्याप-
कं, तस्य मृदादिबाह्यकुलालादिसापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात्, तथा च प-
रिणामित्वेऽपि मूलप्रकृतेरचेतनत्वधर्मेणैव योगो न चेतनताधिष्ठित-
त्वेनेत्याशङ्क्य निषेधति । न चेति । महानसदृष्टान्तेऽन्तरङ्गस्या-
पि महानसस्वरूपस्य धूमव्यापकत्वं नास्ति तद्भिन्नस्य बहिरङ्गस्या-
पि वङ्गेस्तदस्तीत्यन्तरङ्गत्वं व्यापकत्वे प्रयोजकं न भवतीति भावः ।
किञ्च यदचेतनं तच्चेतनाधिष्ठितमेव परिणमते इत्यङ्गीकारबाधका-
भावात् प्रत्युत श्रुत्यनुग्रहाच्च तथाङ्गीकार्यमित्याह । न चैवं सतीति ।

नुगृह्यते चेतनकारणसमर्पणात्, अतोरचनानु-
 पपत्तेश्च हेतोः नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं
 भवति । अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति च शब्देन हेतो-
 रसिद्धिं समुच्चिनोति । न हि बाह्याध्यात्मिकानां
 भेदानां सुखदुःखमोहात्मकतया ऽन्वय उपपद्य-
 ते सुखादीनामन्तरत्वप्रतीतेः शब्दादीनां चातद्रू-
 पत्वप्रतीतेः तन्निमित्तत्वप्रतीतेश्च शब्दाद्यविशेषे
 ऽपि च भावनाविशेषात् सुखादिविशेषोपलब्धेः,
 तथा परिमितानां भेदानां मलाङ्कुरादीनां संस-

सुखदुःखमोहान्वयादिति हेतोरसिद्धियुतनार्थः सूत्रे चकार इत्याह
 । अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति । नानुमानं युक्तमित्यर्थः । आदिशब्दः प-
 रिमाणादिग्रहार्थः । शब्दादीनां बाह्यत्वानुभवादान्तरसुखाद्यात्मकत्व-
 मसिद्धं तन्निमित्तत्वाच्च । न हि निमित्तनैमित्तकयोरभेदेन योगोऽस्ति
 दण्डघटयोरदर्शनादित्यर्थः । किञ्च यदि घटे मृदत् सुखादिकं शब्दा-
 दावन्वितं स्यात् तर्हि सर्वैरविशेषेण सुखादिकमुपलभ्येत घटे मृदन्
 तथोपलब्धिरस्तीति योग्यानुपलब्ध्या हेत्वभावनिश्रय इत्याह । श-
 ब्दादीति । विषयस्यैकत्वेऽपि पुरुषवासनावैचित्र्यात् कस्यचित् सुख-
 बुद्धिः कस्यचिदुःखबुद्धिः कस्यचिन्मोहबुद्धिर्दृश्यतेऽतो विषयाः सुखा-
 द्यात्मका न भवन्तीत्यर्थः । एवं समन्वयादिति हेतुं दूषयित्वा परिमा-
 णादिहेतून् दूषयति ॥ तथेति ॥ बुद्ध्यादीनां परिमितत्वेन संसर्गपूर्वक-
 त्वसिद्धौ संसृष्टान्यनेकानि सत्त्वरजस्तमांसि सिध्यन्ति एकस्मिन् सं-
 सर्गासम्भवात् न ब्रह्मसिद्धिरिति साङ्ख्यस्य भावः । किमिदं परिमि-
 तत्वं, न तावद्देशतः परिच्छेदः, पक्षान्तर्गताकाशे तस्याभावेन भागा-

र्ग पूर्वकत्वं दृष्ट्वा बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां प-
 रिमितत्वात् संसर्गपूर्वकत्वमनुमिमानस्य^{परिचितः।} स-
 त्वरजस्तमसामपि संसर्गपूर्वकत्वप्रसङ्गः परि-
 मितत्वाविशेषात् । कार्यकारणभावस्तु प्रेक्षापूर्व-
 निर्मितानां शयनासनादीनां दृष्ट^{विशेषात्।} इति न कार्य-
 कारणभावात् बाह्याध्यात्मिकानां भेदानामचे-
 तनपूर्वकत्वं शक्यं कल्पयितुम् ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

आस्तां तावदियं रचना तत्सिद्ध्यर्था या प्र-
 सिद्धेः, नापि कालतः परिच्छेदः, साङ्ग्यैः कालस्यानाङ्गीकारात् अवि-
 यागुणसंसर्गेण सिद्धसाधनाच्च, नापि वस्तुतः परिच्छेदः सत्त्वादीनां प-
 रस्परं भिन्नत्वे सत्यपि साध्याभावेन व्यभिचारादित्याह ॥ सत्त्वेति ॥
 यदुक्तं कार्यकारणविभागो यत्र समाप्यते तत्प्रधानमिति तन्न ब्रह्माणि-
 मायायां वा समाप्तिसम्भवात् । न च यः कार्यस्य विभागः स चेतनान-
 धिष्ठिताचेतने समाप्त इति व्याप्तिरस्ति सर्वत्राचेतनेषु चेतनाधिष्ठानद-
 र्शनादित्याह ॥ कार्येति ॥ एतेनाविभागोऽपि व्याख्यातः । यत्तु यत्परि-
 मितं तदव्यक्तप्रकृतिपूर्वकमिति व्याप्यन्तरं तस्यापि गुणेष्वनादिषु परि-
 मितेषु व्यभिचारः, एतेन सदृशयोरेव प्रकृतिविकारभावादचेतनविका-
 राणामचेतनमेव प्रकृतिरिति निरस्तम् । चेतनाधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकत्वे-
 ऽपि सादृश्योपपत्तेः न विलक्षणात्वादित्यत्र सादृश्यनियमस्य निरस्त-
 त्वाच्च, एवं चेतनाधीनकारणशक्तितः कार्यप्रवृत्तिसम्भवात् शक्तितः प्रवृ-
 त्तिलिङ्गमन्यथासिद्धमिति भावः ॥ १ ॥

स्वतन्त्रमचेतनं कारणत्वेन नानुमातव्यं तस्य सृष्ट्यर्थं प्रवृत्तेरनुप-

वृत्तिः साम्यावस्थानात् प्रच्युतिः सत्त्वरजस्त-
 मसामङ्गाङ्गिभावरूपापत्तिर्विशिष्टकार्यस्याभि-
 मुखप्रवृत्तिता सापि नाचेतनस्य प्रधानस्य स्व-
 तन्त्रस्योपपद्यते मृदादिष्वदर्शनात् रथादिषु
 च । न हि मृदादयो रथादयो वा स्वयमचेतनाः
 सन्तःचेतनैःकुलालादिभिरश्वादिभिर्वानधिष्णि-
 ता विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तयो दृश्यन्ते । दृष्टा-
 द्वादृष्टसिद्धिः अतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेरपि हेतोर्नाचे-

पत्तेरिति चकारेणानुपपत्तिपदमनुषज्य सूत्रं योजनीयं । रचनाप्रवृत्त्योः
 को भेद इत्याशङ्क्य प्रवृत्तिस्वरूपमाह ॥ साम्येति ॥ गुणानां किल
 साम्यावस्था तत्त्वानां प्रलयः, तदा न किञ्चित् कार्यं भवति प्रलयाभा-
 वप्रसङ्गात् किन्त्वादौ साम्यच्युतिरूपं वैषम्यं भवति ततः कस्यचित्-
 गुणस्याङ्गित्वमुद्भूतत्वेन प्राधान्यं कस्यचिदङ्गत्वं शेषत्वमित्यङ्गाङ्गि-
 भावो भवति, तस्मिन्सति महदादिकार्योत्पादनात्मिका प्रवृत्तिः, त-
 या विविधकार्यविन्यासो रचनेति भेद इत्यर्थः । गुणानां प्रवृत्तिः चेतना-
 धिष्ठानपूर्विका प्रवृत्तित्वाद्रथादिप्रवृत्तिवदित्याह ॥ सापीति ॥ विपक्षे
 स्वतन्त्रे प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्यर्थः । केचित्तु भेदानां प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वाच्चेत-
 नानधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकत्वमिति शङ्कितः प्रवृत्तिरिति लिङ्गं व्याच-
 क्षते । अस्यापि गुणेषु व्यभिचारः कार्यत्वविशेषणे च विरुद्धता प्रवृत्ति-
 शक्तित्वे सति कार्यत्वस्य घटादिषु चेतनाधिष्ठितप्रकृतिकत्वेनोक्तसा-
 ध्यविरुद्धेन व्याप्तिदर्शनादिति 'प्रवृत्तेश्च' इति सूत्रेण ज्ञापितं । ननु
 लोके स्वतन्त्राचेतनानां प्रवृत्त्यदर्शनेऽपि प्रधाने सा प्रवृत्तिः सिध्यतु
 तत्राह ॥ दृष्टाच्चेति ॥ अनुमानशरणस्य तव दृष्टान्तं विनाऽतीन्द्रिया-

तनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति । ननु चेतन-
स्यापि प्रवृत्तिः केवलस्य न दृष्टा सत्यमेतत्, त-
थापि चेतनसंयुक्तस्य रथादेरचेतनस्य प्रवृत्ति-
र्दृष्टा, न त्वचेतनसंयुक्तस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा,
किं पुनरत्र युक्तं यस्मिन् प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्य सा
उत यत्संयुक्तस्य दृष्टा तस्य सेति । ननु यस्मिन्
दृश्यते प्रवृत्तिस्तस्यैव सेति युक्तं उभयोः प्रत्यक्ष-
त्वात्, न तु प्रवृत्त्याश्रयत्वेन केवलश्चेतनो रथा-
दिवत् प्रत्यक्षः । प्रवृत्त्याश्रयदेहादिसंयुक्तस्यैव

र्थसिद्ध्ययोगादिति भावः । ननु प्रधानस्य प्रवृत्तिं खण्डयता चेतनस्य
सृष्टौ प्रवृत्तिर्वाच्या सा न युक्तेति सांख्यः शङ्कते ॥ नन्विति ॥ शुद्धचेत-
स्य प्रवृत्त्ययोगमङ्गीकरोति ॥ सत्यमिति ॥ तर्हि केवलस्याचेतनस्य
प्रवृत्तिसिद्धिरन्यथा सृष्ट्ययोगात् तत्राह ॥ तथापीति ॥ केवलस्य
चेतनस्याप्रवृत्तावापि चेतनाचेतनयोर्मिथः सम्बन्धात् सृष्टिप्रवृत्तिरिति
भावः । इमं वेदान्तसिद्धान्तं साङ्ख्यो दूषयति ॥ नन्विति ॥ सर्वाप्रवृ-
त्तिरचेतनाश्रयैव दृष्टा न त्वचेतनसम्बन्धेनापि चेतनस्य कचित् प्रवृ-
त्तिर्दृष्टा तस्मान्न चेतनात् सृष्टिरित्यर्थः । मतद्वयं श्रुत्वा मध्यस्थः पृ-
च्छति ॥ किं पुनरिति ॥ यस्मिन् चेतने रथादौ प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्यैव सा
न चेतनस्तत्रहेतुरिति किं साङ्ख्यमतं साधु उत येन चेतनेनाश्वादिना
संयोगादचेतनस्य प्रवृत्तिस्तत्प्रयुक्ता सेति वेदान्तिमतं वा साध्विति प्र-
श्नार्थः । साङ्ख्य आह ॥ नन्विति ॥ उभयोः प्रवृत्तितदाश्रययोरित्यर्थः । दृ-
ष्टाश्रयेणैव प्रवृत्तेरुपपत्तावदृष्टचेतनप्रवृत्तिर्न कल्प्येति भावः । आत्मनो
ऽप्रत्यक्षत्वे कथं सिद्धिस्तत्राह ॥ प्रवृत्तीति ॥ जीवदेहस्य रथादि-

तु चेतनस्य सद्भावसिद्धिः^{प्रवृत्तिहेतुः} केवलाचेतनरथादिवै-
लक्षण्यं जीवदेहस्य दृष्टमिति, अत एव च प्रत्य-
क्षे देहे^{देहस्य} सति दर्शनात्, असति चादर्शनात् देह-
स्यैव चैतन्यमपीति लोकायतिकाः प्रतिपन्नाः,
तस्मादचेतनस्यैव प्रवृत्तिरिति । तदभिधीयते,
न ब्रूमो यस्मिन्नचेतने प्रवृत्तिर्दृश्यते न तस्य से-
ति, भवतु तस्यैव सा. सापि चेतनाद्भवति इति
ब्रूमः, तद्भावे^{तदभावे} भावात् तदभावे चाभावात् । यथा
काष्ठादिव्यपाश्रयापि दाहप्रकाशलक्षणा वि-
क्रियाऽनुपलभ्यमानापि च केवले ज्वलने ज्वल-
नादेव भवति^{तत्संयोगे} तत्संयोगे दर्शनात् तद्वियोगे चाद-
र्शनात् तद्वत् । लोकायतिकानामपि चेतन एव

भ्यो वैलक्षण्यं प्राणादिमत्त्वं लिङ्गं दृष्टमिति कृत्वा चेतनस्य सिद्धिरि-
त्यन्वयः । जीवदेहः सात्मकः प्राणादिमत्त्वात् व्यतिरेकेण रथादिवदि-
त्यात्मसिद्धिरित्यर्थः । देहप्रवृत्तिः स्वाश्रयादन्येन ज्ञानवता सहभूता
प्रवृत्तित्वाद्प्रवृत्तिवत् इत्यनुमानान्तरसूचनाय प्रवृत्त्याश्रयेत्युक्तं, स-
द्भावसिद्धिरेव न प्रवर्तकत्वमित्येवकारार्थः । अनुमितस्य सद्भावमात्रेण
प्रवृत्तिहेतुत्वे सर्वत्राकाशस्यापि हेतुत्वप्रसङ्गादिति भावः । आत्मनो
प्रत्यक्षत्वे चार्वाकाणां भ्रमोऽपि लिङ्गमित्याह ॥ अत एवेति ॥ अप्र-
त्यक्षत्वादेवेत्यर्थः देहान्यात्मनः प्रत्यक्षत्वे भ्रमासम्भवादिति भावः । द-
र्शनात्, प्रवृत्तिचैतन्ययोरितिशेषः । प्रवृत्तिं प्रत्याश्रयत्वमचेतनस्यैवेत्यु-
क्तमङ्गीकृत्य चेतनस्य प्रयोजकत्वं सिद्धान्ती साधयति ॥ तदभिधी-
यत इति ॥ रथादि प्रवृत्तावस्थादिचेतनस्यान्वयव्यतिरेकौ स्फुटौ, ताभ्यां

देहोऽचेतनानां रथादीनां प्रवर्तको दृष्ट इत्यविप्र-
 तिषिद्वं चेतनस्य प्रवर्तकत्वं । ननु तव देहादिसं-
 युक्तस्याप्यात्मनो विज्ञानस्वरूपमात्रव्यतिरे-
 केण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरनुपपन्नं प्रवर्तकत्वमिति चे-
 त्, न, अयस्कान्तवद्रूपादिवच्च प्रवृत्तिरहितस्या-
 पि प्रवर्तकत्वोपपत्तेः ।-यथाऽयस्कान्तो मणिः
 स्वयं प्रवृत्तिरहितोऽप्ययसः प्रवर्तको भवति,
 यथा वा रूपादयो विषयाः स्वयं प्रवृत्तिरहिता अ-
 पि चक्षुरादीनां प्रवर्तका भवन्ति, एवं प्रवृत्तिरहि-
 तोऽपीश्वरः सर्वगतः सर्वात्मा सर्वज्ञः सर्वशक्ति-
 श्च सन् सर्वं प्रवर्तयेदित्युपपन्नम् 'एकत्वात्' प्रव-
 र्त्याभावे प्रवर्तकत्वानुपपत्तिरिति चेन्न अविद्या-
 प्रत्युपस्थापितनामरूपमायावेशवशेनासकृत्
 प्रत्युक्तत्वात्, तस्मात् सम्भवति प्रवृत्तिः सर्वज्ञ-
 कारणत्वे न त्वचेतनकारणत्वे ॥ २ ॥

चेतनस्य प्रवर्तकत्वं बाह्यानामपि सन्मतमित्याह ॥ लोकायतिकाना-
 मपीति ॥ यः प्रवर्तकः सः स्वयं प्रवृत्तिमानश्चादिवदिति व्याप्तेरा-
 त्मनि व्यापकाभावान्न प्रवर्तकत्वमिति कश्चिच्छङ्कते ॥ नन्विति ॥
 मण्यादौ व्यभिचारान्न व्याप्तिरिति परिहरति ॥ नेति ॥ वस्तुत एतत्वे
 ऽपि कल्पितं द्वैतं प्रवर्त्यमस्तीत्याह ॥ नाविद्येति ॥ अविद्यायां कल्पि-
 ते नामरूपप्रपञ्चे तथैवाविद्यारूपया मायया य आवेशश्चिदात्मनः क-
 ल्पितः सम्बन्धः तस्य वशः सामर्थ्यं तेनान्तर्यामित्वादिकमीश्वर-
 स्येत्युक्तवान्न चोद्यावसर इत्यर्थः ॥ २ ॥

पयोऽम्बुवच्चेत् तत्रापि ॥ ३ ॥

स्यादेतत्, यथा क्षीरमचेतनं स्वभावेनैव व-
त्सविवृद्धयर्थं प्रवर्तते, यथा च जलमचेतनं स्व-
भावेनैव लोकोपकाराय स्यन्दते 'एवं प्रधानम-
चेतनं स्वभावेनैव पुरुषार्थसिद्धये प्रवर्तिष्यत'
इति । नैतत् साधूच्यते । यतस्तत्रापि पयोऽम्बु-
नोश्चेतनाधिष्ठितयोरेव प्रवृत्तिरित्यनुमिमीमहे,
उभयवादिप्रसिद्धे रथादावचेतने केवले प्रवृत्तेर-
दर्शनात् । शास्त्रं च 'योऽप्सु तिष्ठन्नद्ध्योऽन्तरो
योऽपोऽन्तरो यमयति, 'एतस्य वा अक्षरस्य प्र-
शासनेगार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते' इत्ये-
वंजातीयकं समस्तस्य लोकपरिस्पन्दितस्ये-
श्वराधिष्ठिततां श्रावयति, तस्मात् साध्यपक्षनि-
क्षिप्तत्वात् पयोऽम्बुवदित्यनुपन्यासः, चेतना-
याश्च धेनोः स्नेहेच्छया पयसः प्रवर्तकत्वोपपत्तेः,

अनादिजडस्य प्रवृत्तिश्चेतनाधीना प्रवृत्तित्वाद्रथादिप्रवृत्तिवदिति
स्थितं, तत्र क्षीरादौव्यभिचारमाशङ्क्य तस्यापि पक्षसमत्वेनोक्तानु-
मानादागमेन च साध्यसिद्धेर्न व्यभिचार इति सूत्रं व्याचष्टे ॥ स्या-
देतदित्यादिना ॥ साध्यपक्षेति ॥ साध्यवता पक्षेण तुल्यत्वादित्य-
र्थः । अनुपन्यासो न व्यभिचारभूमिरिति यावत् । क्षीरे प्रवर्तकत्वेन
धेन्वादेः सत्त्वाच्च न व्यभिचार इत्याह ॥ चेतनायाश्चेति ॥ उपदर्श-
ितमनुमानागमाभ्यामिति शेषः । सूत्रकारस्य 'क्षीरवद्धि' 'तत्रापि' इति

वत्सचोषणेन च पयस आकृष्यमाणत्वात् । न
 चाम्बुनोऽप्यत्यन्तमनपेक्षा निम्नभूम्याद्यपेक्ष-
 त्वात् स्यन्दनस्य । चेतनापेक्षत्वं तु सर्वत्रोपद-
 शितम् 'उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्वि'
 (२।१।सू० २४।) इत्यत्र तु बाह्यनिमित्तनिर-
 पेक्षमपि स्वाश्रयं कार्यं भवतीत्येतल्लोकदृष्ट्या
 निदर्शितं, शास्त्रदृष्ट्या पुनः सर्वत्रैवेश्वरापेक्षत्व-
 मापद्यमानं न पराङ्मुख्यते ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात् ॥४॥

साङ्ख्यानां त्रयो गुणाः साम्येनावतिष्ठमानाः
 प्रधानं, न तु तद्व्यतिरेकेण प्रधानस्य प्रवर्तकं नि-
 वर्तकं वा किञ्चिद्बाह्यमपेक्ष्यमवस्थितमस्ति,
 पुरुषस्तूदासीनो न प्रवर्तको न निवर्तक इति,
 अतोऽनपेक्षं प्रधानं, अनपेक्षत्वाच्च कदाचित् प्र-
 धानं महदाद्याकारेण परिणमते, कदाचिन्न परि-
 णमत इत्येतदयुक्तं, ईश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात् सर्व-

च वक्तुः पूर्वापरविरोधमाशङ्क्य लोकदृष्ट्या शास्त्रदृष्ट्या च सूत्रद्वय-
 मित्यविरोधमाह ॥ उपसंहारेति ॥ ३ ॥

अस्तु प्रधानस्यापि धर्मादि कर्म पुरुषो वा प्रवर्तक इत्याशङ्क्य
 सूत्रं प्रवृत्तं तद्व्याचष्टे ॥ साङ्ख्यानामित्यादिना ॥ प्रधानव्यतिरेकेण क-
 र्मणोऽनवस्थितेः पुरुषस्योदासीनत्वात् कदाचित् सृष्टिप्रवृत्तिः कदाचि-

शक्तिमत्त्वात् महामायत्वाच्च प्रवृत्त्यप्रवृत्ती न
विरुध्येते ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

स्यादेतत्, यथा तृणपल्लवोदकादि निमित्तान्त-
रनिरपेक्षं स्वभावादेव क्षीराद्याकारेण परिणमते,
एवं प्रधानमपि महदाद्याकारेण परिणंस्यत इति
। कथं निमित्तान्तरनिरपेक्षं तृणादीति गम्यते,
निमित्तान्तरानुपलम्भात् । यदि हि किञ्चिन्निमि-
त्तान्तरमुपलभेमहि ततो यथाकामं तेन तेन नि-
मित्तेन तृणाद्युपादाय क्षीरं सम्पादयेमहि, न तु
सम्पादयामहे, तस्मात् स्वाभाविकस्तृणादेः प-
रिणामः तथा प्रधानस्यापि स्यादिति । अत्रो-
च्यते, भवेत् तृणादिवत् प्रधानस्य स्वाभाविकः
परिणामो यदि तृणादेरपि स्वाभाविकः परिणा-
मोऽभ्युपगम्येत न त्वभ्युपगम्यते निमित्तान्त-

त् प्रलयइत्युक्तमित्यर्थः । कर्मणोऽपि प्रधानात्मकस्याचेतनत्वात्
सदाऽसत्त्वाच्च न कादाचित्कप्रवृत्तिनियामकत्वमिति भावः ॥ ४ ॥

पुनरपि दृष्टान्तबलात् प्रधानस्य स्वत एव कादाचित्कप्रवृत्तिरि-
त्याशङ्क्य निषेधति सूत्रकारः ॥ अन्यत्रेत्यादिना ॥ पृच्छति ॥ क-
थमिति ॥ उत्तरं ॥ निमित्तान्तरेति ॥ धेन्वादिनिमित्तान्तरमस्तीति
सिद्धान्तयति ॥ अत्रोच्यत इति ॥ प्रहीणं नष्टं ॥ यदुक्तं क्षीरस्य स्वे-

रोपलब्धेः । कथं निमित्तान्तरोपलब्धिरन्यत्रा-
 भावात्, धेन्वैव ह्युपभुक्तं तृणादि क्षीरीभवति
 न प्रहीणमनडुहाद्युपभुक्तं वा । यदि हि निर्निमि-
 त्तमेतत् स्याद्वेनुशरीरसम्बन्धादन्यत्रापि तृणा-
 दि क्षीरीभवेत् । न च यथाकामं मानुषैर्न शक्यं
 सम्पादयितुमित्येतावता निर्निमित्तं भवति, भ-
 वति हि किञ्चित् कार्यं मानुषसम्पाद्यं किञ्चिद्दे-
 वसम्पाद्यम् । मनुष्या अपि च शक्नुवन्त्वेव स्वो-
 चितेनोपायेन तृणाद्युपादाय क्षीरं सम्पादयितुं,
 प्रभूतं हि क्षीरं कामयमानाः प्रभूतं घासं धेनुं चा-
 रयन्ति, ततश्च प्रभूतं क्षीरं लभन्ते, तस्मान्न तृ-
 णादिवत् स्वाभाविकः प्रधानस्य परिणामः ॥ ५ ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न भवति इ-
 ति स्थापितं, अथापि नाम भवतः श्रद्धामनुरु-
 ध्यमानाः स्वाभाविकीमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिम-
 भ्युपगच्छेम तथापि दोषोऽनुषज्येतैव, कुतः अर्था-
 भावात् । यदि तावत् स्वाभाविकी प्रधानस्य प्र-

च्छया सम्पादयितुमशक्यत्वात् स्वाभाविकत्वमिति तत्राह ॥ न च
 यथाकाममिति ॥ ५ ॥

प्रधानस्य न स्वतः प्रवृत्तिः, स्वतः प्रवृत्त्यभ्युपगमे पुरुषार्थस्याप्य-

वृत्तिः न किञ्चिदन्यदिहापेक्षत इत्युच्यते ततो
यथैव सहकारि किञ्चिन्नापेक्षते एवं प्रयोजनम-
पि किञ्चिन्नापेक्षिष्यत इत्यतः प्रधानं पुरुषस्या-
र्थं साधयितुं प्रवर्तत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत । स य-
दि ब्रूयात् 'सहकार्यैव केवलं नापेक्षते' न प्रयोज-
नमपीति, तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवे-
क्तव्यं भोगो वा स्यादपवर्गो वोभयं वेति । भो-
गश्चेत् कीदृशोऽनाधेयातिशयस्य पुरुषस्य भो-
गो भवेदनिर्मोक्षप्रसङ्गश्च । अपवर्गश्चेत् प्राग-
पि प्रवृत्तेरपवर्गस्य सिद्धत्वात् प्रवृत्तिरनर्थिका
स्यात् शब्दाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्च । उभयार्थता-
भ्युपगमेऽपि भोक्तव्यानां प्रधानमात्राणामान-
न्त्यादनिर्मोक्षप्रसङ्ग एव । न चोत्सुक्यनिवृत्त्यर्था

पेक्षाभावप्रसङ्गादित्येकोऽर्थः तत्रेष्टापत्तिं निरस्यति ॥ इत्यतः प्रधा-
नमिति ॥ उक्तप्रसङ्गस्येष्टत्वे प्रतिज्ञाहानिः स्यादित्यर्थः । अर्थासम्भ-
वान्न स्वतः प्रवृत्तिरित्यर्थान्तरं शङ्कापूर्वकमाह ॥ स यदीत्यादिना ॥
प्रयोजनमपेक्षितं चेद्वक्तव्यमित्याह ॥ तथापीति ॥ कूटस्थे पुरुषे स्व-
तः सुखादिरूपस्यातिशयस्याधातुमशक्यत्वादध्यासानङ्गीकाराच्च
भोगो न युक्तः, किञ्च प्रधानप्रवृत्तेर्भोगार्थत्वे मोक्षहेतुविवेकख्यात्यभा-
वादनिर्मोक्षप्रसङ्गश्च, अपवर्गार्थत्वे स्वरूपावस्थानरूपमुक्तेः स्वतः सि-
द्धत्वात् प्रवृत्तिवैयर्थ्यं भोगाभावप्रसङ्गश्चेत्यर्थः । तृतीयं दूषयति ॥ उ-
भयार्थतेति ॥ मीयन्ते भुज्यन्ते इति मात्रा भोग्याः । औत्सुक्यनिवृ-
त्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वद-

प्रवृत्तिः, न हि प्रधानस्याचेतनस्यौत्सुक्यं सम्भवति, न च पुरुषस्य निर्मलस्य निष्कलस्यौत्सुक्यम् । दृक्शक्तिसर्गशक्तिवैयर्थ्यभयाच्चेत् प्रवृत्तिः तर्हि दृक्शक्त्यनुच्छेदवत् सर्गशक्त्यनुच्छेदात् संसारानुच्छेदादनिर्मोक्षप्रसङ्ग एव, तस्मात् प्रधानस्य पुरुषार्था प्रवृत्तिरित्येतदयुक्तं ॥ ६ ॥

पुरुषाश्मवादिति चेत् तथापि ॥ ७ ॥

स्यादेतत्, यथा कश्चित् पुरुषो दृक्शक्तिसम्पन्नः प्रवृत्तिशक्तिविहीनः पङ्गुरपरं पुरुषं प्रवृत्तिशक्तिसम्पन्नं दृक्शक्तिविहीनमन्धमधिष्ठाय प्रवर्तयति, यथा वाऽयस्कान्तो मणिः स्वयमप्रवर्तमानोऽप्ययः प्रवर्तयति, एवं पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयिष्यतीति दृष्टान्तप्रत्ययेन पुनः प्रत्येवस्थानम् । अत्रोच्यते तथापि नैव दोषान्निर्मोक्षोऽस्ति

। अभ्युपेतहानं तावद्दोष आपतति-प्रधानस्य

व्यक्तमिति कारिकोक्तं दूषयति ॥ न चेति ॥ औत्सुक्यमिच्छाविशेषः केवलजडस्यात्मनो वा न युक्त इत्यर्थः । अस्ति पुरुषस्य दृक्शक्तिः चिद्रूपत्वात्, अस्ति च प्रधानस्य सर्गशक्तिः त्रिगुणत्वात्, तयोः शक्तयोर्दृश्यसृष्टिं विना सार्थक्यायोगात् प्रधानस्य सृष्टौ प्रवृत्तिरिति चेन्न शक्तयोर्नित्यत्वात् सृष्टिनित्यत्वापत्तिरित्याह ॥ दृक्शक्तीति ॥ ६ ॥

पुरुषस्य प्रवर्तकत्वं निरस्तमपि दृष्टान्तेन पुनराशङ्क्य निषेधति ॥ पुरुषाश्मवादिति ॥ प्रधानस्य स्वातन्त्र्यं पुरुषस्यौदासिन्यं चाभ्युपेतं

स्वतन्त्रस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमात्, पुरुषस्य च प्र-
वर्तकत्वानभ्युपगमात् । कथञ्चोदासीनः पुरुषः
प्रधानं प्रवर्तयेत् । पङ्गुरपि हि अन्धं पुरुषं वा-
गादिभिः प्रवर्तयति, नैवं पुरुषस्य कश्चित् प्रव-
र्तनव्यापारोऽस्ति, निष्क्रियत्वात् निर्गुणत्वाच्च ।
नाप्ययस्कान्तवत् सन्निधिमात्रेण प्रवर्तयेत्, स-
न्निधिनित्यत्वेन प्रवृत्तिनित्यत्वप्रसङ्गात् । अय-
स्कान्तस्य त्वनित्यसन्निधेरस्ति स्वव्यापारः स-
न्निधिः, परिमार्जनाद्यपेक्षा चास्यास्तीत्यनुपन्या-
सः पुरुषाश्मवदिति । तथा प्रधानस्याचैतन्यात्
पुरुषस्य चौदासीन्यात् तृतीयस्य च तयोः स-
म्बन्धयितुंरभावात् सम्बन्धानुपपत्तिः । योग्य-
तानिमित्ते सम्बन्धे योग्यतानुच्छेदादनिर्मोक्षप्र-
सङ्गः । पूर्ववच्चेहाप्यर्थाभावो विकल्पयितव्यः ।

त्यज्यते इति वदन्तं साङ्ख्यं प्रत्याह ॥ कथञ्चेति ॥ पुरुषस्य परिस्प-
न्दः प्रयत्नगुणो वा नास्तीति वक्तुं हेतुद्वयं । प्रधानपुरुषयोर्नित्यत्वात्
व्यापित्वाच्च नित्यः सन्निधिः, अश्मनस्तु परिमार्जनमृजुत्वेन स्थापन-
मनित्यसन्निधिश्चेति व्यापारोऽस्तीत्यनुपन्यासः, न समदृष्टान्तोपन्या-
सो भवतीत्यर्थः । ननु चिज्जडयोर्द्रष्टृदृश्यभावयोग्यताऽस्ति, तथा तद्भा-
वः सम्बन्ध इत्यत आह ॥ योग्यतेति ॥ चिज्जडत्वरूपाया योग्यता-
या नित्यत्वात् सम्बन्धनित्यत्वापत्तिरित्यर्थः । यथा स्वतन्त्रप्रधानप्रवृ-
त्तिपक्षो भोगोऽपवर्गः उभयं वा फलमिति विकल्प्य दूषितः, एवं पुरुषा-
धीनप्रधानप्रवृत्तिपक्षोऽपि फलाभावेन दूषणीय इत्याहं ॥ पूर्ववच्चेति ॥

परमात्मनस्तु स्वरूपव्यपाश्रयमौदासीन्यं मा-
याव्यपाश्रयं च प्रवर्तकत्वमित्यस्त्यतिशयः ॥ ७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

इतश्च न प्रधानस्य प्रवृत्तिरवकल्पते, यद्वि स-
त्त्वरजस्तमसामिन्योन्यगुणप्रधानभावमुत्सृज्य
साम्येन स्वरूपमात्रेणावस्थानं सा प्रधानाव-
स्था, तस्यामवस्थायामनपेक्षस्वरूपाणां स्व-
रूपप्रणाशभयात् परस्परं प्रत्यङ्गाङ्गिभावानुप-
पत्तेः । बाह्यस्य च कस्यचित् क्षोभयितुरभावा-
द्गुणवैषम्यनिमित्तो महदाद्युत्पादो न स्यात् ॥ ८ ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ९

अथापि स्यादन्यथा वयमनुमिमिमहे यथा

सिद्धान्ते परमात्मन उदासीनस्य कथं प्रवर्तकत्वमित्याशङ्क्याह ॥
परमात्मेति ॥ साङ्ख्यमते उभयं विरुद्धं सत्यत्वात् अस्मन्मते क-
ल्पिताकल्पितयोरविरोध इत्यतिशयः ॥ ७ ॥

किं प्रधानावस्था कूटस्थवन्नित्या उत विकारिणी, आद्ये दोषमा-
ह ॥ तस्यामिति ॥ अङ्गाङ्गिभावे साम्यस्वरूपनाशः स्यात्, ततः कौ-
टस्थ्यभङ्ग इति भयादङ्गाङ्गित्वानुपपत्तेः सृष्ट्यनुपपत्तिरित्यर्थः । द्विती-
यं दूषयति ॥ बाह्यस्येति ॥ चिरकालस्थितस्य साम्यस्य च्युतौ निमि-
त्तं वाच्यं तन्नास्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

गुणानां मिथोऽनपेक्षस्वभावत्वान्न स्वतो वैषम्यमित्युक्तं, तत्र हे-
त्वसिद्धिमाशङ्क्यं सूत्रकारः परिहरति ॥ अन्यथेति ॥ अनपेक्षस्वभा-

नायमनन्तरो दोषः प्रसज्येत । न त्वनपेक्षस्व-
 भावाः कूटस्थाश्चास्माभिर्गुणा अभ्युपगम्यन्ते
 प्रमाणाभावात् । कार्यवशेन तु गुणानां स्वभा-
 वोऽभ्युपगम्यते, यथा यथा कार्योत्पाद उपपद्य-
 ते तथा तथा एतेषां स्वभावोऽभ्युपगन्तव्यः, च-
 लं गुणवृत्तमिति चास्त्यभ्युपगमः, तस्मात् सा-
 म्यावस्थायामपि वैषम्योपगमयोग्या एव गुणा
 अवतिष्ठन्त इति । एवमपि प्रधानस्य ज्ञशक्तिवि-
 योगाद्रचनानुपपत्त्यादयः पूर्वोक्ता दोषास्तदव-
 स्था एव । ज्ञशक्तिमपि त्वनुमिमानः प्रतिवादि-
 त्वान्निवर्तेत, चेतनमेकमनेकप्रपञ्चस्य जगत उ-
 पादानमिति ब्रह्मवादप्रसङ्गात् । वैषम्योपगम-
 योग्या अपि गुणाः साम्यावस्थायां निमित्ता-
 भावान्नैव वैषम्यं भजेरन्, भजमाना वा निमि-
 ताभावाविशेषात् सर्वदैव वैषम्यं भजेरन् इति प्र-
 सज्यत एवायमनन्तरोऽपि दोषः ॥ ९ ॥

वादन्वया सापेक्षत्वेन गुणानामनुमानात् पूर्वसूत्रोक्तो दोषो न प्रसज्य-
 ते । न चैवमपसिद्धान्तः कार्यानुसारेण गुणस्वभावस्वीकारादित्याह
 ॥ चलं गुणवृत्तमिति ॥ पूर्वसूत्रोक्ताङ्गित्वानुपपत्तिदोषाभावमङ्गीक-
 रत्य परिहरति ॥ एवमपीति ॥ कार्यार्थं ज्ञानशक्तिकल्पने ब्रह्मवादः
 स्यादित्यर्थः । अङ्गीकारं त्यजति ॥ वैषम्येति ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥१०॥

परस्परविरुद्धश्रायं साङ्ख्यानामभ्युपग-
मः 'कचित् सत्तेन्द्रियाण्यनुक्रामन्ति कचिदेका-
दश, तथा कचिन्महतस्तन्मात्रसर्गमुपदिशन्ति'
कचिदहङ्कारात्, तथा कचित् त्रीण्यन्तःकरणा-
नि वर्णयन्ति' कचिदेकमिति, प्रसिद्ध एव तु श्रु-
त्येश्वरकारणवादिन्या विरोधः' तदनुवर्तिन्या च
स्मृत्या, तस्मादप्यसमञ्जसं साङ्ख्यानां दर्श-
नमिति। अत्राह 'नन्वौपनिषदानामप्यसमञ्जस-
मेव दर्शनं, तप्यतापकयोर्जात्यन्तरभावानभ्यु-
पगमात्। एकं हि ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वस्य प्रपञ्च-
स्य कारणमभ्युपगच्छतां, एकस्यैवात्मनो विशे-
षौ तप्यतापकौ न जात्यन्तरभूतौ' इत्यभ्युपगन्त-

सूत्रं व्याचष्टे ॥ परस्परेति ॥ त्वङ्मात्रमेव ज्ञानेन्द्रियमेकमनेकशब्दा-
दिज्ञानकारणं पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनश्चेति सत्तेन्द्रियाणि, ज्ञानेन्द्रिया-
णि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च मनश्चेत्येकादश, बुद्धिरहङ्कारो मन इति
त्रीणि, एकमिति बुद्धिरेव, एवं पूर्वापरविरोधादितिव्याख्याय श्रुतिस्मृ-
तिविप्रतिषेधाच्चेत्यर्थान्तरमाह ॥ प्रसिद्ध इति ॥ तस्माद्धान्ति मूलत्वा-
त् सांख्यशास्त्रस्य, तेन निर्दोषवेदान्तसमन्वयस्याविरोध इति सिद्धं ।
स्वमतासामञ्जस्यमसहमानः सांख्यः प्रत्यवतिष्ठते ॥ अत्राहेति ॥ त-
प्यो जीवस्तापकः संसारस्तयोर्भेदानङ्गीकाराल्लोके प्रसिद्धस्तप्यतापक-
भावो लुप्येतेत्यर्थः । विवृणोति ॥ एकं हीति ॥ तथा च भेदव्यवहारलो-

व्यं स्यात् । यदि चैतौ तप्यतापकौ एकस्यात्मनो
विशेषौ ^{उत्पद्यते} स्यातां स ताभ्यां तप्यतापकाभ्यां न
निर्मुच्येत इति तापोपशान्तये सम्यग्दर्शनमुप-
दिशत् शास्त्रमनर्थकं स्यात् । न त्यौष्ण्यप्रकाश-
धर्मकस्य प्रदीपस्य तदवस्थस्यैव ताभ्यां निर्मो-
क्ष उपपद्यते । योऽपि जलवीचीतरङ्गफेनाद्युप-
न्यासस्तत्रापि जलात्मनं एकस्य वीच्यादयो वि-
शेषा आविर्भावतिरोभावरूपेण नित्या एवेति
समानो जलात्मनो वीच्यादिभिरनिर्मोक्षः । प्र-
सिद्धश्चायं तप्यतापकयोज्यन्तरभावो लोके ।
तथा हि 'अर्थी चार्थश्चान्योन्यभिन्नौ लक्ष्येते, य-
द्यर्थिनः स्वतोऽन्योऽर्थो न स्याद् यस्यार्थिनो
यद्विषयमर्थित्वं स तस्यार्थो नित्यसिद्ध एवेति

प इत्यसमञ्जसमित्यर्थः । ननु तयोरुपादानैक्येऽपि मिथो भेदोऽस्त्येव
यथैकवङ्ग्यात्मकयोरौष्ण्यप्रकाशयोः, अतो न व्यवहारलोप इत्याश-
ङ्क्य वङ्गेरिव ताभ्यामात्मनो मोक्षो न स्यादित्याह ॥ यदि चेत्यादिना ॥
ननु सत्यपि धर्मिणि स्वभावनाशो मोक्ष उपपद्यते, सत्येव जले वीच्या-
दिनाशदर्शनादित्याशङ्क्य दृष्टान्तासिद्धिमाह ॥ योऽपीति ॥ किञ्च
भेदाङ्गीकारेऽपसिद्धान्तः, अनङ्गीकारे लोकप्रसिद्धबाध इत्याह ॥ प्र-
सिद्धश्चेति ॥ अर्थो ह्यर्जनालाभादिनार्थिनं तापयतीति तापकः, अर्थी
तप्यस्तयोरभेदे बाधकमाह ॥ यदीति ॥ अर्थिनोऽन्यस्यार्थस्याभावाद-
र्थित्वाभाववदर्थान्यस्यार्थिनोऽसत्त्वादर्थत्वाभावः प्रसज्येतेत्याह ॥ त-

तस्य तद्विषयमर्थित्वं न स्यात् । यथा प्रकाशा-
 त्मनः प्रदीपस्य प्रकाशाख्योऽर्थो नित्यसिद्ध ए-
 वेति न तस्य तद्विषयमर्थित्वं भवति, अप्राप्ते
 त्वर्थेऽर्थिनोऽर्थित्वं स्यादिति, तथार्थस्याप्यर्थ-
 त्वं न स्यात्, यदि स्यात् स्वार्थत्वमेव स्यात्,
 न चैतदस्ति । सम्बन्धिशब्दौ त्येतौ अर्थी चार्थ-
 श्चेति, द्वयोश्च सम्बन्धिनोः सम्बन्धः स्यान्नैक-
 स्यैव, तस्माद्भिन्नावेतौ अर्थार्थिनौ, तथाऽनर्थान-
 र्थिनावपि । अर्थिनोऽनुकूलोऽर्थः प्रतिकूलोऽनर्थ-
 स्ताभ्यामेकः पर्यायेणोभाभ्यां सम्बध्यते, तत्रा-
 र्थस्याल्पीयस्त्वात् भूयस्त्वाच्चानर्थस्योभावपि
 अर्थानर्थविनर्थ, एवेति तापकः स उच्यते, तप्य-
 स्तु पुरुषो य एकः पर्यायेणोभाभ्यां सम्बध्यते इति ।
 तयोस्तप्यतापकयोरेकात्मतायां मोक्षानुपपत्तिः ।
 जात्यन्तरभावे तु तस्य संयोगहेतुपरिहारात् स्यादपि

थार्थस्यापीति ॥ प्रसङ्गस्येष्टत्वं निराकरोति ॥ न चैतदस्तीति ॥ अ-
 र्थत्वं हि कामनाविषयत्वं तच्च काम्यादन्यस्य कामयितुरसत्त्वान्न स्या-
 त्, न हि स्वार्थत्वमस्ति काम्यस्यैव कामयितृत्वायोगात् तस्मान्नेदोऽङ्गी-
 कार्य इत्यर्थः । इतश्च भेद इत्याह ॥ सम्बन्धीति ॥ तथानर्थानर्थिना-
 वपि भिन्नावित्यन्वयः । अर्थानर्थयोः स्वरूपोक्तिपूर्वकं तापकत्वं स्फु-
 टयति ॥ अर्थिनोऽनुकूल इति ॥ अद्वैतमते मुक्तेरयोगमुक्त्वा स्वमते
 योगमाह ॥ जात्यन्तरेति ॥ तथा तप्यया बुद्ध्या पुरुषस्य संयोगः स्व-

कदाचिन्मोक्षोपपत्तिरिति । अत्रोच्यते नैकत्वादे-
 व तप्यतापकभावानुपपत्तेः । भवेदेष दोषो य-
 द्येकात्मतायां तप्यतापकावन्योन्यस्य विषय-
 विषयिभावं प्रतिपद्येयातां न त्वेतदस्ति एकत्वादे-
 व । न त्द्यग्निरकः सन्नात्मानं दहति प्रकाशयति वा,
 सत्यप्यौष्ण्यप्रकाशादिधर्मभेदे परिणामित्वे च
 किमु कूटस्थे ब्रह्मण्येकस्मिन् तप्यतापकभावः
 सम्भवेत्, क पुनरयं तप्यतापकभावः स्यादिति,
 उच्यते किं न पश्यसि कर्मभूतो जीवदेहस्तप्य-
 स्तापकः सवितेति । ननु तप्तिर्नाम दुःखं सा चे-
 तयितुर्नाचेतनस्य देहस्य, यदि हि देहस्यैव त-
 प्तिः स्यात् सा देहनाशे स्वयमेव नश्यतीति त-

स्वामिभावः तस्य हेतुरनादिरविवेकस्तस्य परिहारो विवेकस्तस्मान्नि-
 त्यमुक्तस्यापि पुरुषस्य कथञ्चिदुपचारान्मोक्षोपपत्तिरित्यर्थः । यथा यो-
 धृगतौ जयपराजयौ राजन्युपचर्येते तथा पुरुषादत्यन्तभिन्नबुद्धिगतौ
 बन्धमोक्षौ पुरुषे उपचर्येते, तदुक्तं सैव च बध्यते मुच्यते इति, सिद्धान्-
 तयति ॥ अत्रेति ॥ किं परमार्थदृष्ट्या तप्यतापकभावानुपपत्तिरुच्यते
 व्यवहारदृष्ट्या वा नाय इत्याह ॥ नैकत्वादेवेति ॥ दोषत्वमिति शेषः ।
 तस्यात्मदोषत्वं विवृणोति ॥ भवेदित्यादिना ॥ एतत्तात्त्विकविषयवि-
 षयित्वं नत्वस्तीत्यर्थः । यत्र तप्यतापकभावो दृष्टस्तत्रैवेति व्यवहारपक्ष-
 मादाय सिद्धान्तीब्रूते ॥ किं न पश्यसीति ॥ देहस्य तप्यत्वे देहात्म-
 वादापत्तिरिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ अचेतनस्यैव देहस्य तप्तिर्नेति वद-

^{पुरुषाणां} ^{कारणं} न्नाशाय सार्धेन नैषितव्यं स्यादिति । उच्यते
 देहाभावेऽपि केवलस्य चेतनस्य तस्मिन् दृष्टा, न
 च त्वयापि तस्मिन्नाम विक्रिया चेतयितुः केवल-
 स्येष्ट्यंते, नापि देहचेतनयोः संहतत्वं अशुद्ध्या-
 दिदोषप्रसङ्गात् । न च तस्मिन्नेव तस्मिन्मभ्युपगच्छ-
 सीति कथं तवापि तप्यतापकभावः । सत्त्वं तप्यं
 तापकं रज इति चेत्, न ताभ्यां चेतनस्य संहत-
 त्वानुपपत्तेः । सत्त्वानुरोधित्वाच्चेतनोऽपि तप्यत-
 इवेति चेत्, परमार्थतस्तर्हि नैव तप्यत इत्यापत-
 ति, इवशब्दप्रयोगात्, न चेत् तप्यते नैवशब्दो
 दोषाय । न हि दुण्डुभः सर्प इवेत्येतावता सवि-

ता साङ्ख्येन वक्तव्यं किं चेतनस्य केवलस्य तप्तिः किं वा देहसंहतस्य-
 उत तप्तेः आहोस्वित् सत्त्वस्य नाय इत्याह ॥ उच्यत इति ॥ न द्विती-
 यतृतीयावित्याह ॥ नापीत्यादिना ॥ चतुर्थं शङ्कते ॥ सत्त्वमिति ॥
 सत्त्वरजसोस्तप्यतापकत्वे पुरुषस्य बन्धाभावाच्छास्त्रारम्भवैयर्थ्यमिति
 परिहरति ॥ न ताभ्यामिति ॥ असङ्गत्वेऽपि पुरुषस्य तप्यसत्त्वप्रति-
 विम्बत्वात् तप्तिरिति शङ्कते ॥ सत्त्वेति ॥ तर्हिजलचन्द्रस्य चलनव-
 न्मिथ्यैव तप्तिरित्यस्मत्पक्ष आगत इत्याह ॥ परमार्थत इति ॥ इव-
 शब्दमात्रेण कथं मिथ्या तद्व्यवगम इति चेत्तदुच्यते । इवशब्दस्तप्य-
 बुद्धिसत्त्वसादृश्यं ब्रूते, तत्र सादृश्यं पुरुषस्य तप्यत्वरूपं चेत्कल्पितमे-
 व वस्तुतस्तद्व्यभावादित्युपपादयति ॥ न चेदिति ॥ पुरुषो वस्तुतस्त-
 प्तिशून्यश्चेदिवशब्दो न दोषाय मिथ्यातप्तिपरत्वादित्यर्थः । मिथ्यासादृ-
 श्यमेव दोष इति चेन्नेत्याह ॥ नहीति ॥ सविषत्वं निर्विषत्वं चेश-

षो भवति' सपो वा दुण्डुभ इवेत्येतावता निर्विपो
 भवति । अतश्चाविद्याकृतोऽयं तप्यतापकभावो
 न पारमार्थिक इत्यभ्युपगन्तव्यमिति, नैवं सति
 ममापि किञ्चिदुष्यति । अथ पारमार्थिकमेव चेत-
 नस्य तप्यत्वं मभ्युपगच्छसि तवैव सुतरामनि-
 र्मोक्षः प्रसज्येत । नित्यत्वाभ्युपगमाच्च तापकस्य,
 तप्यतापकशक्तयोर्नित्यत्वेऽपि सनिमित्तसंयो-
 गापेक्षत्वात् तप्तेः संयोगनिमित्तादर्शनिवृत्ता-
 वात्यन्तिकः संयोगोपरमस्ततश्चात्यन्तिको मो-
 क्ष उपपन्न इति चेत्, न दर्शनस्य तमसो नित्य-
 त्वाभ्युपगमात् । गुणानां चोद्भवाभिभवयोरनि-
 यतत्वादनियतः संयोगनिमित्तोपरम इति वियो-

ब्दार्थः कल्पित एव द्रष्टव्यः । साङ्ख्यस्याविद्यके तप्यतापकत्वे सति
 ममापि किञ्चिन् दुष्यति किन्तु इष्टमेव सम्पन्नमित्यर्थः । यदि मि-
 थ्यातप्यत्वाङ्गीकारेऽपसिद्धान्तः स्यादिति भीत्या सत्यं तप्यत्वं पुरु-
 षस्योच्यते तथाप्यपसिद्धान्तः, कौटस्थ्यहानादनिर्मोक्षश्च, सत्यस्या-
 त्मवन्निवृत्त्ययोगादित्याह ॥ अथेत्यादिना ॥ किञ्च रजसो नित्यत्वा-
 त् दुःखसातत्यमित्याह ॥ नित्यत्वेति ॥ अत्र साङ्ख्यः शङ्कते ॥ तप्ये-
 ति ॥ सत्त्वं पुरुषो वा तप्यशक्तिः तापकशक्तिस्तु रजः निमित्तमविवेका-
 त्मकमदर्शनं तमः तेन सहितः सनिमित्तः संयोगः पुरुषस्य गुणस्वा-
 मित्वरूपः तदपेक्षत्वादित्यर्थः । मोक्षस्तम्यभावः निमित्तस्य निवृत्त्यभा-
 वात् न मोक्ष इति सिद्धान्ती परिहरति ॥ नेति ॥ तमसो निवृत्त्यभा-
 वेऽपि विवेकेनोपरमान्मोक्ष इत्यत आह ॥ गुणानां चेति ॥ चलं गु

गस्याप्यनियतत्वात् साङ्ख्यस्यैवानिर्मोक्षोऽप-
रिहार्यः स्यात् औपनिषदस्यत्वात्मैकत्वाभ्युप-
गमादेकस्य च विषयविषयिभावानुपपत्तेः, वि-
कारभेदस्य च वाचास्भणमात्रत्वश्रवणादनि-
र्मोक्षशङ्का स्वप्नेऽपि नोपजायते । व्यवहारे तु
यत्र यथा दृष्टस्तप्यतापकभावस्तत्र तथैव स
इति न चोदयितव्यः परिहर्तव्यो वा भवति ॥ १० ॥

प्रधानकारणवादो निराकृतः परमाणुकारण-
वाद इदानीं निराकर्तव्यः, तत्रादौ तावद्योऽणुका-
रणवादिना ब्रह्मवादिर्नि दोष उत्प्रेक्ष्यते स प्रति-
समाधीयते । तत्रायं वैशेषिकाणामभ्युपगमः, का-
रणद्रव्यसमवायिनोगुणाः कार्यद्रव्ये समानजा-
तीयं गुणान्तरमारभन्ते शुक्लेभ्यस्तन्तुभ्यः शु-
ण्वृत्तमित्यङ्गीकारादिति भावः । परपक्षे बन्धमोक्षानुपपत्तिमुक्त्वा
स्वपक्षमुपसंहरति । औपनिषदस्य त्विति ॥ वस्तुत एकत्वेन बन्धा-
भावात् न मुक्त्यभावशङ्कावसरः, व्यवहारे तु भेदाङ्गीकारात् तप्यता-
पकभावो बन्धस्तच्चज्ञानात् . तन्निवृत्तिश्चोपपद्यत इति न चोद्यावसर
इत्यर्थः ॥ १० ॥

वृत्तानुवादेन महद्दीर्घवदिति स्वमतस्थापनात्मकाधिकरणस्य स-
ङ्गतिमाह ॥ प्रधानेति ॥ यद्यपि सांख्यमतनिरासानन्तरं परमाणुवा-
दो निराकर्तव्यः स्वमतस्थापनस्य स्मृतिपादे सङ्गतत्वात् तथापि पू-
र्वत्र प्रधानगुणानां सुखादीनां जगत्यनन्वयात् प्रधानस्यानुपादानत्वमु-
क्तं । तथा ब्रह्मगुणचैतन्यानन्वयाद्ब्रह्मणोऽपि नोपादानत्वमिति दोषो

हृस्य पटस्य प्रसवदर्शनात् तद्विपर्ययादर्शना-
च्च, तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेऽभ्यु-
पगम्यमाने कार्येऽपि जगति चैतन्यं समवेयात्
तददर्शनात् न चेतनं ब्रह्म जगत्कारणं भवितु-
मर्हतीति । इममभ्युपगमं तदीयैव प्रक्रियया
व्यभिचारयति ॥

महदीर्घवद्वाहृस्वपरिमण्डलाभ्यां ११

एषा तेषां प्रक्रिया, परमाणवः किल कञ्चित्
कालमनारब्धकार्या यथायोगं रूपादिमन्तः पा-
रिमाण्डल्यपरिमाणास्तिष्ठन्ति, ते च पश्चाददृ-
ष्टादिपुरःसराः संयोगसचिवोश्च सन्तो द्व्यणुका-
दिक्रमेण कृत्स्नं कार्यजातमारभन्ते कारणगुणा-

दृष्टान्तसङ्गतिलाभादत्र समाधीयतइत्यर्थः ॥ चेतनाद्ब्रह्मणो जगत्स-
र्गवादी वेदान्तसमन्वयो विषयः, स किं यः समवायिकारणगुणः स
कार्यद्रव्ये स्वसमानजातीयगुणारम्भकस्तन्तुशौक्यवदिति न्यायेन
विरुध्यते न वेति सन्देहे न्यायस्याव्यभिचाराद्विरुध्यत इति प्राप्ते
व्यभिचारान्न विरोध इति सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे ॥ एषेत्यादिना ॥ य-
द्यपि न विलक्षणत्वादित्यत्र चेतनादचेतनसर्गः साधितस्तथापि वैशेषि-
कन्यायस्य तदीयप्रक्रियया व्यभिचारोक्त्यर्थत्वादस्य सूत्रस्य न गता-
र्थता, प्रलयकाले परमाणवो निश्चला असंयुक्तास्तिष्ठन्ति सर्गकाले
चादृष्टवदात्मसंयोगात्तेषु कर्म भवति, तेन संयोगात् द्रव्यान्तरसृष्टिर्भ-
वति, कारणगुणाः कार्ये गुणान्तरमारभन्त इति सामान्येन प्रक्रिया-

अथ कार्ये गुणान्तरांयदा द्वौ परमाणू द्व्यणुकमार-
भेते तदा परमाणुगतां रूपादिगुणविशेषाः शु-
क्लादयो द्व्यणुके शुक्लादीनपरानारभन्ते । परमा-
णुगुणविशेषस्तु पारिमाण्डिल्यं न द्व्यणुके पारि-
माण्डिल्यमपरमारभते, द्व्यणुकस्य परिमाणा-
न्तरयोगाभ्युपगमात् । अणुत्वह्रस्वत्वे हि द्व्यणु-
कवर्तिनीं परिमाणे वर्णयन्ति । यदापि द्वे द्व्यणु-
के चतुरणुकमारभेते तदापि समानं द्व्यणुकसम-
वायिनां शुक्लादीनामारम्भकत्वं । द्व्यणुत्वह्रस्व-
त्वे तु द्व्यणुकसमवायिनीं अपि नैवारभेते, चतुर-
णुकस्य महत्त्वदीर्घत्वपरिमाणयोगाभ्युपगमा-

मुक्त्वा विशेषतस्तामाह ॥ यदा द्वाविति ॥ परमाणुः परिमण्डलः, त-
द्वतं परिमाणं पारिमाण्डिल्यमित्युच्यते, तच्च स्वसमानजातीयगुणार-
म्भकं न भवतीत्युक्तन्यायस्य व्यभिचार इति भावः । व्यभिचारस्थ-
लान्तरमाह ॥ यदापि द्वे इति ॥ द्वे द्वे इति शब्दद्वयं पठितव्यं, एवं
सति चतुर्भिर्द्व्यणुकैश्चतुरणुकारम्भ उपपद्यते, यथाश्रुते तु द्वाभ्यां द्व्य-
णुकाभ्यां महत्तश्चतुरणुकस्यारम्भो न युज्यते, कारणगतं महत्त्वं बहु-
त्वं वा विना कार्ये महत्वायोगादिति मन्तव्यम् । प्रकटार्थकारास्तु य-
त् द्वाभ्यां द्व्यणुकाभ्यामारब्धकार्ये महत्त्वं दृश्यते तस्य हेतुः प्रचयो ना-
म प्रशिथिलावयवसंयोग इति रावणप्रणीते भाष्ये दृश्यत इति चिर-
न्तनवैशेषिकदृष्ट्येदं भाष्यमित्याहुः । सर्वथापि द्व्यणुकगतह्रस्व-
त्वाणुत्वपरिमाणयोरनारम्भकत्वाव्यभिचारः । यद्यपि तार्किकाः द्वा-
भ्यामेव परमाणुभ्यां द्व्यणुकं त्रिभिर्द्व्यणुकैश्चतुरणुकमिति कल्पयन्ति त-

तु । यदापि बहवः परमाणवो बहूनि वा द्व्यणुका-
 नि द्व्यणुकसहितो वा परमाणुः कार्यमारभन्ते
 तदापि समानेषां योजना । तदेवं यथा परमाणोः
 परिमण्डलात् सतोऽणुह्रस्वं च द्व्यणुकं जाय-
 ते' महद्दीर्घं च त्र्यणुकादि' न परिमण्डलं । यथा
 वा' द्व्यणुकादणोर्ह्रस्वाच्च सतो' महद्दीर्घं च त्र्य-
 णुकं जायते' नाणु नो ह्रस्वं, एवं चेतनाद्ब्रह्मणोऽ-
 चेतनं जगज्जनिष्यते इत्यभ्युपगमै किं तव च्छि-
 न्नं । अथ मन्यसे' विरोधिनां परिमाणान्तरेणा-
 क्रान्तं कार्यद्रव्यं द्व्यणुकादीत्यतो नारम्भकाणि
 कारणगतानि परिमण्डल्यादीनीत्यभ्युपग-
 च्छामि' न तु' चेतनाविरोधिनां गुणान्तरेण जगत

थापि तर्कस्याप्रतिष्ठानान्न नियम इति मत्वा ब्रूते ॥ यदापि बहव
 इति ॥ कारणगुणाः शुक्लादयः समानजातीयगुणारम्भकाः, कार्यद्रव्य-
 परिमाणं तु न कारणगुणपरिमाणारम्भं किन्तु कारणगतसंख्यारम्भ-
 मिति प्रक्रिया तुल्येत्यर्थः । एवं प्रक्रियां दर्शयित्वा सूत्रं योजयन् व्य-
 भिचारमाह ॥ तदेवमिति ॥ परमाणुभ्य एव महद्दीर्घं चेत्यनियतप्र-
 क्रियामाश्रित्योक्तं, नियतप्रक्रियामाश्रित्य व्यभिचारमाह ॥ यथा वे-
 ति ॥ अणुह्रस्वेभ्यो द्व्यणुकेभ्योऽणुद्रव्यं न जायते ह्रस्वमपि न जायत
 इति व्यभिचार इत्यर्थः । सूत्रे वाशब्दश्चार्थोऽनुक्ताणुसमुच्चयार्थः । तथा
 च ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां द्व्यणुकपरमाणुभ्यां महद्दीर्घाणुवच्चेतनादचे-
 तनं जायत इति सूत्रयोजना । तत्र ह्रस्वान्महद्दीर्घं त्र्यणुकं परिमण्ड-
 लादणु द्व्यणुकमिति विभागः । दृष्टान्तवैषम्यं शङ्कते ॥ अथ मन्यसे इति ॥

आक्रान्तत्वमस्ति' येन कारणगता चेतना कार्ये
 चेतनान्तरं नारभेत, न^१ चेतना नाम चेतनावि-
 रोधी कश्चिद्गुणोऽस्ति' चेतनाप्रतिषेधमात्रत्वात्
 तस्मात् पारिमाण्डल्यादिवैषम्यात् प्राप्नोति चे-
 तनाया आरम्भकत्वमिति, मैवं मंस्थाः, यथा
 कारणे विद्यमानानांमपि पारिमाण्डल्यादीनाम-
 नारम्भकत्वमेवं चैतन्यस्यापीत्यस्यांशस्य स-
 मानत्वात् । न च परिमाणान्तराक्रान्तत्वं पारि-
 माण्डल्यादीनामनारम्भकत्वे कारणं, प्राक् परि-
 माणान्तरारम्भात् पारिमाण्डल्यादीनामार-
 म्भकत्वोपपत्तेः । आरब्धमपि कार्यद्रव्यं प्राग्
 गुणारम्भात् क्षणमात्रमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपग-
 मात् । न च परिमाणान्तरारम्भे व्यग्रौणि पारि-
 माण्डल्यादीनि, अतः स्वसमानजातीयं परि-

अचेतनैव विरोधिगुण इत्यत आह ॥ न ह्यचेतनेति ॥ कार्यद्रव्यस्य परि-
 माणान्तराक्रान्तत्वमङ्गीकृत्य विवक्षितांशसाम्यमाह ॥ मैवमिति ॥ अ-
 ङ्गीकारं त्यजति ॥ न चेति ॥ उत्पन्नं हि परिमाणान्तरं विरोधि भवति तदु-
 त्पत्तेः प्राग्विरोध्यभावात्, व्यणुके पारिमाण्डल्यारम्भः किं न स्यादित्यर्थः ।
 ननु विरोधि परिमाणेन सहैव द्रव्यं जायत इत्यत आह ॥ आरब्धमपीति
 सहोत्पत्तावपसिद्धान्तः अतो विरोध्यभावः सिद्ध इति भावः । अणु-
 त्वाद्यारम्भे व्यग्रत्वात् पारिमाण्डल्यादेः स्वसमानगुणानारम्भकत्वमि-
 त्याशङ्क्य निषेधति ॥ न चेति ॥ व्यग्रत्वमन्यथासिद्धिः, तत्र हेतुः परिमा-

माणान्तरं नारभन्ते, परिमाणान्तरस्यान्यहेतु-
 त्वोपगमात् ।-कारण^xबहुत्वात् कारणमहत्त्वात्
 प्रचयविशेषाच्च महत् । (वै० अ० ७ । आ० १ ।
 सू० ९ ।) तद्विपरीतमणु (वै० । ७ । १ । १०) ।
 एतेन दीर्घत्वं ह्रस्वत्वे व्याख्याते । (वै० । ७ । १ ।
 १७) इति हि काणभुजानि सूत्राणि । न च स-
 न्निधानविशेषात्कुतश्चित्कारणबहुत्वादीन्येवार-
 भन्ते न पारिमाण्डल्यादीनीत्युच्येत द्रव्यान्तरे
 गुणान्तरे वारभ्यमाणे सर्वेषामेव कारणगुणानां
 स्त्राश्रयसमवायाविशेषात्, तस्मात् स्वभावादे-
 व पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वं तथा चेत-

णान्तरस्येति । अन्यहेतुकत्वे सूत्राण्युदाहरति ॥ कारणेति ॥ कारणानां
 व्यणुकानां बहुत्वात् व्यणुके महत्त्वं मृदो महत्त्वाद्वटे महत्त्वं द्वितूलपि-
 ण्डारब्धेति स्थूलतूलपिण्डेप्रचयादवयवसंयोगविशेषान्महत्त्वमित्यर्थः ।
 महत्त्वविरुद्धमणुत्वं परमाणुगतद्वित्वसंख्यया व्यणुके भवतीत्याह ॥ त-
 दिति ॥ यन्महत्त्वस्यासमवायि कारणं तदेव महत्त्वसमानाधिकरण-
 स्य दीर्घत्वस्य यच्चाणुत्वस्यासमवायि कारणं तदेवाणुत्वाविनाभूतङ्ग-
 स्वत्वस्यासमवायि कारणमित्यतिदिशति ॥ एतेनेति ॥ अतो महत्त्वा-
 दौ अहेतुत्वात् पारिमाण्डल्यादीनां व्यग्रत्वमसिद्धमिति भावः । तेषां
 सन्निधिविशेषाभावान्न समानगुणारम्भकत्वमित्यपि न वाच्यमित्याह
 ॥ न चेति ॥ पारिमाण्डल्यादीनामपि बहुत्वादिवत् समवायिकारणग-
 तत्वाविशेषादित्यर्थः । तेषामनारम्भकत्वे कार्यद्रव्यस्य विरोधिगुणाक्रा-
 न्तत्वं व्यग्रत्वं सन्निधिर्वा नहेतुरित्युक्तिफलमाह ॥ तस्मादिति ॥ यत्तु

नाया अपीति द्रष्टव्यं । संयोगाच्च द्रव्यादीनां
 विलक्षणानामुत्पत्तिदर्शनात् समनजातीयोत्प-
 त्तिव्यभिचारः । द्रव्ये प्रकृते गुणोदाहरणमयु-
 क्तमिति चेत्, न, दृष्टान्तेन विलक्षणारम्भमात्र-
 स्य विवक्षितत्वात् । न च द्रव्यस्य द्रव्यमेवोदा-
 हर्तव्यं गुणस्य वागुण एवेति कश्चिन्नियमे हेतुर-
 स्ति । सूत्रकारोऽपि भवतां द्रव्यस्य गुणमुदाज-
 हारप्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात् संयोगस्य
 पञ्चात्मकत्वं न विद्यत इति- (वै० अ० ४ ।
 आ० २ । सू० २।) यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भू-
 म्याकाशयोः समवयन् संयोगोऽप्रत्यक्षः, एवं
 प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पञ्चसु भूतेषु समवयच्छरीर-

कारणगुणः स्वसमानगुणारम्भक इति व्याप्तेः सामान्यगुणेषु पारि-
 मांडल्यादिषु व्यभिचारेऽपि यो द्रव्यसमवायिकारणगतो विशेषगुणः स
 स्वसमानजातीयगुणारम्भक इति व्याप्तेश्चेतन्यस्य विशेषगुणत्वादारम्भ-
 कत्वदुर्वारमिति, तन्मन्दं, चित्रपटहेतुतन्तुगतेषु नीलादिरूपेषु विजा-
 तीयचित्ररूपहेतुषु व्यभिचाराच्चैतन्यस्यात्मत्वेन गुणत्वाभावाच्चेति म-
 न्तव्यं । तस्माच्चेतनाद्विजातीयारम्भो युक्त इति स्थितं, तत्रोदाहरणा-
 न्तरमाह ॥ संयोगाच्चेति ॥ ननु चेतनं ब्रह्म कार्योपादानत्वात् द्रव्यं,
 तन्न विलक्षणस्योपादानमिति प्रकृते किञ्चिद्द्रव्यमेव विलक्षणकार्यकरमु-
 दाहर्तव्यं न संयोगस्य गुणस्योदाहरणं युक्तमिति शङ्कते ॥ द्रव्य इति ॥
 गुणात् द्रव्यवच्चेतनादचेतनारम्भ इति विलक्षणारम्भकत्वांशेऽयं दृष्टान्त
 इति परिहरति ॥ नेति ॥ अनियमः कणादसम्मत इत्याह ॥ सूत्रका-

मप्रत्यक्षं स्यात्, प्रत्यक्षं तु शरीरं दृश्यते, तस्मान्न पाञ्चभौतिकमिति । एतदुक्तं भवति गुणश्च संयोगो द्रव्यं शरीरं, दृश्यते त्विति चात्रापि विलक्षणोत्पत्तिः प्रपञ्चिता । नन्वेवं सति तेनैव तद्गतं, नेति ब्रूमः तत्साङ्ख्यं प्रत्युक्तं एतत्तु वैशेषिकं प्रति । नन्वतिदेशोऽपि समानन्यायतया कृतः; एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता इति, सत्यमेतत् तस्यैव त्वयं वैशेषिकपरीक्षारम्भे तत्प्रक्रियानुगतेन निदर्शनेन प्रपञ्चः कृतः॥११॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥१२॥

इदानीं परमाणुकारणवादं निराकरोति । स च वाद इत्थं समुत्तिष्ठति । पटादीनि हिलोके सा-

रोऽपीति ॥ एतावता कथमनियमस्तत्राह ॥ एतदुक्तमिति ॥ न विलक्षणत्वन्यायेन पुनरुक्त्यभावेऽप्यतिदेशाधिकरणेन पुनरुक्तिरिति शङ्कते ॥ नन्वतिदेश इति ॥ समानगुणारम्भनियमस्य पारिमाण्डल्यादिदृष्टान्तेन भङ्गार्थमस्यारम्भ इत्याह ॥ सत्यमिति ॥ तस्यैव अतिदेशस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

वैशेषिकमतपरीक्षामारभते ॥ उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ नास्य प्रासाङ्गिकेन पूर्वाधिकरणेन संगतिरपेक्षितेति मन्वानः प्रधानस्येश्वरानधिष्ठितस्याकारणत्वेऽपि परमाणूनां तदधिष्ठितानां कारणत्वमस्त्विति प्रत्युदाहरणसङ्गत्या सांख्याधिकरणानन्तर्यमस्य वदंस्तात्पर्यमाह ॥ इदानीमिति ॥ व्यणुकादिक्रमेण परमाणुभिर्जगदारभ्यते इति

वयवानि द्रव्याणि स्वानुगतैः संयोगसच्चिवैस्त-
 न्त्वादिभिर्द्रव्यैरारभ्यमाणानि दृष्टानि तत्सामा-
 न्येन यावत् किञ्चित् सावयवं तत्सर्वं स्वानुगतै-
 रेव संयोगसच्चिवैस्तैस्त्तैर्द्रव्यैरारब्धमिति गम्य-
 ते । स चायमवयवविविभागो यतो निव-
 र्तते सोऽपकर्षपर्यन्तगतः परमाणुः, सर्वश्चेदं-
 गिरिसमुद्रादिकं जगत् सावयवं, सावयक्त्वा-
 दाद्यन्तवत्, न चाकारणेन कार्येण भवितव्य-
 मित्यतः परमाणवो जगतः कारणमिति कणभु-
 गभिप्रायः । तानि इमानि चत्वारि भूतानि भू-
 म्यप्तेजःपवनारूपाणि सावयवान्युपलभ्य चतु-

वैशेषिकराद्धान्तोऽत्र विषयः, स किं मानमूलो भ्रान्तिमूलो वेति सन्देहे
 पूर्वपक्षयति ॥ स चेति ॥ तैः पटादिभिः सामान्यं क्षित्यादेः कार्यद्र-
 व्यत्वं तेनेत्यर्थः । विमतं सावयवं क्षित्यादिकं स्वन्यूनपरिमाणसंयोगस-
 चिवानेकद्रव्यारब्धं कार्यद्रव्यत्वात् पटादिवदिति प्रयोगः स्वेष्टपरमाणु-
 सिद्धयर्थानि साध्यविशेषणानि । नन्वेतावता कथं परमाणुसिद्धिस्त-
 त्राह ॥ स चायमिति ॥ विमतं सावयवत्वं पक्षतावच्छेदकं यतो नि-
 वर्तते स न्यूनपरिमाणस्यापकर्षस्य पर्यन्तत्वेनावसानभूमित्वेनावग-
 तः परमाणुरित्यर्थः । यावत् सावयवमनुमानप्रवृत्तेः व्यणुकन्यूनद्रव्यं
 निरवयवं सिद्धयतीति भावः । जगन्नित्यत्ववादात् कार्यद्रव्यत्वहेत्व-
 सिद्धिरिति वदन्तं प्रत्याह ॥ सर्वं चेति ॥ विमतमाद्यन्तवत् सावयव-
 त्वात् पटवदित्यर्थः । हेतोरसिद्धिं निरस्याप्रयोजकत्वं निरस्यति ॥ न-
 चेति ॥ ते कतिविधा इत्याकाङ्क्षायामाह ॥ तानीति ॥ प्रलये चैषामपि

विधाः परमाणवः परिकल्प्यन्ते । तेषां^१ आपक-
 र्णपूर्यन्तगतत्वेन^२ परतो^३ विभागासम्भवाद्भि-
 श्यतां पृथिव्यादीनां परमाणुपर्यन्तो विभागो
 भवति स प्रलयकालः । ततः^४ सर्गकाले च वाय-
 वीयेष्वणुष्वदृष्टापेक्षं^५ कर्मोत्पद्यते, तत्कर्म^६ स्वा-
 श्रयंमणुमिष्वन्तरेण^७ संयुनक्ति, ततो^८ द्यणुकादि-
 क्रमेण वायुरुत्पद्यते, एवमग्निरेवमापः^९ एवं पृथि-
 वो^{१०} एवं शरीरं सेन्द्रियं इत्येवं सर्वमिदं जगदणु-
 भ्यः सम्भवति, अणुगतेभ्यंश्च^{११} रूपादिभ्यो
 द्यणुकादिगतानि रूपादीनि सम्भवन्ति^{१२} तन्तुप-
 टन्यायेनेति काणादा मन्यन्ते । तत्रेदमभिधीय-
 ते^{१३} विभागावस्थानां तावदणूनां संयोगः कर्मा-
 पेक्षोऽभ्युपगन्तव्यः^{१४} कर्मवतां तन्त्वादीनां संयो-

नाशान्न जगत्कारणत्वमित्याशङ्क्याह ॥ तेषां चेति ॥ अवयवानां
 विभामान्नाशाद्वाऽवयविनो नाशः परमाणूनां निरवयत्वेनावयवविभा-
 गादेर्नाशहेतोरसम्भवान्न नाश इत्यर्थः । तेषां नित्यत्वे फलितं सृष्टि-
 क्रममाह ॥ तत इति ॥ एवं काणादमतस्य मानमूलत्वात्तेन वेदान्तसम-
 न्वयस्य विरोधादसिद्धिरिति पूर्वपक्षे फलं । तस्य भ्रान्तिमूलत्वादवि-
 रोध इति सिद्धान्तमिति ॥ तत्रेदमिति ॥ प्रलये विभक्तानां परमाणू-
 नामन्तरकर्मणोभयकर्मणा वा संयोगो वाच्यः, कर्मणश्च निमित्तं प्रय-
 त्नादिकं दृष्टं, यथा प्रयत्नवदात्मसंयोगाद्देहचेष्टा, वाय्वाद्यभिघातादृ-
 क्षादिचलनं, हस्तनोदनादिष्वादिगमनं तद्वदणुकर्मणो दृष्टं निमित्तम-
 भ्युपगम्यते, न वा द्वितीये कर्मानुत्पत्तिः । नायः प्रयत्नादेः लृष्ट्युत्तर-

गदर्शनात्, कर्मणश्च कार्यत्वान्निमित्तं किमप्य-
 भ्युपगन्तव्यं, अनभ्युपगमे निमित्ताभावात्
 नाणुष्वाद्यं कर्म स्यादभ्युपगमेऽपि यदि प्रय-
 त्नोऽभिघातादिर्वात्यथा दृष्टं किमपि कर्मणो नि-
 मित्तमभ्युपगम्येत तस्यासम्भवात् नैवाणुष्वा-
 द्यं कर्म स्यात्, न हि तस्यामवस्थायामात्मगु-
 णः प्रयत्नः सम्भवति शरीराभावात् । शरीरप्रति-
 ष्ठे हि मनस्यात्मनः संयोगे सत्यात्मगुणः प्रय-
 त्नो जायते । एतेनाभिघाताद्यपि दृष्टं निमित्तं प्र-
 त्याख्यातव्यं । सर्गोत्तरकालं हि तत्सर्वं नाद्यस्य
 कर्मणो निमित्तं सम्भवति, अथादृष्टमाद्यस्य क-
 र्मणो निमित्तमित्युच्येत, तत्पुनरात्मसमवायि वा
 स्यादणुसमवायि वा । उभयथापि नादृष्टनिमि-
 त्तमणुषु कर्मावकल्पेत, अदृष्टस्याचेतनत्वात् । न
 तद्यचेतनं चेतनेनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं प्रवर्तते प्रव-

कालीनत्वादित्युभयथापि न कर्म सम्भवति, अतः कर्मासम्भवात् त-
 स्य संयोगपूर्वकव्यणुकादिसर्गस्याभाव इति सूत्रार्थः । स्थिरस्य वेगवत्
 द्रव्यसंयोगविशेषोऽभिघातः, स एव चलस्य नोदनमिति भेदः दृष्ट-
 निमित्ताभावेऽपि अदृष्टवदात्मसंयोगादणुषु कर्मेति शङ्कते ॥ अथादृ-
 ष्टमिति ॥ विकल्पपुरःसरं दूषयति ॥ तत्पुनरिति ॥ जडात्मवदणो-
 राश्रयत्वं किं न स्यादिति मत्वा विकल्पः कृत इति मन्तव्यं । अत्रापि
 सूत्रं योजयति ॥ उभयथेति ॥ जीवाधिष्ठितमदृष्टं निमित्तमास्त्वित्य-

तयति वेति साङ्ख्यपरीक्षायामभिहितं। आत्म-
 नश्चानुत्पन्नचैतन्यस्य तस्यामवस्थायामचेत-
 नत्वात्। आत्मसमवायित्वाभ्युपगमाच्च नदृष्ट-
 मणुषु कर्मणो निमित्तं स्यादसम्बन्धात्। अदृष्ट-
 वता पुरुषेणास्त्यणूनां सम्बन्ध इति चेत् सम्ब-
 न्धसात्त्यात्यवृत्तिसातत्यप्रसङ्गो नियामकान्त-
 राभावात्। तदेवं नियतस्य कस्यचित्कर्मनिमि-
 त्तस्याभावात् नाणुष्वाद्यं कर्म स्यात्कर्माभावा-
 त् तन्निबन्धनः संयोगो न स्यात् संयोगाभावा-
 च्च तन्निबन्धनं द्व्यणुकादिकार्यजातं न स्यात्।
 संयोगश्चाणोरप्यन्तरेण सर्वात्मना वा स्यादेक-
 देशेन वा, सर्वात्मना चेदुपचयानुपपत्तेरणुमात्र-

त आह ॥ आत्मनश्चेति ॥ अचेतनत्वान्नाधिष्ठातृत्वमिति शेषः, भि-
 न्नेश्वरस्याधिष्ठातृत्वमग्रे निराकरिष्यते, अचेतनत्वमदृष्टस्य कर्म नि-
 मित्तत्वाभावे हेतुरुक्तः। हेत्वन्तरमाह ॥ आत्मसमवायित्वेति ॥ गुरु-
 त्ववददृष्टमपि स्वाश्रयसंयुक्ते क्रियाहेतुरिति शङ्कते ॥ अदृष्टवतेति ॥
 विभुसंयोगस्याणुषु सदासत्त्वात् क्रियासातत्ये प्रलयाभावः स्यादिति
 दूषयति ॥ सम्बन्धेति ॥ कादाचित्कप्रवृत्तेरदृष्टनियम्यत्वायोगेऽपीश्व-
 रान्नियम इत्यत आह ॥ नियामकान्तरेति ॥ यत् ज्ञानं तच्छरीरज-
 न्यमिति व्याप्तिविरोधेन नित्यज्ञानासिद्धेस्तद्वृण ईश्वरो नास्ति, अस्ति-
 त्वेऽपि सदा सत्त्वान्न नियामकत्वमिति भावः। सूत्रार्थं निगमयति
 ॥ तदेवमिति। संयोगस्य हेतुत्वं खण्डयित्वा स्वरूपं खण्डयति ॥ सं-
 योगश्चाणोरिति ॥ संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वे एकस्मिन्नितरस्यान्तर्भा-

त्वप्रसङ्गो' दृष्टविपर्ययप्रसङ्गश्च । प्रदेशवतो द्रव्य-
 स्य प्रदेशवतां द्रव्यान्तरेण संयोगस्य दृष्टत्वात् ।
 एकदेशेन चेत् सावयवत्वप्रसङ्गः । परमाणूनां
 कल्पिताः प्रदेशाः स्युरिति चेत् कल्पितानामव-
 स्तुत्वात्, अवस्त्वेवसंयोगे' इति वस्तुतः कार्य-
 स्यासंमवायिकारणं न स्यात्, असति चासम-
 वायिकारणे द्व्यणुकादिकार्यद्रव्यं नोत्पद्येत । य-
 था चादिसर्गे निमित्ताभावात् संयोगोत्पत्त्यर्थं
 कर्म नाणूनां सम्भवति' एवमहाप्रलयेऽपि विभा-
 गोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवाणुनां सम्भवेत् । न हि तत्रा-
 पि किञ्चिन्नियतं तन्निमित्तं दृष्टमस्ति । अदृष्टम-
 पि भोगे प्रसिद्धयर्थं न प्रलयप्रसिद्धयर्थमित्यतो
 निमित्ताभावान्न स्यादणूनां संयोगोत्पत्त्यर्थं वि-

वात् कार्यस्य पृथुत्वायोगात् सर्वं कार्यं परमाणुमात्रं स्यादित्यर्थः ।
 किञ्च सांशद्रव्ये संयोगस्यैकांशवृत्तिर्त्वं दृष्टं तद्विरोधादप्यवृत्तिर्त्वं न
 कल्प्यमित्याह ॥ दृष्टेति ॥ परमाणोः संयोग एकदेशेन चेदिति सम्ब-
 न्धः, दिग्भेदेन कल्पितप्रदेशस्य संयोगस्यापि कल्पितत्वात् ततः का-
 र्यं नोत्पद्येत, उत्पन्नं वा मिथ्या स्यादित्यपासिद्धान्त इत्यर्थः । काणादा-
 नां सर्गप्रत्युक्तौ सूत्रं योजयित्वा प्रलयनिरासेऽपि सूत्रं योजयति ॥ यथा-
 चेति ॥ परमाणूनां कर्मणा संयोगात् सर्गः विभागात् प्रलय इति प्रक्रिया-
 न युक्ता युगपदनन्तपरमाणूनां विभागे नियतस्याभिघातादेर्दृष्टस्य
 निमित्तस्यासत्त्वात् धर्माधर्मरूपादृष्टस्य सुखदुःखार्थत्वेन सुखदुःखशू-
 न्यप्रलयप्रयोजकत्वायोगान्नादृष्टनिमित्तेन कर्मणा विभागः सम्भव-

भागोत्पत्यर्थं वा कर्म, अतश्च संयोगविभागा-
भावात् तयोः सर्गप्रलययोरभावः प्रसज्येत,
तस्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः ॥ १२ ॥

**समवायाभ्युपगमाच्च साम्या-
दनवस्थितेः ॥ १३ ॥**

समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति प्रकृते-
नाणुकारणवादनिराकरणेन सम्बध्यते, द्वाभ्यां
चाणुभ्यां द्व्यणुकमुत्पद्यमानमत्यन्तभिन्नमणु-
भ्यामण्वोः समवैतीत्यभ्युपगम्यते भवता, न-
चैवमभ्युपगच्छता शक्यतेऽणुकारणवादः सम-
र्थयितुं, कुतः साम्यादनवस्थितेः । यथैव त्वाणु-
भ्यामत्यन्तभिन्नं सत्तद्व्यणुकं समवायलक्षणेन
सम्बन्धेन ताभ्यां सम्बध्यते, एवं समवायोऽपि
समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नः सन् समवायलक्षणे-
नान्येनैव सम्बन्धेन समवायिभिः सम्बध्येतात्य-

ति । तथा च दृष्टादृष्टनिमित्तयोरसत्त्वादुभयथापि संयोगार्थत्वेन वि-
भागार्थत्वेन च कर्म नास्ति अतः कर्माभावात् तयोः संयोगविभागपूर्व-
कयोः सर्गप्रलययोरभाव इति सूत्रयोजना ॥ १२ ॥

॥समवायाभ्युपगमाच्च तदभावः ॥ अणुवादासम्भव इति यो-
ग्यतया सम्बध्यते, द्व्यणुकसमवाययोः परमाणुभिन्नत्वसाम्यात् द्वाणु-
कवत् समवायस्यापि समवायान्तरमित्यनवस्थितिरित्यर्थः । नन्विह

न्तभेदसाम्यात्, ततश्च तस्य^{सम्बन्धः} तस्यान्योऽन्यः
 सम्बन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्थैव प्रसज्येत ।
 नन्विह^{प्रत्ययग्राह्यः} प्रत्ययग्राह्यः समवायो नित्यसम्बद्ध
 एव समवायिभिर्गृह्यते नासम्बद्धः सम्बन्धान्त-
 रापेक्षो वा, ततश्च न तस्यान्यः सम्बन्धः कल्प-
 यितव्यो येनानवस्था प्रसज्येत । नेत्युच्यते, सं-
 योगोऽप्येवं सति संयोगिभिः नित्यसम्बद्ध ए-
 वेति समवायवन्नान्यं सम्बन्धमपेक्षते । अथा-
 र्थान्तरत्वात्^{संयोगः} संयोगः सम्बन्धान्तरमपेक्षेत, स-
 मवायोऽपि तर्त्यर्थान्तरत्वात् सम्बन्धान्तरमपे-
 क्षेत । न च गुणत्वात् संयोगः सम्बन्धान्तरमपे-
 क्षते, न समवायोऽगुणत्वादिति युज्यंते वक्तुं अ-
 पेक्षाकारणस्य तुल्यत्वात् गुणपरिभाषायाश्चा-
 तन्त्रत्वात्, तस्मादर्थान्तरं^{संयोगः} समवायमभ्युपगच्छ-
 तः^{गतिः} प्रसज्येतैवानवस्था । प्रसज्यमानायां चान-

तन्तुषु पट इत्यादिविशिष्टधीनियामकः समवायो न सम्बन्धान्तरमपे-
 क्षते, स्वरूपेणैव नित्यसम्बन्धत्वादिति शङ्कते ॥ नन्विहेति ॥ संयोग-
 स्यापि स्वरूपसम्बन्धोपपत्तेः समवायो न स्यादिति दूषयति ॥ नेति ॥
 सम्बन्धिभिर्नत्वाच्चेदपेक्षा समवायस्यापि तुल्या ॥ गुणपरिभाषाया-
 श्चेति ॥ गुणत्वाभावेऽपि कर्मसामान्यादीनां समवायाङ्गीकारादगुण-
 त्वं समवायित्वे न व्यापकं नापि व्याप्यं गुणस्यापि समवायिवत् स्वरू-
 पसम्बन्धसम्भवेन व्याप्यनकलतर्काभावात् तस्मात् सम्बन्धिभिन्न-

वस्थायामेकोसिद्धौ सर्वासिद्धेर्द्वाभ्यामणुभ्यां
द्व्यणुकं नैवोत्पद्येत, तस्मादप्यनुपपन्नः परमा-
णुकारणवादः ॥ १३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

अपि चाणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्व-
भावा वा उभयस्वभावा वा अनुभयस्वभावा
वाभ्युपगम्येरन् गत्यन्तराभावात् चतुर्धापि नो-
पपद्यते । प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्यमेव प्रवृत्तेर्भा-
वात् प्रलयाभावप्रसङ्गः । निवृत्तिस्वभावत्वेऽपि
नित्यमेव निवृत्तेर्भावात् सर्गाभावप्रसङ्गः । उभ-
यस्वभावत्वं च विरोधादसमञ्जसं, अनुभयस्व-
भावत्वे तु निमित्तवशात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभ्युप-
गम्यमानयोरदृष्टादेर्निमित्तस्य नित्यसन्निधा-
नान्नित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गादितन्त्रत्वेऽप्यदृष्टादेर्नित्या-
प्रवृत्तिप्रसङ्गात्तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकार-
णवादः ॥ १४ ॥

त्वमेव सम्बन्धान्तरापेक्षायां कारणं तस्य समवायेऽपि तुल्यत्वादनव-
स्था दुर्वारा, सा च मूलक्षयकरी तया समवायासिद्धौ समवेतद्व्यणुका-
सिद्धिरित्यर्थः ॥ १३ ॥

सूत्रं व्याचष्टे ॥ अपि चेति ॥ अनुभयस्वभावत्वे नैमित्तिकप्रवृत्ति-
र्वाच्या, निमित्तं च कालादृष्टादिकं नित्यसन्निहितमिति नित्यमेव प्रवृ-
त्तिप्रसङ्गः, तस्यानित्यत्वे प्रवृत्त्यभाव इत्यर्थः ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययोदर्शनात् ॥ १५ ॥

सावयवानां द्रव्याणामवयवशो विभज्यमानानां यतः परो विभागो न सम्भवति ते चतुर्विधा रूपादिमन्तः परमाणवः चतुर्विधस्य रूपादिमतो भूतभौतिकस्यारम्भकानित्याश्चेति यद्वैशेषिका अभ्युपगच्छन्ति स तेषामभ्युपगमो निरालम्बनं एव, यतो रूपादिमत्त्वात् परमाणूनामणुत्वनित्यत्वविपर्ययः प्रसज्येत। परमकारणापेक्षया स्थूलत्वमनित्यत्वं च तेषामभिप्रेतविपरीतमापद्येतेत्यर्थः। कुतः, एवं लोके दृष्टत्वात्, यद्विलोके रूपादिमद्वस्तु तत् स्वकारणापेक्षया स्थूलमनित्यं च दृष्टं, तद्यथा पटस्तन्तूनपेक्ष्य स्थूलोऽनित्यश्च भवति, तन्तवश्चांशूनपेक्ष्य स्थूला अनित्याश्च भवन्ति, तथा चामी परमाणवो

किं च परमाणवः समवायिकारणवन्तः कारणापेक्षया स्थूला अनित्याश्च रूपवर्त्त्वाद्भ्रसवत्त्वाद्बन्धवत्त्वात्स्पर्शवत्त्वाद्धटवदिति सूत्रं योजयितुं परप्रक्रियामाह ॥ सावयवानामित्यादिना ॥ नन्वत्र परमाणुत्वं पक्षतावच्छेदकं तद्विरुद्धं स्थूलत्वं कथं साध्यते इति चेत् न, वायुत्वतेजस्त्वादेः पृथगवच्छेदकत्वात्, न चाप्रयोजकता कारणशून्यत्वे नित्यत्वे चात्मवद्रूपादिमत्त्वायोगात्। न च तर्हि वायुः कारणवानिति पृथक् साधने रूपादिहेतूनां भागासिद्धयभावेऽपि सिद्धसाधनता स्यादिति वाच्यं, यत्र स्पर्शस्तत् सकारणं यत्र रूपं तत् सकार-

रूपादिमन्तस्तैरभ्युपगम्यन्ते, तस्मात्तेऽपि का-
रणवन्तस्तदपक्षया स्थूला अनित्याश्च प्राप्नुव-
न्ति । यच्च नित्यत्वे कारणं तैरुक्तं 'सदकारणव-
न्नित्यं' (वै० अ० ४ । आ० १ । सू० १) इति,
तदप्येवं सत्यणुषु न सम्भवति, उक्तेन प्रकारेण
कारणवत्त्वोपपत्तेः, यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कार-
णमुक्तं 'अनित्यमिति च विशेषतः प्रतिषेधाभा-
वः' (वै० अ० ४ । आ० १ । सू० ४) इति, तद-
पि नाविश्यं परमाणूनां नित्यत्वं साधयति, अस-
ति हि यस्मिन् कस्मिंश्चिन्नित्ये वस्तुनि नित्यश-
ब्देन नञः समासो नोपपद्यते न पुनः परमाणु-
नित्यत्वमेवापेक्ष्यते, तच्चास्त्येव नित्यं परमका-
रणं ब्रह्म । न च शब्दार्थव्यवहारमात्रेण कस्य-
णमिति व्याप्तिग्रहकाले वायुत्वाद्यवच्छेदेन साध्यसिद्ध्यभावादिति
भावः । परमाणवो नित्याः सत्त्वे सत्यकारणवत्त्वादात्मवदिति सत्प्रति-
पक्षमुत्थाप्य विशेष्यासिद्ध्या दूषयति ॥ यच्च नित्यत्व इति ॥ सत्त्वं
भावत्वं प्रागभावनिरासार्थं नित्यत्वप्रतिषेधः सप्रतियोगिकः अभाव-
त्वात् घटाभाववदिति नित्यत्वस्य क्वचित् सिद्धौ कार्यमनित्यमिति
विशेषतः कार्यं नित्यत्वप्रतिषेधात् कारणभूतपरमाणुषु नित्यत्वं सि-
ध्यति, अन्यथा प्रतियोग्यभावे प्रतिषेधानुपपत्तिरिति कणादोक्तमनू-
यान्यथासिद्ध्या दूषयति ॥ यदपीति ॥ कार्यं नित्यत्वप्रतिषेधव्यवहा-
रमङ्गीकृत्य ब्रह्मणि प्रतियोगिप्रसिद्धिरुक्ता, वस्तुतस्तु विशेषव्यवहार
एवासिद्धः, कारणनित्यत्वस्य प्रमाणान्तरेण ज्ञानं विना कार्यमनित्यमि-

चिदर्थस्य प्रसिद्धिर्भवति, प्रमाणान्तरसिद्धयोः
 शब्दार्थयोर्व्यवहारावतारात् । यदपि नित्यत्वे तृ-
 तीयं कारणमुक्तं 'अविद्या च' (वै० अ० ४।
 आ० १। सू० ५) इति, तद्यद्येवं विव्रीयेत स-
 तां परिदृश्यमानकार्याणां कारणानां प्रत्यक्षेणा-
 ग्रहणमविद्येति, ततो द्व्यणुकनित्यताप्यापाद्येत
 अथाद्रव्यवत्त्वे सतीति विशेष्येत तथाप्यकारण-
 वत्त्वंमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत, तस्य च प्रा-
 गेवोक्तत्वात् 'अविद्या च' इति पुनरुक्तं स्यात्,
 अथापि कारणविभागोऽत्र कारणविनाशाच्चान्य-
 स्य तृतीयस्य विनाशहेतोरसम्भवोऽविद्या सा
 परमाणनां नित्यत्वं रु०

८. वि० अ० १। पा० २। सू० ५। इति प्रमाणान्तरसिद्धयोः अविद्या च इति प्रमाणान्तरसिद्धयोः अविद्या च इति प्रमाणान्तरसिद्धयोः

ति व्यवहारायोगादित्याह ॥ न च शब्देति ॥ यदि प्रमाणान्तरं का-
 रणनित्यत्वे स्यात्तदायं व्यवहारः समूलो भवति ततो मूलज्ञानात् प्रा-
 ग्व्यवहारमात्रान्न वस्तुसिद्धिः वटे यक्षव्यवहारादपि तत्सिद्धिप्रसङ्गा-
 न्मूलज्ञाने तु तेनैव विशेषसिद्धेर्व्यवहारोपन्यासवैयर्थ्यमिति भावः ।
 एवं परमाणुनित्यत्वे काणादसूत्रद्वयं निरस्य तृतीयं निरस्यति ॥ यद-
 पीति ॥ सतामणूनां दृश्यमानस्थूलकार्याणां प्रत्यक्षेण कारणाज्ञानम-
 विद्येति यदि सूत्रार्थः तर्ह्यप्रत्यक्षकारणत्वं नित्यत्वे हेतुः स्यात् तन्न
 द्व्यणुके व्यभिचारादित्यर्थः । यद्यारम्भकद्रव्यशून्यत्वं हेतुविशेषणं त-
 दा विशेषवैयर्थ्यमापद्येत पुनरुक्तिश्चेत्याह ॥ अथेत्यादिना ॥ परमा-
 णवो नित्याः नाशकानुपलम्भादात्मवदिति सूत्रार्थमाशङ्कते ॥ अथा-
 पीति ॥ तन्त्वाद्यवयवानां विभागान्नाशाद्वा पटादिनाशो दृष्टः तच्च

नविश्यं विनश्यद्वस्तुद्वाभ्यामेव हेतुभ्यां विनष्टु-
मर्हतीति नियमोऽस्ति, संयोगसचिवे हि अनेक-
स्मिंश्च द्रव्ये द्रव्यान्तरस्यारम्भकेऽभ्युपगम्य-
माने एतदेवं स्यात्, यदात्वपास्तविशेषं सामा-
न्यात्मकं कारणं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानं
आरम्भकमभ्युपगम्यते तदा घृतं काठिन्यविल-
यनवन्मूर्त्यवस्थाविलयनेनापि विनाश उपप-

द्रव्यं निरवयवाणूनां नस्तीति न्नित्यत्वमित्यर्थः । परिणामवादमा-
श्रित्याणूनां नाशकं किञ्चित् सम्भवति इति परिहरति ॥ नेति ॥
अवयवानां संयोगेन द्रव्यान्तरोत्पत्तिरारम्भ इति यदि मतं स्यात् तदा
द्रव्यविनाशो द्वाभ्यामेवेति नियमः स्यान्नारम्भे मानमस्ति संयुक्त-
न्त्वन्यपटादर्शनादतः कारणमेव स्वतो निर्विशेषं विशेषवदवस्थात्म-
ना कार्यमित्यनुभवबलादास्थेयं । तथा चाणूनामप्येव विद्यापरिणामरू-
पाणां प्रलयनिमित्तेन कालादिना पिण्डात्मकस्वरूपतिरोभावेन कार-
णभावापत्तिर्विनाश उपपद्यते । यथाग्निसम्पर्कात् घृतकाठिन्यमवय-
वसंयोगस्यावयवानां च नाशं विनैव लीयते तद्वत्, न च काठिन्यस्य
संयोगविशेषत्वेन गुणत्वात् द्रव्यनाशोऽनुदाहरणत्वमिति शङ्क्यं, गु-
णवद्द्रव्यस्यापि कुतश्चिद्विनाश इत्यंशेनोदाहरणाद्गुणपरिभाषायाश्चा-
तन्त्रत्वात् । वस्तुतस्तु घृतं कठिनं द्रवमित्यनुस्यूतघृतपरिणामविशे-
षो द्रव्यमेव काठिन्यं । न च द्रव्यत्वेऽपि अवयवविभागादेव तस्य ना-
श इति वाच्यं, घृतस्य परिणामिन एकत्वेन विभागासम्भवात्, पर-
माणुकाठिन्यनाशे तदसम्भवाच्चेति भावः । किं च प्रलये नासीद्ब्र-
जो नान्यत् किञ्च नेत्यणूनां नाशसिद्धिः, तस्मान्न तेषां परमकारणत्व-

द्यते, तस्मात् रूपादिमत्त्वात् स्यादभिप्रेतविपर्ययः परमाणूनां, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ १५ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

गन्धरसरूपरूपर्शुगुणा स्थूला पृथिवी, रूपरस-
स्पर्शगुणाः सूक्ष्मा आपः, रूपस्पर्शगुणं सूक्ष्म-
तरं तेजः, स्पर्शगुणः सूक्ष्मतमो वायुरित्येवमेता-
नि चत्वारि भूतानि उपचितापचितगुणानि स्थू-
लसूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमतारतम्योपेतानि च
लोके लक्ष्यन्ते, तद्वत् परमाणवोऽप्युपचिताप-
चितगुणाः कल्प्येरन् न वा, उभयथापि च दो-
षानुषङ्गोऽपरिहार्य एव स्यात् । कल्प्यमाने ता-
वदुपचितापचितगुणत्वे उपचितगुणानां मूर्त्युप-
चयादपरमाणुत्वप्रसङ्गः । न चान्तरेणापि मूर्त्युप-
चयं गुणोपचयो भवतीत्युच्येत, कार्येषु भूतेषु

मित्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ १५ ॥

यद्यस्मादधिकगुणवत्तत्तस्मात् स्थूलमिति व्याप्तिमुक्त्वा विकल्पयति ॥
तद्वदिति ॥ पार्थिवः परमाणुः अधिकगुणस्ततः कैकन्यूनगुणा जलादि-
परमाणव इति कल्प्यते न वा, आद्ये दोषमाह ॥ कल्प्यमान इति ॥ मूर्त्यु-
पचयात् स्थौल्यादित्यर्थः । पार्थिवोऽणुराप्यात् स्थूलः, अधिकगुणत्वा-
द्वटवदित्येवं प्रयोक्तव्यः । अप्रयोजकत्वं निरस्यति ॥ न चान्तरेणे-
ति ॥ दृष्टविरोधः स्यादिति भावः । नेति पक्षे सर्वेषामणूनां साम्यार्थ-

गुणोपचये मूर्त्युपचयदर्शनात् । अकल्प्यमाने तु उपचितापचितगुणत्वे परमाणुत्वसाम्यप्रसिद्धये यदि तावत् सर्वे एकैकगुणा एव कल्प्येरन् ततस्तेजसि स्पर्शस्योपलब्धिर्न स्यात् अप्सु रूप-स्पर्शयोः पृथिव्यां च रसरूपस्पर्शानां, कारण-गुणपूर्वकत्वात् कार्यगुणानां । अथ सर्वे चतुर्गुणा एव कल्प्येरन् ततोऽप्स्वपि गन्धस्योपलब्धिः स्यात् तेजसि गन्धरसयोर्वायौ च गन्धरूपर-सानां, न चैवं दृश्यते, तस्मादप्यनुपपन्नः परमा-णुकारणवादः ॥ १६ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

प्रधानकारणवादो वेदविद्भिरपि कैश्चिन्मन्वा-दिभिः सत्कार्यत्वाद्यंशोपजीवनाभिप्रायेणोप-निबद्धः, अयं तु परमाणुकारणवादो न कैश्चिद-पि शिष्टैः केनचिद्व्यप्यंशेन परिगृहीत इत्यत्यन्त-मेवानादरणीयो वेदवादिभिः । अपि च वैशेषि-काः तन्त्राथभूतान् षट् पदार्थान् द्रव्यगुणकर्म-

मेकैकगुणवत्त्वं वा स्याच्चतुर्गुणवत्त्वं वा, उभयथापि दोषमाह ॥ अक-ल्प्यमाने त्वित्यादिना ॥ १६ ॥

न केवलमनुवादस्यायुक्तत्वादुपेक्षा किन्तु शिष्टबहिर्भूतत्वात् ग्रन्थ-तोऽर्थतश्चाग्राह्यत्वमित्याह ॥ अपरिग्रहाच्चेति ॥ चकारार्थं प्रपञ्चयि-

सामान्यविशेषसमवायारूपानत्यन्तभिन्नान्
 भिन्नलक्षणानभ्युपगच्छन्ति, यथा मनुष्योऽश्वः
 शश इति, तथा त्वञ्चाभ्युपगम्य तद्विरुद्धं द्रव्या-
 धीनत्वं शेषाणामभ्युपगच्छन्ति तन्नोपपद्यते क-
 थं यथा हि लोके शशकुशपलाशप्रभृतीनामत्य-
 न्तभिन्नानां सतां नेतरेतराधीनत्वं भवति, एवं
 द्रव्यादीनामप्यत्यन्तभिन्नत्वान्नैव द्रव्याधीनत्वं
 गुणादीनां भवितुमर्हति, अथ भवति द्रव्याधीनत्वं
 गुणादीनां । ततो द्रव्यभावे भावात् द्रव्याभावेऽ
 भावात् द्रव्यमेव संस्थानादिभेदादनेकशब्दप्र-
 त्ययभागभवति । यथा देवदत्त एक एव सन्नैव-

तुमुपक्रमते ॥ अपि चेति ॥ अत्यन्तभेदज्ञापकमाह ॥ भिन्नलक्षणा-
 निति ॥ द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वजातयो लक्षणानि गुणा-
 श्रयत्वाद्युपाधयो वा, निर्गुणत्वे सति जातिमदक्रियत्वं गुणलक्षणं, सं-
 योगविभागयोर्निरपेक्षकारणं कर्मनित्यमेकमनेकसमवेतं सामान्यं नि-
 त्यद्रव्यवृत्तयो विशेषाः, नित्यः सम्बन्धः समवायः इति भिन्नानि लक्ष-
 णानि, तैर्मिथोऽत्यन्तभेदसिद्धिरित्यर्थः । तथा त्वमत्यन्तभिन्नत्वं तेन-
 विरुद्धो यो धर्मधर्मिभावः गुणादयो न द्रव्यधर्माः स्युः ततोऽत्यन्तभि-
 न्नत्वाच्छशकुशादिवदित्यर्थः । भेदे बाधकमुपन्यस्याभेदमाह ॥ अथ भ-
 वतीति ॥ गुणादिषु तदधीनत्वं तावदन्वयव्यतिरेकसिद्धं, तथा च गुणा-
 दयो द्रव्याभिन्नाः द्रव्याधीनत्वात् यद्यस्माद्भिन्नं तत् तदधीनं यथाश-
 शभिन्नः कुश इत्यर्थः । अभेदे द्रव्यं गुण इति शब्दप्रत्ययभेदः कथं त-
 त्राह ॥ द्रव्यमिति ॥ कल्पितभेदोऽप्यस्तीत्याशयः । अन्यथात्यन्तभे-

स्थान्तरयोगादनेकशब्दप्रत्ययभागभवति तद्वत्
 तथा सति साङ्ख्यसिद्धान्तप्रसङ्गः स्वसिद्धान्त-
 विरोधश्चापद्येयातां । नन्वग्नेरन्यस्यापि स-
 तो धूमस्याग्न्यधीनत्वं दृश्यते, सत्यं दृश्यते, भे-
 दप्रतीतिस्तु तत्राग्निधूमयोरन्यत्वं निश्चीयते, इह
 तु शुक्लः कम्बलो रोहिणी धेनुर्नीलमुत्पलमिति
 द्रव्यस्यैव तस्य तस्य तेन तेन विशेषेण प्रतीय-
 मानत्वान्नैव द्रव्यगुणयोरग्निधूमयोरिव भेदप्र-
 तीतिरस्ति, तस्माद्द्रव्यात्मकता गुणस्य । एतेन
 कर्मसामान्यविशेषसमवायानां द्रव्यात्मकता
 व्याख्याता । गुणादीनां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुण-
 योरयुतसिद्धत्वादिति यद्युच्येत तत्पुनरयुतसि-
 द्धत्वमपृथग्देशत्वं वा स्यादपृथक्कालत्वं वा

दवदत्यन्ताभेदेऽपि धर्मधर्मित्वायोगादिति मन्तव्यम् । अस्तु गुणादी-
 नां द्रव्यतादात्म्यमिति वदन्तं तार्किकमन्यं प्रत्याह ॥ तथा सतीति ॥
 साङ्ख्योऽत्र वेदान्ती ग्राहः । यद्वा कापिलस्यापि तादात्म्यसिद्धान्त इति
 साङ्ख्यग्रहणं । यद्यपि तदधीनत्वं तद्धर्मत्वं तच्च धूमे नास्ति अग्निं वि-
 नापि भावात्, तथापि तत्कार्यत्वं तदधीनत्वं मत्वा व्यभिचारं शङ्कते
 ॥ नन्विति ॥ कार्यत्वमन्यत्वं चाङ्गीकरोति ॥ सत्यमिति ॥ तथापि ता-
 दात्म्येन प्रतीयमानत्वस्य हेतोर्विवक्षितत्वान्न व्यभिचार इत्याशयः ।
 अस्य हेतोरन्यथासिद्धिमाशङ्कते ॥ गुणादीनामिति ॥ गुणादीनां द्र-
 व्येणाभेदाभावेऽपि अयुतसिद्धत्वेन तादात्म्यप्रतीतिसिद्धिरित्यर्थः । दूष-
 यितुं विकल्पयति ॥ तत्पुनरिति ॥ शौक्यस्य पठनिष्ठत्वात् पठस्य त-

अपृथक्स्वभावत्वं वा, सर्वथापि नोपपद्यते ।
 अपृथग्देशत्वे तावत् स्वाभ्युपगमो विरुध्येत क-
 थं, तन्त्वारब्धो हि पटः तन्तुदेशोऽभ्युपगम्यते
 न पटदेशः, पटस्य तु गुणाः शुक्लादयः पटदेशा
 अभ्युपगम्यन्ते न तन्तुदेशाः । यथा चाहुः ‘द्र-
 व्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम्’
 (वै० अ० १। आ० १। सू० १०) इति । त-
 न्तवो हि कारणद्रव्याणि कार्यद्रव्यं पटमारभन्ते,
 तन्तुगताश्च गुणाः शुक्लादयः कार्यद्रव्ये पटे शु-
 क्लादिगुणान्तरमारभन्ते इति हितेऽभ्युपगच्छ-
 न्ति । सोऽभ्युपगमो द्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वे-
 ऽभ्युपगम्यमाने बाध्येत । अथापृथक्कालत्वं
 अयुतसिद्धत्वमुच्येत, सव्यदक्षिणयोरपि गोवि-
 षाणयोरयुतसिद्धत्वं प्रसज्येत । तथाऽपृथक्स्व-
 भावत्वे त्वयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरात्मभेदः
 सम्भवति, तस्य तादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वात् ।

न्तुदेशत्वात् पटशौक्ययोरपृथग्देशत्वाभावाच्छुक्लः पट इति सामा-
 नाधिकरण्यप्रतीतिर्न स्यादित्याद्यं दूषयति ॥ अपृथग्देशत्व इति ॥ का-
 णादसूत्रद्वयं व्याचष्टे ॥ तन्तवो हीति ॥ स्वभावो हि स्वरूपं तस्यापृथ-
 कत्वेऽस्मदिष्टाऽभेदसिद्धिरित्याह ॥ अपृथक्स्वभावत्व इति ॥ अ-
 भेदे युक्तिमाह ॥ तस्येति ॥ गुणस्येत्यर्थः एवं षट् पदार्थाः अत्यन्त-
 भिन्ना इति परसिद्धान्तोऽनुभवविरोधेन दूषितः । सिद्धान्तान्तरं दूषय-

युतसिद्धयोः सम्बन्धः संयोगोऽयुतसिद्धयोऽस्तु
 समवाय इत्ययमभ्युपगमो मृषैव तेषां, प्राक्-
 सिद्धस्य कार्यात् कारणस्यैतसिद्धत्वानुपप-
 त्तेः । अथान्यतरापेक्षैवायमभ्युपगमः स्याद-
 युतसिद्धस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धः समवा-
 य इति ।-एवमपि प्रागसिद्धस्यालब्धात्मकस्य
 कार्यस्य कारणेन सम्बन्धो नोपपद्यते द्वायायत्त-
 त्वात् सम्बन्धस्य । सिद्धं भूत्वा सम्बध्यत इति
 चेत्, प्राक् कारणसम्बन्धात् कार्यस्य सिद्धाव-
 भ्युपगम्यमानायां मयुतसिद्ध्यभावात् कार्यकार-
 णयोः संयोगविभागौ न विद्येते इतीदं दुरुक्तं
 स्यात् । यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्यद्रव्य-
 स्य विभुभिराकाशादिभिर्द्रव्यान्तरैः संबन्धः सं-
 योग एवाभ्युपगम्यते न समवायः, एवं कारण-
 द्रव्येणापि सम्बन्धः संयोग एव स्यात् न समवा-

ति ॥ युतेति ॥ अयुतसिद्धत्वं किमुभयोरुतान्यतरस्य, नाद्य इत्याह ॥
 प्रागिति ॥ द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति ॥ अथेत्यादिना ॥ कारणस्य पृ-
 थक्सिद्धत्वेऽपि कार्यमपृथक्सिद्धमित्युक्तमुपेत्य सम्बन्धोऽसिद्धस्य
 सिद्धस्य वेति विकल्प्यायं दूषयित्वा द्वितीयं शङ्कते ॥ सिद्धं भूत्वेति ॥
 सतोरप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोग इत्यभ्युपगमात् तन्तुपटयोरपि संयोगाप-
 त्तिरित्यपसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः । संयोजातपटस्य क्रियाऽभावात् क-
 थं संयोगस्तत्राह ॥ अथेति ॥ किञ्च सम्बन्धस्यापि सम्बन्धेनावस्थानाद-

यः, नापि संयोगस्य समवायस्य वा सम्बन्धस्य
 सम्बन्धिव्यतिरेकेणास्तित्वे किञ्चित् प्रमाणम-
 स्ति । सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगस-
 मवायशब्दप्रत्ययदर्शनात् तयो रस्तित्वमिति चे-
 त् न, एकत्वेऽपि स्वरूपबाल्यरूपापेक्षयाऽनेक-
 शब्दप्रत्ययदर्शनात् । यथैकोऽपि सन् देवदत्तो
 लोके स्वरूपं सम्बन्धिरूपं चापेक्ष्यानेकशब्दप्र-
 त्ययभाग्भवति मनुष्यो ब्राह्मणः श्रोत्रियो व-
 दान्यो बालो युवा स्थविरः पिता पुत्रः पौत्रो
 भ्राता जामातेति । यथा चैकापि सती रेखा स्था-
 नान्यत्वेन निवेश्यमानैकदशशतसहस्रादिशब्द-
 प्रत्ययभेदमनुभवति तथा सम्बन्धिनोरेव सम्ब-
 न्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायश-
 ब्दप्रत्ययार्हत्वं न व्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वेन इत्यु-
 पलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरभावो वस्त्व-

सम्बद्धस्यानियामकत्वात् सम्बन्धोऽपि दुर्निरूप इत्याह ॥ नापी-
 ति ॥ सम्बन्धः सम्बन्धिभिन्नः, तद्विलक्षणशब्दधीगम्यत्वाद्दस्त्वन्तर-
 वदिति शङ्कते ॥ सम्बन्धीति ॥ कल्पितभेदसाधने सिद्धसाधनता व-
 स्तुभेदसाधने तु व्यभिचार इति समाधत्ते ॥ नैकत्वेऽपीति ॥ स्वरूपे
 णैव मनुष्यादिशब्दभागे च पुत्राद्यपेक्षया पितेत्यादिविलक्षणशब्दधी-
 गम्यो भवति न च भिद्यत इति व्यभिचार इत्यर्थः । फलितमाह ॥ इ-
 त्युपलब्धीति ॥ विलक्षणशब्दधीगम्यत्वादित्युपलब्धिघटितेन लक्षणे-

न्तरस्यं । नापि सम्बन्धिविषयत्वे सम्बन्धशब्द-
 प्रत्यययोः सन्ततभावप्रसङ्गः, स्वरूपबाह्यरू-
 पापेक्षयेत्युक्तोत्तरत्वात् । तथाऽण्वात्ममनसामप्र-
 देशत्वान्न संयोगः सम्भवति, प्रदेशवतो द्रव्य-
 स्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगदर्शनात् क-
 ल्पिताः प्रदेशा अण्वात्ममनसां भविष्यन्तीति
 चेत् न, अविद्यमानार्थस्य कल्पनायां सर्वार्थ-
 सिद्धिप्रसङ्गात्, इयानेवाविद्यमानो विरुद्धोऽवि-
 रुद्धो वार्थः कल्पनीयो नातोऽधिक इति नियमे
 हेत्वभावात्, कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वात्, प्रभू-

न लिङ्गेन प्राप्तस्य वस्त्वन्तरस्य संयोगादेः सम्बन्धिव्यतिरेकेणानुप-
 लब्धेरभावो निश्चीयत इत्यर्थः । न ह्यङ्गुलिद्वयस्य नैरन्तर्यातिरेकेण सं-
 योग उपलभ्यते, समवायस्तु न कस्यापि कचिदप्यनुभवमारोहयतीति
 भावः । सम्बन्धस्य सम्बन्ध्यभेदे सम्बन्धिनः सदा सत्त्वात् सर्वदास-
 म्बन्धबुद्धिप्रसङ्ग इति शङ्कां निषेधति ॥ नापीति ॥ परापेक्षया नैरन्त-
 र्यावस्थायामङ्गुल्योः रूपरूपिणोश्च सम्बन्धधीर्न स्वत इत्युक्तमित्यर्थः ।
 पूर्वं परमाण्वोः संयोगनिरासैन व्यणुकादिसृष्टिर्निरस्ता, संप्रत्यदृष्टवदा-
 त्मनाणूनां संयोगोऽणुषु क्रियाहेतुरात्ममनसोः संयोगो बुद्ध्यायसम-
 वायिकारणं निरस्यते ॥ तथाऽण्वात्मेति ॥ निरस्तमपि कल्पितप्रदेश-
 पक्षमतिप्रसङ्गाख्यदोषान्तरं वक्तुं पुनरुद्धावयति ॥ कल्पिता इति ॥
 कल्पनमूहः ऊहितार्थाः सन्तोऽसन्तो वा द्वितीये न संयोगसिद्धिः स्व-
 स्वाभावयोरेकत्र वृत्त्यवच्छेदकासत्त्वादाये तूहमात्रेण सर्वार्थसिद्धिप्रस-
 ङ्गः, ऊहस्य स्वाधीनत्वात् प्रभूतत्वं निरवधित्वं तत्सम्भवाच्चेत्यर्थः ।

तत्त्वसंभवाच्च । न च वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः ष-
 ड्भ्यः पदार्थेभ्योऽन्येऽधिकाः शतं सहस्रं वार्था
 न कल्पितव्या इति निवारको हेतुरस्ति, तस्माद्-
 यस्मै यस्मै यद्यद्रोचते तत्तत् सिध्येत्, कश्चित्कृ-
 पालुः प्राणिनां दुःखबहुलः संसार एव माभूदि-
 ति कल्पयेत्, अन्यो वा व्यसनी मूक्तानामपि
 पुनरुत्पात्तं कल्पयेत्, कस्तयोर्निवारकः स्यात् ।
 किञ्चान्यद्वाभ्यां परमाणुभ्यां निरवयवाभ्यां
 सावयवस्य व्यणुकस्याकाशेनेव संश्लेषानुपप-
 त्तिः, न त्याकाशस्य पृथिव्यादीनां च जतुकाष्ठव-
 त् संश्लेषोऽस्ति, कार्यकारणद्रव्ययोराश्रिताश्र-
 यभावोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यवश्यं कल्प्यः स-
 मवाय इति चेत् न, इतरेतराश्रयत्वात् । कार्यका-
 रणयोर्हि भेदसिद्धावाश्रिताश्रयभावसिद्धिरा-

यबूहात् सर्वसिद्धिस्तदा पदार्थबन्धमुक्तिनियमा लुप्येरन्नित्याह ॥ न-
 चेत्यादिना ॥ संयोगं दूषयित्वा समवायं दूषयति ॥ किञ्चान्यदिति ॥
 तन्मते दूषणान्तरं उच्यत इत्यर्थः । संश्लेषः संग्रहः । यत एकाकर्षणे-
 नापराकर्षणं तस्यानुपपत्तिरित्यर्थः । व्यणुकं निरवयवासमवेतं सावयव-
 त्वादाकाशासमवेतभूमिवदिति भावः । ननु व्यणुकस्यासमवेतत्वे तदा-
 श्रितत्वं न स्यात्, सम्बन्धं विना तदयोगात्, न च संयोगादाश्रितत्वं
 कार्यद्रव्यस्य प्रकृत्य संयोगादिति शङ्कते ॥ कार्येति ॥ प्रकृतिविकारयो-
 रभेदादाश्रयाश्रयिभावानुपपत्तिरिष्टेति परिहरति ॥ नेति ॥ भेदात् त-
 ज्ञाव इति वदन्तं प्रत्याह ॥ इतरेतराश्रयत्वादिति ॥ कथं तर्हि कार्य-

श्रिताश्रयभावसिद्धौ च तयोर्भेदसिद्धिः कुण्ड-
 वदखदिति इतरेतराश्रयता स्यात् । नहि कार्य-
 कारणयोर्भेदः आश्रिताश्रयभावो वा वेदान्त-
 वादिभिरभ्युपगम्यते, कारणस्यैव संस्थामात्रं
 कार्यमित्यभ्युपगमात् । किञ्चान्यत् परमाणूनां प-
 रिच्छिन्नत्वात् यावन्त्यो दिशः षडष्टौ दश वा ता-
 वद्भिरवयवैः सावयवास्ते स्युः सावयवत्वादनित्य-
 त्याश्र्येति नित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युपगमो बाध्ये-
 त । यांस्त्वं दिग्भेदभेदिनोऽवयवान् कल्पयसि
 त एव मम परमाणव इति चेत् न, स्थूलसूक्ष्मता-
 रतम्यक्रमेण परमकारणाद्विनाशोपपत्तेः । यथा
 पृथिवी द्व्यणुकाद्यपेक्षया स्थूलतमा वस्तुभू-
 तापि विनश्यति ततः सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं च पृथि-
 व्येकजातीयकं विनश्यति ततो द्व्यणुकं, तथा प-
 रमाणवोऽपि पृथिव्येकजातीयकत्वाद्भिनश्येयुः ।

स्य कारणाश्रितत्वव्यवहारः कल्पितभेदादित्याह ॥ कारणस्यैवेति ॥
 परमाणूनां निरवयवत्वमप्ययुक्तमित्याह ॥ किञ्चेति ॥ परमाणवः सा-
 वयवाः अल्पत्वात् घटवद्विपक्षे तेषां दिग्भेदावधित्वं न स्यादात्मवदि-
 त्यर्थः । ननु परमाण्वपेक्षया योऽयं प्राची दक्षिणेत्यादिदिग्भेदव्यवहार-
 स्तदवधित्वेन येऽवयवास्त्वयोच्यन्ते त एव मम परमाणवस्तेऽपि सा-
 वयवाश्चेत् तदवयवा एवेति, एवं यतः परं न विभागः स एव निरवय-
 वः परमाणुरिति शङ्कते ॥ यांस्त्वमिति ॥ परिहरति ॥ न स्थूलेति ॥

विनश्यन्तोऽप्यवयवविभागेनैव विनश्यन्तीति चेत् नायं दोषः, यतो घृतकाठिन्यविलयनवदपि विनाशोपपत्तिमवोचाम । यथा हि घृतसुवर्णादीनामविभज्यमानावयवानामपि अग्निसंयोगाद्भवभावापत्त्या काठिन्यविनाशो भवति, एवं परमाणूनामपि परमकारणभावापत्त्या मूर्त्यादिविनाशो भविष्यति, तथा कार्याश्मभोऽपि ना-

अयमर्थः यत्सर्वात्मना विभागायोग्यं वस्तु स परमाणुरिति यद्युच्येत तर्हि ब्रह्मण एव परमाणुसंज्ञा कृता स्यात्, तदन्यस्याल्पस्य दिग्भागा-
हृत्वेनावयवविभागावश्यम्भावात्, यदि पृथिव्यादिजातीयोल्पपरिमाणविश्रान्तिभूमिर्यः स परमाणुरित्युच्येत तर्हि तस्य न मूलकारणत्वं विनाशित्वात् घटवत्, नच हेत्वसिद्धिः, अणवो विनाशिनः पृथिव्यादिजातीयत्वात् घटवदिति साधनादिति, सम्प्रति निरवयवद्रव्यस्य नाशहेत्वभावात् आत्मवदविनाश इत्याशङ्क्य पूर्वोक्तं परिहारं स्मारयति ॥विनश्यन्त इत्यादिना॥ब्रह्मातिरिक्तस्य आज्ञानिकत्वाच्च द्रव्यस्य निरवयवत्वमसिद्धं निमित्तादृष्टादिनाशाद्विनाशः प्रलये सम्भवति, मुक्तौ ज्ञानादज्ञाननाशे तत्कार्याणुनाशसम्भव इति भावः । यदुक्तं यत्कार्यद्रव्यं तत्संयोगसचिवानेकद्रव्यारब्धमिति तन्नेत्याह॥तथा कार्याश्मभोऽपीति ॥ कैवल्यं प्राधान्यं कार्यद्रव्यस्थितावपि हेतुत्वात् संयोगस्य क्षीरारम्भकसंयोगाद्द्वयारम्भकं न संयोगान्तरं, तथा च दध्यादौ व्यभिचारान्न व्याप्तिरित्यर्थः । किं च यत्कार्यद्रव्यं तद्द्रव्यान्तरारम्भमित्येव व्याप्तिरस्तु लाघवान्न तु संयोगसचिवस्वन्यूनपरिमाणानेकद्रव्यारम्भमिति गौरवाद्द्विर्धविस्तृतदुकूलारब्धरज्जौ न्यूनपरिमाणायां व्यभिचाराच्च । नच रज्जुर्न द्रव्यान्तरमिति वाच्यं, अवयविमात्रविभ्रवापाता-

वयवसंयोगेनैव केवलेन भवति, क्षीरजलादीना-
मन्तरेणापि अवयवसंयोगान्तरं दधिहिमादि-
कार्यारम्भदर्शनात् । तदेवमसारतरतर्कसन्देह-
त्वादीश्वरकारणश्रुतिविरुद्धत्वाच्छ्रुतिप्रवणेश्च
शिष्टैर्मन्वादिभिरपरिगृहीतत्वादत्यन्तमेवानपे-
क्षास्मिन् परमाणुकारणवादे कार्याऽऽर्यैः श्रेयोऽ
र्थिभिरिति वाक्यशेषः ॥ १७ ॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः १८ ॥

वैशेषिकराद्धान्तो दुर्युक्तियोगाद्वेदविरो-

त् । किं च निरवयवद्रव्यत्वस्यैकात्मवृत्तित्वे लाघवान्न निरवयवानेका-
णुसिद्धिः । यच्चणुत्वतारतम्यविश्रान्तिभूमित्वेन तत्सिद्धिरिति तन्न
व्यणुकत्वेनोक्तत्रुटिषु विश्रान्तेः । न च त एव त्रुटिनामानो जगद्धेतव
इति वाच्यं । पृथिवीत्यादिना सावयवत्वानित्यत्वयोरनुमानात् । न
चावयवत्वस्य क्वचित् विश्रान्तौ परमाणुसिद्धिः अविश्रान्तावनवस्थेति
वाच्यं । मायायां ब्रह्मणि वावयवत्वविश्रान्तिसम्भवात् । अतो न कि-
ञ्चिदणुसद्भावे प्रमाणं, निरवयवानां संयोगसमवाययोरसम्भवात् स-
मवेतव्यणुकाद्यारम्भकत्वायोग इत्यादि बाधकमुक्तमेव । सम्प्रत्यपरि-
ग्रहाच्चेति सूत्रवाक्यशेषं पूरयन्नधिकरणार्थमुपसंहरति । तदेवमिति ।
तस्माद्धान्तिमूलेन वैशेषिकमतेन वेदान्ततात्पर्यस्याविरोध इति सि-
द्धम् ॥ १७ ॥

वैशेषिकं निरस्य वैनाशिकं निरस्यति ॥ समुदाय इति ॥ परिमा-
णभेदेन देहादेराशुतरविनाशाङ्गीकारादर्थवैनाशिको वैशेषिकस्तस्य
निरासानन्तरं सर्वक्षणिकवादी बुद्धिस्थो निरस्यत इति प्रसङ्गः सङ्गति-

धाच्छिष्टापरिग्रहाच्च नापेक्षितव्य इत्युक्तं, सौ-
 र्ध्वैनाशिक इति वैनाशिकत्वसाम्यात् सर्ववै-
 नाशिकराद्धान्तो नितरांममपेक्षितव्य इती-
 दमिदानीमुपपादयामः । स च बहुप्रकारः प्र-
 तिपत्तिभेदाद्विनेयभेदाद्वा । तत्रैते त्रयो वादिनो-
 भवन्ति, केचित् सर्वास्तित्ववादिनः, केचिद्विज्ञा-
 नास्तित्वमात्रवादिनः, अन्ये पुनः सर्वशून्यत्व-
 वादिन इति । तत्र ये सर्वास्तित्ववादिनो बाल्य-
 मान्तरं च वस्त्वभ्युपगच्छन्ति भूतं भौतिकं चि-
 त्तं चैतत् च तांस्तावत् प्रति ब्रूमः । तत्र भूतं पृथिवी-
 धात्वादयः, भौतिकं रूपादयश्चक्षुरादयश्च ।

माह ॥ वैशेषिकेति ॥ नाभाव उपलब्धेरिति निरसनीयसिद्धान्तादत्र
 निरस्यसिद्धान्तस्य भेदं वक्तुं तत्सिद्धान्तं विभजते ॥ स चेति ॥ ननु
 सुगतप्रोक्तागमस्यैक्यात् कुतो बहुप्रकारता तत्राह ॥ प्रतिपत्तीति ॥
 एकस्यैवागमव्याख्यातुः शिष्यस्यावस्थाभेदेन बुद्धिभेदात् मन्दमध्यमो-
 त्तमधियां शिष्याणां वा भेदाद्बहुप्रकारतेत्यर्थः । तानेव प्रकारानाह ॥
 तत्रेति ॥ सौत्रान्तिको वैभाषिको योगाचारो माध्यमिकश्चेति चत्वारः
 शिष्याः, तेष्वाययोर्वाह्यार्थानां परोक्षत्वापरोक्षत्वविवादेऽप्यस्तित्वस-
 म्प्रतिपत्तेस्तयोः सिद्धान्तमेकीकृत्य निरस्यत इत्याह ॥ तत्र ये सर्वा-
 स्तित्वेति ॥ भूतं भौतिकं बाह्यं, चित्तञ्चैतच्च कर्माद्यान्तरमिति विभा-
 गः । तत्र सन्दिह्यते किं मानमूलो भ्रान्तिमूलो वायं सिद्धान्त इति ।
 तत्र मानमूल इति पूर्वपक्षयन् सिद्धान्तं तदीयं दर्शयति ॥ तत्र भूत-
 मिति ॥ स्थिरः प्रपञ्चो ब्रह्महेतुक इति वेदान्तसिद्धान्तस्य मानमू-

चतुष्टये च पृथिव्यादिपरमाणवः खरस्तेहोष्णरे-
णस्वभावांस्ते पृथिव्यादिभावेन संहन्यन्ते इ-
ति मन्यन्ते । तथा रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासं-
स्कारसंज्ञकाः पञ्च स्कन्धाः, तेऽप्याध्यात्मं स-
र्वव्यवहारारूपदभावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते
(सर्वदर्शनसं० पृ० २३ । पं० १७) । तत्रेदमभि-
धीयते । योऽयमुभयहेतुक उभयप्रकारः समुदा-
यः परेषामभिप्रेतोऽणुहेतुकश्च भूतभौतिकसं-

लक्षणिकसिद्धान्तविरोधादसिद्धिः पूर्वपक्षे फलं सिद्धान्ते तदविरोध
इति ज्ञेयम् । पृथिव्यादिभूतचतुष्टयं विषयेन्द्रियात्मकं भौतिकं च प-
रमाणुसमुदाय एव नावयव्यन्तरमिति मत्वा परमाणून् विभजते ॥
चतुष्टये चेति ॥ चतुर्विधो इत्यर्थः । खरः कठिनः तत्स्वभावाः पा-
थिवाः परमाणवः स्निग्धा आप्याः उष्णास्तैजसाः ईरणं चलनस्वभा-
वो वायव्यानामिति । बाह्यसमुदायमुक्त्वाध्यात्मिकसमुदायमाह ॥
तथेति ॥ सविषयेन्द्रियाणि रूपस्कन्धः, विषयाणां बाह्यत्वेऽपि देहस्थे
न्द्रियग्राह्यत्वादाध्यात्मिकत्वं, अहमहमित्यालयविज्ञानप्रवाहो विज्ञा-
नस्कन्धः, सुखाद्यनुभवो वेदनास्कन्धः, गौरश्च इत्येवं नामविशिष्टस-
विकल्पकः प्रत्ययः संज्ञास्कन्धः, रागद्वेषमोहधर्माधर्मः संस्कारस्कन्धः
तत्र विज्ञानस्कन्धश्चित्तमात्मेति गीयते, अन्ये चत्वारः स्कन्धाश्चैता-
स्तेषां सङ्घातः आध्यात्मिकः सकललोकयात्रानिर्वाहक इत्यर्थः ।
अवयवातिरिक्तावयव्यनुपलब्धेरवयवाः शिष्यन्ते यत् सत् तत् क्षणिकं
यथा विद्युदिति तेषां क्षणिकत्वमिति मानमूलोऽयं सिद्धान्त इति प्रा-
प्ते सिद्धान्तसूत्रं योजयति ॥ योऽयमिति ॥ सर्गादौ परमाणूनां च

हंतिरूपः स्कन्धहेतुकश्च पंचस्कन्धीरूपः, तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि समुदायेऽभिप्रेयमाणे तदप्राप्तिः समुदायभावांनुपपत्तिरित्यर्थः। कुतः समुदायिनामचेतनत्वात्, चित्ताभिज्वलनस्य च समुदायसिद्ध्यधीनत्वात्, अन्यस्य च कस्य चिच्चेतनस्य भोक्त्रप्रशासितुर्वा स्थिरस्य संहन्तुरनभ्युपगमात्, निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे च प्रवृत्त्युपरमप्रसङ्गात्, आशयस्याप्यन्यत्वानन्यत्वाभ्यामनिरूप्यत्वात् क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च निर्व्यापारत्वात् तत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। तस्मा-

स्कन्धानां च स्वतः सङ्घातस्तावन्न सम्भवति अचेतनत्वात्। नापि चित्ताख्यमभिज्वलनं विज्ञानं समुदायहेतुः सङ्घाते देहाकारे जाते विज्ञानं विज्ञाने जाते सङ्घात इत्यन्योन्याश्रयात्। न च क्षणिकविज्ञानादन्यः कश्चिज्जीव ईश्वरो वा त्वयाभ्युपगम्यते यः सङ्घातकर्ता भवेत्। न च कर्तारमनपेक्ष्याणवः स्कन्धाश्च स्वयमेव सङ्घातार्थं प्रवर्तन्त इति वाच्यं। अनिमोक्षप्रसङ्गात्। नन्वालयविज्ञानसन्तानः संहन्तास्त्वित्यत आह॥ आशयस्येति॥ आशेरतेऽस्मिन् रागादय इत्याशयः सन्तानः, स किं सन्तानिभ्यो विज्ञानिभ्योऽन्योऽनन्यो वा, आयेऽपि स्थिरः क्षणिको वा, नायः अस्मदिष्टनित्यात्मवादप्रसङ्गात्। द्वितीये दोषमाह॥ क्षणिकत्वेति॥ क्षणिकस्य जन्मातिरिक्तव्यापारो नास्ति, तस्मात्तस्य परमाण्वादिमेलनार्थं प्रवृत्तिरनुपपन्ना क्षणिकत्वव्याघातादित्यर्थः। एतेनानन्यः सन्तान इति पक्षो निरस्तः, क्षणिकस्य मेलकत्वानुपपत्तेः तस्मात् संहन्तुरसत्त्वात् सङ्घातानुपपत्ति-

तु समुदायानुपपत्तिः समुदायानुपपत्तौ च तदा-
श्रया लोकयात्रा लुप्येत ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्प-
त्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

यद्यपि भोक्ता प्रशासिता वा कश्चिच्चेतनः
संहन्ता स्थिरो नाभ्युपगम्यते, तथाप्यविद्या-
दीनामितरेतरकारणत्वादुपपद्यते लोकयात्रा, त-
स्याञ्चोपपद्यमानायां न किञ्चिदपरमपेक्षित-
व्यमस्ति । ते चाविद्यादयः 'अविद्या' संस्कारो
विज्ञानं 'नाम' रूपं 'षडायतनं' स्पर्शो 'वेदना' तृ-
णोपादानं 'भवो' जातिः जरा मरणं शोकः परि-
देवना दुःखं दुर्मनस्तेत्येवंजातीयका इतरेतरहे-
रित्यर्थः ॥ १८ ॥

संहन्तुरभावेऽपि सङ्घातोपपत्तिमाशङ्क्य निषेधति ॥ इतरेति ॥
कार्यं प्रत्ययते गच्छतीति प्रत्ययः कारणं अविद्यादिभिरेवार्थात् सङ्घा-
तसिद्धौ व्यवहारोपपत्तिरित्यर्थः । अविद्यादीनाह ॥ ते चेति ॥ क्षणिके-
षु स्थिरत्वबुद्धिरविद्या ततो रागद्वेषमोहाः संस्कारा भवन्ति तेभ्यो गर्भ-
स्थस्यायं विज्ञानं उत्पद्यते तस्माच्चालयविज्ञानात् पृथिव्यादिचतुष्टयं
नामाश्रयत्वान्नाम भवति । ततो रूपं सितासितात्मकं शुक्रशोणितं
निष्पद्यते गर्भस्थकललबुद्बुदावस्था नामरूपशब्दार्थ इति निष्कर्षः,
विज्ञानं पृथिव्यादिचतुष्टयं रूपञ्चेति षडायतनानि यस्येन्द्रियजातस्य
तत् षडायतनं नामरूपेन्द्रियाणां मिथः संयोगः स्पर्शः, ततः सुखादि-

तुकाः सौगते समये क्वचित् संक्षिप्ता निर्दिष्टाः,
 क्वचित् प्रपञ्चिताः, सर्वेषामप्ययमविद्यादिक-
 लापोऽप्रत्याख्येयः । तदेवमविद्यादिकलापेऽपि
 परस्परनिमित्तनैमित्तिकभावेन घटीयन्त्रवदनि-
 शमावर्तमानेऽर्थाक्षिते उपपन्नः सङ्घात इति
 चेत्, तन्न, कस्मादुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । भवे-
 दुपपन्नः सङ्घातो यदि सङ्घातस्य किञ्चिन्नि-
 मित्तमवगम्येत, न त्ववगम्यते । यत इतरेतरप्र-
 त्ययत्वेऽप्यविद्यादीनां पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरोऽस्यो-
 त्पत्तिमात्रनिमित्तं भवद्भवेत्, न तु संघातोत्पत्तेः
 किञ्चिन्निमित्तं संभवति । नन्वविद्यादिभिरर्थादा-

का वेदना^१ तया पुनर्विषयतृष्णा^२ तया प्रवृत्तिरूपादानं, तेन भवत्यस्माज्ज-
 न्मेति भूतो धर्मादिस्ततो जातिर्देहजन्म, पञ्चस्कन्धसमुदाय इति याव-
 त् । जातानां स्कन्धानां परिपाको जरास्कन्धः, नाशो मरणं, म्रियमा-
 णस्य पुत्रादिस्नेहादन्तर्दाहः शोकस्तेन हा पुत्रेत्यादिप्रलापः परिदेवना,
 अनिष्टानुभावो दुःखं, तेन दुर्मनस्ता मानसी व्यथा इति शब्दो मानाप
 मानादिक्लेशसंग्रहार्थः, न केवलं सुगतानामेवाविद्यादयः सम्मताः
 किन्तु सर्ववादिनामपीत्याह ॥ सर्वेषामिति ॥ अविद्यादिहेतुका
 जन्मादयो जन्मादिहेतुकाश्चाविद्यादय इति मिथो हेतुहेतुमद्भावा-
 दर्थात् सङ्घातसिद्धिरिति शङ्कामुपसंहरति ॥ तदेवमिति ॥ सिद्धान्त-
 भागं व्याचष्टे ॥ तन्नेति ॥ अविद्यादीनां उत्तरोत्तरहेतुत्वमङ्गीकृत्य
 सङ्घातहेत्वभावात् सङ्घातो न स्यादित्युक्ते पूर्वोक्तं स्मारयति ॥ न-
 न्विति ॥ किमविद्यादयः सङ्घातस्य गमका उतोत्पादका इति वि-

क्षिप्यते सङ्घात इत्युक्तं, अत्रोच्यते यदि तावद-
यमभिप्रायः अविद्यादयः सङ्घातमन्तरेणा-
त्मानमलभमाना अपेक्षन्ते सङ्घातमिति, तत-
स्तस्य सङ्घातस्य निमित्तं वक्तव्यं, तच्च नित्येष्व-
प्यणुषु अभ्युपगम्यमानेष्व्वाश्रयाश्रयिभूतेषु च
भोक्तृषु सत्सु न सम्भवतीत्युक्तं वैशेषिकपरी-
क्षायां, किमङ्ग पुनः क्षणिकेष्वणुषु भोक्तृरहि-
तेष्व्वाश्रयाश्रयिशून्येषु वाभ्युपगम्यमानेषु स-
म्भवेत् । अथायमभिप्रायः अविद्यादय एव स-
ङ्घातस्य निमित्तमिति । कथं तमेवाश्रित्या-
त्मानं लभमानास्तस्यैव निमित्तं स्युः । अथ म-

कल्प्याये सङ्घातस्योत्पादकं किञ्चिद्वाच्यं तन्नास्तीत्याह ॥ अत्रोच्यते
यदीति ॥ आश्रयाश्रयिभूतेष्विति भोक्तृविशेषणं अदृष्टाश्रयेष्वित्यर्थः ।
यदा स्थिरेष्वणुषु सङ्घातयोग्येषु कर्तृषु चादृष्टसहायेषु सत्सु ज्ञाना-
भावमात्रेण संहतिकर्तृत्वायोगात् सङ्घातापत्तेर्निमित्तं नास्तीत्युक्तं त-
दा क्षणिकपक्षे तन्नास्तीति किमु वक्तव्यमित्याह ॥ किमिति ॥ आ-
शयाश्रयः सङ्घातकर्ता तच्छून्येष्वित्यर्थः आश्रयाश्रयिशून्येष्विति
पाठे उपकार्योपकारकत्वशून्येष्वित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते ॥ अथाय-
मिति ॥ सङ्घातस्याविद्यादीनां चोत्पत्तौ अन्योन्याश्रयः स्यादि-
ति दूषयति ॥ कथमिति ॥ स्वाभाविकः खल्वयं सङ्घातानां हेतुहे-
तुमद्भावेन प्रवाहो न संहन्तारमपेक्षते, पूर्वसङ्घाश्रया अविद्यादय
उत्तरसङ्घातप्रवर्तका इति नान्योन्याश्रयदोषोऽपीत्याशङ्कते ॥ अथ

न्यसे' सङ्घाता एवानादौ संसारे सन्तत्यानु-
वर्तन्ते' तदाश्रयाश्चाविद्यादय इति' तदापि स-
ङ्घातात् सङ्घातान्तरं उत्पद्यमानं नियमेन
वा सदृशमेवोत्पद्येत' अनियमेन वा सदृशं वि-
सदृशं वोत्पद्येत' नियमाभ्युपगमे मनुष्यपुद्गल-
स्य देवांतयेग्यान्नारकप्राप्त्यभावः प्राप्नुयात्
अनियमाभ्युपगमेऽपि मनुष्यपुद्गलः कदाचित्
क्षणेन हस्ती भूत्वा देवो वा पुनर्मनुष्यो वा भवे-
दिति प्राप्नुयात्, उभयमप्यभ्युपगमविरुद्धं । अ-
पि च यद्भोगार्थः सङ्घातः स्यात् स नास्ति
स्थिरो भोक्तेति तवाभ्युपगमः, ततश्च भोगो
भोगार्थ एव स नान्येन प्रार्थनीयः, तथा मोक्षो
मोक्षार्थ एवेति मुमुक्षुणा नान्येन भवितव्यं । अ-
न्येन चेत् प्रार्थ्येतोभयं भोगमोक्षकालावस्था-
यिना तेन भवितव्यं, अवस्थायित्वे क्षणिकत्वा-
भ्युपगमविरोधः, तस्मादितरेतरोत्पत्तिमात्रनि-
मित्तत्वमविद्यादीनां यदि भवेत् भवतु नाम न

मन्यस इति ॥ स्वभावस्य नियमानियमयोरपसिद्धान्तापातः स्यादि-
ति परिहारार्थः । पूर्यते गलति चेति पुद्गलो देहः । किञ्च भोक्तुः क्षणि-
कत्वपक्षे भोगापवर्गव्यवहारोपि दुर्घट इत्याह ॥ अपिचेति ॥ यो य-
दिच्छति स तत्काले नास्ति चेत् इच्छा व्यर्था, अस्ति चेत् क्षणिकत्व-

तु सङ्घातेः सिध्येत् भोक्तृभावादित्यभिप्रायः॥१९

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोध्यात्॥२०॥

उक्तमेतदविद्यादीनामुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वा-
न्न सङ्घातसिद्धिरस्तीति, तदपि तूत्पत्तिमात्र-
निमित्तत्वं न सम्भवतीतीदमिदानीमुपपाद्यते ।
क्षणभङ्गवादिनोऽयमभ्युपगमः उत्तरस्मिन् क्षणे
उत्पद्यमाने पूर्वक्षणे^{पूर्वक्षणे} निरुध्यत इति । न चैवम-
भ्युपगच्छता पूर्वोत्तरयोः^{उत्तरायाम्} क्षणयोः^{क्षणायाम्} हेतुफलभावः
शक्यते सम्पादयितुं निरुध्यमानस्य निरुद्ध-
स्य वा पूर्वक्षणस्याभावग्रस्तत्वादुत्तरक्षणहेतु-
त्वानुपपत्तेः । अथ भविभूतः परिनिष्पन्नावस्थः
पूर्वक्षणं^{पूर्वक्षणे} उत्तरक्षणस्य^{उत्तरक्षणे} हेतुरित्यभिप्रायस्तथापि
नोपपद्यते, भावभूतस्य पुनर्व्यापारकल्पनायां^{पुनर्व्यापारकल्पनायां}

भङ्ग इत्यर्थः । प्रकृतं सङ्घातनिरासमुपसंहरांतं ॥ तस्मादिति ॥१९॥

द्विविधो हि कार्यसमुत्पादः सुगतसम्मतः हेत्वधीनः कारणसमु-
दायाधीनश्चेति । तत्राविद्यातः संस्कारस्ततो विज्ञानमित्येवं रूपः प्र-
थमः, पृथिव्यादि समुदायात्कार्यमित्येवं द्वितीयः, तत्राद्यमङ्गीकृत्य-
द्वितीयः सङ्घातकर्त्रभावेन दूषितः, सम्प्रत्याद्यं दूषयति सूत्रकारः ।
उत्तरेति ॥ क्षणिकोऽर्थः क्षण इत्युच्यते, निरुध्यमानत्वं विनाशकसा-
न्निध्यं, निरुद्धत्वमतीतत्वं । ननु कार्यकाले विनाशव्याप्तत्वेऽपि पूर्वक्षणे
सत्त्वात् क्षणिकार्थस्य हेतुत्वमक्षतमिति शङ्कते ॥ अथ भावेति ॥ स-
द्रूप इत्यर्थः । किं हेतोरुत्पत्त्यतिरिक्तः कार्योत्पादनाख्यो व्यापारः अन-

क्षणान्तरसम्बन्धप्रसङ्गात् । अथ भावे एवास्य
 व्यापार इत्यभिप्रायः, तथापि नैवोपपद्यते हेतु-
 स्त्रभावानुपरक्तस्य ^{क्षणाभावाभावात्} फलस्थित्युत्पत्त्यसम्भवात् ।
 स्वभावोपरागाभ्युपगमे च ^{अप्युपगमे} हेतुस्वभावस्य फ-
 लकालावस्थायित्वे सति क्षणभङ्गाभ्युपगम-
 त्यागप्रसङ्गः । विनैव वा स्वभावोपरागेण हेतु-
 फलभावमभ्युपगच्छतः सर्वत्र तत्प्राप्तेरतिप्रस-
 ङ्गः । अपि चोत्पादनिरोधौ नाम वस्तुनः स्वरू-
 पमेव वा स्यातां, अवस्थान्तरं वा वस्त्वन्तरमे-
 व वा सर्वथापि नोपपद्यते । यदि तावद्वस्तुनः
 स्वरूपमेवोत्पादनिरोधौ स्यातां ततो वस्तुश-
 ब्दोत्पादनिरोधशब्दौ च पर्यायाः ^{प्रामाण्ये} प्राप्नुयुः । अ-
 थास्ति कश्चिद्विशेष इति मन्येत उत्पादनिरोध-

तिरिक्तो वा, नाय इत्युक्ता द्वितीयं शङ्कते ॥ अथेति ॥ भाव उत्पत्तिः,
 उक्तं हि

। 'भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते' इति ।

येषां क्षणिकभावानां या भूतिः सैव क्रिया कारकञ्चेत्यर्थः । नष्टस्यापि
 निमित्तत्वं स्यान्नोपादानत्वं, तथा च मृदादेर्घटादिकालासत्त्वे घटाय-
 नुत्पत्तिः सत्त्वे च क्षणिकत्वहानिरिति परिहरति ॥ तथापीत्यादिना ॥
 प्रथमपक्षोक्तदोषं द्रढयति ॥ विनैवेति ॥ वस्तुनो जन्मध्वंसानिरूप-
 णाच्च न क्षणिकत्वमित्याह ॥ अपि चेति ॥ तयोः स्वरूपत्वे वस्तुन्य-
 न्तर्भावात् वस्तुनोऽनायनन्तत्वमित्यपि द्रष्टव्यं । द्वितीयं शङ्कते ॥ अ

शब्दाभ्यां मध्यवर्तिनो वस्तुन आद्यन्तारुये अवस्थे अभिलेप्येते इति, एवमप्याद्यन्तमध्यक्षणत्रयसम्बन्धित्वाद्वास्तुनः क्षणिकत्वाभ्युपगमहानिः। अथात्यन्तव्यतिरिक्तो विवोत्पादनिरोधौ वस्तुनः स्यातां अश्वमहिषवत्, ततो वस्तूत्पादनिरोधाभ्यामसंस्पृष्टमिति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्गः। यदि च दर्शनादर्शने वस्तुन उत्पादनिरोधौ स्यातां, एवमपि द्रष्टृधर्मौ तौ न वस्तुधर्माविति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्ग एव, तस्मादप्यसङ्गत सौगत मतम् ॥ २० ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो

यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

*क्षणभङ्गवादे पूर्वक्षणो निरोधग्रस्तत्वान्नोत्तरस्य ^{वस्तुनः} क्षणस्य हेतुर्भवतीत्युक्तं। अथासत्येव हेतौ नास्तीति ॥ विशेषमेवाह ॥ उत्पादेति ॥ दूषयति ॥ एवमपीति ॥ ताभ्यां संसर्गे वस्तुनः क्षणिकत्वभङ्गः स्यात्। संसर्ग एव नास्तीति तृतीयकल्पमुत्थाप्य दूषयति ॥ अथात्यन्तेति ॥ २० ॥

सूत्रं व्याख्यातुं वृत्तं स्मारयति ॥ क्षणभङ्गेति ॥ किं कार्योत्पत्तिर्निर्हेतुका सहेतुका वा, आद्ये प्रतिज्ञाहानिरित्याह ॥ अथासत्येवेत्यादिना ॥ विषयकरणसहकारिसंस्काराश्चतुर्विधा हेतवस्तान् प्रतीत्य प्राप्य चित्तं रूपादिविज्ञानं चैत्ताश्चित्तात्मकाः सुखादयश्च जायन्त इति-प्रतिज्ञार्थः। यथा नीलविज्ञानस्य नीलं वस्तु आलम्बनप्रत्ययो विषयः,

फलोत्पत्तिं ब्रूयात् तंतः प्रतिज्ञोपरोधः स्यात्,
चतुर्विधान् हेतून् प्रतीत्यै चित्तचैत्तौत्पद्यन्त ई-
तीयं प्रतिज्ञा हीयेत, निर्हेतुकायां चोत्पत्तावैप्र-
तिबन्धात् सर्वं सर्वत्रोत्पद्येत । अथोत्तरक्षणोत्प-
त्तिं यावत्तावदवतिष्ठते पूर्वक्षणे इति ब्रूयात्, ततो
यौगपद्यं हेतुफलयोः स्यात्, तथापि प्रतिज्ञोप-
रोध एव स्यात्, क्षणिकाः सर्वे संस्कारा इतीयं
प्रतिज्ञोपरुध्येत ॥ २१ ॥

**प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिर-
विच्छेदात् ॥ २२ ॥**

अपि च वैनाशिकाः कल्पयन्ति बुद्धिबोध्यं
त्रयादन्यत् संस्कृतं क्षणिकं च इति । तदपि
चक्षुः करणमधिपतिप्रत्ययः, सहकारिप्रत्यय आलोकः, समन्तरपूर्व-
प्रत्ययः संस्कार इति भेदः । प्रतिज्ञाहानिपुरुषदोषमुक्त्वा वस्तुदोषमप्या-
ह ॥ निर्हेतुकायाश्चेति ॥ सहेतुकत्वपक्षेऽन्वयिकारणस्य मृदादेः का-
र्यसहभावापत्त्या क्षणिकत्वप्रतिज्ञाहानिरिति सूत्रशेषं व्याचष्टे ॥ अ-
थोत्तरक्षणेत्यादिना ॥ सम्यक् क्रियन्त इति संस्काराः, आद्यन्तव-
न्तो भावा इत्यर्थः ॥ २१ ॥

एवमाद्यसूत्राभ्यां समुदायो निरस्तः, उत्तरसूत्राभ्यां कार्यकारण-
भावक्षणिकत्वे निरस्ते सम्प्रति तदभिमतं द्विविधं विनाशं दूषयति ॥ प्र-
तिसङ्ग्येति ॥ संस्कृतमुत्पाद्यं बुद्धिबोध्यं प्रमेयमात्रं त्रयात्तुच्छरूपाद-
न्यदित्यर्थः । किं तत्त्रयं तदाह ॥ तदपीति ॥ निरुपाख्यं निःस्वरूपं, प्र-

च त्रयं- प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधावाका-
 शं चेत्याचक्षते । त्रयमपि चैतद्वैस्त्वभावमात्रं
 निरुपाख्यमिति मन्यन्ते । बुद्धिपूर्वकः किल वि-
 नाशो-भावानां प्रतिसंख्यानिरोधो नाम भा-
 ष्यते' तद्विपरीतोऽप्रतिसंख्यानिरोधः, आवर-
 णाभावमात्रमाकाशमिति । तेषामाकाशं परस्ता-
 त् प्रत्याख्यास्यति, निरोधद्वयमिदानीं प्रत्याच-
 ष्टे । प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधयोरप्राप्ति-
 रसम्भव इत्यर्थः । कस्माद्विच्छेदात् । एतौ हि
 प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधौ सन्तानगोचरौ
 वा स्यातां भावगोचरौ वा, न तावत् सन्ता-
 नगोचरौ सम्भवतः, सर्वेष्वपि सन्तानेषु सन्ता-
 निनामविच्छिन्नेन हेतुफलभावेन सन्तानविच्छे-

तिसंख्या सन्तं भावमसन्तं करोमीत्येवंरूपा संख्या बुद्धिः प्रतिसंख्या
 तथा निरोधः कस्यचिद्भावस्य भवति, अबुद्धिपूर्वकस्तु स्तम्भादीनां
 स्वरसभङ्गुराणामित्याह ॥ विपरीत इति ॥ परक्रियामुक्त्वा सूत्रं व्या-
 चष्टे ॥ तेषामिति ॥ भावाः सन्तानिनः, सन्तानो नाम भावानां हे-
 तुफलभावेन प्रवाहस्तस्मिन् सन्ताने चरमक्षणः क्षणान्तरं करोति वा
 नवा, आद्ये चरमत्वव्याघातः सन्तानविच्छेदात्, द्वितीये चरमस्या-
 सत्त्वप्रसङ्गः, अर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमिति तत्सिद्धान्तात्, चरमस्या-
 सत्त्वे पूर्वेषामप्यसत्त्वप्रसङ्गः, अर्थक्रियाशून्यत्वात्, तस्मात् सन्तान-
 स्याविच्छेदासम्भवान्निरोधाप्राप्तिरित्याह ॥ न तावदिति ॥ न द्वितीयइ-

दस्यासम्भवात् । नापि भावगोचरौ सम्भवतः,
न हि भावानां निरन्वयो निरुपाख्यो विनाशः
सम्भवति, सर्वास्वप्यवस्थासु प्रत्यभिज्ञानब-
लेनान्वयविच्छेददर्शनात् । अस्पष्टप्रत्यभिज्ञा-
नास्वप्यवस्थासु क्वचित् दृष्टेनान्वयविच्छेदे-
नान्यत्रापि तदनुमानात् । तस्मात् परपरिक-
ल्पितस्य निरोधद्वयस्यानुपपत्तिः ॥ २२ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

योऽयमविद्यादिनिरोधः प्रातंसंख्याऽप्रातंसं-
ख्यानिरोधान्तःपाती परपरिकल्पितः स सम्य-
ग्ज्ञानाद्वा सपरिकरात् स्यात् स्वयमेव वा, पू,
वस्मिन् विकल्पे निर्हेतुकविनाशाभ्युपगमहा-
निप्रसङ्गः । उत्तरस्मिंस्तु मार्गोपदेशानर्थक्यप्र-

त्याह ॥ नापीति ॥ घटकपालचूर्णाद्यवस्थासु सेयं मृदिति प्रत्यभिज्ञा-
नादन्वयभावस्य मृदादेर्नात्यन्तिकविनाश इत्यर्थः । बीजस्याङ्कुरादिषु
प्रत्यभिज्ञानादर्शनादन्वयिनो विच्छेद इत्यत आह ॥ अस्पष्टेति ॥ अ-
ङ्कुरादयोऽनुस्यूतान्वयिभावस्थाः कार्यत्वात् पटवदित्यन्वयविच्छेद-
सिद्धिरित्यर्थः यस्माद्भावानां स्थायित्वं तस्मात् प्रतिक्षणनिरोधासम्भव
इत्युपसंहारः ॥ २२ ॥

अविद्यादीनां प्रतिसंख्यानिरोधं तदभिमतं दूषयति ॥ उभयथेति ॥
यमनियमादयः परिकराः सर्वं दुःखं क्षणिकमिति-भावनोपदेशो मा-

सङ्गः । एवमुभयथापि दोषप्रसङ्गादसमञ्जसमि-
दं दर्शनम् ॥ २३ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

यच्च तेषामेवाभिप्रेतं निरोधद्वयमाकाशं च
निरुपाख्यमिति । तत्र निरोधद्वयस्य निरुपा-
ख्यत्वं पुरस्तान्निराकृतं आकाशस्येदानीं निरा-
क्रियते । आकाशे चायुक्तो निरुपाख्यत्वाभ्युप-
गमः, प्रतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्यानिरोधयोरि-
व वस्तुत्वप्रतिपत्तेरविशेषात्, आगमप्रामाण्या-
त्तावत् 'आत्मन आकाशः सम्भूतः' इत्यादि-
श्रुतिभ्य आकाशस्य च वस्तुत्वप्रसिद्धिः । विप्र-
तिपन्नान् प्रति तु शब्दगुणानुमेयत्वं वक्तव्यं, ग-
न्धादीनां गुणानां पृथिव्यादिवस्त्वाश्रयत्वदर्श-
नात् । अपि चावरणाभावमात्रमाकाशमिच्छत-
र्गोपदेशः ॥ २३ ॥

॥ आगमप्रामाण्यादिति ॥ तत्राकाशस्य कार्यत्वोक्त्या घटादिवद्व-
स्तुत्वं प्रसिध्यतीत्यर्थः । नन्वागमप्रामाण्ये विप्रतिपन्नान् सुगतान्
प्रत्याकाशस्य वस्तुत्वं कथं सिध्यतीत्यत आह ॥ विप्रतिपन्नानिति ॥
शब्दो वस्तुनिष्ठः गुणत्वाद्वन्धादिवदित्यनुमानादाकाशस्य वस्तुत्वं
सिध्यति पृथिव्याद्यष्टद्रव्याणां श्रोत्रग्राह्यगुणाश्रयत्वायोगादित्यर्थः ।
आकाशस्य भावत्वं प्रसाध्याभावत्वं दूषयति ॥ अपि चेति ॥ यथैक-
वटसत्त्वेऽपि वटसामान्याभावो नास्ति तथैकपक्षिसत्त्वेऽपि मूर्तद्र-

स्तव एकस्मिन् सुपूर्णं पतत्यावरणस्य विद्यमानत्वात् सुपूर्णान्तरस्योत्पित्सतोऽनवकाशत्वप्रसङ्गः । यत्रावरणाभावस्तत्र पतिष्यतीति चेत्, येनावरणाभावो विशिष्यते तत्तर्हि वस्तुभूतमेवाकाशं स्यान्नावरणाभावमात्रं । अपि चावरणाभावमात्रमाकाशं मन्यमानस्य सौगतस्य स्वाभ्युपगमविरोधः प्रसज्येत । सौगते हि समये पृथिवीं भगवन् किं सन्निःश्रयेत्यस्मिन् प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहे पृथिव्यादीनामन्ते वायुः किं सन्निःश्रय इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं भवति वायुराकाशसन्निःश्रय इति, तदाऽऽकाशस्य वस्तुत्वेन समञ्जसं स्यात्, तस्मादप्ययुक्तमाकाशस्यावस्तुत्वम् । अपि च निरोधद्वयमाकाशं च त्रयमप्येतन्निरुपाख्यमवस्तु नित्यञ्चेति विप्रतिषिद्धं, न त्ववस्तुनो नित्यत्वमनित्यत्वं वा सम्भवति, व-

व्यसामान्याभावात्मकाकाशो नास्त्येवेति पक्ष्यन्तरसञ्चारो न स्यादित्यर्थः । देशविशेषावच्छेदेनावरणाभावोऽस्तीत्याशङ्क्याभावावच्छेदकदेशविशेष एवाकाशो नाभाव इत्याह ॥ यत्रेत्यादिना । पतिष्यति पक्षी सञ्चरिष्यतीत्यर्थः । आकाशस्यावस्तुत्वं स्वग्रन्थविरुद्धं चेत्याह अपि चेति ॥ किं सम्यक् निश्चय आश्रयोऽस्या इति किं सन्निःश्रय अवस्तुनः शशविषाणस्याश्रयत्वादर्शनादिति भावः । व्याघातान्तरमाह ॥ अपि चेति ॥ ध्वंसाप्रतियोगिताख्यो धर्मो नित्यत्वं नासति

स्त्वाश्रयत्वात् धर्मधर्मिव्यवहारस्य । धर्मधर्मि-
भावे हि घटादिवद्वस्तुत्वमेव स्यान्न निरुपा-
रुयत्वम् ॥ २४ ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

अपि च वैनाशिकाः सर्वस्य वस्तुनः क्षणि-
कतामभ्युपयन्नुपलब्धुरपि क्षणिकतामभ्युपेयात्
न च सा सम्भवति, अनुस्मृतेः । अनुभवंमुपल-
ब्धिर्मनूत्पद्यमानं स्मरणमेवानुस्मृतिः सा चोप-
लब्ध्येककर्तृका सती सम्भवति, पुरुषान्तरौप-
लब्धिविषये पुरुषान्तरस्य स्मृत्यदर्शनात् । कथं
त्यहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति च पूर्वोत्तरदर्शि-
न्येकस्मिन्नसुतिप्रत्ययः स्यात् । अपि च दर्शनस्म-
रणयोः कर्तर्येकस्मिन् प्रत्यक्षः प्रत्यभिज्ञाप्रत्य-
यः सर्वस्य प्रसिद्धोऽहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति ।

सम्भवति धर्मिणोऽसत्त्वव्याघातादित्यर्थः ॥ २४ ॥ .

आत्मनः क्षणिकत्वं दूषयति ॥ अनुस्मृतेरिति ॥ अनुभवंजन्या स्मृ-
तिरनुस्मृतिस्तस्यां अनुभवसमानाश्रयत्वात्तदुभयाश्रयात्मनः स्थायि-
त्वमित्यर्थः । क्षणिकत्वज्ञानद्वयानुसन्धानं च न स्यादित्याह ॥ कथं
त्यहमिति ॥ पूर्वदर्शनकर्तुरद्राक्षमिति स्मरणकर्त्रैक्यप्रत्यभिज्ञानाच्चा-
त्मनः स्थायित्वमित्याह ॥ अपि चेति ॥ योऽहमदः पूर्वमद्राक्षं स ए-
वाहमयं तत् स्मरामीति प्रत्यभिज्ञानाकारो द्रष्टव्यः, इदं पश्यामी-
ति ज्ञानान्तरसम्बन्धकथनं योऽहमद्राक्षं सोऽहं पश्यामीति प्रत्यभि

यदि हि तयोर्भिन्नः कर्ता स्यात्, ततोऽहं स्मरा-
 म्यद्राक्षीदन्य इति प्रतीयात् न त्वेवं प्रत्येति क-
 श्वित्, यत्रैवं प्रत्ययः तत्र दर्शनस्मरणयोर्भिन्न-
 मेव कर्तारं सर्वलोकोऽवगच्छति, स्मराम्यहम-
 सावदोऽद्राक्षीदिति । इह त्वहमदोऽद्राक्षमिति
 दर्शनस्मरणयोर्वैनाशिकोऽप्यात्मानमेवैकं कर्ता-
 रमवगच्छति, न नाहमित्योऽत्मनो दर्शनं निर्वृत्तं
 निहृते, यथाग्निरनुष्णोऽप्रकाश इति वा । तत्रैवं
 सत्येकस्य दर्शनस्मरणक्षणद्वयसम्बन्धे क्षणिक-
 त्वाभ्युपगमहानिरपरिहार्या वैनाशिकस्य स्या-
 त्, तथानन्तरामनन्तरामात्मन एव प्रतिपत्तिं
 प्रत्यभिज्ञानत्रेककर्तृकामोत्तमादुच्छ्वासादतीतां-
 श्च प्रतिपत्तीराजन्मन आत्मैककर्तृकैः प्रनिस-

ज्ञानान्तरद्योतनार्थं । विपक्षे बाधकमाह ॥ यदि हीति ॥ द्रष्टृस्मृत्रोरभेदे-
 ऽहं स्मरामि अन्योऽद्राक्षीदिति प्रतीतिः स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ य-
 त्रैवमिति ॥ प्रत्ययमाह ॥ स्मरामीति ॥ स्मराम्यहमन्योऽद्राक्षीदि-
 ति प्रत्ययो यत्र तत्र भिन्नमेव कर्तारं लोकोऽवगच्छतीत्यविवादमि-
 त्यर्थः । प्रकृतप्रत्यभिज्ञायां तादृशभेदप्रत्ययस्य बाधकस्यादर्शनादा-
 त्मस्थायित्वं दुर्वारमित्याह ॥ इह त्वहमद इति ॥ यथाग्निरनुष्ण्यादिकं न
 बाधते कश्चित्ताथा नाहमद्राक्षमिति पूर्वदर्शनं न निहृत इत्यनेन बाधा-
 भावात् प्रत्यभिज्ञा प्रमेत्युक्तं भवति । तथा द्रष्टृस्मृत्रोरैक्ये सति स्था-
 यित्वं फलितमित्याह ॥ तत्रैवं सतीति ॥ क्षणद्वयसम्बन्धेऽप्यात्मन-
 स्तृतीयक्षणेभङ्गोऽस्त्विति वदन्तं प्रत्याह ॥ तथेति ॥ वर्तमानदशमा-

न्दधानिः 'कथं' क्षणभङ्गवादी वैनाशिको नापत्र-
पेत । स यदि ब्रूयात् सादृश्यादेतत् सम्पत्स्यत
इति, तं प्रतिब्रूयात् तेनेदं सदृशमिति द्वयायत्त-
त्वात् सादृश्यस्य 'क्षणभङ्गवादिनः सदृशयोर्द्व-
योर्वस्तुनोर्गृहीतुरेकस्याभावात् सादृश्यनिमित्तं
प्रतिसन्दधानमिति मिथ्याप्रलाप एव स्यात्,
स्याच्चेत् पूर्वोत्तरयोः क्षणयोः सादृश्यस्य ग्रही-
तैकस्तथा सत्येकस्य क्षणद्वयावस्थानात् क्षणि-
कत्वप्रतिज्ञा पीड्येत, तेनेदं सदृशमिति प्रत्यया-
न्तरमेवेदं न पूर्वोत्तरक्षणद्वयग्रहणनिमित्तमिति
चेत्, न तेनेदमिति भिन्नपदार्थोपादानात् । प्रत्य-

रभ्योत्तमाच्छ्वासादामरणादनन्तरामनन्तरां स्वस्थैव प्रतिपत्तिमात्मैक-
कर्तृकां प्रत्यभिज्ञानान्नाजन्मनश्च वर्तमानदशापर्यन्तं अतीताः प्रति-
पत्तीः स्वकर्तृकाः प्रतिसन्दधानः सन्निति योजना । दीपज्वालास्वि-
वात्मनि प्रत्यभिज्ञानं सादृश्यदोषादिति शङ्कते ॥ स इति ॥ सादृश्य-
ज्ञानस्य धर्मिप्रतियोगिज्ञानाधीनत्वात् स्थिरस्य ज्ञातुरसत्त्वान्न सादृ-
श्यज्ञानं सम्भवति सत्त्वे वापसिद्धान्तः स्यादिति परिहरति ॥ तमि-
त्यादिना ॥ स्यादेतत् न सादृश्यप्रत्ययः पूर्वोत्तरवस्तुद्वयज्ञानजन्यस्तद्-
द्वयसादृश्यावगाही, किं तर्हि कश्चिदेष विकल्पः स्वाकारमेव बाह्यत्वेन
विषयीकुर्वाणः क्षणान्तरास्पर्शी, अतो न स्थिरद्रष्टृपेक्षेति शङ्कते ॥ ते-
नेदमिति ॥ अत्र वक्तव्यं सादृश्यप्रत्यये तेनेदं सदृशमिति वस्तुत्रयं भा-
सते न वेति । नेति वदतः स्वानुभवविरोधः, किञ्चार्थभेदाभावात् प-
दत्रयप्रयोगो न स्यात्, तस्मात् पदत्रयेण मिथः संसृष्टभिन्नार्थभाना-

यान्तरमेव चेत् सादृश्यविषयं स्यात्, तेनेदं सदृ-
शमिति वाक्यप्रयोगोऽनर्थकः स्यात्, सादृश्य-
मित्येव प्रयोगः प्राप्नुयात् । यदा हि लोकप्रसिद्धः
पदार्थः परीक्षकैर्न परिगृह्यते तदा स्वपक्षसिद्धिः
परपक्षदोषो वा उभयमप्युच्यमानं परीक्षका-
णामात्मनश्च यथार्थत्वेन न बुद्धिसन्तानमारो-
हति, एवमेवैषोऽर्थ इति निश्चितं यत्तदेव वक्तव्यं,
ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वमात्मनः केवलं

दभानमसिद्धमिति परिहरति ॥ न तेनेति ॥ अथ भासते वस्तुत्रयं
तच्च प्रत्ययाभिन्नमेव न बाह्यमिति चेन्न त्रयाणामेकप्रत्ययाभेदे मि-
थोऽप्यभेदापत्तेः । इष्टापत्तिरिति ब्रुवाणं विज्ञानवादिनं प्रत्याह ॥ यदाही-
ति ॥ वस्तुत्रयं ज्ञेयं सादृश्यप्रत्ययाद्भिन्नं सर्वलोकप्रसिद्धं तच्च नाङ्गी-
क्रियते । स्थायिद्रष्टृप्रसङ्गभयेन तर्हि तत्तदाकाराणां क्षणिकविज्ञाना-
नां मिथोवार्तानभिज्ञत्वादेकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धानेकपक्षस्फुरणात्म-
कविप्रतिपत्त्यसम्भवात् स्वपक्षसाधनादिव्यवहारो लुप्येत, अतो यथा-
नुभवं ज्ञानज्ञेयभेदोऽङ्गीकार्यः । तथा च तेनेदं सदृशमिति बाह्यार्थयोर्ज्ञा-
नपूर्वकं सादृश्यं जानत आत्मनः स्थायित्वं दुर्वारमित्यर्थः । ननु सन्त्ये-
व बाह्यार्थाः क्षणिकस्वलक्षणा निर्विकल्पकग्राह्याः, सविकल्पाध्यवसे-
यास्तु स्थायित्वसादृश्यादयो बाह्याः कल्पिता अवभासन्ते, अतो विप्र-
तिपत्त्यादिव्यवहार इति बाह्यार्थवादमाशङ्क्य निरस्यति ॥ एवमेवेति ॥
यत् प्रमाणसिद्धं तदेवं वक्तव्यं । न हि क्षणिकत्वे किञ्चित् प्रमाणम-
स्ति न चेदानीं घट इति प्रत्यक्षमवर्तमानकालासत्त्वं घटस्य गोचरयद्व-
र्तनमानक्षणमात्रसत्त्वरूपे क्षणिकत्वे मानमिति वाच्यं । तस्य वर्तमा-
नत्वमात्रगोचरत्वेन कालान्तरासत्त्वासिद्धेः । न च यत् सत्तत् क्षणिक-

प्रख्यापयेत् । न चायं सादृश्यात् संव्यवहारो
 युक्तः, तद्भावावगमात् तत्सदृशभावानवगमाच्च ।
 भवेदपि कदाचित् बाल्यवस्तुनि विप्रलम्भस-
 म्भवात् तदेवेदं स्यात् तत्सदृशं वेति सन्देहः,
 उपलब्धरि तु सन्देहोऽपि न कदाचिद्भवति स
 एवाहं स्यां तत्सदृशो वेति । य एवाहं पूर्वद्युरद्राक्षं
 स एवाहमद्य स्मरामीति निश्चितात् तद्भावोपल-
 म्भात्, तस्मादप्यनुपपन्नो वैनाशिकसमयः ॥ २५॥

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकसमयोऽयतः स्थि-

मिति व्याप्तिरस्ति, विद्युदादेरपि द्वित्रिक्षणस्थायित्वेन दृष्टान्ताभावात् ।
 न च स्थायिनमनुमातारमन्तरेणानुमानं सम्भवति, तस्मादनुमान-
 सिद्धार्थवक्ता तथागतोऽश्रद्धेयवचन इत्यर्थः । किञ्च सादृश्यं प्रत्यभि-
 ज्ञायां दोषतया निमित्तं विषयतया वा । आद्येऽपि स्वरूपसत् ज्ञातं
 वा, नाद्यः मन्दान्धकारे शुक्तिमात्रग्रहे श्रैत्याज्ञानेऽपि रूप्याभेद-
 भ्रमापत्तेः । न द्वितीयः स्थायिज्ञातारं विना तज्ज्ञानासम्भवस्योक्तत्वा-
 त् । नापि विषयतया निमित्तमित्याह ॥ नचेति । सोऽहमित्युल्लेखात्ते-
 नाहं सदृश इत्यनुल्लेखादित्यर्थः । सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञाया भ्रमत्वं
 निरस्य संशयत्वं निरस्यति ॥ भवेदिति ॥ जडार्थे प्रत्यभिज्ञातेऽपि बा-
 धसम्भावनया संशयः कदाचित् स्यान्नात्मनीत्यर्थः । असन्दिग्धाविप-
 र्यस्तप्रत्यभिज्ञाविरोधादात्मक्षणिकत्वमतमत्यन्तासङ्गतमित्युपसंहरति
 ॥ तस्मादिति ॥ २६ ॥

अभावः शशविषाणवदत्यन्तासन्नित्यङ्गीकृत्य मदादिनाशादसतो

रमनुयायि-कारणमनेभ्युपगच्छतामभावाद्भावो-
त्पत्तिरित्येतदापद्यते । दर्शयन्ति चात्राभावाद्भावो-
त्पत्तिं 'नानुपमृद्यै प्रादुर्भावाद्' इति । विनष्टा-
द्वि किल बीजादङ्कुर उत्पद्यते, तथा विनष्टा-
त्क्षीरादधिमृत्पिण्डाच्च घटः' कूटस्थान्नेत् कार-
णात् कार्यमुत्पद्येत, अविशेषात् सर्वं सर्वत उ-
त्पद्येत, तस्मादभावग्रस्तेभ्यो बीजादिभ्योऽङ्क-
कुरादीनामुत्पद्यमानत्वात् अभावाद्भावोत्पत्ति-
रिति मन्यन्ते । तत्रेदमुच्यते, ' नासतोऽदृष्टत्वा-
त्' इति । नाभावाद्भाव उत्पद्यते, यद्यभावाद्भाव-
व उत्पद्येत, अभावत्वाविशेषात् कारणविशेषा-
भ्युपगमोऽनर्थकः स्यात् । न हि बीजादीनां उ-

घटादिकं जायते इति सुगता वदन्ति तद्वृषयति ॥ नासत इति ॥ न
केवलं बलादापद्यते किन्तु स्वयं दर्शयन्ति च । द्वौ नञौ प्रकृतार्थं ग-
मयतः । मृदादिकं उपमृद्य घटादेः प्रादुर्भावादिति ममर्थमाह ॥ विन-
ष्टादिति ॥ कारणविनाशात् कार्यजन्मेत्यत्र युक्तिमाह ॥ कूटस्थादि-
ति ॥ विनाशशून्यादित्यर्थः । नित्यस्य निरतिशयस्य कार्यशक्तत्वे तत्
कार्याणि सर्वाण्येकस्मिन्नेव क्षणे स्युस्तथा चोत्तरक्षणे कार्यभावाद-
सत्त्वापत्तिः । न च सहकारिरुतातिशयक्रमात् कार्यक्रम इति युक्तं ।
अतिशयस्यातिशयान्तरापेक्षायां अनवस्थादनपेक्षायां कार्यस्याप्यति-
शयानपेक्षत्वेन सहकारिवैयर्थ्यात् तस्मान्न स्थायिभावात् कार्यजन्मे-
त्यर्थः । क्षणिकभावस्य हेतुत्वमुत्तरोत्पादे चेत्यत्र निरस्तं । अभावस्य हे-
तुत्वन्निरासार्थं सूत्रं व्याचष्टे ॥ तत्रेदमिति ॥ यदि बीजाभावस्याभा-

पमृदितानां योऽभावस्तस्य च शशविषाणादी-
नां च निःस्वभावत्वाविशेषादभावत्वे कश्चिद्वि-
शेषोऽस्ति, येन बीजादेवाङ्कुरो जायते क्षीरा-
देव दधीत्येवंजातीयकः कारणविशेषाभ्युपगमो-
ऽर्थवान् स्यात् । निर्विशेषस्य त्वभावस्य कार-
णत्वाभ्युपगमे शशविषाणादिभ्योऽप्यङ्कुराद-
यो जायेरन्, न चैवं दृश्यते । यदि पुनरभावस्या-
पि विशेषोऽभ्युपगम्येत उत्पलादीनामिव नी-
लत्वाद्विस्तृतो विशेषवत्त्वादेवाभावस्य भावत्व-
मुत्पलादिवत् प्रसज्येत, नाप्यभावः कस्यचिदु-
त्पत्तिहेतुः स्यात्, अभावत्वादेव शशविषाणादिव-
त् । अभावाच्च भावोत्पत्तावभावान्वितमेव सर्वं
कार्यं स्यात्, न चैवं दृश्यते, सर्वस्य च वस्तुनः स्वे-
नस्वेन रूपेण भावात्मनैवोपलभ्यमानत्वात् ।

वान्तराद्विशेषः स्यात् तदा विशेषवदभावद्वारा बीजादेवाङ्कुर इति लो-
कायतिकानामभ्युपगमोऽर्थवान् स्यान्न सोऽस्तीत्याह ॥ येनेति ॥ सू-
त्रं योजयति ॥ निर्विशेषस्येति ॥ शशविषाणादेः कार्यकारित्वस्यादृष्ट-
त्वान्नाभावस्यासतो हेतुत्वमित्यर्थः । अस्त्वभावस्यापि विशेष इत्यत
आह ॥ यदीति ॥ अभावस्य हेतुत्वेऽतिप्रसङ्ग इति तर्कमुक्त्वानुमान-
माह ॥ नापीति ॥ अभावो न हेतुरसत्त्वात् सम्मतवादित्यर्थः । अभा-
वो न प्रकृतिः कार्यानन्वितत्वाद् यथा शरावाद्यनन्वितस्तन्तुर्न शरा-
वादिप्रकृतिरिति तर्कपूर्वकमाह ॥ अभावाच्चेति ॥ अतोऽन्वितत्वान्म-

न च मृदन्विताः शरावादयो भावास्तन्त्वादि-
विकाराः केनचिदभ्युपगम्यन्ते । मृद्विकारानेव
तु मृदन्वितान् भावान् लोकः प्रत्येति । यत्तूक्तं
स्वरूपोपमर्दमन्तरेण कस्यचित् कूटस्थस्य व-
स्तुनः कारणत्वानुपपत्तेरभावाद्भावोत्पत्तिर्भवि-
तुमर्हतीति, तदुरुक्तं, स्थिरस्वभावानामेव सुव-
र्णादीनां प्रत्यभिज्ञायमानानां रुचकादिकार्य-
कारणभावदर्शनात्, येष्वपि बीजादिषु स्वरू-
पोपमर्दो लक्ष्यते तेष्वपि नासां वुपमृद्यमानां पू-
र्वावस्थौत्तरावस्थायाः कारणमभ्युपगम्यते, अ-
नुपमृद्यमानानामेवानुयायिनां बीजाद्यवयवा-
नामङ्कुरादिकारणभावाभ्युपगमात्, तस्माद-
सन्नः शशविषाणादिभ्यः सदुत्पत्त्यदर्शनात् स-

दादिर्भाव एव प्रकृतिरित्याह ॥ मृदिति ॥ स्थायिनः कारणत्वायोगमुक्त-
मनूय दूषयति ॥ यत्तूक्तमित्यादिना ॥ अनुभवबलात् स्थिरभावानामेव
सहकारिसन्निधिक्रमेण कार्यक्रमहेतुत्वमङ्गीकार्यं, न च शक्तस्य सह
कार्यपेक्षा न युक्तेति वाच्यं, यतोऽशक्तस्यापि नापेक्षेत्यसहकारिविश्वं
स्यात् । ततः स्वर्णादौ स्वतोऽतिशयशून्येऽग्नितापादिसहकारिरुता-
तिशयक्रमाद्रुचकादिकार्यक्रमः । न चातिशयस्यातिशयान्तरानपेक्षत्वे
कार्यस्याप्यनपेक्षेति वाच्यं । घटस्य मृदनपेक्षत्वे कार्यत्वाविशेषात्
घटस्यापि मृदनपेक्षाप्रसङ्गादन्वयव्यतिरेकाभ्यामपेक्षा सहकारिष्वपि
तुल्या । यदुक्तं कार्याभावदशायां कारणस्यासत्त्वापत्तिरिति तन्न, अ-
कारणस्यापि बाधाभावेन सत्तोपपत्तेः, न ह्यर्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वं

अथ सुवर्णादिभ्यः सदुत्पत्तिदर्शनात् अनुपप-
न्नोऽयमभावाद्भावोत्पत्त्यभ्युपगमः । अपि च च-
तुर्भ्याश्चित्तचैत्ता उत्पद्यन्ते परमाणुभ्यश्च भूत-
भौतिकलक्षणः समुदाय उत्पद्यत इत्यभ्युपग-
म्य पुनरभावात् भावोत्पत्तिं कल्पयद्भिरभ्युपग-
ममपह्नुवानैर्वैनाशिकैः सर्वो लोक आकुलीक्रि-
यते ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

यदि चाभावाद्भावोत्पत्तिरभ्युपगम्येत, एवं स-
त्युदासीनानामनीहमानानामपि जनानामभि-
मतसिद्धिः स्यात्, अभावस्य सुलभत्वात् । कृ-
षीवलस्य क्षेत्रकर्मण्यप्रयतमानस्यापि सस्य-
निष्पत्तिः स्यात्, कुलालस्य च मृत्संस्क्रियाया-
मप्रयतमानस्याप्यमत्रोत्पत्तिः । तन्तुवायस्या-
पि तन्तूनतन्वानस्यापि तन्वानस्येव वस्त्रलाभः ।

असत्तदयोगेन सत्त्वस्य ततो भेदात् सतो ह्यर्थक्रियाकारित्वं नासत्तः
अतः कारणतावच्छेदकमबाधितस्वरूपात्मकं सत्त्वं कारणत्वाद्भिन्न-
मेव तस्मादणुस्थूलस्थिरभावानां हेतुत्वमुपपन्नमिति भावः । पूर्वाप-
रविरोधमप्याह ॥ अपि चेति ॥ २६ ॥

अभावादुत्पत्तौ शशविषाणादप्युत्पत्तिः स्यादित्युक्तं । अतिप्रसङ्गान्तरमाह ॥ उदासीनानामिति ॥ अनीहमानानां प्रयत्नशून्यानां,
अमत्र घटादिष्वमत्र । तन्वानस्य व्यापारयतः । तस्मादभ्रान्तम्-

स्वर्गापवर्गयोश्च न कश्चित् कथञ्चित् समीहेत
नचैतद्युज्यते ऽभ्युपगम्यते वा केनचित्, तस्मा-
दनुपपन्नोऽयमभावाद्भावोत्पत्त्यभ्युपगमः॥२७॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

एवं बाह्यार्थवादमाश्रित्य समुदायाप्राप्त्या-
दिषु दूषणेषूद्भावितेषु विज्ञानवादी बौद्ध इदानीं
प्रत्यवतिष्ठते । केषांचित् किल विनेयानां बाह्य-
वस्तुन्यभिनिवेशमालक्ष्य तदनुरोधेन बाह्यार्थ-
वादप्रक्रियेयं विरचिता, नासौ सुगताभिप्रायः,
तस्य तु विज्ञानैकस्कन्धवाद एवाभिप्रेतः, त-

लेन क्षणिकबाह्यार्थवादेन कूटस्थनित्यब्रह्मसमन्वयस्य न विरोध इति
सिद्धम् ॥ २७ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ अखण्डनिर्विशेषब्रह्मविज्ञानं बाह्यार्थोपादानं
वदतां वेदान्तानां भिन्नं साकारं क्षणिकं विज्ञानं न ततोऽन्योऽर्थो-
ऽस्तीति योगाचारमतेन विरुध्यते न वेति तन्मतस्य मानभ्रान्तिमूल-
त्वाभ्यां संशये पूर्वोक्तबाह्यार्थवादनिरासमुपजीव्य पूर्वपक्षमाह ।
॥ एवमित्यादिना ॥ पूर्वोत्तरपक्षयोः विरोधाविरोधौ फलं । नन्वेकस्य
सुगतागमस्य कथं बाह्यार्थसत्त्वासत्त्वयोस्तात्पर्यं विरोधादित्याशङ्क्या-
धिकारिभेदादविरोध इति वदन् विज्ञानवादिनः सुगताभिप्रायज्ञत्वेन म-
न्दाधिकारिभ्यो बाह्यार्थवादिभ्यः श्रेष्ठ्यमाह ॥ केषांचिदिति ॥ उक्तं
च धर्मकीर्तिना ' देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः, इति
[सर्वद० पृ० २३।पं० ७] सुगतानामुपदेशाः शिष्यमत्यनुसारिण इ-

स्मिंश्च विज्ञानवादे बुद्ध्या रूढेन रूपेणान्तःस्थ
 एव प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारः सर्व उपपद्यते,
 सत्यपि बाह्येऽर्थे बुद्ध्यारोहमन्तरेण प्रमाणादि-
 व्यवहारानवतारात् । कथं पुनरवगम्यते अन्तः-
 स्थ एवायं सर्वव्यवहारो न विज्ञानव्यतिरिक्तो
 बाह्योऽर्थोऽस्तीति । तदसम्भवादित्याह । स हि
 बाह्योऽर्थोऽभ्युपगम्यमानः परमाणवो वा स्यु-
 स्तत्समूहा वा स्तम्भादयः स्युः, तत्र न तावत्
 परमाणवः स्तम्भादिप्रत्ययपरिच्छेदां भवितुम-
 र्हन्ति परमाण्वाभासज्ञानानुपपत्तेः, नापि तत्स-
 मूहाः स्तम्भादयस्तेषां परमाणुभ्योऽन्यत्वान-
 न्यत्वाभ्यां निरूपयितुमशक्यत्वात् । एवं जा-

त्यर्थः । नन्वसति बाह्यार्थे मानमेयव्यवहारः कथं तत्राह ॥ तस्मिन्नि-
 ति ॥ विज्ञानमेव कल्पितनीलाद्याकारत्वेन प्रमेयमवभासात्मना मान-
 फलं शक्त्यात्मना मानं शक्त्याश्रयत्वाकारेण प्रमातेति भेदकल्पनया
 व्यवहार इत्यर्थः । मुख्य एव भेदः किं न स्यादत आह ॥ सत्यपीति ॥
 न हि बुद्ध्यनारूढस्य नीलादेः प्रमेयत्वव्यवहारोऽस्ति, अतो बुद्ध्यारू-
 ढाकार एव प्रमेयं न बाह्यमित्यर्थः । बाह्यार्थासत्त्वे प्रश्नपूर्वकं युक्तीरुप-
 न्यस्यति ॥ कथमित्यादिना ॥ ज्ञेयं ज्ञानातिरेकेणासत् तदतिरेकेणास-
 म्भवान्नरशृङ्गवदित्याह ॥ तदसम्भवादिति ॥ असम्भवं विवृणोति
 ॥ स हीति ॥ परमाणवश्चेदेकस्थूलस्तम्भ इति ज्ञानं न स्यात् समूह
 स्त्वसन्नित्यर्थः । अवयव्यभावेऽपि जात्यादयो बाह्यार्थाः स्युस्तत्राह ।
 ॥ एवमिति ॥ जातिगुणकर्मणां धर्मिणः सकाशादभेदेऽन्यन्तभेदे वा

त्यादीनपि प्रत्याचक्षीत । अपि चानुभवमात्रेण
 साधारणात्मनो ज्ञानस्य जायमानस्य योऽयं
 प्रतिविषयं पक्षपातः स्तम्भज्ञानं कुड्यज्ञानं घ-
 टज्ञानं पटज्ञानमिति, नासौ ज्ञानगतविशेषम-
 न्तरेण उपपद्येत इत्यवश्यं विषयसारूप्यं ज्ञान-
 स्यादङ्गीकर्तव्यं । अङ्गीकृते च तस्मिन्विषयाकार-
 स्य ज्ञानेनैवावरुद्धत्वादपार्थिका बाह्यार्थसद्भा-
 वकल्पना । अपि च सहोपलम्भनियमादभेदो
 विषयविज्ञानयोरापतति, न त्वनयोरेकस्यानु-
 पलम्भेऽन्यस्योपलम्भोऽस्ति, न चैतत् स्वभा-
 वविवेके युक्तं प्रतिबन्धकारणाभावात्, तस्माद-
 प्यर्थाभावः स्वभादिवच्चेदं द्रष्टव्यं । यथा हि स्व-
 प्रमायामरीच्युदकगन्धर्वनगरादिप्रत्यया विनैव

धर्मवद्वर्त्यन्तरवच्च न धर्मधर्मिभावः भेदाभेदौ च विरुद्धाविति न स-
 न्ति जात्याद्यर्था इत्यर्थः । किञ्च ज्ञानस्य ज्ञेयसारूप्यरूपविशेषसम्ब-
 न्धाभावे सर्वविषयत्वापत्तेर्विशेषोऽङ्गीकार्यस्तथा च ज्ञानगतविशेष-
 स्यैव ज्ञानेन विषयीकरणान्न बाह्यार्थसिद्धिर्मानाभावात् गौरवाच्चेत्या-
 ह ॥ अपि चेति ॥ पक्षपातो विषयविशेषवैशिष्ट्यव्यवहारः, किञ्च
 ज्ञेयं ज्ञानाभिन्नं ज्ञानोपलम्भक्षणनियतोपलम्भग्राह्यत्वात् ज्ञानवदित्या-
 ह ॥ अपि चेति ॥ ज्ञानार्थयोर्वास्तवभेदेऽपि सहोपलम्भनं स्यात् ग्रा-
 ह्यग्राहकभावादित्यत आह ॥ न चैतदिति ॥ क्षणिकज्ञानस्यार्थेन सम्ब-
 न्धहेत्वभावान्न ग्राह्यग्राहकभाव इत्यर्थः । किं च जाग्रद्विज्ञानं न बाह्या-
 लम्बनं विज्ञानत्वात् स्वप्नादिज्ञानवदित्याह ॥ स्वप्नेति ॥ विज्ञानानां वै-

बाह्येनार्थेन ग्राह्यग्राहकाकारां भवन्ति' एवं जा-
गरितगोचरां अपि स्तम्भादिप्रत्ययां भवितुमर्ह-
न्तीत्यवगम्यते, प्रत्ययत्वाविशेषात् । कथं पुनर-
सति बाह्यार्थे प्रत्ययवैचित्र्यमुपपद्यते वासनावै-
चित्र्यादित्याह । अनादौ हि संसारे बीजाङ्कुरवत्
विज्ञानानां वासनानां चान्योन्यनिमित्तनैमित्ति-
कभावेन वैचित्र्यं न विप्रतिषिध्यते । अपि चान्व-
यव्यतिरेकाभ्यां वासनानिमित्तमेवं ज्ञानवैचि-
त्र्यमित्यवगम्यते, स्वप्नादिष्वन्तरेणाप्यर्थं वा-
सनानिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्योभाभ्यामप्या-
वाभ्यामभ्युपगम्यमानत्वादनन्तरेण तु वासनां
अर्थनिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्य मयानभ्युपग-
म्यमानत्वात्, तस्मादप्यभावो बाह्यस्यार्थस्ये-
त्येवं प्राप्ते ब्रूमः । नाभाव उपलब्धेरिति । न ख-
ल्वभावो बाह्यस्यार्थस्याध्यवसातुं शक्यते, क-

चित्र्यानुपपत्तिबाधितमनुमानमिति शङ्कते ॥ कथमिति ॥ अन्यथोप-
पत्त्या परिहरति ॥ वासनेति ॥ अनादिसन्तानान्तर्गतपूर्वज्ञानमेव वा-
सना, तद्वशादेनैकक्षणव्यवधानेऽपि नीलाद्याकारज्ञानवैचित्र्यं भवति,
यथा बीजवासनया कार्पासरक्तत्वं तद्वदित्यर्थः । उभयवादिसम्मतत्वा-
च्च वासना एव ज्ञानवैचित्र्यहेतवो न बाह्यार्था इत्याह ॥ अपि चेति ॥
क्षणिकविज्ञानमात्रवादस्य मानमूलत्वात्तेन नित्यविज्ञानवादो विरुध्य-
ते इति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे ॥ नाभाव इत्यादिना ॥ किं बाह्या-

स्मादुपलब्धेः । उपलभ्यते हि प्रतिप्रत्ययं बा-
 ल्योऽर्थः स्तम्भः कुड्यं घटः पट इति, नचोपलभ्य-
 मानस्यैवाभावो भवितुमर्हति । यथा हि कश्चिद्बु-
 ध्ज्ञानो भुजिसाध्यायां तृप्तौ स्वयमनुभूयमा-
 नायामेवं ब्रूयात् नाहं भुञ्जे न वा तृप्यामीति,
 तद्वदिन्द्रियसन्निकर्षेण स्वयमुपलभ्यमानं एव
 बाल्यमर्थं नाहमुपलभे न च सोऽस्तीति ब्रुवन्
 कथमुपादेयवचनः स्यात् । ननु नाहमेवं ब्रवीमि
 न कश्चिदर्थमुपलभ इति, किन्तूपलब्धिव्यतिरि-
 क्तं नोपलभ इति ब्रवीमि । बाढमेवं ब्रवीषि' निर-
 ड्कुशत्वात् ते तुर्ण्डस्य न तु युक्त्युपेतं ब्रवीषि'
 यत उपलब्धिव्यतिरेकोऽपि बलादर्थस्याभ्युप-
 गन्तव्यः उपलब्धेरेव । न हि कश्चिदुपलब्धिमेव
 स्तम्भः कुड्यं चेत्युपलभते, उपलब्धिविषय-
 त्वेनैव तु स्तम्भकुड्यादीन् सर्वे लौकिका उप-
 लभन्ते । अतश्चैवमेव सर्वे लौकिका उपलभन्ते
 यत्प्रत्याचक्ष्णा अपि बाल्यमर्थमेवमाचक्षते य-

र्थस्यानुपलब्धेरभावंः उत ज्ञानाद्भेदेनानुपलब्धेः, नाय इत्युक्तं ॥ उपल-
 ब्धेरिति ॥ द्वितीयं शङ्कते ॥ ननु नाहमिति ॥ ज्ञानज्ञेययोर्विषयिविष-
 यभावेन भेदस्य साक्षिप्रत्यक्षसिद्धत्वात्, प्रत्यक्षविरुद्धमंभेदाभिधानमि-
 त्याह ॥ बाढमित्यादिना ॥ तद्वचनादपि जना बाह्यार्थं ज्ञानाद्भेदेनेवोप-
 लभन्त इत्याह ॥ अतश्चेति ॥ बाह्यार्थस्यात्यन्तासत्त्वे प्रत्यक्षोपलम्भायो-

दन्तज्ञेयरूपं तद्वहिरवदवभासत इति, तेऽपि हि सर्वलोकप्रसिद्धां बहिरवभासमानां संविदं प्रतिलभमानाः प्रत्याख्यातुकामाश्च बाह्यमर्थं बहिरवदिति वत्कारं कुर्वन्ति इतरथा हि कस्माद्बहिरवदिति ब्रूयुः । न हि विष्णुमित्रो बन्ध्यापुत्रवदवभासत इति कश्चिदाचक्षीत । तस्माद् यथानुभवं तत्त्वमभ्युपगच्छद्भिर्बहिरेवावभासत इति युक्तमभ्युपगन्तुं न तु बहिरवदवभासत इति । ननु बाह्यस्यार्थस्यासम्भवाद्बहिरवदवभासत इत्यध्यवसितं । नायं साधुरध्यवसायो यतः प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिपूर्वकौ सम्भवासम्भाववधार्येते न पुनः सम्भवासम्भवपूर्वके प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्ती । यद्वि प्रत्यक्षादीनामन्यतमेनापि

गात् दृष्टान्तत्वासम्भवाच्च बहिरवच्छब्दो न स्यादित्याह ॥ इतरथेति ॥ अबाधितभेदानुभवादेवकारो युक्तो न वत्कार इत्याह ॥ तस्मादिति ॥ ज्ञेयार्थो ज्ञानातिरेकेणासन्नसम्भवादित्युक्तबाधाद्वत्करणमिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ कोऽसावसम्भवः असत्त्वं वा असत्त्वनिश्चयो वा अयुक्तत्वं वा उत्कटकोटिकसंशयात्मकसम्भवस्याभावो वा । नायः साध्याभेदात् । न द्वितीयः स्थूलौ बटस्तम्भाविति समूहालम्बने स्थूलत्वद्वित्वघटत्वस्तम्भत्वरूपविरुद्धधर्मवतोरर्थयोरस्थूलादेकस्माद् दयावगाहिविज्ञानाद्भेदसत्त्वनिश्चयेनासम्भवासिद्धैरित्याह ॥ नायं साधुरिति ॥ सम्भवः सत्तानिश्चयः प्रमाणाधीनः । असम्भवोऽसत्त्वनिश्चयः प्रमाणाभावाधीनः न वैपरीत्यमिति व्यवस्थामेव स्फुटयति ॥ यद्वीति ॥ उक्तव्यव-

प्रमाणेनोपलभ्यते तत् सम्भवति यत्तु न केनचि-
 दपि प्रमाणेनोपलभ्यते तन्न सम्भवति । इहतु
 यथास्वं सर्वैरेव प्रमाणैर्बाह्योऽर्थ उपलभ्यमानः
 कथं व्यतिरेकाव्यतिरेकादिविकल्पैर्न सम्भवती-
 त्युच्येत उपलब्धैरेव । न च ज्ञानस्य विषयसा-
 रूप्याद्विषयनाशो भवति, असति विषये विषय-
 सारूप्यानुपपत्तेः बहिरुपलब्धेश्च विषयस्य,
 अत एव सहोपलम्भनियमोऽपि प्रत्ययविषय-

स्थायाः फलं बाह्यार्थस्य प्रत्यक्षादिभिः सम्भवं वदन्नेव तृतीयं दूषय-
 ति ॥ इहेति ॥ प्रमाणनिश्चितबाह्यार्थस्य सम्भादेः परमाणुभ्यो भेदाभे-
 दविकल्पैरयुक्तत्वमात्रेणासत्त्वनिश्चयो न युक्तस्त्वत्पक्षेऽप्ययुक्तत्वस्य तु-
 ल्यत्वात्, न ह्यस्थूलस्यैकस्य विज्ञानस्य स्थूलानेकसमूहालम्बनस्य वि-
 षयाभेदो युक्तः स्थूलत्वानेकत्वप्रसङ्गात्, न चेष्टापत्तिः समूहालम्ब-
 नोच्छेदे विज्ञानानां मिथो वार्तानभिज्ञतया विषयद्वित्वादिव्यवहारलो-
 पापत्तेः, तस्मादयुक्तत्वेऽपि यथानुभवं व्यवहारयोग्योऽर्थः स्वीकार्यः,
 न चतुर्थः निश्चिते तादृशसम्भवस्यानुपयोगात्तस्य क्वचित् प्रमाणप्रवृ-
 त्तेः पूर्वाङ्गत्वादिति भावः । यच्चोक्तं ज्ञातगतार्थसारूप्यस्यैव ज्ञानाल-
 म्बनत्वोपपत्तेर्बाहिरर्थाभाव इति तत्राह ॥ नचेति ॥ यत्तु गौरवमुक्तं
 तन्न दूषणं प्रामाणिकत्वादित्याह ॥ बहिरिति ॥ यत एव ज्ञानार्थयो-
 र्भेदः सर्वलोकसाक्ष्यनुभवसिद्धः, अत एव सहोपलम्भनियमोऽपि
 नाभेदसाधक इत्याह ॥ अत एवेति ॥ यथा चाक्षुषद्रव्यरूपस्यालो-
 कोपलम्भनियतोपलब्धिकत्वेऽपि नालोकाभेदः, तथार्थस्य न ज्ञानाभे-
 दः, भेदेऽपि ग्राह्यग्राहकभावेन नियमोपपत्तेः । न च ज्ञानस्य क्षणिक-

योरुपायोपेयभविहेतुको नाभेदहेतुक इत्यभ्यु-
पगन्तव्यं । अपि च घटज्ञानं पटज्ञानमिति वि-
शेषणयोरेव घटपटयोर्भेदो न विशेष्यस्य ज्ञा-
नस्य, यथा शुद्धो गौः कृष्णो गौरिति शौ-
क्यकाष्ण्ययोरेव भेदो न गोत्वस्य, द्वाभ्यां च
भेद एकस्य सिद्धो भवति, एकस्माच्च द्वयोः,
तस्मादर्थज्ञानयोर्भेदः । तथा घटदर्शनं घटस्म-
रणमित्यत्रापि प्रतिपत्तव्यं, अत्रापि हि विशे-
ष्ययोरेव दर्शनस्मरणयोर्भेदो न विशेषणस्य
घटस्य, यथा क्षीरगन्धः क्षीररस इति विशे-
ष्ययोरेव गन्धरसयोर्भेदो न विशेषणस्य क्षीर-
स्य तद्वत् । अत्रि च द्वयोर्विज्ञानयोः पूर्वोत्तर-

त्वात् स्वभिन्नग्राह्यसम्बन्धायोगः स्थायित्वादिति भावः । विज्ञानमने-
कार्थेभ्यो भिन्नं एकत्वात् गोत्ववदिति सत्प्रतिपक्षमाह ॥ अपि चे-
ति ॥ न च हेत्वसिद्धिः ज्ञानं ज्ञानमित्येकाकारप्रतीतिः ज्ञानैकनिश्चयात् ।
न च सा जातिविषया व्यक्तिभेदानिश्चयादित्याह ॥ न विशेष्यस्ये-
ति ॥ घटादेश्चैतन्याद्भेदमुक्त्वा वृत्तिज्ञानाद्भेदमाह ॥ तथेति ॥ घटो द्वा-
भ्यां भिन्न एकत्वात् क्षीरवदित्यर्थः । ज्ञानाभिन्नार्थानङ्गीकारे स्वशा-
स्त्रव्यवहारलोपं बाधकमाह ॥ अपि चेति ॥ क्रमिकयोः स्वप्रकाशयोः
क्षणिकज्ञानयोर्मिथोग्राह्यग्राहकत्वमयुक्तमभ्युपगतं च, तथा च तयोर्भे-
दप्रतिज्ञा न युक्ताधर्मप्रतियोगिनोर्मिथः परेण चाग्रहेण भेदग्रहायोगा-
त्, तथा च तयोर्भेदग्राहकस्थायात्मा तज्जिन्न एष्टव्यः । एवं पक्षसाध्य-
हेतुदृष्टान्तभेदाभावे इदं क्षणिकमसदिति प्रतिज्ञा न युक्ता । सर्वतो

कालयोः स्वसंवेदनेनैवोपक्षिण्योरितरेतरग्रा-
ह्यग्राहकत्वानुपपत्तिः, ततश्च विज्ञानभेदप्र-
तिज्ञा' क्षणिकत्वादिधर्मप्रतिज्ञा' स्वलक्षणसा-
मान्यलक्षणवास्यवासिकत्वाविद्योपल्लवसदस-
द्धर्मबन्धमोक्षादिप्रतिज्ञांश्च स्वशास्त्रगतांस्ता-
हीयेरन् । किञ्चान्यद्विज्ञानं विज्ञानमित्यभ्युपग-
च्छता बाह्योऽर्थः स्तम्भः कुड्यमित्येवंजातीय-
कः कस्मान्नाभ्युपगम्यत इति वक्तव्यं । विज्ञा-
नमनुभूयत इति चेत् बाह्योऽप्यर्थोऽनुभूयत ए-
वेति युक्तमभ्युपगन्तुं । अथ विज्ञानं प्रकाशात्म-
कत्वात् प्रदीपवत् स्वयमेवानुभूयते न तथा बा-

व्यावृत्तं व्यक्तिमात्रत्वं स्वलक्षणं' अनेकानुगतं, सामान्यमतव्यावृत्तिरूप-
मिति प्रतिज्ञा न युक्ता, सर्वानेकार्थानां ज्ञानमात्रत्वेन मिथः परेण वा
दुर्ज्ञानत्वात्' उत्तरनीलज्ञानं वास्यं पूर्वनीलज्ञानं वासकमिति प्रतिज्ञा
न युक्ता, तयोर्भिन्नस्य ज्ञातुरभावात् । किञ्चाविद्योपल्लवोऽविद्यासंसर्गः'
तेन नीलमिति सद्वर्मः, नरविषाणमिति असद्वर्मः, अमूर्तमिति सद-
सद्वर्मः, सतो विज्ञानस्यासतो नरविषाणस्य चामूर्तत्वादिति प्रतिज्ञा
दुर्लभा, अनेकार्थज्ञानसाध्यत्वादज्ञानेनास्य बन्धो' ज्ञानेनास्य मोक्ष इ-
ति च प्रतिज्ञा बह्वर्थज्ञानसाध्या, आदिपदेन सामान्यत इष्टं ग्राह्यम-
निष्टं त्याज्यमिति शिष्यहितोपदेशोऽनेकज्ञानसाध्यो गृहीतः, तस्मात्
प्रतिज्ञादिव्यवहाराय ग्राहकभेदोऽङ्गीकार्य इत्यर्थः । ज्ञानार्थयोर्भेदे यु-
क्त्यन्तरमस्तीत्याह ॥ किञ्चान्यदिति ॥ ज्ञानवदर्थस्याप्यनुभवाविशे-
षात् स्वीकारो युक्त इत्यर्थः । स्वविषयत्वाद्विज्ञानं स्वीक्रियते नार्थः प-
रग्राह्यत्वादिति शङ्कते ॥ अथ विज्ञानमिति ॥ विरुद्धं स्वीकृत्याविरु-

त्योऽप्यर्थ इति चेत्, अत्यन्तविरुद्धां स्वात्मनि
 क्रियांमभ्युपगच्छसि' अग्निरात्मानं दहतीतिवत्
 । अविरुद्धं तु लोकप्रसिद्धं स्वात्मव्यतिरिक्तेन
 विज्ञानेन बाध्योर्थोऽनुभूयत इति नेच्छस्यहो
 पाण्डित्यं महद्वर्शितं । न चार्थव्यतिरिक्तमपि वि-
 ज्ञानं स्वयमेवानुभूयते स्वात्मनि क्रियावि-
 रोधादेव । ननु विज्ञानस्य स्वरूपव्यतिरिक्तग्रा-
 ह्यत्वे तदप्यन्येन ग्राह्यं तदप्यन्येनेत्यनवस्था
 प्राप्नोति । अपि च प्रदीपवदवभासात्मकत्वात्
 ज्ञानस्य ज्ञानान्तरं कल्पयतः ^{लोकप्रसिद्धं} समत्वादवभा-
 स्यावभासकभावानुपपत्तेः कल्पनानर्थक्यमि-
 ति । तदुभयमप्यसत् विज्ञानग्रहणमात्रं एव वि-
 ज्ञानसाक्षिग्रहणाकाङ्क्षानुत्पादादनवस्थाशङ्कानु-
 पपत्तेः । साक्षिप्रत्यययोश्च स्वभाववैषम्यादप-

द्धं त्यजता बौद्धतनयेन मौढ्यं दर्शितमित्याह ॥ अत्यन्तेति ॥ ज्ञानं
 स्ववेद्यमित्यङ्गीकृत्य मौर्ख्यमापादितं वर्तुतः स्ववेद्यत्वमयुक्तमित्याह
 ॥ न चेति ॥ कर्तरि क्रियां प्रति गुणभूते प्रधानत्वाख्यकर्मत्वायोगा-
 त् स्वकर्तृकवेदनकर्मत्वमसदित्यर्थः । न च स्वविषयत्वमात्रं स्ववेद्यत्व-
 मिति वाच्यं अभेदेविषयित्वस्याप्यसम्भवादिति भावः । ज्ञानस्य स्ववे-
 द्यत्वाभावे दोषद्वयं स्यादिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ अनवस्थां च साम्य-
 चेति दोषद्वयं परिहरति ॥ तदुभयमपीति ॥ अनित्यज्ञानस्य जन्मादि
 मत्त्वेन घटवज्जडस्य स्वेन स्वीयजन्मादिग्रहायोगादस्ति' ग्राहकाकाङ्क्षा

लब्ध्युपलभ्यभावोपपत्तेः, स्वयं सिद्धस्य साक्षि-
 णोऽप्रत्याख्येयत्वात् । किञ्चान्यत् प्रदीपवद्वि-
 ज्ञानमेव भासकान्तरनिरपेक्षं स्वयमेव प्रथत इ-
 ति ब्रुवता^{लोडक} प्रमाणागम्यं विज्ञानमनवगन्तुक-
 मित्युक्तं स्यात् शिलाधनमध्यस्थप्रदीपसहस्र-
 प्रथनवत् बाढमेवमनुभवरूपत्वात्तु विज्ञानस्येष्टो
 नः पक्षस्त्वं यानुज्ञात इति चेत्, न, अन्यस्यावग-
 न्तुश्चक्षुरादिसाधनस्य प्रदीपादिप्रथनदर्शनात्,
 अतो विज्ञानस्याप्यवभास्यत्वाविशेषात् सत्ये-
 वान्यस्मिन्नवगन्तरि प्रथनं प्रदीपवदवगम्यते ।
 साक्षिणोऽवगन्तुश्च स्वयं सिद्धतामुपक्षिपता^{वेमादिबव} स्व-

साक्षिणस्तु सत्तायां स्फूर्तौ च निरपेक्षत्वान्नानवस्था नापि साम्यं चिज्ज-
 डत्ववैषम्यादित्यर्थः । साक्षी क इत्यत आह ॥ स्वयं सिद्धस्येति ॥
 निरपेक्षस्य साक्षिणोऽसत्त्वे क्षणिकविज्ञानभेदासिद्धेः सोऽङ्गीकार्य इ-
 त्यर्थः । अनित्यज्ञानस्वरूपसाधकत्वाच्च साक्षी स्वीकार्य इत्याह ॥ किञ्चेति
 ॥ विज्ञानं ज्ञानान्तरानपेक्षमिति ब्रुवता^{विम} तस्याप्रामाणिकत्वमुक्तं स्यात्
 स्वयं प्रथनमिति ब्रुवता^{लोडक} ज्ञातृशून्यत्वं चोक्तं स्यात्तथा च ज्ञातृज्ञाना-
 विषयत्वाच्छिलास्थप्रदीपवदसदेव विज्ञानं स्यादतस्तत्साक्ष्येष्टव्य इ-
 त्यर्थः । विज्ञानस्य स्वान्यज्ञातृशून्यत्वमिष्टमेव त्वयाऽऽपाद्यते, न चा-
 सत्त्वापत्तिः ज्ञात्रभावादिति वाच्यं । स्वस्यैव ज्ञातृत्वादिति शाक्यः श-
 ङ्कते ॥ बाढमिति ॥ अभेदे ज्ञातृज्ञेयत्वायोगात् ज्ञात्रन्तरमावश्यकमिति
 परिहरति ॥ नेति ॥ विमतं विज्ञानं स्वातिरिक्तवेद्यं वेद्यत्वाद्देहवदि-
 त्यर्थः । अतिरिक्तः साक्षी किमन्यवेद्यः स्ववेद्यो वा आद्येऽनवस्था द्वि-

यं प्रथते विज्ञानमित्येष एव मम पक्षस्त्वया वा-
चो युक्त्यन्तरेणाश्रित इति चेत्, न, विज्ञान-
स्योत्पत्तिप्रध्वंसानेकत्वादिविशेषवत्त्वाभ्युपग-
मात् । अतः प्रदीपवद्विज्ञानस्यापि व्यतिरि-
क्तावगम्यत्वमस्माभिः प्रसाधितम् ॥ २८ ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

यदुक्तं बाह्यार्थापलापिनो^१ स्वप्नादिप्रत्यय-
वजागरितगोचरा अपि स्तम्भादिप्रत्यया विनै-
व बाह्येनार्थेन भवेयुः प्रत्ययत्वाविशेषादिति, त-
त् प्रति वक्तव्यं, अत्रोच्यते, न स्वप्नादिप्रत्ययव-
जाग्रत्प्रत्यया भवितुमर्हन्ति । कस्मात् वैधर्म्या-
त् । वैधर्म्यं हि भवति स्वप्नजागरितयोः किं पु-

तीये विज्ञानवाद एव भङ्ग्यन्तरेणोक्तः स्यादिति शङ्कते ॥ साक्षिण
इति । त्वया विज्ञानं जन्मविनाशयुक्तमुच्यते । अतः कार्यस्य जडत्व-
नियमात् स्थितिरिक्तेवेद्यमस्माभिः साधितं कूटस्थचिदात्मनो ग्राहका-
नपेक्षत्वान्नलवस्थेति चोक्तमतो महद्वैलक्षण्यमावयोरिति परिहरति ॥
न विज्ञानस्येति ॥ २८ ॥

एवं वेद्यविज्ञानवदर्थस्याप्युपलब्धेर्न बाह्यार्थाभाव इत्युक्तं, संप्रति
जाग्रद्विज्ञानं स्वप्नादिविज्ञानवन्न बाह्यालम्बनमित्यनुमानं दूषयति ॥
वैधर्म्याच्चेति ॥ किमत्र निर्विषयत्वं साध्यमुत पारमार्थिकविषयशू-
न्यत्वं, अथ वा व्यावहारिकविषयशून्यत्वं, नायः स्वप्नादिविभ्रमाणा-
मपि मिथ्यार्थालम्बनत्वेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात् । न द्वितीयः सिद्ध-
साधनात्, इति सूत्रस्थचकारार्थः । तृतीये तु व्यवहारदशायां बाधि-

नर्वैधर्म्यं बाधाबाधाविति ब्रूमः । बाध्यते हि स्व-
 प्रोपलब्धं वस्तु प्रतिबुद्धस्य मिथ्यामयोपलब्धो
 महाजनसमागम इति न त्यस्ति मम महाजनस-
 मागमो निद्राग्लानं तु मे मनो बभूव, तेनैषा भ्रा-
 न्तिरुद्धभूवेति । एवं मायादिष्वपि भवति यथायथं
 बाधः । न चैवं जागरितोपलब्धं वस्तु स्तम्भा-
 दिकं कस्याश्चिदण्यवस्थायां बाध्यते, अपि च
 स्मृतिरेषा यत् स्वप्नदर्शनं, उपलब्धिस्तु जाग-
 रितदर्शनं स्मृत्युपलब्ध्योश्च प्रत्यक्षमन्तरं स्वय-
 मनुभूयते, अर्थविप्रयोगसम्प्रयोगात्मकं इष्टं पु-
 त्रं स्मरामि नोपलभे उपलब्धुमिच्छामि इति ।
 तत्रैवं सति न शक्यते वक्तुं मिथ्या जागरितोपल-
 ब्धिरुपलब्धित्वात् स्वप्नोपलब्धिवदित्युभयोर-
 न्तरं स्वयमनुभवता । न च स्वानुभवाग्लापः

तार्थग्राहित्वं उपाधिरित्याह ॥ बाध्यते हीत्यादिना ॥ निराग्लानमिति
 करणदोषोक्तिः । साधनव्यापकत्वं निराह ॥ न चैवमिति किञ्च प्रमा-
 णजानुभव उपलब्धिः पक्षोऽप्रमाणजं स्वप्नज्ञानं दृष्टान्त इति वैधर्म्या-
 न्तरं । परमतेन स्वप्नस्य स्मृतित्वमङ्गीकृत्याह ॥ अपि चेति ॥ स्मृतिप्र-
 त्यक्षोपलब्ध्योर्वैधर्म्यान्तरमाह ॥ अर्थविप्रयोगेति ॥ असम्बन्धश्चावर्त-
 मानश्च स्मृतेरर्थो विषय इति निरासम्बन्धत्वमप्यस्याः कदाचिद्भवेत् न
 संप्रयुक्तवर्तमानार्थमात्रग्राहिण्या उपलब्धेरिति भावः । पूर्वोक्तप्रमाणा-
 प्रमाणजत्ववैधर्म्योक्तिफलमाह ॥ तत्रैवं सतीति ॥ वैधर्म्यं सतीत्यर्थः ।
 अप्रमाणजत्वोपाधेर्निरालम्बनत्वानुमानं न युक्तमिति भावः । वैधर्म्या-

प्राज्ञमानिभिर्युक्तः कर्तुं। अपि चानुभवविरोध-
प्रसङ्गात् जागरितप्रत्ययानां स्वतो निरालम्ब-
नतां वक्तुमशक्नुवता स्वप्नप्रत्ययसाधर्म्याद्वक्तु-
मिष्यते। न हि यो यस्य स्वतो धर्मो न सम्भ-
वति सोऽन्यस्य साधर्म्यात्तस्य सम्भविष्यति।
न ह्यग्निरुष्णोऽनुभूयमान उदकसाधर्म्याच्छीतो
भविष्यति। दर्शितंतु वैधर्म्यं स्वप्नजागरितयोः॥२९॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

यदप्युक्तं विनाप्यर्थेन ज्ञानवैचित्र्यं वास-
नावैचित्र्यादेवावकल्पत इति तत् प्रति वक्तव्यं।
अत्रोच्यते न भावो वासनानामुपपद्यते त्वत्पक्षे-
ऽनुपलब्धेर्वात्यानामर्थानां। अर्थोपलब्धिनि-
मित्ता हि प्रत्यर्थं नानारूपा वासना भवन्ति,

सिद्धिं निरस्यति ॥ न चेति ॥ बाधमप्याह ॥ अपि चेति ॥ वस्तुतो
घटाद्यनुभवस्य निरालम्बनत्वं धर्मो यदि स्यात्तदा किं दृष्टान्ताग्रहेण,
प्रत्यक्षतोऽपि वक्तुं शक्यत्वात्, न हि वङ्गेरौष्यं दृष्टान्तेन वक्तव्यं, यदि
न वस्तुतो धर्मोऽस्ति तदापि किं दृष्टान्तेन, बाधितस्य दृष्टान्तसहस्रे-
णापि दुःसाध्यत्वादतः स्वतो निरालम्बनत्वोक्तौ सालम्बनत्वानुभव-
बाधभिया त्वयानुमातुमारब्धं तथापि बाधो न मुञ्चतीत्यर्थः। उक्तो-
पाधिरपि न विस्मर्तव्य इत्याह ॥ दर्शितं त्विति ॥ २९ ॥

सूत्रव्यावर्त्य स्मारयित्वा दूषयति ॥ यदप्युक्तमित्यादिना ॥ भाव
उत्पत्तिः सत्ता वा । ननु बाह्यार्थानुपलब्धावपि पूर्वपूर्ववासनाबला-

अनुपलभ्यमानेषु त्वर्थेषु किंनिमित्ता विचित्रा
 वासना भवेयुः, अनादित्वेऽप्यन्धपरम्परान्या-
 येनाप्रतिष्ठैवानवस्था व्यवहारविलोपिनी स्या-
 न्नाभिप्रायसिद्धिः । यावप्यन्वयव्यतिरेकावर्था-
 पलापिनोपन्यस्तौ वासनानिमित्तमेवेदं ज्ञान-
 जातं नार्थनिमित्तमिति तावप्येवं सति प्रत्युक्तौ
 द्रष्टव्यौ, विनार्थोपलब्धवासनानुत्पत्तेः । अपि
 च विनापि वासनाभिरर्थोपलब्ध्युपगमात् विना
 त्वर्थोपलब्ध्या वासनोत्पत्त्यनभ्युपगमात् अर्थ-
 सद्भावमेवान्वयव्यतिरेकावपि प्रतिष्ठापयतः ।

दुत्तरोत्तरविज्ञानवैचित्र्यमस्तु बीजाङ्कुरवदनादित्वादित्यत आह ॥
 अनादित्वेऽपीति ॥ बीजादङ्कुरो दृष्ट इति, अदृष्टेऽपि तज्जातीययोः
 कार्यकारणभावकल्पना युक्ता, इह त्वर्थानुभवनिरपेक्षवासनोत्पत्तेरादा-
 वेव कल्प्यत्वादनादित्वकल्पना निर्मूलेति नाभिप्रेतधीवैचित्र्यसिद्धिरि-
 त्यर्थः । ननु निरपेक्षवासनानां सत्त्वे धीवैचित्र्यमसत्त्वे तु नेति स्वप्ने दृष्ट-
 मिति समूलाऽनवस्थेत्यत आह ॥ याविति ॥ वासनानां बाह्यार्थानुभव-
 कार्यत्वे सति निरपेक्षयासिद्धिर्न त्वयापि दृष्टेत्यर्थः । कार्यत्वग्राहकं व्यतिरे-
 कमाह ॥ विनेति ॥ अर्थानुभवकार्याणां वासनानां तदनपेक्षत्वायोगान्न
 त्वदुक्तान्वयादिदृष्टिरित्युक्तमभिनवार्थोपलब्धिवैचित्र्यस्य वासनानां वि-
 नापि भावेन व्यतिरेकव्यभिचाराच्च न कापि वासनामात्रकृतं धीवैचित्र्यं
 किन्त्वर्थानुभवे सति वासनाऽसति नेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां वासनामू-
 लानुभवावच्छेदकार्यवृत्तमेवेति बाह्यार्थसद्भावसिद्धिरित्याह ॥ अपि
 चेति ॥ यः संस्कारः स साश्रयो लोके दृष्टः, यथा वेगादिरिष्वाश्रयः,

अपि च वासना नाम संस्कारविशेषाः, संस्काराश्च नाश्रयमन्तरेणावकल्पन्ते, एवं लोके दृष्टत्वात्, न च तव वासनाश्रयः कश्चिदस्ति प्रमाणतोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

यदप्यालयविज्ञानं नाम वासनाश्रयत्वेन परिकल्पितं तदपि क्षणिकत्वाभ्युपगमादनवस्थितस्वरूपं सत्प्रवृत्तिविज्ञानवन्न वासनानामधिकरणं भवितुमर्हति । न हि कालत्रयसम्बन्धिन्येकस्मिन्नन्वयिन्यसति कूटस्थे वा सर्वार्थदर्शिनि देशकालनिमित्तापेक्षवासनाधीनस्मृतिप्रतिसन्धानादिव्यवहारः सम्भवति । स्थिरस्वरूपत्वे

अतो विज्ञानसंस्काराणां न भावः । आश्रयानुपलब्धेरित्यर्थान्तरमाह ॥ अपि चेति ॥ ३० ॥

अस्त्वालयविज्ञानमाश्रय इत्यत आह ॥ क्षणिकत्वाच्चेति ॥ सूत्रं व्याचष्टे ॥ यदपीति ॥ सहोत्पन्नयोः सव्येतरविषाणवदाश्रयाश्रयिभावायोगात् पौर्वापर्ये चाधेयक्षणे सत आश्रयत्वायोगात् सत्त्वे क्षणिकत्वव्याघातान्नाधारत्वमालयविज्ञानस्य क्षणिकत्वान्नीलादिविज्ञानवदित्यर्थः । अस्तु तर्हि आलयविज्ञानसन्तानाश्रया वासना इत्यत आह ॥ न हीति ॥ सविकारः कूटस्थो वा स्थाय्यात्मा यदि नास्ति तदा सन्तानस्यावस्तुत्वाद्देशायपेक्षया यद्वासनानामाधानं निक्षेपो यश्च स्मृतिप्रत्यभिज्ञे यश्च तन्मूलो व्यवहारः, तत् सर्वं न सम्भवतीत्यर्थः । य-

त्वालयविज्ञानस्य सिद्धान्तहानिः । अपि च वि-
ज्ञानवादेऽपि क्षणिकत्वाभ्युपगमस्य समान-
त्वाद् यानि बात्यार्थवादे क्षणिकत्वनिबन्धनानि
दूषणान्युद्गावितानि—उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरो-
धादित्येवमादीनि तानीहाप्यनुसन्धातव्यानि ।
एवमेतौ द्वावपि वैनाशिकपक्षौ निराकृतौ बा-
त्यार्थवादिपक्षो विज्ञानवादिपक्षश्च । शून्यवादि-
पक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध इति तन्निराक-
रणाय नादरः क्रियते । न ह्ययं सर्वप्रमाणसिद्धो

दि व्यवहारार्थं आत्मस्थायित्वं तदापसिद्धान्त इत्याह ॥ स्थिरेति ॥
सूत्रमतिदेशार्थत्वेनापि व्याचष्टे ॥ अपि चेति ॥ मतद्वयनिरासमुपसं-
हरति ॥ एवमिति ॥ ज्ञानज्ञेयात्मकस्य सर्वस्य सत्त्वासत्त्वाभ्यां वि-
चारासहत्वाच्छून्यतावशिष्यत इति माध्यमिकपक्षस्यापि मानमूलत्व-
माशङ्क्य सूत्रकारः किमिति न निराचकारेत्यत आह ॥ शून्येति ॥
आदरः पृथक्सूत्रारम्भो न क्रियते एतान्येव तन्मतनिरासार्थत्वेनापि
योज्यन्त इत्यर्थः । तथा हि ज्ञानार्थयोर्नाभावः प्रमाणत उपलब्धेः ।
ननु जाग्रत्स्वप्नौ ज्ञानार्थशून्यौ अवस्थात्वात् सुषुप्तिवदित्यत आह ॥
वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ स्वप्नः आदिर्यस्याः सुषुप्तेः तद्वन्नेतरावस्थ-
योः शून्यत्वमुपलब्ध्यनुपलब्धिवैधर्म्यलक्षणबाधितज्ञानार्थोपलब्धिबा-
धात् सुषुप्तावप्यात्मज्ञानसत्त्वेन साध्यवैकल्पाच्च नानुमानमित्यर्थः ।
किञ्च निरधिष्ठाननिषेधयोगादधिष्ठानमेव तत्त्वं वाच्यं, तस्य त्वन्मते
न भावः । मानतोऽनुपलब्धेरित्याह ॥ न भावोऽनुपलब्धेः ॥ उपल-
ब्ध्यनुपलब्धिलक्षणयद्वैधर्म्यं तल्लक्ष्यतेऽनयेति सा चासौ बाधितज्ञाना-
र्थोपलब्धिस्तद्रूपबाधात् इत्यर्थः । तदर्थमाह ॥ न ह्ययमिति ॥ यद्वा

लोकव्यवहारोऽन्यत्तत्त्वमनधिगम्य शक्यतेप-
 न्होतुं अपवादाभावे उत्सर्गप्रसिद्धेः ॥ ३१ ॥

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

किं बहुना, सर्वप्रकारेण यथा यथायं वैना-
 शिकसमयं उपपत्तिमत्त्वाय परीक्ष्यते तथा तथा
 सिकताकूपवद्विदीर्यत एव न काञ्चिदप्यत्रोपप-
 त्तिं पश्यामः, अतश्चानुपपन्नो वैनाशिकतन्त्र-
 व्यवहारः। अपि च बाह्यार्थविज्ञानशून्यवादत्रय-
 मितरेतरविरुद्धमुपदिशता सुगतेन स्पष्टीकृतमा-
 त्मनोऽसम्बद्धप्रलापित्वं, प्रद्वेषो वा प्रजासुवि-
 रुद्धार्थप्रतिपत्त्या विमुक्त्येयुरिमाः प्रजा इति । स-
 र्वथाप्यनादरणीयोऽयं सुगतसमयः श्रेयस्का-
 मैरित्यभिप्रायः ॥ ३२ ॥

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ३३ ॥

निरस्तः सुगतसमयः, विवर्तनसमय इदा-
 ति तन्नासदित्युत्सर्गतः प्रपञ्चस्य न शून्यत्वं बाधाभावादित्यर्थः । न-
 च सत्त्वासत्त्वाभ्यां विचारासहत्वादसत्त्वं मिथ्यात्वसम्भवादिति भा-
 वः । क्षणिकत्वाच्चेति सूत्रं क्षणिकत्वोपदेशाच्चेति पठनीयं । शून्यत्ववि-
 रुद्धक्षणिकत्वोपदेशादसङ्गतप्रलापी सुगत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

सुगतमतासाङ्गत्यमुपसंहरति ॥ सर्वथेति ॥ सर्वज्ञस्य कथं विरुद्ध-
 प्रलापस्तत्राह ॥ प्रद्वेषो वेति ॥ वेदबाह्या अत्र प्रजा ग्राह्याः, अतो भ्रान्त्ये-
 कमूलसुगतसिद्धान्तेन वेदान्तसिद्धान्तस्याविरोध इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥

नीं निरस्यते । सप्त चैषां पदार्थाः सम्मता जी-
 वा जीवास्त्रिवसंवरनिर्जरबन्धमोक्षा नाम । संक्षे-
 पतस्तु द्वावेव पदार्थौ जीवाजीवाख्यौ यथायोगं
 तयोरेवेतरान्तर्भावादिति मन्यन्ते, तयोरिमम-
 परं प्रपञ्चमाचक्षते; पञ्चास्तिकाया नाम जीवा-
 स्तिकायः पुद्गलास्तिकायः धर्मास्तिकायः अ-
 धर्मास्तिकायः आकाशास्तिकायश्चेति । सर्वेषां-

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ मुक्तकच्छमते निरस्ते मुक्ताम्बराणां मतं
 बुद्धिस्थं भवति तन्निरस्यत इति प्रसङ्गसङ्गतिमाह ॥ निरस्त इति ॥
 एकरूपं ब्रह्मेति वैदिकसिद्धान्तस्यानेकान्तवादेन विरोधोऽस्ति न वेति
 तद्वादस्य मानभ्रान्तिमूलत्वाभ्यां सन्देहे मानमूलत्वात् विरोध इति
 पूर्वपक्षफलमभिसन्धाय तन्मतमुपन्यस्यति ॥ सप्त चेति ॥ जीवा-
 जीवौ भोक्तृभोग्यौ, विषयाभिमुख्येन इन्द्रियाणां प्रवृत्तिरालवः, तां
 संवृणोति इति संवरो यमनियमादिः, निर्जरयति नाशयति कल्मष-
 मिति निर्जरस्तप्तशिलारोहणादिः, बन्धः कर्म, मोक्षः कर्मपाशनाशो
 सत्यलोकाकाशप्रविष्टस्य सततोर्ध्वगमनं । नन्वालवादीनां भोग्यान्त-
 र्भावात् कथं सप्तत्वमित्यत आह ॥ संक्षेपतस्त्विति ॥ संक्षेपविस्तरा-
 भ्यामुक्तार्थेषु मध्यमरीत्या विस्तारान्तरमाह ॥ तयोरिति ॥ अस्ति-
 कायशब्दः साङ्केतिकः पदार्थवाची । जीवश्चासावस्तिकायश्चेत्येवं
 विग्रहः । पूर्यन्ते गलन्तीति पुद्गलाः परमाणुसङ्घाः कायाः, सम्यक्
 प्रवृत्त्यनुमेयो धर्मः, ऊर्ध्वगमनशीलस्य जीवस्य देहे स्थितिहेतुरधर्मः,
 आवरणाभाव आकाश इत्यर्थः । पञ्चपदार्थानामवान्तरभेदमाह ॥
 सर्वेषामिति ॥ अयमर्थः । जीवास्तिकायस्त्रिविधः कश्चिज्जीवो नि-
 त्यसिद्धः अर्हन्मुख्यः केचित् साम्प्रतिकमुक्ताः केचिद्बद्धा इति । पु-

मप्येषामवान्तरप्रभदान् बहुविधान् स्वसमय
परिकल्पितान् वर्णयन्ति । सर्वत्र चैवं सप्तभङ्गी-
नयं नाम न्यायमवतारयन्ति । स्यादस्ति' स्या-

द्वलास्तिकायः षोढा' पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि स्थावरं जङ्गमं
चेति । प्रवृत्तिस्थितिलिङ्गौ धर्माधर्मावुक्तौ । आकाशास्तिकायो द्वि-
विधः लोकाकाशः सांसारिकः, अलोकाकाशः मुक्ताश्रय इति । ब-
न्धाख्यं कर्माष्टविधं चत्वारि घातिकर्माणि चत्वार्यघातीनि । तत्र
ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयमान्तर्यं चेति घातिकर्माणि । तत्त्व-
ज्ञानान्न मुक्तिरिति ज्ञानमायं कर्म, आर्हततन्त्रश्रवणान्न मुक्तिरिति ज्ञानं
द्वितीयं, बहुषु तीर्थकरप्रदर्शितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं मोहनी-
यं, मोक्षमार्गप्रवृत्तिविघ्नकरणमान्तर्यं, इमानि चत्वारि श्रेयोहन्तृत्वा-
त् घातिकर्माणि । अथाघातीनि चत्वारि कर्माणि वेदनीयं, नामिकं गो-
त्रिकमायुष्कमिति । ममवेदितव्यं तत्त्वमस्तीत्याभिमानो वेदनीयं, एत-
न्नामाहमस्मीत्याभिमानो नामिकं, अहमत्र भवतो देशिकस्यार्हतः शि-
ष्यवंशे प्रविष्टोऽस्मीत्याभिमानो गोत्रिकं, शरीरस्थित्यर्थं कर्म आयुष्कं ।
अथवा शुक्रशौणितमिश्रितमायुष्कं, तस्य तत्त्वज्ञानानुकूलदेहपरिणा-
मशक्तिर्गोत्रिकं, शक्तस्य तस्य द्रवीभावात्मककललावस्थाया बुहुदा-
वस्थायाश्चारम्भकः क्रियाविशेषो नामिकं, सक्रियस्य जाठराग्निवायु-
भ्यामीषद्वैनीभावो वेदनीयं । तत्त्ववेदनानुकूलत्वान्नान्येतानि त-
त्त्वावेदकशुक्लपुद्गलार्थत्वादघातीनि । तदेतत् कर्माष्टकं जन्मार्थ-
त्वाद्बन्धः आस्रवादिद्वारेति इयं प्रक्रिया मानशून्येति द्योतयति ॥
स्वसमयपरिकल्पितानिति ॥ स्वीयतन्त्रसङ्केतमात्रकल्पितानि-
त्यर्थः । पदार्थानामुक्तानामनेकान्तत्वं वदन्तीत्याह ॥ सर्वतेति ॥
अस्तित्वनास्तित्वादिविरुद्धधर्मद्वयमादाय वस्तुमात्रे न्यायं योज-
यन्ति । सप्तानामस्तित्वादीनां भङ्गीनां समाहारः सप्तभङ्गी तस्या

नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यः
 स्यादस्ति चावक्तव्यश्च स्यान्नास्ति चावक्तव्य-
 श्च स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेत्येवमेवैक-
 त्वनित्यत्वादिष्वपीमं सप्तभङ्गीनयं योजयन्ति,
 अत्राचक्ष्महे, नायमभ्युपगमो युक्त इति । कुतः

नयो-न्यायः "घटादेर्हि सर्वात्मना सदेकरूपत्वे प्राप्यात्मनाप्य-
 स्त्येव स इति तत्प्रपञ्चये यत्नो न स्यादतो घटत्वादिरूपेण कथञ्चिद-
 स्ति, प्राप्यत्वादिरूपेण कथञ्चिन्नास्तीत्येवमनेकरूपत्वं वस्तुमात्रस्या-
 स्थेयमिति भावः । के ते सप्तभङ्गास्तानाह ॥ स्यादस्तीति ॥ स्यादि-
 त्यव्ययं तिङन्तप्रतिरूपकं कथञ्चिदर्थकं स्यादस्ति कथञ्चिदस्तीत्यर्थः,
 एवमग्रेऽपि । तत्र वस्तुनोऽस्ति त्ववाञ्छायां स्यादस्तीत्याद्यो भङ्गः ।
 प्रवर्त्तनास्ति त्ववाञ्छायां स्यान्नास्तीति द्वितीयो भङ्गः । क्रमेणोभयवा-
 ञ्छायां स्यादस्ति नास्ति वेति तृतीयो भङ्गः । युगपदुभयवाञ्छायां अ-
 स्ति नास्तीति शब्दद्वयस्य सरुद्धकुमशक्यत्वात् स्यादवक्तव्यत्वं चतु-
 र्थो भङ्गः । आद्यचतुर्थभङ्गयोर्वाञ्छायां स्यादस्ति चावक्तव्यश्चेति प-
 ञ्चमो भङ्गः । द्वितीयचतुर्थेऽञ्छायां स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्चेति षष्ठो
 भङ्गः । तृतीयचतुर्थेऽञ्छायां स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यश्चेति सप्तमो
 भङ्गः इति विभागः । एवमेकत्वमनेकत्वं चेति द्वयमादाय स्यादेकः
 स्यादनेकः स्यादेकोऽनेकश्च स्यादवक्तव्यः स्यादेकोवक्तव्यः स्यादने-
 कोऽवक्तव्यः स्यादेकोऽनेकश्चावक्तव्यश्चेति, तथा स्यान्नित्यः स्यादनित्य
 इत्याद्यूह्यं । एवमनेकरूपत्वेन वस्तुनि प्राप्तिरित्यागादिव्यवहारः स-
 म्भवति एकरूपत्वे सर्वं सर्वत्र सर्वदास्त्येवेति व्यवहारविलोपापत्तिः
 स्यात्, तस्मादनेकान्तं सर्वमित्येकरूपब्रह्मवादबाध इति प्राप्ते सि-
 द्धान्तयति ॥ अत्रेति ॥ यदस्ति तत् सर्वत्र सर्वदास्त्येव यथा ब्रह्मा-

एकस्मिन्नसम्भवात् । न त्येकस्मिन् धर्मिणि यु-
 गपत् सदसत्त्वादिविरुद्धधर्मसमावेशः सम्भव-
 ति शीतोष्णवत् । ये एते सप्त पदार्था निर्धारिता
 एतावन्त एवरूपाश्चेति ते तथैव वा स्युः नैव वा-
 तथा स्युः इतरथा हि तथा वा स्युः अतथा वेत्य-
 निर्धारितरूपं ज्ञानं संशयज्ञानवदप्रमाणमेव
 स्यात् । नन्वनेकात्मकं वस्त्विति निर्धारितरूप-
 मेव ज्ञानमुत्पद्यमानं संशयज्ञानवन्नाप्रमाणं भ-
 वितुमर्हति, नेति ब्रूमः । निरङ्कुशं त्यनेकान्तं स-

त्मा । न चैवं तत्प्राप्तये यत्नो न स्यादिति वाच्यं, अप्राप्तिभ्रान्त्या यत्न-
 सम्भवात् । यन्नास्ति तन्नास्त्येव यथा शशविषाणादि, प्रपञ्चस्तु उभ-
 यविलक्षण एवेत्येकान्तवाद एव युक्तो ज्ञानेकान्तवादः । तथा हि किं
 येनाकारेण वस्तुनः सत्त्वं तेनैवाकारेणासत्त्वमुताकारान्तरेण, द्वितीये
 वस्तुन आकारान्तरमेवासदिति वस्तुनः सदेकरूपत्वमेव, न हि दूरस्य
 ग्रामस्य प्राप्तेरसत्त्वे ग्रामोऽप्यसम्भवति, प्राप्यासत्त्वे प्राप्तिरित्यनुपप-
 त्तेः, अतो यथा व्यवहारं प्रपञ्चस्यैकरूपत्वमास्थेयं नाद्य इत्याह ॥ ना-
 यमिति ॥ ननु विमतमनेकात्मकं वस्तुत्वान्नारसिंहवदिति चेत्, न,
 घट इदानीमस्त्येवेत्यनुभवबाधात् । किञ्च जीवादिपदार्थानां सप्तत्वं
 जीवत्वादिरूपं चास्त्येव नास्त्येवेति च नियतं वीतानियतं, आद्ये व्य-
 भिचार इत्याह ॥ य इति ॥ द्वितीये पदार्थनिश्चयो न स्यादित्याह ॥ इ-
 तरथेति ॥ अनेकान्तं सर्वमित्येव निश्चय इति शङ्कते ॥ नन्विति ॥
 तस्य निश्चयरूपत्वं नियतमनियतं वा आद्ये वस्तुत्वस्य तस्मिन्नेवैकरू-
 पनिश्चये व्यभिचारः, द्वितीये तस्य संशयत्वं स्यादित्याह ॥ नेति ब्रू-

र्ववस्तुषु प्रतिजानानस्य' निर्धारणस्यापि वस्तु-
 त्वाविशेषात् स्यादस्ति स्यान्नास्तीत्यादिविक-
 ल्पोपनिपातादनिर्धारणात्मकतैव स्यात्, एवं
 निर्धारयितुर्निर्धारणफलस्य च स्यात् पक्षेऽस्ति-
 ता स्याच्च पक्षे नास्ति तेति, एवं सति कथं प्रमा-
 णभूतसंस्तीर्थकरः प्रमाणप्रमेयप्रमातृप्रमिति-
 ष्वनिर्धारितासूपदेष्टुं शक्नुयात्, कथं वा तदभि-
 प्रायानुसारिणस्तदुपदिष्टेऽर्थेऽनिर्धारितरूपे प्र-
 वर्ततेन । ऐकान्तिकफलत्वनिर्धारणे हि सति त-
 त्साधनानुष्ठानाय सर्वो लोकोऽनाकुलः प्रव-
 र्तते नान्यथा, अतश्चानिर्धारितार्थं शास्त्रं प्रण-
 यन् मतोन्मत्तवदनुपादेयवचनः स्यात् । तथा
 पञ्चानामस्तिकायानां पञ्चत्वसङ्ख्याऽस्ति वा
 नास्ति वेति विकल्प्यमानां स्यात् तावदेक-
 स्मिन् पक्षे पक्षान्तरे तु न स्यादित्यतो न्यूनस-
 ङ्ख्यात्वमधिकसंख्यात्वं वा प्राप्नुयात् । न चै-

म इति ॥ प्रमायामुक्तन्यायं प्रमात्रादावतिदिशति ॥ एवमिति ॥ नि-
 र्धारणं फलं यस्य प्रमाणादेस्तस्येत्यर्थः । इत्येवं सर्वत्रानिर्धारणे सत्यु-
 पदेशो निष्कम्पप्रवृत्तिश्च न स्यादित्याह ॥ एवं सतीति ॥ अनेकान्त-
 वादे अस्तिकायपञ्चत्वमपि न स्यादित्याह ॥ तथा पञ्चानामिति ॥
 यदुक्तमवक्तव्यत्वं तत् किं केनापि शब्देनावान्यत्वं उत सरुदनेकश-
 ब्दावाच्यत्वं, नायः व्याघातादित्याह ॥ न चैषामिति ॥ उच्यन्ते चा-

षां पदार्थानामवक्तव्यत्वं सम्भवति अवक्तव्या-
 श्वेन्नोच्चेरन्' उच्यन्ते चावक्तव्याश्चेति विप्रति-
 षिद्धं । उच्यमानैश्च तथैवावधार्यन्ते नावधार्य-
 न्त इति च, तथा तदवधारणफलं सम्यग्दर्शनं-
 मस्ति वा नास्ति वा, एवं तद्विपरीतमसम्यग्द-
 र्शनमप्यस्ति वा नास्ति वेति प्रलपन्मत्तोन्मत्त-
 पक्षस्येव स्यात् । न प्रत्यायितस्य पक्षस्य स्व-
 र्गापवर्गयोश्च पक्षे भावः पक्षे चाभावस्तरूपा
 पक्षे नित्यता पक्षे चानित्यतेत्यनवधारणायां प्र-
 वृत्त्यनुपपत्तिः । अनादिसिद्धजीवप्रभृतीनां च
 स्वशास्त्रावधृतस्वभावानामयथावधृतस्वभाव-
 त्वप्रसङ्गः । एवं जीवादिषु पदार्थेष्वेकस्मिन्
 धर्मिणि सत्त्वासत्त्वयोर्विरुद्धयोर्धर्मयोरसम्भ-

वक्तव्यादिपदैरिति शेषः । न द्वितीयः सरुदेकवक्तृमुखजानेकशब्दा-
 नामप्रसिद्धेर्निषेधायोगात् शेषस्यापि मुखभेदात् । न चार्थस्य युगप-
 दिरुद्धधर्मवाञ्छायां वक्तुर्मूकत्वमात्रमवक्तव्यपदेन विवक्षितमिति
 वाच्यं, तादृशवाञ्छाया एवानुत्पत्तेरिति । किञ्च विरुद्धानेकप्रलापि-
 त्वादहन्नाप्त इत्याह ॥ उच्यमानाश्चेत्यादिना ॥ इति च प्रलप-
 न्नित्यन्वयः । अहन्निति शेषः । अनाप्तपक्षस्यैवान्तर्गतः स्यान्नाप्तपक्ष-
 स्येत्यर्थः । इतश्चासङ्गतोऽनेकान्तवाद इत्याह ॥ स्वर्गेति ॥ किञ्चाना-
 दिसिद्धोऽहन्मुनिः । अन्ये तु हेत्वनुष्ठानान्मुच्यन्ते, अननुष्ठानादध्यन्त
 इत्यार्हततन्त्रावधृतस्वभावानां त्रिविधजीवानां त्रैविध्यनियमोऽपि न
 स्यादित्याह ॥ अनादीति ॥ प्रपञ्चितं सूत्रार्थं निगमयति ॥ एवमिति ॥

वात् सत्त्वे चैकस्मिन् धर्मेऽसत्त्वस्य धर्मान्तरस्यासम्भवात् असत्त्वे चैवं सत्त्वस्यासम्भवादेसङ्गतमिदमार्हतं मतं । एतेनैकानेकनित्यानित्यव्यतिरिक्ताव्यतिरिक्ताद्यनेकान्ताभ्युपगमा निराकृता मन्तव्याः । यत्तु पुद्गलसंज्ञकेभ्योऽणुभ्यः सङ्घाताः सम्भवन्तीति कल्पयन्ति तत् पूर्वेणैवाणुवादनिराकरणेन निराकृतं भवतीत्यतो न पृथक् तन्निराकरणाय प्रयत्यते ॥ ३३ ॥

एवं चात्माऽकात्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

यथैकस्मिन् धर्माणि विरुद्धधर्मासम्भवो दोषः स्याद्वादे प्रसक्तः ^{तेष्वप्यत्र} एवमात्मनोऽपि जीवस्याकात्स्न्यमपरो दोषः प्रसज्येत । कथं शरीरपरिमाणो हि जीव इत्यार्हता मन्यन्ते । शरीरपरिमाणतायां च सत्यामकृत्स्नोऽसर्वगतः परिच्छिन्न आत्मेत्यतो घटादिवदनित्यत्वमात्मनः ^{अथवा अकृत्स्नोऽसर्वगतः अथा अकृत्स्नः} प्रसज्येत । शरीराणां चानवस्थितपरिमाणत्वान्मनुष्यजीवो मनुष्यशरीरपरिमाणो भूत्वा पुनः

॥ एतेनेति ॥ सत्त्वासत्त्वयोरेकत्र निरासेनेत्यर्थः । परमाणुसंघाताः पृथिव्यादय इति दिगम्बरसिद्धान्तः किमिह सूत्ररुतोपेक्षितस्तत्राह ॥ यत्त्विति ॥ ३३ ॥

जीवस्य देहपरिमाणतां दूषयति ॥ एवं चेति ॥ अकात्स्न्यं मध्यमपरिमाणत्वं तेनानित्यं स्यादित्यर्थः । अर्थान्तरमाह ॥ शरीराणां चे-

केनचित् कर्मविपाकेन हस्तिजन्म प्राप्नुवन्न कृ-
त्स्नं हस्तिशरीरं व्याप्नुयात्, पुत्तिकाजन्म च प्रा-
प्नुवन्न कृत्स्नपुत्तिकाशरीरे सम्मीयेत । समान ए-
ष एकस्मिन्नपि जन्मनि कौमारयौवनस्थाविरेषु
दोषः । स्यादेतत्, अनन्तावयवो जीवस्तस्य त
वावयवा अल्पे शरीरे सङ्कुचेयुर्महति च वि-
कासेयुरिति । तेषां पुनरनन्तानां जीवावयवानां
समानदेशत्वं प्रतिविहन्यते वा न वेति वक्तव्यं ।

प्रतिघाते तावन्नानन्तावयवाः परिच्छिन्ने देशे
सम्मीयेरन् । अप्रतिघातेऽप्येकावयवदेशत्वोप-
पत्तेः सर्वेषामवयवानां प्रथिमानुपपत्तेः जीव-
स्याणुमात्रप्रसङ्गः स्यात् । अपि च शरीरमा-

ति ॥ विपाकः कर्मणामभिव्यक्तिर्जीवस्य कृत्स्नर्गजशरीराव्यापित्वम-
कात्स्न्यं शरीरैकदेशो निर्जीवः स्यादित्यर्थः । पुत्तिकादेहे कृत्स्नो जीवो
न प्रविशेत् देहाद्बहिरपि जीवः स्यादित्यर्थः । किञ्च बालदेहमात्र आ-
त्मा ततः स्थूले युवदेहे कचित् स्यादिति कृत्स्नदेहः सजीवो न
स्यादित्याह ॥ समान इति ॥ यथा दीपावयवानां घटे सङ्कोचो गेहे
विकासस्तथा जीवावयवानामिति । देहमानत्वनियमं शङ्कते ॥ स्यादि-
ति ॥ दीपांशवज्जीवांशा भिन्नदेशा एकदेशा वेति विकल्प्याद्येऽल्प-
देहाद्बहिरपि जीवः स्यादिति दूषयति ॥ तेषामित्यादिना ॥ दीपस्य
तु न घटाद्बहिः सत्त्वं अधिकावयवानां विनाशात् । द्वितीयं दूषयति ॥
अप्रतिघात इति ॥ अवयवानां नित्यत्वं चासिद्धं अल्पत्वाद्दीपांश-
वदित्याह ॥ अपि चेति ॥ ३४ ॥

त्रपरिच्छिन्नानां जीवावयवानामानन्त्यं नोत्प्रे-
क्षितुमपि शक्यम् ॥ ३४ ॥

अथ पर्यायेण बृहच्छरीरप्रतिपत्तौ केचिजी-
वा^व उपगच्छन्ति तनुशरीरप्रतिपत्तौ च केचि-
दपगच्छन्ति इत्युच्येत तत्राप्युच्यते ॥

न च पर्यायादप्यविरोधो

विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

न च पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमाभ्यामे-
तदेहपरिमाणत्वं जीवस्याविरोधेनोपपादयितुं
शक्यंते । कुतः विकारादिदोषप्रसङ्गात् । अवय-
वोपगमापगमाभ्यां त्वनिशमापूर्यमाणस्यापि-
क्षीयमाणस्य च जीवस्य विक्रियावत्त्वं तावदप-
रिहार्यं, विक्रियावत्त्वे च चर्मादिवदनित्यत्वं प्रस-
ज्येत, ततश्च बन्धमोक्षाभ्युपगमो बाध्येत, क-
र्माष्टकपरिवेष्टितस्य जीवस्यालौबुवत् संसार-

एवं जीवावयवा नित्या इति मते देहमानत्वं निरस्तं, सम्प्रति
जीवस्य केचिदेव कूटस्था अवयवा अन्ये त्वागमापायिन इति श-
ङ्कते ॥ अथेति ॥ बृहत्तनुकायाप्तौ जीवस्यावयवागमोपायाभ्यां देह-
मानत्वमित्यर्थः ॥ सूत्रेण परिहरति ॥ न चेति ॥ आगमापायौ पर्यायः।
किमागमापायिनामवयवानामात्मत्वमस्ति न वा, आये आह
॥ विकारादिदोषेति ॥ कोऽसौ बन्धमोक्षाभ्युपगम इत्यंत आह ॥
कर्माष्टकेति ॥ व्याख्यातमेतत्, आयकल्पे दोषान्तरं वृदन् कल्पान्त-

सागरेनिमग्नस्यैव बन्धनोच्छेदादूर्ध्वगामित्वं भव-
 'तीति । किञ्चान्यदागच्छतामपगच्छतां चावयवा-
 नामागमापायिधर्मवत्त्वादेवानात्मत्वं शरीरादि-
 वत् । ततश्चावस्थितः कश्चिदवयवआत्मेति स्या-
 त् न च स निरूपयितुं शक्यते अयमसाविति ।
 किञ्चान्यदागच्छन्तश्चैते जीवावयवाः कुतः प्रा-
 दुर्भवन्ति अपगच्छन्तश्च क्व वा नीयन्त इति व-
 क्तव्यं । न हि भूतेभ्यः प्रादुर्भवेयुः भूतेषु च निली-
 येरन् अभौतिकत्वाज्जीवस्य । नापि कश्चिदन्यः
 साधारणोऽसाधारणो वा जीवानामवयवाधारो
 निरूप्यते प्रमाणाभावात् । किञ्चान्यदेनैव धृत-
 स्वरूपश्चैवं सत्यात्मा स्यात् आगच्छतामपग-
 च्छतां चावयवानामनियतपरिमाणत्वात्, अत

रमादाय दूषयति ॥ किञ्चेति ॥ अवाशिष्टकूटस्थावयवस्य दुर्ज्ञानत्वादा-
 त्मज्ञानाभावान्न मुक्तिरित्यर्थः । यथा दीपावयवानां आकारस्तेजस्तथा-
 त्मावयवानामाकारकारणाभावान्नागमापायौ युक्तावित्याह ॥ किञ्चे-
 ति ॥ सर्वजीवसाधारणः प्रतिजीवमसाधारणो वेत्यर्थः किञ्चात्मन आग-
 मापायिशीलावयवत्वे सति कियन्त आयान्त्यवयवाः कियन्तोऽपय-
 न्तीत्यज्ञानादात्मनिश्चयाभावादिनिर्मोक्षः स्यादित्याह ॥ किञ्चेति ॥
 अपि चावयवारब्धावयवित्वे जीवस्यानित्यत्वं अवयवसमूहत्वे चासत्त्वं
 आत्मत्वस्य यावदवयववृत्तित्वे यत्किञ्चिदवयवापायेऽपि सद्यः शरीर-
 स्याचेतनत्वं गोत्ववत् प्रत्येकं समाप्तौ एकस्मिन् शरीर आत्मनानात्वं
 स्यादतो न देहपरिमाणत्वसावयवत्वे आत्मन इत्युपसंहरति ॥ अत-

एवमादिदोषप्रसङ्गात् न पर्यायेणाप्यवयवोपग-
 मापगमावात्मन आश्रयितुं शक्येते । अथ वा
 पूर्वेण सूत्रेण शरीरपरिमाणस्यात्मन उपर्चिताप-
 चितशरीरान्तरप्रतिपत्तावकात्स्न्यप्रसङ्गनद्वारे-
 णानित्यतायां चोदितायां पुनः पर्यायेण परि-
 माणानेवस्थानेऽपि स्रोतःसन्ताननित्यतान्या-
 येनात्मनो नित्यता स्यात्, यथा रक्तपटादीनां
 विज्ञानानवस्थानेऽपि तत्सन्ताननित्यता तद्व-
 द्विसिचामपीत्याशङ्क्यानेन सूत्रेणोत्तरमुच्यते ।
 सन्तानस्य तावदवस्तुत्वे नैरात्म्यवादप्रसङ्गो व-
 स्तुत्वेऽप्यात्मनो विकारादिदोषप्रसङ्गादस्य प-
 क्षस्यानुपपत्तिरिति ॥ ३५ ॥

इति ॥ सूत्रस्यार्थान्तरमाह ॥ अथ वेति ॥ स्थूलसूक्ष्मशरीरप्राप्तावका-
 त्स्न्योकिद्वारेणात्मानित्यतायामुक्तायां सुगतवत् सन्तानरूपेणात्मनि-
 त्यतामाशङ्क्यानेनोत्तरमुच्यत इत्यन्वयः । पर्यायेणेत्यस्य व्याख्या लोत
 इति देहभेदेन परिमाणस्यात्मनश्चानवस्थानेऽपि नाशेऽपि लोतः प्रवाह-
 स्तदात्मकस्यात्मव्यक्तिसन्तानस्य नित्यतयात्मनित्यता स्यादित्यत्र दृष्टा-
 न्तमाह ॥ यथेति ॥ सिग्वखं विगतं येभ्यस्ते विसिचो दिगम्बरास्तेषामित्यर्थः
 । पर्यायात् सन्तानादप्यात्मनित्यत्वस्याविरोध इति नच कुतः, विका-
 रादिभ्यः सन्तानस्यावस्तुन आत्मत्वे शून्यवादः सन्तानस्य वस्तुत्वे स-
 न्तानव्यतिरेके च कूटस्थात्मवादः, अनतिरेके जन्मादिविकारो विना-
 शो मुक्त्यभाव इत्युक्तदोषसङ्गात् सन्तानात्मपक्षोऽनुपपन्न इति सू-
 त्रार्थः ॥ ३५ ॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्य- त्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

अपि चान्त्यस्य मोक्षावस्थाभाविनो-जीव-
परिमाणस्य नित्यत्वमिष्यते जनैस्तद्वत् पूर्वयो-
रप्याद्यमध्यमयोर्जीवपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रस-
ङ्गात् अविशेषप्रसङ्गः स्यात् 'एकशरीरपरिमाण-
तैव' स्यात् नोपचितोपचितशरीरान्तरप्राप्तिः ।
अथ वान्त्यस्य जीवपरिमाणस्यैवस्थितत्वात्

यं स्थूलं वा सूक्ष्मं वा देहं गृह्णाति तद्देहपरिमाण एव जीव इति नि-
यमं दूषयति ॥ अन्त्येति ॥ अन्त्यशरीरपरिमाणस्यावस्थितेर्नित्यत्वद-
र्शनादुभयोराद्यमध्यमपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादविशेषस्त्रयाणां नित्य-
परिमाणानां साम्यं स्याद्विरुद्धपरिमाणानामेकत्रायोगादिति सूत्रयोजना
। आद्यमध्यमपरिमाणे नित्ये आत्मपरिमाणत्वादत्यन्तपरिमाणवत् ।
नचाप्रयोजकता, परिमाणनाशे सत्यात्मनोऽपि नाशादन्त्यपरिमाण-
नित्यत्वायोगादिति भावः । परिमाणत्रयसाम्यापादानफलमाह ॥ एके-
ति ॥ अन्त्यशरीरसमान्येव पूर्वशरीराणि स्युः विषमशरीरप्राप्तावात्म-
नस्तत्परिमाणत्वे परिमाणत्रयसाम्यानुमानविरोधादित्यर्थः । पूर्वं काल-
त्रये परिमाणत्रयमङ्गीकृत्यान्त्यदृष्टान्तेन नित्यत्वमनुमाय साम्यमापा-
दितं, सम्प्रत्यन्त्यस्य मुक्तपरिमाणस्याणुत्वस्थूलत्वयोरन्यतरत्वेनाव-
स्थितेस्तदेवान्त्यमाद्यमध्यमकालयोरपि नित्यत्वात् स्यात् प्रागसतोऽनि-
त्यत्वायोगात्, तथा चाविशेषः कालत्रयेऽपि जीवपरिमाण भेद इत्याह
॥ अथ वेति ॥ तस्माद् भ्रान्त्येकशरणक्षपणकसिद्धान्तेनाविरोधः स-

पूर्वयोरप्यवस्थयोरवस्थितपरिमाण एव जीवः
स्यात् । ततश्चाविशेषेण सर्वदैवाणुर्महान् वा
जीवोऽभ्युपगन्तव्यो न शरीरपरिमाणः, अतश्च
सौगतवदार्हतमपि मतमसङ्गतमित्युपेक्षितव्यम् ३६

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

इदानीं केवलाधिष्ठात्रीश्वरकारणवादः प्रति-
षिध्यते । तत् कथमवगम्यते, प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा
दृष्टान्तानुपरोधादभिध्योपदेशाच्चेत्यत्र ^{प्रति}प्रकृति-
^{३७। ५४।}भावेनाधिष्ठातृभावेन चोभयस्वभावस्येश्वरस्य
स्वयमेवाचार्येण प्रतिष्ठापितत्वात् । यदि पुनर-
विशेषेणेश्वरकारणवादमात्रमिह प्रतिषिध्येत पू-
र्वोत्तरविरोधाद्व्याहृताभिव्याहारः सूत्रकार इत्ये-
तदापद्येत । तस्मादप्रकृतिरधिष्ठाता केवलं नि-
मित्तकारणमीश्वर इत्येष पक्षो वेदान्तविहितब्र-
ह्मैकत्वप्रतिपक्षत्वात् यत्नेनात्र प्रतिषिध्यते । सा
चेयं वेदबाल्येश्वरकल्पनाऽनेकप्रकारा । केचिन्ता-

मन्वयस्येति सिद्धम् ॥ ३६ ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ लुब्धितकेशमतनिरासानन्तरं जटाधारि-
शैवमतं बुद्धिस्थं निराक्रियते इति प्रसङ्गसङ्गतिमाह ॥ इदानीमि-
ति ॥ सामान्यत ईश्वरनिरास एवात्र किं न स्यादिति शङ्कते ॥ तदिति ॥
स्वोक्तिविरोधान्मैवमित्याह ॥ प्रकृतिश्चेत्यादिना ॥ प्रतिष्ठापितत्वात् के-
वलनिमित्तेश्वरप्रतिषेधोऽवगम्यत ॥ चन्वयः व्याहृतो विरुद्धोऽभिव्याहा-

वत् साङ्ख्ययोगव्यपाश्रयाः कल्पयन्ति' प्रधा-
नपुरुषयोरधिष्ठातां केवलं निमित्तकारणमीश्वरः'
इतरेतरविलक्षणाः प्रधानपुरुषेश्वरा इति । माहे-
श्वरास्तु मन्यन्ते' कार्यकारणयोगविधिदुःखा-
न्ताः पञ्च पदार्थाः पशुपतिनेश्वरेण पशुपाश-
विमोक्षणायोपदिष्टाः, पशुपतिरीश्वरो निमित्त-
कारणमिति वर्णयन्ति । तथा वैशेषिकादयोऽपि
केचित् कथञ्चित् स्वप्रक्रियानुसारेण निमित्तका-

रउक्तिर्यस्य स तथा । अद्वितीयब्रह्मप्रकृतिकं जगदिति वदतो वेदान्त-
समन्वयस्य कर्तैवेश्वरो न प्रकृतिरिति शैवादिमतेन विरोधोऽस्ति न
वेति सन्देहे तन्मतस्य मानमूलत्वादिरोधे सति वेदान्तोक्ताद्वयब्रह्मा-
सिद्धिरिति फलमभिप्रेत्य सत्त्वासत्त्वयोरेकत्रासम्भववत् कर्तृत्वोपादान-
त्वयोरप्येकत्रासम्भवात् कर्तैवेश्वर इति पूर्वपक्षं कुर्वन्वान्तरमतभेद-
माह ॥ सा चेति ॥ शेष्वराः साङ्ख्याः, साङ्ख्यशब्दार्थः, चत्वारो माहे-
श्वराः शैवाः पाशुपताः कारुणिकसिद्धान्तिनः कापालिकाश्चेति । सर्वे-
ऽप्यमी महेश्वरप्रोक्तागमानुगामित्वान्माहेश्वरा उच्यन्ते । कार्यं महदा-
दिकं, कारणं प्रधानं ईश्वरश्च, योगः समाधिः, विधिः त्रिसंवनस्नाना-
दिः, दुःखान्तो मोक्षः इति पञ्च पदार्थाः । पशवो जीवास्तेषां पाशो
बन्धस्तन्नाशयेत्यर्थः पाशुपतागमप्रामाण्यात् पशुपतिर्निमित्तमेवेति
मतमुक्त्वाऽऽनुमानिकेश्वरमतमाह ॥ तथेति ॥ विमतं सत्कर्तृकं कार्य-
त्वात् घटवदिति वैशेषिकाः कर्तारमीश्वरं साधयन्ति, कर्मफलं सप-
रिकराभिज्ञदातृकं कालान्तरभावि फलत्वात् सेवाफलवदिति गौ-
तमादिगम्भराश्च । ज्ञानैश्वर्योत्कर्षः कचिद्विश्रान्तः सातिशयत्वात्

रणमीश्वरमिति । अत उत्तरमुच्यते । पत्युरसाम-
 'ञ्जस्यादिति । पत्युरीश्वरस्य प्रधानपुरुषयोर-
 धिष्ठातृत्वेन जगत्कारणत्वं नोपपद्यते, कस्मा-
 दसामञ्जस्यात् । किं पुनरसामञ्जस्यं । हीनम-

परिमाणवदिति साङ्ख्यसौगतपातञ्जला इति मत्वोक्तं ॥ केचित् कथ-
 श्चिदिति ॥ सिद्धान्तयति ॥ अत इति ॥ आगमादिना निर्दोषेश्वर-
 सिद्धेः कथं दोषवच्चमित्याह ॥ किमिति ॥ न तावत् स्वस्वागमा-
 दीश्वरनिर्णयः आगमानां निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यात् । न च सर्वज्ञज्ञानं
 मूलं तत्र मानाभावात् । न चागम एव मानं, आगममानत्वनिश्चये
 मूलनिश्चयस्तन्निश्चये तन्निश्चय इत्यन्योऽन्याश्रयात् । न च पुरुषवच-
 सां स्वतो मानत्वं युक्तं, मिथो विरोधेन तच्चाव्यवस्थानाच्च, नाप्य-
 नुमानादीश्वरः सर्वज्ञ कर्तृवेति निर्णयः सम्भवति, अनुमानस्य दृष्टा-
 नुसारित्वेन दृष्टविपरीतार्थासाधकत्वात् । तथा च लोके यादृशाः कर्ता-
 रो दृष्टास्तादृशा एव जगत्कर्तारो रागद्वेषादिमन्तः सिध्येयुः । यदि लो-
 के विचित्रप्रासादादिकर्तुरेकत्वाद्यदर्शनेऽपि जगत्कर्तारि लाघवादेकत्वं
 नित्यज्ञानं निर्दोषत्वं च कल्प्येत, तर्हि द्रव्योपादानत्वमपि कल्प्यतां,
 कर्तुरेवोपादानत्वेन लाघवात्, अन्यथा स्वतन्त्रप्रधानपरमाण्वाद्युपा-
 दानकल्पनागौरवात्, अदृष्टत्वाच्चेत् कर्तुर्द्रव्योपादानत्वसिद्धिरेकत्वा-
 दिकमपि न सिध्येत् । अस्माकन्त्वपौरुषेयतया स्वतःसिद्धप्रमाणभा-
 वया श्रुत्या स्वप्नमेयबोधने दृष्टान्तानपेक्षया भवत्येव लौकिककर्तृवि-
 परीताद्वितीयकर्तृपादानात्मकसर्वज्ञनिर्दोषेश्वरनिर्णयः । निर्णीते च
 तस्मिन् धर्मिग्राहकमानाबाधान्न रागादिदोषापादानस्थावकाशः इत्या-
 नुमानिकेश्वरादिभ्यो वैषम्यं, तदभिप्रेत्याश्रौतस्येश्वरस्यासामञ्जस्यमाह
 ॥ हीनेति ॥ यदि कर्तुरुपादानत्वमदृष्टत्वान्न कल्प्यते तर्हि निर्दोषत्व-

ध्यमोत्तमभावेन हि प्राणिभेदान् विदधत ईश्व-
रस्य रागेद्वेषादिदोषप्रसक्तेरस्मदादिवदनीश्व-
रत्वं प्रसज्येत । प्राणिकर्मपेक्षितत्वाददोष इति
चेत्, न कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्यप्रवर्तयितृत्वे इतरेतरा-
श्रयदोषप्रसङ्गात् । अनादित्वादिति चेत्, न, व-
र्तमानकालवदेतीतेष्वपि कालेष्वितरेतराश्रय-

स्याप्यदृष्टत्वात् यो विषमकारी स दोषवानिति व्याप्तिदृष्टेश्च जगत्कर्ता
दोषवान् स्यात् । न चात्र धर्मग्राहकानुमानबाधः कार्यत्वलिङ्गस्य
कर्तृमात्रसाधकत्वेन निर्दोषत्वादावुदासीनत्वात् न चोत्कर्षसमा जा-
तिर्व्यापकधर्मापादानात् दोषाभावे तद्व्याप्यविषमकर्तृकत्वायोगाच्च,
दृष्टान्तस्थाव्यापकधर्माणां पक्षे आपादनं ह्युत्कर्षसमा जातिर्यथा-
शब्दो यदि कृतकत्वेन हेतुना घटवदनित्यः स्यात् तर्हि तेनैव हेतुना
सावयवोऽपि स्यादिति । न ह्यत्रानित्यत्वस्य व्यापकं सावयवत्वं ग-
न्धादौ व्यभिचारादिति भावः । ननु प्राणिकर्मप्रेरित ईश्वरो विषमफ-
लान् प्राणिनः करोति न स्वेच्छयेति शङ्कते ॥ प्राणीति ॥ जडस्य क-
र्मणः प्रेरकत्वायोगान्मैवमित्याह ॥ नेति ॥ न चेश्वरप्रेरितं कर्मेश्वरस्य
प्रेरकमिति वाच्यमित्याह ॥ कर्मैति ॥ अतीतकर्मणा प्रेरित ईश्वरो
वर्तमानं कर्म तत्फलाय प्रेरयतीत्यनादित्वात् प्रेर्यप्रेरकभावस्य नानु-
पपत्तिरिति शङ्कते ॥ अनादित्वादिति ॥ अतीतकर्मणोऽपि जडत्वा-
न्नेश्वरप्रेरकता न च तदपीश्वरेण प्रेरितं सदीश्वरं प्रेरयति उक्तान्योऽ-
न्याश्रयात्ततोऽप्यतीतकर्मप्रेरितेश्वरप्रेरितं तदेवेश्वरं वर्तमाने कर्मणि
फलदानाय प्रेरयतीति चेन्न मानहीनाया मूलक्षयावहाया अनवस्था-
याः प्रसङ्गादतः कर्मनिरपेक्ष एवेश्वरो विषमलष्टेत्यसामञ्जस्यं दुर्वार-

दोषाविशेषादन्धपरम्परान्यायापत्तेः । अपि च प्रवर्तनालक्षणोदोषा इति न्यायवित्समर्थः । न हि कश्चिददोषप्रयुक्तः स्वार्थे परार्थे वा प्रवर्तमानो दृश्यते । स्वार्थे प्रयुक्त एव च सर्वो जनः परार्थे-पि प्रवर्तत इत्येवमप्यसामञ्जस्यं, स्वार्थवत्त्वादीश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गात् । पुरुषविशेषत्वाभ्युपगमाच्चेश्वरस्य पुरुषस्य चोदासीन्याभ्युपगमादसामञ्जस्यम् ॥ ३७ ॥

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

पुनरप्यसामञ्जस्यमेव, न हि प्रधानपुरुष-मित्यर्थः । यत्तु फलदानं ईश्वरस्य कर्मनिमित्तमात्रं न प्रेरकमिति नोक्तदोष इति, तन्न, विषमकर्म कारयितुरीश्वरस्य दोषवच्चानपायात्, पूर्वकर्मपेक्षया कर्मकारयितृत्वे चोक्ताप्रामाणिकानवस्थानात्, अस्माकं त्वेषहेव साध्वसाधु कारयतीति निरवयमिति च श्रुतिमूलं पूर्वकर्मपेक्षया कल्पनमिति वैषम्यं । किञ्च परमतानुसारेणापीश्वरस्य रागादिमच्चं प्राप्नोतीत्याह ॥ अपि चेति ॥ प्रवर्तकत्वे लिङ्गो दोषा इति तार्किकाणां स्थितिः, तथा चेश्वरः स्वार्थरागादिमान् प्रवर्तकत्वात् सम्मतवत् । न च कारुणिके व्यभिचारः परदुःखप्रयुक्तस्वदुःखनिवृत्त्यर्थित्वात्तस्येत्यर्थः । उदासीनः प्रवर्तक इति च व्याहतमिति योगान् प्रत्याह ॥ पुरुषेति ॥ ३७ ॥

प्रधानवादे दोषान्तरमाह सूत्रकारः ॥ सम्बन्धेति ॥ ईश्वरेणासम्बद्धस्य प्रधानादेः प्रेर्यत्वायोगात् सम्बन्धो वाच्यः, स च संयोगः समवायो वा नाऽस्तीत्यर्थः । कार्यबलात् प्रेरणयोग्यस्वाख्यः सम्बन्धः क-

व्यतिरिक्त ईश्वरोऽन्तरेण सम्बन्धं प्रधानपुरुषा-
 वीशीति । न तावत् संयोगलक्षणः सम्बन्धः स-
 म्भवति, प्रधानपुरुषेश्वराणां सर्वगतत्वान्निरव-
 यवत्वाच्च । नापि समवायलक्षणः सम्बन्धः आ-
 श्रयाश्रयिभावानिरूपणात् । नाप्यन्यः कश्चि-
 त् कार्यगम्यः सम्बन्धः शक्यते कल्पयितुं, का-
 र्यकारणभावस्यैवाद्याप्यसिद्धत्वात् । ब्रह्मवाक्कि-
 नः कथमिति चेत्, न, तस्य तादात्म्यलक्षणस-
 म्बन्धोपपत्तेः । अपि चागमबलेन ब्रह्मवादी का-
 रणादिस्वरूपं निरूपयतीति नावश्यं तस्य यथा-
 दृष्टमेव सर्वमभ्युपगन्तव्यमिति नियमोस्ति, प-
 रस्य तु दृष्टान्तबलेन कारणादिस्वरूपं निरूपय-
 तो यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगन्तव्यमित्ययम-
 स्त्यतिशयः । परस्यापि सर्वज्ञप्रणीतागमसद्भा-
 वात् समानमागमबलमिति चेत्, न, इतरेतराश्र-
 यप्रसङ्गात् आगमप्रत्ययात् सर्वज्ञत्वसिद्धिः स-

ल्प्यतामित्यत आह ॥ नाप्यन्य इति ॥ ईश्वरप्रेरितप्रधानकार्यं जग-
 दिति सिद्धं चेत् सम्बन्धकल्पना स्यात्, तच्चाद्याप्यसिद्धमित्यर्थः । मा-
 याब्रह्मणोस्त्वनिर्वाच्यतादात्म्यसम्बन्धः, देवात्मशक्तिमिति श्रुतेः ।
 किंच वेदस्यापूर्वार्थत्वान्न लोकदृष्टमृत्कुलालसम्बन्धो वैदिकेनानुसर्त-
 व्यः । आनुमानिकेन त्वनुसर्तव्यः इति विशेषमाह ॥ अपि चेति ॥
 सर्वज्ञस्यागमप्रामाण्यस्य च ज्ञप्तावन्योन्याश्रयः अनुमानात् सर्वज्ञसि-

वर्ज्ञप्रत्ययाच्चागमसिद्धिरिति, तस्मादनुपपन्ना
साङ्ख्ययोगवादिनामीश्वरकल्पना । एवम-
न्यास्वपि वेदवात्यास्वीश्वरकल्पनासु यथास-
म्भवमसामञ्जस्यं योजयितव्यम् ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

इतश्चानुपपत्तिस्ता^{अनुपपत्तिः}किंकपरिकल्पितस्येश्वरस्य ।
स हि परिकल्प्यमानः^{परिकल्प्यमानः} कुम्भकार इव मृदादीनि
प्रधानान्यधिष्ठाय प्रवर्तयेत् । न चैवमुपपद्यते ।
न त्वप्रत्यक्षं रूपादिहीनं च प्रधानमीश्वरस्या-
धिष्ठेयं सम्भवति, मृदादिवैलक्षण्यात् ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

स्यादेतत्, यथा करणग्रामं चक्षुरादिकमप्र-
त्यक्षं रूपादिहीनं च पुरुषोऽधितिष्ठति, एवं प्र-
द्वेर्निरस्तत्वात्, न ह्यमनस्कस्य ज्ञानं संभवति ज्ञानं मनोजन्यमिति व्या-
प्तिविरोधान्नित्यज्ञानकल्पनाऽनवकाशादिति भावः । प्रधानवत् परमा-
णूनामपि निरवयवेश्वरेण संयोगाद्यसत्त्वात् प्रेर्यत्वायोगः, प्रेरकत्वे चे-
श्वरस्य दोषवच्चमित्याह ॥ एवमन्यास्वपीति ॥ ३८ ॥

ईश्वरस्य प्रधानादिप्रेरणानुपपत्तेश्च, सामञ्जस्यमित्याह सूत्रकण्ठः ॥
अधिष्ठानेति ॥ प्रधानादिकं चेतनस्यैव अधिष्ठेयं प्रत्यक्षत्वादीश्वरव्यति-
रेकेण, मृदादिवच्चेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

चक्षुरादौ व्यभिचारमाशङ्क्य निषेधति ॥ करणवदिति ॥ रूपमु-
द्भूतं नास्तीत्यप्रत्यक्षत्वं स्फुटयति ॥ रूपेति ॥ स्वभोगाहेतुत्वे सतीति

धानमीश्वरोऽधिष्ठास्यतीति, तथापि नोपपद्यते ।
 भोगादिदर्शनाद्धि करणग्रामस्याधिष्ठितत्वं ग-
 म्यते, न चात्र भोगादयो दृश्यन्ते । करणग्राम-
 साम्ये चाभ्युपगम्यमाने संसारिणामिवेश्वरस्या-
 पि भोगादयः प्रसज्येरन् । अन्यथा वा सूत्रद्वयं
 व्याख्यायते । 'अधिष्ठानानुपपत्तेश्च' । इतश्चा-
 नुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । सा-
 धिष्ठानो हि लोके सर्शरीरो राजा राष्ट्रस्येश्वरो दृ-
 श्यते । न निरधिष्ठानः, अतश्च तदृष्टान्तवशेना-
 दृष्टमीश्वरं कल्पयितुमिच्छत ईश्वरस्यापि कि-

विशेषणान्न व्यभिचार इत्याह ॥ तथापीति ॥ भोगः सुखदुःखानुभ-
 वः, आदिपदात् विषयानुभवग्रहः । न च यत् येनाधिष्ठेयं तत्तदीयभोग-
 हेतुत्वे सति प्रत्यक्षमिति व्यतिरेकव्याप्तौ करणेषु व्यभिचारतादवस्थ-
 मिति वाच्यं, भोगहेतुत्वविशिष्टाप्रत्यक्षत्वस्य हेतुत्वात्, करणेषु च वि-
 शेषणभावेनविशिष्टस्य हेतोरभावात् । न च विशेष्यवैयर्थ्यं परार्थपाच-
 काधिष्ठेयकाष्ठादौ व्यभिचारात् । न च प्रधानादेरीश्वरप्रत्यक्षत्वाद्विशे-
 ष्यासिद्धिः, अतीन्द्रियत्वरूपाप्रत्यक्षत्वस्य सत्त्वादित्यभिप्रायः । जीवे
 करणरुता भोगादयो दृश्यन्ते, ईश्वरे तु प्रधानरुतास्ते न दृश्यन्त इ-
 त्यक्षरार्थः । विपक्षे दोषं वदन् अप्रयोजकत्वं हेतोर्निरस्यति ॥ करणे-
 ति ॥ प्रधानादेः प्रेर्यत्वाङ्गीकारे प्रेरकभोगहेतुत्वं स्यादतीन्द्रियस्य प्रेर्य-
 स्य भोगहेतुत्वनियमादित्यर्थः । सूत्रद्वयस्यार्थान्तरमाह ॥ अन्यथा वे-
 ति ॥ यः प्रवर्तकश्चेतनः स शरीरीति लोके व्याप्तिर्दृष्टा । ईश्वरस्य च
 शरीरानुपपत्तेर्न प्रवर्तकत्वमिति सूत्रार्थमाह ॥ इतश्चेति ॥ विमतं से-

श्चिच्छरीरं करणायतनं वर्णयितव्यं स्यात्, न
च तद्वर्णयितुं शक्यते । सृष्ट्युत्तरकालभावित्वा-
च्छरीरस्य प्राक् सृष्टेस्तदनुपपत्तेः^{निरधिष्ठानत्वे}
चेत्श्वरस्य प्रवर्तकत्वानुपपत्तिः एवं लोके दृष्टत्वा-
त् । 'करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः' । अथ लोकदर्श-
नानुसारेणेश्वरस्यापि किञ्चित् करणानामायत-
नं शरीरं कामेन कल्प्येत, एवमपि नोपपद्यते ।
सशरीरत्वे हि सति संसारिवद्भोगादिप्रसङ्गादी-
श्वरस्याप्यनीश्वरत्वं प्रसज्येत ॥ ४० ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य ।
सहिसर्वज्ञस्तैरभ्युपगम्यते^{अविनाशी} अनन्तश्च, अनन्तं च
प्रधानं अनन्ताश्च पुरुषा मिथो भिन्ना अभ्युप-

श्वरं कार्यत्वाद्वाष्टवदिति कल्पयतो राजवत् सशरीर एवेश्वरः स्यादित्यु-
क्तं, तत्रेष्टापत्तिं निरस्यति ॥ न च तद्वर्णयितुमिति ॥ न च नित्यं श-
रीरं सर्गात् प्रागपि सम्भवतीति वाच्यं, शरीरस्य भौतिकत्वनियमादि-
त्यर्थः । अतस्त्वशरीर एवेश्वरइत्यत आह ॥ निरधिष्ठानत्वे चेति ॥ जी-
वस्यैव शरीरं भौतिकं ईश्वरस्य तु स्वेच्छानिर्मितं प्रागपि स्यादित्याश-
ङ्कं निरस्यति ॥ करणवदिति ॥ करणान्यत्र सन्तीति करणवच्छरीरं,
इच्छामयशरीरकल्पनैवानुपपन्ना मानाभावात् दृष्टभौतिकत्वनियम-
विरोधाच्चेति मन्तव्यम् ॥ ४० ॥

एवमीश्वरस्य शुष्कतर्केण कर्तृत्वनिर्णयो नेत्युपपाद्य नित्यत्वसर्व-
ज्ञत्वनिर्णयोऽपि न सम्भवतीत्याह सूत्रकारः ॥ अन्तवत्त्वमिति ॥

गम्यन्ते । तत्र 'सर्वज्ञेश्वरेण' प्रधानस्य पुरुषा-
 णामात्मनश्चेत्येतां परिच्छिद्येत, वान वा परिच्छि-
 द्येत, उभयथापि दोषोऽनुषक्त एव । कथं पूर्वस्मि-
 स्तावद्विकल्पे इयत्ता परिच्छिन्नत्वात् प्रधानपु-
 रुषेश्वराणामन्तवत्त्वमवश्यम्भावि, एवं लोके दृ-
 ष्टत्वात् । यदि लोके ईयत्तापरिच्छिन्नं वस्तु घटा-
 दि तदन्तवद्दृष्टं, तथा प्रधानपुरुषेश्वरत्रयमपी-
 यत्तापरिच्छिन्नत्वादन्तवत्स्यात् । सङ्ख्यापरि-
 माणं तावत् प्रधानपुरुषेश्वरत्रयरूपेण परिच्छि-
 न्नं, स्वरूपपरिमाणमपि तद्वतमीश्वरेण परि-
 छिद्येतेति । पुरुषगता च महासङ्ख्या, ततश्च
 इयत्तापरिच्छिन्नानां मध्ये ये संसारान्मुच्यन्ते

प्रधानपुरुषेश्वरत्रयमनित्यं इयत्तापरिच्छिन्नत्वात् घटवदित्याह ॥ पूर्व-
 स्मिन्निति ॥ सङ्ख्या वा परिमाणं वेयत्ता । तथा च निश्चितसङ्ख्यत्वा-
 निश्चितपरिमाणत्वाच्चेति हेतुद्वयं । यद्यपि सङ्ख्यावच्चमात्रं हेतुः स-
 भवति तथापि सर्वज्ञत्वनिश्चयेन हेत्वसिद्धिनिरासं व्योतयितुं निश्चित-
 पदं, तत्रायहेतोरसिद्धिर्नास्तीत्याह ॥ सङ्ख्यापरिमाणमिति ॥ सङ्ख्या-
 स्वरूपमित्यर्थः । द्वितीयहेतुं साधयति ॥ स्वरूपेति ॥ प्रधानादयो निश्चि-
 तपरिमाणाः वस्तुतोऽभिन्नत्वात् घटवदित्यर्थः । ननु प्रधानपुरुषेश्वरा
 स्त्रय इति ज्ञातेऽपि जीवानामानन्त्यात् कथं सङ्ख्यानिश्चयस्तत्राह ॥ पु-
 रुषेति ॥ जीवसङ्ख्यापीश्वरेण निश्चीयेत अनिश्चये सर्वज्ञत्वायोगादि-
 त्यर्थः । हेतुसिद्धेः फलमाह ॥ ततश्चेति ॥ माषराशिवत् केषाञ्चिज्जीवा-
 नां सदस्तद्वन्धश्चनश्येदित्येवं सर्वमक्तेरिदानीं शन्यं जगत स्यादित्य-

तेषां संसारोऽन्तवान् संसारित्वं च तेषामन्तवत्,
 एवमितरेष्वपि क्रमेण मुच्यमानेषु संसारस्य
 संसारिणां चान्तवत्त्वं स्यात् । प्रधानं च सवि-
 कारं पुरुषार्थमीश्वरस्याधिष्ठेयं संसारवत्त्वेना-
 भिमत्तं तच्छून्यतायामीश्वरः किमधितिष्ठेत्, किं-
 विषये वा सर्वज्ञतेश्वरते स्यातां । प्रधानपुरुषेश्व-
 राणां चैवमन्तवत्त्वे सत्यादिमत्त्वप्रसङ्गः, आद्य-
 न्तवत्त्वे च शून्यवादप्रसङ्गः । अथ मा भूदेष दोषः
 इत्युत्तरो विकल्पोऽभ्युपगम्येत न प्रधानस्य पु-
 रुषाणामात्मनश्चैयत्तेश्वरेण परिच्छिद्यत इति ।
 तत ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वाभ्युपगमहानिरपरोदोषः
 प्रसज्येत, तस्मादप्यसङ्गतस्तार्किकपरिगृहीत
 ईश्वरकारणवादः ॥ ४१ ॥

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ४२ ॥

येषामप्रकृतिरधिष्ठाता केवलनिमित्तकारण-

र्थः । नित्यस्यानवशेषादिति भावः । ननु ईश्वरः शिष्यतामिति चेन्न त-
 स्यापि भिन्नत्वेनान्तवत्त्वात् । किञ्चेशितव्याभावादीश्वराभावः स्यादि-
 त्याह ॥ प्रधानमिति ॥ दोषान्तरमाह ॥ प्रधानेति ॥ इयत्तानिश्चया-
 भावान्न शून्यतेति द्वितीयं शङ्कते ॥ अथेति ॥ इयता नास्ति ननिश्ची-
 यते चेत्यर्थः । प्रधानादयः सङ्ख्यापरिमाणवन्तः द्रव्यत्वान्माषादिव-
 दित्यनुमानादस्तीयता, तदज्ञाने स्यादसर्वज्ञता, इयत्तायां चान्तवत्त्वम-
 प्यक्षतमिति परिहरति ॥ तत इति ॥ तस्मात्केवलकर्त्रीश्वरवादस्य नि-
 र्मूलत्वान्न कर्तृपादानाद्येश्वरसमन्वयविरोध इति सिद्धम् ॥ ४१ ॥

मीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यातः, येषां
 पुनः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चोभयात्मकं कारणमी-
 श्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यायते । ननु श्रु-
 तिसमाश्रयणेनाप्येवंरूप एवेश्वरः प्राक् निर्धा-
 रितः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चेति, श्रुत्यनुसारिणी
 च स्मृतिः प्रमाणमिति स्थितिः, तत् कस्य हेतो-
 रेष पक्षः प्रत्याचिख्यासित इति । उच्यते । यद्य-
 प्येवंजातीयकोंऽशः समानत्वान्न विसंवादगोचरो
 भवत्यस्ति त्वंशान्तरं विसंवादस्थानमिति, अ-
 तस्तत्प्रत्याख्यानायारम्भः । तत्र भागवता म-
 न्यन्ते 'भगवानेवैको वासुदेवः निरञ्जनज्ञानस्व-
 रूपः परमार्थतत्त्वं, स चतुर्धाऽऽत्मानं प्रविभज्य
 प्रतिष्ठितो' वासुदेवव्यूहरूपेण 'सङ्कर्षणव्यूहरूपे-
 ण' प्रद्युम्नव्यूहरूपेण 'अनिरुद्धव्यूहरूपेण च । वा-

पञ्चपदार्थवादिमाहेश्वरमतनिरासानन्तरं चतुर्व्यूहवादं बुद्धिस्थं नि-
 रस्यति ॥ उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ अधिकरणतात्पर्यमाह ॥ येषामिति ॥
 अधिकरणारम्भमाक्षिपति ॥ नन्विति ॥ वेदाविरुद्धांशमङ्गीकृत्य वेद-
 विरुद्धं जीवोत्पत्त्याद्यंशं निराकर्तुमधिकरणारम्भ इत्याह ॥ उच्यत इ-
 ति ॥ अत्र भागवतपञ्चरात्रागमौ विषयः स किं जीवोत्पत्त्याद्यंशे मानं
 नवेति संदेहे बाधानुपलम्भात्मानमिति पूर्वपक्षयति ॥ तत्रेति ॥ पूर्वप-
 क्षे तदागमविरोधाज्जीवाभिन्नब्रह्मसमन्वयासिद्धिः, सिद्धान्ते तदंशे त-
 स्याऽमानत्वादविरोधात्तत्सिद्धिरिति फलभेदः । सावयवत्वं निरस्यति ॥
 निरञ्जनेति ॥ कथं तर्हीद्वितीये वासुदेवे मूर्त्तिभेदस्त्राह ॥ स इति ॥ व्यू-

सुदेवो नाम परमात्मोच्यते, सङ्कर्षणो नाम जी-
वः, प्रद्युम्नो नाम मनः, अनिरुद्धो नामाहङ्कारः, ते-
षां वासुदेवः परा प्रकृतिः^{प्रकृतिः} इतरे सङ्कर्षणादयः का-
र्यं, तमित्थम्भूतं परमेश्वरं भगवन्तमभिगमनो-
पादानेज्यास्वाध्याययोगैर्वर्षशतमिष्ट्वा क्षीणक्ले-
शो भगवन्तमेव प्रतिपद्यत इति । तत्र यत्तावदु-
च्यते योऽसौ नारायणः परोऽव्यक्तात् प्रसिद्धः प-
रमात्मा सर्वात्मा स आत्मनाऽऽत्मानमनेकधा
व्यूह्यावस्थित इति, तन्न निराक्रियते, 'स एक-
धा भवति त्रिधा भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः पर-
मात्मनोऽनेकधा भवस्याधिगतत्वात्, । यदपि
तस्य भगवतोऽभिगमनादिलक्षणमाराधनं अ-
जस्रमन्यचित्ततथाऽभिप्रेयते तदपि न प्रतिषि-
ध्यते श्रुतिस्मृत्योरीश्वरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वा-
त् । यत् पुनरिदमुच्यते वासुदेवात् सङ्कर्षण उ-

हो मूर्तिः । सविशेषं शास्त्रार्थमुक्त्वा सहेतुं पुरुषार्थमाह ॥ तमित्थम्भू-
तमिति ॥ यथोक्तव्यूहवन्तं सर्वप्रकृतिं निरञ्जनं विज्ञानरूपं परमा-
त्मानमिति यावत् । वाक्कायचेतसामवधानपूर्वकं देवतागृहगमनम-
भिगमनं, पूजाद्रव्याणामर्जनमुपादानं, इज्या पूजा, स्वाध्यायोऽष्टाक्ष-
रादिजपः, योगो ध्यानं । तत्राविरुद्धांशमुपादत्ते ॥ तत्रेति ॥ समा-
हितः 'श्रद्धावित्तो भूत्वेति' 'तं यथा यथोपासते' इत्याद्या च श्रुतिः ।
मत्कर्मकृन्मत्परमः' इत्याद्या स्मृतिः । विरुद्धांशमनूय दूषयाति ॥ यत्

त्पद्यते सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नः प्रद्युम्नाच्चानिरुद्ध इति । अत्र ब्रूमः, न वासुदेवसंज्ञकात् परमात्मनः सङ्कर्षणसंज्ञस्य जीवस्योत्पत्तिः सम्भवति, अनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात् । उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्यानित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन्, ततश्च नैवास्य भगवत्प्राप्तिर्मोक्षः स्यात्, कारणाप्राप्तौ कार्यस्य प्रविलयप्रसङ्गात् । प्रतिषेधिष्यति चाचार्यो जीवस्योत्पत्तिं 'नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः' (अ० २।पा० ३।सू० १७) इति । तस्मादसङ्गतैषा कल्पना ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

इतश्चासङ्गतैषा कल्पना, यस्मान्न हि लोके कर्तुर्देवदत्तादेः^{उत्पद्यमानं} करणं परश्चाद्युत्पद्यमानं दृश्यते । वर्णयन्ति च भागवताः कर्तुर्जीवात् सङ्कर्षणसंज्ञकात् करणं मनः प्रद्युम्नसंज्ञकमुत्पद्यते कर्तृजाच्च तस्माद^{निरुद्धः}निरुद्धसंज्ञकोऽहङ्कार उत्पद्यते, इ-
पुनरिति ॥ रुतहान्यादिदोष आदिशब्दार्थः । न्यायोपेतया 'अज आत्मा' इत्यादिश्रुत्या पञ्चरात्रागमस्योत्पत्त्यंशे मानत्वाभावनिश्चया-
जीवाभिन्नब्रह्मसमन्वयस्यैर्यमिति भावः ॥ ४२ ॥

जीवस्योत्पत्तिं निरस्य जीवान्मनस उत्पत्तिं निरस्यति ॥ न च कर्तुरिति ॥ यस्मात्कर्तुः करणोत्पत्तिर्न दृश्यते तस्मादसङ्गता कल्पनेत्यन्वयः । सिद्धानां करणानां प्रयोक्ता कर्तेति प्रसिद्धयर्थो हि शब्दः । वर्णनं

ति । न चैतद्दृष्टान्तमन्तरेणाध्यवसातुं शक्नुमः न
चैवम्भूतां श्रुतिमुपलभामहे ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

अथापि स्यान्न चैते सङ्कर्षणादयो जीवादि-
भावेनाभिप्रेयन्ते किं तर्हि ईश्वरा एवैते सर्वे ज्ञा-
नैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिरैश्वर्यधर्मैरन्विता अ-
भ्युपगम्यन्ते वासुदेवा एवैते सर्वे निर्दोषा निर-
धिष्ठाना निरवद्याश्चेति, तस्मान्नायं यथावर्णित
उत्पत्त्यसम्भवो दोषः प्राप्नोतीति । अत्रोच्यते,
एवमपि तदप्रतिषेध उत्पत्त्यसम्भवस्याप्रतिषे-
धः प्राप्नोत्येव, अयमुत्पत्त्यसम्भवो दोषः प्रका-

निर्मूलमित्याह ॥ न चेति ॥ ननु लोके कश्चिच्छिल्पिवरः कुठारं नि-
र्माय तेन वृक्षं छिनत्तीति दृष्टमिति चेत्सत्यं, शिल्पिनो हस्तादिकरणा-
न्तरसत्त्वात् कुठारकर्तृत्वं युक्तं, जीवस्य तु करणान्तरासत्त्वान्न म-
नसः कर्तृत्वं विनैव करणं कर्तृत्वे वा मनोवैयर्थ्यमिति भावः ॥ ४३ ॥

सङ्कर्षणादीनामुत्पत्त्यसम्भवेऽपि व्यूहचतुष्टयं स्याद्विति सूत्रव्या-
वर्त्यमाशङ्कते ॥ अथापि स्यादिति ॥ ज्ञानैश्वर्ययोः शक्तिरान्तरं सा-
मर्थ्यं बलं शरीरसामर्थ्यं वीर्यं शौर्यं तेजः प्रागल्भ्यं एतैरन्विता यस्मात्
सङ्कर्षणादयः तस्मादीश्वरा एवेत्यर्थः । सर्वेषामीश्वरत्वे पञ्चरात्रोक्तिमा-
ह ॥ वासुदेवा एवेति ॥ निर्दोषा रागादिशून्या निरधिष्ठानाः प्रकृत्य-
जन्त्या निरवद्या नाशादिरहिता इत्यर्थः । ईश्वरत्वाज्जन्मासम्भवो गुणा
एवेत्याह ॥ तस्मादिति ॥ सूत्रेण सिद्धान्तयति ॥ अत्रेति ॥ एवमपि
चतुर्णामीश्वरत्वेन विज्ञानशक्त्यादिभावेऽपीत्यर्थः । प्रकारान्तरं पृ-

रान्तररेणेत्यभिप्रायः, कथं यदि तावदयमभि-
 प्रायः परस्परभिन्ना एवैते वासुदेवादयश्चत्वार
 ईश्वरास्तुल्यधर्माणो नैषामेकात्मकत्वमस्तीति,
 ततोऽनेकेश्वरकल्पनानर्थक्यं, एकेनैवेश्वरेणेश्वर-
 कार्यसिद्धेः । सिद्धान्तहानिश्च भगवानेको वा-
 सुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात् । अथाय-
 मभिप्रायः एकस्यैव भगवत एते चत्वारो व्यूहा-
 स्तुल्यधर्माण इति, तथापि तदवस्थ एवोत्पत्त्य-
 सम्भवः । न हि वासुदेवात् सङ्कर्षणस्योत्पत्तिः
 सम्भवति सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य, प्रद्युम्नाच्चा-
 निरुद्धस्य, अतिशयाभावात् । भवितव्यं हि का-
 र्यकारणयोरतिशयेन यथा मृद्वटयोः । न त्यस-
 त्यतिशये कार्यं कारणमित्यवकल्पते । न च पञ्च-
 रात्रसिद्धान्तिभिर्वासुदेवादिषु एकैकस्मिन् सर्वे-
 षु वा ज्ञानैश्वर्यादितारतम्यकृतः कश्चिद्भेदोऽभ्यु-
 पगम्यते, वासुदेवा एव हि सर्वे व्यूहा निर्विशेषा
 इष्यन्ते । न चैते भगवद्व्यूहाश्चतुःसङ्ख्याया-

च्छति ॥ कथमिति ॥ किं चत्वारः स्वतन्त्रा भिन्ना एव उतैकस्य वि-
 कारत्वेनाभिन्नाः आद्यमनूष दूषयति ॥ यदीत्यादिना ॥ द्वितीये वि-
 काराः प्रकृतितुल्या वा न्यूना वा आद्यमुत्थाप्य निषेधति ॥ अथेत्या-
 दिना ॥ न्यूनत्वपक्षेऽपिसिद्धान्तमाह ॥ न च पञ्चेति ॥ यदि न्यूना
 अपि भगवतो व्यूहास्तदा चतुष्टयव्याघात इत्याह ॥ न चैत इति ॥ ४४ ॥

मेवावतिष्ठेरन् ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य समस्त-
स्यैव जगतो भगवद्ब्रूहत्वावगमात् ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

विप्रतिषेधश्चास्मिन् शास्त्रे बहुविध उपलभ्य-
ते गुणगुणित्वकल्पनादिलक्षणः । ज्ञानैश्वर्यश-
क्तिबलवीर्यतेजांसि गुणाः, आत्मान एवैते भग-
वन्तो वासुदेवा इत्यादिदर्शनात् । वेदविप्रतिषेध-
श्च भवति, चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा शाण्डि-
ल्यइदंशास्त्रं अधिगतवान् इत्यादिवेदनिन्दाद-
र्शनात्, तस्मादसङ्गतैषा कल्पनेति सिद्धम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये शङ्करभगवत्पाद-

कृतौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

इतश्च जीवोत्पत्तिवाद उपेक्ष्य इत्याह सूत्रकारः ॥ विप्रतिषेधा-
च्चेति ॥ स्वस्यैव गुणत्वं गुणित्वं च विरुद्धं आदिपदात् प्रयुम्नानिरुद्धौ
भिन्नावात्मन इत्युक्त्वात्मन एवैते इति विरुद्धोक्तिग्रहः । पूर्वापरवि-
रोधादसाङ्गत्यमिति सूत्रार्थमुक्तार्थान्तरमाह ॥ वेदेति ॥ एकस्यापि
तन्त्राक्षरस्याध्येता चतुर्वेदिभ्योऽधिक इति निन्दाऽऽदिपदार्थः, तस्मा-
न्मिथो विरुद्धाभिः पौरुषेयकल्पनाभिर्नापौरुषेयवेदान्तसमन्वयवि-
रोध इति सिद्धम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगव-

त्पादकृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभा-

यां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीव्यासप्रणीतब्रह्मसूत्राणि ।

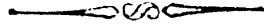

गोविन्दानन्दकृतरत्नप्रभाभासितेन

श्रीशङ्कराचार्यकृत-

शारीरकनाम्ना भाष्येण

संयुतानि ।

तत्र

टिप्पणीसमेतोयं द्वितीयोऽध्यायः ।

चतुरध्यायात्मकस्य सर्वस्य ग्रन्थस्य अग्रिमं

मूल्यं नव (९) रूपकाः ।

श्रीकृष्णदासात्मजो गङ्गाविष्णुः

श्रीवेङ्कटेश्वरमुद्रालयम्

मुम्बय्याम्

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

ॐ परमात्मने नमः

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चे-
न्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रस-
ङ्गात् ॥ १ ॥

प्रथमेऽध्याये सर्वज्ञः सर्वेश्वरो जगत उत्पत्ति-
कारणं, मृत्युवर्णादय इव घटरुचकादीनां, उत्प-
न्नस्य जगतो नियन्तृत्वेन स्थितिकारणं माया-

ॐ ब्रह्मणे नमः ।

सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाः क्लृष्टकारिणे

नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे ॥ १ ॥

साङ्ख्य्यादिस्मृतियुक्तिभिर्न चलितो वेदान्तसिद्धान्तगो
निर्मूलैर्विविधागमैरविदितो व्योमादिजन्माप्ययः ।

उत्पत्त्यन्तविवर्जितश्चितिवपुर्व्यापी च कर्ता शको

लिङ्गेन प्रथितोऽपि नामतनुरुक्तं जानकीशं भजे ॥ २ ॥

नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतेर्नामतनुरुदपि संज्ञामूर्तिव्याकर्ता
ऽपिलिङ्गशरीरोपाधिना कर्तेति अंश इति च प्रथितः प्रसिद्धो यस्तं-
प्रत्यगभिन्नं परमात्मानं मूलप्रकृतिनियन्तारं भजे इत्यर्थः । स्मृतिप्रस-
ङ्गात् पूर्वोत्तराध्याययोर्विषयविषयिभावसङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति ।
॥ प्रथमेऽध्याय इति ॥ जन्मादिसूत्रमारभ्य जगदुत्पत्त्यादिकारणं

वीव मायायाः, प्रसारितस्य जगतः पुनः स्वा-
 त्मन्येवोपसंहारेकारणमिव निरिव चतुर्विधस्य
 भूतग्रामस्य, स एव च सर्वेषां न आत्मेत्येतद्वे-
 दान्तवाक्यसमन्वयप्रतिपादनेन प्रतिपादितं, प्र-
 धानादिकारणवादाश्चाशब्दत्वेन निराकृताः। इ-
 दानीं स्वपक्षे स्मृतिन्यायविरोधपरिहारः प्र-
 धानादिवादानाञ्च न्यायाभासोपबृंहितत्वं प्र-
 तिवेदान्तञ्च सृष्ट्यादिप्रक्रियाया अविगीतत्वं-
 मित्यस्यार्थजातस्य प्रतिपादनाय द्वितीयोऽ-
 ध्याय आरभ्यते । तत्र प्रथमं तावत् स्मृतिवि-

ब्रह्मेति प्रतिपादितं शास्त्रदृष्ट्या त्वित्यादिसूत्रेषु, स एवाद्वितीयः सर्वा-
 त्मत्पुरुः आनुमानिकामत्यादिना कारणान्तरस्याश्रितत्व दर्शिताम-
 त्यर्थः । एवं प्रथमाध्यायस्यार्थमनूय तस्मिन् विषये विरोधपरिहारवि-
 पयिणं द्वितीयाध्यायस्यार्थं पादशः सङ्गिष्य कथयति॥ इदानीमिति ॥
 अत्र प्रथमपादे समन्वयस्य साङ्ग्यादेस्मृतयुक्तोभविरोधपरिहारः
 क्रियते, द्वितीयपादे साङ्ग्याद्यागमानां भ्रान्तिमूलत्वमविरोधाय कथ्य-
 ते, तृतीये पादे प्रतिवेदान्तं सृष्टिश्रुतीनां जीवात्मश्रुतीनां च व्योमादि-
 महाभूतानां जन्मलयक्रमादिकथनेनाविरोधः प्रतिपाद्यते, चतुर्थपादे
 लिङ्गशरीरश्रुतीनां अविरोध इत्यर्थः । अयमेवार्थः सुखबोधार्थं श्लोके-
 न संगृहीतः ।

“द्वितीये स्मृतितर्काभ्यामविरोधोऽन्यदुष्टता ।

भूतभोक्तृश्रुतेर्लिङ्गश्रुतेरप्यविरुद्धता” ॥ इति ॥

तत्राज्ञाते विषये विरोधशङ्कासमाध्ययोगात्समन्वयाध्यायानन्तर्य-

रोधमुपन्यस्य परिहरति' यदुक्तं ब्रह्मैव सर्वज्ञं
जगतः कारणमिति तदुक्तं । कुतः, स्मृत्यन-
वकाशदोषप्रसङ्गात् । स्मृतिश्च तन्त्रो^रख्या पर-
मर्षिप्रणीता शिष्टपरिग्रहीता, अन्याश्च तदनु-
सारिण्यः स्मृतयः, एवं सत्यनवकाशाः प्रसज्ये-
रन्, तासु^{भाष्ये} त्यचेतनं प्रधानं स्वतन्त्रं जगतः कार-
णमुपनिबध्यते, मन्वादिस्मृतयस्तावच्चोदनाल-
क्षणेनाग्निहोत्रादीनां धर्मजातेनापेक्षितमर्थं सम-
र्पयन्त्यः सावकाशाभवन्ति, अस्य वर्णस्यास्मि-
न् कालेऽनेन विधानेनोपनयनमीदृशश्चाचार'
इत्थं वेदाध्ययनमित्थं समावर्तनमित्थं सहधर्म-

मविरोधाध्यायस्य युक्तम्, तत्र प्रथमाधिकरणस्य तात्पर्यमाह ॥ तत्र प्र-
थममिति ॥ श्रौते समन्वये विरोधनिरासार्थत्वादस्य पादस्य श्रुतिशा-
स्त्राध्यायसङ्गतयः स्वमतस्थापनात्मकत्वात् सर्वेषामधिकरणानामेत-
त्पादसङ्गतिः । अत्र पूर्वपक्षे स्मृतिविरोधादुक्तसमन्वयासिद्धिः फलं
सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः । तत्र ब्रह्मण्युक्तवेदान्तसमन्वयो वि-
षयः, स किं साङ्ख्यस्मृत्या विरुध्यते न वेति स्मृतिप्रामाण्याप्रामाण्या-
भ्यां सन्देहे पूर्वपक्षमाह ॥ यदुक्तमिति ॥ तन्वयन्ते^र व्युत्पाद्यन्ते तत्त्वा-
न्यनेनेति तन्त्रं शास्त्रं कपिलोक्तमन्याश्च पञ्चशिखादिभिः प्रोक्ताः, एवं
सति वेदान्तानामद्वयब्रह्मसमन्वये निरर्थकाः स्युरित्यर्थः । तासामपि
ब्रह्मार्थकत्वमस्तीत्यविरोध इत्यत आह ॥ तासु हीति ॥ ननु साङ्ख्य-
स्मृतिप्रामाण्याय प्रधानवादग्रहे मन्वादिस्मृतीनामप्रामाण्यं स्यादित्या-
शङ्क्य तासां धर्मे सावकाशत्वात् प्रामाण्यं स्यादित्याह ॥ मन्वादीति ॥

चारिणीसंयोग इति, तथा पुरुथार्थाश्चतुर्वर्णा-
 श्रमधर्मान् नानाविधान् विदधति, नैवं कपिला-
 दिस्मृतीनामनुष्ठेये विषयेऽवकाशोऽस्ति, मोक्ष-
 साधनमेव हि सम्यग्दर्शनमधिकृत्य ताः प्रणी-
 ताः; यदि तत्राप्यनवकाशाः स्युः ^{अनुष्ठेयः ।} आनर्थक्यमे-
 वासां प्रसज्येत, तस्मात् तदविरोधेन वेदान्ता
 व्याख्यातव्याः । कथं पुनः ^{अविरोधः ।} ईक्षत्यादिभ्यो हेतु-
 भ्यो ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमित्यवधारितः
 श्रुत्यर्थः स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेन पुनराक्षि-
 प्यते । भवेदयमनाक्षेपः स्वतन्त्रप्रज्ञानां परत-
 न्त्रप्रज्ञास्तु प्रायेण जनाः स्वातन्त्र्येण श्रुत्यर्थम-
 वधारयितुमशक्नुवन्तः ^{अभिमतः ।} प्रख्यातप्रणेतृकासु स्मृ-
 तिष्ववलम्बेरन्, तद्वलेन च श्रुत्यर्थं प्रतिपित्से-
 रन् । अस्मत्कृते च व्याख्याने न विश्वस्युर्बहु-
 मानात् स्मृतीनां प्रणेतृषु । कपिलप्रभृतीनाञ्चा-

तर्हि सांख्यादिस्मृतीनामपि धर्मे तात्पर्येण ग्रामाण्यमस्तु तच्चं तु
 ब्रह्मैवेत्यविरोध इत्यत आह ॥ नैवमिति ॥ तच्चे विकल्पानुपपत्ते-
 र्निरवकाशस्मृत्यनुसारेण श्रुतिव्याख्यानमुचितं सावकाशनिरवका-
 शयोर्निरवकाशं बलीय इति न्यायादित्याह ॥ तस्मादिति ॥ श्रुति-
 विरोधे स्मृत्यप्रामाण्यस्येष्टत्वात् पूर्वपक्षो न युक्त इति शङ्कते ॥ कथ-
 मिति ॥ ये स्वातन्त्र्येण श्रुत्यर्थं ज्ञातुं शक्नुवन्ति तेषामयं पूर्वप-
 क्षो न भवेत्, साङ्ख्यवृद्धेषु श्रद्धालूनां तु भवेदित्याह ॥ भवेदिति ॥

र्षं ज्ञानमप्रतिहतं स्मर्यते, श्रुतिश्च भवति “ऋ-
 षिं^x प्रसूतं कपिलं^x यस्तमग्रे^x ज्ञानैर्बिभर्ति^x जाय-
 मानं^x पश्येत् ” इति । तस्मान्नैषां मतमयथार्थं
 शक्यं सम्भावयितुं, तर्कावष्टम्भेन च तेऽर्थं प्र-
 तिष्ठापयन्ति, तस्मादपि स्मृतिबलेन वेदान्ता
 व्याख्येया इति पुनराक्षेपः, तस्य समाधिर्नान्य-
 स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गादिति । यदि स्मृत्य-
 नवकाशदोषप्रसङ्गेनेश्वरकारणवादआक्षिप्येतै-
 वमप्यन्या ईश्वरकारणवादिन्यः स्मृतयोऽनव-
 काशाः प्रसज्येरन् ता उदाहरिष्यामः । “ यत्^x
 तत् सूक्ष्ममविज्ञेयम् ” इति परं ब्रह्म प्रकृत्य
 “ स त्वन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यत ” इति
 चोक्त्वा “ तस्मादिव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्त-
 म ” इत्याह । तथान्यत्रापि “ अव्यक्तं पुरुषे ब्र-
 ह्मन् निर्गुणे सम्प्रलीयते ” इत्याह ।

तेषामतीन्द्रियार्थज्ञानवच्चाच्च तत्र श्रद्धा स्यादित्याह ॥ कपिलप्रभृती-
 नां चेति ।

“ आदौ यो जायमानं च कपिलं जनयेदृषिम् ।

प्रसूतं बिभृयात् ज्ञानैस्तं पश्येत् परमेश्वरम् ” ॥ इति

श्रुतियोजना । यथा साङ्ख्यस्मृतिविरोधाद्ब्रह्मवादस्त्याज्य इति
 त्वयोच्यते तथा स्मृत्यन्तरविरोधात् प्रधानवादस्त्याज्य इति मयो-
 च्यत इति सिद्धान्तयति ॥ तस्य समाधिरिति ॥ तस्माद्ब्रह्मणः स-

अतश्च सङ्क्षेपमिमं शृणुध्वं

नारायणः 'सर्वमिदं' पुराणः ।

स सर्गकाले च करोति सर्गं

संहारकाले च तदति भूयः" ॥ इति

पुराणे, भगवद्गीतासु च 'अहं कृत्स्नस्य जग-

तः प्रभवः' प्रलयस्तथा" इति, परमात्मानमेव

च प्रकृत्यापस्तम्बः पठति "तस्मात् कार्याः

प्रभवन्ति सर्वे' समूलं शाश्वतिकः स नित्यः"

इति । एवमनेकशः स्मृतीष्वपीश्वरः कारण-

त्वेनोपादानत्वेन च प्रकाश्यते । स्मृतिबलेन

प्रत्यवतिष्ठमानस्य स्मृतिबलेनैवोत्तरं प्रवक्ष्या-

मि इत्यतोऽयमन्यस्मृत्यनवकाशदोषोपन्या-

सः । दर्शितं तु श्रुतीनामीश्वरकारणवादं प्रति

तात्पर्यं, विप्रतिप्रत्तो च स्मृतीनामवश्यकर्तव्ये-

काशादव्यक्तं मायायां लीनं सूक्ष्मात्मकं जगदिति यावत् । इतिहास-
वाक्यान्युक्त्वा पुराणसम्प्रतिमाह ॥ अनश्चेति ॥ प्रभवत्यस्मादिति
प्रभवो जन्महेतुः, प्रलीयते तस्मिन्निति प्रलयो लयाधिष्ठानं, तस्मात्
कर्तुरीश्वरात् कार्याः ब्रह्मादयः प्रभवन्ति । स एव मूलमुपादानं किं-
परिणामि न शाश्वतिकः कूटस्थः अतः स नित्य इत्यर्थः । ननु श्रुति-
विरोधः किमिति नोक्त इत्यत आह ॥ स्मृतिबलेनेति ॥ स्मृतीनां
मिथो विरोधे कथं तच्च निर्णयस्तत्राह ॥ दर्शितान्विवेचति ॥ श्रुतिभिरे-
व तच्च निर्णय इत्यर्थः । स्मृतीनां का गतिरित्यत आह ॥ विप्रतिप-
त्तौ चेति ॥ वस्तुतत्त्वे स्मृतीनां मिथो विरोधे वस्तुनि विकल्पायोगात्

ऽन्यतरपरिग्रहेऽन्यतरस्य परित्यागे च श्रुत्य-
 नुसारिण्यः स्मृतयः प्रमाणमैनपेक्ष्या इतराः, त-
 दुक्तं प्रमाणलक्षणे “विरोधे^{विरोधः} त्वनपेक्षं स्यादे-
 सति^{सति} त्वनुमानम्” इति । न चातीन्द्रियानर्थान्
 श्रुतिमन्तरेण कश्चिदुपलभत इति शक्यं सम्भाव-
 यितुं, निमित्ताभावात्, शक्यं कपिलादीनां सि-
 द्धानामप्रतिहतज्ञानत्वादिति चेत्, न सिद्धरपि
 सापेक्षत्वात् । धर्मानुष्ठानापेक्षाहिसिद्धिः, स च
 धर्माश्चोदनलक्षणः, ततश्च पूर्वसिद्धायाश्चोद-
 नाया अर्थो न पश्चिमसिद्धपुरुषवचनवशेनाति-
 शङ्कितुं शक्यते, सिद्धव्यपाश्रयकल्पनायामपि

कृत्तश्रुतिमूला स्मृतयः प्रमाणं, इतरास्तु कल्प्यश्रुतिमूला न प्रमा-
 णमित्यर्थः कृत्तश्रुतिविरोधे स्मृतिर्न प्रमाणमित्यत्र जैमिनीयन्या-
 यमाह ॥ तदुक्तमिति ॥ औदुम्बरं स्पृष्टोद्वायेदिति प्रत्य-
 क्षश्रुतिविरुद्धा सा सर्वा वेष्टयितव्येति स्मृतिर्मानं न वेति सन्देहे
 मूलश्रुत्यनुमानान्मानमिति प्राप्ते सिद्धान्तः कृत्तश्रुतिविरोधे स्मृति-
 प्रामाण्यमनपेक्षमपेक्षाशून्यं हेयमिति यावत् । हि यतोऽसति विरो-
 धे श्रुत्यनुमानं भवति, अत्र तु विरोधे सति श्रुत्यनुमानायोगान्मूला-
 भावात् सर्ववेष्टनस्मृतिरप्रमाणमित्यर्थः । अस्तु साङ्ख्यस्मृतिः प्रत्यक्ष-
 मूलेत्यत आह ॥ न चेति ॥ योगिनां सिद्धिमहिम्नाऽतीन्द्रियज्ञानं स-
 म्भावयितुं शक्यमिति शङ्कते ॥ शक्यमिति ॥ कपिलादिभिः किला-
 दौ वेदप्रामाण्यं निश्चित्य तदर्थस्य धर्मस्यानुष्ठानेन सिद्धिः सम्पादिता,
 तथा सिद्ध्या प्रणीतस्मृत्यनुसारेणानादिश्रुतिपीडा न युक्तोपजीव्यविरो-

बहुत्वात्, सिद्धानां, प्रदर्शितेन प्रकारेण स्मृति-
 विप्रतिपत्तौ सत्यां न श्रुतिव्यपाश्रयादन्यत् नि-
 र्णयकारणमस्ति । परतन्त्रप्रज्ञस्यापि नाकस्मा-
 त् स्मृतिविशेषविषयः पक्षपातो युक्तः, कस्य-
 चित् क्वचित्तु पक्षपाते सति पुरुषमतिवैश्वरूप्ये-
 ण तत्त्वाव्यवस्थानप्रसङ्गात्, तस्मात्तस्यापि
 स्मृतिविप्रतिपत्त्युपन्यासेन श्रुत्यनुसाराननु-
 सारविषयविवेचनेन च सन्मार्गे प्रज्ञा संग्रहणी-
 या । या तु श्रुतिः कपिलस्य ज्ञानातिशयं प्रदर्श-
 यन्ती प्रदर्शिता न तथा श्रुतिविरुद्धमपि कपि-
 लं मतं श्रद्धातुं शक्यं, कपिलमिति शब्दसामा-
 न्यमात्रत्वात् । अन्यस्य च कपिलस्य सगरपु-

धादिति परिहरति ॥ न सिद्धेरपीति ॥ अतिशङ्कितुमिति, ॥ श्रुती-
 नां मुख्यार्थमतिक्रम्योपचरितार्थत्वं शङ्कितुं न शक्यत इत्यर्थः । स्वतः-
 सिद्धेर्वेदो नोपजीव्य इति चेन्नानीश्वरस्य स्वतः सिद्धौ मानाभावात् ।
 अङ्गीकृत्याप्याह ॥ सिद्धेति ॥ सिद्धानां वचनमाश्रित्य वेदार्थकल्पना
 यामपि सिद्धोक्तीनां मिथो विरोधे श्रुत्याश्रितमन्वायुक्तिभिरेव वेदार्थ-
 निर्णयो युक्त इत्यर्थः । श्रुतिरूपाश्रयं विना सिद्धोक्तिमात्रं न तत्त्वनि-
 र्णयकारणमित्यक्षरार्थः । ननु मन्दमतेः साङ्ख्यस्मृतौ श्रद्धा भवति त-
 स्य मतिः वेदान्तमार्गे कथमानेयेत्यत आह ॥ परतन्त्रेत्यादिना ॥
 ननु श्रुत्या कपिलस्य सर्वज्ञत्वोक्तेस्तन्मते श्रद्धा दुर्वारित्यत आह ॥ या
 त्विति ॥ कपिलशब्दमात्रेण साङ्ख्यकर्ता श्रौत इति भ्रान्तिरयुक्ता, त-
 स्य द्वैतवादिनः सर्वज्ञत्वायोगादत्र च सर्वज्ञानसम्भूतत्वेन श्रुतः कपि-

त्राणां प्रतप्तुं वासुदेवनान्नः स्मरणात्, अन्यार्थ-
दर्शनस्य च प्राप्तिरहितस्यासाधकत्वात्। भव-
ति चान्या मनोर्माहात्यं प्रख्यापयन्ती श्रुतिः
“यद्वै किञ्च मनुरवदत् तद्वेषजम्” इति। मनु-
ना च

“सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।
समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति” इति-
सर्वात्मत्वदर्शनं प्रशंसता कपिलं मतं नि-
न्द्यत इति गम्यते। कपिलो हि न सर्वात्मत्वदर्श-
नमनुमन्यते, आत्मभेदाभ्युपगमात्।
महाभारतेऽपि च “बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो
एक एव तु” इति विचार्य “बहवः पुरुषा राज-
न् साङ्ख्ययोगविचारिणां” इति परपक्षमुपन्य-
स्य तद्व्यादासेन-

लो वासुदेवांश एव, स हि सर्वात्मत्वज्ञानं वैदिकं साङ्ख्यमुपदिशतीति
सर्वज्ञ इति भावः। प्रतप्तुः प्रदाहकस्य। किञ्च यः कपिलं ज्ञानैर्बिभर्ति-
तमोश्चरं पश्येदिति विधीयते, तथा चान्यार्थस्य ईश्वरप्रतिपत्तिशेषस्य
कपिलसर्वज्ञत्वस्य दर्शनमनुवादस्तस्य मानान्तरेण प्राप्तिशून्यस्य स्वा-
र्थसाधकत्वायोगान्नानुवादमात्रात् सर्वज्ञत्वसिद्धिरित्याह॥ अन्यार्थेति॥
द्वैतवादिनः कपिलस्य श्रौतत्वं निरस्य ब्रह्मवादिनो मनोः श्रौतत्वमाह
॥ भवति चेति॥ इतिहासेऽपि कपिलमतनिन्दापूर्वकमद्वैतं दर्शयामि-
त्याह॥ महाभारतेऽपीति॥ पुरुषाः आत्मानः किं वस्तुतो भिन्नाः उत स-

“बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते ।
तथा तं पुरुषं विश्वमारूपास्यामि गुणाधिकम्” ॥

इत्युपक्रम्य-

“ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहिसंज्ञिताः ।
सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित् क्वचित् ॥
विश्वमूर्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः ।
एकश्चरति भूतेषु स्वैरचारी यथासुखम्” ॥ इति
सर्वात्मतैव निर्द्धारिता । श्रुतिश्च सर्वात्मतायां भवति
“यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” ॥ इति-
एवंविधा । अतश्चात्मभेदकल्पनयापि कापि
लस्य तन्त्रं वेदविरुद्धं वेदानुसारिमनुवचनवि-
रुद्धञ्च । न केवलं स्वतन्त्रप्रकृतिपरिकल्पनयै-

र्वदृश्यानां प्रत्यगात्मा एक इति विमर्शार्थः । बहूनां पुरुषाकाराणां देहानां
यथैका योनिरुपादानं पृथ्वी तथा तं पुरुषमात्मानं विश्वं सर्वोपादान-
त्वेन सर्वात्मकं सर्वज्ञत्वादिगुणैः सम्पन्नं कथयिष्यामि विश्वे सर्वे लोक-
प्रसिद्धादेव तिर्यङ्मनुष्यादीनां मुर्धानोऽस्यैवेति विश्वमूर्धा, एकस्वैव
सर्वक्षेत्रेषु प्रतिबिम्बभावेन प्रविष्टत्वात्, एवं विश्वभुजत्वादियोजना ।
सर्वभूतेष्वेकश्चरति अवगच्छति सर्वज्ञ इत्यर्थः । स्वैरचारी स्वतन्त्रः, नास्य
नियन्ता कश्चिदस्ति सर्वेश्वर इत्यर्थः ॥ यथा सुखमिति ॥ विशोकान-
न्दस्वरूप इति यावत् । कापिलतन्त्रस्य वेदमूलस्मृतिविरोधमुक्त्वा सा-
क्षाद्देदविरोधमाह ॥ श्रुतिश्चेति ॥ यस्मिन् ज्ञानकाले केवलं स्वतन्त्रप्र-
कृतिकल्पनयैव वेदविरुद्धं न किन्त्वात्मभेदकल्पनयापीति सिद्धमिति

वेति, वेदस्य हि निरपेक्षं स्वार्थं प्रामाण्यं स्वेखि
रूपविषये' पुरुषवचसां तु मूलान्तरापेक्षं । व-
क्तृस्मृतिव्यवहितञ्चेति विप्रकर्षः, तस्माद्वेदवि-
रुद्धे विषये स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो न दोषः ॥ १॥
कुतश्च स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो न दोषः ॥

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

प्रधानादितराणि यानि प्रधानपरिणामत्वेन
स्मृतौ कल्पितानि महादादीनि न तानि वेदलोके
वोपलभ्यन्ते, भूतेन्द्रियाणि तावत् लोकवेदप्र-
सिद्धत्वात् शक्यन्ते स्मर्तुं अलोकवेदप्रसिद्धत्वा-
त्तु महादादीनां पृष्ठस्येवेन्द्रियार्थस्य न स्मृतिरव-
कल्पते' यदपि क्वचित् तत्परमिव श्रवणमव-

सम्बन्धः । स्मृतिविरोधे वेदस्यैवाप्रामाण्यं किं न स्यादित्यत आह ॥ वे-
दस्य हीति ॥ वेदस्य प्रामाण्यं स्वतः सिद्धमपौरुषेयत्वात् पौरुषेयवा-
क्यानां स्वार्थस्मृतितन्मूलानुभवयोः कल्पनया प्रामाण्यं ज्ञेयमिति व्य-
वहितं, परतः प्रामाण्यमिति विप्रकर्षः, श्रुतिस्मृत्योर्विशेष इत्यक्षरार्थः ।
समयोर्विरोधे हि निरवकाशेन सावकाशं बाध्यमिह स्वतः परतः प्रा-
माण्ययोर्वैषम्यात् इति निश्चितप्रामाण्येन चानुपसंजातविरोधिना
वेदवाक्येन विरुद्धस्मृतेरेव बाध इति भावः ॥ तस्मादिति ॥ विशेषादित्य-
र्थः, भ्रान्तिमूलत्वसम्भवादिति भावः ॥ १ ॥

महदहङ्कारौ तावदप्रसिद्धौ अहङ्कारप्रकृतिकत्वेन तन्मात्राण्यप्यप्र-
सिद्धानि स्मर्तुं न शक्यन्त इत्याह ॥ इतरेषाञ्चेति ॥ ननु महतः

भासते तदप्यतत्परं व्याख्यातं 'आनुमानिक-
मप्येकेषाम्' इत्यत्र । कार्यस्मृतेरप्रामाण्यात्
कारणस्मृतरप्यप्रामाण्यं युक्तमित्यभिप्रायः, त-
स्मादपि न स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो दोषः । तर्का-
वष्टम्भं तु न विलक्षणत्वादित्यारभ्योन्मथिष्यति २॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

एतेन साङ्ख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिर-
पि प्रत्याख्याता द्रष्टव्येत्यतिदिशति, तत्रापि
श्रुतिविरोधेन प्रधानं स्वतन्त्रमेव कारणं महदा-
दीनि च कार्याणि अलोकवेदप्रसिद्धानि कल्प्य-
न्ते । नन्वेवं सति समानन्यायत्वात् पूर्वेणैवेतद्ग-
तं किमर्थं पुनरतिदिश्यते, अस्ति तत्राभ्यधि-
का शङ्का सम्यग्दर्शनाभ्युपायो हि योगो वेदे

परमव्यक्तमिति श्रुतेर्प्रासङ्गिकं महदादीनां त्यत आह ॥ यदपीति ॥
सूत्रात्पर्यमाह ॥ कार्येति ॥ सांख्यस्मृतेर्महदादिष्विव प्रधानेऽपि प्रा-
माण्यं नेति निश्चीयत इत्यर्थः । सांख्यस्मृतिबाधेऽपि तदुक्तयुक्तीनां
कथं बाध इत्यत आह ॥ तर्केति ॥ २ ॥

ब्रह्मण्युक्तसमन्वयः प्रधानवाऽयोगस्मृत्या विरुध्यते न वेति सन्दे-
हे पूर्वन्यायमतिदिशति ॥ एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ अतिदेशत्वात्
पूर्ववत् सङ्ख्यादिकं द्रष्टव्यं । पूर्वत्रानुक्तनिरासं पूर्वपक्षमाह ॥ अस्ति-
ह्यत्रेति ॥ निदिध्यासनं योगः । त्रीणि उरोऽग्नीवाशिरोऽस्युन्नतानि य-
स्मिञ्छरीरे तत् त्र्यम्बकं त्रिरुन्नतमिति पाठश्चेच्छान्दसः । यस्मीतेति

विहितः “श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासित-
 व्यः” इति “त्रिरुन्नतं^x स्थाप्य समं शरीरम्”
 इत्यादिना चासनादिकल्पनापुरःसरं बहुप्र-
 पञ्चं योगविधानं श्वेताश्वतरोपनिषदि दृश्यते,
 लिङ्गानि च वेदिकानि योगविषयाणि सहस्र-
 श उपलभ्यन्ते, “तां योगमिति मन्यन्ते स्थि-
 रामिन्द्रियधारणाम्” इति, “विद्यामेतां योग-
 विधिं च कृत्स्नम्” इति चैवमादीनि । योगशा-
 स्त्रेऽपि “अथ तत्त्वदर्शनाभ्युपायो योगः”
 इति सम्प्रतिपत्त्या^१ दर्शनाभ्युपायत्वेनैव योगोऽङ्गीक्रि-
 यते, अतः सम्प्रतिपत्तार्थैकदेशत्वादष्टकादिस्मृ-
 तिवद्योगस्मृतिरप्यनपवदनीया भविष्यतीति ।
 इयमप्यधिका शङ्कातिदेशेन निवर्त्यते । अर्थैक-
 देशसम्प्रतिपत्तावप्यर्थैकदेशविप्रतिपत्तेः- पूर्वो-

शेषः । न केवलं योगे विधिः किन्तु योगस्य ज्ञापकान्तर्यवादवाक्या-
 न्यपि सन्तीत्याह ॥ लिङ्गानि चेति ॥ तां पूर्वोक्तां धारणां योगविदो योगं
 परमं तप इति मन्यन्ते । उक्तमेतां ब्रह्मविद्यां योगविधिं ध्यानप्रकारं च
 मृत्युप्रसादान्नचिक्रेता लब्ध्वा ब्रह्म प्राप्त इति सम्बन्धः । योगस्मृतिः
 प्रधानादितत्त्वांशोऽपि प्रमाणात्वेन स्वीकार्या । सम्प्रतिपन्नः प्रामा-
 णिकोऽर्थैकदेशो योगरूपो यस्यास्तत्त्वादित्यर्थः । अष्टकाः कर्तव्याः
 गुरुरनुगन्तव्य इत्यादिश्रुतीनां वेदाविरुद्धार्थकत्वान्मूलश्रुत्यनुमानेन
 प्रामाण्यमुक्तं प्रमाणलक्षणे । एवं योगस्मृतेर्योगे प्रामाण्यात्तत्त्वांशोऽपि
 प्रामाण्यमिति पुर्वपक्षमनूय सिद्धान्तयति ॥ इयमिति ॥ ननु बौ-

क्ताया दर्शनात् । सतीष्वप्यध्यात्मविषयासु ब-
 ह्वीषु स्मृतिषु साङ्ख्ययोगस्मृत्योरेव निराकर-
 णाय यत्नः कृतः, साङ्ख्ययोगो हि परमपुरुषा-
 र्थसाधनत्वेन लोके प्रख्यातो शिष्टैश्च परिगृही-
 तौ लिङ्गेन च श्रौतेनोपबृंहितौ, 'तत्कारणं सा-
 ङ्ख्ययोगाभिपन्नं' 'ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः' रि-
 ति । निराकरणं तु न साङ्ख्यज्ञानेन वेदनिरपेक्षेण
 योगमार्गेण वा निःश्रेयसमधिगम्यत इति । श्रुति-
 र्हि वैदिकादात्मैकत्वविज्ञानादन्यन्निःश्रेयससा-
 धनं वारयति 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः
 पन्था विद्यतेऽयनाय' इति । द्वैतिनो हि ते साङ्ख्या
 योगाश्च नात्मैकत्वदर्शिनः । यत्तु दर्शनमुक्तं 'त-
 त्कारणं साङ्ख्ययोगाभिपन्नं' मिति वैदिकमेव
 तत्र ज्ञानं ध्यानं च साङ्ख्ययोगशब्दाभ्यामभि-
 लप्यते प्रत्यासत्तेरित्यवगन्तव्यं, येन त्वंशेन न

द्वादिस्मृतयोऽत्र किमिति न निराकृता इत्यत आह ॥ सतीष्वपीति ॥
 तासां प्रतारकत्वेन प्रसिद्धत्वादशिष्टैः पशुत्रायैर्गृहीतत्वाद्देदबाह्यत्वा-
 चात्रोपेक्षेति भावः ॥ तत्कारणमिति ॥ तेषां प्रकृतानां कामानां
 कारणं सांख्ययोगाभ्यां विवेकध्यानाभ्यामभिपन्नं प्रत्यक्तया प्राप्तं देवं
 ज्ञात्वा सर्वपाशैरविद्यादिभिर्मुच्यत इत्यर्थः । समूलत्वे स्मृतिद्वयस्य
 निरासः किमिति कृत इत्यत आह ॥ निराकरणन्तिवति ॥ इति हे-
 तोः, कृतमिति शेषः ॥ प्रत्यासत्तेरिति ॥ श्रुतिस्थसाङ्ख्ययोगशब्दयोः

विरुध्यते तेनेष्टमेव साङ्ख्ययोगस्मृत्योः साव-
 काशत्वं । तद्यथा “ऽसङ्गो ह्ययं पुरुषः” इत्ये-
 वमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव पुरुषस्य विशुद्धत्वं नि-
 गुणपुरुषनिरूपणेन साङ्ख्यैरभ्युपगम्यते । तथा
 च योगैरपि “अथ परिव्राट् विवर्णवासा मुण्डो-
 ऽपरिग्रहः” इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव निवृत्ति-
 निष्ठत्वं प्रव्रज्याद्युपदेशेनानुगम्यते । एतेन
 सर्वाणि तर्कस्मरणानि प्रतिवक्तव्यानि, तान्य-
 पि तर्कोपपत्तिभ्यां तत्त्वज्ञानाद्योपकुर्वन्तीति
 चेत्, उपकुर्वन्तु नाम, तत्त्वज्ञानं तु वेदान्तवा-
 क्येभ्य एव भवति “नावेदविन्मनुते तं ब्रह्मन्तं”
 “तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि” इत्येवमादिश्रु-
 तिभ्यः ॥ ३ ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च श-
 ब्दात् ॥ ४ ॥

ब्रह्मास्य जगतो निमित्तकारणं प्रकृतिश्चेत्य-

सजातीयश्रुत्यर्थग्राहित्वादिति यावत् । किं सर्वांशेषु स्मृत्यप्रामाण्यं
 नेत्याह ॥ धेन त्वंशेनेति ॥ ब्रह्मवादस्य कणभक्षादिभिर्विरोधमाश-
 ङ्ख्यातिदिशति ॥ एतेनेति ॥ श्रुतिविरोधेनेत्यर्थः ॥ उपकारकबाधो
 न युक्त इत्याशङ्क्य योऽंश उपकारकः स न बाध्यः किन्तु तत्त्वांश
 इत्याह ॥ तान्यपीति ॥ तर्कोऽनुमानं, तदनुग्राहिका युक्तिरुपपत्तिः ३

स्य पक्षस्याक्षेपः स्मृतिनिमित्तः परिहृतः, तर्क-
निमित्त इदानीमाक्षेपः परिह्रियते । कुतः पुनर-
स्मिन्नवधारिते आगमार्थे तर्कनिमित्तस्याक्षेप-
स्यावकाशः । ननु धर्म इव ब्रह्मण्यप्यनपेक्ष आ-
गमो भवितुमर्हति, भवेदयमवष्टम्भो यदि प्र-
माणान्तरानवगाह्य आगममात्रप्रमेयोऽयमर्थः
स्यादनुष्ठेयरूप इव धर्मः, परिनिष्पन्नरूपं तु
ब्रह्मावगम्यते । परिनिष्पन्ने च वस्तुनि प्रमाणा-
न्तराणामस्त्यवकाशो यथा पृथिव्यादिषु । य-
था च श्रुतीनां परस्परविरोधे सत्येकवशेनेतरा
नीयन्ते, एवं प्रमाणान्तरविरोधेऽपि तद्वशेनैव

स्मृतीनामप्रामाण्यात्ताभिः समन्वयस्य न विरोध इति सिद्धान्त-
विलक्षणत्वात् वृत्तानुवादेनास्याधिकरणस्य तात्पर्यमाह ॥ ब्रह्मास्येति ॥
पूर्वपक्षमाक्षिपति ॥ कुतः पुनरिति ॥ अनवकाशे हेतुमाह ॥ ननु
धर्म इवेति ॥ मानान्तरानपेक्षे वैदैक्यसमधिगम्ये ब्रह्मण्यनुमानात्म-
कतर्कस्याप्रवेशस्तेनाक्षेपस्यानवकाशः, भिन्नविषयत्वात् तर्कवेदयोरि-
त्यर्थः । सिद्धस्य मानान्तरगम्यत्वादेकविषयत्वाद्विरोध इति पूर्वपक्षं स-
मर्थयते । भवेदयमिति । अवष्टम्भो दृष्टान्तः । नन्वेकविषयत्वेन विरो-
धेऽपि श्रुतिविरोधान्मानान्तरमेव बाध्यतामित्यत आह ॥ यथा चे-
ति ॥ प्रबलश्रुत्या दुर्बलश्रुतिबाधवान्निरवकाशमानान्तरेण लक्षणवृत्त्या
सावकाशश्रुतिनयनं युक्तमित्यर्थः । किञ्च ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्ष-
हेतुत्वेन प्रधानस्यान्तरङ्गं तर्कस्तस्यापरोक्षदृष्टान्तगोचरत्वेन प्रधानवद-
परोक्षार्थविषयत्वात्, शब्दस्तु परोक्षार्थकत्वाद्बहिरङ्गमतस्तर्केण बा-

श्रुतिर्नीयते । दृष्टसाधर्म्येण चादृष्टमर्थं समर्पय-
 न्ती युक्तिरनुभवस्य सन्निकृष्यते, विप्रकृष्यते तु
 श्रुतिरैतित्यमात्रेण स्वार्थाभिधानात् । अनुभ-
 वावसानं च ब्रह्मविज्ञानमविद्याया निवर्तकं
 मोक्षसाधनञ्च दृष्टफलतयेष्यते । श्रुतिरपि “श्रो-
 तव्यो मन्तव्यः” इति श्रवणव्यतिरेकेण मननं
 विदधती तर्कमप्यत्रादर्तव्यं दर्शयति । अतस्तर्क-
 निमित्तः पुनराक्षेपः क्रियते, न विलक्षणत्वा-
 दस्येति । यदुक्तं चेतनं ब्रह्म जगतः प्रकृति-
 रिति तन्नोपपद्यते कस्माद्विलक्षणत्वादस्य वि-
 कारस्य प्रकृत्याः । इदं हि ब्रह्मकार्यत्वेना-
 भिप्रेयमाणं जगद्ब्रह्मविलक्षणं अचेतनमशु-
 द्धञ्च दृश्यते, ब्रह्म च जगद्विलक्षणं चेतनं शुद्धं
 च श्रूयते । न च विलक्षणत्वे प्रकृतिविकारभा-

ध्य इत्याह ॥ दृष्टेति ॥ ऐतित्यमात्रेण परोक्षतयेति यावत् । अनुभवस्य
 प्राधान्यं दर्शयति ॥ अनुभवावसानञ्चेति ॥ नैषा तर्केण मतिरित्य-
 र्थवादेन तर्कस्य निषेधमाशङ्क्य विधिविरोधान्मैवमित्याह ॥ श्रुति-
 रपीति ॥ एवं पूर्वपक्षं सम्भाव्य चेतनब्रह्मकारणवादिवेदान्तसमन्व-
 यः, क्षित्यादिकं न चेतनप्रकृतिकं कार्यद्रव्यत्वात् घटवादिति साङ्ख्य-
 योगन्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे स्मृतेर्मूलाभावात् दुर्बलत्वेऽ-
 प्यनुमानस्य व्याप्तिमूलत्वेन प्राबल्यात्तेन विरुध्यत इति प्रत्युदाहर-
 णेन पूर्वपक्षयति ॥ न विलक्षणत्वादिति ॥ पूर्वोत्तरपक्षयोः सम-

वो दृष्टः, न हि रुचकादयो विकारा मृत्प्रकृति-
का भवन्ति, शरावादयो वा सुवर्णप्रकृतिकाः,
मृदैव तु मृदन्विताः विकाराः क्रियन्ते, सुव-
र्णे च सुवर्णान्विताः, तथेदमपि जगदचेतनं
सुखदुःखमोहान्वितं सदैवचेतनस्यैव सुखदुःख-
मोहात्मकस्य कारणस्य कार्यं भवितुमर्हति न
विलक्षणस्य ब्रह्मणः, ब्रह्मविलक्षणत्वञ्चास्य
जगतोऽशुद्धचेतनत्वदर्शनादवगन्तव्यं । अशुद्धं
हीदं जगत् सुखदुःखमोहात्मकतया प्रीतिपरि-
तापविषादादिहेतुत्वात् 'स्वर्गनरकाद्युच्चावचप्र-
पञ्चत्वाच्च । अचेतनं चेदं जगत् चेतनं प्रति कार्य-
कारणभावेनोपकरणभावोपगमात्, न हि सा-
म्ये सत्युपकार्योपकारकभावो भवति, न हि प्र-
दीपौ परस्परस्योपकुरुतः । ननुचेतनमपि का-

न्वयासिद्धिः तत्सिद्धिश्चेति पूर्ववत् फलं, जगन्न ब्रह्मप्रकृतिकं तद्विलक्षण-
त्वात् यद्यद्विलक्षणं तन्न तत्प्रकृतिकं यथा मृद्विक्षलणा रुचकादय इत्यर्थः ।
सुखदुःखमोहाः सत्त्वरजस्तमांसि, तथा च जगत् सुखदुःखमोहात्मक-
सामान्यप्रकृतिकं तदन्वितत्वात् यदित्थं तत्तथा यथा मृदन्विता घटा-
दय इत्याह ॥ मृदैवेति ॥ विलक्षणत्वं साधयति ॥ ब्रह्मविलक्षणत्वञ्चे-
ति ॥ यथा हि एक एव स्त्रीपिण्डः पतिसपत्न्युपपत्तीनां प्रीतिपरितापवि-
षादादीन् करोति एवमन्येऽपि भावा द्रष्टव्याः । तत्र प्रीतिः सुखं, परितापः
शोकः, विषादो भ्रमः, आदिपदात् रागादिग्रहः । उभयोश्चेतनत्वेन सा-

र्यकारणं स्वामिभृत्यन्यायेन भोक्तुरूपकरिष्यति,
 न, स्वामिभृत्ययोरप्यचेतनांशस्यैव चेतनं प्रत्यु-
 पकारकत्वात् । यो त्येकस्य चेतनस्य परिग्रहे
 बुद्ध्यादिरचेतनभागः स एवान्यस्य चेतनस्यो-
 पकरोति न तु स्वयमेव चेतनश्चेतनान्तरस्य उ-
 पकरोत्यपकरोति वा निरतिशया त्यक्तारश्चे-
 तना इति साङ्ख्या मन्यन्ते, तस्मादचेतनं कार्य-
 कारणं । न च काष्ठलोष्टादीनां चेतनत्वे किञ्चित्प्र-
 माणमस्ति, प्रसिद्धश्चायं चेतनाचेतनविभागो
 लोके, तस्माद्ब्रह्मविलक्षणत्वान्नेदं जगत् तत्प्रकृ-
 तिकं । योऽपि कश्चिदाचक्षीत श्रुत्या जगतश्चे-
 तनप्रकृतिकतां तद्वल्लेनैव समस्तं जगच्चेतनमव-
 गमिष्यामि प्रकृतिरूपस्य विकारेऽन्वयदर्शना-
 त्, अविभावनं तु चैतन्यस्य परिणामविशेषाद्ब्र-

म्यादुपकार्योपकारकभावो न स्यादित्ययुक्तं स्वामिभृत्ययोर्व्यभिचारा-
 दिति शङ्कते ॥ ननु चेतनमपीति ॥ भृत्यदेहस्यैव स्वामिचेतनोपका-
 रकत्वान्न व्यभिचार इत्याह ॥ नेत्यादिना ॥ उत्कर्षापकर्षशून्यत्वाच्चे-
 तनानां मिथो नोपप्रकारकत्वमित्याह ॥ निरतिशया इति ॥ तस्मादुप-
 कारकत्वात् । श्रुतचेतनप्रकृतिकत्वबलेन जगच्चेतनमेवेत्येकदेशमतमु-
 त्थापयति ॥ योऽपीति ॥ घटादेश्चेतनत्वमनुपलब्धिबाधितं इत्यत आ-
 ह ॥ अविभावनन्त्विति ॥ अतः कारणान्यपरिणामत्वात् सतोऽपि
 चैतन्यस्यानुपलब्धिरित्यर्थः । अन्तःकरणादन्यस्य वृत्त्युपरागदशाया-

विष्यति, यथा रूपष्टचैतन्यानामप्यात्मनां स्वा-
 पमूर्च्छाद्यवस्थासु चैतन्यं न विभाव्यते, एवं का-
 ष्टलौष्टादीनामपि चैतन्यं न विभावयिष्यते ।
 एतस्मादेव च विभावितत्वाविभावितत्वकृता-
 त् विशेषाद्रूपादिभावाभावाभ्यां च कार्यकार-
 णानामात्मनां च चेतनत्वाविशेषेऽपि गुणप्रधा-
 नभावो न विरोत्स्यते । यथा च पार्थिवत्वाविशे-
 षेऽपि मांससूपौदनादीनां प्रत्यात्मवर्तिनो वि-
 शेषात् परस्परौपकारित्वं भवत्येवंमिहापि भ-
 विष्यति, प्रविभागप्रसिद्धिरप्यत एव न विरो-
 त्स्यत इति । तेनापि कथञ्चिच्चेतनत्वाचेतनत्व-
 लक्षणं विलक्षणत्वं परिह्रियेत । शुद्ध्यशुद्धि-
 त्वलक्षणं तु विलक्षणत्वं नैव परिह्रियते, न चे-
 तरदपि विलक्षणत्वं परिहर्तुं शक्यत इत्याह ।
 तथात्वं च शब्दादिति । अनवगम्यमानमेव ही-

मेव चैतन्याभिव्यक्तिर्नान्यदेति भावः । वृत्त्यभावे चैतन्यानभिव्यक्तौ
 दृष्टान्तः ॥ यथेति ॥ आत्मानात्मनोश्चेतनत्वे स्वस्वामिभावः कुत इ-
 त्यत आह ॥ एतस्मादेवेति ॥ साम्येपि प्रातिस्विकस्वरूपविशेषाच्छे-
 षशेषित्वे दृष्टान्तः ॥ यथा चेति ॥ चेतनाचेतनभेदः कथमित्यत आ-
 ह ॥ प्रविभागेति ॥ चैतन्याभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिभ्यामित्यर्थः । सर्वस्य
 चेतनत्वमेकदेश्युक्तमङ्गीकृत्य सांख्यः परिहरति ॥ तेनापि कथञ्चिदि-
 ति ॥ अङ्गीकारं त्यक्त्वा सूत्रशेषेण परिहरति ॥ न चेत्यादिना ॥ इतर-

दं 'लोके' समस्तस्य वस्तुनः चेतनत्वं चेतनप्र-
 कृतिकत्वश्रवणाच्छब्दशरणतया केवलयोत्प्रे-
 क्षते तच्च शब्देनैव विरुध्यते, यतः शब्दादपि
 तथात्वमवगम्यते । तथात्वमिति प्रकृतिविल-
 क्षणत्वं कथयति । शब्द एव विज्ञानं चाविज्ञानं
 चेति कस्यचिद्विभागस्याचेतनतां श्रावयन् चे-
 तनाद्ब्रह्मणो विलक्षणमचेतनं जगच्छ्रावयति ॥४॥
 ननु चेतनत्वमपि कचिदचेतनत्वाभिमतानां भू-
 तेन्द्रियाणां श्रूयते, यथा, "मृदब्रवीदापोऽब्रुव-
 न्" इति "तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्त" इति
 चैवमाद्या भूतविषया चेतनत्वश्रुतिः, इन्द्रियवि-
 षयापि "ते हेमे प्राणा अहं श्रेयसे विविदमाना
 ब्रह्म जग्मुः" इति "ते ह वाचमूचुस्त्वन्न उद्गा-
 य" इति चैवमाद्येन्द्रियविषयेति । अत उत्तरं
 पठति ॥

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगति
 भ्याम् ॥ ५ ॥

तुशब्द आशङ्कामपनुदति । न खलु मृदब्रवी-
 चेतनाचेतनत्वरूपं वैलक्षण्यं तथात्वशब्दार्थः । श्रुतार्थापत्तिः शब्देन
 बाध्येति भावः ॥ ४ ॥ श्रुतिसाहाय्यान् बाध्येत्युत्तरसूत्रव्यावर्त्यं शङ्क-
 ते ॥ नन्विति ॥

दित्येवंजातीयिकयां श्रुत्या भूतेन्द्रियाणां
 चेतनत्वमाशङ्कनीयं यतोऽभिमानिव्यपदेश
 एषः । मृदाद्यभिमानिन्यो वागाद्यभिमानि-
 न्यश्च चेतनादेवता वदनसंवर्दनादिषु चेत-
 नोचितेषु व्यवहारेषु व्यपदिश्यन्ते न भूतेन्द्रि-
 यमात्रं । कस्माद्विशेषानुगतिभ्यां । विशेषो हि
 भोक्तृणां भूतेन्द्रियाणां च चेतनाचेतनप्रविभा-
 गलक्षणः प्रागभिहितः, सर्वचेतनतायां चासौ
 नोपपद्येत । अपि च कौषीतकिनः प्राणसंवादे
 करणमात्राशङ्काविनिवृत्तये अधिष्ठातृचेतनपरि-
 ग्रहाय देवताशब्देन विशिषन्ति “(कौ० २। १४)
 “एता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः” इति
 “(कौ० २। १४)“ता वा एताः सर्वा देवताः प्रा-
 णे निःश्रेयसं विदित्वा” इति च । अनुगतांश्च-

मृदादीनां वक्तृत्वादिश्रुतेस्तदभिमानिविषयत्वात् तथा विज्ञानं चावि-
 ज्ञानञ्चेति चेतनाचेतनविभागशब्दस्योपचरितार्थत्वं न युक्तमिति सां-
 ख्यः समाधत्ते ॥ अभिमानातीति ॥ संवदनं विवादः, न भूतमात्रमिन्द्रि-
 यमात्रं वा चेतनत्वेन व्यपदिश्यते । लोकवेदप्रसिद्धविभागबाधायोगा-
 दित्यर्थः । विशेषपदस्यार्थान्तरमाह ॥ अपि चेति ॥ अहंश्रेयसे स्वश्रे-
 ष्टत्वाय प्राणा विवदमाना इत्युक्तप्राणानां चेतनवाचिदेवतापदेन विशे-
 षितत्वात्, प्राणादिपदैरभिमानिव्यपदेश इत्यर्थः । प्राणे निःश्रेयसं श्रे-
 ष्ठ्यं विदित्वा प्राणाधीना जाता इत्यर्थः । अनुगतिं बहुधा व्याचष्टे ॥ अ-

सर्वत्राभिमानिन्यश्चेतनादेवतामन्त्रार्थवादेति-
 हासपुराणादिभ्योऽवगम्यन्ते “अग्निर्वाग्भूत्वा
 मुखं प्राविशत्” इत्येवमादिका च श्रुतिः करणे-
 ष्वनुग्राहिकां देवतामनुगतां दर्शयति, प्राणसं-
 वादवाक्यशेषे च “ते ह प्राणाः प्रजापतिं पित-
 रमेत्योचुः” इति श्रेष्ठत्वनिर्द्धारणाय प्रजापति-
 गमनं तद्वचनाच्चैकैकोत्क्रमणेनान्वयव्यतिरेका-
 भ्यां प्राणश्रेष्ठ्यप्रतिपत्तिः, तस्मै बलिहरणमिति
 चैवंजातीयकोऽस्मदादिष्विव व्यवहारोऽनुग-
 म्यमानोऽभिमानिव्यपदेशं द्रढयति । “तत्तेज
 ऐक्षत” इत्यपि परस्या एव देवताया अधिष्ठा-
 त्र्याः स्वविकारेष्वनुगताया इयमीक्षा व्यप-
 दिश्यत इति द्रष्टव्यं, तस्माद्विलक्षणमेवेदं ब्रह्म-
 णो जगद्विलक्षणत्वाच्च न ब्रह्मप्रकृतिकमित्या-
 क्षिते प्रतिविधत्ते ॥ ५ ॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, यदुक्तं विलक्षण-

नुगताश्चेति ॥ तस्मै प्राणाय, बलिहरणं वागादिभिः स्वीयवसिष्ठत्वा-
 दिगुणसमर्पणं कृतं । तेजआदीनामीक्षणं त्वयैवेक्षत्यधिकरणे चेतन-
 निष्ठतया व्याख्यातं द्रष्टव्यमित्यर्थः । यस्मान्नास्ति जगतश्चेतनत्वं त-
 स्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारः ॥ ५ ॥

त्वान्नेदं जगत् ब्रह्मप्रकृतिकमिति नायमेकान्तो,
 दृश्यते हि लोके चेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यः पुरुषादि-
 भ्यो विलक्षणानां केशनखादीनामुत्पत्तिरचेतन-
 त्वेन प्रसिद्धेभ्यो गोमयादिभ्यो वृश्चिकादीनां ।
 नन्वचेतनान्येव पुरुषादिशरीराण्यचेतनानां
 केशनखादीनां कारणानि अचेतनान्येव वृश्चि-
 कादिशरीराण्यचेतनानां गोमयादीनां कार्या-
 णीति उच्यते एवमपि किञ्चिदचेतनं चेतनस्या-
 यतनभावमुपगच्छति किञ्चिन्नेत्यस्त्येव वैलक्ष-
 ण्यं । महान्नायं पारिणामिकः स्वभावविप्रकर्षः
 पुरुषादीनां केशनखादीनां च स्वरूपादिभेदा-
 त्, तथा गोमयादीनां वृश्चिकादीनां च, अत्य-
 न्तसारूप्ये च प्रकृतिविकारभाव एव प्रलीयेत ।
 अथोच्येत अस्ति कश्चित्पार्थिवत्वादिस्वभावः

किं यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यं हेतुः बहुवैलक्षण्यं वा । आद्ये व्यभि-
 चारमाह ॥ नायमैकान्तो दृश्यते हीति ॥ हेतोरसत्त्वान्न व्य-
 भिचार इति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यमस्तीति व्य-
 भिचार इत्याह ॥ उच्यते इति ॥ शरीरस्य केशादीनाञ्च प्राणित्वा-
 प्राणित्वरूपं वैलक्षण्यमस्तीत्यर्थः । द्वितीयेऽपि तत्रैव व्यभिचारमा-
 ह ॥ महानिति ॥ पारिणामिकः—केशादीनां स्वगतपरिणामा-
 त्मक इत्यर्थः । किञ्च ययोः प्रकृतिविकारभावस्तयोः सादृश्यं वद-
 ता वक्तव्यं किमात्यन्तिकं यत्किञ्चिदेति, आद्ये दोषमाह ॥ अत्यन्ते-

पुरुषादीनां केशनखादिष्वनुवर्तमानो गोमया-
 दीनां च वृश्चिकादिष्विति, ब्रह्मणोऽपि तर्हि
 सत्तालक्षणः स्वभाव आकाशादिष्वनुवर्त-
 मानो दृश्यते । विलक्षणत्वेन च कारणेन^{२५३} ब्रह्म-
 प्रकृतिकत्वं जगतो दूषयता^{२५३} किमशेषस्य ब्रह्म-
 स्वभावस्याननुवर्तनं विलक्षणत्वमभिप्रेयते^{२५३} उ-
 त यस्य कस्यचित्, अथ चैतन्यस्येति वक्तव्यं ।
 प्रथमे विकल्पे समस्तप्रकृतिविकारोच्छेदप्रस-
 ङ्गः । न त्वसत्यतिशये^{२५३} प्रकृतिविकारभाव इति-
 भवति । द्वितीये चाप्रसिद्धत्वं, दृश्यते हि सत्ताल-
 क्षणो ब्रह्मस्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमान इ-
 त्युक्तं । तृतीये तु दृष्टान्ताभावः, किं हि यच्चैतन्ये-
 नानन्वितं तदब्रह्मप्रकृतिकं दृष्टमिति ब्रह्मवादि-
 नं प्रत्यूदाह्रियेत, समस्तस्य वस्तुजातस्य ब्र-

ह्मणोऽपि तर्हि सत्तालक्षणः स्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमानो दृश्यते । विलक्षणत्वेन च कारणेन ब्रह्म-
 प्रकृतिकत्वं जगतो दूषयता किमशेषस्य ब्रह्म-
 स्वभावस्याननुवर्तनं विलक्षणत्वमभिप्रेयते उ-
 त यस्य कस्यचित्, अथ चैतन्यस्येति वक्तव्यं ।
 प्रथमे विकल्पे समस्तप्रकृतिविकारोच्छेदप्रस-
 ङ्गः । न त्वसत्यतिशये प्रकृतिविकारभाव इति-
 भवति । द्वितीये चाप्रसिद्धत्वं, दृश्यते हि सत्ताल-
 क्षणो ब्रह्मस्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमान इ-
 त्युक्तं । तृतीये तु दृष्टान्ताभावः, किं हि यच्चैतन्ये-
 नानन्वितं तदब्रह्मप्रकृतिकं दृष्टमिति ब्रह्मवादि-
 नं प्रत्यूदाह्रियेत, समस्तस्य वस्तुजातस्य ब्र-

ह्यप्रकृतिकत्वाभ्युपगमात् । आगमविरोधस्तु
 प्रसिद्ध एव चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्च-
 त्यागमतात्पर्यस्य प्रसाधितत्वात् । यत्तूक्तं परि-
 निष्पन्नत्वात् ब्रह्मणि प्रमाणान्तराणि सम्भवे-
 युरिति तदपि मनोरथमात्रं, रूपाद्यभावाद्धि
 नायमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरः, लिङ्गाद्यभावाच्च
 नानुमानादीनामागममात्रसमधिगम्य एव त्व-
 यमर्थो धर्मवत् । तथा च श्रुतिः, “नैषा^१ तर्केण
 मतिरापनेया^२ प्रोक्ता^३ न्येनैव^४ सुज्ञानाय^५ प्रेष्ठ^६ ”
 इति ॥ “को^७ अद्वा^८ वेद^९ क इह^{१०} प्रवोचत्^{११} कुत आ-
 जाता^{१२} कुत इयं^{१३} विसृष्टिः^{१४} अर्वाग्देवा^{१५} अस्य विसर्ज-
 नेनाथा^{१६} को वेद^{१७} यत आबभूव^{१८} ” इति चैतौ मन्त्रौ

भावत्वाग्रहे चानादिभावत्वस्योपाधित्वादिति, सम्प्रति कल्पत्रयसाधा-
 रणं दोषमाह ॥ आगमेति ॥ पूर्वोक्तमनूय ब्रह्मणः शुष्कतर्कविषयत्वास-
 भवान्न तर्केणाक्षेप इत्याह ॥ यत्तूक्तमित्यादिना ॥ लिङ्गसादृश्यपद-
 अवृत्तिनिमित्तानामभावादनुमानोपमानशब्दानामगोचरो ब्रह्म लक्षण
 या वेदैकवेद्यमित्यर्थः । एषा ब्रह्मणि मतिस्तर्केण स्वतन्त्रेण नानुपनेया न
 संपादनीया । यद्वा कुतर्केण न बाधनीया कुतार्किकादन्येनैव वेदविदाचा-
 र्येण प्रोक्ता मतिः सुज्ञानायानुभवाय फलाय भवति । हे प्रेष्ठ प्रियतमेति
 नचिकेतसम्प्रति मृत्योर्वचनं । इयं विविधा सृष्टिर्यतः आ समन्ताद्बभूव
 तं को वा अद्वा साक्षाद्देद, तिष्ठतु वेदनं क इह लोके तं प्रवोचत्, प्रवो-
 चच्छान्दसो दीर्घलोपः, यथावद्वक्तापि नास्तीत्यर्थः । प्रभवं जन्म न विदुः
 मम सर्वादित्वेन जन्माभावात् । मिषेण मननविधिव्याजेन, शुष्कः श्रु-

निजसिद्धानामपीश्वराणां दुर्बोधतां जगत्कारण-
स्य दर्शयतः । स्मृतिरपि भवति-

“अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् ।
प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम्” ॥ इति
“अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते” ।

इति च

“न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः” ॥ इति
चैवंजातीयिका । यदपि श्रवणव्यतिरेकेण
मननं विदयच्छब्द एव तर्कमप्यादर्तव्यं दर्श-
यतीत्युक्तं नानेन मिषेण शुष्कतर्कस्यात्रात्म-
लाभः सम्भवति, श्रुत्यनुगृहीत एव तत्र त-
र्कोऽनुभवाङ्गत्वेनाश्रीयते, स्वप्नान्तबुद्धान्तयो-

त्यनपेक्षः । श्रुत्या तत्त्वे निश्चिते सत्यनु पश्चात् पुरुषदोषस्यासम्भावना-
देर्निरासाय गृहीतः श्रुत्यनुगृहीतस्तमाह ॥ स्वप्नान्तेति ॥ जीवस्या-
वस्थावतो देहादिप्रपञ्चयुक्तस्य निष्प्रपञ्चब्रह्मैक्यमसम्भवि द्वैतग्राहि-
प्रमाणविरोधाद्ब्रह्मणश्चाद्वितीयत्वमयुक्तमित्येवं श्रौतार्थासम्भावनायां
तन्निरासाय सर्वास्ववस्थात्मनोऽनुगतस्य व्यभिचारिणीभिरवस्था-
भिरनन्वागतत्वमसंस्पृष्टत्वं अवस्थानां स्वाभाविकत्वे वङ्गयौग्य-
वदात्मव्यभिचारायोगात् सुषुप्तौ प्रपञ्चभ्रान्त्यभावे सता सोम्येत्यु-
क्तमेव दर्शयति प्रपञ्चब्रह्मैक्यसम्भवः, यथा घटादयो मृदभिन्ना-
स्तथा जगद्ब्रह्माभिन्नं तज्जत्वादिस्तर्क आश्रीयत इत्यर्थः । इतोऽन्या-
दशस्य तर्कस्यात्र ब्रह्मण्यप्रवेशादस्य चानुकूलत्वान्न तर्केणाक्षेपावका-

रुभयोरितरेतरव्यभिचारादात्मनोऽनन्वागतत्वं,
 सम्प्रसादे च प्रपञ्चपरित्यागेन सदात्मना स-
 म्पत्तेर्निष्प्रपञ्चसदात्मत्वं, प्रपञ्चस्य च ब्रह्मप्र-
 भवत्वात् कार्यकारणानन्यत्वन्यायेन ब्रह्माव्य-
 तिरेक इत्येवंजातीयकः । तर्काप्रतिष्ठानादिति के-
 वलस्य तर्कस्य विप्रलम्भकत्वं दर्शयिष्यति ।
 योऽपि चेतनकारणश्रवणबलेनैव समस्तस्य ज-
 गतश्चेतनतामुत्प्रेक्षेत तस्यापि “विज्ञानञ्चावि-
 ज्ञानञ्चे”ति चेतनाचेतनविभागश्रवणं विभाव-
 नाविभावनाभ्यां चैतन्यस्य शक्यत एव योज-
 यितुं । परस्यैव त्विदमपि विभागश्रवणं न यु-
 ज्यते, कथं' परमकारणस्य त्वत्र समस्तजग-
 दात्मना समवस्थानं श्राव्यते “विज्ञानञ्चावि-
 ज्ञानञ्चाभव”दिति । तत्र यथा चेतनस्याचेतन-
 भावो नोपपद्यते विलक्षणत्वात्, एवमचेतन-

श इति भावः । ब्रह्मणि शुष्कतर्कस्याप्रवेशः सूत्रसम्मत इत्याह
 ॥ तर्काप्रतिष्ठानादिति ॥ विप्रलम्भकत्वमप्रमापकत्वं । यदुक्तं ए-
 कदेशिना सर्वस्य जगतश्चेतनत्वोक्तौ विभागश्रुत्यनुपपत्तिरिति दूषणं
 साख्येन तन्न तनेकदाशना विभागश्रुतेश्चेतन्याभिव्यक्त्यनाभिव्याक्ते-
 भ्यां योजायितुं शक्यत्वात्, साङ्ख्यस्य त्विदं दूषणं वज्रलेपायते, प्रधा-
 नकार्यत्वे सर्वस्याचेतनत्वेन चेतनाचेतनकार्यविभागासम्भवादित्याह
 ॥ योऽपीत्यादिना ॥ सिद्धान्ते चेतनाचेतनवैलक्षण्याङ्गीकारे कथं

स्यापि चेतनभावो नोपपद्यते, प्रत्युक्तत्वात्तु वि-
लक्षणत्वस्य यथाश्रुत्यैव चेतनं कारणं ग्रहीत-
व्यं भवति ॥ ६ ॥

**असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वा-
त् ॥ ७ ॥**

यदि चेतनं शुद्धं शब्दादिहीनं च ब्रह्म तद्विप-
रीतस्याचेतनस्याशुद्धस्य शब्दादिमतश्च का-
र्यस्य कारणमिष्येत, असत् तर्हि कार्यं प्रागुत्प-
त्तेरिति प्रसज्येत, अनिष्टं चैतत् सत्कार्यवादिन-
स्तवेति चेत्, नैष दोषः, प्रतिषेधमात्रत्वात्, प्र-
तिषेधमात्रं हीदं नास्य प्रतिषेध्यमस्ति, न-
त्ययं प्रतिषेधः प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कार्यस्य प्रति-
षेद्धं शक्नोति, कथं, यथैव हीदानीमपीदं कार्यं
कारणात्मना सत् एवं प्रागुत्पत्तेरपीति गम्यते ।
न हीदानीमपीदं कार्यं कारणात्मानमन्तरेण स्व-

ब्रह्मणः प्रकृतित्वमित्यत आह ॥ प्रत्युक्तत्वादिति ॥ अप्रयोजक-
त्वव्यभिचाराभ्यां निरस्तत्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥

कार्यमुत्पत्तेः प्रागसदेव स्यात् स्वविरुद्धकारणात्मना सत्त्वायोगादि-
त्यपसिद्धान्तापत्तिमाशङ्क्य मिथ्यात्वात्कार्यस्य कालत्रयेऽपि कारणा-
त्मना सत्त्वमविरुद्धमिति समाधत्ते ॥ असदिति चेदित्यादिना ॥
असत् स्यादिति सत्त्वप्रतिषेधो निरर्थक इत्यर्थः । कार्यसत्यत्वाभावे

तन्त्रमेवास्ति, “सर्वं तं^{अन्यः} परीदाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद” इत्यादिश्रवणात् । कारणात्मना तु सत्त्वं कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरविशिष्टं । ननु शब्दादि-हीनं ब्रह्म जगतः कारणं, बाढं, न तु शब्दादि-मत्कार्यं कारणात्मना हीनं प्रागुत्पत्तेरिदानीं वा-ऽस्ति तेन न शक्यते वक्तुं प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यमि-ति । विस्तरेण चैतत्कार्यकारणानन्यत्ववादे व-क्ष्यामः ॥ ७ ॥

अपीतौ तद्वत् प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

अत्राह, यदि स्थौल्यसावयवत्वाचेतनत्वप-रिच्छिन्नत्वाशुद्ध्यादिधर्मकं कार्यं ब्रह्मकारणक-मभ्युपगम्येत, तदापीतौ प्रलये^{अन्यः} प्रतिसंसृज्य-मानं कार्यं^{अन्यः} कारणाविभागमापद्यमानं^{अन्यः} कारणमा-त्मीयेन धर्मेण^{अन्यः} दूषयेदित्यपीतौ कारणस्यापि ब्रह्मणः कार्यस्येवाशुद्ध्यादिरूपताप्रसङ्गात् स-र्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमित्यसमञ्जसमिदमौ-पनिषदं दर्शनं^{अन्यः} । अपि च समस्तस्य विभागस्या-

श्रुतिमाह ॥ सर्वं तमिति ॥ मिथ्यात्वमजानतः शङ्कामनूय परिहर-ति ॥ नन्वित्यादिना ॥ विस्तरेण चैतदिति ॥ मिथ्यात्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥

सत्कार्यवादसिद्धचर्थं कार्यभेदे कारणस्यापि कार्यवदशुद्ध्यादिप्र-सङ्ग इति शङ्कासूत्रं व्याचष्टे ॥ अत्राहेति ॥ प्रतिसंसृज्यमानपदस्य व्याख्या ॥ कारणेति ॥ यथा जले लीयमानं लवणद्रव्यं जलं दूषयति तद्व-

विभागप्राप्तेः पुनरुत्पत्तौ नियमकारणाभा-
वात् भोक्तृभोग्यादिविभागेनोत्पत्तिर्न प्राप्नोती-
त्यसमञ्जसं । अपि च भोक्तृणां परेण ब्रह्मणाऽ-
विभागं गतानां कर्मादिनिमित्तप्रलयेऽपि पुनरुत्प-
त्तौ अभ्युपगम्यमानायां मुक्तानामपि पुनरुत्प-
त्तिप्रसङ्गादसमञ्जसं । अथेदं जगदपीतावपि वि-
भक्तमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठेतैवमप्यपीतिश्च न
सम्भवति, कारणाव्यतिरिक्तञ्च कार्यं न सम्भ-
वतीत्यसमञ्जसमेवेति ॥ ८ ॥ अत्रोच्यते ॥

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

नैवास्मदीये दर्शने किञ्चिदसामञ्जस्यमस्ति
यत्तावदभिहितं कारणमपि गच्छत्कार्यं कारण-
मात्मीयेन धर्मेण दूषयेदिति, तददूषणं, कस्मा-
त् दृष्टान्ताभावात् । सन्ति हि दृष्टान्ताः यथा

दित्यर्थः । सूत्रस्य योजनान्तरमाह ॥ अपि चेति ॥ सर्वस्य कार्यस्या-
पीतौ कारणवदेकरूपत्वप्रसङ्गे इत्यर्थः । अर्थान्तरमाह ॥ अपि चेति ॥
कर्मादीनामुत्पत्तिनिमित्तानां प्रलयेऽपि भोक्तृणां उत्पत्तौ तद्वदेव मु-
क्तानामप्युत्पत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । शङ्कापूर्वकं व्याख्यान्तरमाह ॥ अ-
थेति ॥ यदि लयकालेऽपि कार्यं कारणाद्विभक्तं तर्हि स्थितिकालव-
ल्लयाभावप्रसङ्गात् कार्येण द्वैतापत्तेश्चासमञ्जसमिदं दर्शनमित्यर्थः ८

अपीतौ जगत् स्वकारणं न दूषयति कारणे लीनत्वान्मृदादिषु नील-
वटादिवदिति सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे ॥ नैवेत्यादिना ॥ अपि गच्छत्

कारणमपि गच्छत् कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण
 न दूषयति, तद्यथा शरावादयो मृत्प्रकृतिका वि-
 कारा विभागावस्थायामुच्चावचमध्यमप्रभेदाः
 सन्तः पुनः प्रकृतिमपि गच्छन्तो न तामात्मीयेन
 धर्मेण संसृजन्ति । रुचकादयश्च सुवर्णविकारा
 अपीतौ न सुवर्णमात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति ।
 पृथिवीविकारश्चतुर्विधो भूतग्रामो न पृथिवी-
 मपीतौ आत्मीयेन धर्मेण संसृजति । तत्पक्षस्य
 तु न कश्चित् दृष्टान्तोऽस्ति, अपीतिरेव हि न
 सम्भवेत् यदि कारणे कार्यं स्वधर्मेणैवावतिष्ठेत,
 अनन्यत्वेऽपि कार्यकारणयोः कार्यस्य कारणा-
 त्मत्वं न तु कारणस्य कार्यात्मत्वं, आरम्भणश-
 ब्दादिभ्य इति वक्ष्यामः । अत्यल्पं चेदमुच्यते,
 कार्यमपीतावात्मीयेन धर्मेण कारणं संसृजेदि-

लीयमानं, विभागावस्था स्थितिकालः, ॥ त्वत्पक्षस्येति ॥ मधुरजलं ल-
 वणस्याकारणमित्यदृष्टान्तः । किञ्च दूषकत्वे कार्यस्य स्थितिः स्याल्लवण
 वदित्याह ॥ अपीतिरेवेति ॥ असति कार्ये तद्धर्मेण कारणस्य योगो
 न सम्भवति धर्म्यसत्त्वे धर्माणामप्यसत्त्वादिति भावः । ननु सत्कार्य-
 वादे लयेऽपि कार्यस्य कारणाभेदेन सत्त्वात् दूषकत्वं स्यादित्यत आह ॥
 अनन्यत्वेऽपीति ॥ कल्पितस्याधिष्ठानधर्मवत्त्वमभेदान्न त्वधिष्ठान-
 स्य कल्पितकार्यधर्मवत्त्वं तस्य कार्यात् पृथक् सत्त्वादित्यर्थः । किञ्चा-
 पीताविति विशेषणं व्यर्थमिति प्रतिबन्धासमाधत्ते ॥ अत्यल्पं चेति ॥

ति स्थितावपि हि समानोऽयं प्रसङ्गः कार्यका-
 रणयोरनन्यत्वाभ्युपगमात् “इदं सर्वं यदयमा-
 त्मा” “आत्मैवेदं सर्वं” “ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ता-
 त्” “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इत्येवमाद्याभिर्हि श्रु-
 तिभिरविशेषेण त्रिष्वपि कालेषु कार्यस्य कार-
 णादनन्यत्वं श्राव्यते । तत्र यः परिहारः कार्य-
 स्य तद्वर्माणां चाविद्याध्यारोपितत्वान्न तेः का-
 रणं संसृज्यत इति अपीतावपि स समानः ।
 अस्ति चायमपरो दृष्टान्तः, यथा स्वयं प्रसा-
 रितया मायया मायावी त्रिष्वपि कालेषु न सं-
 स्पृश्यते अवस्तुत्वात्, एवं परमात्मापि संसार-
 मायया न संस्पृश्यत इति । यथा च स्वप्नदृगेकः
 स्वप्नदर्शनमायया न संस्पृश्यते इति प्रबोधस-
 म्प्रसादयोरनन्वागतत्वात्, एवमवस्थात्रयसा-
 क्ष्येकोऽव्यभिचार्यवस्थात्रयेण व्यभिचारिणा
 न संस्पृश्यते । मायामात्रं त्येतत् परमात्मनोऽव-

परिणामदृष्टान्तं व्याख्याय विवर्तदृष्टान्तं व्याचष्टे ॥ अस्ति चेति ॥ मा-
 याव्यनुपादानमित्यरुच्या दृष्टान्तान्तरमाह ॥ यथा चेति ॥ अस्त्येव स्व-
 प्रकाले दृष्टसंसर्ग इत्यत आह ॥ प्रबोधेति ॥ जाग्रत्सुषुप्तयोः स्वप्ने चा-
 त्मनोऽस्पर्शात् तत्कालेऽप्यस्पर्श इत्यर्थः । यदाऽज्ञस्य जीवस्यावस्था-
 भिरसंसर्गस्तदा सर्वज्ञस्य किं वाच्यमिति दार्ष्टान्तिकमाह ॥ एवमि-
 ति ॥ जगज्जन्मस्थितिलया ईश्वरस्यावस्थात्रयं तदसङ्गित्वे वृद्धसम्भ-

स्थात्रयात्मनावभासनं रज्ज्वा इव सर्पादिभावे-
नेति । अत्रोक्तं वेदान्तार्थसम्प्रदायविद्भिराचार्यैः ।

“ अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।

अजमनिद्रमैस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ” ॥ इति ।

तत्र यदुक्तमपीतौ कारणस्यापि कार्यस्येव स्थौ-
ल्यादिदोषप्रसङ्ग इत्येतदयुक्तं । यत्पुनरेतदुक्तं
समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः पुनर्वि-
भागेनोत्पत्तौ नियमकारणं नोपपद्यत इत्ययम-
प्यदोषः दृष्टान्तभावादेव, यथा हि सुषुप्तिस-
माध्यादावपि सत्यां स्वाभाविक्यामविभाग-
प्राप्तौ मिथ्याज्ञानस्यानपोदितत्वात् पूर्ववत्
पुनः प्रबोधे विभागो भवत्येवमिहापि भविष्य-
ति । श्रुतिश्चात्र भवति “ इमाः सर्वाः प्रजाः स-
ति संपद्यन् विदुः सति सम्पद्यामहे इति ” त इ-
ह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा की-

तिमाह ॥ अत्रोक्तमिति ॥ यदा तत्त्वमसीत्युपदेशकाले प्रबुध्यते मा-
यानिद्रां त्यजति तदा जन्मलयस्थित्यवस्थाशून्यमद्वैतमीश्वरमात्मत्वे-
न भवतीत्यर्थः । फलितमाह ॥ तत्रेति ॥ द्वितीयमसामञ्जस्यमनूय
तेनैव सूत्रेण परिहरति ॥ यत्पुनरिति ॥ सुषुप्तावज्ञानसत्त्वे पुनर्विभा-
गोत्पत्तौ च मानमाह ॥ श्रुतिश्चेति ॥ सति ब्रह्मण्येकीभूय न विदुरि-
त्यज्ञानोक्तिः, इह सुषुप्तेः प्राक् प्रबोधे येन येन जात्यादिना विभक्ता भवन्ति
तदा पुनरुत्थानकाले तथैव भवन्तीति विभागोक्तिः । ननु सुषुप्तौ पुनर्वि-

टो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्रव-
 न्ति तत्तदा भवन्ती”ति । यथा त्वविभागेऽपि प-
 रमात्मनि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धो विभागव्यवहा-
 रः स्वप्रवदव्याहतः स्थितौ दृश्यते, एवमपीताव-
 पि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धैव विभागशक्तिरनुमास्य-
 ते । एतेन मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्युक्तः,
 सम्यग्ज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यापोदितत्वात् । यः
 पुनरयमन्तेऽपरो विकल्प उत्प्रेक्षितोऽथेदं ज-
 गदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठेते-
 ति सोऽप्यनभ्युपगमादेव प्रतिषिद्धः, तस्मात्
 समञ्जसमिदमौपनिषदं दर्शनम् ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

स्वपक्षे चैते प्रतिवादिनः साधारणा दोषाः

भागशक्त्यज्ञानसत्त्वेऽपि सर्वप्रलये तत्सत्त्वं कुत इत्यत आह ॥ यथाही-
 ति ॥ यथा सुषुप्तौ परमात्मनि सर्वकार्याणामविभागेऽपि पुनर्विभागहेत्व-
 ज्ञानशक्तिरस्ति एवमपीतौ महाप्रलयेऽपि मिथ्याभूताज्ञानसम्बद्धा पुनः
 सृष्टिविभागशक्तिरनुमास्यते । यतः स्थिताविदानीं मिथ्याज्ञानकार्यो
 विभागव्यवहारस्तच्चबोधाभावात् स्वप्रवद्वाधितो दृश्यते, अतः का-
 र्यदर्शनात् कारणसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः । अज्ञानां जीवानां महाप्रलये-
 ऽप्यज्ञानशक्तिनियमात् पुनर्जन्मनियम इति भावः ॥ एतेनेति ॥ ज-
 न्मकारणाज्ञानशक्त्यभावेनेत्यर्थः ॥ ९ ॥

वैलक्षण्यादीनां सांख्यपक्षेऽपि दोषत्वान्नास्माभिस्तन्निरासप्रयासः

प्रादुःष्युः, कथमित्युच्यते यत्तावदभिहितं विलक्षणत्वान्नेदं जगद्ब्रह्मप्रकृतिकमिति, प्रधानप्रकृतिकतायामपि समानमेतच्छब्दादिहीनात् प्रधानाच्छब्दादिमतो जगत उत्पत्त्यभ्युपगमात्, अत एव च विलक्षणकार्योत्पत्त्यभ्युपगमात् समानः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यवादप्रसङ्गः, तथाऽपीतौ कार्यस्य कारणाविभागाभ्युपगमात्; तद्वत् प्रसङ्गोऽपि समानः, तथा मृद्भित्सर्वविशेषेषु विकारेष्वपीतावविभागात्मतां गतेष्विदमस्य पुरुषस्योपादानमिदमस्येति प्राक् प्रलयात् प्रतिपुरुषं ये नियता भेदा न ते तथैव पुनरुत्पत्तौ नियन्तुं शक्यन्ते कारणाभावात्, विनैव च कारणेन नियमेऽभ्युपगम्यमाने कारणाभावसाम्यात् मुक्तानामपि पुनर्बन्धप्रसङ्गः । अथ केचिद्भेदा अपीतावविभागमापद्यन्ते केचिन्नेति चेत्, ये ^{वर्तिमानः} नापद्यन्ते तेषां प्रधानकार्यत्वं न प्राप्नोतीत्येवमे-

कार्य इत्याह ॥ स्वपक्षेति ॥ सूत्रं व्याचष्टे ॥ स्वेति ॥ प्रादुःष्युः प्रादुर्भवेयुः, ॥ अत एवेति ॥ सत्यकार्यस्य विरुद्धकारणात्मना सत्त्वायोगात्, सांख्यस्यैवायं दोषो न कार्यमिथ्यात्ववादिन इति मन्तव्यं । अपीताविति सूत्रोक्तदोषचतुष्टयमाह ॥ तथापीताविति ॥ कार्यवत्प्रधानस्य रूपादिमच्चप्रसङ्गः । इदं कर्मादिकमस्योपादानं भोग्यमस्य नेत्यनियमः । बद्धमुक्तव्यवस्था च यदि व्यवस्थार्थं मुक्तानां भेदाः सङ्घातविशेषाः

ते दोषाः साधारणत्वान्नान्यतरस्मिन् पक्षे चो-
दयितव्या भवन्तीत्येदोषतामेवैषां द्रढयति अव-
श्याश्रयितव्यत्वात् ॥ १० ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमे-
यमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्र-
सङ्गः ॥ ११ ॥

इतश्च नागमगम्येऽर्थे केवलेन तर्केण प्रत्य-
वस्थातव्यं, यस्मान्निरागमाः पुरुषोत्प्रेक्षामा-
त्रनिबन्धनास्तर्का अप्रतिष्ठिता भवन्त्युत्प्रेक्षाया
निरङ्कुशत्वात् । तथा हि कैश्चिदभियुक्तैर्यत्ने-
नोत्प्रेक्षितास्तर्का अभियुक्ततरैरन्यैराभास्यमा-
ना दृश्यन्ते, तैरप्युत्प्रेक्षितास्ततो न्यैराभास्यन्त
इति न प्रतिष्ठितत्वं तर्काणां शक्यं समाश्रयितुं
पुरुषमतिवैरूप्यात् । अथ कस्यचित् प्रसिद्धमा
हात्म्यस्य कपिलस्यान्यस्य वा सम्मतस्तर्कः

प्रधाने लीयन्ते बद्धानां भेदास्तु न लीयन्त इत्युच्येत तर्हि अलीनानां
पुरुषवत् कार्यत्वव्याघात इत्यर्थः ॥ १० ॥

किञ्च तर्कस्य सम्भावितदोषत्वात्तेन निर्दोषवेदान्तसमन्वयो न
बाध्य इत्याह ॥ तर्काप्रतिष्ठानादपीति ॥ पुरुषमतीनां विचित्रत्वे-
ऽपि कपिलस्य सर्वज्ञत्वात् तदीयतर्कं विश्वास इति शङ्कते ॥ अथे-
ति ॥ कपिलो यदि सर्वज्ञः कणादो नेति का प्रमेति न्यायेन परि-

प्रतिष्ठित इत्याश्रीयेत, एवमपि अप्रतिष्ठितत्वमे-
व, प्रसिद्धमाहात्म्याभिमतानामपि तीर्थकराणां
कपिलकणभुक्प्रभृतीनां परस्परविप्रतिपत्तिद-
र्शनात् । अथोच्येतान्यथा वयमनुमास्यामहे
यथा नाप्रतिष्ठादोषो भविष्यति, न हि प्रतिष्ठा-
तस्तर्क एव नास्त्येति शक्यते वक्तुं, एतदपि हि
तर्काणामप्रतिष्ठितत्वं तर्केणैव प्रतिष्ठाप्यतोकेषा-
ञ्चित् तर्काणामप्रतिष्ठितत्वदर्शनेनान्येषामपि
तज्जातीयकानां तर्काणामप्रतिष्ठितत्वप्रकल्पना-
त् । सर्वतर्काप्रतिष्ठायाञ्च सर्वलोकव्यवहारोच्छे-
दप्रसङ्गः । अतीतवर्तमानाध्वसाम्येन^{अविशेषः} ल्यनागते-
ऽप्यध्वनि सुखदुःखप्राप्तिपरिहाराय प्रवर्तमा-

हरति ॥ एवमपीति ॥ सूत्रमध्यस्थशङ्काभागं व्याचष्टे ॥ अथोच्ये-
तेति ॥ विलक्षणत्वादितर्काणामप्रतिष्ठितत्वेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मता-
संपन्नः कश्चित् तर्कः प्रतिष्ठितो भविष्यति तेन प्रधानमनुमेयमित्य-
र्थः । ननु सोऽप्यप्रतिष्ठितः तर्कजातीयत्वात् विलक्षणत्वादिवदि-
त्यत आह ॥ न हीति ॥ तर्कजातीयत्वादिति तर्कः प्रतिष्ठितो न वा,
आद्येऽत्रैवाप्रतिष्ठितत्वसाध्याभावाच्चभिचारः, द्वितीयेऽपि न सर्वतर्का-
णामप्रतिष्ठितत्वं हेत्वभावादित्यभिसन्धिमानाह ॥ एतदपीति ॥ किञ्चा-
नागतपाक इष्टसाधनं पाकत्वादतीतपाकवादित्यादीष्टानिष्टसाधनानु-
मानात्मकतर्कस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवहारहेतुत्वान्नाप्रतिष्ठेत्याह ॥ सर्व-
तर्केति ॥ अध्वा विषयः पाकभोजनादिविषभक्षणादिश्च तत्सामान्ये-
न पाकत्वादिना नागतविषये पाकादौ सुखदुःखहेतुत्वानुमित्या प्रवृ-

मानो लोको दृश्यते । श्रुत्यर्थविप्रतिपत्तौ चार्था-
भासनिराकरणेन 'सम्यगर्थनिर्द्धारणं' तर्केणैव
वाक्यप्रवृत्तिनिरूपणरूपेण क्रियते । मनुरपि
चैवमेव मन्यते-

“प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमं ।

त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता” ॥ इति

“आर्षे धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः” ॥ इति च-

ब्रुवन् । अयमेव च तर्कस्यालङ्कारो यदप्रति-

ष्ठितत्वं नाम, एवं हि सावद्यतर्कपरित्यागेन नि-

रवद्यस्तर्कः प्रतिपत्तव्यो भवति । न हि पूर्वजो

मूढ आसीदित्यात्मनापि मूढेन भवितव्यमिति

किञ्चिदस्ति प्रमाणं, तस्मान्न तर्काप्रतिष्ठानं दो-

ष इति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः । यद्यपि कचि-

त्यादिरित्यर्थः । किञ्च पूर्वोत्तरमीमांसयोस्तर्केणैव वाक्यतात्पर्यनिर्ण-
यस्य क्रियमाणत्वात् तर्कः प्रतिष्ठित इत्याह ॥ श्रुत्यर्थेति ॥ मनुरपि
केषाञ्चित् तर्काणां प्रतिष्ठां मन्यत इत्याह ॥ मनुरिति ॥ धर्मस्य शु-
द्धिरधर्माद्भेदनिर्णयः । कस्यचित् तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वमङ्गीकरोति
॥ अयमेवेति ॥ सर्वतर्काणां प्रतिष्ठायां पूर्वपक्ष एव न स्यादिति भावः
पूर्वपक्षतर्कवत् सिद्धान्ततर्कोऽप्यप्रतिष्ठितः तर्कत्वाविशेषादिति वद-
न्तमुपहसति ॥ न हीति ॥ कचिद् तर्कस्य प्रतिष्ठायामपि जगत्कार-
णविशेषे तर्कस्य स्वातन्त्र्यं नास्तीति सूत्रशेषं व्याचष्टे ॥ यद्यपीत्या-

द्विषये तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वमुपलक्ष्यते तथापि प्र-
कृते तावद्विषये प्रसज्यत एवाप्रतिष्ठितत्वदो-
षादनिर्मोक्षस्तर्कस्य, न हीदमतिगम्भीरं भाव-
याथात्म्यं मुक्तिनिबन्धनमागममन्तरेणोत्प्रेक्षि-
तुमपि शक्यं, रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्य-
क्षस्य गोचरो लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमानादीना-
मिति चावोचाम । अपि च सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष
इति सर्वेषां मोक्षवादिनामभ्युपगमः, तच्च स-
म्यक् ज्ञानमेकरूपं वस्तुतन्त्रत्वात्, एकरूपेण
त्यवस्थितो योऽर्थः स परमार्थो लोके तद्विषयं
ज्ञानं सम्यक् ज्ञानमित्युच्यते यथाऽग्निरुष्ण इ-
ति, तत्रैवं सति सम्यग्ज्ञाने पुरुषाणां विप्रति-
पत्तिरनुपपन्ना, तर्कज्ञानानान्तु अन्योन्यविरो-
धात् प्रसिद्धा विप्रतिपत्तिः, यद्धि केनचित्तार्कि-
केणेदमेव सम्यक् ज्ञानमिति प्रतिपादितं त-

दिना ॥ अतिगम्भीर^१त्वं ब्रह्मणो वेदान्यमानागम्यत्वं । भावस्य जग-
त्कारणस्य, यथात्म्यमद्वयत्वं, मुक्तिनिबन्धनं मुक्त्यालम्बनं । परमा-
नन्दचित्प्रभं दर्शयति ॥ रूपादीति ॥ अविमोक्षो मुक्त्यभाव इत्यर्था-
न्तरमाह ॥ अपि चेत्यादिना ॥ एकरूपवस्तुज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वे-
ऽपि तर्कजन्यत्वं किं न स्यादित्यत आह ॥ तत्रैवं सतीति ॥ तर्को-
त्थज्ञानानां मिथो विप्रतिपत्तेर्न सम्यग्ज्ञानत्वं सम्यग्ज्ञाने विप्रतिप-
त्त्ययोगादित्यर्थः । एकरूपेणानवस्थितो विषयो यस्य तत् तर्कप्रभवं,

दपरेण व्युत्थाप्यते, तेनापि प्रतिष्ठापितं ततोऽप-
रेण व्युत्थाप्यत इति च प्रसिद्धं लोके, कथमेक-
रूपानवस्थितविषयं तर्कप्रभवं सम्यक् ज्ञानं भ-
वेत् । न च प्रधानवादी तर्कविदां मुख्यः सर्वैस्ता-
र्किकैः परिगृहीतः, येन तदीयं मतं सम्यक् ज्ञा-
नमिति प्रतिपद्येमहि । न च शक्यन्ते अतीताना-
गतवर्तमानास्तार्किका एकस्मिन् देशे काले च
समाहर्तुं, येन तन्मतिरेकरूपैकार्थविषया सम्य-
ङ्मतिरिति स्यात्, वेदस्य तु नित्यत्वे विज्ञानो-
त्पत्तिहेतुत्वे च सति व्यवस्थितार्थविषयत्वोपप-
त्तेः, तज्जनितस्य ज्ञानस्य सम्यक्त्वं अतीता-
नागतवर्तमानैः सर्वैरपि तार्किकैः अपह्नोतुम-
शक्यं, अतः सिद्धमस्यैवोपनिषदस्य ज्ञानस्य
सम्यग्ज्ञानत्वं, अतोऽन्यत्र सम्यग्ज्ञानत्वानु-
पपत्तेः संसाराविमोक्ष एव प्रसज्येत, अत आ-
गमवशेनागमानुसारितर्कवशेन च चेतनं ब्रह्म

कथं सम्यक् ज्ञानं भवेदिति योजना । ननु सांख्यस्य श्रेष्ठत्वात् तज्ज्ञा-
नं सम्यगित्याशङ्क्य हेत्वसिद्धिमाह ॥ न च प्रधानेति ॥ ननु सर्व-
तार्किकैर्मिलित्वा निश्चिततर्कोत्था मतिर्मुक्तिहेतुरित्यत आह ॥ न-
च शक्यन्त इति ॥ तस्मात् तर्कोत्थज्ञानान्मुक्त्ययोगात् तर्केण वेदा-
न्तसमन्वयबाधो न युक्तस्तद्बाधे सम्यग्ज्ञानालाभेनानिमोक्षप्रसङ्गादि-
ति सूत्रांशार्थमुपसंहरति ॥ अतोऽन्यत्रेति ॥ समन्वयस्य तर्केणावि-

जगतः कारणं प्रकृतिश्चेति स्थितम् ॥ ११ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि

व्याख्याताः ॥ १२ ॥

प्रथमवर्गः ११२ ११२४ ११२५

वैदिकस्य दर्शनस्य प्रत्यासन्नत्वात् गुरुतर-
तर्कबलोपेतत्वात् वेदानुसारिभिश्च कैश्चिच्छिष्टैः
केनचिदंशेन परिगृहीतत्वात् प्रधानकारणवादं
तावद्व्यपाश्रित्य यस्तर्कनिमित्त आक्षेपो वेदान्त-
वाक्येषूद्भावितः स परिहृतः, इदानीमण्वादि-
वादव्यपाश्रयेणापि कैश्चिन्मन्दमतिभिर्वेदान्त-
वाक्येषु पुनस्तर्कनिमित्त आक्षेप आशङ्क्यते इ-
त्यतः प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेनातिदिशति, प-
रिगृह्यन्त इति परिग्रहाः न परिग्रहा अपरिग्रहाः

रोधे फलितमधिकरणार्थमुपसंहरति । अत आगमेति ॥ ११ ॥

ब्रह्म जगदुपादानमिति ब्रुवन् वेदान्तसमन्वयो विषयः स किं
याद्विभु तन्न द्रव्योपादानमिति वैशेषिकादिन्यायेन विरुध्यते न वेति स-
न्देहे सांख्यवृद्धानां तर्काकुशलमतित्वेऽपि वैशेषिकादीनां तर्कमतिकु-
शलत्वप्रसिद्धेस्तदीयन्यायस्याबाधितत्वादिरुध्यत इति प्रत्युदाहरणे-
न प्राप्तेऽतिदिशति ॥ एतेनेति ॥ फलं पूर्ववत् । ननु सांख्यमतस्योप-
देशस्तात्किंकमतस्यातिदेशः किमिति रूतो वैपरीत्यस्यापि सम्भवादि-
त्याशङ्क्य पूर्वोत्तरयोरुपदेशातिदेशभावे कारणमाह ॥ वैदिकस्येति ॥
सत्कार्यत्वात्मासङ्गत्वस्वप्रकाशत्वाद्यंशैर्वेदान्तशास्त्रस्य प्रत्यासन्नः प्र-
धानवादः शिष्टैर्देवलादिभिः सत्कार्यत्वांशेन स्वीकृत इति प्रबलत्वाद्प-

शिष्टानामपरिग्रहाः शिष्टापरिग्रहाः, एतेन प्रकृ-
 तेन प्रधानकारणवादनिराकरणकारणेन शिष्टैर्म-
 नुव्यासप्रभृतिभिः केनचिदप्यंशेनापरिगृहीता
 येऽण्वादिकारणवादास्तेऽपि प्रतिषिद्धतया व्या-
 ख्याता निराकृता वेदितव्याः, तुल्यत्वात् निरा-
 करणकारणस्य नात्र पुनराशङ्कितव्यं किञ्चिद-
 स्ति। तुल्यमत्रापि परमगम्भीरस्य जगत्कारण-
 स्य तर्कानवगात्यत्वं तर्कस्य चाप्रतिष्ठितत्वम-
 न्यथानुमानेऽप्यविमोक्ष आगमविरोधश्चेत्येवं-
 जातीयकं निराकरणकारणम् ॥ १२ ॥

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् १३

अन्यथा पुनर्ब्रह्मकारणवादस्तर्कबलेनैवा-

देशः । अण्वादिवादानां निर्मूलत्वेन दुर्बलत्वादतिदेश इति भावः । किं
 निराकरणकारणमिति प्रष्टव्यं नास्तीत्याह ॥ तुल्यत्वादिति ॥ कारण-
 मेवाह ॥ तुल्यमिति ॥ यदुक्तं विभुत्वान्न द्रव्योपादानं ब्रह्मेति तत्र
 पक्षसाधकत्वेन श्रुतेरुपजीव्यत्वात् तथा बाधः । महापरिमाणवत्त्वस्य
 सर्वसंयोगित्वरूपविभुत्वस्य निर्गुणे ब्रह्मण्यसिद्धेश्चेति द्रष्टव्यं, अतः
 समन्वयस्य तार्किकन्यायेन न विरोध इति सिद्धं ॥ १२ ॥

अद्वितीयात् ब्रह्मणो जगत्सर्गादिवादी वेदान्तसमन्वयो विषयः, स किं
 यन्मिथोऽभिन्नं तन्नाद्वितीयकारणाभिन्नं यथा मृतन्तुजौ घटपटावि-
 तितर्कसहितभेदप्रत्यक्षादिना विरुध्यते नवेति सन्देहे ब्रह्मणि तर्क-
 स्यात्प्रतिष्ठितत्वेऽपि जगद्भेदे प्रतिष्ठितत्वाद्विरुध्यत इति पूर्वपक्षयति
 ॥ भोक्त्रापत्तेरिति ॥ विरोधाद्द्वैतासिद्धिः पूर्वपक्षफलं सिद्धान्ते

क्षिप्यते । यद्यपि श्रुतिः प्रमाणं स्वविषये भवति,
तथापि प्रमाणान्तरेण विषयापहारेऽन्येपरा भ-
वितुमर्हति, यथा मन्त्रार्थवादौ, तर्कोऽपि हि स्व-
विषयादन्यत्रांप्रतिष्ठितः स्यात् यथा धर्माधर्म-
योः । किमतो यद्येवं अत इदमयुक्तं यत्प्रमाणा-
न्तरंप्रसिद्धार्थबाधनं श्रुतेः, कथं पुनः प्रमाणा-
न्तरप्रसिद्धोऽर्थः श्रुत्या बाध्यत इति, अत्रोच्य-
ते, प्रसिद्धोऽर्थः भोक्तृभोग्यविभागः, लोके भो-
क्ता चेतनः शारीरः, भोग्याः शब्दादयो विषया
इति । यथा भोक्ता देवदत्तो भोज्य ओदन इति,
तस्य च विभागस्याभावः प्रसज्येत, यदि भो-
क्ता भोग्यभावमापद्येत भोग्यं वा भोक्तृभावं

तत्सिद्धिरिति भेदः । अनपेक्षश्रुत्या स्वार्थनिर्णयात् तर्केणाक्षेपो न यु-
क्त इत्युक्तमिति शङ्कते ॥ यद्यपीति ॥ मानान्तरायोग्यश्रुत्यर्थे भवत्य-
नाक्षेपः । यस्त्वद्वितीयब्रह्माभेदाद्भूजलादीनामभेदो ब्रह्मोपादानकत्व-
श्रुतिविषयः स आदित्यो यूप इत्यर्थवादवन्मानान्तरयोग्य एवेति द्वैत-
प्रमाणैरपक्रियत इति समाधत्ते ॥ तथापीति ॥ अन्यपरत्वं गौणार्थक-
त्वं । स्वविषये जगद्भेदे तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वात्तेनाक्षेप इत्याह ॥ तर्को-
ऽपीति ॥ तर्कादेर्द्वैते प्रामाण्येऽपि ततः समन्वयविरोधे किमायातमि-
ति शङ्कते ॥ किमत इति ॥ पूर्वपक्षी समाधत्ते ॥ अत इति ॥ त-
र्कादेः प्रामाण्यात् द्वैतबाधत्वं श्रुतेरयुक्तमित्यद्वैतसमन्वयबाधो युक्त
इत्यर्थः । इममर्थं शङ्कन् स्पष्टयति, ॥ कथमित्यादिना ॥ ननु
भौकृभोग्ययोर्मिथ एकत्वं केनोक्तमित्याशङ्क्य श्रुतार्थापत्त्येत्याह ॥

आपद्येत, तयोश्चेतरेतरभावापत्तिः परमकारणा-
 त् ब्रह्मणोऽनन्यत्वात् प्रसज्येत, न चास्य प्रसि-
 द्धस्य विभागस्य बाधनं युक्तं। यथा त्वद्यत्वे भो-
 क्तृभोग्ययोर्विभागो दृष्टः तथातीतानागतयोर-
 पि कल्पयितव्यः, तस्मात् प्रसिद्धस्यास्य भो-
 क्तृभोग्यविभागस्याभावप्रसङ्गात् अयुक्तमिदं
 ब्रह्मकारणतावधारणमिति चेत् कश्चिच्चोदयेत् तं
 प्रति ब्रूयात् स्याल्लोकवदिति, उपपद्यत एवाय-
 मस्मत्पक्षेऽपि विभागः, एवं लोके दृष्टत्वात्। त-
 था हि समुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्विका-
 राणां फेनवीचीतरङ्गबुद्बुदादीनां इतरेतरविभाग
 इतरेतरसंश्लेषादिलक्षणश्च व्यवहार उपलभ्य-
 ते। न च समुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्वि-

तयोश्चेति ॥ तयोरेकब्रह्माभेदश्रवणादेकत्वं कल्प्यते एकस्मादभिन्न-
 योर्भेदे एकस्यापि भेदापत्तेः ततश्च भेदो बाध्येतेत्यर्थः। इष्टापत्तिं वारय-
 ति ॥ न चास्येति ॥ श्रुतेर्गौणार्थत्वेन सावकाशत्वान्निरवकाशद्वैत-
 मानबाधो न युक्त इत्यर्थः। ननु विभागस्याधुनिकत्वादनाद्यद्वैतश्रुत्या
 बाध इत्यत आह ॥ यथेति ॥ अतीतानागतकालौ भोक्त्रादिविभागा-
 श्रयौ कालत्वाद्द्वर्तमानकालवदित्यनुमानाद्विभागोऽनाद्यनन्त इत्यर्थः।
 एवं प्राप्ते परिणामदृष्टान्तेनापाततः सिद्धान्तमाह ॥ स्याल्लोकवदिति ॥
 दृष्टान्तेऽपि कथमेकसमुद्राभिन्नानां पक्षेऽपि विभागोऽस्ति मित्यो भेदः कथं वा ते-
 पां भेदे सत्येकस्मादभिन्नत्वमित्याशङ्क्य आह दृष्टेऽनुपपत्तिरिति न्या-
 येनाह ॥ न चेति ॥ एवं भोक्तृभोग्ययोर्मित्यो भेदो ब्रह्माभेदश्चेत्याह ॥ ए-

काराणां फेनतरङ्गादीनां इतरेतरभावापत्तिर्भव-
ति, न च तेषामितरेतरभावानापत्तावपि समु-
द्रात्मनोऽन्यत्वं भवति, एवमिहापि, न च भोक्तृ-
भोग्ययोरितरेतरभावापत्तिः, न च परस्माद्ब्रह्म-
णोऽन्यत्वं भविष्यति । यद्यपि भोक्ता न ब्रह्मणो
विकारः “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” इति स्त्र-
ष्टुरेवाविकृतस्य कार्यानुप्रवेशेन भोक्तृत्वश्रवणा-
त्, तथापि कार्यमनुप्रविष्टस्यास्ति कार्योपाधि-
निमित्तो विभागः आकाशस्येव घटाद्युपाधिनि-
मित्तः, इत्यतः परमकारणात् ब्रह्मणोनन्यत्वेऽ-
प्युपपन्नो भोक्तृभोग्यलक्षणो विभागः समुद्र-
तरङ्गादिन्यायेनेत्युक्तम् ॥ १३ ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४

अभ्युपगम्य चेमं व्यावहारिकं भोक्तृभोग्य-

वमिहेति ॥ जीवस्य ब्रह्मविकारत्वाभावात् दृष्टान्तवैषम्यमिति शङ्कते
॥ यद्यपीति ॥ औपाधिकं जन्मास्तीति तरङ्गादिसाम्यमाह ॥ तथापी-
ति ॥ विभागो जन्म, यद्वा तथापीति शब्देनैवोक्तः परिहारः । ननु भोक्तुः
प्रतिदेहं विभागः कथमित्यत आह ॥ कार्यमनुप्रविष्टस्येति ॥ औ-
पाधिकविभागे फलितमुपसंहरति ॥ इत्यत इति ॥ एकब्रह्माभिन्न-
त्वेऽपि भोक्त्रादेस्तरङ्गादिवद्भेदाङ्गीकारान्न द्वैतमानेनाद्वैतसमन्वयस्य
विरोध इत्यर्थः ॥ १३ ॥

पूर्वस्मिन्नेव पूर्वपक्षे विवर्तवादेन मुख्यं समाधानमाह ॥ तदन-

लक्षणं विभागं स्याल्लोकवदिति परिहारोऽभिहितो न त्वयं विभागः परमार्थतोऽस्ति यस्मात् तयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमवगम्यते । कार्यमाकाशादिकं बहुप्रपञ्चं जगत्, कारणं परं ब्रह्म, तस्मात् कारणात् परमार्थतोऽनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः कार्यस्यावगम्यते, कुतः आरम्भणशब्दादिभ्यः । आरम्भणशब्दस्तावदेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तापेक्षायामुच्यते “यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इति । एतदुक्तं भवति एकेन मृत्पिण्डेन परमार्थतो मृदात्मनाविज्ञातेन सर्वं मृण्मयं घटश-

न्यत्वमिति ॥ समानविषयत्वं सङ्गतिं वदन्नुभयोः परिहारयोः परिणामविवर्ताश्रयत्वेनार्थभेदमाह ॥ अभ्युपगम्येति ॥ प्रत्यक्षादीनामौत्सर्गिकप्रामाण्यमङ्गीकृत्य स्थूलबुद्धिसमाधानार्थं परिणामदृष्टान्तेन भेदाभेदावुक्तौ संप्रत्यङ्गीकृतं प्रामाण्यं तत्त्वावेदकत्वात् प्रच्याव्य व्यावहारिकत्वे स्थाप्यते, तथा च मिथ्याद्वैतग्राहिप्रमाणैरद्वैतश्रुतेर्न बाधः, एकस्यां रज्ज्वां दण्डस्रगादिद्वैतदर्शनादित्ययं मुख्यः परिहार इति भावः, एवमद्वैतसमन्वयस्याविरोधार्थं द्वैतस्य मिथ्यात्वं साधयति ॥ यस्मात् तयोरिति ॥ स्वरूपैक्ये कार्यकारणत्वव्याघात इत्यत आह ॥ व्यतिरेकेणेति ॥ कारणात् पृथक् सत्त्वशून्यत्वं कार्यस्य साध्यते नैक्यमित्यर्थः । वागारम्भं नाममात्रं विकारो न कारणात् पृथक् अस्तीत्येवकारार्थ इति श्रुतिं योजयति ॥ एतदुक्तमिति ॥ आरम्भणशब्दार्था-

रावोदञ्चनादिकं मृदात्मत्वाविशेषाद्विज्ञातं भवे-
 त्, यतो वाचारम्भणं विकारो नामधेयं वाचैव
 केवलमस्तीत्यारभ्यते विकारो घटः शराव उद-
 ञ्चनं चेति न तु वस्तुवृत्तेन विकारो नाम कश्चि-
 दस्ति, नामधेयमात्रं त्येतद्वृत्तं मृत्तिकेत्येव सत्य-
 मिति । एष ब्रह्मणो दृष्टान्त आम्नातः, तत्र श्रुता-
 द्वाचारम्भणशब्दाद्वार्ष्टान्तिकेऽपि ब्रह्मव्यतिरेके-
 ण कार्यजातस्याभाव इति गम्यते । पुनश्च तेजो-
 ऽबन्नानां ब्रह्मकार्यतामुक्त्वा तेजोऽबन्नकार्याणां
 तेजोऽबन्नव्यतिरेकेणाभावं ब्रवीति “अपागाद-
 ग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि
 रूपाणीत्येव सत्यम्” इत्यादिना । आरम्भणश-
 ब्दादिभ्य इत्यादिशब्दात् “ऐतदात्म्यमिदं स-
 र्वम्” “तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि” “इदं सर्वं
 यदयमात्मा ” “ ब्रह्मैवेदं सर्वं ” “ आत्मैवेदं
 सर्वं ” “ नेह नानास्ति किंच न ” इत्येवमाद्य-
 प्यात्मैकत्वप्रतिपादनपरं वचनजातमुदाहर्तव्यं ।

न चान्यथा एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सम्पद्यते,

न्तरमाह ॥ पुनश्चेति ॥ अपागात् अग्नित्वमपगतं कारणमात्रत्वात्,
 त्रीणि तेजोऽबन्नानां रूपाणि रूपतन्मात्रात्मकानि सत्यं, तेषामपि स-
 न्मात्रत्वात् सदेव शिष्यत इत्यभिप्रायः । जीवजगतोर्ब्रह्मान्यत्वे प्रति-
 ज्ञाबाध इत्याह ॥ न चान्यथेति ॥ तयोरनन्यत्वे क्रमेण दृष्टान्तावाह

तस्माद्यथा घटकरकाद्याकाशानां महाकाशाद-
नन्यत्वं, यथा च मृगतृष्णिकोदकादीनामूपादि-
भ्योऽनन्यत्वं दृष्टनष्टस्वरूपत्वात् स्वरूपेण त्व-
नुपाख्यत्वात् एवमस्य भोग्यभोक्त्रादिप्रपञ्च-
जातस्य ब्रह्मव्यतिरेकेणाभाव इति द्रष्टव्यं । न-
न्वनेकात्मकं ब्रह्म यथा वृक्षोऽनेकशाखः एवम-
नेकशक्तिप्रवृत्तियुक्तं ब्रह्म, अत एकत्वं नानात्वं
चोभयमपि सत्यमेव, यथा वृक्ष इत्येकत्वं शा-
खा इति च नानात्वं, यथा च समुद्रात्मनैकत्वं
फेनतरङ्गाद्यात्मना नानात्वं, यथा च मृदात्मना
एकत्वं घटशरावाद्यात्मना नानात्वं, तत्र एकत्वां-
शेन ज्ञानान्मोक्षव्यवहारः सेत्स्यति, नानात्वां-
शेन तु कर्मकाण्डाश्रयौ लौकिकवैदिकव्यवहारौ
सेत्स्यत इति, एवं च मृदादिदृष्टान्ता अनुरूपा
भविष्यन्तीति । नैवं स्यान्मृत्तिकेत्येव सत्यमि-
ति प्रकृतिमात्रस्य दृष्टान्ते सत्यत्वावधारणात्,

॥ तस्माद्यथेति ॥ प्रतिज्ञाबिलादित्यर्थः । दृष्टं प्रातीतिकं नष्टमनित्यं
यत्स्वरूपं तद्रूपेणानुपाख्यत्वात् सत्तास्फूर्तिशून्यत्वादनन्यत्वमिति स-
म्बन्धः । शुद्धाद्वैतं स्वमतमुक्त्वा भेदाभेदमतमुत्थापयति ॥ नन्विति ॥
अनेकाभिः शक्तिभिः तदधीनप्रवृत्तिभिः परिणामैर्युक्तमित्यर्थः । भेदा-
भेदमते सर्वव्यवस्थासिद्धिरत्यन्ताभेदे द्वैतमानबाध इत्यभिमानः । दू-
पयति ॥ नैवं स्यादिति ॥ एवकारवाचारम्भणशब्दाभ्यां विकारसत्ता-

वाचारम्भशब्देन च विकारजातस्यानृतत्वाभिधानात्, दार्ष्टान्तिकेऽपि “एतदात्म्यमिदं सर्वम्” “तत्सत्यम्” इति च परमकारणस्यैवैकस्य सत्यत्वावधारणात्, “स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इति च शारीरस्य ब्रह्मभावोपदेशात् । स्वयं प्रसिद्धं त्वेतच्छारीरस्य ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्यते न यत्नान्तरप्रसाध्यं, अतश्चेदं शास्त्रीयं ब्रह्मात्मत्वमभ्युपगम्यमानं स्वाभाविकस्य शारीरात्मत्वस्य बाधकं सम्पद्यते रज्ज्वादिबुद्ध्य इव सर्पादिबुद्धीनां । बाधिते च शारीरात्मत्वे तदाश्रयः समस्तः स्वाभाविको व्यवहारो बाधितो भवति, यत्प्रसिद्धये नानात्वांशोऽपरो ब्रह्मणः कल्प्येत । दर्शयति च “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्” इत्यादिना ब्रह्मात्मत्वदर्शिनं प्रतिसमस्तस्य क्रियाकारकफललक्षणस्य व्यव-

निषेधात् परिणामवादः श्रुतिबाह्य इत्यर्थः । किञ्च संसारस्य सत्यत्वे तद्विशिष्टस्य जीवस्य ब्रह्मैक्योपदेशो न स्याद्विरोधादित्याह ॥ स आत्मेति ॥ एकत्वं ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यमित्युपदेशार्थमित्याशङ्क्यासीति पदविरोधान्मैवमित्याह ॥ स्वयमिति ॥ अतस्तत्त्वज्ञानबाध्यत्वात् संसारित्वं मिथ्येत्याह ॥ अतश्चेति ॥ स्वतः सिद्धोपदेशादित्यर्थः । यदुक्तं व्यवहारार्थं नानात्वं सत्यमिति, तत् किं ज्ञानादूर्ध्वं व्यवहारार्थं प्राग्वा नाय इत्याह ॥ बाधिते चेति ॥ स्वभावोऽत्राविद्या तया कृतः स्वा-

हारस्याभावं । न चायं व्यवहाराभावोऽवस्थावि-
 शेषनिबद्धोऽभिधीयत इतियुक्तं वक्तुं “तत्त्वमसि”
 इति ब्रह्मात्मभावस्यानवस्थाविशेषनिबन्धनत्वा-
 त् । तत्स्करदृष्टान्तेन चानृताभिसन्धस्य बन्धनं स-
 त्याभिसन्धस्य मोक्षं दर्शयन्नेकत्वं मेवैकं पारमा-
 र्थिकं दर्शयति, मिथ्याज्ञानविजृम्भितं च नानात्वं
 । उभयसत्यतायां हि कथं व्यवहारगोचरोऽपि
 जन्तुरनृताभिसन्ध इत्युच्यते, “मृत्योः स मृत्यु-
 माप्नोति य इह नानेव पश्यति” इति च भेददृ-
 ष्टिमपवदन्नेतदेव दर्शयति । न चास्मिन् दर्शने

भाविकः, ज्ञानादूर्ध्वं प्रमातृत्वादिव्यवहारस्याभावान्नानात्वं न कल्प्य-
 मित्यर्थः । न द्वितीयः ज्ञानात् प्राक् कल्पितनानात्वेन व्यवहारोपपत्तौ
 नानात्वस्य सत्यत्वासिद्धेः । यत्तु प्रमातृत्वादिव्यवहारः सत्य एव मो-
 क्षावस्थायां निवर्तत इति तन्नेत्याह ॥ न चायमिति ॥ संसारसत्यत्वे
 तदवस्थायां जीवस्य ब्रह्मत्वं न स्यात्, भेदाभेदयोरेकदैकत्र विरोधादतो
 ऽसंसारिब्रह्माभेदस्य सदातनत्वावगमात् संसारोऽपि मिथ्यैवेत्यर्थः ।
 किञ्च यथा लोके कश्चित् तस्करबुद्ध्या भटैर्गृहीतोऽनृतवादी चेत्तप्तपरशुं
 गृह्णाति स दह्यते बध्यते च, तथा नानात्ववादी बध्यते सत्यवादी चे-
 न्न दह्यते मुच्यते च । तथैतदात्म्यमिदं सर्वमित्येकत्वदर्शी मुच्यत इति
 श्रुतदृष्टान्तेनैकत्वं सत्यं नानात्वं मिथ्येत्याह ॥ तस्करेति ॥ व्यवहारगो-
 चरो नानात्वव्यवहाराश्रयः । नानात्वनिन्दयाप्येकत्वमेव सत्यमित्याह
 ॥ मृत्योरिति ॥ किञ्चास्मिन् भेदाभेदमते जीवस्य ब्रह्माभेदज्ञानाद्भे-
 दज्ञाननिवृत्तेर्मुक्तिरिष्टा सा न युक्ता भेदज्ञानस्य भ्रमत्वानभ्युपगमात् ।

ज्ञानान्मोक्ष इत्युपपद्यते । सम्यग् ज्ञानापन्नोद्य-
 स्यं कस्य चिन्मिथ्याज्ञानस्य संसारकारणत्वे-
 नानभ्युपगमात् । उभयस्य सत्यतायां हि कथ-
 मेकत्वज्ञानेन नानात्वज्ञानमपनुद्यत इत्युच्यते ।
 नन्वेकत्वैकान्ताभ्युपगमेन नानात्वाभावात्प्रत्य-
 क्षादीनि लौकिकानि प्रमाणानि व्याहन्येरन्नि-
 र्विषयत्वात्स्थाण्वादिष्विव पुरुषादिज्ञानानि । त-
 था विधिप्रतिषेधशास्त्रमपि भेदापेक्षत्वात् तदभा-
 वे व्याहन्येत । मोक्षशास्त्रस्यापि शिष्यशासित्रा-
 दिभेदापेक्षत्वात् तदभावे व्याघातः स्यात्, क-
 थं चानृतेन मोक्षशास्त्रेण प्रतिपादितस्यात्मैकत्व-
 स्यं सत्यत्वमुपपद्येत इति, अत्रोच्यते, नैष दोषः
 सर्वव्यवहाराणामेव प्राग्ब्रह्मात्मताविज्ञानात्

प्रमायाः प्रमान्तराबाध्यत्वादित्याह ॥ न चास्मिन्निति ॥ वैपरीत्यस्या-
 पि सम्भवादिति भावः । इदानीं प्रत्यक्षादिप्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या ना-
 नात्वस्य सत्यत्वमिति पूर्वपक्षबीजमुद्घाटयति ॥ नन्वित्यादिना ॥ ए-
 कत्वस्यैकान्तः कैवल्यं व्याहन्येरन् प्रमाणानि स्युः । उपजीव्यप्रत्यक्षा-
 दिप्रामाण्याय वेदान्तानां भेदाभेदपरत्वमुचितमिति भावः । ननु कर्म-
 कारकाणां यजमानादीनां विद्याकारकाणां शिष्यादीनां च कल्पितभेद-
 माश्रित्य कर्मज्ञानकाण्डयोः प्रवृत्तेः स्वप्रमेयस्य धर्मादेरबाधात् प्रामा-
 ण्यमव्याहतमित्याशङ्क्याह ॥ कथंचानृतेनेति ॥ घूलिकल्पितधूमेना-
 नुमितस्य वज्रेरिव प्रमेयबाधापत्तेरिति भावः । तत्र द्वैतविषये प्रत्यक्षादी-
 नां यावद्बाधं व्यावहारिकं प्रामाण्यमुपपद्यत इत्याह ॥ अत्रोच्यत इत्या-

सत्यत्वोपपत्तेः, स्वप्नव्यवहारस्येव प्राक् बो-
धात् । यावद्वि न सत्यात्मैकत्वप्रतिपत्तिस्तावत्
प्रमाणप्रमेयफललक्षणेषु विकारेष्वनृतबुद्धिर्न
कस्य चिदुत्पद्यते, विकारानेव त्वहं ममेत्यविद्य-
या आत्मात्मीयभावेन सर्वो जन्तुः प्रतिपद्यते
खाभाविकीं ब्रह्मात्मतां हित्वा, तस्मात् प्राग्-
ब्रह्मात्मता प्रतिबोधादुपपन्नः सर्वो लौकिको
वैदिकश्च व्यवहारः । यथा सुप्तस्य प्राकृतस्य
जनस्य स्वप्ने उच्चावचान् भावान् पश्यतो नि-
श्चितमेव प्रत्यक्षाभिमतं विज्ञानं भवति प्राक्प्र-
बोधात्, न च प्रत्यक्षाभासाभिप्रायस्तत्काले
भवति तद्वत् । कथं त्वसत्येन वेदान्तवाक्येन स-
त्यस्य ब्रह्मात्मत्वस्य प्रतिपत्तिरुपपद्येत, न-
हि रज्जुसर्पेण दृष्टो म्रियते, नापि मृगतृष्णिका-
म्भसा पानावगाहनादिप्रयोजनं क्रियते इति ।

दिना॥सत्यत्वं बाधाभावः बाधो मिथ्यात्वानिश्चयः वस्तुतो मिथ्यात्वंऽपि
विकारेषु तन्निश्चयाभावेन प्रत्यक्षादिव्यवहारोपपत्तावुक्तदृष्टान्तं वि-
वृणोति ॥ यथा सुप्तस्य प्राकृतस्येति ॥ एवं द्वैतप्रमाणानां व्यवहार-
काले बाधशून्यार्थबोधकत्वं व्यावहारिकं प्रामाण्यमुपपाद्याद्वैतप्रमाणा-
नां वेदान्तानां सर्वकालेषु बाधशून्यब्रह्मबोधकत्वं तात्त्विकं प्रामाण्य-
मुपपादयितुमुक्तशङ्कामनुवदति ॥ कथं त्वसत्येनेति ॥ किमसत्यात्स-
त्यं न जायते किमुत सत्यस्य ज्ञानं नाद्य इष्ट एव, न हि वयं वा-

नैष दोषः, शङ्काविषादिनिमित्तमरणादिकार्यो-
 पलब्धेः । स्वप्नदर्शनावस्थस्य च सर्पदंशनोद-
 कस्नानादिकार्यदर्शनात् । तत्कार्यमप्यनृतमे-
 वेति चेत् ब्रूयात् अत्र ब्रूमः । यद्यपि स्वप्नदर्श-
 नावस्थस्य सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यमनृतं
 तथापि तदवगतिः सत्यमेव फलं प्रतिबुद्धस्या-
 प्यबाध्यमानत्वात् । न हि स्वप्नादुत्थितः स्वप्नदृ-
 ष्टं सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यं मिथ्येति मन्य-
 मानस्तदवगतिमपि मिथ्येति मन्यते कश्चित् ।
 एतेन स्वप्नदृशोऽवगत्यबाधनेन देहमात्रात्मवा-
 दो दूषितो वेदितव्यः । तथा च श्रुतिः-

क्योत्थज्ञानं सत्यमित्यङ्गीकुर्मः । अङ्गीकृत्यापि दृष्टान्तमाह ॥ नैष
 दोष इति ॥ सर्पेण दृष्टस्यापि दृष्टत्वभ्रान्तिकल्पितविषात् सत्यमरण-
 मूर्च्छादिदर्शनादसत्यात् सत्यं न जायत इत्यनियम इत्यर्थः । दृष्टा-
 न्तान्तरमाह ॥ स्वप्नेति ॥ असत्यात् सर्पोदकादेः सत्यस्य दंशनस्ना-
 नादिज्ञानस्य कार्यस्य दर्शनाद्व्यभिचार इत्यर्थः । यथाश्रुतमादाय श-
 ङ्कते ॥ तत्कार्यमपीति ॥ उक्तमर्थं प्रकटयति अत्र ब्रूम इत्यादिना ॥
 अवगतिर्वृत्तिः घटादिवत् सत्यापि प्रातिभासिकस्वप्नदृष्टवस्तुनः फलं
 चैतन्यं वा वृत्त्यभिव्यक्तमवगतिशब्दार्थः । प्रसङ्गाद्देहात्मवादोऽपि नि-
 रस्त इत्याह ॥ एतेनेति ॥ स्वप्नस्थावगतेः स्वप्नदेहधर्मत्वे उत्थितस्य
 मया तादृशः स्वप्नोऽवगत इत्यबाधितावगतिप्रतिसन्धानं न स्यात्,
 अतो देहभेदेऽपि अनुसन्धानदर्शनाद्देहादन्योऽनुसन्धातेत्यर्थः । अस-
 त्यात् सत्यस्य ज्ञानं न जायत इति द्वितीयनियमस्य श्रुत्या व्यभिचा-

“यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।
 समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने” ॥
 इति असत्येन स्वप्नदर्शनेन सत्यस्य फलस्य स-
 मृद्धेःप्राप्तिं दर्शयति । तथा प्रत्यक्षदर्शनेषु केषु-
 चिदरिष्टेषु जातेषु न चिरमिव जीविष्यतीति वि-
 द्यादित्युक्त्वा “अथ यः स्वप्ने पुरुषं कृष्णं कृष्ण-
 दन्तं पश्यतिस एनं हन्ती” त्यादिना तेनासत्येनैव
 स्वप्नदर्शनेन सत्यं मरणं सूच्यत इति दर्शयति ।
 प्रसिद्धं चेदं लोकेऽन्वयव्यतिरेककुशलानां ईदृ-
 शेन स्वप्नप्रदर्शनेन साध्वागमः सूच्यते ईदृशेना
 साध्वागम इति । तथाऽकारादिसत्याक्षरप्रतिप-

रमाह ॥ तथा च श्रुतिरिति ॥ न च स्त्रियो मिथ्यात्वेऽपि तद्दर्शनात्
 सत्यादेव सत्यायाः समृद्धेर्ज्ञानमिति वाच्यं, विषयविशिष्टत्वेन दर्श-
 नस्यापि मिथ्यात्वात् प्रकृतेऽपि सत्ये ब्रह्मणि मिथ्यावेदानुगतचैत-
 न्यज्ञानसम्भवाच्चेति भावः । असत्यात् सत्यस्येष्टस्य ज्ञानमुक्तानिष्टस्य
 ज्ञानमाह ॥ तथेति ॥ असत्यात् सत्यस्य ज्ञाने दृष्टान्तान्तरमाह ॥ तथा-
 ऽकारादिति ॥ रेखास्वकारत्वादिभ्रान्त्या सत्या अकारादयो ज्ञायन्त
 इति प्रसिद्धमित्यर्थः । एवमसत्यात् सत्यस्य जन्मोक्त्वा यदर्थक्रिया-
 कारि तत्सत्यमिति नियमो भग्नः अनृतात् सत्यस्य ज्ञानोक्त्या यदनृ-
 तकरणागम्यं तद्वाध्यं कूटलिङ्गानुमितवद्भिवदिति व्याप्तिर्भग्नः । तथा च
 कल्पितानामपि वेदान्तानां सत्यब्रह्मबोधकत्वं सम्भवतीति तात्त्विकं
 प्रामाण्यमिति भावः । यदुक्तं एकत्वनानात्वव्यवहारसिद्धये उभयं सत्य-
 मिति, तन्न भेदस्य लोकसिद्धस्यापूर्वफलवदभेदविरोधेन सत्यत्वकल्प-

तिर्दृष्टा रेखानुताक्षरप्रतिपत्तेः । अपि चान्त्यमि-
दं प्रमाणमात्मैकत्वस्य प्रतिपादकं नातः परं कि-
ञ्चिदाकाङ्क्ष्यमस्ति । यथा हि लोके यजेतेत्युक्ते
किं केन कथं इत्याकाङ्क्ष्यते नैवं “तत्त्वमसि” “अ-
हंब्रह्मास्मी” त्युक्ते किञ्चिदन्यदाकाङ्क्ष्यमस्ति,
सर्वात्मैकत्वविषयत्वादवगतेः । सति ह्यन्यस्मि-
न्नवशिष्यमाणेऽर्थे आकाङ्क्षा स्यात् न त्वात्मैक-
त्वव्यतिरेकेणावशिष्यमाणोऽन्योऽर्थोऽस्ति य-
आकाङ्क्ष्येत । न चेयमवगतिर्नोत्पद्यत इति शक्यं
वक्तुं “तद्वास्मि^१ विजज्ञौ ” इत्यादिश्रुतिभ्यः, अ-
वगतिसाधनानां च श्रवणादीनां वेदानुवचनादी-
नां च विधानात् । न चेयमवगतिरनर्थिका भ्रा-

नायोगात् । किञ्च यद्युभयोरेकदा व्यवहारः स्यात् तदा स्यादपि सत्यत्वं
। नैवमस्ति एकत्वज्ञानेन चरमेणानपेक्षेण नानात्वस्य निःशेषं बाधात्
शुक्तिज्ञानेनेव रजतस्येत्याह ॥ अपि चान्त्यमिति ॥ ननुपजीव्यद्वैतप्र-
माणविरोधादेकत्वावगतिर्नोत्पद्यत इत्यत आह ॥ न चेयमिति ॥ त-
त् किलात्मतत्त्वमस्य पितुर्वाक्यात् श्वेतकेतुर्विज्ञातवानिति ज्ञानोत्प-
त्तेः श्रुतत्वात् सामग्रीसत्त्वाच्चेत्यर्थः । व्यावहारिकगुरुशिष्यादिभेदमुप-
जीव्य जायमानवाक्यार्थावगतेः प्रत्यक्षादिगतं व्यावहारिकं प्रामाण्यमु-
पजीव्यं तच्च पारमार्थिकैकत्वावगत्या न विरुध्यते । किन्तु तथा विरो-
धादनूपजीव्यं प्रत्यक्षादेस्तात्त्विकं प्रामाण्यं बाध्यत इति भावः । कि-
ञ्चैकत्वावगतेः फलवत्प्रमात्वान्निष्फलो द्वैतभ्रमो बाध्य इत्याह ॥ न
चेयमिति ॥ ननु सर्वस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वे स्वप्नो मिथ्याजाग्रत्सत्य-

न्तिर्वेति शक्यं वक्तुं, अविद्यानिवृत्तिफलदर्श-
नात्, बाधकज्ञानान्तराभावाच्च । प्राक् चात्मैक-
त्वावगतेरव्याहतः सर्वः सत्यानृतव्यवहारो लौ-
किको वैदिकश्चेत्यवोचाम । तस्मादन्त्येन प्रमा-
णेन प्रतिपादिते आत्मैकत्वे समस्तस्य प्राचीन-
स्य भेदव्यवहारस्य बाधितत्वान्नानैकात्मकब्र-
ह्मकल्पनावकाशोऽस्ति । ननु मृदादिदृष्टान्तप्र-
णयनात् परिणामवंत् ब्रह्मशास्त्रस्याभिमतमि-
ति गम्यते, परिणामिनो हि मृदादयोऽर्था लोके
समधिगता इति । नेत्युच्यते, “स वा एष महान-
जः” “आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभ्यो ब्रह्म” “स-
एष नेति नेत्यात्मा” “अस्थूलमनणु” इत्याद्या-
भ्यः सर्वविक्रियाप्रतिषेधश्रुतिभ्यो ब्रह्मणः कू-
टस्थत्वावगमात् । न त्वेकस्य ब्रह्मणः परिणा-
मधर्मत्वं तद्ग्राहितत्वं च शक्यं प्रतिपत्तुं । स्थितिग-

मित्यादिलौकिको व्यवहारः सत्यं चानृतं च सत्यमभवादिति वैदिकश्च
कथमित्याशङ्क्य यथा स्वप्ने इदं सत्यमिदमनृतमिति तात्कालिक-
बाधाबाधाभ्यां व्यवहारस्तथा दीर्घस्वप्नेऽपीत्युक्तस्वप्नदृष्टान्तं स्मारय-
ति ॥ प्राक् चेति ॥ व्यवहारार्थं नानात्वं सत्यमिति कल्पनमसङ्गत-
मित्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ नेदं कल्पितं किन्तु श्रुतमिति शङ्क-
ते ॥ नन्विति ॥ कार्यकारणयोरनन्यत्वांशे अयं दृष्टान्तो न परिणामि-
त्वे ब्रह्मणः कूटस्थत्वश्रुतिविरोधादिति परिहरति ॥ नेत्युच्यत इति ॥ सृ-
ष्टौपरिणामित्वं प्रलये तद्ग्राहित्वं च क्रमेणाविरुद्धमिति दृष्टान्तेन शङ्कते ।

तिवत् स्यादिति चेन्न, कूटस्थस्येति विशेषणात् ।
 न हि कूटस्थस्य ब्रह्मणः स्थितिगतिवदनेकध-
 र्माश्रयत्वं सम्भवति । कूटस्थं नित्यं च ब्रह्म सर्व-
 विक्रियाप्रतिषेधादित्यवोचाम । न च यथा ब्रह्मण
 आत्मैकत्वदर्शनं मोक्षसाधनं, एवं जगदाका-
 रपरिणामित्वदर्शनमपि स्वतन्त्रमेव कस्मैचित्
 फलायाभिप्रेयेत, प्रमाणाभावात् । कूटस्थब्रह्मा-
 त्मत्वविज्ञानादेव हि फलं दर्शयति शास्त्रं, “ स
 एष नेति नेत्यात्मा ” इत्युपक्रम्य “ अभयं वै ज-
 नक प्रातोऽसि ” इत्येवंजातीयकं । तत्रैतत्सिद्धं
 भवति ब्रह्मप्रकरणे सर्वधर्मविशेषरहितब्रह्मद-
 र्शनादेव फलसिद्धौ सत्यां यत्तत्राफलं श्रूयते ब्र-
 ह्मणो जगदाकारपरिणामित्वादि तद्ब्रह्मदर्शनो-
 पायत्वेनैव विनियुज्यते, फलवत् सन्निधावफलं
 तदङ्गमिति वत्, न तु स्वतन्त्रफलाय कल्प्यते इ-
 ति । न हि परिणामवत्त्वविज्ञानात् परिणामव-

स्थितीति ॥ कूटस्थस्य कदाचिदपि विक्रिया न युक्ता कूटस्थत्वव्या-
 घातादित्याह ॥ नेति ॥ कूटस्थत्वासिद्धिमाशङ्क्याह ॥ कूटस्थस्येति ॥
 कूटस्थस्य निरवयवस्य पूर्वरूपत्यागेनावस्थान्तरात्मकपरिणामायोगा-
 त् शुक्तिरजतवद्विवर्त एव प्रपञ्च इति भावः । किञ्च निष्फलस्य जगतः
 फलवन्निष्प्रपञ्चब्रह्मविशेषत्वेनानुवादान्न सत्यतेत्याह ॥ न च ये येत्या-
 दिना ॥ तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः ब्रह्मणः परिणामि-

त्त्वमात्मनः फलं स्यादिति वक्तुं युक्तं, कूटस्थनि-
 त्यत्वान्मोक्षस्य' कूटस्थब्रह्मात्मवादिन एकत्वै-
 कान्त्यादीशित्रीशितव्याभावे ईश्वरकारणप्रति-
 ज्ञाविरोध' इति चेत्, न, अविद्यात्मकनामरूप-
 बीजव्याकरणापेक्षत्वात् सर्वज्ञत्वस्य "तस्माद्वा
 एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" इत्यादिवा-
 क्येभ्यो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपात् सर्वज्ञात्
 सर्वशक्तेरीश्वराज्जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयाः, ना-
 चेतनात् प्रधानादन्यस्माद्वेत्येपोऽर्थः प्रतिज्ञा-
 तो जन्माद्यस्य यत इति । सा प्रतिज्ञा तदवस्थै-
 व' न तद्विरुद्धोऽर्थः पुनरिहोच्यते, कथं नोच्यते
 अत्यन्तमात्मन एकत्वमद्वितीयत्वं च ब्रुवता । शृ-
 णु' यथा नोच्यते' सर्वज्ञस्येश्वरस्य आत्मभूते इ-
 वाविद्याकल्पिते' नामरूपे' तत्त्वान्यत्वाभ्यामनि-

त्वविज्ञानात् तत्प्राप्तिर्विदुषः फलमित्याशङ्क्याह ॥ न हि परिणाम-
 षत्त्वेति ॥ ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतकूटस्थनित्यमोक्षफलसम्भवे
 दुःखानित्यपरिणामित्वफलकल्पनायोगादिति भावः । ननु पूर्वं जन्मा-
 द्यस्य यत इति ईश्वरकारणप्रतिज्ञा कृता अधुना तदनन्यत्वमित्यन्ता-
 भेदप्रतिपादने ईशित्रीशितव्यभेदाभावात् तद्विरोधः स्यादिति श-
 ङ्क्यते ॥ कूटस्थेति ॥ कल्पितद्वैतमपेक्ष्येश्वरत्वादिकं परमार्थतोऽनन्यत्व-
 मित्यविरोधमाह ॥ नेत्यादिना ॥ अविद्यात्मके चिदात्मनि लीने ना-
 मरूपे एव बीजं तस्य व्याकरणं स्थूलात्मना सृष्टिस्तदपेक्षत्वादीश्वर-
 त्वादेर्न विरोध इत्यर्थः । संगृहीतार्थं विवृणोति ॥ तस्मादित्यादि-

वचनीये संसारप्रपञ्चबीजभूते सर्वज्ञस्येश्वरस्य
 मायाशक्तिः प्रकृतिरिति च श्रुतिस्मृत्योरभिलष्ये-
 ते, ताभ्यामन्यः सर्वज्ञ ईश्वरः, “आकाशो वै नाम
 नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म” इति
 श्रुतेः । “नामरूपे व्याकरवाणि,” “सर्वाणि
 रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वा भिवदन्
 यदास्ते ” । “एकं बीजं बहुधा यः करोति” इ-
 त्यादिश्रुतिभ्यश्च । एवमविद्याकृतनामरूपोपा-
 ध्यनुरोधीश्वरो भवति । व्योमेव घटकरकाद्यु-
 पाध्यनुरोधि, स च स्वात्मभूतानेव घटाकाश-
 स्थानीयानां विद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृत-
 कार्यकरणसङ्घातानुरोधिर्नो जीवाख्यान् वि-
 ज्ञानात्मनः प्रतीष्टे व्यवहारविषये । तदेवमवि-
 द्यात्मकोपाधिपरिच्छेदापेक्ष्यमेवेश्वरस्येश्वरत्वं

ना ॥ तत्त्वान्यत्वाभ्यामिति ॥ नामरूपयोरीश्वरत्वं वक्तुमशक्यं जड-
 त्वान्नापीश्वरादन्यत्वं कल्पितस्य पृथक् सत्तास्फूर्त्योरभावादित्यर्थः ॥ सं-
 स्कारात्मकनामरूपयोरविद्यैक्यविवक्षया ब्रूते ॥ मायेति ॥ नामरूपे चे-
 दीश्वरस्यात्मभूते तर्हीश्वरो जड इत्यत आह ॥ ताभ्यामन्य इति ॥ अन्य-
 त्वे व्याकरणे च श्रुतिमाह ॥ आकाश इत्यादिना ॥ अविद्याद्युपाधिना
 कल्पितभेदेन बिम्बस्थानस्येश्वरत्वं प्रतिबिम्बभूतानां जीवानां नियम्य-
 त्वमित्याह ॥ स च स्वात्मभूतानिति ॥ न चात्र नानाजीवा भाष्योक्ता
 इति श्रमितव्यं बुद्ध्यादिसङ्घातभेदेन भेदोक्तेः, अविद्याप्रतिबिम्बस्त्वेक

सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च न परमार्थतो' विद्यया-
पास्तसर्वोपाधिस्वरूपे आत्मनीशित्रीशितव्य-
सर्वज्ञत्वादिव्यवहार उपपद्यते । तथा चोक्तं ।
“यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्वि-
जानाति स भूमा ” इति, “यत्र त्वस्य सर्वमा-
त्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् ” इत्यादि च । एवं प-
रमार्थावस्थायां सर्वव्यवहाराभावं वदन्ति वेदा-
न्ताःसर्वे, तथेश्वरगीतास्वपि-

“ नं कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥
नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ” ॥ इति-
परमार्थावस्थायामीशित्रीशितव्यादिव्यवहा-
राभावः प्रदर्श्यते । व्यवहारावस्थायांतूक्तः श्रु-
तावपीश्वरादिव्यवहारः । “एष सर्वेश्वर एष भू-
ताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लो-
कानामसम्भेदाय ” इति । तथा चेश्वरगीतास्वपि

एव जीव इत्युक्तम् । परमार्थत ईश्वरत्वादिद्वैताभावे श्रुतिमाह ॥ तथा
चेति ॥ कथं तर्हि कर्तृत्वादिकमित्यत आह ॥ स्वभावस्त्विति ॥ अना-
द्यविद्यैव कर्तृत्वादिरूपेण प्रवर्तत इत्यर्थः । भक्ताभक्तयोः पापसुरुत-
नाशकत्वादीश्वरस्य वास्तवमीश्वरत्वमित्यत आह । नादत्त इति ॥
न संहरतीत्यर्थः । तेन स्वरूपज्ञानावरणेन कर्ताहमीश्वरो नियन्ते-

“ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया” इति ।

सूत्रकारोऽपि परमार्थाभिप्रायेण तदनन्यत्वमित्याह । व्यवहाराभिप्रायेण तु स्याल्लोकवदिति महासमुद्रस्थानीयतां ब्रह्मणः कथयति । अप्रत्याख्यायैव कार्यप्रपञ्चं परिणामप्रक्रियां चाश्रयति सगुणोपासनेषूपयुज्यत इति ॥ १४ ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

इतश्च 'कारणादनन्यत्वं कार्यस्य, यत्कारणं भावं एव कारणस्य कार्यमुपलभ्यते' नाभावे । तद्यथासत्यां मृदि घट उपलभ्यते सत्सु च तन्तुषु पट उपलभ्यते । न च नियमेनान्यंभावेऽन्य-

त्येवं भ्रमन्ति । उक्तार्थः सूत्रकारसम्मत इत्याह ॥ सूत्रकारोऽपीति ॥ न केवलं लौकिकव्यवहारार्थं परिणामप्रक्रियाश्रयणं किन्तुपासनार्थं चेत्याह ॥ परिणामप्रक्रियां चेति ॥ तदुक्तं “रूपणधीः परिणाममुदीक्षते क्षयितकल्मषधीस्तु विवर्तताम् ” इति ॥ १४ ॥

एवं तदनन्यत्वे प्रत्यक्षादिविरोधं परिहृत्यानुमानमाह ॥ भावे चेति ॥ कारणस्य भावे सत्त्वे उपलब्धौ च कार्यस्य सत्त्वादुपलब्धेश्चानन्यत्वमिति सूत्रार्थः । घटो मृदनन्यः मृत्सत्त्वोपलब्धिक्षणनियतसत्त्वोपलब्धिमत्त्वात् मृद्वत् । अन्यत्वेऽप्ययं हेतुः किं न स्यादित्यप्रयोजकत्वमाशङ्क्य निरस्यति ॥ न चेति ॥ मृद्वटयोरन्यत्वे गवाश्वयोरिव हेतूच्छित्तिः स्यादित्यर्थः । गवाश्वयोर्निमित्तनैमित्तिकत्वाभावाद्धेतुत्वभावः । अतो मृद्वटयोस्तेन हेतुना निमित्तादिभावः सिध्यति नानन्यत्वमित्यर्थान्तरतामाशङ्क्या-

स्योपलब्धिर्दृष्टा, न त्वश्वो गोरन्यः सन् गोभावि
 एवोपलभ्यते । न च कुलालभाव एव घट उप-
 लभ्यते सत्यपि निमित्तनैमित्तिकभावेऽन्यत्वात् ।
 नन्वन्यस्य भावेऽप्यन्यस्योपलब्धिर्नियता दृ-
 श्यते, यथाऽग्निभाव एव धूमस्येति । नेत्युच्यते,
 उद्भाषितेऽप्यग्नौ गोपालघटिकादिधारितस्य
 धूमस्य दृश्यमानत्वात् । अथ धूमं कयाचिदव-
 स्थया विशिष्यात् ईदृशो धूमो नासत्यग्नौ भव-
 तीति, नैवमपि कश्चिदोषः, तद्भावानुरक्तां हि बु-
 द्धिं कार्यकारणयोरनन्यत्वे हेतुं वयं वदामः, न
 चासावग्निधूमयोर्विद्यते ॥ 'भावाच्चोपलब्धे'रिति

ह ॥ न च कुलालेति ॥ न चोपादानोपादेयभावेनार्थान्तरता मृदृष्टान्ते
 तद्भावाभावेऽपि हेतुसत्त्वादन्यत्वे गवाश्चवत् तद्भावायोगाच्चेति भावः ।
 कुलालघटयोर्निमित्तादिभावे सत्यप्यन्यत्वात् कुलालसत्त्वनियतोपल-
 ब्धिर्घटस्य नैवेत्यक्षरार्थः । यथाश्रुतसूत्रस्थस्य हेतोर्व्यभिचारं शङ्कते ॥
 नन्विति ॥ अग्निभाव एव धूमोपलब्धिरिति नियमात्मको हेतुस्तत्र
 नास्तीत्याह ॥ नेति ॥ अविच्छिन्नमूलदीर्घरेखावस्थधूमे नियमोऽस्ती-
 ति व्यभिचार इत्याशङ्कते ॥ अथेति ॥ तद्भावनियतभावत्वे सति
 तद्बुद्धयनुरक्तबुद्धिविषयत्वस्य हेतोर्विवक्षितत्वान्न व्यभिचार इत्याह ॥
 नैवमिति ॥ आलोकबुद्धयनुरक्तबुद्धिग्राह्ये रूपे व्यभिचारनिरासाय स-
 त्यन्तं आलोकाभावेऽपि घटादिरूपसत्त्वान्न व्यभिचारः । उक्तधूमवि-
 शेषस्याग्निबुद्धिं विनाप्युपलम्भात् न तत्र व्यभिचार इत्यर्थः । तथा च
 तयोः कार्यकारणयोर्भावेन सत्तयानुरक्तां सहकृतामिति भाष्यार्थः । य-

वा सूत्रम्॥न केवलं शब्दादेव कार्यकारणयोरन-
न्यत्वं, प्रत्यक्षोपलब्धेर्भावाच्च तयोरनन्यत्वमि-
त्यर्थः । भवति हि प्रत्यक्षोपलब्धिः कार्यकारण-
योरनन्यत्वे । तद्यथा तन्तुसंस्थाने पटे तन्तुव्य-
तिरेकेण पटो नाम कार्यं नैवोपलभ्यते, केवलास्तु
तन्तव आतानो वितानवन्तः प्रत्यक्षमुपलभ्यन्त,
तथा तन्तुष्वंशवोऽंशुषु तदवयवाः, अनया प्रत्य-
क्षोपलब्ध्या लोहितशुक्लकृष्णानि त्रीणि रूपा-
णि' ततो वायुमात्रमाकाशमात्रं चेति अनुमेयं,
ततः परं ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं, तत्र सर्वप्रमाणानां
निष्ठामवोचाम ॥ १५ ॥

द्वा तद्भावः सामानाधिकरण्यं तद्विषयकबुद्धिग्राह्यत्वं हेतुं वदामः
मृद्वट इति सामानाधिकरण्यबुद्धिदर्शनादग्निर्धूम इत्यदर्शनादित्यर्थः
अनुमानार्थत्वेन सूत्रं व्याख्याय पाठान्तरं प्रत्यक्षपरतया व्याचष्टा॥भा-
वाच्चेति॥पूर्वसूत्रोक्तारम्भणशब्दसमुच्चयार्थश्चकारः । न चैकः पट इति
प्रत्यक्षं पटस्य तन्तुभ्यः पृथक्सत्त्वे प्रमाणं अपृथक्सत्ताकमिथ्याका-
र्यविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । अतः आतानवितानसंयोगवन्तस्तन्तव एव
पट इति प्रत्यक्षोपलब्धेः सत्त्वादनन्यत्वमित्यर्थः । पटन्यायं तन्त्वा-
दावतिदिशति ॥ तथेत्यादिना ॥ प्रत्यक्षोपलब्ध्या तत्तत्कार्ये कारण-
मात्रं परिशिष्यत इत्यर्थः । यत्र प्रत्यक्षं नास्ति तत्र कार्यं विमतं कार-
णादभिन्नं कार्यत्वात् पटवदित्यनुमेयमित्याह ॥ अनयेति ॥ कारणप-
रिशेषे प्रधानादिकं परिशिष्यतां न ब्रह्मेत्यत आह ॥ तत्र सर्वेति ॥ ब्र-
ह्माणि वेदान्तानां सर्वेषां तात्पर्यस्योक्तत्वात् तदेवाद्वितीयं परिशिष्यते
न कारणान्तरमप्रामाणिकत्वादिति भावः ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

इतश्च'कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं'यत्कारणं प्रा-
गुत्पत्तेः'कारणात्मनैव कारणे सत्त्वमवरकाली-
नस्य कार्यस्य श्रूयते, "सदेव सोम्येदमग्र आ-
सीत्" "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्"
इत्यादाविदंशब्दगृहीतस्य कार्यस्य कारणेन
सामानाधिकरण्यात् । यच्च यदात्मना यत्र न व-
र्तते न तर्तते उत्पद्यते, यथा सिकताभ्यस्तैलं,
तस्मात् प्रागुत्पत्तेरनन्यत्वादुत्पन्नमप्यनन्यदेव'
कारणात् कार्यमित्यवगम्यते । यथा च कारणं
ब्रह्म त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति, एवं का-

इदं जगत् सदात्मैवेति सामानाधिकरण्यश्रुत्या सृष्टेः प्राक् का-
र्यस्य कारणात्मना सत्त्वं श्रुतं तदन्यथानुपपत्त्योत्पन्नस्यापि जगतः का-
रणादनन्यत्वमित्याह सूत्रकारः ॥ सत्त्वाच्चेति ॥ श्रुत्यर्थे युक्तिमप्याह ॥
यच्च यदात्मनेति ॥ घटादिकं प्राक् मृदाद्यात्मना वर्तते तत उत्पद्य-
मानत्वात् सामान्यतो व्यतिरेकेण सिकताभ्यस्तैलवदित्यर्थः । कारण-
वत् कार्यस्यापि सत्त्वात् सत्त्वभेदे मानाभावात् कार्यस्य कारणाद-
भिन्नसत्ताकत्वमिति सूत्रस्यार्थान्तरमाह ॥ यथा चेति ॥ इदानीं सतः
कार्यस्य प्रागुत्तरकालयोरसत्त्वायोगात् सत्त्वाव्यभिचारस्तच्च सत्त्वं स-
र्वानुस्यूतचिन्मात्रमेकं तदभेदेन सती मृत्सन् घट इति भासमानयोः
कार्यकारणयोरनन्यत्वमित्यर्थः न चैवं घटपटयोरप्येकसत्त्वाभेदादन-
न्यत्वं स्यादिति वाच्यं, वस्तुत एकसत्त्वात्मनाऽनन्यत्वस्येष्टत्वात्, तर्हि
मृदूघटयोः को विशेषः तादात्म्यमिति ब्रूमः । वस्तुतः सर्वत्र सत्तैक्ये-

यमपि जगत् त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति,
एकं च पुनः 'सत्त्वं' अतोऽप्यनन्यत्वं कारणात्
कार्यस्य ॥ १६ ॥

**असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण
वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥**

ननु कचिदसत्त्वमपि प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य व्य-
पदिशति श्रुतिः, “असदेवेदमग्र आसीत्”
इति “असद्वा इदमग्र आसीत्” इति च । त-
स्मादसद्व्यपदेशान्न प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्व-
मिति चेत्, नेति ब्रूमः । न ह्ययमत्यन्तासत्त्वा-
भिप्रायेण प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासद्व्यपदेशः किं त-
र्हि व्याकृतनामरूपत्वाद्बर्हिर्व्याकृतनामरूप-
त्वं धर्मान्तरं, तेन धर्मान्तरेणायमसद्व्यपदेशः
प्रागुत्पत्तेः सत एव कार्यस्य कारणरूपेणानै-
न्यस्य, कथमेतदवगम्यते वाक्यशेषात् 'यदुप-
क्रमे सन्दिग्धार्थं वाक्यं तच्छेषान्निश्चीयते । इ-
ह च तावत् “असदेवेदमग्र आसीत्” इत्यसच्छ-

ऽपि घटपटयोर्भेदेन सत्ताया भिन्नत्वात् न तादात्म्यं कार्यकारणयोर्भे-
दस्य सत्त्वाभेदकत्वाभावादभिन्नसत्ताकत्वं तादात्म्यमिति विशेषः १६

उक्तं कार्यस्य प्राक्कारणात्मना सत्त्वमसिद्धमित्याराद्ध्व्य समा-
धत्ते ॥ असदिति ॥ अक्ताः शर्करा उपदध्यादित्युपक्रमे केनाक्ता इ-

ब्देनोपक्रमे निर्दिष्टं यत् तदेवपुनः तच्छब्देन प-
 रामृश्य सदिति विशिनष्टि 'तत्सदासीत्' इति ।
 असतश्च पूर्वापरकालासम्बन्धादासीच्छब्दा-
 नुपपत्तेश्च । " असद्वा इदमग्र आसीत् " इत्य-
 त्रापि तदात्मानं स्वयमकुरुत इति वाक्यशेषे वि-
 शेषणान्नात्यन्तासत्त्वं । तस्मात् धर्मान्तरेणैवा-
 यमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य । नामरूप-
 व्याकृतं हि वस्तु सच्छब्दाहं लोके प्रसिद्धं, अतः
 प्राक्नामरूपव्याकरणादसदिवासीदित्युपचर्यते १७

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

युक्तेश्च प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमनन्यत्वं च
 कारणादवगम्यते, शब्दान्तराच्च । युक्तिस्तावद्व-
 र्ण्यते । दधिघटरुचकाद्यर्थिभिः ^{प्रत्यक्षेण} प्रतिनियतानि
 कारणानि क्षीरमृत्तिकासुवर्णादीन्युपादीयमा-
 नानि लोके दृश्यन्ते, न हि दध्यर्थिभिः मृत्तिको-
 ति सन्देहे तेजो घृतमिति वाक्यशेषात् धृतेनेति यथा निश्चयः एवम-
 त्रापि तत्सदिति वाक्यशेषात् सन्निश्चय इत्यर्थः ॥ आसीदित्यती-
 तकालसम्बन्धोक्तेश्चासदव्याकृतमेव न शून्यमित्याह ॥ असतश्च पूर्वा-
 परेति ॥ उक्तन्यायं वाक्यान्तरेऽतिदिशति ॥ असद्वा इति ॥ क्रियमाण-
 त्वविशेषणं शून्यस्यासम्भवतीति भावः ॥ १७ ॥

सत्त्वानन्यत्वयोर्हेत्वन्तरमाह सूत्रकारः ॥ युक्तेरिति ॥ दध्याद्यर्थिनां
 क्षीरादौ प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिर्युक्तिस्तथा कार्यस्य प्राक् कारणानन्यत्वेन

पादीयते, न घटाद्यर्थिभिः क्षीरं तदसत्कार्यवा-
 देनोपपद्यते । अविशिष्टे 'हि' प्रागुत्पत्तेः सर्वत्र
 सर्वस्यासत्त्वे कस्मात् क्षीरादेव दध्युत्पद्यते न
 मृत्तिकायाः, मृत्तिकाया एव च घट उत्पद्यते न
 क्षीरात् । अथाविशिष्टेऽपि प्रागसत्त्वे क्षीर एव
 दध्नः कश्चिदतिशयो न मृत्तिकायां मृत्तिकायामे-
 व च घटस्य कश्चिदतिशयो न क्षीरे इत्युच्ये-
 त । तर्हि अतिशयवत्त्वात् प्रागवस्थायाः अस-
 त्कार्यवादहानिः सत्कार्यवादसिद्धिश्च । श-
 क्तिश्च कारणस्य कार्यनियमार्था कल्प्यमाना
 नान्याऽसती वा कार्यं नियच्छेत्, असत्त्वाविशे-

सत्त्वं सिध्यतीत्यर्थः । असतोऽपि कार्यस्य तस्मादुत्पत्तेः कारणत्वाधिया
 तत्र प्रवृत्तिरित्यन्यथोपपत्तिमाशङ्क्याह ॥ अविशिष्टे हीति ॥ असतः
 उत्पत्त्यभावादुत्पत्तौ वा सर्वस्मात् सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गात्तदुपादान-
 विशेषे प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । तदुक्तं साङ्ख्यवृद्धैः “असदकरणादुपा-
 दानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च
 सत्कार्यम्” इति । शक्तस्य कारणस्य शक्यकार्यकारित्वाच्छक्तिविषयस्य
 कार्यस्य सत्त्वमसतोऽशक्यत्वात्, किञ्च सत्कारणाभेदात् कार्यं सदित्यु-
 त्तरार्थार्थः । कार्यस्यासत्त्वेऽपि कुतश्चिदतिशयात् प्रवृत्तिनियमोपप-
 त्तिरिति शङ्कते ॥ अथेति ॥ अतिशयः कार्यधर्मः कारणधर्मो वा,
 आद्ये धर्मित्वात् प्रागवस्थारूपस्य कार्यस्य सत्त्वं दुर्वारमित्याह ॥ तर्ह्य-
 तिशयवत्त्वादिति ॥ द्वितीयेऽपि कार्यसत्त्वमायातीत्याह ॥ शक्तिश्चेति ॥
 कार्यकारणाभ्यामन्या कार्यवदसती वा शक्तिर्न कार्यनियामिका यस्य

षादन्यत्वाविशेषाच्च । तस्मात् कारणस्यात्म-
 भूता शक्तिः शक्तेश्चात्मभूतं कार्यम् । अपि च
 कार्यकारणयोर्द्रव्यगुणादीनां चाश्विमहिषवद्भे-
 दबुद्धयभावात्तादात्म्यमभ्युपगन्तव्यम् । सम-
 वायकल्पनायामपि समवायस्य समवायिभिः
 सम्बन्धेऽभ्युपगम्यमाने तस्य तस्यान्योऽन्यः
 सम्बन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्थाप्रसङ्गः ,
 अनभ्युपगम्यमाने वा विच्छेदप्रसङ्गः । अथ
 समवायः स्वयं सम्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैवापरं
 सम्बन्धं सम्बध्यते, संयोगोऽपि तर्हि स्वयं स-

कस्यचिदन्यस्य नरशृङ्गस्य वा नियामकत्वप्रसङ्गादन्यत्वासत्त्वयोः श-
 क्तावन्यत्र चाविशेषात्, तस्मात् कारणात्मना लीनं कार्यमेवाभिव्यक्ति-
 नियामकतया शक्तिरित्येष्टव्यं ततः सत्कार्यसिद्धिरित्यर्थः । किञ्च का-
 र्यकारणयोरन्यत्वे मृद्वटौ भिन्नौ सन्ताविति भेदबुद्धिः स्यादित्याह
 ॥ अपि चेति ॥ तयोरन्यत्वेऽपि समवायवशात् तथा बुद्धिर्नोदेतीत्या-
 शङ्क्य समवायं दूषयति ॥ समवायेति ॥ समवायः समवायिभिः
 सम्बद्धो न वा, आद्ये सम्बन्धः किं समवायः उत स्वरूपं आद्ये समवा-
 यानवस्था द्वितीये मृद्वटयोरपि स्वरूपसम्बन्धादेवोपपत्तेः, समवा-
 यासिद्धिः असम्बद्ध इति पक्षे दोषमाह ॥ अनभ्युपगम्यमाने इति ॥
 द्रव्यगुणादीनां विशिष्टधीविरहप्रसङ्गः असम्बद्धस्य विशिष्टधीन्या-
 मकत्वायोगादित्यर्थः । विशिष्टधीनियामको हि सम्बन्धः, न तस्य नि-
 यामकान्तरापेक्षा अनवस्थानात्, अतः स्वपरनिर्वाहकः समवाय इति
 शङ्कते ॥ अयेति ॥ सम्बध्यते स्वस्य स्वसम्बन्धिनश्च विशिष्टधियं क-

सम्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैव समवायं सम्बध्येत,
तादात्म्यप्रतीतिश्च द्रव्यगुणादीनां समवायक-
ल्पनानर्थक्यम् । कथं च' कार्यमवयवि द्रव्यं'
कारणेष्ववयवद्रव्येषु वर्तमानं वर्तेत' किं सम-
स्तेष्ववयवेषु वर्तेत' प्रत्यवयवं । यदि तावत्
समस्तेषु वर्तेत ततोऽवयव्यनुपलब्धिः प्रसज्ये-
त, समस्तावयवसन्निकर्षस्याशक्यत्वात् । नहि'
'बहुत्वं' समस्तेषु आश्रयेषु वर्तमानं व्यस्ताश्रय-

रोतीत्यर्थः । प्रतिबन्धा दूषयति ॥ संयोगोऽपीति ॥ यत्तु गुणत्वात्सं-
योगस्य समवायापेक्षा न सम्बन्धत्वादिति तन्न, धर्मत्वात् समवायस्या-
पि सम्बन्धान्तरापत्तेरसम्बद्धस्यास्वच्चस्य गोधर्मत्वादर्शनात् । किञ्च
निष्पापत्वादयो गुणा इति श्रुतिस्मृत्यादिषु व्यवहारादिष्ठधर्मो गुण
इति परिभाषया समवायस्यापि गुणत्वाच्च जातिविशेषो गुणत्वमिति
परिभाषा तु समवायसिद्ध्युत्तरकालीनानित्यानेकसमवेता जातिरिति
ज्ञानस्य समवायज्ञानाधीनत्वादतः समवायसिद्धेः प्राक् संयोगस्य गुण-
त्वमसिद्धमिति दिक् । किञ्च प्रतीत्यनुसारेण वस्तु, स्वीकार्यमन्यथा
गोप्रतीतेरश्च आलम्बनमित्यपि सुवचत्वात् तथा च मृद्वट इति अभेद-
प्रतीतेरभेद एव स्वीकार्यः । ताभ्यां अत्यन्तभिन्नस्य समवायस्य तान्नि-
यामकत्वासम्भवादित्याह ॥ तादात्म्येति ॥ एवं प्रतीत्यनुसारेण कार्य-
स्य कारणात्मना सत्त्वं । स्वरूपेण तु मिथ्यात्वमित्युक्तं । वृथ्यनिरूप-
णाच्च तस्य मिथ्यात्वमित्याह ॥ कथं चेति ॥ तत्रायमनूयावयविनः पटा-
देस्तन्त्वादिष्ववयवेषु त्रित्वादिबत् स्वरूपेण वृत्तिरुतावयवश इति वि-
कल्प्यायं दूषयति ॥ यदीत्यादिना ॥ व्यासज्यवृत्तिं वस्तु प्रत्यक्षस्य
यावदाश्रयप्रत्यक्षजन्यत्वात् संवृतपटादेर्यावदवयवानां अप्रत्यक्षत्वाद-

ग्रहणेन गृह्यते । अथावैयवशः-समस्तेषु वर्तेत,
 तदाप्यारम्भकावयवव्यतिरेकेणावयविनोऽव-
 यवाः कल्प्येरन् यैरवयवैरारम्भकेष्ववयवेषु अ-
 वयवशोऽवयवी वर्तेत । कोशावयवव्यतिरिक्तैर्त्य-
 वयवैरसिः कोशं व्याप्नोति, अनवस्था चैवं प्र-
 सज्येत, तेषु तेष्ववयवेषु वर्तयितुमन्येषामन्ये-
 षामवयवानां कल्पनीयत्वात् । अथ प्रत्यवयवं
 वर्तेत तदैकत्र व्यापारेन्यत्राव्यापारः स्यात्,
 न हि देवदत्तः स्त्रुघ्ने सन्निधीयमानस्तदहरेव
 पाटलिपुत्रेऽपि सन्निधीयते 'युगपदनेकत्र वृत्ताव-
 नेकत्वप्रसङ्गः स्यात्' देवदत्तयज्ञदत्तयोरिव स्त्रुघ्न-
 पाटलिपुत्रनिवासिनोः । गोत्वादिवत् प्रत्येकं
 परिसमाप्तेरदोष इति चेत्, न तथा प्रतीत्यभावा-
 त् । यदि गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्तोऽवय-

प्रत्यक्षत्वं प्रसज्येतेत्यर्थः । द्वितीयं शङ्क्यते ॥ अथेति ॥ यथा हस्ते को-
 शे चावयवशः खड्गो वर्तमानो हस्तमात्रग्रहेऽपि गृह्यते, एवं यत्किञ्चि-
 दवयवग्रहेणावयविनो ग्रहसम्भवेऽपि अवयवानामनवस्था स्यादिति दू-
 षयति ॥ तदापीति ॥ आद्यद्वितीयमुद्भाव्य दूषयति ॥ अथ प्रत्यवयव-
 मित्यादिना ॥ एकस्मिंस्तन्तौ पटवृत्तिकाले तन्त्वन्तरे वृत्तिर्न स्यात् व-
 त्तावनेकत्वापत्तेरित्यर्थः । यथा युगपदनेकव्यक्तिषु वृत्तावपि जातेरनेक-
 त्वदोषो नास्ति तथावयविन इत्याशङ्कते ॥ गोत्वेति ॥ जातिवदवय-
 विनो वृत्तिरसिद्धा अनुभवाभावादिति परिहरति ॥ न तथेति ॥ दो-
 षान्तरमाह ॥ प्रत्येकेति ॥ अधिकारासम्बन्धात् यथा देवदत्तः स्वका

वी स्यात् । यथा गोत्वं प्रतिव्यक्तिप्रत्यक्षं गृह्य-
ते' एवमवयव्यपि प्रत्यवयवं प्रत्यक्षं गृह्येत, न
चैव नियतं गृह्यते । प्रत्येकपरिसमाप्तौ चावय-
विनः कार्येणाधिकारात् तस्य चैकत्वात् शृङ्गेणा-
पि स्तनकार्यं कुर्यात्, उरसा च पृष्ठकार्यं, न चैवं
दृश्यते । प्रागुत्पत्तेश्च कार्यस्यासत्त्वे उत्पत्तिर-
कर्तृका निरात्मिका च स्यात् । उत्पत्तिश्च नाम
क्रिया' सा सकर्तृकैव भवितुमर्हति गत्यादिवत्,
क्रिया च नाम स्यात् अकर्तृका चेति विप्रतिषि-
ध्येत । घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घटकर्तृ-
का किं तर्हि अन्यकर्तृकेति कल्प्या स्यात् । त-
था कपालादीनामप्युत्पत्तिरुच्यमानान्यकर्तृकै-
व कल्प्येत, तथा च सति घट उत्पद्यत इत्यु-

र्यमध्ययनं ग्रामेऽरण्ये वा करोति, तथा गौरवयवी स्वकार्यं क्षीरादिकं
शृङ्गपुच्छादावपि कुर्यादित्यर्थः । एवं वृत्त्यनिरूपणादनिर्वाच्यत्वं कार्य-
स्य दर्शितं । सम्प्रत्यसत्कार्यवादे दोषान्तरमाह ॥ प्रागिति ॥ यथा
घटश्चलतीत्युक्ते चलनक्रियां प्रत्याश्रयत्वरूपं कर्तृत्वं घटस्य भा-
ति तथा पटो जायत इति जनिक्रियाकर्तृत्वमनुभूयते । अतो जनिक-
र्तुः जनेः प्राक् सत्त्वं वाच्यं कर्तुरसत्त्वे क्रियाया अप्यसत्त्वापत्तेरित्यर्थः ।
जनेरनुभवसिद्धेऽपि सकर्तृकत्वे क्रियात्वेनानुमानमाह । उत्पत्तिश्चेति ।
असतो घटस्योत्पत्तौ कर्तृत्वासम्भवेऽपि कुलालादेः सत्त्वात् कर्तृत्व-
मित्याशङ्क्याह । घटस्य चेति । घटोत्पत्तिवदसत्कपालाद्युत्पत्तिरित्य-
तिदिशति । तथेति । शङ्कामनूय दोषमाह । तथा चेति । अनुभववि-

क्ते कुलालादीनि कारणान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं
 स्यात् । न च लोके घटोत्पत्तिरित्युक्ते कुलालादी-
 नामप्युत्पद्यमानता प्रतीयते, उत्पन्नताप्रतीते-
 श्च । अथ 'स्वकारणसत्तासम्बन्ध एवोत्पत्ति-
 रात्मलाभश्च' कार्यस्येति चेत्, कथमलब्धात्म-
 कं सम्बध्येतेति वक्तव्यं । सतोर्हि द्वयोः सम्ब-
 न्धः सम्भवति न सदसतोरसतोर्वा, अभावस्य
 च निरुपाख्यत्वात् प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकर-
 णमनुपपन्नं, सतां हि लोके क्षेत्रगृहादीनां म-
 र्यादा दृष्टा नाभावस्य । न हि बन्ध्यापुत्रो राजा
 बभूव प्राक् पूर्णवर्मणोऽभिषेकादित्येवंजातीय-
 केन मर्यादाकरणेन निरुपाख्यो बन्ध्यापुत्रो रा-
 जा बभूव भवति भविष्यति इति वा विशेष्यते । य-

रोध इत्यर्थः । उत्पत्तिर्भावस्याद्या विक्रियेति स्वमतेन कार्यसत्त्वमानीतं
 सम्प्रति कार्यस्योत्पत्तिर्नाम स्वकारणे समवायः स्वस्मिन् सत्तासमवा-
 यो वेति तार्किकमतमाशङ्कते ॥ अथेति ॥ तन्मतेनापि कार्यस्य सत्त्व-
 मावश्यकमसतः सम्बन्धित्वायोगादित्याह ॥ कथमिति ॥ असतोर्वे-
 ति दृष्टान्तोक्तिः । ननु नरशृङ्गादिवत् कार्यं सर्वदा सर्वत्रासन्न भवति
 किन्तूत्पत्तेः प्राक् ध्वंसानन्तरं चासत्मध्ये तु सदेवेति वैषम्यात् सम्ब-
 न्धित्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याह । अभावस्येति । अत्राभावशब्दा अस-
 च्छब्दापरपर्याया व्याख्येयाः । असतः कालेनासम्बन्धात् प्राक्तं न युक्त-
 मित्यर्थः । ननु कारकव्यापारादूर्ध्वभाविनः कार्यस्य बन्ध्यापुत्रतुल्यत्वं

दि च वन्ध्यापुत्रोपि कारकव्यापारादूर्ध्वमभवि-
 ष्यत् तत इदमपि उपापत्स्यत' कार्याभावोऽपि
 कारकव्यापारादूर्ध्वं भविष्यतीति । वयं तु पश्या-
 मो'वन्ध्यापुत्रस्य'कार्याभावस्य चाभावत्वावि-
 शेषात् । यथा वन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्ध्वं
 न भविष्यति' एवं कार्याभावोऽपि कारकव्या-
 पारादूर्ध्वं न भविष्यतीति । नन्वेवं सति कार-
 कव्यापारोऽनर्थकः^{अनर्थकः (५८)} प्रसज्येत, यथैव हि प्राक्-
 सिद्धत्वात् कारणस्य स्वरूपसिद्धये न कश्चि-
 द्द्व्याप्रियते' एवं प्राक्सिद्धत्वात्^{प्राक्सिद्धत्वात् (५९)} तदनन्यत्वाच्च
 कार्यस्वरूपप्रसिद्धयेऽपि न कश्चिद्व्याप्रियेत
 व्याप्रियते च, अतः कारकव्यापारार्थवत्त्वाय
 मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्यस्येति नैष दोषः,
 यतः कार्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारक-

कथमित्यत आह । यदि चेति । कार्याभावः अस्त्कार्यमित्यर्थः, इत्यु-
 पापत्स्यत उपपन्नमभविष्यदित्यन्वयः । कस्तर्हि निर्णयस्तमाह । व-
 यं त्विति । नासतो विद्यते भाव इति स्मृतेरिति भावः । सत्का-
 र्यवादे कारकवैयर्थ्यं शङ्कते । नन्विति । सिद्धकारणानन्यत्वाच्च का-
 र्यस्य सिद्धत्वमित्याह । तदनन्यत्वाच्चेति । अनिर्वाच्यकार्यात्मना का-
 रणस्याभिव्यक्त्यर्थः कारकव्यापार इत्याह । नैष दोष इति । कार्यसत्य-
 त्वमिच्छतां साङ्ख्यानां सत्कार्यवादे कारकवैयर्थ्यं दोष आपतति, अ-
 भिव्यक्तेरपि सत्त्वात्, अद्वैतवादिनां त्वघटितघटनावभासनचतुरमाया-

व्यापारस्यार्थवत्त्वमुपपद्यते । कार्याकारोऽपि कार-
 णस्यात्मभूत एव, अनात्मभूतस्यानारभ्यत्वा-
 दित्यभाणि । न च विशेषदर्शनमात्रेण वस्त्वन्य-
 त्वं भवति । न हि देवदत्तः सङ्कोचितहस्तपादः
 प्रसारितहस्तपादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि व-
 स्त्वन्यत्वं गच्छति, स एवेति प्रत्यभिज्ञानात् ।
 तथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि पित्रादीनां
 न वस्त्वन्यत्वं भवति, मम पिता मम भ्राता मम
 पुत्र इति प्रत्यभिज्ञानात् । जन्मच्छेदानन्तरित-
 त्वात् तत्र तत्र युक्तं नान्यत्रेति चेत्, न, क्षीरादी-

महिम्ना स्वप्रवयथादर्शनं सर्वमुपपन्नं । विचार्यमाणे सर्वमयुक्तं, युक्त-
 त्वे द्वैतापत्तेरिति मुख्यं समाधानं समाधानान्तराभावात् । ननु कार-
 णान्निमसदेवोत्पद्यत इति समाधानं किं न स्यादित्याशङ्क्यासत्पक्ष-
 स्य दूषणमुक्तं स्मरेत्याह ॥ कार्याकारोऽपीति ॥ अतः कारणाद्भेदाभेदा-
 भ्यां दुर्निरूपस्य सदसद्विलक्षणस्यानिर्वाच्या निव्यक्तिरनिर्वाच्यकारक-
 व्यापाराणां फलमिति पक्ष एव श्रेयानिति भावः । ननु मृगदृष्ट-
 पृथुबुध्नत्वाद्यवस्थाविशेषो घटे दृश्यते । तथा च घटो मृद्विन्नः तद्विरु-
 द्धावशेषवच्चात् वृक्षवदित्यत आह । न चेति । वस्तुतोऽन्यत्वं सत्यो
 भेदः । हेतोर्व्यभिचारस्थलान्तरमाह ॥ तथा प्रतिदिनमिति ॥ प्रत्यहं
 पित्रादिदेहस्यावस्थाभेदेऽपि जन्मनाशयोरभावादभेदो युक्तः, दार्ष्टा-
 न्तिके तु मृदादिनाशे सति घटादिकं जायत इति जन्मविनाशरूप-
 विरुद्धधर्मवच्चात् कार्यकारणयोरभेदो न युक्तः इति शङ्कते ॥ जन्मेति ॥
 कारणस्य नाशाभावाद्धेतुसिद्धिरिति परिहरति ॥ नेति ॥ दधिघटा-

नामपि दध्याद्याकारसंस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात् ।
 अदृश्यमानानामपि वटधानादीनां समानजाती-
 यावयवान्तरोपचिता^{निकाशाः}नामङ्कुरादिभावेन दर्श-
 नगोचरतापत्तौ जन्मसंज्ञा^{मपचयैव} तेषामेवावयवाना-
 मपचयैवशाददर्शनापत्तावुच्छेदसंज्ञा । तत्रेदृक्
 जन्मोच्छेदान्तरितत्वेन चेदसतः सत्त्वापत्तिः स-
 तश्चासत्त्वापत्तिः, तथा सति गर्भवासिन उत्ता-
 नशायिनश्च भेदप्रसङ्गः । तथा बाल्ययौवनस्था-
 विरेष्वपि भेदप्रसङ्गः, पित्रादिव्यवहारलोपप्र-
 सङ्गश्च । एतेन^न क्षणभङ्गवादः प्रतिवदितव्यः । य-
 स्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं तस्य निर्विषयः
 कारकव्यापारः स्यात्, अभावस्य विषयत्वानु-
 पपत्तेः, आकाशस्य हननप्रयोजनखड्गाद्यनेका-

दिकार्यान्वितत्वेन क्षीरमृदादीनां प्रत्यक्षत्वान्नाशासिद्धिरित्यर्थः । ननु
 यत्रान्वयो दृश्यते तत्र हेत्वसिद्धावपि यत्राङ्कुरादौ वटबीजादीनामन्व-
 यो न दृश्यते तत्र हेतुसत्त्वादस्त्वन्यत्वं स्यादित्यत आह ॥ अदृश्येति ॥ त-
 त्राप्यङ्कुरादौ बीजावयवानामन्वयान्न स्त एव जन्मविनाशौ किन्त्व-
 वयवान्तरोपचयापचयाभ्यां तद्व्यवहार इत्यर्थः । अस्तूपचयापचयलि-
 ङ्गेन वस्तुभेदानुमानं ततोऽसत उत्पत्तिः सतो नाश इत्याशङ्क्य व्यभि-
 चारमाह ॥ तत्रेदृगिति ॥ पितृदेहेऽपि भेदसत्त्वान्न व्यभिचार इत्यत्र
 बाधकमाह ॥ पित्रादीति ॥ एतेनेति ॥ कारणस्य सर्वकार्येष्वन्वयक-
 थनेनेत्यर्थः । स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे प्रसञ्जयति ॥ यस्य पुनरि-
 ति ॥ असतः कार्यस्य कारकव्यापाराहितातिशयाश्रयत्वायोगादविषय-

युधप्रसक्तिवत् । समवायिकारणविषयः कार-
 कव्यापारः स्यादिति चेत्, न, अन्यविषयेण-
 कारकव्यापारेणान्यनिष्पत्तेरतिप्रसङ्गात् । सम-
 वायिकारणस्यैवात्मातिशयः कार्यमिति चेत्तर्हि
 सत्कार्यतापत्तिः । तस्मात् क्षीरादीन्येव द्रव्या-
 णि दध्यादिभावेनावतिष्ठमानानि कार्याख्यां
 लभन्त इति न कारणादन्यत् कार्यं वर्षशतेना-
 पि शक्यं कल्पयितुं । तथा मूलकारणमेवान्त्या-
 त्कार्यात्तेन तेन कार्याकारेण नटवत् सर्वव्यव-
 हारास्पदत्वं प्रतिपद्यते, एवं युक्तेः कार्यस्य
 प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वं च कारणादवगम्यते,
 शब्दान्तराच्चैतदवगम्यते । पूर्वसूत्रेऽसद्व्यपदेशि-
 नः शब्दस्योदाहृतत्वात्, ततोऽन्यः सद्व्यपदेशी
 शब्दः शब्दान्तरं, “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्”
 “एकमेवाद्वितीयम् ” इत्यादि ‘तद्वैक आहुरस-
 देवेदमग्र आसीत् ” इति चासत्पक्षमुपक्षिप्य
 “ कथमसतःसज्जायेते” ति आक्षिप्य ‘सदेव सौ-

त्वेऽपि मृदादेर्विषयत्वं स्यादिति शङ्कते ॥समवायीति॥ समवायिका-
 रणात् कार्यं भिन्नमभिन्नं वेति विकल्प्यायं निरस्यति ॥ नेत्यादिना ॥
 द्वितीयमाशङ्क्येष्टापत्तिमाह ॥समवायीति॥ कार्याणामवान्तरकारणा-
 नन्यत्वमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ परमकारणानन्यत्वं फलित-
 माह ॥ तथा मूलेति ॥ असत्कार्यवादे प्रतिज्ञाबाधः स्यादित्याह

म्येदमग्रआसीत्, इत्यवधारयति । तत्रेदंशब्दवा-
च्यस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दवाच्येन का-
रणेन सामानाधिकरण्यस्य श्रूयमाणत्वात् स-
त्त्वानन्यत्वे प्रसिध्यतः । यदि तु प्रागुत्पत्तेरस-
त्कार्यं स्यात् पश्चाच्चोत्पद्यमानं कारणे समवे-
यात् तदाऽन्यत् कारणात् स्यात् तत्र 'येनाश्रु-
तं श्रुतं भवति' इतीयं प्रतीक्षा पीड्येत सत्त्वान-
न्यत्वावगतेस्त्विदं प्रतिज्ञा समर्थ्यते ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते
किमयं पटः किं वाऽन्यत् द्रव्यमिति, स एव
प्रसारितो यत्संवेष्टितं द्रव्यं तत्पट एवेति
प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते । यथा च संवेष्टन-
समये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टाया-
मविस्तारो गृह्यते स एव प्रसारणसमये विशि-
ष्टायामविस्तारो गृह्यते, न संवेष्टितरूपादयं
भिन्नः पट इति । एवं तन्त्वादिकारणावस्थं पटा-

॥ यादं तु प्रागुत्पत्तेरिति ॥ १८ ॥

कार्यमुपादानाङ्गिन्नं तदुपलब्धावप्यनुपलभ्यमानत्वात् ततोऽधि-
कपरिमाणत्वाच्च मशकादिव शश इत्यत्र व्यभिचारार्थं सूत्रं ॥ पटवच्चे-
ति ॥ द्वितीयहेतोर्व्यभिचारं स्फुटयति ॥ यथा च संवेष्टनेति ॥ आया-

दिकार्यमस्पष्टं सत्तुरीवेमकुविन्दादिकारकव्या-
पारादिभिर्व्यक्तं स्पष्टं गृह्यते । अतः संवेष्टितप-
टप्रसारितपटन्यायेनैर्वोन्यत् कारणात् कार्य-
मित्यर्थः ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादि ॥ २० ॥

यथा च लोके प्राणापानादिषु प्राणभेदेषु
प्राणायामेन निरुद्धेषु कारणमात्ररूपेण वर्तमा-
नेषु जीवनमात्रं कार्यं निर्वर्त्यते नाकुञ्चनप्रसा-
रणादिकं कार्यान्तरं, तेष्वेव प्राणभेदेषु पुनः
प्रवृत्तेषु जीवनादधिकमाकुञ्चनप्रसरणादिकम-
पि कार्यान्तरं निर्वर्त्यते । न च प्राणभेदानां प्र-
भेदवतः प्राणादन्यत्वं समीरणस्वभावाविशेषा-
त्, एवं कार्यस्य कारणादन्यत्वं । अतश्च
कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यत्वात् तदनन्यत्वाच्च
सिद्धेः श्रौती प्रतिज्ञा “येनाश्रुतं श्रुतं भवत्य-
मतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्” इति ॥ २० ॥

मो दैर्घ्यम् ॥ १९ ॥

तत्रैव विलक्षणकार्यकारित्वं हेतुमाशङ्क्य व्यभिचारमाह सूत्रका-
रः ॥ यथा च प्राणादीति ॥ एवं जीवजगतोर्ब्रह्मानन्यत्वात् प्रतिज्ञा-
सिद्धिरित्यधिकरणार्थमुपसंहरति ॥ अतश्च कृत्स्नस्येति ॥ २०
जीवाभिन्नं ब्रह्म जगत्कारणमिति वद्वेदान्तसमन्वयो विषयः ॥

ॐ नमः परमात्मने ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चे-
न्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्द-
र्शयति च ॥ १ ॥

ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तं
जन्माद्यस्य यत इति, तल्लक्षणं प्रधानस्यापि
समानमित्याशङ्क्य तदशब्दत्वेन निराकृतमीक्ष-
तेर्नाशब्दमिति, गतिसामान्यं च वेदान्तवाक्या-
नां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते न प्रधानकारण-
वादं प्रतीति प्रपञ्चितं गतेन ग्रन्थेन । इदन्त्विदा-
नीमवशिष्टमाशङ्क्यते । यदुक्तं प्रधानस्याशब्द-
त्वं तदसिद्धं, कासुचिच्छाखासु प्रधानकारणस-
मर्पणाभासानां शब्दानां श्रूयमाणत्वात् । अतः
प्रधानस्य कारणत्वं वेदसिद्धमेव महद्भिः परम-
र्षिभिः कपिलप्रभृतिभिः परिगृहीतमिति प्रस-
ॐ ब्रह्मणे नमः ।

अव्यक्तेशमजं पञ्चजनाधारं च कारणम् ॥

वेदितव्यं प्रियं वन्दे प्रकृतिं पुरुषं परम् ॥ १ ॥

आनुमानिकम् ॥ अस्मिन् पादेऽधिकरणत्रयस्येक्षत्यधिकरणेन
सङ्गतिं वक्तुं वृत्तमनुवदति । ब्रह्मेति । तदशब्दत्वेन प्रधानस्य वैदिक-
शब्दशून्यत्वेनेत्यर्थः । ईक्षत्यधिकरणे गतिसामान्यमशब्दत्वञ्च प्रति-

ज्यते । तद्यावत्तेषां शब्दानामन्यपरत्वं न प्रति-
 पाद्यते, तावत् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमिति
 प्रतिपादितमप्याकुलीभवेत्, अतस्तेषां^{शब्दानां} अन्यप-
 रत्वं दर्शयितुं परः सन्दर्भः प्रवर्तते । आनुमानि-
 कमपि अनुमाननिरूपितमपि प्रधानमिकेषां^{साक्षात्कारः}
 शास्त्रिणां शब्दवैदुपलभ्यते । काठके हि पठ्यते,
 “महत्ः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः” इति ।
 तत्र य एव यन्नामानो यत्क्रमकाश्च महदव्यक्तपु-
 रुषाः स्मृतिप्रसिद्धास्त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते,
 तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः शब्दादिहीनत्वा-
 च्च न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसम्भवात् स्मृ-

ज्ञातं, तत्र ब्रह्मणि वेदान्तानां गतिसामान्यं प्रपञ्चितं, अधुना प्रधा-
 नस्याशब्दत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य निरूप्यत इत्याक्षेपसङ्गतिः । तेनाश-
 ब्दत्वनिरूपणेन ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वयो दृढीकृतो भवतीत्यध्या-
 यसङ्गतिरप्यधिकरणत्रयस्य ज्ञेया । अत्राव्यक्तपदं विषयः । तत् किं प्र-
 धानपरं पूर्वोक्तशरीरपरं वेति स्मृतिप्रकरणाभ्यां संशये पूर्वमप्रसिद्ध-
 ब्रह्मपरत्वं यथा षष्ठाध्यायस्य दर्शितं तदव्यक्तपदमप्रसिद्धप्रधानपर-
 मिति पूर्वपक्षयति । आनुमानिकमिति । अपिशब्दात् ब्रह्माङ्गीका-
 रेणायमशब्दत्वाक्षेप इति सूचयति । तथा च ब्रह्मप्रधानयोर्विकल्पेन
 कारणत्वात् ब्रह्मण्येव वेदान्तानां समन्वय इति नियमासिद्धिः फलं
 सिद्धान्ते नियमासिद्धिरिति विवेकः । पदविचारत्वादधिकरणानामे-
 तत्पादसङ्गतिर्बोद्ध्या, स्मार्तक्रमरूढिभ्यां अव्यक्तशब्दः प्रधानपरः ।
 शब्दस्पर्शादिशून्यत्वेन योगसम्भवाच्चेत्याह ॥ शब्दादीति ॥ प्रधा-

तिप्रसिद्धं प्रधानमभिधीयते^१ऽतस्तस्य^२ शब्दव-
त्त्वादशब्दत्वमनुपपन्नं, तदेव प्रधानं तादृशं प्रत्य-
भिज्ञायते जगतः कारणं च, श्रुतिस्मृतिन्यायप्र-
सिद्धिभ्य इति चेत्, नैतदेवं । न ह्येतत्काठकवा-
क्यं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्तयोरस्तित्वपरं ।
न ह्यत्र^३ यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतन्त्रं^४ कारणं त्रि-
गुणं प्रधानं तादृशं प्रत्यभिज्ञायते, शब्दमात्रं^५
ह्यत्राव्यक्तमिति प्रत्यभिज्ञायते, स च शब्दो न
व्यक्तमव्यक्तमिति यौगिकत्वादैन्यस्मिन्नपि सू-
क्ष्मे दुर्लक्ष्ये च प्रयुज्यते, न चायं कस्मिंश्चिद्रूढः ।
या तु प्रधानवादिनां रूढिः सा तेषामेव पारिभा-
षिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रति-

नस्य वैदिकशब्दवाच्यत्वे का क्षतिरित्यत आह ॥ तदेवेति ॥ अजा-
मेकामित्याद्या श्रुतिः, हेतुः प्रकृतिरुच्यते इत्याद्या स्मृतिः, यदल्पं
तज्जडप्रकृतिकमिति न्यायः, ततो ब्रह्मैव कारणमिति मतक्षतिरिति-
भावः । सूत्रे न अर्थं वदन् सिद्धान्तयति ॥ नैतदिति ॥ प्रधानं वैदि-
कं नेत्यत्र तात्पर्याभावं हेतुमाह ॥ नहीति ॥ ननु प्रधानस्यात्र प्रत्य-
भिज्ञानाद्वैदिकत्वमित्यत आह ॥ न ह्यत्रेति ॥ ननु शब्दप्रत्यभिज्ञा-
यामर्थोऽपि प्रत्यभिज्ञायते इत्याशङ्क्य यौगिकाच्छब्दादसति न्या-
मके नार्थविशेषधीरित्याह ॥ सचेति ॥ रूढ्या तद्दीरित्याशङ्क्य रूढिः
किं लौकिकी स्मार्ता वा, नाय इत्याह ॥ नचेति ॥ द्वितीयं प्रत्याह ॥
या त्विति ॥ पुरुषसङ्केतो नानादिवेदार्थनिर्णयहेतुः, पुंमतेर्विचित्र-
त्वादित्यर्थः । यत्तु स्मार्तक्रमप्रत्यभिज्ञया क्रमिकार्थः स्मार्त एवेति त-

पद्यते । न च' क्रममात्रसामान्यात् समानार्थप्र-
 तिपत्तिर्भवत्यसति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने । न त्वश्व-
 स्थाने गां पश्यन्नश्वोऽयमित्यमूढोऽध्यवस्यति । प्र-
 करणनिरूपणार्थां चात्र न परपरिकल्पितं प्रधानं
 प्रतीयते, शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः । शरीरं
 त्वत्र रथरूपकविन्यस्तमव्यक्तशब्देन परिगृह्य-
 ते । कुतः प्रकरणात् परिशेषाच्च । तथा त्वनन्तरा-
 तीतो ग्रन्थ आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपक-
 कृतिं दर्शयति ।

“आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

ब्राह्म ॥ न च क्रमेति ॥ स्थानात् तद्रूपप्रत्यभिज्ञानशङ्कायामसतीत्यन-
 न्वयान्नञो व्यत्यासेनातद्रूपस्य तद्रूपविरुद्धस्य प्रत्यभिज्ञाने सती-
 त्यर्थः । पूर्वज्ञातरूपार्थस्य स्थाने तद्विरुद्धार्थज्ञाने सति तस्य धीर्ना-
 स्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ न हीति ॥ प्रकृते नास्ति विरुद्धज्ञानमित्या-
 शङ्क्य प्रकरणाच्छरीरज्ञानमस्तीत्याह ॥ प्रकरणेति ॥ शरीरमेव रूपके-
 ण रथसादृश्येन विन्यस्तं शरीररूपकविन्यस्तं, तस्य पूर्ववाक्ये आत्म-
 बुद्धयोर्मध्यस्थानपतितस्यात्रापि मध्यस्थेनाव्यक्तशब्देन ग्रहणान्न प्र-
 धानस्य वैदिकत्वमिति सूत्रार्थः । स्मार्तक्रमः किमिति त्यक्तव्य इत्या-
 शङ्क्य श्रौतक्रमस्य प्रकरणाद्यनुग्रहेण बलवच्चादित्याह ॥ कुत इ-
 त्यादिना ॥ तदुभयं विवृणोति ॥ तथा हीति ॥ रूपककल्पिः सादृश्य-
 कल्पना । प्रग्रहोऽश्वरशना । यदा बुद्धिसारथिर्विवेकी तदा मनसेन्द्रि-
 यहयान् विषमविषयमार्गादाकर्षति । यद्यविवेकी तदा मनोरशनाब-
 द्धांस्तान् प्रवर्तयतीति मनसः प्रग्रहत्वं युक्तं । तेषु हयेषु, गोचरान्

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि' मनः प्रग्रहमेव च ॥
 इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।
 आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भाक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ इति ।
 तैश्चेन्द्रियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छ-
 ति । संयतैस्त्वध्वनः पारं तद्विष्णोः परमं पदमा-
 प्रोतीति दर्शयित्वा, किं तदध्वनः पारं विष्णोः प-
 रमं पदमित्यस्यामाकाङ्क्षायां तेभ्य एव प्रकृतेभ्य
 इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं
 तत् विष्णोः परमं पदं दर्शयति ॥

“ इन्द्रियेभ्यः परा त्वर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ इति ॥

तत्र यं एवेन्द्रियादयः पूर्वस्यां रथरूपक-
 लपनायामिश्वादिभावेन प्रकृतास्ते एवेह परिगृ-
 ह्यन्ते । प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियापरिहाराय । तत्रे-
 न्द्रियमनोबुद्ध्यस्तावत् पूर्वत्रेह च समानशब्दा

मार्गान् । ननु स्वतश्चिदात्मनो भोगसम्भवात् किं रथादिनेत्यत आह
 ॥ आत्मेति ॥ आत्मा देहः, देहादिसङ्गकल्पनया भोक्तृत्वं न स्वतोऽ-
 सङ्गत्वादित्यर्थः । अधुना रथादिभिर्गन्तव्यं वदन् आकाङ्क्षपूर्वकमु-
 त्तरवाक्यमाह ॥ तैश्चेत्यादिना ॥ शरीरस्य प्रकृतत्वेऽपि अव्यक्तपदे-
 न प्रधानं गृह्यतामित्यत आह ॥ तत्र य एवेति ॥ एवं प्रकरणं शो-

एव, अर्थास्तु ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहय-
 गोचरत्वेन निर्दिष्टास्तेषां चेन्द्रियेभ्यः परत्वं इ-
 न्द्रियाणां च ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वमिति
 श्रुतिप्रसिद्धेः विषयेभ्यश्च मनसः परत्वं, मनो-
 मलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य, मनसस्तु परा
 बुद्धिः, बुद्धिं त्यारुत्य भोग्यजातं भोक्तारमुपस-
 र्पति, बुद्धेर^{जीवा}आत्मा महान् परो यः स आत्मानं र-
 थिनं विद्वीति रथित्वेनोपक्षितः, कुतः, आत्म-
 शब्दात् भोक्तुश्च भोगोपकरणात् परत्वोपपत्तेः ।
 महत्त्वं चास्य स्वामित्वादुपपन्नं । अथ वा,

“मनो महान् मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः ।

प्रज्ञा संविच्चितिश्रैव स्मृतिश्च परिपठ्यते” ॥

इति स्मृतेः ।

धयित्वा शरीरस्य परिशेषतामानयति ॥ तत्रेन्द्रियेत्यादिना ॥ अ-
 र्थानां पूर्वमनुक्तिशङ्कां वारयन् परत्वमुपपादयति ॥ अर्था इति ॥
 गृह्णन्ति पुरुषपशुं बध्नन्तीति ग्रहा इन्द्रियाणि । तेषां ग्रहत्वं विष-
 याधीनं । असृति विषये तेषामकिञ्चित्करत्वात्, ततो ग्रहेभ्यः श्रे-
 ष्ठा अतिग्रहा विषया इति बृहदारण्यके श्रवणात् । परत्वं श्रैष्ठ्या-
 भिप्रायं, न त्वान्तरत्वेनेति भावः । सविकल्पकं ज्ञानं मनः, निर्वि-
 कल्पकं निश्चयात्मिका बुद्धिः, आत्मशब्दात् स एव बुद्धेः परः, प्र-
 त्यभिज्ञायत इति शेषः । हिरण्यगर्भाभेदेन ब्रह्मादिपदवेद्या समष्टि-
 बुद्धिः महानित्याह ॥ अथवेति ॥ मननशक्तिर्व्यापिनी भाविनिश्चयः
 ब्रह्मा आत्मा भोग्यवर्गाश्च यः तात्कालिकनिश्चयः कीर्तिशक्तिः नियम-

“यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं

यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै” । इति च श्रुतेः ।-

या प्रथमजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः सा सर्वासां बुद्धीनां परमा प्रतिष्ठा सेह महानात्मे-
त्युच्यते । सा च पूर्वत्र बुद्धिग्रहणेनैव गृहीता स-
ती हिरूक् इहोपदिश्यते, तस्या अपि अस्मदी-
याभ्यो बुद्धिभ्यः परत्वोपपत्तेः । एतस्मिंस्तु प-
क्षे परमात्मविषयेणैव परेण पुरुषग्रहणेन रथि-
न आत्मनो ग्रहणं द्रष्टव्यं, परमार्थतस्तु परमा-
त्मविज्ञानात्मनोर्भेदाभावात् । तदेवं शरीरमेवैकं
परिशिष्यते, तेषु इतराणीन्द्रियादीनि प्रकृता-
न्येव परमपददिदर्शयिषया समनुक्रामन्परिशि-
ष्यमाणेनेहानेनाव्यक्तशब्देन परिशिष्यमाणं

नशक्तिः त्रैकालनिश्चयः संविदभिव्यञ्जिका चिदध्यस्तातीतसर्वार्थ-
ग्राहिणी समष्टिबुद्धिरित्यर्थः । हिरण्यगर्भस्येयं बुद्धिरस्तीत्यत्र श्रुति-
माह ॥ य इति ॥ नन्वप्रकृता सा कथमुच्यते तदुक्तौ च प्रधानेन कि-
मपराद्धमित्यत आह ॥ सा चेति ॥ हिरूक् पृथक् । पूर्वं व्यष्टिबु-
द्ध्यभेदेनोक्तात्र ततो भेदेन परत्वमुच्यत इत्यर्थः । तर्हि रथरथिनौ द्वौ
परिशिष्टौ स्यातां नेत्याह ॥ एतस्मिंस्त्विति ॥ अतो रथ एव परिशि-
ष्ट इत्याह ॥ तदेवमिति ॥ तेषु पूर्वोक्तेषु षट्पदार्थेष्वित्यर्थः । परि-
शेषस्य फलमाह ॥ इतराणीति । वेदोऽयमिति शेषः । दर्शयति चे-
ति सूत्रभागो व्याख्यातः । किञ्च ब्रह्मात्मैकत्वपरे ग्रन्थे भेदवादिनां
प्रधानस्यावकाशो नास्तीत्याह ॥ शरीरेत्यादिना ॥ भोगो वेदना

प्रकृतं शरीरं दर्शयतीति गम्यते । शरीरेन्द्रियम-
नोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य त्वविद्यावतो भो-
क्तुः शरीरादीनां रथादिरूपककल्पनया संसार-
मोक्षगतिनिरूपणेन प्रत्यगात्मब्रह्मावगतिरिह
विवक्षिता । तथा च,

“एष सर्वेषु भूतेषु गृढोत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वर्थाया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः” इति
वैष्णवस्य परमपदस्य दुरवगमत्वमुक्त्वा त-
दवगमार्थं योगं दर्शयति ।
“यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।
ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आ-
त्मनि” इति ।

एतदुक्तं भवति वाचं मनसि संयच्छेत् । वा-
गादिबाह्येन्द्रियव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणा-
वतिष्ठेत् । मनोऽपि विषयविकल्पाभिमुखं विक-
ल्पदोषदर्शनेन ज्ञानशब्दोदितायां बुद्ध्यावध्यव-
सायस्वभावायां धारयत् । तामपि बुद्धिं मह-
त्यात्मनि भोक्तव्ययायां वा बुद्धौ सूक्ष्मतापा-
दनेन नियच्छेत् । महान्तं त्वात्मानं शान्त आ-
त्मनि प्रकरणवति परस्मिन् पुरुषे परस्यां का-
काठकग्रन्थस्यैक्यतात्पर्ये गूढत्वज्ञेयत्वज्ञानहेतुयोगविधयो लिङ्गा-
नि सन्तीत्याह ॥ तथाचैष इत्यादिना ॥ अग्न्या समाधिपरिपाकजा ।

ष्टायां प्रतिष्ठापयेदिति । तदेवं पूर्वापरालोचना-
यांनास्त्यत्र परपरिकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः १

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

उक्तमेतत् प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्य-
क्तशब्दं न प्रधानमिति, इदमिदानीमाशङ्क्यते
कथमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य, यावता स्थूल-
त्वात् स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हं अस्पष्ट-
वचनस्त्वव्यक्तशब्द इति । अत उत्तरमुच्यते ।
सूक्ष्मं त्विह कारणात्मना शरीरं विवक्ष्यते, सू-
क्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् । यद्यपि स्थूलमिदं
शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति तथापि तस्य
त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हति, प्रकृति-
शब्दश्च विकारे दृष्टः, यथा “गोभिः श्रीणीत म-
त्सरम्” इति । श्रुतिश्च “तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमा-
सी”दिति । इदमेव व्याकृतं नामरूपविभिन्नं
जगत् प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं

वागित्यत्र द्वितीयालोपश्छान्दसः, मनसीति दैर्घ्यं च ॥ १ ॥

शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे । उक्तमेतदित्यादिना ॥ कार्यकारणयो-
रभेदान्मूलप्रकृतिवाचकाव्यक्तशब्देन विकारो लक्ष्यत इत्यर्थः । गो-
भिर्गोविकारैः पयोभिर्मत्सरं सोमं श्रीणीत मिश्रितं कुर्यादिति या-
वत् । श्रीःपाक इति धातोर्लोपि मध्यमपुरुषबहुवचनमेतत् । अव्य-
क्तात्मना कार्यस्याव्यक्तशब्दयोग्यत्वे मानमाह ॥ श्रुतिश्चेति ॥ तर्हि-

बीजशक्त्यवस्थमव्यक्तशब्दं योग्यं दर्शयति ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

अत्राह, यदि जगदिदमनैभिव्यक्तनामरूपं बीजात्मकं प्रागवस्थमव्यक्तशब्दार्हमभ्युपगम्येत, तदात्मना च शरीरस्याप्यव्यक्तशब्दार्हत्वं प्रतिज्ञायेत । स एव तर्हि प्रधानकारणवादं एवं सत्यापयेत । अस्यैव जगतः प्रागवस्थायाः प्रधानत्वेनाभ्युपगमादिति । अत्रोच्यते, यदि वयं स्वतन्त्रां कांचित् प्रागवस्थां जगतः कारणत्वेनाभ्युपगच्छेम प्रसञ्जयेम तदा प्रधानकारणवादं, परमेश्वराधीना त्वियमस्माभिः प्रागवस्थां जगतोऽभ्युपगम्यते न स्वतन्त्रा । सा चावश्यमभ्युपगन्तव्या अर्थवती हि सा । न हि तया विना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं सिध्यति, शक्तिरहितस्य तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । मुक्तानां च पु-
प्रागवस्थायामिदं जगदव्यारुतमासीत् ह किलेत्यर्थः । बीजरूपा शक्तिः संस्कारस्तदवस्थम् ॥ २ ॥

अपसिद्धान्तशङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे ॥ अत्राहेत्यादिना । तर्हि तदा, एवं सति सूक्ष्मशब्दितप्रागवस्थाभ्युपगमे सति । ईश्वरे कल्पिता तन्नियम्येत्यङ्गीकारान्नापसिद्धान्त इत्याह ॥ अत्रोच्यत इत्यादिना ॥ कूटस्थब्रह्मणः स्रष्टृत्वसिद्धयर्थं अविद्या स्वीकार्येत्युक्तं बन्धमुक्तिव्यवस्थार्थमपि सा स्वीकार्येत्याह ॥ मुक्तानामिति ॥ य-

मरेनुत्पत्तिः, कुतः विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दा-
 हात्। अविद्यात्मिका हि सा बीजशक्तिरव्यक्त-
 शब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महा-
 सुप्तिर्यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते सं-
 सारिणो जीवाः। तदेतदव्यक्तं कचिदाकाशश-
 ब्दनिर्दिष्टं, “एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाशं
 ओतश्च प्रातश्चे”ति श्रुतः। कचिदक्षरशब्दोदितं,
 “अक्षरात् परतः परः” इति श्रुतः। कचिन्माये-
 ति सूचितं, “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु
 महेश्वरं” इति मन्त्रवर्णात्। अव्यक्ता हि सा
 माया' तत्त्वान्यत्वेनिरूपणस्याशक्यत्वात्। त-
 दिदं महतः परमव्यक्तमित्युक्तं अव्यक्तप्रभवत्वा-

न्महतः, यदा हैरण्यगर्भी बुद्धिर्महान्, यदा तु

न्नाशान्मुक्तिः सा स्वीकार्या तां विनैव सृष्टौ मुक्तानां पुनर्बन्धापत्ति-
 रित्यर्थः। तस्याः परकल्पितसत्यस्वतन्त्रप्रधानाद्वैलक्षण्यमाह ॥ अवि-
 द्येत्यादेना ॥ मायामयी प्रसिद्धमायोपमिता लोके मायाविनो माया-
 वत्परतन्त्रेत्यर्थः। जीवभेदोपाधित्वेनापि सा स्वीकार्येत्याह ॥ महासु-
 प्तिरिति ॥ बुद्ध्याद्युपाधिभेदाज्जीवा इति बहूक्तिः। अविद्यायां श्रुति-
 मप्याह ॥ तदेतदिति ॥ आकाशहेतुत्वादाकाशः। ज्ञानं विना अ-
 न्ताभावादक्षरं। विचित्रकारित्वान्मायेति भेदः इदानीमविद्याया ब्र-
 ह्माभेदान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्यत्वेनाव्यक्तशब्दार्हत्वमाह ॥ अव्यक्तेति ॥
 तस्य महत्परत्वं कथमित्यत आह ॥ तदिदमिति ॥ यदा बुद्धिर्म-
 हांस्तदा तद्वेतुत्वात् परत्वमित्यन्वयः। प्रतिबिम्बस्योपाधिपरतन्त्र-

जीवो महांस्तदाप्यव्यक्ताधीनत्वाजीवभावस्य
 महतः परमव्यक्तमित्युक्तं । अविद्या त्वव्यक्तं,
 अविद्यावत्त्वे नैव जीवस्य सर्वः संव्यवहारः
 सन्ततो वर्तते । तच्चाव्यक्तगतं महतः—परत्वंमभे-
 दोपचारात् तद्विकारे शरीरे परिकल्प्यते । सत्य-
 पि शरीरवदिन्द्रियादीनां तद्विकारत्वाविशेषे श-
 रीरस्यैवाभेदोपचारादव्यक्तशब्दत्वेन ग्रहणं इ-
 न्द्रियादीनां स्वशब्दैरेव गृहीतत्वात्, परिशिष्ट-
 त्वाच्च शरीरस्य । अन्ये तु वर्णयन्ति, द्विविधं हि
 शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च । स्थूलं यदिदमुपलभ्यते ।
 सूक्ष्मं यदुत्तरत्र वक्ष्यते, तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति
 संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्यामिति । तच्चोभय-
 मपि शरीरमविशेषात् पूर्वं रथत्वेन संकीर्तितं, इ-
 ह तु सूक्ष्ममव्यक्तशब्देन परिगृह्यते सूक्ष्मस्या-

त्वादुपाधेः प्रतिबिम्बात् परत्वमाह ॥ यदा त्विति ॥ हेतुं स्फुटय-
 ति ॥ अविद्येति ॥ अव्यक्तस्य परत्वेऽपि शरीरस्य किं जातं तदाह
 ॥ तच्चेति ॥ नन्विन्द्रियादीनामप्यव्यक्ताभेदादव्यक्तत्वं परत्वं च कि-
 मिति नोच्यते तत्राह ॥ सत्यपीति ॥ सूत्रद्वयस्य वृत्तिकृद्ब्याख्यानमुत्था-
 पयति ॥ अन्ये त्विति ॥ पञ्चीकृतभूतानां सूक्ष्मा अवयवाः स्थूल-
 देहारम्भकाः । सूक्ष्मशरीरं प्रति जीवः लिङ्गस्याश्रयत्वेन नियतम-
 स्तीति वक्ष्यते । देहान्तरप्राप्तौ तेन युक्तो गच्छति परलोकमित्यर्थः ।
 कथं तस्य महतो जीवात् परत्वं इत्याशङ्क्य द्वितीयसूत्रं व्याचष्टे ॥

व्यक्तशब्दार्हत्वात् तदधीनत्वाच्च बन्धमोक्षव्य-
 वहारस्य जीवात्तस्य परत्वं, यथा अर्थाधीनत्वा-
 दिन्द्रियव्यापारस्येन्द्रियेभ्यः परत्वमर्थानामिति ।
 तैस्त्वेतद्व्यक्तव्यमविशेषेण शरीरद्वयस्य पूर्वत्र रथ-
 त्वेन सङ्कीर्तितत्वात्, समानयोः प्रकृतत्वपरि-
 शिष्टत्वयोः कथं सूक्ष्ममेव शरीरमिह गृह्यते न
 पुनः स्थूलमपीति । आम्लातस्यार्थं प्रतिपत्तुं प्र-
 भवामो नाम्लातं पर्यनुयोक्तुं, आम्लातं चाव्यक्त-
 पदं सूक्ष्ममेव प्रतिपादयितुं शक्नोति नेतरद्वयक्त-
 त्वात् तस्येति चेत् न एकवाक्यताधीनत्वादर्थप्र-
 तिपत्तेः । न हीमे पूर्वोत्तरे आम्लाते एकवाक्यताम-
 नापद्य कश्चिदर्थं प्रतिपादयतः, प्रकृतहानाप्र-
 कृतप्रक्रियाप्रसङ्गात् । न चाकाङ्क्षामन्तरेणैकवा-
 क्यताप्रतिपत्तिरस्ति, तत्राविशिष्टायां शरीरद्वय-

॥ तदधीनत्वाच्चेति ॥ अर्थवदिति सूत्रस्थदृष्टान्तमाह ॥ यथेति । त-
 व्याख्यानं दूषयति ॥ तैरिति ॥ अव्यक्तपदबलात् प्रकृतमपि स्थूलं त्यज्य-
 त इति शङ्कते ॥ आम्लातस्येति ॥ एकार्थबोधकोनां शब्दानां मिथ
 आकाङ्क्षायै एकस्यां बुद्धावारूढत्वमेकवाक्यता, तव मते तस्या अभा-
 वात् कुतोऽर्थबोध इति समाधत्ते ॥ नेति ॥ तां विनापि अर्थधीः किं
 न स्यादित्यत आह ॥ न हीति ॥ शरीरशब्देन रूढ्या स्थूलं प्रकृतं
 तस्य हानिरप्रकृतस्य भूतसूक्ष्मस्याव्यक्तपदेन ग्रहणमन्याय्यं स्यादि-
 त्यर्थः । अस्त्वेकवाक्यतेत्यत आह ॥ न चेति ॥ ततः किं तत्राह
 ॥ तत्रेति ॥ आकाङ्क्षया वाक्यैकवाक्यत्वे सति प्रकृतं शरीरद्वयमव्य-

स्य ग्राह्यत्वाकाङ्क्षायां यथाकाङ्क्षं सम्बन्धेऽन-
 भ्युपगम्यमाने एकवाक्यतैव बाधिता भवति'
 कुत आम्नातस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः । न चैवं मन्त-
 व्यं दुःशोधत्वात् सूक्ष्मस्यैव शरीरस्येह ग्रहणं,
 स्थूलस्य तु दृष्टबीभत्सतया सुशोधत्वाद्ग्रहणमि-
 ति । यतो नैवेह शोधनं कस्यचिद्विवक्ष्यते, न त्व-
 त्र शोधनविधायि किञ्चिदाख्यातमस्ति' अन-
 न्तरनिर्दिष्टत्वात्तु किं तद्विष्णोः परमं पदमिति
 इदमिह विवक्ष्यते । तथा हि 'इदमस्मात् परमि-
 दमस्मात्परमित्युक्त्वा पुरुषान्न परं किञ्चिदित्या-
 ह । सर्वथापि त्वानुमानिकनिराकरणोपपत्तेस्त-
 थानामास्तु न नः किञ्चिच्छिद्यते ॥ ३ ॥

कपदेन ग्राह्यं आकाङ्क्षयास्तुल्यत्वादिति भावः । अनात्मनिश्चयः शु-
 द्धिः तदर्थं सूक्ष्ममेवाकाङ्क्षितं ग्राह्यं । तस्य सूक्ष्मत्वेनात्माभेदेन गृही-
 तस्य दुःशोधत्वात् । स्थूलस्य दृष्टदौर्गन्ध्यादिना लशुनादिवत् अ-
 नात्मत्वधीवैराग्ययोः सुलभत्वादिति शङ्कते ॥ न चेति ॥ दृष्टा बीभ-
 त्सा घृणा यस्मिन् तस्य भावस्तयेत्यर्थः । दूषयति ॥ यत इति ॥ वै-
 राग्याय शुद्धिर्न न विवक्षिता विध्यभावात् किन्तु वैष्णवं परमं पदं
 विवक्षितमिति तद्दर्शनार्थं प्रकृतं स्थूलमेवाव्यक्तपदेन ग्राह्यमिति भावः ।
 किञ्च सूक्ष्मस्य लिङ्गान्तःपातिन इन्द्रियादिग्रहणेनैव ग्रहणान्न पृथक्
 अव्यक्तशरीरपदाभ्यां ग्रहः । अभ्युपेत्याह ॥ सर्वथेति ॥ स्थूलस्य सू-
 क्ष्मस्य वा ग्रहेऽपीत्यर्थः ॥ तथा नामेति ॥ सूक्ष्ममेवाव्यक्तम-
 स्त्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

ज्ञेयत्वेन च साङ्ख्येः प्रधानं स्मर्यते गुणपुरु-
 पान्तरज्ञानात् कैवल्यमिति वदद्भिः, न हि गुण-
 स्वरूपमज्ञात्वा गुणभ्यः पुरुषस्यान्तरं शक्यं
 ज्ञातुमिति । क्वचिच्च विभूतिविशेषप्राप्तये प्रधानं
 ज्ञेयमिति स्मरन्ति । न चेदमिहाव्यक्तं ज्ञेयत्वे-
 नाच्यते, पदमात्रं त्यव्यक्तशब्दो नेहाव्यक्त ज्ञा-
 तव्यमुपासितव्यं चेति वाक्यमस्ति । न चानुप-
 दिष्टं पदार्थज्ञानं पुरुषार्थमिति शक्यं प्रतिपत्तुं,
 तस्मादपि नाव्यक्तशब्देन प्रधानमभिधीयते ।
 अस्माकं तु रथरूपककलृप्तशरीराद्यनुसरणेन

अत्राव्यक्तं प्रधानं नेत्यत्र हत्वन्तरार्थं सूत्रं ॥ ज्ञेयत्वात् ॥ सत्त्वा-
 दिगुणरूपात् प्रधानात् पुरुषस्यान्तरं भेदस्तज्ज्ञानादित्यर्थः । न हि श-
 क्यमिति च वदद्भिः प्रधानं ज्ञेयत्वेन स्मर्यते इति सम्बन्धः । न केवलं
 भेदप्रतियोगित्वेन प्रधानस्य ज्ञेयत्वं तैरिष्टं किन्तु तस्योपासनयाऽणि-
 मादिप्राप्तयेपीत्याह ॥ क्वचिच्चेति ॥ ज्ञानविध्यभावेऽप्यव्यक्तपदजन्य-
 ज्ञानगम्यत्वमार्थिकं ज्ञेयत्वमस्तीत्यत आह ॥ न चानुपदिष्टमिति ॥
 उपदिष्टं हि ज्ञानं फलवदिति ज्ञातुं शक्यं निष्फलस्योपदेशायोगाद-
 व्यक्तस्य च ज्ञानानुपदेशात् सफलज्ञानगम्यत्वासिद्धिरित्यर्थः । फलित-
 माह ॥ तस्मादिति ॥ साङ्ख्येष्टसफलज्ञानगम्यत्वावचनाच्चेत्यर्थः । ननु
 शरीरस्यापि ज्ञेयत्वानुक्तेः कथमिह ग्रहणं तत्राह ॥ अस्माकं ह्यिति ॥

विष्णोरेव परमं पदं दर्शयितुमयमुपन्यास इत्य-
नवद्यम् ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

अत्राह साङ्ख्यो ज्ञेयत्वावचनादित्यसिद्धं क-
थं श्रूयते ल्युत्तरत्राव्यक्तशब्दोदितस्य प्रधान-
स्य ज्ञेयत्ववचनम् ।

“अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं
तथा रसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं

निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते” ॥ इति ।

अत्र हि यादृशं शब्दादिहीनं प्रधानं महतः
परं स्मृतौ निरूपितं तादृशमेव निचाय्यत्वेन नि-
र्दिष्टं, तस्मात् प्रधानमेवेदं तदेवाव्यक्तशब्दनि-
र्दिष्टमिति, अत्र ब्रूमः । नेह प्रधानं निचाय्यत्वेन
निर्दिष्टं, प्राज्ञो हीह परमात्मा निचाय्यत्वेन नि-
र्दिष्ट इति गम्यते । कुतः प्रकरणात् । प्राज्ञस्य हि
प्रकरणं विततं वर्तते,

अस्मन्मते विष्ण्वारूपपदस्यैकस्यैव ज्ञेयत्वात् तद्दर्शनार्थमव्यक्तपदेन
शरीरोपन्यासो युक्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

साधारणशब्दमात्रान्न प्रधानस्य प्रत्याभेज्ञा स्मार्तलिङ्गस्यानुक्त्या-
नियामकाभावादिति तात्पर्यलिङ्गोक्तिमाशङ्क्य निषेधति ॥ वदती-

“पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” ।
इत्यादि निर्देशात् ।

“एष सर्वेषु भूतेषु गुढोत्मा न प्रकाशते” ।

इति च दुर्ज्ञानत्ववचनेन तस्यैव ज्ञेयत्वाका-
ङ्क्षात् । “यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः” इति च त-
ज्ज्ञानायैव वागादिसंयमस्य विहितत्वात् मृ-
त्युमुखं प्रमोक्षणफलत्वाच्च । न हि प्रधानमात्रं
निर्वाच्य मृत्युमुखात् प्रमुच्यत इति साङ्ख्यैरि-
ष्यते । चेतनात्मविज्ञानाद्वि मृत्युमुखात् प्रमु-
च्यत इति तेषामभ्युपगमः । सर्वेषु च वेदान्तेषु
प्राज्ञस्यैवात्मनोऽशब्दादिधर्मत्वमभिलप्यते, त-
स्मान्न प्रधानस्यात्रि ज्ञेयत्वमव्यक्तशब्दनिर्दिष्ट-
त्वं वा ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वं ज्ञे-
यत्वं वा यस्मात् त्रयाणामेव पदार्थानामग्निजी-
वपरमात्मनोऽस्मिन् ग्रन्थे कठवल्लीषु वरप्रदा-
नसामर्थ्याद्व्यक्तव्यतयोपन्यासो दृश्यते, तद्विप-
ति ॥ अत्र हि तादृशमेव निर्दिष्टमित्यन्वयः, स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

किञ्चात्र कठवल्लीयां प्रधानस्य प्रश्नोत्तरयोरसत्त्वान्न ग्रहणमित्याह ।
॥ त्रयाणामिति ॥ मृत्युना नचिकेतसम्प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्वेत्युक्तेः
त्रयाणामेव प्रश्नो नचिकेतसा कृतः उपन्यासश्च मृत्युना कृतो ना-

य एव च प्रश्नः, नातोऽन्यस्य प्रश्नः उपन्यासो
वास्ति । तत्र तावत् “स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्वेषि
मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्धधनाय मर्त्यम्” इत्यग्नि-
विषयः प्रश्नः ।

“येयं प्रेतो विचिकित्सां मनुष्येऽस्तीत्येके
नायमस्तीति चैके ।

एतद्विद्यामनुशिष्टंस्त्वयाहं वराणामेष वर-
स्तृतीयः” । इति जीवविषयः प्रश्नः ॥

“अन्यत्र धर्मादन्यत्र धर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।

अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत् तत्पश्यसि तद्वद” ।

इति परमात्मविषयः । प्रतिवचनमपि

“लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका या-
वती वा यथा वा” इत्यग्निविषयं ।

“हन्ते तं इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनं ।

न्यस्येत्यर्थः । प्रश्नत्रयं क्रमेण पठति ॥ तत्र तावदिति ॥ हे मृत्यो
स मर्त्यं दत्तवरस्त्वं स्वर्गहेतुमग्निं स्मरसि प्रेते मृते देहादन्योऽस्ति
न वेति संशयोऽस्ति अत एतदात्मतत्त्वं सन्दिग्धं जानीयामित्य-
र्थः । क्रमेणोत्तरत्रयमाह ॥ प्रतिवचनमपीति ॥ लोकहेतुविराडा-
त्मनोपास्यत्वाल्लोकादिश्रित्योऽग्निस्तं मृत्युरुवाच । नचिकेतसे याः
स्वरूपतो यावतीः संद्व्यातो यथा वा क्रमेणाग्निश्चीयते तत्सर्व-
मुवाचेत्यर्थः । हन्तेदानीं ब्रह्म वक्ष्यामीति ब्रह्मवाक्येन जीवप्रश्ना-
व्यवहितमपि यथा च मरणं प्राप्येत्यादि वाक्यं जीवविषयमुत्तर-

यथा च मरणं प्राप्यात्मा भवति 'गौतमै' ॥

“ योनिमै न्ये प्रपद्यन्ते 'शरीरत्वाय देहिनः ।

स्थाणुमै न्येऽनुसंयन्ति 'यथा कर्म यथा' श्रुतं ” ॥ इति

व्यवहितं जीवविषयं । “ न जायते म्रियते
वा विपश्चिन् ” दित्यादि बहुप्रपञ्चं परमात्मविषयं ।
नैवं प्रधानविषयः प्रश्नोऽस्ति 'अपृष्टत्वादनुप-
न्यसनीयत्वं तस्येति । अत्राह, योऽयमात्मविष-
यः प्रश्नो “येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्य” इति
किं स एवायमन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति पुन-
रनुकृष्यते, किं वा ततोऽन्योऽयमपूर्वः प्रश्नः उ-
त्थाप्यते इति । किञ्चातः 'स एवायं प्रश्नः पुनर-
नुकृष्यते इति यद्युच्येत तदा द्वयोरात्मविषय-
योः प्रश्नयोरैकतापत्तेरग्निविषय आत्मविषयश्च
द्वावेव प्रश्नावित्यतो न वक्तव्यं त्रयाणां प्रश्नोप-

योग्यत्वादित्यर्थः । वाक्यार्थस्तु आत्ममरणं प्राप्य यथा भव-
ति तथा वक्ष्यामीति । प्रतिज्ञातमाह ॥ योनिमिति ॥ चराचरदेह-
प्राप्तौ निमित्तमाह ॥ यथेति ॥ श्रुतमुपासनं । सूत्रे आद्यश्रवका-
रो यत इत्यर्थः । एवं च त्रयाणामेवोपन्यासः प्रश्नश्च यतः अ-
तो न प्रधानं अव्यक्तमिति योजना । उक्तार्थे सूत्रमाक्षिपति ॥ अ-
त्राहेति ॥ एकः प्रश्नः द्वौ प्रश्नौ वेति पक्षद्वये फलितं पृच्छति ।
किञ्चात इति । सप्तम्यर्थे तसिः । अत्र च पक्षद्वयेऽपि किमित्यर्थः ।
प्रश्नैक्ये सूत्रासङ्गतिः, भेदे प्रधानस्य श्रौतत्वसिद्धिरिति पूर्व वाद्या-
ह ॥ स एवेत्यादिना ॥ प्रश्नैक्यपक्षमादाय सिद्धान्त्याह ॥ अत्रोच्य-

न्यासाविति । अथान्योऽयमपूर्वः प्रश्नः उत्थाप्य-
 त इति यद्युच्येत ततो यथैव वरप्रदानव्यतिरेकेण
 प्रश्नकल्पनायामदोषः, एवं प्रश्नव्यतिरेकेणापि
 प्रधानोपन्यासकल्पनायामदोषः स्यादिति, अ-
 त्रोच्यते । नैवं वयमिह वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नं
 कञ्चित् कल्पयामः, वाक्योपक्रमसामर्थ्यात् ।
 वरप्रदानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतःसंवादरूपा
 वाक्यप्रवृत्तिरासमाप्तेः कठवल्लीनां लक्ष्यते । मृ-
 त्युः किल नचिकेतसं पित्रा प्रहिताय त्रीन् वरान्
 प्रददौ, नचिकेताः किल तेषां प्रथमेन वरेण पितुः
 सौमनस्यं वव्रे, द्वितीयेनाग्निविद्यां, तृतीयेनात्म
 विद्यां, येयं प्रेते, “इति वराणामेष वरस्तृतीयः”
 इति लिङ्गात् । तत्र “यद्यन्यत्र धर्मा” दित्यन्योऽय-
 मपूर्वः प्रश्न उत्थाप्येत ततो वरप्रदानव्यतिरेके-

त इति ॥ येन प्रधानसिद्धिः स्यादिति शेषः । चतुर्थप्रश्नकल्पने व-
 रत्रित्वोपक्रमविरोधः स्यादिति विवृणोति ॥ वरेत्यादिना ॥ वरप्रदा-
 नमुपक्रमो यस्याः सा प्रहिताय यमलोकं प्रति प्रेषिताय इतः पुनः
 मर्त्यलोकं प्राप्तस्य मम पिता यथा पूर्वं सुमनाः स्यादिति प्रथमं वव्रे ।
 ननु द्वितीयवरो जीवविद्या तृतीयो ब्रह्मविद्येति प्रश्नभेदः किं न स्या-
 दित्यत आह ॥ येयमिति ॥ प्रेते इत्युपक्रमस्य तृतीयत्वोक्तिलिङ्गाज्जी-
 वकर्मविद्यैव तृतीयो वर इत्यर्थः एवं वाक्योपक्रमे सति प्रश्नान्तरं न
 युक्तमित्याह ॥ तत्रेति ॥ मरणधर्माद्यस्पर्शलिङ्गाभ्यां प्रष्टव्ययोर्जीवे-

णापि प्रश्नकल्पनाद्वाक्यं बाध्येत । ननु प्रष्टव्य-
 भेदादपूर्वोऽयं प्रश्नो भवितुमर्हति, पूर्वो हि प्र-
 श्नो जीवविषयः, “ येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये
 ऽस्ति नास्ती”ति विचिकित्साभिधानात्, जीव-
 श्च धर्मादिगोचरत्वान्नान्यत्र धर्मादिति प्रश्न-
 मर्हति प्राज्ञस्तु धर्माद्यतीतत्वादन्यत्र धर्मादिति
 प्रश्नमर्हतीति, प्रश्नच्छाया च न समाना लक्ष्य-
 ते पूर्वस्यास्तित्वनास्तित्वविषयत्वादुत्तरस्य ध-
 र्माद्यतीतवस्तुविषयत्वाच्च, तस्मात् प्रत्यभिज्ञा-
 नाभावात् प्रश्नभेदः, न पूर्वस्यैवोत्तरत्रानु-
 कर्षणमिति चेत् न, जीवप्राज्ञयोरेकत्वाभ्यु-
 पगमात् । भवेत् प्रष्टव्यभेदात् प्रश्नभेदो यद्य-
 न्यो जीवः प्राज्ञात् स्यात्, न त्वन्यत्वमस्ति “त-
 त्वमसी”त्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यः । इह चान्यत्र ध-
 र्मादित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं “न जायते म्रि-
 यते वा विपश्चि”दिति जन्ममरणप्रतिषेधेन प्र-
 तिपाद्यमानं शारीरपरमेश्वरयोरभेदं दर्शयति ।

अरयोर्भेदात् प्रश्नभेदसिद्धेर्वाक्यबाधो युक्त इति शङ्कते ॥ नन्वित्या-
 दिना ॥ गोचरत्वादाश्रयत्वात् । न केवलं प्रष्टव्यभेदात् प्रश्नभेदः कि-
 न्तु प्रश्नवाक्ययोः सादृश्याभावादपीत्याह ॥ प्रश्नच्छायेति ॥ प्रष्टव्य-
 भेदोऽसिद्ध इति परिहरति ॥ नेत्यादिना ॥ किञ्च ब्रह्मप्रश्ने जन्मा-
 दिनिषेधेन जीवस्वरूपं वदन् यमस्तयोरैक्यं सूचयतीत्याह ॥ इह

सति हि प्रसङ्गे प्रतिषेधो भागी भवति । प्रसङ्ग-
श्च जन्ममरणयोः शरीरसंस्पर्शाच्छारीरस्य भ-
वति न परमेश्वरस्य । तथा

“स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति” ॥

इति स्वप्नजागरितदृशो जीवस्यैव महत्त्व-
विभुत्वविशेषणस्य मननेन शोकविच्छेदं दर्शय-
न् न प्राज्ञादन्यो जीव इति दर्शयति । प्राज्ञवि-
ज्ञानाद्धि शोकविच्छेद इति वेदान्तसिद्धान्तः ।
तथाग्रे,

“यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति” इति

जीवप्राज्ञभेददृष्टिमपवदति । तथा जीववि-

चान्यत्रेति ॥ तन्निषेधवाक्ये जीवोक्तिरसिद्धेत्यत आह ॥ सतीति ॥
भागी युक्तः, तस्मादविषया जीवस्य प्राप्तजन्मादिनिषेधेन स्वरू-
पमुक्तमित्यर्थः । किञ्च जीवो ब्रह्माभिन्नः मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वा-
त् ब्रह्मवदित्याह ॥ तथास्वप्नेति ॥ अन्तोऽवस्था'येन साक्षिणा' प्र-
माता पश्यति तमात्मानमिति सम्बन्धः । हेतोरप्रयोजकत्वमाशङ्क्य
तमेव विदित्वेत्यादि श्रुतिविरोधमाह ॥ प्राप्नोति ॥ किञ्चाभेदमुक्त्वा
भेदस्य निन्दितत्वादभेद एव सत्य इत्याह ॥ तथेति ॥ इह देहे य-
च्चैतन्यं तदेवामुत्र सूर्यादौ, एवमिहाखण्डैकरसे ब्रह्मणि यो नानेव मि-
थ्या भेदं पश्यति स भेददर्शी मरणान्मरणं प्राप्नोति संसारभयान्न
मुच्यत इत्यर्थः । किञ्च जीवप्रश्नानन्तरं तं तुदर्शमिति यदुत्तरमुवाच

षयस्यास्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्यानन्तरं “अन्यं
वरं नचिकेतो वृणीष्वे”त्यारभ्य मृत्युना तैस्तैः
कामैः प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता यदा न चचा-
ल' तदेनं मृत्युरभ्युदयनिःश्रेयसविभागप्रदर्श-
नेन' विद्याविद्याविभागप्रदर्शनेन च “विद्याभी-
प्सितं नचिकेतसं मन्ये न त्वां कामा बहवोऽलो-
लुपन्ते”ति प्रशस्य' प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन् य-
दुवाच

“तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्टं पुराणं ।
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरां हर्षशो
कौ जहाति” ॥

इति । तेनापि जीवप्राज्ञयोरभेद एवेह विव-

तेनाप्युत्तरेणाभेदो गम्यत इति सम्बधः । प्रष्टृप्रश्नयोः प्रशंसयापि लि-
ङ्गेन पृष्ठस्य जीवस्य दौर्लभ्यत्वद्योतनात् ब्रह्मत्वसिद्धिरित्याह ॥ अन्यं
वरमित्यादिना ॥ पुत्रादिकं वृणीष्वेत्युक्तेऽपि विषयांस्तुच्छीकृत्या-
त्मज्ञानात् न चचाल 'नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते' इति श्रवणात् ।
तदा सन्तुष्टो यमोऽन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेय इति भोगापवर्गयोर्वैलक्ष-
ण्यं प्रतिज्ञाय दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति दर्शित-
वानित्यर्थः । प्रेयः प्रियतमं स्वर्गादिकं विषूची विरुद्धफले, अविद्या
कर्म, विद्या तत्त्वधीः, विद्याभीप्सितं विद्यार्थिनं त्वामहं मन्ये यतः
त्वा त्वां बहवोऽपि कामाः पुत्रादयो मया दीयमाना दुर्लभा अपि ना-
लोलुपन्त लोभवन्तं न कृतवन्त इति प्रष्टारं स्तुत्वा प्रश्नमपि त्वाद-
द् नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टेति स्तुवन्नित्यक्षरार्थः । इयं प्रशंसा प्रश्नभे-

क्षित इति गम्यते । यत्प्रश्ननिमित्ताञ्च प्रशंसां-
महतीं मृत्योः^१ प्रत्यपद्यत नचिकेता यदि तं वि-
हाय प्रशंसानन्तरमन्यमेव प्रश्नमुपक्षिपेत् अ-
स्थान एव सा सर्वा प्रशंसा प्रसारिता स्यात्,
तस्माद्येयं प्रेते इत्यस्यैव प्रश्नस्यैतदनुकर्षणम-
न्यत्र धर्मादिति । यत्तु प्रश्नच्छायावैलक्षण्यमुक्तं
तददूषणं, तदीयस्यैव विशेषस्य पुनः पृच्छ्य-
मानत्वात् । पूर्वत्र हि देहादिव्यतिरिक्तस्यात्म-
नोऽस्तित्वं पृष्टं^२ उत्तरत्र तु तस्यैवासंसारित्वं पृ-
च्छ्यत इति । यावद्विद्या न निवर्तते तावद्धर्मा-
दिगोचरत्वं जीवस्य जीवत्वं च न निवर्तते । त-
न्निवर्तनेन तु प्राज्ञ^३ एव “तत्त्वमसी”ति श्रुत्या
प्रत्याप्यते । न चाविद्यावत्त्वे तदपगमे च वस्तुनः
कश्चिद्विशेषोऽस्ति । यथा कश्चित्^४ सन्तमसे प-
तितं काञ्चिद्रज्जुमहिं मन्यमानस्ततो भीतो वे-

दपक्षे न घटत इत्याह ॥ यत्प्रश्नेति ॥ यत्प्रश्नेन स्तुतिं लब्धवान् तं
प्रश्नं विहाय ययन्यदेवोत्थापयेत् तर्ह्यनवसरे स्तुतिः कृता स्यादित्यर्थः
॥ तस्मादिति ॥ प्रष्टव्यभेदाभावादित्यर्थः । प्रश्नवाक्यव्यक्तयोः सा-
दृश्याभावात् प्रश्नभेद इत्युक्तं निरस्यति ॥ यत्त्वित्यादिना ॥ धर्मा-
द्याश्रयस्य जीवस्य ब्रह्मत्वं कथमित्यत आह ॥ यावदिति ॥ अवि-
द्यानाशानन्तरं ब्रह्मत्वं चेदागन्तुकमनित्यं च स्यादित्यत आह ॥ न
चाविद्यावत्त्व इति ॥ जीवस्य ब्रह्मत्वे स्वाभाविके सति ब्रह्मप्रश्नस्य

पमानः पलायते, तं चापरो ब्रूयात् माभैषीः ना-
 यमही रज्जुरेवेति, स च तदुपश्रुत्यौहिकृतं भयमु-
 त्सृजेद्विपथुं पलायनं च, न त्वहिबुद्धिकाले तदप-
 गमकाले च वस्तुनः कश्चिद्विशेषः स्यात्, तथै-
 वैतदपि द्रष्टव्यं । ततश्च न जायते म्रियते वैत्ये-
 वमाद्यपि भवेति अस्तित्वप्रश्नस्य प्रतिवचनं ।
 सूत्रं त्विविद्याकल्पितजीवप्राज्ञभेदापेक्षया यो-
 जयितव्यं । एकत्वेऽपि त्यात्मविषयस्य प्रश्न-
 स्य प्रयाणावस्थायां देहव्यतिरिक्ता अस्तित्वमा-
 त्रविचिकित्सनात् कर्तृत्वादिसंसारस्वभावान-
 पोहनाच्च पूर्वस्य पयायस्य जीवविषयत्वमत्प्रे-
 क्ष्यते, उत्तरस्य तु धर्माद्यत्ययसङ्कीर्तनात् प्राज्ञ-
 विषयत्वमिति, ततश्च युक्ताग्निजीवपरमात्मक-
 ल्पना । प्रधानकल्पनायां तु न वरप्रदानं न प्र-
 श्नो न प्रतिवचनमिति वैषम्यं स्यात् ॥ ६ ॥

महद्वच्च ॥ ७ ॥

यथा महच्छब्दः साङ्ख्यैः सत्तामात्रेऽपि प्रथ-

यदुत्तरं तज्जीवप्रश्नस्यापि भवतीति लाभं दर्शयति, ततश्च न जायत
 इति जीवब्रह्मैक्ये त्रयाणामिति सूत्रं कथमित्यत आह ॥ सूत्रं त्वि-
 ति ॥ कल्पितभेदात् प्रश्नभेदकल्पनेत्याह ॥ ततश्चेति ॥ परमात्मनः
 सकाशात् प्रधानस्य वैषम्यमनात्मत्वेन तृतीयवरान्तर्भावायोगादिति
 भावः ॥ ६ ॥

मजे प्रयुक्तो न तमेव वैदिकेऽपि प्रयोगेऽभिधत्ते,
 “बुद्धेरात्मा महान् परः” “महान्तं विभुमात्मा-
 नं” “वेदाहिमेतं पुरुषं महान्तं” इत्येवमादौ
 आत्मशब्दप्रयोगादिभ्यो हेतुभ्यः, तथाव्यक्तश-
 ब्दोऽपि न वैदिके प्रयोगे प्रधानमभिधातुमर्हति।
 अतश्च नास्त्यानुमानिकस्य शब्दवत्त्वं ॥ ७ ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

पुनरपि प्रधानवादी अशब्दत्वं प्रधानस्या-
 सिद्धमित्याह, कस्मात् मन्त्रवर्णात्,

“अजामेकां रोहितशुक्लकृष्णां

श्रौतोऽव्यक्तशब्दो न साङ्ख्यासाधारणतत्त्वगोचरः वैदिकशब्द-
 त्वान्महच्छब्दवदित्याह ॥ महद्वच्चेति ॥ सूत्रं व्याचष्टे ॥ यथेत्या-
 दिना ॥ न चाकाशादिशब्दे व्यभिचारः । आकाशादेर्मतान्तरसाधार-
 णत्वेन साङ्ख्यासाधारणत्वासिद्धेः साध्यस्यापि सत्त्वादिति मन्तव्यं ।
 सत्तामात्रे सत्त्वप्रधानप्रकृतेराद्यपरिणामे निर्विकल्पकबुद्धावित्यर्थः ।
 आत्मा महानित्यात्मशब्दप्रयोगात्, तं मत्वा न शोचति तमसः
 परस्तादित्यादिना शोकात्ययतमः परत्वादिभ्यश्च महच्छब्दः साङ्ख्य-
 तत्त्वं नाभिधत्ते इति सम्बन्धः । अधिकरणार्थमुपसंहरति ॥ अ-
 तश्चेति ॥ ७ ॥

॥ चमसवदविशेषात् ॥ अत्राजापदं विषयः, तत् किं प्रधानपरं
 मायापरं वेति रूढ्यर्थसम्भवात् संशये पूर्वत्राव्यक्तशब्दमात्रेण प्रधा-
 नस्याप्रत्यभिज्ञायामप्यत्र त्रिगुणत्वादिलिङ्गोपेतादजापदात् प्रत्यभि-
 ज्ञास्तीति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति ॥ पुनरपीति ॥ फलं पूर्वपक्षे

बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपांः।

अजो ल्येको जुषमाणोऽनुशेते

जहात्येनां भुक्तभोगामैजोऽन्यः ” ॥ इति ।

अत्र हि मन्त्रे रोहितशुक्लकृष्णशब्दै रजःस-
त्त्वतमांस्यभिधीयन्ते । रोहितं रजः रञ्जनात्म-
कत्वात्, शुक्लं सत्त्वं प्रकाशात्मकत्वात्, कृष्णं त-
मः आवरणात्मकत्वात् । तेषां साम्यावस्थावय-
वधर्मैर्व्यपदिश्यते रोहितशुक्लकृष्णेति । न जाय
त इति चाजा स्यात्, मूलप्रकृतिरविकृतिरित्य-
भ्युपगमात् । नन्वजाशब्दः छागायां रूढः । बा-
ढं, सा तु रूढिरिह नाश्रयितुं शक्या विद्याप्रकर-
णात्, सा च बह्वीः प्रजास्रैगुण्यान्विता जनयति,
तां प्रकृतिं अजो ल्येकः पुरुषः जुषमाणः प्रीयमा-

ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः, सिद्धान्ते तत् सिद्धिरिति पूर्ववद्द्रष्टव्यं ।
रागहेतुत्वादिगुणयोगात् रोहितादिशब्दैरजआदिगुणलाभेऽपि कथं
प्रधानलाभस्तत्राह ॥ तेषां साम्येति ॥ अवयवाः प्रधानस्य रजआ-
दयस्तेषां धर्मा रञ्जकत्वादयः तैर्निमित्तै रोहितादिशब्दैः प्रधानमु-
च्यत इत्यर्थः । गुणाभेदात् प्रधानलाभ इति भावः । तत्राजाशब्दं यो-
जयति ॥ नेति ॥ रूढिर्योगमपहरतीति न्यायेन शङ्कते ॥ नन्विति ॥
रूढ्यसम्भवायोग आश्रयणीय इत्याह ॥ बाढमिति ॥ अजाशब्दि-
तप्रकृतित्वपुरुषभेदलिङ्गाभ्यामपि प्रधानप्रत्यभिज्ञेत्याह ॥ सा चे-
यादिना ॥ प्रजायन्त इति प्रजाः महदादयः । त्रैगुण्यं सुखदुःखमो-

णः सेवमानो वाऽनुशेते, तामेवाविद्ययात्मत्वेनो-
पगम्य सुखी दुःखी मुढोऽहमित्यविवेकितया सं-
सरति, अन्यः पुनः अजः पुरुषः उत्पन्नविवेक-
ज्ञानो विरक्तो जहाति' एनां प्रकृतिं भुक्तभोगां
कृतभोगापवर्गां परित्यजति मुच्यत इत्यर्थः,
तस्मात् श्रुतिमूलैव प्रधानादिकल्पना कापि-
लानामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । नानेन मन्त्रेण श्रुति-
त्वं साङ्ख्यवादस्य शक्यमाश्रयितुं । न त्वयं म-
न्त्रः स्वातन्त्र्येण कञ्चिदपि वादं समर्थयितुमु-
त्सहते । सर्वत्रापि यथा कयाचित् कल्पनयाऽ-
जात्वादिसम्पादनोपपत्तेः साङ्ख्यवाद एवेहाप्रे-
त इति विशेषावधारणकारणाभावात्' चमसव-
त् । यथा हि, “अर्वाग्विलश्चमस उर्ध्वबुध्नः”- इ-
त्यस्मिन्मन्त्रे स्वातन्त्र्येणायं नामासौ चमसोऽ-
भिप्रेत इति न शक्यते निरूपयितुं' सर्वत्रापि य-
थाकथञ्चिदर्वाग्विलत्वादिकल्पनोपपत्तेः । एव-
मिहाप्यविशेषोऽजामेकामित्यस्य मन्त्रस्य ना-

हाः । अनुशयनं विवृणोति ॥ तामेवाविद्ययेति ॥ अविवेकेनेत्यर्थः ।
विषयधीर्भोगः गुणभिन्नात्मख्यातिरपवर्गः । सिद्धान्तयति ॥ एवं
प्राप्त इति ॥ मायादावपि साधारणान्मन्त्राद्विशेषार्थग्रहो न युक्तः वि-
शेषग्रहहेतोः प्रकरणादेरभावादिति हेतुं व्याख्याय दृष्टान्तं व्याचष्टे
॥ चमसवदिति ॥ सर्वत्रेति ॥ गिरिगुहादावपि ॥ ८ ॥ उत्तरसूत्रं

स्मिन्मन्त्रे प्रधानमेवाजाभिप्रेतेति शक्यते नि-
यन्तुम् ॥ ८ ॥ तत्र त्विदं तच्छिर एष त्वर्वाग्बि-
लश्चमस ऊर्ध्वबुध इति वाक्यशेषाच्चमसविशेष-
प्रतिपत्तिर्भवति, इह पुनः केयमजा प्रतिपत्त-
व्येति अत्र ब्रूमः

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा त्वधीयत
एके ॥ ९ ॥

परमेश्वरादुत्पन्ना ज्योतिःप्रमुखा-तेजोऽब-
न्नलक्षणा चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य-प्रकृतिभूते-
यमजा प्रतिपत्तव्या । तुशब्दोऽवधारणार्थः । भू-
तत्रयलक्षणैवेयमजा विज्ञेया न गुणत्रयलक्ष-
णा । कस्मात् । तथा त्वेके शाखिनस्तेजोऽबन्ना-
नां परमेश्वरादुत्पत्तिमाम्नाय तेषामेव रोहिता-
दिरूपतामामनन्ति “यदग्ने रोहितं रूपं तेजस-
स्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य”
इति । तान्येवेह तेजोऽबन्नानि प्रत्यभिज्ञायन्ते,

व्यावर्त्याशङ्कामाह ॥ तत्र त्विदमिति ॥

चतुर्विधस्येति ॥ जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जस्वरूपस्येत्यर्थः ।
स्मृत्युक्ता कुतो न ग्राह्येति शङ्क्यते ॥ कस्मादिति ॥ श्रुतेः श्रुत्यन्त-
रादर्थग्रहो युक्तः । साजात्यान्मूलानपेक्षत्वाच्चेत्याह ॥ तथा हीति ॥
शाखिनश्छान्दोगाः । किञ्च रोहितादिशब्दैरपि द्रव्यलक्षणा न्याय्या अ-

रोहितादिशब्दसामान्यात्, रोहितादीनाञ्च श-
 ब्दानां रूपविशेषेषु मुख्यत्वात्, भाक्तत्वाच्च गु-
 णविषयत्वस्य, असन्दिग्धेन च सन्दिग्धस्य
 निगमनं न्याय्यं मन्यन्ते, तथेहापि ब्रह्मवादिनो
 वदन्ति किं कारणं ब्रह्मेत्युपक्रम्य “ते ध्यानयो-
 गानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगू-
 ढा”मिति, पारमेश्वर्याश्च शक्तेः समस्तजगद्विधा
 यिन्यां वाक्योपक्रमेऽवगमात्, वाक्यशेषेऽपि
 “मायांतु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं” । इति ।

“यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येकः” इति च त-
 स्या एवावगमात्, न स्वतन्त्रा काचित्प्रकृतिः प्र-
 धानं नामाजामन्त्रेणाम्नायत इति शक्यते वक्तुं ।

व्यवधानात् न तु रञ्जनीयत्वादिगुणव्यवहिता सत्त्वादिगुणलक्षणेत्या-
 ह ॥ रोहितादीनाञ्चेति ॥ ननु शाखान्तरेण शाखान्तरस्थमन्त्रस्य
 निर्णयः कथमित्यत आह ॥ असन्दिग्धेनेति ॥ सर्वशाखाप्रत्ययन्या-
 यादिति भावः । यथा शाखान्तरवाक्यान् प्रधानग्रहस्तथेहापि श्वेता-
 श्वतरोपनिषदि मायाप्रकरणान् तद्ब्रह्म इत्याह ॥ तथेति ॥ सृष्ट्यादौ
 किं सहायं ब्रह्मेति विमृश्यते, ब्रह्मवादिनो ध्यानाख्ययोगेन परमात्मा-
 नमनुप्रविष्टाः सन्तः तत्रैव देवस्यात्मभूतामैक्येनाध्यस्तां शक्तिं परत-
 न्त्रां मायां सत्त्वादिगुणवतीं ब्रह्मणः सहायमपश्यन्नित्यन्वयः । मा-
 याया एकत्वेऽपि तदंशानां जीवोपाधीनां तत्तत्सङ्घातयोनीनां अवि-
 द्याख्यानां भेदाद्विप्सा, अव्याकृते अनभिव्यक्ते नामरूपे यस्यां सा ।
 अनेन तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदिति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरुक्ता । तस्यां श-

प्रकरणात् तु सैव दैवी शक्तिरव्याकृतनामरूपा
 नामरूपयोः प्रागवस्थानिनापि मन्त्रेणाम्नायत
 इत्युच्यते । तस्याश्च स्वविकारविषयेण त्रैरू-
 प्येण त्रैरूप्यमुक्तं । कथं पुनस्तेजोऽबन्नानां
 त्रैरूप्येण विरूपाऽजा प्रतिपत्तुं शक्यते । यावता
 नं तावत्तेजोऽबन्नेष्वजाकृतिरस्ति, न च तेजो
 ऽबन्नानां जातिश्रवणादजातिनिमित्तोऽप्यजा
 शब्दः सम्भवतीति अत उत्तरं पठति ॥ ९ ॥

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरो-

धः ॥ १० ॥

नार्थमजाकृतिनिमित्तोऽजाशब्दो नापि यौ-
 गिकः किं तर्हि कल्पनोपदेशोऽयं अजारूपककू-

क्तौ व्यक्ताव्यक्तकार्यलिङ्गकानुमानं सूचयति ॥ नामेति ॥ मायाया
 रोहितादिरूपवच्चं कथमित्यत आह ॥ तस्या इति ॥ विषयः आश्र-
 यः, एवं प्रकरणबलान्मायैव अजेति भाष्यकृन्मतं । छान्दोग्यश्रुत्या
 तेजोऽबन्नलक्षणाऽवान्तरप्रकृतिरजेति सूत्रकृन्मतेनोत्तरसूत्रव्यावर्त्यं
 शङ्कते ॥ कथमिति ॥ किं तेजोऽबन्नेष्वजाशब्दो रूढः न जायत इति
 यौगिको वा नावस्तेष्वजात्वजातेरसत्त्वादित्याह ॥ यावतेति ॥ यत
 इत्यर्थः । अतो न रूढ इति शेषः न द्वितीय इत्याह ॥ नचेति ॥ जा-
 तिर्जन्म अजातिरजन्म ॥ ९ ॥

लौकिकयाऽजाशब्दसादृश्यकल्पनया तेजोऽबन्नानामजात्वोपदे-
 शाद्वैरोऽयं शब्द इति परिहरति ॥ कल्पनेति ॥ अनियमो यदृच्छा ।

सिंस्तेजोऽबन्नलक्षणायांश्चराचरयोर्नेरुपदिश्यं-
 ते । यथा हि लोके 'यदृच्छया' काचिदजा रोहित-
 शुक्लकृष्णवर्णा स्यात् 'बहुवर्करो' स्वरूपवर्करो च
 तां च कश्चिदजो जुषमाणोऽनुशयीत' कश्चिच्चैनां
 भुक्तभोगां जल्यदिवमियमपि तेजोऽबन्नलक्षणा
 भूतप्रकृतिस्त्रिवर्णा' बहुसरूपं चराचरलक्षणं वि-
 कारज्यतं जनयति, अविदुषां च क्षेत्रज्ञेनोपभु-
 ज्यते, विदुषा च परित्यज्यते इति । न च इदमा-
 शङ्कितव्यमेकः क्षेत्रज्ञोऽनुशेतेऽन्यो जहातीति,
 अतः क्षेत्रज्ञभेदः पारमार्थिकः परेपामिष्टः प्रा-
 प्रोतीति । न हीयं क्षेत्रज्ञभेदप्रतिपिपादयिषां
 किन्तु बन्धमोक्षव्यवस्थाप्रतिपिपादयिषैवैषा ।
 प्रसिद्धं तु भेदं अनूद्य बन्धमोक्षव्यवस्था प्रति-
 पाद्यते, भेदस्तु उपाधिनिमित्तो मिथ्याज्ञानक-
 ल्पितो न पारमार्थिकः,

“एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्व-
 भूतान्तरात्मा ” इत्यादिश्रुतिभ्यः । मध्वादिवत्
 यथादित्यस्यैमिधुनो मधुत्वं वाचंश्चाधेनोर्धेनुत्वं

वर्करो बालपशुः । यदुक्तं जीवभेदेन प्रधानवादप्रत्यभिज्ञेति तन्नेत्या-
 ह ॥ नचेदमिति ॥ व्यवस्थार्थो भेदोऽप्यर्थात् प्रतिपाद्यत इत्याह
 ॥ प्रसिद्धान्त्विति ॥ सत्य एव प्रसिद्ध इत्यत आह ॥ भेदस्त्विति ॥
 कल्पनोपदेशे दृष्टान्तं व्याचष्टे ॥ मध्विति ॥ न च योगस्य मुख्यवृ-

द्युलोकादीनां चानग्नीनामग्नित्वं' इत्येवंजातीयकं कल्प्यते, एवमिदमनजाया अजात्वं कल्प्यत इत्यर्थः, तस्मादविरोधस्तेजोऽबन्नेष्वजाशब्दप्रयोगस्य ॥ १० ॥

**न संख्योपसंग्रहादपि' नानाभावादि-
तिरेकाच्च ॥ ११ ॥**

एवं परिहृतेऽप्यजामन्त्रे' पुनरप्यन्यस्मान्मन्त्रात् साङ्ख्यः प्रत्यवतिष्ठते, “यस्मिन्' पञ्च पत्तिवात् तेन प्रधानग्रहो न्याय्य इति वाच्यं रूढार्थानपेक्षायोगात् तदाश्रितगुणलक्षणाया बलीयस्त्वादुणवृतौ हि रूढिराश्रिता भवति । तथा च रोहितादिशब्दसमभिव्याहारानुगृहीतया रूढ्याश्रितया गुणवृत्त्या प्रधाने योगं बाधित्वाऽन्तरप्रकृतिरजाशब्देन ग्राह्या यथा मध्वादिशब्दैः प्रसिद्धमध्वाद्याश्रितगुणलक्षणया आदित्यादयो गृह्यन्ते तद्वत्, तस्मादशब्दं प्रधानमिति सिद्धम् ॥ १० ॥

न संख्योपसंग्रहात् ॥ पञ्चजनशब्दः सांख्यतत्त्वपरोऽन्यपरो वेति योगरूढ्योरनिश्चयात् संशये यथा तत्त्वविद्याधिकारे छागायां तात्पर्याभावादजापदे रूढित्यागस्तथा पञ्चमनुष्येषु तात्पर्याभावात्पञ्चजनशब्देन रूढिं त्यक्त्वा तत्त्वानि ग्राह्याणीति दृष्टान्तसङ्गतिं सूचयन् मन्त्रमुदाहृत्य पूर्वपक्षयति ॥ एवमित्यादिना । फलं पूर्ववत्, प्राणचक्षुःश्रोत्रान्मननांसि वाक्यशेषस्थाः पञ्चजनाः पञ्च, तत्र चत्वारः सूत्रं अन्नं विराट् तयोः कारणमव्याकृतमाकाशश्च यस्मिन् अध्यस्तास्तमेवात्मानममृतं ब्रह्म मन्ये तस्मान्मननात् विद्वानहममृतोऽस्मीति मन्त्रदृशो वचनं । नन्वस्तु पञ्चत्वविशिष्टेषु पञ्चजनेषु-

अजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः 'तमेवमन्यै' आ-
त्मानं विद्वान् ब्रह्मा मृतोऽमृतमिति" अस्मिन्म-
न्त्रे पञ्च पञ्चजना इति पञ्चसङ्ख्याविषयाऽपरा
पञ्चसङ्ख्या श्रूयते पञ्चशब्दद्वयदर्शनात् 'त एते
पञ्च पञ्चकाः पञ्चविंशतिः सम्पद्यन्ते । तथा च
पञ्चविंशतिसङ्ख्या यावन्तः सङ्ख्येया आका-
ङ्क्षन्ते तावन्त्येव च तत्त्वानि साङ्ख्यैः सङ्ख्या-
यन्ते ।

“मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः”
इति ।

तथा श्रुतिप्रसिद्धया पञ्चविंशतिसङ्ख्या त्ते-
षां स्मृतिप्रसिद्धानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्र-
हः पुनः पञ्चत्वान्वयात् पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिस्तावता कथं सांख्यत-
त्त्वग्रह इत्याशङ्क्य संख्याया धर्म्याकाङ्क्षायां तत्त्वानि ग्राह्याणीत्याह
॥ तथेति ॥ जगतो मूलभूता प्रकृतिस्त्रिगुणात्मकं प्रधानमनादित्या-
दविकृतिः कस्यचित् कार्यं न भवतीत्यर्थः । महदहङ्कारपञ्चतन्मात्रा-
णि इति सप्त प्रकृतयो विकृतयश्च, तत्र महान् प्रधानस्य विकृतिरह-
ङ्कारस्य प्रकृतिः 'अहङ्कारः तामसः पञ्चतन्मात्राणां शब्दादीनां प्रकृ-
तिः' सात्त्विक एकादशेन्द्रियाणां, पञ्च तन्मात्राश्च पञ्चानां स्थूलभू-
तानामाकाशादीनां प्रकृतयः, पञ्च स्थूलभूतान्येतांन्येकादशेन्द्रियाणि
चेति षोडशसंख्याको गणो विकार एव न प्रकृतिः, तत्त्वान्तरोपादा-
नत्वाभावात् पुरुषस्तूदासीन इति साङ्ख्यकारिकार्थः । सङ्ख्या

हात् प्राप्तं पुनः श्रुतिमत्त्वमेव प्रधानादीनां, अत्र
 ब्रूमः । न सङ्ख्योपसंग्रहादपि प्रधानादीनां श्रु-
 तिमत्त्वं प्रत्याशा कर्तव्या, कस्मात्, नानाभा-
 वात् । नाना त्वेतानि पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि, नै-
 षां पञ्चशः पञ्चशः साधारणो धर्मोऽस्ति, येन प-
 ञ्चविंशतेरन्तरालेऽपराः पञ्च पञ्च सङ्ख्या निवि-
 शेरन्, न^१ त्वेकनिबन्धनमन्तरेण नानाभूतेषु द्वि-
 त्वादिकाः सङ्ख्या निविशन्ते । अथोच्येत पञ्च-
 विंशतिसङ्ख्यैवेयमवयवद्वारेण लक्ष्यते । यथा,

“ पञ्च सप्त च वर्षाणि नववर्ष शतक्रतुः ” इति ।

तत्त्वानामुपसंग्रहात् शब्दवच्चमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति ॥ नेति ॥ ना-
 नात्वमिष्टमित्यत आह ॥ नैषामिति ॥ पञ्चसुपञ्चसु साधारणस्येतर-
 पञ्चकाव्यावृत्तस्य धर्मस्याभावेन नानात्वं विवक्षितमित्यर्थः । यद्यपि
 ज्ञानं कर्मेन्द्रियेषु दशसु ज्ञानकरणत्वं कर्मकरणत्वं च पञ्चकद्वयेऽस्ति
 पञ्चतन्मात्रासु पञ्चसु स्थूलप्रकृतित्वं च तथापि यस्मिन्नित्यात्मन
 आकाशस्य च पृथगुक्तेः सत्त्वरजस्तमोमहदहङ्काराः पञ्च कर्तव्याः
 मनश्चत्वारि भूतानि च पञ्चास्मिन् पञ्चकद्वये मिथोऽनुवृत्तेतरपञ्चक-
 व्यावृत्तधर्मो नास्तीत्यभिप्रायः । मास्त्वित्यत आह ॥ येनेति, धर्मे-
 णेत्यर्थः । तदेव स्फुटयति ॥ न हीति ॥ महोसङ्ख्योयामवान्तरस-
 ङ्ख्याः प्रविशन्ति, यथा द्वावश्विनौ सप्त सप्तर्षयोऽष्टौ वसवश्चेति प्रजा-
 पतिः सप्तदशेत्यत्राश्रित्वादिकमादाय द्वित्वादयः प्रविशन्ति, नान्यथे-
 त्यर्थः । पञ्चशब्दद्वयेन स्ववाच्यन्यूनसंख्याद्वारेण तद्व्याप्या महासं-
 ख्यैव लक्ष्यत इति सदृष्टान्तं शङ्कते ॥ अथेति ॥ मुख्यार्थस्य वक्ष्य-

द्वादशवार्षिकीमनावृष्टिं कथयन्ति' तद्वदिति,
तदपि नोपपद्यते । अयमेवास्मिन् पक्षे दोषो'.
यल्लक्षणाश्रयणीया स्यात् । परश्चात्र पञ्चश-
ब्दो जनशब्देन समस्तः-“पञ्चजना” इति, पारि-
भाषिकेण स्वरेणैकपदत्वनिश्चयात् । प्रयोगा-

माणत्वाल्लक्षणा न युकेति परिहरति ॥ तदपि नेति ॥ पञ्चजनशब्द-
योरसमासमङ्गीकृत्य पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिर्निरस्ता सम्प्रति समा-
सनिश्चयान्न तत्प्रतीतिरित्याह ॥ परश्चेति ॥ समासहेतुमाह ॥ पारि-
भाषिकेणेति ॥ अयमर्थः । अस्मिन्मन्त्रे प्रथमः पञ्चशब्दः आद्युदा-
त्तः । द्वितीयः सर्वानुदात्तः । जनशब्दश्चान्तोदात्तः । तथा च न द्विती-
यपञ्चशब्दजनशब्दयोः समासं विनान्त्यस्याकारस्योदात्तत्वं पूर्वेषा-
मनुदात्तत्वं च घटते । “समासस्य” [६ । १ । २२३] इति सूत्रे-
ण समासस्यान्तोदात्तविधानात् “अनुदात्तं पदमेकवर्जं” [६ । १ ।
१५८] इति च सूत्रेण यस्मिन् पदे उदात्तः स्वरितो वा यस्य वर्णस्य
विधीयते तमेकं वर्जयित्वाविशिष्टं तत्पदं अनुदात्तं भवतीति विधा-
नादेव मान्त्रिकान्तोदात्तस्वरेणैकपदत्वनिश्चयः । भाषिकारख्ये तु श-
तपथब्राह्मणस्वरविधायकग्रन्थे “स्वरितोऽनुदात्तो वा” इति सूत्रेण
यो मन्त्रदशायां अनुदात्तः स्वरितो वा स ब्राह्मणदशायामुदात्तो भ-
वतीति अपवाद आश्रितः, तथा चान्त्यादाकारात् पूर्वेषामनुदात्ता-
नामुदात्तत्वं ब्राह्मणावस्थायां प्राप्तं, “उदात्तमनुदात्तमनन्त्यं ” इति
सूत्रेण मन्त्रदशायां उदात्तस्यान्त्यस्य परलघ्नतयोच्चार्यमाणस्यानुदात्त-
त्वं विहितं, तथा चात्र नकारादुपरितन आकार आकाशश्चेत्यनेन
श्लिष्टतया पठ्यमानोऽनुदात्तो भवति, अयं मन्त्रानुदात्तस्वरः पारि-
भाषिकस्तेन ब्राह्मणस्वरेणैकपदत्वं निश्चीयत इति । प्रकटार्थकारैस्तु

न्तरे च 'पञ्चानां त्वापञ्चजनानांमित्यैकपदैकस्व-
र्यैकविभक्तिकत्वावगमात्, समस्तत्वाच्च न वी-
प्सा पञ्चपञ्चेति । न च पञ्चकद्वयग्रहणं पञ्चप-
ञ्चेति, न च 'पञ्चसङ्ख्याया एकस्याः' पञ्चसङ्ख्य-
याऽपरया विशेषणं पञ्चपञ्चका इति, उपसर्ज-

पाठकप्रसिद्धान्तोदात्तस्वरः पारिभाषिक इति व्याख्यातं, तद्व्याख्यानं
कल्पतरुकारैर्दूषितं । अन्तानुदात्तं हि समाम्नातारः पञ्चजनशब्दम-
धीयत इति पाठकप्रसिद्धिरसिद्धेति । तथा च पञ्चपञ्चजना इति
मान्त्रिकान्तोदात्तः स्वरः यस्मिन् पञ्चपञ्चजना इत्यन्तानुदात्तो ब्रा-
ह्मणस्वर इति विभागः, उभयथापि एकपद्यात् समाससिद्धिरिति ।
तैत्तिरीयकप्रयोगादप्येकपदत्वमित्याह ॥ प्रयोगान्तरे चेति ॥ आ-
ज्य त्वा त्वां पञ्चानां पञ्चजनानां देवविशेषाणां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि
इत्याज्यग्रहणमन्त्रशेषः । देवतानां कर्मणि यन्त्रवदवस्थितं शरीरं त-
देव धर्त्र इहामुत्र भोगाधारस्तस्मै, तस्यावैकल्यार्थमिति यजमानोक्तिः,
अस्तु समासस्ततः किमित्यत आह ॥ समस्तत्वाच्चेति ॥ आवृत्ति-
र्वीप्सा तदभावे पञ्चकद्वयाग्रहणात् पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिरसिद्धेति
भावः । जनपञ्चकमेकं पञ्चकानां पञ्चकं द्वितीयमिति पञ्चकद्वयं त-
स्य पञ्चपञ्चेति ग्रहणं नेत्यक्षरार्थः । किञ्चासमस्तपक्षेऽपि किं पञ्च-
शब्दद्वयोक्तयोः पञ्चत्वयोः परस्परान्वयः किं वा तयोः शुद्धजनैरन्वयः
अथवा पञ्चत्वविशिष्टैर्जनैरपरस्य पञ्चत्वस्यान्वयः । नाय इत्याह ॥ न-
च पञ्चसंख्याया इति ॥ विशेषणमन्वयः । अनन्वये हेतुमाह ॥ उपस-
र्जनस्येति ॥ अप्रधानानां सर्वेषां प्रधानेन विशेष्येणैवान्वयो वाच्यः,
गुणानां परस्परान्वये वाक्यभेदापातादित्यर्थः । द्वितीये दशसंख्याप्रती-
तिः स्यात् न पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिः । तृतीयमुत्थापयति ॥ नन्विति ॥

नस्य विशेषणेनासंयोगात् । नन्वापन्नपञ्चस-
ङ्ख्याका जना एव पुनः पञ्चसङ्ख्यया विशे-
ष्यमाणाः पञ्चविंशतिः प्रत्येक्ष्यन्ते । यथा प-
ञ्च पञ्च पूल्य इति पञ्चविंशतिः पूलाः प्रतीयन्ते
तद्वत्, नेति ब्रूमः, युक्तं यत्पञ्चपूलीशब्दस्य स-
माहाराभिप्रायत्वात् कतीति सत्यां भेदाकाङ्क्षा-
यां पञ्च पञ्च पूल्य इति विशेषणं, इह तु पञ्चजना
इत्यादित एव भेदोपादानात् कतीति असत्यां
भेदाकाङ्क्षायां न पञ्चपञ्चजना इति विशेषणं भ-
वेत्, भवदपीदं विशेषणं पञ्चसङ्ख्याया एव भ-
वेत्, तत्र चोक्तो दोषः, तस्मात् पञ्च पञ्चजना

पञ्चत्वविशिष्टेषु पञ्चत्वान्तरान्वये विशेषणीभूतपञ्चत्वेऽपि पञ्चत्वान्व-
यात् पञ्चविंशतित्वप्रतीतिरित्यर्थः । दृष्टान्तवैषम्येण परिहरति ॥ नेति ब्रू-
म इति ॥ पञ्चानां पूलानां समाहार इत्यत्र “संख्यापूर्वो द्विगुः” (२।१।५
२।) इति समासो विहितः । ततो “द्विगोः” [४ । १ । २१] इति सूत्रेण
ङीपो विधानात् समाहारप्रतीतौ समाहाराः कतीत्याकाङ्क्षायां सत्यां
पञ्चेति पदान्तरान्वयो युक्तः, पञ्चजना इत्यत्र तु ङीबन्तत्वाभावेन स-
माहारस्याप्रतीतिः जनानां चादित एव पञ्चत्वोपादानात् संख्याकाङ्क्षा-
या असत्त्वात्पञ्चेति पदान्तरं नान्वेति आकाङ्क्षाधीनत्वादन्वयस्येत्यर्थः ।
भेदो विशेषणं । ननु जनानां निराकाङ्क्षत्वेऽपि तद्विशेषणीभूतपञ्चत्वा-
नि कतीत्याकाङ्क्षायां पञ्चत्वान्तरं विशेषणं भवत्वित्याशङ्कते ॥ भवद-
पीति ॥ नोपसर्जस्थोपसर्जनान्तरेणान्वयः किन्तु प्रधानेनैवेति न्या-
यविरोध उक्त इति परिहरति ॥ तत्र चेति ॥ एवं नानाभावादिति व्या-

इति न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायं, अतिरेकाच्च
 न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायं, अतिरेको हि भव-
 त्यात्माकाशाभ्यां पञ्चविंशतिसङ्ख्यायाः । आ-
 त्मा तावदिह प्रतिष्ठां प्रत्याधारत्वेन निर्दिष्टः,
 यस्मिन्निति सप्तमीसूचितस्य “तमेवमन्य आ-
 त्मानम्” इत्यात्मत्वेनानुकर्षणात् । आत्मा च
 चेतनः पुरुषः स च पञ्चविंशतावन्तर्गत एवेति
 न तस्यैवाधारत्वमाधेयत्वं च युज्यते, अर्थान्त-
 रपरिग्रहे च तत्त्वसङ्ख्यातिरेकः सिद्धान्तविरुद्धः
 प्रसज्येत । तथा “आकाशस्य प्रतिष्ठितः” इ-
 त्याकाशस्यापि पञ्चविंशतावन्तर्गतस्य न पृथगु-
 पादानं न्याय्यं, अर्थान्तरपरिग्रहे चोक्तं दूषणं ।

कथं च सङ्ख्यामात्रश्रवणे सत्यश्रुतानां पञ्चविं-

ख्यायातिरेकाच्चेति व्याचष्टे ॥ अतिरेकाच्चेत्यादिना ॥ अतिरेकः आ-
 धिक्यं जनशब्दितपञ्चविंशतितत्त्वेषु आत्मान्तर्भूतो न वा नाद्य इ-
 त्युक्त्वा द्वितीये दोषमाह ॥ अर्थान्तरेति ॥ तथाकाशं विकल्प्य दूष-
 यति ॥ तथैति ॥ उक्तो दोषः सङ्ख्याधिक्यं । पञ्चविंशतिजना आ-
 त्माकाशौ चेति सप्तविंशतिसङ्ख्या स्यादित्यर्थः । न च सत्त्वरजस्त-
 मसां पृथग्गणनया सेष्टेति वाच्यं, आकाशस्य पृथगुक्तिवैयर्थ्यात् य-
 स्मिन्निति आत्मनि तत्त्वानां प्रतिष्ठेतिविरोधात्तव मते स्वतन्त्रप्रधा-
 नस्यैवानाधारत्वान्नेह नानास्तीति वाक्यशेषविरोधाच्च तव सत्यद्वैत-
 वादित्वात् । किञ्च पञ्चविंशतिसङ्ख्या प्रतीतावपि न सांख्यतत्त्वानां ग्रह-
 णमित्याह ॥ कथञ्चेति ॥ किं जनशब्दात्तत्त्वग्रहः उक्तसंख्ययेति कथं-

शतितत्त्वानामुपसंग्रहः प्रतीयेत, जनशब्दस्य तत्त्वेष्वरूढत्वात्, अर्थान्तरोपसंग्रहेऽपि सङ्ख्योपपत्तेः। कथं तर्हि पञ्च पञ्चजना इति, उच्यते, “दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम्” (२।१।५०) इति विशेषस्मरणात् संज्ञायामेव पञ्चशब्दस्य जनशब्देन समासः। ततश्च रूढत्वाभिप्रायेणैव केचित् पञ्चजना नाम विवक्ष्यन्ते, न साङ्ख्यतत्त्वाभिप्रायेण, ते कतीत्यस्यामाकाङ्क्षायां पुनः पञ्चेति प्रयुज्यते, पञ्चजना नाम केचित्, ते च पञ्चेत्यर्थः, सप्तर्षयः सप्तेति यथा ॥ ११ ॥ के पुनस्ते पञ्चजना नामेति तदुच्यते ॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

“यस्मिन् पञ्च पञ्चजना” इत्यत उत्तरस्मिन्म-

शब्दार्थः। नाय इत्याह ॥ जनेति ॥ न द्वितीय इत्याह ॥ अर्थान्तरेति ॥ किंतदर्थान्तरं यदर्थकमिदं वाक्यमिति पृच्छति ॥ कथमिति ॥ पञ्च च ते जनाश्चेति कर्मधारयादिसमासान्तरात् संज्ञासमासस्य प्रोक्त्या बलवत्त्वं तावदाह ॥ उच्यत इति ॥ दिग्वाचिनः संख्यावाचिनश्च शब्दाः संज्ञायां गम्यमानायां सुबन्तेनोत्तरपदेन समस्यन्ते यथा दक्षिणाग्निः सप्तर्षय इत्यादि। अयं च समासस्तत्पुरुषभेदः ॥ ११ ॥ पञ्चजनशब्दस्य संज्ञात्वमुक्त्वा संज्ञिकथनार्थं सूत्रं गृह्णाति ॥ के पुनस्त इति ॥ श्रुतौ उतशब्दोऽप्यर्थः। ये प्राणादिप्रेरकं तत्साक्षिणमात्मानं विदुस्ते ब्रह्मविद इत्यर्थः। पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिषु कया

न्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणाय प्राणादयः पञ्च निर्दिष्टाः “प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः” इति, तेऽत्रवाक्यशेषगताः सन्निधानात् पञ्चजना इति विवक्ष्यन्ते । कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः तत्त्वेषु वा कथं जनशब्दप्रयोगः, समाने तु प्रसिद्धतिक्रमे वाक्यशेषवशात् प्राणादय एव ग्रहीतव्या भवन्ति, जनसम्बन्धाच्च प्राणादयो जनशब्दभाजो भवन्ति । जनवचनश्च पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः, “ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः” इत्यत्र “प्राणो ह पिता प्राणो ह माता” इत्यादि च ब्राह्मणं । समासबलाच्च समुदायस्य रूढत्व-

वृत्त्या प्रयोग इति शङ्कते ॥ कथं पुनरिति ॥ यथा तव तत्त्वेषु जनशब्दस्य लक्षणया प्रयोगस्तथा मम प्राणादिषु पञ्चजनशब्दस्य लक्षणयेत्याह ॥ तत्त्वेष्विति ॥ तर्हि रूढ्यतिक्रमसाम्यात्तत्त्वान्येव ग्राह्याणीत्यत आह ॥ समाने त्विति ॥ सन्निहितसजातीयानपेक्षश्रुतिस्था एव ग्राह्याः न तु व्यवहितविजातीयसापेक्षस्मृतिस्था इत्यर्थः । लक्षणाबीज सम्बन्धमाह ॥ जनेति ॥ जनः पञ्चजन इति पर्यायः, पुरुषपित्रादिशब्दवच्च पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिलक्षकत्वं युक्तमित्याह । ॥ जनवचनश्चेति ॥ ननु जायन्त इति जनाः महदादयः जनकत्वाज्जनः प्रधानमिति योगसम्भवे किमिति रूढिमाश्रित्य लक्षणावृत्त्याप्रयास इत्यत आह ॥ समासेति ॥ यथा अश्वकर्णशब्दस्य वर्णसमुदायस्य वृक्षे रूढिरेवं पञ्चजनशब्दस्य रूढिरेव नावयवशक्त्यात्मको योग

मविरुद्धं । कथं पुनरसति प्रथमप्रयोगे रूढिः श-
क्याश्रयितुं । शक्योद्भिदादिवदित्याह । प्रसिद्धा-
र्थसन्निधानेन त्वप्रसिद्धार्थः शब्दः प्रयुज्यमानः
समभिव्याहारात् तद्विषयो नियम्यते यथोद्भि-
दा यजेत, यूपं छिनत्ति, वेदिं करोतीति, तथाऽय-
मपि पञ्चजनशब्दः समासान्वाख्यानादैवगत-
संज्ञाभावः संज्ञाकाङ्क्षी वाक्यशेषसमभिव्या-

इत्यर्थः । पूर्वकालिकप्रयोगाभावान्न रूढिरित्याक्षिपति ॥ कथमिति ॥
स्युः पुमांसः पञ्चजना इत्यमरकोशादौ प्रयोगोऽस्त्येव, तन्नावमङ्गीकृ-
त्याप्याह ॥ शक्येति ॥ जनसम्बन्धाच्चेति पूर्वभाष्ये नरेषु पञ्चजनश-
ब्दस्य रूढिमाश्रित्य प्राणादिषु लक्षणोक्ता इह तु प्रौढवादेन प्राणादिषु
रूढिच्यत इति मन्तव्यं । संगृहीतं विवृणोति ॥ प्रसिद्धेत्यादिना ॥ उ-
द्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रोद्भित्पदं विधेयगुणार्थकं कर्मनामधेयं
वेति संशये खनित्रादावुद्भित्पदस्य प्रसिद्धेर्यागनामत्वे प्रसिद्धिविरो-
धात् ज्योतिष्टोमे गुणविधिरिति प्राप्ते राद्धान्तः । यजेत यागेनेष्टं भा-
वयेदित्यर्थः । ततश्चोद्भिदेत्यप्रसिद्धस्य तृतीयान्तस्य यागेनेत्यनेन प्र-
सिद्धार्थकेन सामानाधिकरण्येन तन्नामत्वं निश्चीयते, उद्भिन्नत्ति प-
शून् साधयतीति प्रसिद्धेरविरोधादप्रकृतज्योतिष्टोमे गुणविध्ययोगात्
तद्विधो चोद्भिदाख्यगुणवता यागेनेति मत्वर्थसम्बन्धलक्षणाप्रसङ्गा-
च्चेति कर्मनामैवोद्भित्पदं । तथा छिनत्तीति प्रसिद्धार्थछेदनयोग्यार्थ-
कशब्दसमभिव्याहाराद्धारुविशेषो यूपशब्दार्थः । करोतीति समभि-
व्याहाराद्देशशब्दार्थः संस्कारयोग्यस्थण्डिलविशेष इति गम्यते, तथा
प्रसिद्धार्थकप्राणादिशब्दसमभिव्याहारात् पञ्चजनशब्दः प्राणाद्यर्थक

हृतेषु प्राणादिषु वर्त्तिष्यते । कैश्चित्तु देवाः पित-
रो गन्धर्वा असुरा रक्षांसि च पञ्च पञ्चजना
व्याख्याताः । अन्यैश्च त्वारो वर्णा निषादपञ्च-
माः परिगृहीताः । कचिच्च “यत् पाञ्चजन्यया वि-
शे”ति प्रजापरः प्रयोगः पञ्चजनशब्दस्य दृश्यते
तत्परिग्रहेऽपीह न कश्चिद्विरोधः । ^{आचार्यः} अचार्यस्तु न
पञ्चविंशतेस्तत्त्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येवंपरत-
या “प्राणादयो वाक्यशेषादिति जगाद ॥ १२ ॥
भवेयुस्तावत् प्राणादयः पञ्चजना माध्यन्दिना-
नां येऽन्नं प्राणादिष्वामनन्ति काण्वानां तु कथं
प्राणादयः पञ्चजना भवेयुः येऽन्नं प्राणादिषु
नामिनन्तीति अत उत्तरं पठति ॥

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

असत्यपि काण्वानामन्ने ज्योतिषा तेषां प-

इति निश्चीयत इत्यर्थः । एकदेशिनां मतद्वयमाह ॥ कैश्चिदित्यादि-
ना । शूद्र्यां ब्राह्मणाज्जातो निर्पादः । श्रुत्या पञ्चजनशब्दस्यार्थान्त-
रमाह ॥ कचिच्चेति ॥ पाञ्चजन्यया प्रजया विशतीति विदूतया
विशा पुरुषरूपयेन्द्रस्याह्वानार्थं वोषाः सृष्टा इति यत्तद्युक्तं घोषाति-
रेकेणेन्द्राह्वानायोगादिति श्रुत्यनुसारेण प्रजामात्रग्रहेऽपि न विरोध
इत्यर्थः । सूत्रविरोधमाशङ्क्याह ॥ आचार्यस्त्विति ॥ अतः सांख्य-
तत्त्वातिरिक्तयत्किञ्चित्परतया पञ्चजनशब्दव्याख्यायामविरोध इति
भावः ॥ १२ ॥ शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं गृह्णाणि ॥ भवेयुरिति ॥

असङ्ख्या पूर्यते । तेऽपि हि यस्मिन् पञ्च पञ्चज-
ना इत्यतः पूर्वस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणा-
यैव ज्योतिरधीयते “तदेवा ज्योतिषां ज्योतिः”
इति । कथं पुनरुभयेषामपि तुल्यवदिदं ज्यो-
तिः पठ्यमानं समानमन्त्रगतयां पञ्चसङ्ख्ययां
केषांचिद्ब्रूयते केषांचिन्नेति, अपेक्षाभेदादित्या-
ह । माध्यन्दिनानां हि समानमन्त्रपठितप्राणा-
दिपञ्चजनलाभात् नास्मिन्मन्त्रान्तरपठिते ज्यो-
तिषि अपेक्षा भवति । तदलाभानु काण्वानां भ-
वत्यपेक्षा, अपेक्षाभेदाच्च समानेऽपि मन्त्रे ज्यो-
तिषो ग्रहणाग्रहणे, यथा समानेऽप्यतिरात्रे व-
चनभेदात् षोडशिनो ग्रहणाग्रहणे तद्वत् । तदेवं
न तावत् श्रुतिप्रसिद्धिः काचित् प्रधानविषया-

ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिस्तद्ब्रह्म देवा उपासत इत्यर्थः । नन्वि-
दं षष्ठ्यन्तज्योतिःपदोक्तं सूर्यादिकं ज्योतिः शाखाद्वयेऽप्यस्ति तत्का-
ण्वानां पञ्चत्वपूरणाय गृह्यते नान्येषामिति विकल्पो न युक्त इति
शङ्कते ॥ कथं पुनरिति ॥ आकाङ्क्षाविशेषादिकल्पो युक्त इत्याह
सिद्धान्ती ॥ अपेक्षेति ॥ यथातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति न गृह्णाती-
ति वाक्यभेदाद्विकल्पस्तद्वच्छाखाभेदेनान्नपाठापाठाभ्यां ज्योति-
षो विकल्प इत्यर्थः । ननु क्रियायां विकल्पो युक्तः न वस्तुनीति चेत्,
सत्यं, अत्रापि शाखाभेदेन सान्ना ज्योतिःसंहिता वा प्राणादयो यत्र
प्रतिष्ठितास्तन्मनसाऽनुद्रष्टव्यमिति ध्यानक्रियायां विकल्पोपपत्तिरि-
यनवद्यम् । उक्तं प्रधानस्याशब्दत्वमुपसंहरति ॥ तदेवमिति ॥ तथापि

स्ति, स्मृतिन्यायप्रसिद्धी तु परिहरिष्येते ॥ १३ ॥
 कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्य-
 पदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

प्रतिपादितं ब्रह्मणो लक्षणं, प्रतिपादितं च
 ब्रह्मविषयं गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानां, प्र-
 तिपादितं च प्रधानस्याशब्दत्वं । तत्रेदमपरमा-
 शङ्क्यते । न जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो ब्रह्मवि-

स्मृतियुक्तिभ्यां प्रधानमेव जगत्कारणमित्यत आह ॥ स्मृतीति ॥ १३

॥ कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः ॥ पूर्वग्र-
 न्थेनास्य सङ्गतिं वक्तुं वृत्तमनुवदति ॥ प्रतिपादितमिति ॥ अवि-
 करणत्रयेण प्रधानस्याश्रौतत्वोक्त्या जगत्कारणत्वलक्षणेन ब्रह्मण एव
 बुद्धिस्थता, तस्मिन्नेव बुद्धिस्थे निर्विशेषे ब्रह्मणि वेदान्तानां सम-
 न्वय इति साधितं पूर्वसूत्रसन्दर्भेण । तत्र लक्षणसमन्वययोरसिद्धिरेव
 श्रुतीनां विरोधदर्शनादित्याक्षेपरूपान्तेनास्य सङ्गतिमाह ॥ तत्रेति ॥
 न चाविरोधचिन्तायाः द्वितीयाध्याये सङ्गतिर्नास्मिन्ध्याये इति वाच्यं,
 सिद्धे समन्वये स्मृत्यादिमानान्तरविरोधनिरासस्य द्वितीयाध्यायार्थ-
 त्वात् तत्पदवाच्यजगत्कारणवादिश्रुतीनां मिथो विरोधाद्वाच्यार्थानि-
 श्रयेण लक्ष्ये समन्वयासिद्धौ प्राप्तायां तत्साधकाविरोधचिन्ताया अ-
 त्रैव सङ्गतत्वात् । न चैवं सृष्टिश्रुतीनामप्यविरोधोऽत्रैव चिन्तनीय
 इति वाच्यं, स्वप्नवत् कल्पितसृष्टौ विरोधस्यैवाभावात् । किमर्थं तर्हि
 द्वितीये तच्चिन्तनं, स्थूलबुद्धिसमाधानार्थं इति ब्रूमः । इह तु सूक्ष्म-
 दृशां वाक्यार्थे समन्वयज्ञानाय तत्पदार्थश्रुतिविरोधः परिक्रियते ।
 यद्यपि त्वंपदार्थश्रुतिविरोधोऽत्र परिहर्तव्यः तथापि प्रथमसत्रेण बन्ध-

पयं वा गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानां प्रतिपा-
 दयितुं शक्यं, कस्मात् , विगानदर्शनात्, प्रति-
 वेदान्तं ल्यन्योन्या सृष्टिरुपलभ्यते क्रमादिवै-
 चित्र्यात्, तथा हि कचि“दात्मन आकाशः स-
 म्भूतः” इत्याकाशादिका सृष्टिराम्नायते, कचि-
 त्तेजआदिका “तत्तेजोऽसृजते”ति, कचित्प्राणा-
 दिका “स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्दामि”ति, क-
 चिदक्रमेणैव लोकानामुत्पत्तिराम्नायते “स इ-
 माँल्लोकानसृजताम्भो मरीचिर्मरमापः” इति,
 तथा कचिदसत्पूर्विका सृष्टिः पश्यते, “असद्वा

मिथ्यात्वसूचनादविरोधःसिद्धः, प्रपञ्चस्तु स्थूलबुद्धिसमाधानप्रसङ्गेन
 भविष्यतीति मन्यते सूत्रकारः । अत्र जगत्कारणश्रुतयो विषयस्ताः
 किं ब्रह्मणि मानं न वेति संशयेऽन्वज्योतिषोः संख्यादृष्टिक्रियायां
 विकल्पेऽपि कारणे वस्तुन्यसद्वा सद्वा कारणमित्यादिविकल्पसम्भ-
 वादप्रामाण्यमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयन्तुक्ताक्षेपं विवृणोति ॥ प्र-
 तिवेदान्तमित्यादिना ॥ वेदान्तानां समन्वयसाधनाच्छ्रुत्यध्याय-
 सङ्गतिः । असदादिपदानां सत्कारणे समन्वयोक्तेः पादसङ्गतिः, पू-
 र्वपक्षे समन्वयासिद्धिः फलं, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः । क्र-
 माक्रमाभ्यां सृष्टिविरोधं तावदर्शयति ॥ तथा हि कचिदित्यादिना ॥
 स परमात्मा लोकानसृजत अस्मयशरीरप्रचुरस्वर्गलोकोऽम्भःशब्दा-
 र्थः । सूर्यरश्मिव्याप्तोऽन्तरिक्षलोको मरीचयः । मरो मर्त्यलोकः । अ-
 ब्बहुलाः पाताललोकाः आप इति श्रुत्यर्थः । सृष्टिविरोधमुक्त्वा का-
 रणविरोधमाह ॥ तथेति ॥ असदनभिव्यक्तनामरूपात्मकं कारणं,

इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायते”ति, “असदे-
वेदमग्र आसीत् तत्सदासीत्तत्सत्यमभवदि”ति
च, कचिदसद्वादनिराकरणेन सत्पूर्विका प्रक्रि-
या प्रतिज्ञायते “तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आ-
सी”दित्युपक्रम्य, “कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादि-
ति होवाच कथमसतः सज्जायेते”ति, “सदेव सो-
म्येदमग्र आसीदि”ति, कचित् स्वयंकर्तृकैव व्या-
क्रिया जगतो निगद्यते, “तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमा-
सीत् तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत” इति ।
एवमनेकधा विप्रतिपत्तेः वस्तुनि च विकल्पस्या-
नुपपत्तेर्न वेदान्तवाक्यानां जगत्कारणावधार-
णपरता न्याय्या, स्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्यां तु का-
रणान्तरपरिग्रहो न्याय्य इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः ।

ततः कारणात् सदभिव्यक्तं । एतत्तुल्यार्थं छान्दोग्यवाक्यमाह ॥ अ-
सदेवेति ॥ किं शून्यमेव नेत्याह ॥ तत्सदिति ॥ अबाधितं ब्रह्मैवा-
सीदित्यर्थः । तद्ब्रह्मात्मना स्थितं जगत् सृष्टिकाले सम्यगभिव्यक्तभ-
वत् । प्रक्रिया सृष्टिः । तत्तत्र कारणे एके बाह्यास्तेषां मतं । श्रुतिरेव दूषयति
॥ कुत इति ॥ कुत एवं पदयोरर्थमाह ॥ कथमिति ॥ स्वमतमाह ॥ सदिति ॥
तदिदं जगद्व किल तर्हि प्राक्कालेऽव्याकृतं कारणात्मकमासीत् । श्रु-
तीनां विरोधमुपसंहरति ॥ एवमिति ॥ किमत्र न्याय्यमित्याशङ्क्य
मानान्तरसिद्धप्रधानलक्षकत्वं वेदान्तानां न्याय्यमित्याह ॥ स्मृतीनि ॥ त
त्र सृष्टौ, विरोधमङ्गीकृत्य लघ्वरि विरोधं परिहरति ॥ सत्यपीति ॥ आ-
काशादिषु ब्रह्मणः कारणत्वे विरोधो नैवास्तीति प्रतिज्ञायां हेतुमाह

सत्यपि प्रतिवेदान्तं सृज्यमानेष्वकाशादिपु क्र-
मादिद्वारके विगानेन स्रष्टरि किञ्चिद्विगानम-
स्ति, कुतः, यथाव्यपदिष्टोक्तेः । यथाभूतो त्येक-
स्मिन्वेदान्ते सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्वात्मकौऽद्विती-
यः कारणत्वेन व्यपदिष्टः, तथाभूत एव वेदांता-
न्तरेष्वपि व्यपदिश्यते, तद्यथा, “सत्यं ज्ञानमन-
न्तं ब्रह्मे”ति, अत्र तावज्ज्ञानशब्देन परेण च त-
द्विषयेण कामयितृत्ववचनेन चेतनं ब्रह्मान्यरू-
पयदपरप्रयोज्यत्वेनेश्वरं कारणमब्रवीत् । तद्वि-
षयेणैव परेणात्मशब्देन शरीरादिकोशपरम्पर-
या चान्तरानुप्रवेशनेन सर्वेषामन्तः प्रत्यगात्मानं
निरधारयत्, “बहु स्यां प्रजायेये”ति चात्मवि-
षयेण बहुभवनानुशंसनेन सृज्यमानानां विका-
राणां स्रष्टुरभेदमभाषत तथे “दं सर्वमसृजत य-
दिदं किञ्चे”ति समस्तजगत् सृष्टिनिर्देशेन प्राक्
सृष्टेरद्वितीयं स्रष्टारमाचष्टे, तदत्र यल्लक्षणं ब्रह्म-

॥ कुत इति ॥ यथाभूतत्वमेवाह ॥ सर्वज्ञ इति ॥ कारणस्य सर्वज्ञ-
त्वादिकं प्रतिवेदान्तं दृश्यत इत्याह ॥ तद्यथेत्यादिना तद्विषयेण
ब्रह्मविषयेण, चेतनं सर्वज्ञं, तदात्मानं स्वयमकुरुतेति ॥ श्रुतेरपरप्रयो-
ज्यत्वं । तस्माद्वा एतस्मादात्मन इति प्रत्यगात्मत्वं स्वस्य बहुरूप-
त्वकामनया स्थितिकालेऽप्यद्वितीयत्वं । यथा तैत्तिरियके सर्वज्ञ-
त्वादिकं कारणस्य तथा छान्दोग्यादावपि दृश्यते इत्याह ॥ त-

कारणत्वेन विज्ञातं तल्लक्षणमेवान्यत्रापि विज्ञायते । “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयं, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति, तत्तेजोऽसृजतेति” तथा “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषत् स ऐक्षत लोकानुसृजा इति च” एवंजातीयकस्य कारणस्वरूपनिरूपणपरस्य वाक्यजातस्य प्रतिवेदान्तमविगीतार्थत्वात् । कार्यविषयं तु विगानं दृश्यते क्वचिदाकाशादिका सृष्टिः क्वचित्तेजआदिकेत्येवंजातीयकम् । न च कार्यविषयेण विगानेन कारणमपि ब्रह्म सर्ववेदान्तेष्वविगीतमधिगम्यमानमविवक्षितं भवितुमर्हतीति शक्यते वक्तुं, अतिप्रसङ्गात् । समाधास्यति चाचार्यः कार्यविषयं विगानं न वियदश्रूतेरित्यारभ्य भवेदपि का-

दत्र यल्लक्षणमिति, मिषत्सव्यापारं अविगीतार्थत्वादविरुद्धार्थकत्वात् कारणे नास्ति विप्रतिपत्तिरिति शेषः, तथापि कार्यविरोधात् कारणेऽपि विरोधः स्यादित्याशङ्क्य निषेधति ॥ कार्यविषयन्त्वित्यादिना ॥ स्वप्नसृष्टीनां प्रत्यहमन्यथात्वेन सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञायमाने द्रष्टर्यपि नानात्वं प्रसज्येतेत्याह ॥ अतिप्रसङ्गादिति ॥ सृष्टिविरोधमङ्गीकृत्य सृष्टरि न विरोध इत्युक्तं अधुनाङ्गीकारं त्यजति ॥ समाधास्यति चेति ॥ किमर्थं तर्हि श्रुतयः सृष्टिमन्यथान्यथा वदन्तीत्याशङ्क्य सृष्टावतात्पर्यज्ञापनायेत्याह ॥ भवेदित्या-

र्यस्य विगीतत्वं अप्रतिपाद्यत्वात्, न त्वयं सृ-
ष्ट्यादिप्रपञ्चः प्रतिपिपादयिषितः । न हि तत्प्र-
तिबद्धः कश्चित् पुरुषार्थो दृश्यते श्रूयते वा, न
च कल्पयितुं शक्यते' उपक्रमोपसंहाराभ्यां तत्र-
तत्र ब्रह्मविषयैर्वाक्यैः साकमेकवाक्यताया ग-
म्यमानत्वात् । दर्शयति च सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्य-
ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थतां, “अत्रेन सोम्य शुद्धेनापो-
मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुद्धेन तेजोमूलम-
न्विच्छ तेजसा सोम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छे”
ति । मृदादिदृष्टान्तैश्च कार्यस्य कारणेनाभेदं व-
दितुं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः श्राव्यत इति गम्यते । त-
था च सम्प्रदायविदो वदन्ति,

“मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदितान्यथा ।

उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन” ॥ इति ।

दिना । अतात्पर्यार्थविरोधो न दोषायेत्यत्र तात्पर्यं साधयति ॥ न
हीति ॥ फलवद्ब्रह्मवाक्यशेषत्वेन सृष्टिवाक्यानामर्थवत्त्वसम्भवान्न
स्वार्थे पृथक् फलं कल्प्यं वाक्यभेदापत्तेरित्याह ॥ न च कल्पयितुमि-
ति ॥ न्यायादेकवाक्यत्वं सिद्धं श्रुतिरपि दर्शयन्तीत्याह ॥ दर्शय-
ति चेति ॥ शुद्धेन कार्येण लिङ्गेन कारणब्रह्मज्ञानार्थत्वं सृष्टिश्रुती-
नामुक्त्वा कारणस्याद्वयत्वज्ञानं फलान्तरमाह ॥ मृदादीति ॥ एवं
निष्फलायामन्यार्थायां सृष्टौ तात्पर्याभावादिरोधो न, दोष इत्यत्र
वृद्धसम्मतिमाह ॥ तथा चेति ॥ अन्यथान्यथेति वीप्सा द्रष्टव्या ।

ब्रह्मप्रतिपत्तिसम्बद्धं तु फलं श्रूयते “ब्रह्म-
विदाप्नोति परं” “तरति शोकमात्मवित्” “त-
मेव विदित्वा^१ अतिमृत्युमेति ” इति च । प्रत्य-
क्षावगमं चेदं फलं “तत्त्वमसि” इत्यसंसार्या-
त्मत्वप्रतिपत्तौ सत्यां संसार्यात्मत्वव्यावृत्तेः
॥ १४ ॥ यत् पुनः कारणविषयं विगानं दर्शितं
“असद्वा इदमग्र आसीत्” इत्यादि तत् परि-
हर्तव्यं । अत्रोच्यते ।

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

“असद्वा इदमग्र आसीत्” इति नात्रासन्निरात्म-
कं कारणत्वेन श्राव्यते । यतो “ऽसन्नेव स भवत्य-
सत् ब्रह्मेति वेद चेदस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं
ततो विदुः” इत्यसद्वादापवादेनास्तित्वलक्षणं ब्र-
ह्मान्नमयादिकोशपरम्परया प्रत्यगात्मानं नि-

अवताराय ब्रह्मधीजन्मने, अतस्तदन्यथात्वेऽपि ब्रह्मणि न भेदः ज्ञे-
ये न विगानमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्य सृष्टिशेषित्वमुक्तं तन्निर्वाहाय त-
स्य फलमाह ॥ ब्रह्मेति ॥ मृत्युमत्येतीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ एवं सृष्टिद्वा-
रकं विरोधमुत्सूत्रं समाधाय कारणस्य सदसत्त्वादिना साक्षाच्छ्रुति-
विरोधनिरासार्थं सूत्रमादत्ते ॥ यत् पुनरिति ॥ यतोऽस्तित्वलक्षणं ब्रह्म
निर्धार्य तस्मिन्नेव श्लोकमुदाहरति अतोऽत्र श्लोके निरात्मकमसन्न
श्राव्यत इति योजना । तत् तत्र सदात्मनि श्लोको मन्त्रो भवति ।

सदात्मसमाकर्षादतीन्द्रियार्थकासत्पदेन ब्रह्म लक्ष्यत इत्याह

धार्य'सोऽकामयतेति तमेव प्रकृतं समाकृष्य स-
 प्रपञ्चां सृष्टिं तस्मात् श्रावयित्वा 'तत् सत्यमि-
 त्याचक्षत इति चोपसंहृत्य तदप्येष श्लोको भव-
 ति इति तस्मिन्नेव प्रकृतेऽर्थे श्लोकमिममुदाहर-
 त्य "सद्वा इदमग्र आसी" इति । यदि त्वसन्निरा-
 त्मकमस्मिन् श्लोकेऽभिप्रेयेत ततोऽन्यसमाकर्ष-
 णेऽन्यस्योदाहरणादसम्बद्धं वाक्यमापद्येत ।
 तस्मान्नामरूपव्याकृतवस्तुविषयः प्रायेण स-
 च्छब्दः प्रसिद्ध इति तद्व्याकरणाभावापेक्षया
 प्रागुत्पत्तेः सदेव ब्रह्मासदिवासीदित्युपचर्यते ।
 एषैवोसदेवेदमग्र आसीदित्यत्रापि योजना,
 'तत् सदासीदिति समाकर्षणात् । अत्यन्ताभा-
 वाभ्युपगमे हि 'तत् सदासीदिति किं समाकृष्ये-
 त । "तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदित्यत्रापि
 न श्रुत्यन्तराभिप्रायेणायमेकीयमतोपन्यासः

॥तस्मादिति॥ न च प्रधानमेव लक्ष्यतामिति वाच्यं । चेतनार्थकब्रह्मा-
 दिशब्दानामनेकेषां लक्षणागौरवादिति भावः । तित्तिरिश्रुतौ सूत्रं यो-
 जयित्वा छान्दोग्यादौ योजयति ॥ एषैवेति ॥ सदेकार्थकतत्पदेन
 पूर्वोक्तासतः समाकर्षाच्च शून्यत्वमित्यर्थः । नन्वसत्पदलक्षणा न युक्ता
 श्रुतिभिरेव स्वमतभेदेनोदितानुदितहोमवादिकल्पस्य दर्शितत्वादित्यत
 आह ॥ तद्वैक इति ॥ एके शाखिन इत्यर्थो न भवति, किन्तु अना-
 दिसंसारचक्रस्था वेदबाह्या इत्यर्थः । शून्यनिरासेन श्रुतिभिः सद्वा-

क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पस्यासम्भवात् ।
 तस्माच्छ्रुतिपरिगृहीतसत्पक्षदाढ्यायैवाग्रं मन्द-
 मतिपरिकल्पितस्यासत्पक्षस्योपन्यस्य निरा-
 स इति द्रष्टव्यं । “तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासी” इत्य-
 त्रापि न निरध्यक्षस्य जगतो व्याकरणं कथ्य-
 ते । “स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः” इत्यध्य-
 क्षस्य व्याकृतकार्यानुप्रवेशित्वेन समाकर्षात्
 निरध्यक्षे व्याकरणाभ्युपगमे त्वनन्तरेण प्रकृ-
 तावलम्बिना स इत्यनेन सर्वनाम्ना कः कार्या-
 नुप्रवेशित्वेन समाकृष्येत । चेतनस्य चायमा-
 त्मनः शरीरेऽनुप्रवेशः श्रूयते, अनुप्रविष्टस्य
 चेतनत्वश्रवणात्, “पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं
 मन्वानो मनः” इति । अपि च यादृशमिदमद्य-
 त्वे नामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणं जगत् साध्य-
 क्षं व्याक्रियते एवमादिसर्गेऽपीति गम्यते, दृष्ट-
 विपरीतकल्पनानुपपत्तेः । श्रुत्यन्तरमप्यनेन

दस्यैवेष्टत्वात्तासां विरोधस्फूर्तिनिरासाय लक्षणा युक्तेति भावः ।
 यदुक्तं कचिदकर्तृका सृष्टिः कथितेति तच्चेत्याह ॥ तद्वेदमिति ॥
 अध्यक्षः कर्त्ता । ननु कर्त्रभाव एव परामृश्यते इत्यत आह ॥ चेतन-
 स्य चायमिति ॥ चक्षुर्द्रष्टा श्रोत्रं श्रोता मनो मन्तेत्युच्यते इत्यर्थः ।
 आद्यकार्यं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदित्याह ॥ अपि चेति ॥ अद्य-
 त्वे इदानीं । ननु कर्मकारकादन्यस्य कर्तुः सत्त्वे कर्मण एव कर्तृत्वा-

जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी”
 ति साध्यक्षामैव जगतो व्याक्रियां दर्शयति ।
 व्याक्रियत इत्यपि कर्मकर्तरि लकारः सत्येव प-
 रमेश्वरे कर्तरि सौकर्यमपेक्ष्य द्रष्टव्यः । यथा
 लयते केदारः स्वयमेवेति सत्येव पूर्णके लवित-
 रि । यद्वा कर्मण्येवैष लकारः अर्थाक्षिप्तं कर्त्रन्तर-
 मपेक्ष्य द्रष्टव्यः, यथा गम्यते ग्राम इति ॥ १५ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

कौषीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातशत्रुसंवादे
 श्रूयते, “ यो वै बालाके एतेषां पुरुषाणां कर्ता
 यस्य वै तत् कर्म सवै वेदितव्यः ” इति (कौ०
 ब्रा० अ० ४ । क० १९ ।) । तत्र किं जीवो वेदित-

चिलकारो विरुद्ध इत्यत आह ॥ व्याक्रियते इति ॥ अनायासेन सि-
 द्विमपेक्ष्य कर्मणः कर्तृत्वमुपचर्यत इत्यर्थः । व्याक्रियते जगत् स्वय-
 मेव निष्पन्नमिति व्याख्याय केनचिव्याकृतमिति व्याचष्टे ॥ यद्वेति ॥
 अतः श्रुतीनामविरोधात् कारणद्वारा समन्वय इति सिद्धम् ॥ १५ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ विषयमाह ॥ कौषीतकीति ॥ बालाकाया अ-
 पत्यं बालाकिब्राह्मणस्तं प्रति राजोवाच ॥ यो वा इति ॥ न केव-
 लमादित्यादीनां कर्ता किन्तु सर्वस्य जगत इत्याह ॥ यस्येति ॥ ए-
 तज्जगद् यस्य कर्म क्रियते इति व्युत्पत्त्या कार्यमित्यर्थः । कर्मेतिशब्दस्य
 योगरूढिभ्यां संशयमाह ॥ तत्रेति ॥ पूर्वत्रैकवाक्यस्थ सदादिशब्दबला-
 दसच्छब्दो नीतः, इह तु वाक्यभेदात् ब्रह्म ते ब्रवाणीति बालाकिवाक्य-

व्यत्वेनोपदिश्यते उत मुख्यः प्राण उत परमात्मे-
 ति विशयः, किं तावत् प्राप्तं प्राण इति कुतः यस्य
 वै तत् कर्मेति श्रवणात्, परिस्पन्दलक्षणस्य
 च कर्मणः प्राणाश्रयत्वात्, वाक्यशेषे चा“था-
 स्मिन् प्राण एवैकधा भवती”ति प्राणशब्ददर्श-
 नात् प्राणशब्दस्य च मुख्ये प्राणे प्रसिद्धत्वात्,
 ये चैते पुरस्ताद्वालाकिनाऽऽ“दित्ये पुरुषश्चन्द्रम-
 सि पुरुषः” इत्येवमादयः पुरुषा निर्दिष्टाः तेषा
 मपि भवति प्राणः कर्ता प्राणावस्थाविशेषत्वा-
 दादित्यादिदेवतात्मनां “कतम एको देव इति
 प्राण इति स ब्रह्मेत्याचक्षते” इति श्रुत्यन्तरप्र-
 सिद्धेः, जीवो वाऽयमिह वेदितव्यतयोपदिश्यते
 तस्यापि धर्माधर्मलक्षणं कर्म शक्यते श्रावयितुं

स्थव्रह्मशब्देन प्राणादिशब्दो ब्रह्मपरत्वेन नेतुमशक्य इति प्रत्युदाहरणे-
 न पूर्वपक्षमाह ॥ किं तावदिति ॥ पूर्वपक्षे वाक्यस्य प्राणाद्युपास्तिपर-
 त्वाद्वह्मणि समन्वयासिद्धिः सिद्धान्ते ज्ञेये समन्वयसिद्धिरिति फलं ।
 अथ सुषुप्तौ द्रष्टेति शेषः । श्रुतं पुरुषकर्तृत्वं प्राणस्य कथमित्यत आह
 ॥ ये चैत इति ॥ सूत्रात्मकप्राणस्य विकाराः सूर्यादय इत्यत्र मानमाह
 ॥ कतम इति ॥ यस्य महिमानः सर्वे देवा इति पूर्वावाक्ये दर्शितम्
 अतः सर्वदेवात्मकत्वात् स प्राणो ब्रह्म यत्परोक्षं शास्त्रैकवेद्यत्वादि-
 त्यर्थः । पूर्वपक्षान्तरमाह ॥ जीवो वेति ॥ यत्कारणं यस्माज्जीवं बो-
 धयति तस्मादस्ति सुप्तोत्थापनं जीवलिङ्गमिति योजना । तौ ह पु-
 रुषं सुप्तमाजग्मतुः तं राजाहे बृहत्पाण्डुरवासः सोम राजन्नित्याम-

“यस्य वै तत् कर्मे” ति, सोऽपि भोक्तृत्वाद्भोगो-
पकरणभूतानामेतेषां पुरुषाणां कर्तोपपद्यते,
वाक्यशेषे च जीवलिङ्गमवगम्यते । यत्कारणं, वे-
दितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तुर्वेदनायो-
पेतं बालाकिं प्रतिबुबोधयिपुरजातशत्रुः सुप्तं पु-
रुषमामन्त्र्यामन्त्रणशब्दाश्रवणात् प्राणादी-
नामभोक्तृत्वं प्रतिबोध्य यष्टिघातोत्थापनात्प्रा-
णादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं प्रतिबोधयति,
तथा परस्तादपि जीवलिङ्गमवगम्यते । “तद्यथा
श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्त्येव-
मेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते एवमेवैते आत्मा-
न एतमात्मानं भुञ्जन्ति” इति (कौ० ब्रा० अ०
४ । क० २० ।) प्राणभृत्त्वाच्च जीवस्योपपन्नं
प्राणशब्दत्वं । तस्माज्जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर
इह ग्रहणीयो न परमेश्वरः, तल्लिङ्गानवगमादि-
ति, एवं प्राप्ते ब्रूमः । परमेश्वर एवायमेतेषां पुरु-

न्त्य सम्बोध्य सम्बोधनानभिज्ञत्वात् प्राणादेरनात्मत्वमुक्त्वा यष्ट्या-
घातेनोत्थाप्य जीवं बोधितवान् इत्यर्थः । श्रेष्ठी प्रधानः स्वैर्भृत्यैर्ज्ञा-
तिभिरुपहृतं भुङ्क्ते स्वाः ज्ञातयश्च तमुपजीवन्ति । एवं जीवोऽपि
आदित्यादिभिः प्रकाशादिना भोगोपकरणैर्भुङ्क्ते ते च हविर्ग्रहणादि-
ना जीवभुपजीवन्तीत्युक्तं भोक्तृत्वं जीवलिङ्गं । ननु प्राण एवैकधा-
भवतीति श्रुतः प्राणशब्दो जीवे कथमित्यत आह ॥ प्राणभृत्त्वाच्चे-

षाणां कर्ता स्यात्, कस्मात्, उपक्रमसाम-
 थ्यात्, इह हि बालाकिरजातशत्रुणा सह “ब्र-
 ह्म ते^१ ब्रवाणि” इति संवदितुमुपचक्रमे, स च क-
 तिचिदादित्याद्यधिकरणान् पुरुषान् मुख्यब्रह्म-
 दृष्टिभाज उक्त्वा तूष्णीं बभूव, तमजातशत्रु “मृ-
 षा वै खलु मा संवदिष्ठा ब्रह्म ते प्रब्रवाणी” त्य-
 मुख्यब्रह्मवादितयापोद्य तत्कर्तारमन्यं वेदित-
 व्यतयोपचिक्षेप। यदि सोऽप्यमुख्यब्रह्मदृष्टिभा-
 क् स्यादुपक्रमो बाध्येत, तस्मात् परमेश्वर ए-
 वायं भवितुमर्हति । कर्तृत्वञ्चैतेषां पुरुषाणां न
 परमेश्वरादन्यस्य स्वातन्त्र्येणावकल्पते । य-
 स्य वै तत् कर्मेत्यपि नायं परिस्पन्दलक्षणस्य
 धर्माधर्मलक्षणस्य वा कर्मणो निर्देशः तयोर-
 न्यतरस्याप्यप्रकृतत्वात् असंशब्दितत्वाच्च । ना-
 पि पुरुषाणां अयं निर्देशः, एतेषां पुरुषाणां कर्ते-

ति ॥ सूत्राद्बहिरेव सिद्धान्तयति ॥ एवमिति ॥ स च बालाकिर्ब्रह्म-
 त्वभ्रान्त्या व्यष्टिलिङ्गरूपान् पुरुषानुक्त्वा राज्ञा निरस्तस्तूष्णीं स्थितः,
 तदुक्तं ब्रह्म मृषेत्युक्त्वा राज्ञोच्यमानं ब्रह्मैवेति वक्तव्यमन्यथा राज्ञोऽपि
 मृषावादित्वप्रसङ्गादित्याह ॥ यदि सोऽपीति ॥ वेदितव्योऽपीत्यर्थः ।
 मुख्यं पुरुषकर्तृत्वं ब्रह्मण एव लिङ्गं प्राणजीवयोस्तन्नियम्यत्वेनास्वात-
 न्त्र्यादित्याह ॥ कर्तृत्वं चेति ॥ यदुक्तं चलनादृष्टयोर्वाचकः कर्मश-
 ब्दः प्राणजीवयोरुपस्थापक इति तन्नेत्याह ॥ यस्येति ॥ अनेका-

त्येवं तेषां निर्दिष्टत्वात्, लिङ्गवचनविगानाच्च ।
 नापि पुरुषविषयस्य करोत्यर्थस्य क्रियाफलस्य
 वायं निर्देशः, कर्तृशब्देनैव तयोरुपात्तत्वात्,
 परिशेषात् प्रत्यक्षसन्निहितं जगत् सर्वनाम्ने-
 तच्छब्देन निर्दिश्यते, क्रियत इति च तदेव
 जगत्कर्म । ननु जगदप्यकृतमसंशब्दितं च, स-
 त्यमेतत्, तथाप्यसति विशेषोपादाने साधार-
 णेनार्थेन सन्निधानेन सन्निहितवस्तुमात्रस्यायं
 निर्देश इति गम्यते न विशिष्टस्य कस्यचित्,
 विशेषसन्निधानाभावात् । पूर्वत्र च जगदेकदे-

र्थकाच्छब्दादन्यतरार्थस्य प्रकरणादुपपदाद्वा ग्रहणं न्याय्यं । अत्र प्र-
 करणोपपदयोरसत्त्वात् कस्य ग्रहणमिति संशये पुरुषकर्तृपदसान्नि-
 ध्यात् क्रियत इति योगाज्जगद्ग्रहणमित्यर्थः । एतत्कर्मेति प्रकृतपरा-
 मर्शात् पुरुषाः पूर्वोक्ताः कर्मशब्देन निर्दिश्यन्तामित्यत आह ॥ ना-
 पीति ॥ पौनरुक्त्यापातात् पुरुषाणां नपुंसकैकवचनेन परामर्शायोगा-
 च्चेत्यर्थः । ननु पुरुषोत्पादकस्य कर्तृव्यापारः करोत्यर्थ उत्पादनं त-
 स्य फलं पुरुषजन्म तदन्यतरवाची कर्मशब्दोऽस्त्वित्यत आह ॥ ना-
 पीति ॥ कर्तृशब्देनेति ॥ क्रियाफलाभ्यां विना कर्तृत्वायोगात् कर्तृ-
 शब्देनैव तयोर्ग्रहणमित्यर्थः । जगतोऽपि प्रकरणोपपदे न स इत्युक्तम-
 ङ्गीकरोति ॥ सत्यमिति ॥ प्रकरणादिकं हि सर्वनाम्नः सङ्कोचकं त-
 स्मिन्नसति सामान्येन बुद्धिस्थं सर्वमेव गृह्यते, अत्र च सङ्कोच-
 कासत्त्वात् सर्वार्थकेन सर्वनाम्ना बुद्धिस्थस्य कार्यमात्रस्य कर्मशब्दो
 वाचक इत्याह ॥ तथापीति ॥ किञ्च जगदेकदेशोक्त्या जगत् प्रकृ-

शभूतानां पुरुषाणां विशेषोपादानादविशेषितं
जगदेवेहोपादीयत इति गम्यते । एतदुक्तं भव-
ति, य एतेषां पुरुषाणां जगदेकदेशभूतानां कर्ता
किमनेन विशेषेण यस्य वा कृस्त्रमेव जगदविशे-
षितं कर्मेति । वाशब्द एकदेशावच्छिन्नकर्तृत्व-
व्यावृत्त्यर्थः । ये बालाकिना ब्रह्मत्वाभिमताः
पुरुषाः कीर्तितास्तेषामब्रह्मत्वख्यापनाय विशे-
षोपादानं, एवं ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन सामा-
न्यविशेषाभ्यां जगतः कर्ता वेदितव्यतयोपदि-
श्यते, परमेश्वरश्च सर्वजगतः कर्ता सर्ववेदान्ते-
ष्ववधारितः ॥ १६ ॥

**जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्या-
ख्यातम् ॥ १७ ॥**

अथ यदुक्तं वाक्यशेषगतात् जीवलिङ्गात् मु-
तमित्याह ॥ पूर्वत्रेति ॥ जगद्वहे पुरुषाणामपि ग्रहात् पृथगुक्तिर्व्य-
र्थेत्यत आह ॥ एतदुक्तमिति ॥ स वेदितव्य इति सम्बन्धः । पुरुष-
मात्रनिरूपितं कर्तृत्वमिति भ्रान्तिनिरासार्थो वाशब्दः । ब्राह्मणा भो-
जयितव्याः परिव्राजकाश्चेत्यत्र यथा ब्राह्मणशब्दः परिव्राजकान्य-
विषयः तथात्र कर्मशब्दः पुरुषान्यजगद्वाचीत्याह ॥ एवमिति ॥ अ-
स्तु जगत्कर्ता वेदितव्यः परमेश्वरस्य किमायातमित्यत आह ॥ पर-
मेश्वरेति ॥ १६ ॥

सिद्धान्तमुक्त्वा पूर्वपक्षबीजमनूय दूषयति ॥ जीवमुख्यप्राणलि-

रूपप्राणलिङ्गाच्च तयोरेवान्यतरस्येह ग्रहणं न्या-
य्यं न परमेश्वरस्येति तत्परिहर्तव्यं । अत्रोच्य-
ते, परिहृतं चैतन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह
तद्योगादित्यत्रात्रिविधं त्रयोपासनमेवं सति प्र-
सज्येत, जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मो-
पासनं चेति । न चैतत् न्याय्यं, उपक्रमोपसंहा-
राभ्यां हि ब्रह्मविषयत्वमस्य वाक्यस्यावगम्य-
ते । तत्रोपक्रमस्य तावत् ब्रह्मविषयत्वं दर्शितं ।
उपसंहारस्यापि निरतिशयफलश्रवणात् ब्रह्म-
विषयत्वं दृश्यते “सर्वान् पाप्मनोऽपहत्य सर्वे-
षां च भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति
य एवं वेद” इति । नन्वेवं सति प्रतर्दनवाक्य-
निर्णयेनैवेदमपि वाक्यं निर्णीयेत, न निर्णीयते
यस्य वैतत् कर्मेत्यस्य ब्रह्मविषयत्वेन तत्रानि-
र्धारितत्वात्, तस्मादत्र जीवमुख्यप्राणशङ्का पु-
नरुत्पद्यमाना निवर्त्यते । प्राणशब्दोऽपि ब्रह्म-
विषयो दृष्टः “प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः” इ-

ङ्गान्नेति चेत्तज्वाख्यातमिति ॥ उक्तमेव स्मारयति ॥ त्रिविधमि-
ति । श्रेष्ठ्यं गुणाधिक्यं, आधिपत्यं नियन्तृत्वं, स्वाराज्यमनियम्यत्वमि-
ति भेदः सम्भवति । एकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि नेष्यत इत्युक्तं चेत्
पुनरुक्तिः स्यादिति शङ्कते ॥ नन्वेवमिति ॥ कर्मशब्दस्य रूढ्या पूर्व-
पक्षप्राप्तौ तन्निरासार्थमस्यास्मिन् युक्त इत्याह ॥ नेत्यादिना ॥ प्रा-

त्यत्र, जीवलिङ्गमप्युपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मवि-
षयत्वादभेदाभिप्रायेण योजयितव्यम् ॥ १७ ॥

**अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्याना-
भ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥**

अपि च नैवात्र विवदितव्यं, जीवप्रधानं वा
इदं वाक्यं स्यात् ब्रह्मप्रधानं वेति, यतोऽन्यार्थं
जीवपरामर्शं ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थं अस्मिन् वाक्ये
जैमिनिराचार्यो मन्यते, कस्मात्, प्रश्नव्या-
ख्यानाभ्यां, प्रश्नस्तावत् सुषुप्तपुरुषप्रतिबो-
धनेन प्राणादिव्यतिरिक्ते जीवे प्रतिबोधिते पु-
नर्जीवव्यतिरिक्तविषयो दृश्यते, “कैष एतद्वा-
लाके पुरुषोऽशयिष्ठ क्व वा एतदभूत् कुत एतदा-
गादिति । (कौ० ब्रा० अ० ४ । क० १९) प्रति-

णशब्दजीवलिङ्गयोर्गतिमाह ॥ प्राणशब्दोऽपीति ॥ १७ ॥

.मनो जीवः जीवलिङ्गेन ब्रह्मैव लक्ष्यते इत्युक्तं, इदानीं तल्लिङ्गेन
जीवांक्तिद्वारा ब्रह्म ग्राह्यमित्याह ॥ अन्यार्थमिति ॥ जीवपरामर्शस्य
जीवाधिकरणब्रह्मज्ञानार्थत्वे प्रश्नमाह ॥ कैष इति ॥ हे बालाके ए-
तच्छयनं विशेषज्ञानाभावरूपं यथा स्यात्तथैव पुरुषः काशयिष्ठ क-
स्मिन्नधिकरणे शयनं कृतवानित्यर्थः । एकीभावाश्रयज्ञानार्थं पृच्छति
॥ क्व वा इति ॥ एतद्भवनमेकीभावरूपं यथा स्यात्तथा एष पुरुषः
काभूत्सुप्तः, केनैक्यं प्राप्नोतीति यावत् । उत्थानापादानं पृच्छति
॥ कुत इति ॥ एतदागमनमैक्यभ्रंशरूपं यथा स्यात्तथा पुरुषः कुत

वचनमपि “यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्य-
 थास्मिन् प्राण एवैकधा भवती”त्यादि, “एत-
 स्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठ-
 न्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः”इति च (कौ०
 ब्रा० अ० ४ क० १९।२०) सुषुप्तिकाले च प-
 रेण ब्रह्मणा जीव एकतां गच्छति, परस्माच्च ब्र-
 ह्मणः प्राणादिकं जगज्जायत इति वेदान्तमर्या-
 दा । तस्माद्यत्रास्य जीवस्य निःसम्बोधता स्व-
 च्छतारूपः स्वापः उपाधिजनितविशेषविज्ञान-
 रहितं स्वरूपं यतस्तद्भंशरूपमागमनं सोऽत्र-
 परमात्मा वेदितव्यतया श्रावित इति गम्यते ।
 अपि चैवमेके शाखिनो वाजसनेयिनोऽस्मिन्नेव
 बालाक्यजातशत्रुसंवादे स्पष्टं विज्ञानमयशब्दे-
 न जीवमाम्नाय तद्व्यतिरिक्तं परमात्मानमामन-

आगत इत्यर्थः । प्रश्नमुक्त्वा व्याख्यानमाह ॥ प्रतिवचनमिति ॥
 शयनभवनयोराधारः उत्थानापादानञ्च प्राणशब्दितं ब्रह्मैवेत्यर्थः । उ-
 त्तरे प्राणोक्तेः प्रश्नोऽपि प्राणविषय इत्यत आह ॥ सुषुप्तिकाले चे-
 ति ॥ जगद्धेतुत्वजीवैक्याभ्यां प्राणोऽत्र ब्रह्मैत्यर्थः । जीवोक्तेरन्यार्थ-
 त्वमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ निःसम्बोधता विशेषधीशून्यता,
 स्वच्छता विक्षेपमलशून्यता । भेदभ्रान्तिशून्यतास्वरूपमैक्यमाह
 ॥ उपाधीति ॥ प्रश्नव्याख्यानयोर्ब्रह्मविषयत्वे शाखान्तरसंवादमाह
 ॥ अपि चैवमेके शाखिन इति ॥ ननु तत्राकाशः सुषुप्तिस्थानमु-

न्ति, “य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्व वै तदभूत्
 कुत एतदागा” इति प्रश्ने प्रतिवचनेऽपि “य
 एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते” इति,
 आकाशशब्दश्च परमात्मनि प्रयुक्तो “दहरोऽ-
 स्मिन्नन्तःसकाशः” इति, अत्र “सर्व एत आत्मा-
 नो व्युच्चरन्ति^{वाकिर्गति}” इति चोपाधिमतामात्मनामन्य-
 तो व्युच्चरणमामनन्तः परमात्मानमेव कारण-
 त्वेनामनन्तीति गम्यते । प्राणनिराकरणस्यापि
 सुषुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदे-
 शोऽभ्युच्चयः ॥ १८ ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणेऽभिधीयते “न

कं न ब्रह्मेत्यत आह ॥ आकाशेति ॥ उपाधिद्वारा प्रमात्रात्मजन्म-
 हेतुत्वाच्चाकाशो ब्रह्मेत्याह ॥ सर्व इति ॥ एवं जीवनिरासार्थकत्वेन
 सूत्रं व्याख्याय प्राणनिरासपरत्वेनापि व्याचष्टे ॥ प्राणेति ॥ अस्मिन्
 वाक्ये प्राणोपदेशं ब्रह्मज्ञानार्थं मन्यते जैमिनिः, उक्तप्रश्नव्याख्याना-
 भ्यां वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वात् । अपि चैके शाखिनः एवमेव प्राणातिरिक्तं
 जीवात्मानमामनन्तः प्राणस्य वाक्यार्थत्वं वारयन्तीति सूत्रयोज-
 ना । अतिरिक्तजीवोपदेशः प्राणनिराकरणस्याप्यभ्युच्चयो हेत्वन्तरमि-
 ति भाष्यार्थः, तस्मादिदं वाक्यं ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं ॥ १८ ॥

॥ वाक्यान्वयात् ॥ विषयवाक्यमाह ॥ बृहदिति ॥ पत्यादेरा-
 त्मशेषत्वेन प्रियत्वादात्मैव सर्वशेषी प्रियतमः, अतोऽन्यत्परित्यज्या-

वा अरे पत्युः कामाय ” इत्युपक्रम्य “ न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम् ” इति । तत्रैतद्विचिकित्स्यते किं विज्ञानात्मैवायं द्रष्टव्यश्रोतव्यत्वादिरूपेणोपदिश्यते आहोस्वित् परमात्मेति । कुतः पुनरेषा विचिकित्सा, प्रियसंसूचितेनात्मना भोक्त्रोपक्रमाद्विज्ञानात्मोपदेश इति प्रतिभाति, तथात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशात् परमात्मोपदेश इति, किं तावत् प्राप्तं विज्ञानात्मोपदेश इति । कस्मात्, उपक्रमसामर्थ्यात् । पतिजायापुत्रवित्तादिकं हि भोग्यभूतं सर्वं जगदात्मार्थतया प्रियं भवतीति प्रियसंसूचितं भोक्तारमात्मानमुपक्रम्यानन्तरमिदमात्मनो दर्शनाद्युपदिश्यमानं क-

त्मैव द्रष्टव्यः, दर्शनार्थं श्रवणादिकं कार्यमित्यर्थः ॥ प्रियसंसूचितेनेति ॥ पतिजायादिभिः प्रियैर्भोग्यैर्जीवितयानुमितेनेत्यर्थः । यथा ब्रह्म ते ब्रवाणीत्युपक्रमबलाद्वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं तथात्र जीवोपक्रमादस्य वाक्यस्य जीवपरत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति ॥ किं तावदिति ॥ पूर्वपक्षे वाक्यस्य जीवोपास्तिपरत्वं सिद्धान्ते ज्ञेये प्रत्यग्ब्रह्मणि समन्वय इति फलं । इदं प्रत्यक् महदपरिच्छिन्नं भूतं सत्यमनन्तं

स्यान्यस्यात्मनः स्यात् । मध्येऽपीदं “मह-
 द्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूते-
 भ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य
 संज्ञास्ती”ति प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्र-
 ष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावे-
 न ब्रुवन् विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्श-
 यति । तथा “विज्ञातारमरे केन विजानीया-
 त्” इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहरन् विज्ञाना-
 त्मानमेवेहोपदिष्टं दर्शयति, तस्मादात्मविज्ञानेन
 सर्वविज्ञानवचनं भोक्तृत्वत्वात् भोग्यजातस्यौप-
 चारिकं द्रष्टव्यमिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः । परमात्मो-
 पदेश एवायं, कस्मात् वाक्यान्वयात् । वाक्यं
 पौर्वापर्येणावेक्ष्यमाणं परमात्मानं प्रत्य-
 न्वितावयवं लक्ष्यते कथमिति तदुपपाद्यते, “अ-
 मृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन” इति याज्ञव-
 ल्क्यादुपश्रुत्य “येनाहं नामृता स्यां किमहं ते-

नित्यमपारं सर्वगतञ्चिदेकरसं एतेभ्यः कार्यकारणात्मना जायमाने-
 भ्यो भूतेभ्यः सामान्येनोत्थाय भूतोपाधिकं जन्मानुभूय तान्येव भू-
 तानि लीयमानान्यनुसृत्य विनश्यति । औपाधिकमरणानन्तरं विशे-
 षधीर्नास्तीति श्रुत्यर्थः । विज्ञातारं विज्ञानकर्तारं, भोक्तारि ज्ञाते भोग्यं
 ज्ञातमित्युपचारः । मोक्षसाधनज्ञानगम्यत्वादिलिङ्गैर्वाक्यस्यान्वयाद्ब्र-
 ह्मण्येव तात्पर्यावगमात् ब्रह्मप्रमापकत्वमिति सिद्धान्तयति ॥ एवमि-

न कुर्यां यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहि” इति
 अमृतत्वमाशां^{सा}सनायै मैत्रेय्यै याज्ञवल्क्य आ-
 त्मविज्ञानमुपदिशति, न चान्यत्र परमात्मवि-
 ज्ञानादमृतत्वमस्तीति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति।
 तथा चात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुच्यमानं ना-
 न्यत्र परमकारणविज्ञानान्मुख्यमवकल्पते, न
 चैतदौपचारिकमाश्रयितुं शक्यं, यत्कारणमा-
 त्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायानन्तरेण ग्र-
 न्थेन तदेवोपपादयति “ब्रह्म तं परादाद्योऽन्य-
 त्मात्मनो ब्रह्म वेद” इत्यादिना, यो हि ब्रह्म-
 क्षत्रादिकं जगदात्मनोऽन्यत्र स्वातन्त्र्येण ल-
 ब्धसद्भावं पश्यति तं मिथ्यादर्शिनं तदेव मि-
 थ्यादृष्टं ब्रह्मक्षत्रादिकं जगत् पराकरोति इति
 भेददृष्टिमपोद्ये “दं सर्वं यदयमात्मे”ति स-
 र्वस्य वस्तुजातस्यात्माव्यतिरेकमवतारयति ।

दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च तमेवाव्यतिरेकं द्रढयति ।

ति ॥ वित्तेन तत्साध्येन कर्मणेत्यर्थः । भेदनिन्दापूर्वकमभेद-
 साधनेनैकविज्ञानात् सर्वविज्ञानस्य समर्थनादौपचारिकत्वं न यु-
 क्तमित्याह ॥ नचैतदौपचारिकमित्यादिना ॥ पराकरोति श्रेयो-
 मार्गाद् भ्रंशयति । यथा दुन्दुभिः शङ्खवीणाशब्दसामान्यग्रहणेनैव गृ-
 ह्यमाणास्तदवान्तरविशेषाः शुक्तिग्रहणग्राह्यरजतवत् सामान्ये क-
 ल्पितास्ततो न भिद्यन्ते, एवमात्मभानभास्यं सर्वमात्ममात्रमिति नि-
 श्रितमित्याह ॥ दुन्दुभ्यादीति ॥ एवमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा-

“अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेदः” इत्यादिना च प्रकृतस्यात्मनो नामरूपकर्मप्रपञ्चकारणतां व्याचक्षाणः परमात्मानमेनं गमयति । तथैवैकायनप्रक्रियायामपि सविषयस्य सेन्द्रियस्य सान्तःकरणस्य प्रपञ्चस्यैकायनमेनन्तरमबाह्यं कृत्स्नं प्रज्ञानघनं व्याचक्षाणः परमात्मानमेनं गमयति, तस्मात् परमात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति गम्यते. ॥ १९ ॥ यत्पुनरुक्तं प्रियसंसूचितोपक्रमाद्विज्ञानात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इत्यत्र ब्रूमः ॥

प्रतिज्ञासिद्धेल्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

अस्त्यत्र प्रतिज्ञा “आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीदं सर्वं यदयमात्मा” इति च तस्याः प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतल्लिङ्गं यत्प्रियसंसूचितस्यात्मनो द्रष्टव्यत्वादिसङ्कीर्तनं ।

यदिहिविज्ञानात्मा परमात्मनोऽन्यः स्यात्, त-

या मुख्यत्वाद्वह्मनिश्रयः । सर्वलघृत्वलिङ्गादपीत्याह ॥ अस्य महत इति ॥ ऋग्वेदादिकं नाम, इष्टं हुतमिति कर्म, अयञ्च लोकः परश्च लोक इति रूपं । किञ्च स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनमिति खण्डिकया सर्वप्रपञ्चस्य मुख्यलयाधारत्वमात्मनो ब्रह्मत्वे लिङ्गमित्याह ॥ तथैवैकायनेति ॥ १९ ॥

जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदसत्त्वदभेदांशेनेदं जीवोपक्रमणं प्रतिज्ञासाध-

तः परमात्मविज्ञानेऽपि विज्ञानात्मा न विज्ञा-
त इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं त-
द्ध्येत, तस्मात् प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं विज्ञानात्मपर-
मात्मनोरभेदांशेनोपक्रमणमित्याश्रयश्च आ-
चार्यो मन्यते ॥ २० ॥

**उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडु-
लोमिः ॥ २१ ॥**

विज्ञानात्मन एव देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घा-
तोपाधिसम्पर्कात् कलुषीभूतस्य ज्ञानध्यानादि-
साधनानुष्ठानात् सम्प्रसन्नस्य देहादिसङ्घा-
तादुत्क्रमिष्यतः परमात्मनैक्योपपत्तेरिदमभेदे-
नोपक्रमणमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । श्रु-
तिश्चैवं भवति “एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्
समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणा-
भिनिष्पद्यते” इति । क्वचिच्च जीवाश्रयमपि ना-
मरूपं नदीनिदर्शनेन ज्ञापयति,

कमित्याश्रयमस्य ॥ २० ॥

सत्यसंसारदशायां भेद एव मुक्तावेवाभेद इत्यौडुलोमिमतं । तत्र
मानमाह ॥ श्रुतिश्चेति ॥ समुत्थानमुत्क्रान्तिः । ननु संसारस्यौपाधि-
कत्वात् सर्वदैवाभेद इत्याशङ्क्य दृष्टान्तबलेन संसारस्य स्वाभाविक-
त्वमित्याह ॥ क्वचिच्चेति ॥ यथा नयः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छ-

“ यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे-

ऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः

परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ” ॥ इति ॥

यथा लोके नद्यः स्वाश्रयमेव नामरूपं वि-
हाय समुद्रमुपयन्ति एवं जीवोऽपि स्वाश्रयमेव
नामरूपं विहाय परं पुरुषमुपैति इति हि मंत्रा-
र्थः प्रतीयते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यता-
यै ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभा-
वेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदेनोपक्रमणमिति
काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते । तथा च ब्राह्मणं
“ अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याक-

न्ति नामरूपे विहायेति नदीनिदर्शनं व्याचष्टे ॥ यथालोक इति ॥ २१ ॥

सिद्धान्तमाह ॥ अवस्थितेरिति ॥ अत्यन्ताभेदज्ञापनार्थं जीवमु-
पक्रम्य द्रष्टव्यत्वादयो ब्रह्मधर्मा उक्ता इत्यर्थः । एतेन जीवलिङ्गानां
ब्रह्मपरत्वकथनार्थमिदमधिकरणं न भवति, प्रतर्दनाधिकरणे कथि-
तत्वान्नापि जीवानुवादेन ब्रह्मप्रतिपादनार्थं सुषुप्त्युत्क्रान्त्योरित्यत्र ग-
तत्वात्, अतो व्यर्थमिदमधिकरणमिति निरस्तं जीवोद्देशेन ब्रह्मत्वप्र-
तिपादने भेदोऽप्यावश्यक इति भेदाभेदशङ्काप्राप्तौ कल्पितभेदनोद्दे-
श्यत्वादिकं स्वतोऽत्यन्ताभेद इति ज्ञापनार्थं अस्यास्मत्तात्, ज्ञायते चात्र

रवाणी”त्येवंजातीयकं परस्यैवात्मनो जीवभावे-
नावस्थानं दर्शयति । मन्त्रवर्णश्च “सर्वाणि
रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्
यदास्ते” इत्येवंजातीयकः । न च तेजःप्रभृती-
नां सृष्टौ जीवस्य पृथक् सृष्टिः श्रुता येन परस्मा-
दात्मनोऽन्यस्तद्विकारो जीवः स्यात् । काशकृ-
त्स्नस्याचार्यस्याविकृतः परमेश्वरो जीवो नान्य
इति मतं । आश्मरथ्यस्य तु यद्यपि जीवस्य प-
रस्मादनन्यत्वमभिप्रेतं तथापि प्रतिज्ञासिद्धेरि-
ति स्वापेक्षत्वाभिधानात् कार्यकारणभावः कि-
यानप्यभिप्रेत इति गम्यते । औदुलोमिपक्षे पु-
नः स्पष्टमेवावस्थान्तरापेक्षौ भेदाभेदौ गम्येते ।
तत्र काशकृत्स्नीयं मतं श्रुत्यनुसारीति गम्यते प्र-
तिपिपादयिषितार्थानुसारात् “तत्त्वमसी”त्या-

लिङ्गं आत्मशब्देनोपक्रान्तस्य जीवस्य धर्मिणो ब्रह्मणो धर्म्यन्तरस्य ग्र-
हणं विनैव ब्रह्मधर्मकथनं भेदाभेदे धर्मिद्वयग्रहः स्यादिति मन्तव्यं । धी-
रः सर्वज्ञः । सर्वाणि रूपाणि कार्याणि विचित्य सृष्ट्वा तेषां नामानि च
कृत्वा तेषु बुद्ध्यादिषु प्रविश्याभिवदनादिकं कुर्वन् यो वर्तते तं विद्वानि-
हैवामृतो भवतीति मन्त्रोऽपि जीवपरयोरैक्यं दर्शयतीत्याह ॥ मन्त्रेति ॥
जीवस्य ब्रह्मविकारत्वान्नैक्यमित्यत आह ॥ न च तेज इति ॥ मत-
त्रयं विभज्य दर्शयति ॥ काशेत्यादिना ॥ कियानपीति ॥ अभेदवद्भे-
दोऽपीत्यर्थः । तत्रान्त्यस्य मतस्योपादेयत्वमाह ॥ तत्र काशेति ॥ सोऽयं

दिश्रुतिभ्यः, एवं च सति तज्ज्ञानादमृतत्वमवक-
ल्पते, विकारात्मकत्वे हि जीवस्याभ्युपगम्यमा-
ने विकारस्य प्रकृतिसम्बन्धे प्रलयप्रसङ्गात् त-
ज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पेत, अतश्च स्वाश्रयस्य
नामरूपस्यासम्भवात् उपाध्याश्रयनामरूपं
जीव उपचर्यते, अत एवोत्पत्तिरपि जीवस्य क-
चिदग्निविस्फुलिङ्गोदाहरणेन श्राव्यमाणोपा-
ध्याश्रयैव वेदितव्या । यदप्युक्तं प्रकृतस्यैव म-
हतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं वि-
ज्ञानात्मभावेन दर्शयन् विज्ञानात्मन एवेदं द्र-
ष्टव्यत्वं दर्शयतीति, तत्रापीयमेव त्रिसूत्री यो-
जयितव्या । 'प्रतिज्ञासिद्धेलिङ्गमाश्मरथ्यः' । इ-

देवदत्त इतिवत्तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यः परापरयोरत्यन्ताभेदः प्रतिपाद-
यितुमिष्टोऽर्थः, तदनुसारित्वादित्यर्थः । ज्ञानान्मुक्तिश्रुत्यन्यथानु-
पपत्त्याप्ययमेव पक्ष आदेय इत्याह ॥ एवञ्चेति ॥ अत्यन्ताभेदे
सतीत्यर्थः । कल्पितस्य भेदस्य ज्ञानान्निवृत्तिः सम्भवति न सत्यस्ये-
त्यपि द्रष्टव्यं । यदुक्तं नदीदृष्टान्तात् संसारः स्वाभाविक इति
तन्नेत्याह ॥ अतश्चेति ॥ अनामरूपब्रह्मत्वाज्जीवस्येत्यर्थः । उत्पत्ति-
श्रुत्या जीवस्य ब्रह्मणा भेदाभेदावित्यत आह ॥ अत एवेति ॥ उत्पत्तेः
स्वाभाविकत्वे मुक्त्ययोगादेवेत्यर्थः । अत्र पूर्वपक्षे बीजत्रयमुक्तं जीवेनो-
पक्रमः परस्यैव समुत्थानश्रुत्या जीवाभेदाभिधानं विज्ञातृशब्दश्चेति ।
तत्राद्यं बीजं त्रिसूत्र्या निरुस्तं, सम्प्रति द्वितीयमनूय तयैव निराचष्टे ।
॥ यदप्युक्तमित्यादिना ॥ आत्मज्ञानात् सर्वज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तत्र हे-

दमत्र प्रतिज्ञातं “आत्मनिषिदिते सर्वमिदं वि-
दितं भवतीदं सर्वं यदयमात्मा” इति च, उप-
पादितं च सर्वस्य नामरूपकर्मप्रपञ्चस्यैकप्रस-
वत्त्वादिकप्रलयत्वाच्च दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च का-
र्यकारणयोरव्यतिरेकप्रतिपादनात् तस्या एव प्र-
तिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतच्छिङ्गं यन्महतो भू-
तस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन क-
थितमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते। अभेदे हि
सत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातमवकल्प-
त इति । ‘उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलो-
मिः’ । उत्क्रमिष्यतो विज्ञानात्मनो ज्ञानध्याना-
दिसामर्थ्यात् सम्प्रसन्नस्य परेणात्मनैक्यस-
म्भवादिदमभेदाभिधानमित्यौडुलोमिराचार्यो
मन्यते । ‘अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः’ । अस्यैव
परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्था-
नादुपपन्नमिदमभेदाभिधानमिति काशकृत्स्न
आचार्यो मन्यते । ननूच्छेदाभिधानमेतत् ‘एते-

तुरिदं सर्वं यदयमात्मेत्वव्यतिरेक उक्तस्तस्य प्रतिपादनात्तदेव प्रति-
ज्ञातमुपपादितमिति योजना । एकस्मात् प्रसवो यस्य एकस्मिन् प्र-
लयो यस्य तद्भावादित्यर्थः । समुत्थानमभेदाभिधानमिति यावत् ।
जन्मनाशावुकौ नाभेद इत्याक्षिप्य परिहरति ॥ नन्वित्यादिना ॥
मृतस्य संज्ञा नास्तीति वाक्येऽत्रैव मां मोहितवानसि ज्ञानरूपस्यात्म-

भ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति' इति कथमेतदभेदाभिधानं । नैष दोषः, विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेतद्विनाशाभिधानं नात्मोच्छेदाभिप्रायं, अत्रैव "मां भगवानममूहन्न प्रेत्य संज्ञास्ती"ति, पर्यनुयुज्य स्वयमेव श्रुत्याऽर्थान्तरस्य दर्शितत्वात् "न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति" इति । एतदुक्तं भवति कूटस्थनित्य एवायं विज्ञानघन आत्मा नास्योच्छेदप्रसङ्गोऽस्ति, मात्राभिस्त्वस्य भूतेन्द्रियलक्षणाभिरविद्याकृताभिरसंसर्गो विद्यया भवति, संसर्गाभावे च तत्कृतस्य विशेषविज्ञानस्याभावान्न प्रेत्यसंज्ञास्तीत्युक्तमिति' यदप्युक्तं "विज्ञातारमरे

नो ज्ञानाभावे नाशप्रसङ्गादिति मैत्रेय्योक्तो मुनिराह ॥ न वा अरे इति ॥ मोहं मोहंकरवाक्यं, अविनाशी नाशहेतुशून्यः, अत उच्छित्तिधर्मा नाशवान्न भवतीति अनुच्छित्तिधर्मेत्यर्थः । तृतीयं बीजं तृतीयेन मतेनैव निरसनीयमित्याह ॥ यदपीत्यादिना ॥ आद्यमतद्वये सत्यभेदाङ्गीकारात् केनेत्याक्षेपो न युक्तः काशकृत्स्नस्य मते त्वत्यन्ताभेदाद्विज्ञानस्य कारकाभावात् स युक्त इति श्रुत्यनुसारित्वात्तन्मते मनःकल्पितं विज्ञातृत्वं मुक्ते ब्रह्मात्मनि भूतपूर्वगत्योक्तमिति परिहरणीयमित्यर्थः । किञ्च पूर्वापरपर्यालोचनया वाक्यस्य मुक्तात्मपरत्वावगमा-

केन विजानीयात्” इति कर्तृवचनेन शब्देनो-
 पसंहाराद्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वमिति, त-
 दपि काशकृत्स्नीयेनैव दर्शनेन परिहरणीयं ।
 अपि च “यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं
 पश्यति” इत्यारभ्याविद्याविषये तस्यैव दर्श-
 नादिलक्षणं विशेषविज्ञानं प्रपञ्च्य “यत्र त्वस्य
 सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्” इत्यादिना-
 विद्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणस्य विशेष-
 विज्ञानस्याभावमभिदधाति । पुनश्च विषया-
 भावेऽप्यात्मानं विजानीयादित्याशङ्क्य “वि-
 ज्ञातारमरे केन विजानीयात्” इत्याह । त-
 तश्च विशेषविज्ञानाभावोपपादनपरत्वाद्वाक्य-
 स्य विज्ञानधातुरेव केवलः सन् भूतपूर्व-
 गत्या कर्तृवचनेन तृचा निर्दिष्ट इति गम्य-
 ते । दर्शितं तु पुरस्तात् काशकृत्स्नीयस्य पक्षस्य
 श्रुतिमत्त्वं, अतश्च विज्ञानात्मपरमात्मनोरवि-
 द्याप्रत्युपस्थापितनामरूपरचितदेहाद्युपाधि-
 निमित्तो भेदो न पारमार्थिक इत्येषोऽर्थः स-
 र्वैवेदान्तवादिभिरभ्युपगन्तव्यः, “सदेव सो-

त् विज्ञातृत्वं कल्पिलमेवानूयते इति न तल्लिङ्गेन जीवपरत्वमित्याह ।
 ॥ अपि चेति ॥ आर्षेषु पक्षेषु काशकृत्स्नपक्षस्यैवादेयत्वे किं बीजं त-
 दाह ॥ दर्शितमिति ॥ अतश्च, श्रुतिमत्त्वाच्च । पुनरपि श्रुतिस्मृतिम्-

म्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं," आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वं, "इदं सर्वं यदयमात्मा," नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्यतोऽस्ति द्रष्टृ" इत्येवंरूपाभ्यः श्रुतिभ्यः, स्मृतिभ्यश्च "वासुदेवः सर्वमिति" "क्षेत्रज्ञश्चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत" "समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्" इत्येवंरूपाभ्यः । भेददर्शनापवादाच्च "अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथापशुः" "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति^५ इह नानेव पश्यति" इत्येवंजातीयकात् । "स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्मे"ति चात्मनि सर्वविक्रियाप्रतिषेधात्, अन्यथा च मुमुक्षूणां निरपवादविज्ञानानुपपत्तेः, सुनिश्चितार्थानुपपत्तेश्च । निरपवादं^५ हि विज्ञानं सर्वाकाङ्क्षानिवर्तकमात्मविषयमिष्यते, "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चिता-

च्चमाह ॥ सदेवेत्यादिना ॥ हेतूनां भेदो न पारमार्थिक इति प्रतिज्ञया सम्बन्धः । भेदाभेदपक्षे जीवस्य जन्मादिविकारवच्चात्तन्निषेधो न स्यादित्याह ॥ स वा एष इति ॥ भेदस्य सत्यत्वे तत्प्रमया बाधादहं ब्रह्मेति निर्बाधं ज्ञानं न स्यादित्याह ॥ अन्यथा चेति ॥ अभेदस्यापि सच्चात् प्रमेत्याशङ्क्य भेदाभेदयोर्विरोधात् संशयः स्यादित्याह ॥ सुनिश्चितेति ॥ मास्तु निर्बाधज्ञानमित्यत आह ॥ निरपवादमिति ॥ अहं ब्रह्मेत्यबाधितनिश्चयस्यैव शोकादिनिवर्तकत्वमित्यत्र

था ” इति च श्रुतेः, “तत्र को मोहः कः शोक
 एकत्वमनुपश्यतः” इति च स्थितप्रज्ञलक्षणस्मृ-
 तेश्च । स्थिते च क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वविषये सम्य-
 गदर्शने क्षेत्रज्ञः परमात्मैति नाममात्रभेदात् क्षेत्र-
 ज्ञोऽयं परमात्मनो भिन्नः परमात्मायं क्षेत्रज्ञा-
 द्विन्न इत्येवंजातीयक आत्मभेदविषयोऽयं निर्व-
 न्धो निरर्थकः । एको ह्ययमात्मा नाममात्रभेदे-
 न बहुधाभिधीयत इति, न हि सत्यं ज्ञानमन-
 न्तं ब्रह्म यो वेदनिहितं गुहायामिति काञ्चिदे-
 वैकां गुहामधिकृत्यैतदुक्तं, न च ब्रह्मणोऽन्यो
 गुहायां निहितोऽस्ति “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रावि-
 शत्” इति स्रष्टुरेव प्रवेशश्रवणात्, ये तु निर्व-

स्मृतिमप्याह ॥ स्थितेति ॥ आत्यन्तिकैकत्वं । हं प्रज्ञा प्राप्ताष्टता भव-
 ति न भेदाभेदयोरिति भावः । ननु जीवपरमात्मानौ स्वतो भिन्नौ अ-
 पर्यायनामवच्चात् स्तम्भकुम्भवदित्यत आह ॥ स्थिते चेति ॥ कथं
 तर्ह्यपर्यायनामभेद इत्याशङ्क्य जीवत्वेश्वरत्वादिनिमित्तभेदादित्याह ।
 एकोहीति । किञ्च विद्यातज्जबुद्धिरूपायां गुहायां स्थितो जीवो भव-
 ति तस्यामेव ब्रह्म निहितमिति श्रुतेः । स्थानैक्याज्जीव एव ब्रह्मेत्याह ।
 न हीति ॥ काञ्चिदेवैकामिति ॥ जीवस्थानादन्यामित्यर्थः । नन्वेकस्यां
 गुहायां द्वौ किं न स्यातामित्यत आह । न चेति ॥ लष्टुरेव प्रवेशेन
 जीवत्वान्न भेदः । नन्वत्यन्ताभेदे जीवस्य स्पष्टभानात् ब्रह्मापि स्पष्टं
 स्यादतः स्पष्टत्वास्पष्टत्वाभ्यां तयोर्भेद इति चेन्न दर्पणे प्रतिबिम्बस्य
 स्फुटत्वेऽपि बिम्बस्यास्फुटत्ववत् कल्पितभेदेन विरुद्धधर्मव्यवस्थोपप-

न्धं कुर्वन्ति ते वेदान्तार्थं बाधमानाः श्रेयोद्वारं
सम्यग्दर्शनमेव बाधन्ते कृतकमनित्यं च मोक्षं
कल्पयन्ति न्यायेन च न सङ्गच्छन्त इति ॥ २२ ॥

**प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधा-
त् ॥ २३ ॥**

यथाभ्युदयहेतुत्वात् धर्मो जिज्ञास्य एवं निः
श्रेयसहेतुत्वाद्ब्रह्मापि जिज्ञास्यमित्युक्तं, ब्रह्म
च जन्माद्यस्य यत इति लक्षितं । तच्च लक्षणं य-
टरुचकादीनां मृतसुवर्णादिवत् प्रकृतित्वे कुला-

त्तेः । सत्यभेदे येषामाग्रहस्तेषां दोषमाह ॥ ये त्विति ॥ सोऽयमिति व-
त्तत्त्वमसीत्यकार्यकारणद्रव्यसामानाधिकरण्यादत्यन्ताभेदो वेदान्ता-
र्थस्तद्वोध एव निश्रेयससाधनं तस्य बाधो न युक्त इत्यर्थः । किञ्च भेदाभे-
दवादिनो ज्ञानकर्मभ्यां कृतकं मोक्षं कल्पयन्ति, तत्रानित्यत्वं दोषः ।
यत्तु कृतकमपि नित्यमिति तच्च यत् क्रियासाध्यं तदनित्यमिति न्याय-
बाधिता अस्माकन्त्वंमर्थध्वंसस्य ज्ञानसाध्यत्वान्नित्यमुक्तात्ममात्रत्वा-
च्च नानित्यत्वदोष इति भावः, तस्मान्मैत्रेयीब्राह्मणं प्रत्यग्ब्रह्मणि स-
मन्वितमिति सिद्धम् ॥ २२ ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा-॥ लक्षणसूत्रेणास्य सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं स्मारयति ।
यथेति ॥ तत्र हि ब्रह्मणो बुद्धिस्थत्वार्थं सामान्यतो जगत्कारणत्वं
लक्षणमुक्तं तेन बुद्धिस्थे ब्रह्मणि कृत्स्नवेदान्तसमन्वयं प्रतिपाद्य तत्का-
रणत्वं किं कर्तृत्वमात्रमुत प्रकृतित्वकर्तृत्वोभयरूपमिति विशेषजि-
ज्ञासायामिदमारभ्यते, तथा च सामान्यज्ञानस्य विशेषचिन्ताहेतु-

लसुवर्णकारादिवन्निमित्तत्वे च समानं इत्यतो
 भवति विमर्शः किमात्मकं पुनर्ब्रह्मणः कारणत्वं
 स्यादिति । तत्र निमित्तकारणमेव तावत् केव-
 लं स्यादिति प्रतिभाति, कस्मात्, ईक्षापूर्वकक-
 र्तृत्वश्रवणात् । ईक्षापूर्वकं हि ब्रह्मणः कर्तृत्वम-
 वगम्यते “स ईक्षाञ्चक्रे” “स प्राणमसृजत ”
 इत्यादिश्रुतिभ्यः । ईक्षापूर्वकं च कर्तृत्वं निमि-
 त्तकारणेष्वेव कुलालादिषु दृष्टं, अनेककारकपू-
 र्विका च क्रियाफलसिद्धिर्लोके दृष्टा । स च न्या-
 य आदिकर्तर्यपि युक्तः संक्रमयितुं । ईश्वरत्वप्र-
 सिद्धेश्च ईश्वराणां हि राजवैवस्वतादीनां निमि-
 त्तकारणत्वमेव केवलं प्रतीयते तद्वत् परमेश्वर-

त्वात्तेनास्य सङ्गतिः । यद्यपि तदानन्तर्यमस्य युक्तं तथापि निश्चित-
 तात्पर्यैर्वेदान्तैः कर्तृमात्रेश्वरमतनिरासः सुकर इति समन्वयान्ते इदं
 लिखितं । लक्षणसूत्रस्याध्यायादिसङ्गतत्वादस्याप्यध्यायादिसङ्गतिः । पू-
 र्वत्र सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया मुख्यत्वाद्वाक्यस्य जीवपरत्वं निरस्तं तदयुक्तं
 कर्तृपादानयोर्भेदेन प्रतिज्ञाया गौणत्वादित्याक्षिपति ॥ तत्र निमि-
 त्तेत्यादिना ॥ पूर्वोत्तरपक्षयोर्द्वैताद्वैतसिद्धिः फलं ॥ ईक्षापूर्वकेति ॥
 ईक्षणाश्रुत्या कर्तृत्वं निश्चितं, तथा च ब्रह्म न प्रकृतिः कर्तृ-
 त्वात्, यो यत्कर्ता स तत्प्रकृतिर्न यथा घटकता कुलाल इत्यर्थः ।
 जगत् भिन्नकर्तृपादानकं कार्यत्वात् घटवदित्याह ॥ अनेकेति ॥ ब्रह्म
 नोपादानमीश्वरत्वात् राजादिवदित्याह ॥ ईश्वरत्वेति ॥ जगन् ब्रह्म-
 प्रकृतिकं तद्विलक्षणत्वात्, यदित्यं तत्तथा कुलालविलक्षणघटवदि-

स्यापि निमित्तकारणत्वमेव युक्तं प्रतिपत्तुं । कार्यञ्चेदं जगत्सावयवमचेतनमशुद्धं च दृश्यते, कारणेनापि तस्य तादृशेनैव भवितव्यं । कार्यकारणयोः सारूप्यदर्शनात्, ब्रह्म च नैवलक्षणमवगम्यते । “निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयं निरञ्जनम्” इत्यादिश्रुतिभ्यः । पारिशेष्याद्ब्रह्मणोऽन्यदुपादानकारणमशुद्धादिगुणकं स्मृतिप्रसिद्धमभ्युपगन्तव्यं ब्रह्मकारणत्वश्रुतेर्निमित्तत्वमात्रे पर्यवसानादिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृतिश्च उपादानकारणं च ब्रह्माभ्युपगन्तव्यं निमित्तकारणं च न केवलं निमित्तकारणमेव, कस्मात्, प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्, एवं हि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ श्रौतौ नोपरुध्येते । प्रतिज्ञा तावत् “उत तमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्” इति, तत्र चैकेन विज्ञातेन सर्वमन्यदविज्ञातमपि वि-

त्याह ॥ कार्यञ्चेति ॥ निष्कलं निरवयवं, निष्क्रियमचलं, शान्तमपरिणामि, निरवयं निरस्तसमस्तदोषं, तत्र हेतुः ॥ निरनञ्जमिति ॥ अञ्जनतुल्यतमः शून्यमित्यर्थः, तर्हि जगतः सदृशोपादानं किमित्यत आह ॥ पारिशेष्यादिति ॥ ब्रह्मनिषेधे प्रधानं परिशिष्यत इत्यभिमन्यमानः सिद्धान्तयति ॥ प्रकृतिश्चेति ॥ चकारान्निमित्तत्वग्रहः । एवमुभयरूपे कारणत्वे तयोरबाधो भवतीत्याह ॥ एवमिति ॥ कर्तृ-

ज्ञातं भवतीति प्रतीयते, तच्चोपादानकारणविज्ञा-
ने सर्वविज्ञानं सम्भवति उपादानकारणाव्यतिरे-
कात् कार्यस्य, निमित्तकारणाव्यतिरेकस्तु कार्य-
स्य नास्ति, लोके तक्षणः प्रासादव्यतिरेकदर्शनात् ।
दृष्टान्तोऽपि “यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृ-
न्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधे-
यं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इत्युपादानकारणगो-
चर एवाम्नायते, तथै “केन लोहमणिना सर्वं लो-
हमयं विज्ञातं स्यादिकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं
काष्णायसं विज्ञातं स्या”दिति च । तथान्यत्रा-
पि “कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं
भवति” इति प्रतिज्ञा, यथा पृथिव्यामोषधयः
सम्भवन्तीति दृष्टान्तः, तथा “आत्मनि खल्व-

ज्ञानादपि सर्वकार्यज्ञानं किं न स्यादित्यत आह ॥ निमित्तकारणा-
व्यतिरेकस्त्विति ॥ मृदादीनामुपादानानां दृष्टान्तत्वाद्दार्ष्टान्तिकस्य
ब्रह्मण उपादानत्वं वाच्यमित्याह ॥ दृष्टान्तोऽपीति ॥ वागारभ्यं नाम-
मात्रं विकारो न वस्तुतोऽस्तीति सत्यकारणज्ञानाद्विकारज्ञानं युक्तमि-
त्यर्थः । गतिसामान्यार्थं मुण्डकेऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तावाह ॥ तथान्य-
त्रापीति ॥ बृहदारण्यकेऽपि तावाह ॥ तथात्मनीति ॥ बटः स्फुरतीत्यनु-
गतस्फुरणं प्रकृतिस्तदतिरेकेण विकारा न सन्तीति सोऽयमर्थो यथा
स्फुटः स्यात् यथा दृष्टान्तः स उच्यते । हन्यमानदुन्दुभिजन्याच्छब्द-
सामान्याद्वाहान् विशेषशब्दान् सामान्यग्रहणातिरेकेण पृथक् ग्रहीतुं
श्रोता न शक्नुयात्, सामान्यस्य तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातः शब्दविशेषो

रे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम्” इ-
ति प्रतिज्ञा, “स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बा-
ल्यान् शब्दान् शक्नुयात् ग्रहणाय” दुन्दुभेस्तु ग्र-
हणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः” इति
दृष्टान्तः। एवं यथासम्भवं प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञादृष्टा-
न्तौ प्रकृतित्वसाधनौ प्रत्येतव्यौ। यत इतीयमपि
पञ्चमी “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यत्र
“जनिकर्तुः प्रकृतिः” (१।४।३०) इति विशेषस्म-
रणात् प्रकृतिलक्षण एवापादाने द्रष्टव्या, निमि-
त्तत्वं त्वविष्ठात्रन्तराभावादधिगन्तव्यं । यथा
हि लोके मृत्सुवर्णादिकमुपादानकारणं कुलाल-
सुवर्णकारादीनधिष्ठातृनपेक्ष्य प्रवर्तते, नैवं ब्रह्म-
ण उपादानकारणस्य स्वतोऽन्योऽधिष्ठातापे-
क्ष्योऽस्ति, प्रागुत्पत्तेरेकमेवाद्वितीयमित्यवधार-

गृहीतो भवति, तस्य वा ग्रहणेन तदवान्तरविशेषशब्दो गृहीतो
भवति, अतः शब्दसामान्यग्रहणग्राह्या विशेषाः सामान्ये कल्पिताः
तद्वदात्मभानभास्यघटादय आत्मनि कल्पिता इत्यर्थः । प्रतिज्ञा-
दृष्टान्तानुपरोधाच्छिङ्गाद्ब्रह्मणः प्रकृतित्वमुक्त्वा पञ्चमीश्रुत्याप्याह ।
यत इति ॥ यतो वा इत्यत्र श्रुतौ यत इति पञ्चमी प्रकृतौ द्रष्टव्येत्य-
न्वयः॥जनिकर्तुः॥जायमानस्य कार्यस्य प्रकृतिरपादानसंज्ञिका भवती-
ति सूत्रार्थः । संज्ञायाः फलं “अपादाने पञ्चमी” [पा० २।३।२८] इति सू-
त्रात् प्रकृतौ पञ्चमीलाभः । एवं ब्रह्मणः प्रकृतित्वं प्रसाध्य कर्तृत्वं सा-
धयति॥निमित्तत्वमिति॥ब्रह्म स्वातिरिक्तकर्त्रविष्टयं प्रकृतित्वान्मृदा-

णात् , अधिष्ठात्रन्तराभावोऽपि प्रतिज्ञादृष्टा-
न्तानुपरोधादेवोदितो वेदितव्यः । अधिष्ठातरि
त्युपादानादन्यस्मिन्नभ्युपगम्यमाने पुनर-
प्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यासम्भवात् प्रति-
ज्ञादृष्टान्तोपरोध एव स्यात् , तस्मादधिष्ठात्र-
न्तराभावादात्मनः कर्तृत्वमुपादानान्तराभावा-
च्च प्रकृतित्वम् ॥ २३ ॥ कुतश्चात्मनःकर्तृत्वप्रकृ-
तित्वे ॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

अभिध्योपदेशश्चात्मनःकर्तृत्वप्रकृतित्वे ग-
मयति “सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय ” इति
“ तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय ” इति च । तत्रा-
भिध्यानपूर्विकायाः स्वातन्त्र्यप्रवृत्तेः कर्तेति
गम्यते बहुस्यामिति प्रत्यगात्मविषयत्वात् ब-
हुभवनाभिध्यानस्य प्रकृतिरित्यपि गम्यते ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २५ ॥

प्रकृतित्वस्यायमभ्युच्चयः इतश्च प्रकृतिर्ब्र-
ह्मैवेत्याद्यनुमानानामागमबाधमाह ॥ प्रागुत्पत्तेरिति ॥ जगत्कर्तृ-
ब्रह्मैवेत्यत्रापि सूत्रं योजयति ॥ अधिष्ठात्रन्तरेति ॥ २३ ॥

एकस्योभयरूपप्रकरणत्वमविरुद्धमिति सूत्रचतुष्टयेन साधयति ।
॥ कुतश्चेत्यादिना ॥ अभिध्या सृष्टिसङ्कल्पः ॥ २४ ॥

ह्ययत्कारणं साक्षाद्ब्रह्मैव कारणमुपादायोभौ प्र-
भवप्रलयावाम्नायेते “सर्वाणि ह वा इमानि भू-
तान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं
यन्ति” इति । यद्वि यस्मात् प्रभवति यस्मिंश्च-
प्रलीयते तत् तस्योपादानं प्रसिद्धं, यथा ब्रीहि-
यवादीनां पृथिवी । साक्षादिति चोपादानान्त-
रानुपादानं दर्शयत्याकाशादेवेति । प्रत्यस्तमय-
श्च नोपादानादन्यत्र कार्यस्य दृष्टः ॥ २५ ॥

^{परिणामादिति}
आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

इतश्च प्रकृतिब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मप्रक्रियायां
“तदात्मानं स्वयमकुरुत” इति आत्मनः कर्म-
त्वं कर्तृत्वं च दर्शयति, आत्मानमिति कर्मत्वं स्व-
यमकुरुतेति कर्तृत्वं । कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य सतः
कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमाणत्वं शक्यं स-
म्पादयितुं, परिणामादिति ब्रूमः, पूर्वसिद्धोऽपि हि
सन्नात्मा विशेषेण विकारात्मना परिणमयामा-

अभ्युच्चयो हेत्वन्तरं । आकाशादेवेत्येवकारसूचितमुपादानान्तरा-
नुपादानग्रहणं साक्षादितिपदेन सूत्रकारो दर्शयतीति योजना ॥ २५ ॥

आत्मसम्बन्धिनी कृतिः आत्मकृतिः, सम्बन्धश्चात्मनः कृतिं प्रति
विषयत्वमाश्रयत्वञ्च । ननु कृतेराश्रयः सिद्धो भवति विषयस्तु साध्यः
एकस्योभयं विरुद्धमित्याशङ्कते ॥ कथं पुनरिति ॥ यथा मृदः साध्य-
परिणामाभेदेन कृतिविषयत्वं तद्वदात्मन इत्याह ॥ परिणामादिति ॥

सात्मानमिति । विकारात्मना च परिणामो मृ-
दाद्यासु प्रकृतिषूपलब्धः, स्वयमिति च विशेष-
णात् निमित्तान्तरानपेक्षत्वमपि प्रतीयते । परि-
णामादिति वा पृथक्सूत्रं, तस्यैषोऽर्थः । इतश्च
प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मण एव विकारात्मना-
यं परिणामः सामानाधिकरण्येनास्मायते “सच्चै-
त्यच्चाभवन्निरुक्तञ्चानिरुक्तं च” इत्यादिनेति ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मयोनिरित्यपि
पठ्यते, वेदान्तेषु “कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनि-
म्” इति “यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः” इति

आत्मानमित्यविरोध इति शेषः । सिद्धस्यापि साध्यत्वे दृष्टान्तमाह ।
॥ विकारात्मनेति ॥ ननु ब्रह्मणा आत्मानमिति द्वितीयया कार्यात्म-
ना साध्यत्वश्रुत्याऽस्तु प्रकृतित्वं कर्ता त्वन्योऽस्त्वित्यत त्याह ॥ स्वय-
मिति ॥ चेति ॥ ब्रह्मणः कृतिकर्मत्वोपपादनार्थं परिणामादिति पदं व्या-
ख्यायान्यथापि व्याचष्टे ॥ पृथक् सूत्रमिति ॥ मृद्वट इतिवद्ब्रह्म स-
च्चैत्यच्चेति परिणामसामानाधिकरण्यश्रुतेः ब्रह्मणः प्रकृतित्वमित्यर्थः
सत्प्रत्यक्षं भूतत्रयं, त्यत्परोक्षं भूतद्वयं, निरुक्तं वक्तुं शक्यं घटादि, अनि-
रुक्तं वक्तुमशक्यं कपोतरूपादिकं च ब्रह्मैवाभवदित्यर्थः ॥ २६ ॥

अत्र सूत्रे परिणामशब्दः कार्यमात्रपरः न तु सत्यकार्यात्मकपरि-
णामपरः तदनन्यत्वमिति विवर्तवादस्य वक्ष्यमाणत्वात् योनिशब्दाच्च
प्रकृतित्वमित्याह ॥ योनिश्चेति ॥ कर्तारं क्रियाशक्तिमन्तं, ईशं निय-

च । योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनः समधिगतो लोके
 पृथिवीयोनिरोषधिवनस्पतीनामिति । स्त्रीयोनेर-
 प्यस्त्येवावयवद्वारेण गर्भं प्रत्युपादानकारण-
 त्वं । क्वचित् स्थानवचनोऽपि योनिशब्दो दृष्टः,
 “योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारी”ति वाक्यशेषात्,
 तत्र प्रकृतिवचनता परिगृह्यते “यथोर्णनाभिः सृ-
 जते गृणहते च” इत्येवंजातीयकात् । तदेवं प्रकृ-
 तित्वं ब्रह्मणः प्रसिद्धं । यत्पुनरिदमुक्तं ईक्षापू-
 र्वककर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु
 लोके दृष्टं नोपादानेष्वित्यादि तत्प्रत्युच्यते, न
 लोकवदिह भवितव्यं, न त्वयमनुमानगम्योऽ-
 र्थः ‘शब्दगम्यत्वात्त्वस्यार्थस्य यथाशब्दमिह
 भवितव्यं’ शब्दश्चेक्षितुरीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्र-

न्तारं, पुरुषं प्रत्यञ्च, ब्रह्म पूर्णं, योनिं प्रकृतिं, धीरा ध्यानेन पश्यन्तीत्य-
 र्थः । नन्वनुपादानेऽपि स्त्रीयोनौ योनिशब्दो दृष्ट इत्यत आह ॥ स्त्री-
 योनेरिति ॥ शोणितमवयवशब्दार्थः । योनिशब्दस्य स्थानमप्यर्थो भवति
 सोऽत्र भूतयोन्यादिशब्दैर्न ग्राह्यः, ऊर्णनाभ्यादिप्रकृतदृष्टान्तवाक्यशेष
 विरोधादित्याह ॥ क्वचिदिति ॥ हे इन्द्र ते तव निषदे उपवेशनाय
 योनिः स्थानं मया अकारि कृतमित्यर्थः । पूर्वपक्षोक्तानुमानानि अनू-
 यागमबाधमाह ॥ यत्पुनरित्यादिना ॥ नन्वनुमानस्य श्रुत्यनपेक्ष-
 त्वान्न तथा बाध इत्यत आह ॥ न हीति ॥ जगत्कर्ता पक्षः श्रुत्यैव
 सिद्ध्यति, या कृतिः सा शरीरजन्येति व्याप्तिविरोधेन नित्यकृतिमतोऽ-
 नुमानासम्भवादतः श्रौतमीश्वरं पक्षीकृत्यानुपादानत्वसाधने भवत्ये-

तिपादयतीत्यवोचाम, पुनश्चैतत्सर्वं विस्तरेण
प्रतिपादयिष्यामः ॥ २७ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याताव्याख्या-
ताः ॥ २८ ॥

ईक्षतेनाशिब्दमित्यारभ्य प्रधानकारणवादः
सूत्रैरेव पुनःपुनराशङ्क्य निराकृतः, तस्य हि
पक्षस्योपोद्बलकानि कानिचिल्लिङ्गाभासानि वे-
दान्तेष्वापातेन मन्दमतीन् प्रतिभान्तीति । स
च कार्यकरणानन्यत्वाभ्युपगमात् प्रत्यासन्नो वे-
दान्तवादस्य देवलप्रभृतिभिश्च कैश्चिद्धर्मसूत्र-
कारैः स्वग्रन्थेष्वश्रितः तेन तत्प्रतिषेधे एव य-
त्नोऽतीव कृतो नापवादिकारणवादप्रतिषेधे । ते-
ऽपि तु ब्रह्मकारणवादपक्षस्य प्रतिपक्षत्वात् प्र-
तिषेद्धव्याः, तेषामप्युपोद्बलकं वैदिकं किञ्चि-
वोपजीव्यया प्रकृतित्वबोधकश्रुत्या बाध इत्यर्थः । यदुक्तं विलक्षणत्वा-
द्ब्रह्मणो न जगदुपादानत्वमिति तत्राह ॥ पुनश्चेति ॥ न विलक्षणत्वा-
दित्यारभ्येत्यर्थः । अत उभयरूपं कारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणमिति
सिद्धम् ॥ २७ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याताः ॥ अस्यातिदेशाधिकरणस्य तात्पर्यं व-
क्तुं वृत्तमनुवदति ॥ ईक्षतेरिति ॥ प्रधानवादस्य प्राधान्येन निराकरणे
हेतुमाह ॥ तस्य हीत्यादिना ॥ तर्ह्यपवादवादा उपेक्षणीया दुर्बल-
त्वादित्यत आह ॥ तेऽपि त्विति ॥ निर्मूलस्ते कथं प्रतिज्ञा इत्यत आह

ल्लिङ्गमापातेन मन्दमतीन् प्रतिभायादिति, अ-
तः प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेनातिदिशति, एतेन
प्रधानकारणवादप्रतिषेधन्यायकलापेन सर्वेऽ-
ण्वादिकारणवादा अपि प्रतिषिद्धतया व्याख्या-
ता वेदितव्याः । तेषामपि प्रधानवदशब्दत्वा-
च्छब्दविरोधित्वाच्चेति । व्याख्याताव्याख्याता
इति पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति २५ ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमद्भो-
विन्दपूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ
प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

तेषामांता॥ तथा । हे छान्दोग्ये जगत्कारणत्वज्ञापनाथ पिता पुत्रमुवाच
आसां वटधानानां मध्ये एकां भिन्धीति भिन्ना भगव इत्युवाच पुत्रः
पुनः पित्रा किमत्र पश्यसीत्युक्ते न किञ्चन भगव इत्याह तत्र पित्राऽणि-
मानं न पश्यसीत्युक्तं, तथा च न किञ्चन शब्दाच्छून्यस्वभाववादौ प्रती-
येते, अणुशब्दात् परमाणुवाद इति, एवमसदेवेदमग्र आसीदणो-
रणीयानित्यादि लिङ्गं द्रष्टव्यं । अत्राण्वादिवादाः श्रौता न वेति सं-
शये सत्यसदण्वादिशब्दबलाच्छ्रौता इति प्राप्तेऽतिदिशति ॥ एतेनेति ॥
अस्यातिदेशत्वान्न पृथक् सङ्गत्यावपेक्षा न किञ्चनासच्छब्दयोः प्रत्य-
क्षायोष्यवस्तुपरत्वादणुशब्दस्य सूक्ष्माभिप्रायत्वादशब्दत्वं, तेषां वा-
दानां प्रधानवादवदश्रौतत्वं, ब्रह्मकारणश्रुतिबाधितत्वञ्च, तस्माद्ब्रह्मैव
परमकारणं, तस्मिन्नेव सर्वेषां वेदान्तानां समन्वय इति सिद्धं ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीगोविन्दानन्द-भगवत्पादकृतौ शारीरकमीमां-
साव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ अध्यायश्च समाप्तः ॥

नमः परमात्मने ।

द्युभवाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

इदं श्रूयते “यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं
मनः सह प्राणैश्च सर्वैस्तमेवैकं जानथ आत्मा-
नमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः” इति ।
अत्र यदेतद् द्युप्रभृतीनामोतत्ववचनादायतनं

नमः परमात्मने ।

द्युभ्वोतभूमपदमक्षरमीक्षणीयं

श्रीराममल्पहृदि भान्तमधीशितारम् ।

इन्द्रादिवेद्यमखिलस्य च शासितारं

ज्योतिर्नभःपदमनिद्रमजं भजेऽहम् ॥

एवं रूढिपदबहुलानां प्रायेण सविशेषवाक्यानां समन्वयो द्वि-
तीयपादे दर्शितः । अधुना यौगिकपदबहुलानां निर्विशेषप्रधानानां वा-
क्यानां समन्वयं वक्तुं तृतीयपाद आरभ्यते ॥ अतोऽत्राधिकरणानां श्रु-
त्यध्यायपादसङ्गतयस्तत्र पूर्वमुपक्रमस्थसाधारणशब्दस्य वाक्यशे-
षस्थद्युमूर्द्धत्वादिना ब्रह्मपरत्वमुक्तम् । तद्वदत्राप्युपक्रमस्थसाधारणा-
यतनत्वस्य वाक्यशेषस्थसेतुश्रुत्या वस्तुतः परिच्छिन्ने प्रधानादौ
व्यवस्थेति दृष्टान्तलक्षणाधिकरणसङ्गतिः पूर्वपक्षे प्रधानाद्युपास्तिः ।
सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मधीरिति फलम् । मुण्डकवाक्यमुदाहरति ॥ इदमि-
ति ॥ यस्मिन् लोकत्रयात्मा विराट् प्राणैः सर्वैः सह मनः सूत्रात्मकं च-
कारादव्याकृतं कारणम् ओतं कल्पितं तदपवादेन तमेवाधिष्ठानात्मानं
प्रत्यगाभिन्नं जानथ श्रवणादिना अन्या अनात्मवाचो विमुञ्चथ विशेषे-
ण निःशेषं त्यजथ एष वाग्विमोक्तपूर्वकात्मसाक्षात्कारोऽमृतस्य मोक्ष-

किञ्चिदैवगम्यते' तत् किं परं ब्रह्म स्यादाहो-
 स्विदर्थान्तरमिति सन्दिह्यते । तत्रार्थान्तरं कि-
 मप्यायतनं स्यादिति प्राप्तम् । कस्मात् । अमृत-
 स्यैष सेतुरिति श्रवणात् । पारवान् हि लोके से-
 तुः प्रख्यातः । न च परस्य ब्रह्मणः पारवत्त्वं श-
 क्यमभ्युपगन्तुमनन्तमपारमिति श्रवणात् । अ-
 र्थान्तरे चायतने परिगृह्यमाणे स्मृतिप्रसिद्धं प्र-
 धानं परिग्रहीतव्यं, तस्य हि कारणत्वादायतन-
 त्वोपपत्तेः । श्रुतिप्रसिद्धो वा वायुः स्यात् “वा-
 युर्वै गौतमै तत्सूत्रं वायुना वै गौतमै सूत्रेणाथं
 च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृ-
 ष्थानि भवन्ति” इति । वायोरपि विधारणत्व-
 श्रवणात् । शारीरो वा स्यात्, तस्यापि भोक्तृ-

स्यासारापारदुर्वारसंसारवारिधेः परपारस्य सेतुरिव सेतुः प्रापक इति
 मातृवत् श्रुतिर्मुमुक्षूनुपदिशति । तत्रायतनत्वस्य साधारणधर्मस्य दर्शनात् संशयमाह ॥ तत् किमिति ॥ अमृतस्य ब्रह्मणः सेतुरिति
 षष्ठ्या ब्रह्मणो भिन्नत्वेन सेतोः श्रुतत्वादेशशब्दपरामृष्टं युष्वाप्यायत-
 नमब्रह्मैव सेतुरिव सेतुरित्याह ॥ अमृतस्येति ॥ भेदश्रवणात्
 सेतुरिति श्रवणाच्चेत्यर्थः । तत्र भेदश्रवणं व्याख्यातं, सेतुश्रवणं स्वयं
 विवृणोति ॥ पारवानिति ॥ अनन्तं कालतः, अपारं देशतः, ज-
 लविधारकमुख्यसेतोर्ग्रहणासम्भवात् गौणसेतुग्रहे कर्तव्ये मुख्यसे-
 त्वविनाभूतपारवत्त्वगुणवानेव कश्चिद् ग्राह्यः । न तु मुख्यस्थानिय-
 तविधारणगुणवानीश्वर इति भावः । यथा लोके मणयः सूत्रेण ग्रथिता

त्वाद्भोग्यं प्रपञ्चं प्रत्यायतनत्वोपपत्तेरित्येवं प्रा-
 त्त इदमाह, “द्युभ्वाद्यायतन”मिति । द्यौश्च भू-
 श्च द्युभुवौ द्युभुवावादी यस्य तदिदं द्युभ्वादि ।
 यदेतस्मिन् वाक्ये द्यौः पृथिव्यन्तरिक्षं मनः
 प्राणा इत्येवमात्मकं जगदोतत्वेन निर्दिष्टं त-
 स्यायतनं परं ब्रह्म भवितुमर्हति । कुतः । स्व-
 शब्दादात्मशब्दादित्यर्थः । “आत्मशब्दो हीह
 भवति तमेवैकं जानथ आत्मानंम्” इति । आत्म-
 शब्दश्च परमात्मपरिग्रहे सम्यगवकल्पते ना-
 र्थान्तरपरिग्रहे । क्वचिच्च स्वशब्देनैव ब्रह्मण आ-
 यतनत्वं श्रूयते- “सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्र-
 जाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः” इति । स्वशब्देनै-
 व चेह पुरस्तादुपरिष्टाच्च ब्रह्म सङ्कीर्त्यते “पुरुष

एवं हे गौतम समष्टिलिङ्गात्मकवायुना स्थूलानि सर्वाणि संहृद्धानि
 ग्रथितानि भवन्तीति श्रुत्यर्थः । आत्मशब्दात् पक्षद्वयमप्ययुक्त मित्यत
 आह ॥ शरीरो वेति । सद्द्वितीयत्वेन सेतुशब्दोपपत्तेश्चेत्यर्थः । नन्वात्मश-
 ब्दो जीवे सम्भवतीत्यत आह ॥ आत्मशब्दश्चेति ॥ उपाधिपरिच्छिन्न-
 स्य जीवस्य सर्ववस्तुप्रत्यक्षं मुख्यं नास्तीत्यर्थः । उपक्रमस्थसाधारणा-
 यतनत्वस्य गौणसेतुत्वलिङ्गात् प्रथमश्रुतात्मश्रुत्या ब्रह्मत्वनिश्चय-
 इति भावः । स्वशब्दादित्यस्यार्थान्तरमाह ॥ क्वचिच्चेति ॥ प्रजाना-
 मुत्पत्तौ सदेव मूलं स्थितावायतनं लयप्रतिष्ठेति ब्रह्मवाचिसत्पदेन
 छान्दोग्ये ब्रह्मण आयतनत्वश्रुतेरत्रापि तथेत्यर्थः । अर्थान्तरमाह
 ॥ स्वशब्देनैवेति ॥ यस्मिन् बौरिति वाक्यात् पूर्वोत्तरवाक्ययोः

एवेदं विश्वं^१ कर्म तपो ब्रह्म^२ परामृतम्” इति,
 “ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्^३ ब्रह्म पश्चाद्^४ ब्रह्म द-
 क्षिणतश्चोत्तरेण” इति च । तत्र त्वायतनायतन-^५
 वद्भावश्रवणात् “सर्वं ब्रह्म” इति च सामाना-^६
 धिकरण्यात् । यथाऽनेकात्मको वृक्षः शाखास्क-^७
 न्धो मूलं चेत्येवं नानारसो विचित्र आत्मेत्या-
 शङ्का सम्भवति तां निवर्तयितुं सावधारणमाह-
 “तमेवैकं जानथ आत्मानम्” इति । एतदुक्तं
 भवति न कार्यप्रपञ्चविशिष्टो विचित्र आत्मा
 विज्ञेयः । किं तर्हि । अविद्याकृतं कार्यप्रपञ्च-
 विद्यया प्रविलापयन्तस्तमेवैकमायतनभूतमा-^८
 त्मानं जानीथैकरसम् इति । यथा यस्मिन्नास्ते
 देवदत्तः तदानयेत्युक्ते आसनमेवानयति न
 देवदत्तं तद्वदायतनभूतस्यैकरसस्यात्मनो वि-^९
 ज्ञेयत्वमुपदिश्यते विकारानृतोभिसम्बन्धस्य

पुरुषब्रह्मादिशब्देन ब्रह्मसङ्कीर्तनान्मध्येऽपि ब्रह्म ग्राह्यमित्यर्थः ।
 पुरुष इति पूर्ववाक्यं, ब्रह्मैवेत्युत्तरवाक्यं, सर्वासु दिक्षु स्थितं सर्वं
 ब्रह्मैवेत्यर्थः । उत्तरेणोत्तरस्यां दिशि उदाहृतवाक्यस्य सविशेषब्रह्मपरत्व-
 माशङ्क्य वाक्यं व्याचष्टे ॥ तत्रेत्यादिना ॥ सामानाधिकरण्याद्विचित्र
 आत्मेति सम्बन्धः । यस्मिन् सर्वमोतंतमेवैकमित्येवकारैकशब्दा-
 भ्यां निर्विशेषं ज्ञेयमित्युक्त्वा हेत्वन्तरमाह ॥ विकारानृतेति ॥ विका-
 रे अनृते कल्पिते अभिसन्धोऽभिमानो यस्य तस्यानर्थभाक्त्वेन निन्दुश्रु-

चापवादः ^{निरासः} श्रूयते “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह
 नानेव पश्यति” इति । सर्वं ब्रह्मेति तु सामाना-
 धिकरण्यं प्रपञ्चविलापनार्थं नानेकरसताप्रति-
 पादनार्थम् “सं यथा सैन्धवघ्नोऽनन्तरोऽबा-
 ल्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्माऽन-
 न्तरोऽबाल्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव” इत्येकर-
 सताश्रवणात् । तस्माद्द्युभवाद्यायतनं परं ब्रह्म ।
 यत् तूक्तं सेतुश्रुतेः सेतोश्च पारवत्त्वोपपत्तेर्ब्रह्म-
 णोऽर्थान्तरेण ^{प्रमाणम्} द्युभवाद्यायतनेन भवितव्यमिति,
 अत्रोच्यते । विधारणत्वमात्रमेव ^{आधारः} सेतुश्रुत्या ^{प्रमाणम्} वि-
 वक्ष्यते न पारवत्त्वादि । न हि मृद्धारुमयो लोके
 सेतुर्दृष्ट इत्यत्रापि मृद्धारुमय एव सेतुरभ्युपग-
 म्यते सेतुशब्दार्थोऽपि विधारणत्वमात्रमेव न पा-

तेश्च कूटस्थसत्यं ज्ञेयमित्यर्थः । कथं तर्हि सामानाधिकरण्यं तत्राह ।
 ॥ सर्वं ब्रह्मेति ॥ यश्चोरः स स्थाणुरिति वदूयत् सर्वं तद्ब्रह्मेति सर्वोद्दिशेन
 ब्रह्मत्वविधानाद् बाधनार्थं, न तु यद्ब्रह्म तत्सर्वमिति नानारसत्वार्थमि-
 त्यर्थः । तत्र नियामकमाह ॥ स यथेति ॥ लवणपिण्डोऽन्तर्बहिश्च रसान्त-
 रशून्यः सर्वो लवणैकरसो यथा, एवमरेमैत्रेयि चिदेकरस आत्मेत्यर्थः ।
 यद्यपि पारवत्त्वसावयवत्वादिकं मुख्यसेत्वव्यभिचारि तथापि सेतोर्ज-
 लादिबन्धनरूपं यद्विधारणं तदेव व्यभिचारित्वेऽपि सेतुपदार्थैकदे-
 शत्वादुगत्वेन ग्राह्यं न तु सेतुपदार्थबहिर्भूतं पारवत्त्वादिकमित्याह
 ॥ अत्रोच्यते इति ॥ दृष्टत्वात्तद्ब्रह्मेति प्रसङ्गमाह ॥ न हीति ॥
 अत्र श्रुतौ परेणेति शेषः । विधारणस्य शब्दार्थत्वं स्फुटयति ॥ बि-

रवत्त्वादि^१ षिञो^२ बन्धनकर्मणः^३ सेतुशब्दव्युत्पत्तेः
 । अपर आह^४ तमेवैकं^५ जानथ^६ आत्मानमिति य-
 देतत् सङ्कीर्तितमात्मज्ञानं^७ यच्चैतदन्या^८ वाचो
 विमुञ्चयेति^९ वाग्विमोचनं^{१०} तदत्रामृतत्वसाधन-
 त्वादमृतस्यैष^{११} सेतुरिति^{१२} सेतुश्रुत्या सङ्कीर्त्यते^{१३} न
 तु^{१४} द्युभ्वाद्यायतनम्^{१५} । तत्र^{१६} यदुक्तं^{१७} सेतुश्रुतेर्ब्रह्म-
 णो^{१८} ऽर्थान्तरेण^{१९} द्युभ्वाद्यायतनेन^{२०} भवितव्यमि-
 त्येतदयुक्तम् ॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदशात् ॥ २ ॥

इतश्च परमेव ब्रह्म^{२१} द्युभ्वाद्यायतनं^{२२} यस्मान्मु-
 क्तोपसृप्यतां^{२३} ऽस्यव्यपदिश्यमानां^{२४} दृश्यते । मुक्तै-
 रुपसृप्यं^{२५} मुक्तोपसृप्यम् । देहादिष्वनात्मस्वह-
 मस्मीत्यात्मबुद्धिरविद्या,^{२६} ततस्तत्पूजनादौ रा-
 गस्तत्परिभवादौ^{२७} च द्वेषः,^{२८} तदुच्छेददर्शनाद्भयं^{२९}
 अ इति ॥^{३०} सिनोति^{३१} बध्नातीति^{३२} सेतुपदार्थैकदेशो विधारणमित्यर्थः ।
 तथा चामृतपदस्य भावप्रधानत्वादमृतत्वस्य सेतुर्विधारकं ब्रह्मास्यै-
 वामृतत्वं नान्यस्येत्यर्थः । यद्वा द्युभ्वाद्याधारो ब्रह्म न सेतुशब्दार्थः
 किन्त्वव्यवहितं ज्ञानमित्याह ॥ अपर इति ॥ फलितमाह ॥ तत्र-
 यदुक्तमिति ॥ ज्ञाने सेतौ^{३३} गृहीते सतीत्यर्थः ॥ १ ॥ मुक्तेरुपसृप्यं
 प्रत्यक्षेण प्राप्यं^{३४} यद् ब्रह्म तस्यात्रोक्तेरिति सूत्रार्थः । मुक्तिप्रतियोगिनं
 बन्धं दर्शयति ॥ देहादिष्विति ॥ तद्विपर्ययेणेति उक्तपञ्चकेशात्मक-
 बन्धानिवृत्त्याऽऽत्मना स्थितमित्यर्थः । यथा नद्यो गङ्गाया नामरूपे वि-

मोहश्चेत्येवमयमनन्तभेदोऽनर्थव्रतैः सन्ततः सर्वेषां नः प्रत्यक्षः, तद्विपर्ययेणाविद्या रागद्वेषादिदोषमुक्तैरुपसृप्य गम्यमेतदिति द्युभ्वाद्यायतनं प्रकृत्यव्यपदेशो भवति । कथम् ।

“भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” ॥

इत्युक्त्वा ब्रवीति “तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यम्” इति ब्रह्मणश्च मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धं शास्त्रे ।

“यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः, अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नते” । इत्येवमादौ । प्रधानादीनां तु न कचिन्मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धमस्ति । अपि च “तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ” इति वाग्विमोकपूर्वकं विज्ञेयत्वमिह द्युभ्वाद्यायतन-

हाय समुद्रात्मना तिष्ठन्ति तथा ब्रह्मात्मविदपि संसारं विहाय परात् कारणादव्यक्तात् परं पूर्णं स्वयंज्योतिरानन्दं प्रत्यक्षेण प्राप्य तिष्ठतीत्याह ॥ तथा विद्वानिति ॥ इदं प्रधानादेः किं न स्यादत आह ॥ ब्रह्मणश्चेति ॥ अस्य मुमुक्षोः हृदीति पदेनात्मधर्मत्वं कामानां निरस्तं यदा कामनिवृत्तिरथ तदाऽमृतो भवति मरणहेत्वभावान्न केवलमनर्थनिवृत्तिः किन्त्वत्र देहे तिष्ठन्नेव ब्रह्मानन्दमश्नुत इत्यर्थः । लिङ्गान्तरमाह ॥ अपि चेति ॥ धीरो विवेकी तमेवात्मानं विज्ञाय वि-

स्योच्यते । तच्च श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणो दृष्टम् ।

“तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।

नानुध्यायाद्बहूँश्छब्दान् वाचो विग्लानं हि त-
त्” । इति ।

तस्मादपि द्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्म ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

यथा ब्रह्मणः प्रतिपादको वैशेषिको हेतुरु-
क्तो नैवमर्थान्तरस्य वैशेषिको हेतुः प्रतिपादको-
ऽस्तीत्याह । नानुमानं साङ्ख्यस्मृतिपरिकल्पि-
तं प्रधानमिह द्युभ्वाद्यायतनत्वेन प्रतिपत्तव्य-
म्, कस्मात् ? अतच्छब्दात् । तस्याचेतनस्य प्र-
धानस्य प्रतिपादकः शब्दस्तच्छब्दो न तच्छ-
ब्दोऽतच्छब्दः । न त्वत्राचेतनस्य प्रधानस्य प्र-
तिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति येनाचेतनं प्रधानं

शुद्धं लक्ष्यपदार्थं ज्ञात्वा वाक्यार्थज्ञानं कुर्यात् । ज्ञानार्थिनो ज्ञानप्रति-
बन्धककर्मकाण्डादेवैमुख्यमाह ॥ नेति ॥ बहूनित्युक्त्वा अल्पान् वे-
दान्तशब्दानङ्गीकरोति ।

“अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च” ॥ इति ॥

एतानि वाग्निन्द्रियस्थानत्वाद् वाक्यशब्देनोच्यन्ते तेषां शो-
षणमात्रमनात्मशब्दोच्चारणफलं तद्व्यानान्मनसो ग्लानिमात्रमित्यर्थः
॥ २ ॥ वैशेषिक इति ॥ असाधारण आत्मशब्दादिरित्यर्थः । अ-

कारणत्वेनायतनत्वेन वाऽवगम्येत । तद्विपरी-
तस्य चेतनस्य प्रतिपादकशब्दोऽत्रास्ति “ यः
सर्वज्ञः सर्ववित् ” इत्यादिः । अतएव न वायुर-
पीह द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रीयते ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

यद्यपि प्राणभृतो विज्ञानात्मन आत्मत्वं चेतन-
त्वं च सम्भवति तथाऽप्युपाधिपरिच्छिन्नज्ञानस्य
सर्वज्ञत्वाद्यसम्भवे सत्यस्मादेवातच्छब्दात् प्रा-
णभृदपि न द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः । न
चोपाधिपरिच्छिन्नस्याविभोः प्राणभृतो द्युभ्वा-
द्यायतनत्वमपि सम्यक् सम्भवति । पृथग्योग-
करणमुत्तरार्थम् ॥ ४ ॥ कुतश्च न प्राणभृद् द्यु-
भ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः ?

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

भेदव्यपदेशश्चेह भवति “ तमेवैकं जानथ ”

तच्छब्दादित्यस्यार्थान्तरमाह ॥ तद्विपरीतस्येति ॥ अत एवात-
च्छब्दोदेव ॥ ३ ॥ “ प्राणभृच्च ” इति सूत्रे चकारः पूर्वसूत्रस्थनञोऽनुष-
ङ्गार्थः । सर्वज्ञपदसमानाधिकरण आत्मशब्दो न जीववाचीत्यत-
च्छब्दस्तस्मादित्यर्थः । ननु नानुमानप्राणभृतावतच्छब्दादित्येकमेव
सूत्रं किमर्थं न कृतम् , उभयनिरासहेतोरेकत्वादित्यत आह ॥ पृथ-
गिति ॥ योगः सूत्रम् , उत्तरसूत्रस्थहेतूनां जीवमात्रनिरासेनान्वयेऽपि

आत्मानंम्” इति ज्ञेयज्ञातृभावेन । तत्र प्राण-
भृत् तावत् मुमुक्षुत्वाज्ज्ञातां परिशेषादात्मश-
ब्दवाच्यं ब्रह्म ज्ञेयं द्युभ्वाद्यायतनमिति गम्यते,
न प्राणभृत् ॥५॥ कुतश्च न प्राणभृद् द्युभ्वाद्या-
यतनत्वेनाश्रयितव्यः?

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

प्रकरणाच्चेदं परमात्मनः “कस्मिन्नु भगवो
विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति” इत्येकविज्ञा-
नेन सर्वविज्ञानापेक्षणात् । परमात्मनि हि सर्वा-
त्मके विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यात्, न केवले
प्राणभृत्तिः ॥६॥ कुतश्च न प्राणभृद् द्युभ्वाद्याय-
तनत्वेनाश्रयितव्यः?

स्थित्यदनाभ्यां च ॥७॥

द्युभ्वाद्यायतनं च प्रकृत्य “द्वा सुपर्णा सयु-
जा सखायौ” इत्यत्र स्थित्यदने निर्दिश्येते, “त-

सुबोधार्थं प्राणभृच्चेति प्रथक् सूत्रकरणमित्यर्थः ॥ ४ ॥ तानेव हे-
तूनाकाङ्क्षाद्वारा व्याचष्टे ॥ कुतश्च नेत्यादिना ॥ यद्यपि विशुद्धः
प्रत्यगात्मैवात्र ज्ञेयः, तथापि जीवत्वाकारेण ज्ञातुर्ज्ञेयान्नेदान्न ज्ञे-
यरूपत्वमित्यर्थः । एवं च जीवत्वलिङ्गविशिष्टत्वेन जीवस्य द्युभ्वा-
दिवाक्यार्थत्वं निरस्यते, न शुद्धरूपेणेति मन्तव्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥
॥ ननु स्थित्यदनाभ्यां दनाज्जीवस्य द्वासुपर्णेत्यत्रोक्तावपि ईश्वर आ-

योरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति” इति कर्मफलांशनम्,
 “अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति” इत्यौदासीन्ये-
 नावस्थानं च ताभ्यां च स्थित्यदनाभ्यामीश्वर-
 क्षेत्रज्ञौ तत्र गृह्येते । यदि चेश्वरो द्युभ्वाद्याय-
 तनत्वेन विवक्षितस्ततस्तस्य प्रकृतस्येश्वरस्य
 क्षेत्रज्ञात् पृथग्वचनमवकल्पते, अन्यथा त्वप्र-
 कृतवचनमाकस्मिकमेसम्बद्धं स्यात् । ननु तवा-
 पि क्षेत्रज्ञस्येश्वरात् पृथग्वचनमाकस्मिकमेव
 प्रसज्येत, न, तस्याविवक्षितत्वात् । क्षेत्रज्ञो हि
 कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च प्रतिशरीरं बुद्ध्याद्युपाधि-
 कसम्बद्धो लोकत एव प्रसिद्धो नासौ श्रुत्या ता-
 त्पर्येण विवक्ष्यते । ईश्वरस्तु लोकतोऽप्रसिद्धत्वा-
 त् श्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यते, इति न तस्याकि-
 स्मिकवचनं युक्तम् “गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि”
 इत्यत्राप्येतद्दर्शितम् - द्वासुपर्णेत्यस्यामृच्छीश्वर-

यतनवाक्येन किमर्थं ग्राह्य इत्यत आह ॥ यदि चेश्वर इति ॥
 अत्र चेश्वरः शुद्धचिन्मात्रो ग्राह्यः । न सर्वज्ञत्वादिविशिष्टः तस्यात्रा-
 प्रतिपाद्यत्वात् । तथा चाप्रतिपाद्यार्थस्याकस्मान्मध्ये वचनासम्भ-
 वात् । आद्यवाक्येन ग्रहणं कार्यमित्यभिसन्धिः । तमज्ञात्वाऽऽशङ्कते
 ॥ ननु तवापीति ॥ ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनार्थमकस्मादप्रकृतस्यापि
 लोकप्रसिद्धस्य ज्ञानस्यानुवादसम्भव इति परिहरति ॥ नेति ॥ ननु
 द्वासुपर्णेत्यत्र बुद्धिजीवयोरुक्तेः कथमिदं सूत्रमित्यत आह ॥ गुह्यामि-
 ति ॥ स्थित्यदनाभ्यामीश्वरक्षेत्रज्ञयोरनुवादैनैक्यं दर्शितमित्यर्थः । न-

क्षेत्रज्ञावुच्येते इति । यदाऽपि पैङ्गुप
 न व्याख्यानेना^{अपुनरुचिः}स्यामृचि^{इति॥} सत्त्वक्षेत्रज्ञावुच्येते
 तदाऽपि न विरोधः कश्चित् । कथं? प्राणभृद्बोह
 घटादिच्छिद्रवत्^{आत्मनः} सत्त्वाद्युपाध्यभिमानित्वेन प्र-
 तिशरीरं गृह्यमाणो^{अविद्यमानः} द्युभ्वाद्यायतनं न भवतीति
 प्रतिषिध्यते । यस्तु सर्वशरीरेषूपाधिभिर्विनोप-
 लक्ष्यते^{अविद्यमानः} परमात्मा स भवति । यथा घटादिच्छि-
 द्राणि घटादिभिरुपाधिभिर्विनोपलक्ष्यमाणानि
 महाकाश एव भवन्ति, तद्वत् प्राणभृतः^{जीवः} परस्मा-
 दन्यत्वानुपपत्तेः- प्रतिषेधो नोपपद्यते, तस्मात्
 सत्त्वाद्युपाध्यभिमानिन एव द्युभ्वाद्यायतनत्व-
 प्रतिषेधः, तस्मात् परमेक ब्रह्म द्युभ्वाद्यायतन-
 म् । तदेतत् “अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः” इ-
 त्यनेनैव सिद्धम्, तस्यैव हि भूतयोनिवाक्यस्य
 मध्यं^{अभि} इदं पठितं- “यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्त-
 रिक्षम्” इति । प्रपञ्चार्थं तु पुनरुपन्यस्तम् ॥७॥

न्वत्र जीवेशौ नानुवायौ पैङ्गिव्याख्याविरोधादतः सूत्रासङ्गतिरित्यत
 आह ॥ यदापीति ॥ तदापि सूत्रस्यासङ्गतिर्नास्तीत्यर्थः । अदनवा-
 क्येन बुद्धिमनूय स्थितिवाक्येन बुद्ध्यादिविलक्षणशुद्धप्रत्यग्ब्रह्मणो
 ज्ञेयस्योक्तैर्युभ्वादिवाक्ये तदेव ग्राह्यं न बद्ध्युपहितो जीव इति सूत्र-
 सङ्गतिमाह ॥ कथमित्यादिना ॥ नन्वत्रानुपहितो जीव उक्तो न
 परं ब्रह्मेत्यत आह ॥ यस्त्विति ॥ पौनरुक्त्यं शङ्कते ॥ तदेतदिति ॥

भूमा' सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

इदं समाप्नन्ति “भूमा त्वेव विजिज्ञासि-
तव्यः” इति, “भूमानं भूगवो विजिज्ञासे” इति,
“यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजा-
नाति स भूमा, अथ यत्रान्यत् पश्यत्यन्यच्छृ-
णोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम्” इत्यादि । तत्र
संशयः किं प्राणो भूमा स्यादाहोस्वित् परमा-
त्मेति । कुतः संशयः । भूमेति तावद् बहुत्वम-
भिधीयते “बहोर्लोपो भू च बहोः” (पा० ६।
४। १५८) इति भूमशब्दस्य भावप्रत्ययान्त-
तास्मरणात् । किमात्मकं पुनस्तद्बहुत्वमिति वि-
शेषाकाङ्क्षायां “प्राणो वा आशायी भूयान्” इति

युष्वादिवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वमित्यर्थः । समाधत्ते ॥ प्रपञ्चार्थमिति ॥
सेतुशब्दव्याख्यानेन भूतयोनेः प्रत्यगात्मत्वस्फुटीकरणमित्यर्थः । त-
स्मान्मुण्डकोपनिषद्, ब्रह्मणि समन्वितेति सिद्धम् ॥ ७ ॥ भूमा ॥
छान्दोग्यमुदाहरति ॥ इदमिति ॥ नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं त-
स्मान्निरतिशयसुखार्थिना भूमैव विचार्य इति नारदं प्रति सनत्कुमा-
रेणोक्ते सति नारदो ब्रूते ॥ भूमानमिति ॥ भूम्नो लक्षणमद्वितीयत्वमाह
॥ यत्रेति ॥ भूमलक्षणं परिच्छिन्नलक्षणोक्त्या स्फुटयति ॥ अथेति ॥
अत्र संशयबीजं प्रश्नपूर्वकमाह ॥ कुत इत्यादिना ॥ बहोर्भाव इति वि-
ग्रहे “पृथ्वादिभ्य इमनिच्” [५। १। १२२] इति इमनिच्प्रत्यये कृते “ब-
होर्लोपो भू च बहोः” [६। ४। १५८] इति सूत्रेण बहोः परस्येमनिच्प्रत्य-

सन्निधानात् प्राणो भूमेति प्रतिभाति । तथा
 “श्रुतं ह्येव मे भगवद्वशेभ्यस्तरति शोकमात्म-
 वित्” इति, “सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भ-
 गवान् शोकस्य परं पारं तारयतु” इति प्रकर-
 णोत्थानात् परमात्मा भूमा इत्यपि प्रतिभाति ।
 तत्र कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा हानमिति भ-
 वति संशयः । किंतावत् प्राप्तं प्राणो भूमेति ।
 कस्मात् ? भूयः प्रश्नप्रतिवचनदर्शनात् । यथा
 हि “अस्ति भगवो नाम्नो भूयः” इति, “वाङ्वा-
 व नाम्नो भूयंसी” इति, तथा “अस्ति भगवो वा-
 चो भूयः” इति, “मनो वाव वाचो भूयः” इति च
 नामादिभ्यो ल्याप्राणात् भूयः प्रश्नप्रतिवचनप्र-

यस्यादेरिकारस्य लोपः स्यात् बहोः स्थाने भूरित्यादेशश्च स्यादित्युक्ते भूम-
 न्नितिशब्दो निष्पन्नः, तस्य भावार्थके मनिच्प्रत्ययान्तत्वाद्बहुत्वं वाच्य-
 म् तत् किं धर्मिकमित्याकाङ्क्षायां सन्निहितप्रकरणस्थः प्राणो धर्मी भा-
 ति । वाक्योपक्रमस्थ आत्माऽपि स्वप्रतिपादनापेक्षो धर्मित्वेन भातीति
 सन्निहितव्यवहितप्रकरणाभ्यां संशय इत्यर्थः । पूर्वमात्मशब्दाद् बु-
 भ्वाद्यायतनं ब्रह्मेत्युक्तं, तदयुक्तं तरति शोकमात्मविदित्यब्रह्मण्यप्या-
 त्मशब्दप्रयोगादित्याक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षयति ॥ प्राणो भूमेति ॥ धर्मध-
 र्मिणोरेभेदात् सामानाधिकरण्यं द्रष्टव्यम् । पूर्वोत्तरपक्षयोः प्राणोपा-
 स्तिः, ब्रह्मज्ञानं च फलं क्रमेण मन्तव्यम् । अत्राध्याये भूयः प्रश्नोत्तरभेदा-
 दर्थभेदो दृश्यते । भूमा तु प्राणात् परं भूयः प्रश्नं विनैवोक्तलिङ्गेन प्रा-
 णादभिन्न इत्याह ॥ कस्मादित्यादिना ॥ प्राणाद् भूय इति न दृश्यत इति

वाहः प्रवृत्ताः, नैवं प्राणात्परं भूयः प्रश्नप्रतिवच-
नं दृश्यंते। “अस्ति भगवः प्राणाद्भूयः” इति, “अ-
दो वाव प्राणाद्भूयः” इति, “प्राणमेव तु नामादि-
भ्य आशान्तेभ्यो भूयांसं प्राणो वाव आशाया भू-
यान्” इत्यादिना सप्रपञ्चमुक्त्वा प्राणदर्शिन-
श्चातिवादित्वं “अतिवाद्यसि” इति, “अति-
वाद्यस्मीति ब्रूयान्नापि ह्रुवीत” इत्यभ्यनुज्ञाय,
“एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति” इ-
ति प्राणव्रतमतिवादित्वमनुकृष्यापरित्यज्यैव प्रा-
णं सत्यादिपरम्परया भूमानं समवतारयन्,
“प्राणमेव भूमानं मन्यते” इति गम्यते। कथं
पुनः प्राणे भूमनि व्याख्यायमाने “यत्र नान्यत्

पूर्वेण सम्बन्धः। नन्वेव तु वा अतिवदतीति तुशब्देन प्राणप्रकरण
विच्छेदान्न प्राणो भूमेत्यत आह ॥ प्राणमेवेति ॥ नामाद्याशा-
न्तानुपास्यानतीत्य प्राणं श्रेष्ठं वेदतीत्यतिवादी प्राणवित् तं प्रति अ-
तिवाद्यसीति केनचित् प्रश्ने कृते अस्मीति ब्रूयात्, नाहमतिवादी-
त्यपद्रवं न कुर्यादित्युक्तं प्राणविदं, एष इति परामृश्य सत्यवचन-
ध्यानमननश्रद्धादिधर्मपरम्परां विधाय भूमोपदेशान्न प्रकरणविच्छे-
दः। तुशब्दो नामाद्युपासकस्यातिवादित्वनिरासार्थ इत्यर्थः। भू-
म्नो लक्षणवचनं सुखत्वममृतत्वं च प्राणे प्रश्नपूर्वकं योजयति ॥ क-
थंपुनरित्यादिना ॥ प्राणग्रन्थेषु प्राणे लीनेषु न शृणोति सुषुप्तः पुरुष
इति शेषः। “गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचनः आह-

पश्यती"त्येतद् भूम्नो लक्षणपरं वचनं व्याख्या-
येतेति? उच्यते ।-सुषुप्त्यवस्थायां प्राणग्रस्तेषु^{नीलपू।}
करणेषु दर्शनादिव्यवहारनिवृत्तिदर्शनात् स-
म्भवति प्राणस्यापि यत्र नान्यत् पश्यतीत्या-
दि तल्लक्षणम् । तथा च श्रुतिः " न शृणोति न प-
श्यति " इत्यादिना सर्वकरणव्यापारप्रत्यस्त-
मयरूपां सुषुप्त्यवस्थां मुक्त्वा "प्राणाग्रय एवेत-
स्मिन् पुरे जाग्रति" इति तस्यामेवावस्थायां प-
ञ्चवृत्तेः प्राणस्य जागरणं ब्रुवती^{प्रा।} प्राणप्रधानां
सुषुप्त्यवस्थां दर्शयति । यच्चैतद्भूम्नः सुखत्वं श्रुतं
" यो वै भूमा तत् सुखम् " इति तदप्यविरुद्धम्,
"यत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यत्यथ यदेतस्मिञ्छ-
रीरे^{सुषुप्ते।} सुखं भवति" इति सुषुप्त्यवस्थायामेव सु-
खश्रवणात् । यच्च "यो वै भूमा तदमृतम् " इति,
तदपि प्राणस्याविरुद्धम्, "प्राणो वां अमृतम्"
इति श्रुतेः । कथं पुनः प्राणं भूमानं मन्यमानस्य^{भूमा।}
"तरति शोकमात्मवित्" इत्यात्मविविदिषया
प्रकरणस्योत्थानं उपपद्यते, प्राण एवेहात्मा वि-

वनीयः प्राणः" इति श्रुतेः, प्राणा अग्रय इह पुरे शरीरे जाग्रति स-
व्यापारा एव तिष्ठन्तीत्यर्थः । देवो जीवः, अथ तदा स्वप्नदर्शनकाले
सुखश्रवणात् प्राणस्य सुखत्वमविरुद्धमित्यन्वयः । आत्मपदेनोपक्रम-
विरोधं परिहरति ॥ प्राण एवेति ॥ प्राणस्यात्मत्वं कथमित्याशङ्क्य श्रु-

वक्षित इति ब्रूमः । तथा हि “प्राणो ह पिता प्रा-
 णो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आ-
 चार्यः प्राणो ब्राह्मणः” इति प्राणमेव सर्वात्मा-
 नं करोति । “यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एव-
 मस्मिन् प्राणे सर्वं समर्पितम्” इति च सर्वा-
 त्मत्वारिनाभिनिदर्शनाभ्यां च सम्भवति वैपुल्या
 त्मिकां भूमरूपतां प्राणस्य । तस्मात् प्राणो भू-
 मेत्येवं प्राप्तम् । तत इदमुच्यते । परमात्मैवेह भू-
 मा भवितुमर्हति, न प्राणः । कस्मात् ? सम्प्रसा-
 दादध्युपदेशात् । सम्प्रसाद इति सुषुप्तं स्थानं^{सुषुप्तं}
 नमुच्यते^{सम्यक् प्रसीदित्यस्मिन्निति} सम्यक् प्रसीदित्यस्मिन्निति^{निर्वचना-}
 त् । बृहदारण्यके च स्वप्नजागरितस्थानाभ्यां^{सुषुप्तं}
 सह पाठात्, तस्यां च सम्प्रसादावस्थायां प्राणो
 जागर्तीति- प्राणोऽत्र सम्प्रसादोऽभिप्रेयते प्रा-

तत्त्वादित्याह ॥ तथा हीति ॥ सर्वं समर्पितमिति च सर्वाधिष्ठानं प्राणं
 स्वीकरोति श्रुतिरित्यन्वयः । अत आत्मत्वं प्राणेऽपि मुख्यमिति भा-
 वः । भूमरूपत्वं योजयति ॥ सर्वात्मत्वेति ॥ सम्प्रसादशब्देन प्राणं ल-
 क्षयितुं मुख्यार्थं दर्शयति ॥ सम्प्रसाद इति ॥ “स वा एष एतस्मिन् सम्प्र-
 सादे स्थित्वा पुनराद्रवती” ति प्रयोगाच्च । तत्पदं सुषुप्तिवाचकमित्याह
 ॥ बृहदिति ॥ वाच्यार्थसम्बन्धात् प्राणो लक्ष्य इत्याह ॥ तस्यां चेति ॥
 अत्र सूत्र इत्यर्थः । भूमा प्राणाद्भिन्नः अत्राध्याये तस्मादूर्ध्वमुपदि-

^{५३७।} प्राणदूर्ध्वं भूमा उपदिश्यमानत्वादित्यर्थः। प्राण एव
^{५३८।} चेद्भूमा स्यात् स एव तस्मादूर्ध्वमुपदिश्येतेत्य-
^{५३९।} श्लिष्टमेतत् स्यात् । न हि नामैव नाम्नो भूय इति
^{५४०।} नाम्न ऊर्ध्वमुपदिष्टम् । किं तर्हि ? नाम्नोऽन्यद-
^{५४१।} र्थान्तरमुपदिष्टं वागाख्यं वाग्वाव नाम्नो भूय-
^{५४२।} सीति, तथा वागादिभ्योऽप्याप्राणादर्थान्तरमेव
^{५४३।} तत्रतत्रोर्ध्वमुपदिष्टं, तद्वत् प्राणादूर्ध्वमुपदिश्यमा-
^{५४४।} नो भूमा प्राणादर्थान्तरभूतो भवितुमर्हति ।
^{५४५।} नन्विहनास्ति प्रश्नः, “अस्ति भगवः प्राणाद्भू-
^{५४६।} यः” इति, नापि प्रतिवचनमस्ति “प्राणाददो वा-
^{५४७।} व भूयोऽस्ती” इति । कथं प्राणादधिभूमोपदिश्य-
^{५४८।} ते इत्युच्यते प्राणविषयमेव चातिवादित्वमुत्तर-
^{५४९।} त्रानुकृष्यमाणं पश्यामः । “एष तु वा अतिव-
^{५५०।} दति यः सत्येनातिवदति” इति, तस्मान्नास्ति प्रा-
^{५५१।} णादध्युपदेश इति । अत्रोच्यते । न तावत् प्रा-

^{५५२।} ष्टत्वा^{५५३।}न्नामादेरूर्ध्वमुपदिष्टवागादिवदित्यर्थः । विपक्षे हेतूच्छेदं बाधक-
माह ॥ प्राण एव चेदिति ॥ स्वस्यैव स्वस्मादूर्ध्वमुपदिष्टत्वमयुक्तं
नामादिषु अदृष्टं चेत्यर्थः । हेत्वसिद्धिं शङ्कते ॥ नन्विहेति ॥ प्रकृतप्रा-
णवित् परामर्शक एषशब्दो न भवति तस्य यच्छब्दपरतन्त्रत्वेन स-
त्यादिवादिवाचित्वात् । अतः प्राणप्रकरणं विच्छिन्नमिति हेतुसि-
द्धिरित्याह ॥ अत्रोच्यत इति ॥ सत्येनातिवादित्वं विशेषः तद्वतो
य एष इत्युक्तेर्न पूर्वानुकर्ष इत्यर्थः । य एष प्राणविदतिवदति इत्यनू-

णविषयस्यैवातिवादित्वस्यैतदनुकर्षणमिति श-
 क्यं वक्तुं विशेषवादाद्यः सत्येनातिवदतीति ।
 ननु विशेषवादोऽप्ययं प्राणविषय एव भविष्य-
 ति । कथं? यथैषोऽग्निहोत्रीयः सत्यं वदतीत्युक्ते
 न सत्यवदनेनाग्निहोत्रित्वं, केन तर्हि, अग्निहोत्रे-
 णैव, सत्यवदनं त्वग्निहोत्रिणो विशेष उच्यते, तथै-
 षतुवा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीत्युक्तेन स-
 त्यवदनेनातिवादित्वं, केन तर्हि, प्रकृतेन प्राण-
 विज्ञानेनैव, सत्यवदनं तु प्राणविदो विशेषो वि-
 वक्ष्यत इति, नेति ब्रूमः, श्रुत्यर्थपरित्यागप्रसङ्गा-
 त्, श्रुत्या त्वत्र सत्यवदनेनातिवादित्वं प्रतीयते
 यः सत्येनातिवदति सोऽतिवदतीति । नात्र प्रा-
 णविज्ञानस्य सङ्कीर्तनमस्ति । प्रकरणात् तु प्राण-
 विज्ञानं सम्बध्येता तत्र प्रकरणानुरोधेन श्रुतिः परि-
 त्यक्ता स्यात् । प्रकृतव्यावृत्त्यर्थश्च तु शब्दो न स-

य स सत्यं वदेदिति विधानान्न प्राणप्रकरणविच्छेदः इति दृष्टान्तेन
 शङ्कते ॥ नन्विति ॥ सत्यशब्दो ह्यबाधिते रूढो ब्रह्मवाचकः, तद-
 न्यस्य मिथ्यात्वात् । सत्यवचने त्वबाधितार्थसम्बन्धाल्लाक्षणिक इति
 नात्र लक्ष्यवचनविधिरित्याह ॥ नेति ब्रूम इति ॥ किं च सत्येन ब्रह्म-
 णातिवदतीति तृतीयाश्रुत्या ब्रह्मकरणकमतिवादित्वं श्रुतं, तस्य
 प्रकरणाद् बाधो न युक्त इत्याह ॥ श्रुत्या हीत्यादिना ॥ नात्रेति
 ॥ सत्यवाक्ये इत्यर्थः । एवं सत्येनेति श्रुत्या प्रकरणं बाध्यमित्युक्ता

ङ्गच्छेत । एष तु वा अतिवदतीति । सत्यं त्वेव वि-
 जिज्ञासितव्यमिति च प्रयत्नान्तरकरणमर्थान्तर-
 विवक्षां सूचयति । तस्माद्यथैकवेदप्रशंसायां प्र-
 कृतायामेष तु महाब्राह्मणो यश्चतुरो वेदानधीत
 इत्येकवेदेभ्योऽर्थान्तरभूतश्चतुर्वेदः प्रशस्यते ता-
 दृगेतद् द्रष्टव्यम् । न च प्रश्नप्रतिवचनरूपयैवा-
 र्थान्तरविवक्षया भवितव्यमिति नियमोऽस्ति,
 प्रकृतसम्बन्धासम्भवकारित्वादर्थान्तरविव-
 क्षायाः । तत्र प्राणान्तमनुशासनं श्रुत्वा तूष्णीं-
 भूतं नारदं स्वयमेव सनत्कुमारो व्युत्पादयति ।
 यत् प्राणविज्ञानेन विकारानृतविषयेणातिवा-
 दित्वमनेतिवादित्वमेव तदेष तु वा अतिवदति
 यः सत्येनातिवदतीति । तत्र सत्यमिति परं ब्र-

तुशब्देनापि तद्वाध्यमाह ॥ प्रकृतेति ॥ विजिज्ञास्यत्वलिङ्गाच्च पू-
 र्वोक्ताद्भिन्नमित्याह ॥ सत्यं त्वेवेति ॥ प्रकरणविच्छेदे दृष्टान्तमा-
 ह ॥ तस्मादिति ॥ श्रुतिलिङ्गबलादेतत् सत्यं प्रकृतात् प्राणात् प्रा-
 धान्येन भिन्नं द्रष्टव्यमित्यर्थः । एवमतिवादित्वस्य ब्रह्मसम्बन्धोक्त्या
 प्राणालिङ्गत्वं निरस्तम् । यत्तु प्रश्नं विनोक्तत्वलिङ्गाद् भूमा प्राण इति
 तन्न, तस्याप्रयोजकत्वादित्याह ॥ न चेति ॥ प्रश्नभेदादर्थभेद इति
 न नियमः, एकस्यात्मनो मैत्रेय्या बहुशः पृष्टत्वात् प्रश्नं विनोक्तचा-
 तुर्वेदस्य प्रकृतैकवेदाद्भिन्नत्वदर्शनाच्चेत्यर्थः । तत्र यथा चतुर्वेदत्वस्य
 प्रकृतासम्बन्धादर्थभेदः, एवमिहापीति स्फुटयति ॥ तत्रेत्यादिना ॥
 सत्यपदेन प्राणोक्तिरित्यत आह ॥ तत्र सत्यमिति ॥ विज्ञानं नि-

होच्यते परमार्थरूपत्वात् “सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्म” इति च श्रुत्यन्तरात् । तथा व्युत्पादिताय
नारदाय “सोऽहं भगवः सत्येनातिवदामि” इ-
त्येवं प्रवृत्ताय विज्ञानादिसाधनपरम्परया भू-
मानमुपदिशति । तत्र यत् प्राणादधिसत्यं वक्त-
व्यं प्रतिज्ञातं तदेवेह भूमेत्युच्यत इति गम्यते ।
तस्मादस्ति प्राणादधिभूम्न उपदेश इत्यतः प्रा-
णादन्यः परमात्मा भूमा भवितुमर्हति । एवं चे-
हात्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थानमुपपन्नं भ-
विष्यति । प्राण एवेहात्मा विवक्षित इत्येतदपि
नोपपद्यते । न हि प्राणस्य मुख्यया वृत्त्याऽऽ-
त्मत्वमस्ति । न चान्यत्र परमात्मज्ञानाच्छोकवि-
निवृत्तिरस्ति, “नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय”

दिध्यासनं, आदिपदान्मननश्रद्धाश्रवणमनःशुद्धिनिष्ठातद्वेतुकर्माणि
गृह्यन्ते । इमान्यपि श्रवणादीनि ज्ञेयस्य सत्यस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गानि-
। एवं श्रुतिलिङ्गैः प्राणस्यावान्तरप्रकरणं बाधित्वा प्रस्तुतं सत्यं ब्रह्म
भूमपदोक्तबहुत्वधर्मीत्याह ॥ तत्र यदिति ॥ किञ्च सन्निहितादपि व्य-
वहितं साकाङ्क्षं बलीय इति न्यायेन सन्निहितं निराकाङ्क्षं प्राणं दृष्ट्वा
वाक्योपक्रमस्थ आत्मा स्वप्रतिपादनाय भूमवाक्यापेक्ष इह भूमा
ग्राह्य इत्याह ॥ एवं चेति ॥ किं च “शोकस्य परं पार”मित्युपक्रम्य त-
मसः पारमित्युपसंहारात् शोकस्य मूलोच्छेदं विना तरणायोगाच्च । शो-
कपदेन मूलतमो गृह्यते तन्निवर्तकज्ञानगम्यत्वलिङ्गात्, आत्मा ब्रह्मे-
त्याह ॥ न चान्यत्रेति ॥ ब्राह्मणमात्मायत्तत्त्वं प्राणस्य वदतीति सम्ब-

इति श्रुत्यन्तरात् । “तं मां भगवान् शोकस्य परं
 पारं तारयतु” इति चोपक्रम्योपसंहरति “तस्मै
 मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्
 सनत्कुमारः” इति । तम इति शोकादिकारणम-
 विद्योच्यते । प्राणान्ते चानुशासने न प्राणस्या-
 न्यायत्ततोच्येत । आत्मनः प्राण इति च ब्राह्म-
 णम् । प्रकरणान्ते च परमात्मविवक्षा भविष्य-
 ति, भूमा तु प्राण एवेति चेन्न । “स भगवः क-
 स्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि” इत्यादिना
 भूम्न एवाप्रकरणसमाप्तिरेनुकर्षात् । वैपुल्या-
 त्मिका च भूमरूपता सर्वकारणत्वात् परमात्मनः
 सुतरामुपपद्यते ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

अपि च ये भूम्नि श्रूयन्ते धर्मास्ते परमात्म-
 न्युपपद्यन्ते । यत्र “नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणो-
 ति नान्यद्विजानाति स भूमेति दर्शनादिव्यवहा-
 राभावं भूमन्यवैगमयति परमात्मनि चायं द-

न्धः । नन्विदं चरमं ब्राह्मणं ब्रह्मपरमस्तु ततः प्रागुक्तो भूमा प्राण इ-
 ति शङ्कते ॥ प्रकरणान्त इति ॥ तच्छब्देन भूमानुकर्षात् मैवमि-
 त्याह ॥ नेति ॥ ८ ॥ भूम्नो ब्रह्मत्वे लिङ्गान्तरमाह ॥ धर्मेति सूत्रम् ॥
 यदुक्तं भूम्नो लक्षणं सुखत्वममृतत्वं च प्राणेषु योज्यमिति तदन्य

र्शनादिव्यवहाराभावोऽवगतः," यत्र त्वस्य सर्व-
 मात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येदि"ति श्रुत्यन्तरात् ।
 योऽप्यसौ सुषुप्त्यवस्थायां दर्शनादिव्यवहारा-
 भावं उक्तः सोऽप्यात्मन एवासङ्गत्वविवक्षया
 उक्तो न प्राणस्वभावविवक्षया, परमात्मप्रकर-
 णात् । यदपि तस्यामवस्थायां सुखमुक्तं तद-
 प्यात्मन एव सुखरूपत्वविवक्षयोक्तम् । यत आ-
 ह " एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्या-
 न्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती"ति । इहापि
 "यो वै भूमा तत् सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सु-
 ख"मिति सामयसुखनिराकरणेन ब्रह्मैव सुखं भू-
 मानं दर्शयति । "यो वै भूमा तदमृत"मिति अ-
 मृतत्वमपीह श्रूयमाणं परमकारणं गमयति,
 विकाराणाममृतत्वस्य आपेक्षिकत्वात्, "अतो-

विघटयति ॥ योऽप्यसावित्यादिना ॥ सति बुद्ध्याद्युपाधावात्म-
 नो द्रष्टृत्वादिस्तदभावे सुषुप्तौ तदभाव इत्यसङ्गत्वज्ञानार्थं प्रश्नोपनि-
 षदि न शृणोति न पश्यतीति परमात्मानं प्रकृत्योक्तम् । तथा तत्रै-
 वात्मनः सुखत्वमुक्तं न प्राणस्य । यतः श्रुत्यन्तरम् आत्मन एव सु-
 खत्वमाह तस्मादित्यर्थः । आमयो नाशादिदोषः तत् सहितं सामयम्
 आर्तं नश्वरम् । स एवाधस्तात् स उपरिष्ठादिति सर्वगतत्वं, स एवेदं
 सर्वमिति सर्वात्मत्वं च श्रुतं, तस्माद्भूमाध्यायो निर्गुणे समन्वित
 इति सिद्धम् ॥ ९ ॥

ऽन्यदार्त^{अभि३१।}”मिति च श्रुत्यन्तरात् । तथा च ‘सत्यत्वं’
 ‘स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं’ ‘सर्वगतत्वं’ ‘सर्वात्मत्व-
 मिति चेते धर्माः श्रूयमाणाः परमात्मन्येवोप-
 पद्यन्ते नान्यत्र तस्माद्भूमा परमात्मेति सिद्धम् ॥९॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

“कस्मिन्नु^{८९} खल्वाकाश^{९०} ओतश्च प्रोतश्चेति
 स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिव-
 दन्त्यस्थूलमनण्वि ” त्यादि श्रूयते । तत्र संश-
 यः किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते किं वा पर ए-
 वेश्वर इति । तत्राक्षरसमाम्नाय इत्यादावैक्षर-
 शब्दस्य वर्णे प्रसिद्धत्वात् प्रसिद्धव्यतिक्रमस्य

॥ अक्षरमम्बरान्तधृतेः । बृहदारण्यकं पठति ॥ कस्मिन्निति ॥
 यद्भूतं भवच्च भविष्यच्च तत्सर्वं कस्मिन्नोतमिति गार्ग्या पृष्टेन मुनिना
 याज्ञवल्क्येनाव्याकृताकाशः कार्यमात्राश्रय उक्तः । आकाशः कस्मि-
 न्नोत इति द्वितीयप्रश्ने स मुनिरुवाच । तत् अव्याकृतस्याधिकरण-
 मेतदक्षरम् अस्थूलादिरूपमित्यर्थः । उभयत्राक्षरशब्दप्रयोगात् संश-
 यः । यथा सत्यशब्दो ब्रह्मणि रूढ इति ब्रह्म भूमेत्युक्तं तथाक्षरशब्दो
 वर्णे रूढ इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षः, तत्रोङ्कारोपास्तिः फलम् । सिद्धान्ते
 निर्गुणब्रह्मधीरिति विवेकः । ननु न क्षरतीत्यचलत्वानाशित्वयोगाद् ब्र-
 ह्मण्यप्यक्षरशब्दो मुख्य इत्यत आह ॥ प्रसिद्धिव्यतिक्रमस्येति ॥
 रूढिर्योगमपहरतीति न्यायादित्यर्थः । वर्णस्योङ्कारस्य सर्वाश्रयत्वं क-

१ वर्णे परमात्मनि चेत्यर्थः । २ पूर्वपक्षः ।

चायुक्तत्वात्, ॐकार एवेदं सर्वमित्यादौ च श्रु-
त्यन्तरे वर्णस्याप्युपास्यत्वेन सर्वात्मकत्वाव-
धारणात् वर्णं एवाक्षरशब्द इति, एवं प्राप्ते उ-
च्यते । पर एवात्माक्षरशब्दवाच्यः, कस्मादम्ब-
रान्तधृतेः पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजा-
तस्य धारणात् । तत्र हि पृथिव्यादेः समस्त-
स्य विकारजातस्य कालत्रयविभक्तस्याकाशं
एव तदोतं च प्रोतं चेत्याकाशे प्रतिष्ठितत्वमुक्त्वा
कस्मिन्नु खल्वकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यनेन प्र-
श्नेनेदमक्षरमवतारितं, तथा चोपसंहृतमेतस्मि-
न्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ।
न चेयमम्बरान्तधृतिर्ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्भवति ।
यदप्योङ्कार एवेदं सर्वमिति तदपि ब्रह्मप्रतिप-
त्तिसाधनत्वात् स्तुत्यर्थं द्रष्टव्यम् । तस्मान्न क्ष-
रत्यंश्रुते चेति नित्यत्वव्यापित्वाभ्यामक्षरं पर-
मेव ब्रह्म ॥ १० ॥ स्यादेतत् कार्यस्य चेत् का-
रणाधीनत्वमम्बरान्तधृतिरभ्युपगम्यते प्रधान-
कारणवादिनोऽपीयमुपपद्यते कथं अम्बरान्तधृ-
थमित्याशङ्क्य ध्यानार्थमिदं यथा श्रुत्यन्तरे सर्वात्मत्वमित्याह ॥ ॐ-
कारइति ॥ प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां आकाशान्तजगदाधारत्वे तात्पर्यनि-
श्चयान्न ध्यानार्थता, अतस्तल्लिङ्गबलाद्रूढिं बाधित्वा योगवृत्तिर्ग्राह्येति
सिद्धान्तयति ॥ एवमित्यादिना ॥ १० ॥ अकाशंभूतं कृत्वा शङ्कते ।

तेर्ब्रह्मत्वप्रतिपत्तिरिति, अत उत्तरं पठति ॥

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा चाम्बरान्तधृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म,
^{उक्तं गुरुं विप्रमन्त्रं प्रशासनं ३५५ ॥}
 कस्मात् ? प्रशासनात् । प्रशासनं हीह श्रूयते
 “एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गौर्गि सूर्याचन्द्रम-
 सौ विधृतौ तिष्ठत” इत्यादि । प्रशासनं च पा-
 रमेश्वरं कर्म नाचेतनस्य प्रशासनं सम्भवति ।
 न त्वचेतनानां घटादिकारणानां मृदादीनां घ-
 टादिविषयं प्रशासनमस्ति ॥ ११ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च कारणात् ब्रह्मैवाक्षर-
 शब्दवाच्यं, तस्यैवाम्बरान्तधृतिः कर्म नान्यस्य
 कस्यचित् । किमिदमन्यभावव्यावृत्तेरिति । अ-
 न्यस्य भावोऽन्यभावस्तस्माद्व्यावृत्तिरन्यभाव-

स्यादेतदिति । चेतनकर्तृकशिक्षाया अत्र श्रुतेर्मैवमित्याह ॥ सा चे-
 ति ॥ सूत्रं व्याचष्टे ॥ सा चेति ॥ चकार आकाशस्य भूतत्व-
 निरासार्थः । भूताकाशस्य कार्यान्तःपातिना श्रुतसर्वकार्याश्रयत्वा-
 योगात् अव्याकृतमज्ञानमेवाकाशः प्रधानशब्दित इति तदाश्रयत्वा-
 चाक्षरं न प्रधानमित्यर्थः । विधृतौ विषयत्वेन धृतौ ॥ ११ ॥

प्रश्नपूर्वकं सूत्रं व्याकरोति ॥ किमिदमिति ॥ घटत्वात् व्या-
 वृत्तिरिति भ्रान्तिं निरस्यति ॥ एतदिति ॥ अम्बरान्तस्याधारमक्षरं श्रु-

व्यावृत्तिरिति । एतदुक्तं भवति 'यदन्यद्ब्रह्मणोऽक्षरशब्दवाच्यमिहाशङ्क्यते तद्वादिदमम्बरान्तविधारणमक्षरं व्यावर्तयति श्रुतिः, "तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टुं अश्रुतं श्रोतुं अमृतं मन्तुं अविज्ञातं विज्ञात्रि" ति । तत्रादृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्यापि सम्भवति, द्रष्टृत्वादिव्यपदेशस्तु न तस्य सम्भवत्यचेतनत्वात्, तथा "नान्यदतोऽस्ति द्रष्टुं नान्यदतोऽस्ति श्रोतुं नान्यदतोऽस्ति मन्तुं नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रि" त्यात्मभेदप्रतिषेधात् न शारीरस्याप्युपाधिमतोऽक्षरशब्दवाच्यत्वं, "अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमन" इति चोपाधिमत्ताप्रतिषेधात् । न हि निरुपाधिकः शारीरो नाम भवति । तस्मात् परमेव ब्रह्माक्षरमिति निश्चयः ॥ १२ ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥

"एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्गातिरचेतनत्वाद्वावर्तयतीत्यर्थः । जीवनिरासपरत्वेनापि सूत्रं योजयति ॥ तथेति ॥ अन्यभावो भेदः तन्निषेधादिति सूत्रार्थः । तर्हि शोधितो जीव एवाक्षरं न पर इत्यत आह ॥ न हीति ॥ शोधिते जीवत्वं नास्तीत्यर्थः । तस्माद्गार्गिब्राह्मणं निर्गुणाक्षरे समन्वितमिति सिद्धम् ॥ १२ ॥

रस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेती”ति
 प्रकृत्य श्रूयते “यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनै-
 वाक्षेरणं परं पुरुषमभिध्यायीति” ति । किमास्मि-
 न् वाक्ये परं ब्रह्माभिध्यातव्यमुपदिश्यते आ-
 होस्विदपरमि “त्येतेनैवायतनेन परमपरं चैक-
 तरमन्वेती” ति प्रकृतत्वात् संशयः । तत्रापरमि-

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ प्रश्नोपनिषदमुदाहरति ॥ एतदि-
 ति ॥ पिप्पलादो गुरुः सत्यकामेन पृष्ठो ब्रूते, हे सत्यकाम परं निर्गुणम-
 परं सगुणं त्वब्रह्मतदेव योऽयमोङ्कारः, स हि प्रतिमेव विष्णोस्तस्य
 प्रतीकस्तस्मात् प्रणवं ब्रह्मात्मना विद्वानेतेनैवोङ्कारध्यानेनायतनेन
 प्राप्तिसाधनेन यथाध्यानं परमपरं चान्वेति प्राप्नोतीति प्रकृत्य मध्ये-
 एकमात्रद्विमात्रोङ्कारयोर्ध्यानमुक्त्वा ब्रवीति ॥ यः पुनरिति ॥ इत्थ-
 म्भावे तृतीया ब्रह्मोङ्कारयोरभेदोपक्रमात् । यो हकारादिमात्रात्र-
 ये एकस्या मात्राया अकारस्य ऋष्यादिकं जाग्रदादिविभूतिं च जा-
 नाति तेन सम्यक् ज्ञाता एकमात्रा यस्योङ्कारस्य स एकमात्रः । एवं
 मात्राद्वयस्य सम्यग्विभूतिज्ञाने द्विमात्रस्तथा त्रिमात्रः । इतमोङ्कारं पु-
 रुषं योऽभिध्यायीत स अकारविभूतित्वेन ध्यातैः सामभिः सूर्यद्वारा
 ब्रह्मलोकं गत्वा परमात्मानं पुरुषं ईक्षत इत्यर्थः । संशयं तद्बीजं चा-
 ह ॥ किमित्यादिना । अस्मिन् त्रिमात्रवाक्य इत्यर्थः । पूर्वत्र पू-
 र्वपक्षत्वेनोक्ते अकारे बुद्धिस्थं ध्यातव्यं निश्चीयत इति प्रसङ्गसङ्ग-
 तिः । यद्वा पूर्वत्र वर्णे रूढस्याक्षरशब्दस्य लिङ्गात् ब्रह्माणि वृत्तिरूपा
 तद्वदत्रापि ब्रह्मलोकप्राप्तिलिङ्गात् परशब्दस्य हिरण्यगर्भे वृत्तिरिति

१ त्रिमात्रेणेति तृतीया । २ प्रश्नोपनिषदि पञ्चमप्रश्ने एतद्वै तत्सत्यकामपरं चापरं च-
 ब्रह्मपदोकार इत्येवमभेदोपक्रम इति ध्येयम् ।

दं ब्रह्मेति प्राप्तं, कस्मात्? “सं तेजसि सूर्ये^१ सम्पन्नः, स सामंभिरुन्नीयते ब्रह्मलोक” मिति च तद्विदो देशपरिच्छिन्नस्य फलस्योच्यमानत्वात् । न हि परब्रह्मविदेशपरिच्छिन्नं फलमश्रुवीतेति युक्तं, सर्वगतत्वात् परस्य ब्रह्मणः । नन्वपरब्रह्मपरिग्रहे परं पुरुषमिति विशेषणं नोपपद्यते, नैष दोषः, पिण्डापेक्षया प्राणस्य परत्वोपपत्तेः, इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते । परमेव ब्रह्मेहाभिध्यातव्यमुपदिश्यते, कस्मात्? “ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्” । ईक्षतिर्दर्शनं दर्शनं व्याप्यमीक्षतिकर्म, ईक्षतिकर्मत्वेनास्याभिध्यातव्यस्य पुरुषस्य वा-

दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति ॥ तत्रापरमिति । कार्यपरब्रह्मणोरुपास्तिरुभयत्र फलम् । स उपासकः । सूर्ये सम्पन्नः प्रविष्टः । ननु वसुदान ईश्वर इति ध्यानात् विन्दते वस्वित्वल्पमपि फलं ब्रह्मोपासकस्य श्रुतमित्यत आह ॥ नहीति ॥ अन्यत्र तथात्वेऽपि अत्र परवित् परमपरविदपरमन्वेतीत्युपक्रमात् परविदोऽपरप्राप्तिरयुक्ता उपक्रमविरोधात् । न चात्र परप्राप्तिरेवोक्तेति वाच्यं, परस्य सर्वगतत्वात् । अत्रैव प्राप्तिसम्भवेन सूर्यद्वारा गतिवैयर्थ्यात् । तस्मात् उपक्रमानुगृहीतादपरप्राप्तिरूपाह्लिङ्गात् परं पुरुषमिति परश्रुतिर्बाध्येत्यर्थः । परश्रुतेर्गतिं पृच्छति ॥ नन्विति ॥ पिण्डः स्थूलो विराट् तदपेक्षया सूत्रस्य परत्वमिति समाध्यर्थः सूत्रे सशब्द ईश्वरपर इति प्रतिज्ञातत्वेन तं व्याचष्टे ॥ परमेवेति ॥ स उपासक एतस्माद्विरण्यग-

१ कार्यब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्योपास्तिः पूर्वपक्षे फलं परब्रह्मण उपास्तिः सिद्धान्ते फलमिति त्रिवेकः ।

क्यशेषे व्यपदेशो भवति, “स एतस्माज्जीवघ-
 नात् परात् परं पुरुषं पुरिशयं ईक्षते” इति । त-
 त्राभिध्यायतेरेतथाभूतमपि वस्तु कर्म भवति ।
 मनोरथकल्पितस्यापि अभिध्यायतिकर्मत्वात् ।
 ईक्षतेस्तु तथाभूतमेव वस्तु लोके कर्म दृष्टमि-
 त्यतः परमात्मैवायं सम्यग्दर्शनविषयभूत ईक्ष-
 तिकर्मत्वेन व्यपदिष्ट इति गम्यते । स एव चेह
 परपुरुषशब्दाभ्यामभिध्यातव्यः प्रत्यभिज्ञाय-
 ते । नन्वभिध्याने पर पुरुष उक्त ईक्षणे तु परा-
 त्परः कथमितर इतरत्र प्रत्यभिज्ञायते इति, अ-
 त्रोच्यते । परपुरुषशब्दो तावदुभयत्र साधारणौ ।
 न चात्र जीवघनशब्देन प्रकृतोऽभिध्यातव्यः

र्भात् परं पुरुषं ब्रह्माहमितीक्षत इत्यर्थः । नन्वीक्षणविषयोऽप्य-
 परोऽस्तु तत्राह ॥ तत्राभिध्यायतेरिति ॥ नन्वीक्षणं प्रमात्वादि-
 षयसत्यतामपेक्षत इति भवतु सत्यः पर ईक्षणीयः, ध्यातव्यस्त्वस-
 त्योऽपरः किं न स्यादित्यत आह ॥ स एवेति ॥ श्रुतिभ्यां प्रत्यभि-
 ज्ञानात् स एवायमिति सौत्रः सशब्दो व्याख्यातः । अत्रैवं सूत्रयोजना,
 ॐकारे यो ध्येयः स पर एवात्मा वाक्यशेषे ईक्षणीयत्वोक्तेः, अत्र च
 श्रुतिप्रत्यभिज्ञानात् स एवायमिति । ननु शब्दभेदात् न प्रत्यभिज्ञेति
 शङ्कते ॥ न न्विति ॥ परात् पर इति शब्दभेदं अङ्गीकृत्य श्रुति-
 भ्यामुक्तप्रत्यभिज्ञाया अविरोधमाह ॥ अत्रेति ॥ नन्वेतस्माज्जी-
 वघनात् परादित्येतत्पदेनोपक्रान्तध्यातव्यपरामर्शादीक्षणीयः परात्मा
 ध्येयादन्य इत्यत आह ॥ न चात्रेति ॥ ध्यानस्य तत्फलेक्षणस्य च लो-

परः पुरुषः परामृश्यते^{अ० १ । पा० ३।} येन तस्मात् परात्परोऽ-
यमीक्षितव्यः पुरुषोऽन्यः स्यात् । कस्तर्हि,
जीवघन इत्युच्यते^{अ० १ । पा० ३।} घनो मूर्तिर्जीवलक्षणो घ-
नो जीवघनः सैन्धवखिल्यवत्^{अ० १ । पा० ३।} यः परमात्मनो
जीवरूपः खिल्यभाव उपाधिकृतः^{अ० १ । पा० ३।} परश्च विष-
येन्द्रियेभ्यः^{अ० १ । पा० ३।} सोऽत्र जीवघन इति । अपर आह
“सं सामभिरुन्नीयते^{अ० १ । पा० ३।} ब्रह्मलोकमि”^{अ० १ । पा० ३।}ति अतीता-
नन्तरवाक्यनिर्दिष्टो यो ब्रह्मलोकः परश्च लोका-
न्तरेभ्यः सोऽत्र जीवघन इत्युच्यते । जीवानां हि
सर्वेषां करणपरिवृतानां सर्वकरणात्मनि हिर-
ण्यगंर्भे ब्रह्मलोकनिवासिनि^{अ० १ । पा० ३।} सङ्घातोपपत्तेर्भ-
वति ब्रह्मलोको जीवघनः, तस्मात् परो यः पर-
मात्मेक्षणकर्मभूतः^{अ० १ । पा० ३।} स एवाभिध्यानऽपि कर्मभू-

के समानविषयत्वाद्ध्येय एवेक्षणीयः । एवं चोपक्रमोपसंहारयोरैकवा-
क्यता भवतीति भावः । “स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जी-
वघनादित्येतत्पदेन सन्निहिततरो ब्रह्मलोकस्वामी परामृश्यत इति प्र-
श्न पूर्वकं व्याचष्टे ॥ कस्तर्हीत्यादिना ॥ ‘मूर्तौ घनः’ (३ । ३ । ७७)
इति सूत्रादिति भावः । सैन्धवखिल्यो^{अ० १ । पा० ३।} लवणापिण्डः^{अ० १ । पा० ३।} खिल्यवदल्पो
भावः परिच्छेदो यस्य स खिल्यभावः । एतत्पदेन ब्रह्मलोको वा परा-
मृश्यते इत्याह ॥ अपर इति ॥ जीवघनशब्दस्य ब्रह्मलोके लक्षणां
दर्शयति । जीवानां हीति ॥ व्यष्टिकरणाभिमानिनां जीवानां घनः
सङ्घातो यस्मिन् सर्वकरणाभिमानिनि स जीवघनः तत्स्वामिक-
त्वात् परम्परासम्बन्धेन लोको लक्ष्य इत्यर्थः । तस्मात् परः सर्वलो-

त इति गम्यते । परं पुरुषमिति च विशेषणं पर-
 मात्मपरिग्रह एवावकल्पते । परो हि पुरुषः पर-
 मात्मैव भवति यस्मात् परं किञ्चिदन्यन्नास्ति,
 “पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परागति-
 रि”ति च श्रुत्यन्तरात् । परं चापरं च ब्रह्म य-
 दोद्गार इति च विभज्यान्तरमोद्गारेण परं पुरुष-
 मभिध्यातव्यं ब्रुवन् परमेव ब्रह्म परं पुरुषं ग-
 मयति । “यथा पादोदरस्त्वचो विनिर्मुच्यते एवं
 ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्त” इति पाप्मविनिर्मु-
 कफलवचनं परमात्मानमिहाभिध्यातव्यं सूचय-
 ति । अत्र यदुक्तं परमात्माभिध्यायिनो न देश-
 परिच्छिन्नं फलं युज्यत इति, अत्रोच्यते । त्रिमा-
 त्रेणोद्गारेणालम्बनेन परमात्मानमभिध्यायतः
 फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिः क्रमेण च सम्यग्दर्शनोत्प-

कातीतः शुद्ध इत्यर्थः । परपुरुषशब्दस्य परमात्मानि मुख्यत्वाच्च स
 एव ध्येय इत्याह ॥ परमिति ॥ यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित् स
 एव मुख्यः परः न तु पिण्डात् परः सूत्रात्मेत्यर्थः । किञ्च परशब्देनो-
 पक्रमे निश्चितं ब्रह्मैवात्र वाक्यशेषे ध्यातव्यमित्याह ॥ परं चापरं चेति ॥
 पापनिवृत्तिलिङ्गाच्चेत्याह ॥ यथेति ॥ पादोदरैः सर्पः । ॐकारे पर-
 ब्रह्मोपासनया सूर्यद्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा परब्रह्मेक्षित्वा तदेव शा-
 न्तमभयं प्राप्नोतीत्यविरोधमाह ॥ अत्रोच्यत इति ॥ एवमेकवाक्य-
 तासमर्थनप्रकरणानुगृहीतपरपुरुषश्रुतिभ्यां परब्रह्मप्रत्यभिज्ञया ब्रह्म-

तिरिति क्रममुक्त्यभिप्रायमेतद्भविष्यतीत्यदोषः १३

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

“अथ यदिदमस्मिन् ^{सोद}ब्रह्मपुरे ^५दहरं पुण्डरी-
कं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यद-
^{भविष्य}न्तस्तदन्वेष्टव्यं, तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्” इ-
त्यादि वाक्यं समाम्नायते । तत्र योऽयं दहरे ह-
ृदयपुण्डरीके दहर आकाशः श्रुतः स किम्भूता-
काशोऽथ विज्ञानात्माथ वा परमात्मेति संश-
य्यते । कुतः संशयः, आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्या-
म्, आकाशशब्दो ह्ययं भूताकाशे परस्मिञ्श्च
ब्रह्मणि प्रयुज्यमानो दृश्यते । तत्र किम्भूताका-
श एव दहरः स्यात् किं वा पर इति संशयः । त-
था ब्रह्मपुरमिति किं जीवोऽत्र ब्रह्मनामा तस्येदं

लोकप्राप्तिलिङ्गं बाधित्वा वाक्यं प्रणवध्येये ब्रह्मणि समन्वितमि-
ति सिद्धम् ॥ १३ ॥

॥ दहर उत्तरेभ्यः । छान्दोग्यमुदाहरति ॥ अथेति ॥ भूमविद्या-
नन्तरं दहरविद्याप्रारम्भार्थोऽथशब्दः । ब्रह्मणोऽभिव्यक्तिस्थानत्वात्
ब्रह्मपुरं शरीरं अस्मिन् यत् प्रसिद्धं दहरमल्पं हृत्पद्मं तस्मिन् हृद-
ये यदन्तराकाशशब्दितं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यं विचार्य ज्ञेयमित्यर्थः । अ-
त्राकाशो जिज्ञास्यस्तदन्तःस्थं वेति प्रथमं संशयः कल्प्यः । तत्र य-
थाकाशस्तदा संशयद्वयम् । तत्राकाशशब्दादेकं संशयमुक्त्वा ब्रह्मपु-
रशब्दात् संशयान्तरमाह ॥ तथा ब्रह्मपुरमितीति ॥ अत्र शब्दे जी-

पुरं शरीरं ब्रह्मपुरमैथ वा परस्यैव ब्रह्मणः पु-
 रं ब्रह्मपुरमिति । तत्र जीवस्य परस्य वान्यतरस्य
 परस्वामिनो दहराकाशत्वे संशयः । तत्राकाश-
 शब्दस्य भूताकाशे रूढत्वाद्भूताकाश एव दह-
 रशब्द इति प्राप्तं, तस्य च दहरायतनापेक्षया दह-
 रत्वं, “यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्त-
 र्हृदयआकाश” इति च बाह्याभ्यन्तरभावकृत-
 भेदस्योपमानोपमेयभावो द्यावापृथिव्यादि च
 तस्मिन्नन्तःसमाहितमेव काशात्मनाकाशस्यैक-

वस्य ब्रह्मणो वा पुरमिति संशयः । तत्र तस्मिन् संशये सतीति यो-
 जना । परपुरुषशब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यत्वात् ब्रह्म ध्येयमित्युक्तं । तथे-
 हाप्याकाशपदस्य भूताकाशे रूढत्वाद्भूताकाशो ध्येय इति दृष्टान्तेन
 पूर्वपक्षयति ॥ तत्राकाशेत्यादिना ॥ दहरवाक्यस्यानन्तरं प्रजापति-
 वाक्यस्य च सगुणे निर्गुणे च समन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसङ्गतयः । पू-
 र्वपक्षे भूताकाशाद्युपास्तिः सिद्धान्ते सगुणब्रह्मोपास्त्या निर्गुणधीरि-
 ति फलभेदः । न चा“काशस्तलिङ्गादि”त्यनेनास्य पुनरुक्तता श-
 ङ्कनीया । अत्र तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमित्याकाशान्तस्थस्यान्वेष्टव्य-
 त्वादिलिङ्गान्वयेन दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे स्पष्टलिङ्गाभावात् । ननु भू-
 ताकाशस्याल्पत्वं कथमेकस्योपमानत्वम् उपमेयत्वं च कथं “उभे अ-
 स्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्चे”त्यादिना
 श्रुतसर्वाश्रयत्वं च कथमित्याशङ्क्य क्रमेण परिहरति ॥ तस्येत्या-
 दिना ॥ हृदयापेक्षया अल्पत्वं ध्यानार्थं कल्पितभेदात् सादृश्यं,
 स्वत एकत्वात् सर्वाश्रयत्वमित्यर्थः । नन्वे“ष आत्मे”त्यात्मशब्दो भूते

त्वात् । अथ वा जीवो दहर इति प्राप्तं ब्रह्मपु-
 रशब्दात्, जीवस्य हीदं पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुर-
 मित्युच्यते । तस्य ^{जीवस्य} स्वकर्मणोपार्जितत्वात् । भ-
 क्त्या च तस्य ^{जीवस्य} ब्रह्मशब्दवाच्यत्वम् । न हि पर-
 स्य ब्रह्मणः शरीरेण स्वस्वामिभावः सम्ब-
 न्धोऽस्ति । तत्र पुरस्वामिनः पुरैकदेशेऽवस्थानं
 दृष्टं यथा राज्ञः, मनउपाधिकश्च जीवो मनश्च
 प्रायेण हृदये प्रतिष्ठितमित्यतो जीवस्यैवेदं ह-
 दयान्तरवस्थानं स्यात् । दहरत्वमपि ^{जीवस्य} तस्यैवा-
 राग्रोपमितत्वादवकल्पते । आकाशोपमितत्वादि
 च ब्रह्माभेदविवक्षया भविष्यति । न चात्र दह-

न युक्त इत्यरुचेराह ॥ अथ वेति ॥ भक्त्येति चैतन्न्यगुणयोगेनेत्यर्थः ।
 मुख्यं ब्रह्म गृह्यतामित्यत आह ॥ न हीति ॥ अस्तु पुरस्वामी जी-
 वो हृदयस्थाकाशस्तु ब्रह्मेत्यत आह ॥ तत्रेति ॥ पुरस्वामिन एव
 तदन्तःस्थत्वसम्भवात् नान्यापेक्षेत्यर्थः । व्यापिनोऽन्तःस्थत्वं कथ-
 मित्यत आह ॥ मन इति ॥ आकाशपदेन दहरमनुकृष्योक्तोपमा-
 दिकं ब्रह्माभेदविवक्षया भविष्यतीत्याह ॥ आकाशेति ॥ ननु जीव-
 स्याकाशपदार्थत्वमयुक्तमित्याशङ्क्य तर्हि भूताकाश एव दहरोस्तु
 तस्मिन्नन्तःस्थं किञ्चिद्वचेयमिति पक्षान्तरमाह ॥ न चात्रेति ॥ प-
 रमन्तःस्थं वस्तु, तद्विशेषणत्वेनाधारत्वेन दहराकाशस्य तच्छब्देनोपा-
 दानादित्यर्थः । यद्वा अन्वेष्यत्वादिलिङ्गात् दहरस्य ब्रह्मत्वनिश्चयादा-
 काशस्तल्लिङ्गा इत्यनेन गतार्थत्वमिति शङ्कात्र निरसनीया, अन्वेष्य-

रस्याकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च
 श्रूयते, तस्मिन् यदन्तरिति परविशेषणत्वे-
 नोपादानादिति, अत उत्तरं ब्रूमः । परमेश्वर ए-
 व दहराकाशो भवितुमर्हति, न भूताकाशो जी-
 वो वा । कस्मादुत्तरेभ्यो वाक्यशेषगतेभ्यो हे-
 तुभ्यः । तथा हि अन्वेष्टव्यतया अभिहितस्य
 दहराकाशस्य “तं^१ चेद्ब्रूयुरि”त्युपक्रम्य “किं तद-
 त्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वा विजिज्ञासितव्यम्”
 इत्येवमाक्षेपपूर्वकं प्रतिसमाधानवचनं भवति
 “स ब्रूयाद् यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽ-
 न्तर्हृदयं आकाश उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी
 अन्तरेव समाहिते” इत्यादि । तत्र पुण्डरीकद-
 हरत्वेन प्राप्तदहरत्वस्याकाशस्य प्रसिद्धाका-
 शौपम्येन दहरत्वं निवर्तयन् भूताकाशत्वं दह
 रस्याकाशस्य निवर्तयंतीति गम्यते । यद्यप्या-

त्वादेः परविशेषणत्वेन ग्रहणात् दहरस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गं नास्तीत्यर्थः । अप-
 हतपाप्मत्वादिलिङ्गोपेतात्मश्रुत्या केवलाकाशश्रुतिर्बाध्येति सिद्धान्त-
 यति ॥ परमेश्वर इत्यादिना ॥ आकाशस्याक्षेपपूर्वकमिति सम्बन्धः । त-
 माचार्यं प्रति यदि ब्रूयुः हृदयमेव तावदल्पं तत्रत्याकाशोऽल्पतरः, किं
 तदत्राल्पे विद्यते, यद्विचार्य ज्ञेयमिति, तदा स आचार्यो ब्रूयादाकाश-
 स्याल्पतानिवृत्तिमित्यर्थः । वाक्यस्य तात्पर्यमाह ॥ तत्रेति ॥ निवर्तय-
 ति आचार्य इति शेषः । नन्वाकाशशब्देन रूढ्या भूताकाशस्य भा-

काशशब्दो भूताकाशे रूढस्तथापि तेनैव त-
 स्योपमा नोपपद्यत इति भूताकाशशङ्का निव-
 र्तिता भवति । नन्वेकस्याप्याकाशस्य बाह्या-
 भ्यन्तरत्वकल्पितेन भेदेनोपमानोपमेयभावः
 सम्भवतीत्युक्तम् ।-नैवं सम्भवति ।-अगति-
 कां हीयं गतिर्यत् काल्पनिकभेदाश्रयण-
 म् । अपि च कल्पयित्वा भेदमुपमानोपमेयभा-
 वं वर्णयतः^१ परिच्छिन्नत्वादभ्यन्तराकाशस्य न
 बाह्याकाशपरिमाणत्वमुपपद्येत । ननु परमेश्वर-
 स्यापि “ज्यायानाकाशादि”^२ति श्रुत्यन्तरान्नै-
 वाकाशपरिमाणत्वंमुपपद्येत, नैष दोषः,^३ पुण्ड-

नात् कथं तन्निवृत्तिरित्याशङ्क्याह ॥ यद्यपीति ॥ ननु “रामरावणयोर्युद्धं
 रामरावणयोरिवे”त्यभेदेऽप्युपमा दृष्टेति चेत्, न, अभेदे सादृश्यस्यान-
 न्वयेन युद्धस्य निरुपमत्वे तात्पर्यात् अयमनन्वयालङ्कार इति काव्य-
 विदः । पूर्वोक्तमनूय निरस्यति ॥ नन्वित्यादिना ॥ “सीताश्लिष्ट
 इवाभाति कोदण्डप्रभया युत” इत्यादौ प्रभायोगसीताश्लेषरूपवि-
 शेषणभेदाद् भेदाश्रयणमेकस्यैव श्रीरामस्योपमानोपमेयभावसि-
 द्धयर्थमगत्या कृतमित्यनुदाहरणं द्रष्टव्यं नैवमत्राश्रयणं युक्तं वाक्य-
 स्याल्पत्वनिवृत्तिपरत्वेन गतिसद्भावात् । किंच हार्दाकाशस्यान्तर-
 त्वात्यागे अल्पत्वेन व्यापकबाह्याकाशसादृश्यं न युक्तमित्याह ॥ अपि
 चेति ॥ आन्तरत्वत्यागे तु अत्यन्ताभेदान्न सादृश्यमितिभावः ।
 ननु हार्दाकाशस्याल्पत्वनिवृत्तौ तार्वच्चे च तात्पर्यं किं न स्यादि

रीकवेष्टनप्राप्तदहरत्वनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य, न
 तावत्त्वप्रतिपादनपरत्वम् । उभयैप्रतिपादने हि
 वाक्यं भिद्येत । न च कल्पितभेदे पुण्डरीकवेष्टि-
 ते आकाशैकदेशे द्यावापृथिव्यादीनामन्तः स-
 माधानमुपपद्यते । “एष आत्मापहतपाप्मा वि-
 जरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः स-
 त्यकामः सत्यसङ्कल्पः” इति चात्मत्वापहत-
 पाप्मत्वादयश्च गुणा न भूताकाशे सम्भवन्ति ।
 यद्यप्यात्मशब्दो जीवे सम्भवति तथापीतरेभ्यः
 कारणेश्यो जीवाशङ्कापि निवर्तिता भवति । न-
 ह्युपाधिपरिच्छिन्नस्यारागोपमितस्य जीवस्य
 पुण्डरीकवेष्टनकृतं दहरत्वं शक्यं निवर्तयितुं ब्र-
 ह्माभेदविवक्षया जीवस्य सर्वगतत्वादिविवक्ष्येत
 इति चेत् यदात्मतया जीवस्य सर्वगतत्वादिविव-
 क्ष्येत तस्यैव ब्रह्मणः साक्षात् सर्वगतत्वादि वि-
 वक्ष्यतामिति युक्तम् । यदप्युक्तं ब्रह्मपुरमिति
 जीवेन पुरस्योपलक्षितत्वाद्वाज्ञ इव जीवस्यैवेदं

त्यत आह ॥ उभयेति ॥ अतोऽल्पत्वनिवृत्तावेव तौत्पर्यमिति भा-
 वः । एवमाकाशोपमितत्वादहराकाशो न भूतमित्युक्तं सर्वाश्रयत्वा-
 दिलिङ्गेभ्यश्च तथेत्याह ॥ न चेत्यादिना । विगता विजिघत्सा ज-
 ग्धुमिच्छा यस्य सोऽयं विजिघत्सः बुभूक्षाशून्य इत्यर्थः । प्रथमश्रु-
 तब्रह्मशब्देन तत्सापेक्षचरमश्रुतषष्ठीविभक्त्यर्थः सम्बन्धो नेयः न

पुरस्वामिनः पुरैकदेशवर्तित्वमस्त्वित्यत्र ब्रूमः ।
 परस्यैवेदं ब्रह्मणः पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्य-
 ते ब्रह्मशब्दस्य तस्मिन् मुख्यत्वात् । तस्यो-
 प्यस्ति पुरेणानेन सम्बन्ध उपलब्ध्यधिष्ठान-
 त्वात् ।-“ स एतस्माज्जीवघनात् परात् परं पु-
 रिशयं पुरुषमीक्षते,” “ स वा अयं पुरुषः सर्वा-
 सु पूर्णं पुरिशय” इत्यादिश्रुतिभ्यः । अथ वा
 जीवपुरे एवास्मिन् ब्रह्मं सन्निहितमुपलक्ष्यते ।
 यथा शालग्रामे विष्णुः सन्निहित इति तद्वत् ।
 तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र
 पुण्यचितो लोकः क्षीयते” इति च कर्मणामिन्त-

तु ब्रह्मणः पुरमिति षष्ठ्यर्थः स्वस्वामिभावो ग्राह्यः । निरपेक्षेण तत्सा-
 पेक्षं बाध्यमिति न्यायादित्याह ॥ अत्र ब्रूम इति ॥ शरीरस्य ब्रह्म-
 णा तदुपलब्धिस्थानत्वरूपे सम्बन्धे मानमाह ॥ स इति ॥ पूर्णं
 शरीरेषु, पुरि हृदये शय इति पुरुष इत्यन्वयः । ननु ब्रह्मशब्दस्य जी-
 वेऽप्यन्नादिना शरीरवृद्धिहेतौ मुख्यत्वान्न षष्ठ्यर्थः कथं चिन्नेय इत्य-
 त आह ॥ अथ वेति ॥ बृहयति देहमिति ब्रह्म जीवः तत्स्वामिके पु-
 रे, हृदयं ब्रह्मवेश्म भवतु राजपुरे मैत्रसद्वदित्यर्थः । अनन्तफल-
 लिङ्गादपि दहरः परमात्मेत्याह ॥ तद्यथेति ॥ अथ कर्मफलाद्वैराग्या-
 नन्तरमिह जीवदृशायामात्मानं दहरं तदाश्रितांश्च सत्यकामादिगु-
 णान् आचार्योपदेशमनुविद्य ध्यानेनानुभूय ये परलोकं गच्छन्ति तेषां-
 सर्वलोकेष्वनन्तमैश्वर्यं स्वेच्छया संचलनादिकं भवतीत्यर्थः । दहरे
 उक्तलिङ्गान्यन्यथासिद्धानि तेषां तदन्तःस्थगुणत्वादित्युक्तं स्मारयि-

वत्फलत्वेमुक्त्वा “अथ य इहात्मानमनुविद्य ब्र-
जन्त्येतांश्च सत्यान् कामान् तेषां सर्वेषु लोके-
षु कामचारो भवती”ति प्रकृतदहराकाशवि-
ज्ञानस्यानित्तफलत्वं वदन् परात्मत्वमस्य सूच-
यति । यदप्येतदुक्तं न दहरस्याकाशस्यान्वे-
ष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रुतं परविशेष-
णत्वेनोपादानादित्यत्र ब्रूमः । यद्याकाशो नान्वे-
ष्टव्यत्वेनोक्तः स्यात् “यावान् वा अयमा-
काशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाश” इत्याद्या-
काशस्वरूपप्रदर्शनं नोपयुज्येत । नन्वेतद-
प्यन्तर्वर्तिवस्तु सद्भावदर्शनायैव प्रदर्श्यते^१ “तं-
चेद् ब्रूयुः, यदिदमास्मिन् ब्रह्मपुरे^२ दहरं पु-
ण्डरीकं^३ वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः” किं-
तदत्र विद्यते^४ यदन्वेष्टव्यं यद्वा विजिज्ञासित-
व्यमि^५”त्याक्षिप्य परिहारावसरे आकाशोप-
म्योपक्रमेण^६ द्यावापृथिव्यादीनामन्तःसमाहि-
तत्वदर्शनात्^७ नैतदेवम् । एवं हि सति यदन्तः

त्वा दूषयति ॥ यदपीत्यादिना ॥ उत्तरत्राकाशस्य स्वरूपप्रतिपादनान्यथानुपपत्त्या पूर्वं तस्यान्वेष्यत्वादिकमित्यत्रान्यथोपपत्तिं शङ्कते ॥ नन्विति ॥ एतदाकाशस्वरूपं आक्षेपबीजमाकाशस्याल्पत्वमुपमया निरस्यान्तःस्थवस्तूक्तेः तदन्तःस्थमेव ध्येयमित्यर्थः । तर्हि जगदेव ध्येयं स्यादित्याह ॥ नैतदेवमिति ॥ अस्तु को दोषस्तत्राह

समाहितं द्यावापृथिव्यादि^{जिज्ञासा} तदन्वेष्टव्यं विजिज्ञा-
 सितव्यं चोक्तं स्यात् । तत्र^{दर्शयाम्} वाक्यशेषो नोपपद्ये-
 त । “अस्मिन्^{दर्शयाम्} कामाः समाहिताः एष आत्माप-
 हतपाप्मा” इति हि प्रकृतं द्यावापृथिव्यादिसमा-
 धानाधारमाकाशमाकृष्या^{दर्शयाम्} “थ ‘य’ इहात्मानम-
 नुविद्य^{दर्शयाम्} ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामानि”ति स-
 मुच्चयार्थेन च शब्देनात्मानं च कामाधारमाश्रि-
 तांश्च कामान् विज्ञेयान् वाक्यशेषो दर्शयति ।
 तस्माद्वाक्योपक्रमेऽपि दहर एवाकाशो हृदयपु-
 ण्डरीकाधिष्ठानः सहान्तिः स्थैः समाहितैः पृथि-
 व्यादिभिः सत्यैश्च कामैः विज्ञेये उक्त इति ग-
 म्यते । स चोक्तेभ्यो हेतुभ्यः परमेश्वर इति ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च^{आत्मा} १५
 दहरः परमेश्वर उत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तम् ।

॥ तत्रेति । सर्वनामभ्यां दहराकाशमाकृष्यात्मत्वादिगुणानुक्त्वा गुणैः
 सह तस्यैव ध्येयत्वं वाक्यशेषो ब्रूते, तद्विरोध इत्यर्थः । ‘तस्मिन् यद-
 न्तरि’ति तत्पदेन व्यवहितमपि हृदयं योग्यतया ग्राह्यमित्याह ॥ त-
 स्मादिति ॥ यद्वा आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदुभयमन्वेष्टव्यमिति
 योजनां सूचयति ॥ सहान्तः स्थैरिति ॥ १४ ॥

दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे हेत्वन्तरमाह ॥ गतीति ॥ प्रजा जीवा एतं ह-
 दयस्थं दहरं ब्रह्मस्वरूपं लोकमहरहः प्रत्यहं स्वापि^{स्वप्ने} गच्छन्त्यस्तदात्मना
 स्थिता अप्यनृताज्ञानेनावृतास्तं न जानन्ति अतः पुनरुत्तिष्ठन्तीत्यर्थः ।

त एवोत्तरे हेतवे इदानीं प्रपञ्चयन्ते । इतश्च पर-
 मेश्वर एव दहरो यस्मात् दहरवाक्यशेषे परमे-
 श्वरस्यैव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ भवतः । “इ-
 माः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं
 न विन्दन्ती”ति, तत्र प्रकृतं दहरं ब्रह्मलोकशब्दे-
 नाभिधाय तद्विषया गतिः प्रजाशब्दवाच्यानां
 जीवानां अभिधीयमाना दहरस्य ब्रह्मतां ग-
 मयति । तथा दहरहर्जीवानां सुषुप्त्यवस्थायां
 ब्रह्मविषयं गमनं दृष्टं श्रुत्यन्तरे “सता सोम्य तदा
 सम्पन्नो भवती”त्येवमादौ । लोकेऽपि किल गाढं
 सुषुप्तमाचक्षते ‘ब्रह्मीभूतो ब्रह्मतां गत’ इति । त-
 था ब्रह्मलोकशब्दोऽपि प्रकृते दहरे प्रयुज्यमानो
 जीवभूताकाशाशङ्कुं निवर्तयन् ब्रह्मतामस्य ग-
 मयति । ननु कमलासनलोकमपि ब्रह्मलोकशब्दो
 गमयेत्, गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोक इति षष्ठी-

नन्वेतत्पदपरामृष्टदहरस्य स्वापे जीवगम्यत्वेऽपि ब्रह्मत्वे किमायातमि-
 त्याशङ्क्य तथा हि दृष्टमिति व्याचष्टे ॥ तथा हीति ॥ लोकेऽपि दृष्टमित्य
 र्थान्तरमाह ॥ लोकेऽपीति ॥ गतिलिङ्गं व्याख्याय शब्दं व्याचष्टे ॥ तथेति ॥
 जीवभूताकाशयोर्ब्रह्मलोकशब्दस्याप्रसिद्धेरिति भावः । ब्रह्मण्यपि त-
 स्याऽप्रसिद्धिं शङ्कते ॥ नन्विति ॥ निषादस्थपतिन्यायेन समाधत्ते ॥ गम-
 येदिति ॥ षष्ठे चिन्तितं स्थपतिर्निषादः शब्दसामर्थ्यात् । रौद्रीमिष्टिं

समासवृत्त्या व्युत्पाद्येत । सामानाधिकरण्यवृ-
 त्त्या तु व्युत्पाद्यमानो ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः
 इति परमेव ब्रह्म गमयिष्यति । एतदेव चाहिर-
 हर्ब्रह्मलोकगमनं 'दृष्टं' ब्रह्मलोकशब्दस्य सामा-
 नाधिकरण्यवृत्तिपरिग्रहे लिङ्गम् । न ह्यहरहरि-
 माः प्रजाः कार्यब्रह्मलोकं सत्यलोकारूपं गच्छ-
 न्तीति शक्यं कल्पयितुम् ॥ १५ ॥

धृतश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नपलब्धः १६ ॥

धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः कथं? “द-
 हरोऽस्मिन्नन्तराकाश” इति हि प्रकृत्याकाशौप-

विधाय एतया निषादस्थपतिं याजयेदित्याम्नायते । तत्र निषादानां
 स्थपतिः स्वामीति पष्ठीसमासेन त्रैवर्णिको ग्राह्यः अग्निविद्यादिसाम-
 र्थ्यात् न तु निषादश्चासौ स्थपतिरिति कर्मधारयेण निषादो ग्राह्योऽ-
 सामर्थ्यादिति प्राप्ते सिद्धान्तः, निषाद एव स्थपतिः स्यात् नि-
 षादशब्दस्य निषादे शक्तत्वात्, तस्याश्रुतपष्ठार्थसम्बन्धलक्षकत्व-
 कल्पनायोगात् श्रुतद्वितीयाविभक्तेः पूर्वपदसम्बन्धकल्पनायां लाघ-
 वात् अतो निषादस्येष्टिसामर्थ्यमात्रं कल्प्यमिति । तद्वद्ब्रह्मलोकशब्दे
 कर्मधारय इत्यर्थः । कर्मधारये लिङ्गं चास्तीति व्याचष्टे ॥ एतदेवेति ॥
 सूत्रे चकार उक्तन्यायसमुच्चयार्थः ॥ १५ ॥

सर्वजगद्धारणालिङ्गाच्च दहरः पर इत्याह ॥ धृतेरिति ॥ न-
 न्वथशब्दाद्दहरप्रकरणं विच्छिष्य श्रुता धृतिर्न दहरलिङ्गमिति शङ्कते ।
 ॥ कथमिति ॥ य आत्मेति प्रकृतापकर्षात् अथशब्दो दहरस्य ध-

म्यपूर्वकं तस्मिन् सर्वसमाधानमुक्त्वा तस्मिन्ने-
 व चात्मशब्दं प्रयुज्यापहतपाप्मत्वादिगुणयोगं
 चोपदिश्य तमेवानेतिवृत्तप्रकरणं निर्दिशत्ये “थ
 य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामस-
 म्भेदाये”ति । तत्र विधृतिरित्यात्मशब्दसामा-
 नाधिकरण्याद्विधारयितोच्यते, क्तिचः कर्तरि स्म-
 रणात् । यथोदकसन्तानस्य विधारयितां लो-
 के सेतुः क्षेत्रसम्पदामसम्भेदायैवमयमात्मा ए-
 षामध्यात्मादिभेदभिन्नानां लोकानां वर्णाश्र-
 मादीनां च विधारयिता सेतुरसम्भेदायासङ्कुरा-
 येति । एवमिह प्रकृते दहरे विधारणलक्षणं म-
 हिमानं दर्शयति, अयं च महिमा परमेश्वर एव
 श्रुत्यन्तरादुपलभ्यते “एतस्य वाक्षरस्य प्रशास-
 ने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत”इत्या-

तिगुणविधिः प्रारम्भार्थमित्याह ॥ दहरोऽस्मिन्नित्यादिना ॥ श्रुतौ वि-
 धृतिशब्दः कर्तृवाचित्वात् क्तिजन्तः । सूत्रे तु महिमशब्दसामानाधिकर-
 ण्याद् धृतिशब्दः क्तिजन्तो विधारणं ब्रूते, ‘स्त्रियां क्तिन् (३।३।१४) इति
 भावेक्तिनो विधानादिति विभागः । सेतुः सङ्करहेतुः, विधृतिस्तु स्थितिहे-
 तुरित्यपौनरुक्त्यमाह ॥ यथोदकेति ॥ सूत्रं योजयति । एवमिहेति ॥
 धृतेश्च दहरः परः अस्य धृतिरूपस्य नियमस्य च महिम्नोऽस्मिन् पर-
 मात्मन्येव श्रुत्यन्तर उपलब्धेरिति सूत्रार्थः । धृतेश्चेति चकारात्
 सेतुपदोक्तनियामकत्वलिङ्गं ग्राह्यं तत्र नियमने श्रुत्यन्तरोपलब्धिमा-

देः । तथान्यत्रापि निश्चिते परमेश्वरवाक्ये श्रू-
यते “एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपा-
ल एष सेतुर्विधारण एषां लोकानामसम्भेदा-
ये”ति । एवं धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दह-
रः ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्वर ॥ १७ ॥

इतश्च परमेश्वर एव दहरोस्मिन्नन्तराकाश
इत्युच्यते । यत्कारणमाकाशशब्दः परमेश्वरे
प्रसिद्धः । “आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहि-
ता,” सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव
समुत्पद्यन्त” इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । जीवे
तु न क्वचिदाकाशशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्य-
ते । भूताकाशस्तु सत्यामप्याकाशशब्दप्रसि-
द्धौ उपमानोपमेयभावाद्यसम्भवान्न ग्रहीतव्य
इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नसम्भवा

त् ॥ १८ ॥

यदि वाक्यशेषबलेन दहर इति परमेश्व-
रः ॥ एतस्येति ॥ धृतौ तामाह ॥ तथेति ॥ १६ ॥ आ समन्तात्
काशते दीप्यते इति स्वयंज्योतिषि ब्रह्मण्याकाशशब्दस्य विभुत्वगुण-
तो वा प्रसिद्धिः प्रयोगप्राचुर्यम् ॥ १७ ॥

रः परिगृह्येतास्तीतरस्यापि जीवस्य वाक्य-
 शेषे परामर्शः ।-“अथ य एष सम्प्रसादो
 ऽस्माच्छरीरात् ^{नक्षीवादि भावः परित्यज्यते} समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्प-
 द्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एष आत्मेति हो-
 वाचे”ति । अत्र ^{अत्र} हि सम्प्रसादशब्दः श्रुत्यन्तरे
 सुषुप्तावस्थायां दृष्टत्वादवस्थावन्तं जीवं शक्नो-
 त्युपस्थापयितुं नार्थान्तरम् । तथा शरीरव्यपा-
 श्रयस्यैव जीवस्य शरीरात् समुत्थानं सम्भव-
 ति । यथाकाशव्यपाश्रयाणां वाय्वादीनामा-
 काशात् समुत्थानं, तद्वत् । यथा चादृष्टोऽपि लो-
 के ^{अदृष्टादि} परमेश्वरविषयआकाशशब्दः परमेश्वरधर्म-

यदि एष आत्मापहतपाप्मेत्यादिवाक्यशेषबलेन दहरः परस्मै जी-
 वोऽपीत्याशङ्क्य निषेधति ॥ इतरेति ॥ जीवस्यापि वाक्यशेषमाह
 ॥ अथेति ॥ दहरोक्त्यनन्तरं मुक्तोपसृप्य शुद्धं ब्रह्मोच्यते, य एष सम्प्र-
 सादो जीवोऽस्मात् कार्यकरणसङ्घात् सम्यगुत्थाय आत्मानं तस्माद्वि-
 विच्य विविक्तम् आत्मानं स्वेन ब्रह्मरूपेणाभिनिष्पद्य साक्षात्कृत्य
 तदेव प्रत्यक् परं ज्योतिरूपसम्पद्यते प्राप्नोतीति व्याख्येयम् । यथा-
 मुखं व्यादाय स्वपितीति वाक्यं सुप्त्वा मुखं व्यादत्ते इति व्याख्या-
 यते तद्वत् । ज्योतिषोऽनात्मत्वं निरस्यति ॥ एष इति ॥ सम्प्रसादे
 रत्त्वा चरित्वेति श्रुत्यन्तरम् । अवस्थावदुत्थानमपि जीवस्य लिङ्गमि-
 त्याह ॥ तथेति ॥ तदाश्रितस्य तस्मात् समुत्थाने दृष्टान्तः ॥ यथेति ॥
 ननु काप्याकाशशब्दो जीवेन दृष्ट इत्याशङ्क्योक्तावस्थोत्थानलिङ्गब-
 लात् कल्प्य इत्याह ॥ यथा चेति ॥ नियामकाभावाज्जीवो दहरः किं

समभिव्याहारादा“काशो वै नामरूपयोर्निर्व-
हिते”त्येवमादौ परमेश्वरविषयोऽभ्युपगतः, ए-
वं जीवविषयोऽपि भविष्यति । तस्मादितरप-
रामर्शात्दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यत्र स एव
जीव उच्यते इति चेत्, नैतदेवं स्यात्, कस्माद-
सम्भवात् । नहि जीवो बुद्ध्याद्युपाधि परिच्छेदा-
भिमानी सन्नाकाशेन उपमीयेत । न चोपाधि-
धर्मानभिमान्यमानस्यापिहतपाप्मत्वादयो ध-
र्माः सम्भवन्ति । प्रपञ्चितं चैतत् प्रथमसूत्रे,
अतिरेकाशङ्कापरिहाराय तु पुनरुपन्यस्तम् ।
पठिष्यति चोपरिष्ठात्“अन्यार्थश्च परामर्श”
(सू० १।३।२०) इति ॥ १८ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

इतरपरामर्शाद्या जीवाशङ्का जाता सा अ-
सम्भवात् निराकृता । अथेदानीं मृतस्यैवामृत-
न स्यादिति प्राप्ते नियामकमाह ॥ नैतदित्यादिना ॥ दहरे श्रुतधर्मा-
णामसम्भवात् न जीवो दहर इत्यर्थः तर्हि पुनरुक्तिस्तत्राह ॥ अति-
रेकेति ॥ उत्तराच्चेत्यधिकाशङ्कानिरासार्थमित्यर्थः । का तर्हि जी-
वपरामर्शस्य गतिस्तत्राह ॥ पठिष्यतीति ॥ जीवस्य स्वापस्थानभू-
तब्रह्मज्ञानार्थोऽयं परामर्श इति वक्ष्यते ॥ १८ ॥

असम्भवादिति हेतोरसिद्धिमाशङ्क्य परिहरति ॥ उत्तराच्चे-
त्यादिसूत्रम् ॥ निराकृताया जीवाशङ्कायाः प्रजापतिवाक्यबलात्

सेकात् पुनः समुत्थानं जीवाशङ्कयाः क्रियते उ-
 त्तरस्मात् प्राजापत्याद्वाक्यात् । तत्र हि “य
 आत्मापहतपाप्मे”त्यपहतपाप्मत्वादिगुणकं
 आत्मानं मन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं च प्रतिज्ञाय-
 “य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मे”ति
 ब्रुवन्नक्षिस्थं द्रष्टारं जीवमात्मानं निर्दिशति
 “एतं त्वेव ते” भूयोऽनुव्याख्यास्यामी”ति च
 तमेव पुनः पुनः परामृश्य, “य एष स्वप्ने म-
 हीयमानश्चरत्येष आत्मे”ति । “तद्यत्रैतत् सु-
 तः समस्तः सम्प्रन्नः स्वप्नं न विजानात्येष
 आत्मे”ति च जीवमेवावस्थान्तरगतं व्याचष्टे ।
 तस्यैव चापहतपाप्मत्वादि दर्शयत्ये-
 “तदमृत-

पुनः समुत्थानं क्रियते तत्र जीवस्यैवापहतपाप्मत्वादिग्रहणेनासम्भ-
 वासिद्धेरित्यर्थः, कथं तत्र जीवोक्तिस्तत्राह ॥ तत्रेत्यादिना । यद्यप्यु-
 पक्रमे जीवशब्दो नास्ति तथाप्यपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानमुपक्र-
 म्य तस्य जाग्रदाद्यवस्थात्रयोपन्यासादवस्थालिङ्गेन जीवनिश्चयात्तस्यैव
 ते गुणाः सम्भवन्तीति समुदायार्थः । इन्द्रं प्रजपतिर्ब्रूते ॥ य एष इति ॥
 प्राधान्यादक्षिग्रहणं सर्वैरिन्द्रियैर्विषयदर्शनरूपजाग्रदवस्थापन्नमित्याह
 ॥ द्रष्टारमिति ॥ महीयमानः वासनामयैर्विषयैः पूज्यमान इति स्वप्न-
 पर्याये, तद्यत्रेति, सुषुप्तिपर्याये च जीवमेव प्रजापतिर्व्याचष्टे इत्यन्वयः ।
 यत्र काले तदेतत् स्वप्नं यथा स्यात्तथा सुप्तः सम्यक् अस्तो निरस्तः करण-
 ग्रामो यस्य स समस्तः, अत एवोपहतकरणत्वात् कृतकालुन्यहीनः संप्र-
 सन्नः, स्वप्नं प्रपञ्चमज्ञानमात्रत्वेन विलापयति अतोऽज्ञानसत्त्वात् मुक्ता

मभयमेतत् ब्रह्मे”ति । “नाहं^१ खल्वयमेवं^२ स-
 म्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति^३ नो^४ एवे-
 मानि भूतानी”ति च सुषुप्तावस्थायां दोषमुप-
 लभ्य “एतं^५ त्वेव^६ ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि^७
 नो^८ एवान्यत्रैतदस्मादि”ति चोपक्रम्य शरीर-
 सम्बन्धनिन्दापूर्वकं “मेष^९ सम्प्रसादोऽस्माच्छ-
 रीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रू-
 पेणाभिनिष्पद्यते^{१०} स उत्तमः पुरुष” इति जीव-
 शरीरात् - समुत्थितं उत्तमं पुरुषं दर्शयति ।
 तस्मादस्ति सम्भवो जीवे पारमेश्वराणां ध-
 र्माणाम्, अतो दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति जीव^{११}
 एवोक्त इति चेत् कश्चिद्ब्रूयात् तं प्रतिब्रूयादावि-

दिलक्षणः प्राज्ञः एष स्वचैतन्येन कारणशरीरसाक्षी तस्य साक्ष्यस्य सत्ता-
 स्फूर्तिप्रदत्वादात्मेत्यर्थः । चतुर्थपययि ब्रह्मोक्तेः तस्यैवापहतपाप्मत्वा-
 दिगुणा इत्याशङ्क्य तस्यापि पर्यायेऽस्य जीवत्वमाह ॥ नो हेति ॥ अहेति
 निपातः खेदोर्थे । खिद्यमानो हीन्द्रः उवाच न खलु सुप्तः पुमानयं स-
 म्प्रति सुषुप्त्यवस्थायामयं देवदत्तोऽहमित्येवमात्मानं जानाति । नो
 एव नैवेमानि भूतानि जानाति किन्तु विनाशमेव प्राप्तो भवति । ना-
 हमत्र भोग्यं पश्यामि इति दोषमुपलभ्य पुनः प्रजापतिमुपससाद ।
 तं दोषं श्रुत्वा प्रजापतिराह ॥ एतमिति ॥ एतस्मात् प्रकृतादात्म-
 नोऽन्यत्रान्यं न व्याख्यास्यामीत्युपक्रम्य मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरं
 इति निन्दापूर्वकं जीवमेव दर्शयतीत्यर्थः । तस्मात् प्रजापतिवाक्यात् ।
 अतः सम्भवासिद्धेः । सिद्धान्तयति ॥ तं प्रतीति ॥ अवस्थात्रया-

भूतस्वरूपस्त्विति । तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः^{अप्राप्त्युपलक्षणम्} नोत्तरस्मादपि वाक्यादिह जीवस्याशङ्का सम्भवतीत्यर्थः । कस्माद्यतस्तत्रापि^{प्रमाणविरुद्धम्} आविर्भूतस्वरूपो जीवो विवक्ष्यते । आविर्भूतं स्वरूपमस्येत्याविर्भूतस्वरूपः, भूतपूर्वगत्या जीववचनम् । एतदुक्तं भवति । 'य एषोऽक्षिणी' त्यक्षिलक्षितं द्रष्टारं निर्दिश्योदशरावब्राह्मणेनैनं^{यस्यैव शरीरं} शरीरात्मताया व्युत्थाप्यै^{यस्यैव शरीरं} "तं त्वेव त" इति पुनः पुनस्तमेव व्याख्येयत्वेनाकृष्य स्वप्नसुषुप्तोपन्यासक्रमेण^{यस्यैव शरीरं} परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेण^{यस्यैव शरीरं} अभिनिष्पद्यत" इति यदस्य पारमार्थिकं स्वरूपं

च्छोधनेनाविर्भूतं शोधितैत्वम्' अर्थस्य 'वाक्योत्थवृत्त्यभिव्यक्तत्वमित्यर्थः । तर्हि सूत्रे पुंलिङ्गेन जीवोक्तिः कथं ज्ञानेन जीवत्वस्य निवृत्तत्वादित्यत आह ॥ भूतपूर्वेति ॥ ज्ञानात् पूर्वमविद्या तत्कार्यप्रतिबिम्बितत्वरूपं जीवत्वमभूदिति कृत्वा ज्ञानानन्तरं ब्रह्मरूपोपि जीवनाम्नोच्यत इत्यर्थः । विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयपर्यायचतुष्टयात्मकप्रजापतिवाक्यस्य तात्पर्यमाह ॥ एतदिति ॥ जन्मनाशवच्चात् प्रतिबिम्बवद्विम्बदेहो नात्मेति ज्ञापनार्थं प्रजापतिरिन्द्रविरोचनौ प्रत्युवाचोदशरावे आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे ब्रूतमित्यादिब्राह्मणेनेत्याह । उदशरावेति । उदकपूर्णं शरावे प्रतिबिम्बात्मानं देहं दृष्ट्वा स्वस्याज्ञातं यत्तन्मह्यं वाच्यमित्युक्तश्रुत्यर्थः । व्युत्थाप्य विचार्याभिनिष्पाद्यते इत्यत्रैतदुक्तं भवतीति सम्बन्धः । किमुक्तमित्यत आह । यदस्येति । जीवत्वरूपेण जीवं न व्याचष्टे लोकसिद्ध

पं परं ब्रह्म तद्रूपतयै न जीवं व्याचष्टे, न जैवेन रूपेण । यत् परं ज्योतिरुपसम्पत्तव्यं ^{प्राप्तव्यम् ।} श्रुतं तत् परंब्रह्म तच्चापहतपाप्मत्वादिधर्मकं तदेव च जीवस्य पारमार्थिकं स्वरूपं तत्त्वमसीत्यादिशास्त्रेभ्यो नेतरदुपाधिकल्पितम् । यावदेव हि स्थाणाविव ^{११} पुरुषबुद्धिं ^{१२} द्वैतलक्षणाभिविद्यां निर्वर्तयन् कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानमहं ब्रह्मास्मीति न प्रतिपद्यते तावज्जीवस्य जीवत्वम् । यदा तु ^{१३} देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घाताद्युत्थाप्य ^{१४} श्रुत्या प्रतिबोध्यते । 'नासि त्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घातो नासि संसारी' किं तर्हि तद्यत् सत्यं स आत्मा चैतन्यमात्रस्वरूपं स्तत्त्वमसीति । तदा कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानं ^{१५} प्रतिबुध्यांस्माच्छरीराद्यभिमानात् ^{१६} समुत्तिष्ठन् स एव कूटस्थ-

त्वात् किंतु तमनूय परस्परव्यभिचारिणीभ्योऽवस्थाभ्यो विविच्य ब्रह्मस्वरूपं बोधयति अतो यद्ब्रह्म तदेवापहतपाप्मत्वादिधर्मकं न जीव इत्युक्तं भवति, शोधितस्य ब्रह्माभेदेन तद्धर्मोक्तेस्त्यर्थः । एवमवस्थोपन्यासस्य विवेकार्थत्वान्न जीवलिङ्गत्वम् एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेतिलिङ्गोपेतश्रुतिविरोधादिति मन्तव्यम् । ननु जीवत्वब्रह्मत्वविरुद्धधर्मवतोः कथमभेदस्तत्राह । तदेवेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जीवत्वस्याविद्याकल्पितत्वादविरोधः इति मत्वा दृष्टान्तेनान्वयमाह । यावदिति । व्यतिरेकमाह ॥ यदेति ॥ अविद्यायां सत्यां जीवत्वं वाक्योत्थ-

नित्यदृक्स्वरूप आत्मा भवति, “स यो ह वै त-
 त् परमं ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवती”^{श्रुतिः}त्यादिश्रुतिभ्यः ।
 तदेव चास्य पारमार्थिकं स्वरूपं, येन शरीरात्
 समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते। कथं पुनः
 स्वं च रूपं स्वेनैव च निष्पद्यत इति सम्भव-
 ति कूटस्थनित्यस्य । सुवर्णादीनां तु द्रव्यान्त-
 रसम्पर्कादिभिभूतस्वरूपाणामेनभिव्यक्तासा-
 धारणविशेषाणां क्षारप्रक्षेपादिभिः शोध्यमा-
 नानां स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् तथा नक्ष-
 त्रादीनामेहन्यभिभूतप्रकाशानामभिभावकवि-
 योगे रात्रौ स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् । न
 तु तथा आत्मचैतन्यज्योतिषो नित्यस्य केन-
 चिदभिभवः सम्भवत्यसंसर्गित्वात् व्योम्न इव
 दृष्टविरोधाच्च, दृष्टिश्रुतिमतिविज्ञातयो हि जीव-

प्रबोधात्तन्निवृत्तौ तन्निवृत्तिरित्याविषकं तदित्यर्थः । संसारित्वस्य
 कल्पितत्वे सिद्धं निगमयति ॥ तदेव चास्येति ॥ समुत्थाय स्वेन
 रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रुतिं व्याख्यातुम् आक्षिपति ॥ कथं
 पुनरित्यादिना ॥ कूटस्थनित्यस्य स्वरूपमित्यन्वयः । मलस-
 ङ्गिनो हि क्रियया मलनाशादभिव्यक्तिर्न तु कूटस्थस्यासङ्गिन
 इत्याह ॥ सुवर्णेति ॥ द्रव्यान्तरं पार्थिवो मलः । अभिभूतेत्यस्य व्या-
 ख्यानमनभिव्यक्तेति । असाधारणो भास्वरत्वादिः अभिभावकः
 सौरालोकः । जीवस्वरूपस्याभिभवे बाधकमाह ॥ दृष्टेति ॥ विज्ञा-
 नघन एवेति श्रुत्या चिन्मात्रस्त्वावदात्मा तच्चैतन्यं चक्षुरादिजन्यवृ-

स्य स्वरूपं, तच्च शरीरादसमुत्थितस्यापि जी-
वस्य सदा निष्पन्नमेव दृश्यते । सर्वो हि जीवः
पश्यन् शृण्वन्मन्वानो विजानन् व्यवहरत्यन्य-
था व्यवहारानुपपत्तिः । तच्चेच्छरीरात् समुत्थित-
स्य निष्पद्येत प्राक् समुत्थानात् दृष्टो व्यवहा-
रो विरुध्येत । अतः किमात्मकमिदं शरीरात्
समुत्थानं किमात्मिका च स्वरूपेणाभिनिष्प-
त्तिरिति, अत्रोच्यते, प्राक् विवेकविज्ञानोत्पत्तेः
शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनोपाधिभिरविवि-
क्तमिव जीवस्य दृष्ट्यादि ज्योतिःस्वरूपं भव-
ति । यथा शुद्धस्य स्फटिकस्य स्वाच्छयं शौक्ल्यं-
च स्वरूपं प्राक् विवेकग्रहणाद्रक्तनीलाद्युपा-
धिभिरविविक्तमिव भवति प्रमाणजनितविवेक-

त्तिव्यक्तं दृष्ट्यादिपदवाच्यं सत् व्यवहाराङ्गं जीवस्य स्वरूपं भवतीति
तस्याभिभूतत्वे दृष्टो व्यवहारो विरुध्येत हेत्वभावाच्चवहारो न स्यादि-
त्यर्थः । अज्ञस्यापि स्वरूपं वृत्तिषु व्यक्तमित्यङ्गीकार्यं व्यवहारदर्शना-
दित्याह ॥ तच्चेति ॥ अन्यथेत्युक्तं स्फुटयति ॥ तच्चेदिति ॥ स्वरूपं चेत्
ज्ञानिन एव व्यज्येत ज्ञानात्पूर्वं व्यवहारोच्छित्तिरित्यर्थः । अतः सदैव व्य-
क्तस्वरूपत्वादित्यर्थः । सदा वृत्तिषु व्यक्तस्य वस्तुतोऽसङ्गस्यात्मनः आ-
वियकदेहाद्यविवेकरूपस्य मलसङ्गस्य सत्त्वात्तद्विवेकापेक्षया समुत्था-
नादिश्रुतिरित्युत्तरमाह ॥ अत्रेति ॥ वेदना हर्षशोकादिः । अविविक्त-
मिवेति तादात्म्यस्य सङ्गस्य कल्पितत्वमुक्तमातत्र कल्पितसङ्गे दृष्टा-
न्तः ॥ यथेति ॥ श्रुतिरुक्तमिति त्वंपदार्थश्रुत्या योऽयं विज्ञानमयः प्रा-

ग्रहणात्तु पराचीनस्फटिकः. स्वाच्छयेन शौक्ल्येन
 च स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते प्रागपि
 तथैव सन्, तथा देहाद्युपाध्यैविविक्तस्यैव स-
 तो जीवस्य श्रुतिकृतं विवेकविज्ञानं शरीरात् स-
 मुत्थानं विवेकविज्ञानफलं स्वरूपेणाभिनिष्प-
 त्तिः केवलात्मस्वरूपावगतिः । तथा विवेकावि-
 वेकमात्रेणैवात्मनोऽशरीरत्वं सशरीरत्वं च मन्त्र-
 वर्णात्, “ अशरीरं शरीरेष्वि”ति “शरीरस्थोऽपि
 कौन्तेय न करोति न लिप्यत” इति च सशरी-
 रत्वाशरीरत्वविशेषाभावस्मरणात् । तस्माद्विवे-
 कविज्ञानाभावादनाविर्भूतस्वरूपः सन् विवेक-
 विज्ञानादाविर्भूतस्वरूप इत्युच्यते, न त्वन्यादृशा-
 वाविर्भावानाविर्भावौ स्वरूपस्य सम्भवतः स्व-

णेष्वित्याद्यया सिद्धमित्यर्थः । प्राणादिभिन्नशुद्धत्वं पदार्थज्ञानस्य वा-
 क्यार्थसाक्षात्कारः फलमित्याह ॥ केवलेति ॥ सशरीरत्वस्य सत्यत्वा-
 त् समुत्थानमुक्त्वान्तिरिति व्याख्येयं न विवेक इत्याशङ्क्याह ॥ तथा वि-
 वेकेति ॥ उक्तश्रुत्यनुसारेणेत्यर्थः । शरीरेष्वशरीरमवस्थितमिति श्रुतेः
 अविवेकमात्रकल्पितं सशरीरत्वम्, अतो विवेक एव समुत्थानमित्यर्थः ।
 ननु स्वकर्माजिते शरीरे भोगस्यापरिहार्यत्वात् कथं जीवत एव स्वरू-
 पाविर्भाव इत्यत आह । शरीरस्थोऽपीति । अशरीरवत् शरीरस्थस्या-
 पि बन्धाभावस्मृतेर्जीवतो मुक्तिर्युक्तेत्यर्थः । अविरोद्धे श्रुत्यर्थे सूत्रशे-
 षोक्त इत्याह ॥ तस्मादिति ॥ अन्यादृशौ सत्यावित्यर्थः । ज्ञानाज्ञा-
 न्कृताविर्भावतिरोभावाविति स्थिते भेदोऽप्यंशांशित्वकृतो निरस्त

रूपत्वादेव । एवं मिथ्याज्ञानकृत एव जीवपर-
 मेश्वरयोर्भेदो न वस्तुकृतः व्योमवदसङ्गत्वावि-
 शेषात् । कुतश्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । यतो “य
 एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते” इत्युपदिश्यै “तदमृ-
 तमभयमेतत् ब्रह्मे” इत्युपदिशति । योऽक्षिणि प्र-
 सिद्धो द्रष्टा द्रष्टृत्वेन विभाव्यते सोऽमृताभयल-
 क्षणाद्ब्रह्मणोऽन्यश्चेत् स्यात् ततोऽमृताभयब्रह्म-
 सामानाधिकरण्यं न स्यात् । नापि प्रतिच्छाया-
 त्माऽयमक्षिलक्षितो निर्दिश्यते, प्रजापतेर्मृषावा-
 दित्वंप्रसङ्गात् । तथा द्वितीयेऽपि पर्याये “य ए-
 ष स्वप्ने महीयमानश्चरती”ति ‘न’ प्रथमपर्या-
 यनिर्दिष्टादक्षिपुरुषात् द्रष्टुरन्यो निर्दिष्टः, “एतं
 त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामी” इत्युपक्रमात् ।
 किं चाहमद्य स्वप्ने हस्तिनमद्राक्षं नेदानीं तं प-

इत्याह ॥ एवमिति ॥ अंशादिशून्यत्वमसङ्गत्वम् आत्मा द्रव्यत्वव्या-
 प्यजातिशून्यः विभुत्वात् व्योमवदित्यात्मैक्यसिद्धेर्भेदो मिथ्येत्यर्थः ।
 प्रजापतिवाक्याच्च भेदो मिथ्येत्याकाङ्क्षापूर्वकमाह ॥ कुतश्चेत्यादिना ॥
 एतद्भेदस्य सत्यत्वमेव नास्तीति कुत इत्यन्वयः । छायायां ब्रह्मदृष्टिपरमि-
 दं वाक्यं, नाभेदपरमित्यत आह ॥ नापीति ॥ यस्य ज्ञानात् कृतकृत्यता
 सर्वकामप्राप्तिस्तमात्मानमन्विच्छाव इति प्रवृत्तयोरिन्द्रविरोचनयोर्यव-
 नात्मच्छायां प्रजापतिर्ब्रूयात् तदा मृषावादी स्यादित्यर्थः । प्रथमवत् द्वि-
 तीयादिपर्याये व्यावृत्तास्ववस्थासु अनुस्यूतात्मा ब्रह्मत्वेनोक्त इत्याह
 ॥ तथेति ॥ अवस्थाभेदेऽप्यनुस्यूतौ युक्तिमाह ॥ किंचेति ॥ सुषुप्तौ-

श्यामीति, दृष्टमेव प्रतिबुद्धः^{दृष्टिः} प्रत्याचष्टे, द्रष्टारं तु^{भूयः}
तमेव प्रत्यभिजानाति “य एवाहं स्वप्नमद्राक्षं^{भूयः}
स एवाहं जागरितं पश्यामी” ति । तथा तृतीये-
ऽपि पर्याये “नाहं^{भूयः} खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं^{भूयः}
जानात्ययमहमस्मीति, नो एवेमानि भूतानी”
ति सुषुप्तावस्थायां विशेषविज्ञानाभावमेव दर्श-
यति, न विज्ञातारं प्रतिषेधति । यत्तु “तत्र विना-^{भूयः}
शमेवापीतो भवती” ति तदपि विशेषविज्ञानवि-
नाशाभिप्रायमेव, न विज्ञातृविनाशाभिप्रायम् ।
नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते “अवि-
नाशित्वा”दिति श्रुत्यन्तरात् । तथा चतुर्थेऽपि प-
र्याये “एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो ए-^{भूयः}
वान्यत्रैतस्मादित्युपक्रम्य “मघवेन्मर्त्यं वा इदं^{भूयः}
शरीरं”मित्यादिना प्रपञ्चेन शरीराद्युपाधिस-
म्बन्धप्रत्याख्यानानेन सम्प्रसादशब्दोदितं जीवं
स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति ब्रह्मस्वरूपाप-
न्नं दर्शयन् न परस्मात् ब्रह्मणोऽमृताभयस्व-

ज्ञातुर्व्यावृत्तिमाशङ्क्याह ॥ तथा तृतीय इति ॥ सुषुप्तौ निर्विकल्प-
ज्ञानरूप आत्मास्तीत्यत्र बृहदारण्यकश्रुतिमाह ॥ नहीति ॥ बुद्धेः
साक्षिणो^५ नाशो नास्ति नाशकाभावादित्यर्थः । एवमवस्थाभिरसङ्ग-
त्वेनोक्त आत्मैव तुरीयेऽपि ब्रह्मत्वेनोक्त इत्याह ॥ तथेति ॥ श्रुतेरेक-

रूपादेन्यं जीवं दर्शयति । केचित्तु परमात्मवि-
 वक्षायां “एतन्त्वेव ते” इति जीवाकर्षणमन्याय्यं
 मन्यमाना एतमेव वाक्योपक्रमसूचितमपहत-
 पाप्मत्वादिगुणकं मात्मानं “ते भूयानुव्याख्या-
 स्यामी”ति कल्पयन्ति, तेषामेतेमिति सन्नि-
 हितावलम्बिनी सर्वनामश्रुतिर्विप्रकृष्येत, भू-
 यः श्रुतिश्चोपरुध्येत, पर्यायान्तराभिहितस्य
 पर्यायान्तरेऽनभिधीयमानत्वात्, “एतन्त्वेव ते”
 इति च प्रतिज्ञाय प्राक् चतुर्थात् पर्यायादेन्य-
 मन्यं व्याचक्षाणस्य प्रजापतेः प्रतारकत्वं प्र-
 सज्येत, तस्माद्यदविद्याप्रत्युपस्थापितमपार-
 मार्थिकं जैवं रूपं कर्तृभोक्तृरागद्वेषादिदोषक-
 लुपितमनेकानर्थयोगि तद्विलयनेन तद्विपरीत-
 मपहतपाप्मत्वादिगुणकं पारमेश्वरं स्वरूपं
 विद्यया प्रतिपाद्यते । सर्पादिविलयनेनैव र-

देशिव्याख्यां दूषयति ॥ केचित्त्विति ॥ जीवपरयोर्भेदादिति भावः ।
 श्रुतिबाधान्मैवमित्याह ॥ तेषामिति ॥ सन्निहितो जीव एव सर्व-
 नामार्थ इत्यर्थः । उक्तस्य पुनरुक्तौ भूय इति युज्यते । तवतूपक्रान्तपर-
 मात्मनश्चतुर्थ एवोक्तेस्तद्वाच्य इत्याह ॥ भूय इति ॥ लोकसिद्धजीवानुवा-
 देन ब्रह्मत्वं बोध्यत इति स्वमतमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ व्याख्या-
 नान्तरासम्भवादित्यर्थः । विलयनं शोधनं विद्यया महावाक्येनेति
 यावत् । ये तु संसारं सत्यमिच्छन्ति तेषामिदं शारीरकमेवोत्तरमि-

ज्वादीन्। अपरे तु वादिनः पारमार्थिकमेव जै-
 वं रूपमिति मन्यन्ते। अस्मिदीयाश्च केचित्ते-
 षां सर्वेषां मात्मैकत्वसम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानां-
 प्रतिषेधायैदं शारीरकमारब्धमेक एव परमेश्व-
 रः कूटस्थनित्यो विज्ञानधातुरेविद्यया मायया-
 मायाविवर्दनेकधा विभाव्यते नान्यो विज्ञान-
 धातुरस्तीति। यत्त्विदं परमेश्वरवाक्ये जीवमा-
 शङ्क्य प्रतिषेधति सूत्रकारः “नासम्भवात्” (१।३।
 १८।) इत्यादिना तत्रायमभिप्रायः नित्यशु-
 द्धबुद्धमुक्तस्वभावे कूटस्थनित्यं एकस्मिन्नस-
 ङ्गे परमात्मनि तद्विपरीतं जैवं रूपं व्योम्नीव
 तलमलादिपरिकल्पितं तदात्मैकत्वप्रतिपादन-
 परैर्वाक्यैर्न्यायोपेतैर्द्वैतवादप्रतिषेधैश्चापनेष्या-
 मीति परमात्मनो जीवादन्यत्वं द्रढयति, जी-

त्याह ॥ अपरे त्वित्यादिना ॥ शारीरकस्यार्थं सङ्क्षेपेणोपदिशति
 ॥ एक एवेति ॥ अविद्यामाययोर्भेदं निरसितुं सामानाधिकरण्यं आव-
 रणविक्षेपशक्तिरूपशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभेदात् सहप्रयोगः ब्रह्मैवाविद्याया
 संसरति न ततोऽन्यो जीव इति शारीरकार्थ इत्यर्थः। तर्हि सूत्रकारः कि-
 मिति भेदं ब्रूते तत्राह। यत्त्विति। परमात्मनोऽसंसारित्वसिद्ध्यर्थं
 जीवाद्भेदं द्रढयति। तस्यासंसारित्वनिश्चयाभावे तदभेदोक्तावपि जीव-
 स्य संसारित्वानपायादित्यर्थः। अधिष्ठानस्य कल्पिताद्भेदेऽपि क-
 ल्पितस्याधिष्ठानान्न पृथक् सत्त्वमित्याह ॥ जीवस्य त्विति ॥ क-

वस्य तु न परस्मादन्यत्वं प्रतिपिपादयिषति'
 किंत्वनुवदत्येवाविद्याकल्पितं लोकप्रसिद्धं जी-
 -वभेदम् । एवं हि स्वाभाविककर्तृत्वभोक्तृत्वा-
 नुवादेन प्रवृत्ताः कर्मविधयो न विरुध्यन्त इति
 मन्यते, प्रतिपाद्यं तु शास्त्रार्थमात्मैकत्वमेव दर्श-
 यति “शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेवव” दित्या-
 दिना, वर्णितश्चास्माभिर्विद्वद्विद्वद्भेदेन कर्म-
 विधिविरोधपरिहारः ॥ १९ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

अथ यो दहरवाक्यशेषे जीवपरामर्शो दर्शि-
 तः-“अथ य एष सम्प्रसाद” इत्यादिः^{परामर्शः} सुद-
 हरे परमेश्वरे व्याख्यायमाने न जीवोपासनोप-
 देशो न प्रकृतविशेषोपदेश इत्यनर्थकत्वं प्राप्नो-
 तीत्यत आह, अन्यार्थः । अयं जीवपरामर्शः न

ल्पितभेदानुमानस्य फलमाह ॥ एवं हीति ॥ सूत्रेष्वभेदो नोक्त इ-
 ति भ्रान्तिं निरस्यति । प्रतिपाद्यमिति ॥ आत्मेति तूपगच्छन्ती-
 त्यादिसूत्राणि आदिपदार्थः । नन्वद्वैतस्य शास्त्रार्थत्वे द्वैतापेक्षवि-
 धिविरोधस्तत्राह ॥ वर्णितंश्चेति ॥ अद्वैतमजानतः कल्पितद्वैताश्रया
 विधयो न विदुष इति सर्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं प्रजापतिवाक्ये जीवानुवादेन ब्रह्मण एवापहतपाप्मत्वायु-
 क्तेः जीवे तदसम्भवान्न जीवो दहर इत्युक्तं तर्हि जीवपरामर्शस्य
 का गतिरित्यत आह ॥ अन्यार्थश्चेति ॥ सूत्रं व्याचष्टे ॥ अथेत्या-

जीवस्वरूपपर्यवसायी किं तर्हि? परमेश्वरस्व-
 रूपपर्यवसायी, कथम्? सम्प्रसादशब्दोदितो
 जीवो जागरितव्यवहारे देहेन्द्रियपञ्चराध्यक्षो
 भूत्वा तद्वासनानिर्मितांश्च स्वप्नान्नाडीचरोऽनु-
 भूय आन्तः शरणं प्रेप्सुरुभयरूपादपि शरीरा-
 भिमानांत् समुत्थाय सुषुप्तावस्थायां परं ज्योति-
 राकाशशब्दितं परं ब्रह्मोपसम्पद्य विशेषविज्ञान-
 वत्त्वं परित्यज्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते यद-
 स्योपसम्पत्तव्यं परं ज्योतिः, येन स्वेन रूपे-
 णायमभिनिष्पद्यते एष आत्मापहतपाप्मत्वा-
 दिगुण उपास्य इत्येवमर्थोऽयं जीवपरामर्शः
 परमेश्वरवादिनोऽप्युपपद्यते ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

यदप्युक्तं दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्याका-
 शस्याल्पत्वं श्रूयमाणं परमेश्वरे नोपपद्यते, जी-
 वस्य त्वाराग्रोपमितस्याल्पत्वमवकल्पत इति
 तस्य परिहारो कर्तव्यः । उक्तो त्वस्य परिहारः
 परमेश्वरस्यापेक्षिकमल्पत्वमवकल्पत इत्य-

दिना ॥ प्रकृते दहरे विशेषो गुणतस्तदुपदेशोऽपि नेत्यर्थः । तत्र दह-
 रवाक्यशेषरूपं सम्प्रसादवाक्यमाशङ्कापूर्वकं दहरब्रह्मपरत्वेन व्या-
 चष्टे ॥ कथमित्यादिना ॥ २० ॥

“भ्रंकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्य-
त्वादेवं व्योमवच्चे”त्यत्र^१ स एव इह परिहारोऽनु-
सन्धातुव्य इति सूचयति । श्रुत्यैव चेदमल्प-
त्वं प्रत्युक्तं^२ प्रसिद्धेनाकाशेनोपमिमानया “था
वान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आ-
काश” इति ॥ २१ ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

“न तत्र^३ सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा वि-
द्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः तमेव भान्तमनु-
भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती” ति
समामनन्ति । तत्र यं भान्तमनुभाति सर्वं य-
स्य च भासा सर्वमिदं विभाति स किं तेजो-
धातुः कश्चिदुत प्राज्ञ-^४आत्मेति विचिकित्सायां^५

उपास्यत्वादल्पत्वमुक्तमिति व्याख्याय श्रुत्या निरस्तमित्यर्था-
न्तरमाह ॥ श्रुत्यैव चेदमिति । एवं दहरवाक्यं प्रजापतिवाक्यं च
सगुणे निर्गुणे च समन्वितमिति सिद्धम् ॥ २१ ॥

अनुकृतेस्तस्य च । मुण्डकवाक्यमुदाहरति ॥ न तत्रेति ॥ तस्मिन्
ब्रह्मणि विषये न भाति तं न भासयतीति, यावत् । यदा चन्द्रभास्क-
रादिर्न भासयति तदा अल्पदीप्तेरग्नेः का कथेत्याह ॥ कुत इति ॥ किं-
च सर्वस्य सूर्यादेस्तद्भास्यत्वान्न तद्भासकत्वमित्याह ॥ तमेवेति ॥
अनुगमनवर्दनुभानं स्वगतमिति शङ्कां निरस्यति ॥ तस्येति ॥ तत्रे-

१ तेन ब्रह्मणा भास्यत्वादित्यर्थः । २ गच्छन्तमनु गच्छतीति प्रयोगप्रतीतानुगमनवत् ।

तेजोधातुरिति तावत् प्राप्तम्, कुतः? तेजोधातू-
 नामेव सूर्यादीनां भानप्रतिषेधात् । तेजःस्व-
 भावकं हि चन्द्रतारकादि^{भेदः स्वभावः} तेजःस्वभावके एव
 सूर्ये भासमानेऽहनि न भासत इति प्रसिद्धम्,
 तथा सह सूर्येण सर्वमिदं चन्द्रतारकादि यस्मि-
 न्न भासते सोऽपि तेजःस्वभावकं एव कश्चि-
 दित्यवगम्यते । अनुभानमपि तेजःस्वभाव-
 क एवोपपद्यते समानस्वभावकेष्वनुकारदर्श-
 नात्, गच्छन्तमनुगच्छतीति वत्, तस्मात् तेजो-
 धातुः कश्चिदित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । प्राज्ञ एवाय-
 मात्मा भवितुमर्हति । कस्मात् ? अनुकृतेः, अ-

ति सप्तम्याः सति विषये च साधारण्यात् सशयमाह ॥ तत्रेति ॥ पू-
 र्वत्रात्मश्रुत्यादिबलादाकाशशब्दस्य रूढित्यागादीश्वरे वृत्तिराश्रिता
 तथेहापि सतिसप्तमीबलात् वर्तमानार्थत्यागेन यस्मिन् सति सूर्याद-
 यो न भास्यन्ति स तेजोविशेष उपास्य इति भविष्यदर्थे वृत्तिराश्रयणी-
 या अधुना भासमाने सूर्यादौ न भातीति विरोधात् इति दृष्टान्तेन पू-
 र्वपक्षयति ॥ तेजोधातुरिति ॥ तेजोध्यानं निर्गुणस्वयंज्योतिरात्म-
 ज्ञानमित्युभयत्र फलम् । तेजोधातुत्वे लिङ्गमाह ॥ तेजोधातूनामि-
 ति ॥ यत्तेजसोऽभिभावकं तत्तेज इति व्याप्तिमाह ॥ तेजःस्वभावक-
 मिति ॥ यस्मिन् सति यन्न भाति तदनु तद्भातीति विरुद्धमित्यत
 आह ॥ अनुभानमिति ॥ ततो निरुष्टभानं विवक्षितमिति भावः ।
 मुख्यसम्भवे विवक्षानुपपत्तेः मुख्यानुभानलिङ्गात् सर्वभासकः परमा-
 त्मा स्वप्रकाशकोऽत्र ग्राह्यः इति सिद्धान्तमाह ॥ प्राज्ञ इति ॥ प्राज्ञत्वं स्व-

नुकरणमनुकृतिः, यदेत “तमेव भान्तमनुभाति
 सर्वमित्यनुभानं तत् प्राज्ञपरिग्रहेऽवकल्पते ।
 भारूपः सत्यसङ्कल्प इति हि प्राज्ञमात्मान-
 मामनन्ति, न तु तेजोधातुं कश्चित् सूर्यादयो-
 ऽनुभान्तीति प्रसिद्धम् । समत्वाच्च तेजोधातूनां
 सूर्यादीनां न तेजोधातुमन्यं प्रत्यपेक्षास्ति यं
 भान्तमनुभायुः । न हि प्रदीपः प्रदीपान्तरम-
 नुभाति । यदप्युक्तं समानस्वभावकेष्वनुका-
 रो दृश्यत इति नायमेकान्तो नियमोऽस्ति, भि-
 न्नस्वभावकेष्वपि त्वनुकारो दृश्यते, यथा सुत-
 षोऽयःपिण्डोऽग्न्यनुकृतिरग्निं दहन्तमनुदह-
 ति, भौमं वा रजो वायुं वहन्तमनुवहतीति । अ-
 नुकृतेरित्यनुभानमसुसूचत् । तस्य चेति चतुर्थ-
 पादमस्य श्लोकस्य सूचयति । “तस्य भासा
 सर्वमिदं विभाती”ति च तद्धेतुकं भानं सूर्यादे-

प्रकाशकत्वं भासकत्वार्थमुक्तं, तत्र श्रुतिमाह ॥ भारूप इति ॥ मानाभा-
 वाच्च तेजोधातुर्न ग्राह्य इत्याह ॥ न त्विति ॥ किञ्च सूर्यादयस्तेजोऽन्तर-
 भानमनु न भान्ति तेजस्त्वात् प्रदीपवदित्याह ॥ समत्वाच्चेति ॥
 योऽयमनुकरोति स तज्जातीय इति नियमो नास्तीत्याह ॥ नायमेका-
 न्त इति ॥ पौनरुक्त्यमाशङ्क्योक्तानुवादपूर्वकं सूत्रोक्तं हेत्वन्तरं व्या-
 चष्टे ॥ अनुकृतेरिति ॥ तमेव भान्तमित्येवकारोक्तं तद्भानं विना सर्व
 स्य पृथग्भानाभावरूपं अनुभानमनुकृतेरित्यनेनोक्तम् । तस्य चेति ।

रुच्यमानं प्राज्ञमात्मानं गमयति । “तद्देवां ज्यो-
 तिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृत” मिति हि प्रा-
 ज्ञमात्मानमामनन्ति । तेजोऽन्तरेण तु सूर्यादि-
 तेजो विभातीत्यप्रसिद्धं विरुद्धं च, तेजोऽन्तरेण
 तेजोऽन्तरस्य प्रतिघातात् । अथ वा न सूर्यादी-
 नामेव श्लोकपरिपठितानामिदं तद्वेतुकं विभान-
 मुच्यते, किं तर्हि “सर्वमिदमि”त्यविशेषश्रुतेः
 सर्वस्यैवास्य नामरूपक्रियाकारकफलजातस्य
 याऽभिव्यक्तिः ^{अलम्परः} सा ब्रह्मज्योतिःसत्तानिमित्ता ।
 यथा सूर्यादिज्योतिःसत्तानिमित्ता सर्वस्य रू-
 पजातस्याभिव्यक्तिस्तद्वत् । “न तत्र सूर्यो भा-
 ती”ति च तत्रशब्दमाहरन् प्रकृतग्रहणं दर्शयति
 प्रकृतं च ब्रह्म यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरि-
 क्षमोतमित्यादिना । अनन्तरं च, हिरण्मये प-
 रे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्यो-

सर्वभासकत्वमुक्तम् इत्यपौनरुक्त्यमित्यर्थः । आत्मनः सूर्यादिभास-
 कत्वं श्रुत्यन्तरप्रसिद्धमविरुद्धं चेत्याह ॥ तद्देवा इति ॥ सर्वशब्दः प्र-
 कृतसूर्यादिवाचकत्वेन व्याख्यातः । सम्प्रति तस्यासंकेचवृत्तितां म-
 त्वाऽर्थान्तरमाह ॥ अथवेति ॥ तत्रेति सर्वनामश्रुत्या प्रकृतं ब्रह्म
 ग्राह्यमित्याह ॥ न तत्र सूर्य इति ॥ किंच स्पष्टब्रह्मपरपूर्वमन्त्राका-
 ङ्क्षापूरकत्वादयं मन्त्रो ब्रह्मपर इत्याह ॥ अनन्तरं चेति ॥ हिरण्मये
 ज्योतिर्मये अन्नमयावपेक्षया परे कोशे आनन्दमयाख्ये पुच्छशब्दि-

तिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुरिति । कथं
 तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यत इदमुत्थितं “न तत्र
 सूर्यो भाती”ति । यदप्युक्तं सूर्यादीनां तेजसां
 भानप्रतिषेधस्तेजोधातौ विवान्यस्मिन्नैव कल्पते
 सूर्य इवेतरेषाम् इति, तत्र तु स एव तेजोधातु-
 रन्यो न सम्भवतीत्युपपादितम् । ब्रह्मण्यपि चै-
 षां भानप्रतिषेधोऽवकल्पते, यतो यदुपलभ्य-
 ते तत् सर्वं ब्रह्मणैव ज्योतिषोपलभ्यते, ब्रह्म
 तु नान्येन ज्योतिषोपलभ्यते स्वयं ज्योतिःस्व-
 रूपत्वात्, येन सूर्यादयस्तस्मिन् भायुः । ब्रह्म
 त्वन्यद् व्यनक्ति न तु ब्रह्मान्येन व्यज्यते “आ-

तं ब्रह्म विरजं आगन्तुकमलशून्यं निष्कलं निरवयवं शुभ्रं नैसर्गिक-
 मलशून्यं सूर्यादिसाक्षिभूतं ब्रह्मवित्प्रसिद्धमित्यर्थः । सतिसप्तमी-
 पक्षमनुषदति ॥ यदपीति ॥ सूर्याद्यभिभावकतेजोधातौ प्रामाणिके-
 तस्येह ग्रहणशङ्का स्यात् न तत्र प्रमाणमस्तीत्याह ॥ तत्रेति ॥ सिद्धान्ते
 तत्रेति वाक्यार्थः कथमित्याशङ्क्याह ॥ ब्रह्मण्यपीति ॥ सतिस-
 प्तमीपक्षे न भातीति श्रुतं वर्तमानत्वं त्यक्त्वा तस्मिन् सति न भा-
 स्यन्तीत्यश्रुतभविष्यत्त्वं कल्पनीयं प्रत्यक्षविरोधनिरासाय, विषयस-
 प्तमीपक्षे तु न भासयतीत्यश्रुतणिजध्याहारमात्रं कल्प्यं न श्रुतत्याग
 इति लाघवं, अतो ब्रह्माणि विषये सूर्यादेर्भासकत्वनिषेधेन ब्रह्मभा-
 स्यत्वमुच्यत इत्यर्थः । येनान्यभास्यत्वेन हेतुना सूर्यादयस्तस्मिन् ब्र-
 ह्माणि विषये भासकाः स्युः, तथा तु ब्रह्मान्येन नोपलभ्यते स्वप्रकाश-
 त्वादिति योजना । उक्तमेव श्रुत्यन्तरेण द्रढयति ॥ ब्रह्मेति ॥ स्वप्रका-

त्मेनैवायं ज्योतिषांस्ते” “अगृह्यो नहि गृह्य-
ते” इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ २२ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

अपि चेदं रूपं प्राज्ञस्यैवात्मनः स्मर्यते भ-
गवद्गीतासु ।

“न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम” ॥ इति ।

“यदादित्युगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्” ॥

इति च ॥ २३ ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

“अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्यं औत्मनि ति-
ष्ठति” इति श्रूयते, तथा “अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो

शत्वेऽन्याभास्यत्वे च श्रुतिद्वयम् । ग्रहणायोग्यत्वादग्राह्य इत्यर्थः २२

णिजध्याहारपक्षे स्मृतिबलमप्यस्तीत्याह ॥ अपि चेति ॥
सूत्रं व्याचष्टे ॥ अपि चेति ॥ अभास्यत्वे सर्वभासकत्वे च श्लोक-
द्वयं द्रष्टव्यं तस्मादनुभानमन्त्रो ब्रह्मणि समन्वित इति सिद्धम् ॥ २३ ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ काठकवाक्यं पठति ॥ अङ्गुष्ठेति ॥ पुरुषः
पूर्णोऽप्यात्मनि देहमध्ये अङ्गुष्ठमात्रे हृदये तिष्ठतीत्यङ्गुष्ठमात्र इ-
त्युच्यते तस्यैव परमात्मत्ववादिवाक्यान्तरमाह ॥ तथेति ॥ अधूमकमिति
पठनीयम् । योऽङ्गुष्ठमात्रो जीवः स वस्तुतो निर्धूमजातिर्वन्निर्मलप्र-

ज्योतिरिवाधूमकः ईशानो भूतभव्यस्य स ए-
 वाद्य स उ श्व एतद्वैतत्^{मयस्त्विति} इति च तत्र योऽयम-
 ङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः श्रूयते, स किं विज्ञानात्मा
 किं वा परमात्मेति संशयः । तत्र परिमाणोपदे-
 शाद्विज्ञानात्मेति तावत् प्राप्तम् । न त्वनन्ताया-
 मविस्तारस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रपरिमाण-
 मुपदिश्येत । विज्ञानात्मनस्तूपाधिमत्त्वात् स-
 म्भवति कयाचित् कल्पनयाऽङ्गुष्ठमात्रत्वम्,
 स्मृतेश्च,

अथ सत्यवतः कायात् पाशबद्धं वशङ्गतम् ।-

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चर्षयमो बलात् ॥ इति ।

काशरूप इति त्वमर्थं संशोध्य तस्य ब्रह्मत्वमाह ॥ ईशान इति ॥ तस्या-
 द्वितीयत्वमाह ॥ स एवेति ॥ कालत्रयेऽपि स एवास्ति नान्यत् नचिके-
 तसा पृष्ठं ब्रह्म तदेतदेवेत्यर्थः । परिमाणेशानशब्दाभ्यां संशयमाह ।
 ॥ तत्रेति ॥ यथानुभानादिलिङ्गात् णिजध्याहारेण सूर्याद्यगोचरो ब्र-
 ह्मेत्युक्तं तथा प्रथमश्रुतपरिमाणलिङ्गता जीवप्रतीतावीशानोऽस्मीति
 ध्यायेदिति विध्यध्याहारेण ध्यानपरं वाक्यमिति पूर्वपक्षयति ॥ तत्र-
 परिमाणेति ॥ पूर्वपक्षे ब्रह्मदृष्ट्या जीवोपास्तिः, सिद्धान्ते तु प्रत्य-
 ग्ब्रह्मैक्यज्ञानं फलमिति मन्तव्यम् । आर्योमो दैर्घ्यं विस्तारो महत्त्व-
 मिति भेदः ॥ कयादिचिति ॥ अङ्गुष्ठमात्रहृदयस्य विज्ञानशब्दित-
 बुद्ध्यभेदाध्यासकल्पनयेत्यर्थः । स्मृतिसंवादादप्यङ्गुष्ठमात्रो जीव इ-
 त्याह ॥ स्मृतेश्चेति ॥ अथ मरणानन्तरं यमपाशैर्बद्धं कर्मवशं प्राप्तमित्यर्थः

नहि परमेश्वरो बलाद्यमेन निष्क्रष्टुं शक्यः
 तेन तत्र संसार्यङ्गुष्ठमात्रो निश्चितः स एवेहा-
 पीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । परमात्मैवायमङ्गुष्ठमात्र-
 परिमितः पुरुषो भवितुमर्हति । कस्मात् ? श-
 ब्दात् - “ईशानो भूतभव्यस्ये”ति । न ह्यन्यः
 परमेश्वराद् भूतभव्यस्य निरङ्कुशमीशिता ।
 “एतद्वै तदि”ति च । प्रकृतं पृष्ठमिहानुसन्दधाति,
 “एतद्वैतत् यत् पृष्ठम्” ब्रह्मेत्यर्थः । पृष्ठं चेह ब्रह्म ।
 “अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृ-
 ताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत् प-
 श्यसि तद्वद्” इति । शब्दादेवेति अभिधान-
 श्रुतेरेवेशान इति परमेश्वरोऽवगम्यत इत्य-
 र्थः ॥ २४ ॥ कथं पुनः सर्वगतस्य परमात्मनः
 परिमाणोपदेश इत्यत्र ब्रूमः ॥

दृढपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् २५

तत्रापीश्वरः किं न स्यादित्यत आह ॥ न हीति ॥ ‘प्रभवति संयमने
 ममापि विष्णु’रिति यमस्येश्वरनियम्यत्वस्मरणादिति भावः । भूत-
 भव्यस्येत्युपपदाद्वाधकाभावाच्च ईशानइतीशत्वशब्दान्निरङ्कुशमी-
 शिता भातीति श्रुत्या लिङ्गं बाध्यमिति सिद्धान्तयति ॥ परमात्मैवे-
 ति ॥ प्रकरणाच्च ब्रह्मपरमिदं वाक्यमित्याह ॥ एतदिति ॥ शब्दो
 वाक्यं लिङ्गात् दुर्बलमित्याशङ्क्याह ॥ शब्दादिति ॥ २४ ॥

सर्वगतस्यापि परमात्मनो हृदयेऽवस्थान-
मपेक्ष्याङ्गुष्ठमात्रत्वमिदमुच्यते, आकाशस्येव
वंशपर्वपिक्षमरत्निमात्रत्वम् । न त्वञ्जसांतिमा-
त्रस्यैव परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपद्यते । न
चान्यः परमात्मन इह ग्रहणमर्हति ईशानश-
ब्दादिभ्य इत्युक्तम् । ननु प्रतिप्राणिभेदं हृदया-
नामनवस्थितत्वात्तदपेक्षमप्यङ्गुष्ठमात्रत्वं नो-
पपद्यत इत्यत उत्तरमुच्यते, मनुष्याधिकारत्वा-
दिति । शास्त्रं त्वविशेषप्रवृत्तमपि मनुष्यानेवा-

करः सकानिष्ठिकोऽरति ॥ मुख्याङ्गुष्ठमात्रो जीवो गृह्यतां किं
गौणग्रहणेनेत्यत आह ॥ न चान्ये इति ॥ सति सम्भवे मुख्यग्रहो
न्याय्यः अत्र तु श्रुतिविरोधादसम्भव इति गौणग्रह इत्यर्थः । मनु-
ष्यानेवेति त्रैवर्णिकानेवेत्यर्थः । शक्तत्वादित्यनेन पञ्चादीनां देवाना-
मृषीणां चाधिकारो बाधितः । तत्र पञ्चादीनां शास्त्रार्थज्ञानादिसाम-
र्थ्यभावात् कर्मण्यशक्तिः, इन्द्रादेः स्वदेवताके कर्मणि स्वोद्देशेन द्र-
व्यत्यागायोगादशक्तिः ऋषीणामार्षेयवरणे ऋष्यन्तराभावादशक्तिः ।
अर्थित्वादित्यनेन निष्कामानां मुमुक्षूणां स्थावराणां चाधिकारो वा-
रितस्तत्र मुमुक्षूणां शुद्ध्यर्थित्वे नित्यादिष्वधिकारो, न काम्येषु । शुद्ध-
चित्तानां मोक्षार्थित्वे श्रवणादिषु व्यञ्जकेष्वधिकारो, न कर्मस्विति
मन्तव्यम् । शूद्रस्याधिकारं निरस्यति ॥ अपर्युदस्तत्वादिति ॥ 'शू-
द्रो यज्ञेऽनवकल्म इति पर्युदासात्, 'उपनयीत तमध्यापयीते'ति शा-
स्त्राच्च न शूद्रस्य वैदिके कर्मण्यधिकारः । तस्यैकजातित्वस्मृतेरुपनय-
नप्रयुक्तद्विजातित्वाभावेन वेदाध्ययनाभावात् । अत्रापेक्षितोन्यायः

धिकरोति शक्तत्वादर्थित्वादेपर्युदस्तत्वादुपन-
 यनादिशास्त्राच्चेति । वर्णितमेतदधिकारलक्षणे,
 मनुष्याणां च नियतपरिमाणः कायः औचि-
 त्येन नियतपरिमाणमेव चैषामङ्गुष्ठमात्रं हृद-
 यम् । अतो मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य मनुष्य-
 हृदयावस्थानापेक्षमङ्गुष्ठमात्रत्वमपपन्नं पर-
 मात्मनः । यदप्युक्तं परिमाणोपदेशात् स्मृ-
 तेश्च संसार्येवायमङ्गुष्ठमात्रः प्रत्येतव्य इ-
 ति तत् प्रत्युच्यते 'स आत्मा, तत्त्वमसी' त्या-
 दिवत् संसारिण एव सतोऽङ्गुष्ठमात्रस्य ब्र-
 ह्मत्वमिदमुपदिश्यत इति । द्विरूपा हि वेदान्त-
 वाक्यानां प्रवृत्तिः, क्वचित् परमात्मस्वरूपनि-
 रूपणं परा क्वचिद्विज्ञानात्मनः परमात्मैकत्वोप-

पष्टाध्याये वर्णित इत्याह ॥ वर्णितमिति ॥ स्वर्गकामो यजेतेत्या-
 दिशास्त्रस्याविशेषेण सर्वान् फलार्थिनः प्रति प्रवृत्तत्वात् प्राणिमात्र-
 स्य सुखार्थित्वाच्च फलार्थं कर्मणि पञ्चादीनामप्यधिकार इत्याशङ्क्यो-
 क्करीत्या तेषां शक्तत्वाद्यभावात् स्वर्गकामपदं मनुष्यपरतया सङ्कोच्य
 मनुष्याधिकारत्वे स्थापिते चातुर्वर्ण्याधिकारित्वमाशङ्क्य 'वसन्ते ब्रा-
 ह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्यः' इति त्रयाणामेवाग्नि-
 सम्बन्धश्रवणात् तेषामेवाधिकार इति वर्णितमित्यर्थः । प्रस्तुते कि-
 मायातं तत्राह ॥ मनुष्याणाञ्चेति ॥ प्रायेण सप्तवितस्तिपरिमितो म-
 नुष्यदेह इत्यर्थः । एवमङ्गुष्ठशब्दः हृत्परिमाणवाचकः तत्रस्थं ब्रह्म
 लक्षयतीत्युक्तं, सम्प्रति तच्छब्देनाङ्गुष्ठमात्रजीवमनूयायमीशान इति

देशपरा । तदत्र विज्ञानात्मनः-परमात्मनैकत्व-
मुपदिश्यते नाङ्गुष्ठमात्रत्वं कस्यचित् । एतमे-
वार्थं परेण स्पष्टीकरिष्यति । “अङ्गुष्ठमात्रः पु-
रुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।
तं स्वाच्छरीरात् प्रवृहेन् मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण
तं विद्याच्छुक्रममृत” मिति ॥२५॥

तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् ॥२६॥

अङ्गुष्ठमात्रश्रुतिर्मनुष्यहृदयापेक्षा मनुष्या-
धिकारत्वाच्छास्त्रस्येत्युक्तं, तत्प्रसङ्गादिदमुच्य-
ते । बाढं, मनुष्यानधिकरोति शास्त्रं न तु मनु-
ब्रह्माभेदो बोध्य इति वक्तुमुक्तमनुवदति ॥ यदपीति ॥ प्रतिपाद्याभे-
दविरोधात् अनुवाद्याङ्गुष्ठमात्रत्वं बाध्यं तात्पर्यार्थस्य बलवत्त्वादित्या-
ह ॥ तदिति ॥ कचिदस्थूलमित्यादौ । कच्चित्तत्त्वमसीत्यादौ । ए-
कत्वार्थे वाक्यशेषमनुकलयति । एतमिति । श्रुतिर्यमो वा कर्ता द्रष्ट-
व्यः तं जीवं प्रवृहेत् पृथक् कुर्यात् धैर्येण बलवादिन्द्रियनिग्रहादिना तं
विविक्तमात्मानं शुक्लं स्वप्रकाशममृतं कूटस्थं ब्रह्म जानीयादित्यर्थः ।
तस्मात् कठवाक्यं प्रत्यग्ब्रह्मणि ज्ञेये समन्वितमिति सिद्धम् ॥२५॥

शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वे देवादीनां ब्रह्मविद्यायामप्यनधिकारः
स्यादित्याशङ्क्याह ॥ तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् ॥ ननु सम-
न्वयाध्यायेऽधिकारचिन्ता न सङ्गतेत्यत आह ॥ अङ्गुष्ठेति ॥ स्मृत-
स्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः अत्र मनुष्याधिकारत्वोक्त्या स्मृतानां देवादी-
नां वेदान्तश्रवणादावधिकारोऽस्ति न वेति सन्देहे भोगासक्तानां वै-
राग्याद्यसम्भवान्नेति प्राप्ते सिद्धान्तमाह ॥ बाढमिति ॥ एवमधि-

प्यानेवेतीह ब्रह्मज्ञाने नियमोऽस्ति, तेषां मनु-
 प्याणामुपरिष्ठाद्यै देवादयस्तानप्यधिकरोति
 शास्त्रमिति बादारायण आचार्यो मन्यते, क-
 स्मात्? सम्भवात् । सम्भवति हि तेषामुप्यर्थि-
 त्वाद्यधिकारकारणम् । तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षवि-
 षयं देवादीनामपि सम्भवति' विकारविषयवि-
 भूत्यनित्यत्वालोचनादिनिमित्तम् । तथा साम-
 र्थ्यमपि तेषां सम्भवति मन्त्रार्थवादेतिहासपु-
 राणलोकेभ्यो विग्रहत्वाद्यवगमात् । न च तेषां
 कश्चित् प्रतिषेधोऽस्ति । न चोपनयनादिशास्त्रे-

कारविचारात्मकाधिकरणद्वयस्य प्रासाङ्गिकी सङ्गतिः । अत्र पूर्वप-
 क्षे देवादीनां ज्ञानानधिकारात् देवत्वप्राप्तिद्वारा क्रममुक्तिफलासु दह-
 राद्युपासनासु क्रममुक्त्यर्थिनां मनुष्याणां अप्रवृत्तिः फलं सिद्धान्ते तु
 प्रवृत्तिः । उपासनाभिर्देवत्वं प्राप्तानां श्रवणादिना ज्ञानान्मुक्तिसम्भवा-
 दिति सफलोऽयं विचारः । ननु भोगासक्तानां तेषां मोक्षार्थित्वाभावा-
 न्नाधिकार इत्यत आह । अर्थित्वं तावदिति । विकारित्वेनानृतविष-
 यसुखस्य क्षयासूयादिदोषदृष्ट्या निरतिशयसुखमोक्षार्थित्वं सत्त्वप्रकृ-
 तीनां देवानां सम्भवतीत्यर्थः । नन्विन्द्रायस्वाहेत्यादौ चतुर्थ्यन्तशब्दा-
 तिरिका विग्रहवती देवता नास्ति शब्दस्य चासामर्थ्यान्नाधिकार इ-
 त्यत आह । तथेति । अर्थित्ववदित्यर्थः । अपर्युदस्तत्वमाह ॥ न
 च तेषामिति ॥ “शूद्रो ऽज्ञेऽनवक्लृप्तः” इतिवत् देवादीनां विद्याधि-
 कारनिषेधो नास्तीत्यर्थः । ननु विग्रहवत्त्वेन दृष्टसामर्थ्ये सत्यप्युप-
 नयनाभावात् शास्त्रीयसामर्थ्यं नास्तीत्यत आह ॥ न चेति ॥ जन्मा-

णैषामधिकारो निर्वर्त्येत । उपनयनस्य वेदा-
 ध्ययनार्थत्वात्, तेषां च स्वयंप्रतिभातवेदत्वात् ।
 अपि चैषां विद्याग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यादि दर्शय-
 ति “एकशतं ह वै वर्षाणि मधवान् प्रजापतौ ब्र-
 ह्मचर्यमुवास,” “भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमु-
 पससार अधीहि भगवो ब्रह्मे”त्यादि । यदपि
 कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तं न देवानां देवतान्त-
 राभावात् न ऋषीणामार्षेयान्तराभावादिति न
 तद्विद्यास्वस्ति । न हीन्द्रादीनां विद्यास्वधि-
 क्रियमाणानामिन्द्राद्युद्देशेन किञ्चित् कृत्यम-
 स्ति, न च भृग्वादीनां भृग्वादिसगोत्रतया ।
 तस्माद्वेदादीनामपि विद्यास्वधिकारः केन वा-

न्तराध्ययनबलात् स्वयमेव प्रतिभाताः स्मृता वेदा येषां ते तथा तद्भा-
 वादित्यर्थः । बालादिषु प्रविष्टपिशाचादीनां वेदोद्घोषदर्शनात् । देवयो-
 नीनां जन्मान्तरस्मरणमस्तीति स्मृतवेदान्तानामर्थविचारो युक्त इ-
 त्यर्थः । देवानां च ऋषीणां च विद्याधिकारे कारणमर्थित्वादिकमुक्तं
 श्रौतं गुरुकुलवासादिलिङ्गमाह ॥ अपि चेति ॥ ननु ब्रह्मविद्या देवा-
 दीन्नाधिकरोति वेदार्थत्वात् अग्निहोत्रवदित्यत आह ॥ यदपीति ॥
 देवानां कर्मसु नाधिकारः देवतान्तराणामुद्देश्यानामभावादिति प्रथ-
 मसूत्रार्थः, ऋषीणामनधिकारः ऋष्यन्तराभावात् ऋषियुक्ते कर्म-
 ण्यशक्तेरिति द्वितीयसूत्रार्थः । असामर्थ्यमुपाधिरिति परिहरति ॥ न-
 तदिति ॥ असामर्थ्यरूपं कारणमित्यर्थः, न ह्यस्ति येनासामर्थ्यं स्या-
 दिति शेषः, “तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्, तथर्षीणा”-

र्यते । देवाद्यधिकारेऽप्यङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः स्वा-
ङ्गुष्ठापेक्षया न विरुध्यते ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्द-
र्शनात् ॥ २७ ॥

स्यादेतत् यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन
देवादीनां विद्यास्वधिकारो वर्ण्येत विग्रहव-
त्त्वात् ऋत्विगादिवत् इन्द्रादीनामपि स्वरूपं
सन्निधानेन कर्माङ्गभावोऽभ्युपगम्येत, तदा च-
विरोधः कर्मणि स्यात् ; न हीन्द्रादीनां स्वरूप-
सन्निधानेन यागेऽङ्गभावो दृश्यते, न च स-

मिति वाक्यबाधोऽप्यनुमानस्य द्रष्टव्यः । ननु देवादीन् प्रत्यङ्गुष्ठमा-
त्रश्रुतिः कथं तेषां महादेहत्वेन हृदयस्यास्मदङ्गुष्ठमात्रत्वाभावात् ।
अतः श्रुतिषु तेषां नाधिकार इत्यत आह ॥ देवाद्यधिकारेऽ-
पीति ॥ २६ ॥

ननु मन्त्रादीनां प्रतीयमानविग्रहवत्त्वे तात्पर्यं कल्पयित्वा
देवादीनामधिकार उक्तः स चायुक्तः अन्यपराणां तेषां प्रत्यक्षादिविरो-
धेन स्वार्थे तात्पर्यकल्पनानुपपत्तेरित्याक्षिप्य सूत्रचतुष्टयेन परिहरति
॥ विरोधः कर्मणीत्यादिना ॥ वर्ण्येत, तर्हीति शेषः । स्वरूपं वि-
ग्रहः अभ्युपगमे प्रत्यक्षेण देवता दृश्येत न च दृश्यते अतो योग्यानु-
पलब्ध्या देवताया विग्रहवत्या अभावात् सम्प्रदानकारकाभावेन
कर्मनिष्पत्तिर्न स्यादित्याह ॥ तदा चेति ॥ विग्रहस्याङ्गत्वं अनुपल-
ब्धिबाधितं युक्त्या च न सम्भवतीत्याह ॥ न चेति ॥ तस्मादर्थोप-

म्भवति । बहुषु यागेषु युगपदेकस्येन्द्रस्य स्व
 रूपसन्निधानतानुपपत्तेरिति चेत्, नायमस्ति-
 विरोधः, कस्मादनेकप्रतिपत्तेः एकस्यापि देव-
 तात्मनो युगपदानेकस्वरूपप्रतिपत्तिः सम्भव-
 ति । कथमेतदवगम्यते, दर्शनात् ।- तथा हि
 'कति देवा' इत्युपक्रम्य 'त्रयश्च त्री च शता' त्र-
 यश्च त्री च सहस्रे'ति निरुच्य 'कतमे ते'
 इत्यस्यां पृच्छायां 'महिमानं एवैषामेते' त्रय-
 स्त्रिंशच्चेव देवा' इति ब्रुवती श्रुतिरेकैकस्य दे-
 वतात्मनो युगपदानेकरूपतां दर्शयति । तथा
 त्रयस्त्रिंशतोऽपि षडाद्यन्तर्भावक्रमेण 'कतम' ए-
 को देव' इति 'प्राण' इति प्राणैकरूपतां देवा-

हितशब्द एव देवता तस्या अचेतनत्वान्न विद्याधिकार इति शङ्का-
 र्थं परिहरति ॥ नायमिति ॥ एकस्यापि देवस्य योगबलादनेकदेह-
 प्राप्तिः श्रुतिस्मृतिदर्शनात् सम्भवति । अतो न कर्माणि विरोध इति
 व्याचष्टे ॥ कस्मादित्यादिना । वैश्वदेवशास्त्रे शस्यमानदेवाः कतीति
 शाकल्येन पृष्ठो याज्ञवल्क्यो निविदा त्रयश्चेत्यादिरूपया उत्तरं ददौ ।
 निविन्नाम शस्यमानदेवसङ्ख्यावाचकः शब्दः । षडधिकानि त्रीणि श-
 तानि त्रीणि सहस्राणीति सङ्ख्योक्तौ सङ्ख्येयस्वरूपप्रश्ने महिमानो
 विभूतयः सर्वे देवाः, एषां त्रयस्त्रिंशद्देवानां अष्टौ वसव एकादश रुद्रा
 द्वादशादित्या इन्द्रः प्रजापतिश्चेति त्रयस्त्रिंशद्देवास्तेऽपि षण्णां अग्नि-
 पृथिवीवाय्वन्तरिक्षादित्यदिवा महिमानस्तेऽपि षट्सु देवेषु अन्तर्भव-
 न्ति । षट् देवास्त्रिषु लोकेषु त्रयश्च द्वयोरन्नप्राणयोर्द्वौ च एकस्मिन् प्रा-

नां दर्शयन्ती' तस्यैवैकस्य प्राणस्य' युगपदने-
करूपतां दर्शयति । तथा स्मृतिरपि ।

“आत्मनो^१ वै शरीराणि^२ बहूनि^३ भरतैर्षभ ।

योगी कुर्याद्द्वैलं प्राप्य^४ तैश्च^५ सुर्वैर्महीं चरेत् ॥

प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित्^६ कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत्^७

सङ्क्षिपेच्च पुनस्तानि^८ सूर्यो रश्मिगणानिव” ॥

इत्येवंजातीयिका^९ प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां यो-

गिनामपि युगपदनेकशरीरयोगं दर्शयति किमु

वक्तव्यमाजानसिद्धानां देवानाम् । अनेकरूपप्र-

तिपत्तिसम्भवाच्चैकैका देवता बहुभी रूपैरात्मा-

नं प्रविभज्य बहुषु यागेषु युगपदङ्गभावं गच्छ-

ति^{१०} परैश्च न दृश्यतेऽन्तर्धानादिशक्तियोगादि-

त्युपपद्यते । अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् इत्यस्याप-

णे हिरण्यगर्भे अन्तर्भवत इति दर्शितमित्यर्थः । त्रयस्त्रिंशतोऽपि देवा-

नामिति सम्बन्धः । दर्शनं श्रौतं व्याख्याय स्मार्तं व्याचष्टे ॥ तथा

स्मृतिरिति ॥ बलं^{११} योगसिद्धिम् ।

अणिमा महिमा चैव लघिमा प्राप्तिरीशता ।

प्राकाम्यं च वशित्वं च यत्र कामावसायिता ॥

इत्यष्टैश्वर्याणि । क्षणेन अणुर्महान् लघुर्गुरुश्च भवति योगी । अ-

ङ्गुल्या चन्द्रस्पर्शः प्राप्तिः । ईशता सृष्टिशक्तिः । प्राकाम्यं इच्छानभि-

घातः । वशित्वं नियमनशक्तिः । सङ्कल्पमात्रादिष्टलाभो यत्र कामा-

वसायितेति भेदः । आजानसिद्धानां जन्मना सिद्धानामित्यर्थः । फ-

लितमाह ॥ अनेकेति ॥ अनेकेषु कर्मस्वेकस्य प्रतिपत्तिरङ्गभावः ।

रा व्याख्या विग्रहवतामपि कर्माङ्गभावचोदना-
 स्वेनेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते । क्वचिदेकोऽपि विग्रह-
 वाननेकत्र युगपदङ्गभावं न गच्छति यथा बहु-
 भिर्भोजयद्भिर्नैको ब्राह्मणो युगपद्भोज्यते । क्व-
 चित्त्वेकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं
 गच्छति । यथा बहुभिर्नमस्कुर्वणैरेको ब्राह्मणो
 युगपन्नमस्क्रियते तद्वदिहोद्देशपरित्यागात्मक-
 त्वाद्यागस्य विग्रहवतीमप्येकां देवतामुद्दिश्य
 बहवः स्वस्वं द्रव्यं युगपत् परित्यक्ष्यन्तीति
 विग्रहवत्त्वेऽपि देवानां किञ्चित् कर्मणि विरुध्य-
 ते ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षा-
 नुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

मा^१ नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामभ्युपगम्य-
 माने कर्मणि कश्चिद्विरोधः प्रसञ्जि शब्दे तु वि-

तस्य लोके दर्शनादिति वक्तुं व्यतिरेकमाह ॥ क्वचिदेक इति । प्रकृ-
 तोपयुक्तमन्वयदृष्टान्तमाह । क्वचिदिति ॥ २७ ॥

कर्मण्यविरोधमङ्गीकृत्य शब्दप्रामाण्यविरोधमाशङ्क्य परिहरति ॥ श-
 ब्द इति चेदिति ॥ मा^१ प्रसञ्जि प्रसक्तो माभून्नामेत्यर्थः । औत्पत्तिकसू-
 त्रे शब्दार्थयोरनाद्योः सम्बन्धस्यानादित्वाद्देदस्य मानान्तरानपेक्षत्वेन
 प्राप्ताण्यमुक्तम्, इदानीं अनित्यविग्रहव्यक्त्यभ्युपगमे तत्सम्बन्धस्या-

रोधः प्रसज्येत, कथं औत्पत्तिकै हि शब्दस्या-
 र्थेन सम्बन्धमाश्रित्यानपेक्षत्वादिति वेदस्य
 प्रामाण्यं स्थापितम् । इदानीं तु विग्रहवती दे-
 वताऽभ्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्वर्ययोगाद्युगप-
 दनेककर्मसम्बन्धीनि हवींषि भुञ्जीत तथापि
 विग्रहयोगादस्मदादिवजननमरणवती सेति
 नित्यस्य शब्दस्यानित्येनार्थेन नित्यसम्बन्धे
 प्रलीयमाने यद्वैदिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं त-
 स्य विरोधः स्यादिति चेन्नायमप्यस्ति विरो-
 धः, कस्मात् अतः प्रभवात् । अत एव हि वै-
 दिकाच्छब्दाद्देवादिकं जगत् प्रभवति । ननु ज-
 न्माद्यस्य यत इति ब्रह्मप्रभवत्वं जगतोऽवधा-
 रितं कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते । अपि च यदि
 नाम वैदिकाच्छब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः क-
 थमेतावता विरोधः शब्दे परिहृतः यावता व-

प्यनित्यत्वात् मानान्तरेण व्यक्तिं ज्ञात्वा शब्दस्य सङ्केतः पुंसा कर्त-
 व्यः इति मानान्तरापेक्षत्वात् प्रामाण्यस्य विरोधः स्यादित्याह । क-
 थमित्यादिना । किं शब्दानामनित्यतया सम्बन्धस्य कार्यत्वमापा-
 यते उतार्थानामनित्यतया, नाय इत्याह ॥ नायमपीति ॥ कर्मण्य-
 विरोधवदित्यपेक्षार्थः । देवादिव्यक्तिहेतुत्वेन प्रागेव शब्दानां सत्त्वात्
 नानित्यत्वमिति भावः । अत्र पूर्वापरविरोधं शङ्कते ॥ नन्विति ॥
 शब्दस्य निमित्तत्वेन ब्रह्मसहकारित्वादविरोध इत्याशङ्क्य द्वितीयं

सर्वो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इत्येते-
 ऽर्था अनित्या एवोत्पत्तिमत्त्वात् तदनित्यत्वे च
 तद्वाचिनां वैदिकानां वस्वादिशब्दानां नित्यत्वं
 केन निवार्यते । प्रसिद्धं हि लोके देवदत्तस्य
 पुत्रे उत्पन्ने यज्ञदत्त इति तस्य नाम क्रियते इ-
 ति । तस्माद्विरोध एव शब्द इति चेन्न गवा-
 दिशब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वदर्शनात् । नहि गवा-
 दिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदाकृतीनामप्युत्पत्ति-
 मत्त्वं स्यात्, द्रव्यगुणकर्मणां हि व्यक्तय एवो-
 त्पद्यन्ते नाकृतयः । आकृतिभिश्च शब्दानां स-
 म्बन्धो न व्यक्तिभिः । व्यक्तीनामानन्त्यात् स-
 म्बन्धग्रहणानुपपत्तेः । व्यक्तिषूत्पद्यमानास्व-
 प्याकृतीनां नित्यत्वान्न गवादिशब्देषु कश्चिद्वि-

कल्पमुत्थापयति ॥ अपि चेति ॥ अनित्यत्वं सादित्वं व्यक्तिरूपार्था-
 नामनित्यतया शब्दानां सम्बन्धस्यानित्यत्वं दुर्वारं, तस्मात् पौरुषे-
 यसम्बन्धसापेक्षत्वात् प्रामाण्यविरोध इत्यर्थः । न च व्यक्तीनामनि-
 त्यत्वेपि घटत्वादिजातिसमवायवत् शब्दसम्बन्धोऽपि नित्यः स्यादि-
 ति वाच्यम्, उभयाश्रितसम्बन्धस्यान्यतराभावे स्थित्ययोगेन दृष्टान्ता-
 सिद्धेरिति भावः । यथा गोत्वादयो गवादिशब्दवाच्याः तथा वसुत्वा-
 व्याकृतयो वस्वादिशब्दार्थाः न व्यक्तय इति परिहरति । नेत्यादिना ॥
 शब्दानां तदर्थानां जातीनां च नित्यत्वात्तत्सम्बन्धोऽपि नित्य इति प्रति-
 पादयति ॥ न हीत्यादिना ॥ व्यक्तीनामानन्त्यादिति ॥ न च गोत्वा-
 वच्छेदेन व्यक्तिषु शक्तिः सुग्रहेति वाच्यं, सामान्यस्याप्रत्यासत्तित्वेन

रोधो दृश्यते' तथा देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपग-
मेऽपि आकृतिनित्यत्वान्न कश्चिद्वस्वादिशब्देषु
विरोध इति द्रष्टव्यम् । आकृतिविशेषस्तु देवादी-
नां मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमाद-
वगन्तव्यः । स्थानविशेषसम्बन्धनिमित्ताश्चेन्द्रा-

सर्वव्यक्त्युपस्थित्यभावात् गोत्वं शक्यतावच्छेदकमिति ग्रहापेक्षया
गोत्वं शक्यमिति लाघवात् निरूढजहलक्षणया व्यक्तेर्लाभेनानन्यल-
भ्यत्वाभावाच्चेति भावः । यद्वा केवलव्यक्तिषु शक्तिरत्र निरस्यतेऽ-
नुपपत्तिज्ञानं विनैव व्यक्तेः शब्दशक्त्यायत्तजातिज्ञानविषयत्वेन
उभयशक्तेरावश्यकत्वात् । तथा च नित्यजातितादात्म्येन व्यक्ते-
रनादित्वात्तत्सम्बन्धोऽप्यनादिः सत्कार्यवादात् अतएव वाक्यवृत्तौ
तत्त्वमस्यादिवाक्ये भागलक्षणोक्ता युज्यते केवलसामान्यस्यावाच्य-
त्वेऽखण्डार्थस्य वाच्यैकदेशत्वाभावात् । “अतः प्रभवादि”ति सू-
त्रस्वारस्याच्च केवलव्यक्तिनिरास इति गम्यते । केवलव्यक्तिवचनाः
खलु डित्थादिशब्दाः अर्थानन्तरभाविनः साङ्केतिकाः गवादिशब्दास्तु
व्यक्तिप्रभावहेतुत्वेन प्रागेव सन्तीति न व्यक्तिमात्रवचनाः साङ्केति-
काः किन्तु स्थूलसूक्ष्मभावेनानुस्यूतव्यक्त्यविनाभूतसामान्यवचना
इति मन्तव्यम् । न चेन्द्रादिव्यक्तेरेकत्वेन जात्यभावादाकाशशब्दवन्
इन्द्रचन्द्रादिशब्दाः केवलव्यक्तिवचना इति साम्प्रतं अतीतानागत-
व्यक्तिभेदेन जात्युपपत्तेरित्यलं प्रपञ्चेन, दृष्टान्तमुपसंहृत्य दार्ष्टान्ति-
कमाह ॥व्यक्तिष्वित्यादिना ॥ आकृतिर्जातिः । ननु का सा व्यक्तिः
यदनुगतेन्द्रत्वादिजातिः शब्दार्थः स्यादित्यत आह ॥ आकृतिवि-
शेषस्त्विति ॥ वज्रहस्तः पुरन्दर इत्यादिभ्य इत्यर्थः । इन्द्रादिशब्दा-
नां जातिः इन्द्रादिषु प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्त्वा उपाधिनिमित्तत्वमाह

दिशब्दाः' सेनापत्यादिशब्दवत् । ततश्च यो य-
स्तत्तत्स्थानमधितिष्ठति स स इन्द्रादिशब्दैर-
भिधीयते इति न दोषो भवति । न चेदं शब्दप्र-
भवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणत्वाभिप्रा-
येणोच्यते कथं तर्हि स्थितिवाचकात्मना नित्ये
शब्दे नित्यार्थसम्बन्धिनि शब्दव्यवहारयोग्या-
र्थव्यक्तिनिष्पत्तिरतः प्रभव इत्युच्यते । कथं पुन-
रवगम्यते शब्दात् प्रभवति जगदिति प्रत्यक्षा-
नुमानाभ्याम् । प्रत्यक्षं श्रुतिः प्रामाण्यं प्रत्यनपे-
क्षत्वात् । अनुमानं स्मृतिः प्रामाण्यं प्रति सापेक्ष-
त्वात् । तर्हि शब्दपूर्वा सृष्टिर्दर्शयतः । "एत इति वै
प्रजापतिर्देवान्सृजतासृग्रमिति मनुष्यानिन्दव

॥ स्थानेति ॥ व्यक्तिप्रलयेऽपि स्थानस्य स्थायित्वात् शब्दार्थसम्ब-
न्धनित्यता इत्यत आह ॥ ततश्चेति ॥ उक्तं पूर्वापरविरोधं परिहरति
॥ न चेति ॥ शब्दो निमित्तमित्यविरोधं मत्वा सूत्रशेषमवतारयति
॥ कथं पुनरिति ॥ स्मृत्या स्वप्रामाण्यार्थं मूलश्रुतिरनुमीयत इत्य-
नुमानं स्मृतिः । "एतैः असृग्रमिन्दवस्तिरःपवित्रमाशवः । विश्वान्यभि-
सौभगे"त्येतन्मन्त्रस्थैः पदैः स्मृत्वा ब्रह्मा देवादीनसृजत । तत्रैत इति
पदं सर्वनामत्वात् देवानां स्मारकं, असृग्रुधिरं तत्प्रधाने देहे रमन्त
इति असृग्रा मनुष्याः । चन्द्रस्थानां पितॄणां इन्दुशब्दः स्मारकः ।
पवित्रं सोमस्थानं तिरस्कुर्वतां ग्रहाणां तिरःपवित्रशब्दः । ऋचो-
श्रुवतां स्तोत्राणां गीतिरूपाणामाशुशब्दः । "ऋच्यध्यूढं सामे"ति
श्रुतेः । स्तोत्रानन्तरं प्रयोगं विशतां शस्त्राणां विश्वशब्दः । सर्वत्र

इति पितृस्तिरःपवित्रमिति ग्रहानांशव इति
 स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभिसौभगेत्यन्याः प्र-
 जा” इति श्रुतिः । तथान्यत्रापि “सं मनसा
 वाचं मिथुनं समभव”दित्यादिना तत्र तत्र श-
 ब्दपूर्विका सृष्टिः श्राव्यते। स्मृतिरपि।

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।
 आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः॥इति।
 उत्सर्गोऽप्ययं वाचः सम्प्रदायप्रवर्तनात्मको द्र-
 ष्टव्यः अनादिनिधनाया अन्यादृशस्योत्सर्ग-
 स्यांसम्भवात्। तथा ।

नामरूपे च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम् ।
 वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः॥इति॥
 सर्वेषां च स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ।
 वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे॥इति च॥
 अपि च चिकीर्षितमर्थमनुतिष्ठन् तस्य वा-

सौभाग्ययुक्तानामभिसौभगशब्दः स्मारक इति छन्दोगब्राह्मणवाक्या-
 र्थः । स प्रजापतिर्मनसा वाचं त्रयीमिथुनं समभवत् । मनोवाग्रूपं
 मिथुनं सम्भावितवान् मनसा त्रयीप्रकाशितां सृष्टिमालोचितवानि-
 त्यर्थः । रश्मिरित्येवादित्यमसृजतेत्यादिः श्रुतिरादिशब्दार्थः । सम्प्र-
 दायो गुरुशिष्यपरम्पराध्ययनं । संस्था अवस्थाः । या प्रजापतिसृष्टिः
 सा शब्दपूर्विका सृष्टित्वात् प्रत्यक्षघटादिवदिति प्रत्यक्षानुमानाभ्यामि-
 त्यस्यार्थान्तरमाह । अपि चेति । अतः प्रभवत्वप्रसङ्गात् शब्दस्वरूपं

चकं शब्दं पूर्वं स्मृत्वा पश्चात्तमर्थमनुतिष्ठतीति
 सर्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत् । तथा प्रजापतेरपि स्त्रष्टुः
 सृष्टेः पूर्वं वैदिकाः शब्दा मनसि प्रादुर्बभूवुः
 पश्चात्तदनुगतानर्थान् संसर्जति गम्यते । तथा
 च श्रुतिः “स भूरिति व्याहरन् स भूमिमसृज-
 ते”^१त्येवमादिका भूरादिशब्देभ्य एव मनसि प्रा-
 दुर्भूतेभ्यो भूरादीन् लोकान् सृष्टान् दर्शयति ।
 किमात्मकं पुनः शब्दमभिप्रेत्येदं शब्दप्रभव-
 त्वमुच्यते । स्फोटमित्याह । वर्णपक्षे हि तेषा-
 मुत्पन्नप्रध्वंसित्वान्नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्य-
 क्तीनां प्रभव इत्यनुपपन्नं स्यात् । उत्पन्नप्रध्वं-
 सिनश्च वर्णाः प्रत्युच्चारणमन्यथा चान्यथा च
 प्रतीयमानत्वात् । तथा त्यदृश्यमानोऽपि पुरु-
 षविशेषोऽध्ययनध्वनिश्रवणादेव विशेषतो नि-

वक्तुमुक्तमाक्षिपति ॥ किमात्मकमिति ॥ वर्णरूपं तदतिरिक्तस्फोटरूपं
 चेत् किंशब्दार्थः । तत्र वर्णानामनित्यत्वात् स्फोटस्य चासत्त्वात् न
 जगद्धेतुत्वं इत्याक्षेपे द्वितीयपक्षं वैयाकरणो गृह्णाति । स्फोटमिति ॥
 स्फुट्यते वर्णैर्व्यञ्ज्यत इति स्फोटो वर्णव्यञ्जन्योऽर्थस्य व्यञ्जको गवा-
 दिशब्दो नित्यस्तमभिप्रेत्येदमुच्यते इति पूर्वणान्वयः, सं एवाद्यपक्षं
 दूषयति ॥ वर्णेति ॥ सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञया वर्णनित्यत्वसि-
 द्धेर्नानुपपत्तिरित्यत आह । उत्पन्नेति ॥ तारत्वमन्दत्वादिविरुद्धधर्म-
 वच्चेन तारो गकारो मन्दो गकार इति प्रतीयमानगकारस्य भेदानुमा-

धार्यते' देवदत्तोऽयमधीते यज्ञदत्तोऽयमधीते इ-
ति । नचायं वर्णविषयोऽन्यथात्वप्रत्ययो मि-
थ्याज्ञानं बाधकप्रत्ययाभावात् । न च वर्णेभ्यो-
ऽर्थावगतिर्युक्ता, न ह्येकैको वर्णोऽर्थं प्रत्याय-
येत् व्यभिचारात् । न च वर्णसमुदायप्रत्ययो-
ऽस्ति क्रमवत्त्वाद्दर्शनानाम् । पूर्वपूर्ववर्णानुभवज-
नितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययि-
ष्यतीति यद्युच्येत, तन्न, सम्बन्धग्रहणापेक्षो हि
शब्दः स्वयं प्रतीयमानोऽर्थं प्रत्याययेत् धूमा-
दिवत्, न च पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारस-

नात् प्रत्यभिज्ञा गत्वजातिविषयेत्यर्थः । ननु विरुद्धधर्मज्ञानं ध्वन्युपाधि-
कं भ्रम इत्यत आह ॥ नचेति ॥ तथा च वर्णानामनित्यत्वात् न जग-
द्धेतुत्वमिति भावः । किं च तेषामर्थबोधकत्वायोगात् स्फोटोऽङ्गीकार्य
इत्याह ॥ नचवर्णेभ्य इत्यादिना ॥ व्यभिचारात् एकस्माद्गर्णादर्थप्रती-
त्यदर्शनात् वर्णान्तरवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । तर्हि वर्णानां समुदायो
बोधक इत्याशङ्क्या क्षणिकानां संनास्तीत्याह ॥ नचेति ॥ वर्णानां स्व-
तःसाहित्याभावेऽपि संस्कारलक्षणापूर्वद्वारा साहित्यमाग्नेयादियागा-
नामिवेति शङ्कते ॥ पूर्वेति ॥ किमयं संस्कारो वर्णैर्जनितोऽपूर्वाख्यः
कश्चित् उत वर्णानुभवजनितो भावनाख्यः । नाद्यो मानाभावात् ।
किंचायमज्ञातो ज्ञातो वाऽर्थधीहेतुः नाय इत्याह ॥ तन्नेति ॥ संस्कार-
सहितः शब्दो ज्ञात एवार्थधीहेतुः सम्बन्धग्रहणमपेक्ष्य बोधकत्वात्
धूमादिवदित्यर्थः । द्वितीये किं प्रत्यक्षेण ज्ञात उत कार्यलिङ्गेन, नाय

हितस्यान्त्यवर्णस्य प्रतीतिरस्यप्रत्यक्षत्वात्
 संस्काराणाम् । कार्यप्रत्यायितैः संस्कारैः सहि-
 तोऽन्त्यवर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति चेन्न, सं-
 स्कारकार्यस्यापि स्मरणस्य क्रमवर्तित्वात्, त-
 स्मात् स्फोट एव शब्दः, स चैकैकवर्णप्रत्यया-
 हितसंस्कारबीजोऽन्त्यवर्णप्रत्ययजनितपरिपाके
 प्रत्ययिन्येकप्रत्ययविषयतया झटिति प्रत्यवभा-

इत्याह ॥ नचेति ॥ द्वितीयं शङ्कते ॥ कार्येति ॥ कार्यमर्थधीस्तस्यां जा-
 तायां संस्कारप्रत्ययः तस्मिन् ज्ञाते सेति परस्पराश्रयेण दूषयति ॥ नेति ॥
 पदार्थस्मरणस्यापि पदज्ञानानन्तरभावित्वात् तेन संस्कारसहितान्त्य-
 वर्णात्मकपदस्य ज्ञानं न युक्तमित्यक्षरार्थः । अपिशब्दः परस्पराश्रय-
 योतनार्थः । एतेन भावनासंस्कारपक्षोऽपि निरस्तः । तस्य वर्णस्मृति-
 मात्रहेतुत्वेनार्थधीहेतुत्वायोगात् । न चान्त्यवर्णसाहित्यार्थधीहे-
 तुत्वं केवलसंस्कारस्य तु वर्णस्मृतिमात्रहेतुत्वमिति वाच्यं अर्थधी-
 पूर्वकाले भावनाया ज्ञानाभावेनार्थधीहेतुत्वायोगात् । न च वर्णस्म-
 रणेनानुमिता सा अन्त्यवर्णसहिता अर्थधीहेतुरिति वाच्यं, तत्कार्य-
 स्य क्रमिकस्य वर्णस्मरणस्याप्यन्त्यवर्णानुभवानन्तरभावित्वेन तेनान-
 नुमितभावनानामन्त्यवर्णसाहित्याभावादिति भावः । वर्णानामर्थबो-
 धकत्वासम्भवे फलमाह ॥ तस्मादिति ॥ स्फोटेऽपि किं मानमित्या-
 शङ्क्यैकं पदमिति प्रत्यक्षं प्रमाणमित्याह ॥ स चेति ॥ यथा रत्नतत्त्वं
 बहुभिश्चाक्षुषप्रत्ययैः स्फुटं भासते तथा गवादि पदस्फोटो गकारा-
 यैकैकवर्णकृतप्रत्ययैः स्फोटविषयैः आहिताः संस्कारा बीजं यस्मि-
 न् चित्ते तस्मिन्नन्त्यवर्णकृतप्रत्ययेन जनितः परिपाकोऽन्त्यः संस्का-
 रो यस्मिन् तस्मिन् प्रत्ययिनि चित्ते एकं गौरितिपदमिति प्रत्ययः प्र-

सते। नचायमेकप्रत्ययो वर्णविषयास्मृतिः, वर्णा-
 नामनैकत्वादेकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः। तस्य^च
 च प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वान्नित्यत्वं, भेद-
 प्रत्ययस्य वर्णविषयत्वात्। तस्मान्नित्याच्छब्दा-
 त् स्फोटरूपात् अभिधायकात् क्रियाकारकफ-
 ललक्षणं जगदभिधेयभूतं प्रभवतीति। वर्णा
 एव तु शब्द इति भगवानुपवर्षः। ननूत्पन्नप्रध्वं-
 सित्वं वर्णानामुक्तं तन्न, त एवेति प्रत्यभिज्ञा-
 नात्। सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञानं केशादिष्विवे-
 ति चेन्न प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमाणान्तरेण बाधा-
 नुपपत्तेः। प्रत्यभिज्ञानमाकृतिनिमित्तमिति चे-

त्यक्षस्तद्विषयतया स्पष्टं अवभासत इत्यर्थः। अनेन वर्णान्वयव्यति-
 रेकयोः स्फोटज्ञानेऽन्यथासिद्धिः। नचैकस्मादर्णात्सम्यक् स्फोटाभि-
 व्यक्तिः येन वर्णान्तरवैयर्थ्यं किन्तु रत्नवद्बहुप्रत्ययसंस्कृते चित्ते सम्यक्
 स्फोटाभिव्यक्तिरित्युक्तं भवति। नन्वेकपदमेकं वाक्यमिति प्रत्ययः पद-
 वाक्यस्फोटयोर्न प्रमाणं तस्य वर्णसमूहालम्बनस्मृतित्वादेत्याशङ्क्य
 निषेधति॥न चेति॥स्फोटस्य जगद्वेतुत्वार्थं नित्यत्वमाह॥तस्य चेति॥ न
 नु तदेवेदं पदमिति प्रत्यभिज्ञा भ्रमः उदात्तादिभेदप्रत्ययादित्यत आह।
 ॥भेदेति॥ आचार्यसम्प्रदायोक्तिपूर्वकं सिद्धान्तयति॥ वर्णा एवेति॥
 वर्णातिरिक्तस्फोटात्मकशब्दस्यानुभवानारोहादित्यर्थः। सादृश्यदोषा-
 दियं भ्रान्तिरीति शङ्कते॥सादृश्यादिति॥ वपनानन्तरं त एवेमे केशा
 इति धीभ्रान्तिरिति युक्तं भेदधीविरोधात्, स एवायं वर्ण इति धीस्तु
 प्रमैव बाधकाभावादित्याह॥नेति॥गोत्वादिप्रत्यभिज्ञावत् वर्णेषु प्रत्य-

तु न, व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानात् । यदि हि प्रत्युच्चार-
णं गवादि व्यक्तिवदन्या अन्या वर्णव्यक्तयः
प्रतीयेरंस्तत आकृतिनिमित्तं प्रत्यभिज्ञानं स्या-
त् । नत्वेतदस्ति' वर्णव्यक्तय एव हि प्रत्युच्चार-
णं प्रत्यभिज्ञायन्ते । द्विर्गोशब्द उच्चारित इति-
हि प्रतिपत्तिः न तु द्वौ गोशब्दाविति । ननु वर्णा
अप्युच्चारणभेदेन भिन्नाः प्रतीयन्ते देवदत्तयज्ञ-
दत्तयोरध्ययनध्वनिश्रवणादेव भेदप्रतीतेरित्यु-
क्तं । अत्राभिधीयते । सति वर्णविषये निश्चिते
प्रत्यभिज्ञाने संयोगविभागाभिव्यङ्ग्यत्वाद् वर्णा-
नामभिव्यञ्जकवैचित्र्यनिमित्तोऽयं वर्णविषयो वि-
चित्रः प्रत्ययो न स्वरूपनिमित्तः । अपि च वर्ण-

भिज्ञा गत्वादिविषयेति शङ्कते । प्रत्यभिज्ञानमिति । व्यक्तिभेदे सिद्धे
प्रत्यभिज्ञाया जातिविषयत्वं स्यात्, यत् त्वया पीतं जलं तदेव मया पी-
तमित्यादौ न तथेह व्यक्तिभेदः सिद्ध इति परिहरति । न व्यक्तीति ॥
नत्वेतदिति ॥ व्यक्त्यन्यत्वज्ञानमित्यर्थः । उदात्तत्वादिविरुद्धधर्मत्वात्
व्यक्तिभेदोऽनुमानसिद्ध इत्यनुवदति । नन्विति । भेदप्रत्ययस्य कुम्भ-
कूपाकाशभेदप्रत्ययवदौपाधिकभेदविषयत्वादन्यथासिद्धेः । अनन्यथा-
सिद्धव्यक्त्यैक्यप्रत्यभिज्ञाया निरपेक्षस्वरूपालम्बनया बाध इत्युत्तरमा-
ह ॥ अत्रेति । ताल्वादिदेशैः कोष्ठस्थवायुसंयोगविभागाभ्यां विचित्राभ्यां
व्यङ्ग्यत्वात् वर्णेषु वैचित्र्यधीरित्यर्थः । कल्पनागौरवाच्च वर्णेषु स्वतो
भेदो नास्तीत्याह । अपि चेति ॥ अनन्ताः गकारादिव्यक्तयस्तासु
प्रत्यभिज्ञानार्थगत्वादिजातयस्तासु चोदात्तत्वादिभेदस्यौपाधिकत्वमि-

व्यक्तिभेदवादिना^{अत्र}पि प्रत्यभिज्ञानसिद्धये वर्णा-
 कृतयः^{अत्र} कल्पयितव्याः । तासु^{अत्र} च परोपाधिको भे-
 दप्रत्यय इत्यभ्युपगन्तव्यं तद्वरं वर्णव्यक्तिष्वेव प-
 रोपाधिको भेदप्रत्ययः, स्वरूपनिमित्तं च प्रत्यभि-
 ज्ञानमिति कल्पना लाघवम् । एष एव च वर्णविष-
 यस्य भेदप्रत्ययस्य बाधकः प्रत्ययो यत् प्रत्य-
 भिज्ञानम् । कथं तर्ह्येकस्मिन् काले बहूनामुच्चा-
 रयतामिक एव सन् गकारो^{अत्र} युगपदनेकरूपः
 स्यात् । उदात्तश्चानुदात्तश्च^{अत्र} स्वरितश्च सानुना-
 सिकश्च^{अत्र} निरनुनासिकश्च इति । अथवा ध्वनि-
 कृतोऽयं प्रत्ययभेदो न वर्णकृत इत्यदोषः । कः
 पुनरयं ध्वनिर्नाम यो दूरादाकर्णयतो^{अत्र} वर्णविवे-

ति कल्पनाद्वरं वर्णव्यक्तिभेदमात्रस्यौपाधिकत्वकल्पनमिति व्यक्त्यान-
 न्त्यस्य जातीनां च कल्पनमयुक्तमित्यर्थः । ननु भेदस्य बाधकाभावात् नौ-
 पाधिकत्वमित्यत आह । एष इति ॥ अस्तु तर्हि प्रत्ययद्वयप्रामाण्याय भेदा-
 भेदयोः सत्यत्वं तत्राह । कथं तर्हीति ॥ उभयोरेकत्रविरोधात् भेद औपा-
 धिक एवेत्यर्थः । ननु वायुसंयोगादेरतीन्द्रियत्वात् न तद्वत वैचित्र्यस्योदा-
 त्तत्वादेर्वर्णेषु प्रत्यक्षारोपः सम्भवतीत्यरुचिं वदिष्यन् स्वमतमाह । अथ
 वेति ॥ ध्वनिधर्मा उदात्तत्वादयो ध्वन्यभेदाध्यासाद्वर्णेषु भान्तीत्यर्थः ।
 प्रश्नपूर्वकं ध्वनिस्वरूपमाह ॥ क इति ॥ अवतरति, स्वध्वनिरिति
 शेषः । वर्णातिरिक्तः शब्दो ध्वनिरित्यर्थः । समीपं गतस्य पुंसस्तार-

कर्मप्रतिपद्यमानस्य कर्णपथमवतरति' प्रत्या-
सीदतश्च मन्दत्वपटुत्वादिभेदं वर्णेष्वसञ्जय-
ति' तन्निबन्धनाश्रयोदात्तादयो विशेषा' न वर्णस्व-
रूपनिबन्धनाः । वर्णानां प्रत्युच्चारणं प्रत्यभि-
ज्ञायमानत्वात् । एवं च सति सालम्बना उदा-
त्तादिप्रत्यया भविष्यन्ति, इतरथा हि वर्णानां प्र-
त्यभिज्ञायमानानां निर्भेदत्वात् संयोगविभा-
गकृता उदात्तादिभेदाः कल्पेरन् । संयोगविभा-
गानां चाप्रत्यक्षत्वात् न तदाश्रया विशेषाः व-
र्णेष्वध्यवसितुं शक्यन्त इत्यतो निरालम्बना ए-
वैते उदात्तादिप्रत्ययाः स्युः । अपि च नैवैतद-

त्वमन्दत्वादिधर्मान् स्वगतान् वर्णेषु स एवारोपयतीत्याह ॥ प्रत्या-
सीदतश्चेति ॥ आदिपदं विवृणोति ॥ तदिति ॥ नन्वव्यक्तवर्ण एव
ध्वनिर्नातिरिक्त इत्यत आह ॥ वर्णानामिति ॥ प्रत्युच्चारणं वर्णा
अनुवर्तन्ते ध्वनिर्वर्तत इति भेद इत्यर्थः । अन्यथाऽवाचिके जपे
वर्णेषु अव्यक्तेषु ध्वनिबुद्धिः स्यात् दुन्दुभ्यादिध्वनौ शब्दत्वमात्रेण
गृह्यमाणे अयमव्यक्तो वर्ण इति धीः स्यादिति मन्तव्यं एवं ध्वन्यु-
पाधिकत्वे स्वमते गुणं वदन् वायूपाधिकत्वे पूर्वोक्तामरुचिं दर्शयति ।
॥ एवं चेत्यादिना ॥ अस्तु को दोषस्तत्राह ॥ संयोगेति ॥ वायुसंयो-
गादेरश्रावणत्वादित्यर्थः । तस्मात् श्रावणध्वनिरेवोदात्तत्वाद्यारोपो-
पाधिरिति भावः । एवं विरुद्धधर्मकध्वनीनां भेदेऽपि न तेष्वनुगता वर्णा
भिद्यन्त इत्युक्तं, तदेव दृष्टान्तेन द्रढयति ॥ अपि चेति ॥ यथा

भिनिवेष्टव्यमुदात्तादिभेदेन वर्णानां प्रत्यभि-
 ज्ञायमानानां भेदो भवेदिति । न त्वन्यस्य भेदे-
 नान्यस्याभिद्यमानस्य भेदो भवितुमर्हति । न-
 हि व्यक्तिभेदेन जातिं भिन्नां मन्यन्ते । वर्णेभ्य-
 श्चार्थप्रतीतेः सम्भवात् स्फोटकल्पननिर्थिका ।
 न कल्पयाम्यहं स्फोटं प्रत्यक्षमेव त्वेनैव ग-
 च्छामि । एकैकवर्णग्रहणाहितसंस्कारायां बुद्धौ
 झटिति प्रत्यवभासनादिति चेत्, न अस्या अपि
 बुद्धेर्वर्णविषयत्वात्, एकैकवर्णग्रहणोत्तरकाली-
 ना हीयमेका बुद्धिर्गौरिति समस्तवर्णविषया
 नार्थान्तरविषया । कथमेतदवगम्यते, यतोऽ-
 स्यामपि बुद्धौ गकारादयो वर्णा अनुवर्तन्ते न

खण्डमुण्डादिविरुद्धानेकव्यक्तिष्वभिन्नं गोत्वं तथा ध्वनिषु वर्णा अ-
 भिन्ना एवेत्यर्थः । उदात्तादिध्वनिस्तद्भेदेन हेतुना वर्णानामपीति योज-
 ना प्रत्यभिज्ञाविरोधादित्यक्षरार्थः । यद्वा उदात्तत्वादिभेदविशिष्टतया प्र-
 त्यभिज्ञायमानत्वात् वर्णानां भेद इत्याशङ्कं दृष्टान्तेन निरस्यति
 ॥ अपि चेति ॥ वर्णानां स्थायित्वं प्रसाध्य तेषामेव वाचकत्वं वक्तुं
 स्फोटं विघटयति ॥ वर्णेभ्यश्चेति ॥ कल्पनामसहमान आशङ्कते
 ॥ नेति ॥ चक्षुषा दर्पणयुक्तायां बुद्धौ मुखवत् श्रोत्रेण श्रवणयुक्तायां
 बुद्धौ विनैव हेत्वन्तरं स्फोटः प्रत्यक्ष इत्याह ॥ झटितीति ॥ यस्यां
 संविदि योऽर्थो भासते सा तत्र प्रमाणं एकपदमिति बुद्धौ वर्णा एव स्फु-
 रन्ति नातिरिक्तस्फोटः प्रमाणमित्याह ॥ नास्या अपीत्यादिना ॥ न-
 नु गोपदबुद्धेः स्फोटो विषयो गकारादीनां तु व्यञ्जकत्वादनुवृत्तिरि-

तु दकारादयः । यदि त्वस्या बुद्धेर्गकारादिभ्यो-
 ऽर्थान्तरं स्फोटो विषयः स्यात् ततो दकाराद-
 य इव गकारादयोऽप्यस्या बुद्धेर्व्यावर्तेरन्, न-
 तु तथास्ति, तस्मादियमेकबुद्धिर्वर्णविषयैव स्मृ-
 तिः । नन्वेकत्वाद्वर्णानां नैकबुद्धिविषयतोपप-
 द्यत इत्युक्तं तत्प्रति ब्रूमः । सम्भवत्यनेकस्याप्ये-
 कबुद्धिविषयत्वम् । पङ्क्तिर्वनं सेना दशशतं सह-
 स्रमित्यादिदर्शनात् । या तु गौरित्येकोऽयं शब्द-
 इति बुद्धिः सा बहुष्वेव वर्णेषु एकार्थावच्छेदनि-
 बन्धनौपचारिकी वनसेनादिबुद्धिवदेव । अत्राह,
 यदि वर्णा एव साम्प्रत्येनैकबुद्धिविषयतामाप-

त्यत आह ॥ यदिहीति ॥ व्यङ्ग्यवद्भिबुद्धौ व्यञ्जकधूमानुवृत्तेरद-
 र्शनादित्यर्थः । वर्णसमूहालम्बनत्वोपपत्तेर्न स्फोटः कल्पनीयः पदा-
 र्थान्तरकल्पनागौरवादित्याह ॥ तस्मादिति ॥ अनेकस्याप्यौपाधिक-
 मेकत्वं युक्तमित्याह ॥ सम्भवतीति । ननु तत्रैकदेशादिरुपाधिरस्ति प्र-
 कृते क उपाधिरित्यत आह ॥ या त्विति ॥ एकार्थे शक्तमेकं पदं प्रधान-
 नार्थे एकस्मिन् तात्पर्यवदेकं वाक्यमित्येकार्थसम्बन्धादेकत्वोपचार-
 इत्यर्थः । न चैकपदत्वे ज्ञाते एकार्थज्ञानं, अस्मिन् ज्ञाते तदित्यन्यो-
 न्याश्रय इति वाच्यं । उत्तमवृद्धोक्तानां वर्णानां क्रमेणान्त्यवर्णश्रवणान-
 न्तरं बालस्यैकस्मृत्यारूढानां मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्त्यादिलिङ्गानुमितै-
 कार्थधीहेतुत्वनिश्चये सत्येकपदवाक्यत्वनिश्चयात् । वर्णसाम्येऽपि
 पदभेददृष्टेर्वर्णातिरिक्तं पदं स्फोटाख्यमङ्गीकार्यमिति शङ्कते ॥ अत्रा-

द्यपानाः पदं स्युः ततो जारा राजा कपिः पि-
 क इत्यादिषु पदविशेषप्रतिपत्तिर्न स्यात्, त
 एव हि वर्णा इतरत्र चेतरेव प्रत्यवभासन्त इ-
 ति । अत्र वदामः । सत्यपि समस्तवर्णप्रत्यवम-
 र्शेयथा क्रमानुरोधिन्य एव पिपीलिकाः पङ्-
 क्तिबुद्धिमारोहन्त्येवं क्रमानुरोधिन एव वर्णाः प-
 दबुद्धिमारोक्ष्यन्ति, तत्र वर्णानामविशेषेऽपि क्रमवि-
 शेषकृता पदविशेषप्रतिपत्तिर्न विरुध्यते । वृद्धव्य-
 वहारे चैमे वर्णाः क्रमाद्यनुगृहीतागृहीतार्थविशे-
 पसम्बन्धाः सन्तः स्वव्यवहारेऽप्येकैकवर्णग्रह-
 णानन्तरं समस्तप्रत्यवमर्शिन्यां बुद्धौ तादृशा ए-
 व प्रत्यवभासमानास्तं तमर्थमव्यभिचारेण प्र-
 त्याययिष्यन्तीति वर्णवादिनो लघीयसी क-
 ल्पना । स्फोटवादिनस्तु दृष्टहानिरदृष्टकल्पना
 च । वर्णाश्रमे क्रमेण गृह्यमाणाः स्फोटं व्यञ्ज-

हेति ॥ क्रमभेदाद्वर्णेष्वेव पदभेददृष्टिरिति परिहरति ॥ अत्रेति ॥ ननु
 नित्यविभूनां वर्णानां कथं क्रमः कथं वा पदत्वज्ञानेनार्थधीहेतुत्वं
 तत्राह ॥ वृद्धेति ॥ व्युत्पत्तिदशायामुच्चारणक्रमेण उपलब्धिक्रममु-
 पलभ्यमानवर्णेष्वारोप्यैते वर्णा एतत्क्रमैतत्सङ्ख्यावन्त एतदर्थशक्ता
 इति गृहीताः सन्तः श्रोतुः प्रवृत्तिकाले तथैव स्मृत्यारूढाः स्वस्वार्थ-
 बोधयन्तीत्यर्थः । स्थायिवर्णवादमुपसंहरति ॥ वर्णेति ॥ दृष्टं वर्णा-
 नामर्थबोधकत्वं, अदृष्टः स्फोटः । सम्प्रति वर्णानामस्थिरत्वमङ्गी-

यन्ति, स स्फोटोऽर्थं व्यनक्तीति गरीयसी क-
ल्पना स्यात् । अथापि नाम'प्रत्युच्चारणमन्येऽ-
न्ये च वर्णाः स्युस्तथापि प्रत्यभिज्ञालम्बनभा-
वेन वर्णसामान्यानामवश्याभ्युपगम्यत्वात्' या
वर्णेष्वर्थप्रतिपादनप्रक्रिया रचिता सा सामान्ये
षु सञ्चारयितव्या, ततश्च नित्येभ्यः शब्देभ्यो
देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यविरुद्धम् ॥ २८ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

स्वतन्त्रस्य कर्तुरस्मरणादिभिस्स्थितं वेद-
स्य नित्यत्वे देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेन त-
स्य विरोधमाशङ्क्य, अतः प्रभवादिति परिहृ-
त्येदानीं तदेव वेदस्य नित्यत्वं स्थितं द्रढयति,
अत एव च नित्यत्वमिति । अत एव च नियता
कृतेर्देवादेर्जगतो वेदशब्दप्रभवत्वाद्वेदशब्दनि-

कृत्य प्रौढिवादेन स्फोटं विघटयति ॥ अथापीति ॥ स्थिराणि गत्वा-
दिसामान्यानि क्रमविशेषवन्ति गृहीतसङ्गतिकान्यर्थबोधकानीति
कल्मषेषु सामान्येषु प्रक्रिया सञ्चारयितव्या न त्वकल्मषः स्फोटः कल्प-
नीय इत्यर्थः । वर्णानां स्थायित्ववाचकत्वयोः सिद्धौ फलितमाह ।
ततश्चेति ॥ २८ ॥

पूर्वतन्त्रवत्तानवादपूर्वकं सूत्रं व्याचष्टे ॥ कर्तुरित्यादिना ॥ पू-
र्वतन्त्रसिद्धमेव वेदस्य नित्यत्वं देवादिव्यक्तिसृष्टौ तद्वाचकशब्दस्या-
पि सृष्टेरसिद्धमित्याशङ्क्य नित्याकृतिवाचकाच्छब्दात् व्यक्तिजन्मो

त्यत्वमपि प्रत्येतव्यम् । तथा च मन्त्रवर्णः, “यज्ञे-
न वाचः पदवीयमायन् तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रवि-
ष्टामि”ति स्थितामेव वाचमनुविन्नां दर्शयति ।
वेदव्यासश्चैवमेव स्मरति,
युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान्महर्षयः ।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भूवा ॥
इति । २९ ।

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यवि-
रोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

अथापि स्यात् यदि पश्वादिव्यक्तिवत् दे-
वादिव्यक्तयोऽपि सन्तत्यैवोत्पद्येरन् निरुध्ये-
रंश्च ततोऽभिधानां^{नाम ।}भिधेयां^{नामी ।}भिधातृव्यवहारावि-
च्छेदात् सम्बन्धनित्यत्वेन विरोधः शब्दे परि-
ह्रियेत । यदा तु खलु सकलं त्रैलोक्यं परित्यक्त-

क्त्या साङ्केतिकत्वं निरस्य वेदोऽवान्तरप्रलयावस्थायी जगद्धेतुत्वा-
दीश्वरवादित्यनुमानेन द्रढयतीत्यर्थः । यज्ञेन पूर्वसुकृतेन, वाचो वेद-
स्य, लाभयोग्यतां प्राप्ताः सन्तो याज्ञिकास्तामृषिषु स्थितां लब्धवन्त
इति मन्त्रार्थः । अनुविन्नामुपलब्धां । पूर्वमवान्तरकल्पादौ ॥ २९ ॥

ननु महाप्रलये जातेरप्यसत्त्वात् शब्दार्थसम्बन्धानित्यत्वं इ-
त्याशङ्क्याह ॥ समानेति ॥ सूत्रं निरस्याशङ्कामाह ॥ अथापीति ॥
व्यक्तिसन्तत्या जातीनां अवान्तरप्रलये सत्त्वात् सम्बन्धसिद्धिर्वा व्य-

नामरूपं निर्लेपं प्रलीयते' प्रभवति चाभिनवमि
ति श्रुतिस्मृतिवादा वृदन्ति' तदा कथमविरोध
इति । तत्रेदमभिधीयते' समाननामरूपत्वादिति । तदपि संसारस्यानादित्वं तावदभ्युपगन्त-
व्यम् । प्रतिपादयिष्यति चाचार्यः' संसारस्या-
नादित्वमुपपद्यते चाप्युपलभ्यते चेति । अनादौ
च संसारे यथा स्वापप्रबोधयोः प्रलयप्रभवश्रव-
णेऽपि पूर्वप्रबोधवदुत्तरप्रबोधेऽपि व्यवहारान्न
कश्चिद्विरोधः । एवं कल्पान्तरप्रभवप्रलययोरपी-
ति द्रष्टव्यम् । स्वापप्रबोधयोश्च प्रलयप्रभवौ श्रूये-
ते । "यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्यथैस्मिन्

वहाराविच्छेदात् ज्ञायते चेति वेदस्यानपेक्षत्वेन प्रामाण्येन कश्चिद्विरो-
धः स्यात् । निर्लेपलये तु सम्बन्धनाशात् पुनः सृष्टौ केनचित् पुं-
सा सङ्केतः कर्तव्य इति पुरुषबुद्धिसापेक्षत्वेन वेदस्याप्रामाण्यं अ-
ध्यापकस्याश्रयस्य नाशादाश्रितस्यानित्यत्वं च प्राप्तमित्यर्थः । म-
हाप्रलयेऽपि निर्लेपलयोऽसिद्धः सत्कार्यवादात् । तथा च संस्कारात्म-
ना शब्दार्थतत्सम्बन्धानां सतामेव पुनः सृष्टावभिव्यक्तेर्नानित्यत्वम् ।
अभिव्यक्तानां पूर्वकल्पयिनामरूपसमानत्वात् न सङ्केतः केनचित् कार-
यः, विषमसृष्टौ हि सङ्केतापेक्षा न तुल्यसृष्टाविति परिहरति ॥ तत्रे-
दमित्यादिना ॥ नन्वासृष्टौ सङ्केतः केनचित् कार्य इत्यत आह
॥ तदापीति ॥ महर्षिर्गप्रलयप्रवृत्तावपीत्यर्थः । नन्वस्त्वनादिसंसारे
सम्बन्धस्यानादित्वं तथापि महाप्रलयव्यवधानादस्मरणे कथं वेदार्थ-
व्यवहारस्तत्राह ॥ अनादौ चेति ॥ न कश्चिद्विरोधः, शब्दार्थसम्बन्ध-

प्राणं एवैकधा भवति तदेनं वाक् सर्वैर्नामभिः
 सहाप्येति, चक्षुः सर्वैः रूपैः सहाप्येति, श्रोत्रं
 सर्वैः शब्दैः सहाप्येति, मनः सर्वैर्ध्यानैः सहा-
 प्येति, स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा
 दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्म-
 नः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो
 देवा देवेभ्यो लोकाः ॥ (कौ० ब्रा० उ० अ० ३।
 ख० ३) इति । स्यादेतत् स्वापे पुरुषान्तरव्यव-
 हाराविच्छेदात् स्वयं च सुषुप्तप्रबुद्धस्य पूर्वप्रबो-
 धव्यवहारानुसन्धानसम्भवादविरुद्धम् । महाप्र-
 लये तु सर्वव्यवहारोच्छेदाज्जन्मान्तरव्यवहारवच्च
 कल्पान्तरव्यवहारस्यानुसन्धातुमशक्यत्वात् वै-
 षम्यम् इति । नैष दोषः, सत्यपि सर्वव्यवहारोच्छे-
 दिनि महाप्रलये परमेश्वरानुग्रहादीश्वराणां हि-
 रण्यगर्भादीनां कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानो-

स्मरणादेरिति शेषः । स्वापप्रबोधयोर्यसर्गासिद्धिमाशङ्क्य श्रुति-
 माह ॥ स्वापेति ॥ अथ तदा सुषुप्तो प्राणे परमात्मनि जीव एकी-
 भवति एनं प्राणं सजीवस्तदैतीति शेषः । एतस्मात् प्राणात्मनः, आ-
 यतनं गोलकं । आनन्तर्ये पञ्चमी प्राणेभ्य इत्यादौ द्रष्टव्या ।
 स्वप्नवत् कल्पितस्याज्ञातसत्त्वाभावात् दर्शनं सृष्टिः अदर्शनं लयः
 इति दृष्टिसृष्टिपक्षः श्रुत्यभिप्रेत इति भावः । दृष्टान्तवैषम्यमा-
 शङ्क्य परिहरति ॥ स्यादित्यादिना ॥ अविरुद्धमनुसन्धानादि-

पपत्तेः । यद्यपि प्राकृताः प्राणिनो न जन्मान्तर-
 व्यवहारमनुसन्धाना दृश्यन्ते इति, न तत् प्रा-
 कृतवदीश्वराणां भवितव्यम् । यथा हि प्राणि-
 त्वाविशेषेऽपि मनुष्यादिस्तम्बपर्यन्तेषु ज्ञानैश्व-
 र्यादिप्रतिबन्धः परेणपरेण भूयान् भवन् दृश्यते,
 तथा मनुष्यादिष्वेव हिरण्यगर्भपर्यन्तेषु ज्ञानै-
 श्वर्याद्यभिव्यक्तिरपि परेणपरेण भूयसी भवती-
 त्येतत् श्रुतिस्मृतिवादेष्वसकृत् श्रूयमाणं न श-
 क्यं नास्तीति वदितुम् । ततश्चातीतकल्पानुष्ठि-
 तप्रकृष्टज्ञानकर्मणामीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां
 वर्तमानकल्पादौ प्रादुर्भवतां परमेश्वरानुगृही-
 तानां सुप्तप्रतिबुद्धवत् कल्पान्तरव्यवहारानु-
 सन्धानोपपत्तिः । तथा च श्रुतिः । “यो ब्रह्मा-

कमिति शेषः । हिरण्यगर्भादयः पूर्वकल्पानुसन्धानशून्याः संसारित्वा-
 दस्मदादिवदित्याशङ्क्याह । यद्यपीति ॥ इति यद्यपि तथापि न प्राकृ-
 तवदितियोजना । ज्ञानादेर्निकर्षवदुत्कर्षोऽप्यङ्गीकार्यः बाधाभावादि-
 ति न्यायानुगृहीतश्रुत्यादिभिः सामान्यतो दृष्टानुमानं बाध्यमित्याह ।
 यथा हीत्यादिना ॥ ननु तथापि पूर्वकल्पेश्वराणां मुक्तत्वादस्मिन्
 कल्पे कोऽनुसन्धातेत्यत आह । ततश्चेति ॥ ज्ञानाद्युत्कर्षादित्यर्थः ।
 मुक्तेभ्योऽन्येऽनुसन्धातार इति भावः । परमेश्वरानुगृहीतानां ज्ञानाति-
 शये पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिवादानाह । तथा चेति ॥ पूर्व कल्पादौ सृजति
 तस्मै च ब्रह्मणे प्रहिणोति गमयन्ति तस्य बुद्धौ वेदानाविर्भावयति
 यस्तं देवं स्वात्माकारं महावाक्योत्थबुद्धौ प्रकाशमानं शरणं पर-

णं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति त-
स्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं ममुक्षुर्वै शरण-
महं प्रपद्ये” इति । स्मरन्ति च शौनकादयो म-
धुच्छन्दः प्रभृतिभिर्ऋषिभिर्दाशतैर्यो दृष्टा इ-
ति । प्रतिवेदश्चैवमेव काण्डर्ष्यादयः स्मर्यन्ते ।
श्रुतिरप्यृषिज्ञानपूर्वकमेव मन्त्रेणानुष्ठानं दर्श-
यति “यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दो देवतब्राह्म-
णेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं
चच्छति गर्तं वा प्रपद्यते” इत्युपक्रम्य “तस्मा-
देतानि मन्त्रेमन्त्रे विद्या” इति । प्राणिनां च सु-
खप्राप्तये धर्मो विधीयते दुःखपरिहाराय चा-
धर्मः प्रतिषिध्यते । दृष्टानुश्रविकसुखदुःखविप-

ममभयस्थानं निःश्रेयसरूपमहं प्रपद्य इत्यर्थः । न केवलमेकस्यैव
ज्ञानातिशयः किन्तु बहूनां शाखाद्रष्टृणामिति विश्वासार्थमाह ॥
स्मरन्तीति । ऋग्वेदो दशमण्डलावयकवान् तत्र भवा ऋचो दाशत-
य्यः वेदान्तरेऽपि काण्डसूक्तमन्त्राणां द्रष्टारो बोधायनादिभिः स्मृता
इत्याह ॥ प्रतीति ॥ किञ्च मन्त्राणां ऋष्यादिज्ञानावश्यकत्वज्ञापिका
श्रुतिर्मन्त्रदृष्टीणां ज्ञानातिशयं दर्शयतीत्याह । श्रुतिरपीति । आ-
र्षेय ऋषियोगः, छन्दो गायत्र्यादि, दैवतमग्न्यादि, ब्राह्मणं विनियोगः
पुतान्यविदितानि यस्मिन्मन्त्रे तेनेत्यर्थः । स्थाणुं स्थावरं, गर्तं नरकं,
तथा च ज्ञानाधिकैः कल्पान्तरितं वेदं स्मृत्वा व्यवहारस्य प्रवर्तित-
त्वात् वेदस्यानादित्वमनपेक्षत्वं चाविरुद्धमिति भावः । अधुना समानं-
नामरूपत्वं प्रपञ्चयति । प्राणिनां चेति । ततः किं तत्राह । दृष्टेति ।

यौ च रागद्वेषौ भवतो न विलक्षणविषयावित्य-
 तो धर्माधर्मफलभूतोत्तरोत्तरा सृष्टिर्निष्पद्यमा-
 ना पूर्वसृष्टिसदृश्येव निष्पद्यते । स्मृतिश्च भवति,
 “तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे ।
 तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनःपुनः ॥
 हिंसाहिंसे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृत्तान्ते ।
 तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते” इति ॥
 प्रलीयमानमपि चेदं जगच्छक्त्यवशेषमेव
 प्रलीयते शक्तिमूलमेव च प्रभवतीतिरथा आक-

ऐहिकामुष्मिकविषयसुखरागरुतधर्मस्य फलं पञ्चादिकं दृष्टपञ्चादि-
 सदृशमिति युक्तं विसदृशे कामाभावेन हेत्वभावात् । तथा दृष्टदुःख-
 द्वेषरुताधर्मफलं दृष्टसदृशदुःखमेव न सुखं कृतहान्यादिदोषापत्तेरित्य-
 र्थः । तर्कितेर्थे मानमाह ॥ स्मृतिश्चेति ॥ उत्तरसृष्टिः पूर्वसृष्टिसजाती-
 या कर्मफलत्वात् पूर्वसृष्टिवदित्यनुमानाच्चशब्दार्थः । तेषां प्राणिनां म-
 ध्ये तान्येव तज्जातीयान्येव । तानि दर्शयन् तत्प्राप्तौ हेतुमाह ॥ हिं-
 सेति ॥ कर्माणि विहितनिषिद्धत्वाकारेणापूर्वं क्रियात्वेन संस्कारं च ज-
 नयन्ति । तत्रापूर्वात् फलं भुङ्क्ते संस्कारभावितत्वात् पुनस्तज्जातीयानि-
 करोतीत्यर्थः । संस्कारेलिङ्गमाह ॥ तस्मादिति ॥ संस्कारवशादेव
 पुण्यं पापं वा रोचते । अतोऽभिरुचिलिङ्गात् पुण्यापुण्यसंस्कारो-
 ऽनुमेयः स एव स्वभावः प्रकृतिर्वासनेति च गीयते । एवं कर्मणा
 सृष्टिसादृश्यमुक्त्वा स्वोपादाने लीनकार्यसंस्काररूपशक्तिबलादपि सा-
 दृश्यमाह ॥ प्रलीयमानमिति ॥ इतरथा संस्कारप्रलये जगद्वैचि-
 त्तस्याकस्मिकत्वं स्यादित्यर्थः । ननु जगद्वैचित्र्यकारिण्योऽन्याः श-

स्मिकत्वप्रसङ्गात् । न चानेकाकाराः शक्तयः
 शक्याः कल्पयितुम् । ततश्च विच्छिद्यविच्छिद्या-
 प्युद्भवतां भूरादिलोकप्रवाहाणां देवतिर्यङ्मनु-
 ष्यलक्षणानां च प्राणिनिकायप्रवाहाणां वर्णाश्र-
 मधर्मफलव्यवस्थानाञ्चानिदौ संसारे नियतत्व-
 मिन्द्रियविषयसम्बन्धनियतत्ववत् प्रत्येतव्यम् ।
 नहीन्द्रियविषयसम्बन्धादेर्व्यवहारस्य प्रति स-
 र्गमन्यथात्वं षष्ठेन्द्रियविषयकल्पं शक्यमुत्प्रे-
 क्षितुं । अतश्च सर्वकल्पानां तुल्यव्यवहारत्वा-
 त् कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानक्षमत्वाच्चेश्वरा-

क्तयः कल्पयन्तां तत्राह ॥ न चेति ॥ अविद्यायां लीनकार्यात्मकसं-
 स्कारादन्याः शक्तयो न कल्प्याः मानाभावद्वौरवाच्च, स्वोपादाने ली-
 नकार्यरूपा शक्तिस्तु महान् न्यग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धत्स्व सोम्येति श्रु-
 तिसिद्धा, अतोऽविद्यातत्कार्यादन्याः शक्तयो न सन्ति आत्माविवैव त-
 च्छक्तिरिति सिद्धान्त इत्यर्थः । निमित्तेष्वप्युपादानस्थकार्यमेवाविद्याघ-
 टनया शक्तिरन्या वेत्यनाग्रहः । उपादाने कार्यसंस्कारसिद्धेः फलमाह
 ॥ ततश्चेति ॥ यथा सुप्तोत्थितस्य पूर्वचक्षुजातीयमेवचक्षुर्जायते तच्च
 रूपजातीयमेव गृह्णाति न रसादिकं, एवं भोग्यलोका भोगाश्रयाः प्रा-
 णिनिकाया भोगहेतुकर्माणि संस्कारबलात् पूर्वलोकादितुल्यान्येवेति
 नियम इत्यर्थः । निकायाः समूहाः । दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्याह ॥ न ही-
 ति ॥ यथा षष्ठेन्द्रियस्य मनसोऽसाधारणविषयो नास्ति सुखादेः सा-
 क्षिवैयत्वात्, तथा व्यवहारान्यथात्वमसदित्यर्थः । षष्ठमिन्द्रियं त-
 द्विषयश्चासन्निति वार्थः । उक्तार्थं सङ्क्षिपति ॥ अतश्चेति ॥ व्यवहा-

यथर्तुष्वर्तुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।

दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥

यथाभिमानिनोऽतीतास्तुल्यास्ते साम्प्रतैरिह ।

देवा देवैरतीतैर्हिरूपैर्नामभिरेव च ॥

इत्येवं जातीयिका द्रष्टव्या ॥ ३० ॥

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमि

निः ॥ ३१ ॥

इह देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामस्त्यधिकार

इति यत्प्रतिज्ञातं तत्पर्यावर्त्यते । देवादीनामन-

धिकारं जैमिनिराचार्यो मन्यते । कस्मात् मध्वा-

दिष्वसम्भवात् । ब्रह्मविद्याधिकाराभ्युपगमे हि

विद्यात्वाविशेषान्मध्वादिविद्यास्वप्यधिकारोऽ-

भ्युपगम्येत । न चैवं सम्भवति, कथम् “असौ

आदित्यो देवमध्व”त्यत्र मनुष्या आदित्यं म-

स्मृतौ, वेदेष्विति विषयसप्तमी, शर्वयन्ते प्रलयन्ते । ऋतूनां वसन्ता-
दीनां, लिङ्गानि नवपल्लवादीनि । पर्यये घटीयन्त्रवदावृत्तौ, भावाः प-
दार्थाः, तुल्या इति शेषः ॥ ३० ॥

तस्माज्जन्मनाशवद्विहाङ्गीकारेऽपि कर्मणि शब्दे च विरोधाभा-
वात् देवानामस्ति विद्याधिकार इति स्थितमाक्षिपति । मध्वादिष्वि-
ति । ब्रह्मविद्या देवादीन् नाधिकारोति विद्यात्वात् मध्वादिविद्याव-
दित्यर्थः । दृष्टान्तं विवृणोति । कथमित्यादिना । ब्रह्मलोकाख्यवंशदण्डे
अन्तरिक्षरूपे मध्वयूपे स्थित आदित्यो देवानां मोदनान्मध्विवम-

ध्वध्यासेनोपासीरन्, देवादिषु ह्युपासकेष्वभ्यु-
 पगम्यमानेषु आदित्यः कमन्यमादित्यमुपासी-
 त पुनश्चादित्यव्यपाश्रयाणि पञ्च रोहितादी-
 न्यमृतान्यनुपक्रम्य “वसवो रुद्रा आदित्या म-
 रुतः साध्याश्च पञ्च देवगणाः क्रमेण तत्तदमृत-
 मुपजीवन्तीत्युपदिश्य “ स य एतदेवममृतं वेद
 वसूनामेवैको भूत्वाग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा
 तृप्यती”त्यादिना वस्वादुपजीव्यान्यमृतानि वि-
 जानतां वस्वादिमहिमप्राप्तिं दर्शयति । वस्वाद-
 यस्तु कानन्यान् वस्वादीन् अमृतोपजीविनो वि-
 जानीयुः, कं चान्यं वस्वादिमहिमानं प्रेप्सेयुः ।
 तथा “अग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः
 पादो वायुर्वाव सम्बर्गः आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश”

ध्वित्यारोप्य ध्यानं कार्यम् । तत्रादित्यस्याधिकारो न युक्तः ध्यातृध्येयभे-
 दाभावात् इत्याह । देवादिष्विति । अस्तु वस्वादीनां तत्राधिकार इ-
 ति आशङ्क्य तेषामपि च ध्येयत्वात् प्राप्यत्वाच्च न ध्यातृत्वमित्याह
 ॥ पुनश्चेति ॥ चतुर्वेदोक्तकर्माणि प्रणवश्चेति पञ्च कुसुमानि तेभ्यः सो-
 माज्यादिद्रव्याणि हुतानि लोहितेशुक्लरुष्णपररुष्णगोपाख्यानि पञ्चा-
 मृतानि तत्तन्मन्त्रभागैः प्रागायूध्वान्तपञ्चदिगवस्थिताभिरादित्यरश्मि-
 नाङ्गीभिर्मध्ययूपस्थितच्छिद्ररूपाभिरादित्यमण्डलमानीतानि यशस्ते
 जइन्द्रियवीर्यान्नात्मना परिणतानि पञ्चदिशु स्थितैर्वस्वादिभिरुपजी-
 व्यानीति ध्यायतां वस्वादिप्राप्तिरुक्तेत्यर्थः । सूत्रस्थादिपदार्थमाह ॥ त-
 थाग्निरिति ॥ आकाशब्रह्मणश्चत्वारः पादाः द्वौ कर्णौ द्वे नेत्रे द्वे नासिके

इत्यादिषु देवतात्मोपासनेषु न तेषामेव देवता-
त्मनामधिकारः सम्भवति । तथे^१ “मांवेव गौतम-
भरद्वाजांवेयमेव गौतमोऽयं भरद्वाज” इत्यादि-
ष्टुषिसम्बन्धेषु उपासनेषु न तेषामेवर्षीणाम-
धिकारः सम्भवति कुतश्चन देवादीनामनधि-
कारः ॥ ३१ ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

यदिदं ज्योतिर्मण्डलं द्युस्थानमहोरात्राभ्यां
बभ्रमज्जगदवभासयति तस्मिन्नादित्यादयो दे-
वतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते लोकप्रसिद्धेर्वा-
क्यशेषप्रसिद्धेश्च । न च ज्योतिर्मण्डलस्य हृद-
यादिना विग्रहेण चेतनतयाऽर्थित्वादिना वा यो

एका वागिति सप्तस्विन्द्रियेषु शिरश्चमसतीरस्थेषु सप्तर्षिध्यानं कार्य-
मित्याह ॥ तथेमावेवेति ॥ अयं दक्षिणः कर्णः गौतमो वामो भरद्वाज
एवं दक्षिणनेत्रनासिके विश्वामित्रवसिष्ठौ वामे जमदग्निः कश्यपौ वाग-
त्रिरित्यर्थः ॥

अत्र ऋषीणां ध्येयत्वान्नाधिकारः ॥ ३१ ॥ किञ्च विग्रहाभावात्
देवादीनां न क्वाप्यधिकार इत्याह ॥ ज्योतिषि भावाच्चेति । आदि-
त्यः सूर्यश्चन्द्रः शुक्रोऽङ्गारक इत्यादिशब्दानां ज्योतिःपिण्डेषु प्रयोगस्य
भावात् सत्त्वाच्च विग्रहवान् देवः कश्चिदस्तीत्यर्थः । आदित्यः पुरस्ता-
दुदेता पश्चादस्तमेतेति मधुविद्यावाक्यशेषे ज्योतिष्येवादित्यशब्दः प्र-
सिद्धः । तर्हि ज्योतिःपिण्डानामेवाधिकारोऽस्तु तत्राह ॥ न चेति ॥ अ-

गोऽवगन्तुं शक्यते, मृदादिवदचेतनत्वावगमात् ।
 एतेनाग्न्यादयो व्याख्याताः । स्यादेतत्, मन्त्रा-
 र्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादीनां विग्रह-
 वत्त्वाद्यवगमादयमदोषः इति नेत्युच्यते, न ता-
 वल्लोको नाम किञ्चित् स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति; प्र-
 त्यक्षादिभ्य एव ल्यविचारित विशेषेभ्यः प्रमाणे-
 भ्यः प्रसिद्धिर्नार्थो लोकात् प्रसिध्यतीत्युच्यते, न
 चात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति । इति-
 हासपुराणमपि पौरुषेयत्वात् प्रमाणान्तरमूलता
 माकाङ्क्षति । अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात्

ग्न्यादीनामधिकारमाशङ्क्याह ॥ एतेनेति ॥ अग्निर्वायुर्भूमिः इत्यादि-
 शब्दानां अचेतनवाचित्वेनेत्यर्थः । सिद्धान्ती शङ्कते ॥ स्यादेतदित्या-
 दिना ॥ वज्रहस्तः पुरन्दरः इत्यादयो मन्त्राः । सोऽरोदीदित्यादयोऽ-
 र्थवादाः ।

“इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।

ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः” ॥

इत्यादीतिहासपुराणानि । लोकेऽपि यमं दण्डहस्तं लिखन्ति, इ-
 न्द्रं वज्रहस्तमिति विग्रहादिपञ्चकस्याभावात् अनधिकारदोषो नास्ती-
 त्यर्थः ।

“विग्रहो हविषां भोग ऐश्वर्यञ्च प्रसन्नता ।

फलप्रदानमित्येतत् पञ्चकं विग्रहादिकम्” ॥

मानाभावादेतन्नास्तीति दूषयति ॥ नेत्यादिना ॥ न चात्रेति, वि-
 ग्रहादीदित्यर्थः । अर्थवादा मन्त्रा वा मूलमित्याशङ्क्याह ॥ अर्थवा-

स्तुत्यर्थाः सन्तो न पार्थगर्थेन देवादीनां विग्र-
हादिसद्भावे कारणभावं प्रतिपद्यन्ते । मन्त्रा अ-
पि श्रुत्यादिविनियुक्ताः प्रयोगसमवायिनोऽभि-
धानार्थान् न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते ।
तस्मादभावो देवादीनामधिकारस्य ॥ ३२ ॥

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । बादरायणं-
स्त्वाचार्यो भावमधिकारस्य देवादीनामपि म-
न्यते । यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवतादिव्यामि-
श्रास्वसम्भवोऽधिकारस्य तथाप्यस्ति हि शुद्धा-
यां ब्रह्मविद्यायां सम्भवोऽर्थित्वसामर्थ्याप्रति-
षेधाद्यपेक्षत्वादधिकारस्य । न च कचिदसम्भव
इत्येतावता यत्र सम्भवस्तत्राप्यधिकारोऽपोद्ये-
त, मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां सर्वे-
षु राजसूयादिष्वधिकारः सम्भवति, तत्र यो न्या-
दा इत्यादिना ॥ ब्रह्मादिवत् प्रयोगविधिगृहीता मन्त्राः प्रयोगसम्ब-
न्धार्थाभिधानार्थाः नाज्ञातविग्रहादिपरा इति मीमांसका आचक्षत
इत्यर्थः । तस्माद्विग्रहाभावादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

सूत्राभ्यां प्राप्तं पूर्वपक्षं निरस्यति ॥ तुशब्द इत्यादिना ॥ ब्रह्मवि-
द्या देवादीन्नाधिकरोति विद्यात्वात् मध्वादिविद्यावत् इति उक्तहेतुर-
प्रयोजक इत्याह ॥ यद्यपीति ॥ दर्शादिकं न ब्राह्मणमधिकरोति कर्म-
त्वात् राजसूयादिवदिति आभाससाम्यं विद्यात्वहेतोराह ॥ न चेति ॥

यः सोऽत्रापि भविष्यति । ब्रह्मविद्यां च प्रकृत्य
 भवति ^{१. निरूप्यते} दर्शनं श्रौतं देवाद्यधिकारस्य सूचकम् ;
 “तद्योयो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथ-
 र्षीणां तथा मनुष्याणामिति” “ते होचुर्हन्त त-
 मात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वा-
 श्च लोकानाम्प्रोति सर्वाश्च कामानिति” “इन्द्रो ह
 वै देवानामभि प्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां” मि-
 त्यादि च । स्मार्तमपि गन्धर्वयाज्ञवल्क्यसंवा-
 दादि । यदप्युक्तं ज्योतिषि भावाच्चेति, अत्र ब्रूमः,
 ज्योतिरादिविषया अपि आदित्यादयो देवताव-
 चनाः शब्दाच्चेतनावन्तमैश्वर्याद्युपेतं तंतं देवा-
 त्मानं समर्पयन्ति, मन्त्रार्थवांशेषु तथा व्यवहा-
 रात् । अस्ति त्वैश्वर्ययोगाद्देवतानां ज्योतिराद्या-

यत्र यस्याधिकारः सम्भवति स तत्राधिकारीति न्यायस्तुल्य इत्यर्थः ।
 यतः सर्वेषां सर्वत्राधिकारो न सम्भवति ततो न चापोषेतेत्यन्वयः ।
 तत् ब्रह्म योयो देवादीनां मध्ये प्रत्यक्तेनाबुध्यत स तत् ब्रह्माभवदि-
 त्यर्थः । ते ह देवा ऊचुरन्योन्यं, तत इन्द्रविरोचनौ सुरासुराजौ
 प्रजापतिं ब्रह्मविद्याप्रदं जग्मतुरिति च लिङ्गमस्तीत्यर्थः । किमत्र
 ब्रह्मामृतमिति गन्धर्वप्रश्ने याज्ञवल्क्य उवाच तमिति मोक्षधर्मेषु
 श्रुतं देवादीनामधिकारलिङ्गमित्याह ॥ स्मार्तमिति ॥ यथा बालानां
 गोलकेषु चक्षुरादिपदयोगेऽपि शास्त्रज्ञैर्गोलकातिरिक्तेन्द्रियाणि स्वी-
 क्रियन्ते, तथा ज्योतिरादौ सूर्यादिशब्दप्रयोगेऽपि विग्रहवद्देवताः
 स्वीकार्या इत्याह । ज्योतिरादीति । तथा चेतनत्वेन व्यवहारा-

त्मभिश्चावस्थातुं यथेष्टं च तंतं विग्रहं ग्रहीतुं
 सामर्थ्यं । तथा हि श्रूयते सुब्रह्मण्यार्थवादे मे-
 धातिथेर्मेषेति, "मेधातिथिं ह काण्वायनं इन्द्रो
 मेषो भूत्वा जहारेति । स्मर्यते च, "आदित्यः पुरु-
 षो भूत्वा कुन्तीमुपजगाम हे"ति । मृदादिष्वपि चे-
 तनाधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यन्ते "मृदब्रवीदापोऽब्रु-
 वन्नित्यादिदर्शनात् । ज्योतिरादेस्तु भूतधातोरा-
 दित्यादिष्वप्यचेतनत्वमभ्युपगम्यते, - चेतना-
 स्त्वधिष्ठातारो देवतात्मानो मन्त्रार्थवादादिषु
 व्यवहारादित्युक्तम् । यदप्युक्तं मन्त्रार्थवादयोर-
 न्यार्थत्वान्नदेवताविग्रहादिप्रकाशनसामर्थ्यमि-
 ति, अत्र ब्रूमः । प्रत्ययाप्रत्ययौ हि सद्भावास-
 द्भावयोः कारणं नान्यार्थत्वमेनन्यार्थत्वं वा । तथा

दित्यर्थः । एकस्य जडचेतनोभयरूपत्वं कथं तत्राह ॥ अस्ति ही-
 ति ॥ तथा हि विग्रहवत्तया देवव्यवहारः श्रूयते । सुब्रह्मण्य उद्गातृ-
 गणस्थः ऋत्विक् तत्सम्बन्धी योऽर्थवाद इन्द्रागच्छेत्यादिः तत्र मे-
 धातिथेर्मेषेतिन्द्रसम्बोधनं श्रुतं तद्व्याचष्टे ॥ मेधेति ॥ भुनिं मेषो भू-
 त्वा जहारेति ज्ञापनार्थं मेषेतीन्द्रसम्बोधनमित्यर्थः । यदुक्तमादित्या-
 दयो मृदादिवदचेतना एवेति तन्न सर्वत्र जडाजडांशद्वयसत्त्वादित्या-
 ह । मृदिति । आदित्यादौ को जडभागः कश्चेतनांश इति तत्राह ।
 ज्योतिरादेस्त्विति । मन्त्रादिकं पदशक्त्या भासमानविग्रहादौ स्वा-
 र्थे न प्रमाणं अन्यपरत्वात्, विषं भुंक्ष्वेति वाक्यवत् इत्याह । यद-
 पीति । अन्यपरादपि वाक्यात् बाधाभावे स्वार्थो ग्राह्य इत्याह । अत्र

त्यन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं तृणपर्णादि
 अस्तीत्येवं प्रतिपद्यते । अत्राह विषम उपन्या-
 सः तत्र हि तृणपर्णादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तम-
 स्ति येन तदस्तित्वं प्रतिपद्यते । अत्र पुनर्विध्यु-
 देशैकवाक्यभावेन स्तुत्यर्थेऽर्थवादे न पार्थग-
 र्थ्येन वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याध्यवसा-
 तुं । न हि महावाक्येऽर्थप्रत्यायकेऽवान्तरवाक्य-
 स्य पृथक् प्रत्यायकत्वमस्ति, यथा “न सुरां
 पिबेदि”ति नञ्भवति वाक्ये पदत्रयसम्बन्धात्
 सुरापानप्रतिषेध एवैकोऽर्थोवगम्यते न पुनः सु-
 रां पिबेदिति पदद्वयसम्बन्धात् सुरापानविधिर-
 पीति । अत्रोच्यते । विषम उपन्यासः, युक्तं यत्
 सुरापानप्रतिषेधे पदान्वयस्यैकत्वादवान्तरवा-
 क्यार्थस्याग्रहणं, विध्युद्देशार्थवादयोस्त्वर्थवा-

ब्रूम इति । तात्पर्यशून्येऽप्यर्थे प्रत्ययमात्रेणास्तित्वमुदाहरति ।
 ॥ तथा हीति ॥ तृणादौ प्रत्ययोऽस्ति विग्रहादौ स नास्तीति वैषम्यं
 शङ्कते ॥ अत्राहेति ॥ विध्युद्देशो वाक्यं तदेकवाक्यतया प्रश-
 स्तो विधिरित्येवार्थवादिषु प्रत्ययः । वृत्तान्तो भूतार्थो, विग्रहादिः
 तद्विषयः प्रत्ययो नास्तीत्यर्थः । नन्वान्तरवाक्येन विग्रहादिप्रत्य-
 योऽस्त्वित्यत आह ॥ न हीति ॥ सुरापानप्रत्ययोऽपि स्यादि-
 तिभावः । पदैकवाक्यत्ववाक्यैकवाक्यत्ववैषम्यान्मैवमित्याह ॥ अ-
 त्रोच्यत इति ॥ नञ्पदमेकं यदा सुरां पिबेदिति पदाभ्यामन्वे-

दस्थानि पदानि पृथगन्वयं वृत्तान्तविषयं प्रति-
 पद्यन्ते^नन्तरं कैमर्थक्यवशेन विधिस्तावकत्वं प्र-
 तिपद्यन्ते । यथा हि “ वायव्यं श्वेतमालभेत भू-
 तिकामः ” इत्यत्र विध्युद्देशवर्तिनां वायव्यादि-
 पदानां विधिना सम्बन्धः, नैवं “ वायुर्वै क्षेपिष्ठा
 देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स ए-
 वैनं भूतिं गमयति ” इत्येषामर्थवादगतानां पदा-
 नां न हि भवति वायुर्वा आलभेत क्षेपिष्ठा देवता
 वा आलभेतेत्यादि वायुस्वभावसङ्कीर्तनेन त्व-
 वान्तरमन्वयं प्रतिपद्य एवं विशिष्टदैवत्यमिदं क-
 र्मेति विधिं स्तुवन्ति । तद्यत्र योऽवान्तरवाक्यार्थः
 प्रमाणान्तरगोचरो भवति तत्र तदनुवादेनार्थ-
 वादः प्रवर्तते । यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गु-
 णवादेन । यत्र तु तदुभयं नास्ति तत्र किं प्रमा-
 णान्तराभावाद्गुणवादः स्यादाहोस्येत् प्रमाणा-

ति तदा पदैकवाक्यं एकमेवार्थानुभवं करोति न तु पदद्वयं पृ-
 थक् सुरापानं बोधयति तस्य विधौ निषेधानुपपत्तेः वाक्यार्थानुभवं
 प्रत्यक्षरत्वात्, अर्थवादस्तु भूतार्थसंसर्गस्तुतिद्वारं बोधयन् विधिना
 वाक्यैकवाक्यतां भजत इत्यस्ति विग्रहाद्यनुभव इत्यर्थः । नन्वर्थवा-
 दस्थपदानामवान्तरसंसर्गबोधकत्वं विना साक्षादेव विध्यन्वयोऽस्तु
 तत्राह ॥ यथा हीति ॥ साक्षादन्वयायोगं दर्शयति ॥ न हीति ॥
 अर्थवादात् सर्वत्र स्वार्थग्रहणमाशङ्क्यार्थवादान् विभजते ॥ तद्यत्रे-

न्तराविरोधाद्विद्यमानार्थवाद इति प्रतीतिशरणै-
 विद्यमानार्थवाद आश्रयणीयो न गुणवादः ।
 एतेन मन्त्रो व्याख्यातः । अपि च, विधिभिरेवे-
 न्द्रादिदेवत्यानि हवीषि चोदयद्भिरेपेक्षितमि-
 न्द्रादीनां स्वरूपं, न हि स्वरूपरहिता इन्द्राद-
 यश्चेतस्यारोपयितुं शक्यन्ते । न च चेतस्यनै-
 रूढायै तस्यै तस्यै देवतायै हविः प्रदातुं शक्य-
 ते । श्रावयति च, “यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं
 स्यत्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन्ति”ति । न

ति ॥ तत्तत्रार्थवादिषु यत्राग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादावित्यर्थः । आदि-
 त्यो यूप इत्यभेदो बाधित इति तेजस्वित्वगुणवादः, यत्र वज्रहस्तः
 पुरन्दर इत्यादौ मानान्तरसंवादविसंवादौ न स्तः तत्र भूतार्थवाद
 इत्यर्थः, इति विमृश्येत्यध्याहारः । विग्रहार्थवादः स्वार्थेऽपि तात्पर्य-
 वान् अन्यपरत्वे सत्यज्ञानाबाधितार्थकशब्दत्वात् प्रयाजादिवाक्य-
 वत् इति न्यायं मन्त्रेष्वतिदिशति ॥ एतेनेति ॥ वेदान्तानुवादगुणवा-
 दानां निरासाय हेतौ पदानि न चोभयपरत्वे वाक्यभेदोऽवान्तरार्थस्य
 महावाक्यार्थद्वारत्वादिति भावः । विध्यनुपपत्त्यापि स्वर्गवद्देवताविग्रहो-
 ऽङ्गीकार्य इत्याह । अपि चेति । ननु हैशात्मके कर्मणि विधिः
 फलं विना अनुपपन्न इति भवतु यन्न दुःखेन संभिन्नमित्यर्थवाद-
 सिद्धः स्वर्गो विधिप्रमाणकः विग्रहं विना विधेः कानुपपत्तिस्त्वामाह ॥
 न हीति ॥ उद्दिश्य त्यागानुपपत्त्या चेतस्यारोहो ऽङ्गीकार्य इत्यत्र
 श्रुतिमप्याह ॥ यस्या इति ॥ अतश्चेतस्यारोहार्थं विग्रह एष्टव्यः ।
 किञ्च कर्मप्रकरणपाठात् विग्रहप्रमितिः प्रयाजवत् कर्माङ्गत्वेना-

च शब्दमात्रमथस्वरूपं सम्भवति शब्दार्थयो-
 र्भेदात्, तत्र यादृशं मन्त्रार्थवादयोरिन्द्रादीनां
 स्वरूपमेवगंतं न तत्तादृशं शब्दप्रमाणकेन प्र-
 त्याख्यातुं युक्तम् । इतिहासपुराणमपि व्याख्या-
 तेन मार्गेण सम्भवंन्मन्त्रार्थवादमूलत्वात् प्र-
 भवति देवताविग्रहादि साधयितुम् । प्रत्यक्षमू-
 लमपि सम्भवति । भवति त्वस्माकमप्रत्यक्षम-
 पि चिरन्तनानां प्रत्यक्षम् । तथा च व्यासादयो दे-
 वादिभिः प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति स्मर्यते । यस्तु-
 ब्रूयादिदानीन्तनानामिव पूर्वेषामपि नास्ति दे-
 वादिभिः व्यवहर्तुं सामर्थ्यमिति स जगद्वैचित्र्यं
 प्रतिषेधेत् । इदानीमिव च नान्यदापि सार्वभौ-
 मः क्षत्रियोऽस्तीति ब्रूयात्, ततश्च राजसूया-

ङ्गीकार्यतां, विना कर्मापूर्वासिद्धेः । किञ्च सुप्रसन्नविग्रहवद्देवतां
 त्यक्त्वा शब्दमात्रं देवतेति भक्तिरयुक्तेत्याह ॥ न च शब्देति ॥ न चा-
 रुतिमात्रं शब्दशक्यमस्तु किं विग्रहेणेति वाच्यं, निर्व्यक्त्यारुत्ययोगा-
 त्, अतः शब्दस्यार्थाकाङ्क्षायां मन्त्रादिप्रमितविग्रहोऽङ्गीकार्य इत्या-
 ह ॥ तत्रेति ॥ एवं मन्त्रार्थवादमूलकमितिहासादिकमपि विग्रहे मान-
 मित्याह ॥ इतिहासेति ॥ प्रमाणत्वेन संभवदित्यर्थः । व्यासादीनां
 योगिनां देवतादिप्रत्यक्षमपीतिहासादेर्मूलमित्याह ॥ प्रत्यक्षेति ॥ व्या-
 सादयो देवतादिप्रत्यक्षशून्याः प्राणित्वादस्मद्वादित्यनुमानमतिप्रसङ्गेन
 दूषयति । यस्त्वित्यादिना । सर्वं घटाभिन्नं वस्तुत्वात् घटवदिति ज-
 गद्वैचित्र्यं नास्तीत्यपि स ब्रूयात् । तथा क्षत्रियाभावं वर्णाश्रमाभावं

दिचोदना उपरुन्ध्यात्। इदानीमिव च काला-
 न्तरेऽप्यव्यवस्थितप्रायान् वर्णाश्रमधर्मान् प्र-
 तिजानीत' ततश्च व्यवस्थाविधायिशास्त्रमनर्थ-
 कं स्यात्' तस्माद्धर्मोत्कर्षवशाच्चिरन्तर्ना' देवादि-
 भिः प्रत्यक्षं व्यवजहुरिति श्लिष्यते। अपि च
 स्मरन्ति' स्वाध्यायैदिष्टदेवतासम्प्रयोग इत्या-
 दि। योगोऽप्यणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिफलकः स्मर्य-
 माणो न शक्यते साहसमात्रेण प्रत्याख्यातुम्।
 श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं प्रत्याख्यापयति

“पृथ्व्यप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते

पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते।

न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः

प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम्”, इति ॥

ऋषीणामपि मन्त्रब्राह्मणदर्शिनां सामर्थ्यं

वर्णाश्रमाद्यव्यवस्थां च ब्रूयात् निरङ्कुशबुद्धित्वात्। तथा च राजसूया-
 दिशास्त्रस्य कृतादियुगधर्मव्यवस्थाशास्त्रस्य बाध इत्यर्थः। योगसूत्रा-
 र्थादपि देवादिप्रत्यक्षसिद्धिरित्याह। अपि चेति। मन्त्रजेषात् देवसा-
 न्निध्यं तत्संभाषणं चेति सूत्रार्थः। योगमाहात्म्यस्य श्रुतिस्मृतिसि-
 द्धत्वात् योगिनामस्ति देवादिप्रत्यक्षमित्याह ॥ योग इति ॥ पादतला-
 दाजानोर्जानोरानाभेराग्रीवं ग्रीवायाश्चाकेशप्ररोहं ततश्चाब्रह्मरन्ध्रं
 पृथिव्यादिपञ्चके समुत्थिते धारणजाते योगगुणे चाणिमादिके प्रवृत्ते
 योगाभिव्यक्तं तेजोमयं शरीरं प्राप्तस्य योगिनो न रोगादिस्पर्श इत्य-

नास्मदीयेन सामर्थ्येनोपमातुं युक्तं, तस्मात्स-
मूलमितिहासपुराणम् । लोकप्रसिद्धिरपि न स-
ति सम्भवे निरालम्बना^{तिशयः}ध्यवसातुं युक्ता, तस्मा-
दुपपन्नो मन्त्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यव-
गमः । ततश्चार्थित्वादिसम्भवादुपपन्नो देवादी-
नामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः । क्रममुक्तिदर्श-
नान्यप्येवमेवोपपद्यन्ते ॥ ३३ ॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्
सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

यथा मनुष्याधिकारनियममपोद्य देवादी-
नामपि विद्यास्वधिकार^{द्वितीयः} उक्तस्तथैव द्विजात्य-
धिकारनियमापवादेन शूद्रस्याप्यधिकारः स्या-
दित्येतामाशङ्कां निवर्तयितुं इदमधिकरणमार-

र्थः । चित्रकारादिप्रसिद्धिरपि विग्रहे मानमित्याह ॥ लोकेति ॥ अधि-
करणार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ चिन्तायाः फलमाह ॥ क्रमेति ॥
एवमेव देवादीनां ब्रह्मविद्याधिकारे सत्येव देवत्वप्राप्तिद्वारा मुक्तिफ-
लान्युपासनानि युज्यन्ते देवानामनधिकारे ज्ञानाभावात् क्रममुक्त्य-
र्थिनामुपासनेषु प्रवृत्तिर्न स्यात्, अतोऽधिकारनिर्णयात् प्रवृत्तिसिद्धि-
रिति भावः ॥ ३३ ॥

शुगस्य-सूच्यते हि ॥ पूर्वेणास्य दृष्टान्तसङ्गतिमाह ॥ यथेति ॥
पूर्वत्र देवादीनां अधिकारसिद्धयर्थं मन्त्रादीनां भूतार्थे विग्रहादौ सम-

भ्यते । तत्र शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादिति ताव-
 त् प्राप्तं, अर्थित्वसामर्थयोः सम्भवात्, “तस्मा-
 च्छूद्रो यज्ञेऽनवकल्लतः” इतिवत् शूद्रो विद्याया-
 मनवकल्लत इति च निषेधाश्रवणात् । यच्च कर्म-
 स्वनधिकारकारणं शूद्रस्यानग्नित्वं न तद्विद्यास्व-
 धिकारस्यापवादकं लिङ्गम् । न त्वावेहं नीयादि-
 रहितेन विद्या वेदितुं न शक्यते । भवति च लिङ्गं
 शूद्राधिकारस्योपोद्बलकं, संवर्गविद्यायां हि जा-
 नश्रुतिं पौत्रायणं शुश्रूषुं शूद्रशब्देन परामृशति-
 “अहं हारेत्वा शूद्रं तवैव सह गोभिरस्तु” इति ।
 विदुरप्रभृतयश्च शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्ट-

न्वयोक्त्या वेदान्तानामपि भूतार्थे ब्रह्मणि समन्वयो दृढीकृतः, अत्रा-
 पि शूद्रशब्दस्य श्रौतस्य क्षत्रिये समन्वयोक्त्या स दृढीक्रियत इत्याधि-
 करणद्वयस्य प्रासङ्गिकस्यास्मिन् समन्वयाध्यायेऽन्तर्भाव इति मन्त-
 व्यं । पूर्वपक्षे शूद्रस्याऽपि द्विजवेदान्तश्रवणे प्रवृत्तिः, सिद्धान्ते तद-
 भाव इति फलं, अत्र वेदान्तविचारो विषयः, स किं शूद्रमधिकरोति
 न वेति संभवासंभवाभ्यां सन्देहे पूर्वपक्षमाह ॥ तत्र शूद्रस्यापीत्या-
 दिना ॥ तस्मादनग्नित्वादनवकल्लतोऽसमर्थः । विद्यार्थिनि शूद्रशब्दप्र-
 योगाल्लिङ्गादपि शूद्रस्याधिकार इत्याह ॥ भवति चेति ॥ जानश्रुतिः
 किल षट् शतानि गवां रथं च रैक्वायं गुरवे निवेद्य मां शिक्षयेत्युवाच,
 ततो रैको विधुरः कन्यार्थी सन् इदमुवाच । अहेति निपातः खेदा-
 र्थः । हारेण निष्केन युक्त इत्वा गन्ता रथो हारेत्वा स च गोभिः सह

विज्ञानसम्पन्नाः स्मर्यन्ते, तस्मादधिक्रियते शू-
द्रो विद्यास्वित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । न शूद्रस्याधिका-
रो वेदाध्ययनाभावात् । अधीतवेदो हि विदित-
वेदार्थो वेदार्थेष्वधिक्रियते, न च शूद्रस्य वेदा-
ध्ययनमस्ति, उपनयनपूर्वकत्वाद्देवाध्ययनस्य,
उपनयनस्य च वर्णत्रयविषयत्वात् । यत्त्वार्थित्वं
न तदसति सामर्थ्येऽधिकारकारणं भवति । सा-
मर्थ्यमपि न लौकिकं केवलमधिकारकारणं भ-
वति । शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्यापि-
क्षितत्वात् । शास्त्रीयस्य च सामर्थ्यस्याध्ययन-
निराकरणेन निराकृतत्वात् । यच्चेदं “शूद्रो यज्ञे-
ऽनवर्कल्लस” इति तत् न्यायपूर्वकत्वाद्विद्यायाम-

हे शूद्र तवैवास्तु किमल्पेनानेन मम गार्हस्थ्यानुपयोगिनेति भावः ।
अर्थित्वादिसंभवे श्रेयःसाधने प्रवृत्तिरुचिता स्वाभाविकत्वादिति न्या-
योपेताल्लिङ्गादित्याह ॥ तस्मादिति ॥ सूत्राद्वहिरेव सिद्धान्तयति ॥ न-
शूद्रस्याधिकार इत्यादिना ॥ आपाततो विदितो वेदार्थो येन
तस्येत्यर्थः । अध्ययनविधिना संस्कृतो वेदस्तदुत्थमापातज्ञानञ्च वे-
दार्थविचारेषु शास्त्रीयं सामर्थ्यं तदभावात् शूद्रस्यार्थित्वादिसंभवन्या-
यासिद्धेर्नास्ति वेदान्तविचाराधिकार इत्यर्थः । यद्वाध्ययनसंस्कृतेन
वेदेन विदितो निश्चितो वेदार्थो येन तस्य वेदार्थेषु विधिष्वधिकारो
नान्यस्य अनधीतवेदस्याऽपि, वेदार्थानुष्ठानाधिकारेऽध्ययनविधिवैय-
र्थ्यापातात् । अतः फलपर्यन्तब्रह्मविद्यासाधनेषु श्रवणादिविधिषु
शूद्रस्यानधिकार इत्यर्थः । अधीतवेदार्थज्ञानवच्चरूपस्याध्ययनविधि-

प्यनवकल्लतत्वं द्योतयति, न्यायस्य साधारण-
त्वात् । यत् पुनः संसर्गविद्यायां शूद्रशब्दश्रवणं
लिङ्गं मन्यसे न तल्लिङ्गं, न्यायाभावात् । न्यायो-
र्केहि लिङ्गदर्शनं द्योतकं भवति, न चात्र न्यायोऽ-
स्ति । कामञ्चायं शूद्रशब्दः संवर्गविद्यायामेवैक-
स्यां शूद्रमधिकुर्यात् तद्विषयत्वात् न सर्वासु वि-
द्यासु, अर्थवादस्थत्वात् न तु कचिदप्ययं शूद्र-
मधिकर्तुमुत्सहते । शक्यते चायं शूद्रशब्दोऽधि-
कृतविषये योजयितुं । कथमित्युच्यते । “कं वरं
एनमेतत् सन्तं सयुग्वानमिव रैक्कमात्थे” त्यस्मा-

लभ्यस्य सामर्थ्यस्याभावादिति न्यायस्य तुल्यत्वात् यज्ञपदं वेदार्थो-
पलक्षणार्थमित्याह ॥ न्यायस्य साधारणत्वादिति ॥ तस्माच्छूद्र
इत्येतच्छब्दपरामृष्टन्यायस्य यज्ञब्रह्मविद्ययोस्तुल्यत्वादित्यर्थः । पूर्वो-
क्तं लिङ्गं दूषयति ॥ यदिति ॥ असामर्थ्यन्यायेनार्थित्वादिसम्भवन्या-
यस्य निरस्तत्वादित्यर्थः । ननु निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्राध्ययनाभा-
वेऽपि निषादशब्दात् निषादस्येष्टाविव शूद्रशब्दात् शूद्रस्य विद्याया-
मधिकारोऽस्त्वित्याशङ्क्य संवर्गविद्यायामधिकारमङ्गीकरोति ॥ का-
ममिति ॥ तद्विषयत्वात् तत्र श्रुतत्वादित्यर्थः । वस्तुतस्तु विधिवा-
क्यस्थत्वान्निषादशब्दोऽप्यधिकारिसमर्पकः, शूद्रशब्दस्तु विद्यावि-
धिपरार्थवादस्थो नाधिकारिणं बोधयति, असामर्थ्यन्यायविरोधेना-
न्यपरशब्दस्य स्वार्थबोधित्वासम्भवात् इति मत्वाङ्गीकारं त्यजति
॥ अर्थवादेति ॥ तर्हि शूद्रशब्दस्यात्र श्रुतस्य कोऽर्थ इत्याशङ्क्य सू-
त्रेणार्थमाह ॥ शक्यते चेत्यादिना ॥ जानश्रुतिर्नाम राजा निदाघ-

हंसवाक्यादात्मनोऽनादरं श्रुतवतो जानश्रुतेः
 पौत्रायणस्य शुगुत्पेदे तौमृषी रैकः शूद्रशब्देना-
 नेन सूचयांबभूवात्मनः परोक्षज्ञानस्य ख्याप-
 नायेति गम्यते, जातिशूद्रस्यानधिकारात् । कथं-
 पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यते इति, उच्य-
 ते, तदा द्रवणाच्छुचमभिदुद्राव शुचा वाभिदु-
 द्रुवे शुचा वा रैकमभिदुद्रावेति शूद्रावयवार्थस-
 म्भवात् रूढार्थस्य चासम्भवात् । दृश्यते चाय-
 मर्थोऽस्यामारूपायिकायाम् ॥ ३४ ॥

समये रात्रौ प्रासादतले सुष्वाप, तदा तदीयान्नदानादिगुणगणतोपि-
 ता ऋषयोऽस्य हितार्थं हंसा भूत्वा मालिरूपेण तस्योपरि आजग्मुः,
 तेषु पाश्चात्यो हंसोऽग्रेसरं हंसमुवाच, भो भो भद्राक्ष किं न पश्यसि
 जानश्रुतेरस्य तेजः स्वर्गं व्याप्य स्थितं तत् त्वां धक्ष्यति न गच्छेति
 तमग्रेसर उवाच, कमप्येनं वैरागं विद्याहीनं सन्तं अरे सयुग्वानं
 युग्वा गन्त्री शकटी तथा सह स्थितं रैकमिवैतद्वचनमात्य । रैकस्य हि
 ब्रह्मिष्ठस्य तेजो दुरतिक्रमं नास्यानात्मज्ञस्येत्यर्थः । अस्मद्वचनात्
 खिन्नो राजा शकटलिङ्गेन रैकं ज्ञात्वा विद्यावान् भविष्यतीति हंसा-
 नामभिप्रायः । कम् उ अरे इति पदच्छेदः उशब्दोऽप्यर्थः । तेषां हंसा-
 नामनादरवाक्यश्रवणात् अस्य राज्ञः शुगुत्पन्ना, सा शूद्रशब्देन रैकेन
 सूच्यते, हीति सूत्रान्वयः । श्रुतयौगिकार्थलाभे सति अनन्वितरू-
 द्धर्थस्त्याज्य इति न्यायबोतनार्थो हि शब्दः । तदा द्रवणात् तथा शु-
 चा आद्रवणात् । शूद्रः शोकं प्राप्तवात् । शुचा वा कर्त्र्या राजा अ-
 भिदुद्रुवे प्राप्तः । शुचा वा करणेन रैकं गतवानित्यर्थः ॥ ३४ ॥

कः क्षत्रपतिरजायत” इति च क्षत्रपतित्वावगमात्
क्षत्रियत्वं मस्यावगन्तव्यं । तेन क्षत्रियेणाभिप्र-
तारिणा सह समानायां विद्यायां सङ्कीर्तनं जा-
नश्रुतेरपि क्षत्रियत्वं सूचयति । समानानामेव
हि प्रायेण समभिव्याहारा भवन्ति । क्षेतृप्रेष-
णाद्यैश्वर्ययोगाच्च जानश्रुतेः क्षत्रियत्वावगतिः ।
अतो न जातिशूद्रस्याधिकारः ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिला-

पाच्च ॥ ३६ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यद्विद्याप्रदेशेषू-
पनयनादयः संस्काराः परामृश्यन्ते, “तं हो-
पनिन्ये अधीहि भगव इति होपससाद” “ब्र-

क्षत्रियत्वं तत्राह ॥ तस्मादिति ॥ चित्ररथादित्यर्थः । क्षत्तौ ^{भाष्यः ।} सूर्यः तस्य
रैकान्वेषणाय प्रेषणं, अन्नगोदानादिकं च जानश्रुतेः क्षत्रियत्वे लिङ्गम्
॥ ३५ ॥ अत्र शूद्रशब्दो यौगिक एवेति न शूद्रस्याधिकार इति स्थि-
तं तत्र लिङ्गान्तरमाह ॥ संस्कारेति ॥ उपनयनं वेदग्रहणाङ्गं शूद्रस्य
नास्तीति पूर्वमुक्तं इह विद्याग्रहणाङ्गस्योपनयनसंस्कारस्य सर्वत्र परा-
मर्शात् शूद्रस्य तदभावान्न विद्याधिकार इत्युच्यते । भाष्ये आदिपदे-
नाध्ययनगुरुशुश्रूषादयो गृह्यन्ते । तं शिष्यमाचार्य उपनीतवानित्य-
र्थः । नारदोऽपि विद्यार्थी मन्त्रमुच्चारयन् सनत्कुमारमुपगत इत्याह ।
॥ अधीति ॥ उपदिशेति यावत् । ब्रह्मपरा वेदपारगाः, सगुणब्रह्मनि-
ष्ठाः, परं निर्गुणं ब्रह्मान्वेषमाणाः, एष पिप्पलादः तज्जिज्ञासितं सर्वं

ह्यपरा' ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा' एष' ह' वै
तत्सर्वं वक्ष्यती'ति "ते' ह' समित्पाणयो' भग-
वन्तं पिप्पलादमुपसन्ना' इति च' तान् हानुप-
नीयैवैत्यपि प्रदर्शितैवोपनयनप्राप्तिर्भवति । शू-
द्रस्य च संस्काराभावोऽभिलप्यते, 'शूद्रश्चतुर्थो
वर्ण' एकजातिरित्येकजातित्वस्मरणात्, "न शूद्रे
पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हतीत्यादिभिश्च ॥ ३६ ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यत् सत्यवचने-

वक्ष्यतीति निश्चित्य ते भरद्वाजादयः षट् ऋषयः तमुपगता इत्यर्थः ।
ननु वैश्वानरविद्यायां ऋषीन् राजा अनुपनीयैव विद्यामुवाचेति श्रुते-
रनुपनीतस्याप्यस्ति विद्याधिकार इत्यत आह ॥ तानाहेति ॥ ते ह
समित्पाणयः पूर्वाह्णे प्रतिचक्रमिर इति पूर्ववाक्ये ब्राह्मणा उपनय-
नार्थमागता इति उपनयनप्राप्तिं दर्शयित्वा निषिध्यते । हीनवर्णे-
नोत्तमवर्णा अनुपनीयैवोपदेष्टव्या इत्याचारज्ञापनार्थमित्यर्थः । एक-
जातिः अनुपनीतः । पातकं^x अभक्ष्यभक्षणकृतं ॥ ३६ ॥ सत्यकामः
किल मृतपितृको जाबालां मातरमपृच्छत् किंगोत्रोऽहमिति, तं मातो-
वाच भर्तृसेवाव्यग्रतयाहमपि तव पितुर्गोत्रं न जानामि जाबाला
तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति एतावज्जानामीति ततः
स जाबालो गौतममागत्य तेन किंगोत्रोऽसीति पृष्ठ उवाच नाहं
गोत्रं वेद्मि न माता वेत्ति परन्तु मे मात्रा कथितं उपनयनार्थमाचा-
र्यं गत्वा सत्यकामो जाबालोऽस्मीति ब्रूहीति अनेन सत्यवचनेन त-
स्य शूद्रत्वाभावो निर्धारितः । अब्राह्मण एतत् सत्यं विविच्य वक्तुं

न 'शूद्रत्वाभावे निर्द्धारिते' जाबालं 'गौतम उप-
नेतुमनुशासितुं च प्रवृत्ते, "नैतदब्राह्मणो विव-
क्तुमर्हति' समिधं सोम्याहरोपे' त्वानेष्ट्ये' न स-
त्यादगाः" इति श्रुतिलिङ्गात् ॥ ३७ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्-स्मृते-

श्व ॥ ३८ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो 'यदस्य' स्मृतेः श्रव-
णाध्ययनार्थप्रतिषेधो भवति वेदश्रवणप्रतिषेधो
वेदाध्ययनप्रतिषेधः तदर्थज्ञानानुष्ठानयोश्च प्र-
तिषेधः शूद्रस्य स्मर्यते । श्रवणप्रतिषेधस्तावद-
"थास्यै" वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपू-
रण"मिति, "पद्यु^{*} हवा एतत् श्मशानं यच्छूद्रस्त-
स्मात् शूद्रसमीपे नाध्येतव्य"मिति च । अत ए-
वाध्ययनप्रतिषेधो 'यस्य हि समीपेऽपि नाध्ये-
नार्हतीति निर्धार्य, हे सोम्य सत्यात् त्वन्नागाः सत्यं न त्यक्तवान-
सि, अतस्त्वामुपनेष्ट्ये तदर्थं समिधमाहरेति ॥

गौतमस्य प्रवृत्तेश्च लिङ्गात् न शूद्रस्याधिकार इत्याह । तदभा-
वेति ॥ ३७ ॥

स्मृत्या श्रवणादिनिषेधाच्च नाधिकार इत्याह । श्रवणेति । अस्य
शूद्रस्य द्विजैः पठ्यमानं वेदं प्रमादाच्छृण्वतः सीसलाक्षाभ्यां तप्ताभ्यां
श्रोत्रद्वयपूरणं प्रायश्चित्तं कार्यमित्यर्थः । पद्यु^{*} पादयुक्तं सञ्चरिष्णुरूप-
मिति यावत् । भवति च स्मृतिरिति शेषः । मतिं वेदार्थज्ञानं । दानं

तव्यं भवति स कथं श्रुतिमधीयीत । भवति च-
वेदोच्चारणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद इति ।
अत एव च तदर्थज्ञानानुष्ठानयोः प्रतिषेधो भ-
वति । “न शूद्राय मतिं दद्यादि”ति “द्विजातीना-
मध्ययनमिज्या दान”मिति च । येषां पुनः पू-
र्वकृतसंस्कारवशात् विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां
ज्ञानोत्पत्तिस्तेषां न शक्यते फलप्राप्तिः प्रतिब-
द्धं, ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वात् । “श्रावयेच्चतुरो
वर्णा”निति चेतिहासपुराणाधिगमे चातुर्वर्ण्या-
धिकारस्मरणात् । वेदपूर्वकस्तु नास्त्यधिकारः
शूद्राणामिति स्थितम् ॥ ३८ ॥

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

अवसितः प्रासङ्गिकोऽधिकारविचारः, प्रकृ-
तामेव इदानीं वाक्यार्थविचारणां प्रवर्तयिष्या-
मः । “यदिदं किञ्च जगत् सर्वं प्राणं एजति निः-

नित्यं निषिध्यते शूद्रस्य नैमित्तिकं तु दानमस्त्येव । यदुक्तं विदुरादीनां
ज्ञानित्वं दृष्टमिति तत्राह ॥ येषामिति ॥ सिद्धानां सिद्धेर्दुरपहरत्वेऽपि
साधकैः शूद्रैः कथं ज्ञानं लब्धव्यमित्यत आह । श्रावयेदिति ॥ ३८ ॥

कम्पनात् ॥ अस्यापि प्रासङ्गिकत्वमाशङ्क्याह ॥ अवसित इति ॥
समाप्त इत्यर्थः । काठकं पठति ॥ यदिदमिति ॥ सर्वं जगत् प्राणात्
निःसृतं उत्पन्नं प्राणे चिदात्मनि प्रेरके सति एजति चेष्टते, तच्च प्रा-
णारब्धं कारणं महद्ब्रह्म बिभेत्यस्मादिति भयं तस्मिन् भयहेतवे दृष्टा-

सृतं महद्भय वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भव-
न्तीति । एतद्वाक्यं एजृ कम्पन इति धात्वर्थानु-
गमात् लक्षितं । अस्मिन् वाक्ये सर्वमिदं जग-
त् प्राणाश्रयं स्पन्दते । महच्च किञ्चिद्भयकारणं
वज्रशब्दितं उद्यतं, तद्विज्ञानाच्चासृतत्वप्राप्तिरि-
ति श्रूयते । तत्र कोऽसौ प्राणः किञ्च तद्भयानकं
वज्रमित्यप्रतिपत्तेर्विचारे क्रियमाणे प्राप्तं तावत्
प्रसिद्धेः पञ्चवृत्तिर्वायुः प्राण इति, प्रसिद्धेरेव
चाशनिर्वज्रं स्याद्वायोश्चेदं माहात्म्यं संकीर्त्यते ।
कथं सर्वमिदं जगत् पञ्चवृत्तौ वायौ प्राणशब्दि-
ते प्रतिष्ठायैजति वायुनिमित्तमेव च महद्भया-

न्तमाह । वज्रमिति । यथोद्यतं वज्रं भयं तथेत्यर्थः ये तत्प्राणाख्यं
ब्रह्म निर्विशेषं विदुस्ते मुक्ता भवन्तीत्याह । य इति । नन्वस्मिन्
सूत्रे कथमिदं वाक्यमुदाहृतमित्यत आह । एतदिति । एजृत्यर्थस्य
सूत्रितत्वात् एजतिपदयुक्तं वाक्यं उदाहृतमित्यर्थः । प्रासङ्गिकाधि-
कारचिन्तयास्य सङ्गतिर्नापेक्षितेति 'शब्दादेवप्रमित' इत्यनेनोच्यते ।
तत्राङ्गुष्ठवाक्ये जीवानुवादो ब्रह्मैक्यज्ञानार्थ इत्युक्तं, न तथेह प्राणा-
नुवाद ऐक्यज्ञानार्थः सभवति, प्राणस्वरूपेण कल्पितस्यैक्यायोगात्,
अतः प्राणोपास्तिपरं वाक्यमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति ॥ प्रसि-
द्धः पञ्चवृत्तिरिति ॥ नन्वत एव प्राण इत्यादौ ब्रह्माणं लिङ्गात्
प्राणश्रुतिर्नीता, अत्रापि सर्वचेष्टाभयहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमस्तीति ना-
स्ति पूर्वपक्षावसरो गतार्थत्वादित्यत आह । वायोश्चेति । प्रतिष्ठा-
यै स्थितिं लब्ध्वा प्राणे वायौ निमित्ते जगच्चलतीति प्रसिद्धं, अतः

नकं वज्रमुद्यम्यते ।-वायौ हि पर्जन्यभावेन वि-
वर्तमाने विद्युत्स्तनयित्नुवृष्ट्यशनयो विवर्तन्त
इत्याचक्षते । वायुविज्ञानादेव चेदममृतत्वं । तथा
हि श्रुत्यन्तरं वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप्युन-
र्मृत्युं जयति य एवं वेदे”ति तस्माद्वायुरयमिह प्र-
तिपत्तव्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । ब्रह्मैवेदमिह प्रति-
पत्तव्यं, कुतः पूर्वोत्तरालोचनात् । पूर्वोत्तरयोर्हि
ग्रन्थभागयोर्ब्रह्मैव निर्दिश्यमानमुपलभामहे, इ-
हैव कथमेकस्मादन्तराले वायुं निर्दिश्यमानं प्र-
तिपद्येमहि । पूर्वत्र तावत्

“तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन”॥
इति । ब्रह्मनिर्दिष्टं तदेवेहापि सन्निधानात् ज-
गत् सर्वं प्राण एजतीति च लोकाश्रयत्वप्रत्य-
भिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते । प्राणशब्दोऽप्य-
यं परमात्मन्येव प्रयुक्तः, “प्राणस्य प्राण”मिति
दर्शनात्, एजयितृत्वमपीदं परमात्मन एवो-
पपद्यते न वायुमात्रस्य, तथाचोक्तम्,

स्पष्टं ब्रह्मलिङ्गं नास्तीति भावः । वज्रलिङ्गाच्च वायुरित्याह ॥ वाय्विति ॥
व्यष्टिर्विशेषः समष्टिः सामान्यं । सूत्राद्ब्रह्मैव सिद्धान्तं प्रतिजानीते ॥
ब्रह्मैवेति ॥ पूर्वोत्तरवाक्यैकवाक्यतानुगृहीतं सर्वाश्रयत्वं लिङ्गं वाक्य-
भेदकप्राणश्रुतेर्बाधकमित्याह ॥ पूर्वत्रेत्यादिना ॥ शुक्रं स्वप्रकाशं ।

“न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेता^{आनेनापाने}वुपाश्रितौ” ॥
इति । उत्तरत्रापि,

“अयादस्मिन्निस्तपति अयात्तपति सूर्यः ।
अयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः” ॥ इति ।

ब्रह्मैव निर्देक्ष्यते न वायुः, सवायुकस्य ज-
गतो भयहेतुत्वाभिधानात् तदेवेहापि सन्निधा-
नात् महद्भयं वज्रमुद्यतमिति च भयहेतुत्वप्रत्य-
भिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते । वज्रशब्दोऽप्य-
यम्भयहेतुत्वसामान्यात् प्रयुक्तः, यथा हि वज्र-
मुद्यतं ममैव शिरसि निपतेत् यद्यहमस्य शास-
नं न कुर्यामित्यनेन भयेन जनो नियमेन राजा-
दिशासने प्रवर्तते । एवमिदमग्निवायुसूर्यादिकं
जगदस्मादेव ब्रह्मणो बिभ्यन्नियमेन स्वव्यापा-
रे प्रवर्तते इति भयानकं वज्रोपमितं ब्रह्म । तथा
च ब्रह्मविषयं श्रुत्यन्तरम्,

“भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ।

भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः” ॥

तदु नात्येति ब्रह्मानाश्रितः कोऽपि लोको नास्त्येवेत्युकारार्थः । सौ-
त्रलिङ्गं व्याचष्टे ॥ एजयितृत्वमिति ॥ सवायुकस्य सर्वस्य कम्पन-
श्रवणादपि प्राणः परात्मैवेत्यर्थः । ब्रह्मणि वज्रशब्दः कथमित्याश-
ङ्क्य गौणइत्याह ॥ वज्रशब्द इति ॥ बृहदारण्यके वायुरेव व्य-

इत्यमृतत्वफलश्रवणादपि ब्रह्मैवेदमिति गम्यते।
ब्रह्मज्ञानाद्व्यमृतत्वप्राप्तिः, “तमेव विदित्वाऽति-
मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये”ति मन्त्रव-
र्णात् । यत्तु वायुविज्ञानात् कचिदमृतत्वमभिहि-
तं तदापेक्षिकं तत्रैव च प्रकरणान्तरकरणेन परमा-
त्मानमभिधाय अतोऽन्यदार्तमिति वाय्वादेरा-
र्तत्वाभिधानात् प्रकरणादप्यत्र परमात्मनिश्रयः ।

“अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।

अन्यत्र भूताद्भव्याच्च यत् तत्पश्यसि तद्वद” ॥

इति परमात्मनः पृष्ठत्वात् ॥ ३९ ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

“एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्यो-
तिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते” इति श्रू-
यते, तत्र संशय्यते किं ज्योतिःशब्दं चक्षुर्विषयं

ष्टिरित्यत्रापुनर्मृत्युमिति अपमृत्युजयरूपमापेक्षिकममृतत्वमुच्यते
न मुख्यामृतत्वं । तत्रैव वायुपास्तिप्रकरणं समाप्याथ है नमुषस्तः पप्र-
च्छेति ज्ञेयात्मानमुक्त्वा वाय्वादेर्नाशित्वोक्तेरित्याह ॥ यत्तु वाय्वि-
त्यादिना ॥ तस्मात् काठकवाक्यं ज्ञेयं समन्वितमिति सिद्धम् ॥ ३९ ॥

॥ ज्योतिर्दर्शनात् ॥ छान्दोग्ये प्रजापतिविद्यावाक्यमाह ॥ एष
इति ॥ परं ज्योतिःश्रुतिभ्यां संशयमाह ॥ तत्रेति ॥ घटादिविषयाव-
रकतमोनाशकं सौरमित्यर्थः । पूर्वत्र ब्रह्मप्रकरणस्यानुग्राहकः सर्वश-

तमोऽपहंतेजः किं वा परं ब्रह्मेति, किं तावत्
 प्राप्तं, प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दमिति, कुतः
 तत्र ज्योतिःशब्दस्य रूढत्वात् । "ज्योतिश्चरणा-
 भिधानादित्यत्र" हि प्रकरणात् ज्योतिःशब्दः
 स्वार्थं परित्यज्य ब्रह्मणि वर्तते । न चेह तद्वत् कि-
 ञ्चित् स्वार्थपरित्यागे कारणं दृश्यते । तथा च
 नाडीखण्डे, "अथ यत्रैतदेस्मात् शरीरादुत्क्राम-
 त्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते" इति मुमुक्षो-
 रादित्यप्राप्तिरभिहिता, तस्मात्प्रसिद्धमेव तेजो

ब्दसङ्कोचाद्ययोगोऽस्तीति प्राणश्रुतिर्ब्रह्मणि नीता, न तथात्र य आ-
 त्मापहतपाप्मेति प्रकरणस्यानुग्राहकं पश्याम इति प्रत्युदाहरणेन पू-
 र्वपक्षमाह ॥ प्रसिद्धमेवेत्यादिना ॥ पूर्वपक्षे सूर्योपास्तिः सिद्धान्ते
 ब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरिति फलं । ननु ज्योतिरधिकरणे ज्योतिःशब्दस्य ब्र-
 ह्मणि वृत्तेरुक्तत्वात् कथं पूर्वपक्ष इत्यत आह ॥ ज्योतिरिति ॥ तत्र
 गायत्रीवाक्ये प्रकृतब्रह्मपरामर्शकयच्छब्दसामानाधिकरण्यात् ज्यो-
 तिःशब्दस्य स्वार्थत्यागः कृतस्तथात्र स्वार्थत्यागे हेत्वदर्शनात् पूर्वपक्ष
 इत्यर्थः । ज्योतिःश्रुतेरनुग्राहकत्वेनार्चिरादिमार्गस्थत्वं लिङ्गमाह ॥ त-
 था चेति ॥ ता वा एता हृदयस्य नाड्य इति कण्डिकया नाडीनां र-
 श्मीनां च मिथः संश्लेषमुक्त्वा 'अथ संज्ञालोपानन्तरं यत्र काले एत-
 न्मरणं यथा स्यात्तथोत्क्रामति' अथ तदा एतेर्नाडीसंश्लिष्टरश्मिभिरूर्ध्वं
 सन्नुपरि गच्छति, गत्वादित्यं ब्रह्मलोकद्वारभूतं गच्छति इत्यभिहितं,
 तथैवात्रापि शरीरात् समुत्थाय मृत्वा परं ज्योतिरादित्याख्यमुपसम्पद्य
 तद्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा स्वस्वरूपेणाभिनिष्पद्यत इति वक्तव्यं । समु-

ज्योतिःशब्दवाच्यमिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः । परमे-
व ब्रह्म ज्योतिःशब्दं, कस्माद्दर्शनात् । तस्य हीह
प्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिर्दृश्यते । “य आत्मा-
पहतपाप्मे”त्यपहतपाप्मत्वादिगुणकस्यात्म-
नः प्रकरणाद्वावेन्वेष्टव्यत्वेन विजिज्ञासितव्यत्वे-
न च प्रतिज्ञानात् “एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्या-
स्यामी”ति चानुसन्धानात्, “अशरीरं वाव-
सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः” इति च अशरीर-
तायै ज्योतिःसम्पत्तेरस्याभिधानात् ब्रह्मभा-
वाच्चान्यत्राशरीरतानुपपत्तेः, परं ज्योतिः स उ-
त्तमः पुरुष इति च विशेषणात् । यत्तूक्तं मुमुक्षो-
रादित्यप्राप्तिरभिहितेति, न चासावात्यन्तिको

त्थायोपसम्पद्येति त्काश्रुतिभ्यां ज्योतिषोऽर्चिरादिमार्गस्थत्वभाना-
दित्यर्थः । अतो मार्गस्थसूर्योपास्त्या क्रममुक्तिपरं वाक्यमिति प्राप्ते
सिद्धान्तयति ॥ एवमिति ॥ व्याख्येयत्वेनोपक्रान्त आत्मैवात्र ज्यो-
तिःशब्देन व्याख्येय इति ज्योतिर्व्याख्येयैकवाक्यता प्रयोजकप्रकरणा-
नुगृहीता, उत्तमपुरुषश्रुत्या वाक्यभेदकज्योतिःश्रुतिर्वाध्येति भावः ।
अशरीरत्वफललिङ्गात् ब्रह्मैव ज्योतिर्न सूर्य इत्याह ॥ अशरीरमिति ॥
न च सूर्यप्राप्त्या क्रमेणाशरीरत्वं स्यादिति वाच्यं, परत्वेन विशेषि-
तस्य ज्योतिष एव स उत्तम इति परामर्शेनाशरीरत्वनिश्चयादित्याह
॥ परमिति ॥ पूर्वोक्तलिङ्गं दूषयति ॥ यत्त्विति ॥ नाडीखण्डे दहरो-
पासकस्य या सूर्यप्राप्तिरुक्ता स न मोक्ष इति युक्ता सूर्योक्तिः, अत्र तु
प्रजापतिवाक्ये निर्गुणविद्यायामर्चिरादिगतिस्थसूर्यस्यानन्वयादनर्थ-

मोक्षो गत्युत्क्रान्तिसम्बन्धात् । न हि आत्य-
न्तिके मोक्षे गत्युत्क्रान्ती स्त इति वक्ष्यामः ॥ ४० ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदे-
शात् ॥ ४१ ॥

“ आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता-
ते यदन्तरा तत् ब्रह्म तदमृतं स आत्मेति श्रूय-
ते । तत् किमाकाशशब्दं परं ब्रह्म किं वा प्रसिद्ध-
मेव भूताकाशमिति विचारे भूतपरिग्रहो युक्तः,
आकाशशब्दस्य तस्मिन् रूढत्वात्, नामरूप-
निर्वहणस्य च विकाशदानद्वारेण तस्मिन् योज-
यितुं शक्यत्वात् । स्पष्टत्वादेश्च स्पष्टस्य ब्रह्म-
लिङ्गस्याश्रवणात् इत्येवं प्राप्ते इदमभिधीयते ।
परमेव बहुहाकाशशब्दं भवितुमर्हति, कस्मात्,

कत्वात् श्रुतिव्यत्यासेन स्वरूपं साक्षात्कृत्य परं ज्योतिस्तदेवोपस-
म्पद्यत इति व्याख्येयमिति भावः ॥ ४० ॥

‘आकाशो-व्यपदेशात् ॥ छान्दोग्यमुदाहरति ॥ आकाश इति ॥
यथोपक्रमबलात् ज्योतिःश्रुतिबाधस्तथाकाशोपक्रमात् ब्रह्मादिशब्द-
बाधइति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति ॥ भूतेति ॥ श्रुतैर्गुणैराकाशोपास्ति-
र्निर्गुणब्रह्मज्ञानं चेत्युभयत्र फलं । ‘आकाशस्तल्लिङ्गादित्यनेन पौन-
रुक्त्यमाशङ्क्य तद्वदत्र स्पष्टलिङ्गाश्रवणादिति परिहरति ॥ स्पष्टत्वादेश्चे-
ति ॥ वै नामेति प्रसिद्धिलिङ्गस्याकाशश्रुतेश्च वाक्यशेषगताभ्यां ब्रह्मा-
त्मश्रुतिभ्यामनेकलिङ्गेपेताभ्यां बाधो युक्तः । यत्र बहुप्रमाणसंवादस्तत्र

अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् “ते यदन्तरा तद्ब्रह्मे”-
 ति हि नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूतमाकाशं व्यप-
 दिशति । न च ब्रह्मणोऽन्यन्नामरूपाभ्यामर्थान्-
 त्तरं सम्भवति, सर्वस्य विकारजातस्य नामरू-
 पाभ्यामेव व्याकृतत्वात् । नामरूपयोरपि नि-
 र्वहणं निरङ्कुशं न ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्भवति ।
 “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याक-
 रवाणी”ति ब्रह्मकर्तृत्वश्रवणात् । ननु जीवस्या-
 पि प्रत्यक्षं नामरूपविषयं निर्वोदृत्वमस्ति । बाढ-
 मस्ति ^{जीवमात्मनि लिङ्गं} अभेदस्त्वत्र विवक्षितः नामरूपनिर्वह-
 णाभिधानादेव च स्त्रपृच्वादि ब्रह्मलिङ्गमभिहि-
 तं भवति । “तत् ब्रह्म तदमृतं स आत्मे”ति च ब्र-
 ह्मवादस्य लिङ्गानि । आकाशस्तलिङ्गादित्य-
 स्यायं प्रपञ्चः ॥ ४१ ॥

वाक्यस्य तात्पर्यमिति निर्णयादिति सिद्धान्तयति ॥ परमेवेत्यादिना
 ॥ नामरूपे शब्दार्थौ, तदन्तःपातिनस्तद्भिन्नत्वं तत्कर्तृत्वं चायुक्तमि-
 त्यर्थः । नामादिकर्तृत्वं न ब्रह्मलिङ्गं जीवस्थत्वादिति शङ्कते ॥ नन्वि-
 ति ॥ अनेन जीवेनेत्यत्र जीवस्य ब्रह्माभेदेन तत् कर्तृत्वमुच्यते साक्षाद-
 योगादिति परिहरति ॥ बाढमिति ॥ यच्चोक्तं स्पष्टं लिङ्गं नास्तीति तत्रा-
 ह ॥ नामेति ॥ तर्हि पुनरुक्तिस्तत्राह ॥ आकाशेति ॥ तस्यैव सा-
 धकोऽयं विचारः अत्राकाशशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तिं सिद्धवत्कृत्य तत्र
 संशयादिप्रवृत्तेरुक्तत्वादिति न पौनरुक्त्यमिति भावः ॥ ४१ ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

व्यपदेशादित्यनुवर्तते, बृहदारण्यके षष्ठे प्र-
पाठके “कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्रा-
णेषु^{बुद्धिस्तन्मयः} ह्यन्तर्ज्योतिः^{इन्द्रियमात्रः} पुरुषः” इत्युपक्रम्य भूया-
नात्मविषयः प्रपञ्चः कृतः। तत् किं संसारिस्व-
रूपमात्रान्वाख्यानपरं वाक्यमुतासंसारिस्वरू-
पप्रतिपादनपरमिति संशयः, किं तावत् प्राप्तं
संसारिस्वरूपमात्रविषयमेवेति। कुतः, उपक्र-
मोपसंहाराभ्यां। उपक्रमे योऽयं विज्ञानमयः
प्राणेष्विति शारीरलिङ्गात्, उपसंहारे च स वा
एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणे-
ष्विति तदपरित्यागान्मध्येऽपि बुद्धान्ताद्यवै-
स्थोपन्यासेन तस्यैव प्रपञ्चनादित्येवं प्राप्ते ब्रू-

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ अहंधीगम्येषु कतम आत्मेति जनकप्रश्ने
याज्ञवल्क्य आह। योऽयमिति। विज्ञानं बुद्धिस्तन्मयस्तत्प्रायः, स-
ममो व्यतिरेकार्था प्राणबुद्धिभ्यां भिन्नइत्यर्थः। वृत्तेरज्ञानाच्च भेदमा-
ह ॥ अन्तर्ज्योतिरिति ॥ पुरुषः पूर्ण इत्यर्थः। उभयलिङ्गानां दर्शनात्
संशयमाह। तत् किमिति। पूर्वत्र नामरूपाभ्यां भेदोक्तेराकाशो ब्र-
ह्मेत्युक्तं तदयुक्तं, प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त इति अभिन्नेऽपि जीवा-
त्मनि भेदोक्तिवदौपचारिकभेदोक्तिसम्भवादित्याक्षेपसङ्गतिः। पूर्व-
पक्षे कर्मकर्तृजीवस्तुतिः सिद्धान्ते जीवानुवादेन ततः कल्पितभेदभि-
न्नस्य प्राज्ञस्य परमात्मनः स्वरूपैक्यप्रमिति रिति फलं, बुद्धान्तो जा-

मः । परमेश्वरोपदेशपरमेवेदं वाक्यं न शरीरमा-
 त्रान्वाख्यानपरं, कस्मात्, सुषुप्तावुत्क्रान्तौ
 च शरीरात् भेदेन परमेश्वरस्य व्यपदेशात् ।
 सुषुप्तौ तावदयं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्व-
 क्तो न बाल्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति शरीराद्भे-
 देन परमेश्वरं व्यपदिशति । तत्र पुरुषः शरीरः
 स्यात्तस्य वेदितृत्वात् बाल्याभ्यन्तरवेदनप्रस-
 ङ्गे सति तत्प्रतिषेधसम्भवात् । प्राज्ञः परमेश्व-
 रः, सर्वज्ञत्वलक्षणया प्रज्ञया नित्यमवियोगात्
 तथोत्क्रान्तावप्य“यं शरीरं आत्मा प्राज्ञेना-
 त्मनान्वारूढ उत्सर्जन् याती”ति जीवाद्भेदे-
 न परमेश्वरं व्यपदिशति, तत्रापि शरीरो जीवः
 स्यात् शरीरस्वामित्वात् । प्राज्ञस्तु स एव पर-
 मेश्वरः, तस्मात् सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन व्यपदे-
 शात् परमेश्वर एवात्र विवक्षित इति गम्यते ।

ग्रदवस्था । आदिमध्यावसानेषु जीवोक्तेर्जीवस्तावकमिदं वाक्यमिति
 प्राप्ते सिद्धान्तयति ॥ परमेश्वर इत्यादिना ॥ वाक्यस्य जीवस्तावकत्वे
 जीवाद्भेदेन प्राज्ञस्याज्ञातस्योक्तिरसङ्गता स्यात्, अतो ज्ञाताज्ञातसन्नि-
 पाते ज्ञातानुवादेनाज्ञातं प्रतिपादनीयं अपूर्वं वाक्यतात्पर्यमिति न्या-
 यादिति सिद्धान्ततात्पर्यं । पुरुषः शरीरं प्राज्ञो जीव इति भ्रान्तिं वा-
 रयति ॥ तत्र पुरुष इत्यादिना ॥ देहस्य वेदनाप्रसक्तेर्निषेधयोगात्
 पुरुषो जीव एव, प्राज्ञस्तु रूढ्या पर एवेत्यर्थः । अन्वारूढोऽधिष्ठितः,

यदुक्तमाद्यन्तमध्येषु शारीरलिङ्गात् तत्परत्वम-
 स्य वाक्यस्येति, अत्र ब्रूमः। उपक्रमे तावत् योऽ-
 यं विज्ञानमयः प्राणेष्विति न संसारिस्वरूपं वि-
 वक्षितं, किं तर्ह्यनूद्य संसारिस्वरूपं परेण ब्रह्म-
 णाऽस्यैकतां विवक्षति, यतो “ध्यायतीव लीलाय-
 तीवे”त्येवमाद्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिः संसारिधर्मनिरा-
 करणपरां लक्ष्यते। तथोपसंहारेऽपि यथोपक्रम-
 मेवोपसंहरति। “स वा एष महानज आत्मा योऽ-
 यं विज्ञानमयः प्राणेष्विति। योऽयं विज्ञान-
 मयः प्राणेषु संसारी लक्ष्यते। स वा एष महा-
 नज आत्मा परमेश्वर एवास्माभिः प्रतिपादित
 इत्यर्थः। यस्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासा-
 त् संसारिस्वरूपविवक्षां मन्यते। स प्राचीमग्नि
 दिशं प्रस्थापितः प्रतीचीमपि दिशं प्रतिष्ठेत, य-
 तो न बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेनावस्थावत्त्वं सं-
 सारित्वं वा विवक्षितं, किं तर्ह्यवस्थारहितत्वम-
 संसारित्वं च विवक्षति। कथमेतदवगम्यते। यद

उत्सर्जन् घोरान् शब्दान् मुञ्चन्, बुद्धौ ध्यायन्त्यां ध्यायतीव चल-
 न्त्यां चलतीव। वस्तुतः सर्वविक्रियाशून्य इत्युक्तेन संसारिणि तात्प-
 र्यमित्याह। यत इति। उपक्रमवत् उपसंहारवाक्येऽप्यैक्यं विवक्षित-
 मित्याह॥ तथेति॥ व्याचष्टे॥ योऽयमिति॥ अवस्थोपन्यासस्य त्वम-
 र्थशब्दद्वारैक्यपरत्वात् न जीवलिङ्गत्वमित्याह॥ यतो न बुद्धान्तेति॥

“त ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूही”ति पदेपदे पृच्छ-
ति, यच्चा“नन्वागतस्तेनै भवति असङ्गो त्य-
यं पुरुषः” इति पदेपदे प्रतिवक्ति । “अनन्वा-
गतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा स-
र्वान् शोकान् हृदयस्य भवन्ती” ति च, तस्मादे-
संसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यव-
गन्तव्यम् ॥ ४२ ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

इतश्चासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वा-
क्यमित्यवगन्तव्यं । यदस्मिन् वाक्ये पत्यादि-
शब्दा असंसारिस्वरूपप्रतिपादनाः संसारिस्व-
भावप्रतिषेधनाश्च भवन्ति । “सर्वस्य वशी सर्व-
स्येशानः सर्वस्याधिपति” रित्येवंजातीयका अ-
संसारिस्वभावप्रतिपादनाः “स न साधुना कर्म-

प्रश्नोत्तराभ्यामसंसारित्वं गम्यत इत्याह ॥ यदत ऊर्ध्वमिति ॥ का-
मादिविवेकानन्तरमित्यर्थः ॥ भवतीति ॥ चेति, यद्यस्माद्वक्ति त-
स्मादवगम्यत इति योजना । तेनावस्थाधर्मेणानन्वागतोऽस्पृष्टो भव-
ति असङ्गत्वात् सुषुप्तावप्यात्मतत्त्वं पुण्यपापाभ्यामस्पृष्टं भवति । हि
यस्मात् आत्मा सुषुप्तौ सर्वशोकातीतः तस्मात् हृदयस्यैव सर्वशोका
इति श्रुत्यर्थः ॥ ४२ ॥

. वाक्यस्य ब्रह्मात्मैक्यपरत्वे हेत्वन्तरमाह ॥ पत्यादीति ॥ सूत्रं
व्याचष्टे ॥ इतश्चेति ॥ वशी स्वतन्त्रोऽपराधीन इति यावत् । ईशानो

सू० ४३ । अ० १४] शाङ्करब्रह्मसूत्रभाष्ये (४२५)

णा भूयान्नो एवासाधुना कनीया” नित्येवंजाती-
यकाः संसारिस्वभावप्रतिषेधनास्तस्मादसं-
सारी परमेश्वर इहोक्त इति गम्यते ॥ ४३ ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीम-
च्छङ्करभगवत्पादकृतौ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः
पादः ॥ ३ ॥

नियमनशक्तिमान् । शक्तेः कार्यमाधिपत्यमिति भेदः । तस्माच्छौधि-
तत्वमर्थैक्ये षष्ठाध्यायसमन्वय इति सिद्धम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमा-
ध्याये तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ३ ।

नमः परमात्मने । प्रथमे पादे जन्माद्यस्य
यत इत्याकाशादेः समस्तस्य जगतौ जन्मादि-
कारणं ब्रह्मेत्युक्तम् । तस्य समस्तजगत्कारण-
स्य ब्रह्मणो व्यापित्वं नित्यत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वश-
क्तित्वं सर्वात्मकत्वमित्येवंजातीयका धर्मा उक्ता
एव भवन्ति । अर्थान्तरप्रसिद्धानां च केषाञ्चि-
च्छब्दानां ब्रह्मविषयत्वे हेतुप्रतिपादनेन कानि-
चिद्वाक्यानि स्पष्टब्रह्मलिङ्गानि सन्दिश्यमाना-
नि ब्रह्मपरतया निर्णीतानि । पुनरप्यन्यानि वा-
क्यानि अस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि सन्दिश्यन्ते किं परं
ब्रह्म प्रतिपादयन्ति, आहोस्विदर्थान्तरं किञ्चि-
दिति । तन्निर्णयाय द्वितीयतृतीयपादावारभ्येते ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

इदमाम्नायते । “ सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्ज-

नमः परमात्माने ।

श्रीरामं सिद्धमन्तारं गुंहाशयिनमन्तरम् ।

अन्तर्यामिणमज्ञेयं वैश्वानरमहं भजे ॥

पूर्वपादेनोत्तरपादयोः सङ्गतिं वक्तुं वृत्तमनुवदति ॥ प्रथम इति ॥
जगत्कारणत्वोक्त्या व्यापित्वादिकमर्थात् सिद्धम् । तदुपजीव्योत्तरं
पादद्वयं प्रवर्त्तत इति हेतुहेतुमद्भावः सङ्गतिः । कथं पादभेद इत्याश-
ङ्क्य पादानां प्रमेयभेदमाह ॥ अर्थान्तरेति ॥ आकाशादिशब्दानां स्पष्ट-
ब्रह्मलिङ्गैर्ब्रह्मणि समन्वयो दर्शितः । अस्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यसमन्वयः

लानिति शान्त^{५११} उपासीत^{५१२} अथ^{५१३} खलु क्रतुमयः^{*}
 पुरुषो^{५१४} यथा^{५१५} क्रतुं^{५१६} रस्मिन्^{५१७} लोके^{५१८} पुरुषो^{५१९} भवति त-
 थैतः^{५२०} प्रेत्य^{५२१} भवति^{५२२} स क्रतुं^{५२३} कुर्वीत^{५२४} मनोमयः^{५२५} प्रा-
 णशरीराभारूपः^{५२६} इत्यादि । तत्र संशयः । किमि-
 ह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैः^{५२७} शारीर-^{५२८} आत्मोपास्य-
 त्वेनोपदिश्यते, आहोस्वित् परं ब्रह्मेति । किं
 तावत् प्राप्तं^{५२९} शारीर^{५३०} इति । कुतः । तस्य हि कार्य-
 करणाधिपतेः- प्रसिद्धो^{५३१} मनआदिभिः सम्ब-

पादद्वये वक्ष्यते । प्रायेणोपास्यज्ञेयब्रह्मभेदात् प्रादयोरवान्तरभेद इति
 भावः । छान्दोग्यमुदाहरति ॥ इदमिति ॥ तस्माज्जायत इति तज्जं, तस्मि-
 न् नूलीयत इति तल्लं, तस्मिन्निति चेष्टत इति तदनं तज्जञ्च तत्तल्लञ्च त-
 तदनञ्चेति, तज्जलान् कर्मधारयेऽस्मिन् शाकपार्थिवन्यायेन मध्यप-
 दस्य तच्छब्दस्य लोपः, तज्जलानमिति वाच्ये छान्दसोऽवयवलोपः, इ-
 ति शब्दो हेतौ । सर्वमिदं जगद्ब्रह्मैव तद्विवर्तत्वादित्यर्थः । ब्रह्मणि मि-
 त्त्रामित्रभेदाभावाच्छान्तो रागादिरहितो भवेदिति गुणविधिः स क्रतु-
 मुपासनं कुर्वीतिति विहितोपासनस्योपासीतेत्यनुवादात् फलमाह
 ॥ अथेति ॥ क्रतुमयः सङ्कल्पविकार इत्यर्थः । पुरुषस्य ध्यानविका-
 रत्वं स्फुटयति ॥ यथेति ॥ इह यद्विचारायति मृत्वा ध्यानमहिम्ना त-
 द्विचैयरूपेण जायत इत्यर्थः ॥ क्रतुमयः सङ्कल्पप्रधान इति वाऽर्थः ।
 क्रतोर्विषयमाह ॥ मन इति ॥ ब्रह्मेत्युपक्रमान्मनोमयं प्राणशरीरं
 भारूपं सत्यसङ्कल्पमन्तर्हृदये ध्येयमित्यर्थः । पूर्वत्र ब्रह्मलिङ्गैर्ब्रह्मलि-
 ङ्गबाध उक्तः, न तथेहोपक्रमे ब्रह्मणो लिङ्गमस्ति, किन्तु प्रकरणं ।
 तच्च शान्तिगुणविधानार्थमन्यथासिद्धं । अतो जीवलिङ्गं बलीय इति
 प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति ॥ शारीर इत्यादिना ॥ श्रुतिमाशङ्क्या-

न्धो न तु परस्य ब्रह्मणः-“अप्राणो त्यमनाः शु-
 भ्रः” इत्यादिश्रुतिभ्यः । ननु “सर्वं खल्विदं ब्र-
 ह्म” इति स्वशब्देनैव ब्रह्मोपात्तं कथमिह शरीर
 आत्मोपास्य इत्याशङ्क्यते । नैष दोषः । नेदं वा-
 क्यं ब्रह्मोपासनाविधिपरं । किं तर्हि । शमविधि-
 परम् । यत् कारणं सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जला-
 निति शान्त उपासीतेत्याह । एतदुक्तं भवति ।
 यस्मात् सर्वमिदं विकारजातं ब्रह्मैव तज्जत्वा-
 तल्लत्वात्तदनत्वाच्च । न च सर्वस्यैकात्मत्वे रा-
 गादयः सम्भवन्ति, तस्माच्छान्त उपासीते-
 ति । न च शमविधिपरत्वे सत्यनेन वाक्येन ब्र-
 ह्मोपासनं नियन्तुं शक्यते, उपासनं तु स क्रतुं
 कुर्वीतेत्यनेन विधीयते । क्रतुः सङ्कल्पो ध्यान-
 मित्यर्थः । तस्यै च विषयत्वेन श्रूयते- “मनो-
 मयः प्राणशरीरः” इति जीवलिंगम् । अतो ब्रह्मो
 जीवविषयमेतदुपासन्नमिति । “सर्वकर्मा सर्व-
 कामः” इत्याद्यपि श्रूयमाणं पर्यायेण जीववि-

न्यथासिद्ध्या परिहरति ॥ नैष दोष इति ॥ शमविधिपरत्वे हेतु-
 माह ॥ यत् कारणमिति ॥ यत एवमाह तस्माच्छमविधिपरमि-
 त्यन्वयः ॥ न च शमेति ॥ शमध्यानयोर्विधौ वाक्यभेदापत्तेरि-
 त्यर्थः । जन्मपरम्परया जीवस्यापि सर्वकर्मत्वादिसम्भवमाह ॥ सर्व-
 कर्मेति ॥ सर्वाणि कर्माणि यस्य सर्वे कामा भोग्या यस्य सर्वगन्धः

षयमुपपद्यते । “एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीया-
 न् ब्रीहैर्वा यवाद्वा” इति च हृदयायतनत्वमणी-
 यस्त्वं चाराग्रमात्रस्यं जीवस्याविकल्पते' नाप-
 रिच्छिन्नस्य ब्रह्मणः । ननु “ज्यायान् पृथिव्याः”
 इत्याद्यपि न परिच्छिन्नेऽविकल्पते, इति, अत्र ब्रू-
 मः, न तावदणीयस्त्वं ज्यायस्त्वं चोभयमेक-
 स्मिन् समाश्रयितुं शक्यं विरोधात्, अन्यतरा-
 श्रयणे च प्रथमश्रुतत्वादणीयस्त्वं युक्तमाश्रयि-
 तुं । ज्यायस्त्वं तु ब्रह्मभावापेक्षया भविष्यति ।
 निश्चिते च जीवविषयत्वे यदन्ते ब्रह्मसंकीर्तन-
 मेतद् ब्रह्मेति तदपि प्रकृतपरामर्शार्थत्वाजीव-
 विषयमेव । तस्मान्मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्जीव-
 उपास्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, परमेव ब्रह्म मनोम-
 यत्वादिभिर्धर्मैरुपास्यम् । कुतः । सर्वत्र प्रसि-
 द्धोपदेशात् । यत् सर्वेषु वेदान्तेषु प्रसिद्धं ब्रह्म-
 शब्दस्यालम्बनं जगत्कारणमिह च सर्वं ख-

सर्वरस इत्यादिरादिशब्दार्थः ॥ आराग्रमात्रस्येति ॥ तोत्रप्रोतायः-
 शलाकाग्रपरिमाणस्येत्यर्थः । सर्वत्र प्रसिद्धब्रह्मण एवात्रोपास्यत्वो-
 पदेशान्न जीव उपास्य इति सूत्रार्थमाह ॥ सर्वत्रेति ॥ यत्र फलं नो-
 च्यते तत्र पूर्वोत्तरपक्षसिद्धिः फलमिति मन्तव्यं । यद्यपि निराकाङ्क्षं
 ब्रह्म तथापि मनः प्रचुरमुपाधिरस्य प्राणः शरीरमस्येति समासान्त-
 र्गतसर्वनाम्नः सन्निहितविशेष्याकाङ्क्षात्वाद् ब्रह्म सम्बध्यते । “स्योनं

ल्विदं ब्रह्मेति वाक्योपक्रमे श्रुतं तदेवं मनोमय-
त्वादिधर्मेर्विशिष्टं मुपदिश्यत इति युक्तम् । एवं-
च प्रकृतहानां प्रकृतप्रक्रिये न भविष्यतः । ननु
वाक्योपक्रमे शमविधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं न
स्वविवक्षया, इत्युक्तं । अत्रोच्यते । यद्यपि शम-
विधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं तथापि मनोमय-
त्वादिषूपदिश्यमानेषु तदेव ब्रह्म सन्निहितं भव-
ति । जीवस्तु न सन्निहितो न च स्वशब्देनोपात्त
इति वैषम्यम् ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

वक्तुमिष्टा विवक्षिताः । यद्यप्यपौरुषेये वेदे वक्तु-
रभावाच्चेच्छार्थः संभवति तथाप्युपादानेन फ-
लेनोपचर्यते । लोके हि यच्छब्दाभिहितमुपादेयं

ते सदनं कृणोमि” इति संस्कारार्थसदनस्य निराकाङ्क्षस्यापि तस्मिन्
सादेति साकाङ्क्षतच्छब्देन परामर्शदर्शनादित्याह ॥ अत्रोच्यत इति ॥
स्योनं पात्रं ते पुरोडाशस्येति श्रुत्यर्थः । जीवोऽपि लिङ्गात् सन्नि-
हित इत्यत आह ॥ जीवस्त्विति ॥ इदं लिङ्गद्वयं लोकसिद्धं जीवं
न सन्निधापयति । दुःखिन उपास्त्ययोग्यत्वात् फलभावाच्च, अतो
विश्वजिन्यायेन सर्वाभिलषितमानन्दरूपं ब्रह्मैवोपासनाक्रियानुब-
न्धीति भावः, किञ्च ब्रह्मपदश्रुत्या लिङ्गबाध इत्याह ॥ न चेति ॥
अन्यतराकाङ्क्षानुगृहीतं फलवत् प्रकरणं विफललिङ्गाद्बलीय इति स-
मुदायार्थः ॥ १ ॥ वस्तुनो विवक्षायाः फलमुपादानं स्वीकारः स च
प्रकृतेषु गुणेष्वस्तीति विवक्षोपचार इत्याह ॥ तथाप्युपादानेनेति ॥ न

भवति तद्विवक्षितमित्युच्यते, यदनुपादेयं तद-
 विवक्षितमिति, तद्वद्वेदेऽप्युपादेयत्वेनाभिहितं वि-
 वक्षितं भवतीतरदैविवक्षितं । उपादानानुपादा-
 ने तु वेदवाक्यतात्पर्यातात्पर्याभ्यामवगम्येते ।
 तदिह ये विवक्षिता गुणा उपासनायामुपादेय-
 त्वेनोपदिष्टाः सत्यसङ्कल्पप्रभृतयः ते परस्मिन्
 ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । सत्यसङ्कल्पत्वं हि सृष्टिस्थि-
 तिसंहारेष्वप्रतिबन्धशक्तित्वात् परमात्मन एवा-
 वकल्पते । परमात्मगुणत्वेन च “य आत्माऽपह-
 तपाप्मा” इत्यत्र “सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः”
 इति श्रुतं “आकाशात्मा” इत्यादिनाऽऽकाशव-
 दात्मास्येत्यर्थः । सर्वगतत्वादिभिर्धर्मैः संभव-
 त्याकाशेन साम्यं ब्रह्मणः । “ज्यायान् पृथि-
 व्याः” इत्यादिना चैतदेव दर्शयति । यदाप्या-
 काश आत्माऽस्य इति व्याख्यायते तदापि सं-
 भवति सर्वजगत्कारणस्य सर्वात्मनो ब्रह्मण
 आकाशात्मत्वमेत एव सर्वकर्मेत्यादि । एवमिहो-
 पास्यतया-विवक्षिता गुणा ब्रह्मण्युपपद्यन्ते ।

न्विदं ग्राह्यमिदं त्याज्यमिति धीर्विवक्षाधीना वेदे कुतः स्यादित्यत आह ॥
 उपादानानुपादाने त्विति ॥ तात्पर्यं नाम फलवदर्थप्रतीत्यनुकूलत्वं
 शब्दधर्मः । उपक्रमादिना तस्य ज्ञानात्तयोरवगम इत्यर्थः ॥ तदिहे-
 ति ॥ तत्र तस्मात् तात्पर्यवत्त्वादित्यर्थः । सर्वात्मत्वे प्रमाणमाह ॥ त-

यत्पुनरुक्तं “मनोमयः प्राणशरीरः” इति जीव-
 लिङ्गं न तद्ब्रह्मण्युपपद्यत इति, तदपि ब्रह्मण्युप-
 पद्यत इति ब्रूमः । सर्वात्मत्वाद्धि ब्रह्मणो जीवस-
 म्बन्धीनि मनोमयत्वादीनि ब्रह्मसम्बन्धीनि भ-
 वन्ति । तथा च ब्रह्मविषये श्रुतिस्मृती भवतः
 “त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी
 त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि वि-
 श्वतोमुखः” इति । “सर्वतः पाणिपादं तत्सर्व-
 तोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमा-
 वृत्य तिष्ठति” इति च । “अप्राणो ह्यमनाः शु-
 भ्रः” इति श्रुतिः शुद्धब्रह्मविषया । इयं तु मनो-
 मयः प्राणशरीर-इति सगुणब्रह्मविषयेति विशे-
 षः । अतो विवक्षितगुणोपपत्तेः परमेव ब्रह्महो-
 पास्यत्वेनोपदिष्टमिति गम्यते ॥ २ ॥ ॥

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

पूर्वेण सूत्रेण ब्रह्मणिविवक्षितानां गुणानामु-
 था चेति ॥ जीर्णः स्थविरो यो दण्डेन वञ्चति गच्छति सोऽपि त्वमेव-
 यो जातो बालः स त्वमेव सर्वतः सर्वासु दिक्षु श्रुतयः श्रोत्राण्यस्ये-
 ति सर्वतः श्रुतिमत् सर्वजन्तूनां प्रसिद्धाः पाण्यादयस्तस्येति सर्वात्म-
 त्वोक्तिः ॥ २ ॥ ननु जीवधर्माश्चेद्ब्रह्मणि योज्यन्ते तर्हि ब्रह्मधर्मा एव
 जीवे किमिति न योज्यन्ते । तत्राह ॥ अनुपपत्तेरिति ॥ सूत्रं व्याचष्टे
 ॥ पूर्वणेति ॥ सर्वात्मत्वादिरुक्तन्यायः । कल्पितस्य धर्मा अधिष्ठाने

पपत्तिरुक्ता, अनेन शारीरे तेषामनुपपत्तिरुच्य-
 ते । तुशब्दोऽवधारणार्थः । ब्रह्मैवोक्तेन न्यायेन
 मनोमयत्वादिगुणं, न तु शारीरो जीवो मनोम-
 यत्वादिगुणः, “यत्कारणं सत्यसङ्कल्प आकाशा-
 त्माऽवाक्येनादरो ज्यायान् पृथिव्याः” इत्ये-
 वञ्जातीयका गुणा न शारीरे आ^६स्येनोपपद्यं-
 न्ते शारीर इति शरीरे भव इत्यर्थः । नन्वीश्वरो-
 ऽपि शरीरे भवति । सत्यं । शरीरे भवति न तु श-
 रीर एव भवति । “ज्यायान् पृथिव्या ज्याया-
 नन्तरिक्षादाकाशवत् सर्वगतश्चनित्यः” इति च
 व्यापित्वश्रवणात् । जीवस्तु शरीर एव भवति ।
 तस्य भोगाधिष्ठानाच्छरीरादन्यत्र वृत्त्यभावात् ३॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

इतश्च न शारीरो मनोमयत्वादिगुणः, य-
 स्मात् कर्मकर्तृव्यपदेशो भवति “एतमितः प्रे-
 त्याभिसंभविताऽस्मि” इति । एतमिति प्रकृतं

सम्बध्यन्ते, न अधिष्ठानधर्माः कल्पिता इति भावः, वागेव वाकः सोऽ-
 स्यास्तीति वाकी न वाकी अवाकी अनिन्द्रिय इत्यर्थः । कुत्राप्यादरः
 कामोऽस्य नास्तीत्यनादरः नित्यतृप्त इत्यर्थः । ज्यायस्त्वाद्यनुपपत्तौ शरीर
 इति परिच्छेदो हेतुः सूत्रोक्तः । स तु जीवस्यैव नेश्वरस्येत्याह ॥ स-
 त्यमित्यादिना ॥ ३ ॥ प्रापकत्वेन व्यपदिशतीति सम्बन्धः । कर्म-

मनोमयत्वादिगुणमुपास्यमात्मानं' कर्मत्वेन-
प्राप्यत्वेन व्यपदिशति । अभिसंभवितास्मीति'
शारीरमुपासकं' कर्तृत्वेन प्रापकत्वेन । अभिसं-
भवितास्मीति प्राप्तास्मीत्यर्थः । न च' सत्यां
गतावेकस्य कर्मकर्तृव्यपदेशो युक्तः, तथोपा-
स्योपासकभावोऽपि भेदाधिष्ठान एव, तस्मा-
दपि न शारीरो मनोमयत्वादिविशिष्टः ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

इतश्च'शरीरादन्यो'मनोमयत्वादिगुणः, यस्मा-
च्छब्दविशेषो भवति' समानप्रकरणे श्रुत्यन्तरे-
“यथा ब्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाक-
तण्डुलो वैवर्म्यमन्तरात्मनू'पुरुषो हिरण्मयः”
इति शारीरस्यात्मनो'यः शब्दोऽभिधायकः स-
प्तम्यन्तोऽन्तरात्मन्निति' तस्माद्विशिष्टोऽन्यः प्र-
थमान्तः पुरुषशब्दो'मनोमयत्वादिविशिष्टस्या-
त्मनोऽभिधायकः, तस्मात्तयोर्भेदोऽधिगम्यते ॥ ५

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

स्मृतिश्च'शारीरपरमात्मनोर्भेदेन दर्शयति“ईश्व-
कर्तृव्यपदेशपदस्यार्थान्तरमाह ॥ तथोपास्येति ॥ ४ ॥ एकार्थत्वं
प्रकरणस्य समानत्वं । अन्तरात्मन्निति विभक्तिलोपश्छान्दसः शब्द-
योर्विशेषो विभक्तिभेदः । तस्मात्तदर्थयोर्भेद इति सत्रार्थः ॥ ५ ॥ स्म-

रः' सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन' तिष्ठति । भ्रामयन्
 सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया" इत्याद्या ।
 अत्राह । कः पुनरयं शारीरो नाम परमात्मनोऽ-
 न्यो यः प्रतिपिध्यते, "अनुपपत्तेस्तु न शारीरः"
 इत्यादिना । श्रुतिस्तु "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा
 नान्योऽतोऽस्ति श्रोता" इत्येवञ्चातीयका पर-
 मात्मनोऽन्यमात्मानं वारयति । तथा स्मृतिरपि
 "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भरितं" इत्ये-
 वञ्चायीयकेति । अत्रोच्यते । सत्यमेवमेतत् पर
 एवात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिः परिच्छि-
 द्यमानो बालः शारीर इत्युपचर्यते । यथा घट-
 करकाद्युपाधिवशादपरिच्छिन्नमपि नभः परि-
 छिन्नवदवभासते तद्वत् । तदपेक्षया च कर्मत्वक-
 र्त्तत्वादिभेदव्यवहारो न विरुध्यते प्राक्-
 "तत्त्व-
 मसि" इत्यात्मैकत्वोपदेशग्रहणात् । गृहीते त्वा-
 त्मैकत्वे बन्धमोक्षादिसर्वव्यवहारपरिसमाप्ति-
 रेव स्यात् ॥ ६ ॥

तौ हृदिस्थस्य जीवाद्भेदोक्तेरत्रापि हृदिस्थो मनोमय ईश्वर इत्याह
 ॥ स्मृतेश्चेति ॥ भूतानि जीवान् यन्त्रं शरीरं । अत्र सूत्रकृता सत्य-
 भेद उक्त इति भ्रान्तिनिरासापेक्षेत्यधिकरणे निरस्तमपि चाद्यमुद्भा-
 व्य निरस्यति ॥ अत्राहेत्यादिना ॥ त्वदुक्तरीत्या वस्तुत एकत्वमेव
 भेदस्तु कल्पितः, सूत्रेष्वनूयत इत्याह ॥ सत्यमिति ॥ ६ ॥ अर्भ

अर्भकौकैस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चे-
न्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

अर्भकमल्पमोको नीडं एष मे आत्मान्तर्हृदय-
मिति परिच्छिन्नायतनत्वात्। स्वशब्देन चाणीया-
न्ब्रिहिर्वा यवाद्वेत्यणीयस्त्वव्यपदेशात्, शारीर ए-
वाराग्रमात्रो जीव इहोपदिश्यते न सर्वगतः पर-
मात्मेति यदुक्तं तत् परिहर्तव्यं, अत्रोच्यते। नायं
दोषः । न तावत् परिच्छिन्नदेशस्य सर्वगतत्व-
व्यपदेशः कथमप्युपपद्यते, सर्वगतस्य तु सर्व-
देशेषु विद्यमानत्वात् परिच्छिन्नदेशव्यपदेशोऽ-
पि कयाचिदपेक्षया संभवति, यथा समस्तवसु-
धाधिपतिरपि हि सन्नयोध्याधिपतिरिति व्यप-
दिश्यते। कया पुनरपेक्षया सर्वगतः सन्नीश्वरो-
ऽर्भकौका, अणीयांश्च व्यपदिश्यत इति। निचा-
य्यत्वादेवमिति ब्रूमः। स एवमणीयस्त्वादिगुण-

कमोको यस्य सोऽर्भकौकाः तस्य भावस्तच्च तस्मादार्थिकमल्पत्वं
अणीयानित्यल्पत्ववाचकशब्देनापि श्रुतमित्याह ॥ स्वशब्देनेति ॥
नायं दोष इत्युक्तं विवृणोति ॥ न तावदिति ॥ कथमपि ब्रह्मभावा-
पेक्षयाऽपीत्यर्थः। परिच्छेदत्यागं विना ब्रह्मत्वासम्भवात् तस्यागे च
ब्रह्मण एवोपास्यत्वमायातीति भावः। विभोः परिच्छेदोक्तौ दृष्टान्त-
माह ॥ यथा समस्तेति ॥ सर्वेश्वरस्यायोध्यायां स्थित्यपेक्षापरिच्छेदो-

गणोपेतं ईश्वरस्तत्र हृदयपुण्डरीके निचाय्यो द्र-
ष्टव्य उपदिश्यते, यथा शालग्रामे हरिस्तत्रोस्य
बुद्धिविज्ञानं ग्राहकम्। सर्वगतोऽपीश्वरस्तत्रोपा-
स्यमानः प्रसीदति। व्योमवच्चैतद् द्रष्टव्यम्। य-
था सर्वगतमपि सद् व्योमं सूचीपाशाद्यपेक्षया-
ऽर्भकौकोऽणीयश्च व्यपदिश्यते, एवं ब्रह्मापि।
तदेवं निचाय्यत्वापेक्षं ब्रह्मणोऽर्भकौकस्त्वमणी-
यस्त्वं च न पारमार्थिकम्। तत्र यदाशङ्क्यते ह-
दयायतनत्वाद् ब्रह्मणो हृदयायतनानां च प्रति-
शरीरं भिन्नत्वाद् भिन्नायतनानां च शुकादीनां-
मनेकत्वावयवत्वाऽनित्यत्वादिदोषदर्शनाद्ब्रह्म
णोऽपि तत्प्रसङ्ग इति तदपि परिहृतं भवति॥७

सम्प्र

व्योमवत् सर्वगतस्य ब्रह्मणः सर्वप्राणिहृदय-
सम्बन्धाच्चिद्रूपतया च शारीरादविशिष्टत्वात् सु-

क्विदल्पहृदि ध्येयत्वेन तथोक्तिरित्यर्थः। ननु किमिति हृदयमेव प्राये-
णोच्यते तत्राह ॥ तत्रेति ॥ हृदये परमात्मनो बुद्धिवृत्तिग्राहिका भव-
ति। अत ईश्वराभिव्यक्तिस्थानत्वात्तदुक्तिरित्यर्थः। व्योमदृष्टान्तासि-
ना शङ्कालताऽपि काचित् छिन्नेत्याह ॥ तत्र यदाशङ्क्यते इत्यादि-
ना ॥ भिन्नायतनत्वेऽपि व्योमः सत्यभेदाद्यभावादिति भावः ॥ ७ ॥
ब्रह्मणो हार्दत्वेऽनिष्टसंभोगापत्तेर्जीव एव हार्द उपास्य इति शङ्कां
व्याचष्टे ॥ व्योमवदिति ॥ ब्रह्म भोक्तृ स्यात् हार्दत्वे सति चेतनत्वा-

खदुःखादिसंभोगोऽप्यविशिष्टः प्रसज्येत । एक-
 त्वाच्च । न हि परस्मादात्मनोऽन्यः कश्चिदात्मा सं-
 सारी विद्यते “नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता” इत्यादि-
 श्रुतिभ्यः । तस्मात् परस्यैव संसारसम्भोगप्राप्ति-
 रिति चेत् । न । वैशेष्यात् । न तावत् सर्वप्राणिहृद-
 यसम्बन्धाच्छारीराद्ब्रह्मणः सम्भोगप्रसङ्गो वैशे-
 प्यात् । विशेषो हि भवति शरीरपरमेश्वरयोः । एकः
 कर्ता भोक्ता धर्माधर्मसाधनः सुखदुःखादिमांश्च,
 एकस्तद्विपरीतोऽपहतपाप्मत्वादिगुणः । एत-
 स्मादनयोर्विशेषादेकस्य भोगो नेतरस्य । यदि
 च सन्निधानमात्रेण वस्तुशक्तिमनाश्रित्य कार्य-
 सम्बन्धोऽभ्युपगम्येत आकाशादीनामपि दाहा-
 दिप्रसङ्गः । सर्वगतानेकात्मवादिनामपि समीवे-
 तौ चोद्यपरिहारौ । यदप्येकत्वाद्ब्रह्मण आत्मा-
 न्तराभावात् शरीरस्य भोगेन ब्रह्मणो भोगप्र-
 सङ्ग इति अत्र वदामः “इदं तावद्देवानां प्रियः प्र-

ज्जीवाभिन्नत्वाच्च जीववदित्युक्तं निरस्यति ॥ न वैशेष्यादिति ॥ धर्मा-
 धर्मवच्चमुपाधिरित्यर्थः अयमेव विशेषो वैशेष्यं स्वार्थे व्यञ्ज्य प्रत्ययः वि-
 शेषस्यातिशयार्थो वा धमदिः स्वाश्रये फलहेतुत्वमतिशयः, तस्मादि-
 ति सूत्रार्थः । किं च विभवो बहव आत्मान इति वादिनामेकस्मिन् दे-
 हे सर्वात्मनां भोक्तृत्वप्रसङ्गः स्वकर्माजित एव देहे भोग इति परिहारश्च
 तुल्य इति न वयं पर्यनुयोज्या इत्याह ॥ सर्वगतेति ॥ वस्तुतस्तेषामेव

पृथः' कथमयं त्वया आत्मान्तराभावोऽध्यव-
 सितं इति । तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मि नान्योऽतोऽ-
 स्ति विज्ञातेत्यादि शास्त्रेभ्य इति चेत्; यथाशा-
 स्त्रं तर्हि शास्त्रीयोऽर्थः प्रतिपत्तव्यो न तत्रार्धजर-
 यतीयं लभ्यम् । शास्त्रं च तत्त्वमसीत्यपहतपाप्म-
 त्वादिविशेषणं ब्रह्म शारीरस्यात्मत्वेनोपदिशत् ।
 शारीरस्यैव तावदुपभोक्तृत्वं वारयति । कुतस्त-
 दुपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गः । अथागृही-
 तं शारीरस्य ब्रह्मणैकत्वं तदा मिथ्याज्ञाननिमि-
 त्तः शारीरस्योपभोगो न तेन परमार्थरूपस्य
 ब्रह्मणः संस्पर्शः । न हि बालैस्तलमलिनतादि-
 भिर्योस्मिन् विकल्प्यमाने तलमलिनतादिविशि-
 ष्टमेव परमार्थतो व्योम भवति । तदाह “न वै-

भोगसाङ्कर्यमित्यग्रे वक्ष्यते । ब्रह्मणो जीवाभिन्नत्वं श्रुत्या निश्चित्य ते-
 न भोक्तृत्वानुमाने उपजीव्यश्रुतिबाधमाह ॥ यथाशास्त्रमिति ॥ अ-
 र्धं मुखमात्रं जरत्या वृद्धायाः कामयते नाङ्गानीति सोऽयमर्धजरती-
 यन्यायः स चात्र न युक्तः । न ह्यभेदमङ्गीकृत्या भोक्तृत्वं त्यक्तुं युक्तं
 श्रुत्यैवाभेदसिद्धयर्थं भोक्तृत्ववारणादित्याह ॥ शास्त्रं चेति ॥ नन्वेकत्वं
 मया श्रुत्या न गृहीतं येनोपजीव्यश्रुत्या बाधः स्यात् । किन्तु त्वदुक्त्या
 गृहीतमित्याशङ्क्य बिम्बप्रतिबिम्बयोः कल्पितभेदेन भोक्तृत्वाभोक्तृ-
 त्वव्यवस्थोपपत्तेरप्रयोजको हेतुरित्याह ॥ अथ गृहीतमित्यादिनां ॥
 कल्पितासङ्गित्वमधिष्ठानस्य वैशेष्यमित्यस्मिन्नर्थेऽपि सूत्रं पातयति
 ॥ तदाहेति ॥ ब्रह्मणो हार्दत्वे बाधकाभावाच्छाण्डिल्यविद्यावाक्यं

शेष्यात्” इति । नैकत्वेऽपि शरीरस्योपभोगेन
ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गो वैशेष्यात् । विशेषो हि
भवति मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयोः । मिथ्याज्ञा-
नकल्पित उपभोगः, सम्यग्ज्ञानदृष्टमेकत्वम् । न
च मिथ्याज्ञानकल्पितेनोपभोगेन सम्यग्ज्ञा-
नदृष्टं वस्तु संस्पृश्यते तस्मान्नोपभोगगन्धोऽपि
शक्य ईश्वरस्य कल्पयितुम् ॥ ८ ॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

कठवल्लीषु पठ्यते “यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भव-
त ओदनः मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र
सः” इति । अत्र कश्चिदोदनोपसेचनसूचितोऽ-
त्तां प्रतीयते । तत्र किमग्निरत्ता स्यादुत जीवोऽ-
थवा परमात्मेति संशयः, विशेषानेवधारणात्, त्र-
याणां चाग्निजीवपरमात्मनांमस्मिन् ग्रन्थे प्र-

ब्रह्मण्युपास्ये समन्वितमिति सिद्धम् ॥ ८ ॥ अत्ता चराचरग्रहणात् ॥
यस्य ब्रह्मक्षत्रादिजगदोदनो मृत्युः सर्वप्राणिमारकोऽपि यस्योपसेच-
नमोदनसंस्कारकघृतप्रायः सोऽत्ता यत्र शुद्धे चिन्मात्रेऽभेदकल्पनया
वर्तते तच्छुद्धं ब्रह्म इत्था इत्थं ईश्वरस्याप्यधिष्ठानभूतं को वेद, चि-
त्तशुद्ध्याद्युपायं विना कोऽपि न जानातीत्यर्थः संशयबीजमाह ॥ वि-
शेषेति ॥ स त्वमाग्निं प्रब्रूहीत्यग्नेः येयं प्रेते विचिकित्सेति जीवस्य
अन्यत्र धर्मादिति ब्रह्मणः प्रश्नः । लोकादिमाग्निं तमुवाचेत्यग्नेः, हन्त त
इदं प्रवक्ष्यामीतीतरयोः प्रतिवचनमुपलभ्यत इत्यर्थः । पूर्वत्र ब्रह्मणो

श्रोपन्यासोपलब्धेः । किं तावत्प्राप्तं? अग्निरस्ते-
 ति । कुतः । “अग्निरन्नादः” इति श्रुतिप्रसिद्धि-
 भ्याम् । जीवो वाऽत्ता स्यात् “तयोरन्यः पिप्पलं
 स्वाद्वत्ति” इति दर्शनात् । न परमात्मा “अनश्न-
 न्नन्यो अभिचाकशीति” इति दर्शनादित्येवं प्राप्ते
 ब्रूमः, अत्तात्र परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः ।
 चराचरग्रहणात् । चराचरं हि स्थावरजङ्गमं
 मृत्यूपसेचनमिहाद्यत्वेन प्रतीयते । तादृशस्य
 चाद्यस्य न परमात्मनोऽन्यः कात्स्न्येनात्ता स-
 म्भवति परमात्मा तु विकारजातं संहरन् सर्वम-
 तीत्युपपद्यते । नन्विह चराचरग्रहणं नोपलभ्य-
 ते, तत् कथं सिद्धवच्चराचरग्रहणं हेतुत्वेनोपादी-
 यते । नैष दोषः । मृत्यूपसेचनत्वेन सर्वस्य प्रा-
 णनिकायस्य प्रतीयमानत्वाद् ब्रह्मक्षत्रयोश्च
 प्राधान्यात् प्रदर्शनार्थत्वोपपत्तेः । यत्तु परमात्म-

भोक्तृत्वं नास्तीत्युक्तं तदुपजीव्य पूर्वपक्षयति ॥ ॥ किं तावदिति ॥
 अग्निप्रकरणमतीतमित्यरुचेराह ॥ जीवो वेति ॥ पूर्वपक्षे जीवोपास्ति-
 सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मज्ञानमिति फलभेदः । ओदनशब्दो भोग्यवा-
 चीति पूर्वपक्षः, सिद्धान्तस्तु ब्रह्मक्षत्रशब्दैरुपस्थापितकार्यमात्रे गौण
 ओदनशब्दः । गुणश्चात्र मृत्यूपसेचनपदेन सन्निधापितं प्रसिद्धौदनगतं
 विनाश्यत्वं गृह्यते गौणशब्दस्य सन्निहितगुणग्राहित्वात् । तथाच सर्व-
 स्य विनाश्यत्वेन भानाल्लिङ्गादींश्चरोऽन्तेत्याह ॥ नैष दोष इति ॥ तस्य

नोऽपि नात्तृत्वं सम्भवति “ अनश्नन्नन्यो अभि-
चाकशीति” इति दर्शनादिति अत्रोच्यते, कर्मफ-
लभोगस्य प्रतिषेधकमेतद्दर्शनं तस्य सन्निहित-
त्वात् न विकारसंहारस्य प्रतिषेधकं, सर्ववेदा-
न्तेषु सृष्टिस्थितिसंहारकारणत्वेन ब्रह्मणः प्र-
सिद्धत्वात्, तस्मात् परमात्मैवेहात्ता भवितुम-
र्हति ॥ ९ ॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

इतश्च परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति यत् का-
रणं प्रकरणमिदं परमात्मनः “न जायते म्रियते
वा विपश्चित्” इत्यादि । प्रकृतग्रहणं च न्याय्यं
“कं'इत्था' वेदं'यत्र सः” इति च दुर्विज्ञानत्वं पर-
मात्मलिङ्गम् ॥ १० ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ'हि'तदर्शनात् ११

कठवल्लीष्वेव पठ्यते

सन्निहितत्वादिति पिप्पलं स्वाद्वतीति भोगस्य पूर्वोक्तत्वादित्यर्थः ।
॥९॥१०॥ अत्तृवाक्यानन्तरवाक्यस्यापि ज्ञेयात्मनि समन्वयमाह ॥ गु-
हामिति ॥ ऋतमवश्यम्भावि कर्मफलं'पिबन्तौ भुञ्जानौ'सुकृतस्य क-
र्मणी'लोके कार्ये देहे'परस्य ब्रह्मणोऽर्धं स्थानमर्हतीति परार्धं हृदयं
परमं श्रेष्ठं तस्मिन्'या गुहा नभोरूपा बुद्धिरूपा वा'तां प्रविश्य स्थितौ
छायातपवत् मिथोविरुद्धौ' तौ च ब्रह्मविदः कर्मिणश्च वदन्ति । त्रि-

“ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्थ्ये । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाश्रयो ये च त्रिणाचिकेताः” ॥

इति । तत्र संशयः । किमिह बुद्धिजीवौ निर्दिष्टौ, उत जीवपरमात्मानाविति । यदि बुद्धिजीवौ ततो बुद्धिप्रधानात् कार्यकरणसंघाताद् विलक्षणो जीवः प्रतिपादितो भवति, तदपीह प्रतिपादयितव्यम् । “येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतद्विद्यामैनुशिष्टस्त्वया ह वराणामेष वरस्तृतीयः” इति पृष्टत्वात् । अथ जीवपरमात्मनौ, ततो जीवाद्विलक्षणः परमात्मा प्रतिपादितो भवति, तदपीह प्रतिपादयितव्यम् । “अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतादन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्वद” इति पृष्टत्वात् । अत्राह आक्षेप्ता

नाचिकेतोऽग्निश्चितो यैस्ते त्रिणाचिकेताः तेऽपि वदन्तीत्यर्थः । नाचिकेतवाक्यानामध्ययनं तदर्थज्ञानं तदनुष्ठानं चेति त्रित्वं बोध्यम् । बुद्ध्यवच्छिन्नजीवस्य परमात्मनश्च प्रकृतत्वात् । संशयमाह ॥ तत्रेति ॥ पूर्वोत्तरपक्षयोः फलं स्वयमेवाह ॥ यदीत्यादीना ॥ तदपि जीवस्य बुद्धिवैलक्षण्यमपीत्यर्थः । मनुष्ये प्रेते मृते सति येयं विचिकित्सा संशयः परलोकभोक्ताऽस्तीत्येके नास्तीत्यन्ये, अतत्त्वयोपदिष्टोऽहमेतदात्मतत्त्वं जानीयामित्यर्थः ॥ तदपीति ॥ परमात्मस्वरूपमपीत्य-

उभावप्येतौ पक्षौ न संभवतः । कस्मात् । ऋत-
 पानं कर्मफलोपभोगः सुकृतस्य-लोकं इति लि-
 ङ्गात् । तच्च चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्य सम्भवति नाचे-
 तनाया बुद्धेः । पिबन्ताविति च द्विवचनेन द्वयोः
 पानं दर्शयति श्रुतिः । अतो बुद्धिक्षेत्रज्ञपक्षस्ता-
 वन्न सम्भवति । अत एव क्षेत्रज्ञपरमात्मपक्षो-
 ऽपि न सम्भवति चेतनेऽपि परमात्मनि ऋतपा-
 नासम्भवात् । “अनश्नन्नन्यो-अभिचाकशीति”
 इति मन्त्रवर्णादिति । अत्रोच्यते । नैष दोषः । छ-
 त्रिणो गच्छन्तीत्येकेनापि छत्रिणा बहूनां छत्रि-
 त्वोपचारदर्शनात्, एवमेकेनापि पिबता द्वौ पिब-
 न्तावुच्येयातां । यद्वा जीवस्तावत् पिबति, ईश्वर-
 स्तुपाययति पाययन्नपि पिबतीत्युच्यते । पाचयि-
 तर्यपि पकृत्वप्रसिद्धिदर्शनात् । बुद्धिक्षेत्रज्ञपरिग्र-

र्थः उभयोर्भोक्तृत्वायोगेन संशयमाक्षिपति ॥ अत्राहेति ॥ छत्रिप-
 देन गन्तार इव पिबत्पदेनाजहल्लक्षणया प्रविष्टावुच्येते इत्याह ॥ अ-
 त्रोच्यत इति ॥ पानकर्तृवाचिपदेन पानानुकूलौ वा लक्ष्यावित्याह
 ॥ यद्वेति ॥ नियतपूर्वभावि कृतिमत्त्वरूपमनुकूलत्वं कर्तृकारयित्रोः
 साधारणं यः कारयति स करोत्येवेति न्यायादिति भावः अत्र प्रकृ-
 तिर्मुख्यार्था प्रत्यये लक्षणामिश्राऽस्तु कृतिः प्रत्ययार्थो मुख्यः प्रकृ-
 त्या त्वजहल्लक्षणया पायनं लक्ष्यमित्याहुः । पूर्वपक्षे पिबन्ताविति क-
 र्तृवाचिशतृप्रत्ययेन बुद्धिजीवसाधारणं कारकत्वं लक्ष्यमित्याह ॥ बु-

होऽपि सम्भवति करणे कर्तृत्वोपचारात्, एधांसि
 पचन्तीति प्रयोगदर्शनात्। न चाध्यात्माधिकारे-
 ऽन्यौ कौचिद्वावृतं पिबन्तौ सम्भवतः, तस्माद्बु-
 द्विजीवौ स्यातां जीवपरमात्मानौ वेति संशयः।
 किं तावत्प्राप्तं बुद्धिक्षेत्रज्ञाविति। कुतः। गुहां प्र-
 विष्टाविति विशेषणात्। यदि शरीरं गुहां यदि
 वा हृदयमुभयथापि बुद्धिक्षेत्रज्ञौ गुहां प्रविष्टावु-
 पपद्येते। न च सन्ति सम्भवे सर्वगतस्य ब्रह्मणो
 विशिष्टदेशत्वं युक्तं कल्पयितुं। “सुकृतस्य-लोके”
 इति च कर्मगोचरानतिक्रमं दर्शयति। परमात्मा
 तु न सुकृतस्य दुष्कृतस्य वा गोचरे वर्तते। “न
 कर्मणा वर्धते नो कनीयान्” इति श्रुतेः। छाया-
 तपाविति च चेतनाचेतनयोर्निर्देश उपपद्यते
 छायातपवत् परस्परस्य विलक्षणत्वात्। तस्मा-
 द्बुद्धिक्षेत्रज्ञाविहोच्येयातामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः।

द्धीति ॥ एधांसि काष्ठानि पचन्तीत्याख्यातेन कारकत्वं लक्ष्यं प्र-
 कृतिस्तु मुख्यैवेति भावः। मुख्यपातारौ प्रसिद्धपक्षिणौ ग्राह्यावित्यत
 आह ॥ नचेति ॥ ब्रह्मक्षत्रपदस्य सन्निहितमृत्युपदादनित्यवस्तुपर-
 त्ववदिहापि पिबत्पदस्य सन्निहितगुहापदाद्बुद्धिजीवपरतेति दृ-
 ष्टान्तेन पूर्वपक्षयति ॥ किं तावदिति ॥ गोचरं फलं। एकस्मिन् जा-
 तिमति क्लृप्ते सजातीयमेव द्वितीयं ग्राह्यम्। व्यक्तिमात्रग्रहे लाघवात्
 न विजातीयं जातिव्यक्त्युभयकल्पनागौरवात्। न चास्तु कारकत्वेन

विज्ञानात्मपरमात्मानाविहोच्येयाताम् । कस्मा-
 त् । आत्मानौ हि तौ उभावपि चेतनौ समान-
 स्वभावौ, सङ्ख्याश्रवणे च समानस्वभावेष्वेव
 लोके प्रतीतिर्दृश्यते, अस्य गोर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्य
 इति ह्युक्ते गौरेव द्वितीयोऽन्विष्यते' नाश्वः पुरु-
 षो वा, तदिह ऋतपानेन लिङ्गेन निश्चिते विज्ञा-
 नात्मनि'द्वितीयान्वेषणायां समानस्वभावश्चेत-
 नः परमात्मैव प्रतीयते । ननूक्तं गुहाहितत्वदर्श-
 नान्न परमात्मा प्रत्येतव्य इति । गुहाहितत्व-
 दर्शनादेव परमात्मा प्रत्येतव्य इति वदामः ।
 गुहाहितत्वं तु श्रुतिस्मृतिष्वसंस्कृतं परमात्मन
 एव दृश्यते । “गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणं”, “यो वे-
 दं निहितं गुहायां परमे व्योमनू”, “आत्मानं म-
 न्विच्छ गुहां प्रविष्टं” इत्याद्यासु । सर्वगतस्या-
 पि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थो देशविशेषोपदेशो न वि-
 रुध्यत इत्येतदप्युक्तमव । सुकृतलोकवर्तित्वं तु
 छत्रित्ववेदेकस्मिन्नपि वर्तमानमुभयोरविरुद्धम् ।

सजातीया बुद्धिरेव जीवस्य द्वितीयेति वाच्यं, चेतनत्वस्य जीवस्वभा-
 वस्य कारकत्वादन्तरङ्गत्वात् । तथा च लोके द्वितीयस्यान्तरङ्गजाति-
 मन्वदर्शनाज्जीवस्य द्वितीयश्चेतन एवेति सूत्रार्थमाह ॥ सङ्ख्याश्रवणे
 चेति ॥ गुहायां बुद्धौ स्थितं गह्वरे अनेकानर्थसङ्कुले देहे स्थितं पुरा-
 णमनादिपुरुषं विदित्वा हर्षशोकौ जहाति'परमश्रेष्ठे व्योमनू हार्दा-

छायातपावित्यप्यविरुद्धम् । छायातपवत् पर-
स्परविलक्षणत्वात् संसारित्वासंसारित्वयोः ।
अविद्याकृतत्वात् संसारित्वस्य पारमार्थिकत्वा-
च्चासंसारित्वस्य, तस्माद्विज्ञानात्मपरमात्मानौ
गुहां प्रविष्टौ गृह्येते ॥ ११ ॥
कृतश्च विज्ञानात्मपरमात्मानौ गृह्येते ।

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

विशेषणं च विज्ञानात्मपरमात्मनोरेव स-
म्भवति “आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव
तु” इत्यादिना परेण ग्रन्थेन रथिरथादिरूपक-
कल्पनया विज्ञानात्मानं रथिनं संसारमोक्षयो-
र्गन्तारं कल्पयति । “सोऽध्वनः पारमाप्नोति त-
द्विष्णो परमं पदम्” इति परमात्मानं गन्तव्यं क-
ल्पयति । तथा “तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहि-

काशे या गुहा बुद्धिः तस्यां निहितं ब्रह्म यो वेद सोऽश्रुते सर्वान् का-
मानित्यन्वयः, अन्विच्छ विचारयेत्यर्थः ॥ ११ ॥ विशेषणं गन्तृगन्त-
व्यत्वादिकं लिङ्गमाह ॥ विशेषणाच्चेति ॥ स जीवोऽध्वनः संसार-
मार्गस्य परमं पारं किं तत्, विष्णोर्व्यापनशीलस्य परमात्मनः पदं
स्वरूपमाप्नोतीत्यर्थः । दुर्दर्शं दुर्ज्ञानं तत्र हेतुर्गूढमायावृत्तिं मायानुप्र-
विष्टं पश्चाद् गुहानिहितं गुहाद्वारा गह्वरेष्ठं, एवं बहिरागतमात्मानम-
ध्यात्मयोगः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहलयक्रमेण प्रत्यगात्मनि चित्तसमा-
धानं तेनाधिगमो महावाक्यजा वृत्तिः तथा विदित्वेत्यर्थः । ऋतपान-

तं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।-अध्यात्मयोगाधिगमेन दे-
वं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति” इति पूर्वस्मि-
न्नपि ग्रन्थे मन्तुमन्तव्यत्वेनैतावेव विशेषितौ ।
प्रकरणं चेदं परमात्मनः । ब्रह्मविदो वदन्तीति
च वक्तुविशेषोपादानं परमात्मपरिग्रहे घटते, त-
स्मादिह जीवपरमात्मानावुच्येयाताम् । एष एव
न्यायो “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया” इत्येव-
मादिष्वपि । तत्रापि त्र्यध्यात्माधिकारान्न प्रा-
कृतौ सुपर्णावुच्येते “तयोरन्यः पिप्पलं स्वा-
द्वत्ति” इति अदनलिङ्गाद्विज्ञानात्मा भवति ।
“अनश्नन्नन्योअभिचाकशीति” इत्यनशनचेतन-
त्वाभ्यां परमात्मा । अनन्तरे च मन्त्रे तावेव द्रष्टृ-
द्रष्टव्यभावेन विशिनष्टि “समाने वृक्षे पुरुषो नि-
मग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा प-

मन्त्रे जीवानुवादेन वाक्यार्थज्ञानाय तत्पदार्थो ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति
उपसंहरति ॥ तस्मादिहेति ॥ उक्तन्यायमतिदिशति ॥ एष इति ॥
द्वा द्वौ छान्दसो द्विवचनस्याकारः । सुपर्णाविव सहैव युज्येते नियम्य-
नियामकभावेनेति सयुजौ । सखायौ चेतनत्वेन तुल्यस्वभावौ समान-
मेकं वृक्षं छेदनयोग्यं शरीरमाश्रित्य स्थितावित्यर्थः । गुहां प्रविष्टा-
विति यावत् । एतावात्मानौ । तल्लिङ्गदर्शनादित्याह ॥ तयोरन्य इति ॥
विशेषणाच्चेत्याह ॥ अनन्तरे चेति ॥ अनीशया स्वस्येश्वरत्वाप्रतीत्या दे-
हनिमग्नः पुरुषो जीवः शोचति । निमग्नपदार्थमाह ॥ मुह्यमान इति ॥

श्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः”
 इति । अपर आह । द्वासुपर्णेति । नेयमृगस्याधि-
 करणस्य सिद्धान्तं भजते पैङ्गिरहस्यब्राह्मणेना-
 न्यथा व्याख्यातत्वात् । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्व-
 तीति सत्त्वं^{वि}म् । अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीत्य-
 नश्नन्नन्योऽभिपश्यति^{जोयः} ज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञा-
 विति, सत्त्वशब्दो जीवः क्षेत्रज्ञशब्दः परमात्मेति
 यद्युच्येत, तन्न । सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दयोरन्तःकरण-
 शरीरपरतया प्रसिद्धत्वात् तत्रैव च व्याख्यात-
 त्वात् । “तदेतत् सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यत्यथ योऽयं

नरोऽहमिति भ्रान्त इत्यर्थः । जुष्टं ध्यानादिना सेवितं यदा ध्यानपरि-
 पाकदशायामीशमन्यं विशिष्टरूपाद्भिन्नं शोधितचिन्मात्रं प्रत्यक्त्वेन
 पश्यति तदाऽस्य महिमानं स्वरूपमेति प्राप्नोतीव ततो वीतशोको
 भवतीत्यर्थः । द्वा सुपर्णेति वाक्यं जीवेश्वरपरमिति कृत्वा चिन्तितम् ।
 अधुना कृता चिन्तामुद्घाटयति ॥ अपर इति ॥ अन्यथा बुद्धिविल-
 क्षणत्वं पदलक्ष्यपरत्वेनेत्यर्थः । सत्त्वं बुद्धिरिति शङ्कते ॥ सत्त्वशब्द
 इति ॥ बुद्धिजीवौ चेत् पूर्वपक्षार्थः स्यादित्यत आह ॥ नापीति ॥
 पूर्वपक्षार्थस्तदा स्याद् यद्यत्र बुद्धिभिन्नः संसारी प्रतिपाद्येत, न ह्यत्र
 संसारी विवक्ष्यते । किन्तु शोधितस्त्वमर्थो ब्रह्मेत्यर्थः । श्रुतिस्मृति-
 भ्यां चायमर्थो युक्त इति शेषः । तावता मन्त्रव्याख्यामात्रेण । एवमेव
 जीवस्य ब्रह्मत्वोक्तावेव । न हि जीवो बुद्धिभिन्न इति विवेकमात्रे-
 णोपसंहारो युक्तः । भेदज्ञानस्य भ्रान्तित्वाद्वैफल्याच्चेति भावः । अवि-
 द्याविदुषि किमपि स्वकार्यं नाध्वंसते न सम्पादयति, ज्ञानाग्निना स्व-

शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ”
 इति । नाप्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षं भजते । न
 त्वत्र शारीरः क्षेत्रज्ञः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंसार-
 धर्मेणोपेतो विवक्ष्यते । कथं तर्हि सर्वसंसारधर्मा-
 पेतो ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यमात्रस्वरूपः “अनश्नन्न-
 न्यो अभिचाकशीतीत्यनश्नन्नन्योऽभिपश्यतिज्ञः”
 इति वचनात् । “तत्त्वमसि”, “क्षेत्रज्ञं चापि मां
 विद्धि” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च । तावता च वि-
 द्योपसंहारदर्शनमेवावकल्प्यते “तावेतौ सत्त्वक्षेत्र-
 ज्ञौ”, “न ह वा एवं विदि किञ्चन रज आध्वंसते”
 इत्यादि । कथं पुनरस्मिन्पक्षे “तयोरन्यः पि-
 प्लवं स्वाद्व चीति सत्त्वम्” इत्यचेतने सत्त्वे भो-
 कृत्ववचनमिति । उच्यते । नेयं श्रुतिरचेतनस्य
 सत्त्वस्य भोक्तृत्वं वक्ष्यामीति प्रवृत्ता । किं तर्हि
 चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्याभोक्तृत्वं ब्रह्मस्वभावतां व-
 क्ष्यामीति । तदर्थं सुखादिविक्रियावति सत्त्वे
 भोक्तृत्वमध्यारोपयति । इदं हि कर्तृत्वं भोक्तृत्वं

स्या एव दग्धत्वादित्यर्थः । अविद्या नागच्छतीति वाऽर्थः । जीवस्य
 ब्रह्मत्वपरमिदं वाक्यमिति पक्षे शङ्कते ॥ कथमिति ॥ बुद्धेर्भोक्तृ-
 त्वोक्तावतात्पर्यात् नात्र युक्तिचिन्तया मनः खेदनीयमित्याह ॥ उच्य-
 त इति ॥ तदर्थं ब्रह्मत्वबोधेनार्थं भोक्तृत्वमुपाधिमस्तके निक्षिपती-
 त्यर्थः । वस्तुतो जीवस्याभोक्तृत्वं भोक्तृत्वधीः कथमित्यत आह ॥ इदं

सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरितरेतरस्वभावाविवेककृतं क-
ल्प्यते, परमार्थतस्तु नान्यतरस्यापि सम्भवति,
अचेतनत्वात् सत्त्वस्य, अविक्रियत्वाच्च क्षेत्रज्ञ-
स्य, अविद्याप्रत्युपस्थापितस्वभावत्वाच्च स-
त्त्वस्य सुतरां न सम्भवति । तथा च श्रुतिः “य-
त्र वान्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत् पश्येत्” इत्या-
दिना स्वप्नदृष्टहस्त्यादिव्यवहारवदविद्यावि-
षय एव कर्तृत्वादिव्यवहारं दर्शयति । “यत्र त्व-
स्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्” इत्या-
दिना च विवेकिनः कर्तृत्वादिव्यवहारं वारयति १२॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

“य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति
होवाचैतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति तद्यद्यस्मि-
न् सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी” एव गच्छ-

हीति ॥ चित्तादात्म्येन कल्पिता बुद्धिः सुखादिरूपेण परिणमते बु-
द्ध्यविवेकाच्चिदात्मनः सुखादिरूपवृत्तिव्यक्तचैतन्यवत्त्वं भोक्तृत्वं भाती-
त्यर्थः । भोक्तृत्वमाविद्यकं न वस्तुत इत्यत्र मानमाह ॥ तथा चेति ॥
यत्राविद्याकाले चैतन्यं भिन्नमिव भवति तदा द्रष्टृत्वादिकं, न वस्तुनि
ज्ञात इत्यर्थः । तस्मादृतं पिबन्ताविति वाक्यमेव गुहाधिकरणविषय
इति स्थितम् ॥ १२ ॥ अन्तर उपपत्तेः ॥ उपकोसलविद्यावाक्यमु-
दाहरति ॥ य इति ॥ तदक्षिस्थानमसङ्गत्वेन ब्रह्मणोऽनुरूपं यतो-
ऽस्मिन् क्षिप्तं वर्त्मनी पक्ष्मणी एव गच्छतीत्यर्थः । दर्शनस्य लौकिक-

ति” इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः । किमयं प्रति-
 बिम्बात्माऽक्षयधिकरणो निर्दिश्यते, अथ विज्ञा-
 नात्मा, उत देवतात्मेन्द्रियस्याधिष्ठाताऽथवेश्वर
 इति । किं तावत् प्राप्तं, छायात्मा पुरुषप्रतिरूप
 इति । कुतः । तस्य दृश्यमानत्वप्रसिद्धेः “य एषो-
 ऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते” इति च प्रसिद्धवदुपदेशा-
 त् । विज्ञानात्मनो वा अयं निर्देश इति युक्तम् । स
 हि चक्षुषा रूपं पश्यन् चक्षुषि सन्निहितो भवति,
 आत्मशब्दश्चास्मिन् पक्षेऽनुकूलो भवति । आ-
 दित्यपुरुषो वा चक्षुषोऽनुग्राहकः प्रतीयते “र-
 श्मिभिरेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः” इति श्रुतेः । अ-
 मृतत्वादीनां च देवतात्मन्यपि कथञ्चित् सम्भ-
 वात्, नेश्वरः, स्थानविशेषनिर्देशादित्येवं प्राप्ते
 ब्रूमः । परमेश्वर-एवाक्षय्यभ्यन्तरः पुरुष इहो-

त्वशास्त्रीयत्वाभ्यां संशयमाह ॥ तत्रेति ॥ पूर्वत्र पिबन्ताविति प्रथम-
 श्रुतचेतनत्वानुसारेण चरमश्रुता गुहाप्रवेशादयो नीताः, तद्वदिहापि
 दृश्यत इति चाक्षुषत्वानुसारेणामृतत्वादयो ध्यानार्थं कल्पितत्वेन नेया
 इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति ॥ छायात्मेति ॥ पूर्वपक्षे प्रतिबिम्बोपास्तिः
 सिद्धान्ते ब्रह्मोपास्तिरिति फलम् प्रसिद्धवादिति चाक्षुषत्वेनेत्यर्थः ।
 सम्भावनामात्रेण पक्षान्तरमाह ॥ विज्ञानात्मन इत्यादिना ॥ म-
 नो ब्रह्मेतिवत्, एतद्ब्रह्मेति इति वाक्यस्येतिपदशिरस्कत्वान्न स्वा-
 र्थपरत्वमिति पूर्वपक्षः । मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यत्र इतिपदस्य प्रत्य-

पदिष्ट इति । कस्मात् । उपपत्तेः । उपपद्यते हि
 परमेश्वरे^{परमेश्वरे} गुणजातमिहोपदिश्यमानम् । आत्मत्वं
 तावन्मुख्यया वृत्त्या परमेश्वर उपपद्यते-“स
 आत्मा तत्त्वमसि” इति श्रुतेः । अमृतत्वाभयत्वे
 च तस्मिन्नसकृत् श्रुतौ श्रूयते । तथा परमेश्वरा-
 नुरूपमेतदक्षिस्थानम् । यथा हि परमेश्वरः सर्व-
 दोषैरलितोऽपहतपाप्मादिश्रवणात् तथाक्षि-
 स्थानं सर्वलेपरहितमुपदिष्टं “तद्यद्यप्यस्मिन्
 सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति”
 इति श्रुतेः । संयद्द्वामत्वादिगुणोपदेशश्च तस्मि-
 न्नवकल्पते “एतं संयद्द्वाम इत्याचक्षते” । “एतं
 हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति । एष उ. एव वा-
 मनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति । एष उ. एव
 भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति” इति च ।
 अत उपपत्तेरन्तरः परमेश्वरः ॥ १३ ॥

यपरत्वात् । इह च ब्रह्मेत्युवाचेत्यन्वयेन इतिपदस्योक्तिसम्बन्धिनो-
 ऽर्थपरत्वाद्वैषम्यमिति सिद्धान्तयति ॥ परमेश्वर एवेति ॥ बहुप्र-
 माणसंवादस्तात्पर्यानुग्राहक इति न्यायानुगृहीताभ्यामात्मब्रह्मश्रु-
 तिभ्यां दृश्यत्वलिङ्गं बाध्यमित्याह ॥ संयद्द्वामेति ॥ वामानि कर्म-
 फलान्येते माक्षिपुरुषमभिलक्ष्य संयन्ति उत्पद्यन्ते सर्वफलोदयहेतुरि-
 त्यर्थः । लोकानां फलदाताप्ययमेवेत्याह ॥ वामनीरिति ॥ नयति
 फलानि लोकान् प्रापयतीत्यर्थः । भामानि भानानि नयत्ययमित्याह

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

कथं पुनराकाशवत् सर्वगतस्य ब्रह्मणोऽ-
 क्ष्यलैपस्थानमुपपद्यते इति । अत्रोच्यते । भवेदे-
 षाऽनवक्लृप्तिः यद्येतदेवैकं स्थानमस्य निर्दिष्टं
 भवेत् ।- सन्ति हि अन्यान्यपि पृथिव्यादीनि
 स्थानान्यस्य निर्दिष्टानि-“यः पृथिव्यां तिष्ठन्”
 इत्यादिना । तेषु हि चक्षुरपि निर्दिष्टं “यश्चक्षु-
 षि तिष्ठन्” इति । स्थानादिव्यपदेशादित्यादिग्र-
 हणेनैतद्वर्शयति । न केवलं स्थानमेवैकमनुचितं
 ब्रह्मणो निर्दिश्यमानं निर्दिश्यते, किं तर्हि नाम-
 रूपमित्येवंजातीयकमप्यनामरूपस्य ब्रह्मणो-
 ऽनुचितं निर्दिश्यमानं दृश्यते; “तस्योदिति नाम
 हिरण्यश्मश्रुः” इत्यादि निर्गुणमपि सत् ब्रह्म
 नामरूपगतैर्गुणैः सगुणमुपासनार्थं तत्र तत्रोप-
 दिश्यते इत्येतदप्युक्तमेव । सर्वगतस्यापि ब्रह्मण
 उपलब्ध्यर्थं स्थानविशेषो न विरुध्यते शालग्रा-
 म इव विष्णोरित्येतदप्युक्तमेव ॥ १४ ॥

॥ भामनीरिति ॥ सर्वार्थप्रकाशक इत्यर्थः ॥ १३ ॥ स्थाननामरू-
 पाणां ध्यानार्थं श्रुत्यन्तरेऽप्युपदेशादक्षिस्थानत्वोक्तिरत्र न दोष इति
 सूत्रयोजना । अनवक्लृप्तिः अक्लृप्तकल्पना तदा भवेद्यद्यत्रैव निर्दिष्टं
 भवेदित्यन्वयः । नन्वनुचितबाहुल्योक्तिरसमाधानमित्याशङ्क्य यु-
 क्तिमाह ॥ निर्गुणमपीति ॥ १४ ॥ प्रकरणादपि ब्रह्म ग्राह्यमित्या-

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

अपि च, नैवात्र विवदितव्यं, किं ब्रह्मास्मिन् वाक्येऽभिधीयते न वेति । सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मत्वं सिद्धम् । सुखविशिष्टं हि ब्रह्म यद्वाक्योपक्रमे प्रकान्तं “प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म” इति तदेवेहाभिहितं, प्रकृतपरिग्रहस्य न्याय्यत्वात्, “आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता” इति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञानात् । कथं पुनर्वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्म विज्ञायत इति । उच्यते ।-

ह ॥ सुखविशिष्टेति ॥ ध्यानार्थं भेदकल्पनया सुखगुणविशिष्टस्य ब्रह्मणः प्रकृतस्य य एष इति सर्वनाम्नाभिधानादन्तरः परमात्मा स्यादिति सूत्रार्थः । ननु प्रकरणात् प्रबलेन दृश्यत्वलिङ्गेनोपस्थापितः छायात्मा सर्वनामार्थ इत्यत आह ॥ आचार्यस्त्विति ॥ उपकोसलो नाम कश्चित् ब्रह्मचारी जाबालस्याचार्यस्याग्नीन् द्वादश वत्सरान् परिचचार । तमनुपदिश्य देशान्तरगते जाबाले गार्हपत्याग्निभिर्दयया प्राणो ब्रह्मेत्यात्मविद्यामुपदिश्योक्तं आचार्यस्त्विति । तवात्मविद्याफलावाप्तये मार्गमर्चिरादिकं वदिष्यतीत्यर्थः । पश्चादाचार्येणागत्य य एषोऽक्षिणीत्युक्त्वा चिरादिका गतिरुक्ता । तथा चाग्निभिरुक्तात्मविद्यावाक्यस्य गतिवाक्येनैकवाक्यता वाच्या, सा च सर्वनाम्ना प्रकृतात्मग्रहे निर्वहतीत्येकवाक्यतानिर्वाहकं प्रकरणं वाक्यभेदकाल्लिङ्गाद्वलवदिति भावः । श्रुतिं व्याचष्टे ॥ उच्यत इति ॥ प्राणश्च सूत्रात्मा बृहत्त्वाद्ब्रह्मेति यत् तज्जानामि कं विषयसुखं खं च भूताकाशं ब्रह्मत्वेन ज्ञातुं न शक्नोमीत्यर्थः । खं कथम्भूतं यत् कं तदेव खमिति सुखेन

“प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म” इत्येतदग्नीनां वच-
नं श्रुत्वोपकोसल उवाच । “विजानाम्यहं यत्प्रा-
णो ब्रह्म कं च तु खं च न विजानामि” इति । तत्रेदं
प्रतिवर्चनम् । “यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव क-
म्” इति । तत्र खंशब्दो भूताकाशे निरूढो लो-
के । यदि तस्य विशेषणत्वेन कंशब्दः सुखवाची
नोपादीयेत; तथा सति केबले भूताकाशे ब्रह्मश-
ब्दो नामादिष्विव प्रतीकाभिप्रायेण प्रयुक्त इति
प्रतीतिः स्यात् । तथा कंशब्दस्य विषयेन्द्रियस-
म्पर्कजनिते सामये सुखे प्रसिद्धत्वात् । यदि त-
स्य खंशब्दो विशेषणत्वेन नोपादीयेत लौकिकं
सुखं ब्रह्मेति प्रतीतिः स्यात् । इतरेतरविशेषितौ
तु कंखंशब्दौ सुखात्मकं ब्रह्म गमयतः । तत्र द्वि-
विशेषितस्य स्वस्य भूतत्वनिरासः । तथा कं कथम्भूतं यत् खं तदेव
कमिति विभुत्वेन विशेषितस्य कस्य जन्यत्वनिरास इति व्यतिरेक-
मुखेनाह ॥ तत्र स्वमित्यादिना ॥ आत्मविवेति श्रुतिविरोधात् प्रतीक-
ध्यानमत्रानिष्टमिति भावः ॥ सामय इति ॥ आमयो दोषः । साधनपारत-
न्त्र्यानित्यत्वादिः तत्सहित इत्यर्थः । प्रत्येकग्रहणे दोषमुक्त्वा द्वयोर्ग्रह-
णे फलितमाह ॥ इतरेतरेति ॥ विशेषितार्थकावित्यर्थः । नन्वेकं ब्रह्मै-
वात्र ध्येयं चेद् ब्रह्मपदान्तरं किमर्थमित्यत आह ॥ तत्रेति ॥ विशेष-
णत्वेन स्वस्य भूतत्वव्यावर्तकत्वेनेत्यर्थः । ब्रह्मशब्दः शिरो ययोस्तच्च-
मिति विग्रहः । अध्येयत्वे को दोषस्तत्राह ॥ इष्टं हीति ॥ मार्गोक्त्या
सगुणविद्यात्वावगमादिति भावः । आत्मविद्यापदेनोपसंहारादपि प्र-

तीये' ब्रह्मशब्देऽनुपादीयमाने'कं खं ब्रह्मेत्येवो-
 च्यमाने' कंशब्दस्य विशेषणत्वेनैवोपयुक्तत्वात्
 सुखस्य गुणस्याध्येयत्वं स्यात्, तन्माभूदित्यु-
 भयोः कंखंशब्दयोः ब्रह्मशब्दशिरस्त्वं "कं ब्रह्म खं
 ब्रह्म" इति। इष्टं हि सुखस्यापि गुणस्य गुणिवद्वये-
 यत्वम्। तदेवं वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्मोप-
 दिष्टम्। प्रत्येकं च गार्हपत्यादयोऽग्नयः स्वं स्वं
 महिमानमुपदिश्य "एषां सोम्य ते अस्मद्विद्या-
 ऽऽत्मविद्या च" इत्युपसंहरन्तः पूर्वत्र ब्रह्म निर्दि-
 ष्टमिति ज्ञापयन्ति। "आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता"
 इति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञाभैरर्थान्तरवि-
 वक्षां वारयति। "यथा पुष्करपलाशे आपो न
 श्लिष्यन्ते, एवमेवं विदि पापं कर्म न श्लिष्यते"
 इति चाक्षिस्थानं पुरुषं विजानतः पापेनानुप-
 घातं ब्रुवन्नक्षिस्थानस्य पुरुषस्य ब्रह्मत्वं दर्श-
 यति। तस्मात् प्रकृतस्यैव ब्रह्मणोऽक्षिस्थानतां

कृतं ब्रह्मेत्याह ॥ प्रत्येकं चेति ॥ पृथिव्येग्निरन्नमादित्य इति मम
 चतस्रस्तनवो विभूतिरिति गार्हपत्य उपदिदेश। आपो दिशो नक्षत्राणि
 चन्द्रमा इति अन्वाहार्यपचन उवाच। प्राण आकाशो द्यौर्विद्यु-
 दिति स्वमहिमानमाहवनीयो जगादेति भावः। इयमस्माकमग्नीनां
 विद्या प्रत्येकमुक्त्वा आत्मविद्या तु पूर्वमस्माभिर्मिलित्वा प्राणो ब्र-
 ह्मेत्युक्तेत्यर्थः। उच्यतामग्निभिर्ब्रह्मछायात्मा गुरुणोच्यतां वक्तृभेदा-

संयद्वामत्वादिगुणतां च उक्त्वा 'अर्चिरादिकां त-
द्विदो गतिं' वक्ष्यामीति उपक्रमते "य एषोऽक्षि-
णि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाच" इति १५

श्रुतोपनिषत्कङ्गत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

इतश्चाक्षिस्थानः पुरुषः परमेश्वरो यस्मात् श्रु-
तोपनिषत्कस्य श्रुतरहस्यविज्ञानस्य ब्रह्मविदो
या गतिर्देवयानारूपा प्रसिद्धा श्रुतौ "अथोत्तरे-
ण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानम-
न्विष्यादित्यमभिर्जयन्ते, एतद्वै प्राणानामाय-
तनमेतदमृतमैभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरा-
वर्तन्ते" इति । स्मृतावपि ।-

"अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासो उत्तरायणम् ।-

दिति तत्राह ॥ आचार्यस्त्विति ॥ एकवाक्यतानिश्चयाद्वक्तृभेदेऽपि
नार्थभेद इत्यर्थः ॥ १५ ॥ श्रुता अनुष्ठिता उपनिषद्ब्रह्मस्य सगुणब्र-
ह्मोपासनं येन तस्य या गतिः श्रुतौ स्मृतौ च प्रसिद्धा तस्या अत्रा-
भिधानात् लिङ्गादिति सूत्रार्थमाह ॥ इतश्चेति ॥ यस्माद् दृश्यते त-
त्तस्मादिहेत्यन्वयः । श्रुतिमाह ॥ अथेति ॥ देहप्राप्तानन्तरमित्यर्थः ।
स्वधर्मस्तपः तपोब्रह्मचर्यश्रद्धाविद्याभिः आत्मानं ध्यात्वा तथा ध्या-
नविषयोत्तरं देवयानमार्गं प्राप्यते नोत्तरेण पथा । आदित्यद्वारा सगु-
णब्रह्मस्थानं गच्छन्ति एतद्वै ब्रह्म* प्राणानां व्यष्टिसमष्टिरूपाणामाय-
तनं लिङ्गात्मकं हिरण्यगर्भरूपं वस्तुतस्त्वेतदमृतादिरूपं निर्गुणं स-
र्वाधिष्ठानम् । अतः कार्यब्रह्म प्राप्य तत् स्वरूपं निर्गुणं ज्ञात्वा मुच्यन्त

तत्र 'प्रयातां गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः' ॥

इति । सैवेहोक्षिपुरुषविदेऽभिधीयमानां दृश्यते । "अथ यदु चैवास्मिन् शव्यं कुर्वन्ति यदुचनार्चिषमेवाभिसम्भवन्ति" इत्युपक्रम्य "आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत् पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवं मावर्तं नावर्तन्ते" इति । तदिह ब्रह्मविद्विषयया प्रसिद्धया गत्याऽक्षिस्थानस्य ब्रह्मत्वं निश्चीयते ॥ १६ ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

यत पनरुक्तं "छायात्मा विज्ञानात्मा देव-

इत्यर्थः । अग्निरेव ज्योतिर्देवता एवमहराद्या देवता एव स्मृतौ उक्ताः ॥ अस्मिन्नुपासके मृते सति यदि पुत्रादयः शव्यं शवसंस्कारादिकं कुर्वन्ति यदि च न कुर्वन्ति उभयथाप्युपास्तिमहिम्ना अर्चिरादिदेवान् क्रमेण गच्छन्ति । अर्चिषमग्निं ततोऽहरङ्कः शुक्लपक्षं तत् उत्तरायणं तस्मात् संवत्सरं ततो देवलोकं ततो वायुं वायोरादित्यं ततश्चन्द्रं चन्द्रादियुतं गत्वा तत्र विद्युल्लोके स्थितानुपासकान् अमानवः पुरुषो ब्रह्मलोकादागत्य कार्यब्रह्मलोकं प्रापयति । एषोऽर्चिरादिभिर्देवैर्विशिष्टो देवपथो गन्तव्येन ब्रह्मणा योगाद्ब्रह्मपथश्च । एतेन कार्यं ब्रह्मप्रतिपद्यमाना उपासका इमं मानवं मनोः सर्गं आवर्तं जन्ममरणावृत्तियुक्तं नावर्तन्ते नागच्छन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥ चक्षुरासीदतीति उपगच्छतीत्यर्थः । अनवस्थितस्योपास्यत्वं सदा न सिध्यतीति भावः ।

तात्मा वा स्यादक्षिस्थानः” इति । अत्रोच्यते,
 न छायात्मादिरितर इह ग्रहणमर्हति । कस्मात् ।
 अनवस्थितेः । न तावत् छायात्मनश्चक्षुषि नि-
 त्यमवस्थानं सम्भवति । यदैव हि कश्चित्
 पुरुषश्चक्षुरासीदति तदा चक्षुषि पुरुषच्छा-
 या दृश्यतेऽपगते तस्मिन्न दृश्यते, “य ए-
 षोऽक्षिणि पुरुषः” इति च श्रुतिः । सन्निधा-
 नात् स्वे चक्षुषि दृश्यमानं पुरुषमुपास्यत्वे-
 नोपदिशति । न चोपासनकाले स छायाकरं क-
 श्चित् पुरुषं चक्षुःसमीपे सन्निधाप्योपास्त इति
 युक्तं कल्पयितुम् । “अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष
 नश्यति” इति श्रुतिश्छायात्मनोऽप्यनवस्थित-
 त्वं दर्शयति । असम्भवाच्च । तस्मिन्नमृतत्वादी-
 नां गुणानां न छायात्मनि प्रतीतिः । तथा विज्ञा-
 नात्मनोऽपि साधारणे कृत्स्नशरीरेन्द्रियसम्ब-
 न्धे संति चक्षुष्येवावस्थितत्वं वक्तुं न शक्यम् । ब्र-

किञ्च व्यवधानात् स्वाक्षिस्थ उपास्यः । न च तस्य स्वचक्षुषा दर्शनं
 सम्भवतीत्याह ॥ य एष इति ॥ अस्तु तर्हि परेण दृश्यमानस्योपा-
 स्तिरित्यत आह ॥ न चेति ॥ कल्पनागौरवादित्यर्थः । युक्तिसिद्धान-
 वस्थितत्वे श्रुतिमाह ॥ अस्येति ॥ छायाकरस्य विम्बस्य नाशमद-
 र्शनमनुसृत्यैष छायात्मा नश्यतीत्यर्थः । जीवं निरस्यति ॥ तथेति ॥ जा-
 त्यन्धस्याप्यहमित्यविशेषेण जीवस्याभिव्यक्तेश्चक्षुरेव स्थानमित्ययुक्त-

ह्यणंस्तु सर्वव्यापिनोऽपि दृष्टं उपलब्ध्यर्थो हृद-
यादिदेशविशेषसम्बन्धः । समानश्च विज्ञाना-
त्मन्यप्यमृतत्वादीनां गुणानामसम्भवः । यद्य-
पि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽनून्य एव तथाप्य-
विद्याकामकर्मकृतं तस्मिन्मर्त्यत्वं मध्यारोपितं
भयं चेत्यमृतत्वाभयत्वे नोपपद्यते । संयद्वाम-
त्वादयंश्चेतस्मिन्ननैश्वर्यादेनुपपन्ना एव । देवता-
त्मनस्तु “रश्मिभिरेपोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः” इति
श्रुतेः यद्यपि चक्षुष्यैव स्थानं स्यात् तथाप्यात्म-
त्वं तावन्न सम्भवति पराग्रूपत्वात् । अमृतत्वाद-
योऽपि न सम्भवन्ति उत्पत्तिप्रलयश्रवणात् । अ-
मरत्वंमपि देवानां चिरकालावस्थानापेक्षम् । ऐ-
श्वर्यमपि परमेश्वरायत्तं न स्वाभाविकं, “भीषा-
स्माद्वातेः पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादिग्नि-
श्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः” ॥ इति मन्त्रवर्णा-
त् । तस्मात् परमेश्वर एवायमक्षिस्थानः प्रत्ये-
तव्यः । अस्मिंश्च पक्षे दृश्यत इति प्रसिद्धवदुपा-

मित्यर्थः ॥ दृष्ट इति ॥ श्रुताविति शेषः । ननु “चक्षोः सूर्यो अजायत सू-
र्योऽस्तमेति” इति वाक्यं अमरा देवा इति प्रसिद्धिबाधितमित्याशङ्क्या-
ह ॥ अमरत्वमपीति ॥ भीषा भयेनास्मादीश्वराद्वायुश्चलति । अग्निश्चे-
न्द्रश्च स्वस्वकार्यं कुरुतः । उक्तापेक्षया पञ्चमो मृत्युः समाप्तायुषां नि-
कटे धावतीत्यर्थः । ईश्वरपक्षे दृश्यत इत्ययुक्तं तत्राह ॥ अस्मिन्निति ॥

दानं शास्त्रापेक्षं विद्वद्विषयं प्ररोचनार्थमिति व्या-
ख्येयम् ॥ १७ ॥

अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्धर्मव्यप-
देशात् ॥ १८ ॥

“य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भू-
तान्यन्तरो यमयति” इत्युपक्रम्य श्रूयते “यः
पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वे-
द यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमय-
त्येष तं आत्मान्तर्याम्यमृतः” इत्यादि । अत्र
“अधिदैवतमधिलोकमधिवेदमधियज्ञमधिभू-
तमध्योत्तमं च कंश्चिदन्तरवस्थितो यमयितान्त-

दर्शनमनुभवः । तस्य शास्त्रे श्रुतस्य शास्त्रमेव करणं कल्प्यं सन्निधा-
नात् । तथा च शास्त्रकरणको विद्वदनुभव उपासना स्तुत्यर्थ उच्यत
इत्यर्थः । तस्मादुपकोसलविद्यावाक्यमुपास्ये ब्रह्मणि समन्वितमिति
सिद्धम् ॥ १७ ॥ अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ बृ-
हदारण्यकवाक्यमुदाहरति ॥ य इति ॥ अन्तर्यामिब्राह्मणे प्रतीयमा-
नार्थमाह ॥ अत्रेति ॥ यः पृथिव्यामित्यादिना देवताः पृथिव्याया अ-
धिकृत्य यमयिता श्रूयते । तथा यः सर्वेषु लोकेष्विति अधिलो-
कम् । यः सर्वेषु वेदेष्वित्यधिवेदम् । यः सर्वेषु यज्ञेष्विति अधियज्ञम् ।
यः सर्वेषु भूतेष्वित्यधिभूतम् । यः प्राणे तिष्ठन्नित्यादि य आत्मनी-
त्यन्तमध्यात्मं चेति विभागः । अशरीरस्य नियन्तृत्वसम्भवासम्भ-
वाभ्यां संशयः । पूर्वत्रेश्वरस्याक्षिस्थानत्वसिद्धये पृथिव्यादिस्थाननि-

र्यामी" इति श्रूयते। स किमधिदेवाद्यभिमानी दे-
 वतात्मा कश्चित्, किंवा प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्यः क-
 श्चिद्योगी, किंवा परमात्मा, किंवाऽर्थान्तरं कि-
 श्चिदित्यै^{समाह} पूर्वसंज्ञादर्शनात् संशयः । किं तावन्नः^{प्रतीतिः}
 प्रतिभाति^{प्रतीतिः} संज्ञाया अप्रसिद्धत्वात् सञ्ज्ञिनोऽ-
 प्यप्रसिद्धेनार्थान्तरेण केनचित् भवितव्यमिति,
 अथवा नानिरूपितरूपमर्थान्तरं शक्यमस्ती-
 त्यभ्युपगन्तुम् । अन्तर्यामिशब्दश्चान्तर्यमन-
 योगेन प्रवृत्तो नात्यन्तमप्रसिद्धः । तस्मात् पृ-
 थिव्याद्यभिमानी कश्चिद्देवोऽन्तर्यामी स्यात् ।
 तथा च श्रूयते "पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको
 मनो ज्योतिः" इत्यादि । स च कार्यकरणवत्त्वात्
 पृथिव्यादीनिन्तस्तिष्ठन् यमयतीति युक्तं देवा-
 त्मनो यमयितृत्वम् । योगिनो वा कस्यचित् सि-

देशो दृष्टान्त उक्तस्तस्य दृष्टान्तवाक्यस्येश्वरपरत्वमत्राक्षिप्य समाधी-
 यत इत्याक्षेपसङ्गतिः, अतः पूर्वफलेनास्य फलवत्त्वम् । अवान्तरफलं
 तु पूर्वपक्षे अनीश्वरोपास्तिः सिद्धान्ते प्रत्यग्ब्रह्मज्ञानमिति मन्तव्यं
 स्वयमेवारुचिं वदन् पक्षान्तरमाह ॥ अथवेति ॥ अनिश्रितार्थं फ-
 लाभावेनाफलस्य वेदार्थत्वायोगादिति भावः । तथा च श्रूयते यस्य
 देवस्यायतनं शरीरं लोकयतेऽनेनेति लोकश्चक्षुर्ज्योतिः सर्वार्थप्रकाश-
 कं मन इत्यर्थः । उपक्रमादिनाऽन्तर्याम्यैक्यनिश्चयादनेकदेवपक्षो न
 युक्त इत्यरुचेराह ॥ योगिनो वेति ॥ आगन्तुकसिद्धस्यान्तर्यामित्वे
 सिद्धसाधनकल्पनागौरवात् नित्यसिद्ध एवान्तर्यामीति सिद्धान्तयति

द्वस्यं' सर्वानुप्रवेशेन यमयितृत्वं स्यात् । न तु परमात्मा प्रतीयेत अकार्यकरणवच्चादित्येवं प्राप्त इदमुच्यते । योऽन्तर्याम्यधिदैवादिषु श्रूयते स परमात्मैव स्यान्नान्य इति । कुतः । तद्धर्मव्यपदेशात् । तस्य हि परमात्मनो धर्मा इह निर्दिश्यमाना दृश्यन्ते । पृथिव्यादि तावदधिदैवादिभेदभिन्नं समस्तं विकारजातमन्तस्तिष्ठन् यमयतीति परमात्मनो यमयितृत्वं धर्म उपपद्यते, सर्वविकारकारणत्वे सति सर्वशक्त्युपपत्तेः । “एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः” इति चात्मत्वामृतत्वे मुख्ये परमात्मन उपपद्यते । “यं पृथिवी न वेद ” इति च पृथिवीदेवताया अविज्ञेयमन्तर्यामिणं ब्रुवन्देवतात्मनोऽन्यमन्तर्यामिणं दर्शयति, पृथिवीदेवतां त्यहमस्मि पृथिवीत्यात्मानं विजानीयात् । तथा “अदृष्टोऽश्रुतः” इत्यादिव्यपदेशो रूपादिविहीनत्वात् परमात्मन उपपद्यत इति । यत्तु कार्यकरणहीनस्य परमात्मनो यमयितृत्वं नोपपद्यत इति नै-

॥ एवं प्राप्त इति ॥ देवतानिरासे हेत्वन्तरमाह ॥ यं पृथिवीति ॥ ईश्वरो न नियन्ता अशरीरत्वात् घटवदित्युक्तं निरस्यति ॥ नैष दोष इति ॥ नियम्यातिरिक्तशरीरशून्यत्वं वा हेतुः शरीरासम्बन्धित्वं वा । आये स्वदेहनियन्तारि जीवे व्यभिचारः द्वितीयस्त्वसिद्धः ईश्वरस्य स्वावि-

ष दोषः, यान्नियच्छति तत्कार्यकरणैरेव त-
^{नियन्तव्यम्।}स्य कार्यकरणवत्त्वोपपत्तेः । तस्याप्यन्यो निय-
 न्तेत्यनवस्थादोषश्च न सम्भवति भेदाभावात् ।
 भेदे हि सत्यनवस्थादोषोपपत्तिः । तस्मात् पर-
 मात्मैवान्तर्यामी ॥ १८ ॥

न च स्मार्तमैतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

स्यादेतदेष्टृष्टत्वादयो धर्माः साङ्ख्यस्मृति-
 कल्पितस्य प्रधानस्याप्युपपद्यन्ते रूपादिही-
^{प्रधानम्}^{नियन्तव्यम्।}नतया तस्य तैरभ्युपगमात् । “अप्रतर्क्यमैविज्ञे-
 यं प्रसुप्तमिव सर्वतः ” इति हि स्मरन्ति । त-
 स्यापि नियन्तृत्वं सर्वविकारकारणत्वादुपपद्य-
 ते । तस्मात् प्रधानमन्तर्यामिशब्दं स्यात्, ईक्ष-

योपार्जितसर्वसम्बन्धित्वादित्याह ॥ यान्नियच्छतीति ॥ स शरीरो
 नियन्तेति लोकदृष्टिमनुसृत्यैतदुक्तम् । वस्तुतस्तु चेतनसान्निध्याज्जड-
 स्य व्यापारो नियमनं तच्छक्तिमत्त्वं नियन्तृत्वम् । तच्चाचिन्त्यमायाशक्ते-
 श्चिदात्मनः शरीरं विनैवोपपन्नम् । कार्यकरणसङ्घातात्मको देहो ग्राह्यः ते-
 न लिङ्गदेहस्य या वृत्तिः ननु देहनियन्तुर्जीवस्यान्यो नियन्ता चेत् तस्या-
 प्यन्यः, अत आह ॥ इत्यनवस्थेति ॥ निरंकुशं सर्वनियन्तृत्वं ईश्वरस्य
 श्रुतम् । तस्या नियन्त्रन्तरानुमाने श्रुतिबाध इति नानवस्थेत्यर्थः । यद्वा
 ईश्वराद्देदकल्पनया जीवस्य नियन्तृत्वोक्तेः सत्यभेदाभावान्नानवस्थेत्य-
 र्थः ॥ १८ ॥ प्रधानं महदादिक्रमेण कथं प्रवर्तत इति तर्कस्याविषय इत्या-
 ह ॥ अप्रतर्क्यमिति ॥ रूपादिहीनत्वादविज्ञेयं सर्वतो दिक्षु प्रसप्तमिव

तेर्नाशब्दमित्यत्र निराकृतमपि सत् प्रधानमि-
 हादृष्टत्वादिव्यपदेशसम्भवेन पुनराशङ्क्यते ।
 अत उत्तरमुच्यते । न च स्मार्तं प्रधानमन्तर्या-
 मिशब्दं भवितुमर्हति । कस्मात् । अतद्वर्माभि-
 लापात् । यद्यप्यदृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्य
 सम्भवति तथापि न द्रष्टृत्वादिव्यपदेशः सम्भ-
 वति प्रधानस्याचेतनत्वेन तैरभ्युपगमात् ।
 “अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतः श्रोता अमतो मन्ता अ-
 विज्ञातो विज्ञाता” इति हि वाक्यशेष इह भव-
 ति । आत्मत्वमपि न प्रधानस्योपपद्यते ॥ १९ ॥

यदि प्रधानमात्मत्वद्रष्टृत्वाद्यसम्भवान्नान्तः-
 र्याम्यभ्युपगम्यते शारीरस्तर्ह्यन्तर्यामी भवतु ।
 शारीरो हि चेतनत्वाद् द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञा-
 ता च भवत्यात्मा च प्रत्यक्षात्, अमृतश्च धर्मा-
 धर्मफलोपभोगोपपत्तेः । अदृष्टत्वादयश्च धर्माः
 शारीरे सुप्रसिद्धाः दर्शनादिक्रियायाः कर्तरि प्रवृ-

त्तिष्ठति जडत्वादित्यर्थः । अतत्, अप्रधानं चेतनं तस्य धर्माणामभि-
 धानादिति हेत्वर्थः ॥ १९ ॥ उत्तरसूत्रनिरस्याशङ्कामाह ॥ यदि प्र-
 धानमित्यादिना ॥ अमृतश्चेति ॥ विनाशिनो देहान्तरभोगानुपपत्ते-
 रित्यर्थः । यथा देवदत्तकर्तृकगमनक्रियायाः ग्रामः कर्म न देवदत्तस्तथा-
 त्मकर्तृकदर्शनादिक्रियाया अनात्मा विषयः न त्वात्मा क्रियायाः क-
 र्तृविषयत्वायोगादित्याह ॥ कर्तरीति ॥ क्रियायां गुणः कर्ता प्रधानं

त्तिविरोधात् । “न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येत् ” इत्यादि-
श्रुतिभ्यश्च । तस्य च कार्यकरणसङ्घातमन्तर्या-
मयितुं शीलं भोक्तृत्वात् । तस्माच्छारीरोऽन्तर्या-
मीति अत उत्तरं पठति ।

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीय-
ते ॥ २० ॥

नेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते शारीरश्च नान्तर्या-
मी ईष्यते कस्मात्^{नान्तर्यामी} यद्यपि द्रष्टृत्वादयो धर्मा-
स्तस्य सम्भवन्ति तथापि घटाकाशवदुपाधिप-
रिच्छिन्नत्वान्न^{नान्तर्यामी} स कात्स्न्येन पृथिव्यादिष्वन्तर-
वस्थातुं नियन्तुं च शक्नोति । अपि च । उभयेऽपि
हि शाखिनः काण्वा माध्यन्दिनाश्चा^{उभयोरपि विनाशः}न्तर्यामिणा
भेदेनैनं शारीरं पृथिव्यादिवदधिष्ठानत्वेन नि-
यम्यत्वेन चाधीयते । “यो विज्ञाने तिष्ठन्” इति
काण्वाः । “य आत्मनि^{आत्मा} तिष्ठन्” इति माध्यन्दि-
नाः । य आत्मनि तिष्ठन्नित्यस्मिंस्तावत् पाठे भ-
वत्यात्मशब्दः शारीरस्य वाचकः । यो विज्ञाने

कर्म तत्रैकस्यां क्रियायामेकस्य गुणत्वप्रधानत्वयोर्विरोधान्न कर्तुः
कर्मत्वमित्यर्थः । दृष्टेर्द्रष्टारमात्मानं तथा दृश्यया दृष्ट्या न विषयी-
कुर्या इत्यादिश्रुतेश्चादृष्टत्वादिधर्माः शारीरस्येत्याह ॥ नेति ॥ अपि-
शब्दसूचितहेतुमुक्त्वा कण्ठोक्तं हेतुमाह ॥ अपि चोभयेऽपीति ॥

तिष्ठन्नित्यस्मिन्नपि पाठे विज्ञानशब्देन शारीर उच्यते, विज्ञानमयो हि शारीर इति । तस्माच्छारीरादन्य ईश्वरोऽन्तर्यामीति सिद्धम् । कथं पुनरेकस्मिन्देहे द्वौ द्रष्टारौ उपपद्येते । यश्चायमीश्वरोऽन्तर्यामी यश्चायमितरः शारीरः । का पुनरिहानुपपत्तिः ।-“नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” इत्यादिश्रुतिवचनं विरुध्येत । अत्र हि प्रकृतादन्तर्यामिणोऽन्यं द्रष्टारं श्रोतारं मन्तारं विज्ञातारं चात्मानं प्रतिषेधति ।-नियन्त्रन्तरप्रतिषेधार्थमेतद्वचनमिति चेत्, न, नियन्त्रन्तराप्रसङ्गात्, अविशेषश्रवणाच्च । अत्रोच्यते । अविद्याप्रत्युपस्थापितकार्यकरणोपाधिनिमित्तोऽयं शारीरान्तर्यामिणोर्भेदव्यपदेशो न पारमार्थिकः । एको हि प्र-

भेदेनेति सूत्रात् तात्त्विकभेदे भ्रान्तिं निरसितुं शङ्कते ॥ कथमिति ॥ नन्वत्रैको भोक्ता जीवः ईश्वरस्त्वभोक्तेति न विरोध इति शङ्कते ॥ का पुनरिति ॥ तयोर्भेदः श्रुतिविरुद्ध इति पूर्ववाद्याह ॥ नान्य इति ॥ स एव श्रुत्यर्थमाह ॥ अत्रेति ॥ श्रुतेरर्थान्तरमाशङ्क्य निषेधति ॥ नियन्त्रन्तरेत्यादिना ॥ न केवलमप्रसक्तप्रतिषेधः, किन्त्वविशेषेण द्रष्टृन्तरनिषेधश्रुतेरन्तर्याम्यन्तरनिषेधार्थत्वे बाधश्चेत्याह ॥ अविशेषेति ॥ तस्मात् सूत्रे य आत्मनि तिष्ठन्निति श्रुतौ च द्रष्टृभेदोक्तिरयुक्ता नान्य इति वाक्यशेषे भेदनिरासादिति प्राप्तभेद उपाधिकल्पितः श्रुतिसूत्राभ्यामनूयत इति समाधत्ते ॥ अत्रोच्यत इति ॥ भेदः सत्यः किं न स्यादत आह ॥ एको हीति ॥ गौरवेण द्वयोरहंभी-

त्यगात्मा भवति न द्वौ प्रत्यगात्मानौ सम्भवतः।

एकस्यैव तु भेदव्यवहार उपाधिकृतः, यथा घटा-

काशो महाकाश इति। ततश्च ज्ञातृज्ञेयादिभेदश्रु-

तयः प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि संसारानुभवो

विधिप्रतिषेधशास्त्रं चेति सर्वमेतदुपपद्यते। तथा

च श्रुतिः “यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं प-

श्यति” इत्यविद्याविषये सर्वव्यवहारं दर्शयति।

“यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येत्”

इति विद्याविषये सर्वव्यवहारं वारयति ॥ २० ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

“अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते” “यत्तद-

द्रेश्यं मे ग्राह्यं मे गोत्रं मे वर्णं मे चक्षुःश्रोत्रं तदपाणि-

गोचरत्वासम्भवादेक एव तद्गोचरः तदगोचरस्य घटवदनात्मत्वान्ना-

त्मभेदः सत्य इत्यर्थः ॥ ततश्चेति ॥ कल्पितभेदाङ्गीकाराद्भेदापेक्षं

सर्वं युज्यत इत्यर्थः तस्मादन्तर्यामि ब्राह्मणं ज्ञेये ब्रह्मणि समन्वित-

मिति सिद्धम् ॥ २० ॥ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ मुण्डकवाक्य-

मुदाहरति ॥ अथेति ॥ कर्मविद्यारूपापरविद्योक्त्यनन्तरं यया निर्गुणं

ज्ञायते परा सोच्यते तामेव विषयोक्त्या निर्दिशति ॥ यत्तदिति ॥

अद्रेश्यं अदृश्यं ज्ञानेन्द्रियैः अग्राह्यं कर्मेन्द्रियैश्च। गोत्रं वंशः वर्णो

ब्राह्मणत्वादिजातिः चक्षुःश्रोत्रशून्यं अचक्षुःश्रोत्रं पाणिपाद-

शून्यमपाणिपादं ज्ञानकर्मेन्द्रियविकलमित्यर्थः। विभुं प्रभुं सुसूक्ष्मं

दुर्ज्ञेयत्वान्नित्याव्ययपदाभ्यां नाशापक्षययोर्निरासः। भूतानां योनिं

पादं' नित्यं' विभुं' सर्वगतं' सुसूक्ष्मं' तदव्ययं' य-
 द्रूतयोनिं' परिपश्यन्ति धीराः" इति श्रूयते । तत्र
 संशयः । किमयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः
 प्रधानं स्यात्, उत शारीरः, आहोस्वित् परमे-
 श्वर इति । तत्र प्रधानमचेतनं भूतयोनिरिति यु-
 क्तं, अचेतनानामेव तत्र दृष्टान्तत्वेनोपादानात्-
 "यथोर्णनाभिः सृज्यते गृह्णते च, यथा पृथि-
 व्यामोषधयः सम्भवन्ति, यथा सतैः पुरुषात् के-
 शलोमानि' तथाऽक्षरात् सम्भवतीह विश्वम्" इ-
 ति । ननू र्णनाभिः पुरुषश्चेतनो विह दृष्टान्तत्वेनो-
 पात्तौ, नेति ब्रूमः, न हि केवलस्य चेतनस्य तत्र
 सूत्रयोनित्वं' केशलोमयोनित्वं चास्ति । चेतना-
 धिष्ठितं' त्वचेतनमूर्णनाभिः शरीरं सूत्रस्य योनिः'
 पुरुषशरीरं च केशलोमामिति प्रसिद्धम् । अपि
 च । पूर्वत्रादृष्टत्वाद्यभिलापसम्भवेऽपि द्रष्टृत्वा-
 द्यभिलापासम्भवान्न प्रधानमभ्युपगतम् ।

प्रकृतिं यत् पश्यन्ति धीराः पण्डितास्तदक्षरं तद्विद्या परेत्यन्वयः । अदृ-
 श्यत्वादिगुणानां ब्रह्मप्रधानसाधारणत्वात् संशयः । पूर्ववद् द्रष्टृत्वादी-
 नां चेतनधर्माणामत्राश्रुतेः अस्तु प्रधानमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्ष-
 यति ॥ तत्रेति ॥ पूर्वपक्षे प्रधानाद्युपास्तिः सिद्धान्ते निर्गुणधीरि-
 ति फलम् । ऊर्णनाभिर्लूताकीटः तन्तून् स्वदेहात् सृजति उपसं-
 हरति चेत्यर्थः । सतो जीवतः । ननु पूर्वं निरस्तं प्रधानं कथमुत्थाप्यते

इहं त्वदृश्यत्वादयो धर्माः प्रधाने सम्भवन्ति, न चात्र विरुध्यमानो धर्मः कश्चिदभिलप्यते । ननु “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” इत्ययं वाक्यशेषोऽचेतने प्रधाने न सम्भवति । कथं प्रधानं भूतयोनिः प्रतिज्ञायत इति । अत्रोच्यते । “यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तददृश्यम्” इत्यक्षरशब्देनादृश्यत्वादिगुणकं भूतयोनिं श्रावयित्वा पुनः श्रावयिष्यति “अक्षरात् परतः परः” इति । तत्र यः परोऽक्षरात् श्रुतः स सर्वज्ञः सर्वविच्च सम्भविष्यति प्रधानमेव त्वक्षरशब्दनिर्दिष्टं भूतयोनिः । यदा तु योनिशब्दो निमित्तवाची तदा शारीरोऽपि भूतयोनिः स्यात्, धर्माधर्माभ्यां भूतजातस्योपसर्जनादिति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते, योऽयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः स परमेश्वर एव स्यान्नान्य इति । कथमेतद्वगम्यते । धर्मोक्तेः । परमेश्वरस्य हि धर्म इहोच्यमानो दृश्यते

तत्राह ॥ अपि चेति ॥ अत्र प्रधाने विरुध्यमानोऽसम्भावितो वाक्यशेषः श्रुत इति शङ्कते ॥ ननु य इति ॥ पञ्चम्यन्ताक्षरश्रुत्या भूतप्रकृतेः प्रत्यभिज्ञानात् प्रथमान्तपरशब्दोक्तस्य जगन्निमित्तेश्वरस्य सर्वज्ञत्वादिकमित्याह ॥ अत्रोच्यत इति ॥ सन्दिग्धे तु वाक्यशेषादिति न्यायेन सिद्धान्तयति ॥ एवं प्राप्त इति ॥ चेतनाचेतनत्वेन सन्दिग्धे भूतयोनौ यः सर्वज्ञ इति वाक्यशेषादीश्वरत्वनिर्णय इत्य-

“यः सर्वज्ञः सर्ववित्” इति । न हि प्रधानस्या-
 चेतनस्य शारीरस्य वोपाधिपरिच्छिन्नदृष्टेः स-
 र्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं वा सम्भवति । नन्वक्षरशब्द-
 निर्दिष्टाद्भूतयोनेः परस्यैवेतत् सर्वज्ञत्वं सर्व-
 वित्त्वं च न भूतयोनिविषयमित्युक्तम् । अत्रोच्य-
 ते । नैवं सम्भवति यत्कारणम् “अक्षरात् स-
 म्भवतीह विश्वम्” इति प्रकृतं भूतयोनिमिह
 जायमानप्रकृतित्वेन निर्दिश्यानन्तरमपि जाय-
 मानप्रकृतित्वेनैव सर्वज्ञं निर्दिशति ।

“यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।

तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते” ॥ इति ॥

तस्मान्निर्देशसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानत्वा-
 त् प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेः सर्वज्ञत्वं सर्व-
 वित्त्वं च धर्म उच्यते इति गम्यते । “अक्षरात् पर-

युक्तम्, वाक्यशेषे भूतयोनेः प्रत्यभिज्ञापकाभावादिति शङ्कते ॥ नन्वि-
 ति ॥ “जनिकर्तुः प्रकृतिः” [१।४।३०] इति सूत्रेण प्रकृतेरपादानसज्ज्ञा-
 यां पञ्चमीस्मरणा दक्षरात् सम्भवतीति प्रकृतित्वेनोक्ताक्षरस्य भूतयोने-
 र्वाक्यशेषे तस्मादिति प्रकृतित्वलिङ्गेन प्रत्यभिज्ञानमस्तीति समाधत्ते
 ॥ अत्रोच्यते इति ॥ एतत् कार्यं ब्रह्म सूक्ष्मात्मकं नामरूपं स्थूलं
 ततोऽन्नं ब्रीह्यादीत्यर्थः । यदुक्तं पञ्चम्यन्ताक्षरश्रुत्या भूतयोनेः प्रत्य-
 भिज्ञानादचेतनत्वमिति तत्राह ॥ अक्षरात् परत इति ॥ नायमक्षर-
 शब्दो भूतयोनिं परामृशति परविद्याधिगम्यत्वेनोक्तस्याक्षरस्य भूत-

तः परः” इत्यत्रापि न प्रकृतात् भूतयोनेरक्षरात्^{भूतयो}
 परः कश्चिदभिधीयते । कथमेतदवगम्यते । “ये-^{आत्मा}
 नाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्र-
 ह्मविद्याम्” इति प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयो-
 नेरदृश्यत्वादिगुणकस्य वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञा-
 तत्वात् । कथं तर्ह्यक्षरात् परतः पर इति व्यप-
 दिश्यत इत्युत्तरसूत्रे तद्वक्ष्यामः । अपि चात्र
 द्वे विद्ये वेदितव्ये उक्ते “परा चैवापरा च” इ-
 ति । तत्रापिरामृग्वेदादिलक्षणां विद्यामुक्त्वा ब्र-
 वीति “अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते” इ-
 त्यादि । तत्र परस्या विद्याया विषयत्वेनाक्षरं श्रु-
 तम् । यदि पुनः परमेश्वरादन्यददृश्यत्वादिगुण-
 कमक्षरं परिकल्प्येत नेयं परा विद्या स्यात् । प-
 रापरविभागो ह्ययं विद्ययोरभ्युदयनिःश्रेयस-

योनिरक्षरं पुरुषं वेदेत्यक्षरश्रुत्या वेद्यत्वलिङ्गवत्या पूर्वमेव ब्रह्मत्वेन
 परामर्शादित्याह ॥ येनेति ॥ येन ज्ञानेनाक्षरं भूतयोनिं सर्वज्ञं पुरुषं
 वेद तां ब्रह्मविद्यां योग्याय शिष्याय प्रव्रूयादित्युपक्रम्य “अप्राणो ह्यम-
 नाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः” इति उच्यमानः परो भूतयोनिरिति गम्यत
 इत्यर्थः । तर्हि पञ्चम्यन्ताक्षरशब्दार्थः क इत्याशङ्क्याज्ञानमिति व-
 क्ष्यत इत्याह ॥ कथमिति ॥ परविद्येति समाख्ययाऽपि तद्विषयस्य
 ब्रह्मत्वमित्याह ॥ अपि चेति ॥ ननु प्रधानविद्याऽपि कारणविषय-
 त्वात् परेत्यत आह ॥ परापरविभागो हीति ॥ अनित्यफलत्वेना-

फलतया परिकल्प्यते । न च प्रधानविद्यां निः-
 श्रेयसफलां केनचिदभ्युपगम्यते । तिस्रश्च
 विद्याः प्रतिज्ञायेरन्^{द्विधा भवति ।} तत्पक्षे^{पक्षे} अक्षराद्भूतयोनेः
 परस्य परमात्मनः प्रतिपाद्यमानत्वात् । द्वे एव
 तु विद्ये वेदितव्ये इह निर्दिष्टे “कस्मिन्नु^{भू} भगवो
 विज्ञाते^{विज्ञाते} सर्वमिदं विज्ञातं भवति” इति चैकवि-
 ज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणं सर्वात्मके ब्रह्मणि वि-
 वक्ष्यमाणेऽवकल्प्यते, न^{चैतनमात्रैकायतने} चेतनमात्रैकायतने प्र-
 धाने^{भोग्यव्यतिरिक्ते} वा भोक्तेरि^{भोक्तेरि} । अपि च “स
 ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यां^{सर्वविद्यां} प्रतिष्ठां^{प्रतिष्ठां} मथर्वायं^{मथर्वायं} ज्येष्ठाय पु-
 त्राय प्राह” इति । ब्रह्मविद्यां प्राधान्येनोपक्रम्य
 परापरविभागन पराविद्यामक्षराधर्मा^{धर्मा} मेनो^{मेनो} दर्शयंस्तस्या ब्रह्मविद्यात्वं दर्शयति । सा च ब्रह्मवि-
 परविद्यां निन्दित्वा मुक्त्यर्थिने ब्रह्मविद्यां प्रोवाचेति वाक्यशेषीकृतेरि-
 त्यर्थः । अस्तु प्रधानविद्याऽपि मुक्तिफलत्वेन परेत्यत आह ॥ न
 चेति ॥ ननु यः सर्वज्ञ इत्यग्रे परविद्याविषय उच्यते, अद्वैतवा-
 क्येन तु प्रधानविद्योच्यत इत्यत आह ॥ तिस्रश्चेति ॥ इतश्च भू-
 तयोनेर्ब्रह्मत्वमित्याह ॥ कस्मिन्निति ॥ अचेतनमात्रस्यैकायतनपु-
 पादानं तज्ज्ञानात् कार्यज्ञानेऽपि तदकार्याणामात्मनां ज्ञानं न भव-
 ति । एवं जीवे ज्ञाते तदकार्यस्य भोग्यस्य ज्ञानं न भवतीत्यर्थः । ब्र-
 ह्मविद्याशब्दाच्च भूतयोनिर्ब्रह्मेत्याह ॥ अपि चेति ॥ स ब्रह्मविद्यां स-
 र्वविद्यानां प्रतिष्ठां समाप्तिभूमिं ब्रह्मविद्यामुवाच । ब्रह्मणि सर्वविद्यानां
 विद्याफलानां चान्तर्भावाद्ब्रह्मविद्या सर्वविद्याप्रतिष्ठा । नन्वपरवि-

द्यासमारूपा' तदधिगम्यस्याक्षरस्यां ब्रह्मत्वे बा-
धितो' स्यात्। अपरा ऋग्वेदा दिलक्षणा कर्मविद्या-
ब्रह्मविद्योपक्रम उपन्यस्यते ब्रह्मविद्याप्रशंसायै-
“^{१३३१}सुखां त्येतं अदृढां यज्ञरूपां अष्टादशोक्तमव-
रं येषु कर्म । एतत् श्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरां
मृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति” इत्येवमादिनिन्दावच-
नात् । निन्दित्वा चापरां विद्यां ततो विरक्तस्य^{१३३२}
परविद्याधिकारं दर्शयति “परीक्ष्य लोकान् क-
र्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्य^{१३३३}कृतः कृ-
तेन^{१३३४} तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पा-
णिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्” इति । यत्तूक्तमचेतना-
नां पृथिव्यादीनां दृष्टान्तत्वेनोपादानाद्दार्ष्टा-

द्या परप्रकरणे किमर्थमुक्तेत्यत आह ॥ अपरेति ॥ पुनरेते गच्छन्ती-
ति पुनः विनाशितः । अदृढा नित्यफलसम्पादनाशक्ताः षोडशोत्विजः
पत्नी यजमानश्चेत्यष्टादश । यज्ञेन नामनिमित्तेन निरूप्यन्त इति य-
ज्ञरूपाः । तथा हि ऋतुषु याजयन्ति यज्ञं कारयन्तीत्यृत्विजः, यज-
त इति यजमानः, पत्युर्नो यज्ञसंयोगे (४।१।३३) इति सूत्रेण पतिश-
ब्दस्य नकारान्तादेशो यज्ञसम्बन्धे विहित इति पत्नी, एवमृत्वि-
गादिनामप्रवृत्तिनिमित्तं यज्ञ इति यज्ञरूपा येष्ववरमनित्यफलकं
कर्म श्रुत्युक्तं, एतदेव कर्म श्रेयो नान्यदात्मज्ञानमिति ये मूढास्तु-
प्यन्ति ते पुनः पुनर्जन्ममरणमाप्नुवन्तीत्यर्थः । तद्विज्ञानार्थं गुरुमभि-
गच्छेदेवेति नियमः । ब्रह्मनिष्ठस्याप्यनधीतवेदस्य गुरुत्वं वारयति
॥ श्रोत्रियमिति ॥ कार्यमुपादानाभिन्नमित्यंशे दृष्टान्तः । स-

न्तिकेनाप्यचैतनेन भूतयोनिना भवितव्यमिति, तदयुक्तम् । न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरैत्यन्तसाम्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्ति । अपि च स्थूलाः पृथिव्यादयो दृष्टान्तत्वेनोपात्ता इति न स्थूल एव दार्ष्टान्तिको भूतयोनिरभ्युपगम्यते, तस्माददृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः परमेश्वर एव ॥ २१ ॥

विशेषणभेदव्यपेदशाभ्यां च नेतरौ २२

इतश्च परमेश्वर एव भूतयोनिः, नेतरौ शारीरः प्रधानं वा । कस्मात् । विशेषणभेदव्यपेदशाभ्याम् । विशिनष्टि हि प्रकृतं भूतयोनिं शारीराद्विलक्षणत्वेन “दिव्यो^१ ल्यमूर्तः^२ पुरुषः^३ स बाह्याभ्यन्तरो^४ त्यजोऽप्राणो^५ त्यमनाः^६ शुभ्रः^७” इत्यादि । न ह्येतद्विव्यत्वादिविशेषणमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपपरिच्छेदाभिमानिनः तद्व-

र्वसाम्ये तवाप्यनिष्ठापत्तेरित्याह ॥ अपि च स्थूला इति ॥ २१ ॥ विशेषणान्न जीवो भेदोक्तेर्न प्रधानमिति हेतुद्वयं विभज्य व्याचष्टे ॥ विशिनष्टि हीत्यादिना ॥ दिव्यो^१ योतनात्मकः स्वयंज्योतिरमूर्तः पूर्णः पुरुषः पुरिशयः प्रत्यगात्मा^२ बाह्यं स्थूलमाभ्यन्तरं सकारणं सूक्ष्मं ताभ्यां सहाधिष्ठानत्वेन तिष्ठति स बाह्याभ्यन्तरः, हि तथा श्रुतिषु प्रसिद्ध इत्यर्थः । अविद्याकृतं नामरूपात्मकं शरीरं तेषां परिच्छेदोऽल्पत्वम् । तस्य शरीरस्य धर्मान् जाड्यमूर्तत्वादीनित्यर्थः । नन्व-

‘मीश्व स्वात्मनि कल्पयतः शारीरस्योपपद्यते ।
 तस्मात् साक्षादौपनिषदः पुरुष इहोच्यते । तथा
 प्रधानादपि प्रकृतं भूतयोनिं भेदेन व्यपदिशति
 “अक्षरात् परतः परः” इति । अक्षरमव्याकृतं ना-
 मरूपबीजशक्तिरूपं भूतसूक्ष्ममीश्वराश्रयं तस्यै-

क्षरशब्देन प्रधानोक्तावशब्दत्वं प्रधानस्य प्रतिज्ञातं बाध्येत । तत्राह
 ॥ अक्षरमव्याकृतमिति ॥ अश्रोते व्याप्नोति स्वविकारजातमि-
 त्यक्षरम् अव्याकृतमव्यक्तं अनादीति यावत् । नामरूपयोर्बीजं ईश्वरः
 तस्य शक्तिरूपं परतन्त्रत्वादुपादानमपि शक्तिरित्युक्तम् । भूतानां सू-
 क्ष्माः संस्कारा यत्र तद्भूतसूक्ष्मम् । ईश्वरश्चिन्मात्र आश्रयो यस्य त-
 तथा । तस्यैव चिन्मात्रस्य जीवेश्वरभेदोपाधिभूतं यत्तु ईश्वर आश्रयो
 विषयो यस्येति नानाजीववादिनां व्याख्यानं तद्भाष्यबहिर्भूतम् । एत-
 स्मिन् खल्वक्षरे आकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्योतप्रोतभावेनाव्याकृतस्य
 चिदाश्रयत्वश्रुतेः, आश्रयपदलक्षणाया निर्मूलत्वात् । न हि मूलप्र-
 कृतेर्भेदे किञ्चिन्मानमस्ति । न च “इन्द्रो मायाभिः” इति श्रुतिर्मान-
 म् “अजामेकाम्” इत्याद्यनेकश्रुतिबलेन लाघवतर्कसहायेन तस्याः
 श्रुतेर्बुद्धिभेदेन मायाभेदानुवादित्वात् । तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः “स्वतस्त्व-
 विद्याभेदोऽत्र मनागपि न विद्यते” इति । साङ्ख्ययोगाचार्याः पुराणे-
 तिहासकर्तारश्च मूलप्रकृत्यैक्यं वदन्ति । नन्वविबैक्ये बन्धमुक्तिव्य-
 वस्था कथम् ? न च व्यवस्था नास्तीति वार्च्यं श्रवणे प्रवृत्त्यादिबाधापा-
 तादिति चेत्, उच्यते । ये ह्यविद्यानानात्वमिच्छन्ति तैरपि परिणामित्वे-
 न सांशत्वमविद्याया अङ्गीकार्यं, तथा चानर्थात्मकस्वीयसङ्घातात्म-
 ना परिणता विद्यांशोपहितजीवभेदाव्यवस्था सिध्यति । यस्य ज्ञानमन्तः-
 करणे जायते तस्यान्तःकरणपरिणाम्यज्ञानांशनांशो मुक्तिरिति । एवं च

वोपाधिभूतं सर्वस्माद्विकारात् परोऽविकारः ।
 तस्मात् परतः परं इति भेदेन व्यपदेशात् पर-
 मात्मानमिह विवक्षितं दर्शयति । नात्र प्रधानं
 नाम किञ्चित् स्वतन्त्रं तत्त्वमभ्युपगम्यं तस्मा-
 द्भेदव्यपदेश उच्यते । किं तर्हि । यदि प्रधानम-
 पिकल्प्यमानं श्रुत्यविरोधेनाव्याकृतादिशब्द-
 वाच्यं भूतसूक्ष्मं परिकल्प्येत परिकल्प्यतां त-
 स्माद्भेदव्यपदेशात् परमेश्वरो भूतयोनिरित्येत-
 दिह प्रतिपाद्यते ॥ २२ ॥

कुतश्च परमेश्वरो भूतयोनिः ।

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

अपि च “अक्षरात् परतः परः” इत्यस्यान-
 त्तरं “एतस्माज्जायते प्राणः” इति प्राणप्रभृती-

श्रोतुः स्वरूपानन्दप्राप्तिः श्रवणादौ प्रवृत्तिर्विद्वदनुभवो जीवन्मुक्ति-
 शास्त्रं चेति सर्वमबाधितं भवति । न चैवं नानाजीवपक्षादेविशेष
 मूलप्रकृतिनानात्वाभावादित्यलम् परत्वे हेतुः ॥ अविकार इति ॥
 ननु सूत्रकृता श्रुतौ प्रधानाद्भेदव्यपदेश उक्तस्तत्र कथमज्ञानाद्भे-
 दोक्तिर्व्याख्यायते तत्राह ॥ नात्रेति ॥ कार्यात्मना प्रधीयत इति
 प्रधानमज्ञानमेव । ततोऽन्यस्याप्रामाणिकत्वादित्यर्थः । अतोऽज्ञाना-
 नमेव भूतयोनिरिति पूर्वपक्षं कृत्वा निरस्यते । तन्निरासेनार्थात् सा-
 द्बुद्ध्यकल्पितप्रधाननिरास इति मन्तव्यम् ॥ २२ ॥ वृत्तिरुन्मतेना-
 दौ सूत्रं व्याचष्टे ॥ अपि चेत्यादिना ॥ “प्राणो मनः सर्वेन्द्रि-

नां पृथिवीपर्यन्तानां तत्त्वानां स्मृतिर्गम्यता तस्यै-
 व भूतयोनेः सर्वविकारात्मकं रूपमुपन्यस्य-
 मानं पश्यामः । “अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ
 दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो ह-
 दयं विश्वमस्य पङ्क्त्यां पृथिवी त्वेष सर्वभूता-
 न्तरात्मा” इति । तच्च परमेश्वरस्यैवोचितं सर्व-
 विकारकारणत्वान्न शारीरस्य तन्मुहिम्नो नापि
 प्रधानस्यायं रूपोपन्यासः सम्भवति सर्वभू-
 तान्तरात्मत्वासम्भवात्, तस्मात् परमेश्वर ए-
 व भूतयोनिर्नेतराविति गम्यते । कथं पुनर्भूतयो-
 नेरयं रूपोपन्यास इति गम्यते । प्रकरणात् ।
 “एषः” इति च प्रकृतानुकर्षणाद्भूतयोनिं हि प्र-
 कृत्य “एतस्माज्जायते प्राणः” “एष सर्वभूतान्त-
 रात्मा” इत्यादिवचनं भूतयोनिविषयमेव भ-
 वति । यथोपाध्यायं प्रकृत्य “एतस्मादधीष्व
 एष वेदवेदाङ्गपारगः” इति वचनं उपाध्याय-
 विषयं भवति तद्वत् । कथं पुनरदृश्यत्वादिगुण-

याणि च खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी” इति श्रुतिः । “अग्निर्बुलोकः
 असौ वाव लोको गोलमाग्निः” इति श्रुतेः । विवृताः वेदाः वाङ्मन्य-
 न्वयः । पङ्क्त्यां पङ्क्तिर्वाचित्यर्थः । यस्येदं रूपं स एष सर्वप्राणिनामन्तरात्मे-
 त्यर्थः । तन्मुहिम्न इति अल्पशक्तेरित्यर्थः । सप्ता कश्चित् ब्रह्मवित्
 स्वस्य सर्वात्मत्वप्रकटनार्थमहमन्ममिति साम गायति न त्वन्त्वादि-

कस्य भूतयोनेर्विग्रहवद्रूपं सम्भवति । सर्वात्म-
 त्वविवक्षयेदमुच्यते न तु विग्रहवत्त्वविवक्षये-
 त्यदोषः । “अहमन्नमहमन्नादः” इत्यादिवत् ।
 अन्ये पुनर्मन्यन्ते नायं भूतयोने रूपोपन्यासः
 जायमानत्वेनोपन्यासात् “एतस्माज्जायते प्रा-
 णो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुज्योतिरापः
 पृथिवी विश्वस्य धारिणी” इति हि पूर्वत्र प्राणा-
 दिपृथिव्यन्तं तत्त्वजातं जायमानत्वेन निरदि-
 क्षत् । उत्तरत्रापि च “तस्मादग्निः समिधो यस्य
 सूर्यः” इत्येवमादि, “अतश्च सर्वा ओषधयो
 रसश्च” इत्येवमन्तं जायमानत्वेनैव निर्देक्ष्यति ।
 इहैव कथमकस्मादन्तराले भूतयोने रूपमुपन्य-
 स्येत । सर्वात्मत्वमपि सृष्टिं परिसमाप्योपदे-
 क्ष्यति “पुरुषं एवेदं विश्वं कर्म” इत्यादिना ।

कमात्मनो विवक्षति । अफलत्वात्, तथेहापीत्याह ॥ अहमन्नमि-
 ति ॥ वृत्तिरुच्चार्यां दूषयति ॥ अन्ये पुनरिति ॥ “एष सर्वभूतान्तरा-
 त्मा सूत्रात्मा एतस्माद्भूतयोनेर्जायते” इति श्रुत्यन्वयेन हिरण्यगर्भस्या-
 त्र जायमानत्वेनोपन्यासादित्यर्थः । निरदिक्षदवोचदित्यर्थः । अग्निर्बुलो-
 को यस्य समिद्रूपः सूर्यः सोऽपि बुलोकाग्निस्तस्मादजायतेत्यर्थः । “त-
 स्यादित्य एव समित्” इति श्रुत्यन्तरात् । अतो मध्येऽपि सृष्टिरेव
 वाच्या न रूपमिति भावः । यदुक्तमग्निर्मूर्धेत्यत्र भूतयोनेः सर्वात्मत्वं
 विवक्षितमिति तन्मेत्याह ॥ सर्वात्मत्वमपीति ॥ ननु हिरण्यगर्भस्य

श्रुतिस्मृत्योश्च त्रैलोक्यशरीरस्य प्रजापतेर्ज-
 न्मादिनिर्दिश्यमानं मुपलभामहे “हिरण्यगर्भः
 समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पदिरेक आसीत् ॥
 स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हवि-
 षा विधेम” इति समवर्ततेत्यजायत इत्यर्थः ।
 तथा “स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते,
 आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत” ॥
 इति च । विकारपुरुषस्यापि सर्वभूतान्तरात्मत्वं
 सम्भवति, प्राणात्मना सर्वभूतानामध्यात्ममेव-
 स्थानात् । अस्मिन् पक्षे “पुरुष एवेदं विश्वं कर्म”
 इत्यादिसर्वरूपोपन्यासः परमेश्वरप्रतिपत्तिहे-
 तुरिति व्याख्येयम् ॥ २३ ॥

जन्मान्यत्रानुक्तं कथमत्र वक्तव्यं तत्राह ॥ श्रुतीति ॥ अग्रे समवर्तत
 जातः सन् भूतग्रामस्यैकः पतिरीश्वरप्रसादादभवत् स सूत्रात्मा द्या-
 मिमां पृथिवीं च स्थूलं सर्वमधारयत् । कशब्दस्य प्रजापतिसंज्ञात्वे
 सर्वनामत्वाभावेन स्मा इत्ययोगादेकारलोपेनैकस्मै देवाय प्राणात्म-
 ने हविषा विधेम परिचरेमेति व्याख्येयम् । “कतम एको देव इति प्रा-
 णः” इति श्रुतेः । यद्वा यस्मादयं जातस्तस्मा एकस्मै देवायेत्यर्थः । “एको
 देवः सर्वभूतेषु गूढः” इति श्रुत्यन्तरात् । ननु तस्य भूतान्तरात्मत्वं
 कथम् ? तत्राह ॥ विकारेति ॥ पूर्वकल्पे प्रकृष्टोपासनकर्मसमुच्च-
 यानुष्ठानादस्मिन् कल्पे सर्वप्राणिव्यष्टिलिङ्गानां व्यापकं सर्वप्राण्य-
 न्तर्गतं ज्ञानकर्मेन्द्रियप्राणात्मकसमाष्टिलिङ्गशरीरं जायते तद्रूपस्य सू-
 त्रात्मनः सर्वभूतान्तरात्मत्वं युक्तमित्यर्थः । स्वपक्षे सूत्रार्थमाह ॥ अ-

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् २४ ॥

“को न आत्मा किं ब्रह्मेति आत्मानमेवैवं वैश्वानरं सम्प्रत्यर्ध्येषितमेव नो ब्रूहीति” इति चोपक्रम्य द्युसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथ्वीनां सुतेजस्त्वादिगुणयोगमेकैकोपासननिन्दया च प्रत्ये-

स्मिन् पक्ष इति ॥ कर्म सफलं सर्वं श्रौतस्मार्तादिकं तपश्च पुरुष एवेति सर्वान्तरत्वरूपोपन्यासाच्च भूतयोनौ ज्ञेये वाक्यं समन्वितमित्यर्थः ॥ २३ ॥ वैश्वानरः ॥ छान्दोग्यमुदाहरति ॥ को न इति ॥ प्राचीनशालेसत्ययज्ञेन्द्रयुम्नजनकबुडिला मिलित्वा मीमांसाश्चक्रुः को न आत्मा किं ब्रह्मेति । आत्मैव ब्रह्मेति ज्ञापनार्थं पदद्वयम् । ते पञ्चापि निश्चयार्थमुद्दालकमाजन्मुः । सोऽपि सम्यक् न वेदेति त्रेनोद्दालकेन सह षडप्यश्वपतिं कैकेयं राजानमागत्योचुः आत्मानमिति अध्येषि स्मरसि तमेव नो ब्रूहीति । राजा तु तेषां भ्रान्तिनिरासार्थं तान् प्रत्येकमपृच्छत्, ‘कं त्वमात्मानमुपास्से कं त्वमात्मानमुपास्से?’ इति । ते च प्राचीनशालादयः क्रमेण तं प्रत्येकमूचुः । दिवमेवाहं वैश्वानरं वेद्मि । आदित्यमेवाहं वेद्मि । वायुमेव । आकाशमेव । अप एव । पृथिवीमेवाहं वेद्मीति । ततो राजा द्युसूर्यादीनां षण्णां यथाक्रमेण सुतेजस्त्वविश्वरूपत्वपृथग्वर्त्मात्मत्वबहुलस्वरयित्वप्रतिष्ठात्वगुणान् विधाय भवन्तो यादे मामपृष्ट्वा द्युसूर्यादिषु भगवतो वैश्वानरस्याङ्गेष्वेव प्रत्येकं वैश्वानरत्वदृष्टयो भवेयुस्तदा क्रमेण मूर्धपातान्धत्वप्राणोत्क्रमणदेहविशीर्णत्वबस्तिभेदपादशोषा भवतां स्युरिति प्रत्येकोपासनं निन्दित्वा सुतेजस्त्वगुणको ब्रुलोकोऽस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धा विश्वरूपत्वगुणकः सूर्यो यस्य चक्षुरित्येवं द्युसूर्यादीनां मूर्धादि-

शान्तिः ॥ २४ ॥ वैश्वानरः सर्वभूतानां भवितव्यवर्तकः । अस्यैव आत्मा इति । आत्मा इति शब्दो
विश्वरूपत्वगुणकः । यथापि विश्वानरस्यैवैषां आत्मा । अतः विश्वानर इत्येव

षां मूर्धादिभावमुपदिश्यामन्नायते “यस्त्वेतमेवं
 प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपा-
 स्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्व-
 न्नमति तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य
 मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मा-
 त्मा सन्देहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव
 पादावुर एव वेद्विलोमानि बहिर्हृदयं गार्हपत्यो
 मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः” इ-
 त्यादि । अत्र संशयः । किं वैश्वानरशब्देन जाठ-

भावमुपादिश्य समस्तवैश्वानरध्यानविधिराम्नायते ॥ यस्त्वेतमिति ॥
 आभिमुख्येनापरोक्षतया विश्वं विमिमीते जानातीत्यभिविमानः । तं
 सर्वज्ञं स तदुपासकः सर्वत्र भोगं भुङ्क्ते इत्यर्थः । लोको भूराद-
 यो भूतानि शरीराण्यात्मानो जीवा इति भेदः सुष्ठु तेजः कान्तिर्यस्य
 युलोकस्य स सुतेजाः विश्वानि रूपाणि अस्य सूर्यस्य । “एष शुक्ल
 एष नीलः” इति श्रुतेः । पृथक् नानाविधं वर्त्मगमनं आत्मा स्वभा-
 वो यस्य वायोः स नानागतित्वगुणकोऽस्य प्राणः बहुलत्वं व्यापि-
 त्वं तद्गुण आकाशोऽस्य सन्देहो देहमध्यं रयित्वं धनत्वं तद्गुणा
 आपो यस्य बस्तिर्मूर्त्रस्थानं, प्रतिष्ठात्वगुणा पृथिवी तस्य पादौ, तस्य
 होमाधारत्वं सम्पादयति ॥ उर एवेत्यादिना ॥ पूर्वमुपक्रमस्थादृ-
 श्यत्वादिसाधारणधर्मस्य वाक्यशेषस्थसर्वज्ञत्वादिलिङ्गेन ब्रह्मनिष्ठ-
 त्वमुक्तं तद्दत्ताप्युपक्रमस्थसाधारणवैश्वानरशब्दस्य वाक्यशेषस्थहो-
 माधारत्वलिङ्गेन जाठरनिष्ठत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति ॥ किं ताव-
 दित्यादिना ॥ पूर्वोत्तरपक्षयोर्जाठरब्रह्मणोर्ध्यानं फलम् । यदप्यते तदन्नं

रोऽग्निरुपदिश्यत' उत भूताग्निरथ तदभिमानि-
नी देवता' अथ वा शारीर' आहोस्वित् परमेश्वर
इति । किं पुनरत्र संशयकारणं । वैश्वानर इति
जाठरं भूताग्निदेवतानां साधारणशब्दप्रयोगा-
दात्मेति च शारीरपरमेश्वरयोः । तत्र कस्योपा-
दानं न्याय्यं कस्य वा हानमिति भवति संशयः
। किं तावत् प्राप्तं जाठरोऽग्निरिति । कुतः । तत्र हि
विशेषण क्वचित्प्रयोगो दृश्यते "अयमग्निर्वैश्वान-
रो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदम-
द्यते" इत्यादौ । अग्निमात्रं वा स्यात्सामान्येनापि
प्रयोगदर्शनात् "विश्वस्मां अग्निं भुवनाय देवा
वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन्" इत्यादौ । अग्निशरी-
रा वा देवता स्यात् तस्यामपि प्रयोगदर्शनात्
"वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवना-
नामभिः श्रीः" इत्येवमाद्यायाः श्रुतेर्देवतायामै-
श्वर्याद्युपेतायां सम्भवात् । अथात्मशब्दसामा-

येन पच्यते सोऽयं पुरुषशरीरेऽन्तरस्तीत्यर्थः । पक्षान्तरमाह ॥ अग्नि-
मात्रं चेति ॥ विश्वस्मै भुवनाय वैश्वानरमग्निमह्नां केतुं चिद्गं सूर्यं
देवा अकृण्वन् कृतवन्तः । सूर्योदये दिनव्यवहारादित्यर्थः । स्याद्वै-
श्वानर इत्यनुषङ्गः । हि यस्मात् कं सुखप्रदो भुवनानां राजा वैश्वान-
नरो ऽभिमुखा श्रीरस्येत्यभिः श्रीरीश्वरः । तस्मात् तस्य वैश्वानरस्य सु-
मतौ वयं स्याम तस्यास्माद्विषया शुभमतिर्भवत्वित्यर्थः । पक्षत्रयेऽप्य-

नाधिकरण्यात्' उपक्रमे च “को न आत्मा किं तद् ब्रह्म” इतिकेवलमिदं शब्दप्रयोगादात्मशब्द-
 वशेन वैश्वानरशब्दः परिणेतव्य इत्युच्यते । तथापि
 शरीर आत्मा स्यात् तस्य भोक्तृत्वेन वैश्वा-
 नरसन्निकर्षात्, प्रादेशमात्रमिति च विशेषण-
 स्य तस्मिन् उपाधिपरिच्छिन्ने सम्भवात् । त-
 स्मान्नेश्वरो वैश्वानर इत्येवं प्राप्ते । तत इदमुच्य-
 ते वैश्वानरः परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः । सा-
 धारणशब्दविशेषात् । साधारणशब्दयोर्विशेषः
 साधारणशब्दविशेषः । यद्यप्येतावुभावप्या-
 त्मवैश्वानरशब्दौ साधारणशब्दौ, वैश्वानरश-
 ब्दस्तु त्रयाणां साधारणः, आत्मशब्दश्च द्वयोः
 तथापि विशेषो दृश्यते येन परमेश्वरपरत्वं तयो-
 रभ्युपगम्यते “तस्यैव वा एतस्यात्मनो वैश्वा-
 नरस्यैव मूर्धैव सुतेजाः” इत्यादि । अत्र हि परमे-

रुचिं वदन् कल्पान्तरमाह ॥ अथेत्यादिना ॥ “आत्मा वैश्वानरः” इति
 श्रुतेरित्यर्थः । केवलत्वं वैश्वानरशब्दशून्यत्वम् । अत्र जाठरो वैश्वानर इ-
 ति मुख्यः पूर्वपक्षः प्राणाग्निहोत्रहोमाधारत्वलिङ्गात् । तस्य, देहव्या-
 पित्वादात्मत्वम् । श्रुत्या बुभुक्षुर्त्वादिकल्पनया बृहच्चाब्रह्मत्वमिति
 ध्येयम् । सिद्धान्तयति ॥ तत इदमिति ॥ साधारणश्रुत्योरुपक्रम-
 स्थयोर्विशेषात् प्रथमश्रुतमुख्यत्रैलोक्यशरीरलिङ्गात् । सर्वात्मकेश्वर-
 परत्वं युक्तं न चरमश्रुतकल्पितहोमाधारत्वं लिङ्गेन जाठरपरत्वमि-
 त्यर्थः । ननु निर्विशेषस्य कुतो विशेष इत्यत आह ॥ अत्र हीति ॥

श्वरं एव द्युमूर्द्धत्वादिविशिष्टोऽवस्थान्तरगतः प्र-
 त्यगात्मत्वेनोपन्यस्तं आध्यानायेति गम्यते ।
 कारणत्वात् । कारणस्य हि सर्वाभिः कार्यगता-
 भिरवस्थाभिरवस्थावत्त्वाद् द्युलोकाद्यवयवत्व-
 मुपपद्यते । “स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु स-
 र्वेष्व्वात्मस्वन्नमत्ति” इति च सर्वलोकाद्याश्र-
 यं फलं श्रूयमाणं परमकारणपरिग्रहे सम्भव-
 ति । “एवं हास्यै सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते” इति
 च तद्विदः सर्वपापप्रदाहश्रवणं । “को न आत्मा
 किं तद् ब्रह्म” इति चात्मब्रह्मशब्दाभ्यामुपक्र-
 म इत्येवमन्तानि ब्रह्मलिङ्गानि परमेश्वरमेव ग-
 मयन्ति । तस्मात् परमेश्वर एव वैश्वानरः ॥ २४ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

इतश्च परमेश्वर एव वैश्वानरः, यस्मात् प-
 रमेश्वरस्यैवाग्निरास्यं द्यौर्मूर्धतीदृशं त्रैलोक्या-
 त्मकं रूपं स्मर्यते-“यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्द्धाखं
 नाभिश्चरणौ क्षितिः, सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रे तस्मै

अवस्थान्तरगतः त्रैलोक्यात्मना स्थित इत्यर्थः । जाठरस्यापि ध्या-
 नार्थं विशेषकल्पनेति । चेत्, न, असत्कल्पनापत्तेः । ईश्वरस्य तु उ-
 पादानत्वाद्विशेषः सन्नेव ध्यानार्थं उच्यतामित्याह ॥ कारणत्वादित्य-
 ति ॥ लिङ्गान्तराण्याह ॥ स सर्वेष्वित्यादिना ॥ यथाग्नौ विशिष्ट-
 मिषीकातूलं दह्यते एवं हास्य विदेष इत्यर्थः ॥ २४ ॥ नन्वसदारो-

लोकात्मने नमः” इति तत् स्मर्यमाणं रूपं मूल-
 भूतां श्रुतिमनुमापयदस्य वैश्वानरशब्दस्य प-
 रमेश्वरपरत्वेनानुमानं लिङ्गं गमकं स्यादित्य-
 र्थः । इतिशब्दो हेत्वर्थे यस्मादिदं गमकं लिङ्गं
 तस्मादपि वैश्वानरः परमात्मैवेत्यर्थः । यद्यपि
 स्तुतिरियं तस्मै लोकात्मने नम इति । स्तुतित्व-
 मपि नासति मूलभूते वेदवाक्ये सम्यगीदृशेन
 रूपेण सम्भवति ।

“द्यां मूर्द्धानं यस्य विप्रा वदन्ति
 खं वै नाभिं चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे ।
 दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च
 सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता” ॥

इत्येवंजातीयका च स्मृतिरिहोदाहर्तव्या ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न
 तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात् पुरुषमपि
 चैनमधीयते ॥ २६ ॥

अत्राह न परमेश्वरो वैश्वानरो भवितुमर्हति
 पेणापि स्तुतिसम्भवान्न मूलश्रुत्यपेक्षेत्याशङ्क्याह ॥ यद्यपि स्तुति-
 रिति ॥ तथापीति पदमर्थतः पठति ॥ स्तुतित्वमपीति । बुमूर्ध-
 त्वादिरूपेण स्तुतिर्नरमात्रेण कर्तुमशक्या विना श्रुतिमित्यर्थः । सता
 रूपेण स्तुतिसम्भवान्नासदारोप इति भावः ॥ २५ ॥ शब्दादीनां

कुतः । शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च । शब्दस्ता-
 वद्वैश्वानरशब्दो न परमेश्वरे सम्भवति, अर्था-
 न्तरे रूढत्वात् । तथाऽग्निशब्दः “स एषोऽग्निर्वै-
 श्वानरः” इति । आदिशब्दाद् हृदयगार्हपत्य इ-
 त्याद्यग्नित्रेताप्रकल्पनं । तद्यद्भूतं प्रथममाग-
 च्छेत् तद्धोमीयमित्यादिनां च प्राणाहुत्यधिक-
 रणतासङ्कीर्तनम् । एतेभ्यो हेतुभ्यो जाठरो वै-
 श्वानरः प्रत्येतव्यः । तथान्तःप्रतिष्ठानमपि श्रू-
 यते “पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद” इति तच्च जाठरे
 सम्भवति । यदप्युक्तं “मूर्धैव सुतेजाः” इत्यादे-
 विशेषात् कारणात् परमात्मा वैश्वानर इत्यत्र
 ब्रूमः । कुतो ल्येष निर्णयो यदुभयथापि विशेष-
 प्रतिष्ठाने सति परमेश्वरविषय एव विशेष आ-

गतिं वक्तुमुक्तं सिद्धान्तमाक्षिप्य समाधत्ते ॥ शब्दादिभ्य इति ॥ “स
 एषोऽग्निर्वैश्वानरः” इत्यग्निरहस्ये वैश्वानरविद्यायां श्रुतोऽग्निशब्द ईश्वरे
 न सम्भवतीत्यन्वयः । सूत्रस्थादिशब्दार्थमाह ॥ आदिशब्दादिति ॥
 भक्तमन्त्रं होमीयं होमसाधनं तेन प्राणाग्निहोत्रं कार्यमित्यर्थः । वा-
 जसनेयिनामग्निरहस्ये सप्रपञ्चां वैश्वानरविद्यामुक्त्वा “स यो हैत-
 मग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद स सर्वत्रान्नमत्ति”
 इत्युक्तं देहान्तरस्थत्वं जाठरे सम्भवति प्रसिद्धेरित्याह ॥ तथेति ॥
 अत्र सूत्रे आदिपदेनैवान्तःप्रतिष्ठानस्य ग्रहे सम्भवति पृथगुक्तिः
 साधारणलिङ्गत्वव्योतनार्था, शब्दादिबलादिदमपि जाठरं गमयती-
 त्यभ्युच्चयः । यद्यपि युमूर्द्धत्वादिविशेष ईश्वरपक्षपाती होमाधारत्वा-

श्रयणीयो'न जाठरविषय इति । अथवा'भू-
 ताग्निरेन्तर्बहिश्चावतिष्ठमानस्यैष निर्देशो भवि-
 ष्यति । तस्यापि हि भू^{लोकः}लोकादिसम्बन्धो मन्त्र-
 वर्णादिवगम्यते-“यो'भानुना'पृथिवीं' द्यामुतेमा-
 माततान' रोदसी' अन्तरिक्षम् ” इत्यादौ । अ-
 थ वा' तच्छरीराया देवताया ऐश्वर्ययोगाद्बु-
 ला^{लोकः}काद्यवयवत्वं सम्भवति । तस्मान्न परमेश्वरो
 वैश्वानर इति । अत्रोच्यते । न तथा दृष्ट्युपदेशा-
 दिति । न शब्दादिभ्यः कारणेभ्यः परमेश्वरस्य
 प्रत्याख्यानं युक्तम् । कुतः ? तथा जाठरापरित्या-
 गेन दृष्ट्युपदेशात् । परमेश्वरदृष्टिर्हि जाठरे वै-
 श्वानरं इहोपदिश्यते “मनो ब्रह्मेत्युपासीत” इ-
 त्यादिवत् । अथ वा जाठरवैश्वानरोपाधिः पर-
 मेश्वरं इह द्रष्टव्यत्वेनोपदिश्यते “मनोमयः प्रा-

दिर्जाठरपक्षपातीति प्रतिभानं समं तथापि पारमेश्वरो विशेषो जाठरे
 न सम्भवतीति बलवानित्यत आह ॥ अथ वेति ॥ एष बुमूर्द्धत्वादि-
 निर्देश इत्यर्थः । इमां पृथिवीं द्यामपि ते एव द्यावापृथिव्यौ' रोदसी
 तयोर्मध्यमन्तरिक्षं च यो भूताग्निभानुरूपेणाततान व्याप्तवान् स
 ध्यातव्य इत्यर्थः । जडमात्रस्य न ध्येयत्वमित्यत आह ॥ अथ वेति ॥
 सिद्धान्तयति ॥ न तथा दृष्ट्युपदेशादितीति ॥ परमेश्वरदृष्ट्युपास्य-
 जाठराग्निप्रतीकवाचकाभ्यामग्निवैश्वानरशब्दाभ्यां बुमूर्द्धत्वादिमानी-
 श्वरो लक्ष्य इत्युक्त्वा कल्पान्तरमाह ॥ अथ वा जाठर इति ॥ अ-

णशरीरो भारूपः” इत्यादिवत् । यदि चेह पर-
 मेश्वरो न विवक्ष्येत, केवल एव जाठरोऽग्निर्विव-
 क्ष्येत, ततो “मूर्धैव सुतिजाः” इत्यादौ विशेषस्या-
 सम्भव एव स्यात् । यथा तु देवताभूताग्निव्यपा-
 श्रयेणाप्ययं विशेष उपपादयितुं न शक्यते,
 तथोत्तरसूत्रे वक्ष्यामः । यदि च केवल एव जाठ-
 रो विवक्ष्येत पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं तस्य
 स्यात्, न तु पुरुषत्वं, पुरुषमपि चैनमधीयते
 वाजसनेयिनः-“स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत् पु-
 रुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पु-
 रुषेन्तःप्रतिष्ठितं वेद” इति । परमेश्वरस्य तु
 सर्वात्मत्वात् पुरुषत्वं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं चो-
 भयमुपपद्यते । ये तु पुरुषविधमपि चैनमधीय-
 ये इति सूत्रावयवं पठन्ति तेषामेषोऽर्थः । केवल-
 जाठरपरिग्रहे पुरुषेन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं स्या-
 त्, न तु पुरुषविधत्वम् । पुरुषविधमपि चैनम-

स्मिन् पक्षे प्राधान्येनेश्वरोपास्यता, पूर्वत्र गुणतयेति भेदः । उपाधि-
 वाचिभ्यां पदाभ्यामुपहितो लक्ष्य इत्यर्थः । लक्षणाबीजमसम्भवं व्या-
 चष्टे ॥ यदि चेति ॥ पुरुषमपीत्यादिसूत्रशेषं व्याचष्टे ॥ यदि च केवल
 इति ॥ ईश्वरप्रतीकत्वोपाधित्वशून्य इत्यर्थो विवक्ष्येत तदेति शेषः ।
 ययः पुरुषः पूर्णः, स एषोऽग्निवैश्वानरशब्दितजाठरोपाधिक इति श्रु-
 त्यर्थः । यो वेद स सर्वत्र भुङ्क्त इत्यर्थः । पुरुषत्वं पूर्णत्वमचेतनस्य

धीयते वाजसनेयिनः “पुरुषविधं” पुरुषेन्तःप्र-
तष्ठितं वेद” इति पुरुषविधत्वं च प्रकरणात् । य-
दधिदैवतं द्युमूर्धत्वादिपृथिवीप्रतिष्ठितत्वान्तं,
यच्चाध्यात्मं प्रसिद्धं मूर्धत्वादिचुंबुकप्रतिष्ठित
त्वान्तं, तत् परिगृह्यते ॥ २६ ॥

अत एव न देवताभूतं च ॥ २७ ॥

यत् पुनरुक्तं भूताग्रेरपि मन्त्रवर्णद्युलोकादि-
सम्बन्धदर्शनात् “मूर्धैव सुतेजा” इत्याद्यवयव-
कल्पनं तस्यैव भविष्यतीति तच्छरीराया देव-
ताया वा ऐश्वर्ययोगादिति तत् परिहर्तव्यमत्रो-
च्यते । अत एवोक्तैभ्यो हेतुभ्यो न देवता वैश्वान-
रः, तथा भूताग्निरपि न वैश्वानरः । न हि भूताग्निरौ-
ष्ण्यप्रकाशमात्रात्मकस्य द्युमूर्धत्वादिकल्पनो-

जाठरस्य नेत्युक्त्वा पाठान्तरे पुरुषविधत्वं देहाकारत्वं तस्य नेत्याह ॥
ये त्विति ॥ ननु जाठरस्यापि देहव्यापित्वात् तद्विधत्वं स्यादित्यत
आह ॥ पुरुषविधत्वं च प्रकरणादिति ॥ न देहव्यापित्वं पुरुषवि-
धत्वं किन्तु विराड्देहाकारत्वमधिदैवं पुरुषविधत्वमध्यात्मं चोपासक-
मूर्द्धादिचुंबुकान्तेष्वङ्गेषु सम्पन्नत्वमीश्वरस्य पुरुषविधत्वमित्यर्थः
॥ २६ ॥ ईश्वरस्याङ्गेषु सम्पत्तिर्वक्ष्यते । एवं जाठरं निरस्य पक्षद्वयं
निरस्यति ॥ अत एवेति ॥ सूत्रं व्याचष्टे ॥ यत् पुनरित्यादिना ॥
द्युमूर्धत्वादिः, सर्वलोकफलभाक्त्वं, सर्वपाप्मप्रदाहः, इति आत्मब्रह्म-
शब्दोपक्रम एते उक्तहेतवः । तानेव स्मारयति ॥ न हि भूताग्रेरित्या

पपद्यते विकारस्य विकारान्तरात्मत्वासम्भवा-
त् । तथा देवतायाः सत्यं प्यैश्वर्ययोगे न द्युमूर्द्ध-
त्वादिकल्पनासम्भवति, अकारणत्वात् परमे-
श्वराधीनैश्वर्यत्वाच्च । आत्मशब्दासम्भवश्च स-
र्वेष्वेषु पक्षेषु स्थित एव ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

पूर्वं जाठराग्निप्रतीको जाठराश्रयुपाधिको
वा परमेश्वर उपास्य इत्युक्तं मन्तःप्रतिष्ठितत्वा-
द्यनुरोधेन, इदानीं तु विनैव प्रतीकोपाधिकल्प-
नाभ्यां साक्षादपि परमेश्वरोपासनपरिग्रहे न
कश्चिद्विरोध इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । ननु
जाठराग्न्यपरिग्रहेऽन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं शब्दा-
दीनि च कारणानि विरुद्धे रन्निति । अत्रोच्यते ।

दिना ॥ यो भानुनेति मन्त्रेणेश्वरदृष्ट्या महिमोक्त इति भावः ॥ २७ ॥ पू-
र्वमग्निवैश्वानरशब्दावीश्वरलक्षकावित्युक्तं, अधुना प्रतीकोपाधिपरित्या-
गेन विराट्पुरुषाकारस्य भगवतो वैश्वानरस्याध्यात्ममूर्धादिचुबुकान्ते-
षु सम्पाद्योपास्यत्वाङ्गीकारेऽपि, न शब्दादिविरोधः शब्दयोरीश्वरे यो-
गवृत्त्या मुख्यत्वादन्तःस्थत्वादीनां च तत्र सम्भवादित्याह ॥ साक्षा-
दपीति ॥ साक्षात्पदस्यार्थमाह ॥ विनैवेति ॥ जाठराग्निसम्बन्धं
विनेश्वरस्योपास्यत्वेऽपि शब्दाद्यविरोधं जैमिनिर्मन्यत इत्यर्थः । इद-
मन्तस्थत्वमुदरस्थत्वरूपं नोच्यते किन्तु नखादिशिखान्तावयवसमु-
दायात्मकपुरुषशरीरे मूर्धादिचुबुकान्ताङ्गानि वृक्षे शाखावत्प्रति-

अन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं तावन्नविरुध्यते । न ही-
ह “पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदे”ति जाठ-
राग्न्यभिप्रायेणेदमुच्यते तस्याप्रकृतत्वादसंश-
ब्दितत्वाच्च । कथं तर्हि यत् प्रकृतं मूर्धादिषु चुबु-
कान्तेषु पुरुषावयवेषु पुरुषविधत्वं कल्पितं तद-
भिप्रायेणेदमुच्यते “पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठा-
तं वेदे”ति, यथा वृक्षे शाखां प्रतिष्ठितां पश्यतीति
तद्वत् । अथ वा यः प्रकृतः परमात्माऽध्यात्मम-
धिदैवतं च पुरुषविधत्वोपाधिः, तस्य यत् केवलं
साक्षिरूपं तदभिप्रायेणेदमुच्यते “पुरुषविधं पु-
रुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदे”ति । निश्चिते च पूर्वापरा-
लोचनवशेन परमात्मपरिग्रहे तद्विषय एव वैश्वा-
नरशब्दः केनचिद्योगेन वर्तिष्यते, विश्वश्चायं
नरश्चेति, विश्वेषां वाऽयं नरः, विश्वे वा नरा अ-
स्येति विश्वानरः परमात्मा सर्वात्मत्वात्, वि-

ष्ठितानि, तेषु सम्पन्नो वैश्वानरः पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठित इत्युच्यते । अतो
यथा शाखास्थस्य पक्षिणो वृक्षान्तस्थत्वं तथा वैश्वानरस्य पुरुषान्तः-
स्थत्वमित्याह ॥ न हीह पुरुषविधमित्यादिना ॥ अग्न्यादिशब्द-
स्येश्वरवादित्वाज्जाठराग्निरसंशब्दितत्वम् । अत्रेश्वरस्य पुरुषावयवेषु स-
म्पादनात् पुरुषविधत्वमन्तस्थत्वं चेत्यर्थः । पक्षान्तरमाह ॥ अथ वेति ॥
पुरुषविधत्वं पूर्ववत् । अन्तःस्थत्वं माध्यस्थ्यं साक्षित्वमित्यर्थः । ए-
वमन्तःस्थत्वमीश्वरे व्याख्याय शब्दादीति व्याचष्टे ॥ निश्चिते चेति ॥

श्वानेर एव वैश्वानरस्तद्वितोऽनन्यार्थो राक्षस-
वायसादिवत् । अग्निशब्दोऽप्यग्रणीत्वादियो-
गाश्रयणेन परमात्मविषयं एव भविष्यति । गा-
र्हपत्यादिकल्पनं प्राणाहुत्यधिकरणत्वं च परमा-
त्मनोऽपि सर्वात्मत्वादुपपद्यते ॥ २८ ॥

कथं पुनः परमेश्वरपरिग्रहे प्रादेशमात्रश्रुतिरु-
पपद्यते, इति तां व्याख्यातुमारभते ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्व-
मभिव्यक्तिनिमित्तं स्यात् । अभिव्यज्यते किल
प्रादेशमात्रपरिमाणः परमेश्वर उपासकानां कृ-
ते । प्रदेशविशेषेषु हृदयादिषु उपलब्धिस्थानेषु
विशेषेणाभिव्यज्यते । अतः परमेश्वरेऽपि प्रा-

विश्वश्चायं नरो जीवश्च सर्वात्मत्वात् । विश्वेषां विकाराणां वा नरः क-
र्ता । विश्वे सर्वे नरा जीवा अस्यात्मत्वेन नियम्यत्वेन वा सन्तीति
विश्वानरः, रक्ष एव राक्षस इतिवत् स्वार्थे तद्वितप्रत्ययः । “नरे संज्ञाया-
म्” (६।३।१२९) इति पूर्वपदस्य दीर्घता । अग्निधातोर्गत्यर्थस्य निप्रत्य-
यान्तस्य रूपमग्निरिति । अङ्गयति गमयत्यग्रं कर्मफलं प्रापयतीति अग्नि-
रग्रणीरुक्तः । अभितोऽगत इति वा अग्निः, वैश्वानरोपासकस्यातिथिभो-
जनात् पूर्वं प्राणाग्निहोत्रं विद्याङ्गत्वेन विहितं, तदर्थमग्नित्रेतादिकल्पनं
प्रधानाविरोधेन नेतव्यमित्याह ॥ गार्हपत्येति ॥ २८ ॥ मात्रां पारि-
माणमतिक्रान्तोऽतिमात्रः तस्य विभोरित्यर्थः । उपासकानां कृतेऽन-

देशमात्रश्रुतिरभिव्यक्तेरुपपद्यत इत्याश्रमस्थ-
आचार्यो मन्यते ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥

प्रादेशमात्रहृदयप्रतिष्ठेन वाऽयं^{५/३१।} मनसाऽनु-
स्मर्यते तेन प्रादेशमात्र इत्युच्यते । यथा प्रस्थ-
मिता यवाः प्रस्था इत्युच्यन्ते तद्वत् । यद्यपि च
यवेषु स्वगंतमेव परिमाणं प्रस्थसम्बन्धाद्व्यज्यते
न चेह परमेश्वरगतं किञ्चित् परिमाणमस्ति य-
द् हृदयसम्बन्धाद्व्यज्येत तथापि प्रयुक्तायाः प्रा-
देशमात्रश्रुतेः^{५/३१।} सम्भवति यथा कथञ्चिदनुस्मर-
णमालम्बनमित्युच्यते । प्रादेशमात्रत्वेन वाऽयं^{५/३१।}
मप्रादेशमात्रोऽनुस्मरणीयः प्रादेशमात्रश्रुत्यर्थ-
वत्तायै । एवमनुस्मृतिनिमित्तां परमेश्वरे प्रादेश-
मात्रश्रुतिरिति बादरिराचार्यो मन्यते ॥ ३० ॥

**सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्श-
यति ॥ ३१ ॥**

सम्पत्तिनिमित्तौ वा स्यात् प्रादेशमात्रश्रु-
ग्रहाय प्रादेशमात्रोऽभिव्यज्यते प्रदेशेषु वा मीयतेऽभिव्यज्यत इति
प्रादेशमात्रः ॥ २९ ॥ मतान्तरमाह ॥ अनुस्मृतेरिति ॥ प्रादेशेन मन-
सा मितः प्रादेशमात्र इत्यर्थः ॥ यथा कथञ्चिदिति ॥ मनःस्थं प्रा-
देशमात्रत्वं स्मृतिद्वारा स्मर्यमाणे कल्पितं श्रुतेरालम्बनमित्यर्थः ॥

तिः। कुतः? तथा हि समानप्रकरणं वाजसनेयि-
 ब्राह्मणं' द्युप्रभृतीन् पृथिवीपर्यन्तान् त्रैलोक्या-
 त्मनो वैश्वानरस्यावयवान् अध्यात्ममूर्धप्रभृतिषु
 चुबुकपर्यन्तेषु देहावयवेषु सम्पादयत् प्रादेश-
 मात्रसम्पत्तिं परमेश्वरस्य दर्शयति । “प्रादेश-
 मात्रमिव ह वै देवाः सुविदिता अभिसम्पन्नाः
 तथा नु व एतान् वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवा-
 भिसम्पादयिष्यामीति स होवाच मूर्धानमुपदि-
 शन्नुवाच, एष वा अतिष्ठा वैश्वानरः, इति चक्षु-
 षी उपदिशन्नुवाच, एष वै सुतेजा वैश्वानरः, इ-
 ति नासिके उपदिशन्नुवाच, एष वै पृथग्वर्त्मा-

सूत्रस्यार्थान्तरमाह ॥ प्रादेशेति ॥ ३० ॥ सम्प्रति श्रुत्युक्तां प्रादे-
 शमात्रश्रुतेर्गतिमाह ॥ सम्पत्तेरिति ॥ ब्राह्मणं पठति ॥ प्रादेशमा-
 त्रमिवेति ॥ अपरिच्छिन्नमपीश्वरं प्रादेशमात्रत्वेन सम्पत्त्या कल्पितं
 सम्यग्विदितवन्तो देवास्तमेवेश्वरमभिप्रत्यक्षेन सम्पन्नाः प्राप्तवन्तो
 ह वै पूर्वकाले ततो वो युष्मभ्यं तथा द्युप्रभृतीन् वयवान् वक्ष्यामि, य-
 था प्रादेशमात्रं प्रादेशपरिमाणमूनतिक्रम्य मूर्धावध्यात्माङ्गेषु वैश्वानरं
 सम्पादयिष्यामीति प्राचीनशालादीन् प्रति राजा प्रतिज्ञाय स्वकी-
 यमूर्धानमुपदिशन् करेण दर्शयन्नुवाच, एष वै मे मूर्धा भूरादील्लोकान-
 तीत्य उपरि तिष्ठतीत्यतिष्ठाऽसौ ब्रुलोको वैश्वानरः । तस्य मूर्धेति
 यावत् । अध्यात्ममूर्धावेदेनाधिदैवमूर्धा सम्पाद्य ध्येय इत्यर्थः । एवं-
 चक्षुरादिषूहनीयम् स्वकीयचक्षुषी दर्शयन् एष वै सुतेजाः सूर्यो वै-
 श्वानरस्य चक्षुरित्युवाच । नासिकापदेन तन्निष्ठः प्राणो लक्ष्यते त-

त्मा वैश्वानरः, इति' मुख्यमाकाशं मुपदिशन्नुवा-
च, एष वै बहुलो वैश्वानरः, इति' मुख्या अप उप-
दिशन्नुवाच, एष वै रयिवैश्वानरः, इति' चुबुकमु-
पदिशन्नुवाच, एष वै प्रतिष्ठा वैश्वानरः, इति' ।
चुबुकमित्यधरं मुखफलकमुच्यते । यद्यपि वा-
जसनेयके द्यौरतिष्ठात्वगुणा समाम्नायते, आ-
दित्यश्च सुतेजस्त्वगुणः, छान्दोग्ये पुनर्द्यौः सु-
तेजस्त्वगुणा समाम्नायते, आदित्यश्च विश्व-
रूपत्वगुणः, तथापि नैतावता विशेषेण कि-
ञ्चिद्दीयते प्रादेशमात्रश्रुतेरविशेषात् सर्वशाखा-
प्रत्ययत्वाच्च । सम्पत्तिनिमित्तां प्रादेशमात्रश्रुतिं
युक्ततरां जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

आमनन्ति चैनं परमेश्वरमस्मिन् मूर्धचुबु-
कान्तराले जाबालाः । “य एषोऽनन्तोऽव्यक्त
आत्मा सोऽविमुक्तः प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः

स्मिन्नाध्यात्मिकप्राणेऽधिदैवप्राणस्य वायोर्दृष्टिमाह ॥ नासिके इति ॥
अत्र सर्वत्र वैश्वानरशब्दस्तदङ्गपरः । मुखस्थं मुख्यं तस्मिन्नाधिदैवं ब-
हुलाकाशदृष्टिः । मुखस्थलालारूपास्वप्सु रयिशब्दिततदीयवस्तिस्थो-
दकदृष्टिः । चुबुके प्रतिष्ठा पादरूपा पृथिवी द्रष्टव्या । ननु गुणवैष-
म्येण विषयोर्भेदादग्निरहस्यश्रुत्यनुसारेण छान्दोग्यस्थप्रादेशमात्र-
श्रुतिः कथं व्याख्येयेत्याशङ्क्याह ॥ यद्यपीत्यादिना ॥ एतावताल्प-

मानश्च मानवियोगादित्यभिविमानोऽभिविमि-
मीते वा सर्वे जगत्कारणत्वादित्यभिविमानः, त-
स्मात् परमेश्वर एव वैश्वानर इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥
इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये शङ्करभगव-
त्पादकृतौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादः ॥

यकृतान् दोषान् वारयतीति वरणा भ्रूः । सर्वान् दोषान् नाशयतीति
नासी नासिकेति निर्वचनं श्रुतम् । नासाभ्रुवोर्जीवद्वारेष्वरस्थानत्वध्या-
नात् पापवारकत्वमिति मन्तव्यम् । तयोर्मध्येऽपि विशिष्य जीवस्य
स्थानं पृच्छति कतमादिति भ्रुवोरित्युत्तरम् । प्राणस्येति पाठेपि घ्राण-
स्येत्यर्थः । स एष सन्धिर्बुलोकस्य स्वर्गस्य परस्य च ब्रह्मलोकस्य स-
न्धित्वेन ध्येय इत्याह ॥ स एष इति ॥ आभिमुख्येनाहं ब्रह्मेति
विमीयते ज्ञायते इत्यभिविमानः प्रत्यगात्मा । अभिगतश्चासौ विमा-
नश्च सर्वस्वरूपत्वे सत्यानन्त्यान् मानमत्र परिमाणम् । अभिविमि-
मीते निर्मिमीते । तस्माद्वैश्वानरवाक्यमुपास्ये ब्रह्माणि समन्वित-
मिति सिद्धम् ॥ ३२ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोवि-
न्दानन्दभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्न-
प्रभायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

हृद्दर्शनसर्वात्मभावयोर्मध्ये कर्तव्यान्तरवार-
णायोदाहार्यम् । यथा तिष्ठन् गायतीति तिष्ठति-
गायत्योर्मध्ये तत्कर्तृकं कार्यान्तरं नास्तीति गी-
म्यते । “त्वं हि नः पिता” योऽस्माकुर्मविद्यायैः
परं पारं तारयसि; श्रुतं त्वेव मे भगवद्दृशेभ्य-
स्तरति शोकमात्मविद्” इति । “सोऽहं भगवः
शोचामि” तन्मा भगवाच्छोकस्य परं पारं तार-
यतु” इति “तस्मै मृदितकषायाय” तमसः प-
रं पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः” इति चै-
वमाद्याः श्रुतयो मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमे-

इति विहितशतृप्रत्ययसामर्थ्यात् तिष्ठन् गायति इत्युक्ते तत्कर्तृकं
कार्यान्तरं मध्ये न भातीत्येतावता पश्यन् प्रतिपेदे इत्यस्य दृष्टान्त-
माह ॥ यथेति ॥ किञ्च, ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिः श्रूयते ज्ञानेस्य वि-
धेयत्वे कर्मत्वादविद्यानिवर्तकत्वं न युक्तम्, अतो बोधका एव वे-
दान्ता न विधायिका इत्याह ॥ त्वं हीति ॥ भारद्वाजादयः षड्कष-
यः पिप्पलादं गुरुं पादयोः प्रणम्य ऊचिरे त्वं खल्वस्माकं पिता
यस्त्वमविद्यामहोदधेः परं पुनरावृत्तिशून्यं पारं ब्रह्मविद्याप्लवेनस्मा-
न्तारयसि प्रापयसि ज्ञानेनाज्ञानं नाशयसीति यावत् । प्रश्नवाक्यमुक्त्वा
छान्दोग्यमाह ॥ श्रुतमिति ॥ अत्र तारयत्वित्यन्तमुपक्रमस्थं शेष-
मुपसंहारस्थमिति भेदः । आत्मविच्छोकं तरति” इति भगवत्तुल्ये-
भ्यो मया श्रुतमेव हि न दृष्टम्, “सोऽहमज्ञत्वात् हे भगवः शोचामि
तं शोचन्तं मां भगवानेव ज्ञानप्लवेन शोकसागरस्य परं पारं प्रापयतु”

वात्मज्ञानस्य फलं दर्शयन्ति तथा चाचार्यप्रणी-
तं न्यायोपबृंहितं सूत्रं “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोष-
मिथ्याज्ञानानामुत्तरात्तरापाये तदनन्तरापाया-
दपवर्गः” इति । मिथ्याज्ञानापायश्च ब्रह्मात्मै-
कत्वविज्ञानाद्भवति । न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञा-

इति नारदेनोक्तः सनत्कुमारस्तस्मै तपसा दग्धकिल्बिषाय नारदाय
तमसः शोकनिदानाज्ञानस्य ज्ञानेन निवृत्तिरूपं परं पारं ब्रह्म दर्शित-
वानित्यर्थः “एतयो वेद विहितं गुहायां सौऽविद्याग्रन्थि विकिरति”
इति वाक्यमादिशब्दार्थः । एवं श्रुतेस्तत्त्वप्रमा मुक्तिहेतुर्न कर्मत्युक्तम् ।
तत्राक्षपादगौतममुनिसम्मतमाह ॥ तथा चेति ॥ “गौरोऽहम्” इति
मिथ्याज्ञानस्यापायं रागद्वेषमोहादिदोषाणां नाशः, दोषापायाद्धर्माध-
र्मस्वरूपप्रवृत्तेरपायः, प्रवृत्त्यपायात् पुनर्देहप्राप्तिरूपजन्मापायः, एवं
पाठक्रमेणोत्तरोत्तरस्य हेतुनाशान्नाशे सति तस्य प्रवृत्तिरूपहेतोरनन्त-
रस्य कार्यस्य जन्मनोऽपायात् दुःखध्वंसरूपोऽपवर्गो भवतीत्यर्थः ।
ननु पर्वसूत्रे “तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः” इत्युक्ते सतीतिरपदार्थ-
भिन्नात्मतत्त्वज्ञानं कथं मोक्षं साधयतीत्याकाङ्क्षायां मिथ्याज्ञाननिवृ-
त्तिद्वारेणेति वक्तुमिदं सूत्रं प्रवृत्तम् । तथा च भिन्नात्मज्ञानान्मुक्तिं घ-
दत् सूत्रं सम्मतं चेत् परमतानुज्ञास्यादित्यत आह ॥ मिथ्येति ॥
“तत्त्वज्ञानान्मुक्तिः” इत्यंशे सम्मतिरुक्ता, भेदज्ञानं तु “यत्र हि द्वैत-
मिव भवति” इति श्रुत्या भ्रान्तित्वात् “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति” य इ-
ह नानेव पश्यति” इति श्रुत्या अनर्थहेतुत्वाच्च न मुक्तिहेतुरिति भावः ।
ननु ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानमपि भेदज्ञानवन्न प्रमा, सम्पदादिरूपत्वेन
भ्रान्तित्वादित्यत आह ॥ न चेदमित्यादिना ॥ अल्पांस्त्वनतिरस्कारे-
णोत्कृष्टवस्त्वभेदज्ञानं सम्पद्यथा मनः स्ववृत्त्यानन्त्यादिनन्तं तत उत्कृ-

नं सम्पद्द्रूपं, “यथानिन्तं वै मनोऽनन्तां विश्वे देवा
 अनन्तमेव स तेन लोकं जयति” इति । नृचाध्या-
 सरूपं यथा “मनो ब्रह्म” इत्युपासीत, “आदि-
 त्यो ब्रह्म” इत्यादेशः इति च मन आदित्यादिषु
 ब्रह्मदृष्ट्याध्यासो, नापि विशिष्टक्रियायोगनिमित्तं
 “वायुर्वाव संवर्गः प्राणो वाव संवर्गः” इतिवत् ।
 नाप्याज्यावेक्षणादिकर्मवत् कर्माङ्गसंस्काररू-
 पमासम्पदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेऽभ्यु-

ष्टा विश्वेदेवा अप्यनन्ता इत्यनन्तत्वसाम्याद् “विश्वेदेवा एव मनः” इ-
 ति सम्पत्तयाऽनन्तफलप्राप्तिर्भवति तथा चेतनत्वसाम्याज्जीवे ब्रह्माभे-
 दः सम्पदिति न चेत्यर्थः । आलम्बनस्य प्राधान्येन ध्यानं, प्रतीकोपा-
 स्तिरध्यासः । यथा ब्रह्मदृष्ट्या मनस आदित्यस्य वा । तथा “अहं ब्र-
 ह्म” इति ज्ञानमध्यासो नेत्याह ॥ न चेति ॥ आदेशः उपदेशः क्रिया-
 विशेषो विशिष्टक्रिया, तथा योगो निमित्तं यस्य ध्यानस्य तत्तथा । यथा
 प्रलयकाले वायुरग्न्यादीन् संहरतीति संहारक्रियायां संवर्गः, स्वापकाले प्रा-
 णो वागादीन् संहरतीति संहारक्रियायोगात् संवर्ग इति ध्यानं छा-
 न्दोग्ये विहितं तथा वृद्धिक्रियायोगाज्जीवो ब्रह्मेति ज्ञानमिति नेत्याह
 ॥ नापीति ॥ यथा “पत्न्यवेक्षितमाज्यं भवति” इति उपांशुयाजाय-
 ज्ञस्याज्यस्य संस्कारकमेवेक्षणं विहितं तथा कर्मणि कर्तृत्वेनाङ्गस्यात्म-
 नः संस्कारार्थं ब्रह्मज्ञानं नेत्याह ॥ नाप्याज्येति ॥ प्रतिज्ञाचतुष्टये हेतुमा-
 ह ॥ सम्पदादीति ॥ उपक्रमादिलिङ्गैर्ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुनि प्रमितिर्हेतुर्यः
 समानाधिकरणविक्रानां पदनिष्ठः समन्वयः तात्पर्यं निश्चितं तत्पीड्ये
 त । किं च । एकत्वज्ञानादाज्ञानिकस्य हृदयस्यान्तःकरणस्य यो रागा-

पगम्यमाने' तत्त्वमसि “अहं ब्रह्मास्मि” “अ-
यमात्मा ब्रह्म” इत्येवमादीनां वाक्यानां ब्र-
ह्मात्मैकत्ववस्तुप्रतिपादनपरं पदसमन्वयः पी-
ड्येत । “भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसं-
शयाः” इति चैवमादीन्यैविद्यानिवृत्तिफलश्रव-
णान्युपरुध्येरन् । “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इति-
चैवमादीनि तद्भावापत्तिवचनानि सम्पदादिप-
क्षेन सामञ्जस्येनोपपद्येरन् । तस्मान्न सम्पदा-
दिरूपं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानम् । अतो न पुरुष-
व्यापारतन्त्रा ब्रह्मात्मविद्या, किं तर्हि प्रत्यक्षादि-
प्रमाणविषयवस्तुज्ञानवद्वस्तुतन्त्रैव । एवम्भूत-
स्य ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य वा तत्कयाचिद्युक्त्या श-
क्यं कार्यानुप्रवेशः कल्पयितुम् । न च विदि-

दिग्रन्थिश्चिन्मनस्तादात्म्यरूपाहङ्कारग्रन्थिर्वा नश्यतीत्यज्ञाननिवृत्तिफ-
लवाक्यबाधः स्यात् सम्पदादिज्ञानस्याप्रमात्वेनाज्ञानानिवर्तकत्वात् ।
किंच जीवस्य ब्रह्मत्वसम्पदा कथं तद्भाविः । पूर्वरूपे स्थिते नष्टे वा न्य-
स्यान्यात्मतयायोगात् । तस्मान्न सम्पदादिरूपमित्यर्थः । सम्पदादिरू-
पत्वाभावे फलितमाह ॥ अत इति ॥ प्रमात्वान्न कृतिसाध्या किं त-
र्हि नित्यैव न प्रमाणसाध्येत्यर्थः । उक्तरीत्या सिद्धब्रह्मरूपमोक्षस्य का-
र्यसाध्यत्वं तज्ज्ञानस्य नियोगविषयत्वं च कल्पयितुमशक्यं कृत्यसा-
ध्यत्वादित्याह ॥ एवम्भूतस्येति ॥ ननु ब्रह्म कार्याङ्गं कारकत्वात्
पत्न्यवेक्षणकर्मकारकाज्यवादिति चेत्, किं ज्ञाने ब्रह्मणः कर्मकारकत्वं
उतोपासनायाम् ? नाय इत्याह ॥ नचेति ॥ शाब्दज्ञानं विदिक्रिया-

क्रियाकर्मत्वेन कार्यानुप्रवेशो ब्रह्मणः । “अन्य-
देवतद्विदितादितोऽविदितादधि” इति विदिक्रि-
याकर्मत्वप्रतिषेधात् “येनेदं सर्वं विजानाति तं
केन विजानीयाद्” इति च । तथोपास्तिक्रियाक-
र्मत्वप्रतिषेधोऽपि भवति । “यद्वाचानभ्युदितं ये-
न वागभ्युद्यते” इत्यविषयत्वं ब्रह्मण उपन्य-
स्य, “तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते”
इति । अविषयत्वे ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वानुपप-
त्तिरिति चेन्न, अविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिपर-
त्वाच्छास्त्रस्य । न हि शास्त्रमिदन्तया विषयभू-
तं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषति किं तर्हि प्रत्यगात्म-
त्वेनाविषयतया प्रतिपादयदविद्याकल्पितं वेद्य-

शब्दार्थः, विदितं कार्यम् अविदितं कारणं तस्मादधि अन्यदित्यर्थः ।
येनात्मना इदं सर्वं दृश्यं लोको जानाति तं केन करणेन जानीयात्,
तस्मादविषय आत्मेत्यर्थः । न द्वितीय इत्याह ॥ तथेति ॥ “यन्मनसा
न मनुते” इति श्रुत्या लोको मनसा यत् ब्रह्म न जानातीत्यविषयत्व-
मुक्त्वा “तदेवावेयं ब्रह्म त्वं विद्धि” यत्तूपाधिविशिष्टं देवतादिकमित्यु-
पासते जनाः नेदं ब्रह्मेत्यर्थः । ब्रह्मणः शाब्दबोधो विषयत्वे प्रतिज्ञाहा-
निरिति शङ्कते ॥ अविषयत्व इति ॥ वेदान्तजन्यवृत्तिरुताविद्यानि-
वृत्तिफलशालितया शास्त्रप्रमाणकत्वं वृत्तिविषयत्वेऽपि स्वप्रकाशब्र-
ह्मणो वृत्त्यभिव्यक्तस्फुष्णाविषयत्वादप्रमेयत्वमिति परिहरति ॥ ने-
ति ॥ परत्वात् फलत्वादित्यर्थः । निवृत्तिरूपब्रह्मतात्पर्यादिति वार्थः ।
उक्तं विवृणोति ॥ न हीति ॥ चिद्विषयत्वमिदन्त्वम् । अविषयतया

वेदितृवेदनादिभेदमपनयति । तथा च शास्त्रं
 “यस्याभितं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः” ।
 “अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्” “न
 दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येन् विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः”
 इति चैवमादि । अतोऽविद्याकल्पितसंसारित्व-
 निवर्तनेन नित्यमुक्तात्मस्वरूपसमर्पणान्न मो-
 क्षस्यानित्यत्वदोषः । यस्य तूत्पाद्यो मोक्षस्त-
 स्य मानसं वाचिकं कायिकं वा कार्यमपेक्षत इ-
 ति युक्तम् । तथा विकार्यत्वे च । तयोः पक्षयो-

अनिदन्तया । अदृश्यत्वे श्रुतिमाह ॥ तथा चेति ॥ यस्य ब्रह्ममितं,
 चैतन्याविषय इति निश्चयस्तेन सम्यक्वेतम् । यस्य त्वज्ञस्य ब्रह्म चै-
 तन्यविषय इति मतं स न वेद । उक्तमेव दाढ्यार्थमनुवदति ॥ अवि-
 ज्ञातमिति ॥ अविषयतया ब्रह्म विजानतामविज्ञातमिदृश्यमिति पक्षः ।
 अज्ञानां तु ब्रह्म विज्ञातुं दृश्यमिति पक्ष इत्यर्थः । दृष्टेर्द्रष्टारं चाक्षुष-
 मनोवृत्तेः साक्षिणं अनया दृश्यया दृष्ट्या न पश्येर्विज्ञातेर्बुद्धिवृत्तेर्निश्च-
 यरूपायाः साक्षिणं तया न विषयीकुर्या इत्याह ॥ नेति ॥ नन्वविद्या-
 दिनिवर्तकत्वेन शास्त्रस्य प्रामाण्येऽपि निवृत्तेरागन्तुकत्वात् मोक्षस्या-
 नित्यत्वं स्यादिति नेत्याह ॥ अत इति ॥ तच्च ज्ञानादित्यर्थः । ध्वंस-
 स्य नित्यत्वादात्मरूपत्वाच्च नानित्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । उत्पत्तिविका-
 रमितिसंस्काररूपं चतुर्विधमेव क्रियाफलं तद्भिन्नत्वान्मोक्षस्य नोपास-
 नासाध्यत्वमित्याह ॥ यस्य त्वित्यादिना तस्मात् ज्ञानमेकं मुक्ते-
 त्यन्तेन ॥ तथोत्पाद्यत्ववद्विकार्यत्वे चापेक्षत इति युक्तमित्यन्वयं दू-
 षयति ॥ तयोरिति ॥ स्थितस्यावस्थान्तरं विकारः । नन्वनित्यत्वनिरा-

मोक्षस्य ध्रुवमनित्यत्वम् । न हि दध्यादि विकार्यमत्पाद्यं वा घटादि नित्यं दृष्टं लोके । न चाप्यत्वेनापि कार्यापेक्षा, स्वात्मस्वरूपत्वे सत्यनाप्यत्वात् । स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपि ब्रह्मणो नाप्यत्वम् । सर्वगतत्वेन नित्याप्तस्वरूपत्वात् सर्वेण ब्रह्मण आकाशस्येव । नापि संस्कार्यो-
मोक्षोऽप्येन व्यापारमपेक्षेत । संस्कारो हि नाम संस्कार्यस्य गुणाधानेन वा स्यादोषापनयेन वा न तावद् गुणाधानेन सम्भवति, अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । नापि दोषापनयेन, नित्यशुद्धब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । स्वात्मधर्म एव संस्तिरोभूतो मोक्षः क्रिययात्मनि संस्क्रियमाणेऽभिव्यज्यते । यथाऽऽदर्शे निघर्षणक्रियया संस्क्रियमाणे भास्वर-

साय क्रियया स्थितस्यैव ब्रह्मणो ग्रामवदस्तिरस्तु नेत्याह ॥ न चेति ॥ ब्रह्म जीवाभिन्नं न वा? उभयथाप्यनाप्यत्वात् न क्रियापेक्षेत्याह ॥ स्वात्मेत्यादिना ॥ यथा ब्रीहीणां संस्कार्यत्वेन प्रोक्षणापेक्षा, तथा मोक्षस्य नेत्याह ॥ नापीत्यादिना ॥ गुणाधानं ब्रीहिषु प्रोक्षणादिना, क्षालनादिना वस्त्रादौ मलपनयः । शङ्कते ॥ स्वात्मधर्म इति ॥ ब्रह्मात्मस्वरूप एव मोक्षोऽनाद्यविद्यामलावृतः उपासनया मले नष्टेऽभिव्यज्यते इत्यत्र दृष्टान्तः ॥ यथेति ॥ संस्कारो मलनाशः, किमात्मनि मलः सत्यः कल्पितो वा? द्वितीये ज्ञानादेव तन्नाशो न क्रिय-

त्वधर्म इति चेन्न, क्रियाश्रयत्वा^{ननु}नुपपत्तेरात्मनः ।
 'यदाश्रया हि क्रिया तमविकुर्वती' नैवात्मानं ल-
 भते । यद्यात्मा क्रियया विक्रियेतानित्यत्वमा-
 त्मनः प्रसज्येत । अविकार्योऽयमुच्यते "इति चै-
 वमादीनि वाक्यानि बाध्येरन् । तच्चानिष्टम् । त-
 स्मान्न स्वाश्रया क्रियात्मनः सम्भवति । अ-
 न्याश्रयायास्तु क्रियाया^{अविषयत्वान्न} अविषयत्वान्न तयात्मा
 संस्क्रियते । ननु देहाश्रया स्नानाचमनयज्ञो-
 पवीतीदिकया क्रियाया^{देही} संस्क्रियमाणो दृष्टः ।
 न देहादिसंहतस्यैवाविद्यागृहीतस्यात्मनः सं-
 स्क्रियमाणत्वात् । प्रत्यक्षं हि स्नानाचमनादेर्देह-
 समवायित्वम् । तया देहाश्रया^{तत्संहत} तत्संहतएव क-
 श्रिदेविद्ययात्मत्वेन परिगृहीतः संस्क्रियत इति

या; आये क्रिया किमात्मनिष्ठा अन्यनिष्ठा वा? नाय इत्याह ॥ न क्रि-
 येति ॥ अनुपपत्तिं स्फुटयति ॥ यदीति ॥ क्रियां हि स्वाश्रये संयो-
 गादिविकारमकुर्वती न जायते इत्यर्थः । तच्च वाक्यबाधनं न द्वितीय
 इत्याह ॥ अन्येति ॥ अविषयत्वात् क्रियाश्रयद्रव्यासंयोगादिति या-
 वत् । दर्पणं तु सावयवं क्रियाश्रयेष्टकूचूर्णादिद्रव्यसंयोगित्वात् सं-
 स्क्रियत इति भावः । अन्यक्रियया अन्यो न संस्क्रियत इत्यत्र व्यु-
 भिचारं शङ्कते ॥ नन्विति ॥ आत्मनो मूलाविद्याप्रतिबिम्बितत्वे-
 न गृहीतस्य नरोऽहमिति भ्रान्त्या देहतादात्म्यमापन्नस्य क्रिया-
 श्रयत्वभ्रान्त्या संस्कार्यत्वभ्रमान्न व्यभिचार इत्याह ॥ नेति ॥

युक्तम् । यथा देहाश्रयचिकित्सानिमित्तेन धातु-
 साम्येन तत्संहतस्य तदभिमानिन आरोग्यफलं
 “अहमरोगः” इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते, एवं स्नाना
 चमनयज्ञोपवीतादिना “अहं शुद्धः संस्कृतः”
 इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते स संस्क्रियते, स च देहे-
 न संहत एव । तेनैव त्वहंकर्त्रीहंप्रत्ययविषयेण
 प्रत्ययिनां सर्वाः क्रिया निर्वर्त्यन्ते तत्फलं च स
 एवाश्नाति । “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्न-
 ब्रन्योऽभिचाकशीति” इति मन्त्रवर्णाद् “आत्मे-
 न्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः” इति च ।

कश्चिदिति ॥ अनिश्चितब्रह्मस्वरूप इत्यर्थः । यत्रात्मनि विषये आ-
 रोग्यबुद्धिरुत्पद्यते तस्य देहसंहतस्यैवारोग्यफलमित्यन्वयः । ननु देहा-
 भिन्नस्य कथं संस्कारः ? तस्यामुष्मिकफलभोक्तृत्वाद्योगादित्यत आह
 ॥ तेनेति ॥ देहसंहतेनैवान्तःकरणप्रतिबिम्बात्मनां कर्त्रीहमिति भा-
 समानेन प्रत्ययाः कामादयो मनस्तादात्म्यादस्य सन्तीति प्रत्ययिना
 क्रियाफलं भुज्यत इत्यर्थः, मनोविशिष्टस्यामुष्मिकभोक्तुः संस्कारो
 युक्त इति भावः । विशिष्टस्य भोक्तृत्वं, न केवलस्य साक्षिण इत्यत्र
 मानमाह ॥ तयोरिति ॥ प्रमातृसाक्षिणोर्मध्ये सत्त्वसंसर्गमात्रेण क-
 ल्पितकर्तृत्वादिमान् प्रमाता पिप्पलं कर्मफलं भुङ्क्ते, स एव शोधि-
 तत्वेनान्यः साक्षितया प्रकाशत इत्यर्थः । आत्मा देहः, देहादियुक्तं प्र-
 मात्रात्मानमित्यर्थः । एवं सोपाधिकस्य चिद्वातोर्मिथ्यासंस्कार्यत्वमु-
 च्छा निरुपाधिकस्यासंस्कार्यत्वे मानमाह ॥ एक इति ॥ सर्वभूतेष्व-
 द्वितीय एको देवः स्वप्रकाशः, तथापि मायावृतत्वान्न प्रकाशत इ-

तथा “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्व-
भूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः सा-
क्षी चेता केवलो निर्गुणश्च” इति । “स पर्यगात्
शुक्रमैकायमव्रणमस्त्राविरं शुद्धमपापविद्धम्”
इति चैतौ मन्त्रविनाधेयातिशयतां नित्यशुद्धतां
च ब्रह्मणो दर्शयतः । ब्रह्मभावश्च मोक्षः । त-
स्मान्न संस्कार्योपि मोक्षः । अतोऽन्यन्मोक्षं प्रति
क्रियानुप्रवेशद्वारं ‘न’ शक्यं केनचिद्दर्शयितुम् ।

त्याह ॥ गूढ इति ॥ ननु जीवेनासम्बन्धान्निवृत्त्याद्वा देवस्याभानं न
तु मायागूहनादिति नेत्याह ॥ सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेति ॥
देवस्य विभुत्वात् सर्वप्राणिप्रत्यक्षाच्चावरणादेवाभानमित्यर्थः । प्रत्य-
क्षे कर्तृत्वं स्यादिति चेत्, न । कर्माध्यक्षः क्रियासाक्षीत्यर्थः । तर्हि
साक्ष्यमस्तीति द्वैतापत्तिः, न । सर्वभूतानामधिष्ठानं भूत्वा साक्षी भवति,
साक्ष्यमधिष्ठाने साक्षिणि कल्पितमिति भावः । साक्षिशब्दार्थमाह
॥ चेता केवल इति ॥ बोद्धृत्वे सति, अकर्ता साक्षीति लोकप्रसिद्धम् ।
चकारो दोषाभावसमुच्चयार्थः, निर्गुणत्वाच्च निर्दोषत्वाच्च । गुणो दोषना-
शो वा संस्कारो नेत्यर्थः । स इत्युपक्रमात् । शुक्रादिशब्दाः पुंस्त्वेन
वाच्याः, स एव आत्मा परि सर्वमगात् व्याप्तः, शुक्रो दीप्तिमान्, अ-
कायो लिङ्गशून्यः, अव्रणोऽक्षतः, अस्त्राविरः शिराविधुरः अनश्व-
र इति वा । आभ्यां पदाभ्यां स्थूलदेहशून्यत्वमुक्तम् । शुद्धो रा-
गादिमलशून्यः, अपापविद्धः पुण्यपापाभ्यामसंस्पृष्ट इत्यर्थः । अत
इति । उत्पत्त्यापि विकारसंस्कारेभ्योऽन्यत् पञ्चमं क्रियाफलं नास्ति
यन्मोक्षस्य क्रियासाध्यत्वे द्वारं भवेदित्यर्थः । ननु मोक्षस्यासाध्यत्वे
शास्त्रारम्भो वृथा, न, ज्ञानार्थत्वादित्याह ॥ तस्मादिति ॥ द्वारा-

तस्माज्ज्ञानमेकं मुक्ता क्रियाया गन्धमात्रस्या-
 प्यनु प्रवेश इह नोपपद्यते । ननु ज्ञानं नाम
 मानसी क्रिया, न, वैलक्षण्यात् । क्रियां हि नाम
 सा यत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते । पुरुष-
 व्यापाराधीना च यथा “यस्यै देवतायै हविर्गृ-
 हीतं स्यात् तां मनसा ध्यायेद्वषट् करिष्यन्” इ-
 ति “सन्ध्यां मनसा ध्यायेत्” इति चैवमादिषु ।
 ध्यानं चिन्तनं यद्यपि मानसं तथापि पुरुषेण क-
 र्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं पुरुषतन्त्रत्वात् ।
 ज्ञानं तु प्रमाणजन्यं प्रमाणं च यथाभूतवस्तु-
 विषयम्, अतो ज्ञानं कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तु-

भावादित्यर्थः । व्याघातं शङ्कते ॥ नन्विति ॥ तथा च मोक्षे क्रिया-
 नुप्रवेशो नास्तीति व्याहतमिति भावः । मानसमपि ज्ञानं न विधि-
 योग्या क्रिया वस्तुतन्त्रत्वात् कृत्यसाध्यत्वाच्चेत्याह ॥ नेति ॥ वैलक्ष-
 ण्यं प्रपञ्चयति ॥ क्रिया हीति ॥ यत्र विषये तदनपेक्षैव या चो-
 द्यते तत्र सा हि क्रियेति योजना । विषयवस्त्वैनपेक्षा, कृतिसाध्या च
 क्रियेत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ यथेति ॥ गृहीतमध्वर्युर्नैति शेषः । “वषट्
 करिष्यन् होता सन्ध्यां देवताम्” इति चैवमादिवाक्येषु यथा यादृशी
 ध्यानक्रिया वस्त्वैनपेक्षा पुनस्तन्त्रा च चोद्यते तादृशी क्रियेत्यर्थः । ध्या-
 नमपि मानसत्वात् ज्ञानवन्न क्रियेत्यत आह ॥ ध्यानमित्यादिना ॥
 तथापि क्रियैवेति शेषः कृत्यसाध्यत्वमुपाधिरिति भावः । ध्यानक्रिया-
 मुक्ता ततो वैलक्षण्यं ज्ञानस्य स्फुटयति ॥ ज्ञानन्त्विति ॥ अतः प्र-

१ क्रियाभेदवति ज्ञाने वर्तनात्साध्यव्यापकत्वम् ध्याने मानसत्वहेतुमति चास्यावर्त-
 नात्साधनाव्यापकत्वं बोध्यम् ।

मशक्यं केवलं वस्तुतन्त्रमेव, तत् न चोदनातन्त्रं
 नापि पुरुषतन्त्रं, तस्मान्मानसत्वेऽपि ज्ञानस्य
 महद्वैलक्षण्यम् । यथा च “पुरुषो वाव गौतमा-
 ग्निर्योषा वाव गौतमाग्निः,” इत्यत्र योषित्पुरु-
 पयोरग्निबुद्धिर्मानसीभवति केवलचोदनाजन्य-
 त्वात् क्रियैव सा पुरुषतन्त्रा च । या तु प्रसि-
 द्धेऽग्नौ विबुद्धिः न सा चोदनातन्त्रा, नापि पु-
 रुषतन्त्रा, किं तर्हि, प्रत्यक्षविषयवस्तुतन्त्रैवे-
 ति ज्ञानमेव तन्न क्रिया । एवं सर्वप्रमाणविष-
 यवस्तुषु वेदितव्यम् । तत्रैवं सति यथाभूतब्र-
 ह्मात्मविषयमपि ज्ञानं न चोदनातन्त्रम् । अत-
 स्तद्विषया लिङादयः श्रूयमाणा अप्यनियो-

मात्वान्न चोदनातन्त्रं न विधेर्विषयः । पुरुषः कृतिद्वारा तन्त्रं हेतुर्यस्य
 तत्पुरुषतन्त्रं, तस्माद्वस्त्वव्यभिचारादपुंस्तन्त्रत्वाच्च ध्यानात् ज्ञानस्य म-
 हान् भेद इत्यर्थः । भेदमेव दृष्टान्तान्तरेणाह ॥ यथा चेति ॥ अभेदास-
 च्चेऽपि किञ्चितो ध्यानं कर्तुं शक्यं न ज्ञानमित्यर्थः । ननु प्रत्यक्षज्ञानस्य
 विषयजन्यतया तत्तन्त्रत्वेऽपि शाब्दबोधस्य तदभावादिधेयक्रियात्वमि-
 ति नेत्याह ॥ एवं सर्वेति ॥ शब्दानुमानाद्यर्थेष्वपि ज्ञानमैविधेयक्रि-
 यात्वेन ज्ञातव्यम् । तत्रापि मानादेव ज्ञानस्य प्राप्तेर्विध्ययोगादित्यर्थः ।
 तत्रैवं सति लोके ज्ञानस्याविधेयत्वे सतीत्यर्थः । यथाभूतत्वं मबाधित-
 त्वम् । ननु “आत्मानं पश्येत्” “ब्रह्म त्वं विद्धि” “आत्मा द्रष्टव्यः”
 इति विज्ञाने लिङ्लोट्प्रत्यया विधायकाः श्रूयन्ते, अतो ज्ञानं
 विधेयमित्यत आह ॥ तद्विषय इति ॥ तस्मिन् ज्ञानरूपविषये वि-

ज्यविषयत्वात् कुण्ठीभवन्त्युपलादिषु प्रत्युक्तक्षे-
रतैक्षण्यादिवत्, अहेयानुपादेयवस्तुविषयत्वा-
त् । किमर्थानि तर्हि “आत्मा वा अरे द्रष्ट-
व्यः श्रोतव्यः ” इत्यादीनि विधिच्छायानि
वचनानि? स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखी क-
रणार्थानि इति ब्रूमः । यों हि बहिर्मुखः प्रव-
र्तते पुरुषं “इष्टं मे भूयादनिष्टं मा भूत्” इ-
ति, न च तत्रात्यन्तिकं पुरुषार्थं लभते । तस्मात्प्र-
तिकपुरुषार्थवाञ्छितं स्वाभाविककार्यकरणसं-
घातप्रवृत्तिगोचराद्विमुखीकृत्य प्रत्यगात्मस्रो-
तस्तस्या प्रवर्तयन्ति “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः”

धयः पुरुषं प्रवर्तयितुं अशक्ता भवन्ति । अनियोज्यं कृत्यसाध्यं
नियोज्यशून्यं वा ज्ञानं तद्विषयकत्वादित्यर्थः । “ममायं नियोगः”
इति बोद्धा नियोज्यो विषयश्च विधेर्नास्तीति भावः । तर्हि ज्ञेयं
ब्रह्म विधीयतां नेत्याह ॥ अहेयेति ॥ वस्तुस्वरूपो विषयस्तच्चात्
ब्रह्मणो निरतिशयस्यासाध्यत्वान्न विधेयत्वमित्यर्थः । उदासीनवस्तु-
विषयकत्वाच्च ज्ञानं न विधेयं, प्रवृत्त्यादफलाभावादित्यर्थः । विधिप-
दानां गतिं पृच्छति ॥ किमर्थानीति ॥ विधिच्छायानि प्रसिद्धया-
गादिविधितुल्यानीत्यर्थः । विधिप्रत्ययैरात्मज्ञाने परमपुरुषार्थसाधन-
मिति स्तूयते स्तुत्या आत्यन्तिकेष्टहेतुत्वभ्रान्त्या या विषयेषु प्रवृत्तिः
आत्मश्रवणादिप्रतिबन्धिका तन्निवृत्तिफलानि विधिपदानीत्याह ॥
॥ स्वाभाविकेति ॥ विवृणोति ॥ यो हीत्यादिना ॥ तत्र विषयेषु
सङ्घातस्य या प्रवृत्तिः तद्गोचराच्छब्दादेरित्यर्थः । लोतश्चित्तवृत्तिप्रवा-

इत्यादीनि । तस्यांत्मान्वेषणाय प्रवृत्तस्याहे-
यमनुपादेयं चात्मतत्त्वंमुपदिश्यते “इदं सर्वं य-
दयमात्मा” “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तर्त्के-
न कंपश्येत् केन कं विजानीयात्” “विज्ञातार-
भरे केन विजानीयादयमात्मा ब्रह्म” इत्येवमा-
दिश्रुतिभिः । यदप्यकर्तव्यप्रधानमात्मज्ञानं हा-
नायोपादानाय वा न भवतीति तत्तथैवेत्यभ्युप-
गम्यते । अलङ्कारो ह्ययं मस्माकं यद्ब्रह्मात्मावग-
तौ सत्यां सर्वकर्तव्यताहानिः कृतकृत्यता चेति ।
तथा च श्रुतिः ।

“आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्”

इति ।

“एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्” स्यात् कृतकृत्यश्च

हः । प्रवर्तयन्ति ज्ञानसाधनश्रवणादाविति शेषः । श्रवणस्वरूपमाह ॥
तस्येति ॥ अन्वेषणं ज्ञानम् । यदिदं जगत्तत् सर्वं आत्मैवेत्यनैवमात्मबाधेन
आत्मा बोध्यते । आदितीयादृश्यात्मबोधे क्व विधिः तपस्वी द्वैतवनोप-
जीवनः स्थास्यतीति भावः । आत्मज्ञानिनः कर्तव्याभावे मानमाह
॥ तथा चेति ॥ “अयं स्वयंप्रभानन्दः परमात्माहमस्मि” इति । य-
दि कश्चित् पुरुष आत्मानं जानीयात्तदा किं फलमिच्छन् कस्य वा
भोक्तुः प्रीतये शरीरं तप्यमानमनुसंज्वरेत् तप्येत, भोक्तृभोग्यद्वैताभा-
वात्, कृतकृत्य आत्मविदित्यभिप्रायः । ज्ञानदौर्लभ्यार्थश्चेच्छब्दः ।

भारत,, इति च स्मृतिः । तस्मान्न प्रतिपत्तिवि-
धिविषयतया ब्रह्मणः समर्पणम् । यदपि केचि-
दाहुः “प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण के-
वलवस्तुवादी वेदभागो नास्ति,, इति, तन्नाऔ-
पनिषदस्य पुरुषस्य निन्यशेषत्वात् । योऽसावु-
पनिषत्स्वेवाधिगंतः पुरुषोऽसंसारी ब्रह्मोत्पा-
द्यादिचतुर्विधद्रव्यविलक्षणः स्वप्रकरणस्थोऽन-
न्यशेषो नैसौ नास्ति नाधिगम्यत इति वा वदितुं

एतद् गुह्यतमं तच्च वृत्तिकारमतनिरासमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥
प्राभाकरोक्तमुपन्यस्यति ॥ यदपि केचिदिति ॥ कर्तात्मा लोकसिद्धत्वा-
न्न वेदान्तार्थः । तदन्यत् ब्रह्म नास्त्येव वेदस्य कार्यपरत्वेन मानाभा-
वादित्यर्थः । मानाभावोऽसिद्ध इत्याह ॥ नेति ॥ अज्ञातस्य फलस्व-
रूपस्यात्मन उपनिषदेकवेद्यस्याकार्यशेषत्वात् कृत्स्नवेदस्य कार्यपर-
त्वमसिद्धम् । न च प्रवृत्तिनिवृत्तिलिङ्गाभ्यां श्रोतुस्तद्देहं कार्यबोधमनु-
माय वक्तृवाक्यस्य कार्यपरत्वं निश्चित्य वाक्यस्थपदानां कार्यान्विते
शक्त्यग्रहान्न सिद्धस्य अपदार्थस्य वाक्यार्थत्वमिति वाच्यं “पुत्रस्ते-
जातः” इति वाक्यश्रोतुः पितुर्हर्षलिङ्गेनेष्टं पुत्रजन्मनिमाय पुत्रादि-
पदानां सिद्धे सङ्गतिग्रहात् कार्यान्वितापेक्ष्यान्वितार्थे शक्तिरित्यङ्गी-
कारे लाघवात् सिद्धस्यापि वाक्यार्थत्वादित्यलम् । किञ्च ब्रह्मणो ना-
स्तित्वादेव कृत्स्नवेदस्य कार्यपरत्वं मुत वेदान्तेषु तस्याभानात् अथवा
कार्यशेषत्वात् किंवा लोकसिद्धत्वादाहोस्वित् मानान्तरविरोधात् ?
तत्रायं पक्षत्रयं निराचष्टे ॥ योऽसाविति ॥ अनन्यशेषत्वार्थमसंसारि
इत्यादि विशेषणं नास्तित्वाभावे हेतुं वेदान्तमानसिद्धत्वं मुक्त्वा हेत्व-
न्तरमात्मत्वमाह ॥ स एष इति ॥ इतिरिदमर्थे “इदं न इदं न”

शक्यं “स एष नेति नेत्यात्मा” इत्यात्मशब्दात्,
 आत्मनश्च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् । य एव
 निराकर्ता तस्यैवात्मत्वप्रसंगात् । नन्वात्मा हि प्र-
 त्ययविषयत्वादुपनिषत्स्वेव विज्ञायत इत्यनुप-
 पन्नम् न, तत्साक्षित्वेन प्रत्युक्तत्वात् । न ह्येह प्र-
 त्ययविषयकर्तृव्यतिरेकेण तत्साक्षी सर्वभूतस्थः
 समैकः कूटस्थ नित्यः पुरुषो विधिकाण्डे तर्कस-
 मये वा केनचिदधिगतः सर्वस्यात्मा; अतः स न
 केनचित् प्रत्याख्यातुं शक्यो विधिशेषत्वं वा नेतु-
 म्, आत्मत्वादेव च सर्वेषां न हेयो नाप्युपादेयः ।
 सर्वे हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति ।

इति सर्वदृश्यनिषेधेन य आत्मा उपदिष्टः स एष इत्यर्थः । चतुर्थं श-
 द्भक्ते ॥ नन्वात्माहमिति ॥ आत्मनोऽहङ्कारादिसाक्षित्वेनाहंधीविषय-
 त्वस्य निरस्तत्वान्नलोकसिद्धतेत्याह ॥ नेति ॥ यं तीर्थं कारा अपि न जान-
 न्ति तस्यालौकिकत्वं किमु वाच्यमित्याह ॥ न हीति ॥ समस्तैतारतम्यव-
 र्जितः, तत्तन्मते आत्मानैधिगतिद्योतकानि विशेषणानि । पञ्चमं निर-
 स्यति ॥ अत इति ॥ केनचिद्वादिना प्रमाणेन युक्त्या वेत्यर्थः । अगम्यत्वा-
 न्नमानान्तरविरोध इति भावः । साक्षी कर्माङ्गं चेतनत्वात् कर्तृवदिति
 तत्राह ॥ विधीति ॥ अज्ञातसाक्षिणोऽनुपयोगाज्ज्ञातस्य घातकत्वा-
 न्न कर्मशेषत्वमित्यर्थः । साक्षिणः सर्वशेषित्वादहेयानुपादेयत्वाच्च न
 कर्मशेषत्वमित्याह ॥ आत्मत्वादिति ॥ अनित्यत्वेनात्मनो हेयत्व-
 माशङ्क्याह ॥ सर्वे हीति ॥ परिणामित्वेन हेयतां निराचष्टे ॥ वि-

पुरुषो हि विनाशहेत्वभावादविनाशी विक्रिया-
हेत्वभावाच्च कूटस्थनित्योऽत एव नित्यशुद्धबु-
द्धमुक्तस्वभावः' तस्मात् "पुरुषात् न परं कि-
ञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः" "तन्त्वौपनि-
षदं पुरुषं पृच्छामि" इति चौपनिषदत्वविशेषणं
पुरुषस्योपनिषत्स्वेव प्राधान्येन प्रकाशयमान-
त्वे उपपद्यते । अतो भूतवस्तुपरो वेदभागो ना-
स्तीति वचनं साहसमात्रम् । यदपि शास्त्रतात्प-
र्यविदामनुक्रमणं, दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबो-
धनमित्येवमादिः' तद्धर्मजिज्ञासाविषयत्वाद्भि-

क्रियेति ॥ उपादेयत्वं निराचष्टे ॥ अत एवेति ॥ निर्विकारित्वादित्यर्थः । उपादेयत्वं हि साध्यस्य, न त्वात्मनः नित्यसिद्धत्वादित्यर्थः । परप्राप्त्यर्थं आत्मा हेय इत्यत आह ॥ तस्मात् पुरुषान्न परं किञ्चिदिति ॥ काष्ठा सर्वस्यावधिः । एवंमात्मनोऽनन्यशेषत्वादेवाध्यत्वादैपूर्वत्वाद्विदान्तेषु स्फुटभानाच्च वेदान्तैकवेद्यत्वमुक्तम् तत्र श्रुतिमाह ॥ तन्त्वेति ॥ तं सकारणसूत्रस्याधिष्ठानं पुरुषं पूर्णं हे शाकल्य त्वात्वां पृच्छामीत्यर्थः । अत इति । उक्तलिङ्गैः' श्रुत्या च वेदान्तानामात्मवस्तुपरत्वनिश्चयादित्यर्थः । पूर्वोक्तमनुवदति ॥ यदपीति ॥ वेदस्य नैरर्थक्ये शङ्किते तस्यार्थवत्तापरमिदं भाष्यम् ॥ दृष्टो हीति ॥ तत्र फलवदर्थवैबोधनमिति वक्तव्ये धर्मविचार प्रक्रमात् कर्मावबोधनमित्युक्तं नैतावता वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वनिरासः । अत एवानुपलब्धेऽर्थे "तत्प्रमाणमिति" सूत्रकारो धर्मस्य फलवदज्ञातत्वेनैव वेदार्थतां

धिप्रतिषेधशास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम् । अपि च
 “आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शाना-
 म्” इत्येतदेकान्तेनाभ्युपगच्छतां भूतोपदेशान-
 र्थक्यप्रसङ्गः प्रवृत्तिनिवृत्तिविधिव्यातिरेकेण भू-
 तं चेद्वस्तुपदिशति भव्यार्थत्वेन कूटस्थमित्य-
 भूतं नोपदिशतीति को हेतुः । न हि भूतमुपदि-

दर्शयति । “तच्चावशिष्टं ब्रह्मणः” इति न वृद्धवाक्यैर्विरोध इत्याह
 ॥ तद्वर्मेति ॥ निषेधशास्त्रस्यापि निवृत्तिकार्यपरत्वमस्ति, तत् सूत्र-
 भाष्यवाक्यजातं कर्मकाण्डस्य कार्यपरत्वाभिप्रायमित्यर्थः । वस्तुत-
 स्तु लिङ्गार्थे कर्मकाण्डस्य तात्पर्यं, लिङ्गार्थश्च लोके प्रवर्तकज्ञानगोच-
 रत्वेन क्लृप्तं यागादिक्रियागतमिष्टसाधनत्वंमेव न क्रियातोऽतिरिक्तं
 कार्यं तस्य कूर्मलोमवदप्रसिद्धत्वादिति तस्यापि पराभिमतकार्यविल-
 क्षणे सिद्धे दधिसोमादौ प्रामाण्यं किमुत ज्ञानकाण्डस्येति मन्तव्यम् ।
 किञ्च वेदान्ताः सिद्धवस्तुपराः फलवद्भूतशब्दत्वाद्व्यादिशब्दवादि-
 त्याह ॥ अपि चेति ॥ किमोक्रियार्थकशब्दानामानर्थक्यमभिधेयाभावेऽ-
 फलाभावो वा? आद्य आह ॥ आम्नायस्येति ॥ इति न्यायेन एतद-
 भिधेयराहित्यं नियमेनाङ्गीकुर्वतां “सोमेन यजेत” “दध्रा जुहोति”
 इत्यादिवाक्येषु दधिसोमादिशब्दानामर्थशून्यत्वं स्यादित्यर्थः । ननु
 केनोक्तमभिधेयराहित्यमित्याशङ्क्याह ॥ प्रवृत्तीति ॥ कार्यातिरेकेण
 भव्यार्थत्वेन कार्यशेषत्वेन दध्यादिशब्दो भूतं वक्ति चेत्, तर्हि सत्या-
 दिशब्दः कूटस्थं न वक्तीत्यत्र को हेतुः किं कूटस्थस्याक्रियात्वादुता-
 क्रियाशेषत्वाद्देति प्रश्नः । ननु दध्यादेः कार्यान्वयित्वेन कार्यत्वादुपदेशः
 न कूटस्थस्याकार्यत्वादित्याद्यमाशङ्क्य निरस्यति ॥ न हीति ॥ दध्यादेः

श्यमानं क्रिया भवति । अक्रियात्वेऽपि भूतस्य
 क्रियासाधनत्वात् क्रियार्थ एव भूतोपदेश इति
 चेत्, नैष दोषः । क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिर्वर्तन-
 शक्तिमद्वस्तूपदिष्टमेव । क्रियार्थत्वं तु प्रयोजनं
 तस्य । न चैतावता वस्त्वनुपदिष्टं भवति । यदि
 नामोपदिष्टं किं तव तेन स्यादिति । उच्यते, अ-
 नवगतात्मवस्तूपदेशश्च तथैव भवितुमर्हति; त-
 दवगत्या मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः

कार्यत्वे कार्याभेदे शेषत्वहानिः । अतो भूतस्य कार्याङ्गिनस्य दध्यादेः श-
 व्दार्थत्वं लब्धमिति भावः । द्वितीयं शङ्कते ॥ अक्रियात्वेऽपीति ॥ क्रि-
 यार्थः कार्यशेषपरः कूटस्थस्य त्वकार्यशेषत्वान्नोपदेश इति भावः । भूत-
 स्य कार्यशेषत्वं शब्दार्थत्वाय फलाय वा? नाय इत्याह ॥ नैष दोष इति ॥
 दध्यादेः कार्यशेषत्वे सत्यपि शब्देन वस्तुमात्रमेवोपदिष्टं न कार्यान्वयी
 शब्दार्थः । अन्वितार्थमात्रे शब्दानां शक्तियहणादित्यर्थः । द्वितीयम-
 ङ्गीकरोति ॥ क्रियार्थत्वं त्वि ति ॥ तस्य भूतविशेषस्य दध्यादेः क्रि-
 याशेषत्वं फलमुद्दिश्याङ्गीक्रियत इत्यर्थः, न तु ब्रह्मण इति तु शब्दा-
 र्थः । ननु भूतस्य कार्यशेषत्वाङ्गीकारे स्वातन्त्र्येण कथं शब्दार्थतेति
 तत्राह ॥ नचेति ॥ फलार्थं शेषत्वाङ्गीकारमात्रेण शब्दार्थत्वभङ्गो
 नास्तीत्यर्थः । आनर्थक्यं फलाभाव इति पक्षं शङ्कते ॥ यदीति ॥
 यद्यपि दध्यादि स्वतो निष्फलमपि क्रियाद्वारा सफलत्वादुपदिष्टं त-
 थापि कूटस्थब्रह्मवादिनः क्रियाद्वाराभावात् तेन दृष्टान्तेन किं फलं
 स्यादित्यर्थः । भूतस्य साफल्ये क्रियैव ह्यरमिति न नियमः, रज्ज्वा-
 ज्ञानमात्रेण साफल्यदर्शनादित्याह ॥ उच्यते इति ॥ तथैव दध्या-
 दिवदेवेत्यर्थः । दध्यादेः क्रियाद्वारा साफल्यं, ब्रह्मणस्तु स्वत इति वि-

प्रयोजनं क्रियत इत्यविशिष्टमर्थवत्त्वं क्रियासा-
धनवस्तूपदेशेन^१ । अपि च “ब्राह्मणो न हन्तव्यः
इति चैवमाद्यां निवृत्तिरूपदिश्यते । न च सा क्रि-
या नापि क्रियासाधनम् । अक्रियार्थानामुपदे-
शोऽनर्थकश्चेत् “ब्राह्मणो न हन्तव्यः” इत्यादि-
निवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तं, तच्चानिष्टम्^२ न
च^३ स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण^४ नञः शङ्क्यम-

शेषे सत्यपि वेदान्तानां सफलभूतार्थकत्वमात्रेण दध्याद्युपदेशसा-
म्यमित्यनवयवम् । इदानीं वेदान्तानां निषेधवाक्यवत् सिद्धार्थप-
रत्वमित्याह ॥ अपि चेति ॥ नञः प्रकृत्यर्थेन सम्बन्धात् हन-
नाभावोनञर्थः^५ इष्टसाधनत्वं तव्यादिप्रत्ययार्थः, इष्टश्चात्र नरकदुः-
खाभावः, तत्परिपालको हननाभाव इति निषेधवाक्यार्थः । ह-
ननाभावो दुःखाभावहेतुरित्युक्तवैर्याद्धननस्य दुःखसाधत्वधिया
पुरुषो निवर्तते, नात्र नियोगः^६ कश्चिदस्ति, तस्य क्रिया तत्साधन-
दध्यादिविषयत्वात् । न च हननाभावरूपा नञ्वाच्या निवृत्तिः क्रि-
या । अभीवत्वान्नापि क्रियासाधनम् । अभावस्य भावार्थाहेतुत्वा-
द्भावार्थासत्त्वाच्चेत्यर्थः । अतो निषेधशास्त्रस्य सिद्ध्यर्थे प्रामाण्यमिति
भावः । विपक्षे दण्डमाह ॥ अक्रियेति ॥ ननु स्वभावतो रागतः प्रा-
प्तेन हन्त्यर्थेनानुरागेण नञ्सम्बन्धेन^७ हेतुना^८ हननविरोधिनी सङ्कल्प-
क्रिया बोध्यते, सा च नञर्थरूपा^९ तत्राप्राप्तत्वाद्विधीयते “अहननं कु-
र्यात्” इति । तथा च^{१०} कार्यार्थमिदं वाक्यमित्याशङ्क्य निषेध-
ति ॥ न चेति ॥ औदासीन्यं पुरुषस्य स्वरूपं, तच्च हननक्रिया-
निवृत्त्युपलक्षितं निवृत्त्यौदासीन्यं हननभाव इति यावत् तद्व्यतिरेके-

१ ब्राह्मणो न हन्तव्य इतिवाक्यम्

प्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं हननक्रियानिवृत्त्यौ-
दासीन्यव्यतिरेकेण । नञश्चैष स्वभावो यत्
स्वसम्बन्धिनोऽभावं बोधयतीति, अभावबुद्धि-

ण नञः क्रियार्थत्वं कल्पयितुं न च शक्यमिति योजना, मुख्यार्थस्या-
भावस्य, नञर्थत्वसम्भवे तद्विरोधिक्रियालक्षणाया अन्याय्यत्वात् नि-
षेधवाक्यस्यापि कार्यार्थत्वे विधिनिषेधभेदविभवापत्तेश्चेति भावः । ननु
तदभाववर्त्तदन्वयतद्विरुद्धयोरपि नञः शक्तिः किं न स्यात्, “अब्राह्मणः
अधर्मः” इति प्रयोगदर्शनात्, “तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्प-
ता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः” इत्यनेकार्थत्वादिति
चेत्, न । अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वादित्याह ॥ नञश्चेति ॥ गवादिशब्दा-
नां तु अगत्या नानार्थत्वं, स्वर्गेषु वाग्वज्रादीनां शक्यपशुसम्बन्धाभावेन
लक्षणानवतारात् । अन्यविरुद्धयोस्तु लक्षत्वं युक्तं शक्यसम्बन्धात् । ब्रा-
ह्मणादन्यस्मिन् क्षत्रियादौ धर्मविरुद्धे वा पापे ब्राह्मणायभावस्य नञ्श-
क्यस्य सम्बन्धात्, प्रकृते च आख्यातयोगात् नञ् प्रसज्यप्रतिषेधक, ए-
व न पर्युदासलक्षक इति मन्तव्यम् । यद्वा नञः प्रकृत्या न सम्बन्धः ।
प्रकृतेः प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वात् प्रधानसम्बन्धाच्चाप्रधानानां किन्तु प्र-
कृत्यर्थनिष्ठेन प्रत्ययार्थेनैष्टसाधनत्वेन सम्बन्धो नञः । इष्टं च स्वापे-
क्षया बलवदनिष्टाननुबन्धि यत्तदेव न तात्कालिकसुखमात्रं विपसं-
युक्तान्नभोगस्यापि इष्टत्वापत्तेः, तथा च “न हन्तव्यः” हननं बलव-
दनिष्टसाधनत्वे सति इष्टसाधनं न भवतीत्यर्थः । अत्र च “हन्तव्यः” इति
हनने विशिष्टेष्टसाधनत्वं भ्रान्तिप्राप्तमनूय नैत्यभावबोधने बलवदनि-
ष्टसाधनं हननमिति बुद्धिर्भवति, हनने तात्कालिकेष्टसाधनत्वरूपवि-
शेष्यसत्त्वेन विशिष्टाभावबुद्धेर्विशेषणाभावपर्यवसानात् । विशेषणं
बलवदनिष्टसाधनत्वेमिति तदभावो बलवदनिष्टसाधनत्वं नञर्थ इति

श्रौदासीन्ये कारणं, सा च दग्धेन्धनाश्वित्
स्वयमेवोपशाम्यति, तस्मात् प्रसक्तक्रियानिवृ-
त्त्यौदासीन्यमेव “ब्राह्मणो न हन्तव्यः” इत्या-
दिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे अन्यत्र प्रजापतिव्र-
तादिभ्यः, तस्मात् पुरुषार्थनिपयोग्युपाख्याना-

पर्यवसन्नं तद्वृद्धिरौदासीन्यपरिपालिकेत्याह ॥ अभावेति ॥ चोऽप्य-
र्थः, पक्षान्तरव्योती प्रकृत्यर्थाभावबुद्धिवत् प्रत्ययार्थाभावबुद्धिरपीत्यर्थः।
बुद्धेः क्षणिकत्वात्तदभावे सत्यौदासीन्यात् प्रच्युतिरूपा हननादौ प्र-
वृत्तिः स्यात् इति तत्राह ॥ सा चेति ॥ न्यर्थान्निरेन्धनं दग्ध्वा शा-
म्यति' एवं सा नञर्थभावबुद्धिः हननादाविष्टसाधनत्वभ्रान्तिमूलं रा-
गेन्धनं दग्ध्वैव शाम्यतीत्यक्षरार्थः, रागनाशे कुतः प्रच्युतिरिति भावः।
यद्वा रागतः प्राप्ता सा क्रिया रागनाशे स्वयमेव शाम्यतीत्यर्थः । पर-
पक्षे तु हननविरोधिक्रिया कार्येत्युक्तेऽपि हननस्येष्टसाधनत्वभ्रान्त्यनि-
रासात् प्रच्युतिर्दुर्वारा । तस्मात्तदभावएव नञर्थ इत्युपसंहरति ॥ त-
स्मादिति ॥ भवार्थाभावेन तद्विषयककृत्यभावात् कार्याभावस्तच्छा-
ब्दार्थः । यद्वेत्युक्तपक्षे निवृत्त्युपलक्षितमौदासीन्यं यस्माद्विशिष्टाभावाय-
त्तमेवेति व्याख्येयं स्वतः सिद्धस्यौदासीन्यस्य नञर्थसाध्यत्वोपपादनार्थं
निवृत्त्युपलक्षितत्वमिति ध्येयम् । तस्य बटोर्व्रतमित्यनुष्ठेयक्रियावाचि-
व्रतशब्देन कार्यमुपक्रम्य “नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्” इति प्रजापतिव्रत-
मुक्तम्, अत उपक्रमबलात्तत्र नञ ईक्षणविरोधिसङ्कल्पक्रियालक्षणा-
ङ्गीकृता एवमैगौरिसुरा अधर्म इत्यादौ नामधात्वर्थयुक्तस्य नञः प्रति-
षेधवाचित्वायोगात् अन्यविरुद्धलक्षकत्वं एतेभ्यः प्रजापतिव्रतादि-
भ्योऽन्यत्राभावमेव नञर्थं मन्यामहे इत्यर्थः । दुःखाभावफलके नञ-
र्थे सिद्धे निषेधशास्त्रमानत्ववद्देदान्तानां ब्रह्मणि मानत्वमिति भावः । त-

दिभूतार्थवादविषयमानार्थक्याभिधानं' द्रष्टव्य-
म् । यदप्युक्तं कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेण व-
स्तुमात्रमुच्यमानमनर्थकं स्यात् "सप्तद्वीपा व-
सुमती" त्यादिवृद्धित् तत् परिहृतं, रज्जुरियं ना-
यं सर्प इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृ-
ष्टत्वात् । ननु श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं संसारि-
त्वदर्शनात् न रज्जुस्वरूपकथनवदर्थवत्त्वमित्यु-
क्तम्, अत्रोच्यते । नूविगतब्रह्मात्मभावस्य यथा-
पूर्वं संसारित्वं शक्यं दर्शयितुं वेदप्रमाणजनित
ब्रह्मात्मभावविरोधात् । न हि, शरीराद्यात्माभि-
मानिनो दुःखभयादिमत्त्वं दृष्टमिति, तस्यैव वे-
दप्रमाणजनितब्रह्मात्मावगमे तदभिमाननिवृ-
त्तौ तदेव मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःखभयादिमत्त्वं
भवतीति शक्यं कल्पयितुम् । न हि, धनिनो गृह-
स्थस्य धनाभिमानिनो धनापहारनिमित्तं दुः-
खं दृष्टमिति, तस्यैवं प्रव्रजितस्य धनाभिमानर-
हितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं दुःखं भवति ।

ह्यक्रियार्थानामानर्थक्यमिति सूत्रं किंविषयमिति तत्राह ॥ तस्मादि-
ति ॥ वेदान्तानां स्वार्थं फलवच्चाव्यर्थकथाविषयं तदित्यर्थः । 'यदपी-
त्यादिस्पष्टार्थं' श्रवणज्ञानमात्रात् संसारानिवृत्तावपि साक्षात्काराज्जी-
वतएव मुक्तिर्दुस्पर्द्धवेति सदृष्टान्तमाह ॥ अत्रोच्यते इत्यादिना ॥ ब्र-
ह्माहमिति साक्षात्कारविरोधादित्यर्थः । तत्त्वविदो जीवन्मुक्तौ मानमाह

न चै'कुण्डलिनः' कण्डलित्वाभिमाननिमित्तं सु-
 खं दृष्टमिति'तस्यैव कुण्डलवियुक्तस्य कुण्डलि-
 त्वाभिमानरहितस्य'तदेव कुण्डलित्वाभिमान-
 निमित्तं सुखं भवति । तदुक्तं श्रुत्या "अशरीरं वावै-
 सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" इति शरीरे पतिते,
 अशरीरत्वं स्यात् न जीवत इति चेत्, न, सशरी-
 रत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात् । न त्यात्मनः
 शरीरीत्यभिमानलक्षणं मिथ्याज्ञानमुक्त्वा अन्य-
 तः सशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुम् । नित्यमशरी-
 रत्वं अकर्मनिमित्तत्वादित्यवोचाम । तत्कृतधर्मा-
 धर्मनिमित्तं सशरीरत्वमिति चेत्, न, शरीरस-
 म्बन्धस्यासिद्धत्वाद्वर्माधर्मयोरात्मकृतत्वासि-
 द्धेः । शरीरसम्बन्धस्य धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वस्य-

॥ तदुक्तं श्रुत्येति ॥ जीवतोऽशरीरत्वं विरुद्धमिति शङ्कते ॥ शरीर
 इति ॥ आत्मनो देहसम्बन्धस्य भ्रान्तिप्रयुक्तत्वास्तच्चधिया तन्नाश-
 रूपं शरीरत्वं जीवतो युक्तमित्याह ॥ नेत्यादिना ॥ असङ्गात्मस्व-
 रूपं त्वंशरीरत्वं भ्रान्त्यावृतं तच्चधिया जीवतो व्यज्यत इत्याह ॥ नि-
 त्यमिति ॥ देहात्मनोः सम्बन्धः सत्य इति शङ्कते ॥ तत्कृतेति ॥
 तन्नाशार्थं कार्यापेक्षेति भावः । आत्मनः शरीरसम्बन्धे जाते धर्मा-
 धर्मोत्पत्तिः, तस्यां सत्यां सम्बन्धजन्मेत्यन्योन्याश्रयादेकस्यासिद्ध्या
 द्वितीयस्यासिद्धिः स्यादिति परिहरति ॥ नेत्यादिना ॥ नन्वेतद्देहजन्यध-
 र्माधर्मकर्मण एतद्देहसम्बन्धहेतुत्वे स्यादन्योन्याश्रयः, पूर्वदेहकर्मण एत
 द्वेहसम्बन्धोत्पत्तिः, पूर्वदेहश्च पूर्वदेहकृतकर्मण इति बीजाङ्कुरवदना-

चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गादन्धपरम्परैवेषां अना-
दित्वकल्पनां क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः क-
र्तृत्वानुपपत्तेः । सन्निधानमात्रेण राजप्रभृतीनां
दृष्टे कर्तृत्वमिति चेन्न । धनदानाद्युपाज्जितभृत्य-
सम्बन्धित्वान्तेषां कर्तृत्वोपपत्तेर्न त्वात्मनो धन-
दानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिसम्बन्धनि-
मित्तै किञ्चिच्छ्रव्यं कल्पयितुम् । मिथ्याभिमा-
नस्तु प्रत्यक्षः सम्बन्धहेतुः । एतेन यजमानत्वं-
मात्मनो व्याख्यातम् । अत्राहुः, देहादिव्यंति-
रिक्तस्यात्मन आत्मीये देहादावभिमानो गौणो
न मिथ्येति चेत्, न, प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौणत्वमु-

दित्वान्नायं दोष इत्यत आह ॥ अन्वेति ॥ अप्रामाणिकीत्यर्थः । नहि बी-
जादङ्कुरः ततो बीजान्तरं च यथा प्रत्यक्षेण दृश्यते तद्वदात्मनो देहस-
म्बन्धः पूर्वकर्मरुतः प्रत्यक्षः, नाप्यस्ति कश्चिदागमः प्रत्युत असङ्गो
हीत्यादिः श्रुतिः सर्वकर्तृत्वं वारयतीति भावः । तत्र युक्तिमाह ॥ क्रि-
येति ॥ कूटस्थस्य कृत्ययोगान्न कर्तृत्वमित्यर्थः । स्वतो निष्क्रयस्या-
पि कारकसन्निधानात् कर्तृत्वमिति शङ्का दृष्टान्तवैषम्येण निरस्यति
॥ नेति ॥ राजादीनां स्वक्रीतभृत्यैकार्यं कर्तृत्वं युक्तं नात्मन इत्यर्थः ।
देहकर्मणोरविद्याभूमौ बीजाङ्कुरवदावर्तमानयोरात्मना सम्बन्धो भ्रा-
न्तिरुत एवेत्याह ॥ मिथ्येति ॥ ननु “यजेत ” इति विध्यनुपपत्त्या-
त्मनः कर्तृत्वमेष्टव्यमिति तत्राह ॥ एतेनेति ॥ भ्रान्तिरुतेन देहादि-
सम्बन्धेन यागादिकर्तृत्वमात्रह्रबोधाव्याख्यातमित्यर्थः ॥ अत्राहुः
प्राभाकरा इत्यर्थः । भ्रान्त्यभावाद्देहसम्बन्धादिकं सत्यमिति भावः

रूपत्वप्रसिद्धेः । यस्य हि प्रसिद्धो वस्तुभेदो यथा
 केसरादिमानाकृतिविशेषोऽन्वयव्यतिरेकाः
 सिंहशब्दप्रत्ययभाङ्मुख्योऽन्यः प्रसिद्धस्तथा-
 न्यः पुरुषः प्रायिकैः क्रौर्यशौर्यादिभिः सिंहगुणैः
 सम्पन्नः सिद्धः तस्य पुरुषे सिंहशब्दप्रत्ययो
 गौणो भवतः नाप्रसिद्धवस्तुभेदस्य तस्य त्वन्य
 त्रान्यशब्दप्रत्ययो भ्रान्तिनिमित्तविव भवतः,
 न गौणो । यथा मन्दान्धकारे “स्थाणुरयं” इत्यं
 गृह्यमाणविशेषे पुरुषशब्दप्रत्ययो स्थाणुवि-
 षयो यथा वा, शुक्तिकायामकस्मात् “रजतमि-
 दं” इति निश्चितौ शब्दप्रत्ययो तद्वद्देहादिस-
 ङ्घातेऽहमिति निरुपचारेण शब्दप्रत्ययावात्मा
 नात्मविवेकतोत्पद्यमानौ कथं गौणौ शक्यौ व-
 दितुम् । आत्मानात्मविवेकिनामपि पण्डिता
 नामिजाविपालानामिविविक्तौ शब्दप्रत्ययो

भेदज्ञानाभावान्न गौण इत्याह ॥ नेति ॥ प्रसिद्धो ज्ञातो वस्तुनोभेदो
 येन तस्य गौणमुख्यज्ञानाश्रयत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः । यस्य तस्य पुंसो गौणो
 भवतः इत्यन्वयः । शौर्यादिगुणविषयावित्यर्थः ॥ तस्य त्विति ॥ भेद-
 ज्ञानशून्यस्य पुंस इत्यर्थः ॥ शब्दप्रत्ययाविति ॥ शब्दः शाब्दबोधश्चेत्य-
 र्थः । संशयमूलौ तावुदाहरति ॥ यथा मन्देति ॥ यदा संशयमूलयोर्न गौ-
 णत्वं तदा भ्रान्तिर्मूलयोः किं वाच्यमित्याह ॥ यथावेति ॥ अकस्मा-
 दिति ॥ अतर्कितादृष्टादिना संस्कारोद्बोधे सतीत्यर्थः । निरुपचारेण गु-

भवतः । तस्माद्देहादिव्यतिरिक्तात्मास्तित्ववा-
 दिनां देह- [यो मिथ्यैव' न गौणः, त-
 स्मान्मिथ्याप्रत्ययनिमित्तत्वात् सशरीरत्वस्य
 सिद्धं जीवतोऽपि विदुषोऽशरीरत्वं । तथा च
 ब्रह्मविद्विषया श्रुतिस्तद्यथा “अहिर्निर्वयनी
 वल्मीकेमृतं प्रत्यस्तां शयीति वमेवेदं शरीरं शेते
 अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव”
 इति । “सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव सवाग-
 वागिव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इव”
 इति च । स्मृतिरपि च “स्थितप्रज्ञस्य का भाषा”
 इत्याद्यां स्थितप्रज्ञलक्षणान्यां चक्षाणां विदुषः
 सर्वप्रवृत्त्यसम्बन्धं दर्शयति । तस्मान्निविगतब्र-

णज्ञानं विनेत्यर्थः । देहादिव्यतिरिक्तात्मास्तित्ववादिनामिति, देहा-
 त्मवादिनां तु प्रमेत्यभिमान इति भावः । जीवन्मुक्तो प्रमाणमाह
 ॥ तथा चेति ॥ तत्र तत्र जीवन्मुक्तस्य देहे यथा दृष्टान्तः अहि-
 निर्वयनी सर्पत्वेक् वल्मीकादौ प्रत्यस्ता निक्षिप्ता मृता सर्पेण त्यक्ता-
 भिमानी वर्तते, एवमेवेदं विदुषा त्यक्ताभिमानं शरीरं तिष्ठति । अथ
 तथा त्वचानिर्मुक्तसर्पवदेवायं देहस्थोऽशरीरः, विदुषो देहसर्पस्य त्व-
 चीवाभिनाभावादशरीरत्वादमृतः प्राणितीति प्राणो जीवन्नपि ब्रह्मैव
 किं तद्ब्रह्म तेजः स्वयं ज्योतिरानन्द एवेत्यर्थः, वस्तुतोऽचक्षुरपि बा-
 धितचक्षुराद्यनुवृत्त्या सचक्षुरिवेत्यादि योज्यम् ॥ इत्यनवद्यमिति ॥
 ब्रह्मात्मज्ञानान्मुक्तिलाभात् सिद्धं वेदान्तानां प्रामाण्यं हितशासनाच्छा-
 स्त्रत्वं निर्दोषतया स्थितमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानमुद्दिश्य श्रवणवन्मनन-

ह्यात्मभावस्य' यथापूर्वं संसारित्वम् । यस्य तु
 यथापूर्वं संसारित्वं' नासौवैवर्गतब्रह्मात्मभावः
 इत्यनवद्यम् । यत्तु पुनरुक्तं 'श्रवणात् पराचीन-
 योर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनाद्विधिशेषत्वं ब्र-
 ह्मणो' न स्वरूपपर्यवसायित्वमिति, न, अवग-
 त्यर्थत्वात् मनननिदिध्यासनयोः । यदि त्ववैव-
 र्गतं ब्रह्मान्यत्र विनियुज्येत भवेत् तदा विधिशेष-
 त्वम् । न तु तदस्ति, मनननिदिध्यासनयोरपि
 श्रवणवदवैवर्गत्यर्थत्वात् । तस्मान्न प्रतिपत्तिवि-
 धिविषयतया शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः सम्भवं-
 तीत्युक्तः स्वतन्त्रमेव ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकं वेदा-
 न्तवाक्यसमन्वयादिति सिद्धं, एवं च स "त्यथा-

निदिध्यासनयोरप्यवान्तरवाक्यभेदेन विध्यङ्गीकाराच्च ब्रह्मणो विधि-
 शेषत्वमुद्देश्यज्ञानलभ्यतया प्राधान्यादित्याह ॥ नेति ॥ श्रवणं ज्ञान-
 करणवेदान्तगोचरत्वात् प्रधानं' मनननिदिध्यासनयोः प्रमेयगोचर-
 त्वात्तदङ्गत्वं' नियमादृष्टस्य ज्ञानं उपयोगः' सर्वापेक्षान्यायादिति म-
 न्तव्यम् । तर्हि ज्ञाने विधिः किमिति त्यक्तस्तत्राह ॥ यदि हीति ॥
 यच्च ज्ञाने विधिमुङ्गीकृत्य वेदान्तैस्वगतं ब्रह्म विधेयज्ञाने कर्म कारक-
 त्वेन विनियुज्येत तदा विधिशेषत्वं स्यात् । न त्ववैवर्गतस्य विनियुक्त-
 त्वमस्ति, प्राप्तौवैवर्ग्या फललाभे विध्ययोगादित्यर्थः ॥ तस्माद्विध्यस-
 म्भवात् । अतः शेषत्वासम्भवात् । सत्यादिवाक्यैर्लब्धज्ञानेन अज्ञा-
 ननिवृत्तिरूप फललाभे सतीत्यर्थः । सूत्रं योजयति ॥ स्वतन्त्रमिति ॥
 एवं च सतीति । चोर्वधारणे' उक्तरीत्या ब्रह्मणः स्वातन्त्र्ये सत्येव भ-

तो ब्रह्मजिज्ञासे” ति तद्विषयः पृथक् शास्त्रारम्भ उपपद्यते । प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि “अथातो धर्मजिज्ञासे” त्येवारब्धत्वान्न पृथक्शास्त्रमारभ्येत, आरभ्यमाणं चैवमारभ्येत “अर्थातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासे” त्यर्थातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोजिज्ञासेतिवत् ब्रह्मात्मैक्यावगतिस्त्वप्रतिज्ञातेति, तदर्थो युक्तः शास्त्रारम्भो “अथातो ब्रह्मजिज्ञासे” ति । तस्मादहं ब्रह्मास्मीत्येतदवसानं एव सर्वे विधेयः सर्वाणि चेताराणि प्रमाणानि । न^१ त्वेहेयान्पादेयाद्वितात्मावगतौ^२ निर्विषया-

गवतो व्यासस्य पृथक्शास्त्रकृत्त्रिर्युक्ता, धर्मविलक्षणप्रमेयलाभात् वेदान्तानां कार्यपरत्वे तु प्रमेयाभेदान्न युकेत्यर्थः । ननु मानसधर्मविचारार्थं पृथगारम्भ इत्याशङ्क्याह ॥ आरभ्यमाणं चेति ॥ अर्थ बाह्यसाधनधर्मविचारानन्तरम्, अतो बाह्यधर्मस्य शुद्धिद्वारा मानसोपासना धर्महेतुत्वात् परिशिष्टो मानसधर्मो जिज्ञास्य इति सूत्रं स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ अथेति ॥ तृतीयाध्याये श्रुत्यादिभिः शेषशेषित्वनिर्णयानन्तरं शेषिणा^३ शेषस्य^४ प्रयोगसम्भवात् कः क्रतुशेषः को वा पुरुषशेष इति जिज्ञास्यत इत्यर्थः । एवमारभ्येत^५ त्वारब्धं^६ तस्मादन्तरधर्मार्थमारम्भ इत्ययुक्तमिति भावः । स्वमते सूत्रानुगुण्यमस्तीत्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ जैमिनिना ब्रह्म न विचारितमिति तज्जिज्ञास्यत्वसूत्रणं युक्तमित्यर्थः । वेदान्तार्थश्चेदद्वैतं तर्हि द्वैतसापेक्षविध्यादीनां का गतिरित्याशङ्क्य, ज्ञानात् प्रागेव तेषां प्रामाण्यं न पश्चादित्याह ॥ तस्मादिति ॥ ज्ञानस्य प्रमेयप्रमातृबा-

यैः प्रमातृकाणि च प्रमाणानि भवितुमर्हन्ती-
ति । अपि चाहुः ॥

“गौणमिथ्यात्मनो ऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनात् ।

सद् ब्रह्मात्माहमित्येवं बोधे कार्यं कथं भवेत् ॥

अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात् प्राक् प्रमातृत्वमात्मनः ।

अन्विष्टः स्यात् प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः ।

देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः ।

लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनि श्रियात्” इति ॥

धकत्वादित्यर्थः । ब्रह्म न कार्यशेषः तद्बोधात् प्रागेव सर्व व्यवहार इ-
त्यत्र ब्रह्मविदां गाथामुदाहरति ॥ अपि चेति ॥ सद्बाधितं ब्रह्म पू-
र्णमात्मा विषयानीदृज इति सर्वसाक्ष्यहमित्येवम्बोधे जाते सति पुत्र-
देहादेः सत्ताबाधनात् मायामात्रत्वनिश्चयात् पुत्रदारादिरहमिति स्वी-
यदुःखसुखभाक्कगुणयोगादौणात्माभिमानस्य “नरोऽहं कर्ता मूढः”
इति मिथ्यात्माभिमानस्य च सर्वव्यवहारहेतोरसत्त्वे कार्यं विधिनिषे-
धादिव्यवहारः कथं भवेत्, हेत्वभावात् न कथंचिद्वेदित्यर्थः । न-
न्वहं ब्रह्मेति बोधो बाधितः, अहमर्थस्य प्रमातुः ब्रह्मत्वायोगादित्या-
शङ्क्य, प्रमातृत्वस्याज्ञानविलसितान्तःकरणतादात्म्यकृतत्वान्न बाध
इत्याह ॥ अन्वेष्टव्य इति ॥ “य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्यु-
र्विशोकः सोऽन्वेष्टव्यः” इति श्रुतेः ज्ञातव्यपरमात्मविज्ञानात् प्रागे-
वाज्ञानाच्चिद्धातोरात्मनः प्रमातृत्वं, प्रमातैव ज्ञातः सन् पाप्मरागद्वेष-
मरणविवर्जितः परमात्मा स्यादित्यर्थः । प्रमातृत्वस्य कल्पितत्वे तं-
दाश्रितानां प्रमाणानां प्रामाण्यं कथमित्यत आह ॥ देहेति ॥ यथा

१ यदाप्नोति यदादत्ते यच्चान्ति विषयानिह ॥ यच्चास्यसततं भावस्तस्मादात्मेति गीयते,
इति वृद्धोक्तेः ।

एवं तावद्वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मात्मोवगतिप्र-
 योजनानां ब्रह्मात्मनि तात्पर्येण समन्वितानां
 मन्तरैणापि कार्यानुप्रवेशं ब्रह्मणि पर्यवसा-
 नमुक्तम् । ब्रह्म च सर्वज्ञं सर्वशक्तिं जगदु-
 पत्तिस्थितिनाशकारणमित्युक्तम् । साङ्ख्या-
 दयस्तु परिनिष्ठितं वस्तु प्रमाणान्तरगम्य-
 मेवेति मन्यमानाः प्रधानादीनि कारणान्त-
 राण्यनुमिमौनीस्तत्परतयेव वेदान्तवाक्यानि
 योजयन्ति । सर्वेष्वेवं वेदान्तवाक्येषु सृष्टि-

देहात्मप्रत्ययः कल्पितो भ्रमेऽपि व्यवहाराङ्गतया मानत्वेनेष्यते वै-
 दिकैः, तद्वह्नौकिर्कमध्यक्षादिकमात्मबोधावधि व्यवहारकाले बाधा-
 भावात् व्यावहारिकं प्रामाण्यमिष्यतां, वेदान्तानां तु कालत्रयाबाध्य-
 बोधित्वात् तत्त्वावेदकं प्रामाण्यमिति तु शब्दार्थः ॥ आत्मनिश्चया-
 त् ॥ आ आत्मनिश्चयादित्याङ् मर्यादायाम् प्रमातृत्वस्य कल्पितत्वेऽ-
 पि विषयाबाधात् प्रामाण्यमिति भावः ।

“रामनाम्नि परे धाम्नि कृत्स्नाम्नायसमन्वयः ।

कार्यतात्पर्यबाधेन साधितः शुद्धबुद्धये” ॥

वृत्तमनूयाक्षेपलक्षणमवान्तरसङ्गतिमाह ॥ साङ्ख्यादयस्त्विति ॥
 भवतु सिद्धे वेदान्तानां समन्वयः, तथापि मानान्तरायोग्ये ब्रह्मणि श-
 क्तिग्रहायोगात् कूटस्थत्वेन अविकारित्वेन कारणत्वायोगाच्च न समन्व-
 यः, किंतु सर्गाद्यं कार्यं जडप्रकृतिकं कार्यत्वात् घटवत् इत्यनुमानगम्ये
 त्रिगुणे प्रधाने समन्वय इत्याक्षिपन्तीत्यर्थः । सिद्धं मानान्तरगम्यमेवे-
 त्याग्रहः शक्तिग्रहार्थः, अत एव प्रधानादावनुमानोपस्थिते शक्तिग्रहस-

विषयेषु' अनुमानेनैव कार्येण कारणं लिलक्षयि-
 पितम् । प्रधानपुरुषसंयोगानित्यानुमेयां इति
 साङ्ख्या मन्यन्ते । कारणादास्त्वेतेभ्य एव वाक्ये-
 भ्य ईश्वरं निमित्तकारणमनुमिमते, अणूंश्च स-
 मवायिकारणम् । एवम् अन्येऽपि तार्किका वां-
 क्याभासयुक्त्याभासावष्टम्भाः पूर्वपक्षवादि-
 न इहोत्तिष्ठन्ते । तत्र पदवाक्यप्रमाणज्ञेना-
 चार्येण वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मावगतिपरत्वप्रद-
 र्शनाय वाक्याभासयुक्त्याभासप्रतिपत्तयः पूर्व-

भवात् तत्परतया वाक्यानि योजयन्तीत्युक्तं । किञ्च "तेजसा सोम्य
 शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ" इत्याद्याः श्रुतयः । शुद्धेन लिङ्गेन कारणस्य
 स्वतो ऽन्वेपणं दर्शयन्तो मान्मन्तस्सिद्धमेव जगत्कारणं वदन्तीत्याह
 ॥ सर्वेष्विति ॥ नन्वतीन्द्रियत्वेन प्रधानादेर्व्याप्तिग्रहायोगात् कथम-
 नुमानं तत्राह ॥ प्रधानेति ॥ यत्कार्यं तज्जडप्रकृतिकं यथा घटः, य-
 ज्जडं तच्चेतनसंयुक्तं यथा रथादिरिति सामान्यतोदृष्टानुमानगम्याः प्र-
 धानपुरुषसंयोगा इत्यर्थः । अद्वितीयब्रह्मणः कारणत्वविरोधिमतान्त-
 रमाह ॥ कारणादास्त्विति ॥ सृष्टिर्वाक्येभ्य एव परार्थानुमानरू-
 पेभ्यो यत् कार्यं तत् बुद्धिमत्कर्तृकमिति ईश्वरं कर्तारं परमाणूंश्च यत्
 कार्यद्रव्यं तत् स्वन्यूनपरिमाणद्रव्यारब्धमित्यनुमिमते इत्यर्थः । अ-
 न्येऽपि बौद्धादयः "असद्वा इदमग्र आसीत्" इत्यादिवाक्याभासः ।
 यद्वस्तु तच्छून्यावसानं यथा दीप इति युक्त्या भासः । एवं वादिवि-
 प्रतिपत्तिमुक्त्वा तन्निरासायोत्तरसूत्रसन्दर्भमवतारयति ॥ तत्रेति ॥
 वादिविवाद सतीत्यर्थः ॥ व्याकरणमीमांसान्यायनिधित्वात् पदवाक्य-

पक्षीकृत्य निराक्रियन्ते । तत्र साङ्ख्याः प्रधानं
 त्रिगुणमचेतनं जगतः कारणमिति मन्यमाना-
 श्वाहुः “यानि वेदान्तवाक्यानि सर्वज्ञस्य स
 र्वशक्तेर्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं दर्शयन्ति, इत्यवो-
 चस्तानि प्रधानकारणपक्षेऽपि योजयितुं श-
 क्यन्ते । सर्वशक्तित्वं तावत् प्रधानस्यापि स्व-
 विकारद्विषयमुपपद्यते, एवं सर्वज्ञत्वमप्युपपद्यते ।
 कथम् । यत्तु ज्ञानं मन्यसे स सत्त्वधर्मः “सत्त्वा-
 त् सञ्जायते ज्ञानम्” इति स्मृतेः । तेन च सत्त्व-
 धर्मेण ज्ञानेन कार्यकरणवन्तः पुरुषाः सर्वज्ञा
 योगिनः प्रसिद्धाः, सत्त्वस्य हि निरतिशयोत्कर्-
 षे सर्वज्ञत्वं प्रसिद्धम् । न केवलस्यैवाकार्यकरण-
 स्य पुरुषस्योपलब्धिमात्रस्य सर्वज्ञत्वं किञ्चि-
 ज्ञत्वं वा कल्पयितुं शक्यं, त्रिगुणत्वात्तु प्रधा-

प्रमाणज्ञत्वं यज्जगत्कारणं तच्चेतनमचेतनं वेति ईक्षणस्य मुख्यत्वगौ-
 णत्वाभ्यां संशये पूर्वपक्षमाह ॥ तत्र साङ्ख्या इति ॥ अपिशब्दावे-
 वकारार्थो सदेवेत्यादिस्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यानां प्रधानपरत्वनिरासेन
 ब्रह्मपरत्वोक्तेः श्रुत्यादिसङ्गतयः । पूर्वपक्षे जीवस्य प्रधानैक्योपाप्तिः
 सिद्धान्ते ब्रह्मैक्यज्ञानमिति विवेकः । अचेतनसत्त्वस्यैव सर्वज्ञत्वं, न
 चेतनस्येत्याह ॥ तेन च सत्त्वधर्मेणेति ॥ न केवलस्येति ॥ ज-
 न्यज्ञानस्य सत्त्वधर्मत्वात् नित्योपलब्धेरकार्यत्वाच्चिन्मात्रस्य न स-
 र्वज्ञानकर्तृत्वमित्यर्थः । ननु गुणानां साम्यावस्थाप्रधानमिति सा-
 ङ्ख्या वदन्ति तदेवावस्थायां सत्त्वस्योत्कर्षाभावात् कथं सर्वज्ञतेत्याह

नस्य सर्वज्ञानकारणभूतं सत्त्वं प्रधानावस्था-
यामपि विद्यते, इति प्रधानस्याचेतनस्यैव सतः
सर्वज्ञत्वमुपचर्यते वेदान्तवाक्येषु । अवश्यञ्च
त्वयापि सर्वज्ञं ब्रह्माभ्युपगच्छतां सर्वज्ञानश-
क्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमभ्युपगन्तव्यम् । न हि
सर्वदा सर्वविषयज्ञानं कुर्वदेव ब्रह्म वर्तते । तथा
हि ज्ञानस्य नित्यत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यं
ब्रह्मणो हीयेत । अथानित्यं तदिति ज्ञानक्रिया-
या उपरमतापि ब्रह्म । तदा सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वे-
नैव सर्वज्ञत्वमापतति । अपि च प्रागुत्पत्तेः सर्व-
कारकशून्यं ब्रह्मेप्यते त्वया । न च ज्ञानसाधना-
नां शरीरेन्द्रियादीनामभावे ज्ञानोत्पत्तिः कस्य-
चिदुपपन्ना । अपि च प्रधानस्यानैकात्मकस्य
परिणामसम्भवात् कारणत्वोपपत्तिः मृदादिवत्

॥ त्रिगुणत्वादिति ॥ त्रयो गुणा एव प्रधानं तस्य साम्यावस्था
तदभेदात् प्रधानमित्युच्यते । तदवस्थायामपि प्रलये सर्वज्ञान-
शक्तिमत्त्वरूपं ससर्वज्ञत्वमक्षतमित्यर्थः । ननु मया किमिति श-
क्तिमत्त्वरूपं गौणं सर्वज्ञत्वमङ्गीकार्यमिति तत्राह ॥ न हीति ॥
अनित्यज्ञानस्य प्रलये नाशात् शक्तिमत्त्वं वाच्यं कारकाभावाच्चेत्याह
॥ अपि चेति ॥ मतद्वयसाम्यमुक्त्वा स्वमते विशेषमाह ॥ अपि चेति ॥
ब्रह्मणः कारणत्वं स्मृतिपादे समर्थ्यते प्रधानादेः कारणत्वं तर्कपादे

नासिंहतस्यैकात्मकस्य ब्रह्मणः” इत्येवं प्राप्ते इ-
दं सूत्रमरभते ॥

ईक्षतेन शिब्दम् ॥ ५ ॥

नैसाङ्ग्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानं जगतः का-
रणं शक्यं वेदान्तेष्वाश्रयितुम् । अशब्दं हि तत् ।
कश्चिदशब्दत्वम् । ईक्षतेः ईक्षितृत्वश्रवणात् का-
रणस्य । कथम् । एवं हि श्रूयते “सदेव सौम्येद-
मग्रं आसीत्” “एकमेवाद्वितीयं” इत्युपनिषत्स्य
“तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय” इति “तत्तेजोऽसृ-
जत” इति तत्रेदंशब्दवाच्यं नामरूपविकृतं ज-
गत् प्रागुत्पत्तेः सदात्मनावधार्य तस्यैव प्रकृ-
तस्य सच्छब्दवाच्यस्यैक्षणपूर्वकं तेजः प्रभृतेः
स्रष्टृत्वं दर्शयति । तथा अन्यत्र “आत्मा वा इदं
मेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषत् स ऐ-
क्षत लोकान्सृजा इति “स इमाँल्लोकान्सृजत”
इति ईक्षापूर्विकामेव सृष्टिमाचष्टे । क्वचिच्च पोड-

युक्तिभिर्निरस्यते । अधुना तु श्रुतिभिर्निरस्यति ॥ ईक्षतेनाशब्द-
मिति ॥ ईक्षणश्रवणात् वेदशब्दवाच्यमशब्दं प्रधानम् । अशब्दत्वान्न
कारणमिति सूत्रयोजना । तत् सच्छब्दवाच्यं कारणमैक्षत ईक्षणमे-
वाह ॥ बह्विति ॥ बहुप्रपञ्चरूपेण स्थित्यर्थमहमेवोपादानतया का-
र्याभिदाज्जनिष्यामीत्याह ॥ प्रजेति ॥ एवं तत् सदीक्षित्वा आकाशं वा-
युं च सृष्ट्वा तेजः सृष्ट्वादित्याह ॥ तदिति ॥ मिषच्चलत् सत्त्वाक्रान्त-

शकलं पुरुषं प्रस्तुत्याह “स ईक्षाञ्चक्रे स प्रा-
णमसृजत” इति । ईक्षतेरिति च धात्वर्थनिर्दे-
शोऽभिप्रेतः यजतेरितिवत् न धातुनिर्देशः । तेन
“यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः तस्मा
देतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते” इत्येवमादी-
न्यपि सर्वज्ञेश्वरकारणपराणि वाक्यानि उदाह-
र्तव्यानि । यत्तु उक्तं सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन सर्वज्ञं प्र-
धानं भविष्यतीति, तन्नोपपद्यते । न हि प्रधा-
नावस्थायां गुणसाम्यात् सत्त्वधर्मो ज्ञानं सम्भ-
वति । न नूक्तं सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेन सर्वज्ञं भ-
विष्यतीति, तदपि नोपपद्यते । यदि गुणसा-
म्ये सति सत्त्वव्यपश्रियां ज्ञानशक्तिमाश्रित्य

मिति यावत् । सजीवाभिन्नः परमात्मा “प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां
खं वायुज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नादीर्यं तपो मन्त्राः कर्म
लोकाः लोकेषु नाम च” इत्युक्ताः षोडशकलाः, ननु इक्षितपौ-
धातुनिर्देशे इति कात्यायनस्मरणादीक्षतेरिति पदेन तिबन्तेन धातुरु-
च्यते । तेन धात्वर्थ ईक्षणं कथं व्याख्यायत इत्याशङ्क्य लक्षणयेत्या-
ह ॥ ईक्षतेरिति चेति ॥ इतिकर्तव्यताविधेयजतेः पूर्ववच्चमिति जै-
मिनिसूत्रे यथा यजतिपदेन लक्षणया धात्वर्थो याग उच्यते तद्वदिहापी-
त्यर्थः सौर्यादिचिकित्तियागस्याङ्गानामविधानात् पूर्वत्वं दर्शादिप्रकृति-
स्थाङ्गवच्चमिति सूत्रार्थः । धात्वर्थनिर्देशेन लाभमाह ॥ तेनेति ॥ सामान्य-
तः सर्वज्ञो विशेषतः सर्वविदिति भेदः ज्ञानमीक्षणमेव तपः । तपस्विनः
फलमाह ॥ तस्मादिति ॥ एतत्कार्यं सूत्राख्यं ब्रह्म । केवलसत्त्ववृत्तेर्ज्ञा

ज्ञानशक्तिमत्त्वेन सर्वज्ञं प्रधानमुच्येत' कामं^{यत्}
 रजस्तमोव्यपाश्रयांमपि ज्ञानप्रतिबन्धशक्ति-
 माश्रित्य^{यत्} किञ्चिज्ज्ञमुच्येत । अपि च नौसाक्षि-
 कौ^{यत्} सत्त्ववृत्तिर्जानाति^{यत्} नौ^{यत्}ऽभिधीयते । न चा-
 चेतनस्य प्रधानस्य साक्षित्वमस्ति । तस्मादनु-
 पपन्नं प्रधानस्य सर्वज्ञत्वम् । योगिनां तु चेत-
 नत्वात् सत्त्वोत्कर्षनिमित्तं सर्वज्ञत्वमुपपन्नमि-
 त्यनुदाहरणम् । अथ पुनः साक्षिनिमित्तमीक्षि-
 तृत्वं प्रधानस्य कल्पेत' यथाग्निनिमित्तमयः पि-
 ण्डादेर्दग्धृत्वम् । तथा सति यन्निमित्तमीक्षितृत्वं
 प्रधानस्य' तदेव सर्वज्ञं मुख्यं ब्रह्म जगतः का-
 रणमिति युक्तम् । यत् पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपि न मु-
 ख्यं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते, नित्यज्ञानक्रियत्वे ज्ञान-
 क्रियां प्रति स्वातन्त्र्यासम्भवादित्यत्रोच्यते । इ-
 दं तावद्भवान् प्रष्टव्यः' कथं नित्यज्ञानक्रियत्वे

नत्वमङ्गीकृत्य प्रधानस्य सर्वज्ञत्वं निरस्तम् । सम्प्रति न केवलं जडवृत्ति
 ज्ञानशब्दार्थः किन्तु साक्षिवोधविशिष्टा वृत्तिर्वृत्तिव्यक्तबोधो वा ज्ञानं
 तच्चान्धस्य प्रधानस्य नास्तीत्याह ॥ अपि चेति ॥ साक्षित्वमस्ति ये-
 नोक्तज्ञानवत्त्वं स्यादिति शेषः । ननु सत्त्ववृत्तिमात्रेण योगिनां सर्वज्ञ-
 त्वमुक्तमित्यत आह ॥ योगिनां त्विति ॥ सेश्वरं साङ्ख्यमतमाह ॥
 ॥ अथेति ॥ सर्वज्ञत्वं नाम सर्वगोचरज्ञानवत्त्वं न ज्ञानकर्तृत्वं ज्ञान-

सर्वज्ञत्वहानिरिति, यस्य हि सर्वविषयावभास-
 नक्षमं ज्ञानं नित्यं नैस्ति सोऽसर्वज्ञ इति विप्रति-
 षिद्धम्, अनित्यत्वे हि ज्ञानस्य कदाचित् जा-
 नाति कदाचिन्न जानाति, इत्यसर्वज्ञत्वमपि
 स्यात् नैसौ ज्ञाननित्यत्वे दोषोऽस्ति । ज्ञान-
 नित्यत्वे ज्ञानविषयः स्वातन्त्र्यव्यपदेशो नाप-
 पद्यत इति चेत्, न, प्रततौष्ण्यप्रकाशेऽपि स-
 वितंरि दहति प्रकाशयति, इति स्वातन्त्र्यव्यप-
 देशदर्शनात् । ननु सवितुर्दात्यप्रकाशसंयोगे
 सति दहति प्रकाशयतीति व्यपदेशः स्यात्, न
 तु ब्रह्मणः प्रागुत्पत्तेर्ज्ञानकर्मसंयोगोऽस्तीति
 विषमो दृष्टान्तः । नासत्यपि कर्मणि सविता प्र-
 काशत इति कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनादेवमसत्यपि
 ज्ञानकर्मणि ब्रह्मणस्तदैक्षतेति कर्तृत्वव्यपदेशो-
 पपत्तेर्न वैषम्यं, कर्मापेक्षायां तु ब्रह्मणि ईक्षितृत्व-

स्य कृत्यसाध्यत्वादिति हृदि कृत्वा पृच्छति ॥ इदं तावदिति ॥ स-
 र्वं जानातीति शब्दासाधुत्वं शङ्कते ॥ ज्ञाननित्यत्व इति ॥ नित्य-
 स्यापि ज्ञानस्य तत्तदर्थोपहितत्वेन ब्रह्मस्वरूपाद्देदं कल्पयित्वा का-
 र्यत्वोपचाराद्ब्रह्मणस्तत्कर्तृत्वव्यपदेशः साधुरिति सदृष्टान्तमाह ॥ न
 प्रततेति ॥ सन्ततेत्यर्थः । असत्यपि अविवाक्षितेऽपि, ननु प्रकाशते-
 र्कर्मकत्वात् सविता प्रकाशते इति प्रतियोगेऽपि जानातेः सकर्मक-
 त्वात् कर्माभावे तदैक्षतेत्ययुक्तमिति तत्राह ॥ कर्मापेक्षायां त्वि-

श्रुतयः सुतरामुपपन्नाः, किं पुनस्तत्कर्म यत् प्रागुत्पत्तेरीश्वरज्ञानस्य विषयो भवति इति? तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये नामरूपे अव्याकृते व्याचिकीर्षिते इति ब्रूमः, यत्प्रसादाद्धि योगिनामप्यतीतानागतविषयं प्रत्यक्षं ज्ञानमिच्छन्ति योगशास्त्रविदः किमु वक्तव्यं तस्य नित्यशुद्धस्येश्वरस्य सृष्टिस्थितिसंहतिविषयं नित्यज्ञानं भवतीति । यदप्युक्तं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरीरादिसम्बन्धमन्तरेणैक्षितृत्वंमनुपपन्नमिति, न त-

ति ॥ कर्माविवक्षायामपि प्रकाशरूपे सवितारे प्रकाशत इति कथं । चित् प्रकाशक्रियाश्रयत्वेन कर्तृत्वोपचारवच्चिदात्मन्यपि चिद्रूपेक्षणकर्तृत्वोपचारान्न वैषम्यमित्युक्तं पूर्वम् । अधुना तु कुम्भकारस्य स्वोपाध्यन्तःकरणवृत्तिरूपेक्षणवदीश्वरस्यापि स्वोपाध्यविद्यायाः विविधसृष्टिसंस्कारायाः प्रलयावसानेनोद्बुद्धसंस्कारायाः सर्गोन्मुखः कश्चित् परिणामः सम्भवति अतः तस्यां सूक्ष्मरूपेण निलीनसर्वकार्यविषयकं ईक्षणं तस्य कार्यत्वात् कर्मसद्भावाच्च तत्कर्तृत्वं मुख्यमिति योतयति ॥ सुतरामिति ॥ ननु मायोपाधिकबिम्बचिन्मात्रस्येश्वरस्य कथमीक्षणं प्रति मुख्यं कर्तृत्वं कृत्यभावादिति चेत् । न । कार्यानुकूलज्ञानवत् एव कर्तृत्वादीश्वरस्यापि ईक्षणानुकूलनित्यज्ञानवत्त्वात् । न च नित्यज्ञानेनैव कर्तृत्वनिर्वाहात् किमीक्षणेनेति वाच्यं । वाय्वादेरेव शब्दवत्त्वसम्भवात् किमाकाशेनेत्यतिप्रसङ्गात्, अतः श्रुतत्वाद्वाय्वादि-कारणत्वेनाकाशवदैक्षतेत्यागन्तुकत्वेन श्रुतमीक्षणमाकाशादिहेतुत्वेनाङ्गीकार्यमित्यलम् । अव्याकृते सूक्ष्मात्मना स्थिते व्याकर्तुं स्थूली-

‘‘द्योद्यमवतरति’ सवितुं प्रकाशवद्ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपनित्यत्वे ज्ञानं साधनापेक्षानुपपत्तेः । अपि चाविद्यादिमतः संसारिणः शरीराद्यपेक्षाज्ञानोत्पत्तिः स्यात्, न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्येश्वरस्य । मन्त्रौ चेमावीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षतामनावरणज्ञानतां च दर्शयतः ।

“न तस्य कार्यं करणं च विद्यते
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।

परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते

स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” ॥ इति ॥

कर्तुमिष्टे इत्यर्थः । अव्याकृतकार्योपरक्तचैतन्यरूपेक्षणस्य कारकानपेक्षत्वेऽपि वृत्तिरूपेक्षणस्य कारकं वाच्यमित्याशङ्क्याह ॥ अपि चाविद्यादिमत इति ॥ यथैकस्य ज्ञानं तथान्यस्यापीति नियमाभावान्मायिनोऽशरीरस्यापि जन्येक्षणकारकत्वमिति भावः । ननु यत् जन्यज्ञानं तत् शरीरसाध्यमिति व्याप्तिरस्तीत्याशङ्क्य श्रुतिबाधमाह ॥ मन्त्रौ चेति ॥ कार्यशरीरं । करणमिन्द्रियं । अस्येश्वरस्य शक्तिर्माया स्वकार्यापेक्षया परा, विचित्रकार्यकारित्वाद्विविधा सा त्वैतिह्यमात्रसिद्धान् प्रमाणसिद्धेत्याह ॥ श्रूयत इति ॥ ज्ञानरूपेण बलेन या सृष्टिक्रिया सा स्वाभाविकी अनादिमायात्मकत्वादित्यर्थः । ज्ञानस्य चैतन्यस्य बलमायावृत्तेर्प्रतिबिम्बितत्वेन स्फुटत्वं तस्य क्रियानामबिम्बितत्वेन ब्रह्मणो जनकता ज्ञातृतापि स्वाभाविकीतिवार्थः ॥ अपाणिरपि ग्रहीता । अपादोऽपि जवनः ॥ ईश्वरस्य स्वकार्ये लौकिकहेत्वपेक्षा नास्तीति भावः । अङ्ग्यमनादिं पुरुषं अनन्तं महान्तं विभुमित्यर्थः । अपसिद्धान्तं शङ्क-

“अपाणिपादो जवनो ग्रहीता

पश्यत्यक्षुः स शृणोत्यर्कणः ।

स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्तिवेत्ता

तमाहुरेग्र्यं पुरुषं महान्तम्” ॥ इति च ॥

ननु नास्ति तव ज्ञानप्रतिबन्धकारणवानीश्वरा-
दन्यः संसारी “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योतो
ऽस्ति विज्ञाता” इति श्रुतेः । तत्र किमिदमुच्य-
ते संसारिणः शरीराद्यपेक्षां ज्ञानोत्पत्तिर्नेश्वर-
स्येति? अत्रोच्यते । सत्यं नेश्वरादन्यः संसारी,
तथापि देहादिसङ्घातोपाधिसम्बन्ध इष्यत एव
घटकरकगिरिगुहाद्युपाधिसम्बन्ध इव व्यामनः,
तत्कृतश्च शब्दप्रत्ययव्यवहारो लोकस्य दृष्टो
घटच्छिद्रं करकादिच्छिद्रमित्यादिशकाशाव्य-
तिरेकेऽपि, तत्कृतो चाकाशे घटाकाशादिभेदमि-
थ्याबुद्धिर्दृष्टा; तथेहापि देहादिसङ्घातोपाधिस-

ते ॥ नन्विति ॥ ज्ञाने प्रतिबन्धकारणान्यविद्यारागादीनि श्रुतावत
ईश्वरादन्यो नास्तीत्यन्वयः । औपाधिकस्य जीवेश्वरभेदस्य मयोक्तवा-
च्चापसिद्धान्त इत्याह ॥ अत्रोच्यत इति ॥ तत्कृत उपाधिसम्बन्ध-
कृतः शब्दतज्जन्यप्रत्ययरूपो व्यवहारः, असङ्कीर्ण इति शेषः । अव्य
तिरेके कथमसङ्करस्तत्राह ॥ तत्कृता चेति ॥ उपाधिसम्बन्धकृते-
त्यर्थः ॥ तथेति ॥ देहादिसम्बन्धस्य हेतुरविवेको नाद्यविद्या तया कृत
इत्यर्थः । अविद्यायां हि प्रतिविम्बो जीवः, बिम्बचैतन्यमीश्वर

म्बन्धाविवेककृतेश्वरसंसारिभेदमिथ्याबुद्धिः ।

दृश्यते चात्मन एव सतो देहादिसङ्घाते अनात्मन्यात्मत्वाभिनिवेशो मिथ्याबुद्धिमात्रेण पूर्वपूर्वेण, सति चैवं संसारित्वे देहाद्यपेक्षमीक्षितत्वमुपपन्नं संसारिणः । यदप्युक्तं प्रधानस्यानेकात्मकत्वात् मृदादिवत् कारणत्वोपपत्तिर्नासिंहतस्य ब्रह्मण इति, तत् प्रधानस्याशब्दत्वेनैव प्रत्युक्तम् । यथा तु तर्केणापि ब्रह्मण एव कारणत्वं निर्बोद्धुं शक्यते न प्रधानादीनां तथा प्रपञ्चयिष्यते “न विलक्षणत्वादस्य” इत्येवमादिना ॥ ५ ॥

अत्राह । यदुक्तं, नाचेतनं प्रधानं जगत्कारणमीक्षितत्वश्रवणादिति, तदन्यथाप्युपपद्यते ।

इतिभेदोऽविद्याधीनसत्ताकः । अनादिभेदस्य कार्यत्वायोगात् । कार्यबुद्ध्यादिरुतप्रमात्रादिभेदश्च कार्य एवेति विवेकः । नन्वखण्डस्वप्रकाशात्मनि कथमविवेकः तत्राह ॥ दृश्यते चेति ॥ वस्तुतो देहादिभिन्नस्वप्रकाशस्यैव सत आत्मनो नरोऽहमिति भ्रमो दृष्टत्वाद्दुरपङ्गवः । स च मिथ्याबुद्ध्या मीयत इति मिथ्याबुद्धिमात्रेण भ्रान्तिसिद्धाज्ञानेन कल्पित इति चकारार्थः । यद्वोक्तमिथ्याबुद्धौ लोकानुभवमाह, ॥ दृश्यते चेति ॥ इत्थंभावे तृतीया । भ्रान्त्यात्मना दृश्यत इत्यर्थः । पूर्वपूर्वभ्रान्तिमात्रेण दृश्यते न च प्रमयेति वार्थः । कूटस्थस्यापि मायिकं कारणत्वं युक्तमित्याह ॥ यथा त्विति ॥ यच्चवेद्ये शब्दशक्तिग्रहायोग इति तन्न । सत्यादिपदानामबाधिताद्यर्थेषु लोकावगतशक्तिकानां वाच्यैकदेशत्वेनोपस्थिताखण्डब्रह्मलक्षकत्वादिति

अचेतनेऽपि चेतनवदुपचारदर्शनात् यथा प्रत्यासन्नपतनतां नद्याः कूलस्यालक्ष्यं कूलं पिपतिषतीत्यचेतनेऽपि कूले चेतनवदुपचारो दृष्टस्तद्वदचेतनेऽपि प्रधाने प्रत्यासन्नसर्गे चेतनवदुपचारो भविष्यति तदैक्षतेति । यथा लोके कश्चिच्चेतनः स्नात्वा भुक्त्वा चापराद्धे ग्रामं रथेन गमिष्यामीतीक्षित्वा अनन्तरं तथैव नियमेन प्रवर्तते, तथा प्रधानमपि महदाद्याकारेण नियमेन प्रवर्तते तस्माच्चेतनवदुपचर्यते । कस्मात् पुनः कारणात् विहाय मुख्यमीक्षित्वमौपचारिकं कल्प्यते? “तत्तेज ऐक्षत” “ता आप ऐक्षन्त” इति चाचितनयोरप्तेजसोश्चेतनवदुपचारदर्शनात् । तस्मात् सत्कर्तृकमपीक्षणमौपचारिकमिति गम्यते । उपचारप्रार्ये वचनादित्येवं प्राप्ते इदं सूत्रमारभ्यते ॥

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

यदुक्तं प्रधानमचेतनं सच्छब्दवाच्यं तस्मि-

स्थितं । सम्प्रत्युत्तरसूत्रं निरस्याशङ्कामाह ॥ अत्राहेति ॥ अन्यथापि ॥ अचेतनत्वेऽपि । ननु प्रधानस्य चेतनेन किं साम्यं येन गौणमीक्षणमिति तत्राह ॥ यथेति ॥ नियतक्रमवत् कार्यकारित्वं साम्यमित्यर्थः ॥ उपचारप्राये वचनादिति ॥ गौणार्थप्रचुरे प्रकरणे समाना-

त्रौपचारिकी ईक्षतिः अप्तेजसोरिवेति तदसत् ।
 कस्मात् । आत्मशब्दात् । “ सदेव सोम्येदमग्रं
 आसीत् ” इत्युपक्रम्य “ तदैक्षत ” “ तत्तेजोऽसृज-
 त ” इति च तेजोऽबन्नानां सृष्टिमुक्त्वा तदेव प्रकृ-
 तं सर्वाक्षितु तानि च तेजोऽबन्नानि देवताशब्दे-
 न परामृश्याह, “ सेयं देवतैक्षत ” “ हन्ताहमि-
 मास्तिस्त्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रवि-
 श्य नामरूपे व्याकरवाणि ” इति । तत्र यदि प्र-
 धानमचेतनं गुणवृत्त्यैक्षितु कल्प्येत तदेवं प्रकृ-
 तत्वात् सेयं देवतेति परामृश्येत, न तदा देवता
 जीवमात्मशब्देनाभिदध्यात् । जीवो हि नाम
 चेतनः शरीराध्यक्षः प्राणानां धारयिता प्रसिद्धे-
 निर्वचनाच्च । स कथमचेतनस्य प्रधानस्य आ-
 त्मा भवेत् ? आत्मा हि नाम स्वरूपं, न चित-
 नस्य प्रधानस्य चेतनो जीवः स्वरूपं भवितु-

तादित्यर्थः । अप्तेजसोरिवाचेतने सति गौण ईक्षतिरिति चेत्, न,
 आत्मशब्दात् सतश्चेतनत्वनिश्चयादिति सूत्रार्थमाह ॥ यदुक्तमित्या-
 दिना ॥ सा प्रकृता सच्छब्दवाच्या इयमीक्षित्री देवता परोक्षा हन्त
 इदानीं भूतसृष्ट्यनन्तरं इमाः सृष्टास्तिष्ठस्तेजोऽबन्नरूपाः, परोक्षत्वा-
 द्वेवता इति द्वितीयाबहुवचनं, अनेन पूर्वकल्पानुभूतेन जीवेनात्मना
 मम स्वरूपेण ता अनुप्रविश्य तासां भोग्यत्वाय नाम च रूपं च स्थूलं
 करिष्यामीत्यैक्षतेत्यन्वयः । लौकिकप्रसिद्धेर्जीव प्राणधारण इति धातो-

महति; अथ तु चेतनं ब्रह्म मुख्यमीक्षितृ प-
रिगृह्येत, तस्य जीवविषय आत्मशब्दप्रयोग
उपपद्येत । तथा “स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं
सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो”
इत्यत्र स आत्मेति प्रकृतं सदाणिमानमात्मानं-
मात्मशब्देनोपदिश्यै “तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इ-
ति चेतनस्य श्वेतकेतोरात्मत्वेनोपदिशति । अ-
प्तेजसोस्तु विषयत्वाद् अचेतनत्वं नामरूप-
व्याकरणादौ च प्रयोज्यत्वेनैव निर्देशात्, न
चात्मशब्दवत् किञ्चिन्मुख्यत्वे कारणमस्तीति

जीवति प्राणान् धारयतीति निर्वचनाच्चेत्यर्थः ॥ अथ त्विति ॥ स्वपक्षे
तु बिम्बप्रतिबिम्बयोर्लोके भेदस्य कल्पितत्वदर्शनाज्जीवो ब्रह्मणः सत
आत्मेति युक्तमित्यर्थः । जीवस्य सच्छब्दार्थं प्रत्यात्मशब्दात् सन्न
प्रधानमित्युक्त्वा सतो जीवं प्रत्यात्मशब्दान्न प्रधानमिति विधान्तरे-
ण हेतुं व्याचष्टे ॥ तथेति ॥ स यः सदाख्य एषोऽणिमा परमसूक्ष्म; ए-
तदात्मकमिदं सर्वं जगत् तत्सदेव सत्यं विकारस्य मिथ्यात्वात्,
सः स पदार्थः सर्वस्यात्मा हे श्वेतकेतो, त्वं च नासि संसारी, किं तु
तदेव सदबाधितं सर्वात्मकं ब्रह्मासीति श्रुत्यर्थः । इत्यत्रोपदिशति अ-
तश्चेतनात्मकत्वात् सच्चेतनमेवेति वाक्यशेषः । यदुक्तमप्तेजसोरिव सत
ईक्षणं गौणमिति तत्राह ॥ अप्तेजसोस्त्विति ॥ नामरूपयोर्व्याकरणं
सृष्टिः । आदिपदान्नियमनं अप्तेजसोर्द्विषयत्वात् सृज्यत्वान्नियम्यत्वा-
च्चाचेतनत्वमीक्षणस्य मुख्यत्वे बाधकमस्ति साधकं च नास्तीति हेतो-

युक्तं कूलवत् गौणत्वमीक्षित्वस्य । तयोरपि
 च सदैधिष्ठितत्वापेक्षमेवेक्षित्वम् । सतस्त्वा-
 त्मशब्दात् न गौणमीक्षित्वमित्युक्तम् । अथो-
 च्येताचेतनेऽपि प्रधाने भवत्यात्मशब्दः आत्म-
 नः सर्वार्थकारित्वात्, यथा राज्ञः सर्वार्थकारि-
 णि भृत्ये भवत्यात्मशब्दो ममात्मा भद्रसेन इ-
 ति; प्रधानं हि पुरुषस्यात्मनो भोगापवर्गौ कुर्व-
 दुपकरोति राज्ञ इव भृत्यः सन्धिविग्रहादिषु व-
 र्तमानः । अथैक एवात्मशब्दश्चेतनचित्तवि-
 षयो भविष्यति भूतात्मेन्द्रियात्मेति च प्रयोग-
 दर्शनात्, यथैक एव ज्योतिःशब्दः क्रतुज्वल-
 नविषयः । तत्र कुत एतदात्मशब्दादीक्षतेरगौण-
 त्वम्मित्यत उत्तरं पठति ।

युक्तमीक्षणस्य गौणत्वमिति योजना; चेतनवत् कार्यकारित्वं गुणः ते-
 ज ऐक्षत चेतनवत् कार्यकारीत्यर्थः । यद्वा तेजःपदेन तदधिष्ठानं स-
 ल्लक्ष्यते, तथा च मुख्यमीक्षणमित्याह ॥ तयोरिति ॥ स्यादेतत् यादे सत
 ईक्षणं मुख्यं स्यात्तदेव कुत इत्यत आह ॥ सतस्त्विति ॥ गौणमुख्य-
 योरतुल्ययोः संशयाभावेन गौणप्रायपाठस्यानिश्चायकत्वादात्मशब्दा-
 च सत ईक्षणं मुख्यमित्यर्थः । आत्महितकारित्वगुणयोगादात्मश-
 ब्दोऽपि प्रधाने गौण इति शङ्कते ॥ अथेत्यादिना ॥ आत्मशब्दः
 प्रधानेऽपि मुख्यो नानार्थकत्वादित्याह ॥ अथवेति ॥ नानार्थकत्वे
 दृष्टान्तः ॥ यथेति ॥ अथैकज्योतिरिति श्रुत्या सहस्रदक्षिणाके क्रतौ
 ज्योतिष्ठोमे लोकप्रयोगादग्नौ च ज्योतिःशब्दो यथा मुख्यस्तद्वदित्यर्थः ।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

न प्रधानमचेतनमात्मशब्दालम्बनं भवितुमर्हति
 “स आत्मा” इति प्रकृतं सद्गणिमानमादाय
 “तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इति चेतनस्य श्वेतकेतो-
 मोक्षयितव्यस्य तन्निष्ठामुपदिश्य “आचार्यवा-
 न् पुरुषो वेद” तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमो-
 क्ष्ये अथ सम्पत्स्ये” इति मोक्षोपदेशनात् । य-
 दि त्वचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यं तदसीति ग्रा-
 हयेत् मुमुक्षुं चेतनं सन्तमचेतनोऽसीति तदा
 विपरीतवादिशास्त्रं पुरुषस्यानर्थायेत्यप्रमाणं
 स्यात् ; न तु निर्दोषशास्त्रमप्रमाणं कल्पयितुं युक्त-
 म् । यदि चाज्ञस्य सतो मुमुक्षोरचेतनमनात्मा-
 नमात्मेत्युपदिशेत् प्रमाणभूतं शास्त्रं, स श्रद्धा-
 नतयान्धगोलाङ्गूलन्यायेन तदात्मदृष्टिं न परि-

तस्मिन् सत्पदार्थे निष्ठा अभेदज्ञानं यस्य स तन्निष्ठस्तस्य मुक्तिश्रव-
 णादिति सूत्रार्थमाह ॥ नेत्यादिना ॥ श्रुतिः समन्वयसूत्रे व्याख्या-
 ता । अनर्थायेत्युक्तं प्रपञ्चयति ॥ यदि चाज्ञस्येति ॥ कश्चित् किल
 दुष्टात्मा महारण्यमार्गे पतितमन्धं स्वबन्धुनगरं जिगमिषुं बभाषे कि-
 मत्रायुष्मता दुःखितेन स्थीयत इति स चान्धः सुखवाणीमाकर्ण्य त-
 मासं मत्वोवाच अहो मद्भागेधयं यदत्र भवान् मां दीनं स्वाभीष्टनग-
 रप्राप्त्यसमर्थं भाषत इति स च विप्रलिप्सुर्दुष्टगोयुवानमानीय तदी-
 यलाङ्गूलं अन्धं ग्राहयामास, उपदिदेश च एनमन्धं एष गोयुवा

त्यजेत्, तद्व्यतिरिक्तं चात्मानं न प्रतिपद्येत, त-
था सति पुरुषार्थाद्विहन्येतानर्थं चर्च्छेत् । तस्मा-
द्यथा स्वर्गाद्यर्थिनोऽग्निहोत्रादिसाधनं यथा-
भूतमुपदिशति तथा मुमुक्षोरपि “ स आत्मा ”
“तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इति यथाभूतमेवात्मानमु-
पदिशतीति युक्तम् । एवं च सति तत्परशुग्रहण-
मोक्षदृष्टान्तेन सत्याभिसन्धस्य मोक्षोपदेश
उपपद्यते । अन्यथा हि अमुख्ये सदात्मतत्त्वो-
पदेशे अहमुक्त्यमस्मीति विद्यादितिवत् सम्प-
न्मात्रमिदमनित्यफलं स्यात् । तत्र मोक्षोपदेशो
नोपपद्येत ; तस्मान्न सदाणिमन्यात्मशब्दस्य
गौणत्वं, भृत्ये तु स्वामिभृत्यभेदस्य प्रत्यक्षत्वा-
दुपपन्नो गौण आत्मशब्दो ममात्मा भद्रसेन

त्वां नगरं नेष्यति, मा त्यज लाङ्गूलमिति स चान्धः श्रद्धालुतया
तदत्यजन् स्वाभीष्टमप्राप्यानर्थपरम्परां प्राप्तः, तेन न्यायेनेत्यर्थः ॥ त-
था सतीति ॥ आत्मज्ञानाभावे सति विहन्येत मोक्षं न प्राप्नुयात् प्र-
त्युतानर्थसंसारं च प्राप्नुयादित्यर्थः । ननु जीवस्य प्रधानैक्यसम्पदु-
पासनार्थमिदं वाक्यमस्त्विति तत्राह ॥ एवं च सतीति ॥ अबाधि-
तात्मप्रमायां सत्यामित्यर्थः । कस्यचिदारोपितचोरत्वस्य सत्येन तप्तं
परशुं गृह्णातो मोक्षो दृष्टः तद्दृष्टान्तेन सत्ये ब्रह्मणि अहमित्यभिस-
न्धिमतः मोक्षो यथा सत्याभिसन्धः तत्परशुं गृह्णाति स न दहते
अथ मुच्यत इति श्रुत्योपादिष्टः स उपदेशः सम्पत्पक्षे न युक्त इत्याह
॥ अन्यथेति ॥ देहमुत्थापयतीत्युक्तं प्राणस्तस्मान्मोक्षोपदेशान्मुख्ये

इति । अपि च कचिद्गौणः शब्दो दृष्ट इति नैताव-
 ताशब्दप्रमाणकेऽर्थे गौणी कल्पनान्याय्या सर्व-
 त्रानाश्वासप्रसङ्गात् । यत्तूक्तं चेतनाचेतनयोः सा-
 धारण आत्मशब्दः क्रतुज्वलनयोरिव ज्योतिःश-
 ब्द इति, तन्न, अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । त-
 स्माच्चेतनविषय एव मुख्य आत्मशब्दश्चेतनत्वो-
 पचाराद्भूतादिषु प्रयुज्यते भूतात्मेन्द्रियात्मेति च,
 साधारणत्वेऽप्यात्मशब्दस्य न प्रकरणमुपपदं
 वा किञ्चिन्निश्चायकमन्तरेणान्यतरवृत्तिता नि-
 धारयितुं शक्यते । न चात्राचेतनस्य निश्चायकं
 किञ्चित् कारणमस्ति प्रकृतं तु सदीक्षितं सन्नि-
 हितश्च चेतनः श्वेतकेतुः, न हि चेतनस्य श्वेतके-
 तोरचेतन आत्मा सम्भवतीत्यवोचाम । तस्मा-
 द्चेतनविषय इहात्मशब्द इति निश्चीयते, ज्यो-

सम्भवति गौणत्वस्यान्याय्यत्वाच्चात्मशब्दः सति मुख्य इत्याह ॥ अ-
 पि चेति ॥ कचिद्भूत्यादौ सर्वत्राहमात्मेत्यत्रापि मुख्य आत्मशब्दो
 न स्यादित्यर्थः । चेतनत्वोपचारात् भूतादिषु सर्वत्र चैतन्यतादात्म्या-
 दित्यर्थः । आत्मशब्दश्चेतनस्यैवासाधारण इत्युक्तं । अस्तु वा अव्यापि-
 वस्तूनां साधारणः तथापि तस्यात्र श्रुतौ प्रधानपरत्वेऽपि निश्चायका-
 भावान्न प्रधानवृत्तितेत्याह ॥ साधारणत्वेऽपीति ॥ चेतनवाचित्वे
 तु प्रकरणं श्वेतकेतुपदं च निश्चायकमस्तीत्याह ॥ प्रकृतं त्विति ॥
 उपपदस्य निश्चायकत्वं स्फुटयति ॥ न हीति ॥ ततः किं तत्राह ॥

तिःशब्दोऽपि लौकिकेन प्रयोगेण ज्वलनं एव
 रूढः 'अर्थवादकल्पितेन तु ज्वलनसादृश्येन' क्र-
 तौ प्रवृत्त इत्यदृष्टान्तः । अर्थेवा 'पूर्वसूत्रं' एवांशि-
 ब्दं 'निरस्तसमस्तगौणत्वसाधारणत्वाशङ्कत-
 या व्याख्याय' ततः स्वतन्त्र एव प्रधानकारण-
 निराकरणहेतुर्व्याख्येयः "तन्निष्ठस्य मोक्षोपदे-
 शा" दिति । तस्मान्नाचेतनं प्रधानं सच्छब्दवा-
 च्यम् । कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ।

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

यदि अनात्मैव प्रधानं सच्छब्दवाच्यं "स
 आत्मा" "तत्त्वमसि" इति इहोपदिष्टं स्यात्
 स तदुपदेशश्रवणादेनात्मज्ञतया तन्निष्ठो मा

॥ तस्मादिति ॥ आत्मशब्दो ज्योतिःशब्दवचनानार्थक इत्युक्तं दृ-
 ष्टान्तं निरस्यति ॥ ज्योतिरिति ॥ कथं तर्हि ज्योतिषा यजेतेति ज्यो-
 तिष्ठोमे प्रयोगस्तत्राह ॥ अर्थवादेति ॥ "एतानि वाव तानि ज्योतींषि
 य एतेऽस्य स्तोमाः" इत्यर्थवादेन कल्पितं ज्वलनेन सादृश्यं, "त्रिवृत्प-
 ञ्चदशस्त्रिवृत्सप्तदशस्त्रिवृदेकविंशस्तोमाः" तत्तदर्थप्रकाशकत्वेन गु-
 णेन ज्योतिःपदोक्ता ऋक्सङ्घाः, तथा च ज्योतींषि स्तोमा अस्याति
 ज्योतिष्ठोम इत्यत्र ज्योतिःशब्दो गौण इत्यर्थः ॥ नन्वात्मशब्दा-
 दिति पूर्वसूत्र एवात्मशब्दस्य प्रधाने गौणत्वसाधारणत्वशङ्कानिरासः
 कर्तुमुचितः मुख्यार्थस्य लाघवेनोक्तिसम्भवे गौणत्वनानार्थशङ्काया
 दुर्बलत्वेन तन्निरासार्थं पृथक्सूत्रायासानपेक्षणात् । तथा च शङ्को-

भूदिति' मुख्यमात्मानमुपदिदिक्षुस्तस्य हेयत्वं
 ब्रूयात् । यथा अरुन्धतीं दिदर्शयिषुः तत्समीप-
 स्थां स्थूलां ताराम् मुख्यां प्रथममरुन्धतीति
 ग्राहयित्वा तां प्रत्याख्याय पश्चादरुन्धतीमेव
 ग्राहयति तद्वन्नायमात्मेति ब्रूयात् । न चैवमवो-
 चत् । सन्मात्रावगतिनिष्ठैव हि षष्ठप्रपाठकप-
 रिसमाप्तिर्दृश्यते । चशब्दः प्रतिज्ञाविरोधाभ्यु-
 च्चयप्रदर्शनार्थः । सत्यपि हेयत्ववचने प्रतिज्ञावि-
 रोधः प्रसज्येत कारणविज्ञानाद्धि सर्वं विज्ञात-
 मिति प्रतिज्ञातम् । उत तमादेशमप्राक्षः, येना-

त्तरत्वेन सूत्रव्याख्यानं नातीव शोभते, इत्यरुचेराह ॥ अथ वेति ॥
 निरस्ता समस्ता गौणत्वनानार्थत्वशङ्का यस्यात्मशब्दस्य स तच्छङ्कास्तस्य
 भावस्तत्ता तथा इत्यर्थः ॥ तत इति ॥ सत आत्मशब्देन जीवाभि-
 न्नत्वादिति हेत्वपेक्षया मोक्षोपदेशः स्वतन्त्र एव प्रधानकारणत्वनि-
 रासे हेतुरित्यर्थः । ननु यथा कश्चिदरुन्धतीं दर्शयितुं निकटस्थां स्थू-
 लां तारां अरुन्धतीत्वेनोपदिशति तद्वदनात्मन एव प्रधानस्य सत्प-
 दार्थस्यात्मत्वोपदेश इति शङ्कते ॥ कुतश्चेति ॥ प्रधानं सच्छब्दवाच्यं
 नेति कुत इत्यर्थः । सौत्रश्रकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इत्याह ॥ चशब्द
 इति ॥ विवृणोति ॥ सत्यपीति ॥ अपिशब्दान्नास्त्येवेति सूचयति ।
 वेदानधीत्यागतं सौवधं पुत्रं पितोवाच, हे पुत्र उत अपि आदिश्यत
 इत्यादेशः उपदेशैकलभ्यः सदात्मा तमप्यप्राक्षः गुरुनिकटे पृष्ठवान-
 सि यस्य श्रवणेन मननेन विज्ञानेनान्यस्य श्रवणादिकं भवतीत्यन्वयः
 । नन्वन्येन ज्ञातेन कथमन्यदज्ञातमपि ज्ञातं स्यादिति पुत्रः शङ्कते

श्रुतं श्रुतं भवति अमतं मतं, अविज्ञातं विज्ञा-
तम्,, इति । “कथं नु भगवः स आदेशो भवति,,
इति । यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं
विज्ञातं स्यात्, वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
मृत्तिकेत्येव सत्यं, एवं सोम्य स आदेशो भवति”
इति वाक्योपक्रमे श्रवणात् । न च 'सच्छब्दवा-
च्ये प्रधाने भोग्यवर्गकारणे' हेयत्वेन हियत्वेन
वा विज्ञाते भोक्तृवर्गो विज्ञातो भवति 'अप्रधा-
नविकारत्वाद्भोक्तृवर्गस्य, तस्मान्न प्रधानं स-
च्छब्दवाच्यम् । कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ॥

॥ कथमिति ॥ हे भगवः कथं नु खलु स भवतीत्यर्थः, कार्यस्य का-
रणान्यत्वं नास्तीत्याह ॥ यथेति ॥ पिण्डः स्वरूपं तेन विज्ञातेनेति
शेषः । तत्र युक्तिमाह ॥ वाचेति ॥ वाचा वाग्निन्द्रियेणारभ्यत इति वि-
कारो वाचारम्भणम् ननु वाचा नामैवारभ्यते न घटादिरित्याशङ्क्य
नाममात्रमेव विकार इत्याह ॥ नामधेयमिति ॥ “नामधेयं विकारोऽ-
यं वाचा केवलमुच्यते वस्तुतः कारणाद्भिन्नो नास्ति तस्मान्मृषैव स
इति भावः । विकारमिथ्यात्वे तदभिन्नकारणस्यापि मिथ्यात्वमिति
नेत्याह ॥ मृत्तिकेति ॥ कारणं कार्याद्भिन्नसत्ताकं, न कार्यं कारणा-
द्भिन्नं, अतः कारणातिरिक्तस्य कार्यस्वरूपस्याभावात् कारणज्ञाने-
न तज्ज्ञानं भवतीति स्थिते दार्ष्टान्तिकमाह ॥ एवमिति ॥ मृद्व-
द्ब्रह्मैव सत्यं वियदादिविकारो मृषेति ब्रह्मज्ञाने सति ज्ञेयं किञ्चिन्ना-
वशिष्यते इत्यर्थः । यद्यपि प्रधाने ज्ञाते तत्तादात्म्यादिकारणां ज्ञानं
भवति न पुरुषाणां, तेषां प्रधानविकारत्वाभावादित्याह ॥ न चेति ॥

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

तदेव सच्छब्दवाच्यं कारणं प्रकृत्य श्रूयते
 “यत्रैतत्पुरुषः स्वपितीति नाम' सता 'सोम्य' तदा
 सम्पन्नो भवति' स्वमपीतो भवति' तस्मादेनै
 स्वपितीत्याचक्षते स्वं त्यपीतो भवति” इति ए-
 षा श्रुतिः स्वपितीत्येतत् पुरुषस्य लोकप्रसिद्धं
 नाम निर्वक्ति । स्वशब्देनेहात्मोच्यते यः प्रकृतः
 सच्छब्दवाच्यस्तमपीतो भवत्यपिगतो भवती-
 त्यर्थः । अपिपूर्वस्य ऐतेर्लयार्थत्वं प्रसिद्धं प्रभ-
 वाप्ययावित्युत्पत्तिप्रलययोः प्रयोगदर्शनात् ।
 मनःप्रच्यारोपाधिविशेषसम्बन्धादिन्द्रियार्थान्

अस्माकं जीवानां सद्रूपत्वात्तज्ज्ञाने ज्ञानमिति भावः ॥ कृतश्चेति ॥
 पुनरपि कस्माद्वेतोरित्यर्थः, सुषुप्तौ जीवस्य सदात्मनि स्वस्मिन् अ-
 प्ययश्रवणात् सचेतनमेवेति सूत्रयोजना । एतत् स्वपनं यथा स्यात्तथा
 यत्र सुषुप्तौ स्वपितीति नाम भवति तदा पुरुषः सता सम्पन्न एकी-
 भवति सदैक्येऽपि नामप्रवृत्तिः कथं तत्राह ॥ स्वमिति ॥ तत्र लोक-
 प्रसिद्धिमाह ॥ तस्मादिति ॥ हि यस्मात् स्वं सदात्मानमपीतो भव-
 तीति तस्मादित्यर्थः । श्रुतेस्तात्पर्यमाह ॥ एषेत्यादिना ॥ कथमेता-
 वता प्रधाननिरास इत्यत आह ॥ स्वशब्देनेति ॥ एतैर्धातोर्गत्यर्थ-
 स्यापि पूर्वस्य लयार्थत्वेऽपि कथं नित्यस्य जीवस्य लय इत्याशङ्क्य
 उपाधिलयादिति वक्तुं जाग्रत्स्वप्रयोरुपाधिमाह ॥ मन इति ॥ ऐन्द्रि-
 यकमनोवृत्तय उपाधयः, तैर्घटादिस्थूलार्थविशेषाणामात्मना सम्ब-

गृहंस्तद्विशेषोपन्नो जीवो जागर्ति, तद्वासना-
विशिष्टः स्वप्नान् पश्यन् मनःशब्दवाच्यो भव-
ति, स उपाधिद्वयोपरमे सुषुप्तावस्थायाम् उपा-
धिकृतविशेषाभावात् स्वात्मनि प्रलीन इवेति
स्वं त्यपीतो भवतीत्युच्यते। यथा हृदयं शब्दनि-
र्वचनं श्रुत्या दर्शितम् “स वा एष आत्मा हृदि,
तस्यैतदेव निरुक्तं हृदयम्” इति, तस्माद् हृदयमि-
ति, यथा वा ‘अशनायादिन्याशब्दप्रवृत्तिमूलं द-
र्शयति श्रुतिः “आप एव तदशितं नयन्ते तेज
एव तत्पीतं नयते” इति च, एवं “स्वमात्मानं
सच्छब्दवाच्यं मैपीतो भवति” इति इममर्थं स्व-
पितिनामनिर्वचनेन दर्शयति । न च चेतने आत्मा

न्धादात्मा तानिन्द्रियार्थान् पश्यन् स्थूलविशेषेण देहेनैक्यं भ्रान्तिमा-
पन्नो विश्वसंज्ञो जागर्ति जाग्रद्वासनाश्रयमनोविशिष्टः सन् तैजससं-
ज्ञः स्वप्ने विचित्रवासनासहकृतमायापरिणामान् पश्यन् “सोम्य त-
न्मनः” इति श्रुतिस्थमनःशब्दवाच्यो भवति, स आत्मा स्थूलसूक्ष्मो-
पाधिद्वयोपरमेऽहं नरः कर्तेति विशेषाभिमानाभावाल्लीन इत्युपचर्य-
त इत्यर्थः । ननु स्वपितीति नामनिरुक्तेरर्थवादत्वान्न यथार्थतेत्यत आ-
ह ॥ यथेति ॥ तस्य हृदयशब्दस्यैतन्निर्वचनं “तदशितमन्नं द्रवीकृत्य
नयन्ते जस्यन्तीत्याप एवाशनायापदार्थः तत्पीतं उदकं नयते शोषय-
ति” इति “तेज एवोदन्यं” अत्र दीर्घश्छान्दसः । एवमिदमपि निर्वच-
नं यथार्थमित्याह ॥ एवमिति ॥ इदं च प्रधानपक्षे न युक्तमित्याह ॥ न

अचेतनं प्रधानं स्वरूपत्वेन प्रतिपद्येत । यदि पुनः प्रधानमेवात्मीयत्वात् स्वशब्देनैवोच्येतैवमपि चेतनोऽचेतनमप्येतीति विरुद्धमापद्येत, श्रुत्यन्तरं च “प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्” इति सुषुप्तावस्थायाम् चेतनेऽप्ययं दर्शयति, अतो यस्मिन्नप्ययः सर्वेषां चेतनानां तच्चेतनं सच्छब्दवाच्यं जगतः कारणं, न प्रधानम् । कुतश्च न प्रधानं जगतः कारणम् ।

गतिंसामान्यात् ॥ १० ॥

यदि तार्किकसमय इव वेदान्तेष्वपि भिन्ना कारणगतिरभविष्यत् कचिच्चेतनं ब्रह्म जगतः कारणम् कचिदचेतनं प्रधानं कचिदन्यदेवेति ततः कदाचित् प्रधानकारणवादानुरोधेनापीक्षत्यादिश्रवणमकल्पयिष्यत्, न त्वेतदस्ति, समानैव हि सर्वेषु वेदान्तेषु चेतनकारणा-

चेति॥ स्वशब्दस्यात्मनीवात्मीयेऽपि शक्तिरस्तीत्येव शङ्क्याह॥यदीति॥ प्राज्ञेन बिम्बचैतन्येनेश्वरेण सम्परिष्वङ्गो भेदभ्रमाभावेनाभेदइत्यर्थः । तत्तद्देदान्तजन्यानामवगतीनां चेतनकारणविषयकत्वेन सामान्यान् चेतनं जगतः कारणमिति सूत्रार्थं व्यतिरेकमुखेनाह ॥यदि तार्किकेत्यादिना ॥अन्यत् परमाण्वादिकम् ॥ न त्वेतदिति ॥ अवगतिवैष-

वगतिः, यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फु-
 लिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्, एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे
 प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते । “ प्राणेभ्यो दे-
 वा देवेभ्यो लोकाः ” इति “ तस्माद्वा एतस्मादा-
 त्मन आकाशः सम्भूतः ” इति “ आत्मन एवेदं
 सर्वम् ” इति “ आत्मन एष प्राणो जायते ” इति
 चात्मनः कारणत्वं दर्शयन्ति सर्वे वेदान्ताः । आ-
 त्मशब्दश्च चेतनवचन इत्यवोचाम । महच्च प्रा-
 माण्यकारणमित्यद्वेदान्तवाक्यानां चेतनकार-
 णत्वे समानगतित्वं चक्षुरादीनामिव रूपादिषु,
 अतो गतिसामान्यात् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कार-
 णम् । कुतश्च सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणम् ।

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

स्वशब्देनैव च सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमिति

(स्वशब्दोऽर्थोऽत्रात्मनः ।)

स्यमित्यर्थः । विप्रतिष्ठेरन् विविधं नानादिशः प्रतिगच्छेयुः प्राणाश्च-
 क्षुरादयो यथा गोलकं प्रादुर्भवन्ति प्राणेभ्योऽनन्तरं देवाः सूर्यादयस्त-
 दनुग्राहकाः, तदनन्तरं लोकयन्त इति लोका विषया इत्यर्थः । ननु वे-
 दान्तानां स्वतः प्रामाण्यत्वेन प्रत्येकं स्वार्थनिश्चायकत्वसम्भवात् किं
 गतिसामान्येनेत्याह ॥ महच्चेति ॥ एकरूपावगतिहेतुत्वं वेदान्तानां
 प्रामाण्यसंशयनिवृत्तिहेतुरित्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ चक्षुरिति ॥ यथा सं-
 र्वेषां चक्षुषां एकरूपावगतिहेतुत्वं श्रवणानां शब्दावगतिहेतुत्वं घ्रा-
 णादीनां गन्धादिषु, एवं ब्रह्मणि वेदान्तानां गतिसामान्यं प्रामाण्य-

श्रूयते श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि सर्वज्ञमी-
 श्वरं प्रकृत्य “नं तस्यैकश्चित्पतिरस्ति लोके, न-
 चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम्, स कारणं करणा-
 धिर्षाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः”
 इति, तस्मात् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं, नाचेत-
 नं प्रधानमन्यद्वेति सिद्धम् ॥ ११ ॥ “जन्मा-
 दस्य यत” इत्यारभ्य “श्रुतत्वाच्चे” त्येवमन्तैः
 सूत्रैर्यान्युदाहृतानि वेदान्तवाक्यानि, तेषां सर्वज्ञः
 सर्वशक्तिरीश्वरो जगतो जन्मस्थितिलयकारण-
 मित्येतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वं न्यायपूर्वकं
 प्रतिपादितम् । गतिसामान्योपन्यासेन च स-
 र्वे वेदान्तांश्चेतनकारणवादिनं इति व्याख्यातं

दाढ्यहेतुरित्यर्थः एवमीक्षत्यादिलिङ्गैरचेतने वेदान्तानां समन्वयं नि-
 रस्य चेतनवाचकशब्देनापि निरस्यति ॥ श्रुतत्वाच्चेति ॥ सूत्रं व्याच-
 छे ॥ स्वशब्देनेति ॥ स्वस्य चेतनस्य वाचकः “सर्वविच्छब्दज्ञः का-
 लकालो गुणी सर्वविद्यः” इति सर्वज्ञं परमेश्वरं प्रकृत्य “स सर्ववित्
 कारणं” इति श्रुतत्वान्नाचेतनं कारणमिति सूत्रार्थः । करणाधिपा
 जीवास्तेषामधिपः, अधिकरणार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ईक्ष-
 णात्मशब्दादिकं परमाण्वादावप्ययुक्तमिति मत्वाह ॥ अन्यद्वेति ॥
 ॥ ११ ॥ वृत्तानुवादेनोत्तरसूत्रसन्दर्भमाक्षिपति ॥ जन्मादीति ॥ प्र-
 थमसूत्रस्य शास्त्रोपोद्धातत्वात् जन्मादिसूत्रमारभ्येत्युक्तं सर्ववेदान्तानां
 कार्ये प्रधानाद्यचेतने च समन्वयनिरासेन ब्रह्मपरत्वं व्याख्यातम्,
 अतः प्रथमाध्यायार्थस्य समाप्तत्वादुत्तरग्रन्थारम्भे किं कारणमित्यर्थः,

अतः परस्य ग्रन्थस्य किमर्थानमिति उ-
च्यते, द्विरूपं हि ब्रह्माविगम्यते नामरूपविकार-
भेदोपाधिविशिष्टं, तद्विपरीतं च सर्वोपाधिविव-
र्जितम् । “यत्र हि द्वैतमिव भवति तदैतरे इतरं प-
श्यति, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तर्केन कं पश्ये-
त्, यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्वि-
जानाति स भूमा, अर्थे यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणो-

वेदान्तेषु सगुणनिर्गुणब्रह्मवाक्यानां बहुलमुपलब्धेः । तत्र कस्य वाक्य-
स्य सगुणोपासनाविधिद्वारा निर्गुणे समन्वयः कस्य वा गुणविवक्षां विना
साक्षादेव ब्रह्मणि समन्वय इत्याकाङ्क्षैव कारणमित्याह ॥ उच्यत
इति ॥ सङ्क्षिप्य सगुणनिर्गुणवाक्यार्थमाह ॥ द्विरूपं हीति ॥ नामरू-
पात्मको विकारः सर्वं जगत् तद्भेदो हिरण्यश्मश्रुत्वादिविशेष इति
वाक्यार्थः । वाक्यान्युदाहरति ॥ यत्र हीत्यादिना ॥ यस्य सत्त्व-
ज्ञानावस्थायां द्वैतमिव कल्पितं भवति तत्तदेतरः सन्नितरं पश्यतीति
दृश्योपाधिकं वस्तु भाति । यत्र ज्ञानिकाले विदुषः सर्वं जगदात्ममात्र-
मभूत्तदा तु केन कं पश्येदित्याक्षेपान्निरुपाधिकं तत्त्वं भाति, यत्र
भूम्नि निश्चितो विद्वान् द्वितीयं किमपि न वेत्ति सोऽद्वितीयो भूमा प-
रमात्मा निर्गुणः । अर्थे निर्गुणोक्त्यनन्तरं सगुणमुच्यते, यत्र सगुणे
स्थितो द्वितीयं वेत्ति तदल्पं परिच्छिन्नं, यस्तु भूमा तदमृतं नित्यम्
॥ अथेति ॥ पूर्ववत् व्याख्येयम् । धीरः परमात्मैव सर्वाणि रूपाणि
विचित्वा सृष्ट्वा नामानि च कृत्वा बुद्ध्यादौ प्रविश्य जीवसंज्ञो व्यव-
हरन् यो वर्तते, स सगुणस्तं निर्गुणत्वेन विद्वानप्यमृतो भवति, निर्गताः
कला अंशा यस्मात्तन्निष्कलं, अतो निरंशत्वान्निष्क्रियं, अतः शान्तम-

त्यन्यद्विजानाति, तदल्पं, यो वै भूमा; तदमृतं,
 अथ यदल्पं, तन्मर्त्यं, सर्वाणि रूपाणि विचित्य
 धीरः, नामानि कृत्वा भिवदन् यदास्ते, निष्कलं
 निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनं, अमृतस्य परं
 सेतुं दग्धेन्धनमिवानिलं, नेति नेत्यात्मा अस्थूल-
 मनेणुमहस्वमदीर्घम्” इति “न्यूनमन्यत् स्था-
 नं, सम्पूर्णमन्यत्” इति च, एवं सहस्रशो वि-
 द्याविद्याविषयभेदेन ब्रह्मणो द्विरूपतां दर्शय-
 न्ति वाक्यानि । तत्राविद्यावस्थायां ब्रह्मण उ-

परिणामि निरवद्यं रागादिदोषशून्यं, अञ्जनं मूलतमः सम्बन्धो धर्मा-
 दिकं वा तच्छून्यं निरञ्जनं, किञ्चामृतस्य मोक्षस्य स्वयमेव वाक्योत्थ-
 वृत्तिस्थत्वेन परमुत्कृष्टं सेतुं लौकिकसेतुवत् प्रापकं यथा दग्धेन्धनो-
 ऽनलः शास्यति तमिवाविद्या तज्ज दग्ध्वा प्रशान्तं निर्गुणमात्मानं वि-
 द्यादित्यर्थः ॥ नेति नेतीति ॥ व्याख्यातं । स्थूलादिद्वैतशून्यम् । रूप-
 द्वये श्रुतिमाह ॥ न्यूनमिति ॥ द्वैतस्थानं न्यूनं अल्पं सगुणरूपं नि-
 र्गुणादन्यत् तथा सम्पूर्णं निर्गुणं सगुणादन्यदित्यर्थः, एकस्य द्विरूप-
 त्वं विरुद्धमित्यत आह ॥ विद्येति ॥ विद्याविषयो ज्ञेयं निर्गुणं सत्यं,
 अविद्याविषय उपास्यं सगुणकल्पितमित्यविरोधः । तत्राविद्याविष-
 यं विवृणोति ॥ तत्रेति ॥ निर्गुणज्ञानार्थमारोपितप्रपञ्चमाश्रित्य बो-
 धात् प्राक्काले गुडजिह्विकान्यायेन तत्फलार्थान्युपासनानि, विधीयन्ते
 तेषां चित्तैकाग्र्यद्वारा ज्ञानं मुख्यं फलमिति तद्वाक्यानामपि महान्तात्प-
 र्यं ब्रह्मणीति मन्तव्यं, नामब्रह्मेत्याद्युपास्तीनां कामचारादिरभ्युदयः फ-
 लं, दहराद्युपास्तीनां क्रममुक्तिः उद्गीथादिध्यानस्य कर्मसमृद्धिः फलमिति

पास्योपासकादिलक्षणः सर्वो व्यवहारः । तत्र
 कानिचित् ब्रह्मण उपासनान्यभ्युदयार्थानि,
 कानिचित् क्रममुक्त्यर्थानि, कानिचित् कर्मसमु-
 द्द्यर्थानि, तेषां गुणविशेषोपाधिभेदेन भेदः । ए-
 क एव तु परमात्मेश्वरस्तेस्तैर्गुणविशेषैर्विशिष्टं
 उपास्यो यद्यपि भवति, तथापि यथागुणोपा-
 सनमेव फलानि भिद्यन्ते “तं यथा यथोपासते
 तदेव भवति” इति श्रुतेः “यथा कर्तुरस्मिन्
 लोके पुरुषो भवति, तथैतः प्रेत्य भवति” इति
 च । स्मृतं च ।

“यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
 तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः” इति ॥

यद्यप्येक एव आत्मा सर्वभूतेषु स्थावरज-
 द्गमेषु गूढस्तथापि चित्तोपाधिविशेषतारतम्यात्
 आत्मनः कूटस्थनित्यैकरूपस्यैष्युत्तरोत्तरमा-
 विष्कृततारतम्यमैश्वर्यशक्तिविशेषैः श्रूयते “त-

भेदः, ध्यानानां मानसत्वात्, ज्ञानान्तरङ्गत्वाच्च, ज्ञानकाण्डे विधानमिति
 भावः । ननुपास्यब्रह्मण एकत्वात् कथमुपासनानां भेदस्तत्राह तेषा
 मिति ॥ गुणविशेषाः सत्यकामत्वादयो हृदयादिरूपाधिः । अत्र स्व-
 यमेवाशङ्क्य परिहरति ॥ एक इति ॥ परमात्मस्वरूपाभेदेऽप्युपा-
 धिभेदेनोपहितोपास्यरूपभेदादुपासनानां भेदे सति फलभेद इति भा-
 वः । तं परमात्मानं यद्यद्गुणत्वेन लोका राजानमिवोपासते तत्तद्

स्यैयं आत्मानमाविस्तरां वेदं” इत्यत्र । स्मृतावपि
यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदजितमेवं वा ।

तत्तदेवावगच्छत्वं मम तेजोऽशसम्भवंम् । इति

यत्र यत्र विभूत्याद्यतिशयः स सं ईश्वर इत्यु-
पास्यतया चोद्यते, एवमिहापि आदित्यमण्डले
हिरण्मयः पुरुषः सर्वपाप्मो दैयलिङ्गात् पर एवे-
ति, वक्ष्यति, एव “माकाशस्तल्लिङ्गादि” त्यादि-
षु द्रष्टव्यं एवं सद्यो मुक्तिकारणमप्यात्मज्ञानमु-

णवच्चमेव तेषां फलं भवति, क्रतुः सङ्कल्पो ध्यानम् इह यादृशध्या-
नवान् भवति मृत्वा तादृशोपास्यरूपो भवतीत्यत्रैव भगवद्वाक्यमाह
॥ स्मृतेश्चेति ॥ ननु सर्वभूतेषु निरतिशयात्मन एकत्वादुपास्योपा-
सकयोस्तारतम्यश्रुतयः कथमित्याशङ्कां परिहरति ॥ यद्यप्येक इति ॥
उक्तानामुपाधीनां शुद्धितारतम्यादैश्वर्यज्ञानसुखरूपशक्तीनां तारतम्य-
रूपा विशेषा भवन्ति तैरेकरूपस्यात्मन उत्तरोत्तरं मनप्यादिहिरण्यग-
र्भान्तेष्वाविर्भावतारतम्यं श्रूयते । तस्यैव आत्मानं स्वरूपमाविस्तरां
प्रकटतरं यो वेद उपास्ते सोऽश्नुते तदिति तरप्प्रत्ययादित्यर्थः । तथा च
निरुष्टोपाधिरात्मैवोपासकः उत्कृष्टोपाधिरीश्वर उपास्य इत्यौपाधिकं
तारतम्यमविरुद्धमिति भावः । अत्रार्थे भगवद्गीतामुदाहरति ॥ स्मृता-
विति ॥ अत्र सूर्यादिरपि न जीवत्वेनोपास्यता किं त्वीश्वरत्वेनेत्युक्तं
भवति । तत्र सूत्रकारसम्मतिमाह ॥ एवमिति ॥ उदयः असम्बन्धः
एवं यस्मिन् वाक्ये उपाधिर्विवक्षितः तद्वाक्यमुपासनापरमिति वक्तु-
मुत्तरसूत्रसन्दर्भस्यारम्भ इत्युक्त्वा यत्र न विवक्षितः तद्वाक्यं ज्ञेयब्रह्म-
परमिति निर्णयार्थमारम्भ इत्याह ॥ एवं सद्य इति ॥ अन्नमयादि-
कोशा उपाधिविशेषाः, वाक्यगतिस्तात्पर्यम् । आरम्भसमर्थनमुपसं-

पाधिविशेषद्वारेणोपदिश्यमानमप्यैविवक्षितो-
 पाधिसम्बन्धविशेषं 'परापरविषयं' परापरविष-
 यत्वेन सन्दिह्यमानं वाक्यगतिपर्यालोचनया
 निर्णेतव्यं भवति । यथैव हि ताव "दानन्दमयो-
 ऽभ्यासा" इति, एवमेकमपि ब्रह्मैविवक्षितोपा-
 धिसम्बन्धं 'निरस्तोपाधिसम्बन्धं चोपास्यत्वेन'
 ज्ञेयत्वेन च 'वेदान्तेषु उपदिश्यत इति प्रदर्शयितुं
 परो ग्रन्थ आरभ्यते । यच्च "गतिसामान्यादि"-
 त्यचेतनकारणनिराकरणमुक्तं तदपि वाक्यान्त-
 राणि ब्रह्मविषयाणि व्याचक्षाणेन ब्रह्मविपरीत-
 कारणनिषेधेन प्रपञ्च्यते ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

तैत्तिरीयके "अन्नमयं" "प्राणमयं" "मनो-
 हरति ॥ एवमेकमपीति ॥ सिद्धवदुक्तगतिसामान्यस्य साधनार्थ-
 मप्युत्तरारम्भ इत्याह ॥ यच्चेति ॥ अन्नं प्रसिद्धं प्राणमनोबुद्धयः
 हिरण्यगर्भरूपाः, बिम्बचैतन्यमीश्वर आनन्दः "तेषां पञ्चानां विकारा
 आध्यात्मिका देहप्राणमनोबुद्धिजीवा अन्नमयादयः पञ्चकोशाः" इ-
 ति श्रुतेः परमार्थः । पूर्वाधिकरणे गौणमुख्येक्षणयोरतुल्यत्वेन संशया-
 भावाद्गौणप्रायपाठो न निश्चायक इत्युक्तं तर्हि मयटो विकारे प्राचुर्ये
 च मुख्यत्वात् संशये विकारप्रायपाठादानन्दविकारो जीव आनन्दम-
 य इति निश्चयोऽस्तीति प्रत्युदाहरणतद्गत्या पूर्वपक्षमाह ॥ कंस्मादि-
 ति ॥ आकाङ्क्षापूर्वकं, अन्नमयादीनां श्रुत्यादिसङ्गतयः स्फुटा एव,

मयं” “विज्ञानमयं च” अनुक्रम्यान्नाग्रते “त-
स्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मा-
नन्दमयः” इति । तत्र संशयः । किमिह आनन्द-
मयशब्दन परमव ब्रह्मोच्यते “यत् प्रकृतं सत्य
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति, किंवा अन्नमयादिवत्
ब्रह्मणोऽर्थान्तरमिति, किं तावत् प्राप्तं ब्रह्मणोऽ-
र्थान्तरममुख्य आत्मा आनन्दमयः स्यात् । क-
स्मात्, अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वात् ।
अथापि स्यात् सर्वान्तरत्वादानन्दमयो मुख्य ए-
वात्मेति न स्यात् प्रियाद्यवैयवयोगात्, शारी-
रत्वश्रवणाच्च । मुख्यं श्रेदात्मा आनन्दमयः स्या-
न्न प्रियादिसंस्पर्शः स्यात् तस्य इह तु “प्रियमेव
शिरः” इत्यादि श्रूयते, शारीरत्वं च श्रूयते “तस्यै-
ष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य” इति तस्य पू-
र्वस्य विज्ञानमयस्यैष एव शारीर आत्मा य एष
आनन्दमय इत्यर्थः । न च स शरीरस्य संतः
प्रियाप्रियसंस्पर्शो वारयितुं शक्यः, तस्मात् सं-

पूर्वपक्षे वृत्तिकारमते जीवोपास्त्या प्रियादिप्राप्तिः फलं, सिद्धान्ते तु
ब्रह्मोपास्त्येति भेदः, शङ्कते ॥ अथापीति ॥ परिहरति ॥ न स्यादि-
ति ॥ संगृहीतं विवृणोति ॥ मुख्य इति ॥ परमात्मेत्यर्थः, शारीरत्वे-
ऽपीश्वरत्वं किं न स्यादित्यत आह ॥ न चेति ॥ जीवत्वं दुर्वारमि-
त्यर्थः । नन्वानन्दपदाभ्यासेऽप्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं कथमित्याश-

सार्यैवानन्दमय आत्मा इत्येवं प्राप्ते इदमुच्यते,
 आनन्दमयोऽभ्यासात्, पर एवात्मानन्दम-
 यो भवितुमर्हति। कुतोऽभ्यासात्। परस्मिन्नेव त्या-
 त्मन्यानन्दशब्दो बहुकृत्वोऽभ्यस्यते 'आनन्दम-
 यं प्रस्तुत्य "रसो वै सः" इति तस्यैवं रसत्वमु-
 त्कोच्यते। "रसं त्येवायं लब्धवानन्दी भवति, को
 त्येवान्यात् कः प्राण्याद्यदेव आकाश आनन्दो
 न स्यात्, एष त्येवानन्दयाति, सैषानन्दस्य
 मीमांसा भवति" "एतमानन्दमयमात्मानमुप-
 संक्रामति"। "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कु-
 तश्चन" इति। "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" इति
 च। श्रुत्यन्तरे च "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति ब्र-

ह्मच ज्योतिष्टोमाधिकारे ज्योतिःपदस्य ज्योतिष्टोमपरत्ववदानन्दम-
 यप्रकरणस्थानन्दपदस्यानन्दमयपरत्वात् तदभ्यासस्तस्य ब्रह्मत्वसाधक
 इत्यभिप्रेत्याह ॥ आनन्दमयं प्रस्तुत्येति ॥ रसः सौ आनन्द इत्यर्थः
 अयं लोकः यत् यदि एष आकाशः पूर्णः आनन्दः साक्षी प्रेरको न स्या-
 त् तदा को वान्याच्चेत् को वा विशिष्य प्राण्याज्जीवेत् तस्मादेव ए-
 वानन्दयाति, आनन्दयतीत्यर्थः। "युवा स्यात् साधुयुवा" इत्यादिना
 वक्ष्यमाणमनुष्ययुवानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दावसाना एषा सन्निहिता
 आनन्दस्य तारतम्यमीमांसा भवति, उपसंक्रामति "विद्वान् प्राप्नोति"
 इत्येकदेशिनामर्थः। मुख्यसिद्धान्ते तूपसंक्रमणं विदुषः कोशानां प्र-
 त्यङ्मात्रत्वेन विलापनमिति ज्ञेयं शिष्टमुक्तार्थम् 'आनन्दशब्दाद्ब्रह्मा-
 वगतिः सर्वत्र समानेति गतिसामान्यार्थमाह ॥ श्रुत्यन्तरे चेति ॥ लि-

ह्यप्येव आनन्दशब्दो दृष्टः, एवमानन्दशब्दस्य
 बहुकृत्वो ब्रह्मण्यभ्यासात् आनन्दमय आत्मा
 ब्रह्मेति गम्यते । यत्तूक्तं अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्र-
 वाहपतितत्वादानन्दमयस्याप्यमुख्यात्मत्वमि-
 ति, नासौ दोषः, आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वात् ।
 मुख्यमेव त्यात्मानं उपदिदिक्षु शस्त्रं लोकबुद्धि-
 मनुसरं अन्नमयं शरीरमेनात्मानं मयन्तमूढा-
 नामात्मत्वेन प्रसिद्धमनूय मूपानिषिक्तद्रुतता-
 द्वादिप्रतिमावत् ततोऽन्तरं ततोऽन्तरमित्येवं
 पूर्वेण पूर्वेण समानमुत्तरमुत्तरमनात्मानमात्मा
 इति ग्राहयत् प्रतिपत्तिसौकर्यापेक्षया सर्वान्तरं
 मुख्यमानन्दमयमात्मानमुपदिदेशेति श्लिष्टत-
 रम् । यथारुन्धतीनिदर्शने बद्धीष्वपि तारास्व-
 मुख्यास्वरुन्धतीषु दर्शितासु या अन्ते प्रदर्श्यते
 सा मुख्यैर्वारुन्धती भवति, एवमिहाप्यानन्दम-
 यस्य सर्वान्तरत्वान्मुख्यमात्मत्वम् । यत्तु ब्रूषे

ङ्गादमुख्यात्मसन्निधेर्बाध इति मत्वाह ॥ नासाधिति ॥ सर्वान्तरत्वं
 न श्रुतमित्याशङ्क्य ततोऽन्यस्यानुक्तेस्तस्य सर्वान्तरत्वमिति विवृणोति
 ॥ मुख्यमिति लोकबुद्धिमिति ॥ तस्याः स्थूलग्राहितामनुसरदित्यर्थः
 ताम्रस्य मूषाकारत्ववत् प्राणस्य देहाकारत्व देहेन सामान्यतया मनः
 प्राणाकारं तेन समामित्याह ॥ पूर्वेणोति ॥ अतीतो योऽनन्तर उपा-

प्रियादीनां शिरस्त्वादिकल्पना अनुपपन्ना मुख्यस्यात्मनः 'इत्यतीतानन्तरोपाधिजनिता' सा न स्वाभाविकीत्यदोषः । शारीरत्वमप्यानन्दमयस्यान्नमयादिशरीरपरम्परया प्रदृश्यमानत्वात्, न पुनः साक्षादेव शारीरत्वं संसारिवत्, तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा ॥ १२ ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

अत्राह 'नानन्दमयः पर आत्मा भवितुमर्हति । कस्मात् । विकारशब्दात्, प्रकृतवचनादयमन्यः शब्दो विकारवचनः समधिगत आनन्दमय इति मयटो विकारार्थत्वात्, तस्मादन्नमयादिशब्दवत् विकारविषय एवायमानन्दमयशब्द इति चेत्, न, प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः स्मरणत्तिल्लकृतवचने मयडिति हि प्रचुरतायामपि मयट् स्मर्यते, यथान्नमयो यज्ञ इति अन्नप्रचुर उच्यते, एवमानन्दप्रचुरं ब्रह्मानन्दमयं उच्यते । आनन्द प्र-

धिर्विज्ञानकोशस्तत्कृता सावयवत्वकल्पना शरीरेण ज्ञेयत्वाच्छारीरत्वमिति लिङ्गद्वयं दुर्बलं, अतः सहायाभावादभ्याससर्वान्तरत्वाभ्यां विकारसन्निधेर्बाध इति भावः ॥ १२ ॥ विकारार्थकमयट् श्रुतिसहाय इत्याशङ्क्य मयटः प्राचुर्येऽपि विधानान्मैवमित्याह ॥ विकारेत्यादिना ॥ तत्प्रकृतवचने मयडिति तदिति प्रथमासमर्थाच्छब्दात् प्राचुर्य-

चुरत्वं च ब्रह्मणो मनुष्यत्वादारभ्योत्तरस्मिन् उत्तरस्मिन् स्थाने शतगुण आनन्द इत्युक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणात्, तस्मात् प्राचुर्यार्थे मयट् ॥ १३ ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

इतश्च प्राचुर्यार्थे मयट् यस्मादानन्दहेतुत्वं ब्रह्मणो व्यपदिशति श्रुतिः “एष त्वेवानन्दयाति” इति आनन्दयतीत्यर्थः; यो त्वन्यानां नन्दयति स प्रचुरानन्द इति प्रसिद्धं भवति । यथा लोके योऽन्येषां धनिकत्वमापादयति स प्रचुरधन इति गम्यते तद्वत्, तस्मात्, प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः सम्भवादानन्दमयः पर एव आत्मा ॥ १४ ॥

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

इतश्चानन्दमयः पर एवात्मा यस्मात् “ब्रविशिष्टस्य प्रस्तुतस्य वचनेऽभिधाने गम्यमाने मयट्प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । अत्र वचनग्रहणात् प्रकृतस्य प्राचुर्यवैशिष्ट्यसिद्धिः, तादृशस्य लोके मयटोऽभिधानाद्यथा अन्नमयो यज्ञ इति, अत्र ह्यन्नं प्रचुरमस्मिन्नित्यन्नशब्दः प्रथमाविभक्तियुक्तस्मान्मयट्प्रत्ययः यज्ञस्य प्रकृत्यर्थान्नप्राचुर्यवाची दृश्यते न शुद्धप्रकृतवचन इति ध्येयम् ॥ १३ ॥ सूत्रस्थचशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इति मत्वा व्याचष्टे ॥ इतश्चेति ॥ तच्चानुक्तं ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणं पूर्वमुक्तम् ॥ १४ ॥ आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे लिङ्मत्त्वा प्रकरणमाह ॥ मान्त्रेति ॥ यस्मादेवं

ह्यविदाप्रोति परम्” इत्युपक्रम्य “सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्म” इति अस्मिन्मन्त्रे यत् ब्रह्म प्रकृ-
तं सत्यज्ञानानन्तविशेषणैर्निर्धारितं, यस्मादा-
काशादिक्रमेण स्थावरजद्रूपानि भूतान्यजाय-
न्त, यच्च भूतानि सृष्ट्वा तान्यनुप्रविश्य गुहायाम-
वस्थितं, सर्वान्तरं, यस्य विज्ञानायान्योऽन्तर
आत्मा, अन्योऽन्तर आत्मेति प्रकान्तं तन्मान्त्र-
वर्णिकमेव ब्रह्मेह गीयतेऽन्योन्तर आत्मानन्द-
मय इति । मन्त्रब्राह्मणयोश्चैकार्थत्वं युक्तम् अ-
विरोधात्; अन्यथा हि प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये
स्यातां, न चान्नमयादिभ्य इवानन्दमयादन्योऽ-
न्तर आत्माऽभिधीयते । “एतन्निष्ठैव च सैषा
भार्गवी वारुणी विद्या” । तस्मादानन्दमयः प-
र एवात्मा ॥ १५ ॥

कृतं तस्मान्मान्त्रवर्णिकमेव ब्रह्मानन्दमय इति वाक्ये गीयत इति
योजना । ननु मन्त्रोक्तमेवात्र ग्राह्यमिति को निर्बन्धस्तत्राह ॥ मन्त्रे-
ति ॥ ब्राह्मणमन्त्रव्याख्यानत्वादुपायत्वमस्ति मन्त्रस्तूपेयः तदि-
दमुक्तं ॥ अविरोधादिति ॥ तयोरुपायोपेयभावादित्यर्थः । तर्हन्नमया-
दीनामपि मान्त्रवर्णिकब्रह्मत्वं स्यादित्यत आह ॥ न चेति ॥ किं च भृ-
गवे प्रोक्ता वारुणेनोपदिष्टा भृगुवल्ली पञ्चमपर्यायस्थानन्दे प्रतिष्ठिता ततः
स्थानन्यायेन तदेकार्थब्रह्मवद्व्या आनन्दमये निष्ठेत्याह ॥ एतन्निष्ठैवे-
ति ॥ स ईश्वरः तपः सृष्ट्वा लोचनमतप्यत कृतवानित्यर्थः, अभिध्या-

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

इतश्चानन्दमयः पर एवात्मा नेतरः । इतर ईश्वरादन्यः संसारी जीव इत्यर्थः । न जीव आनन्दमयशब्देनाभिधीयते । कस्मात्, अनुपपत्तेः । आनन्दमयं हि प्रकृत्य श्रूयते “सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय” इति “स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च” इति । तत्र प्राक् शरीराद्युत्पत्तेरेभिध्यानं^{प्रसङ्गः} सृज्यमानानां च विकल्पाणां^{संसारः} स्रष्टृव्यतिरेकः^{संसारः} सर्वविकारसृष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते ॥ १६ ॥

भद्व्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

इतश्च नानन्दमयः संसारी यस्मादानन्दमयाधिकारे “रसो वै सः, रसं त्येवायं^{जीवः} लब्ध्वानन्दी भवति” इति जीवानन्दमयो भेदेन व्यपदिशति । न हि लब्धैव लब्धव्यो भवति । कथं तर्ह्यात्माऽन्वेष्टव्यः “आत्मलाभांन्न परं विद्यते” इति च श्रुतिस्मृतीयावता न लब्धैव^{संसारः} भवतीत्यु-

नं कामना, बहु स्यामित्यव्यतिरेकः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अधिकारे प्रकरणे स आनन्दमयो रसः । ननु लब्धलब्धव्याभावेऽप्यभेदः किं न स्यादत आह ॥ न हि लब्धैवेति ॥ ननु लब्धलब्धयोर्भेदस्यावश्यकत्वे श्रुतिस्मृत्योर्बाधः स्यादित्याशङ्कते ॥ कथमिति ॥ यावता यतस्त्वयेत्यु-

क्तम् । बाढं । तथा^{विष्णुः ।}र्प्यात्मनो^{अज्ञः ।}ऽप्रच्युतात्मभाव-
 स्यैव सतस्तत्त्वानेवबोधनिमित्तो मिथ्यैव देहा-
 दिष्वनैवात्मस्वात्मत्वनिश्चयो लौकिको दृष्टः, ते-
 न देहादिभूतस्यात्मनोऽप्यात्माऽनन्विष्टोऽन्वेष्ट-
 व्योऽलब्धो लब्धव्योऽश्रुतः श्रोतव्योऽमतो म-
 न्तव्योऽविज्ञातो विज्ञातव्य इत्यादिभेदव्यपदे-
 श उपपद्यते । प्रतिषिध्यत एव तु परमार्थतः स-
 र्वज्ञात् परमेश्वरादन्यो द्रष्टा श्रोता वा, “नान्यो-
 ऽतोऽस्ति द्रष्टा”, इत्यादिना, परमेश्वरस्त्वैविद्या-
 कल्पिताञ्छारीरात् कर्तुर्भोक्तुर्विज्ञानात्माख्या-
 दन्यः, यथा मायाविनश्चर्मखड्गधरात् सूत्रेणा-

क्तम् अतः श्रुतिस्मृतीकथमित्यन्वयः । उक्तांशङ्कामङ्गीकरोति ॥ बाढ-
 मिति ॥ तर्ह्यात्मन एवात्मना लभ्यत्वोक्तिबाधः अभेदादित्याशङ्क्य
 कल्पितभेदान्न बाध इत्याह ॥ तथापीति ॥ अभेदेपीत्यर्थः लौकिकः
 भ्रमः आत्मनः स्वाज्ञानजभ्रमेण देहाद्यभिन्नस्य भेदभ्रान्त्या परमा-
 त्मनो ज्ञेयत्वाद्युक्तिरित्यर्थः । अन्वेष्टव्यो देहादिव्यतिरिक्ततया ज्ञेयः
 विवेकज्ञानेन लब्धव्यः साक्षात्कर्तव्यः तदर्थं श्रोतव्यः विज्ञानं निदि-
 ध्यासनं साक्षात्कारो वा श्रुत्यन्तरस्थार्थानुवादादपौनरुक्त्यम् । ननु भेदः
 सत्य एवास्तु तत्राह ॥ प्रतिषिध्यत इति ॥ अत ईश्वरात् द्रष्टा जी-
 वोऽन्यो नास्तीति चेत् जीवाभेदादीश्वरस्यापि मिथ्यात्वं स्यादत आ-
 ह ॥ परमेश्वर इति ॥ अविद्याप्रतिबिम्बत्वेन कल्पिताजीवाच्चिन्मात्र
 ईश्वरः पृथगस्तीति न मिथ्यात्वम् । कल्पितस्याधिष्ठानाभेदेऽप्यधिष्ठा-
 नस्य ततो भेद इत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ यथेति ॥ सूत्रारूढः स्वतोऽपि

काशमधिरोहतः स एव मायावी परमार्थरूपो
भूमिष्ठोऽन्यः । यथा वा घटाकाशादुपाधिपरिच्छि-
न्नादेनुपाधिरपरिच्छिन्न आकाशोऽन्यः । ईदृशं
च विज्ञानात्मपरमात्मभेदमाश्रित्य “नेतरोऽनु-
पपत्ते” “भेदव्यपदेशाच्चे” त्युक्तम् ॥ १७ ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

आनन्दमग्राधिकारे च “सोऽकामयत बहु
स्यां प्रज्जायैय ” इति कामयितृत्वनिर्देशान्नानु-
मानिकमपि सांख्यपरिकल्पितचेतनं प्रधानं-
मानन्दमयत्वेन कारणत्वेन वापेक्षितव्यम् । “ईक्ष-
तेर्नाशब्द” मिति निराकृतमपि प्रधानं पूर्वसूत्रो-
दाहतां कामयितृत्वश्रुतिं आश्रित्य प्रसङ्गात् पु-
नर्निराक्रियते गतिसामान्यप्रपञ्चनाय ॥ १८ ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

इतश्च न प्रधाने जीवे वाऽऽनन्दमयशब्दः,

मिथ्या, न जीव इत्यरुच्या भेदमात्रमिथ्यात्वे दृष्टान्तान्तरमाह ॥ य-
था वेति ॥ ननु सूत्रबलाद्भेदः सत्य इत्यत आह ॥ ईदृशं चेति ॥ क-
ल्पितमेवेत्यर्थः । सूत्रे भेदः सत्य इति पदाभावात्तदनन्यत्वादिसूत्रणा-
च्छ्रुत्यनुसाराच्चेति भावः ॥ १७ ॥ नन्वानन्दात्मकसत्त्वप्रचुरं प्रधान-
मानन्दमयमस्तु । तत्राह ॥ कामाच्चेति ॥ अनुमानगम्यमानुमानिक-
म् । पुनरुक्तिमाशङ्क्याह ॥ ईक्षतेरिति ॥ १८ ॥ अस्मिन्निति वि-

यस्मादस्मिन्नानन्दमये प्रकृते आत्मनि प्रतिबु-
 द्धस्यास्य जीवस्य तद्योगं शास्ति तदात्मना यो-
 गस्तद्योगस्तद्वावापत्तिः, मुक्तिरित्यर्थः । तद्यो-
 गं शास्ति शास्त्रम् । “यदा त्वेवैष एतस्मिन्नदृश्ये-
 ऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते,
 अथ सोऽभयं गतो भवति; यदा त्वेवैष एतस्मि-
 न्नुदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति” इति ।
 एतदुक्तं भवति यदैतस्मिन्नानन्दमयेऽल्पमप्य-
 न्तरम् अतादात्म्यरूपं पश्यति तदा संसारभ-
 यान्न निवर्तते । यदा त्वेतस्मिन्नानन्दमये निरन्त-
 रं तादात्म्येन प्रतितिष्ठति तदा संसारभया-
 न्निवर्तते इति; तच्च परमात्मपरिग्रहे घटते न प्र-
 धानपरिग्रहे जीवपरिग्रहे वा तस्मादानन्दमयः
 परमात्मेति सिद्धम् । इदं त्विह वक्तव्यं “स वा

षयसप्तमी, आनन्दमयविषयप्रबोधवतो जीवस्य तद्योगं यस्माच्छास्ति
 तस्मान्न प्रधानमिति योजना । जीवस्य प्रधानयोगोऽप्यस्तीत्यत आह
 ॥ तदात्मेति ॥ जीवस्य ब्रह्माभेदो नास्तीत्यत आह ॥ मुक्तिरिति ॥
 अदृश्ये स्थूलप्रपञ्चशून्ये आत्मसम्बद्धमात्म्यं लिङ्गशरीरं तद्रहिते ।
 निरुक्तं शब्दशक्यं तद्भिन्ने । निःशेषलयस्थानं निलयनं माया तच्छू-
 न्ये । ब्रह्मण्यभयं यथा स्यात्तथा यदैव प्रतिष्ठां मनसः प्रकृष्टां वृत्तिमेष
 विद्वल्लभते अथ तदैवाभयं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः । उत अपि अरमल्पम-
 ल्पमप्यन्तरं भेदं यदैवैष नरः पश्यति अथ तदा तस्य भयमिति योजना

एष पुरुषोऽन्नरसमयः” “तस्माद्वा एतस्मादन्न-
 रसमयात्, अन्योऽन्तरात्मा प्राणमयः”, “त-
 स्मादन्योऽन्तरात्मा मनोमयः”, “तस्मादन्योऽ-
 न्तरात्मा विज्ञानमयः” इति च विकारार्थे मयट्
 प्रवाहे सत्यानन्दमय एवाकेस्मादर्धजरतीयन्या-
 येन कथमिव मयटः प्राचुर्यार्थत्वं ब्रह्मविषयत्वं
 चा आश्रीयते इति । मान्त्रवर्णिकं ब्रह्माधिका-
 रादिति चेत्, न, अन्नमयादीनामपि तर्हि ब्रह्म-
 त्वप्रसङ्गः । अत्राह युक्तमन्नमयादीनामब्रह्म-
 त्वं तस्मात्तस्मादान्तरस्यान्तरस्यान्यस्यान्य-
 स्यात्मन उच्यमानत्वात्, आनन्दमयात्तु न
 कश्चिदन्योऽन्तर आत्मोच्यते । तेनानन्दमयस्य
 ब्रह्मत्वं, अन्यथा प्रकृतहानाऽप्रकृतप्रक्रियाप्र-
 सङ्गादिति । अत्रोच्यते, यद्यप्यन्नमयादिभ्य इ-
 वानन्दमयादन्योऽन्तर आत्मेति न श्रूयते तथा-

इति । वृत्तिकारमतं दूषयति ॥ इदं त्विति ॥ इह परव्याख्यायां विकारा-
 र्थके मयटि बुद्धिस्थे सत्यकस्मात् कारणं विना एकप्रकरणस्थस्य मय-
 टः पूर्वं विकारार्थकत्वं, अन्ते प्राचुर्यार्थकत्वमित्यर्धजरतीयं कथमिवके-
 न दृष्टान्तेन आश्रीयत इति इदं वक्तव्यमित्यन्वयः । प्रश्नं मत्वाशङ्कते
 ॥ मान्त्रेति ॥ स्फुटमुत्तरम् । किमान्तर इति न श्रूयते किं वा वस्तु-
 तोऽप्यान्तरं ब्रह्म न श्रूयत इति विकल्प्य आयमङ्गीकरोति ॥ अ-
 त्रोच्यते यद्यपीति ॥ विकारप्रायपाठानुगृहीतमयट्श्रुतेः सावयव-

पि नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं, यत आनन्दमयं प्र-
 कृत्य श्रूयते “तस्य प्रियमेव शिरः, मोदो दक्षि-
 णः पक्षः, प्रमोद उत्तरः पक्षः, आनन्द आत्मा,
 ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” इति । तत्र यद्ब्रह्म मन्त्रवर्णे
 प्रकृतं “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति तदिह ब्र-
 ह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्युच्यते तद्विजिज्ञापयिष्यैवान्न-
 मयादय आनन्दमयपर्यन्ताः पञ्चकोशाः क-
 ल्प्यन्ते, तत्र कतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्र-
 सङ्गः । नन्वानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म पुच्छं
 प्रतिष्ठेत्युच्यते । अन्नमयादीनामिवेदं पुच्छं प्र-
 तिष्ठेत्यादि, तत्र कथं ब्रह्मणः स्वप्रधानत्वं श-
 क्यं विज्ञातुं, प्रकृत्वादिति ब्रूमः । नन्वानन्दम-

त्वलिङ्गाच्चेत्याह ॥ तथापीति ॥ इष्टार्थस्य दृष्ट्या जातं सुखं प्रियं,
 स्मृत्याऽऽमोदः, स चाभ्यासात् प्रकृष्टः प्रमोदः, आनन्दस्तु कारणं
 बिम्बचैतन्यमात्मा, शिरःपुच्छयोर्मध्यकायः ब्रह्म शुद्धमिति श्रुत्य-
 र्थः । द्वितीयं प्रत्याह ॥ तत्र यदिति ॥ यन्मन्त्रे प्रकृतं गुहानिहित-
 त्वेन सर्वान्तरं ब्रह्म तदिह पुच्छवाक्ये ब्रह्मशब्दात् प्रत्यभिज्ञायते
 तस्यैव विज्ञापनेच्छया पञ्चकोशरूपा गुहा प्रपञ्चिता, तत्र तात्पर्यं
 नास्तीति वक्तुं कल्प्यन्त इत्युक्तम् । एवं पुच्छवाक्ये प्रकृतस्वप्रधान-
 ब्रह्मपरे सति न प्रकृतहान्यादिदोष इत्यर्थः । ब्रह्मणः प्रधानत्वं पुच्छ-
 श्रुतिविरुद्धमिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ अत्र ब्रह्मशब्दात् प्रकृतस्वप्र-
 धानब्रह्मप्रत्यभिज्ञाने सति पुच्छशब्दविरोधप्राप्तावेकस्मिन् वाक्ये प्र-
 थमचरमश्रुतशब्दयोरावस्यानुपसञ्जातविरोधिना बलीयस्त्वात् पुच्छ-

यावयवत्वेनापि ब्रह्मणि विज्ञायमाने न प्रकृतत्वं हीयते आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वादिति । अत्रोच्यते 'तथा सति' तदेव ब्रह्मानन्दमय आत्मावयवी' तदेव च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठावयव' इत्यसामञ्जस्यं स्यात् । अन्यतरपरिग्रहे तु युक्तं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्रैव ब्रह्मनिर्देश आश्रयितुं ब्रह्मशब्दसंयोगान्नानन्दमयवाक्ये- ब्रह्मशब्दसंयोगाभावादिति । अपि च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति उक्तेदमुच्यते "तदप्येष श्लोको भवति, असन्नव स भवति, असद्ब्रह्मेति वेद चेत्, अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद, सन्तमेनं ततो विदुः" इति । अस्मिंश्च श्लोकेऽननुकृष्यान्न्दमयं ब्रह्मण एव भावाभाववेदनयोर्गुणदोषाभिधानाद्गम्यते- ब्रह्म-पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वमिति । न चानन्दमयस्यात्मनो भावाभावशङ्का युक्ता प्रियमोदादिविशेषस्यानन्दमयस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वात् । कथं पुनः स्वप्रधानं सद्ब्रह्मानन्दम-

शब्देन प्राप्तगुणत्वस्य बाध इति मत्वाह ॥ प्रकृतत्वादिति ॥ प्रकरणस्यान्यथासिद्धिमाह ॥ नन्विति ॥ एकस्यैव गुणत्वं प्रधानत्वं च विरुद्धमित्याह ॥ अत्रोच्यत इति ॥ तत्र विरोधनिरासायान्यतरस्मिन् वाक्ये ब्रह्मस्वीकारे पुच्छवाक्ये ब्रह्म स्वीकार्यमित्याह ॥ अन्यतरेति ॥ वाक्यशेषाच्चैवमित्याह ॥ अपि चेति ॥ तत् तत्र ब्रह्मणि श्लो-

यस्य पुच्छत्वेन निर्दिश्यते ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ।
 नैष दोषः पुच्छवत् पुच्छं प्रतिष्ठा परायणमेकनी-
 डं लौकिकस्यानन्दजातस्य ब्रह्मानन्द इत्येतद-
 नेन विवक्ष्यते नावयवत्वम् । “एतस्यैवानन्दस्या-
 न्यानि भूतानि मात्रांमुपजीवन्ति” इति श्रुत्य-
 न्तरात् । अपि चानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं प्रियाद्य-
 वयवत्वेन सविशेषं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यम् । निर्वि-
 शेषं तु ब्रह्मवाक्यशेषे श्रूयते वाङ्मनसयोरगो-
 चरत्वाभिधानात्, “यतो वाचो निवर्तन्ते, अ-
 प्राप्य मनुसा सह”, “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न
 विभेति कुतश्चन” इति । अपि चानन्दप्रचुर इ-

कोऽपीत्यर्थः । पुच्छशब्दस्य गतिं पृच्छति ॥ कथं पुनरिति ॥ त्व-
 याऽपि पुच्छशब्दस्य मुख्यार्थो वक्तुमशक्यः ब्रह्मण आनन्दमयला-
 ङ्गूलत्वाभावात् पुच्छदृष्टिलक्षणायां चाधारलक्षणा युक्ता प्रतिष्ठाप-
 दैयोगात्, ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थलाभाच्च । त्वत्पक्षे ब्रह्मपदस्याप्य-
 वयवलक्षकत्वादित्याह ॥ नैष दोष इति ॥ पुच्छमित्याधारत्वमात्र-
 मुक्तं प्रतिष्ठेत्येकनीडत्वम् एकं मुख्यं नीडम् अधिष्ठानं सोपादानस्य
 जगत इत्यर्थः । ननु वृत्तिकारैरपि तैत्तिरीयवाक्यं ब्रह्मणि समन्वितम्
 दृष्टं, तत्र किमुदाहरणभेदेनेत्याशङ्क्याह ॥ अपि चेति ॥ यत्र सविशे-
 षत्वं तत्र वाङ्मनसगोचरत्वमिति व्याप्तेरत्र व्यापकाभावोक्त्या निर्वि-
 शेषमुच्यते इत्याह ॥ निर्विशेषमिति ॥ निवर्तन्ते अशका इत्यर्थः ।
 सदिश्यस्य मृषात्वादभयं च युक्तं, अतो निर्विशेषज्ञानार्थं पुच्छवाक्य-
 मेवोदाहरणमिति भावः । प्राचुर्यार्थकमयटा सविशेषोक्तौ निर्विशेष-

त्युक्ते दुःखास्तित्वमपि गम्यते प्राचुर्यस्य लोके
 प्रतियोग्यल्पत्वापेक्षत्वात्। तथाच सति “यत्र
 नान्यत् पश्यति, नान्यच्छृणोति, नान्यद्विजाना-
 ति, स भूमा” इति भूमिं ब्रह्मणि तद्व्यतिरिक्ता-
 भावश्रुतिरूपं रुध्येत। प्रतिशरीरं च प्रियादिभे-
 दादानन्दमयस्यापि भिन्नत्वं, ब्रह्म तु न प्रतिश-
 रीरं भिद्यते “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यान-
 न्त्यश्रुतेः, “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी
 सर्वभूतान्तरात्मा” इति च श्रुत्यन्तरात्। न चो-
 नन्दमयस्याभ्यासः श्रूयते, प्रातिपदिकार्थ-
 मात्रमेव हि सर्वत्राभ्यस्यते “रसो वै सः, रसं
 ल्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति, को ल्येवान्यात्कः
 प्राण्यात्, यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्, ए-
 ष ल्येवानन्दयाति” सैषानन्दस्य मीमांसा भव-
 ति” “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन”

श्रुतिबाध उक्तः। दोषान्तरमाह ॥अपि चेति॥ प्रत्ययार्थत्वेन प्रधान-
 स्य प्राचुर्यस्य प्रकृत्यर्थो विशेषणं, विशेषणस्य यः प्रतियोगी विरो-
 धीति तस्याल्पत्वमपेक्षते यथा विप्रमयो ग्राम इति शूद्राल्पत्वम्। अ-
 स्तु को दोषस्तत्राह ॥ तथा चेति ॥ प्रकृत्यर्थप्राधान्ये त्वयं दोषो
 नास्ति, प्रचुरप्रकाशः सवितेत्यत्र तमसोल्पस्याप्यभानात् परं त्वानन्द-
 मयपदस्य प्रचुरानन्दे लक्षणादोषः स्यादिति मन्तव्यम्। किं च भिन्न-
 त्वाद् घटवन्न ब्रह्मतेत्याह ॥प्रतिशरीरमिति॥ नन्वभ्यस्यमानानन्द-

“आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” इति चायदि चानन्दमयशब्दस्य ब्रह्मविषयत्वं निश्चितं भवेत् तत उत्तरेष्वप्यानन्दमयाभ्यासः कल्प्येत न त्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमस्ति प्रियशिरस्त्वादिभिर्हेतुभिरित्यवोचाम । तस्माच्छ्रुत्यन्तरे “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति आनन्दप्रातिपदिकस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनात् “यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्” इत्यादिर्ब्रह्मविषयः प्रयोगो न त्वानन्दमयाभ्यास इत्यवगन्तव्यम् । यस्त्वं मयडन्तस्यैवानन्दशब्दस्याभ्यास एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रमतीति न तस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति विकारात्मनामेवान्नमयादीनामनात्मनामुपसङ्क्रमितव्यानां प्रवाहे पठितत्वात् । नन्वानन्दमयस्योपसङ्क्रमितव्यस्यान्नमयादिवदब्रह्मत्वे सति नैव विदुषो ब्रह्मप्राप्तिफलं निर्दिष्टं भवेत् । नैष दोषः । आनन्दमयोपसङ्क्रमण-

पदं लक्षणयानन्दमयपरं इत्यभ्याससिद्धिरित्यत आह ॥ यदिचेति ॥ आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे निर्णीते सत्यानन्दपदस्य तत्परत्वज्ञानादभ्याससिद्धिः तत्सिद्धौ तन्निर्णय इति परस्पराश्रय इति भावः । अयमभ्यासः पुच्छब्रह्मण इत्याह ॥ तस्मादिति ॥ उपसंक्रमणं बाधः ॥ ननु संय एवंविदिति ब्रह्मविदं प्रक्रम्योपसंक्रमणवाक्येन फलं निर्दिश्यते तत्तस्याब्रह्मत्वेन सिध्यतीति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ उपसंक्रमणं प्राप्तिरित्य-

निर्देशेनैव विदुषः पुच्छप्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्राप्तेः फलस्य निर्दिष्टत्वात् “तदप्येष श्लोको भवति, यतो वाचो निवर्तन्ते” इत्यादिना च प्रपञ्च्यमानत्वात् । यां त्वानन्दमयसन्निधाने “सोऽकामयत, बहु स्यां प्रजायेय ” इतीयं श्रुतिरुदाहृता सा “ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” इत्यनेन सन्निहिततरेण ब्रह्मणा सम्बध्यमाना नानन्दमयस्य ब्रह्मतां प्रतिबोधयति, तदपेक्षत्वाच्चोत्तरस्य ग्रन्थस्य “रसो वै सः” इत्यादेर्नानन्दमयविषयता । ननु “सोऽकामयत” इति ब्रह्मणि पुलिङ्गनिर्देशो नोपपद्यते । नायं दोषः । “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” इत्यत्र पुलिङ्गेनाप्यात्मशब्देन ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् । यन्तु भार्गवी वारुणी विद्या “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” इति तस्यां मयडंश्रवणात् प्रिय-

ङ्गीकृत्य विशिष्टप्राप्त्युक्त्या विशेषणाप्राप्तिफलमुक्तमित्याह ॥ नैष इति ॥ ज्ञानेनाकाशानां बाधस्तदिति सिद्धान्ते बाधावधिप्रत्यगानन्दलाभोऽर्थादुक्त उत्तरश्लोकेन स्फुटीकृत इत्याह ॥ तदपोति ॥ तदपेक्षत्वादिति कामयितुपुच्छब्रह्मविषयत्वादित्यर्थः । यदुक्तं पञ्चमस्थानस्थत्वादानन्दमये ब्रह्मवल्ली समाप्ता भृगुवल्लीवदिति तत्राह ॥ यत्त्विति ॥ या त्वित्यर्थः । मयट्श्रुत्या सावयवत्वादिलिङ्गेन च स्थानं बा-

शिरस्त्वाद्यश्रवणाच्च युक्तमानन्दस्य ब्रह्मत्वम् ।
 तस्मादङ्गुमात्रंमपि विशिष्टं^{श्रवणः}मैनाश्रित्य न स्वतः
 एव प्रियशिरस्त्वादि ब्रह्मण उपपद्यते, न चे-
 ह सविशेषं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषितं वाङ्मन-
 सगोचरातिक्रमश्रुतेः । तस्मादन्नमयादिष्विवा-
 नन्दमयेऽपि विकारार्थ एव मयट् विज्ञेयो न प्रा-
 चुर्यार्थः । सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानि ब्रह्म पुच्छं
 प्रतिष्ठेत्यत्र किमानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म
 विवक्ष्यते, उत स्वप्रधानत्वेनेति । पुच्छशब्दाद-
 वयवत्वेनेति प्राप्त उच्यते । “आनन्दमयोऽभ्या-
 सात्” । आनन्दमय आत्मेत्यत्र ब्रह्म पुच्छं प्र-
 तिष्ठेति स्वप्रधानमेव ब्रह्मोपदिश्यतेऽभ्यासात् ।-

“असन्नेव स भवति,” इत्यस्मिन्निगमनश्लोके

ध्यमिति भावः । गोचरातिक्रमो गोचरत्वाभावः । वेदसूत्रयोर्विरोधे गुणे
 त्वन्याय्यकाल्पनेति सूत्राणि अन्यथा नेतव्यानीत्याह ॥ सूत्राणीति ॥
 पूर्वमीक्षतेः संशयाभावात् इति युक्त्या गौणप्रायपाठो न निश्चायक इत्यु-
 क्तम् । तर्हि अत्र पुच्छपदस्याधारावयवयोर्लक्षणासाम्यात् संशयोऽस्ती-
 त्यवयवप्रायपाठो निश्चायक इति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तयुक्त्यभावेन पू-
 र्वपक्षयति ॥ पुच्छशब्दादिति ॥ तथा च प्रत्युदाहरणसङ्गतिः पूर्वपक्षे स-
 गुणोपास्तिः सिद्धान्ते निर्गुणप्रमितिः फलं वेदान्तवाक्यसमन्वयोक्तेः
 श्रुत्यादिसङ्गतयः स्फुटा एव, सूत्रस्थानन्दमयपदेन तद्वाक्यस्थं ब्रह्मपदं
 लक्ष्यते । विक्रियतेऽनेनेति विकारोऽवयवः प्रायापत्तिरिति अवयवक्रमस्य
 बुद्धौ प्राप्तिरित्यर्थः । अत्र हि प्रकृतस्य ब्रह्मणो ज्ञानार्थं कोशाः पक्षित्वेन

ब्रह्मणं एव केवलस्याभ्यस्यमानत्वात् । विकार-
शब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् । विकारशब्देनावयव-
शब्दोऽभिप्रेतः, पुच्छमित्यवयवशब्दान्न स्वप्र-
धानत्वं ब्रह्मण इति यदुक्तं तस्य परिहारो वक्त-
व्यः । अत्रोच्यते नायं दोषः प्राचुर्यादप्यवयव-
शब्दोपपत्तेः । प्राचुर्यं प्रायापत्तिरवयवप्रायवच-
नमित्यर्थः । अन्नमयादीनां हि शिरादिषु पु-
च्छान्तेषु अवयवेषूपेक्ष्यानन्दमयस्यापि शिर-
आदीन्यवयवान्तराण्युक्ताऽवयवप्रायापत्त्या
ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्याह नावयवविवक्षया, यत्का-
रणमभ्यासादिति स्वप्रधानत्वं ब्रह्मणः समर्थि-
तम् । “तद्वेतुव्यपदेशाच्च” । सर्वस्य च विकार-

कल्प्यन्ते नात्र तात्पर्यमस्ति, तत्रानन्दमयस्यापि अवयवान्तरोक्त्यन-
न्तरं कस्मिंश्चित् पुच्छे वक्तव्ये प्रकृतं ब्रह्म पुच्छपदेनोक्तं तस्यान-
न्दमयाधारत्वेनावश्यं वक्तव्यत्वादित्यर्थः ॥ तद्वेतुव्यपदेशाच्च ॥ तस्य
ब्रह्मणः सर्वकार्यहेतुत्वव्यपदेशात् प्रियादिविशिष्टत्वाकारेणानन्दमय-
स्य जीवस्य कार्यत्वात्तं प्रति शेषत्वं ब्रह्मणो न युक्तमित्यर्थः । मान्त्र-
वर्णिकमेव च गीयते “ब्रह्मविदाप्नोति परं”मिति यस्य ज्ञानान्मुक्तिरु-
क्ता यत् सत्यं ज्ञानमिति मन्त्रोक्तं ब्रह्म तदत्रैव पुच्छवाक्ये गीयते ब्र-
ह्मपदसंयोगात्, नानन्दमयवाक्य इत्यर्थः । नेतरोऽनुपपत्तेः । इतर
आनन्दमयो जीवोऽत्र न प्रतिपाद्यः सर्वलक्ष्णत्वाद्यनुपपत्तेरित्यर्थः । भे-
दव्यपदेशाच्च । अयमानन्दमयो ब्रह्मरसं लब्ध्वानन्दी भवतीति, भेदो-
क्तेश्च तस्याप्रतिपाद्यतेत्यर्थः । आनन्दमयो ब्रह्म तैत्तिरीयकपञ्चम-

जातस्य सानन्दमयस्य कारणत्वेन ब्रह्म व्यप-
दिश्यते “इदं सर्वमसृजत यदिदं किं च” इति न
च कारणं सद्ब्रह्म स्वविकारस्यानन्दमयस्य मुख्य-
या वृत्त्याऽवयव उपपद्यते । अपराण्यपि सूत्रा-
णि यथासम्भवं पुच्छवाक्यनिर्दिष्टस्यैव ब्रह्मण
उपपादकानि द्रष्टव्याणि ॥ १९ ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

इदमाम्नायते “अर्थं य एषोऽन्तरादित्ये हिर-
ण्मयः पुरुषो दृश्यते- हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश
आप्रणखात् सर्व एव सुवर्णः । तस्य यथा कप्या-

स्थानस्थत्वात् भृगुवल्लीस्थानन्दवादित्याशङ्क्याह । “कामाज्ञानानु-
मानापेक्षा” काम्यत इति काम आनन्दः तस्य भृगुवल्लीयां पञ्चम-
स्य ब्रह्मत्वदृष्टेरानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वानुमानापेक्षा न कार्या, विका-
रार्थकमयद्विरोधादित्यर्थः । भेदव्यपदेशश्चेत् सगुणं ब्रह्मात्र वेद्यं स्या-
दित्याशङ्क्याह । “अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति” । गुहानिहित-
त्वेन प्रतीचि स एव इत्युपसंहृते पुच्छवाक्योक्ते ब्रह्मण्यहमेव परं ब्र-
ह्मेति प्रबोधवत् आनन्दमयस्य यदा हीति शास्त्रे ब्रह्मभावं शास्ति, अ-
तो निर्गुणब्रह्मैक्यज्ञानार्थं जीवभेदानुवाद इत्यभिप्रेत्याह ॥ अपरा-
ण्यपीति ॥ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् । छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति ॥ अथ
य इति ॥ अथेत्युपास्तिप्रारम्भार्थः । हिरण्मयो ज्योतिर्विकारः, पुरुषः
पूर्णोऽपि मूर्तिमानुपासकैर्दृश्यते । मूर्तिमाह ॥ हिरण्येति ॥ प्रणखो
नखाग्रं तेन सहेत्यभिविधावाङ् । नेत्रयोर्विशेषमाह ॥ तस्येति ॥ क-
पेर्मर्कटस्य आसः पुच्छभागोऽत्यन्ततेजस्वी तत्तुल्यं पुण्डरीकं यथा

सं पुण्डरीकमेवमेक्षिणी, तस्योदिति नाम, स ए-
 ष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदिते, उदेति 'ह वै' सर्वेभ्यः
 पाप्मभ्यो य एवं वद" इत्यधिदेवतम् । अथा-
 ध्यात्मम् "अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते"
 इत्यादि । तत्र संशयः । किं विद्याकर्मातिशयव-
 शात् प्राप्नोत्कर्षः कश्चित् संसारी सूर्यमण्डले च-
 क्षुषि चोपास्यत्वेन श्रूयते, किं वा नित्यसिद्धः
 परमेश्वर इति । किं तावत् प्राप्तं संसारीति, कुतः,
 रूपवत्त्वश्रवणात् । आदित्यपुरुषे तावद्विरण्य-
 श्मश्रुरित्यादिरूपमुदाहृतं, अक्षिपुरुषेऽपि तदे-
 वातिदेशेन प्राप्यते "तस्यैतस्य तदेव रूपं यद-
 मुष्य रूपम् इति । न च परमेश्वरस्य रूपवत्त्वं यु-
 क्तं "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्" इति श्रु-

दीप्तिमदेवं तस्य पुरुषस्याक्षिणि सद्योविकसितरक्ताभोजनयन इ-
 त्यर्थः । उपासनार्थमादित्यमण्डलं स्थानं रूपं चोक्त्वा नाम करोति ॥
 ॥ तस्योदिति ॥ उन्नाम निर्वक्ति ॥ स इति ॥ उदित उद्गतः सर्वपा-
 प्मास्पृष्ट इत्यर्थः । उपासनार्थं नामज्ञानफलमाह ॥ उदेति हेति ॥ देव-
 तास्थानम् आदित्यमधिरुत्योपास्त्युक्त्यनन्तरमात्मानं देहमधिरुत्या-
 पि तदुक्तिरित्याह ॥ अथेति ॥ पूर्वत्र ब्रह्मपदमानन्दमपदमानन्द-
 पदाभ्यासश्चेति मुख्यत्रितयादि बहुप्रमाणवशान्निर्गुणानिर्णयवद्रूपव-
 श्वादिबहुप्रमाणवशाज्जीवो हिरण्यमय इति पूर्वसिद्धान्तदृष्टान्तसङ्ग-
 त्या पूर्वमुत्सर्गतः सिद्धनिर्गुणसमन्वयस्यापवादार्थं पूर्वपक्षयति ॥
 ॥ संसारीति ॥ अत्र पूर्वोत्तरपक्षयोर्जीवब्रह्मणोरुपास्तिः फलं, अक्षि-

तेः । आधारश्रवणाच्च “य एषोऽन्तरादित्ये य ए-
 षोऽन्तरक्षिणि” इति । न त्वेनाधारस्य स्वमहि-
 मप्रतिष्ठस्य सर्वव्यापिनः परमेश्वरस्याधार उ-
 पदिश्येत “सं भर्गवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति” स्वे
 महिम्नि” इति “आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः”
 इति च श्रुती भवतः । ऐश्वर्यमर्यादाश्रुतेश्च “स ए-
 ष ये चामुष्मात् परांचो लोकास्तेषां चेष्टे देव-
 कामानां च ” इत्यादित्यपुरुषस्यैश्वर्यमर्यादा
 “स एष चैतस्मादूर्वांचो लोकास्तेषां चेष्टे मनु-
 प्यकामानां च” इत्यक्षिपुरुषस्य । न च परमे-
 श्वरस्य मर्यादावदैश्वर्यं युक्तं “एष सर्वेश्वर एष
 भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां
 लोकानामसम्भेदाय” इत्यविशेषश्रुतेः । तस्मा-
 न्नाक्ष्यादित्ययोरन्तः परमेश्वर इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः,
 अन्तस्तद्वर्माणपदेशात्, इति “य एषोऽन्तरादित्ये

णीत्याधारश्रवणाच्च संसारीति सम्बन्धः । श्रुतिमाह ॥ स एष इति ॥
 आदित्यस्थः पुरुषः, अमुष्मादादित्यादूर्ध्वगा ये केचन लोकास्तेषामी-
 श्वरो देवभोगानां चेत्यर्थः । स एषोऽक्षिस्थः पुरुष एतस्मादक्ष्णोऽधस्त-
 ना ये लोका ये च मनुष्यकामा भोगास्तेषामीश्वर इति मर्यादा श्रूयते ।
 अतः श्रुतेश्च संसारीत्यर्थः । एष सर्वेश्वर इत्यविशेषश्रुतेरिति सम्बन्धः ।
 भूताधिपतिर्यमः, भूतपाल इन्द्रादिश्च एष एव । किञ्च जलानामसङ्करा-
 य लोके विधारको यथा सेतुरेवमेषां लोकानां वर्णाश्रमादीनां मर्यादा-

य एषोऽन्तरक्षिणि” इति च श्रूयमाणः पुरुषः स परमेश्वर एव न संसारी कुतः । तद्धर्मोपदेशात् । तस्य हि परमेश्वरस्य धर्मा इहोपदिष्टास्तद्यथा “तस्योदिति नाम” इति श्रावयित्वा “अस्यादित्यपुरुषस्य नाम” स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः” इति सर्वपाप्मापगमेन निर्वक्ति, तदेव च कृतनिर्वचनं नामाक्षिपुरुषस्याप्यतिदिशति “यन्नाम तन्नाम” इति । सर्वपाप्मापगमश्च परमात्मन एव श्रूयते “य आत्मा अपहतपाप्मा ” इत्यादौ । तथा “चाक्षुषे पुरुषे सर्वे ऋक् तत् साम तदुक्तं तद्यजुस्तद्ब्रह्म ” इत्यृक्सामाद्यात्मकतां निर्धारयति, सा च परमेश्वरस्योपपद्यते सर्वकारणत्वात् सर्वात्मकत्वोपपत्तेः । पृथिव्यस्या-

हेतुत्वान् सेतुरेव एव, अतः सर्वेश्वर इत्यर्थः । सूत्रं व्याचष्टे ॥ य एष इति ॥ यद्यप्येकस्मिन् वाक्ये प्रथमश्रुतानुसारेण चरमं नेयं, तथाप्यत्र प्रथमं श्रुतं रूपवच्चं निष्फलं ध्यानार्थमीश्वरे नेतुं शक्यं च सर्वपापासङ्गित्वं सर्वात्मैकत्वं तु सफलं जीवे नेतुमशक्यं चेति प्रबलं न च “न ह वै देवान् पापं गच्छति” इति श्रुतेरादित्यजीवस्यापि पाप्मास्पर्शित्वमिति वाच्यम्, श्रुतेरधुना कर्मानधिकारिणां देवानां क्रियमाणपाप्मासम्बन्धे तत्फलास्पर्शे वा तात्पर्यात् तेषां साञ्चितपापाभावे “क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ती”ति अयोगादित्यभिप्रेत्याह ॥ सर्वपाप्मापगमश्च परमात्मन एवेति ॥ सावात्म्यमाह ॥ तथात ॥ अत्र तच्छब्दैश्चाक्षुषः पुरुष उच्यते ऋग्यजुषेक्षया लिङ्गव्यत्ययः ॥ उ-

द्यात्मके^१ चाधिदैवतमृक्^२सामे^३ वाक्प्राणाद्यात्मके^४
 चाध्यात्ममनुक्रम्याह^५ तस्यै^६ साम च गेष्णा-
 वित्यधिदैवतं^७ तथाध्यात्ममपि “यावमुष्य गेष्णौ
 तौ गेष्णौ” इति। तच्च^८ सर्वात्मकत्वे सत्येवोपपद्यते
 “तद्य^९ इमे वीणायां गायन्त्ये^{१०} त्वेव^{११} ते गायन्ति
 तस्मात्ते धनसनयः” इति च लौकिकेष्वपि गा-
 नेष्वस्यैव गीयमानत्वं दर्शयति। तच्च^{१२} परमेश्वर-
 परिग्रहे घटते ॥

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं^१ श्रीमदंजितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छत्वं^२ मम तेजोऽशसम्भवंम् ॥

इति भगवद्गीतादर्शनात् लोककामेशितृत्वं^३ मपि

कथं शस्त्रविशेषः । तत्साहचर्यात् साम स्तोत्रम् उक्थादन्यच्छस्त्रमृगु-
 च्यते, यजुर्वेदो यजुः, ब्रह्म त्रयो वेदा इत्यर्थः ॥ पृथिव्यग्न्याद्या-
 त्मक इति ॥ अधिदैवतमृक् पृथिव्यन्तरिक्षद्युनक्षत्रादित्यगतशुल्कभा-
 रूपा पञ्चविधा श्रुत्युक्ता, साम चाग्निवाय्वादित्यचन्द्रादित्यगताति-
 रुष्णरूपमुक्तं पञ्चविधम् । अध्यात्मं तु ऋग्वाक्चक्षुःश्रोत्राक्षिस्थ-
 शुक्लभारूपा चतुर्विधा, साम च प्राणच्छायात्ममनोऽक्षिगतातिनील-
 रूपं चतुर्विधमुक्तम् । एवं क्रमेण ऋक्सामे अनुक्रम्याह श्रुतिः ॥ तस्ये-
 ति ॥ यौ सर्वात्मकऋक्सामात्मकौ गेष्णावमुष्योदित्यस्थस्य तावेवा-
 क्षिस्थस्य गेष्णौ पर्वणीत्यर्थः ॥ तच्चेति ॥ ऋक्सामगेष्णत्वमित्यर्थः ।
 सर्वगानगेयत्वं लिङ्गान्तरमाह ॥ तद्य इति ॥ तत्तत्र लोके धनस्य सनि-
 र्लभो येषां ते धनसनयो विभूतिमन्त इत्यर्थः । ननु लोके राजानो गी-
 यन्ते नेश्वर इत्यत आह ॥ यद्यदिति ॥ पशुवितादिर्विभूतिः, श्रीः

निरङ्कुशं श्रूयमाणं परमेश्वरं गमयति । यत्तूक्तं
हिरण्यश्मश्रुतिरूपश्रवणं परमेश्वरे नोपप-
द्यते इत्यत्र ब्रूमः, स्यात् परमेश्वरस्यापीच्छाव-
शान्मायामयं रूपं साधकानुग्रहार्थम् ।

माया त्वेषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ।

सर्वभूतगुणैर्युक्तं मैवं मां द्रष्टुमर्हसि ॥

इति स्मरणात् । अपि च यत्र तु निरस्तसर्व-
विशेषं पारमेश्वरं रूपमुपदिश्यते, भवति तत्र शा-
स्त्रं “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्” इत्यादि ।
सर्वकारणत्वान्तु विकारधर्मैरपि कैश्चिद्विशिष्टः
परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्दिश्यते “सर्वकर्मा स-
र्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः” इत्यादिना, तथा
हिरण्यश्मश्रुत्वादिनिर्देशोऽपि भविष्यति । यद-
प्याधारश्रवणान्न परमेश्वर इत्यत्रोच्यते स्वम-
हिमप्रतिष्ठस्याप्याधारविशेषोपदेशो उपासनार्थो
भविष्यति सर्वगतत्वाद्ब्रह्मणो व्योमवत् सर्वा-

कान्तिः । ऊर्जितत्वं बलं, तद्युक्तं सत्त्वं राजादिकं मदंश एवेति त-
द्धानमीश्वरस्यैवेत्यर्थः निरङ्कुशमनन्याधीनं, एषा विचित्ररूपा मूर्ति-
र्माया विरुतित्वान्माया मया सृष्टेत्यर्थः । यदुक्तमशब्दमित्यादिवाक्यं
तत् ज्ञेयपरमित्याह ॥ अपि चेति ॥ तर्हि रूपं कुतस्तत्राह ॥ सर्वे-
ति ॥ यत्र तूपास्यत्वेनोच्यते तत्रेत्यध्याहृत्य सर्वकारणत्वात् प्राप्तरूप-
वत्त्वं सर्वकर्मेत्यादिश्रुत्या निर्दिश्यत इति योजना । मर्यादावदैश्वर्य-

न्तरत्वोपपत्तेः । ऐश्वर्यमर्यादाश्रवणमप्याध्या-
त्माधिदैवतविभागापेक्षमुपासनार्थमेव, तस्मा-
त्परमेश्वर एवाक्ष्यादित्ययोरन्तरूपदिश्यते ॥ २० ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

अस्ति च आदित्यादिशरीराभिमानिभ्यो
जीवेभ्योऽन्य ईश्वरोऽन्तर्यामी “य आदित्ये ति-
ष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादि-
त्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आ-
त्माऽन्तर्याम्यमृतः” इति श्रुत्यन्तरे भेदव्यपदे-
शात् । तत्र त्वादित्यादन्तरो यं आदित्यो न वे-
देति वेदितुरादित्यात् । विज्ञानात्मनोऽन्योऽन्त-
र्यामीति स्पष्टं निर्दिश्यते स एवहाप्यन्तरादित्ये

मीश्वरस्य नेत्युक्तं निराकरोति ॥ ऐश्वर्येति ॥ अध्यात्माधिदैवतध्या-
नयोर्विभागः पृथक्प्रयोगः, तदपेक्षमेव न त्वैश्वर्यस्य परिच्छेदार्थमि-
त्यर्थः ॥ २० ॥ ननु उपास्योद्देशेनोपास्तिविधेर्विधेयक्रियाकर्मणो
ब्रीह्यादिवदन्यतः सिद्धिर्वाच्येत्याशङ्क्याह ॥ भेदेति ॥ आदित्यजी-
वादीश्वरस्य भेदोक्तेः श्रुत्यन्तरे जीवादैन्य ईश्वरः सिद्ध इति सूत्रार्थ-
माह ॥ अस्तीति ॥ आदित्ये स्थितरश्मिनिरासार्थमादित्यादन्तर इ-
ति । जीवं निरस्यति ॥ यमिति ॥ अशरीरस्य कथं नियन्तृत्वं तत्रा-
ह ॥ यस्येति ॥ अन्तर्यामिपदार्थमाह ॥ य इति ॥ तस्यानात्मत्वं-
निरासायाह ॥ एष त इति ॥ ते तव स्वरूपमित्यर्थः, आदित्यान्त-
रत्वश्रुतेः समानत्वादित्यर्थः । तस्मात् पर एवादित्यादिस्थानक उद्गी-

पुरुषो भवितुमर्हति श्रुतिसामान्यात् । तस्मात्
परमेश्वर एवेहोपदिश्यत इति सिद्धम् ॥ २१ ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥

इदमामनन्ति “अस्य लोकस्य का गतिरि-
त्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भू-
तान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं-
यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायण-
म्” इति । तत्र संशयः । किमाकाशशब्देन परं ब्र-
ह्माभिधीयते, उत भूताकाशमिति । कुतः संश-
यः । उभयत्र प्रयोगदर्शनात् । भूतविशेषे तावत्
सुप्रसिद्धो लोकवेदयोराकाशशब्दो ब्रह्मण्यपि
क्वचित् प्रयुज्यमानो दृश्यते, यत्र वाक्यशेषवशा-
दसाधारणगुणश्रवणाद्वा निर्धारितं ब्रह्म भवति
यथा “यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्” इति,
“आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा त-
द्ब्रह्म” इति चैवमादौ, अतः संशयः । किं पुनरत्र यु-

ये उपास्य इति सिद्धम् ॥ २१ ॥ भवतु रूपवच्चादिदुर्बललिङ्गानां
पापास्पर्शित्वाद्यव्यभिचारिब्रह्मलिङ्गैरन्यथानयनं, इह त्वाकाशपदश्रु-
तिः लिङ्गाद्वलीयसीति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते प्रत्याह ॥ आकाशस्तल्लि-
ङ्गादिति ॥ छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति ॥ इदमिति ॥ शालावत्यो ब्राह्म-
णो जैवलिं राजानं पृच्छति, अस्य पृथ्वीलोकस्यान्यस्य च क आधार

क्तं भूताकाशमिति, कुतः, तद्वि प्रसिद्धतरेण प्रयो-
 गेण शीघ्रं बुद्धिमारोहति । न चायमाकाशशब्दः
 उभयोः साधारणः शक्यो विज्ञातुं, अनेकार्थत्व-
 प्रसङ्गात् । तस्माद्ब्रह्मणि गौण आकाशशब्दो
 भवितुमर्हति । विभुत्वादिभिर्हि बहुभिर्धर्मैः सदृ-
 शमाकाशेन ब्रह्म भवति, न च मुख्यसम्भवे गौ-
 णोऽर्थो ग्रहणमर्हति, सम्भवति चेह मुख्यस्यैवा-
 काशस्य ग्रहणम् । ननु भूताकाशपरिग्रहे वा-
 क्यशेषो नोपपद्यते “सर्वाणि ह वा इमानि भूता-
 नि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते” इत्यादिः । नैष
 दोषो भूताकाशस्यापि वाय्वादिक्रमेण कारण-
 त्वोपपत्तेः । विज्ञायते हि “तस्माद्वा एतस्मादा-
 त्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुः वायोर-
 ग्निः” इत्यादि । ज्यायस्त्वपरायणत्वे अपि भूता-
 न्तरापेक्षयोपपद्यते भूताकाशस्यापि, तस्मा-
 दाकाशशब्देन भूताकाशस्य ग्रहणमित्येवं प्राप्ते
 ब्रूमः, आकाशस्तल्लिङ्गात् । आकाशशब्देनेह ब्र-

इति । राजा ब्रूते आकाश इति हेति ॥ यदेष आकाश इत्यानन्दत्व-
 स्यासाधारणस्य श्रवणादाकाशो ब्रह्मेत्यवधारितम् । आकाशो वै नामे-
 त्यत्र तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषादिति विभागः । निर्वाहता उत्पत्तिस्थितिहेतुः,
 ते नामरूपे, यदन्तरा यस्माद्भिन्ने यत्र कल्पितत्वेन मध्ये स्त इति वा-
 र्थः । अत्र पूर्वपक्षे भूताकाशात्मनोद्गीथोपास्तिः, सिद्धान्ते ब्रह्मात्मना

ह्यणो ग्रहणं युक्तम् । कुतः । तल्लिङ्गात् । परस्य हि
 ब्रह्मण इदं लिङ्गं “सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि
 आकाशादेव समुत्पद्यन्ते” इति । परस्माद्वि ब्र-
 ह्मणो भूतानामुत्पत्तिरिति वेदान्तेषु मर्यादा । न-
 नु भूताकाशस्यापि वाय्वादिक्रमेण कारणत्वं द-
 र्शितम् । सत्यं दर्शितम् । तथापि मूलकारस्य ब्र-
 ह्मणोऽपरिग्रहादाकाशादेवेत्यवधारणं ‘सर्वाणी-
 ति च’ भूतविशेषणं नानुकूलं स्यात् । तथा “आ-
 काशं प्रत्यस्तं यन्ति” इति ब्रह्मलिङ्गं “आका-
 शो त्वेवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्” इति
 च ‘(जायस्त्वपरायणत्वे) ज्यायस्त्वं त्यनापेक्षिकं
 परमात्मन्येवैकस्मिन्नान्नातं “ज्यायान् पृथि-
 व्या ज्यायानन्तरिक्षात् ज्यायान्दिवो ज्याया-
 नेभ्यो लोकेभ्यः” इति, तथा परायणत्वमपि प-
 रमकारणत्वात् परमात्मन्येवोपपन्नतरम् । श्रु-

इति फलम् उपास्ये स्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यसमन्वयोक्तेरापादं श्रुत्यादि-
 सङ्गतयः । स्पष्टमत्र भाष्यम् । तेजःप्रभृतिषु वाय्वादेरपि कारणत्वात्
 एवकारश्रुतिबाधः । सर्वश्रुतेश्चाकाशातिरिक्तविषयत्वेन सङ्कोचः स्या-
 दित्याह ॥ सत्यं दर्शितमिति ॥ ब्रह्मणस्तु सर्वात्मकत्वात्तस्मादेव
 सर्वमिति श्रुतिर्युक्तेति भावः । तथा सर्वलयाधारत्वं निरतिशयमहत्त्वं
 स्थितावपि परमाश्रयत्वमित्येतानि स्पष्टानि ब्रह्मलिङ्गानीत्याह ॥ त-
 था आकाशमित्यादिना ॥ रातेर्धनस्य दातुः । रातिरिति पाठं बन्धु-

तिश्च भवति “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” रातेर्दातुः^{परायणम्} प-
रायणम् । इति । अपि चान्तवत्त्वदोषेण शाला-
वत्यस्य पक्षं निन्दित्वाऽनन्तं किञ्चिद्वक्तुकामेन
जैवल्लिनाऽऽकाशः परिगृहीतः, तच्चाकाशमुद्गीथे
सम्पाद्योपसंहरति “स एष परो वरीयानुद्गीथः
स एषोऽनन्तः” इति, तच्चानन्त्यं ब्रह्मलिङ्गम् ।

यत् पुनरुक्तं भूताकाशं प्रसिद्धिवलेन प्रथमतः

रित्यर्थः । लिङ्गान्तरमाह ॥ अपि चेति ॥ दाल्भ्यशालावत्यौ ब्राह्मणौ
राजा चेति प्रय उद्गीथविद्याकुशला विचारयामासुः किमुद्गीथस्य प-
रायणमिति । तत्र स्वगादागताभेरांद्रेर्जीवितेन प्राणेन क्रियमाणोद्गी-
थस्य स्वर्ग एव परायणमिति दाल्भ्यपक्षमप्रतिष्ठादोषेण शालावत्यो
निन्दित्वा स्वर्गस्यापि कर्मद्वारा हेतुरयं लोकः प्रतिष्ठेत्युवाच । तं शा-
लावत्यस्य पक्षं “मन्तवद्दे किल ते शालावत्यसामे”ति राजा निन्दित्वा-
नन्तमेवाकाशं वक्ति भूताकाशोक्त्यवन्तवत्त्वदोषतादवस्थादित्यर्थः ।
नन्वाकाशोऽनन्त इति न श्रुतम् इत्याशङ्क्याह ॥ तं चेति ॥ उद्गीथ
आकाश एवेति सम्पादनात् उद्गीथस्यानन्तत्वादिकं न स्वत इति भा-
वः । स उद्गीथावयव अकार एष आकाशात्मकः परः, रसतमत्वादि-
गुणैरुत्कृष्टः । अतोऽक्षरान्तरेभ्यो वरीयान् श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ पर इति
अव्ययं सकारान्तं वा, परः कृत्स्नमिति प्रयोगात् । परश्चासौ वरेभ्यो-
ऽतिशयेन वरः परोवरीयान् इत्यर्थः । प्राथम्यात् श्रुतित्वाच्चाकाशश-
ब्दो बलीयानित्युक्तं स्मारयति ॥ यत् पुनरिति ॥ एवकारसर्वशब्दा-
नुगृहीतानन्त्यादिबहुलिङ्गानामनुग्रहाय “त्यजेदेकं कुलस्यार्थे” इति
न्यायेनैकस्याः श्रुतेर्बाधो युक्त इत्याह ॥ अत्र ब्रूम इति ॥ आकाशश-
ब्दाद्भूतस्यैव प्रथमप्रतीतिरिति नियमो नास्तीत्यपिशब्देन द्योतितम् ।

प्रतीयत इति' अत्र ब्रूमः, प्रथमतः प्रतीतमपि'
 ७ सद्वाक्यशेषगतान् ब्रह्मगुणान् दृष्ट्वा न परिगृ-
 ह्यते । दर्शितश्च ब्रह्मण्यप्याकाशशब्दः “आ-
 काशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता” इत्यादौ । तथा-
 काशपर्यायवाचिनामपि ब्रह्मणि प्रयोगो दृश्यते
 “ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि
 विश्वे निषेदुः” “सैषा भार्गवी वारुणी विद्या प-
 रमे व्योमन् प्रतिष्ठिता” “ॐ कं ब्रह्म खं ब्रह्म खं
 पुराणम्” इति चैवमादौ । वाक्योपक्रमेऽपि व-
 र्तमानस्याकाशशब्दस्य वाक्यशेषवशाद्युक्ता
 ब्रह्मविषयत्वावधारणा । “अग्निरधीतेऽनुवाकम्”
 इति हि वाक्योपक्रमगतोऽप्यग्निशब्दो माणव-
 कविषयो दृश्यते । तस्मादाकाशशब्दं ब्रह्मेति
 सिद्धम् ॥ २२ ॥

तत्र युक्तिमाह ॥ दर्शितश्चेति ॥ आकाशपदाद्वौणार्थस्य ब्रह्मणोऽपि
 प्रथमप्रतीतिरस्ति तस्य तत्पर्यायाणां च ब्रह्मणि प्रयोगप्राचुर्यादिति
 भावः । अक्षरे कूटस्थे व्योमन् व्योम्नि ऋचो वेदाः सन्ति प्रमाणत्वेन
 यस्मिन् अक्षरे विश्वे देवा अधिष्ठिता इत्यर्थः । ॐकारः कं सुखं ब्रह्म खं
 व्यापकमित्युपासीत श्रुत्यन्तरप्रयोगमाह ॥ खं पुराणमिति ॥ व्या-
 प्यनादि ब्रह्मेत्यर्थः । कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति छान्दोग्यं, ॐ खं ब्रह्म खं पु-
 राणमिति बृहदारण्यकमिति भेदः । किं च तत्रैव प्रथमानुसारेणोत्तरं
 नेयं यत्र तन्नेतुं शक्यं, यत्र त्वशक्यं तत्रोत्तरानुसारेण प्रथमं नेयमि-
 त्याह ॥ वाक्येति ॥ तस्मादुपास्ये ब्रह्मणि वाक्यं समन्वितमित्युप-

अतएव प्राणः ॥ २३ ॥

“उद्गीथे प्रस्तोतार्या देवता प्रस्तावमन्वाये-
त्ता” इत्युपक्रम्य श्रूयते “कतमा सा देवतेति
प्राण इति होवाच’ सर्वाणि ह वा इमानि भूता-
नि प्राणमेवाभिसंविशन्ति’ प्राणमभ्युज्जिहते सै-
षा देवता प्रस्तावमन्वायेत्ता” इति । तत्र संशय-
निर्णयौ पूर्ववदेव द्रष्टव्यौ, “प्राणबन्धनं हि सो-
म्य मनः प्राणस्य प्राणम्” इति चैवमादौ ब्र-
ह्मविषयः प्राणशब्दो दृश्यते, वायुविकारे तु प्र-
सिद्धतरो लोकवेदयोरैत इह प्राणशब्देन कतर-
स्योपादानं युक्तमिति भवतिसंशयः । किं पुन-

संहरति ॥ तस्मादिति ॥ २२ ॥ आकाशवाक्योक्तन्यायं तदुत्तरवा-
क्येऽतिदिशति ॥ अत एव प्राणः ॥ उद्गीथप्रकरणमिति ज्ञापनार्थमु-
द्गीथ इति भाष्यपदम् उद्गीथप्रकरणे श्रूयते इत्यन्वयः । कश्चिदपिश्रवा-
क्रायणः प्रस्तोतारमुवाच, हे प्रस्तोतः या देवता प्रस्तावं सामभक्तिमनु-
गताध्यानार्थं तां चेद्देवतामज्ञात्वा मम विदुषो निकटे प्रस्तोष्यसि मू-
र्धा ते पतिष्यतीति । ततो भीतः सन् पप्रच्छ कतमा सा देवतेति
उत्तरम् ॥ प्राण इति ॥ प्राणमभिलक्ष्य सम्यक् विशान्ति लीयन्ते’ त-
मभिलक्ष्योज्जिहते उत्पद्यन्त इत्यर्थः । अतिदेशत्वात् पूर्ववत् संश-
यादि द्रष्टव्यमित्युक्तं विवृणोति ॥ प्राणेति ॥ मनउपाधिको जीवः,
प्राणेन ब्रह्मणा बध्यते सुषुप्तावेकीभवति प्राणस्य वायोः प्राणं प्रेरकं
तस्य सत्तास्फूर्तिप्रदमात्मानं ये विदुस्ते ब्रह्मविद इत्यर्थः । पूर्वेण ग ता-

रत्र युक्तं वायुविकारस्यं पञ्चवृत्तैः प्राणस्योपा-
दानं युक्तम् । तत्र हि प्रसिद्धतरः प्राणशब्द इ-
त्यवोचाम । ननु पूर्ववदिहापि तल्लिङ्गात् ब्रह्मण-
एव ग्रहणं युक्तमिहापि हि वाक्यशेषे भूतानां
संवेशनोद्गमनं पारमेश्वरं कर्म प्रतीयते । न, मु-
ख्येऽपि प्राणे भूतसंवेशनोद्गमनस्य दर्शनात् ।
एवं त्याम्नायते “यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं
तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं म-
नः स यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्ते”
इति । प्रत्यक्षञ्चैतत् स्वापकाले प्राणवृत्तावप-
रिलुप्यमानायामिन्द्रियवृत्तयः परिलुप्यन्ते, प्र-
बोधकाले च पुनः प्रादुर्भवन्तीति । इन्द्रियसार-
त्वाच्च भूतानामविरुद्धो मुख्ये प्राणेऽपि भूतसं-
वेशनोद्गमनवादी वाक्यशेषः । अपि चादित्योऽ-

र्थत्वात् पृथक्सूत्रं व्यर्थमिति शङ्कते ॥ ननु पूर्ववदिति ॥ अधिका-
शङ्कानिरासार्थमतिदेशसूत्रमिति मत्वा शङ्कामाह ॥ न मुख्येऽपी-
ति ॥ तर्हि तदा चक्षुरप्येतीति एवम्प्रकारेण सर्वत्र सम्बन्धः । नन्वत्रे-
न्द्रियाणां प्राणे लयादयौ श्रूयन्ते तावता महाभूतल्यादिप्रतिपादकवा-
क्यशेषोपपत्तिः कथमित्यत आह ॥ इन्द्रियसारत्वादिति ॥ “इत्यस्य
ह्येष रसः” इति श्रुतं इन्द्रियाणि लिङ्गात्मरूपाणि अपञ्चीकृतभूता-
नां साराणि तेषां लयाद्युक्त्या भूतानामपि प्राणे लयादिसिद्धेः वाक्य-
शेषोपपत्तिरित्यर्थः । अब्रह्मसहपाठाच्च प्राणो न ब्रह्मेत्याह ॥ अपि

नञ्चोद्गीथप्रतिहारयोर्देवते' प्रस्तावदेवतायां प्रा-
णस्य^{प्रमाणं} निन्तर निर्दिश्येते, न च तयोर्ब्रह्मत्वमस्ति
तत्सामान्याच्च प्राणस्यापि न ब्रह्मत्वमित्येवं
प्राप्ते सूत्रकार आह । “अतएव प्राण” इति । त-
ल्लिङ्गादिति पूर्वसूत्रे निर्दिष्टमैत एव तल्लिङ्गात् प्रा-
णशब्दमपि परं ब्रह्म भवितुमर्हति, प्राणस्यापि
हि ब्रह्मलिङ्गसम्बन्धः श्रूयते “सर्वाणि ह वा इ-
मानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्यु-
जिहते” इति प्राणनिमित्तो सर्वेषां भूतानामुत्प-
त्तिप्रलयावुच्यमानो प्राणस्य ब्रह्मतां गमयतः ।
ननूक्तं मुख्यप्राणपरिग्रहेऽपि संवेशनोद्गमनदर्श-
नमेविरुद्धं स्वापप्रबोधयोर्दर्शनादिति । अत्रो-
च्यते । स्वापप्रबोधयोरिन्द्रियाणामेव केवलानां
प्राणाश्रयं संवेशनोद्गमनं दृश्यते, न सर्वेषां भूता-
नाम्^{प्रमाणं} इह तु^{प्रमाणं} सेन्द्रियाणां सशरीराणाञ्च जीवा-
विष्टानां भूतानां “सर्वाणि ह वा इमानि भूता-

चेति ॥ उद्गातृप्रतिहृतृभ्यामुद्गीथे प्रतिहारं च का देवतांते पृष्टेन चा-
कायणेनादित्योऽन्नं च निर्दिश्येते आदित्य इति होवाच अन्नमिति हो-
वाचेति श्रुतावित्यर्थः । सामान्यं सन्निध्यनुगृहीतप्रथमश्रुतप्राणश्रु-
त्या मुख्यप्राणनिर्णये तद्वृष्ट्या प्रस्तावोपास्तिरिति पूर्वपक्षफलं, सिद्धान्ते
ब्रह्मदृष्टिरूपोपास्तिः । अस्याधिकरणस्यातिदेशत्वमेव पूर्वेण सङ्ग-
तिरिति विभागः भवन्तीति भूतानीति व्युत्पत्त्या यत्किञ्चिद्भवनधर्म-

नि" इति श्रुतेः । यदाऽपि भूतश्रुतिः महाभूत-
विषया परिगृह्यते तदापि ब्रह्मलिङ्गत्वमविरुद्ध-
म् । ननु सहापि विषयैरिन्द्रियाणां स्वापप्रबो-
धयोः प्राणेऽप्ययं प्राणाच्च प्रभवं शृणुमः "यदा
सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन" पश्यत्यथास्मिन् प्राण ए-
वैकधा भवति तदैवं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्ये-
ति" इत्यत्र तत्रापि तल्लिङ्गात् प्राणशब्दं ब्रह्मैव ।
यत् पुनरन्नादित्यसन्निधानात् प्राणस्याब्रह्मत्व-
मिति तदयुक्तं वाक्यशेषबलेन प्राणशब्दस्य ब्र-
ह्मविषयतायां प्रतीयमानायां सन्निधानस्या-
किञ्चित्करत्वात् । यत् पुनः प्राणशब्दस्य पञ्च-
वृत्तौ प्रसिद्धतरत्वं तदाकाशशब्दस्येव प्रतिवि-

कं कार्यमात्रं तस्य लयोदयौ वायुविकारे प्राणेन युक्तावित्युक्ता भूतशब्द-
स्य रूढार्थग्रहेऽपि लयादेर्ब्रह्मनिर्णायकत्वमित्याह ॥ यदापीति ॥
भौतिकप्राणस्य भूतयोनिर्वायोगादित्यर्थः । तस्य तयोनित्वं श्रुत्या श-
ङ्कते ॥ नन्विति ॥ अथ यदा सुषुप्तौ जीवः प्राणे ब्रह्मण्येकीभवति
तदा एनं प्राणं सविषया वागादयोऽपि यन्तीत्यर्थः । अत्र जीवाभिन्नत्व-
सर्वलयाधारत्वलिङ्गान्नमुख्यः प्राण इत्याह ॥ तत्रापीति ॥ वाक्यान्त-
रसन्निध्यपेक्षया स्ववाक्यगुप्तं लिङ्गं बलीय इत्याह ॥ तदयुक्तमिति ॥
एकवाक्यत्वं वाक्यशेषः तस्य बलं तद्वतं लिङ्गं तेनेत्यर्थः । प्राणमेवे-
त्यवधारणेन सर्वभूतप्रकृतित्वलिङ्गेन च प्राणपदेन तत्कारणं ब्रह्म
लक्ष्यमित्याह ॥ तदाकाशशब्दस्येवेति ॥ वृत्तिरुतामुदाहरणं सं-

धेयम् । तस्मात् सिद्धं प्रस्तावदेवतायाः प्राण-
 स्य ब्रह्मत्वम् । अत्र केचिदुदाहरन्ति “प्राणस्य-
 प्राणं प्राणबन्धनं हि सोम्य मन ” इति च तदयु-
 क्तं शब्दभेदात् प्रकरणाच्च संशयानुपपत्तेः । यथा
 पितुः पितेति प्रयोगे अन्यः षष्ठीनिर्दिष्टात्प्रथमा-
 निर्दिष्टः पितुः पितेति गम्यते, तद्वत् प्राणस्य
 प्राणमिति शब्दभेदात् प्रसिद्धात् प्राणादन्यः
 प्राणस्य प्राणम् इति निश्चीयते । न हि स एव
 तस्येति भेदनिर्देशार्हो भवति । यस्य च प्रकरणे
 यो निर्दिश्यते नामान्तरेणापि स एव तत्र प्रकर-
 णनिर्दिष्ट इति गम्यते । यथा ज्योतिष्टोमाधिकारे
 “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत” इत्यत्र ज्यो-
 तिःशब्दो ज्योतिष्टोमविषयो भवति तथा परस्य
 ब्रह्मणः प्रकरणे “प्राणबन्धनं हि सोम्य मन” इति
 श्रुतेः प्राणशब्दो वायुविकारमात्रं कथमवगम-
 येदंतः संशयाविषयत्वान्नैतदुदाहरणं युक्तम् ।
 प्रस्तावदेवतायान्तुं प्राणे संशयपूर्वपक्षनिर्णया
 उपपादिताः ॥ २३ ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

इदमामनन्ति “अथ यदतः परो दिवो ज्योति-
 शयाभावेनायुक्तमित्याह ॥ अत्रेत्यादिना ॥ शब्दभेदमुक्त्वा प्रकरणं

दीप्यते^x विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमे-
 षु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे-
 ज्योतिः” इति । तत्र संशयः । किमिह ज्योतिः
 शब्देनादित्यादिकं ज्योतिरभिधीयते किंवा पर
 आत्मेति अर्थान्तरविषयस्यापि शब्दस्य त-
 ल्लिङ्गाद्ब्रह्मविषयत्वमुक्तम्, इह तल्लिङ्गमेवास्ति
 नास्तीति विचार्यते । किं तावत् प्राप्तम्, आ-
 दित्यादिकमेव ज्योतिःशब्देन परिगृह्यते इ-
 ति । कुतः । प्रसिद्धेः, तमो ज्योतिरिति हीमौ-श-
 ब्दौ परस्परप्रतिद्वन्द्वविषयौ प्रसिद्धौ । चक्षुर्वृ-
 त्तेर्निरोधकं शर्वरादिकं तम उच्यते तस्या एवा-

प्रपञ्चयति ॥ यस्य चेति ॥ २३ ॥ ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ छा-
 न्दोग्यमेवोदाहरति ॥ इदमिति ॥ गायत्र्युपाधिकब्रह्मोपास्त्यानन्त-
 र्यार्थोऽथशब्दः । अतो दिवो ब्रुलोकात् परः परस्ताद्यत् ज्योतिर्दीप्यते
 तथाददामांते जाठराग्नावध्यस्यते । कुत्र दाप्यत तत्राह ॥ विश्वत इति ॥
 विश्वस्मात् प्राणिवर्गादुपरि सर्वस्मात् भूरादिलोकादुपरि ये लोकास्ते-
 पूत्तमेषु न विद्यन्ते उत्तमा येभ्य इत्यनुत्तमेषु सर्वसंसारमण्डलातीतं परं
 ज्योतिरिदमेव यद्देहस्थमित्यर्थः । अस्य पूर्वेणागतार्थत्वं वदन् प्रत्युदा-
 हरणसङ्गतिमाह ॥ अर्थान्तरोति ॥ अत्र स्ववाक्ये स्पष्टब्रह्मलिङ्गाभावे-
 ऽपि “पादोस्ये”ति पूर्ववाक्ये भूतपादत्वं लिङ्गमस्तीति पादसङ्गतिः ।
 पूर्वोत्तरपक्षयोर्जडब्रह्मज्योतिषोरुपास्तिः फलमिति भेदः । नन्वज्ञानत-
 मोविरोधित्वात् ब्रह्मापि ज्योतिःपदशक्यतया प्रसिद्धमस्ति नेत्याह ॥
 चक्षुरिति ॥ शर्वर्याश्वौ भवं शर्वरं नीलमिति यावत्, अनेनावर-

नुग्राहकमादित्यादिकं ज्योतिस्तथा दीप्यते इ-
 तीयमपि श्रुतिरादित्यादिविषया प्रसिद्धा । न हि
 रूपादिहीनं ब्रह्म दीप्यत इति मुख्यां श्रुतिर्मह-
 ति । द्युमर्यादत्वश्रुतेश्च, न हि चराचरबीजस्य
 ब्रह्मणः सर्वात्मकस्य द्यौर्मर्यादा युक्ता, कार्य-
 स्य तु ज्योतिषः परिच्छिन्नस्य द्यौर्मर्यादा स्यात्-
 परो दिवो ज्योतिरिति च ब्राह्मणम् । ननु कार्य-
 स्यापि ज्योतिषः सर्वत्र गम्यमानत्वात् द्युमर्या-
 दावत्त्वमसमञ्जसम्, अस्तु तर्ह्यत्रिवृत्कृतं तेजः
 प्रथमजम् । न, अत्रिवृत्कृतस्य तेजसः प्रयोजना-
 भावादिति । इदमेव प्रयोजनं यदुपास्यत्वमिति
 चेत्, न, प्रयोजनान्तरप्रयुक्तस्यैवादित्यादैरुपा-
 स्यत्वदर्शनात् । “तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां क-

कत्वाद्वूपवत्त्वाच्च कुड्यवद्भावरूपं तम इत्यर्थादुक्तं भवति । ज्योतिः-
 श्रुतेरनुग्राहकलिङ्गान्याह ॥ तथेत्यादिना ॥ भास्वरूपात्मिका दीप्ति-
 स्तेजस एवलिङ्गमित्याह ॥ नहीति ॥ मास्तु मर्यादेत्याशङ्क्य श्रुतत्वा-
 न्मैवमित्याह ॥ परो दिव इति ॥ मर्यादां वृत इति शेषः । ब्रह्मवत्
 कार्यस्यापि मर्यादायोगान्निरर्थकं ब्राह्मणमिति कश्चिदाक्षिपति ॥
 नन्विति ॥ एकदेशो ब्रूते ॥ अस्त्विति ॥ स्वर्गादौ जातं किञ्चिदती-
 न्द्रियं तेजो दिवः परस्तादस्ति श्रुतिप्रामाण्यादित्यर्थः । अध्ययनविध्यु-
 पात्तश्रुतेर्निष्फलं वस्तु नार्थ इत्याक्षेप्ता ब्रूते ॥ नेति ॥ ध्यानं फलमि-
 त्याशङ्क्य निष्फलस्य कापि ध्यानं नास्तीत्याह ॥ इदमेवेत्यादिना ॥

रवाणि” इति चाविशेषश्रुतेः। न चात्रिवृत्कृतस्यापि तेजसोद्युमर्यादत्वं प्रसिद्धम्, अस्तु तर्हि त्रिवृत्कृतमेव तत्तेजो ज्योतिःशब्दम्। न नक्तमैर्वागपि दिवोऽवगम्यतेऽग्न्यादिकं ज्योतिरिति, नैष दोषः सर्वत्रापि गम्यमानस्य ज्योतिषः परो दिव इति उपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते, न तु निष्प्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पनाभागिनी। “सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषु त्तमेषु लोकेषु” इति चाधारबहुत्वश्रुतिः कार्ये ज्योतिषि उपपद्यते तराम्, “इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः” इति च कौक्षेये ज्योतिषि परं ज्योतिर-

प्रयोजनान्तरं तमोनाशादिकं अत्रिवृत्कृतं तेजोऽङ्गीकृत्याफलत्वमुक्त्वा तदेव नास्तीत्याह ॥ तासामिति ॥ तेजोऽवन्नानां देवतानामेकैकान् द्विधा विभज्य पुनश्चैकैकं भागं द्विधा कृत्वा स्वभागादितरभागयोर्निक्षिप्य तन्निगुणरज्जुवन्निवृतं करवाणीत्यविशेषोक्तेर्नास्त्यत्रिवृत्कृतं किञ्चिदित्यर्थः। किञ्चात्र यदतः पर इति यच्छब्देनान्यतः प्रसिद्धं द्युमर्यादत्वं ध्यानायानूयते। न चात्रिवृत्कृतस्य तस्य तत् क्वचित् प्रसिद्धमित्याह ॥ न चेति ॥ एकदेशिमते निरस्ते साक्षात् पूर्वपक्षी ब्रूते ॥ अस्तु तर्हि ॥ प्रदेशविशेषः दिवः परस्ताद्देदीप्यमानः सूर्यादितेजोऽवयवविशेषः तस्य परिग्रह उपासनार्थो न विरुध्यत इत्यन्वयः स एव कौक्षेये ज्योतिषि उपास्यते तस्यापि तेजस्त्वादिति भावः ब्रह्मणोऽपि ध्यानार्थं प्रदेशस्थत्वं कल्प्यतां नेत्याह ॥ न त्विति ॥ निष्प्रदेशस्य निरवयवस्य विशेषेऽति दिवः परस्ताद्देदीप्यमानब्रह्मावयवकल्पनाभागि-

ध्यस्यमानं दृश्यते । सारूप्यनिमित्ताश्चाध्यासा
भवन्ति यथा- “तस्यै भूरिति शिर' एकं हि शिर'
एकमेतदक्षरम्” इति कौक्षेयस्य तु ज्योतिषः
प्रसिद्धमब्रह्मत्वं-“तस्यैषा दृष्टिस्तस्यैषा श्रुतिः”
इति चौण्यघोषविशिष्टत्वस्य श्रवणात् “तदेत-
त् दृष्टञ्च' श्रुतञ्चेत्युपासीत” इति च श्रुतेश्चक्षु-
ष्यः श्रुतो भवति, य एवं वेदेति चाल्पफलश्रव-
णादब्रह्मत्वं महते हि फलाय ब्रह्मोपासनमि-
ष्यते । न चान्यदपि किञ्चित् स्ववाक्ये प्राणा-
काशज्योतिषोऽस्ति ब्रह्मलिङ्गम् । न च पूर्वस्मि-
न्नपि वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टमस्ति-“गायत्री वा इदं
सर्वं भूतम्” इति छन्दोनिर्देशात् । अथापि कथं-

नी युक्ता न त्वित्यन्वयः । अप्रामाणिकगौरवापातादिति भावः । ततः किं
तत्राह ॥ सारूप्येति ॥ यथा एकत्वसाम्याद्भूरिति व्याहृतौ प्रजापतेः
शिरोदृष्टिः श्रुता तथा जाठराग्नावब्रह्मत्वं घोषादिश्रुत्या सिद्धमिति
जडज्योतिषं साम्यं वाच्यमित्यर्थः । यद्देहस्पर्शनिनौण्यज्ञानं प्रसिद्धं सै-
षा तस्य जाठराग्नेर्दृष्टिः, यत् कर्णापिधानेन घोषश्रवणं, सैषा तस्य श्रु-
तिरित्यर्थः । ज्योतिषो जडत्वे लिङ्गान्तरमाह ॥ तदेतदिति ॥ ज्योति-
रित्यर्थः । चक्षुष्यश्चक्षुर्हितः सुन्दरः, श्रुतो विख्यातः । न चान्यदपी-
ति ॥ ब्रह्मलिङ्गमपि किञ्चिदन्यन्नास्तीत्यन्वयः । ननु त्रिपादस्यामृतं दि-
वीति पूर्ववाक्योक्तं ब्रह्मात्र ज्योतिःपदेन गृह्यतामित्याशङ्क्याह ॥ न
चेति ॥ ननु सर्वात्मकत्वामृतत्वाभ्यां ब्रह्मोक्तमित्यत आह ॥ अथा-
पीति ॥ कथंचिच्छन्दोद्वारेत्यर्थः । दिवि दिव इति विभक्तिभेदान्न

अत्र पूर्वस्मिन् वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं स्यात् ; एव-
 मपि न तस्यैह प्रत्यभिज्ञानमस्ति तत्र हि-“त्रि-
 पादस्यामृतं दिवि” इति द्यौरेधिकरणत्वेन श्रू-
 यते, अत्र पुनः “ परो दिवो ज्योतिः” इति द्यौ-
 र्मर्यादात्वेन । तस्मात् प्राकृतं ज्योतिरिह ग्राह्य-
 मित्येवं प्राप्ते ब्रूमः ज्योतिरिह ब्रह्म ग्राह्यम् ।
 कुतः, चरणाभिधानात्, पादाभिधानादित्यर्थः ।
 पूर्वस्मिन् हि वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टं-“ तावा-
 नस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः । पादोऽस्य
 सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि” इत्यनेन

प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः । प्रकृतेर्जातं प्राकृतं कार्यमित्यर्थः । आचारं नि-
 रस्यति ॥ पादेति ॥ गायत्री वा इदं सर्वं भूतं वाग्वै गायत्री येयं
 पृथिवी यदिदं शरीरं यदस्मिन् पुरुषे हृदयमिमे प्राणा इति भू-
 तवाक्पृथिवीशरीरहृदयप्राणात्मिका षड्विधा षड्भिरक्षरैश्चतुष्पदा गा-
 यत्रीति । यदुक्तं तावान् तत्परिमाणः सर्वः प्रपञ्चोऽस्य गायत्र्यनुग-
 तस्य ब्रह्मणो महिमा विभूतिः, पुरुषस्तु पूर्णब्रह्मरूपः, अतः प्रपञ्चा-
 ज्यायानधिकः । आधिक्यमेवाह ॥ पाद इति ॥ सर्वं जगदेकः पादो-
 ऽशः “विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्” इति स्मृतेः ।
 अस्य पुरुषस्य दिवि स्वप्रकाशस्वरूपे त्रिपादमृतरूपमस्ति, दिवि
 सूर्यमण्डले वा ध्यानार्थमस्ति, कल्पिताजगतो ब्रह्मस्वरूपमनन्त-
 मस्तीत्यर्थः । यथा लोके पादात् पादत्रयमधिकं तथेदमधिकमिति
 बोधनार्थं त्रिपादमृतमित्युक्तं न त्रिपाच्चं विवक्षितमिति म-
 न्तव्यं । यदतः पर इति यच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थवैचित्वात् पूर्ववा-

मन्त्रेण । तत्र यच्चतुष्पदी ब्रह्मणस्त्रिपादमृतं^{११} द्यु-
 सम्बन्धिरूपं निर्दिष्टं^{१२} तदेवेह द्युसम्बन्धात् निर्-
 दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते । तत् परित्यज्य प्राकृ-
 तं ज्योतिः कल्पयतः^{१३} प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्र-
 सज्येयाताम् । न केवलं ज्योतिर्वाक्यं एव ब्रह्मा-
 नुवृत्तिः; परस्यामपि हि शाण्डिल्यविद्यायामनु-
 वर्तिष्यते ब्रह्म । तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्र-
 तिपत्तव्यम् । यत्तूक्तं “ज्योतिर्दीप्यते” इति च
 एतौ शब्दौ कार्ये ज्योतिषि प्रसिद्धाविति, नायं
 दोषः, प्रकरणात् । ब्रह्मावगमे सत्यनयोः शब्द-
 योरैविशेषकत्वात् । दीप्यमानकार्यज्योतिरुपल-
 क्षिते ब्रह्मण्यपि प्रयोगसम्भवात् । “येन सूर्यस्त-

क्यप्रसिद्धं ब्रह्म ग्राह्यमित्याह ॥ तत्रेति ॥ ननु यदाग्नेयोऽष्टाक-
 पाल इत्यत्र यत्पदस्याप्रकृतार्थकत्वं दृष्टमित्यत आह ॥ तत्परि-
 त्यज्येति ॥ तत्र यागस्यान्यतः प्रसिद्धेरभावेनापूर्वत्वादगत्या यदो-
 ऽप्रसिद्धार्थत्वमाश्रितं, इह तु पूर्ववाक्यप्रसिद्धस्य ब्रह्मणो द्युसम्ब-
 न्धेन प्रत्यभिज्ञातस्य यदर्थत्वनिश्चयाद्यत्पदैकार्थकज्योतिःपदस्यापि
 स एवार्थ इत्यर्थः । सन्दंशन्यायादप्येवमित्याह ॥ न केवलमिति ॥
 सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्युत्तरत्र ब्रह्मानुवृत्तेर्मध्यस्थं ज्योतिर्वाक्यं ब्रह्मपर-
 मित्यर्थः ॥ प्रकरणादिति ॥ प्रकृतापेक्षयत्पदश्रुत्या द्युसम्बन्धभूतपा-
 दत्वादिलिङ्गैश्चेत्यर्थः । अतः प्रकरणाज्ज्योतिःश्रुतिबोधो न युक्त इति
 निरस्तं ॥ अविशेषत्वादिति ॥ ब्रह्मण्योवर्तकत्वाभावादित्यर्थः । येन ते-
 जसा चैतन्येनेदं प्रकाशितः सूर्यस्तपति प्रकाशयति तं बृहन्तमवेद-

पति तेजसेद्वः” इति च मन्त्रवर्णात् । यद्वा नृथिं
ज्योतिःशब्दश्चक्षुर्वृत्तेरेवानुग्राहके तेजसि वर्तते-
अन्यत्रापि प्रयोगदर्शनात्-“वाचैवायं ज्योतिषा-
स्ते मनोज्योतिर्जुषताम्” इति चातस्माद्यद्यत्क-
स्यचिदवभासकं तत्तज्ज्योतिःशब्देनाभिधीयते ।
तथा सति ब्रह्मणोऽपि चैतन्यरूपस्य समस्तज-
गदवभासहेतुत्वादुपपन्नो ज्योतिःशब्दः । “तमे-
व भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं वि-
भाति” “तद्देवां ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासते
अमृतं” इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । यदप्युक्तं द्युम-
र्यादित्वं सर्वगतस्य ब्रह्मणो नोपपद्यत इति, अ-
त्रोच्यते, सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपासनार्थः प्र-
देशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते । न नूतं निष्प्रदे-
शस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना नोपपद्यत इ-

विन्न मनुत इत्यर्थः । ज्योतिःशब्दस्य कार्यज्योतिष्येव शक्तिरित्यङ्गी-
कृत्य कारणब्रह्मलक्षकत्वमुक्त्वा ब्रह्मण्यपि शक्तिमाह ॥ यद्वेति ॥ गा-
ढान्धकारे वाचैव ज्योतिषां लोक आसनादिव्यवहारं करोतीत्यर्थः ।
“आज्यं जुषतां पिबतां मनो ज्योतिःप्रकाशकं भवति” इत्याज्यस्तु-
तिः । यथा गच्छन्तमनुगच्छतः स्वस्यापि गतिरस्ति तथा सर्वस्य स्व-
निष्ठं भानं स्यादित्यत आह ॥ तस्य भासेति ॥ तत्कालानवच्छिन्नं
ब्रह्म सूर्यादिज्योतिषां साक्षिभूतमायुरमृतमिति च देवा उपासत इ-
त्यर्थः । ज्योतिषोऽग्नित्ववत् द्युमर्यादत्वादिकं ध्यानार्थं कल्पितं ब्रह्म-

ति। नायं दोषः, निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मण उपाधि-
विशेषसम्बन्धात् प्रदेशविशेषकल्पनोपपत्तेः ।
तथा 'त्यादित्ये' चक्षुषि हृदये' इति प्रदेशविशेषस-
म्बन्धीनि ब्रह्मण उपासनानि श्रूयन्ते, एतेन वि-
श्वतः पृष्ठेष्वित्याधारबहुत्वमुपपादितम् । यद-
प्येतदुक्तम् 'औष्ण्यघोषाभ्यामनुमिते' कौक्षेयै
कार्ये 'ज्योतिर्ष्यध्यस्यमानत्वात्' परमपि दिवः
कार्ये 'ज्योतिरिवेति' तदप्युक्तम्, परस्यापि ब्रह्म-
णो 'नामादिप्रतीकत्ववत्' कौक्षेयज्योतिः प्रतीक-
त्वोपपत्तेः । "दृष्टञ्च 'श्रुतञ्च' इत्युपासीत" इति तु
प्रतीकद्वारकं दृष्टत्वं श्रुतत्वं च भविष्यति । यद-
प्यल्पफलश्रवणान्न ब्रह्मेति तदप्यनुपपन्नम् । न
हि इयते फलाय ब्रह्माश्रयणीयमियतेनेति नियमे
हेतुरस्ति । यत्र हि निरस्तसर्वविशेषसम्बन्धं परं
ब्रह्मात्मत्वेनोपदिश्यते, तत्रैकरूपमेव फलं मोक्ष
इत्यवगम्यते । यत्र तु गुणविशेषसम्बन्धं प्रती-

णो युक्तमित्याह ॥ अत्रोच्यते इत्यादिना ॥ दिवः^४ परमित्यन्वयः, आ-
रोप्यस्य ध्येयस्यालम्बनस्य च सादृश्यनियमो नास्तीत्याह ॥ परस्या-
पीति ॥ भविष्यति ब्रह्म ज्योतिष इति शेषः । तं यथा यथोपासते त-
था फलं भवतीति श्रुतेरित्याह ॥ न हीयत इति ॥ ज्ञानफलवदुपा-
स्तिफलमेकरूपं किं न स्यादत आह ॥ यत्र हीति ॥ ज्ञेयैकत्वादित्यर्थः ।
ध्येयं तु नाऽनेत्याह ॥ यत्र त्विति ॥ ईश्वरो जीवरूपेणान्नमत्तीत्य-

कविशेषसम्बन्धं वा ब्रह्मोपदिश्यते तत्र संसार-
 गोचराण्येवोच्चावचानि फलानि दृश्यन्ते “अन्ना-
 दो वसुर्दानो विन्दते वसु य एवं वेद” इत्याद्यासु
 श्रुतिषु । यद्यपि न स्ववाक्ये किञ्चिज्ज्योतिषो ब्र-
 ह्मलिङ्गमस्ति तथापि पूर्वस्मिन् वाक्ये दृश्यमानं
 गृहीतव्यं भवति । तदुक्तं सूत्रकारेण ज्योतिश्चर-
 णाभिधानादिति । कथं पुनः वाक्यान्तरगतेन
 ब्रह्मसन्निधानेन ज्योतिःश्रुतिः स्वविषयात् प्र-
 च्याव्यशक्या व्यावर्तयितुम् । नैष दोषः । “यदे-
 तः परो दिवो ज्योतिः” इति प्रथमतरपठितेन य-
 च्छब्देन सर्वनाम्ना द्युसम्बन्धात् प्रत्यभिज्ञाय-
 माने पूर्ववाक्यनिर्दिष्टे ब्रह्मणि स्वसामर्थ्येन प-
 रामृष्टे सति अर्थाज्ज्योतिःशब्दस्यापि ब्रह्मवि-
 षयत्वोपपत्तेः । तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रति-
 पत्तव्यम् ॥ २४ ॥

र्चादः, अन्नस्यासमन्ताद्वाता वा । वसुर्हिरण्यं ददातीति वसुदान इ-
 ति गुणविशेषसम्बन्धं यो वेद स धनं विन्दते दीप्ताग्निश्च भवति ना-
 न्नो वागुत्तमा मनो वा प्रतीकं वाचोभूय इति प्रतीकविशेषध्यानश्रुति-
 संग्रहार्थमाद्यपदं सन्निधेः श्रुतिर्बलीयसीति शङ्कते ॥ कथं पुनरिति ॥ अथ
 प्रथमश्रुत्यनुसारेण चरमश्रुतिर्नीयत इत्याह ॥ नैष इति ॥ सर्वनाम्ना स्वसा-
 मर्थ्येन स्वस्य सर्वनाम्नः सामर्थ्यं सन्निहितवाचित्वं तद्वलेन परामृष्टे सती-
 ति योजना । अर्थाद्यत्पदसामानाधिकरण्यादित्यर्थः । छन्दोऽभिधानाद्ब्र-

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतो-
ऽर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम् ॥ २५ ॥

अथ यदुक्तं पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये न ब्रह्माभि-
हितमस्ति “गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं कि-
ञ्च” इति गायत्र्याख्यस्य छन्दसोऽभिहितत्वा-
दिति तत् परिहर्तव्यम् । पुनश्छन्दोऽभिधानान्न
ब्रह्माभिहितमिति शक्यते वक्तुं, यावता “तावा-
नस्य महिमा” इत्येतस्यामृचि चतुष्पाद्ब्रह्म द-
र्शितं । नैतदस्ति । “गायत्री वा इदं सर्वं” इति
गायत्रीमुपक्रम्य तामेव भूतपृथिवीशरीरहृदय-
वाक्प्राणप्रभेदैर्व्याख्याय “सैषा चतुष्पदा षड्वि-
धा गायत्री”-तदेतदृचाभ्यनूक्तं-“तावानस्य म-
हिमा” इति तस्यामेव व्याख्यातरूपायां गाय-
त्र्यामुदाहृतो मंत्रः कथमेकस्माद्ब्रह्मचतुष्पादभि-
दध्यात् । योऽपि तत्र “यद्वै तत् ब्रह्म” इति ब्रह्म-
शब्दः, सोऽपि छन्दसः प्रकृतत्वात् छन्दोविषय
एव । “य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद” इत्यत्र हि

ह्यप्रकृतं नास्तीति शङ्कामेकदेशी दूषयति ॥ कथमिति ॥ शंकां साधयति
॥ नैतदित्यादिना ॥ चतुष्पदत्वादिकं पूर्वमेव व्याख्यातं ॥ य एता-
मेवमिति ॥ वेदरहस्यभूतां मधुविद्यामेव मुक्तरीत्या यः कश्चिद्देद त-
स्योदयास्तमयरहितब्रह्मप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः । तथा च वेदत्वात् गायत्र्यां

वेदोपनिषदमिति व्याचक्षते । तस्माच्छब्दोऽभिधानान्नं ब्रह्मणः प्रकृतत्वमिति चेत् । नैष दोषः । तथा चेतोऽर्पणनिगदात्; तथा गायत्र्याख्यच्छब्दोद्घारेण तदनुगते ब्रह्मणि चेतसोऽर्पणं चित्तसमाधानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निगद्यते “गायत्री वा इदं सर्वं” इति । न ह्यक्षरसन्निवेशमात्रायां गायत्र्याः सर्वात्मकत्वं सम्भवति । तस्माद्यद्वायत्र्याख्यविकारेऽनुगतं जगत्कारणं ब्रह्म निर्दिष्टं, तदिह “सर्वं” इत्युच्यते । यथा “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति । कार्यञ्च^x कारणादव्यतिरिक्तमिति वक्ष्यामः ।-“तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः” इत्यत्र, तथान्यत्रापि विकारद्वारेण ब्रह्मण उपासनं दृश्यते-“एतं^१ त्वेव^२ ब्रह्म^३ चा^४ महत्युक्थे^५ मीमां-

ब्रह्मशब्दो युक्त इति भावः ॥ गायत्रीशब्देन तदुपादानत्वेनानुगतब्रह्मलक्षणायां बीजमनुपपत्तिमाह ॥ न ह्यक्षरेति ॥ ब्रह्मणोऽपि कथं सर्वात्मकत्वं तत्राह ॥ कार्यञ्चेति ॥ न च गायत्र्या ध्यानार्थं सर्वात्मकत्वारोप इति वाच्यं स्वतः सर्वात्मनो ध्यानसम्भवेनासदारोपायोगादिति भावः । तथा हि दर्शनमिति सूत्रशेषं व्याचष्टे ॥ तथान्यत्रेति ॥ दृश्यत इति दर्शनं दृष्टमित्यर्थः । एतं परमात्मानं ब्रह्म चाऋग्वेदिनो महत्युक्थे शस्त्रे तदनुगतमुपासते । एतमेवाग्निरहस्ये तमेतमग्निरित्यध्वर्यव उपासत इति श्रुतेः यजुर्वेदिनोऽग्नौ उपासते । एतमेव छान्दोगाः सामवेदिनो महाव्रते ऋतौ उपासते, इति तैत्तिरीयके दृष्टमित्यर्थः । गायत्रीशब्दो ब्रह्मलक्षक इति व्याख्याय गौण इत्या-

सन्ते' एतमैग्रावैध्वर्यवै एतं महान्ब्रूते छन्दोगाः”
 इति । तस्मादैस्ति 'छन्दोऽभिधानेऽपि' पूर्वस्मिन्
 वाक्ये चतुष्पाद् ब्रह्म निर्दिष्टं, तदेव ज्योतिर्वाक्ये-
 ऽपि परामृश्यते, उपासनान्तरविधानाय । अपर
 आह 'साक्षादेव गायत्रीशब्देन ब्रह्म प्रतिपाद्यते
 संख्यासामान्यात्' यथा गायत्री चतुष्पदा' षड-
 क्षरैः पादैस्तथा ब्रह्म चतुष्पात् । तथाऽन्यत्रापि'
 छन्दोऽभिधायी' शब्दोऽर्थान्तरे' संख्यासामा-
 न्यात् प्रयुज्यमानो दृश्यते । तद्यथा “ते वा एते-
 पञ्चान्ये' पञ्चान्ये' दश' सन्तः तत्कृतं” इत्युपक्र-

ह ॥ अपर इति ॥ साक्षादेव वाच्यार्थग्रहणं विनैवेति यावत् पूर्वं तू-
 पास्यतया गायत्रीपदेनाजहलक्षणया गायत्री ब्रह्मणी द्वे अपि लक्षिते ।
 न च गायत्री सर्वमित्यन्वयासम्भवः । घटो रूपीति पदार्थैकदेशे
 व्यक्तौ रूपान्वयवत् गायत्रीपदार्थैकदेशे गायत्र्यनुगते ब्रह्मणि प्रधाने
 सर्वात्मकत्वान्वयसम्भवादिति भावः । तथा च सूत्रे सिद्धान्तभागस्या-
 यमर्थः । तथा गायत्रीवच्चतुष्पाच्चगुणसामान्योच्चेतो ब्रह्मणि समर्प्यते
 येन स चेतोऽर्पणो गायत्रीशब्दस्तेन ब्रह्मण एव निगदात्, अभिधाना-
 त्, छन्दोऽभिधानमसिद्धमिति । अधुना तथा हि दर्शनमिति शेषं
 व्याचष्टे ॥ तथेति ॥ संवर्गविद्यायामधिदैवमग्निः सूर्यश्चन्द्राभ्यां सि वा-
 यौ लीयन्ते । अध्यात्मं वाक्चक्षुःश्रोत्रमनांसि प्राणमपि यन्तीत्युक्तं
 ते वा एते पञ्चान्ये आधिदैविकाः, पञ्चान्ये आध्यात्मिकास्ते मिलि-
 त्वा दशसंख्याकाः सन्तः कृतमित्युच्यन्ते । सन्ति हि कृतत्रेताद्वापर-
 कलिसंज्ञकानि चत्वारि यूतानि क्रमेण चतुरङ्गत्रयद्व्यङ्कैकाङ्गानि त-

म्याह “सैषां विराडिन्नादिनी” इति। अस्मिन् प-
क्षे ब्रह्मैवाभिहितमिति न छन्दोऽभिधानं सर्वथा-
ऽप्यस्ति पूर्वस्मिन् वाक्ये प्रकृतं ब्रह्म ॥ २५ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् २६ ॥

इतश्चैवमभ्युपगन्तव्यमस्ति- । पूर्वस्मिन् वाक्ये
प्रकृतं ब्रह्मेति- यतो भूतादीन् पादान्
व्यपदिशति । भूतपृथिवीशरीरहृदयादीनि हि
निर्दिश्याह “सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री”
इति । न, हि ब्रह्मानां श्रयणे केवलस्य छन्दोऽसौ
भूतादयः पादा उपपद्यन्ते । अपि च ब्रह्मानां श्र-
यणे नेयमृक् सम्बध्येत “तावानस्य महिमा”
इति । अनया हि ऋचा स्वरसेन ब्रह्मैवाभिधीय-

प्रकृतं दशात्मकं भवति चतुर्ष्वकेषु त्रयाणां त्रिषु द्वयोर्द्वयोरेकस्य चा-
न्तर्भावात्, तथा च दशत्वगुणेन वाखादयः कृतशब्देनोच्यन्ते । एवं
कृतत्वं वाखादीनामुपक्रम्याह ॥ सैषेति ॥ विधेयापेक्षया स्त्रीलिङ्गनि-
र्देशः, विराट्पदं छन्दोवोचकं “दशाक्षरा विराट्” इति श्रुते; दशत्व-
साम्येन वाखादयो विराडित्युच्यन्ते । एवञ्च दशत्वद्वारा वाखादिषु कृ-
तत्वं विराट्त्वञ्च ध्येयं, तत्र विराट्त्वध्यानात् सर्वमस्यान्नं भवति
“अन्नं विराट्” इति श्रुते; कृतत्वध्यानादन्नादो भवति कृतब्रूतस्या-
न्नादत्वात् । कृतं हि स्वीयचतुरङ्केषु त्र्यङ्गादिकमन्तर्भावयदन्नमत्तीव
लक्ष्यते । अत एव कृतजयादितरब्रूतजयः श्रुत्युक्तः । कृताय विजिता-
याधर्माः संयन्तीति, अयो ब्रूतं कृतसंज्ञोऽयः कृतायः स विजितो ये-
न तस्मै, अधरेयाः त्र्यंकादयः अयाः संयन्ति उपनमन्ते तेन

ते “पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दि-
वि” इति सर्वात्मत्वोपपत्तेः। पुरुषसूक्तेऽपीयमृ-
क् ब्रह्मपरतयैव समाम्नायते । स्मृतिश्च ब्रह्मण
एवं रूपतां दर्शयति “विष्टभ्यां हि मिदं कृत्स्नमेकां-
शेन स्थितो जगत्” इति “यद्वै तद्ब्रह्म” इति च
निर्देशः । एवं सति मुख्यार्थ उपपद्यते । “ते वा

जिता भवन्तीत्यर्थः । एवञ्च सा वाग्वादिदशात्मिका एषा कृतश-
ब्दिता विराडन्नं कृतत्वादन्नादिनीत्यर्थः ॥ सर्वथापीति ॥ गा-
यत्रीति पदस्य लक्षकत्वे गौणत्वेऽपि चेत्यर्थः । अत्रापर आह-
त्यपरपदेन गौणत्वं स्वमतं नेति द्योतयति । अजहल्लक्षणापक्षे हि
वाग्वै गायत्रीति वागात्मत्वं गायति च त्रायते चेति निरुक्तनामकञ्च
गायत्र्या उपाधित्वेनोपास्यत्वादुपपन्नतरं गौणपक्षे गायत्रीत्यागात्तदु-
भयं सर्वात्मकत्वमात्रेणोपपादनीयं, एवं गायत्रीपदस्य स्वार्थत्यागो-
ऽप्रसिद्धचतुष्पात्त्वगुणद्वारा विप्ररुष्टलक्षणा चेति बह्वसमञ्जसम् ।
ननु “गायत्री वा इदं सर्वं” इति प्रथमगायत्रीश्रुतेः कथं लक्षणेत्या-
शङ्क्य वाक्यशेषगतसर्वात्मकत्वाद्यनेकबलवत् प्रमाणसंवादेन ब्रह्म-
णि तात्पर्यावगमादित्याह ॥ भूतादिपादेति ॥ पदार्थमाह ॥ इत-
श्चेति ॥ सूत्रस्थादिपदार्थं दर्शयति ॥ भूतपृथिवीति ॥ अत्र सूत्रभा-
ष्यकारयोर्भूतादिभिश्चतुष्पदा गायत्रीति सम्मतं षडक्षरैश्चतुष्पात्त्वं वृ-
त्तिकारोक्तप्रसिद्धं चकारसूचितं युक्त्यन्तरमाह ॥ अपि चेति ॥ ब्रह्म-
परसूक्तोत्पन्नत्वाच्च तस्यास्तत्परत्वमित्याह ॥ पुरुषेति ॥ ब्रह्मपदस्य
छन्दवाचित्वमुक्तं निरस्यति ॥ यद्वै तत् ब्रह्मेति ॥ पूर्वस्यामृचि ब्र-
ह्मोक्तावित्यर्थः हृदयस्य चतुर्दिक्षूर्ध्वं च पञ्चसुषयः सन्ति तेषु ब्रह्मस्था-
नहृन्मण्डलस्य प्रागादिद्वारेषु क्रमेण प्राणव्यानापानसमानोदानाः पञ्च

एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः” इति च - हृदयसुषिषु ब्रह्मपुरुषः- इति श्रुतिः ब्रह्मसम्बन्धितायां विवक्षितायां सम्भवति । तस्मादस्ति पूर्वस्मिन् वाक्ये प्रकृतं ब्रह्म । तदेव ब्रह्म ज्योतिर्वाक्ये द्युसम्बन्धात् प्रत्यभिज्ञायमानं परामृश्यत इति स्थितम् ॥ २६ ॥

**उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्य-
विरोधात् ॥ २७ ॥**

यदप्येतदुक्तं पूर्वत्र “त्रिपादस्यामृतं दिवी”ति सप्तम्या द्यौराधारत्वेनोपदिष्टा, इह पुनरथ यदतः परो दिव इति पञ्चम्या मर्यादात्वेन तस्मादुपदेशभेदात् न तस्यैह प्रत्यभिज्ञानमस्तीति तत् परिहर्तव्यं । अत्रोच्यते, नायं दोषः उभयस्मिन्न-

द्वारपाला इति ध्यानार्थं श्रुत्या कल्पितं । तत्र हृदयच्छिद्रस्थप्राणेषु ब्रह्मपुरुषत्वश्रुतिर्हृदि गायत्र्याख्यब्रह्मण उपासनासम्बन्धितायां ब्रह्मणा द्वारपालत्वाद्ब्रह्मपुरुषा इति सम्भवतीत्याह ॥ पञ्च ब्रह्मेति ॥ दिवि दिव इति विभक्तिभेदात् प्रकृतप्रत्यभिज्ञा नास्तीत्युक्तं नोपेक्षणीयमित्याह ॥ तत्परिहर्तव्यमिति ॥ परिहारं प्रतिजानीते ॥ अत्रेति ॥ सूत्रे नञर्थं वदन् परिहारमाह ॥ नायमिति ॥ एवं सर्वत्र व्याख्येयं । प्रधानप्रातिपदिकार्थाद् द्युसम्बन्धेन प्रत्यभिज्ञाया विभक्त्यर्थभेदो न प्रतिबन्धकः, कथञ्चिदाधारस्यापि मर्यादात्वसम्भवात् । यथा वृक्षाग्रं स्वलग्नभागावच्छिन्नश्चेनस्याधारः सन्नेव स्वालग्नभागावच्छिन्नस्य तस्यैव

प्यविरोधात्, उभयस्मिन्नपि सप्तम्यन्ते पञ्चम्य-
 न्ते चोपदेशेन प्रत्यभिज्ञानं विरुध्यते । यथा लोके
 वृक्षाग्रे सम्बद्धोऽपि श्येन उभयथोपदिश्यमानो
 दृश्यते, वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात् परतः श्येन इति
 च, एवं दिव्येव सत् ब्रह्म दिवः परमित्युपदिश्य-
 ते । अपर आह यथा लोके वृक्षाग्रेणासम्बद्धोऽपि
 श्येन उभयथोपदिश्यमानो दृश्यते वृक्षाग्रे श्येनो
 वृक्षाग्रात् परतः श्येन इति च, एवं च दिवः परम-
 पि सत् ब्रह्म दिव्यित्युपदिश्यते । तस्मादस्ति पू-
 र्वनिर्दिष्टस्य ब्रह्मण इह प्रत्यभिज्ञानं । अतः पर-
 मेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दमिति सिद्धं ॥ २७ ॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

अस्ति कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदीन्द्रप्रत-

मर्यादा भवति, एवं दिवि सूर्ये हार्दाकाशे वा मुख्ये आधारे सद् ब्र-
 ह्म दिवो मर्यादत्वं तदलगाकाशावच्छिन्नं ब्रह्म प्रति कल्पयित्वा दिवः
 परमित्युच्यत इत्यर्थः । यथाकाशेन अनवच्छिन्नं ब्रह्म गृहीत्वा पञ्च-
 म्या दिवो मर्यादात्वमेव मुख्यं तदा गङ्गायां घोष इतिवत् सप्तम्या
 सामीप्यलक्षणयाऽऽधारत्वं व्याख्येयमित्याह ॥ अपर इति ॥ सम्ब-
 द्धं प्रत्याधारत्वं मुख्यं पूर्वमुक्तं दिव्येव सदिति असम्बद्धं प्रति मर्या-
 दात्वं मुख्यमधुनोच्यते । दिवः परमपीति भेदः । तस्माज्ज्योतिर्वर्क्य-
 मुपास्ये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥ प्राणस्तथानुगमा-
 त् ॥ दिवोदासस्यापत्यं दैवोदासिः प्रतर्दनो नाम राजा युद्धेन पुरुषका-

र्दनाख्यायिकां “प्रतर्दनो ह वै देवो दांसिरिन्द्रस्य
 प्रियं-धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च” इ-
 त्यारभ्यान्नाता । तस्यां श्रयते “स होवाच प्रा-
 णोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमिति युपास्व”
 इति, तथोत्तरूपि “अथ खलु प्राण एव प्रज्ञा-
 त्मा इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति” इति, तथा
 “न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्” इत्यादि
 अन्ते च “स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरो-
 ऽमृतः” इत्यादि । तत्र संशयः, किमिह प्राणश-
 ब्देन वायुमात्रमभिधीयते, उत देवतात्मा, उत
 जीवः, अथवा परं ब्रह्मेतिानन्वते एव प्राण इत्यत्र
 वर्णितं प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वमिहापि च ब्रह्म-
 लिङ्गमस्ति “आनन्दोऽजरोऽमृतः” इत्यादि क-
 थमिह पुनः संशयः सम्भवति । अनेकलिङ्गदर्श-

रेण च कारणेनेन्द्रस्य प्रेमास्पदं गृहं जगाम तं ह इन्द्र उवाच. प्रतर्द-
 न वरं ते ददामीति स होवाच प्रतर्दनः, यं त्वं मर्त्याय हिततमं मन्य-
 से तं वरं त्वमेवालोच्य मह्यं देहीति तत इन्द्र इदमाह प्राणोऽस्मी-
 त्यादि मुख्यं प्राणं निरसितुं प्रज्ञात्मत्वमुक्तं निर्विशेषचिन्मात्रं निर-
 स्यति ॥ तं मामिति ॥ इदं प्राणस्येन्द्रदेवतात्वे लिङ्गम् । मुख्यप्राण-
 त्वे लिङ्गमाह ॥ अथेति ॥ वागीदीनां देहधारणशक्त्यभावनिश्चयान-
 न्तरमित्यर्थः । प्राणस्य देहधारकत्वमुत्थापकत्वञ्च प्रसिद्धमिति वक्तुं
 खल्वित्युक्तं । प्राणस्य जीवत्वे वक्तृत्वं लिङ्गमाह ॥ न वाचमिति ॥ आन-
 न्दत्वादिकं ब्रह्मलिङ्गमाह ॥ अन्ते चेति ॥ अनेकेषु लिङ्गेषु दृश्यमानेषु

नादिति ब्रूमः । न केवलमिह ब्रह्मलिङ्गमेवोपल-
भ्यते सन्ति हि इतरलिङ्गान्यपि । “मामेव वि-
जानीहि” इतीन्द्रस्य वचनं देवतात्मलिङ्गम् । इ-
दं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति प्राणलिङ्गम् । “न
वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादि” त्यादि जी-
वलिङ्गं, अत उपपन्नः संशयः । तत्र प्रसिद्धो वा-
युः प्राण इति प्राप्ते, उच्यते, प्राणशब्दवाच्यं
ब्रह्म विज्ञेयं । कुतः । तथानुगमात् । तथा हि ‘पौ-
र्वापर्येण पर्यालोच्यमाने वाक्ये’ पदार्थानां स-
मन्वयो ब्रह्मप्रतिपादनपर उपलभ्यते, उपक्रमे
तावत् वरं वृणीष्वेतीन्द्रेणोक्तं ॥ प्रतर्दनः पर-
मपुरुषार्थं वरंमुपचिक्षेप “त्वमेव मे वृणी-

बलाबलनिर्णयार्थमिदमधिकरणमित्यगतार्थमाह ॥ अनेकलिङ्गेति ॥
पूर्वत्र प्रकृतब्रह्मवाचकयच्छब्दबलाज्ज्योतिःश्रुतिः ब्रह्मपरेत्युक्तं, न तथे-
ह प्राणश्रुतिभङ्गे किञ्चिद्वलमस्ति । मिथो विरुद्धानेकलिङ्गानामनिश्चा-
यकत्वादिति प्रत्युदाहरणसङ्ख्या पूर्वपक्षयति ॥ तत्रेति ॥ पूर्व प्र-
धानप्रातिपादिकार्थबलात् विभक्त्यर्थबाधवद्वाक्यार्थज्ञानं प्रति हेतुत्वे-
न प्रधानानेकपदार्थबलादेकवाक्यताभङ्ग इति दृष्टान्तसङ्गतिर्वा-
स्तु । पूर्वपक्षे प्राणायनेकोपास्तिः, सिद्धान्ते प्रत्यग्ब्रह्मधीरिति वि-
वेकः । तथा ब्रह्मपरत्वेन पदानामन्वयावगमादिति हेत्वर्थमाह ॥ त-
था हीति ॥ हिततमत्वकर्मक्षयादिपदार्थानां सम्बन्धो ब्रह्मणि ता-
त्पर्यनिश्चायक उपलभ्यत इत्युक्तं विवृणोति ॥ उपक्रम इत्यादिना ॥
यं मन्यसे तं वरं त्वमेव प्रयच्छेत्यर्थः । स यः कश्चित् मां ब्रह्मरूपं

एव' यं' त्वं' मनुष्याय' हिततमं' मन्यसे" इति ।
 तस्मै हिततमत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं प-
 रमात्मा न स्यात् । न त्वन्यत्र-परमात्मज्ञा-
 नात् हिततमप्राप्तिरस्ति "तमेव विदित्वाऽति-
 मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इ-
 त्यादिश्रुतिभ्यः । तथा "स यो मां वेद न ह
 वै तस्य केनचन कर्मणा लोको मीयते न स्ते-
 येन न भ्रूणहत्यया" इत्यादि च ब्रह्मपरिग्र-
 हे घटते, ब्रह्मविज्ञाने हि सर्वकर्मक्षयः प्रसिद्धः ।
 "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे"
 इत्याद्यासु श्रुतिषु, प्रज्ञात्मत्वं च ब्रह्मपक्ष एवो-
 पपद्यते । न त्वचेतनस्य वायोः प्रज्ञात्मत्वं स-
 म्भवति । तथोपसंहारेऽपि "आनन्दोऽजरोऽमृतः"
 इत्यानन्दत्वादीनि न ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्यक् स-
 म्भवन्ति "स न साधुनां कर्मणां भूयान्नो ए-
 वासाधुना कनीयानेष त्वेव साधु कर्म कारयति"-
 "तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते, एष उ एवासा-
 धु कर्म कारयति । तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनी-
 षते" इति "एष लोकपाल एष लोकाधिपतिरेष

वेद साक्षादनुभवति तस्य विदुषा लोको मोक्षो महताऽपि पातकेन
 न ह मीयते नैव हिंस्यते न प्रतिबध्यते ज्ञानाग्निना कर्मतूलराशेर्दग्ध-
 त्वादित्याह ॥ स य इति ॥ साध्वसाधुनी पुण्यपापे ताभ्यामस्पृष्टत्वं

लोकेशः” इति च । सर्वमेतत् परस्मिन् ब्रह्मण्या-
श्रीयमाणे अनुगन्तुं शक्यते न मुख्ये प्राणे । त-
स्मात् प्राणो ब्रह्म ॥ २८ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मस-
म्बन्धं भूमा ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥

यदुक्तं प्राणो ब्रह्मेति तदाक्षिप्यते, न परं ब्र-
ह्म प्राणशब्दम् । कस्मात्, वक्तुरात्मोपदेशात् । व-
क्ता हीन्द्रोनाम कश्चिद्विग्रहवान् देवताविशेषः
स्वमात्मानं प्रतर्दनायाचचक्षे-“मामेव विजानी-
हि” इत्युपक्रम्य “प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा” इत्य-
हङ्कारवादेन स एष वक्तुरात्मत्वेनोपदिश्यमानः
प्राणः कथं ब्रह्म स्यात् । न हि ब्रह्मणो वक्तृत्वं
सम्भवति “अवागमनाः” इत्यादिश्रुतिभ्यः । त-
था विग्रहसम्बन्धिभिरेव ब्रह्मण्यसम्भवद्विधर्मै-
रात्मानं तुष्टाव “त्रिशीर्षाणि त्वाष्ट्रमहन्, अरुन्मु-
खान् यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छम्” इत्येव-

अविच्छेदम् ।

तत्कारयितृत्वं निरङ्कुशैश्वर्यं च सर्वमेतदित्यर्थः ॥ २८ ॥ अहङ्कारवा-
देन स्वात्मवाचकशब्दैराचचक्षे, उक्तवान् इत्यर्थः । वाक्यस्य इन्द्रो-
पासनापरत्वे लिङ्गान्तरमाह ॥ तथा विग्रहेति ॥ त्रीणि शीर्षाणि य-
स्येति त्रिशीर्षा त्वष्टुः पुत्रोः विश्वरूपोनाम ब्राह्मणः तं हतवानस्मि ।
रौति यथार्थं शब्दयतीति रूत्वेदान्तवाक्यं तन्मुखे येषां ते रुद्रमुखा-

आदिभिः । प्राणत्वं चेन्द्रस्य बलवत्त्वादुपपद्यते,
 “प्राणो वै बलम्” इति हि विज्ञायते बलस्य चेन्द्रो
 देवता प्रसिद्धा । यां च काचन बलकृतिरिन्द्रक-
 र्मेव तदिति हि पठन्ति । प्रज्ञात्मत्वमप्यप्रतिह-
 तज्ञानत्वादिवतात्मनः सम्भवति, अप्रतिहत-
 ज्ञाना देवता इति हि वदन्ति । निश्चितं चैवं देव-
 तात्मोपदेशं हिततमत्वादिवचनानि यथासम्भ-
 वं तद्विषयाण्येव योजयितव्यानि । तस्माद्वक्तुं रि-
 न्द्रस्य आत्मोपदेशान्न प्राणो ब्रह्मेत्याक्षिप्य प्रति-
 समाधीयते । अध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्नि-
 ति । अध्यात्मसम्बन्धः* प्रत्यगात्मसम्बन्धस्त-
 स्य भूमा- बाहुल्यमस्मिन्नध्याय उपलभ्यते ।

“यावदध्यास्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुः”

स्तेभ्योऽन्यान् वेदान्तबहिर्मुखान् यतीर्निरण्यश्चभ्यो दत्तवानस्मीत्यर्थः ।
 इन्द्रे प्राणशब्दोपपत्तिमाह ॥ प्राणत्वं चेति ॥ पठन्ति लौकिका अपी-
 त्यर्थः । बलवाचिना प्राणशब्देन बलदेवता लक्ष्येत इति भावः । इन्द्रो
 हितप्रदानृत्वाद्वित्तमः कर्मानधिकारादपाप इत्येवं व्याख्येयानीत्याह
 ॥ निश्चितं चेति ॥ किमिन्द्रपदेन विग्रहोपलक्षितं चिन्मात्रमुच्यते
 उत विग्रहः । आद्ये वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं सिद्धं, न द्वितीय इत्याह
 ॥ अध्यात्मेति ॥ आत्मनि देहेऽधिगत इत्यध्यात्मं प्रत्यगात्मा स
 सम्बध्यते यैः शरीरस्थत्वादिभिरिन्द्रतनावसम्भावितैर्धर्मैस्ते अध्या-
 त्मसम्बन्धास्तेषां भूमेत्यर्थः । आयुस्त्र देहे प्राणवायुसञ्चारः । अस्ति-
 त्वे प्राणस्थितौ प्राणानामिन्द्रियाणां स्थितिरित्यर्थतः श्रुतिमाह ॥ अ-

इति प्राणस्यैवं प्रज्ञात्मनः प्रत्यग्भूतस्यायु-
 प्रदानोपसंहारयोः स्वातन्त्र्यं दर्शयति न देव-
 ताविशेषस्य पराचीनस्य । तथाऽस्तित्वे च प्रा-
 णाणां निःश्रेयसमित्यध्यात्ममेवेन्द्रियाश्रयं प्रा-
 णं दर्शयति । तथा “प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं
 परिगृह्योत्थापयति” इति, “न वाचं विजिज्ञा-
 सीत वक्तारं विद्यात्” इति चोपक्रम्य “तद्यथा
 रथस्यारिषु नेमिरर्पिता नाभाविरा अपिर्पिताः” ए-
 वमेवैतां भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञा-
 मात्राः प्राणेऽर्पिताः “स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा-
 नन्दोऽजरोऽमृतः” इति विषयेन्द्रियव्यवहारैरेन-
 भिभूतं प्रत्यगात्मानमेवोपसंहरति “स म आत्मे-

स्तित्व इति ॥ अथातो निःश्रेयसादानमित्याद्या श्रुतिः । इन्द्रियस्था-
 पकत्ववद्देहोत्थापकत्वमाह ॥ तथेति ॥ वक्तृत्वमुक्त्वा सर्वाधिष्ठानत्वं
 दर्शितमित्याह ॥ इति चोपक्रम्येति ॥ तत्तत्र नानाप्रपञ्चस्यात्मनि
 कल्पनायां यथा दृष्टान्तः लोके प्रसिद्धस्य रथस्यारिषु नेमिनाभ्योर्म-
 ध्यस्थशलाकासु चक्रोपान्तरूपा नेमिरर्पिता नाभौ चक्रपिण्डिकायाम-
 रा अपिर्पिता एवम्भूतानि पञ्च पृथिव्यादीनि मीयन्त इति मात्राः भो-
 ग्याः शब्दादयः पञ्चेति दशभूतमात्राः प्रज्ञामात्रासु दशस्वर्पिताः इन्द्रि-
 यजाः पञ्चशब्दादिविषयप्रज्ञाः । मीयन्ते आभिरिति मात्राः पञ्चधो-
 न्द्रियाणि नेमिवत् ग्राह्यम् । ग्राहकेषु अरेषु कल्पितमित्युक्त्वा नाभि-
 स्थानीये प्राणे सर्वं कल्पितमित्याह ॥ प्राणेऽर्पिता इति ॥ स प्राणो
 मम स्वरूपमित्याह ॥ स म इति ॥ तर्हि प्रत्यगात्मनि समन्वयो न

विद्यात्” इति चोपसंहारः प्रत्यगात्मपरिग्रहे साधुः न पराचीनपरिग्रहे । “अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः” इति च श्रुत्यन्तरं । तस्मादध्यात्मसम्बन्धबाहुल्यात् ब्रह्मोपदेश एवायं न देवतात्मोपदेशः ॥ २९ ॥ कथं तर्हि वक्तुरात्मोपदेशः ॥

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३०

इन्द्रो नाम देवतात्मा स्वमात्मानं परमात्मत्वेनाहमेव परं ब्रह्मेत्यार्षेण दर्शनेन यथाशास्त्रं पश्यन्नुपदिशति स्म मामेव विजानीहीति । यथा तद्वैतत् पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे, अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति तद्वत्, “तद्यो यो देवानां ऋत्यबुध्यत स एव तदभवत्” इति श्रुतेः । यत् पुनरुक्तं “मामेव विजानीहि” इत्युक्त्वा विग्रहधर्मेन्द्र आत्मानं तुष्टाव त्वाष्ट्रवधादिभिर्निरिति तत्परिहर्तव्यं । अत्रोच्यते । न त्वाष्ट्रवधादीनां विज्ञेयेन्द्रस्तुत्यर्थत्वेनोपन्यासः, यस्मादेवंकर्माहं तस्मान्मां विजानीहीति, कथं तर्हि, विज्ञानस्तुत्यर्थ-

तु ब्रह्मणि । तत्राह ॥ अयमिति ॥ २९ ॥ अहङ्कारवादस्य गतिं पृच्छति ॥ कथमिति ॥ सूत्रमुत्तरं । तद्व्याख्याति ॥ इन्द्र इति ॥ जन्मान्तरकृतश्रवणादिना अस्मिन् जन्मनि स्वतःसिद्धं दर्शनमार्षं विज्ञेयेन्द्रस्तुत्यर्थ उपन्यासः न चेत् कथं तर्हि स इति पृच्छति ॥ कथमिति ॥

त्वेन^{अन्यत्र} इत् कारणं त्वाष्ट्रवधादीनि^{अपि} साहसानि^{अपि} उप-
 पन्न्यस्य, परेण विज्ञानस्तुतिमैनुसन्दधाति-“त-
 स्य मे^{तस्मिन्} तन्न^{लोम} लोम च न मीयते^{स यो} मां वेद न ह
 वै तस्य केन^च कर्मणा^{लोको} लोको मीयते” इत्यादि-
 ना । एतदुक्तं भवति यस्मादीदृशान्यपि क्रूराणि
 कर्माणि कृतवतो मम ब्रह्मभूतस्य लोमापि न
 हिंस्यते स योऽन्योऽपि मां वेद न तस्य केनचि-
 दपि कर्मणा^{लोको} लोको हिंस्यते इति । विज्ञेयं तु ब्र-
 ह्मैवं, प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेति वक्ष्यमाणं । तस्मात्
 ब्रह्मवाक्यमेतत् ॥ ३० ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासा-
 त्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ३१ ॥

यद्यप्याध्यात्मसम्बन्धभूमदर्शनान्न परा-
 चीनस्य देवतात्मन उपदेशस्तथाऽपि न ब्रह्म-
 वाक्यं भवितुमर्हति । कुतः । जीवलिङ्गान्मुख्य-
 प्राणलिङ्गान् । जीवस्य तावदस्मिन् वाक्ये वि-
 स्पष्टं लिङ्गमुपलभ्यते-“न वाचं विजिज्ञासीत

ब्रह्मज्ञानस्तुत्यर्थः स इत्याह ॥ विज्ञानेति ॥ नियामकं ब्रूते ॥ यदि-
 ति ॥ परेण तस्य मे इत्यादिना वाक्येनेत्यन्वयः । स्तुतिमाह ॥ एत-
 दुक्तमिति ॥ तस्मात् ज्ञानं श्रेष्ठमिति शेषः । स्तुतज्ञानविषय इन्द्र
 इत्यत आह ॥ विज्ञेयं त्विति ॥ ३० ॥ देहोत्थापनं जीवलिङ्गं किं न

वक्तारं विद्यात्” इत्यादि अत्र हिवागादिभिः
 करणैर्व्यापृतस्य^{६७७} कार्यकरणाध्यक्षस्य^{६७८} जीवस्य
 विज्ञेयत्वमभिधीयते^{६७९} तथा मुख्यप्राणलिङ्गमपि ।
 “अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मदं शरीरं परिगृह्यो-
 त्थापयती”^{६८०} ति। शरीरधारणं च मुख्यप्राणस्य ध-
 र्मः । प्राणसंवादे वागादीन् प्राणान् प्रकृत्य^{६८१} “ता-
 न् वरिष्ठः प्राण उवाच^{६८२} मा मोहमापद्यथाऽहमेवै-
 तत् पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यैतद् वाणमवष्टभ्य
 विधारयामि” इति श्रवणात् । ये त्विमं शरीरं प-
 रिगृह्येति पठन्ति^{६८३} तेषामिमं जीवमिन्द्रियग्रामं
 वा परिगृह्य शरीरमुत्थापयतीति व्याख्येयम् । प्र-
 ज्ञात्मत्वमपि जीवे तावच्चेतनत्वादुपपन्नं मुख्येऽ-
 पि प्राणे प्रज्ञासाधनप्राणान्तराश्रयत्वादुपपन्न-
 मेव^{६८४} । जीवमुख्यप्राणपरिग्रहे च प्राणप्रज्ञात्म-

स्यात्तत्राह ॥ शरीरधारणं चेति ॥ सर्वे वागादयः प्राणा अहमहं श्रे-
 ष्ठ इति विवदमानाः प्रजापतिमुपजग्मुः । स च तानुवाच यस्मिन्नु-
 त्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरं पतिष्यति स वः श्रेष्ठ इति । तथा क्रमेण
 वागादिषूत्क्रान्तेष्वपि मूकादिभावेन शरीरं स्वस्थमस्थात् । मुख्य-
 प्राणस्य तु उच्चिकमिषायां सर्वेषां व्याकुलत्वाप्तौ^{६८५} तान् वागादीन् व-
 रिष्ठः प्राण उवाच^{६८६} यूयं मोहमापद्यथ यतोऽहमेवैतत् करोमि । किं
 तत् पञ्चधा प्राणापानादिभावेनात्मानं विभज्य एतद्वाति गच्छतीति
 वानं तदेव वाणमस्थिरं शरीरमवष्टभ्याश्रित्य धारयामीत्यर्थः । द्वि-
 चनसहवासोत्क्रान्तिश्रुतेश्च न ब्रह्म ग्राहमित्याह ॥ जीवमुख्येति ॥

नोः सहवृत्तित्वेनाभेदेन निर्देशः स्वरूपेण च भे-
दनिर्देश इत्युभयथा निर्देश उपपद्यते “यो वै प्रा-
णः सा प्रज्ञा^{मिथः} या वै प्रज्ञा स प्राणः” इति, “सहस्ये-
तां वैस्मिन् शरीरे वसतः सहोत्क्रामंतः” इति। ब्र-
ह्मपरिग्रहे तु किं कस्मात् भिद्येत, तस्मादिह जी-
वमुख्यप्राणयोरन्यतर उभौ वा प्रतीयेयातां न
ब्रह्मेति चेत्, नैतदेवं, उपासात्रैविध्यात् । एवं
सति त्रिविधमुपासनं प्रसज्येत जीवोपासनं मु-
ख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति । न चैत-
देकस्मिन् वाक्येऽभ्युपगन्तुं युक्तं, उपक्रमोप-
संहाराभ्यां हि वाक्यैककत्वमवगम्यते । “मामे-
व विजानीहि” इत्युपक्रम्य “प्राणोऽस्मिन् प्रज्ञा-
त्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्व” इत्युक्त्वाऽन्ते
“स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतः”
इत्येकरूपावुपक्रमोपसंहारौ दृश्येते । तत्रार्थैक-

अभेदनिर्देशमाह ॥ यो वा इति ॥ भेदमाह ॥ सहेति ॥ यदि जीव-
मुख्यप्राणयोर्लिङ्गादुपास्यत्वं तर्हि ब्रह्मणोऽपि लिङ्गानामुक्तत्वादुपास-
नं स्यात्, न चेष्टापत्तिः । उपक्रमादिना निश्चितैकवाक्यताभङ्गप्रसङ्ग-
इत्याह ॥ नैतदेवमित्यादिना ॥ न च स्वतन्त्रपदार्थभेदाद्वाक्यभेदः
किं न स्यादिति वाच्यं जीवमुख्यप्राणयोरुक्तलिङ्गानां ब्रह्मणि नेतुं
शक्यतया स्वातन्त्र्यासिद्धेः, अफलपदार्थस्य फलवद्वाक्यार्थशेषत्वेन
प्रधानवाक्यार्थानुसारेण तल्लिङ्गनयनस्योचितत्वाच्च । न हि प्रधानवा-

त्वं युक्तमाश्रयितुम् । न च ब्रह्मलिङ्गमन्यपरत्वेन
 परिणेतुं शक्यं, दशानां भूतमात्राणां प्रज्ञामा-
 त्राणां च ब्रह्मणोऽन्यत्रार्पणानुपपत्तेः । आश्रि-
 तत्वाच्चान्यत्रापि ब्रह्मलिङ्गवशात् प्राणशब्दस्य
 ब्रह्मणि प्रवृत्तेः । इहापि च हिततमोपन्यासा-
 दिब्रह्मलिङ्गयोगाद्ब्रह्मोपदेश एवायमिति गम्य-
 ते । यत्तु मुख्यप्राणलिङ्गं दर्शितं “ इदं शरी-
 रं परिगृह्योत्थापयति ” इति तदसत्, प्राणव्या-
 पारस्यापि परमात्मायत्तत्वात् परमात्मन्युपच-
 रितुं शक्यत्वात्, “न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जी-
 वति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावु-
 पाश्रितौ ” इति श्रुतेः । यदपि “न वाचं विजि-
 ज्ञासीत वक्तारं विद्यात् ” इत्यादि जीवलिङ्गं द-
 र्शितं, तदपि न ब्रह्मपक्षं निवारयति, न हि जी-
 वो नामात्यन्तभिन्नो ब्रह्मणः “तत्त्वमसि ”

क्यार्थब्रह्मलिङ्गमन्यथा नेतुं शक्यं । न वा तदुचितमित्याह ॥ न च-
 ब्रह्मलिङ्गमिति ॥ सूत्रशेषं व्याचष्टे ॥ आश्रितत्वाच्चेति ॥ अन्यत्रा-
 त एव प्राण इत्यादौ वृत्तेराश्रितत्वादिहापि तस्य ब्रह्मलिङ्गस्य योगा-
 द् ब्रह्मपरएव प्राणशब्द इत्यर्थः । प्राणादिलिङ्गानि सर्वात्मके ब्रह्मण्य-
 नायासेन नेतुं शक्यानीत्याह ॥ यत्त्वित्यादिना ॥ यस्मिन्नेतौ प्रेर्य-
 त्वेन स्थितौ तेनेतरेण ब्रह्मणा सर्वे प्राणादिव्यापारं कुर्वन्तीत्यर्थः । विशेषं
 परिच्छेदाभिमानमित्यर्थः । वक्तारं विद्यादिति न वक्तुर्ज्ञेयत्वमुच्यते तस्य

“अहं ब्रह्मास्मि” इत्यादिश्रुतिभ्यः । बुद्ध्या-
द्युपाधिकृतं तु विशेषमाश्रित्य ब्रह्मैव सन् जीवः
कर्त्ता भोक्ता चेत्युच्यते तस्योपाधिकृतविशेषप-
रित्यागेन स्वरूपं ब्रह्म प्रदर्शयितुं “न वाचं वि-
जिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्” इत्यादिना प्रत्य-
गात्माभिमुखीकरणार्थमुपदेशो न विरुध्यते ।
“यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म-
त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते” इत्यादि च श्रुत्य-
न्तरं वचनादिक्रियाव्यापृतस्यैवात्मनो ब्रह्म-
त्वं दर्शयति । यत् पुनरेतदुक्तं “सह ल्येतावस्मि-
न् शरीरे वसतः सहोत्क्रामतः” इति प्राणप्र-
ज्ञात्मनोर्भेददर्शनं ब्रह्मवादिनो नोपपद्यत इति ।
नैष दोषः ।-ज्ञानक्रियाशक्तिद्वयाश्रययोर्बुद्धि-
प्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्भेदनिर्देशोप-
पत्तेः । उपाधिद्वयोपहितस्य तु प्रत्यगात्मनः स्व-
रूपेणाभेद इत्यतः प्राण एव प्रज्ञात्मेत्येकीकरण-
मविरुद्धं । अथवा नोपासात्रैविध्याश्रितत्वादिह

लोकसिद्धत्वात्, किन्तु तस्य ब्रह्मत्वं बोध्यते तद्वोधाभिमुख्याय
लिङ्गादय इत्यत्र श्रुत्यन्तरमाह ॥ यद्वा चेति ॥ येन चैतन्येन वागभ्यु-
द्यते स्वकार्याभिमुख्येन प्रेर्यते तदेव वागादेरगम्यं ब्रह्मेत्यर्थः । तत्त्वम्पद-
वाक्ययोः स्वरूपतो भेदस्ताभ्यामुपलक्ष्यात्मस्वरूपाभेदादेकत्वं निर्दि-
श्यत इत्याह ॥ नैष दोष इति ॥ स्वमतेन सूत्रं व्याख्याय वृत्तिरुन्म-

तद्योगादित्यस्यायमन्योऽर्थः । न ब्रह्मवाक्येऽपि जीवमुख्यप्राणलिङ्गं विरुध्यते । कथं । उपासात्रैविध्यात् । त्रिविधमिह ब्रह्मोपासनं विवक्षितं प्राणधर्मेण प्रज्ञाधर्मेण स्वधर्मेण चातत्र “आयुरमृतमित्युपास्वायुः प्राणः” इति “इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति” इति “तस्मादेतदेवोक्तमुपासीत” इति च प्राणधर्मः । अथ “यथास्थै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतानि एकीभवन्ति तत् व्याख्यास्यामः” इत्युपक्रम्य “वागेवास्या एकम्-

तेन व्याचष्टे ॥ अथवेति ॥ उपासनात्रित्वप्रसङ्गादिति पूर्वमुक्तं । अत्र त्रिप्रकारकस्यैकब्रह्मविशेष्यकस्यैकस्योपासनस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः । अतो न वाक्यभेद इति भावः । देहे चेष्टात्मकजीवनहेतुत्वं प्राणस्यायुष्मद् देहापेक्षया तस्यानुकेरवस्थानादमृतत्वमुत्थापयतीत्युक्तत्वमिति प्राणधर्मः । जीवधर्मानाह ॥ अथेति ॥ बुद्धिप्राणयोः सहस्थित्युत्क्रान्त्युक्त्यनन्तरमित्यर्थः । अत्र प्रज्ञापदेन साभासा जीवाख्या बुद्धिरुच्यते । तस्याः सम्बन्धीनि दृश्यानि सर्वाणि भूतानि यथैकं भवन्त्यधिष्ठानचिदात्मना तथा व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्योक्तं वागेवेत्यादि चक्षुरेवास्या एकमङ्गमदूदुहदित्यादिपर्यायाणां संक्षिप्तार्थ उच्यते । उत्पन्नाया असत्कल्पायाः साभासबुद्धेर्नामप्रपञ्चविषयित्वमर्धशरीरं, अर्थात्मकरूपप्रपञ्चविषयित्वमर्धशरीरमिति मिलित्वा विषयित्वाख्यं पूर्णं शरीरमिन्द्रियसाध्यं । तत्र कर्मेन्द्रियेषु वागेवास्याः प्रज्ञाया एकमङ्गं देहार्धमदूदुहत् पूरयामास, वागिन्द्रियद्वारा नाम प्रपञ्चविषयित्वं बुद्धिर्लभत इत्यर्थः । चतुर्थी षष्ठ्यर्था । तस्याः पु-

ङ्मदूदुहत् तस्यै नाम परस्तात् प्रतिविहिता भू-
तमात्रा प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि
नामान्याप्नोति” इत्यादिः प्रज्ञाधर्मः । “ता वा
एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश प्रज्ञामात्रा
अधिभूतं यदि भूतमात्रा न स्युः न प्रज्ञामात्राः
स्युः यदि प्रज्ञामात्राः न स्युः न भूतमात्राः स्युः
न त्वन्यतरतो रूपं किञ्चन सिध्येत्, नो एतन्ना-
ना तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभाविरा अ-

नर्नाम किल चक्षुरादिना प्रतिविहिता ज्ञापिता भूतमात्रा रूपावर्थ-
रूपापरस्तादपरार्थे कारणं भवति ज्ञानकरणद्वाराऽर्थप्रपञ्चविषयित्वं
बुद्धिः प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं बुद्धेः सर्वार्थदृष्टत्वमुपपाद्य तन्निष्ठचित्प्र-
तिबिम्बद्वारा साक्षिणि द्रष्टृत्वाध्यासमाह ॥ प्रज्ञयेति ॥ बुद्धिद्वारा
चिदात्मा वाचमिन्द्रियं समारुह्य तस्याः प्रेरको भूत्वा वाचा करणेन
सर्वाणि नामानि वक्तव्यत्वेनाप्नोति, चक्षुषा सर्वाणि रूपाणि प-
श्यतीत्येवं द्रष्टा भवतीत्यर्थः । तथा च सर्वद्रष्टृत्वं चिदात्मनि द्रष्टृत्वा-
ध्यासनिमित्तत्वं च बुद्धेर्धर्म इत्युक्तं भवति सर्वाधारत्वानन्दत्वादिव्र-
ह्मधर्म इत्याह ॥ ता वा इति ॥ दशत्वं व्याख्यातं, प्रज्ञा इन्द्रियजाः
ता अधिकृत्य ग्राह्यभूतमात्रा वर्तन्ते प्रज्ञामात्रा इन्द्रियाणि ग्राह्यं भूत-
जातमधिकृत्य वर्तन्त इति ग्राह्यग्राहकयोर्मिथः सापेक्षत्वमुक्तं साध-
यति ॥ यदिति ॥ तदेव स्फुटयति ॥ न हीति ॥ ग्राह्येण ग्राह्यस्वरू-
पं न सिध्यति किन्तु ग्राहकेण । एवं ग्राहकमपि ग्राह्यमनपेक्ष्य न सि-
ध्यति, तस्मात् सापेक्षत्वादेतद् ग्राह्यग्राहकद्वयं वस्तुतो न भिन्नं कि-
न्तु चिदात्मन्यारोपितमित्याह ॥ नो इति ॥ तद्यथेत्यादि कृतव्या-

र्पिता' एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः
 प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः' स एष प्राण एव प्रज्ञा-
 त्मा" इत्यादिब्रह्मधर्मः । तस्मात् ब्रह्मण एवैत-
 दुपाधिद्वयधर्मेण स्वधर्मेण चैकमुपासनं त्रिविधं
 विवक्षितम् । अन्यत्रापि मनोमयः प्राणशरीर इ-
 त्यादावुपाधिधर्मेण ब्रह्मण उपासनमाश्रितं, इ-
 हापि तद्युज्यते वाक्यस्योपक्रमोपसंहाराभ्या-
 मेकार्थत्वावगमात् प्राणप्रज्ञाब्रह्मलिङ्गावगमा-
 च्च । तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेतदिति सिद्धं ॥ इति श्री-

ख्यानं । सूत्रार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ अन्यधर्मेणान्यस्यो-
 पसन्नं कथमित्याशंक्याऽऽश्रितत्वादित्याह ॥ अन्यत्रापीति ॥ उ-
 पाधिर्जीवः । तत् अन्यधर्मेणोपासनम् इयमसङ्गता व्याख्या, तथा-
 हि न तावदारुण्याद्यनेकगुणविशिष्टप्राप्तक्रयणवत्, उपासात्रयविशिष्ट-
 स्य ब्रह्मणो विधिः संभवति सिद्धस्य विध्यनर्हत्वात्, नापि ब्रह्मानु-
 वादेनोपासात्रयविधिः वाक्यभेदात्, न च नानाधर्मविशिष्टमेकमुपा-
 सनं विधीयत इति वाच्यं, तद्विशविधिवाङ्मयस्यात्राश्रवणात्, न च
 तमायुरमृतमित्युपास्वेति, अत्र मामिति जीवेनायुरिति प्राणेनामृत-
 मिति ब्रह्मणा स्वस्वधर्मवता विशिष्टोपासनाविधिरिति वाच्यं, सर्वे-
 षां धर्माणामश्रवणाद् ब्रह्मश्रुतेश्च । प्राणो वा अमृतमिति प्राणस्यै-
 वामृतत्वश्रुतेः । अत्र उपासनाविधिलुब्धे न वक्तारं विद्यात्, एतदे-
 वोक्त्यमुपासीत स म आत्मेति विद्यादिति जीवप्राणब्रह्मोपासन-
 विधयः, अन्ये गुणविधय इति स्वीकृत्यैकवाक्यत्वं त्याज्यं तच्चायुक्त-
 मुपक्रमादिनैकवाक्यतानिर्णयात् । तस्माद् ज्ञेयप्रत्यग् ब्रह्मपरमिदं

मच्छारीरकमीमांसाभाष्ये शङ्करभगवत्पाद-
कृतौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

वाक्यमित्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रा-
जकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमांसा-
व्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

॥ श्रीः ॥

॥ ॐ नमो गणेशाय ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यैमिहं कारुणिकं शरणं गतोऽप्यरिसहोदर आप महत् पदम्
तमेहमाशु हरिं परमाश्रये जनकजाड्भनन्तसुखाकृतिम् ॥ १ ॥

श्रीगौर्या सकलार्थदं निजपदाम्भोजेन मुक्तिप्रदम्
प्रौढं विघ्नवनं हरन्तं मेनब्रं श्रीदुण्डितुण्डासिना ।

वन्दे चर्मकपालिकोपकरणैर्वैराग्यसौख्यात् परम्-
नास्तीति प्रदिशन्तं मेन्तविधुरं श्रीकाशिकेशं शिवम् ॥ २ ॥
यत्कृपालवमात्रेण मूको भवति पण्डितः ।

वेदशास्त्रशरीरान्तां वाणीं श्रीणाकरां भजे ॥ ३ ॥

कामाक्षीदत्तदुग्धप्रचुरसुरनुतप्राज्यभोज्याधिपूज्य-
श्रीगौरीनायकाभिप्रकटनशिवरामार्थलब्धात्मबोधैः

श्रीमद्गोपालगीर्भिः प्रकटितपरमाद्वैतभासांस्मितास्य-

श्रीमद्गोविन्दवाणीचरणकमलगो निर्वृताऽहं यथालिः ॥ ४ ॥

श्रीशङ्करं भाष्यकृतं प्रणम्य व्यासं हरिं सूत्रकृतं च वच्मि ।

श्रीभाष्यतीर्थे परहंसं तुष्ट्यै वाग्जालबन्धच्छिदमेभ्युपायम् ॥ ५ ॥

विस्तृतग्रन्थवीक्षायां मलसं यस्य मानसम् ।

व्याख्या तदर्थमारब्धा भाष्यरत्नप्रभाभिधा ॥ ६ ॥

श्रीमच्छारीरकं भाष्यं प्राप्य वाक् शुद्धिमाप्नुयात् ।

इति श्रीमो मे सफलो गङ्गां स्थण्डिकं यथा ॥ ७ ॥

१ मोक्षपुर्या श्रीकांच्यां श्रीकामाक्ष्या दत्तं पायसं देवैरपि स्तुतं प्राज्यं सम्पूर्णं प्रकृष्टाज्यं युक्तं वा यद्गोत्रज्यमन्नं तेनाधिपूज्याः श्रीशिवरामयोगिनिः किञ्च शिवश्चासौ रामश्चेति स्वनाम्ना श्रीगौरीनायकयोरभेदं प्रकटयन्ति तेभ्यो गुरुभ्यो लब्धात्मतेषां यैः श्रीमद्गोपाल सरस्वतीभिस्तैरित्यर्थः । २ अत्र भाष्ये कठिनवाच्येण जालेन यो बन्धः जालबद्धपक्षिणामिव परमहंसानां क्लेशकरस्तन्नाशकमभीष्टमुपायं वच्मितीत्यर्थः ।

युज्जोदानसमुद्भूतमिन्द्रजालमिदं जगत्

सत्यज्ञानमुखानन्तं तदेहं ब्रह्म निर्भयम् ॥ ८ ॥

इह खलु “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इति नित्याध्ययनविधिनाऽधीत-
साङ्गस्वाध्याये “तद्विजिज्ञासस्व” “सोऽन्विष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः”
“आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य” इति श्रवणविधिरुपलभ्यते । तस्या-
र्थः, अमृतत्वकामेनैवैतात्मविचार एव वेदान्तवाक्यैः कर्तव्य इति ।
तेन ‘काम्येन-नियमविधिनाऽर्थादेव भिन्नात्मशास्त्रमवृत्तिः’ वैदिकानां ‘पु-
राणादिप्राधान्यं वा निरस्यत’ इति वस्तुगतिः । तत्र ‘कश्चिदिह-जन्मनि
जन्मान्तरे वाऽनुष्ठेयज्ञादिभिर्नितान्तं निर्मलस्वान्तोऽस्य श्रवणविधेः
को विषयः? किं फलं? कोऽधिकारी? कः सम्बन्धः? इति जिज्ञासते ।
तं जिज्ञासुमुपलभमानो भगवान् बादरायणस्तदनुबन्धचतुष्टयं श्र-
वणात्मकशास्त्रारम्भप्रयोजकं न्यायेत निर्णेतुमिदं सूत्रं रचयाञ्चकार
“अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति ।

नन्वनुबन्धजातं ‘विधिसन्निहितार्थवादवाक्यैरेव’ ज्ञातुं शक्यम् ।
तथाहि । “तथैह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लो-
केत्यमिति न्यायवत्यां

त्यादिश्रुत्या च भूमात्मा नित्यस्ततोऽन्यदनित्यमिति विवेको लभ्यते ।
कर्मणा कृष्यादिना चितः सम्पादितः सस्यादिलोको भोग्य इत्यर्थः ।
विपश्चित् नित्यज्ञानस्वरूपः । “परीक्ष्य लोकान् कर्मचिदान् ब्राह्मणो
निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन” “आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भव-
ति” इत्यादिश्रुत्या अनात्ममात्रे वैराग्यं लभ्यते । परीक्ष्यानित्यत्वेन नि-
श्चित्य । अकृतो मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीति । कर्मतत्फलभ्यो वै-

१ अत्रविधौ कालविशेषानुपादानादित्येत्यर्थसिद्धम् । २ अधिकारिणीति शेषः । इभि
च्चात्मप्रतिपादकशास्त्रवृत्तिरित्यर्थः, अन्वयस्तु अस्य पदस्य निरस्यते इत्यनेन साकम् ।
क० पा०—आत्मशास्त्रप्रवृत्तिः ।

राग्यं प्राप्तवानित्यर्थः । “शान्तो दान्त उपरतस्ति तिक्षुः समाहितः” श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत्” इति श्रुत्या शमादिषट्कं लभ्यते । “समाहितो भूत्वा” इति काण्वपाठः । उपरतिः संन्यासः । “न स पुनरावर्तत” इति स्वयं ज्योतिरानन्दात्मकमोक्षस्य नित्यत्वश्रुत्या मुमुक्षा लभ्यते । तथा च विवेकादिविशेषणवानधिकारीति ज्ञातुं शक्यम् । यथा “एता रात्रिरूपयन्ति” इति रात्रिसत्रविधौ प्रतितिष्ठन्तीत्यर्थवादस्थप्रतिष्ठाकांस्तद्वत् । तथा “श्रोतव्य” इत्यत्र प्रत्ययार्थस्य नियोगस्य प्रकृत्यर्थो विचारो विषयः । विचारस्य वेदान्ता विषय इति शक्यं ज्ञातुम् । “आत्मा द्रष्टव्य” इत्यद्वैतात्मदर्शनमुद्दिश्य “श्रोतव्य” इति विचारविधानात् । न हि विचारः साक्षाद्दर्शनहेतुः अप्रमाणत्वात् अपि तु प्रमाणविषयत्वेन । प्रमाणं चाद्वैतात्मनि वेदान्ता एव । “तत्त्वौपनिषदं पुरुषं” “वेदान्तविज्ञानं सुनिश्चितार्था” इति श्रुतेः । वेदान्तानां च प्रत्यग्ब्रह्मैक्यं विषयः “तत्त्वमसि” “अहं ब्रह्मास्मि” इति श्रुतेः । एवं विचारविधेः फलमपि ज्ञानद्वारा मुक्तिः “तरति शोकमात्मवित्” “ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति” इत्यादि श्रुतेः । तथा सम्बन्धोऽप्यधिकारिणो विचारस्य कर्तव्यतारूपः फलस्य प्राप्यतारूप इति यथायोगं सुबोधः । तस्मादिदं सूत्रं व्यर्थमिति चेत् न, तासामधिकार्यादिश्रुतीनां स्वार्थे तात्पर्यनिर्णायकन्यायसूत्राभावे किं विवेकादिविशेषणवानधिकारी उतान्यः ? किं वेदान्ताः पूर्वतन्त्रेण गतार्था अगतार्था वा ? किं ब्रह्म प्रत्यगभिन्नं न वा ? किं मुक्तिः स्वर्गादिवत् लोकान्तरम् आत्मस्वरूपा वेति संशयानिवृत्तेः । तस्मादागमवाक्यैरापाततः प्रतिपन्नाधिकार्यादिनिर्णयार्थमिदं सूत्रमावश्यकम् । तदुक्तं प्रकाशात्मश्री-

१ अधिकारीतिपदे पूर्ववाक्यादिहाकूप्यताम् । नचैतद्विधौ विश्वजिज्ञासेन स्वर्ग एव कुतो न फलं कल्प्यते इति वाच्यम्, अनुपस्थितस्वर्गफलकल्पने तस्य च प्रकृतसत्रसंबंधकल्पने गौरवादर्थवादोपस्थितस्यैव प्रस्तुतसत्रफलत्वकल्पनौचित्यात्, तदुक्तं, “फलमात्रेयो निर्देशाद्भुतौ ह्यनुमानं स्याद्” इति जै० ।

चरणैः । “अधिकार्यादीनामागमिकत्वेऽपि न्यायेन निर्णयार्थमिदं सूत्रम्” इति । येषां मते श्रवणे विधिर्नास्ति तेषामविहितश्रवणेऽधिकार्यादि-निर्णयानपेक्षणात् सूत्रं व्यर्थमित्यापतति इत्यलं प्रसङ्गेन ।

तथा चास्य सूत्रस्य श्रवणविध्यपेक्षिताधिकार्यादिश्रुतिभिः स्वार्थनिर्णयायोत्थापितत्वात् हेतुहेतुमद्भावश्रुतिसङ्गतिः । शास्त्रारम्भहेत्वनुबन्धनिर्णायकत्वेनोपोद्धातत्वाच्छास्त्रादौ सङ्गतिः । अधिकार्यादिश्रुतीनां स्वार्थे समन्वयोक्तेः समन्वयाध्यायसङ्गतिः । “एतदात्म्यमिदं सर्वम् तत् सत्यम् स आत्मा तत्त्वमसि” इत्यादिश्रुतीनां सर्वात्मत्वादिस्रष्टब्रह्मलिङ्गानां विषयादौ समन्वयोक्तेः पादसङ्गतिः । एवं सर्वसूत्राणां श्रुत्यर्थनिर्णायकत्वात् श्रुतिसङ्गतिः । तत्तदध्याये तत्तत्पादे च समानप्रमेयत्वेन सङ्गतिरूहनीया । प्रमेयं च कृत्स्नशास्त्रस्य ब्रह्म, अध्यायानां तु समन्वयविरोधसाधनफलानि । तत्र प्रथमपादस्य स्रष्टब्रह्मलिङ्गानां समन्वयः प्रमेयः । द्वितीयतृतीययोरस्रष्टब्रह्मलिङ्गानां चतुर्थपादस्य पदमात्रसमन्वय इति भेदः । अस्याधिकरणस्य प्राथम्यान्नाधिकरणसङ्गतिरपेक्षिता ।

अथाधिकरणमौचित्ये । “श्रोतव्य” इति विहितश्रवणात्मकं द्वा-न्तमीमांसाशास्त्रं विषयः । तत् किमारब्धव्यं न वेति विषयप्रयोजनसम्भवासम्भवाभ्यां संशयः । तत्र “नाहं ब्रह्म” इति भेदग्राहिप्रत्यक्षेण कर्तृत्वाकर्तृत्वादिविरुद्धधर्मवत्त्वलिङ्गकानुमानेन च विरोधेन ब्रह्मात्मनोरैक्यस्य विषयस्यासम्भवौत्, सत्यबन्धस्य ज्ञानान्निवृत्तिरूपफलसम्भवान्नारम्भणीयमिति प्राप्ते, सिद्धान्तः “अथातो ब्रह्मजिज्ञा-
सुष्यामि” ।

१ प्रकृतार्थसिद्धयनुकूलचिन्ताविषयत्वं तत्त्वम्, तथा ब्राह्मः, “चिन्तां प्रकृतसिद्धयर्था मुपोद्घातं विदुर्बुधाः” इति । २ यथाक्रमं प्रमेयाणीतिशेषः । ३ क० पा० आरभ्यते । अधिकरणलक्षणं तु “विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरः । सङ्गतिश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्” इति । ४ सहार्थयोगे तृतीयेयम् । ५ अयमत्रानुमानप्रयोगः जीवब्रह्मणीमिथो भिन्ने विरुद्धधर्मवत्त्वात्तेजस्तिमिरवदिति ।

सा” इति । अत्र^१ श्रवणविधिसमानार्थत्वाय “कर्तव्या” इति पद-
मध्याहर्तव्यम् । अध्याहृतं च भाष्यरुता “ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या”
इति । तत्र^२ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्ज्ञानिच्छयोः^३ कर्तव्यत्वानन्वयात् प्रकृ-
त्या फलीभूतं ज्ञानमैजहलक्षणयोच्यते । प्रत्ययेनेच्छासाध्यो विचा-
रो^४ जहलक्षणया । तथा च “ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य” इति सू-
त्रस्य श्रौतार्थः सम्पद्यते । तत्र ज्ञानस्य स्वतः फलत्वायोगात् प्रमानृ-
त्वकर्तृत्वभोक्तृत्वात्मकानर्थनिवर्तकत्वेनैव फलत्वं वक्तव्यम् । तत्रानि-
र्थस्य सत्यत्वे ज्ञानमात्रान्निवृत्त्ययोगादध्यस्तत्वं वक्तव्यमिति बन्ध-
स्याध्यस्तत्वमर्थसूचितम् । तच्च शास्त्रस्य विषयप्रयोजनवत्त्वसि-
द्धिहेतुः । तथा हि, शास्त्रमारब्धव्यं विषयप्रयोजनवत्त्वाद् भोजनादिवत् ।
शास्त्रं प्रयोजनवद् बन्धनिवर्तकज्ञानहेतुत्वात् रज्जुरियम् इत्यादिवा-
क्यवत् । बन्धो ज्ञाननिवर्त्योऽध्यस्तत्वात् रज्जुसर्पवत्, इति प्रयोज-
नसिद्धिः । एवमर्थाद् ब्रह्मज्ञानाजीवगतानर्थभ्रमनिवृत्तिं फलं सूत्रयन्
जीवब्रह्मणोरैक्यं विषयमप्यर्थात् सूचयेति । अन्यज्ञानादन्यत्र भ्रमा-
निवृत्तेः जीवो ब्रह्माभिन्नः तज्ज्ञाननिवर्त्याध्यासाश्रयत्वात्, यदित्थं
तज्ज्ञानं यथा शुक्त्यभिन्न इदमंश इति । विषयसिद्धिहेतुरध्यास इत्येवं
विषयप्रयोजनवत्त्वाच्छास्त्रमारम्भणीयमिति । अत्र पूर्वपक्षे बन्धस्य
सत्त्वत्वेन ज्ञानादेनिवृत्तेरुपायान्तरसाध्या मुक्तिरिति फलम् । सिद्धान्ते
ज्ञानादेव मुक्तिरिति विवेकः । इति सर्वं मनसि निधाय ब्रह्मसूत्राणि
व्याख्यातुकामो भगवान् भाष्यकारः सूत्रेण विचारकर्तव्यतारूपश्रौ-
तार्थान्यथानुपपत्त्याऽर्थात् सूत्रितं विषयप्रयोजनवत्त्वमुपोदातत्वात्
तत्सिद्धिहेतव्यध्याससाक्षेपसमाधानभाष्याभ्यां प्रथमं वर्णयति “युष्म-
दस्मत्प्रत्ययगाचरयोः” इति । एतेन सूत्रार्थस्पर्शित्वादेध्यासग्रन्थो
न भाष्यमिति निरस्तम् आर्थिकार्थस्पर्शित्वात् ।

१ विषयस्य अध्यस्तत्वम् । २ योज्ञाननिवर्त्याध्यासाभयः स तदभिन्न इति स्प
ष्टोऽर्थः । ३ वक्ष्यमाणहेतुना ।

नमो भगवते वासुदेवाय ॥

युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणीस्त-

यत्तु 'भङ्गलाचरणीभावादव्याख्येयमिदं भाष्यमिति, तन्न, "सुतरा-
मितरेतरभावानुपपत्तिः" इत्यन्तभाष्यरचनार्थं 'तदर्थस्य सर्वोप-
द्रवराहितस्य' विज्ञानघनप्रत्ययार्थस्य तच्चस्य स्मृतत्वात् । अतो निर्दोष-
त्वादित्दं भाष्यं व्याख्येयम् ।

लोके 'शुक्ताविदं रजतमिति भ्रमः' सत्यरजते इदं रजतमित्यधिष्ठा-
नसामान्यारोप्यविशेषयोरैक्यप्रमाहितसंस्कारजन्यो दृष्टे इति । अत्रा-
प्यात्मन्येनात्माहङ्काराध्यासे पूर्वप्रमा वाच्या, सा चात्मानात्मनोर्वा-
स्तवैक्यमपेक्षते, न हि तदस्ति । तथा हि, आत्मानात्मानावैक्यशून्यौ
परस्परैक्यायोग्यत्वात् तमःप्रकाशवदिति मत्वा हेतुभूतं विरोधं वस्तु-
तः प्रतीतिद्वौ व्यवहारश्च साधयति ॥ युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयो-
रिति ॥ न च "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" [७।२।९८] इति सूत्रेण "प्र-
त्यये चोत्तरपदे च परतो युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमादेशो स्तु"
इति विधानात् "त्वदीयं मदीयं त्वत्पुत्रो मत्पुत्र" इतिवत् "त्वन्म-
त्प्रत्ययगोचरयोः" इति स्यादिति वाच्यं, "त्वमावेकवचने" [७।१।
९७] इत्येकवचनोधिकारात्, अत्र च युष्मदस्मत्पदयोरेकार्थवाचि-
त्वाभावादनात्मनो युष्मदर्थानां बहुत्वादस्मदर्थचैतन्यस्याप्युपाधितो
बहुत्वात् ॥

नन्वेवं सति कथमत्र भाष्ये विग्रहः ? न च "यूयमिति प्रत्ययो यु-
ष्मत्प्रत्ययः वयमिति प्रत्ययोऽस्मत्प्रत्ययस्तद्गोचरयोरिति विग्रह" इति
वाच्यं, शब्दसाधुत्वेऽप्यर्थासाधुत्वात् । न सहैङ्काराद्यनात्मनो यूयमिति

१ आत्मानात्मनोर्वास्तवैक्यम् । २ युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति भाष्ये

३ क० पा० युष्मदस्मदोरेकार्थवाचित्वाभावात्

मःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावानुप-

प्रत्ययविषयत्वमस्तीति चेत्, न, गोचरपदस्य योग्यतापरत्वात् । चिदात्मा तावदस्मत्प्रत्यययोग्यः, तत्रैयुक्तसंशयादिनिवृत्तिफलभाक्त्वात्, “न तावदयमेकान्तिनाविषयः, अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्” इति भाष्योक्तेश्च । यद्यप्यहङ्कारादिरपि तथोग्यस्तथापि चिदात्मनः सकाशादत्यन्तभेदसिद्ध्यर्थं युष्मत्प्रत्यययोग्य इत्युच्यते ।

आश्रमश्रीचरणास्तु टीकायोजनायामेवमोहः । “सम्बोध्यचेतनो युष्मत्पदवाच्यः, अहङ्कारादिविशिष्टचेतनोऽस्मत्पदवाच्यः, तथा च ‘युष्मदस्मदोः स्वार्थे प्रयुज्यमानयोरेव’ त्वमादेशनियमो, न लाक्षणिकयोः” “युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्भावौ” [८।१।२०] इति सूत्रासाङ्गत्यप्रसङ्गात् अत्र शब्दलक्षकयोरिव चिन्मात्रजडमात्रलक्षकयोरपि न त्वमादेशो लक्षकत्वाविशेषाद् इति । यदि तयोः शब्दबोधकत्वे सत्येव त्वमादेशाभाव इत्यनेन सूत्रेण ज्ञापितं, तदाऽस्मिन् भाष्ये युष्मत्पदेन युष्मच्छब्दजन्यप्रत्यययोग्यः परागर्थो लक्ष्यते अस्मत्पदेन अस्मच्छब्दजन्यप्रत्यययोग्यः प्रत्यगात्मा । तथा च लक्ष्यते च्छेदकतया शब्दोऽपि बोध्यत इति न त्वमादेशः । न च पराकत्वप्रत्यययोरेव लक्ष्यतावच्छेदकत्वं, न शब्दयोग्यत्वांशस्य गौरवादिति वाच्यं, पराकप्रतीचोर्विरोधस्फुरणार्थं विरुद्धशब्दयोग्यत्वस्यापि वक्तव्यत्वात् । अत एवेदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति वक्तव्येऽपीदंशब्दोऽस्मदर्थे लोके वेदे च बहुशः “इमे वयमास्महे” “इमे विदेहाः” “अयमहमस्मि” इति च प्रयोगदर्शनात्, नास्मच्छब्दविरोधीति मत्वा युष्मच्छब्दः प्रयुक्तः, इदंशब्दप्रयोगे विरोधास्फूर्तेः । एतेन चेतनवाचित्वा-

१ अयमात्मा एकान्तेन नियमेनाविषयो न । २ युष्मदस्मदोः षष्ठीत्यादिसूत्रे ।

३ समनियतलघुधर्मस्यावच्छेदकत्वे संभवति गुरोर्धर्मस्य तदभाव इति सिद्धान्तः ।

४ बक्ष्यमाणहेतुद्वयेन ।

पत्तौ सिद्धायां तद्वैर्माणांमपि सतरामितरेतर

दस्मच्छब्दः पूर्वं प्रयोक्तव्यः” अभ्यर्हितं पूर्वमिति न्यायात्” “त्यदा-
दीनि सर्वैर्नित्यम्” [१ । २ । ७२] इति सूत्रेण विहित एकशेषश्च
स्यादिति निरस्तम् “युष्मदस्मदोरिति” सूत्र इवात्रापि पूर्वनिपातैकशे-
षयोरप्राप्तेः, एकशेषे विवक्षितविरोधास्फूर्तेश्च । वृद्धास्तु “युष्मदर्थोदे-
नात्मनो निष्कृष्य शुद्धस्य चिद्धातीरेन्द्रियारोपापवादन्यायेन ग्रहणं व्योत-
यितुमादौ युष्मद्ग्रहणम्” इत्याहुः । तत्र ‘युष्मदस्मत्पदाभ्यां पराक्प्र-
त्यक्षेनात्मानात्मनोर्वस्तुतो विरोध उक्तः ॥

प्रत्ययपदेन प्रतीतितो विरोध उक्तः । प्रतीयत इति प्रत्ययो ऽह-
ङ्कारादिरनात्मा दृश्यतया भाति, आत्मा तु प्रतीतित्वात् प्रत्ययः स्वप्र-
काशतया भाति । गोचरपदेन व्यवहारतो विरोध उक्तः । युष्मदर्थः
प्रत्यगात्मतिरस्कारेण कर्ताहमित्यादि व्यवहारगोचरः, अस्मदर्थस्त्व-
मात्मप्रविलापेन “अहं ब्रह्मेति” व्यवहारगोचर इति त्रिधा विरोधः
स्फुटीकृतः । युष्मच्चास्मच्च युष्मदस्मदी, ते एव प्रत्ययौ च तौ गोचरौ
चेति युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरौ तयोस्त्रिधा विरुद्धस्वभावयोरितरेतरसम्भवा-
ऽत्यन्ताभेदसौदात्म्यं वा तदनुपपत्तौ सिद्धायामित्यन्वयः । ऐक्या-
सम्भवेऽपि शुक्लो घट इतिवत्तदात्म्यं किं न स्यादित्यत आह ॥ विषय-
विषयिणोरिति ॥ चिज्जडयोर्विषयविषयित्वाद्दीपघटयोरिव न तदात्म्य-
मिति भावः । युष्मदस्मदी पराक्प्रत्यग्वस्तुनी, ते एव प्रत्ययश्च गो-
चरश्चेति वा विग्रहः । अत्र प्रत्ययगोचरपदाभ्यां आत्मानात्मनोः प्र-
त्यक्पराग्भावे चिदचित्त्वं हेतुरुक्तः, तत्र हेतुमाह विषयविषयिणोरि-
ति । अनात्मनो ग्राह्यत्वादेचित्त्वं आत्मनस्तु ग्राहकत्वाच्चित्त्वं वाच्यम् ।
अचित्त्वे स्वस्य स्वेन ग्रहस्य कर्मकर्तृत्वविरोधेनासम्भवादप्रत्यक्षत्वा-

१ चैतन्यस्य धारकस्य सर्वाधिष्ठानस्येति यावत् । २ अन्द्रियारोपापवादाभ्यां निष्प्र-
पञ्चं प्रपञ्च्यते इति न्यायस्वरूपम् । ३ अहंकारः । ४ चिदात्मा । ५ चिदचित्त्वे ।

भावानुपपत्तिरित्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयि-

पत्तेरित्यर्थः । यथेष्टं वा हेतुहेतुमद्भावः । नन्वेवमात्मानात्मनोः पराक्प्रत्य-
 क्त्वेन चिदचिच्चेन ग्राह्यग्राहकत्वेन न च विरोधात् तमः प्रकाशवदैक्यस्य^१
 तादात्म्यस्य चानुपपत्तौ सत्यां तदुपमित्यभावेनोद्ध्यासाभावेऽपि तद्व-
 र्माणां चैतन्यसुखजाड्यदुःखादीनां विनिमयेनाध्यासोऽस्त्वित्यत आह
 ॥ तद्वर्माणामपीति ॥ तयोरात्मानात्मनोर्धर्मास्तद्वर्मास्तेषामपि इ-
 तरेतरभावानुपपत्तिः । इतरत्र धर्म्यन्तरे इतरेषां धर्माणां भावः संसर्गस्त-
 स्यानुपपत्तिरित्यर्थः । न हि धर्मिणोः संसर्गं विना धर्माणां विनिमयोऽ-
 स्ति । स्फटिके लोहितवस्तुसान्निध्यात् लौहित्यधर्मसंसर्गः । असंगात्म-
 धर्मिणः केनाऽप्यसंसर्गाद्धर्मिसंसर्गपूर्वको धर्मसंसर्गः कुतस्त्य इत्य-
 भिप्रेत्योक्तम् ॥ सुतरामिति ॥ नन्वात्मानात्मनोस्तादात्म्यस्य तद्वर्मसं-
 सर्गस्य चाभावेऽप्यध्यासः किं न स्यादित्यत आह ॥ इत्यत इति ॥ इत्युक्त-
 रीत्या तादात्म्याद्यभावेन तत्प्रमाया अभावादितः प्रमाजन्यसंस्कारस्या-
 ध्यासहेतोरभावादध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तमित्यन्वयः । मिथ्यात्वेन
 द्वयर्थः अपङ्गवचनः अनिर्वचनीयतावचनश्चेति । अत्र चाभिह्वयार्थः ।
 कुत्र कस्याध्यासोऽपङ्गयते इत्याशङ्क्य आत्मन्येनात्मतद्वर्माणाम्
 आत्मन्यात्मतद्वर्माणामध्यासो निरस्यत इत्याह ॥ अस्मत्प्रत्यय-
 गोचरे इत्यादिना ॥ अहमिति प्रत्यययोग्यत्वं बुद्ध्यादेरप्यस्तीति मत्वा
 तत आत्मानं विवेचयति ॥ विषयिणीति ॥ बुद्ध्यादिसाक्षिणीत्यर्थः ।
 साक्षित्वे हेतुः ॥ चिदात्मक इति ॥ अहमिति भासमाने चिदंशात्म-
 नीत्यर्थः ॥ शुष्मत्प्रत्ययगोचरस्येति ॥ त्वंकारयोग्यस्य इदमर्थस्येति

१ विषयविषयित्वे चिदचित्त्वं हेतुः, चिदचित्त्वे प्रत्यक्परागभावो हेतुः । यद्वा
 वेषयविषयित्वे पराक्प्रत्यगभावो हेतुः, प्रत्यक्परागभावे चिदचित्त्वं हेतुः । अथवा प्रत्य-
 ण्परागभावे चिदचित्त्वं हेतुः, चिदचित्त्वे विषयविषयिभावो हेतुः । इतिरीत्या यथेष्टम् ।
 २ धर्माणां विनिमयो नाम स्वधर्म्यतिरिक्ते भानम् । ३ चकारोऽत्राध्याहर्तव्यः ।

णिं चिदात्मके 'युष्मत्प्रत्ययंगौचरस्य विषयस्य'

यावत् ॥ नन्वहमिति भासमानबुद्ध्यादेः कथमिदमर्थत्वमित्यत आह
 विषयस्येति ॥ साक्षिभास्यस्येत्यर्थः । साक्षिभास्यत्वरूपलक्षणयोगा-
 द्बुद्ध्यादेर्घटादिवृद्धिमर्थत्वं न प्रतिभासत इति भावः । अथ वा
 यदात्मनो मुख्यं सर्वान्तरत्वरूपं प्रत्यक्त्वं प्रतीतित्वं ब्रह्मास्मीति
 व्यवहारगोचरत्वं चोक्तं तदसिद्धम्, अहमिति प्रतीयमानत्वात् अह-
 ङ्कारवदित्याशङ्क्याह ॥ अस्मत्प्रत्ययगोचर इति ॥ अस्मच्चासौ प्रत्य-
 यश्चासौ गोचरश्च तस्मिन्नित्यर्थः । अहंवृत्तिव्यङ्ग्यस्फुरणत्वं स्फुरणवि-
 षयत्वं वा हेतुः । आद्ये, दृष्टान्ते हेत्वसिद्धिः । द्वितीये तु, पक्षे तदसि-
 द्धिरित्यात्मनो मुख्यं प्रत्यक्त्वादि युक्तमिति भावः । नन् यदात्मनो वि-
 षयित्वं तदसिद्धम् "अनुभवामि" इति शब्दवत्त्वाद् अहङ्कारवदित्यत
 आह ॥ विषयिणीति ॥ वाच्यत्वं लक्ष्यत्वं वा हेतुः । नाद्यः पक्षे तद-
 सिद्धेः । नान्त्यः, दृष्टान्ते तद्वैकल्यादिति भावः । "देहं जानामि" इति
 देहाहङ्कारयोर्विषयविषयित्वेऽपि मनुष्योऽहमित्यभेदाध्यासवदात्माह-
 ङ्कारयोरप्यध्यासः स्यादित्यत आह ॥ चिदात्मक इति ॥ तेरोर्जा-
 ज्वाल्पत्वाभ्यां सादृश्यादेध्यासेऽपि चिदात्मन्येव चिच्छिन्ने जडाल्पे
 ङ्कारादेर्नाध्यास इति भावः । "अहम्" इति भास्यत्वादात्मवदहं-
 रस्यापि प्रत्यक्त्वादिकं मुख्यमेव, ततः पूर्वोक्तपराक्त्वायमिद्विस्त्रियाश-
 ङ्क्याह ॥ युष्मदिति ॥ अहंवृत्तिभास्यत्वमहङ्कारे नास्ति कर्तृकर्म-
 त्वविरोधात्, चिद्भास्यत्वं चिदात्मनि नास्ति इति हेत्वसिद्धिः । अतो
 बुद्ध्यादेः प्रतिभासतः प्रत्यक्त्वेऽपि पराक्त्वादिकं मुख्यमेवेति भावः ।
 युष्मत् पराक् तच्चासौ प्रतीयत इति प्रत्ययश्चासौ कर्तृत्वादिव्यवहार-
 गोचरश्च तस्येति विग्रहः । तस्य हेयत्वार्थमाह ॥ विषयस्येति ॥ वि-

१ का० पा० :- रप्यभेदाध्यासः २ अहंवृत्तिभास्यत्वं हेतुः, अहंवृत्त्यभिव्यक्तचिद्भा-
 स्यत्वं वा हेतुस्तत्रेति शेषः । ३ युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य ।

तद्धर्माणां च ध्यासः । तद्विपर्ययेण विषयिणः-

ञ् बन्धने । विसिनोति बध्नाति इति विषयस्तस्येत्यर्थः । आत्मन्यः
 नात्मतद्धर्माध्यासो मिथ्या भवतु, ^{अथ भः धर्माभिः प्रविशति ॥} अनात्मन्यात्मतद्धर्माध्यासः किं
 न स्यात् ? “अहं स्फुरामि, सुखी” इत्याद्यनुभवादित्याशङ्क्याह
 ॥ तद्विपर्ययेणेति ॥ तस्मादनात्मनो विपर्ययो विरुद्धस्वभावश्चैत-
 न्यं, इत्थम्भावे तृतीया । चैतन्यात्मना विषयिणस्तद्धर्माणां च योऽह-
 ङ्कारादौ विषयेऽध्यासः स मिथ्येति नास्तीति भवितुं युक्तम्, अध्या-
 ससामग्र्यभावात् । न ह्यत्र ^{अथ भः धर्माभिः प्रविशति ॥} पूर्वप्रमाहितसंस्कारः सादृश्यमज्ञानं वा-
 ऽस्ति । निरवयवनिर्गुणस्वप्रकाशात्मनि गुणावयवसादृश्यस्य चाज्ञान-
 स्य चायोगात् ।

नन्वात्मनो निर्गुणत्वे तद्धर्माणामिति भाष्यं कथमिति चेद्, उ-
 च्यते । बुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तं चैतन्यं ज्ञानं विषयाभेदेनाभिव्यक्तं स्फुर-
 णम्, शुभकर्मजन्यवृत्तिव्यक्तमानन्द इत्येवं वृत्त्युपाधिकृतभेदात्
 ज्ञानादीनामात्मधर्मत्वव्यपदेशः । तदुक्तं टीकायाम्, “आनन्दो वि-
 षयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्मा अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात् पृथ-
 ग्वावभासन्ते” इति । अतो निर्गुणब्रह्मात्मत्वमते “अहङ्करोमि”
 इति प्रतीतेरर्थस्य च ध्यासत्वायोगात् प्रमात्वम्, “अहं नर इति
 सामानाधिकरण्यस्य गौणत्वमिति” मतमास्थेयम् । तथा च बन्धस्य
 सत्यतया ज्ञानान्निवृत्तिरूपफलासम्भवाद् बद्धमुक्तयोर्जीवब्रह्मणोरै-
 क्यायोगेन विषयासम्भवात् शास्त्रं नारम्भणीयमिति पूर्वपक्षभाष्य-
 तात्पर्यम् । युक्तग्रहणात् पूर्वपक्षस्य दुर्बलत्वं सूचयति । तथा हि,
 किमध्यासस्य नास्तित्वमयुक्तत्वाद्, अभानाद्वा, कारणाभावाद्वा?
 आय इष्ट इत्याह ॥ तथापीति ॥ एतदनुरोधादादौ ययपीति

स्तद्धर्माणां च विषयेऽध्यासो मिथ्येति भवितुं यु-
क्तम् । तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामि-

पठितव्यम् । अध्यासस्यासङ्गस्वप्रकाशात्मन्ययुक्तत्वं मलङ्कार इति
भावः । न द्वितीय इत्याह ॥ अयमिति ॥ “अज्ञः कर्ता मनुष्योऽहम्”
इति प्रत्यक्षानुभवादध्यासस्याभानमसिद्धमित्यर्थः । न चैदं प्रत्य-
क्षं कर्तृत्वादौ प्रमेति वाच्यम्, अपौरुषेयतया निर्दोषेणोपक्रमादि-
लिङ्गावधृततात्पर्येण च “तत्त्वमसि” इत्यादिवाक्येनैकैतृत्वब्रह्मत्व-
बोधनेनारस्य भ्रमत्वनिश्चयात् । न च ज्येष्ठप्रत्यक्षविरोधादागमज्ञानस्यै-
व बाध इति वाच्यम् देहात्मवादप्रेसङ्गात् । “मनुष्योऽहम्” इति प्र-
त्यक्षविरोधेन “अथायमशरीरः” इत्यादिश्रुत्या देहान्यात्मासिद्धेः ।
“तस्मादिदं रजतम्” इतिवत् सौमानाधिकरण्यप्रत्यक्षस्य भ्रमत्वश-
ङ्काकलङ्कितस्य नागमात् प्राबल्यमित्यास्थेयम् । किञ्च ज्येष्ठत्वं पूर्व-
भावित्वं वा? आगमज्ञानं प्रत्युपजीव्यत्वं वा? आद्येन प्राबल्यं ज्ये-
ष्ठस्यापि रजतभ्रमस्य पञ्चाङ्गाविनां शुक्तिज्ञानेन बाधदर्शनात् । न
द्वितीयः । आगमज्ञानोत्पत्तौ प्रत्यक्षादिमूलवृद्धव्यवहारे च संग-
ग्रहद्वारा शब्दोपलब्धिद्वारा च प्रत्यक्षादेर्व्यावहारिकप्रामाण्यस्योपजी-
व्यत्वेऽपि तात्त्विकप्रामाण्यस्यानपेक्षितत्वादनेपेक्षितांशस्यागमेन बा-
धसम्भवादिति ।

यत्तु क्षणिकयागस्य श्रुतिबलात् कालान्तरभाविफलहेतुत्ववत् “त-
था विद्वान्नामरूपादिमुक्तः”, इति श्रुतिबलात् सत्यस्यापि ज्ञानानि
वृत्तिसम्भवादध्यासवर्णनं व्यर्थमिति तन्न ज्ञानमात्रनिवर्त्यस्य कापि

१ “उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् । अर्थवादोपपत्तीच लिंगं तात्पर्यनिर्णये”
इति श्लोकोक्ताः षडुपक्रमादयः । २ निश्चित । ३ अज्ञः कर्ता मनुष्योऽहमित्यादि-
रूपस्य । ४ उपजीव्यते कार्यायाभीयते इत्युपजीव्यं कारणं तस्य भावः तत्त्वम् ।
५ बंधस्येति शेषः ।

न्योन्यधर्माश्चाध्यस्येतेरेतराविवेकेनात्यन्तवि-

सत्यत्वादर्शनात्, सत्यस्य चात्मनो निर्वृत्त्यदर्शनाच्च, अयोग्यताने-
 श्रये सति' सत्यबन्धस्य ज्ञानान्निवृत्तिश्रुतेर्बोधकत्वायोगात् । न च'
 सेतुदर्शनात्' सत्यस्य पापस्य नाशदर्शनान्नियोग्यतानिश्रय' इति वा-
 च्यम् । तस्य श्रद्धानियमादिसापेक्षज्ञाननाशत्वात्, बन्धस्य च "ना-
 न्यः पन्थाः" इति श्रुत्या ज्ञानमात्रान्निवृत्तिप्रतीतिः । अतः श्रुतज्ञान-
 निवर्त्यत्वेन निर्वाहार्थमध्यस्तत्वं वर्णनीयम् । किञ्च' ज्ञानैकनिवर्त्यस्य किं
 नाम सत्यत्वम्? न तावदर्ज्ञानजन्यत्वम् । "मायां तु प्रकृतिम्" इति
 श्रुतिविरोधात्' मायाविषयोरैक्यात् । नापि स्वाधिष्ठाने स्वाभावशून्य-
 त्वम् । "अस्थूलम्" इत्यादि निषेधश्रुतिविरोधात् । नापि ब्रह्मबद्धा-
 धायोग्यत्वं, ज्ञानान्निवृत्तिश्रुतिविरोधात् । अथ व्यवहारकाले बाधशून्य-
 त्वम्, तर्हि व्यावहारिकमेव सत्यत्वमित्यागंतमध्यस्तत्वंम् । तत्र श्रु-
 त्यर्थे योग्यताज्ञानार्थं वर्णनीयमेव' यागस्यापूर्वद्वारत्ववत् । न च' तदन-
 न्यत्वाधिकरणे तस्य वर्णनात् पौनरुक्त्यम् । तत्रोक्त्यासस्यैव प्रवृ-
 त्त्यङ्गविषयादिसिद्ध्यर्थमादौ' स्मार्यमाणत्वादिति दिक् । अध्यासं हे-
 तुं दर्शयति ॥ लोकव्यवहार इति ॥ लोक्यते मनुष्योऽहमित्याभिम-
 न्यत इति लोकोऽर्थाध्यासः' तद्विषयो व्यवहारोऽभिमान' इति ज्ञा-
 नाध्यासो दर्शितः । द्विविधाध्यासस्वरूपलक्षणमाह ॥ अन्योन्य-
 स्मिन्नित्यादिना धर्मधर्मिणोरित्यन्तेन ॥ जाड्यचितन्यादिधर्माणां'
 धर्मिणां वैहङ्गारात्मनौ' तयोरत्यन्तं भिन्नयोरितरेतरभेदाग्रहेणान्यो-
 न्यस्मिन् अन्योन्यतादात्स्यमन्योन्यधर्माश्च व्यत्यासेनाध्यस्य लो-
 कव्यवहार इति योजना । अतः "सोऽयम्" इति प्रमाया नाध्यास-

१. एकमभिप्रायः यदि बन्धे सत्यत्वस्वीकारस्ते मते तदातूपनिषदां सहस्रैरपि बन्धनिवृ-
 त्तिर्न शक्यते बोधयितुं, बन्धो न निवृत्तिप्रतियोगी सत्यत्वात्, आत्मवत्, इत्यनुमानेन
 तस्य निवृत्त्यभावबोधनादिति । २ मायाभासेन जीवेशौ करोति मायाचाबिद्या च स्व-
 यमेव भवतीति श्रुतेस्तयोरैक्यमवसेयम् । ३ बन्धाध्यस्तत्वस्य । ४ अत्यन्तपदोपादानात् ।

त्वं 'तदिदमर्थयोः' कालभेदेन कैल्पितभेदेऽपि अत्यन्तभेदाभावात्, इ-
ति वक्तुमत्यन्तत्वेन क्तम् । न च 'धर्मितादास्याध्यासे धर्माध्याससिद्धेः
"धर्माश्चेति" व्यर्थमिति वाच्यम् 'अन्धत्वादीनां मिन्द्रियधर्माणां' ध-
र्म्यासासंस्फुटत्वेऽप्यन्योऽहमिति स्फुटोऽध्यास इति ज्ञापनार्थत्वात् ।
नन्वात्मानात्मनोः परस्पराध्यस्तत्वे शून्यवादः स्यादित्याशङ्क्याह ॥
॥ सत्यानृते मिथुनीकृत्येति ॥ सत्यमनिदं चैतन्यं, - तस्यानात्मनि
संसर्गमात्राध्यासो न स्वरूपस्य । अनृतं युष्मदर्थः - तस्य स्वरूपतोऽ-
प्यध्यासात् 'तयोर्मिथुनीकरणमध्यास' इति न शून्यतेत्यर्थः ।

अथ कालमिथुनीकरणलोकव्यवहारशब्दानामेकार्थत्वेऽध्यस्य, मि-
थुनीकृत्येति पूर्वकालत्ववाचि "क्त्वा" प्रत्ययादेशस्य ल्यपः कथं
प्रयोग इति चेन्न, अध्यासव्यक्तिभेदात् । तत्र पूर्वपूर्वाध्यासस्योत्त-
रोत्तराध्यासं प्रति 'संस्कारद्वारा पूर्वकालत्वेन हेतुत्वयोतनार्थं ल्यपः
प्रयोगः । तदेव स्पष्टयति ॥ नैसर्गिक इति ॥ प्रत्यगात्मनि हेतुहेतुमद्भा-
वेनाध्यासप्रवाहोऽनादिरित्यर्थः ॥ ननु प्रवाहस्यावस्तुत्वादेध्यासव्य-
क्तीनां सादित्वात् कथमनादित्वमिति चेद्, उच्यते । अध्यासत्वावच्छि-
न्नव्यक्तीनां मध्येऽन्यतमया व्यक्त्या विनाऽनादिकालस्य अवर्तनं का-
र्यानादित्वमिति, अङ्गीकारात् । एतेन कारणप्रवाहवादिनिर्-
स्तः संस्कारस्य निमित्तस्य नैसर्गिकपदेनोक्तत्वात् । न च 'पूर्वप्रमाज-
न्य एव संस्कारो हेतुरिति वाच्यम्, लाघवेन पूर्वानुभवजन्यसंस्कार-
स्य हेतुत्वात् । अतः पूर्वाध्यासजन्यसंस्कारोऽस्तीति सिद्धम् । अ-
ध्यासस्योपादानमाह ॥ मिथ्याज्ञाननिमित्त इति ॥ मिथ्या च तदे-
ज्ञानं च 'मिथ्याज्ञानं' तन्निमित्तमुपादानं यस्य 'तन्निमित्तस्तदुपादान इ-
त्यर्थः । अज्ञानस्योपादानत्वेऽपि 'संस्फुरदात्मतत्त्वावरकतया दोषत्वे-
नाहङ्काराध्यासकर्तुरीश्वरस्योपाधित्वेन' संस्कारकालकर्मदिनिमित्तपरि-

विकृतयोर्धर्मधर्मिणोर्मिथ्याज्ञाननिमित्तैः सत्या-
नृतैः मिथुनीकृत्याहमिदं ममेदमिति नैसर्गि-

णामित्वेन च निमित्तत्वमिति द्योतयितुं निमित्तपदम् । स्वप्रकाशात्म-
न्यसङ्गे कथमविद्यासङ्गः इति शङ्कानिरासार्थं मिथ्यापदम् । प्रच-
ण्डमार्तण्डमण्डले पेचकानुभवसिद्धान्धकारवत् “अहमज्ञ” इत्यनुभव
सिद्धमज्ञानं दुरपद्रवं कल्पितस्याधिष्ठानास्पर्शित्वात् नित्यस्वरूपज्ञा-
नस्याविरोधित्वाच्चेति । यद्वा अज्ञानं ज्ञानाभाव इति शङ्कानिरासार्थं
मिथ्यापदम् । मिथ्यात्वे सति साक्षात्ज्ञाननिवर्त्यत्वमज्ञानस्य लक्षणं
मिथ्याज्ञानपदेनोक्तम् । ज्ञानेनेच्छाप्रागभावः साक्षान्निवर्त्यत इति व-
दन्तं प्रति मिथ्यात्वे सतीत्युक्तम् । अज्ञाननिवृत्तिद्वारा ज्ञाननिवर्त्यब-
न्धेऽतिव्याप्तिनिरासाय साक्षादिति । अनाद्युपादानत्वे सति मिथ्यात्वं
वा लक्षणम् । ब्रह्मविस्तारप्रमाणमिति नृदादिनिरासार्थमना-
दीति । अविद्यात्मनोः सम्बन्धनिरासार्थमुपादानत्वे सतीति । संप्रति
अध्यासं द्रढयितुमभिलपति ॥ अहमिदं ममेदमिति ॥ आध्या-
त्मिककार्याध्यासेष्वहमिति, प्रथमेऽध्यासः । न “चाधिष्ठानारोप्यांश-
विद्यामुपलभ्यात् नायमध्यास इति वाच्यम्, “अयो दहति” इतिवत्
“अहमुपलभे” इति धर्मधर्मिणोर्मिथ्याज्ञानादहमिदं ममेदमिति वाच्यः सङ्घा-
त उच्यते । “अत्रअहमिदम्” इत्यनेन “मनुष्योऽहम्” इति तादा-
त्म्याध्यासो दर्शितः । “ममेदं शरीरम्” इति संसर्गाध्यासः ।

ननु देहात्मनोऽस्मादात्म्यमेव संसर्ग इति तयोः को भेद इति चेत्,
सत्यम्, सत्तैव सति मिथ्यात्वेऽस्मादात्म्यम् । तत्र “मनुष्योऽहम्”

१ दिवान्धस्यालोकस्य नृदं प्रतियोगिप्रागभावनिवृत्तिः प्रतियोगिस्वरूपास्मातिरि-
च्यते इति चिरंतनवार्तिकं प्रति । तन्मते इच्छाप्रागभावनिवृत्तेरिच्छास्वरूपानतिरिक्तत-
या इच्छाया ज्ञानसाध्यत्वांगीकारादेव इच्छाप्रागभावनिवृत्तेरपि ज्ञानसाध्यत्वसंभवादि-
ति बोध्यम् । ३ दर्शित इति पूर्वोक्तमत्रानुवर्त्य प्रकारं चाध्यासस्य संसर्गाध्यासश्च
दर्शित इति योज्यम् ।

कोऽयं लोकव्यवहारः ॥ आह कोऽयमध्यासो
नामेति? उच्यते । स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टाव-

इत्यैक्यांशभानं “ममेदमिति” भेदांशरूपसंसर्गभानमिति भेदः । एवं-
सामग्रीसत्त्वादेनुभवसत्त्वादध्यासोऽस्तीत्यतो ब्रह्मात्मैक्ये विरोधाभा-
वेन विषयप्रयोजनयोः सत्त्वात् शास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तभा-
ष्यतात्पर्यम् । एवं च सूत्रेणार्थात् सूचिते विषयप्रयोजने प्रतिपाद्य त-
द्धेतुमध्यासं लक्षणसम्भावनाप्रमाणैः साधयितुं लक्षणं पृच्छति ॥ आ-
हेति ॥ किंलक्षणकोऽध्यास इत्याह पूर्ववादीत्यर्थः । अस्य शास्त्रस्य
तत्त्वनिर्णयप्रधानत्वेन वादकथात्वव्योतनार्थ आहेति परोक्तिः । “आ-
हेत्यादि” “कथं पुनः प्रत्यगात्मनीत्यतः” प्रागध्यासलक्षणपरं भाष्यं
तदारभ्य संभावनापरम्, “तमेतमविद्याख्यम्” इत्यारभ्य “सर्वलोक-
प्रत्यक्ष” इत्यन्तं प्रमाणपरमिति विभागः । लक्षणमाह ॥ उच्यते
स्मृतिरूप इति ॥ अध्यास इत्यनुषङ्गः । अत्र परत्रावभास इत्येव
लक्षणम् । शिष्टं पदद्वयं तदुपपादनार्थम् । तथाहि, अवभास्यत इत्यव-
भासो रजतावर्थः तस्यायोग्यमधिकरणं परत्रपदार्थः । अधिकरणस्या-
योग्यत्वेमारोप्यात्यन्ताभावत्वं तद्वत्त्वं वा? तथा चैकावच्छेदेन स्वसं-
सृज्यमाने स्वात्यन्ताभाववति अवभास्यत्वमिति त्वमित्यर्थः । इति च
साधनैर्वाध्याससाधारणं लक्षणम् । संयोगवर्तिव्याप्तिनिरासाय एकाव-
च्छेदेनेति । संयोगस्य स्वसंसृज्यमाने वृक्षे स्वात्यन्ताभाववत्यवभास्य-
त्वेऽपि स्वस्वात्यन्ताभावयोर्भूलाग्रावच्छेदकभेदान्नातिव्याप्तिः । पूर्वं
स्वाभाववति भूतले पश्चादानीतो घटो भातीति घटेऽतिव्याप्तिनिरासा-
य स्वसंसृज्यमाने इति पदम् । तेनावभास्यत्वे प्रतियोगिसंसर्गस्य वि-
द्यमानतोच्यते इति नातिव्याप्तिः । भूत्वावच्छेदेनावभास्यगन्धेऽतिव्या-

१ का० पा० सूत्रिते । २ अवशिष्टमित्यर्थः । ३ अभावस्याधिकरणानतिरिक्त-
त्वमते आद्यम्, अतिरिक्तत्वमते द्वितीयम् । ४ स्वसंसर्गवतीत्यर्थः । ५ पृथिवीत्वा
वच्छेदेनेत्यर्थः ।

मिवारणाय स्वात्यन्ताभाववतीति पदम् । शुक्ताविदन्त्वावच्छेदेन रजत-
 संसर्गकालेऽत्यन्ताभावोऽस्तीति नाव्याप्तिः । नन्वस्य लक्षणस्यासिम्भवः
 शुक्लौ रजतस्य सामान्यभावेन संसर्गसिद्धौ । न च स्मर्यमाणसत्यर-
 जतस्यैव परत्र शुक्लवैवभास्यत्वेनाध्यस्तत्वोक्तिरिति वाच्यम्; अन्य-
 थाख्यातिप्रसङ्गादित्यत आह ॥ स्मृतिरूप इति ॥ स्मर्यते इति
 स्मृतिः सत्यरजतादिः तस्य रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः स्मर्य-
 माणसदृश इत्यर्थः । सादृश्योक्त्या स्मर्यमाणादारोप्यस्य भेदान्नान्य-
 थाख्यातिरित्युक्तं भवति । सादृश्यमुपपादयति ॥ पूर्वदृष्टेति ॥ दृष्टं
 दर्शनं संस्कारद्वारा पूर्वदर्शनादवभास्यत इति पूर्वदृष्टावभासः । तेन
 संस्कारजन्यज्ञानविषयत्वं स्मर्यमाणादारोप्ययोः सादृश्यमुक्तं भवति,
 स्मृत्यारोपयोः संस्कारजन्यत्वात् । न च संस्कारजन्यत्वादारोपस्य स्मृ-
 तित्वापत्तिरिति वाच्यम्, दोषसंयोगजन्यत्वस्यापि विवक्षितत्वेन
 संस्कारजन्यत्वाभावात् । अत्र संप्रयोगशब्देन अधिष्ठानसामान्य-
 ज्ञानमुच्यते । अहङ्काराध्यासे इन्द्रियसंप्रयोगालम्भतः । एवं च दोष-
 संप्रयोगसंस्कारबलाच्छुक्त्यादौ रजतमुत्पन्नमस्तीति परत्र परावभा-
 स्यत्वलक्षणमुपपन्नमिति स्मृतिरूपपूर्वदृष्टपदाभ्यामुपपादितम् । अ-
 न्ये तु “ताभ्यां दोषाद्विज्ञेयजन्यत्वं कार्याध्यासलक्षणमुक्तम्” इत्याहुः ।
 अपरे तु “स्मृतिरूपः स्मर्यमाणसदृशः, सादृश्यं च प्रमाणाजन्यज्ञा-
 नविषयत्वं, स्मृत्यारोपयोः प्रमाणाजन्यत्वात् पूर्वदृष्टपदं तज्ज्ञेयप-
 रम्, अभिनवजतादिः पूर्वदृष्टत्वाभावात्; तथा च प्रमाणाजन्यज्ञान-
 विषयत्वं सति पूर्वदृष्टजातीयत्वं प्राप्तीतिकाध्यासलक्षणस्याभ्यामुक्तम्;
 परत्रावभासशब्दाभ्यामध्यासमात्रलक्षणं व्याख्यातमेव, स्मर्य-
 माणगङ्गादीष्वभिनवघटे चातिव्याप्तिनिरासाय प्रमाणेत्यादिपदद्वयम्”
 इत्याहुः । तत्रार्थाध्यासे स्मर्यमाणसदृशः परत्र पूर्वदर्शनादवभास्यत

भासः । तं केचिद् “अन्यत्रान्यधर्माध्यास” इति-
वदन्ति । केचित्तु “यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रह-
निबन्धनो भ्रम” इति । अन्ये तु “यत्र यदध्या-
सस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनाभवश्चेति” इ-
ति । सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्माविभासतां न व्य-
भिचरोति । तथा च लोकऽनुभवः “शुक्तिका
हि रजतवदवभासते एकश्चन्द्रः सद्वितीयवद्”

इति योजना । ज्ञानाध्यासे तु स्मृतिस्वरूपः परत्र पूर्वदर्शनादवभास-
त इति वाक्यं योजनीयमिति संक्षेपः । ननु अध्यासे वादिविप्रतिपत्तेः
कथमुक्तलक्षणासिद्धिरित्याशङ्क्यते । अत्राप्यस्वरूपविवादेऽपि “पर-
मसवभास” इति लक्षणे संवादादुज्जितिः सत्याधिष्ठाने मिथ्यात्वाव-
भाससिद्धेः सर्वतन्त्रसिद्धान्ते इदं लक्षणमिति मत्वा ।

वादिनामतमाह ॥ ~~कांचेदन्यथाख्यातं~~ वादिनां न्य-
त्र शुक्त्यादावैन्यधर्मस्य स्वाविवधर्मस्य देशान्तरस्थरूप्यादेरध्यास इ-
ति वदन्ति । आत्मरूपतिवादिनस्तु बाह्ये शुक्त्यादौ बुद्धिरूपात्मनो ध-
र्मस्य रजतस्याध्यास आत्मस्य रजतस्य बहिर्वदवभास इति वदन्ती-

ति ॥ ~~अख्यातिरन्वयमाह ॥~~ केचिदिति ॥ यत्र यस्याध्यासो लोक-
सिद्धस्योत्तरार्थोस्तद्विधौ च भेदस्येति ज्ञानस्ये भ्रम इदं रूप्यमिति
विशिष्टव्यवहार इति वदन्तीत्यर्थः । तैरपि विशिष्टव्यवहारान्यथानप-
पत्त्या विप्रश्नान्तः स्वाकायत्वात् परत्र परावभाससम्भातारात् भा-
सितमाह ॥ अन्ये त्विति ॥ तस्यैवाधिष्ठानस्य शुक्त्यादेर्वि-

१ “आत्मख्यातिरमख्यातिरख्यातिः ख्यातिरन्यथा । तस्या निर्वचनख्यातिरित्येत-
त्ख्यातिपञ्चकम्” इत्येवं पञ्च प्राचीना विप्रतिपत्तयो ज्ञेयाः । २ अन्यथाख्यातिवादि-
नस्तार्किकस्य आत्मख्यातिवादिनो बोद्धव्यं च मतमाहेत्यर्थः । अख्यातिवादिनां
मीमांसकानां मतमाहेत्यर्थः ।

इति । कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो वि-
षयतद्वर्माणाम् ? सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विष-
ये विषयान्तरमध्यस्यति । युष्मत्प्रत्ययापेतस्य

परीतधर्मत्वकल्पनां विपरीतो विरुद्धो धर्मो यस्य तद्भावस्वस्य रजता-
देरत्यन्तासत्तः कल्पनामाचक्षते इत्यर्थः । एतेषु मतेषु परत्र प्रावभा-
सत्वलक्षणसंवादमाह ॥ सत्त्व्यापि विस्ति ॥ अन्यथाख्यातित्वादि-
प्रकारविवादेऽप्यध्यासः परत्र प्रावभासत्वलक्षणं न जहतीत्यर्थः ।
शुक्तौ वै पुरोक्षस्य रजतस्य देशान्तरे बुद्धौ वा सत्त्वायोगात् शून्यत्वं प्र-
त्यक्षत्वायोगात्, शुक्तौ सत्त्वे बाधयोगान्मिथ्यात्वमेवेति भावः । आ-
गेप्यमिथ्यात्वेन युक्त्यपेक्षा तस्यानुभवसिद्धत्वादित्याह ॥ तथा चेति ॥
बाधानन्तरकालीनोऽयमनुभवः, तत्पूर्वं शुक्तिकात्वज्ञानायोगाद् रज-
तस्य बाधप्रत्यक्षसिद्धं मिथ्यात्वं वच्छब्देनाच्यते । आत्मनि निरुपा-
धिकेऽहङ्काराध्यासे दृष्टान्तमुक्त्वा ब्रह्मजीवान्तरभेदस्याविद्यायुपाधि-
कस्याध्यासे दृष्टान्तमाह ॥ एक इति ॥ द्वितीयचन्द्रसहितवदेक ए-
वाङ्गुल्या द्विधा भातीत्यर्थः । लक्षणप्रकरणोपसंहारार्थे इति शब्दः ।
भवत्वं अध्यासः शुक्त्यादौ, आत्मनि तु न संभवतीत्याक्षिपति ॥ कथं
यत्रापि अध्यासाधिष्ठानत्वं तत्रेन्द्रियसंयुक्तत्वं विषयत्वं
चेति व्याप्तिः शुक्त्यादौ दृष्टा । तत्र व्यापकाभावादात्मनोऽधिष्ठानत्वं
न संभवतीत्यभिप्रेत्याह ॥ प्रत्यगात्मनीति ॥ प्रतीचि पूर्ण इन्द्रिया-
ग्राह्ये विषयस्याहङ्कारादेस्तद्वर्माणं चाध्यासः कथमित्यर्थः । उक्तव्याप्ति-
माह ॥ सर्वोहीति । पुरोऽवस्थितत्वं मिन्द्रियसंयुक्तत्वं । नन्वात्मनोऽ-
प्यधिष्ठानत्वार्थं विषयत्वादिकमस्त्वित्यत आह ॥ युष्मदिति ॥ इदं
प्रत्ययानर्हस्य प्रत्यगात्मनो “न चक्षुषा गृह्यते” इत्यादि श्रुतिमनुसृ-

१ सत्त्व्यातिवादिनां मुरारिमिश्रादीनां मतं खण्डयति । २ अपरोक्षध्यासाधिष्ठा-
नत्वं व्याप्यम्, इन्द्रियसंयुक्तत्वं विषयत्वं चेति व्यापकम् ।

च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि । उच्यते । न
तावदयमेकान्तेन विषयः । अस्मत्प्रत्ययविषय-
त्वात्, अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः । न चा-

त्यस्याविषयत्वं ब्रवीषि । संप्रत्यय्यासलोभेन विषयत्वाङ्गीकारे श्रु-
तिमिद्वान्तयोर्बाधः स्यादित्यर्थः । आत्मन्यध्याससंभवात् प्रतिजानी-
ते ॥ उच्यते इति ॥ अधिष्ठानापायकारकस्मिन् ज्ञान भासमानत्व-
मात्रमध्यासे व्यापकम्, तत्र भावप्रयुक्तसंशयनिवन्त्यादिफलभासकम्
तद्वै भावभिन्नत्वघटितं विषयत्वम्, तन्न व्यापकगौरवादिति मत्वा-
ह ॥ न तावदिति ॥ अयमात्मा निर्विकल्पाविषयो न भवति तत्र हेतु-
माह ॥ अस्मदिति ॥ अस्मत्प्रत्ययेऽहमित्यध्यासस्तत्र भासमानत्वा-
दित्यर्थः । अस्मदयश्चिदात्मा प्रतिविम्बितत्वेन यत्र प्रतीयते साऽस्म-
त्प्रत्ययेऽहद्वारात् भासमानत्वादिति वार्थः । न चाध्यासे सति भा-
समानत्वम्, तस्मिन् सति स' इति परस्परश्रय इति वाच्यम्, अना-
दित्वम् । पूर्वाध्यासे भासमानात्मन उत्तराध्यासाधिष्ठानत्वसम्भवात् ।

नन्वहमित्यहद्वाराविषयकभावरूपस्यात्मनो भासमानत्वं कथम्?
अविषयकत्वेन तद्विषयकभावेनाविषयकत्वात् आह ॥ अपरोक्षत्वाच्च
तद्विषयकत्वेन तद्विषयकभावेनाविषयकत्वात् इत्यर्थः । स्वप्रकाशत्वं
साधयति ॥ आबल्येण प्रण्डितमात्मनः संशयादिगन्धत्वेन
प्रसिद्धेः स्वप्रकाशत्वमित्यर्थः । अतः स्वप्रकाशत्वेन भासमानत्वादा-
त्मनोऽध्यासाधिष्ठानत्वं संभवतीति भावः । यदुक्तमपरोक्षाध्यासाधि-
ष्ठानत्वस्येन्द्रियसंयुक्त्या ग्राह्यत्वं व्यापकमिति तत्राह ॥ न चायमिति ॥
तत्र हेतुमाह ॥ अप्रत्यक्षेऽपीति ॥ इन्द्रियाग्राह्येऽपीत्यर्थः । बाला
अविवेकिनः 'तलमिन्द्रनीलकण्ठाहकल्पं नभो' मलिनं पीतमित्येवमप-

यमस्ति नियमः “पुरोऽवस्थित एव विषये विष-
यान्तरमध्यस्थितव्यमिति” । अप्रत्यक्षेऽपि त्वा-
काशे बालोऽस्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति । एवमे-
विरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः । तमेत-
मेवलक्षणमध्यासं पण्डिता “अविद्या” इति म-

रक्षमध्यस्यन्ति । तत्रेन्द्रियग्राह्यत्वं नास्तीति व्यभिचारान्न व्याप्तिः । ए-
तेनात्मानात्मनोः सादृश्याभावाच्चाध्यास इत्यपास्तम्, नीलनभसामिद-
भावेऽप्यध्यासदर्शनात् । सिद्धान्तं आलोकाकारचाक्षुषवृत्तिव्यक्तसा-
क्षिवैयर्थ्यं नभस इति ज्ञेयम् । संभावनां निगमयति ॥ एवमिति ॥
ननु ब्रह्मज्ञाननाश्वरत्वेन सूत्रितामविद्यां हित्वा अध्यासः किमिति व-
र्ण्यत इत्यत आह ॥ तमेतमिति ॥ आक्षिप्तं समाहितमुक्तलक्षणल-
क्षितमध्यासमविद्याकार्यत्वादविद्येति मन्यन्त इत्यर्थः । विद्यानेव चर्य-
त्वाच्चास्याविद्यात्वमित्याह ॥ तद्विवेकेनन्ति ॥ अध्यस्तनिपेधनाधिष्ठा-
नस्वरूपनिर्धारणं विद्यामध्यासनिवर्तिकामाहुरित्यर्थः । तथापि कार-
णाविद्यां त्यक्त्वा कार्याविद्या किमिति वर्ण्यते तत्राह ॥ तत्रति ॥ त-
स्मिन्नध्यासे उक्तन्यायेनाविद्यात्मकं सतीत्यर्थः । मूलाविद्यायाः सुपु-
ष्पावनर्थत्वाददर्शनात् कार्यात्मना तस्या अनर्थत्वज्ञापनार्थं तद्दर्शनमिति
भावः । अध्यस्तकृतगुणदोषाभ्यां अधिष्ठानं न लिप्यत इत्यक्षरार्थः ।
एवमध्यासस्य लक्षणसंभावने उक्त्वा प्रमाणमाह ॥ तमेतमिति ॥ तं
वर्णितमेतं साक्षिप्रत्यक्षसिद्धं पुरस्कृत्य हेतुं कृत्वा लौकिकः कर्मशा-
स्त्रीयो मोक्षशास्त्रीयश्चेति त्रिविधा व्यवहारः प्रवर्तत इत्यर्थः । तत्र वि-
धिनिषेधपराणि कर्मशास्त्राण्यग्वेदादीनि, विधिनिषेधभूत्यप्रत्यग्रह-

१. नभसि । २. तथा च परदण्डेन परस्ताडनीय इति न्यायमनुसृत्य परमर्तसिद्धमा-
काशस्याप्रत्यक्षत्वमुक्त्वा भाष्यकुट्टिः परिहारः कुत इति बोध्यम् । ३. कार्या विद्या त-
च्चवदार्थः ।

न्यन्ते, तद्विवेकेन च वस्तुंस्वरूपावधारणं “वि-
द्याम्” आहुः । तत्रैवं सति यत्र यदध्यासस्त-
त्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि सैन सम्ब-
ध्यते । तमेतमविद्यारूपमात्मानात्मनोरितरेत-
राध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा

पराणि मोक्षशास्त्राणि वेदान्तवाक्यानीति विभागः । एवं व्यवहारहे-
तुत्वेनाध्यासे प्रत्यक्षसिद्धेऽपि प्रमाणान्तरं पृच्छति ॥ कथं पुनरिति ॥
अविद्यावानहमित्यध्यासवानात्मा प्रमाता सविषय आश्रयो येषां तानि
अविद्यावद्विषयाणीति विग्रहः । तत्तत्प्रमेयव्यवहारहेतुभूतायाः प्रमाया
अध्यासात्मकप्रमात्राश्रितत्वात् । प्रमाणानामविद्यावद्विषयत्वं यद्यपि
प्रत्यक्षं, तथापि पुनरपि कथं केन प्रमाणेनाविद्यावद्विषयत्वमिति यो-
जना । यद्वाऽविद्यावद्विषयाणि कथं प्रमाणानि स्युः? आश्रयदोषादप्रा-
माण्यापत्तेरित्याक्षेपः । तत्र प्रमाणप्रश्ने व्यवहारार्थापत्तिं तल्लिङ्गकानु-
मानं चाह ॥ “उच्यते” इत्यादिना “तस्मात्” इत्यन्तेन ॥ दे-
वदत्तकर्तृको व्यवहारस्तदीयदेहादिष्वहंममाध्यासमूलस्तदन्वयव्यतिरे-
कानुसारित्वात्, यदित्थं तत्तथा, यथा मृन्मूलो घट इति प्रयोगः । तत्र
व्यतिरेकं दर्शयति ॥ देहेति ॥ देवदत्तस्य सुषुप्तावध्यासाभावे व्यव-
हाराभावो दृष्टः । जाग्रत्स्वप्रयोरध्यासे सति व्यवहार इत्यन्वयः स्फु-
टत्वान्नोक्तः । अनेन लिङ्गेन कारणतयाध्यासः सिद्धयति, व्यवहाररू-
पकार्यानुपपत्त्या वेति भावः । ननु मनुष्यत्वादिजातिमति देहेऽहमि-
त्यभिमानमात्राद्व्यवहारः सिद्धयतु, किमिन्द्रियादिषु ममाभिमानेने-
त्याशङ्क्याह ॥ न हीति ॥ इन्द्रियपदं लिङ्गादेरेष्यपलक्षणं प्रत्यक्षा-
दीत्यादिपदप्रयोगात् । तथा च प्रत्यक्षलिङ्गादिप्रयुक्तो यो व्यवहारो दृष्टा

लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः । सर्वाणि च शास्त्रा-
णि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि । कथं पुनरविद्याव
द्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चे-
ति ? उच्यते । देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानरहित
स्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः ।
नहोन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः स-
म्भवति । न चाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यव-
हारः सम्भवति । न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन

अनुमाता श्रोताऽहमित्यादिरूपः स इन्द्रियादीनि ममतास्पदान्यगृ-
हीत्वा न सम्भवतीत्यर्थः । यद्वा तानि ममत्वेनानुपादाय यो व्यवहारः
स नेति योजना । पूर्वत्रानुपादानासम्भवक्रिययोरिको व्यवहारः कर्ता
इति क्त्वाप्रत्ययः साधुः । उत्तरत्रानुपादानव्यवहारयोरेकात्मकर्तृक-
त्वात् तत्साधुत्वमिति भेदः । इन्द्रियादिषु ममेत्यध्यासाभावेऽन्धादे-
रिव द्रष्टृत्वादिव्यवहारो न स्यादिति भावः । इन्द्रियाध्यासेनैव व्यव-
हारादयं देहाध्यासेनेत्यत आह ॥ न चेति ॥ इन्द्रियाणामधिष्ठानम्
आश्रयः शरीरमित्यर्थः । नन्वस्त्वात्मना संयुक्तं शरीरं तेषामाश्रयः
किमध्यासेनेत्यत्राह ॥ न चानध्यस्तात्मभावेनेति ॥ अनध्यस्त आ-
त्मभावं आत्मतादात्म्यं यस्मिन् तेनेत्यर्थः । “असङ्गो हि” इति श्रु-
तेराध्यासिक एव देहात्मनोः सम्बन्धो न संयोगादिरिति भावः । न-
न्वात्मनो देहादिभिराध्यासिकसम्बन्धोऽपि मास्तु । स्वतश्चेतनतया प्र-
मातृत्वोपपत्तेः, न च सुषुप्तौ प्रमातृत्वापत्तिः करणोपरमादिति तत्राह
॥ न चैतस्मिन्निति ॥ प्रमाश्रयत्वं हि प्रमातृत्वं । प्रमा यदि नित्य-
चिन्मात्रं तर्ह्यश्रयत्वायोगः, करणवैयर्थ्यं च । यदि वृत्तिमात्रं, जगदा-

कश्चिद् व्याप्रियते । न ज्ञैतस्मिन् सर्वस्मिन्नस-
 त्या^१सङ्गस्यात्मनः प्रमातृत्वमुपपद्यते । न च प्र-
 मातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति । तस्मादेवि-
 द्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि 'प्रमाणानि' शा-

न्ध्यप्रसङ्गः वृत्तेर्जडत्वात्, अतो वृत्तीद्वौ बोधः प्रमा, तदाश्रयत्वमस-
 ङ्गस्यात्मनो^२ वृत्तिमन्मनस्तादात्म्याध्यासं विना न सम्भवतीति भावः ।
 देहाध्यासे, तद्दर्माध्यासे चोसतीत्यक्षरार्थः, तदात्मनः प्रमातृत्वं मास्तु
 इति वदन्तं प्रत्याह ॥ न चेति ॥ तस्मादात्मनः प्रमातृत्वादिव्यवहा-
 रार्थमध्यासोऽङ्गीकर्तव्य इत्यनुमानार्थापत्त्योः फलमुपसंहरति ॥ त-
 स्मादिति ॥ प्रमाणसत्त्वादित्यर्थः । यद्वा प्रमाणप्रशं समाध्यायाक्षेपं
 परिहरति ॥ तस्मादिति ॥ अहमित्यध्यासस्य प्रमात्रन्तर्गतत्वेनादो-
 पत्वादविद्यावदाश्रयाण्यपि प्रमाणान्येवेति योजना । सति^३ प्रमातरि
 पश्चान्नवन्दोप^४ इत्युच्यते यथा काचादि, अविद्या तु प्रमात्रन्तर्गतत्वा-
 न्न दोषः, येन प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं भवेदिति भावः । ननु यदुक्तम-
 न्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यवहारोऽध्यासकार्य इति तदयुक्तं, विदुषामुध्या-
 साभावोऽपि व्यवहारदृष्टिरित्यत आह ॥ पश्चादिभिश्चेति ॥ “च” श-
 ब्दः शङ्कानरासाधः । किं विदुस्त्वं “ब्रह्मास्मीति” साक्षात्कारः ? उत-
 यौक्तिकमात्मानात्मभेदज्ञानम् ? आद्ये “बार्धिताध्यासानुवृत्त्या व्यव-
 हार” इति समन्वयसूत्रे वक्ष्यते । द्वितीये परोक्षज्ञानस्यापरोक्षान्त्य-
 निवर्तकत्वात् विवेकिनामपि व्यवहारकाले पश्चादिभिरविशेषादध्यास-
 वत्त्वेन तुल्यत्वाद्व्यवहारोऽध्यासकार्य इति युक्तमित्यर्थः । अत्रायं प्र-
 योगः विवेकिनोऽध्यासवन्तो व्यवहारवत्त्वात् पश्चादिवदिति । तत्र स-

१. केन प्रमाणनाविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनीति प्रश्नम् । २. अविद्यावद्विषयाणि
 चेत्प्रमाणानि कथं स्युरिति खण्डनम् । ३. व्यवहारदर्शनात् ।

स्त्राणि च पश्वादिभिश्चांविशेषात् । यथा हि प-
श्वादयः शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां सम्बन्धे सति
शब्दादिविज्ञाने प्रतिकूले जाते ततो निवर्तन्ते, अ-
नुकूले च प्रवर्तन्ते, यथा दण्डोद्यतकरं पुरुषमभि-
मुखमुपलभ्य मां हन्तुमयमिच्छतीति पलायि-
तुमारभन्ते, हरिततृणं पूर्णपाणिमुपलभ्य तं प्र-
त्यभिमुखीभवन्ति, एवं पुरुषा अपि व्युत्पन्न-
चित्ताः क्रूरदृष्टीनां क्रोशतः खड्गोद्यतकरान् ब-
लयत उपलभ्य ततो निवर्तन्ते, तद्विपरीतान् प्र-
ति प्रवर्तन्ते । अतः समानः पश्वादिभिः पुरु-
पाणां प्रमाणप्रमेयव्यवहारः । पश्वादीनां च प्र-
सिद्धं एवाविवेकपूर्वकः प्रत्यक्षादिव्यवहारः । त-

ग्रहवाक्यं व्याकुर्वन् दृष्टान्ते हेतुं स्फुटयति ॥ यथाहीति ॥ विज्ञान-
स्यानुकूलत्वं प्रतिकूलत्वं चेष्टानिष्ठसाधनगोचरत्वम्, तदेवोदाहरति
॥ यथेति ॥ अयं दण्डो मदनिष्ठसाधनं दण्डत्वात् अनुभूतदण्डवत् ।
इदं तृणमिष्ठसाधनम् अनुभूतजातीयत्वात् अनुभूततृणवत् इत्यनुमा-
य व्यवहरन्तीत्यर्थः । अधुना हेतोः पक्षधर्मतामाह ॥ एवमिति ॥
व्युत्पन्नचित्ता अपीत्यन्वयः । विवेकिनोऽपीत्यर्थः । फलितमाह ॥
॥ अत इति ॥ अनुभवबलादित्यर्थः । समान इति अध्यासकार्यत्वेन
तुल्य इत्यर्थः । नन्वसमाकं प्रवृत्तिरध्यासादिति न पश्वादयो ब्रुवन्ति,
नापि पुरुषामेतत् प्रत्यक्षम्, अतः साध्यविकलो दृष्टान्त इति नेत्याह
॥ पश्वादीनां चेति ॥ तेषामात्मानात्मनो ज्ञानमात्रमस्ति, न विवेकः,

१ क० पा० चेति । २ क० पा० अभिमुखीभवन्ति ।

त्सामान्यदर्शनाद्भुत्पत्तिमतांमपि पुरुषाणां प्र-
त्यक्षादिव्यवहारस्तत्कालः समान इति निश्ची-
यते । शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्वकारी
नैविदित्वात्मनः परलोकसम्बन्धमधिक्रियते,
तथापि न वेदान्तवेद्यमशनायाद्यतीतमपेतब्रह्म-
क्षत्रादिभेदमसंसार्यात्मतत्त्वमधिकारेऽपेक्ष्यते ।

अनुपयोगादधिकारविरोधाच्च । प्राक् तथाभूता-

उपदेशाभावात्, अतः सामग्रीसत्त्वादध्यासस्तेषां प्रसिद्ध इत्यर्थः ।
निर्गमयति ॥ तत्सामान्येति ॥ तैः पञ्चादिभिः सामान्यं व्यवहारव-
च्चं तस्य दर्शनाद्विवेकिनामप्ययं व्यवहारः समान इति निश्चीयत इति
सम्बन्धः । समानत्वं व्यवहारस्याध्यासकार्यत्वेनेत्युक्तं पुरस्तात् । त-
त्राक्तान्वयव्यांतरकौ स्मारयाते ॥ तत्काल इति ॥ तस्याध्यासस्य
काल एव कालो यस्य स तत्कालः । यदा अध्यासस्तदा व्यवहारः । त-
दभाव सुपुत्रौ तदभाव इत्युक्तान्वयादिमानिति यावत् । अतो व्यवहा-
रलिङ्गाद्विवेकिनामपि देहादिष्वहंममाभिमानोऽस्तीत्यनवयम् । ननु
लौकिकव्यवहारस्याऽऽध्यासिकत्वेऽपि ज्योतिष्मोमादिव्यवहारस्य ना-
ध्यासजन्यत्वं, तस्य देहातिरिक्तात्मज्ञानपूर्वकत्वादित्याशङ्क्य हेतुम-
ङ्गीकरोति ॥ शास्त्रीये त्विति ॥ तर्हि कथं वैदिककर्मणोऽध्यासज-
न्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य किं तत्र देहान्यात्मधीमात्रमपेक्षितमुत आ-
त्मतत्त्वज्ञानम् ? आद्ये तस्याध्यासाबाधकत्वात् तत्सिद्धिरित्याह ॥ त-
थापीति ॥ न द्वितीय इत्याह ॥ न वेदान्त इति ॥ क्षुत्पिपासादिग्र-
स्तो जातिविशेषवानहं संसारीति ज्ञानं कर्मण्यपेक्षितं न तद्विपरीता-
त्मतत्त्वज्ञानम्, अनुपयोगात् प्रवृत्तिबाधाच्चेत्यर्थः । शास्त्रीयकर्मणोऽ-

त्मविज्ञानात् प्रवर्तमानं शास्त्रमैविद्यावद्विषयत्वं-
नातिवर्तते । तथा हि ब्राह्मणो यजेतेत्यादीनि-
शास्त्राणि आत्मनि वर्णाश्रमवयोऽवस्थादिविशे-
षाध्यासमाश्रित्य प्रवर्तन्ते । अध्यासो नाम
“अतस्मिंस्तद्बुद्धिरिति” अवोचाम । तद्यथा पु-
त्रभार्यादिषु विकलेषु सकलेषु वा अहमेव वि-
कलः सकलो वेति बाह्यधर्मानात्मन्यध्यस्यति ।
तथा देहधर्मान् स्थूलोऽहं कृशोऽहं गौरोऽहं ति-

ध्यासजन्यत्वं निगमयति ॥ प्राक् तथेति ॥ अध्यासे आगमं प्रमा-
णयति ॥ तथा हीति ॥ यथा प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तयोऽध्यासे प्रमाणं
तथाऽऽगमोऽपीत्यर्थः । “ब्राह्मणो यजेत” “न ह वै स्नात्वा भिक्षतं” “अ-
ष्टवर्षब्राह्मणमुपनयीत” “कृष्णकेशोऽग्नीनौ दधीत” इत्यागमो ब्राह्मणा-
दिषु दैरधिकारिणः, ~~सर्वधर्मभिमानिनमनुवदन्~~ अध्यासं गमयतीति
भावः । एवमध्यासे प्रमाणसिद्धेऽपि कस्य कुत्राध्यास इति जिज्ञासा-
यां तमुदाहर्तुं लक्षणं स्मारयति ॥ अध्यासो नामेति । ~~तथा~~ हरति ॥
॥ तद्यथेति ॥ तल्लक्षणं यथा स्पष्टं भवति तथोदाह्रियतु इत्यर्थः ।
स्वदेहाद्देहेन प्रत्यक्षाः पुत्रादयो ~~नान्य~~ न धर्मान् साक्षात् स्वदेह-
विशिष्टात्मन्यध्यस्यति, तद्धर्मज्ञानात् स्वदेहात्तद्धर्मन्यध्यस्यतीत्य-
र्थः । भेदापरोक्षज्ञाने तद्धर्माध्यासायोगाद् अन्यथाख्यात्यनङ्गीकरा-
च्चेति द्रष्टव्यम् । देहं तद्धर्ममनोविशिष्टात्मन्यध्यस्यतीत्याह ॥ तथे-
ति ॥ कृशत्वादिधर्मवतो देहादेरात्मनि तादात्म्येन कल्पितत्वात्तद्ध-
र्मः साक्षादात्मन्यध्यस्ता इति मन्तव्यम् । अज्ञाते प्रत्ययूषे साक्षि-

१ ज्ञानमत्र ~~सर्वधर्म~~ तथा च ब्रह्मजन्यन्त्यस्मान्मुक्त्याय गार्हस्थ्ये भिक्षाटनं न
कार्यमिति भावः ।

ष्ठांमि गच्छामि लङ्घयामि चेति । तथेन्द्रियधर्मान् मूकः काणः क्लीबो बधिरोऽन्धोऽहमिति । तथान्तःकरणधर्मान् कामसङ्कल्पविचिकित्साध्य-
 वसायादीन् । एवमहम्प्रत्ययिनमशेषस्वप्रचार-
 साक्षिणि प्रत्यगात्मन्यध्यस्य तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेणान्तःकरणादिष्व-
 ध्यस्यति । एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽध्या-

णि मनोधर्माध्यासमाह ॥ तथान्तःकरणेति ॥ धर्माध्यासमुक्त्वा तद्वदेव धर्म्यध्यासमाह ॥ एवमिति ॥ अन्तःकरणं साक्षिण्यभेदेनाध्यस्य तद्धर्मान् कामादीन् अध्यस्यतीति मन्तव्यम् । स्वप्रचारा मनोवृत्तयः प्रातिलोभ्येनैसिज्जडदुःखात्मकाहङ्कारादिविलक्षणतया सच्चित्मुखात्मकत्वेनाश्चिति प्रकाशत इति प्रत्यक् । एवमात्मन्यनात्मतद्धर्माध्यासमुदाहृत्यानैतमन्यात्मनोऽपि संसृष्टत्वेनाध्यासमाह ॥ तंचेति ॥ अहमित्यध्यासे चिदात्मनो भानं वाच्यम्, अन्यथा जगदान्ध्यापत्तेः । न चानिध्यस्तस्याभासे भानमस्ति । तस्माद्रजतादाविदम इवार्त्तिनः संसर्गाध्यास एष्टव्यः । “तद्विपर्ययेण” इति तस्याध्यस्तस्य जडस्य विपर्ययादिधेष्टानत्वं चैतत्त्वं च तदात्मना स्थितमिति यावत् । तत्राज्ञाने केवलात्मनः संसर्गः मनस्यज्ञानोपहितस्य देहादौ मनोपहितस्येति विशेषः । एवमात्मनि बुद्ध्याधिध्यासात् कर्तृत्वादिलाभः । बुद्ध्यादौ चात्माध्यासाच्चित्तन्यलाभ इति भावः । वाणिताध्यासमुपसंहरति ॥ एवमयमिति ॥ अनाद्यविद्यात्मकतया कार्याध्यासस्यानादित्वम् । अध्यासात् संस्कारस्ततोऽध्यास इति प्रवाहतो नैसर्गिकत्वः । एवमुपादानं निमित्तं चोक्तं भवति । ज्ञानं विना ध्वंसाभावादानन्त्यम् । तदुक्तं भगवद्गीतासु, “न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न

सो'मिथ्याप्रत्ययरूपः' कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तकः
सर्वलोकप्रत्यक्षः । अस्यानिर्णहेतोः प्रहाणाय'
आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आर-
भ्यन्ते । यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां' तथा

च सम्प्राप्तेष्टांते" । हेतुमुक्त्वा स्वरूपमाह ॥ मिथ्येति ॥ मिथ्या मा-
या'तया प्रतीयते इति प्रत्ययः कार्यप्रपञ्चः, तत्प्रतीतिश्चेत्येवंस्वरूपः
इत्यर्थः । तस्य कार्यमाह ॥ कर्तृत्वेति ॥ प्रमाणं निगमयति ॥ स-
र्वेति ॥ साक्षिप्रत्यक्षमेवाध्यासधर्मिग्राहकमानम्, अनुमानादिकं
तु सम्भावनार्थमित्यभिप्रेत्य प्रत्यक्षोपसंहारः कृतः । एवमध्यासं वर्ण-
यित्वा तत्साध्ये विषयप्रयोजने दर्शयति ॥ अस्येति ॥ कर्तृत्वाद्यनर्थ-
हेतोरध्यासस्य' समूलस्याऽऽत्यन्तिकनाशो मोक्षः स केनेत्यत आह
॥ आत्मेति ॥ ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारस्य प्रतिपत्तिः श्रवणादिभिरप्र-
तिबन्धेन लाभस्तस्या इत्यर्थः । विद्यायां कारणमाह ॥ सर्वे इति ॥
आरभ्यन्ते अधीत्य विचार्यन्ते इत्यर्थः । विचारितवेदान्तानां ब्रह्मा-
त्मैक्यं विषयो, मोक्षः फलमित्युक्तं भवति । अर्थात्तद्विचारात्मकशास्त्र-
स्यापि तै' एव विषयप्रयोजने इति ज्ञेयम् । ननु वेदान्तेषु प्राणाद्युपा-
स्तीनां भानादात्मैक्यमेव तेषामर्थः इति कथमित्यत आह ॥ यथा
चेति ॥ शरीरमेव शरीरकं कुत्सितत्वात्तन्निवासो शरीरको जीवस्तस्य
ब्रह्मत्वविचारो मीमांसा तस्यामित्यर्थः । उपास्तीनां चित्तैकाग्र्यद्वारा-
त्मैक्यज्ञानार्थत्वात्तद्वाक्यानामपि महातात्पर्यमैक्ये इति विवक्ष्यते ।
एवमध्यासोक्त्या ब्रह्मात्मैक्ये विरोधाभावेन विषयप्रयोजनवत्वाच्छास्त्र
मारम्भणीयमिति दर्शितम् ॥ इति प्रथमवर्णकम् ॥ विचारस्य सा

• १ का० पा० वक्ष्यते । २ प्रथमसूत्रस्य हि चत्वारि वर्णकानि, तत्राध्यासवर्णकं प्र-
थमम् । अगतार्थवर्णकं द्वितीयम् । अधिकारिवर्णकं तृतीयम् । ब्रह्मण आपातप्रसिद्धि-
वर्णकं चतुर्थम् । वर्णयति गहनमर्थमिति वर्णकं व्याख्यानमिति यावत् ।

च वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्या-
मः । वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासित-
स्येदमादिमं सूत्रम् ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति ॥ १ ॥

तत्रार्थशब्दं आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते नाधि-
कारार्थः, ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात् ।

क्षाद्विषया वेदान्ताः, तेषां गत्वार्थत्वागितार्थत्वाभ्यामारम्भसन्देहे क-
त्तस्य वेदस्य विधिपरत्वाद्विधेश्च “अथातो धर्मजिज्ञासा” इत्यादि-
ना पूर्वतन्त्रेण विचारितत्वादवगतार्था एव वेदान्ता इत्यव्यवहितविष-
याभावान्धारम्भ इति प्राप्तं ब्रूत ॥ वेदान्तातः ॥ वेदान्तावप्यकपूज-
तविचारात्मकशास्त्रस्य व्याख्यातुमिष्टस्य सूत्रसन्दर्भस्येदं प्रथमसूत्रमि-
त्यर्थः । यदि विधिरेव वेदार्थः स्यात्तदा सर्वज्ञो बादरायणो ब्रह्मजिज्ञासां न
ब्रूयात्, ब्रह्मणि मानाभावात् । अतो ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वोक्त्या केनापि
तन्त्रेणावगतब्रह्मपरवेदान्तविचार आरम्भणीय इति सूत्ररुद्दर्शयति ।
तच्च “व्याचिख्यासितस्य” इति पदेन भाष्यकारो बभाषे ॥ इति
द्वितीयवर्णकम् ॥ एवं वर्णकद्वयेन वेदान्तविचारस्य कर्तव्यत्वात् वि-
षयप्रयोजनवच्चम् आगतार्थत्वं चेति हेतुद्वयं सूत्रस्यार्थिकार्थं व्याख्या-
याक्षरव्याख्यामारम्भमाणः पुनरप्यधिकारिभावाभावाभ्यां शास्त्रारम्भस-
न्देहे सति अथशब्दस्यानन्तर्यार्थकत्वोक्त्या अधिकारिणं साधयति
॥ “तत्रार्थशब्द” इति ॥ सूत्र इत्यर्थः । “मङ्गलान्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्ये
ष्वथो अर्थेति” अथशब्दस्य बहवोऽर्थाः सन्ति । तत्र “य योगानुशासनम्”
इत्यत्र सूत्रे यथा अथशब्द आरम्भार्थकः योगशास्त्रमारभ्यत इति
तद्वदत्र किं न स्यादित्यत आह ॥ नाधिकारार्थ इति ॥ अयमाशयः ।

मङ्गलस्य च वाक्यार्थे समन्वयाभावात् । अर्था-
न्तरं प्रयुक्त एव हि अथशब्दः^१ श्रुत्या मङ्गलप्रयो-
जनो भवति । पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आन-

किं जिज्ञासापदं ज्ञानेच्छापरम, उत विचारलक्षकम् ? आवेशशब्दस्या-
स्मभार्थत्वेन^२ ब्रह्मज्ञानेच्छाऽऽस्म्यत इति सूत्रार्थः स्यात् । स चासङ्गतः,
तस्या अनारम्भत्वात् । न हि प्रत्यधिकरणम् इच्छा क्रियते किन्तु तया वि-
चारः^३ । न द्वितीयः । कर्तव्यपदाध्याहारं विना विचारलक्षकत्वोयो-
गात् । अध्याहते च^४ तै नैवारम्भोक्तेश्च शब्दवैयर्थ्यात् किन्त्वाधिकारिसि-
द्धयर्थमानन्तर्यार्थतैव युंक्तम् । अधुना सम्भावितमर्थान्तरं दूषयति
॥ मङ्गलस्येति ॥ वाक्यार्थो विचारकर्तव्यता । न हि तत्र मङ्गलशब्द-
स्य कर्तृत्वादिनाऽन्वयोऽस्तीत्यर्थः । ननु सूत्रकृता शास्त्रादौ मङ्गलं का-
र्यमिति अथ शब्दः प्रयुक्त इति चेत् सत्यम्, न तस्यार्थो मङ्गलं कि-
न्तु तच्छ्रवणमुच्चारणं च मङ्गलकृत्यं कराति तदर्थस्त्वानन्तर्यमेवे-
त्याह ॥ अर्थान्तरेति ॥ आर्थान्तरम् आनन्तर्यम् । श्रुत्या श्रवणेन शं-
खवीणादिनादश्रवणवदोङ्काराथशब्दयोः श्रवणं मङ्गलफलकम् ।

“ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भिच्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलकारिभौ ॥”

इति स्मरणादिति भावः । ननु प्रपञ्चो मिथ्येति प्रकृतं साते, अथैत-
न्मते^५ प्रपञ्चः सत्य इत्यत्र पूर्वप्रकृतार्थादुत्तरार्थस्यार्थान्तरत्वार्थोऽथश-
ब्दो दृष्टः । तथात्र किं न स्यादित्यत आह ॥ पूर्वमिति ॥ फलतः फल-
स्येत्यर्थः । ब्रह्मजिज्ञासायाः पूर्वमर्थविशेषः प्रकृतो नास्ति यस्मात्त-
स्यां अर्थान्तरत्वमथशब्देनोच्येत । यतः कुतश्चिदर्थान्तरं सूत्रकृता न
वक्तव्यं, फलाभावात् । यदि फलस्य जिज्ञासापदोक्तकर्तव्याविचारस्य

न्तर्याव्यतिरेकात् । सति चानन्तर्यार्थत्वे यथा
धर्मजिज्ञासापूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेनापेक्ष-
ते, एवं ब्रह्मजिज्ञासाऽपि यत् पूर्ववृत्तं नियमेना-
पेक्षते तद्वक्तव्यमास्वाध्यायानन्तर्यं तु समानम् ।
नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः । न । धर्मजि-

हेतुत्वेन यत्पूर्वं प्रकृतं तदपेक्षास्तीति अपेक्षाबलात् प्रकृतहेतुमाक्षिप्य
ततोऽर्थान्तरत्वमुच्येत, तदर्थान्तरत्वमानन्तर्येऽन्तर्भवति हेतुफलभा-
वज्ञानायानन्तर्यस्यावश्यं वाच्यत्वात् । तस्मादिदं मर्थान्तरमित्युक्ते
तस्य हेतुत्वाप्रतीतिः । तस्मादिदं मनन्तरमित्युक्ते भवत्येव हेतुत्वप्रती-
तिः । न चाश्चादनन्तरो गौरित्यत्र हेतुत्वभानापत्तिरिति वाच्यम्, त-
योर्देशतः कालतो वा व्यवधानेनानन्तर्यस्यामुख्यत्वात् । अतः साम-
ग्रीफलयोरेव मुख्यमानन्तर्यम्, अव्यवधानात् । तस्मिन्नुक्ते सत्यर्थान्तर-
त्वं न वाच्यम्, ज्ञातत्वाद्वैफल्याच्चेति भावः । फलस्य विचारस्य पूर्वप्र-
कृतहेत्वपेक्षाया बलाद्यदर्थान्तरत्वं तस्यानन्तर्याभिदात्, न पृथगर्थ-
शब्दार्थत्वमित्यध्याहृत्य भाष्यं योजनीयम् । यद्वा पूर्वप्रकृतार्थेऽपेक्षा
यस्या अर्थान्तरतायास्तस्याः फलं ज्ञानं तद्वाराऽऽनन्तर्याव्यतिरेकात्त-
ज्ज्ञाने तस्याः ज्ञानतोऽन्तर्भवान्नाथशब्दार्थतेत्यर्थः । नन्वानन्तर्यार्थ-
कत्वेऽप्यानन्तर्यस्यावधिः क इत्याशङ्क्याह ॥ सति चेति ॥ यान्त्रियमे-
न पूर्ववृत्तं पूर्वभाविपुष्कलकारणमिति यावत्, तदेवावधिरिति वक्त-
व्यमित्यर्थः । नन्वीस्तु धर्मविचार इव ब्रह्मविचारोऽपि वेदाध्ययनं पु-
ष्कलकारणमित्यत आह ॥ स्वाध्यायेति ॥ समानं ब्रह्मविचारे सा-
धारणकारणम्, न पुष्कलकारणमित्यर्थः । ननु संयोगपृथक्कन्यायेन
‘यज्ञेन दानेन’ इत्यादिश्रुत्या “यज्ञादिकर्माणि ज्ञानाय विधीयन्ते”

ज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्यैव ब्रह्मजिज्ञासो-
पपत्तेः । यथा च हृदयाद्यवेदानानामानन्तर्यनि-
यमः क्रमस्य विवक्षितत्वात्, न तथेह क्रमो वि-
वक्षितः । शेषशेषित्वेऽधिकृताधिकारे वा प्रमाणा-

इति सर्वापेक्षाधिकरणे वक्ष्यते । तथा च पूर्वतन्त्रेण तदवबोधः पुष्क-
लकारणमिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ इह ब्रह्मजिज्ञासायाम् । विशेषो-
ऽसाधारणम् । कात्यायनः परिहरति ॥ नेत्यादिना ॥ अस्माकम् । न
तावत् पूर्वतन्त्रस्थन्यायसहस्रं ब्रह्मज्ञानतादृचारं वा पुष्कलकारणम्,
तस्य धर्मनिर्णयमात्रहेतुत्वात्, नापि कर्मनिर्णयः, तस्यानुष्ठानहेतुत्वा-
त् । न हि धूमाग्नयोरिव धर्मब्रह्मणोर्व्याप्तिरस्ति, यया धर्मब्रह्मन् ब्रह्म-
ज्ञानं भवेत् । यद्यपि शुद्धिविवेकादिद्वारा कर्माणि हेतवस्तथापि तेषां ना-
धिकारिविशेषणत्वम्, अज्ञातानां तेषां जन्मान्तररुतानांमपि फलहे-
तुत्वात् । अधिकारिविशेषणं ज्ञायमानं प्रवृत्तेः पुष्कलकारणमानन्तर्याव-
धित्वेन वक्तव्यम् । अतः कर्माणि तदवबोधस्तन्यायविचारो वा न विधि-
रिति न ब्रह्मजिज्ञासाया धर्मजिज्ञासानन्तर्यमिति । ननु धर्मब्रह्मजि-
ज्ञासयोः कार्यकारणत्वाभावेऽप्यानन्तर्योक्तिद्वारा क्रमज्ञानार्थोऽथश-
ब्दः । “हृदयस्यग्रेऽवबर्त्यैव जिह्वाया अथ वक्षसः” इत्यवदानानां क्रम-
ज्ञानार्थार्थशब्दवदित्याशङ्क्याह ॥ यथेति ॥ अवदानानामानन्तर्य-
नियमः क्रमो यथार्थशब्दार्थस्तस्य विवक्षितत्वाद् न तथेह धर्म-
ब्रह्मजिज्ञासयोः क्रमो विवक्षितः । एककर्तृकत्वाभावेन, तयोः क्र-

१ एकस्य तृतीयस्य संयोगप्रथक्त्वमिति जैमिन्युषिसूत्रम् । संयोगो वाक्यं तस्य प्रथ-
क्त्वं भेद एकस्योभयार्थत्वे नियामक इत्यर्थः । यथा दध्नाजुहुयादिति फलासंयुक्तवा-
क्येन कृत्वर्थत्वेन विहितस्यापि दध्नः दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यनेन फलायविधाना-
त्पुरुषार्थत्वमपि । तथा ज्योतिष्टोमादीनां स्वर्गार्थत्वेन विहितानामपि “यज्ञेन दानेन”
इत्यादि वाक्यैर्ज्ञान साधनत्वमपिस्यादिति भावः । २ अवदानं खण्डनम् ।

मानपेक्षणात् । अतो नैकमार्थोऽथशब्द इत्यर्थः । ननु तयोरेककर्तृकत्वं कुतो नास्तीत्यत आह ॥ शेषेति ॥ येषामेकप्रधानशेषतायथावदानानां प्रयाजादीनां च, स्योश्च शेषशेषित्वं यथा प्रयजिदशयोः, यस्य चाधिकृताधिकारत्वं यथा अपां प्रणयनं दर्शपूर्णमासाङ्गमाश्रित्य “गोदोहनेन पशुकामस्य” इति विहितस्य गोदोहनस्य, यथा वा “दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत” इति दर्शयुत्तरकाले विहितस्य सोमयागस्य दर्शयधिकृताधिकारत्वं, तेषामेककर्तृकत्वं भवति । ततश्चैकप्रयोगवचनगृहीतानां तेषां युगपदङ्गत्वात्सम्भवात् क्रमाकाङ्क्षायां श्रुत्यादिभिर्हि क्रमो बोध्यतेः नैव जिज्ञासितत्वात् शेषशेषित्वश्रुतिलिङ्गादिकं मानमस्ति । ननु “ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्, गृही भूत्वा प्रव्रजेत्” इति श्रुत्या,

“अधीत्य विधिवद्देवान् पुत्रांश्चात्पाद्य धर्मतः ।

’ इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञं मोक्षं निवेशयेत्” ॥

इति स्मृत्या चाधिकृताधिकारत्वं भातमिति । तन्न । “ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्”,

“आसादयति श्रुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे” ।

इति श्रुतिस्मृतिभ्यां । त्वयोदाहृतश्रुतिस्मृत्योरशुद्धचित्तविषयत्वावगमाद् एतदुक्तं भवति “यदि जन्मान्तरकृतकर्मभिः शुद्धं चित्तं तदा ब्रह्मचर्यादेव संन्यस्य ब्रह्म जिज्ञासितव्यं, यदि न शुद्धमिति रागेण ज्ञायते तदा गृही भवेत्, तत्राप्यशुद्धौ षणी भवेत्, तत्राप्यशुद्धौ तथैव कालमाकलयेत्, वनं शुद्धौ प्रव्रजेदिति” । तथा च श्रुतिः “यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्” इति तस्मान्नान्योराधिकृताधिकारत्वे किञ्चिन्मानमिति भावः । ननु मीमांसर्योः शेषशेषित्वमधिकृताधिकारत्वं च मास्तु, एकमोक्षफलकत्वं नैककर्तृकत्वं स्यादेव । वदन्ति हि “ज्ञानकर्मभ्यां मुक्तिः” इति समुच्चयवादिनः । एवमेकवेदा-

भावाद्धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः; फलजिज्ञास्यभेदाच्च ।
 अभ्युदयफलं धर्मज्ञानं, तच्चानुष्ठानापेक्षमा-
 श्रयसफलं तु ब्रह्मविज्ञानं न चानुष्ठानान्तरापे-
 क्षमाभव्यश्च धर्मो जिज्ञास्यो न ज्ञानकालेऽस्ति,
 पुरुषव्यापारस्तन्त्रत्वात् । इह तु भूतं ब्रह्म जिज्ञा-

र्थजिज्ञास्यकत्वाच्चैककर्तृकत्वम् । तथा चाग्नेयादिपद्यागानां मेकस्व-
 र्गफलकानां द्वादशाध्यायानां चैकधर्मजिज्ञास्यकानां क्रमेवत्तयोः क्रमो
 विवक्षित इति क्रमार्थोऽथशब्द इत्याशङ्क्याह ॥ फलेति ॥ फलभे-
 दाजिज्ञास्यभेदाच्च न क्रमो विवक्षित इत्यनुपङ्गः । यथा सौर्यधिष्णः
 प्राजापत्यचरुणां ब्रह्मवर्चसं स्वर्गायुः फलभेदात्, यथा वा कामचि-
 कित्सातन्त्रयोजिज्ञास्यभेदाच्च क्रमापेक्षा तदन्मीमांसयोर्न क्रमापेक्षेति
 भावः, तत्र फलभेदं विवृणोति ॥ अभ्युदयेति ॥ विषयाभिमुख्येना-
 देतीत्यभ्युदयो विषयाधीनं सुखं स्वर्गादिकं तच्च धर्मज्ञानहेतोर्मीमां-
 सायाः फलमित्यर्थः । न केवलं फलस्य स्वरूपता भेदः किन्तु हे-
 तुतोऽपीत्याह ॥ तच्चेति ॥ ब्रह्मज्ञानहेतोर्मीमांसायाः फलं तु तद्वि-
 रुद्धमित्याह ॥ निःश्रयसेति ॥ नित्यं निरपेक्षं श्रेयो निःश्रयसं मो-
 क्षस्तन् फलमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानं च स्वात्पत्तिव्यतिरिक्तमनुष्ठानं नापे-
 क्षत इत्याह ॥ न चेति ॥ स्वरूपता हेतुतश्च फलभेदान्न समुच्चय इति
 भावः । जिज्ञास्यभेदं विवृणोति ॥ भव्यश्चेति ॥ भवतीति भव्यः
 साध्य इत्यर्थः । साध्यत्वं हेतुमाह ॥ नेति ॥ तर्हि तुच्छत्वं नेत्याह ॥
 पुरुषेति ॥ पुरुषव्यापारः प्रयत्नस्तन्त्रं हेतुर्यस्य तच्चादित्यर्थः । कृति-
 साध्यत्वात् कृतिजनकज्ञानकाले धर्मस्यासत्त्वं, न तुच्छत्वादित्यर्थः ।
 ब्रह्मणो धर्माद्वैलक्षण्यमाह ॥ इह त्विति ॥ उत्तरमीमांसायामित्यर्थः ।

स्यं नित्यनिवृत्तत्वात्, न पुरुषव्यापारतन्त्रं, चो-
दनांप्रवृत्तिभेदाच्च । या हि चोदनां धर्मस्य लक्ष-
णं सा स्वविषये नियुञ्जानैव पुरुषमैव बोधयति ।
ब्रह्मचोदना तु पुरुषमैव बोधयत्येव केवलम्, अ-
वबोधस्य चोदनाजन्यत्वान्न पुरुषोऽवबोधे नियु-
ज्यते । यथा अक्षार्थसन्निकर्षणार्थावबोधे तद्वत् ।
तस्मात् किमपि वक्तव्यं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञा-

भूतमसाध्यम् । तत्र हेतुः ॥ नित्येति ॥ सदा सत्त्वादित्यर्थः । सांख्या-
सांध्यत्वेन धर्मब्रह्मणोः स्वरूपभेदमुक्त्वा हेतुतोऽप्याह ॥ नेति ॥ ध-
र्मवत् कृत्यधीनं नेत्यर्थः । मानतोऽपि भेदमाह ॥ चोदनेति ॥ अ-
ज्ञातज्ञापकं वाक्यमत्र चोदना । तस्याः प्रवृत्तिर्बोधकत्वं तद्वैलक्षण्या-
च्च जिज्ञास्यभेद इत्यर्थः । सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति ॥ या हीति ॥ लक्षणं-
प्रमाणं “स्वर्गकामो यजेत” इत्यादिवाक्यं हि स्वविषये धर्मे यागादि-
करणस्वर्गादिफलकभावनारूपे फलहेतुयागादिगोचरनियोगे वा हि-
तसाधने यागादौ वा पुरुषं प्रवर्तयदेवावबोधयति । “अयमात्मा ब्रह्म”
इत्यादि वाक्यं तु त्वमर्थं केवलमप्रपञ्चं ब्रह्म बोधयत्येव न प्रवर्त-
यति, विषयाभावादित्यर्थः । नन्ववबोध एव विषयस्तत्राह ॥ न पुरु-
ष इति ॥ ब्रह्मचोदनया पुरुषोऽवबोधे न प्रवर्त्यत, इत्यत्र हेतुं पूर्व-
वाक्येनाह ॥ अवबोधस्येति ॥ स्वजन्यज्ञाने स्वयं प्रमाणं न प्रवर्त-
कमित्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ यथेति ॥ मानादेव बोधस्य जातत्वात् जा-
ते च विध्ययोगात् न वाक्यार्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिः । तथा च प्रवर्तक-
मानमेयो धर्मः, उदासीनमानमेयं ब्रह्म, इति जिज्ञास्यभेदात् न त-
न्मीमांसयोः क्रमार्थोऽथशब्द इति भावः । एवमथशब्दस्यार्थान्तरा-
सम्भवादानन्तर्यवाचित्वे सति तदवधित्वेन पुष्कलकारणं वक्तव्य-

सोपदिश्यत इति । उच्यते । नित्यानित्यवस्तुवि-
वेकः, इहामुत्रार्थभोगविरागः, शमदमादिसाध-
नसम्पत्, मुमुक्षुत्वं च । तेषु हि सत्सु प्रागपि ध-
र्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं
ज्ञातुं च, न विपर्यये । तस्मादथशब्देन यथोक्त-
साधनसम्पत्त्यानन्तर्यमुपदिश्यते । अतः शब्दो
हेत्वर्थः । यस्माद्वेद एवाग्निहोत्रादीनां श्रेयःसा-

मित्याह ॥ तस्मादिति ॥ उपदिश्यते सूत्रकृतेति शेषः । तत्कि-
मित्यत आह ॥ उच्यत इति ॥ विवेकादीनामागमिकत्वेन प्रामा-
णिकत्वं पुरस्तादेवोक्तम् । लौकिकव्यापारान्मनस उपरमः शमः । बा-
ह्यकरणानामुपरमो दमः । ज्ञानार्थं विहितनित्यादिकर्मसंन्यास उ-
परतिः । शीतोष्णादिद्वन्द्वसहनं तितिक्षा । निद्रालस्यप्रमादत्यागे-
मनःस्थितिः समाधानम् । सर्वत्रास्तिकता श्रद्धा । एतदूषट्कप्राप्ति-
शमादिसम्पत् । अत्र विवेकादीनामुत्तरोत्तरहेतुत्वेनाधिकारिविशेषणत्वं
मन्तव्यम् । तेषामन्वयव्यतिरेकाभ्यां ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वमाह ॥ ते-
ष्विति ॥ अथ कथंचित् कुतूहलितया ब्रह्मविचारे प्रवृत्तस्यापि फल-
पर्यन्तं तज्ज्ञानानुदयाब्धतिरेकसिद्धिः । अथशब्दव्याख्यामुपसंहरति
॥ तस्मादिति ॥ ननूक्तविवेकादिकं न सम्भवति । “अक्षय्यं ह-
चातुर्मास्ययाजिनः सुरुतम्” इत्यादिश्रुत्या कर्मफलस्य नित्यत्वेन
ततो वैराग्यासिद्धेः । जीवस्य ब्रह्मस्वरूपमोक्षश्चायुक्तः, भेदात्, तस्य
लोष्टादिवत् पुरुषार्थत्वायोगाच्च ततो न मुमुक्षासम्भव इत्याक्षेपपरि-
हारार्थोऽतःशब्दः, तं व्याचष्टे ॥ अतः शब्द इति ॥ अथशब्देनानन्त-
र्यवाचिनां तदवधित्वेनार्थाद्विवेकादिचतुष्टयस्य ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वं

धनानां नित्यफलतां दर्शयति, “तद्यथेह कर्म-
चितोलोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितोलोकः
क्षीयते” इत्यादिः, तथैव ब्रह्मविज्ञानादपि परं
पुरुषार्थं दर्शयति, “ ब्रह्मविदाप्नोति परम् ” इ-
त्यादिः, तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्म-
जिज्ञासा कर्तव्या । ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञा-
सा । ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणं “जन्माद्यस्य य-

यदुक्तं तस्यार्थिकहेतुत्वस्याक्षेपनिरासायानुवादकोतः शब्द इत्यर्थः ।
उक्तं विवृणोति ॥ यस्मादिति ॥ तस्मादित्युत्तरेण संबन्धः । “यदल्पं
तन्मर्त्यं यत् कृतकं तदनित्यम्” इति न्यायवती “तद्यथेह” इत्यादिश्रुतिः
कर्मफलाक्षयत्वश्रुतेर्बाधिका । तस्मात् “अतोऽन्यदार्तम्” इति श्रुत्या
अनात्ममात्रस्यानित्यत्वविवेकाद्वैराग्यलाभ इति भावः । मुमुक्षां स-
म्भावयति ॥ तथेति ॥ यथा वेदः कर्मफलानित्यत्वं दर्शयति, तथा
ब्रह्मज्ञानात् प्रशान्तं शोकानलं मपारं स्वयं ज्योतिरानन्दं दर्शयतीत्यर्थः ।
जीवत्वादेरध्यासोक्त्या ब्रह्मत्वसम्भव उक्त एवेति भावः । एवमथातः
शब्दाभ्यां पुष्कलकारणवतोऽधिकारिणः समर्थनाच्छास्त्रमारब्धव्य-
मित्याह ॥ तस्मादिति ॥ सूत्रवाक्यपूरणार्थमध्याहृतकर्तव्यपदान्व-
यार्थं ब्रह्मजिज्ञासापदेन विचारं लक्षयितुं तस्य स्वाभिमतसमासकथने-
न विषयवार्थं दर्शयति ॥ ब्रह्मण इति ॥ ननु “धर्माय जिज्ञासा” इ-
तिवत् “ब्रह्मणे जिज्ञासा” इति चतुर्थीसमासः किं न स्यादिति चेत्,
उच्यते । जिज्ञासापदस्य हि मुख्यार्थ इच्छा, तस्याः प्रथमं कर्मकार-
कमपेक्षितं पश्चात् फलं, ततश्चादौ कर्मज्ञानार्थं षष्ठीसमासो युक्तः ।
कर्मण्युक्ते सत्यर्थात् फलमुक्तं भवति, इच्छायाः कर्मण एव फल-

त इति” । अत एव न ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्यर्था-
न्तरमाशङ्कितव्यम् । ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी
न शेषे । जिज्ञास्यापेक्षत्वाजिज्ञासायाः, जिज्ञा-
स्यान्तरानिर्देशाच्च । ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपि ब्र-
ह्मणो जिज्ञासा कर्मत्वं न विरुध्यते, सम्बन्धसा-

त्वात् । यथा “स्वर्गस्येच्छा” इत्युक्ते स्वर्गस्य फलत्वं लभ्यते तद्वत् ।
अत एव “धर्मजिज्ञासा” इत्यत्रापि सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छेति इ-
च्छां गृहीत्वा षष्ठीसमासो दर्शितः । विचारलक्षणायां तु विचारस्य
क्लेशात्मकतया प्रथमं फलाकाङ्क्षात् धर्माय जिज्ञासेति चतुर्थी-
समास उक्तः, तथा वृत्तिकारैः “ब्रह्मणे जिज्ञासा” इत्युक्तं चेदस्तु ज्ञात-
त्वेन ब्रह्मणः फलत्वादिति । अधुना ब्रह्मपदार्थमाह ॥ ब्रह्म चेति ॥
ननु “ब्रह्म क्षत्रमिदं ब्रह्म आयाति ‘ब्रह्म’ स्वयम्भुर्व्रह्म प्रजापति” इति
श्रुतिपुल्लिके च ब्राह्मणत्वजातौ जीवे वेदे कमलासने च ब्रह्मशब्दः
प्रयुज्यत इत्याशङ्क्याह ॥ अत एवेति ॥ जगत्कारणत्वलक्षणप्रति-
पादकसूत्रासाङ्गत्यप्रसङ्गादेवेत्यर्थः ॥ वृत्त्यन्तरे शेषे षष्ठीत्युक्तं दूषयति
॥ ब्रह्मण इतीति ॥ सम्बन्धसामान्यं शेषः जिज्ञासेत्यत्र सन्प्रत्य-
यवाच्याय इच्छाया ज्ञानं कर्म । तस्य ज्ञानस्य ब्रह्म कर्म । तत्र
सकर्मकक्रियायाः कर्म ज्ञानं विना ज्ञातुमशक्यत्वात् । इच्छाया
विषयज्ञानजन्यत्वाच्च प्रथममापेक्षितं कर्मैव षष्ठ्या वाच्यं न शेष इ-
त्यर्थः । ननु प्रमाणादिकमन्यदेव तत् कर्मास्तु ब्रह्म तु शेषितया
सम्बध्यतां तत्राह ॥ जिज्ञास्यान्तरेति ॥ श्रुतं कर्म, त्यक्त्वान्यदश्रुतं
कल्पयन् “पिण्डमुत्सृज्य करं लेढि” इति न्यायमनुसरतीति भावः ।
गुढाभिसन्धिः शङ्कते ॥ नन्विति ॥ “षष्ठीशेषे” [२।३।५०]

मान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात्, एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्म-
 'णः कर्मत्वं मुत्सृज्य सामान्यद्वारेण परोक्षं कर्मत्वं
 कल्पयतो व्यर्थः प्रयासः स्यात्, न व्यर्थे ब्रह्मा-
 श्रितशिषविचारप्रतिज्ञानार्थत्वादिति चेद्, 'न ।
 प्रधानपरिग्रहे तदपेक्षितानां मर्थीक्षितत्वात् । ब्र-
 ह्म हि ज्ञानेनाप्तुमिष्टतमत्वात् प्रधानम् । तस्मि-
 न् प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परिगृहीते यैर्जिज्ञा-
 सितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति तान्यर्था-
 क्षिप्तान्येवेति न पृथक् सूत्रयितव्यानि । यथा

इति विधानात् षष्ठ्या सम्बन्धमात्रं प्रतीतमपि विशेषाकांक्षायां स-
 कर्मकक्रियासन्निधानात् कर्मत्वे पर्यवस्यतीत्यर्थः । अभिसन्धि-
 जानन्नवोत्तरमाह ॥ एवमपीति ॥ कर्मलाभेऽपि प्रत्यक्षं "कर्तृक-
 र्मणोः कृती"ति [२।३।५] सूत्रेण जिज्ञासापदस्य अकारान्त-
 त्वेन रुदन्तस्य योगे विहितं प्रथमापेक्षितं कर्मत्वं त्यक्त्वा परोक्षमशा-
 ब्दं कल्पयत इत्यर्थः । शेषवादी स्वाभिसन्धिमुद्धाटयति ॥ न व्यर्थ-
 इति ॥ शेषषष्ठ्यां ब्रह्मसम्बन्धिनी जिज्ञासा प्रतिज्ञाता भवति ।
 तत्र यानि ब्रह्माश्रितानि लक्षणप्रमाणयुक्तिज्ञानसाधनफलानि तेषा-
 मपि विचारः प्रतिज्ञातो भवति । तज्जिज्ञासाया अपि ब्रह्मज्ञानार्थ-
 त्वेन ब्रह्मसम्बन्धित्वात् । कर्मणि षष्ठ्यां तु ब्रह्मकर्मक एव विचारः
 प्रतिज्ञातो भवतीत्यभिसन्धिना शेषषष्ठीत्युच्यते । अतो मत्प्रयासो
 न व्यर्थः । ब्रह्मसम्बन्धिनां सर्वेषां विचारप्रतिज्ञानमर्थः फलं यस्य
 तत्त्वादित्यर्थः । तत्प्रयासस्येदं फलं न युक्तम् सूत्रेण मुखतः प्रधान-
 स्य ब्रह्मणो विचारे प्रतिज्ञाते सति तदुपकरणानां विचारस्यार्थिकप्र-

“राजाऽसौ गच्छति” इत्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति तद्वत् । श्रुत्यनुगमाच्च । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्याद्याः श्रुतयः, “तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म” इति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं दर्शयन्ति । तच्च कर्मणि षष्ठीपरिग्रहे सूत्रेणानुगतं भवति । तस्माद्ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा । अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्वाच्याया इच्छायाः, कर्मफलविषयत्वादिच्छायाः ज्ञानेन हि प्रमाणेनाविग

तिज्ञाया उदितत्वादित्याह सिद्धान्ती ॥ न प्रधानेति ॥ संगृहीतमर्थं सदृष्टान्तं व्याकरोति ॥ ब्रह्म हीत्यादिना ॥ “तद्विजिज्ञासस्व” इति मूलश्रुत्यनुसाराच्च कर्मणि षष्ठीत्याह ॥ श्रुत्यनुगमाच्चेति ॥ श्रुतिसूत्रयोरेकार्थत्वाभाच्चेत्यर्थः । जिज्ञासापदस्यावयवार्थमाह ॥ ज्ञातुमिति ॥ नन्वनवगते वस्तुनीच्छाया अदर्शनात्तस्या मूलं विषयज्ञानं वक्तव्यं, ब्रह्मज्ञानं तु जिज्ञासायाः फलं, तदेव मूलं कथमित्याशङ्क्याह ॥ अवगतीति ॥ आवरणनिवृत्तिरूपाभिव्यक्तिमच्चैतन्यमवगतिः पर्यन्तोऽवधिर्धर्मस्त्रिखण्डसाक्षात्कारवृत्तिज्ञानस्य तदेव जिज्ञासायाः कर्म, तदेव फलम् । मूलं त्वापातज्ञानमित्यधुना वक्ष्यत इति फलमूलज्ञानयोर्भेदान्न जिज्ञासानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु गमनस्य ग्रामः कर्म, तत्प्राप्तिः फलमिति भेदात् कर्म एव फलमित्युक्तं तत्राह ॥ फलेति ॥ क्रियान्तरं तयोर्भेदोऽपि इच्छायाः फलविषयत्वात् कर्मैव फलमित्यर्थः । ननु ज्ञानाविगम्योरैक्याद्भेदोक्तिरयुक्तेत्यत आह ॥ ज्ञानेनेति ॥

न्तुमिष्टं ब्रह्म । ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः । निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिर्बहणात् । तस्माद्ब्रह्म जिज्ञासितव्यम् । तत् पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् ? यदि प्रसिद्धं, न जिज्ञासितव्यं, अथाप्रसिद्धं, नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति ।

उच्यते । अस्ति तावन्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्व-

ज्ञानं वृत्तिः अवगतिस्तत्फलम् इति भेद इति भावः । अवगन्तुमभिव्यञ्जयितुम् । अवगतेः फलत्वं स्फुटयति ॥ ब्रह्मेति ॥ हिशब्दोक्तं हेतुमाह ॥ निःशेषेति ॥ बीजमविद्या आदिर्यस्यानर्थस्य तन्नाशकत्वादित्यर्थः । अवयवार्थमुक्त्वा सूत्रवाक्यार्थमाह ॥ तस्मादिति ॥ अत्र सन्नप्रत्ययस्य विचारलक्षकत्वं तव्यप्रत्ययेन सूचयति । अथातः शब्दाभ्यामधिकारिणः साधितत्वात् तेन ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ इति तृतीयवर्णकम् ।

प्रथमवर्णके बन्धस्याध्यासत्वोक्त्या विषयादिसिद्धावपि ब्रह्मप्रसिद्धचप्रसिद्धयोर्विषयादिसम्भवासम्भवाभ्यां शास्त्रारम्भसन्देहे पूर्वपक्षमाह ॥ तत् पुनरिति ॥ पुनःशब्दो वर्णकान्तरद्योतनार्थः ॥ यदि वेदान्तविचारात् प्रागेव ब्रह्म ज्ञातं, तर्ह्यज्ञातत्वरूपविषयत्वं नास्ति । अज्ञानाभावेन तन्निवृत्तिरूपफलमपि नास्तीति न विचारयितव्यम् । अथाज्ञातं केनापि तर्हि तदुद्देशेन विचारः कर्तुं न शक्यते, अज्ञातस्योद्देशायोगात् । तथा च बुद्धावनारूढस्य विचारात्मकशास्त्रेण वेदान्तैश्च प्रतिपादनायोगात् । तत्प्रतिपादित्वरूपः सम्बन्धो नास्तीति ज्ञानानुत्पत्तिः फलमपि नास्तीत्यनारम्भं शास्त्रमित्यर्थः ।

आपतप्रसिद्ध्या विषयादिलाभादारम्भणीयमिति सिद्धान्तयति

भावं' सर्वज्ञं' सर्वशक्तिसमन्वितं' ब्रह्म । ब्रह्मशब्द-
स्यं हि' व्युत्पाद्यमानस्यं' नित्यशुद्धत्वादयोऽर्थाः
प्रतीयन्ते, बृहतेर्धातोर्धानुगमात्, सर्वस्यात्म-

॥ उच्यत इत्यादिना ॥ प्रसिद्धं तावदित्यर्थः । अस्तित्वस्याप्रकृत-
त्वेनास्तिपदस्य प्रसिद्धिपरत्वात् । ननु केन मानेन ब्रह्मणः प्रसिद्धिः ।
न च “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति श्रुत्या सेवि, वाच्यम्, ब्रह्मप-
दस्य लोके सङ्गतिग्रहाभावेन तद्वटितवाक्यस्याबोधकत्वादित्याशङ्क्य
ब्रह्मपदव्युत्पत्त्या प्रथमं तस्य निर्गुणस्य सगुणस्य च प्रसिद्धिरित्याह
॥ ब्रह्मशब्दस्य हीति ॥ अस्यार्थः । श्रुतौ सूत्रे' ब्रह्मशब्दस्य प्रयो-
गान्यथानुपपत्त्या कश्चिदर्थो ऽस्तीति ज्ञायते, प्रमाणवाक्ये निरर्थक-
शब्दप्रयोगादर्शनात् । स चार्थो “महत्त्वरूप” इति व्याकरणान्निश्ची-
यते, “बृहि वृद्धाविति” स्मरणात् । सा च वृद्धिर्निरवधिकमहत्त्वमिति
सङ्कोचकाभावात्' श्रुतावैनन्तपदेन सह प्रयोगाच्च ज्ञायते । निरवधि-
कमहत्त्वं ज्ञानितवच्चादिदोषवच्चे' सर्वज्ञत्वादिगुणहीनत्वे च न सम्भवति ।
लोके गुणहीनदोषवतो रल्पत्वप्रसिद्धेः । अतो बृहणाद् ब्रह्मेति व्युत्प-
त्त्या देशकालवस्तुतः परिच्छेदाभावरूपं नित्यत्वं प्रतीयते । अविद्यादिदो-
षशून्यत्वं शुद्धत्वम् । जाड्यराहित्यं बुद्धत्वम् । बन्धकालेऽपि स्वतो ब-
न्धाभावो मुक्तत्वं च प्रतीयते । एवं सकलदोषशून्यं निर्गुणं प्रसिद्धम्
तथा सर्वज्ञत्वादिगुणकं च तत्पदवाच्यं प्रसिद्धम् । ज्ञेयस्य कार्यस्य चा-
परिशेषेऽल्पत्वप्रसङ्गेन सर्वज्ञत्वस्य सर्वकार्यशक्तिमत्त्वस्य चालाभा-
दिति । एवं “तत्पदात्प्रसिद्धैरप्रमाणत्वेनापातत्वादज्ञानानिवर्तकत्वा-
ज्जिज्ञासोपपत्तिः” इति उक्त्वा त्वंपदार्थात्मनापि ब्रह्मणः प्रसिद्ध्या त-
दुपपत्तिरित्याह ॥ सर्वस्येति ॥ सर्वस्य लोकस्य योऽयमात्मा तदभेदाद्

त्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः । सर्वो 'हि' आत्मा-
 स्तित्वं प्रत्येति, न 'नाहमस्मीति । यदि हि 'न' तिमा-
 स्तित्वप्रसिद्धिः स्यात् सर्वो लोको नाहमस्मीति
 प्रतीयात् । आत्मा च ब्रह्म । यदि लोके ब्रह्मात्म-
 न्नैव प्रसिद्धमस्ति ततो ज्ञातमेवेत्युजिज्ञास्यत्वं
 पुनरापन्नम्, 'न' । तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः ।
 “देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मा” इति आकृता

ब्रह्मणः प्रसिद्धिरित्यर्थः । नन्वात्मनः प्रसिद्धिः केत्यत आह ॥ सर्वो
 हीति ॥ “अहमस्मीति” न प्रत्येति इति न, किन्तु प्रत्येत्येव, सैव
 सच्चिदात्मनः प्रसिद्धिरित्यर्थः ।

आत्मनः कुतः सत्तेति शून्यमतमाशङ्क्याह ॥ यदि हीति ॥
 आत्मनः शून्यस्य प्रतीतौ “अहं नास्मि” इति लोको जानीयात् । लो-
 कस्तु “अहमस्मि” इति जानाति, तस्मादात्मनोऽस्तित्वप्रसिद्धिरित्यर्थः ।
 आत्मप्रसिद्धावपि ब्रह्मणः किमायातं तत्राह ॥ आत्मा चेति ॥ “अ-
 यमात्मा ब्रह्म” इत्यादि श्रुतेरिति भावः । प्रसिद्धिपक्षोक्तं दोषं पूर्वपक्षेण
 स्मारयति ॥ यदीति ॥ अज्ञातत्वाभावेन विषयाद्यभावादविचार्यत्वं
 प्राप्तमित्यर्थः । यथा “इदं रजतम्” इति वस्तुतः शुक्तिप्रसिद्धिस्तद्वत्
 “अहमस्मि” इति सत्त्वचैतन्यरूपात्मत्वसामान्येन वस्तुतो ब्रह्मणः
 प्रसिद्धिः, नेयं पूर्णानन्दब्रह्मत्वरूपविशेषगोचरा, वादिनां विवादा-
 भावप्रसङ्गात् । न हि शुक्तित्वविशेषदर्शने सति “रजतं रङ्गमन्यद्वा” इ-
 ति विप्रतिपत्तिरस्ति । अतो विप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या सामान्यतः प्रसि-
 द्धावपि विशेषस्याज्ञातत्वाद्विषयादिसिद्धिरिति सिद्धान्तयति ॥ नेत्यादि-
 ना ॥ सामान्यविशेषभावस्त्वात्मनिसच्चित्पूर्णादिपदवाच्यभेदात् क-
 ल्पित इति मन्तव्यम् । तत्र स्थूलसूक्ष्मक्रमेण विप्रतिपत्तीरूपन्यस्यति

जनो लोकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः । “इन्द्रियाण्ये-
व चेतनान्यात्मा” इत्यपरे । “मनः” इत्यन्ये “इ-
न्द्रियाणिमनोवा” इति तदेकदेशिनः । “वि-
ज्ञानमात्रं क्षणिकम्” इत्येके । “शून्यम्” इत्य-
परे । “अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्ता
भोक्ता” इत्यपरे । “भोक्तैव केवलं न कर्ता” इ-
त्येके । “अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्व-
शक्तिः” इति केचित् ।

“आत्मा स भोक्तुः” इत्यपरे । एवं बहवो

॥ देहमात्रमित्यादिना ॥ स्वज्ञानशून्याः प्राकृताः । वेदबाह्यमतान्यु-
क्त्वा तार्किकादिमतमाह ॥ अस्तीति ॥ साङ्ख्यमतमाह ॥ भोक्तेति ॥
किमात्मा देहादिरूपः उत तद्भिन्न इति विप्रतिपत्तिकोटित्वेन देहे-
न्द्रियमनोबुद्धिशून्यान्युक्त्वा तद्भिन्नोऽपि कर्तृत्वादिमान्न वेति विप्र-
तिपत्तिकोटित्वेन तार्किकसाङ्ख्यपक्षावुपन्यस्याकर्तापीश्वराद्भिन्नो न
वेति विवादकोटित्वेन योगिमतमाह ॥ अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वर
इति ॥ निरतिशयसत्त्वं गृहीत्वा ईश्वरः सर्वज्ञत्वादिसम्पन्न इति यो-
गिनो वदन्ति ।

भेदकोटिमुक्त्वा सिद्धान्तकोटिमाह ॥ आत्मा स भोक्तुरिति ॥
भोक्तुर्जीवस्याकर्तुः साक्षिणः स ईश्वर आत्मा स्वरूपमिति वेदान्तिनो
वदन्तीत्यर्थः, विप्रतिपत्तीरूपसंहरति ॥ एवं बहव इति ॥ विप्रति प-
त्तीनां प्रपञ्चो निरासश्च विवरणोपन्यासेन दर्शितः सुखबोधायेतीहोपर-
म्यते; तत्र युक्तिवाक्याश्रयाः सिद्धान्तिनो “ जीवो ब्रह्मैव आत्मत्वाद्

विप्रतिपन्नां युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः
सन्तः । तत्राविचार्य यत् किञ्चित् प्रतिपद्यमानो
निःश्रेयसात् प्रतिहन्येत निर्थं चेयात् । तस्माद्
ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदान्तवाक्यमी-

ह्मवत्” इत्यादियुक्तेः, “तत्त्वमसि” इत्यादिश्रुतेश्चाभिधितायाः स-
त्त्वात् । अन्ये तु देहादिरात्माऽहंप्रत्ययगोचरत्वाच्चित्तिरेकेण घटादिव-
दित्यादियुक्त्याभासम्, “स वा एष पुरुषोऽन्तरसमयः” इन्द्रियसंवादे
“चक्षुरादयः ते ह वाचमूचुः, मन उवाच, योऽयं विज्ञानमयः, असदे-
वेदमग्र आसीत्, कर्ता बोद्धा, अनश्नन्नन्यः आत्मानमन्तरोऽयमयति”
इति वाक्याभासं चाश्रिता इति विभागः । “देहादिरनात्मा भौतिक-
त्वादृश्यत्वात्” इत्यादिन्यायैः “आनन्दोऽयोऽभ्यासात्” इत्यादिसूत्रै-
श्चाभासत्वं वक्ष्यते । ननु सन्तु विप्रतिपत्तयस्तथापि यस्य यन्मते श्र-
द्धा तदाश्रयणात्तस्य स्वार्थः सेत्स्यति, किं ब्रह्मविचारारम्भेणेत्यत आ-
ह ॥ तत्राविचार्येति ॥ ब्रह्मात्मैक्यज्ञानादेव मुक्तिरिति वस्तुगतिः ।
मतान्तराश्रयणे तदभावान्मोक्षसिद्धिः । किंचात्मानमन्यथा ज्ञात्वा त-
त्पापेन संसारान्धकूपे पतेत् ॥ “अन्धं तमः प्रविशन्ति ये के चात्म-
हनो जनाः” इति श्रुतेः ।

“योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा” ॥

इति वचनाच्चेत्यर्थः । अतः सर्वेषां मुमुक्षूणां निःश्रेयसफलाय वेदा-
न्तविचारः कर्तव्य इति सूत्रार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ बन्ध-
स्याध्यस्तत्वेन विषयादिसद्भावादगतार्थत्वादधिकारिभावात्तत्प्रसि-
द्ध्याविषयादिसम्भवाच्च वेदान्तविषयी मीमांसापूजिता विचारणी वेदा-
न्ताविरोधिनी ये तर्कास्तन्वास्तरस्थास्तान्युपकरणानि यस्याः सा निःश्रे-

मांसीं' तदविरोधितर्कोपकरणां निःश्रेयसप्रयो-
जनां प्रस्तूयते ॥ १ ॥

“ब्रह्म जिज्ञासितव्यम्” इत्युक्तम् । किंलक्ष-
णकं पुनस्तद्ब्रह्म ? इत्यत आह भगवान् सूत्रकारः ।

जन्माद्यस्यैतदिति ॥ २ ॥

जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति तद्रूपसंविज्ञानो ब-

यसाधारम्यत इत्यर्थः । ननु सूत्रे विचारवाचिपदाभावात्तद्विरुद्धः कथं
सूत्रार्थ इत्यत आह ॥ ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मज्ञानेच्छोक्तिद्वारा विचारं ल-
क्षयित्वा तत्कर्तव्यतां ब्रवीतीति भावः । एवं प्रथमसूत्रस्य चत्वारो
ऽर्था व्याख्यानचतुष्टयेन दर्शिताः । सूत्रस्य चार्थकार्यत्वं भूषणम् । न-
न्विदं सूत्रं शास्त्राद्वहिःस्थित्वा शास्त्रमारम्भयति अन्तर्भूत्वा वा ? आ-
द्ये तस्य हेयता, शास्त्रासम्बन्धात् । द्वितीये तस्यैरम्भकं वाच्यम् न च
स्वयमेवारम्भकं स्वस्मात् स्वेत्पत्तेस्त्वितात्माश्रयात्, न चारम्भकान्तरं
पश्याम इति । उच्यते । श्रवणविद्यया आरब्धमिदं सूत्रं शास्त्रान्तर्ग-
तमेव शास्त्रारम्भं प्रतिपादयति । यथाऽध्ययनविधिर्वेदान्तर्गत एव कृ-
त्स्ववेदस्याध्ययने प्रयुङ्गे तद्वदित्यनवयम् ॥ १ ॥ प्रथमसूत्रं समाप्तम् ॥

प्रथमसूत्रेण शास्त्रारम्भमुपपाद्य शास्त्रमारम्भाणः पूर्वोत्तराधिक-
रणयोः सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति ॥ ब्रह्मेति ॥ मुमुक्षुणा ब्रह्मज्ञाना-
य वेदान्तविचारः कर्तव्य इत्युक्तम् ब्रह्मणो विचार्यत्वेत्तया अर्थात्
प्रमाणादिकारणां प्रतिज्ञातत्वेऽपि ब्रह्मप्रमाणं ब्रह्मयुक्तिरित्यादि-
विशिष्टविचाराणां विशेषेण ब्रह्मज्ञानं विना कर्तुमशक्यत्वात्तत्स्वरूप-
ज्ञानायादौ लक्षणं वक्तव्यं तन्न सम्भवतीत्याक्षिप्य सूत्रकृतं पूजयन्नेव
लक्षणसूत्रमवतारयति ॥ किंलक्षणकमिति ॥ किमाक्षेपे, नास्त्येव

हुव्रीहिः । जन्मस्थितिभङ्गं समासार्थः । जन्मन-
 श्चादित्वं श्रुतिनिर्देशापेक्षं वस्तुवृत्तापेक्षं च । श्रु-
 तिनिर्देशस्तावत्, “यतो वा इमानि भूतानि जा-
 यन्ते” इत्यस्मिन् वाक्ये जन्मस्थितिप्रलयानां
 क्रमदर्शनात् । वस्तुवृत्तमपि जन्मना लब्धसत्ता-
 कस्य धर्मिणः स्थितिप्रलयसम्भवात् । “अस्य”

लक्षणमित्यर्थः । आक्षेपेणास्त्येनादाक्षेपसङ्गतः । लक्षणं योतिवे-
 दान्तानां स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां लक्ष्ये ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः श्रुतिशास्त्राध्या-
 यपादसङ्गतयः । तथा हि । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इ-
 त्यादिवाक्यं विषयः ॥ तर्हि ब्रह्मणो लक्षणं वक्ति न वेति सन्देहः ।
 तत्र पूर्वपक्षे ब्रह्मस्वरूपसिद्ध्या मुक्त्यसिद्धिः फलं सिद्धान्ते तत्सि-
 द्धिरिति भेदः । यद्यप्याक्षेपसङ्गतौ पूर्वाधिकर्णफलमेव फलमिति कृ-
 त्वा पृथक् न वक्तव्यम् तदुक्तम्.

“आक्षेपे चार्पवादे च प्राप्त्या लक्षणकर्मणि” ।

प्रयोजनं न वक्तव्यं, यच्च कृत्वा प्रवर्तते” इति ॥

तथापि स्पष्टार्थमुक्तमिति मन्तव्यं, यत्र पूर्वाधिकरणसिद्धान्तेन
 पूर्वपक्षः तत्रार्पवादिकी सङ्गतः । प्राप्त्यस्तदर्थं चिन्ता । तत्र न व-
 र्त्तते प्राप्तिः । जन्मादेर्जगद्धर्मत्वेन ब्रह्मलक्षणत्वायोगात् । न च
 जगदुपादानत्वे सति कर्तृत्वं लक्षणमिति वाच्यम् कर्तृरुपादानत्वे दृ-
 ष्टान्ताभावेनानुमानाप्रवृत्तेः । न च श्रौतस्य ब्रह्मणः श्रुत्यैव लक्षण-
 सिद्धेः किमनुमानेन लक्षणम् अनुमानस्य श्रुत्यनुग्राहकत्वेन तद-
 भावे तद्विरोधे वा श्रुत्यर्थसिद्धेः । न च जगत्कर्तृत्वं उपादानत्वं वा
 प्रत्येकं लक्षणमस्त्विति वाच्यम्, कर्तृमात्रस्योपादानाद्भिन्नस्य ब्रह्म-

त्वायोगात् । वस्तुतः परिच्छेदादिति प्राप्ते पुरुषाभ्युद्गमात्रस्योन्निमान-
 स्योपप्रतिष्ठितस्योन्निन्द्रियार्थे स्वातन्त्र्यायोगात् । अपौरुषेयतया निर्दो-
 पश्रुत्युक्तोभयकारणत्वस्य सुखादिदृष्टान्तेन सम्भावयितुं शक्यत्वात् ।
 तदेव लक्षणमिति सिद्धान्तयति ॥ जन्मस्य यत इतीति ॥
 अत्र यद्यपि जगज्जन्मस्थितिलयकारणत्वं लक्षणं प्रतिपाद्यते तथाप्य-
 ग्रे "प्रकृतिश्च" इत्यधिकरणे तत्कारणत्वं न कर्तृत्वमात्रं किन्तु कर्तृत्वो-
 पादानत्वोभयरूपत्वमिति वक्ष्यमाणं सिद्धवत्कर्तृत्वोभयकारणत्वं लक्ष-
 णमित्युच्यते इति न पौनरुक्त्यम् । ननु जिज्ञास्यनिर्गुणब्रह्मणः कारणत्वं-
 कथं लक्षणमिति चेद्, उच्यते । यथारजतं शुक्लेर्लक्षणं यद्व्रजतं सा शु-
 किरिति, तथा यज्जगत्कारणं तद्ब्रह्मेति कल्पितं कारणत्वं तटस्थं ।
 सदेव ब्रह्मणो लक्षणमित्यनेववच्यम् । सूत्रं व्याचष्टे ॥ जन्मेत्यादिना ॥
 बहुव्रीहौ पदार्थाः सर्वे वाक्यार्थस्यैकपदार्थस्य विशेषणानि । यथा
 चित्रगोदेवदत्तस्य चित्रा गावः तद्वदत्रापि । जन्माधीति नपुंसकैकव-
 चनयोतितस्य समाहारस्य जन्मस्थितिभङ्गस्य जन्मविशेषणं, तथा
 च जन्मनः समासायैकदेशस्य गुणात्वेन संविज्ञानं यस्मिन् बहुव्रीहौ
 स तद्वैश्वसंविज्ञान इत्यर्थः । तत्र यज्जन्मकारणं तद् ब्रह्मेति ब्रह्मत्व-
 विधानमयुक्तम्, स्थितिलयकारणाद्विज्ञत्वेन ज्ञाते ब्रह्मत्वस्य ज्ञानुपश-
 क्यत्वात् । अतो जन्मस्थितिभङ्गैर्निरूपितानि त्रीणि कारणत्वानि
 मिलितान्येव लक्षणमिति मत्वा सूत्रे समाहारो योतित इति ध्येयम् ।
 नन्वादित्वं जन्मनः कथं ज्ञातव्यं संसारस्यानादित्वादित्यत आह ॥
 जन्मनश्चेति ॥ मूलश्रुत्या 'वस्तुगत्या चादित्वं ज्ञात्वा तदपेक्ष्य सू-
 त्रकृता जन्मन आदित्वमुक्तमित्यर्थः । इदमः प्रत्यक्षार्थमात्रवाचि-
 त्वमाशङ्क्योपस्थितसर्वकार्यवाचित्वमाह ॥ अस्येतीति ॥ वियदादि-

१ यथा तार्किकमते अदृष्टवदात्मनः कार्यमात्रे निमित्तत्वाद्भीकारेण सुखस्यापि कार्य-
 त्वान् तत्प्रतिनिमित्तत्वमात्मनः समवायिकारणाख्यमुपादानत्वं च स्पष्टमेव तथा च
 यथा सुखं प्रति निमित्तत्वमुपादानत्वं चात्मनस्तथा ब्रह्मणोपि घटते वैतदिति भावः ।

इति प्रत्यक्षादिसन्निधापितस्य धर्मिण इदमा-
निदेशः । षष्ठी जन्मादिधर्मसम्बन्धार्थः । “य-
न इति” सम्बन्धनिर्देशः । अस्य सम्बन्धो जन्म-
रूपाभ्यां व्यक्तित्वस्य नैककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य
प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलश्रयस्य

जगतो नित्यत्वान्न जन्मादिसम्बन्ध इत्यत आह ॥ षष्ठीति ॥ वि-
यत्पादे महाभूतानां जन्मादिसम्बन्धो वक्ष्यत इति भावः । ननु जग-
तो जन्मादेर्वा ब्रह्मसम्बन्धाभावान्न लक्षणत्वमित्याशङ्क्य तत्कारणत्वं
लक्षणमिति पञ्चम्यर्थमाह ॥ यत इतीति ॥ यच्छब्देन सत्यं ज्ञानमनन्त-
मानन्दरूपं वस्तूच्यते । “आनन्दाद्वयेवेति” निर्णीतत्वात् । तथा च स्वरूप-
लक्षणासिद्धिरिति मन्तव्यमापदार्थमुक्त्वा पूर्वसूत्रं ब्रह्मपदानुपङ्गेण त-
च्छब्दाध्याहारेण च सूत्रवाक्यार्थमाह ॥ अस्येत्यादिना ॥ कारणस्य सर्व-
ज्ञत्वादिसम्भावनार्थानि जगतो विशेषणानि । यथा कुम्भकारः प्रथमं
कुम्भशब्दाभेदेन विकल्पितं पृथग्भ्रोंदराकारस्वरूपं बुद्ध्वा वालिख्य
तदात्मना कुम्भं व्याकरोति बहिः प्रकटयति, तथा परमकारणमपि
स्वेक्षितं नामरूपात्मना व्याकरोति इत्यनुमीयत इति मत्वाह ॥ ना-
मरूपाभ्यामिति ॥ इत्यम्भावे तृतीया । आद्यकार्यं चेतनजन्यं का-
र्यत्वात् कुम्भवादिति प्रधानशून्ययोर्निरासः । हिरण्यगर्भादिजीवजन्य-
त्वं निरस्यति ॥ अनेकेति ॥ श्राद्धवैश्वानरेण्यदौ पितृपुत्रयोः कर्तृ-
भोक्तृभेदात् पृथगुक्तिः । “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं सर्व एत आ-
त्मानो व्युच्चरन्ति” इति श्रुत्या स्थूलसूक्ष्मदेहोपाधिद्वारा जीवानां का-
र्यत्वेन जगन्मध्यर्पातित्वान्न जगत्कारणत्वमित्यर्थः । कारणस्य सर्व-
ज्ञत्वं सम्भावयति ॥ प्रतिनियतेति ॥ प्रतिनियतानि व्यवस्थितानि

मनसाप्यचिन्त्यरुचनारूपस्यं' जन्मस्थितिभङ्ग-
यतः सर्वज्ञात् सर्वशक्तेः कारणाद्भवति तद्ब्रह्मे-
ति वाक्यशेषः । अन्येषामपि भावविकाराणां
त्रिष्वेवान्तर्भाव इति जन्मस्थितिनाशेनामिह
ग्रहणम् । यास्कपरिपठितानां तु “जायते अ-
स्ति” इत्यादीनां ग्रहणे तेषां जगतः स्थितिका-
ले सम्भाव्यमानत्वात् मूलकारणादुत्पत्तिस्थि-
तिनाशा जगतो न गृहीताः स्युरित्याशङ्क्येत' त-

देशकालनिमित्तानि येषां क्रियाफलानां तदाश्रयस्थेत्यर्थः । स्वर्गस्य
क्रियाफलस्यै मेरुपृष्ठं देशः । देहपातादूर्ध्वं काल उत्तरायणमरणादिनि-
मित्तं च प्रतिनियतम् । एवं राजसेवाफलग्रामादेर्देशादिव्यवस्था ज्ञेया ।
तथा च यथा सेवाफलं देशार्थं भिज्जदातृकं तथा कर्मफलं फलत्वा-
दिति सर्वज्ञत्वसिद्धिरिति भावः । सर्वशक्तित्वं सम्भावयान्ते ॥ मन-
सापीति ॥ नन्वन्येऽपि विपरिणामादयो भावविकाराः सन्तीति कि-
मिति जन्मादीत्यादिपदेन न गृह्यन्ते तत्राह ॥ अन्येषामिति ॥
वृद्धिपरिणामयोर्जन्मनि अपक्षयस्य नाशेऽन्तर्भाव इति भावः ननु “देहो
जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यति” इति यास्क-
मुनिवाक्यं एतत्सूत्रमूलं किं न स्यादत आह ॥ यास्केति ॥ या-
स्कमुनिः किल महाभूतानां मुत्पन्नानां स्थितिकाले भौतिकेषु प्रत्यक्षे-
ण जन्मादिषट्कमुपलभ्य निरुक्तवाक्यं चक्रान् तन्मूलोक्त्यं जन्मा-
दिषट्ककारणत्वं लक्षणं सूत्रार्थ इति ग्रहणे सन्निरुक्ता ब्रह्मलक्षणं न
सङ्गृहीतं किन्तु महाभूतानां लक्षणमुक्तमिति शङ्का स्यात् सा मा भू-
दिति ये श्रुत्युक्ता जन्मादयस्त एव गृह्यन्त इत्यर्थः । यदि निरुक्तस्या-
पि श्रुतिर्मूलमिति महाभूतजन्मादिकमर्थस्तर्हि सां श्रुतिरेव सूत्रस्य

न्मांशङ्कृतिर्योत्पत्तिर्ब्रह्मणस्तत्रैवस्थितिः प्रलय-
श्च त एव गृह्यन्ते । न यथोक्तविशेषणस्य जग-
तो यथोक्तविशेषणमीश्वरं मुक्त्वाऽन्यतः प्रधाना-
दचेतनादणुभ्यो वभिवाद्वासंसारिणो वोत्पत्त्या-
दि सम्भावयितुं शक्यं, न च स्वभावतः विशि-
ष्टदेशकालनिमित्तानामिहोपादानात् । एतदेवा-

मूलमस्तु किंमन्तर्गडुनां निरुक्तनेति भावः । यदि जगतो ब्रह्मातिरिक्तं
कारणं स्यात् तदा ब्रह्मलक्षणस्य तत्रातिव्याम्यादिदोषः स्यात्, अ-
तस्तन्निरासाय लक्षणसूत्रेण ब्रह्म विना जगज्जन्मादिकं न सम्भवति
कारणान्तरासम्भवादिति युक्तिः सूत्रिता, सा तर्कपादे विस्तरेण व-
क्ष्यते; अधुना सङ्क्षेपेण तां दर्शयति ॥ न यथोक्तेत्यादिना ॥ ना-
मरूपाभ्यां व्याकृतस्येत्यादीनां चतुर्णां जगद्विशेषणानां व्याख्यानाव-
सरे प्रधानशून्ययोः संसारिणश्च निरासा दर्शितः । परमाणूनां चेत-
नानां स्वतः प्रवृत्त्ययोगाज्जीवादन्त्यस्य ज्ञानशून्यत्वनियमेनानुमानात्
सर्वज्ञश्चरसिद्धौ तेषां प्रेरकाभावात् जगदारम्भकत्वासम्भव इति भा-
वः । स्वभावादेव विचित्रं जगदिति लोकायतस्तं प्रत्याह ॥ न चेति ॥
जगत उत्पत्त्यादि सम्भावयितुं न शक्यमित्यन्वयः । किं स्वयमेव
स्वस्य हेतुरिति स्वभाव, उत कारणानपेक्षत्वम्? नाद्यः, आत्माश्रयात् ।
न द्वितीय इत्याह ॥ विशिष्टेति ॥ विशिष्टान्यसाधारणानि देशकाल-
निमित्तानि तेषां कार्याणि निरूपादीयमानत्वात् कार्यस्य कारणानपेक्षत्वं
न युक्तमित्यर्थः । अनपेक्षत्वे धान्यार्थिना भूविशेषे वर्षादिकाले बीजादि-
निमित्ते च प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । पूर्वोक्तसर्वज्ञत्वादिविशेषणकमी-
श्वरं मुक्त्वा जगत उत्पत्त्यादिकं न सम्भवतीति भाष्येण कर्तारं विना
कार्यं नास्तीति व्यतिरेक उक्तः । तेन “यत् कार्यं तत् सकर्तृकमिति”

नुमानं संसारिव्यातिरिक्तेश्वरास्तित्वादिसाधनं-
मन्यन्ते ईश्वरकारुणिनः । नन्विहापि तदेवोपन्य-

व्याप्तिर्ज्ञायते । एतदेव व्याप्तिज्ञानं जगति-पक्षे कर्तारं साधयत् सत् सर्वज्ञेश्वरं साधयति, किं श्रुत्येति तार्किकाणां भ्रान्तिमुपन्यस्यति ॥
एतदेवेति ॥ एतदेवानुमानमेव साधनं न श्रुतिरिति मन्यन्ते, इति योजना । अथवा एतद्व्याप्तिज्ञानमेव श्रुत्यनुग्राहकयुक्तिमात्रत्वेनास्मत्-
सम्मतं सदानुमानं स्वतन्त्रमिति मन्यन्त इत्यर्थः । सर्वज्ञत्वमादिश-
ब्दार्थः । यद्वा व्याप्तिज्ञानसहकृतमेतद्व्याप्तिमेवानुमानं मन्यन्त इत्यर्थः ।
तत्रोक्तं विभागः । व्याप्तिज्ञानात् जगतः कर्तास्तीत्यस्तित्वसिद्धिः, प-
श्चात् स कर्ता सर्वज्ञः जगत्कारणत्वाव्यतिरेकेण कुलालादिवदिति स-
र्वज्ञत्वसिद्धिर्लक्षणादिति, अत्र “मन्यन्ते” इत्यनुमानस्याभासत्वं सू-
चितम् । तथाहि । अङ्कुरादौ तावज्जावः कर्ता न भवति जीवादिन-
स्य घटवदचेतनत्वनियमादन्यः कर्ता नास्त्येवेति व्यतिरेकनिश्चयात्,
“यत् कार्यं तत्सकर्तकम्” इति व्याप्तिज्ञानासिद्धिः । लक्षणलिङ्गकानु-
माने तु बाधः, अशरीरस्य जन्यज्ञानायोगात्, “यज्ज्ञानं तन्मनोजन्य-
म्” इति व्याप्तिविरोधेन नित्यज्ञानासिद्धेर्ज्ञानाभावनिश्चयात्, तस्माद-
तोन्द्रियार्थे श्रुतिरेव शरणम् । श्रुत्यर्थसम्भावनार्थत्वेनानुमानं युक्तिमा-
त्रं न स्वतन्त्रमिति भावः । नन्विदमयुक्तं, श्रुतेरनुमानान्तर्भावमभिप्रेत्य
भवदीयसूत्रकृताऽनुमानस्यैवोपन्यस्तत्वादिति वैशेषिकः शङ्कते ॥ न
न्विति ॥ ततो “मन्यन्ते” इत्यनुमानस्याभासाकिरयुक्तेति भावः । यदि श्रु-
तानां स्वतन्त्रमानत्वं न स्यात्तर्हि “तत्तु समन्वयाद्” इत्यादिनां तासा-
तात्पर्यं सूत्रकृन् विचारयेत्, तस्मादुत्तरसूत्राणां श्रुतिविचारार्थत्वाज्ज-
न्मादिसूत्रेऽपि श्रुतिरेव स्वातन्त्र्येण विचार्यते, नानुमानमिति परिहरात्
॥ नेति ॥ किञ्च मुमुक्षाव्रह्मावगांतरभाषा, यदथमस्य शास्त्रस्यारम्भः, सो

त'एवमेवेहाचार्यवान् परुषो वेद' इति च पुरु-
षबुद्धिसाहाय्यमात्मनो दर्शयति । नन्धर्ममिज्ञा-
सप्त्यामिव श्रुत्यादिय एव प्रमाणं ब्रह्मजिज्ञा-
सायां, किन्तु श्रुत्यादयोऽनुभवादयश्च यथास-
म्भवमिह प्रमाणम्, अनुभवावसानत्वाद् भूत-
वस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मविज्ञानस्य कर्तव्ये हि वि-
षये नैर्ननुभवापेक्षास्तीति श्रुत्यादीनामेव प्रामा-

तीत्याह ॥ पण्डित इति ॥ आत्मनः श्रुतेरित्यर्थः । ननु ब्रह्मणो मननो-
पपेक्षा न युक्ता वेदार्थत्वाद्धर्मवत् किन्तु श्रुतिलिङ्गवाक्यादय एवापे-
क्षिता इत्यत आह ॥ नति ॥ जिज्ञास्ये धर्म इव जिज्ञास्ये ब्रह्मणि
इति व्याख्येयम् अनुभवो ब्रह्मसाक्षात्काराख्यो विद्वदनुभवः । आदि-
पदान्मनननिदिध्यासनयोर्यहः । तत्र हेतुमाह ॥ अनुभवेति ॥
मुक्त्यर्थं ब्रह्मज्ञानस्यै शब्दस्यै साक्षात्कारावसानत्वापेक्षणात् प्रत्यग्-
भूतसिद्धब्रह्मगोचरत्वेन साक्षात्कारफलकत्वसम्भवात्तदर्थं मननापे-
क्षा युक्ता । धर्मे तु नित्यपरोक्षे साध्ये साक्षात्कारस्यानपेक्षितत्वादस-
म्भवाच्च श्रुत्या निर्णयमात्रमनुष्ठानायोपेक्षितम् । लिङ्गादयस्तु श्रुत्य-
न्तर्भूता एव श्रुतिद्वारा निर्णयोपयोगित्वेनापेक्ष्यन्ते, न मननादयः,
अनुपयोगादित्यर्थः । निरपेक्षः शब्दः श्रुतिः । शब्दस्यार्थप्रकाशनसा-
मर्थ्यं लिङ्गं । पदयोग्येतरपदाकाङ्क्षं वाक्यम् । अङ्गवाक्यसापेक्षं-
प्रधानवाक्यं प्रकरणम् । क्रमपठितानामर्थानां क्रमपठितैर्यथाक्रमं
सम्बन्धः स्थानम् । यथा ऐन्द्राग्न्यादय इष्टयो दश क्रमेण पठिताः,
दशमन्त्राश्च "इन्द्राग्नीरोचना दिव" इत्याद्याः तत्र प्रथमेष्टौ प्रथमम-
न्त्रस्य विनियोग इत्याद्यूहनीयम् । संज्ञासाम्यं समाख्या । यथाऽऽध्व-

प्यं स्यात्, पुरुषाधीनात्मलाभत्वाच्च कर्तव्यस्य
 । कर्तुमैकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं' लौकिकं वै-
 दिकं च कर्म । यथा अश्वेन गच्छति' पद्भ्यामि-
 न्यथा'वा'न गच्छतीति, तथा "अतिरात्रे षोड-
 शिनं गृह्णाति'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति", "उ-
 दिते जुहोति भनूदिते जुहोति" इति । विधिप्र-
 तिषेधाश्चात्रार्थवन्तः स्युः विकल्पोत्सर्गापिवा-
 यवसञ्ज्ञकानां मन्त्राणामाध्वर्यवसञ्ज्ञके कर्मणि' विनियोग इति
 विवेकः, एवं'तावद्ब्रह्म न मननाद्यपेक्षं वेदार्थत्वात्, धर्मवदित्यनुमाने
 साध्यत्वेन धर्मस्यानुभवायोग्यत्वम्, अनपेक्षितानुभवत्वं चोपाधिरि-
 त्युक्तम्'उपाधिव्यतिरेकाद् ब्रह्मणि मननाद्यपेक्षित्वं चोक्तम् । तत्र यदि
 वेदार्थत्वमात्रेण ब्रह्मणो धर्मेण सास्यं त्वयोच्येत तर्हि कृतिसाध्यत्वं
 विधिनिषेधविकल्पोत्सर्गापिवादाश्च ब्रह्मणि धर्मवत् स्युरिति । विपक्षे
 बाधकमाह ॥ पुरुषेत्यादिना ॥ पुरुषकृत्यधीन आत्मलाभ उत्पात्तिर्य-
 स्य तंज्ञावाच्च धर्मे श्रुत्यादीनामेव प्रामाण्यमित्यन्वयः । धर्मस्य साध्य-
 त्वं लौकिककर्मदृष्टान्तेन स्फुटयति ॥कर्तुमिति॥ लौकिकवदित्यर्थः ।
 दृष्टान्तं स्फुटयति ॥ यथेति ॥ दृष्टान्तिकमाह ॥ तथेति ॥ तद्वद्धर्म-
 स्य कर्तुमकर्तुं शक्यत्वमुक्त्वा अन्यथाकर्तुं शक्यत्वमाह ॥उदित इति॥
 धर्मस्यसाध्यत्वमुपमाय तत्र विध्यादियोग्यतामाह ॥ विधीति ॥
 विधिप्रतिषेधाश्च विकल्पादयश्च धर्मे साध्ये' येऽर्थवन्तः' सावकाशा
 भवन्ति ते ब्रह्मण्यपि स्युरित्यर्थः । "यजेत " " न सुरां पिबेत् " इ-
 त्यादयो विधिनिषेधाः । ब्रीहिभिर्यवैर्वा यजेतेति संभावितो विकल्पः
 ग्रहणाग्रहणयोरैच्छिकउदितानुदितहोमयोर्व्यवस्थितविकल्पः । " न
 त्रिंस्यात् " इत्युत्सर्गः । "अग्नीषोमीय पशुमालभेत " इत्यपवादः

दाश्च । न तु 'वस्त्वेवं नैव मेस्ति' नास्तीति वा विकल्प्यते । विकल्पनास्तु पुरुषबुद्ध्यपेक्षाः, न वस्तुयाथात्म्यज्ञानं पुरुषबुद्ध्यपेक्षं, किं तर्हि वस्तुतन्त्रमेव तत् । न हि 'स्थाणां विकस्मिन्' स्थाणुर्वा 'पुरुषोऽन्यो वेति' तत्त्वज्ञानं भवति । तत्र पुरुषोऽन्यो वेति मिथ्याज्ञानं, स्थाणुरेवेति तत्त्व-

तथा "आहवनीये जुहोति" इत्युत्सर्गः, "अश्वस्य पदेपदे जुहोति" इत्यपवाद इति विवेकः, एते ब्रह्मणि स्युरित्यत्रेष्टापत्तिं वारयति ॥ न त्वित्यादिना भूतवस्तुविषयत्वादित्यन्तेन ॥ इदं वस्तु एवं नैव घटः पटो वेति प्रकारविकल्पः । अस्ति नास्ति वेति सत्तास्वरूपविकल्पः । न वस्तुन्यपि आत्मादौ वादिनामेस्ति नास्तीत्यादिविकल्पा दृश्यन्ते तत्राह ॥ विकल्पनास्त्विति ॥ अस्तित्वादिकोटिस्मरणं पुरुषबुद्धिस्तन्मूला मनस्पन्दितमात्राः संशयविपर्ययविकल्पाः न प्रमारूपा इत्यक्षरार्थः । अयं भावः, 'धर्मो हि यथायथा ज्ञायते तथा तथा कर्तुं शक्यते' इति यथाशास्त्रं पुरुषबुद्ध्यपेक्षाः विकल्पाः सर्वे प्रमारूपा एव भवन्ति, तत्साम्ये ब्रह्मण्यपि सर्वे विकल्पा यथार्थाः स्युरिति, तत्रापि ओमिति वदन्तं प्रत्याह ॥ नेति ॥ यदि सिद्धवस्तुज्ञानमपि साध्यज्ञानवत् पुरुषबुद्धिमपेक्ष्य जायेत तदा सिद्धे विकल्पा यथार्थाः स्युः, न सिद्धवस्तुज्ञानं पौरुषं, किं तर्हि प्रमाणवस्तुजन्यं, तथा च वस्तुन एकरूपत्वादेकमेव ज्ञानं प्रमा, अन्ये विकल्पा अयथार्था एवेत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह ॥ न हि स्थाणाविति ॥ स्थाणुरेवेत्येवधारणे सिद्धे सर्वे विकल्पा यथार्था न भवन्तीत्यर्थः । तत्र यद्वस्तुतन्त्रं ज्ञानं तद्यथार्थं यत् पुरुषतन्त्रं तन्मिथ्येति विभजते ॥ तत्रेति ॥ स्था-

ज्ञानं वस्तुतन्त्रत्वात् । एवम्भूतवस्तुविषयाणां
 प्रामाण्यं वस्तुतन्त्रम् । तत्रैवं सति ब्रह्मज्ञानम-
 पि वस्तुतन्त्रमेव भूतवस्तुविषयत्वात् । ननु भू-
 तवस्तुविषयत्वे ब्रह्मणः प्रमाणान्तरविषयत्वमे-
 वेति वेदान्तवाक्यविचारणाऽनर्थिकैव प्राप्ता, न,
 इन्द्रियाविषयत्वेन सम्बन्धाग्रहणात् । स्वभाव-

णावित्यर्थः । स्थाणावुक्तन्यायं घटादिष्वतिदिशति ॥ एवमिति ॥ प्रकृतमा-
 ह ॥ तत्रैवं सतीति ॥ सिद्धेऽर्थे ज्ञानप्रमात्वस्य वस्त्वधीनत्वे सति ब्रह्म-
 ज्ञानमपि वस्तुजन्यमेव यथार्थं, न पुरुषतन्त्रं भूतार्थविषयत्वात् स्था-
 णुज्ञानवदित्यर्थः । अतः साध्येऽर्थे सर्वे विकल्पाः पुनन्त्रा, न सिद्धे-
 ऽर्थे इति वैलक्षण्यात्, न धर्मसाम्यं ब्रह्मण इति मननाद्यपेक्षा सिद्धे-
 ति भावः । ननु तर्हि ब्रह्मप्रत्यक्षादिगोचरं धर्मविलक्षणत्वाद् घटा-
 दिवत् । तथा च जन्मादिसूत्रे जगत्कारणानुमानं विचार्य सिद्धार्थे त-
 स्य मानत्वान् न श्रुतिः, सिद्धार्थे तस्या अमानत्वेन तद्विचारस्य नि-
 ष्फलत्वादिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ प्रमाणान्तरविषयत्वमेव प्राप्तमि-
 ति कृत्वा प्रमाणान्तरस्यैव विचारप्राप्ताविति शेषः । अत्र पूर्वपक्षी
 प्रष्टव्यः, किं यत् कार्यं तद्ब्रह्मजमित्यनुमानं ब्रह्मसाधकं, किं वा यत्
 कार्यं तत् सकारणमिति ? नाद्यः, व्याप्त्यसिद्धेरित्याह ॥ निति ॥ ब्रह्मण
 इन्द्रियाग्राह्यत्वात् प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहायोगान्न प्रमाणान्तरविषयत्व-
 मित्यर्थः । इन्द्रियाग्राह्यत्वं कुत इत्यत आह ॥ स्वभावत इति ॥ “प-
 राञ्च खानि व्यतृणत् स्वयम्भूः” इति श्रुतेः, ब्रह्मणो रूपादिहीनत्वा-

१ कार्यमात्रस्य पक्षीकरणाद् वृटान्तप्रसिद्धा व्याप्त्यसिद्धिरित्यर्थः । न च पक्षैकदे-
 शो वृटान्तः संभवतीति वाच्यम्, एतदनुमानात्पूर्वं ब्रह्मसिद्ध्या तजत्वस्य पक्षैकदेशोऽपि
 निश्चेतुमशक्यत्वात् । अत एव व्याप्तिरेकिवृटान्तोऽपि न दर्शनीयः, इतः पूर्वं ब्रह्मासिद्ध्या
 तद्वृटित ब्रह्मजत्वाभावस्य वृटान्तेऽनिश्चितत्वादिति भावः ।

तो विषयाणि इन्द्रियाणि न ब्रह्मविषयाणि ।
 सति हीन्द्रियविषयत्वे ब्रह्मण, इदं ब्रह्मणा स-
 म्बद्धं कार्यमिति गृह्येत । कार्यमात्रमेव तु गृह्य-
 माणं किं ब्रह्मणा सम्बद्धं किमन्येन केनचिद्वा स-
 म्बद्धमिति न शक्यं निश्चेतुम् । तस्माज्जन्मादिसू-
 त्रं न निमानोपन्यासार्थं किं तर्हि वेदान्तवाक्यप्रद-
 र्शनार्थम् । किं पुनस्तद्वेदान्तवाक्यं यत्सूत्रेण हि
 लक्षयिषितम् “भृगुर्वै वारुणिवैरुणं पितरमुपस-
 सारं अधीहि भगवो ब्रह्मेति” इत्युपक्रम्याह-

चेत्यर्थः । इन्द्रियाग्राह्यत्वेऽपि व्याप्तिः किं न स्यादत आह ॥ स-
 तिहीति ॥ तच्चास्तीति शेषः । इदं कार्यं ब्रह्मजमिति व्याप्तिप्रत्यक्षं
 ब्रह्मणोऽतीन्द्रियत्वान्न सम्भवतीत्यर्थः । द्वितीये कारणसिद्धावपि का-
 रणस्य ब्रह्मत्वं श्रुतिं विना ज्ञातुमशक्यमित्याह ॥ कार्यमात्रमिति ॥
 सम्बद्धं कृतं यस्मात्, श्रुतिमन्तरेण जगत्कारणं ब्रह्मेति निश्चयला-
 भस्तस्मात् तल्लाभाय श्रुतिरेव प्राधान्येन विचारणीया, अनुमानं तु
 पादानूत्वादिसामान्यद्वारा मृदादिवद् ब्रह्मणः स्वकार्यात्मकादिश्रौ-
 तार्थसम्भावनार्थं गुणतया विचार्यमित्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥
 एतत्सूत्रस्य विषयवाक्यं पृच्छति ॥ किं पुनरिति ॥ इह ब्रह्माणि लक्ष-
 णार्थत्वेन विचारयितुमिष्टं वाक्यं किमित्यर्थः । अत्र हि प्रथमसूत्रे
 विशिष्टाधिकारिणो ब्रह्मविचारं प्रतिज्ञाय ब्रह्मज्ञातुकामस्य द्वितीय-
 सूत्रे लक्षणमुच्यते, तथैव श्रुतावपि मुमुक्षोर्वै ब्रह्म ज्ञातुकामस्य जगत्-
 कारणत्वोपलक्षणानुवादेन ब्रह्म ज्ञाप्यत इति श्रौतार्थक्रमानुसारित्वं
 सूत्रस्य दर्शयितुं सोमक्रमं वाक्यं पठति ॥ भृगुरिति ॥ अभिहि

“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तद्विजिज्ञास-
स्व, तद्ब्रह्म” इति । तस्य च निर्णयवाक्यं “आन-
न्दाद्व्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते, आनन्दे
न जातानि जीवन्ति, आनन्दं प्रयन्त्यभिसंवि-
शन्ति” इति । अन्यान्यप्येवं जातीयकानि वा-
क्यानि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावसर्वज्ञस्वरू-
पकारणविषयाण्युदाहर्तव्यानि ॥ २ ॥

जगत्कारणत्वप्रदर्शनेन सर्वज्ञं ब्रह्मेत्युपक्षि-
प्तं तदेवं द्रष्टव्यमिति ।

स्मारय उपदिशेत्यर्थः । अत्र येनैत्येकत्वं विवक्षित्वं नानात्वे ब्रह्मत्व-
विधानायोगात् । यज्जगत्कारणं तदेकमित्यवान्तरवाक्यं, यदेकं कार-
णं तद् ब्रह्मेति वा, यत्कारणं तदेकं ब्रह्मेति वा महावाक्यमिति भेदः
किंताहिं स्वरूपलक्षणमित्याशङ्क्य वाक्यशेषान्निर्णीतो यतः शब्दार्थः
सत्यज्ञानानन्द इत्याह ॥ तस्य चेति ॥ “यः सर्वज्ञः” “तस्मादेतद्
ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते” “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इत्यादिशाखान्त-
रीयवाक्यान्वयस्य विषय इत्याह ॥ अन्यान्यपीति ॥ एवं जातीय-
कत्वमेवाह ॥ नित्येति ॥ तदेव सर्वासु शाखासु लक्षणद्वयवाक्यानि
जिज्ञास्ये ब्रह्माणि समन्वितानि तद्विद्या मुक्तिरिति सिद्धम् ॥ २ ॥

यस्य निश्चितं वेदाः सर्वार्थज्ञानशक्तयः ।

श्रीरामं सर्वत्रेत्तारं वेदवेद्यमहं भजे ॥

वृत्तानुवादेन सङ्गतिं वदन्नुत्तरसूत्रमिव तारयति ॥ जगदिति ॥

१ जन्माद्यस्य यत इति सूत्रस्य । २ स्वरूपलक्षणं तदस्थलक्षणंचेति लक्षणद्वयं
जगत्त्रन्मादि कारणत्वमाद्यम्, सत्यज्ञानानन्तानन्दादिरूपं द्वितीयमिति विवेकः ।

चैतन्यस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वोक्त्या सर्वज्ञत्वमर्थात् प्रतिज्ञातं सूत्र-
 कृता चेतेन सृष्टेर्ज्ञानपूर्वकत्वात् । तथा च ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वकारणक-
 त्वात्, यो यत्कर्ता स तज्ज्ञः यथा कुलाल इति स्थितं ; तदेवार्थिकं
 सर्वज्ञत्वं प्रधीनादिनिरासाय वेदकर्तृत्वहेतुना द्रढ्यन्नाहेत्यर्थः । हेतुद्व-
 यस्यैकार्थसाधनत्वादिकविषयत्वमेवान्तरसङ्गतिः । यद्वा वेदस्य नि-
 त्यत्वाद् ब्रह्मणः सर्वहेतुता नास्तीत्याक्षेपसङ्गत्या वेदहेतुत्वमुच्यते
 “अस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्वद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथ-
 र्ववेद इति वाक्यं विषयः । तत् किं वेदहेतुत्वेन ब्रह्मणः सर्वज्ञ-
 त्वं साधयति उत न साधयति इति सन्देहः ; तत्र व्याकरणादिवद्वे-
 दस्य पौरुषेयत्वे मूलप्रमाणसापेक्षत्वेनाप्रामाण्यापातान्न साधयतीति
 पूर्वपक्षे जगद्धेतोश्चेतनत्वासिद्धिः फलम् । सिद्धान्तं तात्सिद्धिः । अ-
 स्य वेदान्तवाक्यस्य स्पष्टब्रह्मलिङ्गस्य वेदकर्तारि समन्वयोक्तेः श्रुति-
 शास्त्राध्यायपादसङ्गतयः । एवमात्रादं श्रुत्यादिसङ्गतय ऊह्याः । वेदे
 हि सर्वार्थप्रकाशनशक्तिरुपलभ्यते, सा तदुपादानब्रह्मगतशक्तिपूर्व-
 का तद्वता वा ? प्रकाशनशक्तित्वात् कार्यगतशक्तित्वाद्वा प्रदीपश-
 क्तिवदिति वेदोपादानत्वेन ब्रह्मणः स्वसम्बद्धशेषार्थप्रकाशनसाम-
 र्थ्यरूपं सर्वसाक्षित्वं सिद्धयति । यद्वा यथा अध्येतारः पूर्वक्रमं ज्ञा-
 त्वा वेदं कुर्वन्ति, तथा विचित्रगुणमायासहायोऽनावृतानन्तस्वप्रका-
 शचिन्मात्रः परमेश्वरः स्वरूपपूर्वकलपीयक्रमसंजातीयक्रमवन्तं वे-
 दराशिं तदर्थंश्च युगपज्ज्ञानमेव करोतीति न वेदस्य पौरुषेयता । यत्र
 ह्यर्थज्ञानपूर्वकं वाक्यज्ञानं वाक्यसृष्टौ कारणं तत्र पौरुषेयता, अत्र
 च यौगपद्यान्न सा ; अतो वेदकर्ता वेदमिव तदर्थमपि स्वसम्बद्धं
 नान्तरीयकतया जानातीति सर्वज्ञ इति सिद्धान्तयति ।

॥ शास्त्रेति ॥ शास्त्रं प्रति हेतुत्वाद् ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वकारणं च इ-

शास्त्रं यो नित्वादिति ॥ ३ ॥

महत्तं ऋग्वेदादेः-शास्त्रस्यैनिकविद्यास्था-
 नोपबृंहितस्यै प्रदीपवत् सर्वार्थावद्योतिनः सं
 वर्जकल्पस्यै योनिः कारणं ब्रह्म । न हीदृशस्य
 शास्त्रस्यै ऋग्वेदादिलक्षणस्यै सर्वज्ञगुणान्वि-
 तस्यै सर्वज्ञादिन्यतः सम्भवोऽस्ति । यद्यद्वि-
 स्तरार्थं शास्त्रं यस्मात् पुरुषविशेषात् सम्भ-
 वति, यथा व्याकरणादि पाणिन्यादेः ज्ञैक-
 ति सङ्गतेद्वयानुसारेण सूत्रयोजनामभिप्रेत्य पदानि व्याचष्टे ॥ मह-
 तं इति ॥ हेतोः सर्वज्ञत्वसिद्धये वेदस्य विशेषणानि । तत्र ग्रन्थतो-
 ऽर्थतश्च महत्त्वं, हितशासनात् शास्त्रत्वं शास्त्रशब्दः शब्दमात्रोपलक्ष-
 णार्थ इति मत्वाह ॥ अनेकंति ॥ “पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रा-
 णि, शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तच्छन्दोज्योतिषाणि षडङ्गानि” इति
 दशविद्यास्थानानि वेदार्थज्ञानहेतवः तैरुपकृतस्येत्यर्थः । अनेन म-
 न्वादिभिः परिगृहीतत्वेन वेदस्य प्रामाण्यं सूचितम् । अवोधकत्वा-
 भावादपि प्रामाण्यमित्याह ॥ प्रदीपवदिति ॥ सर्वार्थप्रकाशनशक्ति-
 मच्चेऽप्यचेतनत्वात् सर्वज्ञकल्पत्वं योनिरुपादानं कर्तृ च । ननु सर्व-
 यो गुणः सर्वार्थज्ञानशक्तिमच्च वेदस्य तदन्वितत्वेऽपि तयोनेः
 सर्वज्ञत्वं कुत इत्यत आह ॥ न हीति ॥ उपादाने तच्छक्तिं विना
 कार्ये तदयोगाद्विदोपादानस्य सर्वज्ञत्वम् । अनुमानं तु पूर्वं दर्शितम् ।
 न चाविद्यायास्तदोपात्तिः शक्तिमच्चेऽप्यचेतनत्वादिति भावः । वेदः स्व
 विषयादधिका र्थज्ञानवज्जन्यः, प्रमाणवाक्यत्वात्, व्याकरणरामाय-
 णादवादत्यनुमानान्तरम् । तत्र व्याप्तमाह ॥ यद्यदिति ॥ विस्तरः

देशार्थमपि, स'ततो ऽप्यधिकतरविज्ञानं इति-
 प्रसिद्धं लोके, किमु वक्तव्यमनेकशाखाभेदाभि-
 न्नस्य'देवतिर्यङ्मनुष्यवर्णाश्रमादिप्रविभागहे-
 तोः ऋग्वेदाद्याख्यस्य'सर्वज्ञानाकरस्यैप्रियत्न-
 नैव लीलान्यायेन'पुरुषनिश्वासवद्यस्मान्महतो
 भूताद्योनेः सम्भवः "अस्य महतो भूतस्य निश्व-
 सितमेतद्यद्वेद" इत्यादिश्रुतेस्तस्य महतो भू-
 तस्य निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं चेति ।

शब्दाधिक्यम्' अनेनार्थतोऽल्पत्वं वदन्'कर्तुर्ज्ञानस्यार्थाधिक्यं सू-
 चयति; दृश्यते चार्थवादाधिक्यं वेदे । अत्रैषा योजना यद्यच्छास्त्रं
 यस्मादिति सम्भवति'स'ततः शास्त्रादधिकार्थज्ञान इति प्रसिद्धं
 यथा शब्दसाधुत्वादित्यैकदेशोऽर्थो यस्य' तदपि व्याकरणादि'पा-
 णिन्यादेरधिकार्थज्ञानात् सम्भवति । यदल्यार्थमपि शास्त्रमधिका-
 र्थज्ञानात् सम्भवति तदा "अस्य महत" इत्यादिश्रुतेर्यस्मान्म-
 हतोऽपरिच्छिन्नाद्भूतात् सत्याद्योनेः सकाशादेनेकशाखेत्यादिविशि-
 ष्टस्य वेदस्य पुरुषनिश्वासवदप्रियत्नैव सम्भवः तस्य सर्वज्ञत्वं स-
 र्वशक्तिमत्त्वं चेति किमु वक्तव्यमिति, त' वेदस्य पौरुषेयत्वशङ्कानिरा-
 सार्थं श्रुतिस्थानिश्चसितपदार्थमाह ॥ अत्रानेनेति ॥ प्रमाणान्तरे-
 णार्थज्ञानप्रयासं विना'निमेषादिन्यायेनेत्यर्थः । अत्रात्तुमानेन "यः सर्व-
 ज्ञ" इति श्रुत्युक्तसर्वज्ञत्वदङ्कर्त्तार्य पाणिन्यादिवद्देदकर्तारि अधि हा-
 र्थज्ञानसत्तामात्रं साध्यते, न त्वर्थज्ञानस्य वेदहेतुत्वं, निश्चसितश्रुति-
 विरोधात्, वेदज्ञानमात्रेणाध्यतृवद्देदकर्तृत्वोपपत्तेश्च । इयान् विशेषः
 अध्येता परापेक्षः; इश्वरस्तु स्वरुतवेदानुपूर्वी स्वयमेव स्मृत्वा तथैव

अथवा यथोक्तमृगवेदादिशास्त्रं योनिः कारणं प्र-
माणमस्य ब्रह्मणो यथावत् स्वरूपाधिगमे ।
शास्त्रादेवं प्रमाणात् जगतो जन्मादिकारणं ब्र-
ह्माधिगम्यत इत्यभिप्रायः । शास्त्रमुदाहृतं पूर्व-
सूत्रे “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्या-
दि । किमर्थं तर्हि इदं सूत्रं यावता पूर्वसूत्रं एवैवं-
जातीयकं शास्त्रमुदाहरता शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो

कल्पादौ ब्रह्मादिष्वाविर्भावयन्नावृतज्ञानत्वात्तदर्थमप्यवर्जनीयतया
जानातीति सर्वज्ञ इत्यनवयवम् । अधुना ब्रह्मणो लक्षणान्तरं प्रमाण-
जिज्ञासायां वर्णकान्तरमाह ॥ अथवेति ॥ लक्षणप्रमाणयोर्ब्रह्मनि-
र्णयार्थत्वादेकफलकत्वं सङ्गतिः । “तन्त्वौपनिषदं पुरुषम् ” इति श्रु-
तेर्ब्रह्मणो वेदेकवेद्यत्वं ब्रूते न वेति संशये, कार्यलिङ्गेनैव लाघवात्
कर्तुरेकस्य सर्वज्ञस्य ब्रह्मणः सिद्धेन ब्रूत इति प्राप्ते वेदप्रमाणकत्वात्
ब्रह्मणो न प्रमाणान्तरवेद्यत्वमिति सिद्धान्तयति ॥ शास्त्रयोनित्वा-
दिति ॥ तद्व्याचष्टे ॥ यथोक्तमिति ॥ सर्वत्र पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिद्वयं सं-
शयबीजं द्रष्टव्यम् अत्र पूर्वपक्षे अनुमानस्यैव विचार्यतासिद्धिः फलं,
सिद्धान्ते वेदान्तानामिति भेदः । अनुमानादिना ब्रह्मसिद्धिः पूर्वसूत्रे
प्रसङ्गाच्चिरस्तौ । किञ्च विचित्रप्रपञ्चस्य प्रासादादिवेदेककर्तृकताबा-
धान्न लाघवावतारः । न च सर्वज्ञत्वात् कर्तुरेकत्वसम्भवं, एकत्वज्ञा-
नात् सर्वज्ञत्वज्ञानं तत्तत्सौदित्यन्योन्याश्रयमभिप्रेत्याह ॥ शास्त्रादेवे-
ति ॥ किं तच्छास्त्रमिति तत्राह ॥ शास्त्रमिति ॥ पृथगारम्भमाक्षिप-
ति ॥ किमर्थमिति ॥ येन हेतुना दर्शितं ततः किमर्थमित्यर्थः । ज-
न्मादिलिङ्गकानुमानस्यैवातन्त्र्येणोपन्यासशङ्कानिरासार्थं पृथकसू-

दर्शितम्? उच्यते । तत्र पूर्वसूत्राक्षरेण स्पष्टं शा-
स्त्रस्यानुपादानात् जगतो जन्मादि केवलमनु-
सूनिमुपन्यस्तमित्याशङ्कत, तामाशङ्कं निवर्त-
यितुमिदं सूत्रं प्रवृत्ते ॥ “शास्त्रयानित्वादिति” ॥
कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते? याव-
ता “आम्ना

वमित्याह ॥ उच्यत इति ॥ ३ ॥ वेदान्ताः सिद्धब्रह्मपरा उत कार्यपरा
इति निष्फलत्वसापेक्षत्वयोः प्रसङ्गाप्रसङ्गाभ्यां संशये पूर्वसूत्रे द्वि-
तीयवर्णकेनाक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षमाह ॥ कथं पुनरित्यादिना ॥
“सदेव सोम्य” इत्यादीनां सर्वात्मत्वादिस्पष्टब्रह्मलिङ्गानां ब्रह्मणि स-
मन्वयोक्तः श्रुत्यादिसङ्गतयः पूर्वपक्षे वेदान्तेषु मुमुक्षुप्रवृत्त्यसिद्धिः,
सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः । कथमित्याक्षेपे हेतुः ॥ यावतेति ॥
यतो जैमिनिसूत्रेण शास्त्रस्य वेदस्य क्रियापरत्वं दर्शितमतोऽक्रियार्थ-
त्वाद्देवान्तानामानर्थक्यं फलवदर्थशून्यत्वं प्राप्तमित्यन्वयः । सूत्रस्याय-
मर्थः । प्रथमसूत्रे तावद्देवस्याध्ययनकारणकभावनाविधिभाष्यस्य फ-
लवदर्थपरत्वमुक्तम् “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति द्वितीयसूत्रे धर्मे
कार्ये चोदना प्रमाणमिति वेदप्रामाण्यव्यापके कार्यपरत्वमवसितम् ।
तत्र “वायुव क्षेपिष्ठा” इत्याद्यर्थवादानां धर्मे प्रामाण्यमस्ति न वेति सं-
शये आम्लायप्रामाण्यस्य क्रियार्थत्वेन व्याप्तत्वादर्थवादेषु धर्मस्याप्रतीतिर-
क्रियार्थानां तेषामानर्थक्यं निष्फलार्थत्वं, न च अध्ययनविध्युपात्तानां नि-
ष्फले सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यं युक्तं, तस्मादेतित्यमेषां प्रामाण्यमुच्यते ।
व्यापकाभावाद्वाप्यं प्रामाण्यं नास्त्येवेति यावत् । एवं पूर्वपक्षे “वि-
धिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः” इति सूत्रेण सिद्धान्त-

नाम्” इति क्रियापरत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शितम्,
 अतो वेदान्तानामानर्थक्यम्, अक्रियार्थत्वात्;
 कर्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वेन वा क्रियाविधि-
 शेषत्वमुपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वा न-
 हि परिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादनं सम्भवति प्रत्य-

माह ॥ क्रियापरत्वमिति ॥ अनित्यमिति प्राप्ते दर्शितमित्यर्थः । “वा-
 युर्वै क्षिप्रतमगामिनी देवता” तद्देवताकं कर्म क्षिप्रमेव फलं दास्यति”
 इत्येवं विधेयार्थानां स्तुतिरूपार्थेन द्वारेण “वायव्यं श्वेतमालभेत” इ-
 त्यादि विधिवाक्येनैकवाक्यत्वादर्थवादाः सफलाः स्युः । स्तुतिलक्ष-
 णया सफलकार्यपरत्वात् प्रमाणमर्थवाद इति यावत् । नन्वध्ययन-
 विधिगृहीतानां वेदान्तानामानर्थक्यं न युक्तमित्यत आह ॥ कर्त्रिति ॥
 न वयं वेदान्तानामानर्थक्यं साधयामः किं तु लोके सिद्धस्य मा-
 नान्तरवेद्यत्वान्निष्फलत्वाच्च सिद्धब्रह्मपरत्वे तेषां मानान्तरसापेक्ष-
 त्वान्निष्फलत्वयोः प्रसङ्गादप्राप्तापातात् कार्यशेषकर्तृदेवताफलानां
 प्रकाशनद्वारा कार्यपरत्वं वक्तव्यमिति ब्रूमः । तत्र त्वंतत्पदार्थवाक्या-
 नां कर्तृदेवतास्तावकत्वं विविदिषादिवाक्यानां फलस्तावकत्वम् । ननु
 कर्म विशेषमनारभ्य प्रकरणान्तराधीतानां वेदान्तानां कथं तत्त्वत्वम्?
 मानाभावादित्यरुच्या पक्षान्तरमाह ॥ उपासनेति ॥ मोक्षकामोऽस-
 द्ब्रह्माभेदमारोप्य “अहं ब्रह्मास्मि” इत्युपासीत इत्युपासनाविधिः ।
 आदिशब्दाच्छ्रवणादयः, तत्कार्यपरत्वं वा वक्तव्यमित्यर्थः । ननु श्रुतं
 ब्रह्म विहाया श्रुतं कार्यपरत्वं किमर्थं वक्तव्यमिति तत्राह ॥ न ही-
 ति ॥ परितः समन्तान्निश्चयेन स्थितं परिनिष्ठितं कर्त्येनापेक्षं सिद्धमि-
 ति यावत् तस्य प्रतिपादनज्ञातस्य वेदेन ज्ञापनं तन्न सम्भवति, माना-

क्षादिविषयत्वात् परिनिष्ठितवस्तुनः । तस्यति-
पादने च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावात् ।
अत एव “सोऽरोदीत्” इत्यादीनामानर्थक्यं
माभूदिति “विधिनात्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन
विधीनां स्युः” इति स्तावकत्वेनार्थवच्चमुक्तम् ।
मन्त्राणां च “इषेत्वा” इत्यादीनां क्रियातत्सा-

न्तरयोग्येऽर्थे वाक्यस्य संवादे-सत्यनुवादेकत्वाद् “अग्निर्हिमस्य भेष-
जम्” इति वाक्यवत्-विस्वादे वाऽबोधकत्वाद् “आदित्यो यूष” इति
वाक्यवदित्यर्थः । सिद्धो न वेदार्थः मानान्तरयोग्यत्वाद् घटवदित्यु-
क्त्वा निष्फलत्वाच्च तथेत्याह ॥ तदिति ॥ सिद्धज्ञापने हेयोपादेयागोचरे
फलाभावाच्च तन्न सम्भवतीत्यर्थः । फलं हि सुखावाप्तिर्दुःखहानिश्च ।
तच्च प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां साध्यम् ते चोपादेयस्य प्रवृत्तिप्रयत्नकार्यस्य हेय-
स्य निवृत्तिप्रयत्नकार्यस्य ज्ञानाभ्यां जायेते, न सिद्धज्ञानादिति भावः । तर्हि
सिद्धबोधिवेदवादीनां साफल्यं कथमित्याशङ्क्य “आम्नायस्य” इत्यादि-
सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति ॥ अतएवेति ॥ सिद्धवस्तुज्ञानात् फलाभावादेवे-
त्यर्थः । “दिवैर्निरुद्धः सोऽग्निरोदीत्” इति वाक्यस्याश्रयत्वेन रजतस्य नि-
न्दाद्वारा, “बाहिषि न देयम्” इति सफलनिषेधशेषत्ववद्विदान्तानां वि-
ध्यादिशेषत्वं वाच्यमित्यर्थः । ननु तेषां मन्त्रवत् स्वातन्त्र्यमस्तु नार्थ-
वादवादिध्येकवाक्यत्वमित्याशङ्क्य दृष्टान्तसिद्धिमाह ॥ मन्त्राणांचे-
ति ॥ प्रमाणलक्षणेऽर्थादलक्षणाचिन्तानन्तरं मन्त्रचिन्ता न कृता
“इषेत्वा” इति मन्त्रे “छिनद्भि” इत्यध्याहाराच्छाखाच्छेदनक्रियाप्रती-
तेः “अग्निर्मूर्धा” इत्यादौ च क्रियासाधनदेवतादिप्रतीतेर्मन्त्रैः श्रुत्या-
दिभिः क्रतौ विनियुक्ताः, ते किमुच्चारमात्रेणादृष्टं कुर्वन्तः क्रतवुपकु-

धनाभिधायित्वेन कर्मसमवायित्वमुक्तम् । न क्व-
चिदपि वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेणार्थव-
त्ता दृष्टा उपपन्ना वा । न च परिनिष्ठिते वस्तुस्व-
रूपे विधिः सम्भवति, क्रियाविषयत्वाद्विधेः ।
तस्मात् कर्मापेक्षितकर्तृदेवतादिस्वरूपप्रकाश-

र्वन्ति, उत दृष्टेनैवार्थस्मरणेनेति सन्देहे चिन्तादिनाप्यध्ययनकालावग-
तमन्त्रार्थस्य स्मृतिसम्भवाददृष्टार्था मन्त्रा इति प्राप्ते सिद्धान्तः ।
“अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः” इति लोकवेदयोर्वाक्यार्थस्याविशेषान्मन्त्र-
वाक्यानां दृष्टेनैव स्वार्थप्रकाशनेन क्रतूपकारकत्वसम्भवात् दृष्टे सम्भ-
वति अदृष्टकल्पनानुपपत्तिः । फलवदनुष्ठानापेक्षितेन क्रियातत्साधन-
स्मरणेन द्वारेण मन्त्राणां कर्माङ्गत्वम् । “मन्त्रैरेवार्थः स्मर्तव्यः”
इति नियमस्त्वदृष्टार्थ इति । तथा चार्थवादानां स्तुतिपदार्थद्वारा
पदैकवाक्यत्वं विधिभिर्मन्त्राणां तु वाक्यार्थज्ञानद्वारा तैर्वाक्यैकवा-
क्यत्वमिति विभागः । नन्वस्तु कर्मप्रकरणस्थवाक्यानां विध्येकवा-
क्यत्वं, वेदान्तानां तु सिद्धे प्रामाण्यं किं न स्यादिति तत्राह ॥ न
क्वचिदिति ॥ वेदान्ती विध्येकवाक्यत्वेनैवार्थवन्तः । सिद्धान्तां वेदक-
त्वान्मन्त्रार्थवादादिवेदित्यर्थः, अन्यत्रादृष्टापि वेदान्तेषु कल्प्यतामिति
तत्राह ॥ उपपन्नावेति ॥ नेत्यनुषङ्गः । सिद्धे फलाभावस्योक्तत्वादिति
भावः । तर्हि ब्रह्मण्येव स्वार्थे विधिः कल्प्यतां कृतं वेदान्तानां वि-
ध्यन्तरशेषत्वेनेत्यत आह ॥ नचेति ॥ ननु “दध्ना जुहोति” इति सिद्धे
दध्नेति विधिर्दृष्टस्तत्राह ॥ क्रियेति ॥ दध्नेः क्रियासाधनस्यैप्रयुज्यमान-
तया साध्यत्वाद्विधेयता, निष्कयब्रह्मणः कथमप्यसाध्यत्वान्न विधे-
यत्वमित्यर्थः । भाट्टमतमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ स्वयमेवारुचिं

मग्रं आसीत्”, “एकमेवाद्वितीयम्”। “आत्मा वा
इदमुक्तं एवाग्र आसीत्” । “तदेतद् ब्रह्मापूर्वम-
नपरमन्तरमैवाद्यम्” अयमात्माब्रह्म सर्वानु-

नापि हेत्वसिद्धिः । उपक्रममादिलिङ्गैर्वेदान्तानामद्वितीयाखण्डब्रह्मणि
तात्पर्यनिर्णयात् तत्र छान्दोग्यपष्ठे उपक्रमं दर्शयति ॥ सदेवेति ॥
उद्दालकः पुत्रमुवाच, “हे सौम्य! प्रियदर्शना इदं सर्वं जगद् अग्रे उत्प-
त्तेः प्राक्काले सदैवाधितं ब्रह्मैवासीत्” । एवकारेण जगतः पृथक्सत्ता
निषिध्यते । सजातीयविजातीयस्वगतभेदनिरासार्थम् “एकमेवाद्वि-
तीयम्” इति पदत्रयम् । एवमद्वितीयं ब्रह्मोपक्रम्य “एतदात्म्यमिदं
सर्वम्” इत्युपसंहतिः । इदमुपक्रमोपसंहारैकरूप्यं तात्पर्यलिङ्गम् तथा
“तत्त्वमसि” इति नवरुत्वाऽभ्यासः । रूपादिहीनोद्वितीयब्रह्मणो मा-
नान्तरायोग्यत्वात् अपूर्वत्वमुक्तम्, “अत्र वाव” किल सत् सौम्येन
निभालयसे” इति सङ्ख्याते स्थितं प्रत्यग्ब्रह्म न जानासीत्यर्थः । “त-
स्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये” अथ सम्पत्स्ये” इति ब्रह्मज्ञानात्
फलमुक्तं विदुषस्तस्य यावत् कालं देहो न विमोक्ष्यते तावदेव देहपा-
तपयन्तो विलम्बः । अथ देहपातानन्तरं विद्वान्ब्रह्म सम्पत्स्यते वि-
देहकैवल्यमनुभवतीत्यर्थः । “अनेन जीवेनात्मनानिप्रविश्य” इत्या-
द्यद्वितीयज्ञानार्थोऽर्थवादः । मृदादिदृष्टान्तैः प्रकृत्यतिरेकेण विकारो
नास्तीत्युपपत्तिरुक्ता । एवं षड्विधानि तात्पर्यलिङ्गानि व्यस्तानि सम-
स्तानि वा प्रतिवेदान्तं दृश्यन्त इत्येतरयकोपक्रमवाक्यं पठति ॥
“आत्मा वै” इति ॥ बृहदारण्यके मधुकाण्डोपसंहारवाक्यं सदात्म-
नो निर्विशेषत्वार्थमाह ॥ तदेतदिति ॥ मायाभिर्बहुरूपं तद् ब्रह्म एत-
दापरोक्षम् । अपूर्वं कारणशून्यम् । अनपरं कार्यरहितम् अनन्तरं जा-
त्यन्तरम् अस्य नास्तीत्यनन्तरम्, एकरसमित्यर्थः । अबाह्यम् अद्वितीय-

भूः” । “ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्” इत्यादीनि । न च तद्गतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽगम्यमानेऽर्थान्तरकल्पना युक्ता, श्रुतेर्हान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । न च तेषां कर्तृ-स्वरूपप्रतिपादनपरतावसीयते । “तत् केन कं पश्येद्” इत्यादिक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः । न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविपर्ययत्वं ब्रह्मणः । “तत्त्वमसि” इति ब्र-

म् । तस्यापराक्षत्वमुपपादयति ॥ अयमिति ॥ सर्वमनूभवतीति स-वानुभूः, चिन्मात्रमित्यर्थः । ऋग्यजुःसामवाक्यान्युक्त्वा आथर्वणवाक्यमाह ॥ ब्रह्मवेदमिति ॥ यत् पुरस्तात् पूर्वदिग्वस्तुजातमिदमब्रह्मैवाविदुषां भाति तदमृतं ब्रह्मैव वस्तु इत्यर्थः । आदिपदेन “सत्यं ज्ञानम्” इत्यादिवाक्यानि गृह्यन्ते । नन्वस्तु ब्रह्मणस्तात्पर्यविषयत्वं वेदान्तानां कार्यमेवार्थः किं न स्यादिति तत्राह ॥ न चेति ॥ वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्यं विश्रूयमाने कार्यार्थत्वं न युक्तं “यत्परः शब्दः स शब्दार्थः” इति न्यायादित्यर्थः । यदुक्तमर्थवादन्यायेन वेदान्तानां कर्त्रादिस्तावकत्वमिति तत्राह ॥ न च तेषां मिति ॥ तेषां कर्मशेषस्तावकत्वं न भाति किंतु ज्ञानद्वारा कर्म तत्साधननाशकमेव, तत्तत्र विद्याकाले “कः कर्ता केन करणेन कं विषयं पश्येद्” इति श्रुतेरित्यर्थः, अर्थवादानां तु स्वार्थे फलाभावात् स्तुतिलक्षणतोति भावः । यदुक्तं सिद्धत्वेन मानान्तरवेद्यं ब्रह्म, न वेदार्थ इति तत्राह ॥ न च परीतिः ॥ “तत्त्वमसि” इति शास्त्रमन्तरेणेतिसम्बन्धः । धर्मो न वेदार्थः साध्यत्वेन पाकवन्मानान्तरवेद्यत्वात् । यदि वेदं विना धर्मस्यानिर्णयान्न मानान्तरवेद्यता तदा ब्रह्मण्यपि तुल्यम् । यच्चोक्तं निष्फल्त्वा-

ह्यात्मभावस्य' शास्त्रमन्तरेणानवगम्यमानत्वा-
 त् । यत्तु' हेयोपादेयरहितत्वादुपदेशानथक्याम-
 ति, नैष दोषः । हेयोपादेयशून्यब्रह्मात्मतावग-
 मादेव सर्वकृशप्रहाणात् पुरुषार्थसिद्धिः देवता-
 दिप्रतिपादनस्य तु स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वे-
 ऽपि न कश्चिद्विरोधः । नतु' तथा ब्रह्मण उपास-
 नाविधिशेषत्वं सम्भवति । एकत्वे हेयोपादेयशू-
 न्यतया क्रियाकारकादिद्वैतविज्ञानोपमर्दोपप-
 तेः । न हि' एकत्वविज्ञानेनोन्मथितस्य द्वैतवि-

द् ब्रह्म न वेदाथ इति तदनूय पारहरति ॥ यात्त्वत्यादेना ॥ रहि-
 तत्वाद्भिन्नत्वाद् ब्रह्मण इति शेषः । यदप्युक्तम् "उपासनापरत्वं वेदा-
 न्तानाम्" इति तत्र किं प्राणपञ्चाग्न्यादिवाक्यानामुत' सर्वेषामिति ?
 तत्रार्थमङ्गीकरोति ॥ देवतादीति ॥ श्रेष्ठत्वादिगुणः फलं चादिशब्दा-
 र्थः 'न' द्वितीयः विधिशून्यानां "सत्यज्ञानम्" इत्यादीनां स्वार्थे फ-
 लवतामुपासनापरत्वकल्पनायोगात् । किञ्च' तदर्थस्य ब्रह्मणस्तच्छे-
 पत्वं' ज्ञानात् प्राणूर्ध्वं वा ? आद्ये, अध्यस्तगुणवत्तस्य तच्छेपत्वे-
 ऽपि' न द्वितीय इत्याह ॥ नतु तथेति ॥ प्राणादिदेवतावादित्यर्थः ।
 "अहं ब्रह्मास्मि" इत्येकत्वे ज्ञाते सति हेयोपादेयशून्यतया ब्रह्मात्म-
 नः फलाभावादुपास्योपासकद्वैतज्ञानस्य कारणस्य नाशाच्च नोपास-
 नशेषत्वमित्याह ॥ एकत्व इति ॥ द्वैतज्ञानस्य संस्कारबलात् पुनरु-
 दये विधानमिति नेत्याह ॥ न हीति ॥ दृढस्येति शेषः । भ्रान्तित्वानि-
 श्रयो' दाढ्यं, संस्कारोत्थं तु भ्रान्तित्वेन निश्चितं न विधिनिमित्तम् ।
 "येनेति" उपासनायां कारणस्य सत्त्वेनेत्यर्थः । वेदप्रामाण्यस्य व्यापकं

ज्ञानस्य'पनः सम्भवोऽस्ति; येनोपासनाविधि-
 शेषत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्येत । यद्यप्यन्यत्र वेदवा-
 क्येनां विधिसंस्पर्शमन्तरेण प्रमाणत्वं न दृष्टं,
 तथाप्यात्मविज्ञानस्य फलपर्यन्तत्वान्न तद्विषय-
 स्यं शास्त्रस्य प्रामाण्यं शक्यं प्रत्याख्यातुम् । न
 चानुमानगम्यं शास्त्रप्रामाण्यं येनान्यत्र दृष्टं नि-
 दर्शनमपेक्षेत । तस्मात् सिद्धं ब्रह्मणः शास्त्रप्रमा-
 णकत्वम् ।

क्रियार्थकत्वमनुवदति ॥ यद्यपीति ॥ कर्मकाण्डेऽर्थवादादीनामित्यर्थः ।
 तथा च व्यापकाभावाद्देदान्तेषु व्याप्याभावानुमानमिति भावः । वे-
 दान्ता न स्वार्थे मानं अक्रियार्थवात्, “सोऽरोदीत्” इत्यादिवादित्य-
 मुमाने निष्फलार्थकत्वमुपाधिरित्याह ॥ तथापीति ॥ अर्थवादानां
 निष्फलस्वार्थमानत्वेऽपीत्यर्थः । तद्विषयस्य तत्कारणस्य स्वार्थे ब्र-
 ह्मात्मनीति शेषः । सफलज्ञानकरणत्वेन वेदान्तानां स्वार्थे मान-
 त्वसिद्धेर्न क्रियार्थकत्वं तद्व्यापकमिति भावः । ननु माभूद्देदप्रामा-
 ण्यस्य व्यापकं; क्रियार्थकत्वं व्याप्यं तु भविष्यति तदभावाद्देदा-
 न्तानां प्रामाण्यं दुर्ज्ञानमिति नेत्याह ॥ न चेति ॥ येन वेदप्रामा-
 ण्यं स्वस्यानुमानगम्यत्वेनान्यत्र कचिद् दृष्टं दृष्टान्तमपेक्षेत तदेव ना-
 स्तीत्यर्थः । चक्षुरादिवद्देदस्य स्वतः प्रामाण्यज्ञानान्न तद्व्याप्तिलिङ्गावै-
 पेक्षा । प्रामाण्यसंशये तु फलवदज्ञाता बाधितार्थतात्पर्यात् प्रामाण्य-
 निश्चयो न क्रियार्थत्वेन “न कूपे पतेद्” इति वाक्ये व्यभिचारादिति
 भावः । वर्णकार्यमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ समन्वयादित्यर्थः ।
 विधिवाक्यानामपि फलवदज्ञातार्थत्वेन प्रामाण्यं तत्तुल्यं वेदान्ता-

अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते “यद्यपि शास्त्रं प्रमा-
णकं ब्रह्म तथापि प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शा-
स्त्रेण ब्रह्म समर्प्यते, यथा यूपहवनीयादीन्य-
लौकिकान्यपि विधिशेषतया शास्त्रेण समर्प्यन्ते”

इत्येतावन्तर्हण्येव वाक्ये प्रमाणः । इति । अथान्वयः ॥ १०२ ॥ अथान्वयः ॥

नामपीति स्थितम् । एवं पदानां सिद्धेऽर्थे व्युत्पत्तिमिच्छतां ब्रह्मना-
स्तिकानां मृतं ब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वात् सफलत्वाच्च वेदान्तैक-
मेयत्वमित्युक्त्या निरस्तम् । सम्प्रति सर्वेषां पदानां कार्यान्वितार्थे श-
क्तिमिच्छतां विधिशेषत्वेन प्रत्यग्ब्रह्म वेदान्तैर्बोध्यते न स्वातन्त्र्ये-
णति वदतां वृत्तिकाराणां मतनिरासाय सूत्रस्य वर्णकान्तरमारभ्यते,
तत्र वेदान्ताः किमुपासनाविधिशेषत्वेन ब्रह्म बोधयन्ति उत स्वात-
न्त्र्येणेति ? इति सिद्धे व्युत्पत्त्यभावभावाभ्यां संशये पूर्वपक्षमाह ॥
अत्रापरे इति ॥ ब्रह्मणो वेदान्तवेद्यत्वोक्तौ वृत्तिकाराः पूर्वपक्षयन्ती-
त्यर्थः । उपासनातां मुक्तः पूर्वपक्षः तच्च ज्ञानादेवेति सिद्धान्तं फल-
विधिर्नियोगः तस्य विषयः प्रतिपत्तिरुपासना । अस्याः को विषयः,
इत्याकाङ्क्षायां सत्यदिवाक्यैर्विधिपरैरेव ब्रह्म समर्प्यत इत्याह ॥ प्र-
तिपत्तीति ॥ विधिविषयप्रतिपत्तिविषयतयेत्यर्थः । विधिपरां द्वाक्यान्ति-
च्छपलाभे दृष्टान्तमाह ॥ यथेति ॥ “यूपे पैशुं बध्नाति” “आहवनीये
जुहोति” “इन्द्रं यजेत” इति विधिषु के यूपोदयः, इत्याकाङ्क्षायां
“यूपं तक्षत्यष्टालीकरोति” इति तक्षणादि संस्कृतं दारु यूपः । “अग्नी-
नादधीत” इत्याधानसंस्कृतोऽग्निराहवनीयः । “वज्रहस्तः पुरन्दर” इति
विधिपरैरेव वाक्यैः समर्प्यन्ते तद्वद् ब्रह्मेत्यर्थः । विधिपरवाक्यस्यापि अ-
न्यार्थबोधित्वे वाक्यभेदः स्यादिति शङ्कानिरासार्थमपिशब्दः । माना-
न्तराज्ञातान्यपि शेषतयोच्यन्ते न प्रधानत्वेनेति न वाक्यभेदः, प्रधाना-
र्थभेदस्यैव वाक्यभेदकत्वादिति भावः । न नूतनद्विधलिङ्गैस्तात्पर्यविषय-

तद्वत् । कुत एतत् ? प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वा-
च्छास्त्रस्य; तथा हि शास्त्रतात्पर्यविद आहुः, “दृ-
ष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्” इति, चोदनेति
क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम् । तस्य ज्ञानमुपदे-
शः । “तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः” “आ-
म्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानामि-
ति” च । अतः पुरुषं कचिद्विषयविशेषे प्रवर्तयत्

स्य ब्रह्मणः कुतो विधिविशेषत्वमिति शङ्कते ॥ कुत इति ॥ वृद्धव्यवहारे-
ण हि शास्त्रतात्पर्यनिश्चयः । वृद्धव्यवहारे च श्रेष्ठः प्रवृत्तिनिवृत्तौ उद्दि-
श्यामप्रयोगो दृश्यते । अतः शास्त्रस्यापि ते एव प्रयोजने, ते च कार्यज्ञान-
जन्ये इति कार्यपरत्वं शास्त्रस्य ततः कार्यशेषत्वं ब्रह्मण इत्याह ॥ प्रवृत्ती-
ति ॥ शास्त्रस्य नियोगपरत्वे वृद्धसम्मतिमाह ॥ तथा हीत्यादिना ॥ क्रि-
या कार्यं, नियोगो विधिः, धर्मोऽपूर्वमित्यनेर्यान्तरम् । को वेदार्थः, इत्या-
काङ्क्षायां शाबरभाष्यकृतोक्तम् ॥ दृष्टो ह्याह ॥ तस्य वेदस्य कार्यं वेदार्थः
इत्यत्र चोदनासूत्रस्थं भाष्यमाह ॥ चोदनेति ॥ क्रियायां नियोगस्य ज्ञान-
द्वारा प्रवर्तकं वाक्यं चोदनेत्युच्यत इत्यर्थः । शबरस्वामिसंमति-
मुक्त्वा जैमिनिसंमतिमाह ॥ तस्य ज्ञानमिति ॥ तस्य धर्मस्य ज्ञा-
पकम् अपौरुषेयविधिवाक्यमुपदेशः तस्य धर्मेणाव्यतिरेकादित्यर्थः ।
पदानां कार्यान्वितार्थं शक्तिरित्यत्र सूत्रं पठति ॥ तद्भूतानामिति ॥
तत्तत्र वेदे भूतानां सिद्धार्थानिष्ठानां पदानां क्रियार्थेन कार्यवाचिना लिङ्गा-
दिपदेन समाम्नायः सहोच्चारणं कर्तव्यम् । पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थरूप-
कार्यधानिमित्तत्वादित्यर्थः । कार्यान्वितार्थं शक्तानि पदानि कार्यवाचिपू-
देन सह पदार्थः स्मृतिद्वारा कार्यमेव वाक्यार्थं बोधयन्तीति भावः । फलि-

कुतश्चिद्विषयविशेषान्निवर्तयच्चार्थवच्छास्त्रं, त-
च्छेषतया चान्यदपयुक्तं, तस्मान् सामान्याद्वेदान्ता-
नामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात् । सति च विधिपर-
त्वे यथा स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादि साधनं
विधीयते, एवममृतत्वंकामस्य ब्रह्मविज्ञानं वि-
धीयते इति युक्तम् । नन्विह जिज्ञास्यवैलक्षण्य-
मुक्तम् कर्मकाण्डे 'भव्यो धर्मो जिज्ञास्यः, इह-
तु भूतं नित्यनिवृत्तं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति । तत्र-
धर्मज्ञानफलं ज्ञानापेक्षाद्विलक्षणं ब्रह्मज्ञान-
फलं भवितुमहति । नर्हित्येवं भवितुम् । कार्य

तमाह ॥ अत इति ॥ यतो वृद्धा एवमाहुः, अतो विधिनिषेधवाक्यमेव
शास्त्रम्, अर्थवादादिकं तु तच्छेषतयोपक्षीणं, तेन कर्मशास्त्रेण सामान्यं
शास्त्रत्वं, तस्माद्वेदान्तानां कार्यपरत्वेनैव अर्थवत्त्वं स्यादित्यर्थः । ननु
वेदान्तेषु नियोज्यस्य विधेयस्य चादर्शनात् कथं कार्यधीरिति तत्राह
॥ सति चेति ॥ ननु धर्मब्रह्मजिज्ञासासूत्रकाराभ्यामिह काण्डद्वये-
ऽर्थभेद उक्तः, एककार्यार्थत्वे शास्त्रभेदानुपपत्तेः । तत्र काण्डद्वये जि-
ज्ञास्यभेदे सति फलवैलक्षण्यं वाच्यम् । तथा च न मुक्तिफलाय ज्ञा-
नस्य विधेयता, मुक्तेर्विधेयक्रियाजन्यत्वे 'कर्मफलाद्विशेषप्रसङ्गाद्वि-
शेषे जिज्ञास्यभेदासिद्धेः । अतः कर्मफलविलक्षणत्वान्नित्यसिद्धमुक्ते-
स्तद्व्यञ्जकज्ञानविधिरयुक्त इत्याशुङ्गते ॥ नन्विहेति ॥ मुक्तेः कर्मफलाद्वै-
लक्षण्यमसिद्धमिति तदर्थं ज्ञानं विधेयम् । न च तर्हि सफलं कार्यमेव वे-
दान्तेष्वपि जिज्ञास्यमिति तद्वेदासिद्धेरिति वाच्यम्, इष्टत्वात् । न च
ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वसूत्रविरोधः, ज्ञानविधिशेषत्वेन सूत्ररुता ब्रह्मप्र-

विधिप्रयुक्तस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमानत्वात् ।
 “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” “य आत्मापहतपा-
 प्मा सौऽन्वेष्टव्यः सं विजिज्ञासितव्यः” “आ-
 त्मेत्येवोपासीत” “आत्मानं मेवलोकमुपासीत”
 “ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति” इत्यादिषु हि विधाने-
 पु सत्सु “कोऽसावात्मा किं तद् ब्रह्म” इत्याका-
 ङ्क्षायां तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्वे वेदान्ता उप-
 युक्ताः, “नित्यः सर्वगतो नित्यतृप्तो नित्यशुद्ध-
 बुद्धमुक्तस्वभावो विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इत्येव-
 मादयः । तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टोऽदृष्टो मोक्षः फ-
 लं भविष्यति । कर्तव्यविध्यननुप्रवेशे तु वस्तु-
 मात्रकथने हानोपादानसिम्भवात् “सप्तद्वीपा
 वसुमती” “राजाऽसौ गच्छति” इत्यादिवाक्य-
 वद्वेदान्तवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात् । ननु
 वस्तुमात्रकथनेऽपि “रज्जुरियं नायं सर्पः” इ-

तिपादनादिति परिहरति ॥ नार्हत्येवमिति ॥ ब्रह्मणो विधिप्रयुक्तत्वं-
 स्फुटयति ॥ आत्मा वा इति ॥ “ब्रह्म वेद” इत्यत्र ब्रह्मभाविकामो ब्रह्म-
 वेदनं कुर्यादिति विधिः परिणम्यत इति द्रष्टव्यम् । लोकं ज्ञानस्वरूपं
 वेदान्तानिवार्थतो दर्शयति ॥ नित्य इति ॥ ननु किं विधिफलीमाते-
 तदाह ॥ तदुपासनादिति ॥ प्रत्यग्ब्रह्मोपासनाद् ब्रह्मविदाप्नोति परम्
 इति शास्त्रोक्तो मोक्षः स्वर्गवल्लोकप्रसिद्धः फलमित्यर्थः । ब्रह्मणः क-
 र्तव्योपासनाविषयकविधिशेषत्वानङ्गीकारे बाधकमाह ॥ कर्तव्येति ॥

स्यादौ भ्रान्तिजनितभीतिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टम् । तथेहाप्यसंसार्यात्मवस्तुकथनेन संसारित्वभ्रान्तिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं स्यात् । स्यादितदेवं यदि रज्जुस्वरूपश्रवणं इव सर्पभ्रान्तिः संसारित्वभ्रान्तिर्ब्रह्मस्वरूपश्रवणमात्रेण निवर्तते, न तु निवर्तते । श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं सुखदुःखादिसंसारित्वधर्मदर्शनात् । “श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” इति च श्रवणोत्तरकालयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनात् । तस्मात् प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यमिति” ।

विध्यैसम्बद्धसिद्धबोधे प्रवृत्त्यादिफलाभावाद्देदान्तानां वैफल्यं स्यादित्यर्थः नन्विति शङ्का स्पष्टार्था । दृष्टान्तवैषम्येन परिहरति ॥ स्यादिति पुनर्दर्थवत्त्वमेवं चेत् स्यादित्यर्थः । एवंशब्दार्थमाह ॥ यदीति ॥ किञ्च, यदि ज्ञानादेव मुक्तिस्तदा श्रवणजन्यज्ञानानन्तरं मननादिविधिर्न स्यात्, तद्विधेश्च कार्यसाध्या मुक्तिरित्याह ॥ श्रोतव्य इति ॥ शब्दानां कार्यान्वितशक्तैः प्रवृत्त्यादिफलस्यैव शास्त्रत्वात् सिद्धे फलाभावाः न्मननादिविधेश्च कार्यपरा वेदान्ता इति पूर्वपक्षमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ वेदान्ता न विधिपराः स्वार्थे फलवत्त्वे सति नियोज्याविधुरत्वात्, “नायं सर्पः” इति वाक्यवत् “सोऽरोदीत्” “स्वर्गकामो यजेत” इति वाक्ययोनिरासाय हेतौ विशेषणद्वयमिति सिद्धान्तयति ॥ अत्रेति ॥ यदुक्तं मोक्षकामस्य नियोज्यस्य ज्ञानं विधेयमिति तन्ने-

१ नियोज्यः स च कार्यं यः स्वकीयत्वेन बुध्यते इत्यत्रोक्तलक्षणकः ।

अत्राभिधीयते, न, कर्मब्रह्मविद्याफलयावै-
लक्षण्येणात् । शारीरं वाचिकं मानसं च कर्म श्रु-
तिस्मृतिप्रसिद्धं धर्माख्यं यद्विषया जिज्ञासा,
“अर्थातो धर्मजिज्ञासा” इति सूत्रिता । अधर्मो
ऽपि हिंसादिः प्रतिषेधचोदनालक्षणत्वात् जि-
ज्ञास्यैः परिहाराय । तयोश्चोदनालक्षणयोरर्थान-
नर्थयोर्धर्माधर्मयोः फले प्रत्यक्षे सुखदुःखेशरी-
रवाङ्मनोभिरवोपभुज्यमाने विषयेन्द्रियसंयु-
गजन्ये ब्रह्मादिषु स्थावरान्तेषु प्रसिद्धे । मनु-
ष्यत्वादारभ्य ब्रह्मान्तेषु देहवत्सु सुखतारत-
म्यमनुश्रूयते । ततश्च तद्वितीर्धर्मस्य तारतम्यं

त्याह ॥ नेति ॥ मोक्षो न विधिजन्यः कर्मफलविलक्षणत्वादात्मव-
दित्यर्थः । उक्तहेतुज्ञानाय कर्मतत्फले प्रपञ्चयति ॥ शारीरमित्यादिना
वर्णितं संसाररूपम् अनुवदतीत्यन्तेन ॥ अर्थे वेदाध्ययनानन्तरम् ।
अतो वेदस्य फलवदर्थपरत्वात् धर्मनिर्णयाय कर्मवाक्यविचारः कर्त-
व्य इति सूत्रार्थः । न केवलं धर्माख्यं कर्म किं तु अधर्मोऽपीत्याह ॥
॥ अधर्मोऽपीति ॥ निषेधवाक्यप्रमाणकत्वादित्यर्थः । कर्मोक्त्वा फ-
लमाह ॥ तयोरिति ॥ मोक्षस्तु अतीन्द्रियो विशोकः शरीराद्यभोग्यो
विषयाद्यजन्योऽनात्मवित्स्वप्रसिद्ध इति वैलक्षण्यज्ञानाय प्रत्यक्षत्वा-
दीनि विशेषणानि । सामान्येन कर्मफलमुक्त्वा धर्मफलं पृथक् प्रपञ्च-
यति ॥ मनुष्यत्वादिति ॥ “स एको मानुष आनन्दस्ततः शतगुणो
गन्धर्वादीनाम्” इति श्रुतेरनुभवानुसारित्वमनुशब्दार्थः । ततश्च सु-
खतारतम्यादित्यर्थः । मोक्षस्तु निरतिशयस्तत्साधनं च तच्च ज्ञानमेक-

गम्यते । धर्मतारतम्यादधिकारितारतम्यं । प्रसि-
द्धं चार्थित्वसामर्थ्यादिकृतं मधिकारितारतम्यम् ।
तथा च यागाद्यनुष्ठापिनामेव विद्यासमाधिविशे-
षादुत्तरेण पथा गमनम् । केवलैरिष्टापूर्तदत्तसा-
धनैर्धूमादिक्रमेण दक्षिणेन पथा गमनम् । तत्रा-
पि 'सुखतारतम्यं' तत्साधनतारतम्यं च शास्त्राद्
“यावत्सम्पत्तिमुषित्वा” इत्यस्माद्गम्यते । तथा
मनष्यादिषु नारकस्थावरान्तेषु सखलैश्चोदना-

रूपमिति वैलक्षण्यम् । किंच साधनचतुष्टयसम्पन्न एकरूप एव
मोक्षविद्याधिकारी । कर्मणि तु नानाविध इति वैलक्षण्यमाह ॥ ध-
र्ममिति ॥ गम्यते न केवलं किंतु प्राप्तौ चेत्पर्यः । अर्थित्वं फलकामि-
त्वम् । सामर्थ्यं लौकिकं पुत्रादि । आदिपदाद्विद्वत्त्वं शास्त्रानिन्दित-
त्वं च । किंच, कर्मफलं मार्गप्राप्यं, मोक्षस्तु नित्याप्त इति भेदमाह
॥ तथेति ॥ उपासनां चित्तस्थैर्यप्रकर्षाद्विचारादिमार्गेण ब्रह्मलोक-
गमनं “तेऽर्चिषम्” इत्यादिना श्रूयत इत्यर्थः ।

“अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चानुपालनम्” ।

आतिथ्यं वैश्वदेवं च इष्टमित्याभिधीयते” ॥

“वामीकूपतडागादि देवतायतनानि च ।

अन्नप्रदानं मारामः पूर्तमित्याभिधीयते” ॥

“शरणागतसन्त्राणं भूतानां चाप्यहिंसनम् ।

१ कर्मकाण्डे क्रियाकर्त्रादिस्वरूपविभागविज्ञानवान् विद्वान् ग्राह्या न ब्रह्मात्मैकत्ववि-
ज्ञाना, तस्य विध्यकिङ्कुरत्वात् । अत एव भगवानविद्वद्विषयत्वं शास्त्रस्य वर्णयाम्बभूव
। तथा च विद्वत्त्वस्याधिकारिविशेषणत्वानङ्गीकारे पशुगूत्रादीनामपि अधिकारो दुर्वारः
स्यात् ।

लक्षणधर्मसाध्य एवेति गम्यते' तारतम्येन वर्त-
मानः। तथोर्ध्वगतेष्वधोगतेषु च दुःखदुःखता-
रतम्यदर्शनात्तद्वेतोरधर्मस्य प्रतिषेधचोदनाल-
क्षणस्य' तदनुष्ठायिनां च तारतम्यं 'गम्यते ।
एवमविद्यादिदोषवृत्तां धर्माधर्मतारतम्यनिमित्तं'
शरीरोपादानपूर्वकं' सुखदुःखतारतम्यमनित्यं
संसाररूपं' श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् । तथा च
श्रुतिः "न ह वै संशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययो-
रुपहातिरस्ति" इति यथा वर्णितं संसाररूपम-
नुवदति । "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये-

बहिर्वेदि च यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते" ॥

तत्रापि॥ चन्द्रलोकेऽपीत्यर्थः । सम्पतति' गच्छति अस्माल्लोकादमुं
लोकमनेनेति सम्पातः कर्म, यावत् कर्म भोक्तव्यं तावत् स्थित्वा पुन-
रायान्तीत्यर्थः । मनुष्यत्वादूर्ध्वगतेषु सुखस्य तारतम्यमुक्त्वा अधोगतेषु
तदाह ॥ तथेति ॥ इदानीं दुःखतद्वेतुतदनुष्ठायिनां तारतम्यं वदन्
अधर्मफलं प्रपञ्चयति ॥ तथोर्ध्वमिति ॥ द्विविधं कर्मफलं मोक्षस्य त-
द्वैलक्षण्यज्ञानाय प्रपञ्चितमुपसंहरति ॥ एवमिति ॥ अस्मिताकाम-
क्रोधभयान्यादिशब्दार्थः । 'ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालम्' इत्यायाः
स्मृतिः' काष्ठोपचयात् ज्वालोपचयदर्शनात् फलतारतम्येन साधनता-
रतम्यानुमानं न्यायः । श्रुतिमाह ॥ तथा चेति ॥ मोक्षो न कर्मफलं
कर्मफलविरुद्धातीन्द्रियत्वविशोक्तत्वशरीराद्यभोग्यत्वादिधर्मवत्त्वात्
व्यतिरेकेण' स्वर्गादिब्रह्मदिति न्यायानुग्राह्यां श्रुतिमाह ॥ अशरीरमिति ॥
वावेत्यधारणे । तच्चतुर्विदेहं सन्तमात्मानं वैषयिकं सुखदुःखेनैव

स्पृशतः इति प्रियाप्रिययोः स्पर्शनप्रतिषेधा-
 च्छोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षारूपस्य शरीर-
 त्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते । धर्मकार्यत्वे
 हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोपपद्यते । अ-
 शरीरत्वमेव धर्मकार्यं भवत्विति चेन्न, तस्य स्वा-
 भाविकत्वात् । “अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्व-
 वस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न
 शोचति” । “अप्राणो ह्यमनाः शुभः” “असङ्गो
 त्ययं पुरुषः” इत्यादि श्रुतिभ्यः
 यकर्मफलविलक्षणं मोक्षारूपमशरारत्वं नित्य-
 मिति सिद्धम् । तत्र किञ्चित्परिणामिनित्यं स्या-

स्पृशत इत्यर्थः । मोक्षश्चेदुपासनारूपधर्मफलं तदेव प्रियमस्तीति
 निषेधायोग इत्याह ॥ धर्मकार्यत्वे हीति ॥ ननु प्रियं नाम वैषयिकं
 मुखं तान्निषिध्यत, मोक्षस्तु धर्मफलमेव कर्मणां विचित्रदानसामर्थ्या-
 दात शङ्कन् ॥ अशरारत्वमेवेति ॥ आत्मनो देहासङ्गित्वमशरीर-
 त्वं तस्यानाङ्गित्वान्न कर्मसाध्यतेत्याह ॥ नेति ॥ अशरीरं स्थूलदेह-
 शून्यं देहेष्वनेकेषु अनित्येषु एकं नित्यमवस्थितं महान्तं व्यापिनं,
 आपेक्षिकमहत्त्वं वारयति ॥ विभुमिति ॥ तमात्मानं ज्ञात्वा धीरः
 सन् शोकोपलक्षितं संसारं नानुभवतीत्यर्थः । सूक्ष्मदेहाभावे श्रुति-
 मग्न ॥ अप्राण इति ॥ प्राणमनसोः क्रियाज्ञानशक्त्योर्निषेधात्, त-
 दर्थानां कर्मज्ञानेन्द्रियाणां निषेधो हि यतः, अतः श्रुद्ध इत्यर्थः ।
 देहद्वयाग्रे श्रुतिः “असङ्गो हि” इति, निर्देहात्मस्वरूपमोक्षस्याना-
 दिभावत्वे सिद्धे फलितमाह ॥ अत एवेति ॥ नित्यत्वेऽपि परिणा-

द्यस्मिन् विक्रियमाणेऽपि तदेवेदमिति बद्धिर्न
 विहन्यते । यथा पृथिव्यादि जगन्नित्यत्ववादि-
 नां, यथा च साङ्ख्यानां गुणैः । इदं तु परि-
 मार्थिकं कूटस्थं नित्यं व्योमवत् सर्वव्यापि सर्व-
 विक्रियारहितं नित्यतृप्तं निरवयवं स्वयं ज्योतिः-
 स्वभावम् । यत्र धर्माधर्मौ सह कार्येण कालत्र-
 यं च नोपावर्तते तदशरीरत्वं मोक्षारूपम् । “अ-
 न्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात्
 अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च” इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

मितया धर्मकार्यत्वं मोक्षस्येत्याशङ्क्य नित्यं द्वेधा विभजते ॥ तत्र-
 किञ्चिदिति ॥ नित्यवस्तुमध्य इत्यर्थः । परिणामि च तन्नित्यं चेति
 परिणामिनित्यं आत्मा तु कूटस्थनित्य इति न कर्मसाध्य इत्याह ॥ इदं-
 त्विति ॥ परिणामिनो नित्यत्वं प्रत्यभिज्ञाकल्पितं मिथ्यैव, कूटस्थस्य
 तु नाशकभावान्नित्यत्वं पारमार्थिकं कूटस्थत्वसिद्धयर्थं परिस्फुटं भा-
 वमाह ॥ व्योमवदिति ॥ परिणामाभावमाह ॥ सर्वक्रियारहितमि-
 ति ॥ फलानपेक्षित्वान्न फलार्थापि क्रियेत्याह ॥ नित्यतृप्तमिति ॥
 तृप्तिरनपेक्षत्वं, विशोकं सुखं वा निरवयवत्वान्न क्रिया तस्य मानार्थ-
 मपि न क्रिया स्वयं ज्योतिष्ठात्, अः कूटस्थत्वान्न कर्मसाध्यो मोक्ष
 इत्युक्तम् । कर्मतत्कार्यासङ्गित्वाच्च तथेत्याह ॥ यत्रेति ॥ कालानव-
 च्छिन्नत्वाच्चेत्याह ॥ कालेति ॥ कालत्रयं च नोपावर्तत इति योग्य-
 तया सम्बन्धनीयम् । धर्माद्यनवच्छेदे मानमाह ॥ अन्यत्रेति ॥ अ-
 न्यदित्यर्थः । कृतात् कार्यात् । अकृताच्च कारणात् । भूताद्भव्याच्च । च-
 काराद्वर्तमानाच्च । अन्यद्यत् पश्यसि तद्वैदित्यर्थः । ननु उक्ताः श्रुतयो

अतस्तद्ब्रह्म यस्येयं जिज्ञासां प्रस्तुता । तद्यदि
 कर्तव्यशेषत्वेनोपदिश्येत तेन च कर्तव्येन सा-
 ध्यश्चेन्मोक्षोऽभ्युपगम्येत अनित्य एव स्यात् ।
 तत्रैव सति यथोक्तकर्मफलैष्वेव तारतम्यावस्थि-
 तेष्वनित्येषु कश्चिदतिशयो मोक्ष इति प्रसज्येत ।
 नित्यश्च मोक्षः सर्वैर्मोक्षवादिभिर्भ्युपगम्यते ।
 अतो न कर्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशो युक्तः । अ-
 पि च “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” “क्षीयन्ते चा-

ब्रह्मणः कुटस्थासङ्गित्वं वदन्तु' मोक्षस्य नियोगफलत्वं किं न स्या-
 दिति तत्राह ॥ अत इति ॥ तत्रैव कैवल्यं ब्रह्मैव, कर्मफलविलक्षण-
 त्वादित्यर्थः । ब्रह्माभेदान्मोक्षस्य कूटस्थत्वं धर्माद्यसङ्गित्वं चेति भा-
 वः । यद्वा यज्जिज्ञास्यं तद् ब्रह्म अतः पृथक् जिज्ञास्यत्वात् धर्माद्यस्पृष्ट-
 मित्यर्थः । अतःशब्दाभावपाठेऽप्ययमेवार्थः ब्रह्मणो विधिस्पर्शे शास्त्र-
 पृथक्त्वं स्यात्, कार्यविलक्षणानधिगतविषयाभावात् । न हि ब्रह्मात्मै-
 क्यं भेदप्रमाणे जायति विधिपरवाक्याल्लब्धं शक्यं न वा तद्विना विधेर-
 नुपपत्तिः योषिदग्न्यैक्योपास्तिविधिदर्शनादिति भावः । अथ वा मोक्षस्य
 नियोगसाध्यत्वे फलितं सूत्रार्थमाह ॥ अत इति ॥ यदत्र जिज्ञास्यं ब्रह्म
 तत् स्वतन्त्रमेव वेदान्तैरुपदिश्यते, समन्वयादित्यर्थः । विपक्षे दण्डं पा-
 तयति ॥ तद्यदीति ॥ तत्रैव सतीति ॥ मोक्षे साध्यत्वेनानित्ये सतीत्यर्थः
 ॥ अत इति ॥ मुक्तेर्नियोगसाध्यत्वेन नियोज्याभावात् कर्तव्यनियोगा-
 भावादित्यर्थः । प्रदीपात् तमोनिवृत्तिवज्ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिरूपमोक्षस्य
 दृष्टफलत्वाच्च न नियोगसाध्यत्वमित्याह ॥ अपि चेति ॥ “यो ब्रह्माहम्”
 इति वेदं स ब्रह्मैव भवति । परं कारणमवरं कार्यं तद्रूपे तदधिष्ठाने

स्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन” “अभयं वै जनकैः प्राप्तोऽसि” “तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति” “तस्मात्तत्सर्वमभवत्” “तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत” इत्येवमाद्याः श्रुतयो ब्रह्मविद्यानन्तरं मोक्षं दर्शयन्त्यौ मध्ये तत्कृतं कार्यान्तरं वारयन्ति । तथा “तद्वर्तित् पश्यन् नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवत् सूर्यश्च” इति ब्र-

तास्मिन् दृष्टे सातं अस्य द्रष्टुरभारब्धफलानि कर्माणि नश्यान्ते । ब्रह्मणः स्वरूपमानन्दं विद्वान् निर्भयो भवति द्वितीयाभावात् । “अभयं ब्रह्म प्राप्तोऽसि” । अज्ञानहानात् तज्जीवाख्यं ब्रह्मगुरूपदेशादात्मानमेव “अहं ब्रह्मास्मि” इत्यवेत् विदितवन् । तस्माद्देनात्तद्ब्रह्म पूर्णमभवत् परिच्छेदभ्रान्तिहानादेकत्वम्, “अहं ब्रह्म” इत्यनुभवः तत्रानुभवकाले मोहशोकौ न स्त इति श्रुतीनामर्थः, तासां तात्पर्यमाह ॥ ब्रह्मेति ॥ विद्यातत्फलयोर्मध्य इत्यर्थः । मोक्षस्य विधिफलत्वे स्वर्गादिवत् कालान्तरभावित्वं स्यात् । तथा च श्रुतिबाध इति भावः । इतश्च मोक्षो वैधो नेत्याह ॥ तथेति ॥ तद्ब्रह्मेतत् प्रत्यगस्मीति पश्यन् तस्मात् ज्ञानात् वामदेवो मुनीन्द्रः शुद्धं ब्रह्म प्रतिपेदे हं तत्र ज्ञाने तिष्ठन् दृष्टवान् अस्मिन्नास्मिन् स्वस्य सर्वात्मत्वप्रकाशकान् “अहं मनुः” इत्यादीन् ददर्शेत्यर्थः । यद्यपि स्थितिर्गानक्रियाया लक्षणं, ब्रह्मदर्शनं तु ब्रह्मप्रतिपत्तिक्रियाया हेतुरिति वैष्णवमस्ति, तथापि “लक्षणहेत्वोः क्रियाया” [३ । २ । १२६] इति सूत्रेण क्रियां प्रति लक्षणहेत्वोरर्थयोर्वर्तमानाद्वातोः परस्य लटः शत्रुशानचावादेशौ भवत

स्योत्पत्तिरस्त्युत नास्तीति । तत्र तावत् प्रतिपा-
द्यते । न वियदश्रुतेरिति । न खल्वाकाशमुत्पद्यते
। कस्मात् अश्रुतेः, न त्वस्योत्पत्तिप्रकरणे श्रव-
णमस्ति । च्छान्दोग्ये हि ' सदेव सोम्येदमग्र
आसीदेकमेवाद्वितीयं' इति सच्छब्दवाच्यं ब्रह्म
प्रकृत्य 'तदैक्षत तत्तेजोऽसृजत' इति च पञ्चानां
महाभूतानां मध्यमं तेज आदि कृत्वा त्रयाणां
तेजोऽबन्नानामुत्पत्तिः श्राव्यते । श्रुतिश्च 'नः' प्र-
माणं मतीन्द्रियार्थविज्ञानोत्पत्तौ 'न चात्र श्रुतिर-
स्त्यांकाशस्योत्पत्तिप्रतिपादिनी' तस्मान्नाकाश-
स्योत्पत्तिरिति ॥ १ ॥

विरोधात् पूर्वापरविरोधाच्च परपक्षा उपेक्ष्याः तथा श्रुतिपक्षोऽपि उपे-
क्ष्य इति शङ्कोत्थाने पादद्वयस्यारम्भात् पूर्वपादेन दृष्टान्तसङ्गतिरिति
समुदायार्थः । आकाशवाय्वोरुत्पत्तिमामनन्ति तैत्तिरीयकाः, नामनन्ति
च्छन्दोगाः, जीवस्य प्राणानाञ्चोत्पत्तिं सर्व एत आत्मनो व्युच्चरन्तीति
वाजिनः, एतस्माज्जायते प्राण इत्याथर्वणिकाश्चामनन्ति । नन्वेवमा-
काशपूर्विका क्वचित् सृष्टिः क्वचित्तेजःपूर्विकेति क्रमविरोधः । आदिप-
दात् 'स इमाँल्लोकानसृजतेत्यक्रमः' क्वचित् सप्तप्राणाः क्वचिदष्टावित्या-
दिसङ्ख्याद्वास्त्वय विरोधो ग्राह्यः, प्रपञ्चः पादद्वयं, तथा च पादद्वयस्य
श्रुतीनां मिथोविरोधनिरासार्थत्वाच्छ्रुतिशास्त्राध्यायसङ्गतयः सिद्धाः ।
अत्राकाशस्योत्पत्त्यनुत्पत्तिश्रुत्योर्मिथाविरोधोऽस्ति न वेति वाक्यभेदै-
कवाक्यत्वाभ्यां सन्देहे यद्युत्पत्तिस्तदावाक्यभेदेन विरोधादप्रामाण्यं
अनयोः श्रुत्योरिति पूर्वपक्षयिष्यन् आदावनुत्पत्तिपक्षमेकदेशी गृह्णा-
तीत्याह ॥ तत्र तावदिति ॥ १ ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

तुशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । मा' नामाकाश-
 स्य छान्दोग्येऽभूदुत्पत्तिः श्रुत्यन्तरे त्वस्ति । तै-
 त्तिरीयका हि समामनन्ति 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्र-
 ह्म, इति प्रकृत्य 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आ-
 काशः सम्भूतः' इति । ततश्च श्रुत्योर्विप्रतिषेधः
 क्वचित्तेजःप्रमुखा सृष्टिः क्वचिदाकाशप्रमुखेति ।
 नन्वेकवाक्यताऽनयोः श्रुत्योर्युक्ता । सत्यं सा यु-
 क्ता न तु सावगन्तुं शक्यते, कुतः तत्तेजोऽसृजते-
 ति सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयेन सम्बन्धा-
 नुपपत्तेः 'तत्तेजोऽसृजत तदाकाशमसृजत' इति ।
 ननु सकृच्छ्रुतस्यापि कर्तुः कर्तव्यद्वयेन सम्बन्धो
 दृश्यते यथा सूर्यं पक्वौदनं पचतीति । एवं तदा-
 काशं सृष्ट्वा तत्तेजोऽसृजतेति योजयिष्यामः ।
 नैवं युज्यते, प्रथमजत्वं हि छान्दोग्ये तेजसो-

उत्पत्तिश्रुतिमुख्या नास्तीति गूढाभिसन्धिः सम्प्रति पूर्वपक्षयति
 सूत्रकारः ॥ अस्ति त्विति ॥ एकवाक्यत्वेन प्रामाण्यसम्भवे किमिति
 श्रुत्योरप्रामाण्यमिति शङ्कते ॥ नन्वेकवाक्यतेति ॥ एकवाक्यत्वास-
 म्भवादप्रामाण्यं युक्तमित्याह ॥ सत्यमित्यादिना ॥ एकस्य युगपत्
 कार्यद्वयासम्बन्धेऽपि क्रमेण सम्बन्धसम्भवादेकवाक्यतेति मुख्यसि-
 द्धान्ती शङ्कते ॥ ननु सकृदिति ॥ अप्रामाण्यवादी दूषयति ॥ नैव-
 मिति ॥ क्रमो न युज्यते द्वयोः श्रुतप्राथम्यभङ्गापत्तेरित्यर्थः । एक-

ऽवगम्यते, तैत्तिरीयके चाकाशस्य, न चोभयोः
 प्रथमजत्वं सम्भवति । एतेनेतरश्रुत्यन्तरविरो-
 धोऽपि व्याख्यातः । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन
 आकाशः सम्भूतः' इत्यत्रापि 'तस्मादाकाशः
 सम्भूतस्तस्मात्तेजः सम्भूतः'मिति सकृच्छ्रुत-
 स्यात्पादानस्य सम्भवनस्य च विद्यतेजोभ्यां यु-
 गपत् सम्बन्धानुपपत्तेः, वायोरग्निरिति च पृथ-
 गाम्नानात् ॥ २ ॥

अस्मिन् विप्रतिषेधे कश्चिदाह ॥

गौण्यसम्भवात् ॥ ३ ॥

स्माद्विदलबीजादलहयवदस्तूनां प्रथममित्यत आह ॥ न चेति ॥ वा-
 योरग्निरिति क्रमश्रुतिभङ्गादिति शेषः । छान्दोग्यश्रुतेस्तैत्तिरिश्रुतिवि-
 रुद्धार्थत्वमुक्त्वा तैत्तिरिश्रुतेस्तद्विरुद्धार्थत्वमाह ॥ एतेनेति ॥ एतत्प-
 दार्थमाह ॥ तस्मादिति ॥ छान्दोग्ये श्रुतं तेजसः प्राथम्यं अत्र दुर्यो-
 ज्यमित्यर्थः । किञ्च सत्पदार्थः आत्मा छान्दोग्ये तेजस उपादानं श्रूय-
 ते अत्र तु वायुरिति नैकवाक्यतेत्याह ॥ वायोरिति ॥ एवं श्रुत्योर्वि-
 रोधादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते स एव विद्यदनुत्पत्तिवादी स्वमते-
 न प्रामाण्यं ब्रूत इत्याह ॥ अस्मिन्निति ॥ २ ॥

एवमाध्यायसमाप्तेरधिकरणेषु प्रथमं विरोधात् श्रुत्यप्रामाण्यमिति
 पूर्वपक्षफलं तत एकदेशिसिद्धान्तः पश्चान्मुख्यसिद्धान्ते श्रुतीनामवि-
 रोधेनैकवाक्यतयो ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिरिति फलं क्रमश्चेत्यवगन्त-
 व्यं तत्र श्रुत्योर्विरोधे सत्यध्ययनविध्युपात्तयोरप्रामाण्यायोगाद्विदु-
 त्पक्षसम्भवरूपतर्कानगहीतछान्दोग्यश्रुतिर्मख्यार्था इतरा गौणीत्य-

नास्ति वियदुत्पत्तिः अश्रुतेरेव । या त्वितरा-
 वियदुत्पत्तिवादिनीश्रुतिरुदाहृता सा गौणी भ-
 वितुमर्हति* । कस्मात् असम्भवात् । न ह्याका-
 शस्योत्पत्तिः सम्भावयितुं शक्या श्रीमत्कण-
 भुगभिप्रायानुसारिषु जीवत्सु । ते हि कारणसा-
 मग्र्यसम्भवादाकाशस्योत्पत्तिं वारयन्ति । सम-
 वाय्यसमवायिनिमित्तकारणेभ्यो हि किल सर्व-
 मुत्पद्यमानं समुत्पद्यते । द्रव्यस्य चैकजातीयक-
 मनेकं च द्रव्यं समवायिकारणं भवति । न चा-
 काशस्यैकजातीयकमनेकं च द्रव्यमारम्भकम-
 स्ति यस्मिन् समवायिकारणे सति असमवायि-
 कारणे च तत्संयोगे आकाश उत्पद्येत । तदभा-
 वात्तु तदनुग्रहप्रवृत्तं निमित्तकारणं दूरापेतमेवा-
 काशस्य भवति । उत्पत्तिमतां च तेजःप्रभृतीनां
 पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः सम्भाव्यते प्रागुत्पत्तेः

विरोध इत्येकदेशिमतं विवृणोति ॥ नास्तीत्यादिना ॥ आकाशो नो-
 त्पद्यते सामग्रीशून्यत्वादात्मवत्, न चाविद्याब्रह्मणोः सत्त्वादेत्वसि-
 द्धिः विजातीयत्वेनानयोरारम्भकत्वायोगादसंयुक्तत्वाच्च संयोग एव हि
 द्रव्यस्यासमवायिकारणमतः समवाय्यसमवायिनोरभावान्न हेत्वसि-
 द्धिरित्यर्थः । प्रागभावशून्यत्वाच्चात्मवदाकाशो नोत्पद्यते इत्याह ॥ उ-
 त्पत्तिमतां चेति ॥ प्रकाशश्चाक्षुषानुभवः आदिपदात्तमोर्ध्वंसपाक-
 योर्ग्रहणं । मूर्तद्रव्याश्रयत्वं ह्याकाशस्य कार्यं, तच्च प्रलयेऽप्यस्ति पर-

प्रकाशादिकार्यं न बभूव पश्चाच्च भवतीति । आकाशस्य पुनर्न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः सम्भावयितुं शक्यते । किं हि प्रागुत्पत्तेरेनवर्कशर्ममुषिरमच्छिद्रं बभूवेति शक्यते ऽध्यवसातुं । पृथिव्यादिवैधर्म्याच्च विभुत्वादिलक्षणादाकाशस्याजत्वसिद्धिः । तस्माद् यथा लोके आकाशं कुरु आकाशो जात इत्येवंजातीयको गौणः प्रयोगो भवति 'यथा च घटाकाशः करकाकाशो गृहाकाश' इत्येकस्याप्याकाशस्यैवंजातीयको भेदव्यपदेशो गौणो भवति । वेदेपि 'आरण्यानाकाशेष्वालभेरन्' इत्येवमुत्पत्तिश्रुतिरपि गौणी द्रष्टव्या ॥३॥

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

शब्दः खल्वाकाशस्याजत्वं ख्यापयति' यत आह 'वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम्' इति न त्थ-

माण्वाश्रयत्वात् अतो न प्रागभाव इत्यर्थः । प्रागभावासत्त्वं स्फुटयति ॥ किंहीति ॥ स्थूलाश्रयोऽर्वाकाशः सूक्ष्माश्रयः छिद्रमण्वाश्रयः सुषिरमिति भेदः । किञ्चात्मवदाकाशो न जायते विभुत्वादस्पर्शद्रव्यत्वाच्चेत्याह ॥ पृथिव्यादीति ॥ तस्मादुक्ततर्कबलाद्गौणी द्रष्टव्येत्यन्वयः । भेदोक्तेर्गौणत्वे वैदिकोदाहरणमाह ॥ वेदेऽप्यारण्यानिति ॥ आकाशेष्विति भेदव्यपदेशो गौण इति सम्बन्धः ॥ ३ ॥

न केवलं तर्कादाकाशस्यानुत्पत्तिः किंतु श्रुतितोऽपीत्याह सूत्रकारः ॥ शब्दाच्चेति ॥ नित्यभावस्यानादित्वादितिभावः । आत्मेति च

मृतस्योत्पत्तिरुपपद्यते । 'आकाशवत् सर्वगत-
 श्च नित्यः, इति चाकाशेन ब्रह्मसर्वगतत्वनित्य-
 त्वाभ्यां धर्माभ्यामुपमिमान आकाशस्यापि तौ
 धर्मौ सूचयति, न च तादृशस्योत्पत्तिरुपपद्यते ।
 'स यथानन्तोऽयमाकाश एवमनन्त आत्मा वे-
 दितव्यः, इति चोदाहरणं 'आकाशशरीरं ब्रह्म
 आकाश आत्मे'ति च । न त्वाकाशस्योत्पत्तिम-
 त्त्वे ब्रह्मणस्तेन विशेषणं सम्भवति नीलेनेवो-
 त्पलस्य । तस्मान्नित्यमेवाकाशेन साधारणं ब्र-
 ह्मेति गम्यते ॥ ४ ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रं । स्यादेतत् कथं पुनरेकस्य
 सम्भूतशब्दस्य 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आ-
 काशः सम्भूतः, इत्यस्मिन्नधिकारे परेषु तेजःप्र-
 भृतिष्वनुवर्तमानस्य मुख्यत्वं सम्भवति आ-
 काशे च गौणत्वमिति । अत उत्तरमुच्यते । स्या-
 शब्द इहोदाहरणमित्यन्वयः । आकाशः शरीरमस्येति बहुव्रीहिणास्य-
 न्तसाम्यभानात् ब्रह्मवदाकाशस्यानादित्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥

॥ पदोत्तरमिति ॥ शङ्कोत्तरमिति यावत् । तान्येव शङ्कापदानि
 पठति ॥ स्यादेतदिति ॥ अधिकारे प्रकरणे, यथैकस्मिन् ब्रह्मप्रकरणे
 अन्नं ब्रह्मानन्दो ब्रह्मेति वाक्ययोर्ब्रह्मशब्दस्यान्ते गौणत्वमानन्दे मु-
 ख्यता तथैकवाक्यस्थस्यैकस्याऽपि सम्भूतशब्दस्य गुणमुख्यार्थभेदो

चैकस्यापि सम्भूतशब्दस्य विषयविशेषवशा-
 द्गौणो मुख्यश्च प्रयोगो ब्रह्मशब्दवत् । यथैक-
 स्यापि ब्रह्मशब्दस्य 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व
 तपो ब्रह्म' इत्यस्मिन्नधिकारेऽन्नादिषु गौणः प्र-
 योगः आतन्दे च मुख्यः यथा च तपसि ब्रह्मवि-
 ज्ञानसाधने ब्रह्मशब्दो भक्त्या प्रयुज्यते अ-
 ञ्जसा तु विज्ञेये ब्रह्मणि तद्वत् । कथं पुनरनुत्प-
 त्तौ नभसः 'एकमेवाद्वितीयम्' इतीयं प्रतिज्ञा
 समर्थ्यते । ननु नभसा द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म
 प्राप्नोति' कथं च ब्रह्मणि विदिते सर्वं विदितं स्या-
 दिति । तदुच्यते । एकमेवेति तावत् स्वकार्यापे-
 क्षयोपपद्यते । यथा लोके कश्चित् कुम्भकारकुले
 पूर्वद्युर्मृद्वंडचक्रादीनि चोपलभ्यापरेद्युश्च नाना-
 विधान्यमत्राणि प्रसारितान्युपलभ्य ब्रूयात् मृ-
 देवैकाकिनी पूर्वद्युरासीदिति । स च तयावधार-
 णया मृत्कार्यजातमेव पूर्वद्युर्नासीदित्यभिप्रेया-

योग्यताबलादित्याह ॥ स्याच्चेति ॥ उदाहरणान्तरमाह ॥ यथा चेति ॥
 अभेदोपचारो भक्तिः । मुख्यसिद्धान्त्याक्षिपति ॥ कथं पुनरिति ॥ स
 एवाक्षेपद्वयं स्पष्टयति ॥ नन्विति ॥ अद्वितीयत्वश्रुतिबाधः सर्वविज्ञा-
 नप्रतिज्ञाबाधश्चेत्यर्थः । प्रथमाक्षेपं दृष्टान्तेन परिहरति ॥ एकमेवेति ॥
 कार्यरूपद्वितीयशून्यत्वं प्रागवस्थायामवधारणं श्रुत्यर्थः । कुले गृहे, अ-
 मत्राणि घटादीनि पात्राणि । एकमेवेत्यवधारणव्यावर्च्यं कार्यमिति

तु न दण्डचक्रादि तद्वत् । अद्वितीयश्रुतिरधि-
 ष्ठात्रन्तरं वारयति यथा मृदोऽमत्रप्रकृतेः कुम्भ-
 कारोऽधिष्ठाता दृश्यते नैवं ब्रह्मणो जगत्प्रकृतेर-
 न्योऽधिष्ठातास्तीति । न च नभसोऽपि द्वितीये-
 न सद्वितीयं ब्रह्म प्रसज्यते । लक्षणान्यत्वनिमि-
 त्तं हि नानात्वं, न च प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मनभसोर्लक्ष-
 णान्यत्वमस्ति । क्षीरोदकयोरिव संसृष्टयोर्व्या-
 पित्वामूर्तत्वादिधर्मसामान्यात् । सर्गकाले तु ब्र-
 ह्म जगदुत्पादयितुं यतते स्तिमितमितरत्तिष्ठति
 तेनान्यत्वमवसीयते । तथा चाकाशशरीरं ब्रह्मेत्या-
 दिश्रुतिभ्योऽपि ब्रह्माकाशयोरभेदोपचारसिद्धिः
 । अत एव च ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धिः ।
 अपि च सर्वं कार्यमुत्पद्यमानमाकाशेनाव्यति-
 रिक्तदेशकालमेवोत्पद्यते ब्रह्मणा चाव्यतिरिक्त-
 देशकालमेवाकाशं भवति इत्यबो ब्रह्मणा तत्का-
 र्येण च विज्ञातेन सह विज्ञातमेवाकाशं भवति ।

व्याख्यायाद्वितीयपदव्यावर्त्यमाह ॥ अद्वितीयश्रुतिरिति ॥ आकाश-
 स्य द्वितीयत्वमङ्गीकृत्याद्वितीयादिपदसङ्कोचः कृतस्तदपि नास्तीत्याह
 ॥ न च नभसोऽपीति ॥ धर्मसाम्ये ब्रह्मनभसोः कथं भेदस्तत्राह ॥ सर्ग-
 कालेत्विति ॥ धर्मसाम्यादद्वितीयत्वोपचार इत्यर्थे श्रुतिमाह ॥ तथा
 चाकाशेति ॥ द्वितीयमाक्षेपं परिहरति ॥ अत एवेति ॥ अभेदोपचा-
 रादेवेत्यर्थः । नभसो ब्रह्मतत्कार्याभ्यामभिन्नदेशकालत्वाच्च तज्ज्ञाने

यथा क्षीरपूर्णे घटे कतिचिदब्बिन्दवः प्रक्षिप्ताः
सन्तः क्षीरग्रहणेनैव गृहीता भवन्ति । न हि क्षी-
रग्रहणादब्बिन्दुग्रहणं परिशिष्यते । एवं ब्रह्मणा
तत्कार्यैश्चाव्यतिरिक्तदेशकालत्वात् गृहीतमेव
ब्रह्मग्रहणेन नभो भवति तस्माद्भाक्तं नभसः स-
म्भवे^{१। २। ३। ४।} श्रवणमिति ॥ ५ ॥

एवंप्राप्त इदमाह ।

**प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकाच्छ-
ब्देभ्यः ॥ ६ ॥**

‘येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं वि-
ज्ञातमिति, आत्मनि खल्वरेण दृष्टे श्रुते मते विज्ञा-
ते इदं सर्वं विदितम्, इति ‘कस्मिन्नु भगवो वि-
ज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति’ इति, न काचन म-
द्बहिर्धा विद्यास्तोति चैवरूपा प्रतिवेदान्तं प्रति-
ज्ञां विज्ञायते । तस्याः प्रतिज्ञाया एवमहानिरनु-

ज्ञानमित्याह ॥ अपि चेति ॥ ५ ॥

एवमाकाशस्यानुत्पत्तौ सर्वश्रुतीनामविरोध इत्येकदेशिसिद्धान्तः
प्राप्तः, तं मुख्यसिद्धान्ती दूषयति ॥ प्रतिज्ञेति ॥ अहानिरव्यतिरेकः सामय-
जुराथर्वणशाखाभेदज्ञानशब्दार्था इति शब्दाः ॥ न काचनेति ॥ आ-
त्मभिन्नं ज्ञेयं नास्तीत्यर्थः । ननु सर्वस्य ब्रह्माव्यतिरेकात् प्रतिज्ञाया
अहानिरित्यस्तु तथापि जीवादिबदनुत्पन्नस्याऽपि नभसो ब्रह्मणि क-

परोधः स्यात् यद्यव्यतिरेकः कृत्स्नस्य वस्तुजा-
तस्य विज्ञेयाद्ब्रह्मणः स्यात् । व्यतिरेके हि सति
एकविज्ञानेन सर्वं विज्ञायत इतीयं प्रतिज्ञा हीये-
त । स चाव्यतिरेक एवमुपपद्यते यदि कृत्स्नं व-
स्तुजातमेकस्माद्ब्रह्मण उत्पद्येत । शब्देभ्यश्च प्र-
कृतिविकाराव्यतिरेकन्यायेनैव प्रतिज्ञासिद्धिर-
वगम्यते । तथा हि 'येनाश्रुतं श्रुतं भवती'ति प्र-
तिज्ञाय मृदादिदृष्टान्तैः कार्यकारणाभेदप्रतिपा-
दनपरैः प्रतिज्ञैषा समर्थ्यते तत्साधनायैव चोत्त-
रे शब्दाः 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वि-
तीयं' तदैक्षत तत्तेजोऽसृजत' इति, एवं कार्यजातं
ब्रह्मणः प्रदर्श्याव्यतिरेकं प्रदर्शयन्ति 'एतदात्म्य
मिदं सर्वम्' इत्यारभ्याप्रपाठकपरिसमाप्तेः, त-
द्यद्याकाशं न ब्रह्मकार्यं स्यात् न ब्रह्मणि विज्ञाते

ल्पितत्वेनाव्यतिरेकात् प्रतिज्ञासिद्धिः किं न स्यात् किमुत्पत्त्येत्यत आ-
ह ॥ शब्देभ्यश्चेति ॥ अव्यतिरेक एव न्यायस्तेनेत्यर्थः । अयं भावः
जीवस्य तावदात्मत्वात् ब्रह्माव्यतिरेकः अज्ञानतत्सम्बन्धयोः कल्पि-
तत्वेनाव्यतिरेकः स्वतन्त्राज्ञानयोगादज्ञानान्यजडद्रव्यस्य तु कार्यत्वे-
नैवाव्यतिरेकसिद्धिस्तस्याकार्यत्वे प्रधानवत् स्वातन्त्र्यादव्यतिरेकायो-
गात् । तथाहुर्न्यायविदः 'नित्यद्रव्याणि स्वतन्त्राणि भिन्नान्यनाश्रि-
तानि' इति, तस्मात् प्रतिज्ञासिद्धये आकाशस्य कार्यत्वेनैवाव्यतिरेको
वाच्य इति दृष्टान्तसृष्टिसार्वार्थ्यशब्दानाह ॥ तथा हीति ॥ तेन

आकाशं विज्ञायेत ततश्च प्रतिज्ञाहानिः स्यात्,
 न च प्रतिज्ञाहान्या वेदस्याप्रामाण्यं युक्तं कर्तुं ।
 तथा हि प्रति वेदान्तं ते ते शब्दास्तेन तेन दृष्टा-
 न्तेन तामेव प्रतिज्ञां स्थापयन्ति 'इदं सर्वं यद-
 यमात्मा, ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्, इत्येवमादयः,
 तस्मात् ज्वलनादिवदेव गगनमप्युत्पद्यते । यदु-
 क्तं अश्रुतेन वियदुत्पद्यते इति तदयुक्तं वियदुत्प-
 त्तिविषयश्रुत्यन्तरस्य दर्शितत्वात् 'तस्माद्वा एत-
 स्मादात्मन आकाशः सम्भूतः' इति, सत्यं दर्शि-
 तं, विरुद्धं तु 'तत्तेजोऽसृजत' इत्यनेन श्रुत्यन्तरेण
 नैकवाक्यत्वात् सर्वश्रुतीनां, भव त्वेकवाक्यत्व-
 मविरुद्धानामिह तु विरोध उक्तः सकृच्छ्रुतस्य
 स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयसम्बन्धासम्भवात् द्वयोश्च प्र-
 थमजत्वासम्भवाद्विकल्पासम्भवाच्चेति । नैष दो-

दृष्टान्तेनेति ॥ यजुषि दुन्दुभ्यादिर्दृष्टान्तेनाथर्वणे ऊर्णनाभ्यादिर्दृष्टा-
 न्तेनेत्यर्थः । यजुषि प्रतिज्ञासाधका इदं सर्वमिति शब्दाः आथर्वणे ब्र-
 ह्मैवेदमिति शब्दा इति विभागः । एवमाकाशोत्पत्तिकथनादेकदेशिमते
 दूषिते श्रुत्यप्रामाण्यवादिनोक्तं स्मारयति ॥ सत्यं दर्शितमिति ॥ मु-
 ख्यसिद्धान्त्याह ॥ नैकेति ॥ तत्तेजोऽसृजतेति सकृच्छ्रुतस्य लघुराका-
 शतेजोभ्यां युगपत् सम्बन्धे तित्तिरिक्रमबाधात् क्रमेणाकाशं सृष्ट्वा ते-
 जोऽसृजतेति संबन्धे तेजःप्राथम्यभङ्गप्रसङ्गाद्वस्तुनि विकल्पासम्भवेन
 तयोः शाखाभेदेन प्राथम्यव्यवस्थाया अयोगान्नैकवाक्यतेति प्राप्ते मुख्य
 एव दूषयति ॥ नैष दोष इति ॥ अप्रामाण्यकल्पनाद्वरं अपौरुषेयश्रुती-

षः । तेजःसर्गस्य तैत्तिरीयके तृतीयत्वश्रवणा-
 त् 'तस्माद्वा ऐतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत
 आकाशाद्वायुः वायोरग्निः' इति । अशक्या हीयं
 श्रुतिरन्यथा परिणेतुं, शक्या परिणेतुं छान्दो-
 ग्यश्रुतिः, 'तदाकाशं वायुं च सृष्ट्वा तत्तेजोऽसृज-
 तेति । न हीयं श्रुतिः तेजोजनिप्रधाना सती श्रु-
 त्यन्तरप्रसिद्धामाकाशस्योत्पत्तिं वारयितुं शक्नो-
 ति । एकस्य वाक्यस्य व्यापारद्वयासम्भवात् ।
 स्रष्टा त्वेकोऽपि क्रमेणानेकं स्रष्टव्यं सृजेत् इत्ये-
 कवाक्यत्वकल्पनायां सम्भवत्यां न विरुद्धार्थ-

नामेकवाक्यत्वेन प्रामाण्यकल्पनं तच्चैकवाक्यत्वं बलवच्छ्रुत्या दुर्बल-
 श्रुतेः कल्प्यं, बलवती च तैत्तिरीश्रुतिः प्रकृतिपञ्चम्या पौर्वापर्याख्य-
 क्रमस्य श्रुतत्वात्, छान्दोग्यश्रुतिस्तु दुर्बला । तेजःप्राथम्यश्रुत्यभावात्
 तेजःसर्गमात्रं तु श्रुतं तृतीयत्वेन परिणेतुमित्येकवाक्यतेत्यर्थः । यदु-
 क्तं एकदेशिना छान्दोग्यश्रुत्याकाशोत्पत्तिर्वा यत इति तन्निरस्तं । कि-
 ञ्च सा श्रुतिः किं तेजोजन्मपरा तत्तेजोजन्म वियदनुत्पत्तिश्चेत्युभयप-
 रा, आद्ये न तद्वारणमित्याह ॥ न हीति ॥ अविरोधादित्यर्थः । न द्वि-
 तीयः श्रुत्यन्तरविरोधेनोभयपरत्वकल्पनायोगाद्वाक्यभेदापत्तेश्चेत्याह
 ॥ एकस्येति ॥ नन्वेकस्य लघुरनेकार्थसम्बन्धवद्वाक्यस्याप्यनेकार्थता
 किं न स्यादित्यत आह ॥ स्रष्टा त्विति ॥ एकस्य कर्तुरनेकार्थसम्बन्धो
 दृष्टः । न त्वेकस्य वाक्यस्य नानार्थत्वं दृष्टं नानार्थकप्रयोगे तु पय आ-
 नयेत्यादावावृत्त्यावाक्यभेद एव । आनयनस्य जलक्षीराभ्यां पृथक्-
 सम्बन्धादित्यर्थः । फलितमाह ॥ इत्येकेति ॥ एकस्य शब्दस्यावृत्तिं

त्वेन श्रुतिर्हातव्या । न चास्माभिः सकृच्छ्रुतस्य
 स्त्रष्टुः स्त्रष्टव्यद्वयसम्बन्धोऽभिप्रेयते, श्रुत्यन्तर-
 वशेन स्त्रष्टव्यान्तरोपसंग्रहात् । यथा च 'सर्वं ख-
 ल्विदं ब्रह्म तज्जलान्' इत्यत्र साक्षादेव सर्वस्य
 वस्तुजातस्य ब्रह्मजत्वं श्रूयमाणं न प्रदेशान्तर-
 विहितं तेजःप्रमुखमुत्पत्तिक्रमं वारयति । एवं ते-
 जसोऽपि ब्रह्मजत्वं श्रूयमाणं न श्रुत्यन्तरवि-
 हितं नभःप्रमुखमुत्पत्तिक्रमं वारयितुमर्हति । न-
 नु समविधानार्थमेतद्वाक्यं 'तज्जलानिति शान्त
 उपासीत' इति श्रुतेर्नैतत् सृष्टिवाक्यं, न तस्मा-
 देतत्प्रदेशान्तरप्रसिद्धं क्रममनुरोद्धुमर्हति, तत्ते-
 जोऽसृजतेत्येतत्सृष्टिवाक्यं, तस्मादत्र यथा श्रु-
 तिक्रमो ग्रहीतव्य इति, नेत्युच्यते । न हि तेजः-

विनाऽनेकार्थत्वं नास्ति चेदसृजतेति शब्दस्य छान्दोग्य उपसंहृताका-
 शादिसम्बन्धार्थमावृत्तिदोषः स्यादित्यत आह ॥ न चेति ॥ छान्दोग्य-
 स्थतेजोजन्म आकाशादिजन्मपूर्वकं तेजोजन्यत्वात् तित्तिरिस्थतेजो-
 जन्मवदित्याकाशादिजन्मोपसंहारि तदाकाशमसृजतेति वाक्यान्त-
 रस्यैव कल्पनान्मावृत्तिदोष इत्यर्थः श्रुत्यन्तरस्थः क्रमः श्रुत्यन्तरे ग्राह्य
 इत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ यथा चेति ॥ सृष्टौ तात्पर्यातात्पर्याभ्यां दृष्टान्तश्रु-
 तिवैषम्यं शङ्कते ॥ नन्वित्यादिना ॥ तेजःप्राथम्यस्वीकारे आकाशसर्गो
 धर्मो तद्धर्मः प्राथम्यं चेति द्वयं श्रुतं बाधनीयमिति गौरवमाकाशप्राथ-
 म्ये त्वार्थिकतेजःसर्गप्राथम्यमात्रबाध इति लाघवमिति मत्वाह ॥ ने-
 त्युच्यत इति ॥ किञ्च प्रधानधर्मित्यागाद्वरं गुणभूतस्य तेजःप्राथम्य

प्राथम्यानुरोधेन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धो वियत्पदार्थः
 परित्यक्तव्यो भवति पदार्थधर्मत्वात् क्रमस्य ।
 अपि च तत्तेजोऽसृजतेति नात्र क्रमस्य वाचकः
 कश्चिच्छब्दोऽस्ति अर्थात् क्रमो गम्यते, स च
 वायोरग्निरित्यनेन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेन क्रमेण नि-
 वार्यते । विकल्पसमुच्चयौ तु वियत्तेजसोः प्रथ-
 मजत्वविषयां वैसम्भवानभ्युपगमाभ्यां निवा-
 रितौ, तस्मान्नास्ति श्रुत्योर्विप्रतिषेधः । अपि च
 छान्दोग्ये 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इत्येतां प्रति-
 ज्ञां वाक्योपक्रमे श्रुतां समर्थयितुमसमाम्नातं-
 मपि वियदुत्पत्तावुपसङ्ख्यातव्यं किमङ्ग पुन-
 स्तैत्तिरीयके समाम्नातं नभो न संगृह्यते । यच्चो-
 क्तमाकाशस्य सर्वेणानन्यदेशकालत्वाद्ब्रह्मणा

स्य धर्मस्य त्याग इत्याह ॥ न हीति ॥ किञ्च किं सृष्टिपरश्रुतिसिद्ध-
 त्वात् तेजःप्राथम्यं गृह्यते उत प्रथमस्थाने तेजसः स्वर्गश्रुत्याऽर्थात् प्रा-
 थम्यभानान्नाय इत्याह ॥ अपि चेति ॥ द्वितीयमनूय दूषयति ॥ अर्था-
 त्विति ॥ यदुक्तं वस्तुनि विकल्पासम्भवादुभयोः प्राथम्यं शाखाभेदेन
 व्यवस्थितं न भवति नाप्युभययोर्हिदलाङ्कुरवत् समुच्चयोत्पत्त्या प्राथम्यं
 वायोरग्निरिति क्रमबाधापातादिति । तदिष्टमेवेत्याह ॥ विकल्पेति ॥ न
 केवलं श्रुतिद्वयोरविरोधः सौहार्दश्चास्तीत्याह ॥ अपि चेति ॥ वियदुपसं-
 ग्राह्यमित्यन्वयः । वियदनुत्पत्तिवादिनोक्तमनूय प्रतिज्ञाया अद्वितीयश्रु-
 तेश्च मुख्यार्थतात्पर्यावगमान्न गौणार्थेति दूषयति ॥ यच्चोक्तमित्या-
 दिना ॥ प्रकृतिविकारन्यायः तदनन्यत्वन्यायः, उदकं क्षीरस्थमपि क्षी-

तत्कार्यैश्च सह विदितमेव तद्भवति, अतो न प्र-
 तिज्ञा हीयते'न चैकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिको-
 पो भवति क्षीरोदकवद्ब्रह्मनभसोरव्यतिरेकोपप-
 तेरिति । अत्रोच्यते । न क्षीरोदकन्यायेनेदमेक-
 विज्ञानेन सर्वविज्ञानं नेतव्यं । मृदादिदृष्टान्तप्र-
 णयनादि प्रकृतिविकारन्यायेनैवेदं सर्वविज्ञानं
 नेतव्यमिति गम्यते । क्षीरोदकन्यायेन च सर्व-
 विज्ञानं कल्प्यमानं न सम्यग्विज्ञानं स्यात् । न
 हि क्षीरज्ञानगृहीतस्योदकस्य सम्यग्विज्ञानगृ-
 हीतत्वमस्ति । न च वेदस्य पुरुषाणामिव मा-
 र्यालीकवञ्चनादिभिरर्थावधारणमुपपद्यते । सा-
 वधारणा चेयमेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिः क्षीरो-
 दकन्यायेन नीयमाना पीड्येत । न च स्वकार्या-
 पेक्षयेदं वस्त्वेकदेशविषयं सर्वविज्ञानमेकाद्वि-
 तीयतावधारणं चेति न्याय्यं । मृदादिष्वपि हि
 तत्सम्भवात् न तदपूर्ववदुपन्यसितव्यं भवति
 'श्वेतकेतोयन्नु'सोम्येदं महामना अनूचानमानी

रज्ञानान्न गृह्यते भेदादिति भावः । मास्तु सम्यक्ज्ञानं श्रुतेर्भ्रान्ति-
 मूलत्वसम्भवादित्याशङ्क्यापौरुषेयत्वान्नैवमित्याह ॥ न च वेदस्ये-
 ति ॥ माया भ्रान्तिः तयाऽलीकं मिथ्याभाषणं तेन वञ्चनमयथार्थबो-
 धनं आदिपदादिप्रलिप्साप्रमादकरणापाटवानि गृह्यन्ते । प्रतिज्ञामुख्य-
 त्वमभिधायाद्वितीयश्रुतिमुख्यज्ञानमाह ॥ सावधारणेति ॥ सर्वद्वैत-

स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतं श्रुतं
भवति' इत्यादिना । तस्मादशेषवस्तुविषयमेवे-
दं सर्वविज्ञानं सर्वस्य ब्रह्मकार्यतापेक्षयोपन्य-
स्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ ६॥

यत्पुनरेतदुक्तमसम्भवाद्गौणी गगनस्योत्प-
त्तिश्रुतिरिति तत्र ब्रूमः ।

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

तुशब्दोऽसम्भवाशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । न खल्वा-
काशोत्पत्तावेसम्भवाशङ्का कर्तव्या, यतो याव-
त् किञ्चिद्विकारजातं दृश्यते घटघटिकोदञ्चनादि
वा कटककेयूरकुण्डलादि वा सूचीनाराचनिखि-
शादि वा तावानेव विभागो लोके लक्ष्यते, न त्व-
विकृतं किञ्चित् कुतश्चिद्विभक्तमुपलभ्यते । वि-
भागश्चाकाशस्य पृथिव्यादिभ्योऽवगम्यते, त-
स्मात् सोऽपि विकारो भवितुमर्हति । एतेन दि-
निषेधपरेत्यर्थः । उभयगौणत्वेऽद्भुतवदुपन्यासो मृदादिदृष्टान्तैस्त-
त्साधनं च स्यादिति दोषान्तरमाह ॥ न चेत्यादिना ॥ ६ ॥

कार्यमेव वस्त्वेकदेश आकाशो नोत्पद्यते सामग्रीशून्यत्वादित्य-
त्राकाशो विकारः विभक्तत्वाद्वटादिवदिति सत्प्रतिपक्षमाह ॥ यत्पुन-
रित्यादिना ॥ यो विभक्तः स विकार इत्यन्वयमुक्त्वा यस्त्वविकारः स न
विभक्तः यथात्मेति व्यतिरेकव्याप्तिमाह ॥ न त्वविकृतमिति ॥ दिगादिषु
व्यभिचारमाशङ्क्य पक्षसमत्वान्मैवमित्याह ॥ एतेनेति ॥ विभक्तत्वेने-

क्कालमनःपरमाण्वादीनां कार्यत्वं व्याख्यातं ।
 नन्वात्माप्याकाशादिभ्यो विभक्त इति तस्यापि
 कार्यत्वं घटादिवत् प्राप्नोति, न आत्मन आका-
 शः सम्भूत इति श्रुतेः । यदि त्यात्मापि विकारः
 स्यात् तस्मात् परमन्यन्नश्रुतमित्याकाशादि स-
 र्वं कार्यं निरात्मकमात्मनः कार्यत्वे स्यात्, तथा
 च शून्यवादः प्रसज्येत । आत्मत्वादेवात्मनो नि-
 राकरणशङ्कानुपपत्तिः । न त्यात्माऽऽगन्तुकः क-
 स्यचित्स्वयं सिद्धत्वात् । न त्यात्माऽऽत्मनः प्र-

त्यर्थः । आत्मनि व्यभिचारं शङ्कते ॥ नन्विति ॥ धर्मिसमानसत्ताकवि-
 भागस्य हेतुत्वात् परमार्थात्मनि विभागस्य कल्पितत्वेन, भिन्नसत्ताक-
 त्वान्न व्यभिचार इत्याह ॥ नेति ॥ अत्र चाज्ञानान्यद्रव्यत्वं विशेषणं
 अतो नाज्ञानतत्सम्बन्धादौ व्यभिचारः । नन्वात्मा कार्यः विभक्तत्वा-
 त् वस्तुत्वाद्वा घटवदित्याभासतुल्यमिदं अनुमानमित्याशङ्क्यात्मनः
 परमकारणत्वेन श्रुतस्य कार्यत्वे शून्यताप्रसङ्गः इति बाधकसत्त्वात्
 तस्याभासत्वं नात्र किञ्चिद्बाधकमस्ति प्रत्युत आकाशस्याकार्यत्वे नि-
 त्यानेकद्रव्यकल्पना श्रौतप्रतिज्ञाहान्यादयो बाधकाः सन्तीति नाभा-
 सतुल्यतेत्याह ॥ आत्मन इति ॥ इष्टप्रसङ्गः इति वदन्तं प्रत्याह
 ॥ आत्मत्वादिति ॥ आत्माभावः केनचित् ज्ञायते न वा, आद्ये यो-
 ज्ञाता स परिशिष्यत इति न शून्यता, द्वितीयेऽपि न शून्यता मानाभा-
 वादित्यर्थः । किञ्च यद्वि कार्यं सत्तास्फुर्त्योरन्यापेक्षं तन्निराकार्यमा-
 त्मा त्वकार्यो निरपेक्षत्वान्न बाधयोग्य इत्याह ॥ न स्वात्मेत्यादिना ॥
 कस्यचित्कारणस्यागन्तुकः कार्यो न हि सत्ता स्फुर्त्योरन्यायत्तत्त्वादि-

माणमपेक्ष्य सिध्यति । तस्य हि प्रत्यक्षादीनि प्र-
माणान्यसिद्धप्रमेयसिद्धये उपादीयन्ते । न ह्या-
काशादयः पदार्थाः प्रमाणनिरपेक्षाः स्वयं सि-
द्धाः केनचिदभ्युपगम्यन्ते । आत्मा तु प्रमाणा-
दिव्यवहाराश्रयत्वात् प्रागेव प्रमाणादिव्यवहा-
रात् सिध्यति । न चेदृशस्य निराकरणं सम्भवति ।

त्यक्षरार्थः । तत्र स्फुर्तेरनन्यायत्तत्वं विवृणोति ॥ न हीति ॥ तदुक्तं सु-
रेश्वराचार्यैः ॥

“प्रमाता च प्रमाणं च प्रमेयं प्रमितिस्तथा ।

यस्य प्रसादात् सिध्यन्ति तत्सिद्धौ किमपेक्ष्यते” ॥ इति ॥

तथा श्रुतिराह ‘पुरुषः स्वयं ज्योतिः, तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’
इति च । नन्वात्मनः स्वतः सिद्धौ प्रमाणवैयर्थ्यं तत्राह ॥ तस्येति ॥
ननु प्रमेयस्यापि स्वप्रकाशत्वं किं न स्यादित्यत आह ॥ न हीति ॥
अतो न प्रमाणवैयर्थ्यमिति भावः । आत्माऽपि मानाधीनसिद्धिकः किं
न स्यादित्यत आह ॥ आत्मा त्विति ॥ अयमर्थः निश्चितसत्ताकं हि
ज्ञानं प्रमेयसत्तानिश्चायकं गेहे घटो दृष्टो न वेति ज्ञानसंशयेन दृष्ट इति
व्यतिरेकनिश्चये चार्थस्वरूपानिश्चयात् ज्ञानसत्तानिश्चयश्च न स्वतः का-
र्यस्य स्वप्रकाशत्वायोगान्नापि ज्ञानान्तरादनवस्थानादतः साक्षिणैव
ज्ञानसत्तानिश्चयो वाच्यः । तत्र साक्षिणश्चेत् ज्ञानाधीनसत्तानिश्चयः
अन्योन्याश्रयः स्यादतः सर्वसाधकत्वादात्मा स्वतः सिद्ध इति ।
स्वप्रकाशस्यापि बाधः किं न स्यादित्यत आह ॥ न चेति ॥ जडं
हि परायत्तप्रकाशत्वादागन्तुकं बाधयोग्यं न प्रकाशात्मस्वरूपं, त-
स्य सर्वबाधसाक्षिस्वरूपस्य निराकर्त्रन्तराभावात् स्वस्य च स्वनि-
राकर्तृत्वायोगात् । न हि सुनिपुणेनापि स्वाभावो द्रष्टुं शक्यत इत्यर्थः ।

आगन्तुकं हि वस्तु निराक्रियते न स्वरूपं । य ए-
 व हि निराकर्ता तदेव तस्य स्वरूपं । न त्वग्नेरौ-
 ष्ण्यं अग्निना निराक्रियते, तथाहमेवेदानीं जा-
 नामि वर्तमानं वस्त्वहमेवातीतमतीततरं चाज्ञा-
 सिषमहमेवानागतमनागततरं च ज्ञास्यामीत्य-
 तीतानागतवर्तमानभावेनान्यथा भवत्यपि ज्ञा-
 तव्ये'न ज्ञातुरन्यथाभावोऽस्ति' सर्वदा वर्तमान-
 स्वभावत्वात्, तथा'भस्मीभवत्यपि देहे'नात्म-
 न उच्छेदो वर्तमानस्वभावादन्यथास्वभावत्वं
 वा न सम्भावयितुं शक्यं । एवमप्रत्याख्येयस्व-
 भावत्वादेवाकार्यत्वमात्मनः' कार्यत्वं चाकाश-
 स्य । यत्तूक्तं समानजातीयमनेकं कारणद्रव्यं

एवं स्वतः स्फूर्तित्वादात्माऽबाध्यः इत्युक्त्वा स्वतःसत्ताकत्वाच्च न बा-
 ध्य इत्याह ॥ तथाहमेवेति ॥ ज्ञानज्ञेययोः सत्ताव्यभिचारेऽपि ज्ञातुः
 सदेकरूपत्वान्न सत्ताव्यभिचार इत्यर्थः । मास्तु जीवतो ज्ञातुरन्यथा-
 भावः मृतस्य तु स्यादित्यत आह ॥ तथेति ॥ उच्छेदो विनाशोऽन्य-
 थास्वभावत्वं मिथ्यात्वं वा सम्भावयितुमपि न शक्यं, अहमस्मीत्य-
 नुभवसिद्धसत्स्वभावस्य बाधकाभावादित्यर्थः । एवमात्मनः शून्यत्व-
 निरासेन शून्यताप्रसङ्गस्यानिष्टत्वं उक्तं, ततश्चात्मनः कार्यत्वानुमानं
 आभास इत्याह ॥ एवमिति ॥ अकार्यात्मनः सिद्धौ तस्याविद्यास-
 हितस्योपादानस्यादृष्टादिनिमित्तस्य च सत्त्वादाकाशानुत्पत्तिहेतोः सा-
 मग्रीशून्यत्वस्य स्वरूपासिद्धेरुक्तसत्प्रतिपक्षबाधाच्चाकाशस्य कार्यत्वं
 निरवयामित्याह । कार्यत्वं चेति । आत्माविषयोर्विजातीयत्वान्नाका-

व्योम्नो नास्तीति तत् प्रत्युच्यते, न तावत् समानजातीयमेवारभते न भिन्नजातीयमिति नियमोऽस्ति । न हितन्तूनां तत्संयोगानां च समानजातीयत्वमस्ति द्रव्यगुणत्वाभ्युपगमात् । न च निमित्तकारणानामपि तुरीवेमादीनां समानजातीयत्वनियमोऽस्ति । स्यादेतत् समवायिकारणविषय एव समानजातीयत्वाभ्युपगमो न कारणान्तरविषय इति, तदप्यनैकान्तिकं । सूत्र-
 गोवालैर्द्युनेकजातीयैरेका रज्जुः सृज्यमाना दृश्यते । तथा सूत्रैरूणादिभिश्चविचित्रान् कम्बलान् वितन्वते । सत्त्वद्रव्यत्वाद्यपेक्षया वा समानजातीयत्वे कल्प्यमाने नियमानर्थक्यं सर्वस्य सर्वेण समानजातीयकत्वात्, नाप्यनेकमेवारभते नैकमिति नियमोऽस्ति । अणुर्मनसोरा-

शारम्भकत्वमित्युक्तमनूय निरस्यति ॥ यत्त्वित्यादिना ॥ किं कारणमात्रस्य साजात्यनियमः उत समवायिनः तत्रायं निरस्य द्वितीयं शङ्कते ॥ स्यादेतदिति ॥ किं समवायितावच्छेदकधर्मेण साजात्यं उत सत्तादिना, नाय इत्याह ॥ तदपीति ॥ न च रज्ज्वादि न द्रव्यान्तरमिति वाच्यं, पटादेरपि तथात्वापाताद्वितीयोऽस्मदिष्टः, आत्माविषयोर्वस्तुत्वेन साजात्यादित्याह ॥ सत्त्वेति ॥ उपादानस्य साजात्यनियमं निरस्य संयुक्तानेकत्वनियममद्वितीयस्यासङ्गस्याप्यात्मन उपादानत्वसिद्धये निरस्यति ॥ नापीत्यादिना ॥ किमारम्भकमात्रस्यायं नियमः उत द्रव्यारम्भकस्य नाय इत्याह ॥ अण्विति ॥ अणुकस्य ज्ञानस्य

द्यकर्मारम्भाभ्युपगमात् । एकैको हि परमाणुः
 मनश्चाद्यं स्वकर्मारभते न द्रव्यान्तरैः संहत्ये-
 त्यभ्युपगम्यते । द्रव्यारम्भे एवानेकारम्भकत्व-
 नियम इति चेन्न, परिणामाभ्युपगमात् । भवेदे-
 ष नियमो यदि संयोगसचिवं द्रव्यं द्रव्यान्तर-
 स्यारम्भकमभ्युपगम्येत । तदेवं तु द्रव्यं विशेष-
 षवदवस्थान्तरमापद्यमानं कार्यं नामाभ्युपग-
 म्यते तच्च कचिदनेकं परिणमते मृद्धीजाद्यङ्कुरा-
 दिभावेन कचिदेकं परिणमते क्षीरादिदध्यादि-
 भावेन । नेश्वरशासनमस्त्यनेकमेव कारणं का-
 र्यं जनयतीति, अतः श्रुतिप्रामाण्यादेकस्माद्ब्र-
 ह्मण आकाशादिमहोभूतोत्पत्तिक्रमेण जग-
 रज्जातमिति निश्चीयते । तथा चोक्तं 'उपसंहार-
 दर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि' (शा० सू० २।१।

चासमवायिकारणसंयोगजनकमाद्यं कर्म, यद्यप्यदृष्टवदात्मसंयुक्ते अ-
 णुमनसी आद्यकर्मारम्भके तथापि कर्मसमवायिन एकत्वादनेकत्व-
 नियमभङ्ग इत्याह ॥ एकैको हीति ॥ द्रव्यान्तरैः समवायिभिरित्य-
 र्थः । द्वितीयमुत्थाप्यारम्भवादानङ्गीकारेण दूषयति ॥ द्रव्येत्यादिना ॥
 न त्वभ्युपगम्यते तस्मान्नैष नियम इति शेषः । यत्तु क्षीरपरमाणुषु
 रसान्तरोत्पत्तौ तैरेव दध्यारम्भ इति तन्न, क्षीरनाशे मानाभावात् र-
 सवद्ब्रह्मोऽप्येकद्रव्यारम्भत्वसम्भवाच्च द्रव्यगुणसङ्केतस्य पौरुषेयस्य
 श्रुत्यर्थनिर्णयाहेतुत्वादिति भावः । लोके कर्तुः सहर्षदर्शनात् अस-
 ह्याद्ब्रह्मणः कथं सर्ग इति तत्राह ॥ तथा चोक्तमिति ॥ प्रागभा-

२४) इति यच्चोक्तमाकाशस्योत्पत्तौ न पूर्वोत्तर-
 कालयोर्विशेषः सम्भावयितुं शक्यत इति, तद-
 युक्तं, येनैव हि विशेषेण पृथिव्यादिभ्यो व्यति-
 रिच्यमानं नभःस्वरूपं यदिदानीमध्यवसीयते
 स एव विशेषः प्रागुत्पत्तेर्नासीदिति गम्यते । य-
 था च ब्रह्म न स्थूलादिभिः पृथिव्यादिस्वभावैः
 स्वभाववत् 'अस्थूलमनण्वित्यादिश्रुतिभ्यः ,
 एवंमाकाशस्वभावेनापि न स्वभाववदनाकाश-
 मिति श्रुतेरवगम्यते, तस्मात् प्रागुत्पत्तेरनाकाश-
 मिति स्थितं । यदप्युक्तं पृथिव्यादिवैधर्म्यादा-
 काशस्याजत्वमिति, तदप्यसत्, श्रुतिविरोधे स-
 त्युत्पत्त्यसम्भावानुमानस्याभासत्वोपपत्तेः, उ-

त्पत्त्यनुमानस्य च दर्शितत्वात्, अनित्यमाकाश-

वशून्यत्वं हेतुरप्यसिद्ध इत्याह ॥ यच्चोक्तमित्यादिना ॥ शब्दाश्रयत्वं
 विशेषः शब्दादिमानाकाशः प्रलये नास्ति 'नासीद्रजो नो व्योम' इति
 श्रुतेः । नन्वाकाशाभावे काठिन्यं स्यादिति चेत्, सुशिक्षितोऽयं नैया-
 यिकतनयः । न ह्याकाशाभावस्तद्धर्मो वा काठिन्यं किन्तु मूर्तद्रव्य-
 विशेषः तत्संयोगविशेषो वा काठिन्यं, तच्च प्रलये नास्तीति भावः ।
 'आकाशशरीरं ब्रह्म' इति श्रुतेरग्न्यौष्णवद्ब्रह्मस्वभावस्याकाशस्य स-
 ति ब्रह्मणि कथमभावस्तत्राह ॥ यथा चेति ॥ विभुत्वादाकाशसमं
 ब्रह्मेति श्रुत्यर्थः । विभुत्वास्पर्शद्रव्यत्वनिरवयवद्रव्यत्वलिङ्गानां विभ-
 कत्वादिलिङ्गसहितागमबाधमाह ॥ यदपीत्यादिना ॥ धर्मविकारा-
 भावे गुणनाशो न स्यादिति तर्कार्थमनित्यपदं गुणाश्रयत्वमेव हेतुः,

मनित्यगुणाश्रयत्वात् घटादिवदित्वादिप्रयो-
 गसम्भवाच्च । आत्मन्यनैकान्तिकमिति चेत् न,
 तस्यौपनिषदं प्रत्यनित्यगुणाश्रयत्वासिद्धेः । वि-
 भुत्वादीनां चाकाशस्योत्पत्तिवादिनं प्रत्यसि-
 द्धत्वात् । यच्चोक्तमेतच्छब्दाच्चेति तत्रामृतत्वश्रु-
 तिस्तावद्वियत्यमृतादिवौकस इति वद्गृह्यः । उ-
 त्पत्तिप्रलययोरुपपादितत्वात् 'आकाशवत् सर्व-
 गतश्च नित्यः । इत्यपि प्रसिद्धमहत्त्वेनाकाशेनो-
 पमानं क्रियते, निरतिशयमहत्त्वाय नाकाशसम-
 त्वाय यथेषुरिव सविता धावतीति क्षिप्रगतित्वा-
 योच्यते' नेषु तुल्यगतित्वाय तद्वत् । एतेनानन्त-

तच्च स्वसमानसत्ताकगुणवत्त्वमतो निर्गुणात्मनि न व्यभिचारः । भूत-
 त्वमादिशब्दार्थः । स्वरूपासिद्धिमप्याह ॥ विभुत्वादीनां चेति ॥ स-
 र्वमूर्तद्रव्यसंयोगः परिमाणविशेषो वा विभुत्वं निर्गुणात्मनि दृष्टान्ते-
 नास्ति संयोगस्य सावयवत्वनियतस्याजत्वसाध्यविरुद्धता च, स्वरू-
 पोपचयरूपं तु विभुत्वमात्माकाशयोर्न सम्भवति 'ज्यायानाकाशा-
 द्' इति श्रुतेः । क्वचिदाकाशसाम्यं तु ब्रह्मणो यत्किञ्चित्सर्वसम्बन्धे-
 न व्यपदिश्यते असक्तत्वेन वा पञ्चीकरणादस्पर्शत्वमसिद्धं कार्यद्रव्य-
 त्वान्निरवयवत्वमप्यसिद्धं, द्रव्यत्वजातिश्चात्मन्यसिद्धेत्यर्थः । नित्य इ-
 त्यंशेन साम्यं न विवक्षितं । ननु स यथाऽनन्तोऽयमाकाश एवमनन्त
 आत्मेति श्रुतिर्नित्यत्वेनैव साम्यं ब्रूते नेत्याह ॥ एतेनेति ॥ आकाशस्य
 कार्यत्वेनानित्यत्वादित्यर्थः । श्रुतिस्त्वापेक्षिकाऽऽनन्त्यद्वारा मुख्याऽऽन-
 न्त्यं बोधयतीति भावः । न्यूनत्वाच्चाकाशस्य न मुख्योपमानत्वमित्याह ।

त्वोपमानश्रुतिर्व्याख्याता । 'ज्यायानाकाशा'-
दित्यादिश्रुतिभ्यश्च ब्रह्मणः आकाशस्योनपरि-
माणत्वसिद्धिः 'न तस्य प्रतिमास्ती'ति च ब्रह्म-
णोऽनुपमानत्वं दर्शयति 'अतोऽन्यदार्त्तम्' इति
च ब्रह्मणोऽन्येषामाकाशादीनामार्त्तत्वं दर्शयति ।
तपसि ब्रह्मशब्दवत् आकाशस्य जन्मश्रुतेर्गौ-
णत्वमित्येतदाकाशसम्भवश्रुत्यनुमानाभ्यां प-
रिहृतं तस्माद्ब्रह्मकार्यं वियदिति सिद्धम् ॥ ७ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

अतिदेशोऽयं एतेन वियद्व्याख्यानेन मातरि-
श्वापि वियदाश्रयो वायुर्व्याख्यातः । तत्राप्येते
यथायोगं पक्षा रचयितव्याः । न वायुरुत्पद्यते,

॥ ज्यायानिति ॥ मुख्योपमानासत्त्वे श्रुतिर्न तस्येति तस्मादाकाश-
स्योपमानत्वमात्रेण नित्यत्वं नास्तीति भावः । अनित्यत्वेनासत्त्वे श्रु-
तिमाह ॥ अतोऽन्यदिति ॥ यत्तु एकस्यैव सम्भूतशब्दस्य गौणत्वं
मुख्यत्वं चेति तन्न, आकाशोऽपि तस्य मुख्यत्वसम्भवादित्याह ॥ तप-
सीति ॥ बलवत्तित्तिरिश्रुत्या छान्दोग्यश्रुतेर्नयनादेकवाक्यतया लष्टरि
ब्रह्मात्मनि समन्वय इत्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ७ ॥

॥ एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ अतिदेशत्वान्न पृथक् स-
ङ्गत्यावपेक्षा, तत्तेजोऽसृजतेति श्रुतेः आकाशाद्वायुरिति श्रुत्या विरो-
धोऽस्ति न वेति एकवाक्यभावाभावाभ्यां संशये गौणपक्षपूर्वपक्षसिद्धान्त-
पक्षानतिदिशति ॥ तत्रापीत्यादिना ॥ पूर्वत्र ह्याकाशानन्तर्यं तेज-

छन्दोगानामुत्पत्तिप्रकरणेऽनाम्नानादित्येकः
 पक्षः, अस्ति तु तैत्तिरीयाणामुत्पत्तिप्रकरणे आ-
 म्नानं 'आकाशाद्वायुरिति पक्षान्तरं । ततश्च श्रु-
 त्योर्विप्रतिषेधे सति गौणी वायोरुत्पत्तिश्रुतिः
 असम्भवादित्यपरोऽभिप्रायः, असम्भवश्च द-
 र्शितः । 'सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः' इत्य-
 स्तमयप्रतिषेधादमृतत्वादिश्रवणाच्च । प्रतिज्ञा-
 नुपरोधाद्यावद्विकारं च विभागाभ्युपगमादुत्प-
 द्यते वायुरिति सिद्धान्तः । अस्तमयप्रतिषेधो अ-
 परविद्याविषय आपेक्षिकः, अग्न्यादीनामिव

सः स्थापितं तत्र वायुतेजसोस्तुल्यवदानन्तर्ये वायोरग्निरिति क्रमश्रुति-
 बाधात् पौर्वापर्ये तेजःप्राथम्यभङ्गान्नैकवाक्यतेति पूर्वपक्षे गौणविद्या-
 भिप्रायमाह ॥ ततश्चेति ॥ अस्तमयप्रतिषेधो मुख्योत्पत्त्यसम्भवे लि-
 ङ्गं, वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमिति । तस्यैव लिङ्गस्याभ्यासः वायुरेव
 व्यष्टिः समष्टिश्चेति सर्वात्मत्वलिङ्गान्तरमादिपदार्थः । तथा संवर्गवि-
 द्यायां वायुर्ह्येवैतान् सर्वानग्न्यादीन् संहरतीति शब्दमात्रेणैश्वर्यश्रवणं
 लिङ्गान्तरं ग्राह्यं । एतैर्लिङ्गैर्वायुरनाद्यनन्त इति प्रतीतेरुत्पत्तिर्गौणीत्य-
 विरोधः श्रुत्योरिति प्राप्ते प्रतिपिपादयिषितप्रतिज्ञाश्रुतेर्बलीयस्त्वात् त-
 त्साधकानां तत्रतत्र वायूत्पत्तिवाक्यानां भूयस्त्वादुक्तविभक्तत्वादिलि-
 ङ्गानुग्रहाच्च मुख्यैव वायोरुत्पत्तिः, तथा चाकाशं वायुं च सृष्ट्वा तेजोऽ-
 सृजतेति श्रुत्योरेकवाक्यतया ब्रह्मणि सम्बन्धः । लिङ्गानि तूपास्य-
 वायुस्तावकत्वादापेक्षिकतया व्याख्येयानीति मुख्यसिद्धान्तमाह ॥ प्र-
 तिज्ञेत्यादिना ॥ कृतं प्रतिविधानं आपेक्षिकत्वेन समाधानं यस्य त-

वायोरस्तमयाभावात् । कृतप्रतिविधानञ्चामृत-
त्वादिश्रवणं । ननु वायोराकाशस्य च तुल्ययो-
रुत्पत्तिप्रकरणे श्रवणाश्रवणंयोरिकमेवाधिकरण-
मुभयविषयमस्तु किमतिदेशेनासिति विशेषे इ-
ति, उच्यते, सत्यमेवमेतत्, तथापि मन्दधियां
शब्दमात्रकृताशङ्कानिवृत्त्यर्थोऽयमतिदेशः क्रि-
यते । संवर्गविद्यादिषु ल्युपास्यतया वायोर्महा-
भागत्वश्रवणात्, अस्तमयप्रतिषेधादिभ्यश्च भ-
वति नित्यत्वाशङ्का कस्यचिदिति ॥ ८ ॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

वियत्पवनयोरसम्भाष्यमानजन्मनोरप्यु-
त्पत्तिमुपश्रुत्य ब्रह्मणोऽपि भवेत् कुतश्चिदुत्प-

त्तया । अधिकरणारम्भमाक्षिप्योक्तामधिकाशङ्कामाह ॥ नन्वित्यादि-
ना ॥ वार्युर्देवैतान् संवृङ्क्ते इत्यादिशब्दमात्रं शङ्कामूलं नार्थ इति यो-
तनार्थं मात्रपदं । तामेव शङ्कामाह ॥ संवर्गेति ॥ व्यष्टिसमष्ट्युपास्ति-
र्वायुं दिशां वत्स वेदेत्युपास्तिश्चादिशब्दार्थः ॥ ८ ॥

॥ असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ 'अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं,
न चास्य कश्चिज्जनिता' इत्यादि ब्रह्मानादित्वश्रुतीनां 'त्वं जातो भव-
सि विश्वतोमुखः' इत्युत्पत्तिश्रुत्याविरोधोऽस्ति नवेत्येकवाक्यभावाभा-
वाभ्यां सन्देहे अस्तिविरोध इति पूर्वपक्षे यथा वाय्वादेरमृतत्वादिक-
मुत्पत्तिश्रुतिबलादापेक्षिकं तथा ब्रह्मानादित्वं आपेक्षिकमिति दृष्टा-
न्तसङ्गत्या एकदेशिपक्षं प्रापयति ॥ वियदिति ॥ ब्रह्म कुतश्चिज्जायते

तिरिति स्यात् कस्यचिन्मतिः । तथा विकारेभ्य
 एवाकाशादिभ्य उत्तरेषां विकाराणामुत्पत्तिमु-
 पश्रुत्याकाशस्यापि विकारादेव ब्रह्मणो उत्पत्ति-
 रिति कश्चिन्मन्येत, तामाशङ्कामपनेतुमिदं सूत्रं ।
 असम्भवस्त्विति । न खलु ब्रह्मणः सदात्मकस्य
 कुतश्चिदन्यतः सम्भव उत्पत्तिराशङ्कितव्या, क-
 स्मात् अनुपपत्तेः, सन्मात्रं हि ब्रह्म न तस्य स-
 न्मात्रादेवोत्पत्तिः सम्भवति, असत्यतिशये प्र-
 प्रकृतिविकारभावानुपपत्तेः । नापि सद्विशेषात्
 दृष्टविपर्ययात् सामान्याद्विशेषा उत्पद्यमाना दृ-
 श्यन्ते । मृदादर्घटादयो न तु विशेषेभ्यः सामा-
 न्यं नाप्यसतो निरात्मकत्वात्, 'कथमसतः स-

कारणत्वादाकाशवदिति अनुमानानुग्रहाज्जन्मश्रुतिर्बलीयसीत्याह ॥ त-
 थेति ॥ न चानादिकारणाभावेनानवस्था बीजाङ्कुरवदनादित्वोपपत्तेः ।
 तथा च दीपादीपवद्ब्रह्मान्तराद्ब्रह्मान्तरोत्पत्तिः, उत्पत्तिश्रुत्या चानादि-
 त्वश्रुतिर्नयेत्यनाद्यनन्तब्रह्मसमन्वयासिद्धिरिति प्राप्ते मुख्यसिद्धान्त-
 माह ॥ तामिति ॥ ब्रह्म न जायते कारणशून्यत्वान्नरविषाणवद्व्यतिरे-
 केण घटवच्चेत्यनुमानानुग्रहादिपक्षे चाकारणकार्यवादप्रसङ्गाद्ब्रह्मा-
 नादित्वश्रुतयो बलीयस्य इति कारणत्वलिङ्गबाधाज्जन्मश्रुतिः कार्यभेदे-
 न व्याख्येयेत्यनाद्यनन्तब्रह्मसमन्वयसिद्धिरिति सिद्धान्तफलं । न च
 हेत्वसिद्धिः कारणस्यानिरूपणात् । तथा हि किं सन्मात्रस्य ब्रह्मणः
 सन्मात्रमेव सामान्यं कारणं सद्विशेषो वा असद्वा न त्रेधापीत्याह ॥
 सन्मात्रं हीत्यादिना ॥ दीपस्तु दीपान्तरे निमित्तमित्यनुदाहरणं । वि-

जायेत' इति चाक्षेपश्रवणात्'स कारणं करणा-
धिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनितान चाधिपः,
इति च ब्रह्मणो जनयितारं वारयति। वियत्पवन-
योः पुनरुत्पत्तिः प्रदर्शिता'न तु ब्रह्मणः साऽ-
स्तीति वैषम्यं । न च विकारेभ्यो विकारान्तरो-
त्पत्तिदर्शनाद्ब्रह्मणोऽपि विकारत्वं भवितुमर्हतीति
मूलप्रकृत्यनभ्युपगमेऽनवस्थाप्रसङ्गसात् । या मू-
लप्रकृतिरभ्युपगम्यते तदेव च नो ब्रह्मेत्यविरोधः ९॥

तेजोऽतस्तथाह्यह ॥ १० ॥

छान्दोग्ये सन्मूलत्वं तेजसः श्रावितं, तैत्ति-
रीयके तु वायुमूलत्वं, तत्र तेजोयोनिं प्रति श्रुति-

यत्पवनयोर्ब्रह्मणश्च विभक्तत्वाविभक्तत्वाभ्यां कारणभावाभावाभ्यां च
वैषम्यं । कारणत्वलिङ्गस्याप्रामाणिकानवस्था । तर्केणापि बाधमाह
॥ न च विकारेभ्य इत्यादिना ॥ कारणस्यानभ्युपगमे यदृच्छावादप्र-
सङ्गः, अनादिकारणानभ्युपगमेऽनवस्थाप्रसङ्गः, तदभ्युपगमे ब्रह्मवा-
दप्रसङ्गः, कारणान्तरस्य प्रधानादेर्निरासादिति भावः ॥ ९ ॥

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ 'तत्तेजोऽसृजत' इति 'वायोरग्निः' इति
च श्रुत्योर्विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे सामान्यात् सामान्योत्पत्त्यस-
म्भवेऽपि ब्रह्मवाद्योः सामान्ययोस्तेजोरूपविशेषोपादानत्वसम्भवा-
त्तुल्यबलतयास्ति विरोध इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षः सर्वत्राध्यायस-
माप्तेरेकवाक्यत्वासम्भवासम्भवौ संशयबीजं पूर्वपक्षे श्रुतीनां वि-
रोधादप्रामाण्यं फलं सिद्धान्ते प्रामाण्यमित्युक्तं न विस्मर्तव्यं । एवं

विप्रतिपत्तौ सत्यां प्राप्तं तावत् ब्रह्मयोनिं ते-
जः इति । कुतः, सदेवेत्युपक्रम्य तत्तेजोऽसृजते-
त्युपदेशात्, सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाश्च ब्रह्मप्रभव-
त्वे सर्वस्य सम्भवात्, 'तज्जलानि'ति चाविशे-
षश्रुतेः, 'एतस्माज्जायते प्राणः' इति चोपक्रम्य
श्रुत्यन्तरे सर्वस्याविशेषेण ब्रह्मजत्वोपदेशात्,
तैत्तिरीयके च 'स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत य-
दिदं किञ्च' इत्यविशेषश्रवणात् । तस्माद्वायोर-
ग्निरिति क्रमोपदेशो द्रष्टव्यः, वायोरनन्तरमग्निः
सम्भूत इति, एवं प्राप्ते उच्यते । तेजोऽतो मात-
रिश्वनो जायत इति । कस्मात् तथा ल्याह 'वा-
योरग्निः' इति । अव्यवहिते हि तेजसो ब्रह्मजत्वे
सत्यसति वायुजत्वे वायोरग्निरितीयं श्रुतिः कद-
र्थिता स्यात् । ननु क्रमार्थेषां भविष्यतीत्युक्तं ने-
ति ब्रूमः । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः स-

पूर्वपक्षे कार्यमात्रस्य विवर्तत्वात् कल्पितस्य वायोस्तेजःकल्पनाधि-
ष्ठानत्वायोगात् ब्रह्मेव तेजस उपादानं सर्वकार्याणां ब्रह्मैवोपादान-
मित्यर्थे श्रुतीनां भूयस्त्वाच्च तदनुरोधाद्वायोरिति क्रमार्था पञ्चमीत्य-
विरोध इत्येकदेशिसिद्धान्तं प्रापयति ॥ प्राप्तं तावद्ब्रह्मयोनिं तेज
इत्यादिना ॥ श्रुतीनां विरोधमात्रोपन्यासेन पूर्वपक्षः अपसिद्धान्ते-
नाविरोधात् तावदेकदेशिपक्ष इति ज्ञेयं । तदुभयमपि मुख्यसिद्धान्ते-
न्तापेक्षया पूर्वपक्षत्वेन व्यवक्रियते । सिद्धान्तयति ॥ एवं प्राप्त इति ॥

सम्भूतः' इति पुरस्तात् सम्भवति^{अप्रादा} आपादानस्या-
 त्मनः^{पञ्चमीनिर्देशात्} पञ्चमीनिर्देशात्, तस्यैव च सम्भवन्ते^{रिहा-}
 धिकारात्^{परस्तादपि तदधिकारे} 'पृथिव्या ओ-
 षधयः' इत्यपादानपञ्चमीदर्शनाद्वायोरग्निरित्य-
 पादानपञ्चम्येवैषेति गम्यते । अपि च वायोरू-
 र्ध्वमग्निः सम्भूत इति कल्प्यं^{उपपदाथयोगः} उपपदाथयोगः,
 कृतस्तु^{कार्कार्थयोगः} कार्कार्थयोगः 'वायोरग्निः सम्भूतः' इ-
 ति । तस्मादेषा श्रुतिर्वायुयोनित्वं तेजसोऽवगम-
 यति । नन्वितरापि श्रुतिर्ब्रह्मयोनित्वं तेजसोऽव-
 गमयति तत्तेजोऽसृजतेति । न । तस्याः पारम्पर्य-
 जत्वेऽप्यविरोधात् । यदापि त्याकाशं वायुं च सृ-
 ष्ठा वायुभावापन्नं ब्रह्म तेजोऽसृजतेति कल्प्यते
 सदापि ब्रह्मजत्वं तेजसो न विरुध्यते, यथा त-

कदर्थिता वाधितार्थेति यावत् । वायोस्तेजःप्रकृतित्वं पञ्चमीश्रुत्या
 निर्धारितं, न च कल्पितस्योपादानत्वासम्भवः, अधिष्ठानत्वासम्भवे-
 ऽपि मृदादिवत्परिणामित्वसम्भवात्, सतस्तु ब्रह्मणः छान्दोग्ये ल-
 ष्ट्वत्मात्रं श्रुतं नोपादानत्वं । न च बहु स्यामिति कार्याभेदक्षणा-
 ल्लिङ्गादुपादानत्वसिद्धिर्लिङ्गात् श्रुतेर्बलीयस्त्वेन श्रुत्यविरोधेन लिङ्गस्य
 नेयत्वात् । नयनं चेत्थं वायोर्ब्रह्मानन्यत्वाद्वायुजस्यापि तेजसो ब्रह्म-
 प्रकृतिकत्वमविरुद्धमिति सिद्धान्तग्रन्थाशयः ॥ इहाधिकारादिति ॥
 वायोरग्निः सम्भूत इति वाक्ये सम्बन्धादित्यर्थः । तदधिकारे सम्भू-
 त्यधिकारे निरपेक्षकारकविभक्तेरुपपदसापेक्षविभक्त्यपेक्षया प्रबलत्वा-
 च न क्रमार्था पञ्चमीत्याह ॥ अपि चेति ॥ ऊर्ध्वमनन्तरमिति वो-

स्याः शृतं तस्या दधि तस्या आमिक्षे' त्यादि ।
दर्शयति च ब्रह्मणो विकारात्मनावस्थानं 'तदा-
त्मानं स्वयमकुरुत' इति । तथा चेश्वरस्मरणं
भवति ।- 'बुद्धिज्ञानमसंमोह' इत्याद्यनुक्रम्य
'भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः' इ-
ति । यद्यपि बुद्ध्यादयः स्वकारणेभ्यः प्रत्यक्षं भव-
न्तो दृश्यन्ते तथापि सर्वस्य भावजातस्य सा-
क्षात् प्रणाड्या वा ईश्वरवंश्यत्वात् । एतेनाक्रम-
सृष्टिवादिन्यः श्रुतयो व्याख्याताः तासां सर्व-
थोपपत्तेः क्रमवत्सृष्टिवादिनीनां त्वन्यथानुपप-

पपदं विना पञ्चमीमात्रात् क्रमो न भातीति कल्प्य उपपदार्थप्रयोगः
प्रकृत्याख्यापादानकारकं तु निरपेक्ष पञ्चम्या भाति विशेषतोऽत्र प्र-
करणादपादानार्थत्वं पञ्चम्याः क्लृप्तं क्लृप्तेन च कल्प्यं सति विरोधे बा-
ध्यमिति स्थितिरित्यर्थः । पारम्पर्यजत्वमेवाह ॥ यदापीति ॥ तस्या
धेनोः शृतं तप्तं क्षीरं साक्षात् कार्यं दध्यादिकं तु पारम्पर्यजमित्यर्थः ।
दधि संसृष्टं कठिनक्षीरमामिक्षा । ब्रह्मणो वायुभावे मानमाह ॥ दर्श-
यति चेति ॥ पारम्पर्यजस्यापि तज्जत्वव्यपदेशे स्मृतिमाह ॥ तथा
चेति ॥ अन्तःकरणादिभ्यो जायमानबुद्ध्यादीनां मत्त एवेत्यवधारणं
कथमित्याशङ्क्याह ॥ यद्यपीत्यादिना ॥ प्रणाड्या परम्परया ईश्वरवं-
श्यत्वात् तज्जत्वात् परमकारणान्तरनिरासार्थं अवधारणं युक्तमिति
शेषः । एतत्पदार्थमाह ॥ तासामिति ॥ तज्जलानित्यायुक्तश्रुतीनां
साक्षात् प्रणाड्या वा ब्रह्मजत्वमात्रेणोपपत्तेरित्यर्थः । अक्रमश्रुतीनां
बलवत्क्रमश्रुत्यनुसारेणैकवाक्यत्वाद्वियद्वायुद्वारा तेजःकारणे ब्रह्मणि

तेः 'प्रतिज्ञापि सद्दंश्यत्वमात्रमपेक्षते' नाव्यवहि-
तजन्यत्वमित्यविरोधः ॥ १० ॥

आपः ॥ ११ ॥

अतस्तथाह्येत्यनुवर्तते । आपोऽतस्तेज-
सो जायन्ते, कस्मात् तथाह्यह 'तदऽपोऽसृजत'
इति 'अग्नेरापः' इति च । सति वचने नास्ति सं-
शयः 'तेजसस्तु सृष्टिं व्याख्याय' पृथिव्या व्या-
ख्यास्यन्नपोऽन्तरयामीत्याप इति सूत्रयाम्बभू-
व ॥ ११ ॥

समन्वय इति सिद्धम् ॥ १० ॥

आपः ॥ अतिदेशोऽयं तथा ह्याथर्वणे मुण्डकग्रन्थे 'एतस्माज्जा-
यते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी वि-
श्वस्य धारिणी' इति मन्त्रे अपां ब्रह्मजत्वं श्रुतं । अग्नेराप इति श्रुत्या
तस्य विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे तुल्यत्वादस्ति विरोध इति पूर्व-
पक्षे अपामग्निदाह्यत्वेन विरोधादग्निजत्वासम्भवात् क्रमार्था पञ्चमी-
त्यविरोध इत्यधिकाशङ्क्यामुक्ततेजोन्यायमतिदिश्य व्याचष्टे ॥ अत
इति ॥ प्रत्यक्षविरोधे कथमपामग्निजत्वनिर्णयस्तत्राह ॥ सति वचन
इति ॥ त्रिवृत्कृतयोरग्नेजसोर्विरोधेऽप्यग्नेराप इति वचनादतीन्द्रिययो-
स्तयोर्नास्ति विरोध इति निर्णीयत इत्यर्थः । न केवलं श्रुत्यविरोध-
ज्ञानायायमतिदेशः किंतु पञ्चभूतोत्पत्तिक्रमनिर्णयार्थं चेत्याह ॥ ते-
जसस्त्विति ॥ तस्मात्तेजोभावापन्ने ब्रह्मणि श्रुतिसमन्वय इति
सिद्धम् ॥ ११ ॥

पृथिव्याधिकाररूपशब्दा- न्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

‘ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्यामः प्रजायेम-
हीति ता अन्नमसृजन्त’ इति श्रूयते । तत्र संश-
यः । किमनेनान्नशब्देन ब्रीहियवाद्यभ्यर्वहार्ह-
यैर्वौर्देनाद्युच्यते किं वा पृथिवीति । तत्र प्राप्तं
तावत् ब्रीहियवाद्योदनादि वा परिग्रहीतव्यमि-
ति, तत्र त्यन्नशब्दः प्रसिद्धो लोके वाक्यशेषोपे-
तमर्थमुपोद्धलयति, तस्माद्यत्र कचन वर्षति त-
देव भूयिष्ठमन्नं भवतीति ब्रीहियवाद्येव हि सति
वर्षणे बहु भवति न पृथिवीति, एवं प्राप्ते ब्रूमः ।
पृथिव्येवैयमन्नशब्देनाज्ञो जायमानां विवक्ष्यस्त
इति । कस्मात् अधिकारात् रूपात् शब्दान्तराच्च
। अधिकारस्तावत् ‘तत्तेजोऽसृजत्’ ‘तदपोऽसृ-

पृथिव्याधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ विषयमुक्तान्नशब्दमहाभूत-
प्रकरणाभ्यां संशयमाह ॥ ता इति ॥ अभ्यर्वहार्हं भक्ष्यं, अत्र श्रुतौ
यद्यन्नमोदनादिकं तदा अन्नचः पृथिवीति श्रुत्या विरोधः, यदि पृ-
थिवी तदा न विरोध इति फलं बोध्यं । अपूपृथिव्योः कार्यकारणभा-
वादधिकरणसङ्गतिः । अन्नश्रुतिवृष्टि भवत्वलिङ्गाभ्यां पूर्वपक्षः । त-
देव तत्रैवेति श्रुत्यर्थः । तथा च कचिदन्नं कचिदन्नचः पृथिवी
ततोऽन्नमिति विरोधान्नैकवाक्यतेति प्राप्ते सिद्धान्तयति ॥ एवं प्राप्तइति
॥ अधिकारः प्रकरणं, रूपं लिङ्गं पयः क्षीरं तद्वत् पाण्डुरं श्वेतं अङ्गारवत्

जते'ति च महाभूतविषयो वर्तते । तत्र क्रमप्राप्तां
 पृथिवीं महाभूतसृष्टिं विलङ्घ्य नाकस्माद्व्रीत्या-
 दिपरिग्रहो न्याय्यः, तथा रूपमपि वाक्यशेषे
 पृथिव्यनुगुणं दृश्यते यत्कृष्णं तदन्नस्येति । न
 त्द्योदनादेरभ्यवहार्यस्य कृष्णत्वनियमोऽस्ति
 नापि व्रीत्यादीनां । ननु पृथिव्या अपि नैव कृ-
 ष्णत्वनियमोऽस्ति, पयःपाण्डुरस्याङ्गाररोहि-
 तस्य च क्षेत्रस्य दर्शनात् । नायं दोषो बाहुल्या-
 पेक्षत्वात् । भूयिष्ठं हि पृथिव्याः कृष्णं रूपं न
 तथा श्वेतरोहिते । पौराणिका अपि पृथिवीच्छा-
 यां शर्वरीमुपदिशन्ति, 'सा च कृष्णाभासेत्यतः
 कृष्णं रूपं पृथिव्या इति श्लिष्यते । श्रुत्यन्तरमपि
 समानाधिकारम'द्भ्यः पृथिवी'ति भवति 'तद्यद-
 पां शर आसीत् तत्समहन्यत सा पृथिव्यभव-
 दि'ति च । पृथिव्यास्तु व्रीत्यादेरुत्पत्तिं दर्शय-
 ति 'पृथिव्या ओषधयः ओषधीभ्योऽन्न'मिति च ।

रोहितं रक्तं । शब्दान्तरशब्दितं स्थानं व्याचष्टे ॥ श्रुत्यन्तरमपीति ॥ अ-
 बानन्तर्यं पृथिव्याः स्थानं श्रुत्यन्तरसिद्धान्तेनाप्यन्नस्य पृथिवीत्वमित्य-
 र्थः । तत्तत्र सृष्टिकाले यदपांशरः यो मण्डवद्धनभावा आसीत् स एव स-
 महन्यत कठिनः सङ्घातोऽभूत् सा अपां कठिना परिणतिः पृथिव्यभ-
 वदिति श्रुत्यर्थः । व्रीत्याद्यन्नसर्गः कस्मिन् स्थाने इति विवक्षाया माह ॥ पृ-
 थिव्यास्त्विति ॥ पञ्चमीयं वृष्टिभवत्वलिङ्गसाहितान्नश्रुतेः कथं प्रकरण-

एवमधिकारादिषु पृथिव्याः प्रतिपादकेषु सत्सु
कुतो ब्रील्यादिप्रतिपत्तिः । प्रसिद्धिरप्यधिकारा-
दिभिरेव बाध्यते । वाक्यशेषोऽपि पार्थिवत्वाद-
न्नाद्यस्य तद्वारेण पृथिव्या एवाद्ध्यः प्रभवत्वं
सूचयतीति द्रष्टव्यं, तस्मात् पृथिवीयमन्नशब्दे-
ति ॥ १२ ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ॥ १३ ॥

किमिमानि वियदादीनि भूतानि स्वयमेव
स्वविकारान् सृजन्ति आहोस्वित् परमेश्वर एव
तेन तेनात्मनावतिष्ठमानोऽभिध्यायंस्तंतं वि-
कारं सृजतीति सन्देहे सति प्राप्तं तावत् स्वय-

लिङ्गस्थानैर्बाध इत्याशङ्क्याह ॥ वाक्यशेषोऽपीति ॥ प्रबलदुर्बलप्र-
माणसन्निपाते बहूनां दुर्बलानामत्यन्तबाधाहरं प्रबलप्रमाणस्याल्पबा-
धेन कथंचिन्नयनमिति न्यायेन श्रुतिलिङ्गयोरन्वमात्रनिष्ठत्वं बाधित्वा-
न्मानन्तात्मकपृथिवीनिष्ठत्वं नीयते ताभ्यामन्वमात्रग्रहे प्रकणादीनां
पृथिवीमात्रविषयाणामत्यन्तबाधापत्तेरिति भावः । अन्नस्य वृष्टिज-
त्वेऽपि द्वारा पृथिव्या अब्जान्यत्वं सूच्यते । पृथिव्यन्ना पृथिवीत्वादन्न-
वदित्यनुमानादित्यक्षरार्थः । एवं तित्तिरिश्रुत्यनुसारेण छन्दोगश्रुतेर्न-
यनादविरुद्धो भूतसृष्टिश्रुतीनां ब्रह्मणि समन्वय इति सिद्धम् ॥ १२ ॥

सम्प्रति तानि भूतान्याश्रित्याश्रयाश्रयिभावसङ्ख्या तेषां स्वात-
न्त्र्यमाशङ्क्य निषेधति ॥ तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ॥ उ-
क्तभूतान्याश्रित्य संशयपूर्वपक्षौ दर्शयति ॥ किमिमानानीत्यादिना ॥
संशयबीजानुक्तौ पूर्वोत्तरपक्षयुक्तयो बीजमिति ज्ञेयं । नन्वत्र भूतानां किं

मेव सृजन्तीति । कुतः 'आकाशाद्वायुर्वायोरग्नि-
रित्यादि स्वातन्त्र्यश्रवणात् । नन्वचेतनानां स्व-
तन्त्राणां प्रवृत्तिः प्रतिषिद्धा, नैष दोषः । तत्तेज ऐ-
क्षत ता आप ऐक्षन्तेति च भूतानामपि चेतनत्व-
श्रवणादित्येवं प्राप्तेऽभिधीयते । स्वयमेव परमे-
श्वरः तेन तेनात्मनावतिष्ठमानोऽभिध्यायंस्ततं

स्वातन्त्र्येणोपादानत्वमाशङ्कते कर्तृत्वं वा, नायः, रचनानुपपत्तेरित्या-
दिन्यायविरोधादिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ न द्वितीयः अचेतनत्वादिति
भावः । यथा मनुष्यादिशब्दैस्तत्तद्देहाभिमानिनो जीवा उच्यन्ते तथा-
काशाद्वायुरित्यादिश्रुतौ आकाशादिशब्दैस्तत्तद्भूताभिमानिदेवता उ-
च्यन्ते, तासां स्वकार्ये बाध्वादौ कर्तृत्वसम्भवान्निरपेक्षनिमित्तत्वं पञ्च-
म्यर्थः । एवं तदात्मानं स्वयमकुरुतेति श्रुतौ स्वयमिति विशेषणाद्ब्रह्म-
णोऽन्यानपेक्षं सर्वकर्तृत्वं श्रुतं । तथा च मिथोनिरपेक्षेश्वरभूतकर्तृश्रु-
त्योर्विरोधान्न ब्रह्मणि समन्वय इति सफलं पूर्वपक्षमाह ॥ नैषेदोष
इति ॥ भूतानां तदभिमानिदेवतानामित्यर्थः । यथा आकाशादिभा-
वापन्नब्रह्मणः सर्वोपादानत्वं तथा तदभिमानिदेवताजीवभावमापन्न-
ब्रह्मणः कर्तृत्वमिति परम्परया ईश्वरकर्तृत्वश्रुत्यविरोधः । स्वयमिति
विशेषणं ईश्वरान्तरनिरासार्थं न जीवभावापेक्षानिरासार्थमित्येकदेशि-
सिद्धान्त ऊहनीयः । मुख्यसिद्धान्तमाह ॥ एवं प्राप्त इति ॥ आकाशा-
दिशब्दैर्न देवतालक्षणा मुख्यार्थे बाधकाभावात्, पञ्चम्यश्च प्रकृति-
त्वार्थास्तत्र रूढतरत्वात्, तथा चाचेतनानां भूतानां कर्तृत्वमेव नास्ति,
कुतः ईश्वरानपेक्षकर्तृत्वं यद्यपि देवतानां कर्तृत्वं सम्भवति तथापीश्व-
रनियम्यत्वश्रवणाच्चेतनानामपि न स्वातन्त्र्यं किमु वाच्यमचेतनानां
भूतानां न स्वातन्त्र्यमिति मत्वोक्तं ॥ तल्लिङ्गागादिति ॥ तत्तदचेतनात्म-

विकारं सृजतीति । कुतस्तल्लिङ्गात् । तथा हि
 शास्त्रं 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं
 पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीम-
 न्तरो यमयतीत्येवंजातीयकं साध्यक्षाणामेव
 भूतानां प्रवृत्तिं दर्शयति । तथा 'सोऽकामयत ब-
 हु स्यां प्रजायेय' इति प्रस्तुत्य 'सच्च त्यच्चाभव-
 त्' तदात्मानं स्वयमकुरुत' इति तस्यैव सर्वा-
 त्मभावं दर्शयति । यत्त्वीक्षणश्रवणमपूतेजसो-
 स्तत् परमेश्वरावेशवशादेव द्रष्टव्यं 'नान्योऽतो-
 ऽस्ति द्रष्टा' इतीक्षित्रन्तरप्रतिषेधात् 'प्रकृतत्वाच्च
 सतं ईक्षितुं' तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेत्यत्र ॥१३॥

नावस्थितस्य ब्रह्मणः उपादानत्वेऽपि जीवव्यावृत्तेश्वरत्वाकारेणैव सा-
 क्षात् सर्वकर्तृत्वं न जीवत्वद्वारा तस्य सर्वनियन्तृत्वलिङ्गादित्यर्थः । प्रक-
 रणाच्च साक्षात् सर्वकर्तृत्वमित्याह ॥ तथेति ॥ पूर्वोक्तमनूय निरस्यति
 ॥ यत्त्विति ॥ परमेश्वरस्यान्तर्यामिभावेनावेशः सम्बन्धः । तद्वशाद्भूते-
 ष्वीक्षणश्रवणं नैतावता तेषां चेतनत्वं स्वातन्त्र्यं वेत्यर्थः । अनेन तद-
 भिध्यानादिति पदं व्याख्यातं, इत्थं सूत्रयोजना । स ईश्वरस्तत्तदात्मना
 स्थितोऽपि साक्षादेव सर्वकर्ता तस्यान्तर्यामित्वलिङ्गाज्जीवत्वद्वारा क-
 र्तृत्वं नाम जीवस्यैव कर्तृत्वमित्यन्तर्यामिणः कर्तृत्वासिद्धेरन्तर्यामि-
 त्वायोगात् तदभिध्यानादीश्वरेक्षणादेव भूतेषु श्रुतेक्षणोपपत्तेश्चेति त-
 तेज ऐक्षतेति श्रुत ईक्षितापरमात्मैवेत्यत्र श्रुत्यन्तरं प्रकरणं चाह ॥ ना-
 न्य इति ॥ तस्मादीश्वरपदार्थलोपप्रसङ्गेनेश्वरादन्यस्य स्वातन्त्र्याभा-
 वान्नेश्वरकर्तृत्वश्रुतेर्भूतश्रुत्या विरोध इति सिद्धम् ॥ १३ ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च॥१४

भूतानामुत्पत्तिक्रमश्चिन्तितः, अथेदानीम-
प्ययक्रमश्चिन्त्यते 'किमनियतेन क्रमेणाप्यय' उ-
तोत्पत्तिक्रमेणाथ वा तद्विपरीतेनेति । त्रयोऽपि
चोत्पत्तिस्थितिप्रलया भूतानां ब्रह्मायत्ताः श्रू-
यन्ते, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जा-
तानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' इति, त-
त्रानियमोऽविशेषादिति प्राप्तं, अथवोत्पत्तेः क्र-

॥ विपर्ययेण तु ॥ यद्यप्यत्र श्रुतिविरोधो न परिक्रियत इत्यसङ्ग-
तिस्तथाप्युत्पत्तिक्रमे निरूपिते लयक्रमो बुद्धिस्थो विचार्यत इति प्रास-
ङ्गिक्यावेव पादावान्तरसङ्गती इति मत्वाह ॥ भूतनामिति ॥ अत्रोत्प-
त्तिक्रमाद्विपरीतक्रमनिर्णयात् सिद्धान्ते भूतानां प्रातिलोभ्येन लयध्या-
नपूर्वकं प्रत्यग्ब्रह्माणि मनःसमाधानं फलं, पूर्वपक्षे तु कारणनाशे सति
कार्यनाश इति सर्वलयाधारब्रह्मासिद्धेरुक्तसमाध्यसिद्धिरिति भेदः ।
सति भूतानां लये क्रमचिन्ता स एव नास्तीति केचित्तान् प्रत्याह ॥
त्रयोऽपीति ॥ अनियम इत्यनास्थयोक्तं श्रौतस्य प्रलयस्य क्रमाकाङ्क्षायां
श्रौत उत्पत्तिक्रम एव ग्राह्यः, श्रौतत्वेनान्तरङ्गत्वादित्येवं पूर्वपक्षः
सति कारणे कार्यं नश्यतीति लोके दृश्यते । तथा च श्रौतोऽप्युत्प-
त्तिक्रमो लयेन गृह्यते किन्तु लौकिकक्रम एव गृह्यते श्रुतेर्लोकदृष्ट-
पदार्थबोधाधीनत्वेन श्रौतादपि लौकिकस्यान्तरङ्गत्वाद्योग्यत्वाच्च, का-
रणमेव हि कार्यस्य रूपमिति तदनन्यत्वन्यायेन स्थापितं । न हि
स्वरूपनाशे कार्यस्य क्षणमपि स्थितिर्युक्ता, तस्मादयोग्य उत्पत्तिक्र-
मो लयस्य न ग्राह्यः लौकिकक्रमावरोधेन निराकाङ्क्षत्वादिति सिद्धान्त-

मस्य श्रुतत्वात् प्रलयस्याऽपि क्रमाकाङ्क्षिणः
 स एव क्रमः स्यादित्येवं प्राप्तं ततो ब्रूमः विपर्य-
 येण तु प्रलयक्रमोऽतं उत्पत्तिक्रमाद्भविष्यतीति,
 तथा हि लोके दृश्यते येन क्रमेण सोपानमारूढ-
 स्ततो विपरीतेन क्रमेणावरोहतीति, अपि च दृ-
 श्यते मृदो जातं घटशरावाद्यप्ययकाले मृद्भावन-
 मप्येति, अद्भ्यश्च जातं हिमकरकाद्यभावनमप्येती-
 ति । अतश्चोपपद्यत एतद्यत् पृथिव्यद्भ्यो जाता
 सती स्थितिकालव्यतिक्रान्तावपोऽपीयात्, आ-
 पश्च तेजसो जाताः सत्यस्तेज अपीयुः, एवं क्र-
 मेण सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं चानन्तरमनन्तरतरं कार-
 णमपीत्यसर्वं कार्यजातं परमकारणं परमसूक्ष्मं
 च ब्रह्माप्येतीति वेदितव्यं । नहि स्वकारणव्य-
 तिक्रमेण कारणकारणे कार्याप्ययो न्याय्यः ।
 स्मृतावप्युत्पत्तिक्रमविपर्ययेणैवाप्ययक्रमस्तत्र
 तत्र दर्शितः,

‘जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते ।

ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते, ॥

यति ॥ ततो ब्रूम इत्यादिना ॥ क्रमेण परस्परया सर्वकार्यलयाधारत्वं
 ब्रह्मणः किमित्याश्रीयते साक्षादेव तत् किं न स्यादित्यत आह ॥
 न हि स्वकारणव्यतिक्रमेणेति ॥ घटनाशे मृदनुपलब्धिप्रसङ्गा-
 दित्यर्थः । ‘वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते’ इति स्मृतिशे-

इत्येवमादौ । उत्पत्तिक्रमस्तूत्पत्तावेव श्रुतत्वात्
नाप्यये भवितुमर्हति, न चासाध्वयोग्यत्वादप्यं-
येनाकाङ्क्ष्यते, न हि कार्ये ध्रियमाणे कारण-
स्याप्ययो युक्तः । कारणाप्यये कार्यस्यावस्था-
नानुपपत्तेः । कार्याप्यये तु कारणस्यावस्थानं यु-
क्तं मृदादिष्वेवं दृष्टत्वात् ॥ १४ ॥

**अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण
तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥**

भूतानामुत्पत्तिप्रलयावनुलोमप्रतिलोमक्र-
माभ्यां भवत इत्युक्तं, आत्मादिरुत्पत्तिः प्रलय-
श्चात्मान्त इत्यप्युक्तं, सेन्द्रियस्य तु मनसो बुद्धे-
श्च सद्भावः प्रसिद्धः श्रुतिस्मृत्योः । 'बुद्धिं तुसार-
थिं विद्धि' मनःप्रग्रहमेव च इन्द्रियाणि हयानाहुः'

षः आदिपदार्थः । योग्यताधीनः सम्बन्ध इति न्यायादयोग्यक्रमबाध
इति सिद्धम् ॥ १४ ॥

अन्तराविशेषात् ॥ उक्तभूतोत्पत्तिलयक्रममुपजीव्य स किं
करणोत्पत्तिक्रमेण विरुध्यते न वेति करणानामभौतिकत्वभौतिकत्वा-
भ्यां सन्देहे वृत्तानुवादपूर्वकपूर्वपक्षमीह ॥ भूतानामित्यादिना ॥ क-
रणान्येव न सन्तीति वदन्तं प्रत्याह ॥ सेन्द्रियस्येति ॥ 'मनसस्तु
पुरा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः । श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये' इति स्मृ-
तिर्द्रष्टव्या । अन्यपराः शब्दाः लिङ्गानीत्युच्यन्ते । करणानां क्रमाका-

इत्यादिलिङ्गेभ्यः । तयोरपि कस्मिंश्चिदन्तराले
 क्रमेणोत्पत्तिप्रलयावुपसंग्राह्यौ, सर्वस्य वस्तु-
 जातस्य ब्रह्मजत्वाभ्युपगमात् । अपि चाथर्वणे
 उत्पत्तिप्रकरणे भूतानामात्मनश्चान्तराले कार-
 णान्यनुक्रम्यन्ते 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः स-
 वेन्द्रियाणि च खं वायुज्योतिरापः पृथिवी विश्व-
 स्य धारिणी' इति, तस्मात् पूर्वोक्तोत्पत्तिप्रलय-
 क्रमभङ्गप्रसङ्गो भूतानामिति चेन्न, अविशेषा-
 त् । यदि तावद्भौतिकानि करणानि ततो भूतो-

ङ्गमाह ॥ तयोरिति ॥ आकाङ्क्षायां श्रुतिसिद्धः क्रमो ग्राह्य इत्याह ॥
 अपि चेति ॥ विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं सेन्द्रिया बुद्धिः । आत्मनो
 भूतानां चान्तरा मध्ये तल्लिङ्गात् सृष्टिवाक्यात् 'एतस्माज्जायते प्राणो
 मनः' इत्यादिरूपाद्विज्ञानमनसी अनुक्रम्येते । तथा च करणक्रमेण
 पूर्वोक्तक्रमभङ्ग इति शङ्कासूत्रांशार्थः । न च करणानां भौतिकत्वाद्भू-
 तानन्तर्यमिति वाच्यं, तेषां भौतिकत्वे मानाभावात् । तथा चात्मनः
 प्रथममाकाशस्य जन्म पश्चाद्वायोरित्युपक्रमस्यात्मनः करणानि ततो
 भूतानीति क्रमेण विरोध इति तित्तिर्यथर्वश्रुत्योर्विरोधान्न ब्रह्मणि
 समन्वय इति पूर्वपक्षफलं । सिद्धान्तयति ॥ नेति ॥ 'आत्मन आ-
 काशः' इत्यादि तित्तिरिश्रुतौ पञ्चम्याः कार्यकारणभावेनार्थतः क्रमो
 भाति न तस्यार्थवर्णपाठेन बाधः 'अर्थक्रमविरोधिक्रमविशेषस्याश्रुतेः
 पाठमात्रस्यार्थक्रमधीशेषस्य शेषिबाधकत्वायोगादतः श्रुतार्थक्रमा-
 विरोधेन पाठस्य नेयत्वाद्भूतानन्तर्यं करणानामित्यर्थः । किञ्च भौति-
 कत्वात् तेषां तदानन्तर्यमित्याह ॥ यदीति ॥ न च प्राणस्याधिकार-

त्पत्तिप्रलयाभ्यामेवैषामुत्पत्तिप्रलयौ भवत इति
 नैतयोः क्रमान्तरं मृग्यं । भवति च भौतिकत्वे
 लिङ्गं करणानां, 'अन्नमयं हि सोम्य मन आपोम-
 यः प्राणस्तेजोमयी वाक्' इत्येवं जातीयकं । व्य-
 पदेशोऽपि कचिद्भूतानां करणानां च ब्राह्मणपरि-
 ब्राजकन्यायेन नैतव्यः । अथ त्वभौतिकानि कर-
 णानि तथापि भूतोत्पत्तिक्रमो न करणैर्विशेष्यते
 प्रथमं करणान्युत्पद्यन्ते चरमं भूतानि प्रथमं वा
 भूतानि उत्पद्यन्ते चरमं करणानीति । आथर्व-
 णे तु सामाम्नाय क्रममात्रं करणानां भूतानां च
 न तत्रोत्पत्तिक्रम उच्यते । तथान्यत्रापि पृथगेव

त्वायोगादन्नमयमित्यादि मयटो न विकारार्थतेति कच्यं करणानां
 विभक्तत्वेन कार्यतया कारणाकाङ्क्षायामन्नमयमित्यादिश्रुतेराकाङ्क्षि-
 तोक्त्यर्थमसति बाधके मयटो विकारार्थताया युक्तत्वात् । प्राचुर्यार्थत्वे
 त्वनाकाङ्क्षितोक्तिप्रसङ्गाच्छ्रुत्यैव तेजोऽबन्नप्राशने वाक्प्राणमनसां
 वृद्धिस्तदभावे तन्नाश इति विकारत्वस्य दर्शितत्वान्न विवादावसरः
 यद्वा स्थूलभूताधीना तेषां वृद्धिर्विकारो मयडर्थः श्रूयमाणो भौतिकत्वे
 लिङ्गं प्राणेन्द्रियमनांसि भौतिकानि भूताधानवृद्धिमच्चाद्देहवदिति
 भावः । ननु तेषां भौतिकत्वे कथमाथर्वणे पृथक्जन्मकथनं भूतज-
 न्मोक्त्यैव तज्जन्मसिद्धेरित्यत आह ॥ व्यपदेशोऽपीति ॥ प्रौढवादेन
 तेषामभौतिकत्वमुपेत्यापि श्रुत्यविरोधमाह ॥ अथ त्विति ॥ करणा-
 नां भूतानां च पूर्वापरत्वे मानाभावात् नोक्तभूतक्रमभङ्गः । न चाथ-
 र्वणवाक्यं मानं पाठमात्रत्वादित्यर्थः । तर्हि कथं क्रमनिर्णयस्तत्राह ॥

भूतक्रमात् करणक्रम आम्नायते 'प्रजापतिर्वा' इ-
दमग्र' आसीत् 'स आत्मानमैक्षत' स मनोऽसृज-
त 'तन्मन एवासीत्' तदात्मानमैक्षत' तद्वाचमसृ-
जत' इत्यादिना । तस्मान्नास्ति भूतोत्पत्तिक्रम-
स्य भङ्गः ॥ १५ ॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो

भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

स्तो जीवस्याप्युत्पत्तिप्रलयौ जातो देवदत्तो
मृतो देवदत्त इत्येवंजातीयकाल्लौकिकव्यपदेशा-
जातकर्मादिसंस्कारविधानाच्चेति स्यात् कस्य-

तथेति ॥ इदं स्थूलं उत्पत्तेः प्राक् प्रजापतिः सूत्रात्मासीत् । अत्र सू-
क्ष्मभूतात्मकप्रजापतिसर्गः प्रथमस्ततो मनआदिसर्गः इति क्रमो भा-
तीति भावः । एवं च भूतकरणोत्पत्तिश्रुत्योरविरोधात् ब्रह्मणि सम-
न्वयसिद्धिरिति सिद्धान्तफलं निगमयति ॥ तस्मादिति ॥ १५ ॥

॥ चराचरभावित्वात् ॥ एवं तावत् तत्पदवाच्यकारणनिर्णयाय भू-
तश्रुतीनां विरोधो निरस्त इदानीमापादसमाप्तेस्त्वंपदार्थशुद्धयै जीव-
श्रुतीनां विरोधो निरस्यते इह जीवो न जायते म्रियते इत्यादिश्रुतेः
जातेष्टिश्राद्धशास्त्रेण विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे विरोधोऽस्तीति प्राप्ते
लौकिकजन्मादिव्यपदेशसहायज्जातेष्ट्यादिशास्त्रेण जीवाजत्वादिश्रु-
तिर्बाध्यत इति पूर्वपक्षयति ॥ स्त इति ॥ तथा च करणोत्पत्तिक्रमेण
भूतक्रमस्य बाधाभावेऽपि जीवोत्पत्तिक्रमेण बाधः स्यादिति प्रत्युदा-
हरणसङ्गतिः । पूर्वपक्षे जीवब्रह्मैक्यासिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति

चिद्भ्रान्तिः, तामपनुदामः, न जीवस्योत्पत्तिप्रल-
 यौ स्तः शास्त्रफलसम्बन्धोपपत्तेः। शरीरानुविना-
 शिनि हि जीवो शरीरान्तरगतेष्टानिष्टाप्रप्तिपरि-
 हारार्थं विधिप्रतिषेधावनर्थकौ स्यातां। श्रूयते च
 'जीवापेतं वाव' क्लिष्टं म्रियते न जीवो म्रियते'
 इति। ननु लौकिको जन्ममरणव्यपदेशो जीवस्य
 दर्शितः सत्यं दर्शितः, भाक्तस्त्वेष जीवस्य जन्म-
 मरणव्यपदेशः, किमाश्रयः पुनरयं मुख्यो यद-
 पेक्षया भाक्त इति, उच्यते। चराचरव्यपाश्रयः।
 स्थावरजङ्गमशरीरविषयौ जन्ममरणशब्दौ, स्था-
 वरजङ्गमानि हि भूतानि जायन्ते च म्रियन्ते चा-
 तस्तद्विषयौ जन्ममरणशब्दौ मुख्यौ सन्तौ त-
 त्स्थे जीवात्मन्युपचर्येते। तद्भावभावित्वात्। शरी-
 रप्रादुर्भावतिरोभावयोर्हि सत्त्वोर्जन्ममरणशब्दौ
 भवतः नासतोः। नहि शरीरसम्बन्धादन्यत्र जी-
 वो जातो मृतो वा केनचिल्लक्ष्यते। 'स वा अयं पु-

भेदः। चेतनजन्माद्युद्देशेन चेतनस्य तस्य जन्मान्तरीयफलसाधनं
 जातकर्मदि संस्कारो विधीयते तथा चोद्देश्यविधेययोर्मिथोविरोधे स-
 ति विधेयाविरोधेनोद्देश्यं नेयमिति न्यायात् जन्मादिकं देहोपाधिकं न
 स्वत इति सिद्धान्तयति ॥ तन्ममित्यादिना ॥ जीवापेतं जीवेन त्यक्तं
 इदं शरीरं जन्मादिव्यपदेशश्चराचरदेहविषयो मुख्यः जीवे तु भाक्तौ
 गौणः औपाधिकजन्मादिविषयः स्यादुपाधिजन्माभावे भावादसत्य-

रूपो जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः' स उत्क्रामन्म्रियमाणः, इति च शरीरसंयोगवियोग-निमित्तावेव जन्ममरणशब्दौ दर्शयति । जातकर्मादिविधानमपि देहप्रादुर्भावापेक्षमेव द्रष्टव्यं, अभावाज्जीवप्रादुर्भावस्य । जीवस्य परस्मादात्मनः उत्पत्तिर्वियदादीनामिवास्ति नास्ति वेत्येतदुत्तरेण सूत्रेण वक्ष्यति । देहाश्रयौ तावज्जीवस्य स्थूलावुत्पत्तिप्रलयौ न स्तः इत्येतदनेन सूत्रेणावोचत् ॥ १६ ॥

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

अस्त्यात्मा जीवाख्यः शरीरेन्द्रियपञ्चराध्यक्षः कर्मफलसम्बन्धी, स किं न्योमादिवदुत्पद्यते ब्रह्मणः आहोस्विद्ब्रह्मवदेव नोत्पद्यते इति श्रुतिविप्रतिपत्तेर्विज्ञेयः कासुचिच्छुतिष्वग्निर्विस्फुलिङ्गादिनिदर्शनैर्जीवात्मनः परस्मात् ब्रह्मण उभावादिति सूत्रार्थः । जीवस्यौपाधिकजन्ममृत्योः श्रुतिमप्याह ॥ सवा इति ॥ जायमानपदार्थमाह ॥ शरीरमिति ॥ म्रियमाणत्वं व्याचष्टे ॥ उत्क्रामन्म्रिति ॥ ननूत्तरत्र जीवस्य जन्मादि निरस्यते अत्रापि तन्निरासे पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह ॥ जीवस्येति ॥ तदेवं जातेष्ट्यादिशास्त्रस्यौपाधिकजन्मादिविषयत्वान्न जीवायनन्तत्वश्रुतिविरोध इति सिद्धम् ॥ १६ ॥

॥ नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ 'अग्नेर्विस्फुलिङ्गवदेतस्मात्परमापत्मनः सर्वे जीवात्मानो व्युच्चरन्ति' इत्यादिजीवोत्पत्तिश्रुतीनां 'स

त्पत्तिराम्नायते, कासुचित्त्वविकृतस्यैव परस्य
 ब्रह्मणः कार्यप्रवेशेन जीवभावो विज्ञायते न चो-
 त्पत्तिराम्नायत इति । तत्र प्राप्तं तावदुत्पद्यते जी-
 व इति, कुतः प्रतिज्ञानुपरोधात् । 'एकस्मिन् वि-
 दिते सर्वमिदं विदितम्' इतीयं प्रतिज्ञा सर्वस्य
 वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रभक्त्वे सति नोपरुध्येत, त-
 त्वान्तरत्वे तु जीवस्य प्रतिज्ञेयमुपरुध्येत । न
 चाविकृतः परमात्मैव जीव इति शक्यते विज्ञातुं
 लक्षणभेदात् । अपहतपाप्मत्वादिधर्मको हि प-
 रमात्मा, तद्विपरीतो हि जीवः, विभागाच्चास्य
 विकारत्वसिद्धिः । न्यावान् हि आकाशादिः प्रवि-
 भक्तः स सर्वो विकारः, तस्य चाकाशादेरुत्पत्तिः
 समधिगता जीवात्मापि पुण्यापुण्यकर्मा सुख-
 दुःखभाक् प्रतिशरीरं विभक्त इति तस्यापि प्र-
 पञ्चोत्पत्त्यवसरे उत्पत्तिर्भवितुमर्हति । अपि च
 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मा-
 दात्मनः सर्वे प्राणाः' इति प्राणादेर्भोग्यजातस्य

एष इह प्रविष्ट आनखाग्नेभ्यः अज आत्मा इत्याद्यनुत्पत्तिश्रुतीनां च मि-
 थोविरोधात् संशये मा भूतां देहजन्मनाशयोजीवजन्मनाशौ, देहान्तर-
 भोग्यस्वर्गादिहेतुविध्याद्यसम्भवात् । कल्पाद्यन्तयोर्नभस इव जीवस्य
 तौ किं न स्यातां तत् सम्भवादिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षमाह ॥ तत्र-
 प्राप्तं तावदिति ॥ फलं पूर्ववत्, उपरोधो बाधः । नन्वविकृतब्रह्मैवात्र

सृष्टिं शिष्टा सर्वे एते आत्मानो व्युच्चरन्तीति भो-
 कृणामात्मनां पृथक् सृष्टिं शास्ति । 'यथा सुदी-
 ष्ठात् पावकात् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते
 स्वरूपास्तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्र-
 जायन्ते तत्र चैवापि यन्ति' इति च जीवात्मना-
 मुत्पत्तिप्रलयावुच्येते स्वरूपवचनात् । जीवा-
 त्मानो हि परमात्मना सरूपा भवन्ति चैतन्य-
 योगात् । न च क्वचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं वारयि-
 तुमर्हति, श्रुत्यन्तरगतस्यापि अविरुद्धस्याधि-
 कस्यार्थस्य सर्वत्रोपसंहर्तव्यत्वात् । प्रवेशश्रुति-
 रप्येवं सति विकारभावापत्त्यैव व्याख्यातव्या
 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' इत्यादिवत् तस्मादु-
 त्पद्यते जीव इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, नात्मा जीव उ-
 त्पद्यत इति । कस्मादश्रुतेः, न त्स्योत्पत्तिप्रकर-
 णे श्रवणमस्ति भूयःसु प्रदेशेषु । ननु क्वचिदश्र-
 वणमन्यत्र श्रुतं न वारयतीत्युक्तं, सत्यमुक्तं उत्प-
 त्तिरेव त्वस्य न सम्भवतीति वदामः । कस्मात् नि-

प्रविष्टं जीवो न तत्त्वान्तरमिति प्रतिज्ञासिद्धिस्तत्राह ॥ न चेति ॥ जी-
 वः परस्माद्भिन्नः विरुद्धधर्मवत्त्वाद्भिन्नाविकारत्वे प्रतिज्ञाबाध इति
 तर्कोपेतविभक्तत्वलिङ्गानुगृहीतोत्पत्तिश्रुतेर्बलीयस्त्वात् प्रवेशश्रुतिर्जी-
 वरूपविकारात्मना प्रतिष्ठित ईश्वर इति व्याख्येयेति समुदायार्थः,
 सरूपा इति दृष्टान्तश्रुतेर्भावा जीवा इति निश्चीयते । ननु आत्म-

त्यत्वाच्च ताभ्यः । चशब्दादजत्वादिभ्यश्च । नि-
 त्यत्वं त्वस्य श्रुतिभ्योऽवगम्यते, तथाजत्वम-
 विकारित्वमविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवात्मनाव-
 स्थानं ब्रह्मात्मता चेति । न चैवं रूपस्योत्पत्तिरूप-
 पद्यते, ताः काः श्रुतयः, 'न जीवो म्रियते' 'स वा
 एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म'
 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' 'अजो नित्यः
 शाश्वतोऽयं पुराणः' 'तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्'
 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकर-
 वाणि' 'स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः' 'तत्त्वम-
 सि' 'अहं ब्रह्मास्मि,' अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः,
 इत्येवमाद्या नित्यत्ववादिन्यः सत्यो जीवस्यो-
 त्पत्तिं प्रतिबध्नन्ति । ननु प्रविभक्तत्वाद्विकारो वि-
 कारत्वाच्चोत्पद्यते इत्युक्तं, अत्रोच्यते, नास्य प्र-
 विभागः स्वतोऽस्ति, 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः

न आकाशः सम्भूत इत्यादौ जीवस्योत्पत्त्यश्रवणादनुत्पत्तिस्तत्राह ॥
 न चेति ॥ एवं विकारत्वे सति विकारप्रपञ्चात्मना स्वात्मानमकुरु-
 तेति बह्विकारजीवात्मना प्रवेश इत्यर्थः । अजत्वादिति श्रुतिः कल्प-
 मध्ये जीवस्यानुत्पत्त्यादिविषया तत्त्वमसीति श्रुतिश्च मृदट इत्य-
 भेदवाक्यव्याख्यायेति प्राप्ते सिद्धान्तयति ॥ एवमिति ॥ धर्मिवत् सत्यो
 विभागो हेतुरौपाधिको वा नायः असिद्धेरित्याह ॥ अत्रोच्यते ना-
 स्येति ॥ द्वितीये जीवस्य न स्वतो विकारत्वसिद्धिः अप्रयोजकत्वादि-

सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' इति श्रुतेः 'बुद्ध्या-
द्युपाधिनिमित्तं त्वस्य प्रविभागप्रतिभानमाका-
शस्येव घटादिसम्बन्धनिमित्तं । तथा च शास्त्रं 'स
वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राण-
मयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः' इत्येवमादि ब्रह्मण ए-
वाविकृतस्य सुतोऽस्यैकस्यानिकबुद्ध्यादिमयत्वं
दर्शयति । तन्मयत्वं चास्य तद्विविक्तस्वरूपान-
भिव्यक्त्या तदुपरक्तस्वरूपत्वं स्त्रीमयो जाल्म
इत्यादिवद्भष्टव्यं । यदपि कचिदस्योत्पत्तिप्रलय-
श्रवणं तदप्यत एवोपाधिसम्बन्धान्नेतव्यं, उपा-
ध्युत्पत्त्यौ चास्योत्पत्तिस्तत्प्रलये च प्रलय इति ।
तथा च दर्शयति 'प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः
समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञा-
स्ति, इति । तथोपाधिप्रलय एवायं नात्मप्रलय

त्याह ॥ बुद्ध्यादाविति ॥ औपाधिकभेदे मानमाह ॥ तथा चेति ॥
मयटो विकारार्थत्वमाशङ्क्याह ॥ तन्मयत्वं चेति ॥ जाल्मः कामज-
डः स्त्रीपरतन्त्रः । स्त्रीमय इतिवज्जीवस्य स्वरूपाज्ञानाद्बुद्ध्यादिपरतन्त्र-
त्वेन भेदकर्तृत्वादिभाक्त्वात् प्राचुर्यार्थमयद्रूपयोग इत्यर्थः । लिङ्गं
निरस्य तदनुग्राह्यश्रुतेर्गतिमाह ॥ यदपीति ॥ जीवस्यौपाधिकजन्म-
नाशयोः श्रुतिमाह ॥ तथेति ॥ एतेभ्यो देहात्मना परिणतेभ्यो भूते-
भ्यः समुत्थाय जनित्वा तान्येव लीयमानान्यनु पश्चाद्विनश्यति प्रेत्यौ-
पाधिकमरणानन्तरं सञ्ज्ञा नास्तीत्यर्थः । ननु प्रज्ञानघनः सञ्ज्ञा
नास्तीति च विरुद्धमित्यत आह ॥ तथेति ॥ उपाधिलयादिशेषज्ञाना-

इत्येतदपि, अत्रैव 'मा भर्गवान्मोहान्तमापीप-
दन्नं वा' अहमिमं विजानामि' न प्रेत्य संज्ञास्ति'
इति प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति 'न वा अरे अहं
सोऽहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्ति-
धर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति' इति । प्रतिज्ञा-
नुपरोधोऽप्यविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवभावाभ्यु-
पगमात् । लक्षणभेदोऽप्यनयोरुपाधिनिमित्तए-
व । 'अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति च प्रकृतस्यै-
व विज्ञानमयस्यात्मनः सर्वसंसारधर्मप्रत्या-
ख्यानेन परमात्मभावप्रतिपादनात् । तस्मान्नै-
वात्मोत्पद्यते प्रविलीयते वेति ॥ १७ ॥

भावः एवं सञ्ज्ञाभावो नात्मस्वरूपविज्ञानभाव इत्युत्तरं प्रतिपादयति
श्रुतिरित्यन्वयः । अत्रैवात्मविज्ञानघने प्रेत्य सञ्ज्ञा नास्तीत्युक्त्या मां
मोहान्तं मोहमध्यं भ्रान्तिमापीपददापादितवानिममर्थं न जानामि
ब्रूहि त्वदुक्तेरर्थमिति मैत्रेयीप्रश्नार्थः । मुनिराह ॥ न वा इति ॥ मो-
हं मोहकरं वाक्यमुच्छित्तिः पूर्वावस्थानाशो धर्मोऽस्येत्युच्छित्तिधर्मा-
परिणामी, तस्मादविनाशीत्यर्थः, तर्हि न प्रेत्य सञ्ज्ञेति कथमुक्तं त-
त्राह ॥ मात्रेति ॥ मात्राभिर्विषयैरसंसर्गात् तथोक्तमित्यर्थः । बिम्ब-
प्रतिबिम्बयोरिव विरुद्धधर्मभेदोऽध्यस्त इत्यत्र हेतुमाह ॥ अत ऊर्ध्व-
मिति ॥ जीवस्य विकारित्वे मुक्त्ययोगात् तत्त्वमसीति वाक्यमखण्डा-
र्थमिति वक्तव्यं, तथा च फलवत्प्रधानवाक्यापेक्षितजीवनित्यत्वश्रु-
तीनां बलवत्त्वादुत्पत्त्यादिकमध्यस्तमनुबदन्त्युत्पत्त्यादिश्रुतय इत्यवि-
रोध इति सिद्धम् ॥ १७ ॥

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

स किं काणभुजानामिवागन्तुकचैतन्यः स्व-
तोऽचेतनः आहोस्वित् साङ्ख्यानमिव नित्यचै-
तन्यस्वरूप एवेति वादिविप्रतिपत्तेः संशयः । किं
तावत् प्राप्तं आगन्तुकमात्मनश्चैतन्यमात्ममनः
संयोगजमग्निघटसंयोगजरोहितादिगुणवदिति
प्राप्तं । नित्यचैतन्यत्वे हि 'सुप्तमूर्च्छितग्रहाविष्टा-
नामपि चैतन्यं स्यात्, ते पृष्ठाः सन्तो न किञ्चि-
द्व्यम्रचेतयामहीति जल्पन्ति । स्वस्थाश्च चेतय-
माना दृश्यन्ते, अतः कादाचित्कचैतन्यत्वादाग-

ज्ञोऽत एव ॥ 'आत्मैव स्यात् ज्योतिः' इत्याद्यात्मस्वप्रकाशत्व-
श्रुतीनां 'पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रम्' इत्यनित्यज्ञानवच्चश्रुतिभिर्विरो-
धोऽत्र निरस्यते अस्य लोकस्य चक्षुर्द्रष्टा श्रोत्रं श्रोतेत्यर्थः । प्रागुक्त-
जीवानुत्पत्तिहेतुमादाय स्वप्रकाशत्वसाधनाद्धेतुसाध्यभावः सङ्गतिः ।
अनुत्पत्तौ हि स्वप्रकाशं ब्रह्मैवोपहितं जीव इति जीवस्य स्वप्रकाश-
ता सिध्यति न चैवं गतार्थता अनुत्पन्नस्याऽपि जीवस्य स्वप्रकाशत्वे
ज्ञानसाधनवैयर्थ्यमिति तर्कसहितानित्यज्ञानश्रुतिबलेन स्वप्रकाशत्व-
श्रुतेर्बाध्यतया ब्रह्मान्यत्वशङ्का तदैक्ययोग्यतायै स्वप्रकाशत्वस्यात्र
साधनात्, तथा च पूर्वपक्षे जीवस्य ब्रह्मैक्यायोग्यता सिद्धान्ते तयो-
ग्यतेत्यापादसमाप्तेः फलं अवगन्तव्यं । इष्टापत्तिं निराचष्टे ॥ ते पृष्ठा
इति ॥ साधनाधीनज्ञानत्वान्न स्वप्रकाशो जीवो व्यतिरेकेनेश्वरवदि-
त्याह ॥ अतः कादाचित्केति ॥ यथाश्रुते भाष्ये हेतोः साध्याविशेष

न्तुकचैतन्य आत्मेत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते । ज्ञः,
 नित्यचैतन्योऽयमात्मा, अतएव यस्मादेव नो-
 त्पद्यते परमेव ब्रह्माविकृतमुपाधिसम्पर्काज्जी-
 वभावेनावतिष्ठते ॥ परस्य हि ब्रह्मणः चैतन्यस्व-
 रूपत्वमाम्नातं 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'सत्यं ज्ञा-
 नमनन्तं ब्रह्म' 'अनन्तरोऽबाध्यः कृत्स्नः प्रज्ञान-
 घन एव' इत्यादिषु श्रुतिषु । तदेव चेत् परं ब्रह्म
 जीवस्तस्माज्जीवस्याऽपि नित्यचैतन्यस्वरूप-
 त्वमग्न्यौष्ण्यप्रकाशवदिति गम्यते । विज्ञानमय-
 प्रक्रियायां च श्रुतयो भवन्ति 'असुप्तः सुप्तान-
 भिचाकशीति' इत्यत्र 'अयं पुरुषः स्वयंज्योति-
 र्भवति' 'न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते,
 इत्येवंरूपाः । 'अथ यो वेदेदं जिघ्राणि' इति 'स

इति मन्तव्यं अतो जीवस्य स्वप्रकाशत्वश्रुतिर्बाध्येति प्राप्ते सिद्धान्त-
 यति ॥ एषमिति ॥ चेच्छब्दो निश्चयार्थः । न केवलं स्वप्रकाशब्रह्मा-
 भेदाज्जीवस्य स्वप्रकाशता किन्तु श्रुतितोऽपीत्याह ॥ विज्ञानमये-
 ति ॥ योऽयं विज्ञानमय इति प्रकरणमित्यर्थः । असुप्तः स्वयं भासमा-
 न एवात्मा सुप्तान् लुप्तव्यापारान् वागादीनभिलक्ष्य चाकशीति सु-
 प्तार्थान् पश्यतीति यावत् । अत्र स्वप्ने विज्ञातुर्बुद्धिसत्त्वस्य साक्षिणो
 विज्ञातेर्विनाशो नास्तीत्यर्थः । घ्राणादिजन्यगन्धादिज्ञानानुसन्धान-
 सिद्धये आत्मनो ज्ञानरूपत्वं वाच्यमिति श्रुत्यन्तरेणाह ॥ अथेति ॥
 आत्मनो नित्यचिद्रूपत्वेऽपि स्वतोऽसङ्गतया गन्धायसम्बन्धात् त-
 त्सम्बन्धघटनात्मकवृत्त्यर्थानि ज्ञानसाधनानि इति न तेषां वैयर्थ्यमि-

आत्मा इति च सर्वैः करणद्वारैरिदं वेदेदं वेदेति
 विज्ञानेनानुसन्धानात् ^{विज्ञानेनानुसन्धानात्} तद्रूपत्वं सिद्धिः, नित्य-
 स्वरूपचैतन्यत्वे घ्राणाद्यानर्थक्यमिति चेन्न, ग-
 न्धादिविषयविशेषपरिच्छेदार्थत्वात् । तथा हि
 दर्शयति 'गन्धाय घ्राणमित्यादि । यत् तु सुप्ता-
 दयो न चेतयन्त इति तस्य श्रुत्यैव परिहारोऽ-
 भिहितः । सुषुप्तं प्रकृत्य 'यद्वै तन्न पश्यति' पश्य-
 न् वै तन्न पश्यति' न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्य-
 तेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्य-
 द्विभक्तं यत् पश्येत्' इत्यादिना । एतदुक्तं भवति
 विषयाभावादियमचेतयमानतां न चैतन्याभा-
 वादिति । यथा वियदाश्रयस्य प्रकाशस्य प्रका-

त्याह ॥ न गन्धेति ॥ परिच्छेदो वृत्तिः गन्धाय तद्गोचरान्तःकरणवृत्तये
 इत्यर्थः । सुप्तावस्थास्वात्मसत्त्वेऽपि चैतन्याभावान्नात्मा चिद्रूप इ-
 त्युक्तं दूषयति ॥ यत्त्विति ॥ तत् तदा सुप्तौ न पश्यतीति यत् तत्पश्य-
 न्नेवालुप्तज्ञान एव सन्न पश्यतीत्यत्र हेतुः ॥ नहीति ॥ नाशायोग्यत्वा-
 दित्यर्थः । किमिति न पश्यतीत्यत आह ॥ न त्विति ॥ वृत्तेः साध-
 नाधीनत्वोक्त्या स्वरूपज्ञानस्य साधनाधीनत्वं हेतुरसिद्ध इत्युक्तं, सा-
 धनवैयर्थ्यतर्कोऽपि निरस्तः, शृण्वन्नित्याद्यनित्यज्ञानश्रुतीनां वृत्तिविष-
 यत्वं व्याख्यातं, आत्मा न ज्ञानं द्रव्यात्वादित्यादितर्काश्चागमबाधिताः
 फलवत्प्रधानवाक्यापोक्षितस्वप्रकाशत्वागमस्य बलवच्चात् । किं च नि-
 रवयवात्मनो मनःसंयोगायोगान्नित्यज्ञानगुणता समवायाभावान्न
 न स्वसमवेतज्ञानवेद्यता कर्मकर्तृत्वविरोधाच्च किं च ज्ञानत्वस्यैकवृ-

स्याभावादनभिव्यक्तिर्न स्वरूपाभावात् तद्वत्
 वैशेषिकादितर्कश्च श्रुतिविरोधे आभासीभवति
 तस्मान्नित्यचैतन्यस्वरूप एवात्मेति निश्चिनु-
 मः ॥ १८ ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

इदानीं तु किंपरिमाणो जीव इति चिन्त्यते,
 किमणुपरिमाण उत मध्यमपरिमाण आहोस्वि-
 न्महत्परिमाण इति । ननु नात्मोत्पद्यते नित्यचै-
 तन्यश्चायमित्युक्तं, अतश्च पर एवात्मा जीव इ-
 त्यापतति, परस्य चात्मनोऽनन्तत्वमाम्नातं तत्र
 कुतो जीवस्य परिमाणचिन्तावतार इति, उच्य-
 ते सत्यमेतत्, उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रवणानि-
 तु जीवस्य परिच्छेदं प्रापयन्ति, स्वशब्देन चा-

त्तित्वे लाघवादात्मैव ज्ञानं वृत्तेश्च मनःपरिमाणत्वश्रुत्या कामः सङ्क-
 ल्प इत्याद्यया जडत्वाच्चास्माकं ज्ञानद्वैविध्यगौरवमित्यनवयमात्मनः
 स्वप्रकाशत्वमिति सिद्धम् ॥ १८ ॥

स्वप्रकाशत्वादात्मस्वरूपादीषद्वहिष्ठं परिमाणमेवाश्रिताश्रयत्वे-
 नान्तर्बहिर्भावेनैवासङ्गत्या विचारयति ॥ उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥
 विषयसंशयौ दर्शयति ॥ इदानीमिति ॥ नात्मश्रुतेस्त्यादिना मतार्थ-
 त्वमस्याशङ्क्यात्माणुत्वश्रुतीनां महत्त्वश्रुतीनां च विरोधकथनार्थम-
 स्याधिकरणस्यास्मि इत्याह ॥ मन्वित्यादिना ॥ न केवलं श्रुतोत्क्रा-
 न्त्याणनुषण्ण्याऽऽत्मनोऽणुत्वं किन्त्वेणोऽणुरात्मेति श्रुत्यापीत्याह ॥

स्य क्वचिदणुपरिमाणत्वमाम्नायते, तस्य सर्व-
स्यानाकुलत्वोपपादनायायमारम्भः । तत्र प्राप्तं
तावदुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणात् परिच्छिन्नो-
ऽणुपरिमाणो जीव इति, उत्क्रान्तिस्तावत् 'स
यदास्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रा-
मति' इति । गतिरपि, 'येवै के चास्माल्लोकात्
प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति' इति, आ-
गतिरपि 'तस्माल्लोकात् पुनरेत्यैस्मै लोकाय' क-
र्मणः' इति, आसामुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रव-
णात् परिच्छिन्नस्तावज्जीव इति प्राप्नोति, न हि
विभोश्चलनमवकल्पत इति । सति च परिच्छेदे
शारीरपरिमाणत्वस्यार्हतपरीक्षायां निरस्तत्वा-
दणुरात्मेति गम्यते ॥ १९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

उत्क्रान्तिः कदाचिदचलतोऽपि ग्रामस्वाम्य-

स्वशब्देनेति ॥ पूर्वपक्षे जीवस्याणुत्वात् ब्रह्मैक्यसिद्धिः सिद्धान्ते त-
त्सिद्धिरिति मत्वा सूत्रं व्याकुर्वन् पूर्वपक्षमाह ॥ तत्र प्राप्तमित्यादिना ॥
श्रुतेरणुरिति उत्तरसूत्रादारुण्य सूत्रं पूरितं, उत्क्रान्तिः श्रूयत इति शे-
षः । स मुमुर्षुः जीव एतैर्बुद्ध्यादिभिस्तस्मान्चन्द्रलोकादिमं लोकं प्रति
कर्म कर्तुमायातीत्यर्थः ॥ १९ ॥

उत्क्रान्तिरात्मनो देहान्निर्गमो न भवति येनाणुत्वं स्यात् किन्तु
स्वामित्वनिवृत्तिरिति केचित् । तदङ्गीकृत्याप्यणुत्वमावश्यकमित्याह ॥

निवृत्तिर्वद्देहस्वाम्यनिवृत्त्या कर्मक्षयेणविकल्पे-
 त, उत्तरेतु गत्यागती नाचलतः सम्भवतः, स्वा-
 त्मना हि तयोः सम्बन्धो भवति, गमेः कर्तृस्थ-
 क्रियात्वात् । अमर्ध्यमपरिमाणस्य च गत्यगती
 अणुत्वं एव सम्भवतः । सत्योश्च गत्यागत्योरु-
 त्क्रान्तिरप्यपसृप्तिरेव देहादिति प्रतीयते, न ल्यु-
 नपसृप्तस्य देहाद्गत्यागती स्यातां देहप्रदेशानां^{शरीरविभाग}
 चोत्क्रान्तावपादानत्ववचनाच्च 'क्षुष्टो वा' मूर्ध्नो^{मूर्ध्ना}
 वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः इति । स एतास्ते-
 जोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति^{भवति}
 शुक्रमादाय पुनरेति स्थानमिति चान्तेऽपि श-
 रीरेशरीरस्य गत्यागतीभवतस्तस्मादप्यस्या-
 णुत्वसिद्धिः ॥२०॥

स्वात्मनेति । उत्क्रान्तेरुत्तरयोर्गत्यागत्योः स्वात्मना कर्त्रा सम्बन्धा-
 दणुत्वमिति सूत्रयोजना, पाकानाश्रयस्य पकृत्ववद्वत्यनाश्रयस्याऽपि
 गन्तृत्वोक्तिः किं न स्यादित्यत आह ॥ गमेरिति ॥ गमनस्य कर्तरि सं-
 योगविभागरूपातिशयहेतुत्वात् कर्त्राश्रितत्वं लोकसिद्धमित्यर्थः । जी-
 वोऽणुरमर्ध्यपरिमाणत्वे सति गतिमत्त्वात् परमाणुवदित्याह ॥ अम-
 र्ध्यमेति ॥ अङ्गीकारं त्यजति ॥ सत्योश्चेति ॥ न स्वात्म्यनिवृत्तिमात्रं उ-
 त्क्रान्तिरित्यर्थः । देहान्निर्गम एवोत्क्रान्तिरित्यत्र लिङ्गान्तरमाह ॥ दे-
 हप्रदेशानामिति ॥ आपादानत्वं अवधित्वं अन्येभ्यो वा मुखादिभ्य
 एष आत्मा निष्क्रामतीति शेषः । किंच देहमध्येऽपि जीवस्य गत्याग-
 तिश्चुतेरणुत्वमित्याह ॥ स इति ॥ इन्द्रियाणि गृह्णन् स्वापादौ हृदयं

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नैतरा- धिकारात् ॥ २१ ॥

अथापि स्यान्नाणुरयमात्मा, कस्मादतच्छ्रुतेः
अणुत्वविपरीतपरिमाणश्रवणादित्यर्थः । 'स वा
एष महानज आत्मा, योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु,
आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः, सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्म' इत्येवंजातीयका हि श्रुतिरात्मनोऽणुत्वे
विप्रतिषिध्येतेति चेन्नैष दोषः । कस्मादितराधि-
कारात् । परस्य हि आत्मनः प्रक्रियायामेषा प-
रिमाणान्तरश्रुतिः, परस्यैवात्मनः प्राधान्येन
वेदान्तेषु वेदितव्यत्वेन प्रकृतत्वात्, विरजः पर
आकाशादित्येवंविधाच्च परस्यैवात्मनः तत्रतत्र
विशेषाधिकारात् । ननु 'योऽयं विज्ञानमयः प्रा-
णेषु, इति शारीर एव महत्त्वसम्बन्धित्वेन प्रति-

सजीवो गच्छति शुक्रं प्रकाशकं इन्द्रियग्राममादाय पुनर्जागरितस्था-
नमागच्छतीत्यर्थः ॥ २० ॥

इतराधिकाराद्ब्रह्मप्रकरणात् । ननु महत्त्वश्रुतेः कथं परप्रकरणस्थ-
त्वमित्यत आह ॥ परस्यैवेति ॥ या वेदान्तश्रुतिः सा परप्रकरणस्थे-
त्युत्सर्गात् तस्यास्तत्स्थत्वं ब्रह्मारभ्याधीतत्वाच्चेत्याह ॥ विरज इति ॥
निर्दोष इत्यर्थः । विज्ञानमयश्रुत्या प्रकरणं बाध्यमिति शङ्कते ॥ न-
न्विति ॥ अणोर्जीवस्य ब्रह्मणा भेदाभेदाङ्गीकाराच्छास्त्रीयाभेददृष्ट्या
महत्त्वोक्तिर्यथा वामदेवस्याहं मनुरिति सर्वात्मत्वोक्तिरित्यविरोधमाह

निर्दिश्यते । शास्त्रदृष्ट्या त्वेष निर्देशो वामदेववद्-
ष्टव्यः, तस्मात् प्राज्ञविषयत्वात् परिमाणान्तर-
श्रवणस्य न जीवस्याणुत्वं विरुध्यते ॥ २१ ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥

इतश्चाणुरात्मा यतः साक्षादेवास्याणुत्ववा-
ची शब्दः श्रूयते, 'एषोऽणुरात्मा चैतसा वेदित-
व्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश' इति, प्राण-
सम्बन्धाच्च जीव एवायमणुरभिहित इति गम्यते
तथोन्मानमपि जीवस्याणिमानं गमयति 'वाला-
ग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जी-
वः स विज्ञेयः' इति 'आराग्रमात्रो त्यवरोऽपि दृ-
ष्टः, इति चोन्मानान्तरम् ॥ २२ ॥

नन्वणुत्वे सत्येकदेशस्थस्य सकलदेहगतो-
पलब्धिर्विरुध्यते, दृश्यते च जाह्नवीहूदनिमग्ना-
नां सर्वाङ्गशैत्योपलब्धिर्निदाघसमये च सकल-
शरीरपरितापोपलब्धिरित्यत उत्तरं पठति ॥

॥ शास्त्रेति ॥ २१ ॥

एवमुत्क्रान्त्यादिश्रुत्याणुत्वमनुमितं, तत्र श्रुतिमप्याह ॥ स्वशब्दे-
ति ॥ वालाग्रादुद्धृतः शततमो भागस्तस्मादप्युद्धृतः शततमो भागो
जीव इति उद्धृत्य मानमुन्मानमत्यन्ताल्पत्वमित्यर्थः । वालः केशः,
तोत्रप्रोतायः शलाकाग्रमाराग्रं, तस्मादुद्धृता मात्रा मानं यस्य स जीव-
स्तथा ॥ २२ ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

यथाहि हरिचन्दनविन्दुः शरीरैकदेशसम्ब-
द्धोऽपि सन् सकलदेहव्यापिनमाह्लादं करोति, ए-
वमात्मापि देहैकदेशस्थं सकलदेहव्यापिनीमुप-
लब्धिं करिष्यति, त्वक्सम्बन्धाच्चास्य सकलश-
रीरगता वेदना न विरुध्यते, त्वगात्मनोर्हि सम्ब-
न्धः कृत्स्नायां त्वचि वर्तते, त्वक् च कृत्स्नशरीर-
व्यापिनीति ॥ २३ ॥

अवसि गतिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपग- माद्धृदि हि ॥ २४ ॥

अत्राह यदुक्तमविरोधश्चन्दनवदिति तदयुक्तं,
दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरतुल्यत्वात्, सिद्धेत्यात्म-
नो देहैकदेशस्थत्वे चन्दनदृष्टान्तो भवति, प्रत्य-

आत्मसंयुक्तायास्त्वचो देहव्यापिस्पर्शोपलब्धिकरणस्य महिम्ना-
ऽऽत्मनोव्यापिकार्यकारित्वमविरुद्धं ॥ त्वगात्मनोरिति ॥ सम्बन्ध-
स्य त्वगवयविनिष्ठत्वादवयविनश्चैकत्वादात्मसंयोगस्य कृत्स्नत्वङ्नि-
ष्ठेत्यर्थः ॥ २३ ॥

सिद्धे हीति ॥ न तु सिद्धमित्यतुल्यतेत्यर्थः । विशेष एव वैशेष्यं,
चन्दनविन्दोरल्पत्वस्य प्रत्यक्षत्वात् त्वग्व्याप्त्याव्यापिकार्यकारित्वक-
ल्पना युक्ता, जीवस्य त्वणुत्वे सन्देहाव्यापिकार्यदृष्ट्या व्यापित्वकल्प-
नमेव युक्तं । व्यापिकार्याश्रयो व्यापित्युत्सर्गादिति सूत्रशङ्काभागार्थः ।

क्षं तु चन्दनस्यावस्थितिवैशेष्यमेकदेशस्थत्वं स-
 कलदेहाद्वादनं च आत्मनः पुनः सकलदेहोपल-
 ब्धिमात्रं प्रत्यक्षं नैकदेशवर्तित्वं । अनुमेयं तु तदि-
 ति यदप्युच्येत, न चात्रानुमानं सम्भवति । किमा-
 त्मनः सकलशरीरगता वेदना त्वगिन्द्रियस्येव
 सकलदेहव्यापिनः सतः किंवा विभोर्नभस इव
 आहोस्विच्चन्दनबिन्दोरिवाणोरेकदेशस्थस्येति
 संशयानिवृत्तेरिति । अत्रोच्यते नायं दोषः । क-
 स्मात् अभ्युपगमात् । अभ्युपगम्यते त्यात्मनो-
 पि चन्दनस्येव देहैकदेशवृत्तित्वमवस्थितिवैशेष्यं
 कथमिति उच्यते । हृदि हि एष आत्मा पद्यते वे-
 दान्तेषु 'हृदि त्वेष आत्मा' 'स वा एष आत्मा'
 'हृदि केतम आत्मा' इति 'योऽयं विज्ञानमयः प्रा-
 णेषु हृद्यन्तज्योतिः पुरुषः' इत्याद्युपदेशेभ्यः ।
 तस्माद्दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोरवैषम्याद्युक्तमेवैत-
 दविरोधश्चन्दनवदिति ॥ २४ ॥

गुणाद्वा लोकवत् ॥ २५ ॥

चैतन्यगुणव्याप्तेर्वाणोरपि सतो जीवस्य

आत्माल्पः व्यापिकार्यकारित्वाच्चन्दनबिन्दुवदित्यनुमानमयुक्तं, त्व-
 गादौ व्यभिचारादित्याह ॥ न चात्रानुमानमिति ॥ पूर्वोक्तश्रुति-
 भिर्जीवस्याणुत्वनिश्चयाद्बहिःस्थत्वश्रुतिभिरेकदेशस्थत्वनिश्चयाच्च न दृ-
 ष्टान्तवैषम्यमिति परिहारभागार्थमाह ॥ अलोच्यत इति ॥ २४ ॥

सकलदेहव्यापि कार्यं न विरुध्यते । यथा लोके
मणिप्रदीपप्रभृतीनामपवरकैर्कदेशवर्तिनामपि
प्रभाऽपवरकव्यापिनी सती कृत्स्नेपवरके कार्यं
करोति तद्वत् । स्यात् कदाचिच्चन्दनस्य सावय-
वत्वात् सूक्ष्मावयवविसर्पणेनापि सकलदेहे
आल्हादयितृत्वं न त्वणोर्जावस्यावयवाः स-
न्ति यैर्युं सकलं देहं विप्रसर्पेदित्याशङ्क्य गुणा-
द्वा लोकवदित्युक्तम् ॥ २५ ॥

कथं पुनर्गुणो गुणिव्यतिरेकेणान्यत्र वर्तेत,
नहि पटस्य शुद्धो गुणः पटव्यतिरेकेणान्यत्र व-
र्तमानो दृश्यते । प्रदीपप्रभावद्भवेदिति चेन्न, त-
स्या अपि द्रव्यत्वाभ्युपगमात् । निबिडावयवं
हि तेजोद्रव्यं प्रदीपः, प्रविरलावयवं तु तेजोद्र-
व्यमेव प्रभेति अत उत्तरं पठति ॥

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

यथा गुणस्याऽपि सतो गन्धस्य गन्धवद्-

आत्मवत्तद्धर्मज्ञानस्याप्यणुत्वं स्वतः, कादाचित्कं तु देहपरिमा-
णत्वमित्युक्ता स्वत एव व्यापित्वमिति मतान्तरमाह ॥ गुणाद्वेति ॥
वाशब्देन चन्दनदृष्टान्तापरितोषः सूचितस्तमाह ॥ स्यादिति ॥ २५ ॥

उत्तरसूत्रव्यावर्त्यं शङ्कते ॥ कथमिति ॥ ज्ञानं न गुणिव्यतिरिक्त-
देशव्यापि गुणत्वादूपवत्, न च प्रभायां व्यभिचारस्तस्या अपि द्रव्य-
त्वादिति प्राप्ते गन्धव्यभिचारमाह ॥ अत उत्तरमिति ॥ गुणस्य

व्यव्यतिरेकेण वृत्तिर्भवति अप्राप्तेष्वपि कुसुमा-
 दिषु गन्धवत्सु गन्धोपलब्धेः, एवमणोरपि स-
 तो जीवस्य चैतन्यगुणव्यतिरेको भविष्यति,
 अतश्चानैकान्तिकमेतद्गुणत्वादूपादिवत् आश्र-
 यविश्लेषानुपपत्तिरिति गुणस्यैव सतो गन्ध-
 स्यांश्रयविश्लेषदर्शनात्, गन्धस्याऽपि सहैवा-
 श्रयेण विश्लेष इति चेन्न, यस्मान्मूलद्रव्याद्विश्ले-
 षस्तस्य क्षयप्रसङ्गात् । अक्षीयमाणमपि तत्पू-
 र्वावस्थातो गम्यते, अन्यथा तत्पूर्वावस्थैर्गुरु-
 त्वादिभिर्हीयेत । स्यादेतत् गन्धाश्रयाणां वि-
 श्लिष्टानामवयवानामल्पत्वात् सन्नपि विश्ले-
 षो नोपलक्ष्यते, सूक्ष्मा हि गन्धपरमाणवः स-
 र्वतो विप्रसृता गन्धबुद्धिमुत्पादयन्ति नासिका-
 पुटमनुप्रविशन्त इति चेत्, न अतीन्द्रियत्वात्

द्रव्यव्यतिरेक आश्रयविश्लेषः । ननु विश्लिष्टावयवानामल्पत्वाद्व्यव्य-
 यो न भातीत्यत आह ॥ अक्षीयमाणमपीति ॥ अपिरवधारणे, पू-
 र्वावस्थालिङ्गेनाक्षीयमाणमेव तद्रव्यमनुमीयत इत्यर्थः । विमतं अ-
 विश्लिष्टावयवं पूर्वावस्थातो गुरुत्वावपचयहीनत्वात् संमतवदिति-
 भावः । शङ्कते ॥ स्यादेतदिति ॥ विश्लिष्टानामल्पत्वादित्युपलक्षणं,
 अवयवान्तराणां प्रवेशादित्यपि द्रष्टव्यं । विशेषोऽवयवानां विश्लेषप्रवे-
 शरूपः सन्नपि न ज्ञायते, तथा च गुरुत्वावपचयो न भवतीति हेतोर-
 न्यथासिद्धिरिति शङ्कार्थः । आगच्छन्तोऽवयवाः परमाणवस्त्रसरेणवो
 वा, नावस्तद्वतरूपवद्गन्धस्याप्यनुपलब्धिप्रसङ्गादिति परिहरति ॥नेति॥

परमाणूनां, स्फुटगन्धोपलब्धेश्च नागकेसरदि-
 षु । न च लोके प्रतीतिर्गन्धवद्द्रव्यमाघ्रातं इति,
 गन्ध एवाघ्रात इति तु लौकिकाः प्रतीयन्ति ।
 रूपादिष्वाश्रयव्यतिरेकानुपलब्धेर्गन्धस्याप्य-
 युक्त आश्रयव्यतिरेक इति चेत्, न प्रत्यक्षत्वा-
 दनुमानाप्रवृत्तेः, तस्माद्यद्यथा लोके दृष्टं तत् त-
 थैवानुमन्तव्यं निरूपकैर्नान्यथा । न हि रसो
 गुणो जिह्वयोपलभ्यत इति अतो रूपादयोऽपि
 गुणा जिह्वयैवोपलभ्येरन्निति नियन्तुं शक्यते ॥ २६ ॥

तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

हृदयायतनत्वमणुपरिमाणत्वं चात्मनोऽभि-
 धाय तस्यैव 'आलोमभ्य आनखाग्रेभ्यः' इति-
 चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्श-
 यति ॥ २७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

'प्रज्ञया शरीरं समारुह्य' इति चात्मप्रज्ञयोः

द्वितीयं प्रत्याह ॥ स्फुटेति ॥ असरेणुगन्धश्चेत् स्फुटो न स्यादित्यर्थः ।
 अतो गन्धस्य पुष्पादिस्थस्यैव गुणिव्यतिरेको वाच्य इति भावः । ग-
 न्धो न गुणिविशिष्टः गुणत्वात् रूपवदिति शङ्कते ॥ रूपेति ॥ विश्लेषस्य
 प्रत्यक्षत्वाद्वाच्य इत्याह ॥ नेति ॥ २६ ॥

आत्मनश्चैतन्यगुणेनैव देहव्याप्तिरित्यत्र श्रुतिमाह सूत्रकारः ॥ त-
 था च दर्शयतीति ॥ तद्व्याचष्टे ॥ हृदयेति ॥ २७ ॥

कर्तृकरणभावेन पृथगुपदेशात् चैतन्यगुणेनैवा-
स्य शरीरव्यापिताऽवगम्यते, 'तदेषां प्राणानां
विज्ञानेन विज्ञानमादाये'ति च कर्तुः शरीरात्
पृथग्विज्ञानस्योपदेशः, एतमेवाभिप्रायमुपोह-
लयति, तस्मादणुरात्मेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ २८ ॥

तद्गुणसारत्वात् तु तद्व्यपदेशः

प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्त्यणुरात्मे-
ति, उत्पत्त्यश्रवणात्, परस्यैव तु ब्रह्मणः प्रवेश-
श्रवणात् तादात्म्योपदेशाच्च परमेव ब्रह्म जीव
इत्युक्तं । परमेव चेद्ब्रह्म जीवः तस्माद्यावत् परं ब्र-
ह्म तावानेव जीवो भवितुमर्हति, परस्य च ब्रह्म-
णो विभुत्वमाम्नातं, तस्माद्विभुर्जीवः । तथा च
'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः

तत्रैव श्रुत्यन्तरार्थं सूत्रं ॥ पृथगिति ॥ विज्ञानमिन्द्रियाणां ज्ञान-
शक्तिं विज्ञानेन चैतन्यगुणेनादाय शेत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

एवं चैतन्यगुणव्याप्तिगोचरमभिप्रायं तत्रात्माणत्वविभुत्वश्रुतीनां
विरोधादप्रामाण्यप्राप्तावणुत्वं जीवस्य विभुत्वमीश्वरस्येत्यविरोध इत्ये-
कदेशिपक्षो दर्शितस्तं दूषयन् सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे ॥ तुशब्द इत्या-
दिना ॥ तस्माद् ब्रह्माभिन्नत्वात् विभुर्जीवः ब्रह्मवदित्यनुमानानुगृही-
ते श्रुतिस्मृती आह ॥ तथा च स वा एष इति ॥ नित्यः सर्वगतः

प्राणेषु, इत्येवंजातीयका जीवविषया विभुत्ववा-
 दाः श्रोताः स्मार्ताश्च समर्थिता भवन्ति । न चा-
 णोजीवस्य सकलशरीरगता वेदनोपपद्यते । त्व-
 क्सम्बन्धात् स्यादिति चेत्, न, त्वक्कण्टकतो-
 दनेऽपि सकलशरीरगतैव वेदना प्रसज्येत, त्व-
 क्कण्टकयोर्हि संयोगः कृत्स्नायां त्वचि वर्तते, त्व-
 क्क कृत्स्नशरीरव्यापिनीति' पादतल एव तु क-
 स्थाणुरित्याद्याः स्मार्तवादाः । एतेन जीवस्य ब्रह्माभेदज्ञानेऽणुत्वाभा-
 वधीस्तस्यां तदित्यन्योन्याश्रय इति निरस्तम् । प्रधानमहद्वाक्यानुगु-
 णश्रुतिस्मृतिभिरणुत्वाभावनिश्रयानन्तरमभेदज्ञानात् प्रधानवाक्यवि-
 रोधे गुणभूताणुत्वश्रुतीनामौपाधिकाणुत्वविषयकल्पनादगुणे त्वन्या-
 यकल्पनेति न्यायादिति भावः । किञ्च सर्वदेहव्यापिशैत्यानुभवान्यथा
 नुपपत्त्याऽणुत्वश्रुतयोऽध्यस्ताणुत्वविषयत्वेन कथञ्चिदर्थवादा नेयाः
 लौकिकन्यायादपि तेषां दुर्बलत्वादिति मत्वाह ॥ न चाणोरिति ॥
 शङ्कते ॥ त्वगिति ॥ यद्यण्वात्मसम्बन्धस्य त्वग्व्याप्त्या देहव्यापिनी
 वेदना स्यात् तर्ह्यतिप्रसङ्ग इति दूषयति ॥ नेति ॥ प्रसङ्गस्येष्टत्वं निरस्य
 ति ॥ पादतल एवेति ॥ तस्मादल्पमहतोः संयोगो न महद्वापी कण्ट-
 कसंयोगस्य देहव्याप्त्यदर्शनात्, तथा चाण्वात्मसंयोगस्त्वगेकदेश-
 स्थ एवेति देहव्यापिवेदनानुपपत्तिः । न च सिद्धान्ते त्वगात्मसम्बन्ध-
 स्य व्यापित्वात् कण्टकसम्बन्धे देहव्यापिवेदनाप्रसङ्ग इति वाच्यं ।
 यावती विषयसम्बन्धा त्वक् तावद्वाप्त्यात्मसम्बन्धस्तावद्वापिवेदना-
 हेतुरिति नियमात् । न चैवं विषयत्वक्सम्बन्ध एव तद्देतुरस्तु किमात्म-
 व्याप्त्येति वाच्यं । वेदना हि सुखं दुःखं तदनुभवश्च, न चैषां व्यापका-
 नां कार्याणामल्पमुपादानं सम्भवति कार्यस्योपादानाद्विज्ञेयानुपपत्तेः ।

ण्टकतुल्ला वेदनां प्रतिलभन्ते । न चाणोर्गुणव्या-
प्तिरुपपद्यते गुणस्य गुणिदेशत्वात्, गुणत्वमेव
हिगुणिनमनाश्रित्य गुणस्य हीयेत । प्रदीपप्रभा-
याश्च द्रव्यान्तरत्वं व्याख्यातं, गन्धोऽपि गुण-
त्वाभ्युपगमात् साश्रय एव सञ्चारितुमर्हति, अ-
न्यथा गुणत्वहानिप्रसङ्गात् । तथा चोक्तं भग-
वता द्वैपायनेन 'उपलभ्याप्सु चेद्गन्धं केचिद्भूयुर-
नैपुणाः । पृथिव्यामेव तं विद्यादैपो वायुं च सं-
श्रितमिति । यदि च चैतन्यं जीवस्य समस्तशरी-
रं व्याप्नुयान्नाणुर्जीवः स्यात्, चैतन्यमेव त्वस्य
स्वरूपमग्नेरिवौष्ण्यप्रकाशौ, नात्र गुणगुणिवि-
भागो विद्यत इति । शरीरपरिमाणत्वं च प्रत्या-
ख्यातं, पारिशेष्याद्विभुर्जीवः । कथं तर्ह्यणुत्वा-

न चैषां व्यापकत्वमसिद्धं सूर्यतप्तस्य गङ्गानिमग्नस्य सर्वाङ्गव्यापि
दुःखसुखानुभवस्य दुरपहतत्वात् । यदुक्तं गुणस्यापि गुणिविश्लेषो ग-
न्धवदिति तन्नेत्याह ॥ न चाणोरिति ॥ गन्धो नाश्रयाद्विश्लिष्टः गुण-
त्वाद्वूपवदित्यत्रागममाह ॥ तथा चोक्तमिति ॥ न च प्रत्यक्षबाधः
गन्धस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि निराश्रयत्वस्याप्रत्यक्षत्वान्महतां त्रसरेणूनाम-
नुद्भूतस्पर्शानामुद्भूतगन्धानामागमनात् स्फुटगन्धोपलम्भसम्भवः, अ-
वयवान्तरप्रवेशान्न सहसा मूलद्रव्यक्षय इति भावः । पूर्वं चैतन्यस्य
गुणत्वमुपेत्य तद्व्याप्त्या गुण्यात्माणुत्वं निरस्तं, सम्प्रति तस्य गुणत्वम-
सिद्धमित्याह ॥ यदि चैतन्यमिति ॥ उत्सूत्रं विभुत्वं प्रसाध्याणुत्वा-
द्युक्तेर्गतिप्रदर्शनार्थं सूत्रं व्याचष्टे ॥ कथमित्यादिना ॥ अन्तरा विज्ञा-

दिव्यपदेश इत्यत आह । तद्गुणसारत्वात् तु तद्व्य-
पदेश इति । तस्या बुद्धेर्गुणास्तद्गुणा इच्छा द्वेषः
सुखं दुःखं इत्येवमादयस्तद्गुणाः सारः प्रधानं
यस्यात्मनः संसारित्वे सम्भवति स तद्गुणसार-
स्तस्य भावस्तद्गुणसारत्वं । न हि 'बुद्धेर्गुणैर्विना
केवलस्यात्मनः संसारित्वमस्ति' बुद्ध्युपाधिध-
र्माध्यासनिमित्तं हि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं सं-
सारित्वमैकर्तुरभोक्तुश्चासंसारिणो नित्यमुक्तस्य
सत आत्मनस्तस्मात्तद्गुणसारत्वाद्बुद्धिपरिमा-
णेनास्य परिमाणव्यपदेशः, तदुत्क्रान्त्यादिभि-
श्चास्योत्क्रान्त्यादिव्यपदेशो न स्वतः, तथा च,

“बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।
भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते” ॥

इत्यणुत्वं जीवस्योक्त्वा तस्यैव पुनरानन्त्य-
माह । तच्चैवमेव समञ्जसं स्यात् यद्यौपचारिक-
मणुत्वं जीवस्य भवेत् पारमार्थिकं चानन्त्यं । न-
त्युभयं मुख्यमवकल्पेत । न चानन्त्यमौपचारि-

नमनसी हृदि हीति च प्रकृता बुद्धिर्योग्यत्वात् तच्छब्देन परामृश्य-
ते । बुद्धिगुणानामात्मन्यध्यासादणुत्वायुक्तिर्न स्वतः आनन्त्यश्रुति-
विरोधादित्याह ॥ तथा चेति ॥ अकार्यकारणद्रव्यसमानाधिकरणतया
तच्चमसीति वाक्यस्य सोऽयमिति वाक्यवदखण्डाभेदार्थत्वादानन्त्यं
सत्यमणुत्वमध्यस्तमित्यर्थः । उक्तचैतदङ्गुष्ठाधिकरणे 'प्रतिपाद्यविरु-

कमिति शक्यं विज्ञातुं सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मात्म-
 भावस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् । तथेतरस्मि-
 न्नप्युन्माने बुद्धेर्गुणेनाद्यैव 'आद्यग्रमात्रो'त्यवरो-
 ऽपि दृष्टः' इति च बुद्धिगुणसम्बन्धेनैवाराग्रमा-
 त्रतां शास्ति न स्वेनैवात्मना । 'एषोऽणुरात्मा चे-
 तसावेदितव्यः' इत्यत्राऽपि न जीवस्याणुपरि-
 माणत्वं शिष्यते परस्यैवात्मनश्चक्षुराद्यनैर्व्या-
 त्यत्वेन ज्ञानप्रसादगम्यत्वेन च प्रकृतत्वात्,
 जीवस्याऽपि च मुख्याणुपरिमाणत्वानुपपत्तेः,
 तस्मादुद्घातित्वाभिप्रायमिदमणुत्ववचनमुपा-
 ध्यभिप्रायं वा द्रष्टव्यं । तथा 'प्रज्ञया शरीरं स-
 मारुत्ये' त्येवंजातीयकेष्वपि भेदोपदेशेषु बुद्ध्यै-
 वोपाधिभूतया जीवः शरीरं समारुत्येत्येवं यो-
 जयितव्यं'व्यपदेशमात्रं चात्र शिलापुत्रकस्य श-

द्धमुद्देश्यगतविशेषणमविवक्षितं' इति बालाग्रवाक्यमाराग्रवाक्यं चेत्यु-
 न्मानद्वयमुक्तं तत्राद्यं निरस्य द्वितीयं निरस्यति ॥ तथेतरस्मिन्नपीति ॥
 बुद्धेर्गुणेनै तन्निमित्तेनात्मन्यध्यस्तो गुणो भवति तेनात्मगुणेनाध्यस्ते-
 नैवाराग्रपरिमाणोऽपदृष्टश्च जीवो दृष्टः स्वतस्त्वनन्त एवेत्यर्थः । 'न
 चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा ज्ञानप्रसादेन
 विशुद्धसच्चस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः' इत्युक्ता एषोऽणु-
 रात्मेत्युक्तः पर एव यदि जीवः तथाप्यध्यस्ताणुत्वं अणुशब्दार्थ इ-
 त्याह ॥ जीवस्यापीति ॥ यदुक्तं पृथगुपदेशाच्चैतन्यगुणेनैवात्मनो दे-
 हव्याप्तिरिति तत्राह ॥ तथा प्रज्ञयेति ॥ बुद्धिर्प्रज्ञयेत्यर्थः । यदि चै-

रीरमित्यादिवत् । न त्वत्र गुणगुणिविभागो
विद्यत इत्युक्तं । हृदयायतनत्ववचनमपि बुद्धेरेव
तदायतनत्वात् । अथोत्क्रान्त्यादीनामप्युपाध्या-
यत्ततां दर्शयति 'कस्मिन्नहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो
भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि'
इति, 'स प्राणमसृजत' इति । उत्क्रान्त्यभावे हि
गत्योगत्योरप्यभावो विज्ञायते, न त्वनपसृप्त-
स्य देहाद्वत्यागती स्यातां । एवमुपाधिगुणसा-
रत्वाजीवस्याणुत्वादिव्यपदेशः प्राज्ञवत्, यथा
प्राज्ञस्य परमात्मनः सगुणेषूपसनेषूपधिगु-
णसारत्वादणीयस्त्वादिव्यपदेशोऽणीयान् ब्री-
हेर्वा यवाद्वा मनोमयः प्राणशरीरः सर्वगन्धः स-
र्वरसः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः' इत्येवंप्रकार-
स्तद्वत् ॥ २९ ॥

स्यादेतद् यदि बुद्धिगुणसारत्वादात्मनः
संसारित्वं कल्प्येत ततो बुद्ध्यात्मनोर्भिन्नयोः
संयोगविर्सानमवश्यं भावीत्यतो बुद्धिवियोगे
सत्यात्मनो विभक्तस्यानालक्ष्यत्वादेसत्त्वमसं-

तन्यं प्रज्ञा तदा भेदोपचार इत्याह ॥ व्यपदेशमात्रं चेति ॥ ननु चै-
तन्यं गुण इति भेदो मुख्योऽस्तु नेत्याह ॥ न ह्यत्रेति ॥ निर्गुणत्वश्रु-
तेरित्यर्थः । अन्यदपि पूर्वोक्तं बुद्ध्याद्युपाधिकमित्याह ॥ हृदयेत्यादि-
ना ॥ सौत्रं दृष्टान्तं विवृणोति ॥ यथेति ॥ २९ ॥

सारित्वं वा प्रसज्येतेत्यत उत्तरं पठति ॥

यावदात्मभावित्वाच्च न दो-

षस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

नेयमनन्तरनिर्दिष्टदोषप्राप्तिराशङ्कनीया, क-
स्मात्, यावदात्मभावित्वात् । बुद्धिसंयोगस्य ।
यावदयमात्मा संसारी भवति यावदस्य सम्य-
ग्दर्शनेन संसारित्वं न निवर्तते तावदस्य बुद्ध्या-
संयोगो न शाम्यति । यावदेव चायं बुद्ध्युपाधि-
सम्बन्धस्तावदेवास्य जीवस्य जीवत्वं संसारि-
त्वं च, परमार्थतस्तु न जीवो नाम बुद्ध्युपाधिपरि-
कल्पितस्वरूपव्यतिरेकेणास्ति । न हि नित्यमु-
क्तस्वरूपात् सर्वज्ञादीश्वरादन्यश्चेतनो धातुर्द्वि-
तीयो वेदान्तार्थनिरूपणायामुपलभ्यते 'नान्यो-
ऽतो ऽस्ति द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता' 'नान्यदतो-
ऽस्ति द्रष्टृ श्रोतृ मन्तृ विज्ञातृ' 'तत्त्वमसि' 'अहं
ब्रह्मास्मि' इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः । कथं पुनरवग-
म्यते यावदात्मभावी बुद्धिसंयोगइतितद्दर्शनादि-
त्याह । तथा हि शास्त्रं दर्शयति 'योऽयं विज्ञानमयः
प्राणेषु' ह्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः स समानः सन्नुभौ

असच्चमित्यापाततः असंसारित्वमापाद्यं । शेषं सुबोधं । ननु स्व-
तः संसारित्वमस्तु किं बुद्ध्युपाधिनेत्यत आह ॥ यावदेव चायमिति ॥

लोकावनुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव' इत्यादि । तत्र विज्ञानमय इति बुद्धिमय इत्येतदुक्तं भवति । प्रदेशान्तरे 'विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः' इति विज्ञानमयस्य मनआदिभिः सह पाठात् बुद्धिमयत्वं च तद्गुणसारत्वमेवाभिप्रेयते, यथा लोके स्त्रीमयो देवदत्तः इति स्त्रीरागादिप्रधानोऽभिधीयते तद्वत् । 'स समानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति, इति च लोकान्तरगमनेऽप्यवियोगं बुद्ध्यादेर्दर्शयति, केन समानस्तथैव बुद्ध्या इति गम्यते सन्निधानात् । तच्च दर्शयति 'ध्यायतीव लेलायतीव' इति, एतदुक्तं भवति नायं स्वतो ध्यायति नापि चलति ध्यायन्त्यां बुद्धौ ध्यायतीव चलन्त्यां बुद्धौ चलतीवेति । अपि च मिथ्याज्ञानपुरःसरोऽयमात्मनो बुद्ध्युपाधिसम्बन्धः, न च मिथ्याज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानादन्यत्र निवृत्तिरस्तीत्यतो यावत् ब्रह्मात्मतानवबोधस्तावदयं बुद्ध्याद्युपाधिसम्बन्धो न

समानो बुद्धितादात्म्यापन्नः सन् विज्ञानं ब्रह्म तन्मयो विकारोऽणुरित्यर्थः किं न स्यादित्यत आह ॥ प्रदेशान्तर इति ॥ विज्ञानमयो बुद्धिप्रचुर इत्यर्थः केन समान इत्याकाङ्क्षयामिति शेषः । श्रुतिबलाद्बुद्धेर्यावत्संसार्यात्मभावित्वमुक्तं सति मूले कार्यस्य वियोगासम्भवाच्चेति युक्त्याप्याह ॥ अपि च मिथ्येति ॥ सम्यग्ज्ञानादेव बुद्ध्यादि-

शाम्यति । दर्शयति च 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्त-
मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेव विदित्वा-
तिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति॥ ३०

ननु सुषुप्तप्रलययोर्न शक्यते बुद्धिसम्बन्धः
आत्मनोऽभ्युपगन्तुं 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो
भवति स्वमपीतो भवति' इति वचनात् कृत्स्न-
विकारप्रलयाभ्युपगमाच्च तत्कथं यावदात्मभा-
वित्वं बुद्धिसम्बन्धस्येत्यत्रोच्यते ॥

**पुंस्त्वादिवत्तस्य सतोऽभिव्य-
क्तियोगात् ॥३१॥**

यथा लोके पुंस्त्वादीनि बीजात्मना विद्य-
मानान्येव बाल्यादिष्वनुपलभ्यमानानि अवि-
द्यमानवदभिप्रेयमाणानि 'यौवनादिष्वविर्भव-
न्ति, नाविद्यमानान्युत्पद्यन्ते षण्डादीनामपि
तदुत्पत्तिप्रसङ्गात्, एवमयमपि बुद्धिसम्बन्धः
शक्त्यात्मना विद्यमानं एव सुषुप्तप्रलययोः पुनः

सम्बन्धध्वंस इत्यत्र श्रुतिमाह ॥ दर्शयतीति ॥ मृत्युमत्येतीत्यन्वयः ।
आदित्यवर्णं स्वप्रकाशं । तमसः परस्तादज्ञानास्पृष्टमित्यर्थः ॥ ३० ॥

यावदात्मभावित्वस्यासिद्धिं शङ्कते ॥ नन्विति ॥ सुषुप्तौ बुद्धिसत्त्वे
ब्रह्मसम्पत्तिर्न स्यात् प्रलये तत्सत्त्वे प्रलयव्याहतिरित्यर्थः । स्थूलसू-
क्ष्मात्मना बुद्धेर्यावदात्मभावित्वमस्ति इत्याह ॥ पुंस्त्वेति ॥ पुंस्त्वं

प्रबोधप्रसवयोराविर्भवति । एवं त्वेतद्युज्यते, न
 त्याकस्मिकी कस्यचिदुत्पत्तिः सम्भवति अति-
 प्रसङ्गात् । दर्शयति च सुषुप्तादुत्थानं विद्यात्म-
 कबीजसद्भावकारित्वं सति सम्पद्य न विदुः सति
 सम्पद्यामहे, इति 'त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा'
 इत्यादिना । तस्मात् सिद्धमेतद्यावदात्मभावी
 बुद्ध्याद्युपाधिसम्बन्ध इति ॥ ३१ ॥

**नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतर-
 नियमो वाऽन्यथा ॥ ३२ ॥**

तच्चात्मन उपाधिभूतमन्तःकरणं मनो बुद्धि-
 विज्ञानं चित्तमिति चानैकधा तत्रैतत्राभिलष्य-
 ते । क्वचिच्च वृत्तिविभागेन संशयादिवृत्तिकं मन

रेतः, आदिपदेन श्मश्र्वादिग्रहः, अस्य बुद्धिसम्बन्धस्येत्यर्थः । स्वापे
 बीजात्मना सतो बुद्ध्यादेः प्रबोधेऽभिव्यक्तिरित्यत्र श्रुतिमाह ॥ दर्श-
 यतीति ॥ न विदुरित्यविद्यात्मकबीजसद्भावोक्तिः । ते व्याघ्रादयः पु-
 नराभवन्ति इत्यभिव्यक्तिनिर्देशः ॥ ३१ ॥

बुद्धिसद्भावे मानमाह सूत्रकारः ॥ नित्येति ॥ मनसा ह्येव पश्य-
 ति, बुद्धिश्च न विचेष्टति, विज्ञानं यज्ञं तनुते, चेतसा वेदितव्यः, चित्तं-
 च चेतयितव्यं चेति तत्रतत्र श्रुतिषु मनआदिपदवाच्यं तावद्बुद्धिद्र-
 व्यं प्रसिद्धमित्यर्थः । कथमेकस्यानेकधोक्तिस्तत्राह ॥ क्वचिच्चेति ॥ गर्व-
 वृत्तिकोऽहङ्कारो विज्ञानं चित्प्रधानं स्मृतिप्रधानं वा चित्तमित्यपि द्र-
 ष्टव्यं । यद्यपि साक्षिप्रत्यक्षसिद्धमन्तःकरणं श्रुत्यनूदितं च तथापि प्र-

इत्युच्यते, निश्चयादिवृत्तिकं बुद्धिरिति । तच्चैव-
 म्भूतमन्तःकरणमवश्यमस्तीत्यभ्युपगन्तव्यं ।
 अन्यथा त्वेनभ्युपगम्यमाने तस्मिन्नित्योपल-
 ष्ठ्यनुपलब्धिप्रसङ्गः स्यात्, आत्मेन्द्रियविषया-
 णामुपलब्धिसाधनानां सन्निधाने सति नि-
 त्यमेवोपलब्धिः प्रसज्येत । अथ सत्यपि हेतुस-
 मर्थधाने ^{मार्गद्वारे !} फलाभावस्ततोऽपि नित्यमेवानुपल-
 ष्धिः प्रसज्येत, न चैवं दृश्यते । अथ वान्यतर-
 स्यात्मन इन्द्रियस्य वा शक्तिप्रतिबन्धोऽभ्युपग-
 न्तव्यः । न चात्मनः शक्तिप्रतिबन्धः सम्भवति
 अविक्रियत्वात्, नापीन्द्रियस्य, न हि तस्य पू-
 र्वोत्तरयोः क्षणयोरप्रतिबद्धशक्तिकस्य सतोऽक-

त्यक्षश्रुत्योर्विवदमानं प्रति व्यासङ्गानुपपत्त्या तत्साधयति ॥ तच्चेत्या-
 दिना ॥ सूत्रं योजयति ॥ अन्यथेति ॥ पञ्चेन्द्रियाणां पञ्चविषयसम्बन्धे
 सति नित्यं युगपत् पञ्चोपलब्धयः स्युः, मनोऽतिरिक्तसामग्र्याः सत्त्वात्
 यदि सत्यामपि सामग्र्यां उपलब्ध्यभावस्तर्हि सदेवानुपलब्धिप्रसङ्गा-
 दित्यर्थः । अतः कादाचित्कोपलब्धिनियामकं मन एष्टव्यमिति
 भावः । ननु सत्यपि कराग्निसंयोगे दाहकादाचित्कत्ववदुपलब्धिका-
 दाचित्कत्वमस्तु किं मनसेत्याशङ्क्यान्यतरनियमो वेत्येतद्व्याचष्टे
 ॥ अथवेति ॥ सत्यां सामग्र्यां नित्योपलब्धिर्वाङ्गीकार्या अन्यतरस्य
 कारणस्य केनचिच्छक्तिप्रतिबन्धनियमो वाङ्गीकार्यः, यथा मणिनाऽ-
 ग्निशक्तिप्रतिबन्ध इति वाकारार्थः । अस्तु प्रतिबन्ध इत्यत आह ॥ न चे-
 ति ॥ न चेन्द्रियस्यैवास्त शक्तिप्रतिबन्ध इति वाच्यं प्रतिबन्धकाभावात् ।

स्माच्छक्तिः प्रतिबध्येत, तस्मात् यस्यावधौना-
नवधानाभ्यामुपलब्ध्यनुपलब्धी भवतस्तन्म-
नः । तथा च श्रुतिः, 'अन्यत्रमना अभूवं' नादर्श-
मन्यत्रमना अभूवं' नाश्रौषम्' इति 'मनसा त्वेव
पश्यति मनसा शृणोति, इति च' कामादयश्चास्य-
वृत्तय इति दर्शयति- 'कामः सङ्कल्पो विचिकि-
त्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षाभीर्षित्येतत्सर्वं
मन एव' इति, तस्माद्युक्तमेतत् तद्गुणसारत्वात्
तद्व्यपदेश इति ॥ ३२ ॥

न च दृष्टसामग्र्यां सत्यां अदृष्टं प्रतिबन्धकमिति युक्तं अतिप्रसङ्गात्
न च व्यासङ्गः प्रतिबन्धकमनोऽसत्त्वे तस्यासम्भवात्, तथा हि रसा-
दीनां सहोपलब्धिप्राप्तौ रसबुभुत्सारूपो व्यासङ्गोरूपाद्युपलब्धिप्रति-
बन्धको वाच्यः, स च गुणत्वाद्व्यपवद्गुण्याश्रयः, तत्रात्मनोऽसङ्गनिर्गु-
णकूटस्थस्य गुणित्वायोगान्मन एव गुणित्वेनैष्टव्यमिति व्यासङ्गानुप-
पत्त्या मनःसिद्धिः । एतदभिप्रेत्योपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ अवधानं
बुभुत्सा, न चानिच्छतोऽपि दुर्गन्धाद्युपलम्भान्न बुभुत्सोपलब्धिर्नि-
यामिकेति वाच्यं, अनेकविषयसन्निधौ कचिदेव तस्यानियामकत्वा-
ङ्गीकारात् । येषां मते पुनरिच्छादीनामात्मधर्मत्वं तेषां मनो दुर्लभमि-
ति मन्तव्यं । इच्छादिधर्मिणैवात्मना व्यासङ्गोपपत्तेः । सम्प्रति व्या-
सङ्गस्य मानसत्वे श्रुतिमाह ॥ तथा चेति ॥ न केवलं व्यासङ्गात्मनः
सिद्धिः किन्तु कामाद्याश्रयत्वेनापीत्याह ॥ कामादयश्चेति ॥ बुद्धेः
प्रामाणिकत्वोक्तिफलमाह ॥ तस्मादिति ॥ ३३ ॥

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

तद्गुणसारत्वाधिकारिणैवापरोऽपि जीवधर्मः
प्रपञ्च्यते । कर्ता चायं जीवः स्यात्, कस्मात्
शास्त्रार्थवत्त्वात् । एवं च 'यजेत जुहुयात् दद्या-
दित्येवंविधं विधिशास्त्रमर्थवद्भवति, अन्यथा त-
दनर्थकं स्यात् । तद्धि कर्तुः सतः कर्तव्यविशेषमु-
पदिशति, न चासति कर्तृत्वे तदुपपद्यते' तथेदम-
पि शास्त्रमर्थवद्भवति, 'एष हि द्रष्टा श्रोता मन्ता ।
बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः' इति ॥ ३३ ॥

एवमात्मन्यणुत्वाध्यासोक्त्या स्वाभाविकं महत्त्वं स्थापितं सम्प्र-
ति ततो बहिष्ठं कर्तृत्वं साधयति ॥ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ स नि-
त्यचिद्रूपो महानात्मा कर्ता न वेत्यसङ्गत्वश्रुतीनां विध्यादिश्रुतीनां च
विप्रतिपत्त्या संशये बुद्धिकर्तृत्वेनैव विध्यादिशास्त्रोपपत्तेरकर्तात्मेति
साङ्ख्यपक्षप्राप्तौ सिद्धान्तयन्नेव तद्गुणसारत्वोक्त्यात्मानि कर्तृत्वाध्यास-
स्याऽपि सिद्धत्वात् पुनरुक्तिमाशङ्क्य साङ्ख्यपक्षनिरासार्थमात्मनि
कर्तृत्वाध्यासप्रपञ्चनान्न पुनरुक्तिरित्याह ॥ तद्गुणेति ॥ अधिकारः प्र-
सङ्गः, वस्तुतोऽसङ्गत्वमाविद्यातः, कर्तृत्वमित्यसङ्गत्वकर्तृत्वश्रुतीनां
अविरोधोक्तेः कर्तृत्वविचारात्मकाधिकरणत्रयस्य पादसङ्गतिः, श्रुतीनां
मिथो विरोधाविरोधौ पूर्वोत्तरपक्षयोः फलं, यद्वात्र पूर्वपक्षेबन्धाभावा-
च्छास्त्रवैयर्थ्यं फलं सिद्धान्ते कर्तृत्वादिसम्बन्धसत्त्वाच्छास्त्रार्थवत्तेति
भेदः । ननु बुद्धिकर्तृत्वेन शास्त्रार्थवत्ताऽस्तु किं जीवकर्तृत्वेन तत्राह
॥ तद्धि कर्तुः सत इति ॥ मयेदं कर्तव्यमिति बोधसमर्थस्य चेतनस्यैव
कर्तृत्वं वाच्यं न त्वचेतनाया बुद्धेः । किञ्च भोक्तुरात्मन एव कर्तृता वा-

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायां सन्ध्ये स्थाने विहारमुपदिशति 'सं ईर्यतेऽमृतो यत्र कामम्' इति 'स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते' इति च ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

इतश्चास्य कर्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायामेव कर्णानामुपादानं सङ्कीर्तयति 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' इति 'प्राणान् गृहीत्वा' इति च ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्दे-

शविपर्ययः ॥ ३६ ॥

इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं यदस्य लौकिकीषु वैदिकीषु च क्रियासु कर्तृत्वं व्यपदिशति शास्त्रं 'विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च' इति ।

च्या शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न्यायादिति भावः ॥ ३६ ॥

सन्ध्यं स्थानं स्वप्नः अमृतः स आत्मा यथेष्टमीयते गच्छतीति विहारोपदेशादात्मा कर्ता प्राणानां मध्ये विज्ञानेन बुद्ध्या विज्ञानसमर्थ-मिन्द्रियजातं आदाय शेते इति प्राणान् गृहीत्वा परिवर्तत इति ३४

उपादानकर्तृत्वमात्मनः, अकर्तृत्वे उपादानानुपपत्तेरिति भावः ॥ ३५ ॥

विज्ञानशब्दो जीवस्य निर्देशो न चेत् तदा प्रथमानिर्देशाद्विपर्य-

ननु विज्ञानशब्दो बुद्धौ समधिगतः कथमनेन जीवस्य कर्तृत्वं सूच्यते इति नेत्युच्यते जीवस्यैवैष निर्देशो न बुद्धेर्न चेज्जीवस्य स्यान्निर्देशविपर्ययः स्याद्विज्ञानेनेत्येवं निरदेक्ष्यत । तथा ह्यन्यत्र बुद्धिविवक्षायां विज्ञानशब्दस्य करणविभक्तिनिर्देशो दृश्यते 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' इति । इह तु 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति कर्तृसामानाधिकरण्यनिर्देशाद्बुद्धिव्यतिरिक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं सूच्यत इत्यदोषः ॥ ३६ ॥

अत्राह यदि बुद्धिव्यतिरिक्तो जीवः कर्ता स्यात् स स्वतन्त्रः सन् प्रियं हितं चैवात्मनो नियमेन सम्पादयेन्न विपरीतं, विपरीतमपि तु सम्पादयन्नुपलभ्यते, न च स्वतन्त्रस्यात्मन ईदृशी प्रवृत्तिरनियमेनोपपद्यत इत्यत उत्तरं पठति ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

यथायमात्मोपलब्धिं प्रति स्वतन्त्रोऽप्यनि-

यः करणव्योतिर्नृतीयया निर्देशः स्यात्, तस्मादिह श्रुतौ तनुत इत्याख्यातेन कर्तृवाचिना विज्ञानपदस्य सामानाधिकरण्यनिर्देशात् क्रियायामात्मनः कर्तृत्वं सूच्यत इति सूत्रभाष्ययोरर्थः ॥ ३६ ॥

सूत्रान्तरमवतारयति ॥ अत्राहेति ॥ जीवः स्वतन्त्रश्चेदिष्टमेव कुर्यादस्वतन्त्रश्चेन्न कर्ता स्वतन्त्रः कर्तेति न्यायादित्यर्थः । सत्यपि स्वातन्त्र्ये कारकवैचित्र्यादनियता प्रवृत्तिरिति सूत्रेण परिहरति ॥ यथे-

यमेनेष्टमनिष्टं चोपलभते' एवमनियमेनैवेष्टम-
 निष्टं च सम्पादयिष्यति, उपलब्धावप्यस्वात-
 न्त्यं^{अप्यस्वातन्त्र्यं} उपलब्धिहेतूपादानोपलम्भादिति चेत्, न
 विषयप्रकल्पनामात्रप्रयोजनत्वादुपलब्धिहेतू-
 नां । उपलब्धौ^{अप्यस्वातन्त्र्यं} त्वनन्यापेक्षत्वमात्मनश्चैतन्य-
 योगात् । अपि चार्थक्रियायामपि नात्यन्तमा-
 त्मनः स्वातन्त्र्यमस्ति^{अप्यस्वातन्त्र्यं} देशकालनिमित्तविशेषा-
 पेक्षत्वात् । न च सहायापेक्षस्य कर्तुः कर्तृत्वं नि-
 वर्तते । भवति ल्येधोदकाद्यपेक्षस्यापि पक्तुः प-
 क्तृत्वं, सहकारिवैचित्र्याच्चेष्टानिष्टार्थक्रियायाम-
 नियमेन प्रवृत्तिरात्मनो न विरुध्यते ॥ ३७ ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

इतश्च विज्ञानव्यतिरिक्तो जीवः कर्ता भवि-

ति ॥ दृष्टान्तासम्प्रतिपत्त्या शङ्कते ॥ उपलब्धावपीति ॥ चक्षुरादीनां
 चैतन्येन विषयसम्बन्धार्थत्वात् स्वसम्बन्धोपलब्धौ चात्मनश्चैतन्यस्व-
 भावत्वेन स्वातन्त्र्यात् दृष्टान्तसिद्धिरित्याह ॥ नेति ॥ नन्वात्मा विषय-
 सम्बन्धाय करणान्यपेक्षते चेत् कथं स्वतन्त्र इत्याशङ्क्याह ॥ अपि चे-
 ति ॥ स्वातन्त्र्यं नाम स्वान्यानपेक्षत्वं ईश्वरस्यापि प्राणिकर्मपेक्षत्वेना-
 स्वातन्त्र्यप्रसङ्गात् । किन्तु स्वेतरकारकप्रयोक्तृत्वे सति कारकाप्रेर्यत्वं स्वा-
 तन्त्र्यं इति न स्वतन्त्रोऽपि जीवः इष्टसाधनत्वभ्रान्त्यानिष्टसाधनमप्य-
 नुतिष्ठतीत्यनियता प्रवृत्तिः । स्वातन्त्र्यं चेत्यविरुद्धमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

जीवस्य कर्तृत्वे हेत्वन्तरार्थं सत्रं ॥ शक्तीति ॥ बद्धेः करणशक्ति-

तुमर्हति । यदि पुनर्विज्ञानशब्दवाच्या बुद्धिरेव कर्त्री स्यात् ततः शक्तिविपर्ययः स्यात् करणशक्तिर्बुद्धेर्हीयेत कर्तृशक्तिश्चापद्येत । सत्यां च बुद्धेः कर्तृशक्तौ तस्या एवाहंप्रत्ययविषयत्वमभ्युपगन्तव्यं, अहङ्कारपूर्विकाया एव प्रवृत्तेः सर्वत्र दर्शनात्, अहं गच्छाम्यहमागच्छाम्यहं भुञ्जेऽहं पिबामीति च । तस्याश्च कर्तृशक्तियुक्तायाः सर्वार्थकारिण्याः सर्वार्थकारि करणमन्यत् कल्पयितव्यं, शक्तोऽपि हि सन् कर्ता करणमुपादाय क्रियासु प्रवर्तमानो दृश्यते । ततश्च सञ्ज्ञामात्रे विवादः स्यात् न वस्तुभेदः कश्चित्, करणव्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वाभ्युपगमात् ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

योऽप्ययमौपनिषदात्मप्रतिपत्तिप्रयोजनः समाधिरुपदिष्टो वेदान्तेषु 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः सो-

विपरीता कर्तृशक्तिः स्यादित्यर्थः । ततः किं तत्राह ॥ सत्यां च बुद्धेरिति ॥ योऽहंभीगम्यः स कर्ता स एव जीवो यत् तदपेक्षितं करणं तन्मन इति जीवकर्तृत्वसिद्धिरिति भावः ॥ ३८ ॥

ज्ञानसाधनविधयन्यथानुपपत्त्याप्यात्मनः कर्तृत्वं वाच्यमित्याह । समधीति ॥ मुक्तिफलभोक्तुरेव तदुपायसमाधिकर्तृत्वं युक्तं अन्य-

ऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः , 'ओमित्येवं
ध्यायथ आत्मानम्' इत्येवंलक्षणः सोऽप्यस-
त्त्वात्मनःकर्तृत्वे नोपपद्येत तस्मादप्यस्य कर्तृ-
त्वसिद्धिः ॥ ३९ ॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥

एवं तावच्छास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः कर्तृत्वं
शारीरस्य प्रदर्शितं तत्पुनः स्वाभाविकं वा स्या-
दुपाधिनिमित्तं वेति चिन्त्यु । तत्रैतरेव शास्त्रार्थव-
त्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकं कर्तृत्वं अपवादहे-
त्वभावादित्येवंप्राप्ते ब्रूमः, न स्वाभाविकं कर्तृत्व-
मात्मनः सम्भवत्यनिर्मोक्षप्रसङ्गात् कर्तृत्वस्व-
भावत्वे त्यात्मनो न कर्तृत्वान्निर्मोक्षः सम्भवति
अग्नेरिवौष्ण्यान्न च कर्तृत्वादनिरुक्तस्याऽस्ति

थात्मनोऽकर्तृत्वे बुद्धेरपि अभोक्त्र्याः कर्तृत्वायोगात् समाध्यभावप्रस-
ङ्ग इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ उक्तमात्मनः कर्तृत्वमुपजीव्य संशयपूर्वप-
क्षावाह ॥ एवं तावदित्यादिना ॥ साङ्ख्यनिरासेनात्मनः कर्तृत्वे साधिते
बाधकाभावात् तत्सत्यमिति मीमांसकादिपक्षः प्राप्तः । न चासङ्गत्वा-
गमेन बाधः अहं कर्तेत्यनुभवसहितकर्तृत्वश्रुतिबलेन तस्यागमस्य स्ता-
वकत्वादिति प्राप्ते उत्सूत्रमेव सिद्धान्तयति ॥ न स्वाभाविकमिति ॥
यदुक्तं बाधकाभावादिति तदसिद्धमित्याह ॥ अनिर्मोक्ष इति ॥ ननु
कर्तृत्वं नाम क्रियाशक्तिर्मुक्तावप्यस्ति तत्रापि शक्तिकार्यस्य क्रियारूप-

पुरुषार्थसिद्धिः कर्तृत्वस्य दुःस्वरूपत्वात् । ननु-
स्थितायामपि कर्तृत्वशक्तौ कर्तृत्वकार्यपरिहारा-
त् पुरुषार्थः सेत्स्यति, तत्परिहारश्च निमित्तपरि-
हाराद्यथाग्नेर्दहनशक्तियुक्तस्यापि काष्ठवियो-
गाद्दहनकार्याभावस्तद्वत् न निमित्तानामपि श-
क्तिलक्षणेन सम्बन्धेन सम्बद्धानामित्यन्तपरि-
हारासम्भवात् । ननु मोक्षसाधनविधानान्मो-
क्षः सेत्स्यति न साधनायत्तस्यानित्यत्वात् । अ-
पि च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तात्मप्रतिपादनान्मोक्ष-

शक्यस्याभावान्मुक्तेः पुरुषार्थत्वसिद्धिरिति शङ्कते ॥ ननु स्थिताया-
मिति ॥ सत्यां शक्तौ कथं कार्यपरिहारस्तत्राह ॥ तत्परिहारश्चेति ॥
मुक्तौ शक्तिसत्त्वे कार्यमपि स्यात् शक्याभावे शक्त्ययोगात् । अस्ति हि
प्रलयेऽपि कार्यं पुनरुद्भवयोग्यं सूक्ष्मं शक्यं, तथा च शक्त्या धर्मादि-
निमित्तैः सहितकार्याक्षेपान्मुक्तिलोप इति परिहरति ॥ न निमित्ता-
नामपीति ॥ सनिमित्तस्य कार्यस्य शक्त्या शक्यत्वेन सम्बन्धानिनि-
त्तानामपि परम्परया शक्तिसम्बन्धत्वमुक्तं मन्तव्यं सम्बन्धेनेत्यर्थः । य-
द्वा शक्तिर्लक्षणमाक्षेपकं यस्य कार्यस्य तेन कार्येण यः सम्बन्धस्तेनेति
व्यधिकरणे तृतीया । ननु नरस्य कर्मणा देवत्ववच्छास्त्रबलात् कर्तुरेवा-
कर्तृतासिद्धिरिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ ज्ञानादकर्तृत्वाख्यमोक्षश्चेत् क-
र्तृत्वमाविष्यकं स्याद्यतो ज्ञानस्यैव निवर्तकं । यदि कर्मणा मोक्षस्तत्रा-
ह ॥ नेति ॥ आत्मनः स्वाभाविकं कर्तृत्वमभ्युपगम्यानिर्मोक्ष उक्तः
सम्प्रत्यसङ्गनिर्विकारत्वानेकश्रुतिव्याकोपात् तत्तत्स्वाभाविकमित्याह
॥ अथि चेति ॥ न चाभ्यस्तानेकश्रुतीनां स्तावकत्वकल्पनं युक्तं, न चा-

सिद्धिः अभिहिता' तादृगात्मप्रतिपादनं च 'न' स्वाभाविके कर्तृत्वेऽवकल्पेत, तस्मादुपाधिधर्माध्यासेनैवात्मनः कर्तृत्वं न स्वाभाविकं । तथा च श्रुतिः 'ध्यायतीव लेलायतीव' इति । "आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः" इति चोपाधिसंयुक्तस्यैवात्मनो भोक्तृत्वादिविशेषलाभं दर्शयति । न हि विवकिनां परस्मादन्यो जीवो नाम कर्ता भोक्ता वा विद्यते, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा, इत्यादिश्रवणात्, पर एव तर्हि संसारी कर्ता भोक्ता च प्रसज्येत परस्मादन्यश्चेन्निति मान् जीवः कर्ता बुद्ध्यादिसङ्घातव्यतिरिक्तो न स्यात् । न विद्याप्रत्युपस्थापितत्वात् कर्तृभोक्तृत्वयोः ।

तथा च शास्त्रं 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर

हं कर्तेत्यनुभवो विरुध्यते तस्य सत्यमिथ्योदासीनकर्तृत्वावगाहिनोऽध्यासत्वेनाप्युपपत्तेरित्यर्थः । कर्तृत्वस्याध्यस्तत्वे श्रुतिमाह ॥ तथा चेति ॥ विद्वदनुभवबाधितं च कर्तृत्वमित्याह ॥ न हीति ॥ बुद्ध्यादिसङ्घाताव्यतिरिक्तो यदि परस्मादन्यश्चेतनो न स्यात् तदा पर एव संसारी प्रसज्येत तच्चानिष्टं परस्य नित्यमुक्तत्वव्याघातादिति शङ्कते ॥ पर एवेति ॥ न वयं शुद्धस्य चिद्धातोः परस्य बन्धं वदामः किन्तु तस्यैवाविद्याबुद्ध्यादिप्रतिबिम्बितस्याविषया भिन्नस्य जीवत्वं प्राप्तस्य बन्धमोक्षाविति ब्रूमः । कल्पितभेदोऽपि लोके बिम्बप्रतिबिम्बयोर्धर्मव्यवस्थापको दृष्ट इति परिहरति ॥ नाविद्येति ॥ अविद्योपहिते बन्धो न शुद्धात्मनीत्यत्र श्रुतिमाह ॥ तथा चेति ॥ कर्तृत्वस्य बुद्ध्युपाध्यन्व-

इतरं पश्यति' इत्यविद्यावस्थायां कर्तृत्वभोक्तृत्वे दर्शयित्वा' विद्यावस्थायां ते एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे निवारयति । 'यत्र त्वस्य 'सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कम्पश्येत्' इति । तथा स्वप्नजागरितयौरात्मन उपाधिसम्पर्ककृतं श्रमं श्येनस्येवाकाशे विपरिपततः श्रावयित्वा तदभावं सुषुप्ते प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तस्य श्रावयति 'तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममिकामं रूपं शोकान्तरम्' इत्यारभ्य 'एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा सम्पदेषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्दः' इत्युपसंहारात् । तदेतदाहाचार्यः । 'यथा च तक्षोभयथा' इति त्वर्थे चायं चः पठितः । नैवं मन्तव्यं स्वाभाविकमेवात्मनः कर्तृत्वमग्नैरिवौष्ण्यमिति । यथा तु तक्षा लोके वास्यादिकरणहस्तः कर्ता दुः-

यव्यतिरेकानुविधायित्वाच्छ्रुतेश्च न स्वाभाविकत्वमित्याह ॥ तथा स्वप्नेति ॥ आत्मैव काम्यते आनन्दत्वादित्यात्मकामं स्वरूपं स्वातिरिक्तकाम्यासत्त्वादकामं आत्मकामत्वादकामत्वाच्चाप्तकामं विशोकत्वाच्चेत्याह ॥ शोकेति ॥ शोकान्तरं दुःखास्पृष्टमित्यर्थः । तस्यैव सुषुप्तात्मरूपस्य परमपुरुषार्थतामाह । एष इति ॥ गतिः प्राप्यं सम्पदैश्वर्यं लोको भोग्यमुखं चैतस्मादन्यन्नास्तीत्यर्थः । आत्मा स्वतोऽकर्ता बुद्ध्यायुपाधिना तु कर्तेत्युभयथाभाव उक्तस्तत्रार्थे सूत्रं योजयति ॥ तदेतदाहेत्यादिना ॥ संप्रसादः सुषुप्तिः । यथा स्फाटिकस्य लौहित्यं कुसु-

खी भवति, स एव स्वगृहं प्राप्तः विमुक्तवास्या-
दिकरणः स्वस्थो निर्वृतो निर्व्यापारः सुखी भ-
वति, एवमविद्याप्रत्युपस्थापितद्वैतसंयुक्त आ-
त्मा स्वप्नजागरितावस्थयोः कर्ता दुःखी भवति,
स तच्छ्रमापनुत्तये स्वमात्मानं परंब्रह्म प्रविश्य वि-
मुक्तकार्यकरणसङ्घातोऽकर्ता सुखी भवति, स-
म्प्रसादावस्थायां । तथा मुक्त्यवस्थायामप्यवि-
द्याध्वान्तं विद्याप्रदीपेन विधूयात्मैव केवलो निर्वृ-
तः सुखी भवति । तक्षदृष्टान्तश्चैतावतांशेन द्रष्टव्यः,
तक्षा हि विशिष्टेषु तक्षणादिषु व्यापारेष्वपेक्ष्यैव
प्रतिनियतानि करणानि वास्यादीनि कर्ता भव-
ति स्वशरीरेण त्वकर्तैव, एवमयमात्मा सर्वव्या-
पारेष्वपेक्ष्यैव मनआदीनि करणानि कर्ता भव-
ति स्वात्मना त्वकर्तैवेति न त्यात्मनस्तक्षण इवा-

मायुपाधिकं तथात्मनः कर्तृत्वं बुद्ध्यायुपाधिकं अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
सिद्धं । न च तौ बुद्धेरात्मकर्तृत्वे करणत्वविषयौ नोपादानत्वविष-
याविति युक्तं, करणत्वात् कार्यान्वय्युपादानत्वस्यान्तरङ्गतया चि-
त्संवलितबुद्धेस्ताभ्यामुपादानत्वस्यैव सिद्धेः, एवं चिदभेदाध्यस्तबुद्ध्या
ख्याहङ्कारस्य कर्तृत्वोपादानत्वेन महावाक्यसम्भतिश्चेति भावः ।
ननु तक्षा स्वहस्तादिना वास्यादिप्रेरणशक्तत्वात् स्वतः कर्ता आत्मा
तु निरवयवत्वादशक्त इति दृष्टान्तवैषम्यमाशङ्क्यौपाधिककर्तृत्वां-
शेन विवक्षितेन साम्यमाह ॥ तक्षदृष्टान्तश्चेति ॥ शास्त्रेणानुयमा-

वयवाः सन्ति यैर्हस्तादिभिरिव वास्यादीनि त-
क्षा मनआदीनि करणान्यात्मोपाददीत न्यस्ये-
द्वा । यत्तूक्तं शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभा-
विकमात्मनः कर्तृत्वमिति । तन्न विधिशास्त्रं ताव-
द्यथा प्राप्तं कर्तृत्वमुपादाय कर्तव्यविशेषमुपदि-
शति न कर्तृत्वमात्मनः प्रतिपादयति । न च स्वा-
भाविकमस्य कर्तृत्वमस्ति ब्रह्मात्मत्वोपदेशादि-
त्यवोचाम, तस्मादविद्याकृतं कर्तृत्वमुपादाय
विधिशास्त्रं प्रवर्तिष्यते । 'कर्ता विज्ञानात्मा पु-
रुषः, इत्येवंजातीयकमपि शास्त्रमनुवादरूपत्वा-
द्यथा प्राप्तमेवाविद्याकृतं कर्तृत्वमनुवदिष्यति ।
एतेन विहारोपादाने परिहृते, तयोरप्यनुवादरू-
पत्वात् । ननु सन्ध्ये स्थाने प्रसुप्तेषु करणेषु स्वे
शरीरे यथाकामं परिवर्तत इति विहार उपदिश्य-
मानः केवलस्यात्मनः कर्तृत्वमावहति, तथोपा-
दानेऽपि 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमा-
दाय' इति करणेषु कर्मकरणविभक्ती श्रूयमाणे

न कर्तृत्वं स्वाभाविकमेव किं न स्यादित्यत आह ॥ न च स्वा-
भाविकमिति । उपाध्यभावकाले श्रुतं कर्तृत्वं स्वाभाविकमेवेति
शङ्कते ॥ ननु सन्ध्य इति ॥ किञ्च करणैर्विशिष्टस्य कर्तृत्वे तेषां कर्त्त-
न्तर्भावात्तेष्वपि कर्तृत्वविभक्तिः स्यात् न चैवमस्ति, ततः केवलात्मनः
कर्तृत्वमित्याह ॥ तथेति ॥ स्वप्नविहारे तावदुपाध्यभावोऽसिद्ध इ-

केवलस्यैवात्मनःकर्तृत्वं गमयत इति । अत्रोच्य-
ते, न तावत् सन्ध्ये स्थानेऽत्यन्तमात्मनः करण-
विरमणमस्ति 'सधीः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमति-
क्रामति' इति, तत्रापि धीसम्बन्धश्रवणात् । त-
था च स्मरन्ति,

‘इन्द्रियाणामुपरमे मन्नोऽनुपरतं यदि ।

सेवते विषयानेव तद्विद्यात् स्वप्नदर्शनम्’ इति ।

‘कामादयश्च मनसो वृत्तयः’ इति श्रुतिः,
ताश्च स्वप्ने दृश्यन्ते, तस्मात् समना एव स्वप्ने
विहरति, विहारोऽपि च तत्रत्यो वासनामय एव
न तु पारमार्थिकोऽस्ति । तथा च श्रुतिरिवकारा-
नुबद्धमेव स्वप्नव्यापारं वर्णयति ‘उतेव स्त्रीभिः
सह मोदमानो’ जक्षेदुतेवाऽपि’ भयानि पश्यन्’
इति । लौकिका अपि तथैव स्वप्नं कथयन्ति आ-
रुरुक्षमिव गिरिशृङ्गमद्राक्षमिव वनराजिमिति ।
तथोपादानेपि यद्यपि करणेषु कर्मकरणविभक्ति-
निर्देशः तथापि तत्संयुक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं द्र-
ष्टव्यं, केवले कर्तृत्वासम्भवस्य दर्शितत्वात् । भ-
वति च लोकेऽनेकप्रकारा विवक्षा योधा युध्यन्ते’

स्याह ॥ न तावत् सन्ध्य इति ॥ विहारस्य मिथ्यात्वात् तत्कर्तृत्वम-
पि मिथ्येत्याह ॥ विहारोऽपीति ॥ जक्षत् भुञ्जान इव । करणविशि-
ष्टस्य कर्तृत्वे करणेषु कर्तृविभक्तिः स्यात् न करणविभक्तिरित्युक्तं प्र-

योधै राजा युध्यत इति । अपि चास्मिन्नुपादाने
 करणव्यापारोपरममात्रं विवक्ष्यते न स्वातन्त्र्यं
 कस्यचिदबुद्धिपूर्वकस्याऽपि स्वापे करणव्या-
 पारोपरमस्य दृष्टत्वात् । यस्त्वयं व्यपदेशो दर्शि-
 तो 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति स बुद्धिरेव कर्तृत्वं
 प्रापयति विज्ञानशब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वान्मनो-
 ऽनन्तरपाठाच्च, 'तस्य श्रद्धैव शिरः' इति च वि-
 ज्ञानमयस्यात्मनः श्रद्धाद्यवयवत्वसङ्कीर्तनात्
 श्रद्धादीनां च बुद्धिधर्मत्वप्रसिद्धेः 'विज्ञानं देवाः
 सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते' इति च वाक्यशेषात्
 ज्येष्ठत्वस्य च प्रथमजत्वस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात्

त्याह ॥ भवति च लोक इति ॥ कर्तृष्वपि करणविभक्तिर्न विरुध्यते
 दृष्टत्वात्, अस्ति च कर्तृप्रयोगः, विज्ञानं यज्ञं तनुत इत्यादाविति भा-
 वः । उपादानस्य सकर्तृकत्वमङ्गीकृत्य केवलात्मनः कर्तृत्वं निरस्तं इ-
 दानीं तस्याक्रियत्वात् तत्कर्त्रपेक्षेत्याह ॥ अपि चेति ॥ पूर्वं विज्ञानं
 जीव इत्यङ्गीकृत्य जीवस्य कर्तृत्वे तनुत इति श्रुतिरुक्ता, सम्प्रति त-
 या श्रुत्याऽनुपहितात्मनः कर्तृत्वमिति प्राप्तौ विज्ञानं बुद्धिरेव तस्या
 एवात्र कर्तृत्वमुच्यते । तदुपहितात्मनः कर्तृत्वसिद्धयः इत्यभिप्रेत्याह ॥
 यस्त्विति ॥ योऽयं विज्ञानमय इत्यादिश्रुतिषु विज्ञानशब्दस्य बुद्धौ प्र-
 सिद्धत्वादत्र च मनोमयकोशानन्तरं पठितत्वात् श्रद्धादिलिङ्गाच्च बुद्धि-
 रेव विज्ञानमित्यर्थः । तत्रैव लिङ्गान्तरमाह ॥ विज्ञानं देवा इति ॥ म-
 हद्यक्षं प्रथमजं इत्यादिश्रुतौ हिरण्यगर्भब्रह्मात्मकबुद्धेर्ज्येष्ठत्वोक्तेः अ-
 त्र देवैरिन्द्रियैरुपास्यमानं ज्येष्ठं ब्रह्मविज्ञानं बुद्धिरेवेत्यर्थः । यक्षं पूज्यं ।

‘स एष वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरक्रमो यद्यज्ञः’ इ-
ति च श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य वाग्बुद्धिसाध्यत्वावधा-
रणात् । न च बुद्धेः शक्तिविपर्ययः करणानां कर्तृ-
त्वाभ्युपगमे भवति सर्वकारकाणामेव स्व-
व्यापारेषु कर्तृत्वस्यावश्यंभावित्वात् । उपल-
ब्ध्यपेक्षं त्वेषां करणानां करणत्वं, सा चात्म-
नः । न च तस्यामप्यस्य कर्तृत्वमस्ति नित्यो-

किंच श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य बुद्धिकार्यत्वोक्तेः अत्रापि यज्ञकर्तृ विज्ञानं
बुद्धिरित्याह ॥ स एष इति ॥ चित्तेन ध्यात्वा वाचा मन्त्रोक्त्या यज्ञो
जायते ततश्चित्तस्य वाचः पूर्वोत्तरभावो यज्ञ इत्यर्थः । यच्चेकं बुद्धेः क-
र्तृत्वे शक्तिवैपरीत्यप्रसङ्ग इति तन्न, विक्लियन्ते तण्डुलाः, ज्वलन्ति
काष्ठानि, बिभर्ति स्थालीति स्वस्वव्यापारेषु सर्वकारकाणां कर्तृत्वस्वी-
कारादित्याह ॥ न चेति ॥ तर्हि बुद्ध्यादीनां कर्तृत्वे करणत्ववार्ता तेषु
न स्यादित्यत आह ॥ उपलब्धीति ॥ यथा काष्ठानां स्वव्यापारे कर्तृ-
त्वेऽपि पाकापेक्षया करणत्वं तथा बुद्ध्यादीनां अध्यवसायसङ्कल्पा-
दिक्रियाकर्तृत्वेऽप्युपलब्ध्यपेक्षया करणत्वमित्यर्थः । ननु तर्ह्युपलब्धिः
कस्य व्यापार इत्यत आह ॥ सा चेति ॥ तर्हि तस्यामात्मा केवलः क-
र्ता स्यात् यस्य यो व्यापारः स तस्य कर्तेति स्थितिरित्यत आह ॥ न-
चेति ॥ उपलब्धेः नित्यत्वे बुद्ध्यादीनां कथं करणत्वमुक्तमिति चेत्,
उच्यते अखण्डसाक्षिचैतन्यं बुद्धिवृत्तिभिर्भिन्नं सद्विषयावच्छिन्नत्वेन
जायते, तथा च विषयावच्छिन्नचैतन्यस्योपलब्धौ बुद्ध्यादीनां करण-
त्वं बुद्ध्याद्युपहितात्मनः कर्तृत्वं न केवलस्य, न च बुद्धेरेव तत्कर्तृत्वं
चैतन्यस्य व्यापारत्वायोगादिति भावः । यच्चेकं बुद्धेः कर्तृत्वे स एवाहं-
धीगम्यो जीव इति तस्य करणान्तरं कल्पनीयं तथा च नाममात्रे वि-

पलब्धिस्वरूत्वात्। अहङ्कारपूर्वकमपि कर्तृत्वं नो-
पलब्धुर्भवितुमर्हति अहङ्कारस्याप्युपलभ्यमा-
नत्वात्। न चैवं सति करणान्तरकल्पनाप्रसङ्गः
बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात्। समाध्यभावस्तु शा-
स्त्रार्थवत्त्वेनैव परिहृतः, यथाप्राप्तमेव कर्तृत्वं उ-
पादाय समाधिविधानात्, तस्मात् कर्तृत्वमप्या-
त्मन उपाधिनिमित्तमेवेति स्थितम् ॥ ४० ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

यदिदमविद्यावस्थायामुपाधिनिबन्धनं क-
वाद इति तत्र केवलात्मनः कर्तृत्वमुक्तमिति भ्रान्तिं निरस्यति ॥ अ-
हङ्कारेति ॥ साङ्ख्यनिरासार्थं बुद्ध्यभेदेनाध्यस्तचिदात्मकाहङ्कारगतं
कर्तृत्वं यदुक्तं तदहङ्गीगम्यस्य बुद्धिविशिष्टात्मन एव न केवलस्य साक्षि-
णो भवितुमर्हति, दृश्यधर्मस्य साक्षिस्वभावत्वायोगात्। एवं विशिष्टा-
त्मनः कर्तृत्वे विशेषणीभूताया जडबुद्धेरेव करणत्वोपपत्तेर्न करणान्तर-
कल्पनाप्रसङ्गः। अध्यासं विना केवलबुद्धिकर्तृत्ववादिनस्तु करणान्त-
रप्रसङ्गो दुर्वार इत्यर्थः। एवं शास्त्रार्थवत्त्वादिहेतूनामात्मनः कर्तृत्व-
मात्रसाधकत्वेऽपि स्वाभाविककर्तृत्वसाधनसामर्थ्याभावादध्यस्तमेव
कर्तृत्वं विद्यादिकर्तृत्वश्रुतीनामुपजीव्यं। तस्मादसङ्गत्त्वकर्तृत्वश्रुती-
नामविरोध इति सिद्धम् ॥ ४० ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ यथा स्फटिके लौहित्याध्यासे लोहितद्रव्यं करणं
तेनायं स्फटिको लोहित इत्यनुभवात् तथा कामादिपरिणामिबुद्धिरात्म-
नि कर्तृत्वावध्यासे करणमित्युक्तं तदध्यस्तं कर्तृत्वमुपजीव्य जीवस्य
कारकसम्पन्नत्वादीश्वरस्य कारयितृत्वश्रुतेश्च संशयमाह ॥ यदिदमिति ॥

कर्तृत्वं जीवस्याभिहितं तत् किमनपेक्षेश्वरं भवति
 आहोस्वित् ईश्वरापेक्षमिति भवति विचारणा ।
 तत्रप्राप्तं तावन्नेश्वरमपेक्षते जीवः कर्तृत्वे इति ।
 कस्मादपेक्षाप्रयोजनाभावात् । अयं हि जीवः
 स्वयमेव रागद्वेषादिदोषप्रयुक्तः कारकान्तरसा-
 मग्रीसम्पन्नः कर्तृत्वमनुभवितुं शक्नोति तस्य कि-
 मीश्वरः करिष्यति । न च लोके प्रसिद्धिरस्ति कृ-
 प्यादिकासु क्रियासु अनडुहादिवदीश्वरोऽपरो-
 ऽपेक्षितव्य इति । क्लेशात्मकेन च कर्तृत्वेन जन्तू-
 न् संसृजतं ईश्वरस्य नैर्घृण्यं प्रसज्येत । विषम-
 फलं चैषां कर्तृत्वं विदधतो वैषम्यं । ननु वैषम्य-
 नैर्घृण्येन सापेक्षत्वादित्युक्तं । सत्यमुक्तं सति
 त्वीश्वरस्य सापेक्षत्वसम्भवे, सापेक्षत्वं च नेश्वर-

अत्रैष ह्येवेत्यादिश्रुतीनां कर्तृत्वस्वातन्त्र्यद्योतकविध्यादिश्रुतिभिर्विरो-
 धसमाधानात् पादसङ्गतिः । कर्ममीमांसकमतेन पूर्वपक्षयति ॥ तत्रे-
 त्यादिना ॥ बुद्ध्यादिकारकसम्पत्तावीश्वरव्यतिरेके कर्तृत्वव्यतिरेकानु-
 पलब्धेर्नेश्वरः प्रयोजकः । किञ्च प्रयोजकत्वे नैर्घृण्यादिप्रसङ्गः इत्याह ॥
 क्लेशात्मकेन चेति ॥ दत्तोत्तरमिदं चोद्यमिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ पू-
 र्वं जीवस्य धर्माधर्मवच्चं सिद्धवत्कृत्य तत्सापेक्षत्वात् विषमजगत्क-
 र्तृत्वमविरुद्धमित्युक्तं सम्प्रति ईश्वरोधीनत्वे जीवस्य कर्तृत्वे सिद्धे ध-
 र्माधर्मवच्चसिद्धिः तद्वच्चसिद्धौ तत्सापेक्षकारयितृत्वसिद्धिः ईश्वरस्य
 कारयितृत्वे सिद्धे जीवस्य कर्तृत्वसिद्धिरिति चक्रकापत्तेः कर्मसापेक्ष-
 त्वं न सम्भवतीत्युच्यत इत्याह ॥ सत्यमिति ॥ अस्तु कर्मानपेक्षस्य

स्य सम्भवति सतोर्जन्तूनां धर्माधर्मयोस्तयो-
 श्च सद्भावः सति जीवस्य कर्तृत्वे^{जीवस्य} तदेव चेत् कर्तृ-
 त्वं ईश्वरापेक्षं स्यात् किंविषयमीश्वरस्य सापे-
 क्षत्वमुच्येत । अकृताभ्यागमश्चैवं जीवस्य प्रस-
 ज्येत । तस्मात् स्वत एव जीवस्य कर्तृत्वमिति ।
 एतां प्राप्तिं तुशब्देन व्यावर्त्य प्रतिजानीते । परा-
 दिति । अविद्यावस्थायां कार्यकारणसङ्घाता-
 विवेकदर्शिनो जीवस्याविद्यातिमिरान्धस्य स-
 तः परस्मादात्मनः कर्माध्यक्षात् सर्वभूताधिवा-
 सात् साक्षिणश्चेतयितुरीश्वरात्तदनुज्ञया कर्तृत्व-
 भोक्तृत्वलक्षणस्य संसारस्य सिद्धिस्तदनुग्रहहे-
 तुकेनैव च विज्ञानेन मोक्षस्य सिद्धिर्भवितुमर्हति
 । कुतस्तच्छ्रुतेः । यद्यपि रागादिदोषप्रयुक्तः सा-
 मग्रीसम्पन्नश्च जीवः, यद्यपि च लोके कृष्यादि-
 षु कर्मसुनेश्वरकारणत्वं प्रसिद्धं, तथापि सर्वास्वे-
 व प्रवृत्तिषु ईश्वरो हेतुकर्तेति श्रुतेरवसीयते । त-

प्रवर्तकत्वं तत्राह ॥ अकृतेति ॥ अनपेक्षस्य प्रवर्तकत्वे धर्मवतो नरा-
 न् दुःखेनाधर्मवतः सुखेन योजयेत्, कारुणिकत्वे वा सर्वे सुखेन एक-
 रूपाः स्युरिति जगद्वैचित्र्यं विध्यादिशास्त्रं च न स्यात् । तस्माद्विध्यादि-
 शास्त्रार्थवच्चाय रागद्वेषायत्तं स्वत एव जीवस्य कर्तृत्वं वाच्यं, तथा च
 कारयितृत्वश्रुतिविरोधः । ईश्वरस्ताविका वा सा श्रुतिरिति प्राप्ते सि-
 द्धान्तयति ॥ एतामिति ॥ यथा चन्द्रनादिसामग्र्यां सत्यां धर्मव्यति-

था हि श्रुतिर्भवति 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति
तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते' एष ह्येवासाधु
कर्म कारयति तं यमधो निनीषते' इति "य आ-
त्मनि तिष्ठन् आत्मानमन्तरो यमयति," इति चै-
वंजातीयका ॥ ४१ ॥

नन्वेवमीश्वरस्य कारयितृत्वे सति वैषम्यनै-
र्घृण्ये स्यातां अकृताभ्यागमश्च जीवस्येति, ने-
त्युच्यते ॥

**कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रति-
षिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥**

तुशब्दश्चोदितदोषव्यावर्तनार्थः । कृतो यः
प्रयत्नो जीवस्य धर्माधर्मलक्षणः तदपेक्ष एवैन-
मीश्वरः कारयति, ततश्चैते चोदिता दोषा न प्रस-
ज्यन्ते' जीवकृतधर्माधर्मवैषम्यापेक्ष एव तत्त-
त्फलानि विषमं विभजते' पर्जन्यवदीश्वरो निमि-

रेके सुखव्यतिरेकग्रहाभावेऽपि 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति' इ-
त्यादिशास्त्रप्रामाण्यादेव धर्मस्य हेतुत्वसिद्धिः, एवमीश्वरस्याऽपि शा-
स्त्रबलात् कारयितृत्वसिद्धिरिति भावः ॥ ४१ ॥

धर्माधर्माभ्यामेव फलवैषम्यसिद्धेरलमीश्वरेणेत्याशङ्क्य बीजैरेवा-
ङ्कुरवैषम्यसिद्धेः पर्जन्यवैयर्थ्यं स्यात् । यदि विशेषहेतूनां साधारणहे-
त्वपेक्षत्वान्न वैयर्थ्यं तर्हि ईश्वरस्याऽपि साधारणहेतुवान्न वैयर्थ्यमि-
त्याह ॥ पर्जन्यवदिति ॥ दृष्टान्तं विवृणोति ॥ यथेति ॥ अतिदीर्घव-

तत्त्वमात्रेण । यथा लोके नानाविधानां गुच्छगु-
ल्मादीनां ब्रीहियवादीनां चाऽसाधारणेभ्यः स्व-
स्वबीजेभ्यो जायमानानां साधारणं निमित्तं भ-
वति पर्जन्यः, न त्यसति पर्जन्ये रसपुष्पफलप-
लाशादिवैषम्यं तेषां जायते नाप्यसत्सु स्वस्व-
बीजेषु, एवं जीवकृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वरस्तेषां शु-
भाशुभं विदध्यादिति श्लिष्यते । ननु कृतप्रयत्ना-
पेक्षत्वमेव जीवस्य परायत्ते कर्तृत्वे नोपपद्यते ।
नैष दोषः, परायत्तेऽपि हि कर्तृत्वे करोत्येव जीवः
कुर्वन्तं हि तमीश्वरः कारयति । अपि च पूर्वप्रय-
त्नमपेक्ष्येदानीं कारयति पूर्वतरं च प्रयत्नमपेक्ष्य
पूर्वमकारयदित्यनादित्वात् संसारस्येत्यनवद्यं ।
कथं पुनरवगम्यते कृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वर इति ।
विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इत्याह । एवं हि

ल्लोग्रन्थयो गुच्छाः पुष्पस्तवका वा, गुल्मास्तु द्रुस्ववल्ल्य इति भेदः ।
किमीश्वरस्य कारयितृत्वे जीवस्य कर्तृत्वं न स्यात् इत्यापाद्यते उत च-
क्रकापत्तिर्वा नाय इत्याह ॥ नैष दोष इति ॥ अध्यापकाधीनस्य बटो-
र्मुख्याध्ययनकर्तृत्वदर्शनादिति भावः । चक्रकं निरस्यति ॥ अपि चे-
ति ॥ अनवद्यं जीवस्य कर्तृत्वं ईश्वरस्य कारयितृत्वं चेति शेषः । ईश्व-
रस्य सापेक्षत्वे विध्यादिशास्त्रप्रमाणान्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति ॥ क-
थमित्यादिना ॥ एवं सापेक्षत्वे सत्यवैयर्थ्यं भवति अन्यथानपेक्षत्वे वै-
यर्थ्यं प्रपञ्चयति ॥ ईश्वर इति ॥ तयोः स्थाने स एव नियुज्येत इत्य-

‘स्वर्गकामो यजेत’ ‘ब्राह्मणो न हन्तव्यः’ इत्ये-
वंजातीयकस्य विहितस्य प्रतिषिद्धस्य चावैय-
र्थ्यं भवति, अन्यथा तदनर्थकं स्यात्, ईश्वर एव
विधिप्रतिषेधयोर्नियुज्येत अत्यन्तपरतन्त्रत्वात्
जीवस्य । तथा विहितकारिणमप्यनर्थेन संसृजे-
त् प्रतिषिद्धकारिणमप्यर्थेन, ततश्च प्रामाण्यं वे-
दस्यास्तमियात् । ईश्वरस्य चात्यन्तानपेक्षत्वे
लौकिकस्याऽपि पुरुषकारस्य वैयर्थ्यं, तथा देश-
कालनिमित्तानां पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गश्चेत्येवंजाती-
यकं दोषजातमादिग्रहणेन दर्शयति ॥ ४२ ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा
चापि दाशकितवादित्वमधी-
यत एके ॥ ४३ ॥

जीवेश्वरयोरुपकार्योपकारकभाव उक्तः, स

भिषिच्येत तयोः कार्यं स एव कुर्यादिति यावत् । तथा च जीवस्य नि-
रपेक्षेश्वरपरतन्त्रत्वाद्विध्यादिशास्त्रमकिञ्चित्करमनर्थकं स्यात् इति स-
म्बन्धः । आदिशब्दार्थमाह ॥ तथेति ॥ पुरुषकारः प्रयत्नः । पूर्वोक्तदो-
षोऽकृताभ्यागमादिः, तस्मात् कर्मसापेक्षेश्वरस्य कारयितृत्वादेव ह्येवे-
त्यादिश्रुतेर्विध्यादिश्रुत्यविरोध इति सिद्धम् ॥ ४२ ॥

अंशः ॥ ‘एको नित्यः स्वप्रकाशो नाणुरकर्ता जीव’ इति शोधित-
तत्त्वं पदार्थस्यात्र ब्रह्मैक्यसाधनेन भेदाभेदश्रुतीनां विरोधसमाधानात्

च सम्बन्धयोरेव लोके दृष्टः, यथा स्वामिभृत्ययो-
 र्यथावाऽग्निविस्फुलिङ्गयोः । ततश्च जीवेश्वरयो-
 रप्युपकार्योपकारकभावाभ्युपगमात् किं स्वा-
 मिभृत्यवत् सम्बन्धः आहोस्वित् विस्फुलिङ्गव-
 दित्यस्यां विचिकित्सायामनियमो वा प्राप्नोति,
 अथवा स्वामिभृत्यप्रकारेण्वेशित्रीशितव्यभा-
 दस्य प्रसिद्धत्वात् तद्विध एव सम्बन्ध इति प्रा-
 प्नोति । अतो ब्रवीति अंश इति । जीव ईश्वरस्यां-
 शो भवितुमर्हति यथाऽग्नेर्विस्फुलिङ्गः । अंश इ-
 वांशः, न हि निरवयवस्य मुख्योऽंशः सम्भवति ।
 कस्मात् पुनर्निरवयवत्वात् स एव न भवति ना-

पादसङ्गतिः । पूर्वपक्षे प्रत्यगभिन्नब्रह्मासिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति
 भेदः । पूर्वोक्तोपकार्योपकारकभावाक्षिप्तं जीवेशयोः सम्बन्धं विषयी-
 कृत्य द्विविधदृष्टान्तदर्शनात् संशयमाह ॥ ततश्चेति ॥ प्रसिद्धस्वस्वामि-
 त्वसम्बन्धसम्भवायः कश्चित् सम्बन्ध इत्यनियमो न युक्त इत्यरुचेरा-
 ह ॥ अथ वेति ॥ अनेन य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादिश्रुतिप्रसिद्धभेदको-
 टिर्दर्शिता । एवं तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिसिद्धा भेदकोटिर्दृष्टव्या, तथा च
 भेदाभेदश्रुतीनां समबलत्वादिरोधे सति सम्बन्धानिश्चयात् सम्बन्धा-
 पेक्षस्य पूर्वोक्तोपकार्योपकारकभावस्यासिद्धिरित्याक्षेपात् सङ्गतिः ।
 लोकसिद्धान्तार्थात्मकभेदानुवादित्वेन भेदश्रुतीनां दुर्बलत्वादज्ञातफल-
 वदभेदश्रुत्यनुसारेण प्रकल्पितभेदनिबन्धनोऽंशोऽंशभावः सम्बन्ध इ-
 ति सिद्धान्तयति ॥ अत इत्यादिना ॥ अग्नेः सांशत्वेऽपि निष्कलेश्वर-
 स्य कथं सांशत्वमत आह ॥ अंश इवेति ॥ जीव इत्यनुषङ्गः । भेद एव

नाव्यपदेशात् । 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासित-
व्यः' एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति 'य आत्मनि
तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति' इति चैवंजातीय-
को भेदनिर्देशो नासति भेदे युज्यते । ननु चायं
नानाव्यपदेशः सुतरां स्वामिभृत्यसारूप्ये यु-
ज्यत इति, अत आह, अन्यथा चापीति । न च
नानाव्यपदेशादेव केवलादंशत्वप्रतिपत्तिः किंत-
र्त्यन्यथा चापिव्यपदेशो भवत्यनानात्वस्य प्रति-
पादकः । तथा हि एके शाखिनो दाशकितवादिभा-
वं ब्रह्मण आमनन्ति 'आथर्वणिका ब्रह्मसूक्ते 'ब्र-
ह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मैवमे कितवा' इत्यादिना ।
दाशा य एते कैवर्ताः प्रसिद्धाः' ये चामी दासाः
स्वामिन्यात्मानमुपक्षिपन्ति ये चान्ये कितवा द्यू-
तकृतस्ते सर्वे ब्रह्मैवेति हीनजन्तूदाहरणेन सर्वे-
षामेव नामरूपकृतकार्यकरणसङ्घातप्रविष्टा-
नां जीवानां ब्रह्मत्वमाह । तथा अन्यत्रापि ब्रह्म-
प्रक्रियायामेव अयमर्थः प्रपञ्चयते 'त्वं स्त्री त्वं पु-
मानसि त्वंकुमार उत वा कुमारी त्वं जीर्णो दण्डे-
न वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः' इति,

चेत् स्वस्वामिभावो युक्तो नांशांशिभाव इति शङ्कते ॥ ननु चेति ॥
अभेदस्याऽपि सत्त्वादंशांशिभाव इत्याह ॥ अत इति ॥ वञ्चसि ग-
च्छसि, यदास्ते यो नामरूपे निर्माय प्रविश्य व्यवहरन् वर्तते तं विद्वा-

“सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वा-
भिवदन् यदास्ते” इति च । ‘नान्योऽतोऽस्ति
द्रष्टा’ इत्यादिश्रुतिभ्यश्चास्यार्थस्य सिद्धिः ।
चैतन्यंचाविशिष्टं जीवेश्वरयोर्यथाऽग्निविस्फु-
लिङ्गयोरौष्ण्यं । अतो भेदाभेदावगमाभ्यामं-
शत्वावगमः ॥ ४३ ॥

कुतश्चांशत्वावगमः ॥

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ४४ ॥

मन्त्रवर्णश्चैतमर्थमवगमयति ‘तादृशस्य
महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः । पादोऽस्य सर्वा
भूतानि त्रिपादस्याऽमृतं दिवि’ इति । अत्र भूत-
शब्देन जीवप्रधानानि स्थावरजङ्गमानि निर्दि-
शति अहिंसन् सर्वभूतानि अन्यत्र तीर्थेभ्यः, इ-
ति प्रयोगात् । अंशः पादो भाग इत्यनर्थान्तरं,
तस्मादप्यंशत्वावगमः ॥ ४४ ॥

नमृतो भवतीति श्रुत्यर्थः । श्रुतिसिद्धाभेदे युक्तिमाह ॥ चैतन्यं चेति ॥
जीवा ब्रह्मैव चेतनत्वाद्ब्रह्मवदित्यर्थः ॥ ४३ ॥

अस्य सहस्रशीर्षपुरुषस्य तावान् प्रपञ्चो महिमा विभूतिः पुरुष-
स्तस्मात् प्रपञ्चो ज्यायान्महत्तरः, भूतानि देहिनो जीवा इत्यत्र नि-
यामकमाह ॥ अहिंसन्निति ॥ तीर्थानि शास्त्रोक्तकर्माणि, तेभ्योऽन्य-
त्र सर्वप्राणिर्हिंसामकुर्वन् ब्रह्मलोकमाप्नोतीत्यर्थः । अत्र भूतशब्दस्य
प्राणिषु प्रयोगात् सूक्तोक्तमन्त्रेऽपि तथेति भावः । भूतानां पादत्वेऽपि

कुतश्चांशत्वावगमः ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ४५ ॥

ईश्वरगीतास्वपि चेश्वरांशत्वं जीवस्य स्मर्य-
ते 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः' इति
। तस्मादप्यंशत्वावगमः । यत्तूक्तं स्वामिभृत्यादि-
ष्वेवेशित्रीशितव्यभावो लोके प्रसिद्ध इति । य-
द्यप्येषा लोके प्रसिद्धिस्तथापि शास्त्रात्वत्रांशां-
शित्वमीशित्रीशितव्यभावश्च निश्चीयते । निर-
तिशयोपाधिसम्पन्नश्चेश्वरो निहीनोपाधिसम्प-
न्नान् जीवान् प्रशास्तीति न किञ्चिद्विप्रतिषिध्य-
ते ॥ ४५ ॥

अत्राह ननु जीवैश्वरांशत्वाभ्युपगमे तदीये-
अंशत्वं कुतस्तत्राह ॥ अंशः पाद इति ॥ ४४ ॥

जीवस्य पुरुषसूक्तमन्त्रोक्तभगवदंशत्वे भगवद्गीतामुदाहरति सूत्र-
कारः ॥ अपि चेति ॥ अत्यन्ताभिन्ने ईशित्रीशितव्यभावप्रसिद्धेः ई-
शितव्यजीवस्य कथमीश्वरांशत्वमित्याशङ्क्य कल्पितभेदेनापीशित-
व्यत्वोपपत्तेः अनन्यथासिद्धाभेदशास्त्रबलादंशत्वमित्याह ॥ यत्त्वि-
त्यादिना ॥ औपाधिके ईश्वरस्य नियन्तृत्वे जीव एव तन्नियन्ता किं
न स्यादित्यत आह ॥ निरतिशयेति ॥ नितरां हीनः शरीराद्युपाधिः,
अज्ञानिकोपाधितारतम्यादीशेशितव्यव्यवस्था, न वस्तुतः ॥ तदुक्तं
सुरेश्वराचार्यैः "ईशेशितव्यसम्बन्धः प्रत्यगज्ञानहेतुजः । सम्यग्ज्ञाने
तमोऽध्वस्तावीश्वराणामपीश्वरः" इति ॥ ४५ ॥

उत्तरसूत्रमवतारयति ॥ अत्राहति ॥ ईश्वरः स्वांशदुःखैर्दुःखी अं-

न संसारदुःखोपभोगेनांशिन ईश्वरस्याऽपि दुः-
खित्वं स्यात्, तथा लोके हस्तपादाद्यन्यतमाङ्ग-
गतेन दुःखेनाङ्गिनो देवदत्तस्य दुःखित्वं तद्वत् ।
ततश्च तत्प्राप्तानां महत्तरं दुःखं प्राप्नुयात्, अतो-
ऽवरं पूर्वावस्थः संसार एवास्त्विति सम्यग्दर्श-
नानर्थक्यप्रसङ्गः स्यादिति अत्रोच्यते ॥

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

यथा जीवः संसारदुःखमनुभवति नैवं पर
ईश्वरोऽनुभवति इति प्रतिजानीमहे । जीवो त्व-
विद्यावेशवशाद्देहाद्यात्मभावमिव गत्वा तत्कृतेन
दुःखेन दुःख्यहमिति अविद्याकृतं दुःखोपभो-
गमभिमन्यते नैवं परमेश्वरस्य देहाद्यात्मभावो
दुःखाभिमानो वास्ति । जीवस्याऽपि अविद्या-
कृतनामरूपनिवृत्तदेहेन्द्रियाद्युपाध्यविवेकभ्रम-
निमित्त एव दुःखाभिमानो न तु पारमार्थिकोऽ-

शित्वात् देवदत्तवदित्यर्थः । ततः किं तत्राह ॥ ततश्चेति ॥ ज्ञानात्
सर्वांशदुःखसमष्टिप्राप्त्यपेक्षया संसारोऽवरं तत्र स्वदुःखमात्रानुभवा-
दित्यर्थः । नैवं पर इति प्रतिज्ञां विभजते ॥ यथा जीव इति ॥ देव-
दत्तदृष्टान्ते भ्रान्तिकामकर्मरूपदुःखसामग्रीमत्त्वमुपाधिः तदभावान्ने-
श्वरस्य दुःखित्वप्राप्तिः । उक्तञ्चैतदभेदेऽपि बिम्बप्रतिबिम्बयोर्धर्मव्यव-
स्थेति भावः । दुःखस्य भ्रान्तिकृतत्वं प्रपञ्चयति ॥ जीवस्यापीत्या-
दिना ॥ भ्रान्तौ सत्यां दुःखमित्यन्वयमुक्त्वा भ्रान्त्यभावे दुःखाभावः ।

स्ति । यथा च स्वदेहगतदाहच्छेदादिनिमित्तं
 दुःखं तदभिमानभ्रान्त्यानुभवति' तथा पुत्रमि-
 त्रादिगोचरमपि दुःखं तदभिमानभ्रान्त्यैवानु-
 भवत्यहमेव पुत्रोऽहमेव मित्रमित्येवं स्नेहवशेन
 पुत्रमित्रादिष्वभिनिविशमानः । ततश्च निश्चि-
 तमेतदवगम्यते मिथ्याभिमानभ्रमनिमित्त एव
 दुःखानुभव इति । व्यतिरेकदर्शनाच्चैवमवगम्य-
 ते । तथा हि पुत्रमित्रादिमत्सु बहुषूपविष्टेषु त-
 त्सम्बन्धाभिमानिष्वितरेषु च पुत्रो मृतो मित्रं
 मृतमित्येवमाद्युद्धोषिते येषामेव पुत्रमित्रादिम-
 स्वाभिमानस्तेषामेव तन्निमित्तं दुःखमुत्पद्यते
 नाभिमानहीनानां परिव्राजकादीनां । अतश्च
 लौकिकस्याऽपि पुंसः सम्यग्दर्शनार्थवत्त्वं दृष्टं
 किमुत विषयशून्यादात्मनोऽन्यद्वस्त्वन्तरमपश्य-
 तो नित्यचैतन्यमात्रस्वरूपस्येति । तस्मान्नास्ति
 सम्यग्दर्शनानर्थक्यप्रसङ्गः । प्रकाशादिवदिति
 निदर्शनोपन्यासः । यथा प्रकाशः सौर्यश्चान्द्रम-

दर्शनाच्च भ्रान्तिकृतं दुःखमिति निश्चीयत इत्याह ॥ व्यतिरेकेति ॥
 इतरेष्वभिमानशून्येष्वित्यर्थः । जीवस्याऽपि सम्यग्ज्ञाने दुःखाभावो
 दृष्टः किमु वाच्यं नित्यसर्वज्ञेश्वरस्येत्याह ॥ अतश्चेति ॥ एवमंशित्वहे-
 तोः सोपाधित्वमुक्त्वा योऽंशी स वस्तुतः स्वांशधर्मवानिति व्याप्तिस्थ-
 लत्रये व्यभिचारयति ॥ प्रकाशादिवदिति ॥ वस्तुतः स्वांशदुःखित्व-

सो वा वियद्व्याप्यावतिष्ठमानोऽङ्गुल्याद्युपा-
धिसम्बन्धात् तेषु ऋजुवक्रादिभावं प्रतिपद्यमा-
नेषु तत्तद्भावमिव प्रतिपद्यमानोऽपि न परमार्थ-
तस्तद्भावं प्रतिपद्यते, यथा चाकाशो घटादिषु ग-
च्छत्सु गच्छन्निव विभाव्यमानोऽपि न परमार्थ-
तो गच्छति, यथा चोदशरावादिकम्पनात् तद्गते
सूर्यप्रतिबिम्बेकम्पमानेऽपि न तद्वान्सूर्यः कम्प-
ते, एवमविद्याप्रत्युपस्थापिते बुद्ध्याद्युपाध्युपहि-
ते जीवाख्येऽंशे दुःखायमानेऽपि न तद्वानीश्वरो
दुःखायते । जीवस्याऽपि दुःखप्राप्तिरविद्यानि-
मित्तैवेत्युक्तं । तथा चाविद्यानिमित्तजीवभावव्यु-
दासेन ब्रह्मभावमेव जीवस्य प्रतिपादयन्ति वे-
दान्ताः 'तत्त्वमसि' इत्येवमादयः, तस्मान्नास्ति
जैवेन दुःखेन परमात्मनो दुःखित्वप्रसङ्गः ॥ ४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

स्मरन्ति च व्यासादयः यथा जैवेन दुःखेन
न परमात्मा दुःखायते इति ।

साध्यस्य देवदत्तदृष्टान्ते वैकल्प्यमप्याह ॥ जीवस्येति ॥ कल्पितदुः-
खित्वसाध्यं तु भ्रान्त्याद्यभावादीश्वरे नास्तीत्युक्तं, किञ्च जीवस्येश्वरस्य
वा वस्तुतो दुःखित्वानुमानं न युक्तं आगमबाधादित्याह ॥ तथा चे-
ति ॥ दुःखित्वे तद्भावोपदेशो न स्यादित्यर्थः ॥ ४६ ॥

स्मृत्याप्यनुमानं बाध्यमित्याह ॥ स्मरन्ति चेति ॥ सूत्रं व्याचष्टे ॥

“तत्र^१ यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः।
न लिप्यते फलैश्चाऽपि पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥
कर्मात्मात्वपरो योऽसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते।
स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते पुनः” ॥ इति।

च शब्दात् समामनन्ति चेति वाक्यशेषः । तयो-
रन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशी-
ति' इति 'एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्य-
ते लोकदुःखेन बाध्यः' इति च । अत्राह यदि त-
र्हि एक एव सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा स्यात् क-
थमनुज्ञापरिहारौ स्यातां लौकिकौ वैदिकौ चे-
ति । ननु चांशो जीव ईश्वरस्येत्युक्तं तद्भेदाच्चा-
नुज्ञापरिहारौ तदाश्रयावव्यतिकीर्णावुपपद्येते
किमत्र चोद्यते इति । उच्यते नैतदेवं, अनंशत्व-
मपि हि जीवस्याभेदवादिन्यः श्रुतयः प्रतिपा-
दयन्ति 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'नान्योऽतो-
ऽस्ति द्रष्टा' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह ना-

स्मरन्तीति ॥ तत्र जीवपरयोर्मध्ये कर्मात्मा कर्माश्रयो जीवः । दशे-
न्द्रियाणि पञ्च प्राणाः मनोबुद्धिश्चेति सप्तदशसङ्ख्याको राशिर्लिङ्गः । सू-
त्रे चशब्दः श्रुतिसमुच्चयार्थ इत्याह ॥ चशब्दादिति ॥ यथाऽऽदित्यः
प्रकाश्यदोषैर्न लिप्यते तथेत्यर्थः । यतो बाह्योऽसङ्गः तस्मात् न लिप्यते,
एवमंशित्वकृतमीश्वरे दोषं निरस्यांश इत्युक्तं जीवस्यांशत्वं देहाद्युपाधि-
कमिति स्फुटयितुमत्यन्तस्वरूपैक्यमादायाक्षिपति ॥ अत्राहेत्यादिना ॥

नेव पश्यति' 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्ये-
वंजातीयिकाः । ननु भेदाभेदावगमाभ्यामंशत्वं
सिध्यतीत्युक्तं । स्यादेतदेवं यद्युभावपि भेदाभे-
दौ प्रतिपिपादयिषितौ स्यातां, अभेद एव त्वत्र
प्रतिपिपादयिषितः, ब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तौ पुरु-
षार्थसिद्धेः । स्वभावप्राप्तस्तु भेदोऽनूद्यते । न च
निरवयवस्य ब्रह्मणो मुख्योऽंशो जीवः सम्भव-
तीत्युक्तं, तस्मात् पर एव एकः सर्वेषां भूताना-
मन्तरात्मा जीवभावेनावस्थित इत्यतो वक्त-
व्यानुज्ञापरिहारोपपत्तिः ॥ ४७ ॥

तां ब्रूमः ॥

**अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्जयो-
तिरादिवत् ॥ ४८ ॥**

‘ऋतौ भार्यामुपेया’दित्यनुज्ञा ‘गुर्वङ्गनां नो-
पगच्छे’दिति परिहारः, ‘तथाग्नीषोमीयं पशुं स-

कथं तर्हि इत्यन्वयः । तद्भेदादंशभेदात् । निरवयवब्रह्मणो मुख्यांशो न
सम्भवतीति वदता सिद्धान्तिना भेदो नास्तीत्युक्तं भवति, भेदाभावे
चांशांशित्वाभावादनुज्ञादिभेदव्यवहारानुपपत्तिरित्याक्षेपाभिप्रायः ४७

न वयं भेदस्यासत्त्वं नरशृङ्गवत् ब्रूमः, किन्तु मिथ्यात्वं वदामः ।
तथा च देहाद्युपाधिभेदेनांशजीवानामाब्रह्मबोधात् कल्पितभेदाद्भेद-
व्यवहारोपपत्तिरिति सत्रेण समाधत्ते ॥ तामित्यादिना ॥ ननु भ्रान्तेः

उज्ञापयेदित्यनुज्ञा, 'मा हिंस्यात् सर्वा भूतानी'-
 ति परिहारः । एवं लोकेऽपि मित्रमुपसेवितव्य-
 मित्यनुज्ञा, शत्रुः परिहर्तव्य इति परिहारः, एव-
 म्प्रकारावनुज्ञापरिहारावेकत्वेऽप्यात्मनो देहस-
 म्बधात् स्यातां । देहैः सम्बन्धो देहसम्बन्धः ।
 कः पुनर्देहे सम्बन्धः । देहादिरयं सङ्घातोऽहमे-
 वेत्यात्मनि विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिः । दृष्टा च सा
 सर्वप्राणिनां 'अहं गच्छाम्यहमागच्छामि अह-
 मन्धोऽहमनन्धोऽहं मूढोऽहममूढ इत्येवमात्मि-
 का । न ह्यस्याः सम्यग्दर्शनादन्यन्निवारकम-
 स्ति । प्राक् तु सम्यग्दर्शनात् प्रततैषा भ्रान्तिः
 सर्वजन्तुषु । तदेवमविद्यानिमित्तदेहाद्युपाधिस-
 म्बन्धकृताद्विशेषादैकात्म्याभ्युपगमेऽपि अनु-
 ज्ञापरिहाराववकल्प्येते, सम्यग्दर्शिनस्तर्ह्यनु-
 ज्ञापरिहारानर्थक्यं प्राप्तं न तस्य कृतार्थत्वा-
 न्नियोज्यत्वानुपपत्तेः । हेयोपादेययोर्हि नियो-
 ज्यो नियोक्तव्यः स्यात्, आत्मनस्त्वेतिरिक्तं हे-

कुतश्चिन्निवृत्तौ व्यवहारविच्छेदः स्यादित्यत आह ॥ न ह्यस्या इ-
 त्यादिना ॥ प्रतता सन्तता, विशेषो भेदः, अनियोज्यत्वाद्ब्रह्मविदः ।
 शास्त्रानर्थक्यमिष्टमित्याह ॥ न तस्येति ॥ नियोगविषयद्वैताभावा-
 दात्मन्यसाध्ये नियोगानुपपत्तेर्न ब्रह्मविन्नियोज्य इत्यर्थः । नन्वामु-
 ष्मिकफलहेतुके कर्मणि देहभिन्नात्मविवेकिन एवाधिकारो वाच्यः,

यमुपादेयं वा वस्त्वपश्यन् कथं नियुज्येत, न
 चात्माऽऽत्मन्येव नियोज्यः स्यात् । शरीरव्यति-
 रेकदर्शिन एव नियोज्यत्वमिति चेन्न तत्संहत-
 त्वाभिमानात् । सत्यं व्यतिरेकदर्शिनो नियोज्य-
 त्वं तथापि व्योमादिवद्देहाद्यसंहतत्वमपश्यत ए-
 वात्मनो नियोज्यत्वाभिमानः । न हि देहाद्यसं-
 हतत्वदर्शिनः कस्यचिदपि नियोगो दृष्टः किमु-
 तैकात्म्यदर्शिनः । न च नियोगाभावात् सम्य-
 ग्दर्शिनो यथेष्टचेष्टाप्रसङ्गः, सर्वत्राभिमानस्यैव
 प्रवर्तकत्वात्, अभिमानाभावाच्च सम्यग्दर्शिनः,
 तस्माद्देहसम्बन्धादेवानुज्ञापरिहारौ ज्योतिरा-

तथा च ब्रह्मविन्नियोज्यः विवेकित्वात् कर्माधिकारिवदिति शङ्कते ।
 ॥ शरीरव्यतिरेकेति ॥ परोक्षविवेकस्यापरोक्षभ्रमाविरोधित्वात् कर्मि-
 णो देहाभेदभ्रमोऽस्ति, तथा च भ्रम उपाधिरिति परिहरति ॥ नेत्या-
 दिना ॥ यथा व्योम देहाद्भिन्नं तद्वदहमित्यपश्यतः भ्रान्तस्येत्यर्थः । ब्र-
 ह्मविन्नियोज्यः अभ्रान्तत्वात् सुषुप्तवदित्याह ॥ नहीति ॥ देहादिष्व-
 संहतत्वदर्शिनः संहतत्वदर्शनशून्यस्य भेदभ्रान्तिरहितस्य सुषुप्तस्येति
 यावत् । अज्ञस्याऽपि भ्रान्त्यभावकाले नियोज्यत्वं न दृष्टं किमु वाच्य-
 मात्मविद इत्यर्थः । अनियोज्यत्वे बाधकमाशङ्क्य परिहरति ॥ न चे-
 ति ॥ विषयवैराग्यस्य ज्ञानार्थमभ्यस्तस्य ज्ञानान्तरमनुवृत्त्या विषयेषु
 प्रवर्तकरागनिवृत्तेर्नातिप्रसङ्गः इत्यर्थः । तदुक्तं भगवता 'रसोऽप्यस्य प-
 रं दृष्ट्वा निवर्तते, इति । एवमनुज्ञादिप्रसङ्गेनानियोज्यत्वं विदुष उक्त्वा
 प्रकृतमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ एकस्याप्युपाधिभेदात् अनुज्ञापरि-

दिवत् । यथा ज्योतिष एकत्वेऽपि अग्निः क्रव्या-
 त् परिह्रियते नेतरः, यथा च प्रकाश एकस्यापि
 सवितुरेमेध्यप्रदेशसम्बन्धः परिह्रियते' नेतरः
 शुचिभूमिप्रविष्टः' तथा भौमाः प्रदेशा वज्रवैदू-
 र्यादयः उपादीयन्ते, भौमा अपि सन्तो नरक-
 लेवरादयः परिह्रियन्ते, तथा मूत्रपुरीषं गवां प-
 वित्रतया परिगृह्यते, तदेवं जात्यन्तरे परिवर्ज्य-
 ते तद्वत् ॥ ४८ ॥

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

स्यातां नामानुज्ञापरिहारविकस्याप्यात्म-
 नो देहविशेषयोगात् । यस्त्वयं कर्मफलसम्ब-
 न्धः स चैकात्म्याभ्युपगमे व्यतिकीर्येत स्वा-
 म्येकत्वादिति चेत्, नैतदेवं, असन्ततः । न हि क-
 र्तुर्भोक्तुश्चात्मनः सन्ततिः-सर्वैः शरीरैः सम्ब-

हारयोर्दृष्टान्तमाह ॥ ज्योतिरिति ॥ क्रव्यं मांसमतीति क्रव्यादं शुचिः
 श्मशानाग्निरित्यर्थः ॥ ४८ ॥

शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे ॥ स्यातामित्यादिना ॥ यद्यपि स्थूल-
 देहसम्बन्धादुपादानपरित्यागौ स्यातां तथाप्यन्यकृतकर्मफलमितरेणा-
 पि भुज्येतेति कर्मफलव्यतिकरः साङ्ख्यं स्यादिह विशिष्टस्य स्वर्गादि-
 भोगायोगेनाविशिष्टात्मन एकस्यैव भोक्तृत्वात् तस्मात् स्वर्गी नरकी
 चेति व्यवस्थासिद्धये आत्मस्वरूपभेदो वाच्य इति शङ्कार्थः । भवे-
 त्तदा साङ्ख्यं यद्यनुपाहितात्मन एव भोक्तृत्वं स्यान्न त्वेतदास्ति । तदुप-

न्धोऽस्ति । उपाधितन्त्रो हि जीव इत्युक्तं, उपा-
ध्यसन्तानाच्च नास्ति जीवसन्तानः, ततश्च क-
र्मव्यतिकरः फलव्यतिकरो वा न भविष्यति ॥ ४९ ॥

आभास एव च ॥ ५० ॥

आभास एव चैष जीवः परस्यात्मनो जलसू-
र्यकादिवत् प्रतिपत्तव्यः, न स एव साक्षान्नापि व-
स्त्वन्तरं । अतश्च यथा नैकस्मिन् जलसूर्यके क-
म्पमाने जलसूर्यकान्तरं कम्पते, एवं नैकस्मिन्
जीवे कर्मफलसम्बन्धिनि जीवान्तरस्य तत्स-
म्बन्धः, एवमव्यतिकर एव कर्मफलयोः, आभा-
सस्य चाविद्याकृतत्वात् तदाश्रयस्य संसार-

सारत्वादित्यत्र मोक्षस्यापि, बुद्ध्युपहितस्यैव कर्तृत्वादिस्थापनात्, त-
था च बुद्धेः परदेहासम्बन्धात् तदुपहितजीवस्य नास्ति परदेहसम्बन्ध-
इति बुद्धिभेदेन भोक्तृभेदान्न कर्मादिसाङ्कर्यमिति समाधानार्थः ॥ ४९ ॥

अंशेत्याद्यसूत्रे जीवस्यांशत्वं घटाकाशस्येवोपाध्यवच्छेदबुद्ध्युक्तं
सम्प्रति एवकारेणावच्छेदपक्षारुचिं सूचयन् रूपंरूपं प्रतिरूपो बभू-
वेत्यादिश्रुतिसिद्धं प्रतिबिम्बपक्षमुपन्यस्यति भगवान् सूत्रकारः ॥
आभास एव चेति ॥ स परमात्मैवानुपहितो जीवो न भवति उपा-
ध्यनुभवात् नापि ततो भिन्नः, स एष इह प्रविष्ट इत्याद्यभेदश्रुति-
स्मृतिविरोधात्, तस्मादविद्यातत्कार्यबुद्ध्यादिप्रतिबिम्ब एव जीव
इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे बुद्धिप्रतिबिम्बभेदात् स्वर्गी नरकीत्यादिव्यव-
स्था जीवस्याविषयकत्वाद्विषया मोक्षश्चेत्युपपद्यत इत्याह ॥ अतश्चे-
त्यादिना ॥ यस्त्वयं भास्करस्य प्रलापः प्रतिबिम्बस्य नोपाधिसंसृष्ट-

स्याविद्याकृतत्वोपपत्तिरिति तद्बु^{अविद्यानात्प्राप्तम् ।}दासेन च पा-
 र्मार्थिकस्य ब्रह्मात्मभावस्योपदेशोपपत्तिः ।
 येषां^{५६३ ।} तु बहव आत्मानस्ते च सर्वे सर्वगतास्ते-
 षामेवैष व्यतिकरः^{५६४ ।} प्राप्नोति । कथं, बहवो विभव-
 श्चात्मानंश्चैतन्यमात्रस्वरूपा निर्गुणा निरतिश-
 याश्च^{५६५ ।} तदर्थं साधारणं प्रधानं^{५६६ ।} तन्निमित्तैषां भो-
 गापवर्गसिद्धिरिति साङ्ख्याः^{५६७ ।} सति बहुत्वे विभु-
 त्वे च घटकुड्यादिसमानाः^{५६८ ।} द्रव्यमात्रस्वरूपाः
 स्वतोऽचेतना आत्मानस्तदुपकरणानि चाणूनि^{५६९ ।}
 मनांसि^{५७० ।} अचेतनानि^{५७१ ।} तत्रात्मद्रव्याणां मनोद्रव्या-
 णां च संयोगात्तवेच्छादयो वैशेषिका आत्मगु-
 णा उत्पद्यन्ते, ते चाव्यतिकरेण प्रत्येकमात्मसु^{५७२ ।}

तया कल्पितत्वं किन्तु स्वरूपेणैव, अतः कल्पितप्रतिबिम्बस्य मुक्तौ
 स्थित्ययोगात् न जीवत्वं इति स सिद्धान्तरहस्याज्ञानकृत इत्युपेक्ष-
 णीयः । यदि दर्पणे मुखं शुक्तौ रजतवत् कल्पितं स्यात् तदा नेदं रज-
 तमिति स्वरूपबाधवन्नेदं मुखमिति बाध्यं स्यात्, अतो नास्ति दर्पणे
 मुखमिति संसर्गमात्रबाधान्मदीयं मुखमेवेदमित्यबाधितमुखाभेदानु-
 भवात् संसृष्टत्वेनैव कल्पितत्वं प्रवेशवाक्यैश्चाविकृतब्रह्मण एव प्र-
 तिबिम्बभावाख्यप्रवेशोक्तेर्न स्वरूपकल्पना, पराक्रान्तं चात्र दर्पण-
 टीकायामाचार्यैरित्युपरम्यते । एवं स्वमते स्वरूपैक्येऽप्युपहितजीव-
 भेदादसाङ्कर्यमुक्तं, सम्प्रति सूत्रे चकारसूचितं परेषां साङ्कर्यं वक्तुमु-
 पक्रमते ॥ येषामित्यादिना ॥ बुद्धिर्मुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्म-
 भावना नवात्मविशेषगुणाः, सन्निधानादित्यादिपदादौदासीन्यमुक्तं ।

समवयन्ति, स संसारस्तेषां नवानामात्मगुणा-
^{अमरायमभजनः ३७८।}
 नामत्यन्तानुत्पादो मोक्ष इति काणादाः । तत्र
 साङ्ख्यानां तावच्चैतन्यस्वरूपत्वात् सर्वात्मनां
 सन्निधानाद्यविशेषाच्च एकस्य सुखदुःखसम्ब-
 न्धे सर्वेषां सुखदुःखसम्बन्धः प्राप्नोति। स्यादेत-
 त् प्रधानप्रवृत्तेः पुरुषकैवल्यार्थत्वात् व्यवस्था
 भविष्यति । अन्यथा हि स्वविभूतिरूपापनार्था
 प्रधानप्रवृत्तिः स्यात्, तथा चानिमोक्षः प्रस-
 ज्येतेति । नैतत्सारं । न त्वभिलषितसिद्धिनिब-
 न्धना व्यवस्था शक्या विज्ञातुं, उपपत्त्या तु
 कयाचित् व्यवस्थोच्येतासत्यां पुनरुपपत्तौ
 कामं मा भूदभिलषितं पुरुषकैवल्यं, प्राप्नोति तु
 व्यवस्थाहेत्वभावाद्व्यतिकरः, काणादानामपि

साङ्ख्यः स्वाभिप्रायं शङ्कते ॥ स्यादेतदिति ॥ सर्वेषां पुंसां प्रकृति-
 सान्निध्याद्यविशेषेऽपि प्रकृतिरेव प्रतिपुरुषं नियमेन भोगापवर्गार्थं
 प्रवर्तते, तथा चोद्देश्यपुरुषार्थनियता प्रधानप्रवृत्तिरिति भोगादिव्यव-
 स्था, अन्यथा नियमप्रवृत्त्यनङ्गीकारे स्वमाहात्म्यरूपापनार्था प्रधानस्य
 प्रवृत्तिरित्युद्देश्यविघातः स्यादित्यर्थः । जडप्रधानस्योद्देश्यविवेकाभावा-
 त् पुरुषार्थस्याप्यनागतस्याचेतनस्यानियामकत्वान्न व्यवस्था मानयु-
 क्तिशून्यत्वादित्याह ॥ नैतदिति ॥ यो हि नियामकाभावेनोद्देश्यवि-
 घातमापादयति तं प्रति तस्यैवापादनमिष्टमिति भावः । तार्किकमते-
 ऽपि भोगादिसाङ्ख्यमित्याह ॥ काणादीनामिति ॥ हेतुर्मनःसंयोगः,

यदैकेनात्मना मनः संयुज्यते तदात्मान्तरैरपि
^{यदात्मनोऽपि मनोऽपि भावः नान्तरीयकः}
 नान्तरीयकः संयोगः स्यात् सन्निधानाद्यवि-
 शेषात्, ततश्च हेत्वविशेषात् फलाविशेष इत्येक-
 स्यात्मनः सुखदुःखसंयोगे सर्वात्मनामेव स-
 मानं सुखदुःखित्वं प्रसज्येत ॥ ५० ॥

स्यादेतत् अदृष्टनिमित्तो नियमो भविष्यती-
 ति नेत्याह ॥

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

बहुष्वात्मसु आकाशवत् सर्वगतेषु प्रतिशरी-
 रं बाल्याभ्यन्तराविशेषेण सन्निहितेषु मनोवा-
 क्रायैर्धर्माधर्मलक्षणमदृष्टमुपाज्यते । साङ्ख्या-
 नां तावत्तदनात्मसमवायिप्रधानवर्तिप्रधानसा-
 धारण्यान्न प्रत्यात्मं सुखदुःखोपभोगस्य निया-
 मकमुपपद्यते । काणादानामपि पूर्ववत् साधार-
 णेन आत्ममनःसंयोगेन निर्वर्तितस्यादृष्टस्या-
 पि, अस्यैवात्मनः इदमदृष्टमिति नियमे हेत्वभा-
 वादेष एव दोषः ॥ ५१ ॥

फलं सुखादि ॥ ५० ॥

यदात्मादृष्टकृतो यो मनःसंयोगः स तदात्मन एव सुखादिहेतुरिति
 व्यवस्थां शङ्कते ॥ स्यादेतदिति ॥ सूत्रेण परिहरति ॥ नेत्याहेति ॥
 पूर्ववत् मनःसंयोगवत् । अदृष्टस्याऽपि सर्वात्मसाधारणत्वात् न व्य-
 वस्थेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

स्यादेतत् अहमिदं फलं प्राप्नुवानीदं परिह-
राणि इत्थं प्रयते इत्थं करवाणीत्येवंविधा अभि-
सन्ध्यादयः प्रत्यात्मं प्रवर्तमाना अदृष्टस्यात्म-
नां च स्वस्वामिभावं नियंस्यन्तीति, नेत्याह ॥

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥

अभिसन्ध्यादीनामपि साधरणेनैवात्ममनः-
संयोगेन सर्वात्मसन्निधौ क्रियमाणानां नियम-
हेतुत्वानुपपत्तेरुक्तदोषानुपद्रव एव ॥ ५२ ॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

अथोच्येत विभुत्वेऽप्यात्मनः शरीरप्रतिष्ठेन
मनसां संयोगः शरीरावच्छिन्ने एवात्मप्रदेशे भ-
विष्यति, अतः प्रदेशकृता व्यवस्थाऽभिसन्ध्या-
दीनामदृष्टस्य सुखदुःखयोश्च भविष्यतीति । त-
दपि नोपपद्यते, कस्मात् अन्तर्भावात् । विभुत्वा-
विशेषाद्वि सर्व एवात्मानः सर्वशरीरेष्वन्तर्भव-
न्ति । तत्र न वैशेषिकैः शरीरावच्छिन्नोऽप्यात्मनः

रागादिनियमात् तज्जादृष्टनियम इत्याशङ्क्योत्तरत्वेन सूत्रं गृह्णाति ॥
स्यादेतदित्यादिना ॥ अनियमः उक्तदोषः ॥ ५२ ॥

आत्मान्तरप्रदेशस्य परदेहे अन्तर्भावात् व्यवस्थेति शङ्कार्थः ।
किं मनसा संयुक्तात्मैवात्मनः प्रदेशः उत कल्पितः । आये सर्वात्मनां
सर्वदेहेषु अन्तर्भाव इति व्यवस्था । द्वितीयं दूषयति ॥ तत्र न वैशे-

प्रदेशः कल्पयितुं शक्यः। कल्प्यमानोऽप्ययं नि-
 ष्प्रदेशस्यात्मनः प्रदेशः काल्पनिकत्वादेव न
 पारमार्थिकं कार्यं नियन्तुं शक्नोति । शरीरमपि
 सर्वात्मसन्निधावुत्पद्यमानं मस्यैवात्मनो नेतरे-
 षामिति न नियन्तुं शक्यं । प्रदेशविशेषाभ्युपग-
 मेऽपि च द्वयोरात्मनोः समानसुखदुःखभाजोः
 कदाचिदेकेनैव तावच्छरीरेणोपभोगसिद्धिः स्या-
 त्, समानप्रदेशस्यापि द्वयोरात्मनोरदृष्टस्य स-
 म्भवात् । तथा हि देवदत्तो यस्मिन् प्रदेशे सुख-
 दुःखमन्वभूत् तस्मात् प्रदेशादपक्रान्ते तच्छरीरे

षिकैरिति ॥ सर्वात्मसान्निध्ये सति कस्यचिदेव प्रदेशः कल्पयितु-
 मशक्यः नियामकाभावादित्यर्थः । प्रदेशकल्पनामङ्गीकृत्याप्याह ॥
 कल्प्येति ॥ कार्यमभिसन्ध्यादिकं यस्यात्मनो यच्छरीरं तत्र तस्यैव
 भोग इति व्यवस्थामाशङ्क्याह ॥ शरीरमपीति ॥ प्रदेशपक्षे दोषा-
 न्तरमाह ॥ प्रदेशेति ॥ यस्मिन्नात्मप्रदेशोऽदृष्टोत्पत्तिः स किं चलः
 स्थिरो वा, नाद्यः अचलेऽंशिन्यंशस्य चलनविभागयोरसम्भवादण्वा-
 त्मवादापाताच्च । द्वितीये तस्मिन्नेव प्रदेशे परस्याऽपि भोगदर्शना-
 ददृष्टमस्तीत्येकेनापि शरीरेण द्वयोरात्मनोर्भोगप्रसङ्गः । यद्यात्म-
 भेदात् प्रदेशयोर्भेदः तदापि तयोरेकदेहान्तर्भावाद्भोगसाङ्ख्यं तदवस्थं
 सावयवात्मवादप्रसङ्गश्च । किञ्च यत्रयत्रात्मनः प्रदेशे शरीरादिसंयो-
 गाददृष्टमुत्पन्नं तत्तत्रैवाचलप्रदेशे स्थितमिति स्वर्गादिशरीरावच्छिन्ना-
 त्मन्यदृष्टाभावात् भोगो न स्यात्, अतः प्रदेशभेदो न व्यवस्थापकः ।
 यत्तु अत्रोत्पन्नमदृष्टं स्वाश्रये यत्र क्वचित् भोगहेतुरिति स्वर्गादिभोग-

यज्ञदत्तशरीरे च तं प्रदेशमनुप्राप्ते तस्यापीतरेण
 समानः सुखदुःखानुभवो दृश्यते स न स्यात् य-
 दि देवदत्तयज्ञदत्तयोः समानप्रदेशमदृष्टं न स्या-
 त्, स्वर्गाद्यनुपभोगप्रसङ्गश्च प्रदेशवादिनः स्या-
 त्, ब्राह्मणादिशरीरप्रदेशेष्वदृष्टनिष्पत्तेः प्रदेशा-
 न्तरवर्तित्वाच्च । स्वर्गाद्युपभोगस्य, सर्वगतत्वा-
 नुपपत्तिश्च बहूनामात्मनां दृष्टान्ताभावात् । वद-
 तावत् त्वं के बहवः समानप्रदेशाश्चेति । रूपाद-
 य इति चेत् न, तेषामपि धर्म्यशेनाभेदाल्लक्षण-
 भेदाच्च, न तु बहूनामात्मनां लक्षणभेदोऽस्ति, अ-

सिद्धिरिति, तन्न भोगशरीरात् दूरस्थादृष्टे मानाभावादिति भावः । यद-
 पि केचिदाहुः मनस एकत्वेऽप्यात्मनां भेदेन संयोगव्यक्तीनां भेदात् क-
 याचित् संयोगव्यक्त्या कस्मिंश्चिदेवात्मन्यदृष्टादिकमित्यसाङ्कर्यमिति,
 तन्न संयोगव्यक्तीनां वैजात्याभावेन सर्वासामेवैकदेहान्तः सर्वात्मस्व-
 दृष्टहेतुत्वापत्तेः, तथा च सर्वात्मनां एकस्मिन् देहे भोक्तृत्वं दुर्वारं । कि-
 ञ्च बहूनां विभुत्वमङ्गीकृत्य साङ्कर्यमुक्तं सम्प्रति कर्तृणां विभुत्वमसि-
 द्धमहमिहैवास्मि इत्यल्पत्वानुभवात् मानाभावाच्चेत्याह ॥ सर्वगत-
 त्वानुपपत्तिश्चेति ॥ किञ्च बहूनां विभुत्वे समानदेशत्वं वाच्यं तच्चायु-
 क्तं अदृष्टत्वादित्याह ॥ वदेति ॥ ननु रूपरसादीनामेकघटस्थत्वं दृष्टमिति
 चेत् नायमस्मत्सम्मतो दृष्टान्तः । रूपस्य तेजोमात्रत्वाद्रसस्य जलमा-
 त्रत्वात् गन्धस्य पृथिवीमात्रत्वात् इत्येवं तत्तद्गुणस्य स्वस्वधर्म्यशेनाभे-
 दात् तेजआदिधर्म्यतिरिक्तघटाभावात् । किञ्चात्मनां बहुत्वमप्यसिद्धं,
 आत्मत्वरूपलक्षणस्याभेदात्, तथा च देवदत्तात्मा यज्ञदत्तात्मनो न

न्यविशेषवैशाङ्गेदोषपत्तिरिति चेत् न, भेदकल्प-
नाया अन्त्यविशेषकल्पनायाश्चेतरेतराश्रयत्वा-
त्, आकाशादीनामपि विभुत्वं ब्रह्मवादिनोऽ-
सिद्धं कार्यत्वाभ्युपगमात्, तस्मादात्मैकत्वपक्ष
एव सर्वदोषाभाव इति सिद्धम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये शङ्करभगवत्पादकृतौ

द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

भिन्नः आत्मत्वाद्यज्ञदत्तात्मवत्, अत्र वैशेषिकः शङ्कते ॥ अन्त्यवि-
शेषेति ॥ नित्यद्रव्यमात्रवृत्तयो विशेषास्ते च स्वयं स्वाश्रयव्यावर्तका
एव न स्वेषां व्यावर्तकमपेक्षन्ते इत्यन्त्या उच्यन्ते । तथा च विशेष-
रूपलक्षणभेदाद्भवत्यात्मभेद इत्यर्थः । न तावदात्मन्यनात्मनः सका-
शाद्भेदज्ञानार्थाविशेषकल्पना आत्मत्वादेवानात्मभेदसिद्धेः । नाप्यात्म-
नां मिथो भेदज्ञानार्थं तत्कल्पना, आत्मभेदस्याव्याप्यसिद्धेः । न च वि-
शेषभेदकल्पनादेवात्मभेदकल्पना युक्ता आत्मभेदज्ञप्तावात्मसु विशे-
षभेदसिद्धिस्तत्सिद्धौ तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादिति परिहारार्थः । य-
स्तु बहूनां विभुत्वे आकाशादिकालदृष्टान्त इति सोऽप्यसम्मत इत्याह
॥ आकाशादीनामिति ॥ विभुत्वस्यैकवृत्तित्वे लाघवान्न विभुभेदः । य-
थैकस्मिन्नाकाशे भेरीवीणादिभेदेन तारमन्दादिशब्दव्यवस्था एवमेक-
स्मिन्नप्यात्मनि बुद्ध्यपाधिभेदेन सुखादिव्यवस्थोपपत्तेरात्मभेदेऽपिव्य-
वस्थानुपपत्तेरुक्तत्वान्मुधा भेदकल्पनेत्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ एव
म्भूतभोक्तृश्रुतीनां विरोधाभावात् ब्रह्मण्यद्वये समन्वय इति सिद्धम् ५३

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगव-

त्पादकृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभा-

यां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ॥

ॐ परमात्मने नमः ॥

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

वियदादिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधः तृतीयेन पादेन परिहृतः, चतुर्थेनेदानीं प्राणविषयः परिह्रियते । तत्र तावत् 'तत्तेजोऽसृजत' इति, 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः' इति चैवमादिषूत्पत्तिप्रकरणेषु प्राणानामुत्पत्तिर्नाम्नायते । कचिच्चानुत्पत्तिरेवैषामाम्नायते 'असद्वा इदमग्र आसीत् तदाहुः किं तदसदासीदित्यृषयो वाव तेऽग्रे सदासीत् तदाहुः के ते ऋषय इति प्राणा वा ऋषयः' इत्यत्र प्रागुत्पत्तेः प्राणानां सद्भावश्रवणात् । अन्यत्र तु प्राणानामप्युत्पत्तिः पठ्यते 'यथाग्नेर्ज्वलतः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः' इति 'ए-

ॐ ब्रह्मणे नमः ।

पूर्वाधिकरणे कर्तुः स्वरूपं विचार्य तदुपकरणानामिन्द्रियाणामुत्पत्तिं साधयति ॥ तथा प्राणाः ॥ भूतभोक्तृविचारानन्तरं भौतिकप्राणविचार इति हेतुहेतुमद्भावं पादयोः सङ्गतिमाह ॥ वियदादीति ॥ तमेव विप्रतिषेधमाह ॥ तत्रेत्यादिना ॥ यद्यपि प्राणानामनुत्पत्तौ एकविज्ञानप्रतिज्ञानपपत्तेर्वियदाधिकरणन्यायात्तेषामुत्पत्तिः सिध्यति त-

तस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति
 'सप्तप्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्' इति 'स प्राणम-
 सृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुज्योतिरापः पृथिवी-
 न्द्रियं मनोऽन्नम्' इति चैवमादिप्रदेशेषु । तत्रतत्र
 श्रुतिविप्रतिषेधादन्यतरनिर्धारणकारणानिरूप-
 णाच्चाप्रतिपत्तिः प्राप्नोति, अथवा प्रागुत्पत्तेः स-
 द्भावश्रवणाद् गौणी प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिरिति
 प्राप्नोति, अत उत्तरमिदं पठति । तथा प्राणा इति
 । कथं पुनरत्र तथेत्यक्षरानुलोम्यं, प्रकृतोपमाना-
 भावात् । सर्वगतात्मबहुत्ववादिदूषणमतीतान-
 न्तरपादान्ते प्रकृतं तत्तावन्नोपमानं सम्भवति,
 सादृश्याभावात् । सादृश्ये हि सत्युपमानं स्यात्,
 यथा सिंहस्तथा बलवर्मेति । अदृष्टसाम्यप्रति-
 पादनार्थमिति यद्युच्येत, यथा अदृष्टस्य सर्वात्म-

थापि प्रलये प्राणसद्भावश्रुतेः गतिकथनार्थमेतदधिकरणमित्यपौनरु-
 क्त्यं । अत्र प्राणाः विषयाः । ते किमुत्पद्यन्ते न वेति श्रुतीनां विप्र-
 तिपत्त्या संशये तासां समबलत्वादर्निर्णय इत्यप्रामाण्यमिति पूर्वप-
 क्षफलं, तत्र गौणवादिसमाधानमाह ॥ अथ वेति ॥ प्राणानां प्रलये स-
 द्भावश्रुतेर्निरवकाशत्वेन बलीयस्त्वादुत्पत्तिश्रुतिर्जीवोत्पत्तिश्रुतिवद्गौ-
 णीत्यविरोध इत्यर्थः । अप्रमाणपक्षवद्गौणपक्षोऽपि मुख्यसिद्धान्तिनः
 पूर्वपक्ष एवेति ज्ञापनार्थमथवेत्युक्तं । मुख्यसिद्धान्त्याह ॥ अत इ-
 ति ॥ तथाशब्दमाक्षिपति ॥ कथमिति ॥ आनुलोम्यं सामञ्जस्यमि-
 त्यर्थः । साम्यं स्फुटयति ॥ यथा दृष्टस्येति ॥ दूषणवत् प्राणा इ-

सन्निधावुत्पद्यमानस्यानियतत्वं, एवं प्राणानाम-
 पि सर्वात्मनः प्रत्यनियतत्वमिति, तदपि देहा-
 नियमेनैवोक्तत्वात् पुनरुक्तं भवेत् । न च जीवेन
 प्राणा उपमीयेरन्, सिद्धान्तविरोधात् । जीवस्य
 त्वनुत्पत्तिराख्याता प्राणानां तूत्पत्तिराचिरूया-
 सिता । तस्मात् तथेत्यसम्बद्धमिव प्रतिभाति । न,
 उदाहरणोपात्तेनाप्युपमानेन सम्बन्धोपपत्तेः ।
 अत्र प्राणोत्पत्तिवादिवाक्यजातमुदाहरणं 'एत-
 स्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः
 सर्वाणि भूतानि च व्युच्चरन्त्ये' वंजातीयकं । तत्र
 यथा लोकादयः परस्माद्ब्रह्मण उत्पद्यन्ते तथा
 प्राणा अपीत्यर्थः । तथा 'एतस्माज्जायते प्राणो
 मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुज्योतिरापः पृथि-
 वी विश्वस्य धारिणी' इत्येवमादिष्वपि स्वादिवत्
 प्राणानामुत्पत्तिरिति द्रष्टव्यं । अथवा पानव्यापञ्च

त्यनन्वितं । यद्यप्यदृष्टवत् प्राणा अप्यनियता इति सूत्रमन्वेति त-
 थापि पुनरुक्तं जीववत् प्राणा नोत्पद्यन्त इति सूत्रार्थश्चेदपसिद्धान्त
 इत्याक्षेपार्थः । समाधत्ते ॥ न उदाहरणेति ॥ दृष्टान्तो दार्ष्टान्तिक-
 सन्निहितो वाच्य इत्यङ्गीकृत्यैकवाक्यस्थत्वेन सान्निध्यमुक्तं, स-
 म्प्रति नायं नियमः । जैमिनिना भगवता व्यवहिताव्यवहितदृष्टा-
 न्तस्याश्रितत्वादित्याह ॥ अथ वेति ॥ अस्ति तृतीयाध्यायेऽश्वप्र-
 तिग्रहेष्ट्यधिकरणं, तस्येदं विषयवाक्यं, " यावतोऽश्वान् प्रतिगृ-

तद्वदित्येवमादिषु व्यवहितोपमानसम्बन्धस्या-
 प्याश्रित्वात् यथातीतानन्तरपादाद्युक्ता वियदा-
 दयः परस्य ब्रह्मणो विकाराः समधिगतास्तथा
 प्राणा अपि परस्य ब्रह्मणो विकारा इति योज-
 यितव्यं । कः पुनः प्राणानां विकारत्वे हेतुः, श्रु-
 तत्वमेव । ननु केषुचित् प्रदेशेषु न प्राणानामुत्प-

ह्नीयात् तावतो वारुणांश्चतुष्कपालानिर्वपेद् ” इत्येतदुत्तराधिकरणे
 किमियं वारुणीष्टिर्दातुरुत प्रतिग्रहीतुरिति विशये प्रतिगृह्णीयादि-
 ति श्रुतेः प्रतिग्रहीतुरित्याशङ्क्य प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयादित्यु-
 पक्रमे दातृकीर्तनात् लिङ्गादश्चदातुरेवेति स्थास्यति, अतः प्रतिगृ-
 ह्णीयादित्यस्य पदस्याऽश्वान् यः प्रतिग्राहयेदित्यर्थः । दद्यादिति याव-
 त् । योऽश्चदाता स वारुणीमिष्टिं कुर्यादिति वाक्यार्थे स्थिते चिन्ता,
 अश्चदाननिमित्तेयमिष्टिः किं लौकिकेऽश्चदाने वैदिके वेति । तत्र ‘न के-
 सरिणो ददाति’ इति निषिद्धलौकिकाश्चदाने दोषसम्भवात् तन्निरासा-
 र्थेयमिष्टिरिति दोषाच्चिष्टिलौकिके स्यादिति सूत्रेण प्राप्ते सिद्धान्तः ।
 ‘अत्र हि वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्चं प्रतिगृह्णाति’ इति दातुर्दोषं
 सङ्कीर्त्येष्टिर्विहिता । वरुणशब्दो जलोदराख्यरोगे रूढः । न च लौकि-
 केऽश्चदानेऽयं रोगो भवति इति प्रसिद्धं । नचानेनैव वाक्येन प्रसिद्धिः ।
 दाने दोषस्तन्निरासार्था चेष्टिरिति वदतोऽर्थभेदे वाक्यभेदात् । न च
 वृणोति इति व्युत्पत्त्या वरुणशब्दो निषेधातिक्रमकृतदोषानुवादक इ-
 ति युक्तं, रूढित्यागापातात् । तस्यागे च वैदिकेऽपि दानेऽश्चत्याग-
 जन्यदुःखं प्राप्तमुक्तव्युत्पत्त्या शक्नोत्यनुवदितुं, तस्मात् प्राप्नानुवाद्यर्थ-
 वादोऽयमिति यज्ञसम्बन्धिन्यश्चदाने इयमिष्टिरित्येवं विचार्योक्तं ।

त्तिः श्रूयत इत्युक्तं, तदयुक्तं, प्रदेशान्तरेषु श्रव-
णात् । न हि कचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं निवारयि-
तुमुत्सहते, तस्माच्छ्रुतत्वाविशेषादाकाशादिवत्
प्राणा अपि उत्पद्यन्त इति सूक्तम् ॥ १ ॥

गौण्यसम्भवात् ॥ २ ॥

यत्पुनरुक्तं प्रागुत्पत्तेः सद्भावश्रवणात् गौ-
णी प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिरिति तत्प्रत्याह । गौ-
ण्यसम्भवादिति । गौण्या असम्भवो गौण्यस-
म्भवः । न हि प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिर्गौणी सम्भ-
वति, प्रतिज्ञाहानिप्रसङ्गात् । 'कस्मिन्नु भगवो
विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इति त्येकवि-
ज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तत्साधनायेदमा-

पानव्यापञ्च तद्वदिति । सोमपाने क्रियमाणे व्यापद्मनं यदि स्यात्
तदा एतं सौमेन्द्रं श्यामाकं चरुं निर्वपेदिति श्रूयते । तत्राऽश्वप्रतिग्र-
हेष्ट्यधिकरणपूर्वपक्षन्यायो बहुसूत्रव्यवहितस्तद्वदिति परामृश्यते,
तद्वल्लौकिके धातुसाम्यार्थं पीतसोमस्य वमनेऽयं चरुः स्याद्वमननि-
मित्तेन्द्रियशोषाख्यदोषस्य दृष्टस्येन्द्रियेण वीर्येण बाध्यते, यः सोमं
वमतीत्यनुवादादिति पूर्वपक्षसूत्रार्थः । वैदिके तु सोमपाने शेषप्रति-
पत्तेर्जातित्वाद्वमनेऽपि न दोष इति प्राप्ते सिद्धान्तः । लोके वमनकृते-
न्द्रियशोषस्य धातुसाम्यकरत्वेन गुणत्वान्न दोषता, वेदे तु मा मे वा-
ङ्नाभिमतिगा इति सम्यग्जरणार्थमन्त्रलिङ्गाद्वमने कर्मवैगुण्यात्
तस्य दोषता । तस्माद्वैदिकसोमवमने सोमेन्द्रश्चरुरिति स्थितमित्येव-
मादिषु सूत्रेष्वित्यर्थः ॥ १ ॥

स्नायते 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यादि । सा च प्रतिज्ञा प्राणादेः समस्तस्य जगतः ब्रह्मविकारत्वे सति प्रकृतिव्यतिरेकेण विकाराभावात् सिध्यति, गौण्यां तु प्राणानामुत्पत्तिश्रुतौ प्रतिज्ञेयं हीयेत । तथा च प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति 'पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्' इति, 'ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठं' इति च । तथा 'आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितं' इत्येवंजातीयकासु श्रुतिषु एषैव प्रतिज्ञा योजयितव्या । कथं पुनः प्रागुत्पत्तेः प्राणानां सद्भावश्रवणं, नैतन्मूलप्रकृतिविषयं, 'अप्राणो त्यमनाः शुभ्रो त्यक्षरात् परतः परः' इति मूलप्रकृतेः प्राणादिसमस्तविशेषरहितत्वावधारणात् । अवान्तरप्रकृतिविषयत्वेतत् 'स्वविकारापेक्षं' प्रा-

ननु प्रतिज्ञाऽपि गौणी किं न स्यादित्यत आह ॥ तथा च प्रतिज्ञातार्थमिति ॥ उपक्रमोपसंहाराभ्यां प्रतिपिपादयिषिताद्वितीयत्वप्रतिज्ञानुरोधेन प्राणोत्पत्तिर्मुख्यैवेति भावः । मुण्डकवत् श्रुत्यन्तरेऽपि प्रतिज्ञादर्शनात् सा मुख्येत्याह ॥ तथेति ॥ एषा प्रतिज्ञा प्राणोत्पत्तिमुख्यत्वे हेतुत्वेन द्रष्टव्येत्यर्थः । इदानीं प्रलये प्राणसत्त्वश्रुतेर्गतिं प्रश्नपूर्वकमाह ॥ कथमित्यादिना ॥ नेदं वाक्यं महाप्रलये परमकारणस्य ब्रह्मणः प्राणवच्चपरं किन्त्ववान्तरप्रलये हिरण्यगर्भाख्यावान्तरप्रकृतिरूपप्राणसद्भावपरमित्यर्थः । ननु हिरण्यगर्भरूपविकारस्य सत्त्वे कथं तदा विकारासत्त्वकथनं तत्राह ॥ स्वविकारेति ॥ स्वस्य कार्यब्रह्मणो

गुत्पत्तेः प्राणानां सद्भावधारणमिति द्रष्टव्यं,
 व्याकृतविषयाणामपि भूयसीनामवस्थानां श्रु-
 तिस्मृत्योः प्रकृतिविकारभावप्रसिद्धेः । वियद-
 धिकरणे हि गौण्यसम्भवादिति पूर्वपक्षसूत्रत्वा-
 त् गौणी जन्मश्रुतिरसम्भवादिति व्याख्यातं ।
 प्रतिज्ञाहान्या च तत्र सिद्धान्तोऽभिहितः । इह तु
 सिद्धान्तसूत्रत्वात् गौण्यां जन्मश्रुतेरसम्भवा-
 दिति व्याख्यातं । तदनुरोधेन त्विहापि गौणी
 जन्मश्रुतिरसम्भवादिति व्याचक्षाणैः प्रतिज्ञा-
 हानिरुपेक्षिता स्यात् ॥ २ ॥

तत् प्राक् श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

इतश्चाकाशादीनामिव प्राणानामपि मुख्यैव

यत् काथं स्थूलं तस्योत्पत्तिरित्यर्थः । ननु यथाश्रुतं महाप्रलयं प्राण-
 सद्भावरूपं लिङ्गं प्राणानुत्पत्तिसाधकं किमित्यवान्तरप्रलयपरतया नी-
 यत इति चेत्, एतस्माज्जायते प्राण इत्यादि प्रबलजन्मश्रुतिबलादिति
 वदामः । ननु विकारस्य ब्रह्मणः कथं प्रकृतित्वमित्यत आह ॥ व्याकृ-
 तेति ॥ 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे' इत्यादिश्रुतौ 'आदिकर्ता स भूतानां'
 इत्यादिस्मृतौ च विकारात्मनामपि मूलकारणावस्थारूपाणां ब्रह्मवि-
 राडादीनां प्रकृतिविकारभावेन प्रसिद्धिरस्ति । पूर्वापेक्षयाविकारस्याप्यु-
 त्तरत्वादप्रकृतित्वमित्यर्थः । केचिद्वियदधिकरणानुरोधेनेदं सूत्रं व्याच-
 क्षते तान् दूषयति ॥ वियदिति ॥ २ ॥

तस्य जायत इति पदस्याकाशादिषु मुख्यस्य पाठापेक्षया प्राची-

जन्मश्रुतिः यज्जायत इत्येकं जन्मवाचि पदं प्रा-
 णेषु प्राक् श्रुतं सदुत्तरेष्वाकाशादिष्वनुवर्तते,
 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यत्राकाशादिषु मु-
 ख्यं जन्मेति प्रतिष्ठापितं, तत् सामान्यात् प्राणे-
 ष्वपि मुख्यमेव जन्म भवितुमर्हति । न त्येक-
 स्मिन् प्रकरणे एकस्मिन् वाक्ये एकः शब्दः स-
 कृदुच्चरितो बहुभिः सम्बध्यमानः क्वचिन्मुख्यः
 क्वचिद्वौण इत्यध्यवसातुं शक्यं, वैरूप्यप्रसङ्गा-
 त् । तथा 'स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां' इत्य-
 त्रापि प्राणेषु श्रुतः सृजतिः परेष्वपि उत्पत्तिमत्सु
 श्रद्धादिष्वनुषज्यते । यत्रापि पश्चाच्छ्रुतः उत्प-
 त्तिवचनः शब्दः पूर्वैः सम्बध्यते तत्राप्येष एव
 न्यायः, यथा 'सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्तीत्ययम-
 न्ते पठितो व्युच्चरन्तिशब्दः पूर्वैरपि प्राणादिभिः
 सम्बध्यते ॥ ३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥

यद्यपि 'तत्तेजोऽसृजत' इत्येतस्मिन् प्रकर-
 णेषु प्राणेषु श्रुतेर्मुख्यं जन्मेति सूत्रयोजना ॥ तत्सामान्यादिति ॥ ते-
 नाकाशादिजन्मना सामान्यमेकशब्दोक्तत्वं तस्मादित्यर्थः । एकस्मिन्
 वाक्ये एकस्य शब्दस्य क्वचिन्मुख्यत्वं क्वचित् गौणत्वमिति वैरूप्यं न यु-
 क्तमिति न्यायमन्यत्राप्यतिदिशति ॥ यत्रापि पश्चाच्छ्रुत इति ॥ ३ ॥

यत्रोक्तं छान्दोग्येऽपि प्राणानामुत्पत्तिर्न श्रूयत इति तत्राह ॥ त-

णे प्राणानामुत्पत्तिर्न पश्यते तेजोऽबन्नानामेव
 त्रयाणां भूतानां उत्पत्तिश्रवणात्, तथापि ब्रह्म-
 प्रकृतिकतेजोऽबन्नपूर्वकत्वाभिधानाद्वाक्प्राणम-
 नसां तत्सामान्याच्च सर्वेषामेव प्राणानां ब्रह्मप्र-
 भवत्वं सिद्धं भवति । तथा त्वस्मिन्नेव प्रकरणे
 तेजोबन्नपूर्वकत्वं वाक्प्राणमनसामाम्नायते 'अ-
 न्नमयं हि सोम्य मनः आपोमयः प्राणः तेजोम-
 यी वाक्' इति । तत्र यदि तावन्मुख्यमेवैषाम-
 न्नादिमयत्वं ततो वर्तत एव ब्रह्मभूतत्वं अथ भा-
 क्तं तथापि ब्रह्मकर्तृकायां नामरूपव्याक्रियायां
 श्रवणात् 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इति चोपक्र-
 मात् 'एतदात्म्यमिदं सर्वं' इति चोपसंहारात् श्रु-
 त्यन्तरप्रसिद्धेश्च ब्रह्माकार्यत्वप्रपञ्चनार्थमेव म-
 नआदीनामन्नादिमयत्ववचनमिति गम्यते । त-

त्पूर्वकत्वाद्वाच इति ॥ अत्र सूत्रे वाक्पदं प्राणमनसोरुपलक्षणं । वा-
 क्प्राणमनसां तेजोऽबन्नपूर्वकत्वोक्तेरश्रवणमसिद्धमिति योजना । तै-
 र्वागादिभिश्चक्षुरादीनां सामान्यं करणत्वं तत्सामान्यादित्यर्थः । अत्र म-
 यङ्कारे मुख्य इति पक्षे वर्तत एव प्राणानां ब्रह्मकार्यत्वं तेजोऽबन्ना-
 नां ब्रह्मविकारत्वात् । यदि प्राणस्य वायोर्जलविकारत्वायोगात् तदधी-
 नस्थितिकत्वमात्रेण भाक्तस्तथापि प्राणानां विकारत्वे भूताधीनस्थिति-
 कत्वं लिङ्गमयटोकमिति सिद्धं ब्रह्मकार्यत्वं 'स प्राणमसृजत' इत्या-
 दिश्रुत्यन्तरे स्पष्टं, ब्रह्मकार्यत्वोक्तेः । तस्मात् प्राणानामुत्पत्तिश्रुतीनां

स्मादपि प्राणानां ब्रह्मविकारत्वसिद्धिः ॥ ४ ॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

उत्पत्तिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधः प्राणानां प-
रिहतः, सङ्ख्याविषय इदानीं परिह्रियते । त-
त्रमुख्यं प्राणमुपरिष्ठाद्वक्ष्यति । सम्प्रति तु कती-
तरे प्राणा इति सम्प्रधारयति श्रुतिविप्रतिपत्ते-
श्चात्र विशयः ।- क्वचित् सप्त प्राणाः सङ्कीर्त्यन्ते
“सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्” इति । क-
चिदष्टौ प्राणा ग्रहत्वेन गुणेन सङ्कीर्त्यन्ते, “अ-
ष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः” इति, क्वचिन्नव “स-
प्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ” इति । क-
चिदश “नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी” इ-
ति । कचिदेकादश, “दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैका-

सद्भावश्रुत्यविरोधात् कारणे ब्रह्मणि समन्वय इति सिद्धम् ॥ ४ ॥

लिङ्गशरीरविचारात्मकाधिकारणानां लिङ्गात् तत्त्वंपदार्थभेदधीः
फलमिति द्रष्टव्यं एवं जन्मलब्धसत्ताकानां प्राणानामुपजीव्योपजी-
वकत्वसङ्गत्या सङ्ख्यानिर्णेतुं श्रुतीनां विरोधात् संशये पूर्वपक्षयति ॥
सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ विशयः संशयः । इन्द्रियाण्यत्र विषयः ।
पञ्च धीन्द्रियाणि वाङ्मनश्चेति सप्त प्राणास्त एव हस्तेन सहाष्टौ ।
ग्रहत्वं बन्धकत्वं गृह्णन्ति बध्नन्तीति ग्रहा इन्द्रियाणि तेषां बन्धक-
त्वं विषयाधीनमित्यतिग्रहाः ग्रहानतिक्रान्ता विषया इत्यर्थः । द्वे श्रो-
त्रे द्वे चक्षुषी द्वे घ्राणे वाक् चेति सप्त शीर्ष्णि भवाः प्राणाः द्वाववाञ्चौ

दश” इति । कचिद्वादश “सर्वेषां स्पर्शानां त्व-
गेकायनम्” इत्यत्र । कचित्रयोदश “चक्षुश्च
द्रष्टव्यं च” इत्यत्र । एवं हि विप्रतिपन्नाः प्रा-
णेयत्तां प्रति श्रुतयः, किं तावत् प्राप्तं सप्तैव प्रा-
णा इति । कुतः गतेः, यतस्तावन्तोऽवगम्यन्ते
“सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्” इत्येवंविधा-
सु श्रुतिषु । विशेषिताश्चेते “सप्त वै शीर्षण्याः प्रा-
णाः” इत्यत्र । ननु “गुहाशया निहिताः सप्तस-
प्त” इति वीप्सा श्रूयते, सा सप्तभ्योऽतिरिक्तान्
प्राणान् गमयतीति । नैष दोषः, पुरुषभेदाभि-
प्रायेयं वीप्सा प्रतिपुरुषं सप्तसप्त प्राणा इति,
न तत्त्वभेदाभिप्राया सप्तसप्तान्येऽन्ये प्राणा-
इति । नन्वष्टत्वादिकापि सङ्ख्या प्राणेषूदाहृता
कथं सप्तैव स्युः । सत्यमुदाहृता विरोधात्त्वन्यत-

पायूपस्थौ चेति नव, ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि दशमे पुरुषे देहे प्राणाः, आ-
त्मा मन एकादशप्राण इति सिद्धान्तकोटिरुक्ता एत एव हृदयाख्यया
बुद्ध्या सह द्वादश । अहङ्कारेण सह त्रयोदश, श्रुतितः सप्तत्वावगते-
र्ये शीर्षण्याः सप्त ते प्राणा इति शीर्षण्योद्देशेन प्राणत्वविशेषणाच्च
शीर्षण्यानां प्राणत्वशब्दता, इन्द्रियत्वपरिसङ्ख्यया सप्तैव प्राणा इति
सूत्रयोजना । सप्तत्वं वीप्साविरुद्धमिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ गुहायां
हृदये शेरत इति गुहाशयाः । स्वस्थानेषु निहिताः निक्षिप्ता इत्यर्थः । चि-
त्तेन चतुर्दशत्वं मन्तव्यं पूर्वपक्षी परिहरति ॥ नैष दोष इति ॥ ५ ॥

मा सङ्ख्याध्यवसातव्या, तत्र स्तोककल्पनो-
परोधात् सप्तसङ्ख्याध्यवसानं, वृत्तिभेदापेक्षं
च सङ्ख्यान्तरश्रवणमिति गम्यते ॥ ५ ॥

अत्रोच्यते ॥

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः
श्रूयन्ते, “हस्तो वै ग्रहः स कर्मणातिग्रहेण गृही-
तः, हस्ताभ्यां हि कर्म करोति” इत्येवमाद्यासु
श्रुतिषु । स्थिते च सप्तत्वातिरेके सप्तत्वमन्तर्भा-
वाच्छक्यते सम्भावयितुं । हीनाधिकसङ्ख्या-
विप्रतिपत्तौ ^{मिथ्या} ल्यधिका सङ्ख्या संग्राह्या भवति,
तस्यां ^{अतिशयः} हीनान्तर्भवति, न तु हीनायामधिका, अ-
तश्च नैवं मन्तव्यं स्तोककल्पनानुरोधात् सप्तैव
प्राणाः स्युरिति । ^{अतिशयः} उत्तरसङ्ख्यानुरोधात्वेकादशै-
व ते प्राणाः स्युः । तथा चोदाहृता श्रुतिः “दशे-

सिद्धान्तिनाप्येकादशसु मनोवृत्तिभेदानिश्चयात्मिका बुद्धिः ग-
र्वात्मकोऽहङ्कारः स्मरणात्मकं चित्तं इति द्वादशादिसङ्ख्यान्तर्भाव-
नीया । ततो वरं प्राथमिकसप्तत्वेऽन्तर्भावः लाघवादिति प्राप्ते सिद्धान्-
न्तयति ॥ अत्रेति ॥ आर्दानेन कर्मणा गृहीतः सम्बद्धः । सम्बन्धमे-
वाह ॥ हस्ताभ्यामिति ॥ अतोऽधिकसङ्ख्यायाः न्यूनायामन्तर्भा-
वायोगात् सप्तैव प्राणाः स्युर्लाघवानुरोधादित्येवं न मन्तव्यमित्यन्वयः ।
तर्हि कतीन्द्रियाणीत्याकाङ्क्षायामाह ॥ उत्तरेति ॥ श्रुतीनां मिथो वि-

मे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश” इति । आत्मशब्दे-
 न चात्रान्तःकरणं परिगृह्यते करणाधिकारात् ।
 ननु एकादशत्वादप्यधिके द्वादशत्रयोदशत्वे उ-
 दाहते । सत्यमुदाहते न त्वेकादशभ्यः कार्यजा-
 तेभ्योऽधिकं कार्यजातमस्ति यदर्थं अधिकं कर-
 णं कल्प्येत । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः प-
 ञ्च बुद्धिभेदास्तदर्थानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, व-
 चनादानविहरणोत्सर्गानन्दाः पञ्च कर्मभेदास्त-
 दर्थानि च पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, सर्वार्थविषयं त्रै-
 काल्यवृत्ति मनस्त्वेकमनेकवृत्तिकं तदेव वृत्तिभे-
 दात् कचिद्भिन्नवद्व्यपदिश्यते “मनो बुद्धिरहङ्कार-
 श्रित्तञ्च” इति । तथा च श्रुतिः कामाद्या नाना-
 विधा वृत्तीरनुक्रम्याह “एतत् सर्वं मन एव” इ-
 ति । अपि च सप्तैव शीर्षण्येन प्राणानभिमन्य-
 मानस्य चत्वार एव प्राणा अभिमताः स्युः स्था-
 नभेदाच्चेते चत्वारः सन्तः सप्त गण्यन्ते, “द्वे श्रो-

रोधे सति मानान्तरानुगृहीता श्रुतिर्बलीयसीति न्यायेन कार्यलिङ्गा-
 नुमानानुगृहीतैकादशप्राणश्रुत्यनुसारेणान्याः श्रुतयो नेया इत्यभि-
 सन्धायाह ॥ सत्यमिति ॥ एकादशकार्यलिङ्गान्याह ॥ शब्देति ॥
 त्रयः कालास्त्रैकाल्यं, तद्विषया वृत्तिर्यस्य तत् त्रैकाल्यवृत्ति । इन्द्रिया-
 न्तराणां वर्तमानमात्रग्राहित्वादतीतादिज्ञानाय मनोऽङ्गीकार्यमित्य-
 र्थः । विशेषितत्वादित्युक्तं निरस्यति ॥ अपि च सप्तेति ॥ न च

त्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके एका वाक्” इति । न च तावतामेव वृत्तिभेदा इतरे प्राणा इति शक्यते वक्तुं, हस्तादिवृत्तीनामत्यन्तविजातीयत्वात् । तथा “नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी” इत्यत्रापि देहच्छिद्रभेदाभिप्रायेणैव दश प्राणा उच्यन्ते, न प्राणतत्त्वभेदाभिप्रायेण ‘नाभिर्दशमी’ इति वचनात् । न हि नाभिर्नाम कश्चित् प्राणः प्रसिद्धोऽस्ति, मुख्यस्य तु प्राणस्य भवति, नाभिरपि एकं विशेषायतनमित्यतो नाभिर्दशमीत्युच्यते । क्वचिदुपासनार्थं कतिचित्प्राणा गण्यन्ते, क्वचित्पददर्शनार्थं । तदेवं विचित्रे प्राणेयत्ताम्नाने सति क्व किं परमात्मानमिति विवेक्तव्यं । कार्यजातवशात्त्वेकादशत्वाम्नानं प्राणविषयं प्रमाणमिति स्थितं । इयमपरा सूत्रद्वययोजना । सप्तैव प्रा-

तावतामिति ॥ आदानादीनां श्रोत्रादिभ्योऽत्यन्तवैजात्यादित्यर्थः । तेषां तद्वृत्तित्वे वधिरादीनामादानादि न स्यादिति भावः । कथं तर्हि छिद्रे प्राणशब्दः इत्याशङ्क्य लक्षणयेत्याह ॥ मुख्यस्य त्विति ॥ सप्त प्राणाः प्रभवन्तीत्युपासनार्थं । अष्टौ ग्रहा इति श्रुतिस्तूपलक्षणार्था । पायूपस्थपादानामपि बन्धकत्वाविशेषादिति विवेक्तव्यं । नन्विदं सूत्रव्याख्यानमसङ्गतं पञ्चधीन्द्रियवाङ्मनसां सप्तत्वावगतिः शीर्षण्यानां चतुर्णां विशेषितत्वमिति हेतोर्वैयधिकरण्यादुक्तपरिसङ्ख्यादोषाच्चेत्यरुचेराह ॥ इयमपरेति ॥ इन्द्रियाणि कतीति स-

णाः स्युः यतः सप्तानामेव गतिः श्रूयते “तमु-
 त्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं
 सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति” इत्यत्र । ननु सर्व-
 शब्दोऽप्यत्र पठ्यते कथं सप्तानामेव गतिः प्र-
 तिज्ञायत इति, विशेषितत्वादित्याह । ‘सप्तैव हि
 प्राणाश्चक्षुरादयः त्वक्पर्यन्ता विशेषिताः इ-
 ह प्रकृताः’ ‘स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् प-
 र्यावर्तते अथारूपज्ञो भवति एकीभवति न प-
 श्यतीत्याहु’रित्येवमादिनानुक्रमणेन । प्रकृतगा-
 मी च सर्वशब्दो भवति । यथा सर्वे ब्राह्मणा भो-
 जयितव्या इति ये निमन्त्रिताः प्रकृता ब्राह्म-
 णास्त एव सर्वशब्देनोच्यते नान्ये, एवमिहापि
 ये प्रकृताः सप्त प्राणास्त एव सर्वशब्देनोच्य-
 ते नान्य इति । नन्वत्र विज्ञानमष्टममनुक्रा-

न्देहे पूर्वपक्षसूत्रं योजयति ॥ सप्तेति ॥ तं जीवोत्मानं ये प्रा-
 णाः सह गच्छन्ति तेषामेव भोगहेतुत्वादिन्द्रियत्वमित्यर्थः । य-
 त्रावस्थायां एष चाक्षुषश्चक्षुषि स्थितोऽनुग्राहकसूर्यांशरूपः पुरुषः प-
 राङ् पर्यावर्तते बहिर्देशात् स्वांशिनं सूर्यं प्रतिगच्छति । अथ तदानीमयं
 मुमूर्षुररूपज्ञो भवति देवांशे देवं प्रविष्टे लिङ्गांशश्चक्षुर्हृदये मनसैकीभ-
 वति तदायं न पश्यतीति पार्श्वस्था आहुरित्यर्थः । आदिपदान्त्र जिघ्रति
 न वदति न रसयते न शृणोति न मनुते न स्पृशति न विजानातीति
 गृह्यते । समानामेव जीवेन सह गतिरित्यसिद्धं । ग्रहत्वश्रुत्या हस्तादी-
 नामपि गतिप्रतीतेरिति सिद्धान्तयति ॥ एवमित्यादिना ॥ हस्तादिव

न्तं कथं सप्तानामेवानुक्रमणं, नैष दोषः । मनोविज्ञानयोस्तत्त्वाभेदाद्वृत्तिभेदेऽपि सप्तत्वोपपत्तेः । तस्मात् सप्तैव प्राणा इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः प्रतीयन्ते “हस्तो वै ग्रहः” इत्यादिश्रुतिषु ग्रहत्वं च बन्धनभावो गृह्यते, बध्यते क्षेत्रज्ञोऽनेन ग्रहसंज्ञकेन बन्धनेनेति । स च क्षेत्रज्ञो नैकस्मिन्नेव शरीरे बध्यते शरीरान्तरेष्वपि तुल्यत्वाद्बन्धनस्य । तस्माच्छरीरान्तरसञ्चारीदं ग्रहसंज्ञकं बन्धनमित्यर्थादुक्तं भवति । तथा च स्मृतिः “पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन संयुज्यते । तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन च” इति । प्राङ्मोक्षाद्ग्रहसंज्ञकेनानेन बन्धनेनावियोगं दर्शयति । आथर्वणे च विषयेन्द्रियानुक्रमणे “चक्षुश्च द्रष्टव्यं च” इत्यत्र तुल्यवद्वस्तादीनीन्द्रियाणि सविषयाप्यनुक्रामति “हस्तौ चादातव्यं च उपस्थश्चानन्दयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च” इति । तथा “दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः ते यदास्माच्छरीरा-

न्धस्य प्राग्मोक्षात् सहगतौ स्मृतिमाह ॥ पुर्यष्टकेनेति ॥ प्राणादिपञ्चकं भूतसूक्ष्मपञ्चकं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं अन्तःकरणचतुष्टयमविद्या कामकर्म चेति पुर्यष्टकमात्मनो ज्ञापकत्वाल्लिङ्गं सति सम्भवे

न्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति” इत्येकादशानां प्राणानामुत्क्रान्तिं दर्शयति । सर्वशब्दोऽपि च प्राणशब्देन सम्बध्यमानोऽशेषान् प्राणानभिदधानो न प्रकरणवशेन सप्तस्वेव व्यवस्थापयितुं शक्यते, प्रकरणाच्छब्दस्य च बलीयस्त्वात् । सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्रापि सर्वेषामेव अवनिवर्तिनां ब्राह्मणानां ग्रहणं न्याय्यं सर्वशब्दसामर्थ्यात् । सर्वभोजनासम्भवात् तु तत्र निमन्त्रितमात्रविषया सर्वशब्दस्य वृत्तिराश्रिता, इह तु न किञ्चित्सर्वशब्दार्थसङ्कोचने कारणमस्ति, तस्मात् सर्वशब्देनात्र शेषाणां प्राणानां परिग्रहप्रदर्शनार्थं सप्तानामनुक्रमणमित्यनवद्यं । तस्मादेकादशैव प्राणाः शब्दतः कार्यतश्चेति सिद्धम् ॥ ६ ॥

अणवश्च ॥ ७ ॥

अधुना प्राणानामेव स्वभावान्तरमभ्युच्चि-

सर्वश्रुतिसङ्कोचो न युक्त इत्याह ॥ सर्वशब्दोऽपीति ॥ तस्मात् सङ्ख्याश्रुतीनामविरोधादेकादशेन्द्रियकारणे ब्रह्मणि समन्वय इति सिद्धम् ॥ ६ ॥

अणवश्च ॥ ‘प्राणाः सर्वेऽनन्ता इति श्रुतेः’ इन्द्रियाणां विभुत्वात् तेषामुत्क्रान्तिरसिद्धा किन्तु तत्तद्देहे तेषामभिव्यक्तिरूपाः प्रादेशिक्यो वृत्तयः सन्ति न तासामुत्क्रान्तादिरिति साङ्ख्यानमाक्षेपस्तत्सङ्ख्या प्राणाः किंपरिमाणा इति सन्देहे सिद्धान्तयति ॥ अधुने-

नोति । अणवश्चैते प्रकृताः प्राणाः प्रतिपत्तव्याः
 अणुत्वञ्चैषां सौक्ष्म्यपरिच्छेदौ न परमाणुतुल्य-
 त्वं, कृत्स्नदेहव्यापि कार्यानुपपत्तिप्रसङ्गात् । सू-
 क्ष्मा एते प्राणाः, स्थूलाश्चेत् स्युः मरणकाले श-
 रीरान्निर्गच्छन्तो विलादहिरिवोपलभ्येरन् म्रि-
 यमाणस्य पार्श्वस्थैः । परिच्छिन्नाश्चैते प्राणाः, स-
 र्वगताश्चेत् स्युः उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिव्या-
 कोपः स्यात्, तद्गुणसारत्वञ्च जीवस्य न सि-
 द्ध्येत् । सर्वगतानामपि वृत्तिलाभः शरीरदेशे
 स्यादिति चेत्, न, वृत्तिमात्रस्य करणत्वोपपत्तेः ।
 यदेव तूपलब्धिसाधनं वृत्तिः अन्यद्वा तस्यैव नः
 करणत्वं, तेन संज्ञामात्रे विवाद इति करणानां
 व्यापित्वकल्पना निरर्थिका, तस्मात् सूक्ष्माः प-
 रिच्छिन्नाश्चैते प्राणा इत्यध्यवस्यामः ॥ ७ ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

मुख्यश्च प्राणः इतरप्राणवद्ब्रह्मविकार इत्य-
 त्यादिना ॥ उत्पत्तिसङ्ख्यानिर्णयानन्तरं परिमाणं निरूप्यत इत्यर्थः ।
 अनुद्भूतरूपस्पर्शत्वं सूक्ष्मेत्वं, परिच्छेदोऽल्पत्वं, बुद्ध्यादीनां विभुत्वे
 तदुपाधिकमात्मनोऽणुत्वादिकं न सिध्येदित्युक्तन्यायविरोधमाह ॥ त-
 द्गुणसारत्वमिति ॥ उक्ताक्षेपमनूय निरस्यति ॥ सर्वगतानामि-
 ति ॥ आनन्त्यश्रुतेरुपासनार्थत्वान्नोत्क्रान्त्यादिश्रुतीनां तथा विरोध
 इति सिद्धम् ॥ ७ ॥

तिदिशति । तच्चाविशेषेणैव सर्वप्राणानां ब्रह्मवि-
 कारत्वं व्याख्यातं, 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः
 सर्वेन्द्रियाणि च' इति, सेन्द्रियमनोव्यतिरेकेणा-
 पि प्राणस्योत्पत्तिश्रवणात्, 'स प्राणमसृजत'
 इत्यादिश्रवणेभ्यश्च । किमर्थः पुनरतिदेशः, अ-
 धिकाशङ्कावारणार्थः । नासदासीये हि ब्रह्मप्र-
 धाने सूक्ते मन्त्रवर्णो भवति, 'न मृत्युरासीदमृतं
 न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत् प्रकेतः । आनीद-
 वातं स्वधया तदेकं' तस्माद्धान्यन्न परं किञ्च ना
 स' इति । आनीदिति प्राणकर्मोपादानात् प्रा-
 गुत्पत्तेः सन्तमिव प्राणं सूचयति । तस्मात् अजः
 प्राण इति जायते कस्यचिन्मतिः, तामतिदेशे-
 नापनुदति । आनीच्छब्दोऽपि न प्रागुत्पत्तेः प्रा-
 णसद्भावं सूचयति । अवातमिति विशेषणात्,
 "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः" इति च मूलप्रकृतेः

श्रेष्ठश्च ॥ अतिदेशत्वान्न सङ्गत्यायपेक्षा तथा प्राणा इत्युक्तन्यायो-
 ऽत्रातिदिश्यते । ननु प्राणो जायते न वेति संशयाभावादतिदेशो न यु-
 क्त इत्याक्षिपति ॥ किमर्थं इति ॥ निश्चितमहाप्रलये प्राणसद्भावश्रुत्या-
 ऽधिकाशङ्कामाह ॥ नासदासीये हीति ॥ नासदासीदित्यारम्भाधीत-
 इत्यर्थः । तर्हि तदा प्रलयकाले मृत्युर्मारको मृत्युमत्कार्यं वा नासीद-
 मृतञ्च देवभोग्यं नासीत् रात्र्याः प्रकेतश्चिह्नरूपश्चन्द्रः अङ्गः प्रकेतः सू-
 र्यश्च नास्तां, स्वधया सहेत्यन्वयः, पितृभ्यो देयमन्नं स्वधा । यद्वा स्वेन

प्राणादिसमस्तविशेषरहितत्वस्य दर्शितत्वात् ।
 तस्मात् कारणसद्भावप्रदर्शनार्थ एवायमानीच्छ-
 द् इति । श्रेष्ठ इति च मुख्यं प्राणमभिदधाति,
 “प्राणो वाव ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च” इति श्रुतिनिर्देशात्
 ज्येष्ठश्च प्राणः, शुक्रनिषेककालादारभ्य तस्य-
 वृत्तिलाभात्, न चेत् तस्य तदानीं वृत्तिलाभः
 स्यात् योनौ निषिक्तं शुक्रं पूयेत न सम्भवेद्वा,
 श्रोत्रादीनां तु कर्णशष्कुल्यादिस्थानविभागनि-
 ष्पत्तौ वृत्तिलाभान्न ज्येष्ठत्वं । श्रेष्ठश्च प्राणः गु-
 णाधिक्यात्, “न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुम्”
 इति श्रुतेश्च ॥ ८ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

सपुनर्मुख्यः प्राणः किंस्वरूप इतीदानीं जि-

धृता माया स्वधा तया सह तदेकं ब्रह्मानीदासीदिति परमार्थः । अत्रा-
 नीदिति तच्चेष्टां रुतवदिति पूर्वपक्षार्थः । तस्माद् ब्रह्मणः परः परमुत्कृ-
 ष्टमन्यच्च किमपि न बभूवेत्यर्थः । परिहारः सुबोधः । ननु श्रेष्ठशब्दस्य
 प्राणे प्रसिद्ध्यभावात् कथं सूत्रमिति तत्राह ॥ श्रेष्ठ इति चेति ॥ श्रुतिं
 व्याचष्टे ॥ ज्येष्ठश्च प्राण इत्यादिना ॥ पूयेत पूयं भवेत् । न सम्भवेद्ब्रह्म-
 न भवेदित्यर्थः । वागादिजीवनेहेतुत्वं प्राणस्य गुणः । एवमानीच्छुत्य-
 धिरोधात् प्राणोत्पत्तिश्रुतीनां ब्रह्मणि समन्वय इति सिद्धम् ॥ ८ ॥

इन्द्रियाणि विचार्य तद्व्यापारात् प्राणं पृथक् कर्तुमुत्पत्तिरति-
 दिष्टा, संप्रत्युत्पन्नप्राणस्वरूपं पृथक् करोति ॥ न वायुक्रिये पृथ-

ज्ञास्यते । तत्र प्राप्तं तावत् श्रुतेर्वायुः प्राण इति,
 एवं हि श्रूयते, 'यः प्राणः स वायुः स एष वायुः
 पञ्चविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः'
 इति । अथ वा तन्त्रान्तरीयाभिप्रायात् समस्त-
 करणवृत्तिः प्राण इति इति प्राप्तं, एवं हि तन्त्रा-
 न्तरीया आचक्षते । 'सामान्यकरणवृत्तिः प्राणा-
 द्या वायवः पञ्च इति । अत्रोच्यते । न वायुः
 प्राणः नापि कारणव्यापारः । कुतः पृथगुपदे-
 शात् । वायोस्तावत् प्राणस्य पृथगुपदेशो भव-
 ति, 'प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना
 ज्योतिषा भाति च तपति च' इति । नहि वायुरे-
 व सन् वायोः पृथगुपदिश्येत, तथा करणवृत्तेरपि
 पृथगुपदेशो भवति, वागादीनि करणान्यनुक्र-
 म्य तत्रतत्र पृथक् प्राणस्यानुक्रमणात् वृत्तिवृ-

गुपदेशात् ॥ मुख्यः प्राणः किं वायुमात्रं उत करणानां साधारणव्या-
 पारः आहोस्वित्तत्त्वान्तरमिति वायुप्राणयोर्भेदाभेदश्रुतीनां मिथोवि-
 रोधात् । संशये पूर्वपक्षमाह ॥ तत्रेति ॥ द्वितीयं साङ्ख्यपूर्वपक्षमा-
 ह ॥ अथवेति ॥ सिद्धान्तत्वेन सूत्रमादत्ते ॥ अत्रोच्यत इति ॥ म-
 नोरूपब्रह्मणो वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रैश्चतुष्पाच्चं श्रुतावुक्तं, तत्र प्राणो
 वायुनाधिदैविकेन भात्यभिव्यज्यते अभिव्यक्तः संस्तपति कार्यक्षमो
 भवतीत्यर्थः । श्रुतिषु तत्रतत्र प्राणस्य वागादीनां च मिथःसंवादलि-
 ङ्गेन पृथगुत्पत्तिलिङ्गेन चेन्द्रियतदभिन्नव्यापारेभ्योऽपि भिन्नत्वमि-

त्तिमतोश्चाभेदात् । नहि करणव्यापार एव स-
 न् करणेभ्यः पृथगुपदिश्येत । तथा एतस्माज्जा-
 यते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुः' इत्ये-
 वमादयोऽपि वायोः करणेभ्यश्च प्राणस्य पृथ-
 गुपदेशा अनुसर्तव्याः । न च समस्तानां कर-
 णानामेका वृत्तिः सम्भवति, प्रत्येकमेकैकवृत्ति-
 त्वात्, समुदायस्य चाकारकत्वात् । ननु पञ्जर-
 चालनन्यायेन एतद्भविष्यति यथैकपञ्जरवर्ति-
 नः एकादश पक्षिणः प्रत्येकं प्रति नियतव्यापा-
 राः सन्तः सम्भूयैकं पञ्जरं चालयन्ति एवमेकश-
 रीरवर्तिनः एकादश प्राणाः प्रत्येकं प्रति नियत-
 वृत्तयः सन्तः सम्भूयैकां प्राणारूपां वृत्तिं प्रति-
 लप्स्यन्त इति । नेत्युच्यते युक्तं । तत्र प्रत्येकव-
 र्त्तिभिरवान्तरव्यापारैः पञ्जरचालनानुरूपैरेवो-
 पेताः पक्षिणः सम्भूयैकं पञ्जरं चालयेयुरितित-

त्याह ॥ तथेति ॥ प्राणस्येन्द्रियवृत्तित्वं श्रुत्या निरस्य युक्त्यापि नि-
 रस्यति ॥ न च समस्तानामिति ॥ या चक्षुःसाध्या वृत्तिः सैव न
 श्रोत्रादिसाध्या करणानां प्रत्येकमेकैकरूपग्रहादिवृत्तावेव हेतुत्वात् ।
 न च समुदायस्य वृत्तिः सम्भवति तस्यासत्त्वादित्यर्थः । प्रमाणाभा-
 वादिति श्रोत्रादीनामेकप्राणनारूपवृत्त्यनुकूलपरिस्पन्देषु मानाभावात्
 श्रवणादीनामपरिस्पन्दत्वेन विजातीयत्वात् परिस्पन्दरूपप्राणनानुकू-
 लत्वादवान्तरव्यापाराभावान्न समस्तकरणवृत्तिः प्राण इत्यर्थः । कि-

था दृष्टत्वात् । इह तु श्रवणाद्यवान्तरव्यापारोपे-
 ताः प्राणा न सम्भूय प्राण्युरिति युक्तं, प्रमाणा-
 भावात् अत्यन्तविजातीयत्वाच्च श्रवणादिभ्यः
 प्राणनस्य । तथा प्राणस्य श्रेष्ठताद्युद्धोषणं गुण-
 भावोपगमश्च तं प्रति वागादीनां न करणवृत्ति-
 मात्रे प्राणेऽवकल्पते, तस्मादन्यो वायुक्रियाभ्यां
 प्राणः । कथं तर्हीयं श्रुतिः, 'यः प्राणः स वायुः'
 इति, उच्यते । वायुरेवायमध्यात्ममापन्नः पञ्च-
 व्यूहो विशेषात्मनावतिष्ठमानः प्राणो नाम भ-
 ण्यते न तत्त्वान्तरं नापि वायुमात्रं, अतश्चोभे
 अपि भेदाभेदश्रुती न विरुध्येते ॥ ९ ॥

स्यादेतत्, प्राणोऽपि तर्हि जीववदस्मिन् श-
 रीरे स्वातन्त्र्यं प्राप्नोति, श्रेष्ठत्वात् गुणभावोप-
 गमाच्च तं प्रति वागादीनामिन्द्रियाणां । तथा हि
 अनेकविधा विभूतिः प्राणस्य श्राव्यते । 'सुप्तेषु

अप्राणस्य वृत्तित्वे वागादीनामेव प्राधान्यं वाच्यं नैतदस्तीत्याह ॥
 तथा प्राणस्येति ॥ यथा मृदो घटो न वस्त्वन्तरं नापि मृन्मात्रं त-
 द्विकारत्वात् तथा वायोर्विकारः प्राण इत्यभेदश्रुतेर्गतिमाह ॥ उच्यत
 इति ॥ देहं प्राप्तः पञ्चावस्थो विकारात्मना स्थितो वायुरेव प्राण
 इत्यर्थः ॥ ९ ॥

प्राणस्य करणवृत्तित्वाभावे जीववत् भोक्तृत्वं स्यादिति शङ्कते ॥
 स्यादेतदिति ॥ प्राणो न भोक्ता भोगोपकरणत्वात् चक्षुरादिवदिति

वागादिषु प्राण एवैको जागर्ति प्राण एवैको मृ-
त्युनाऽनाप्तः प्राणः संवर्गो वागादीन् संवृङ्क्ते'
प्राण इतरान् प्राणान् रक्षति मातेव पुत्रान्' इ-
ति । तस्मात् प्राणस्यापि जीववत् स्वातन्त्र्यप्र-
सङ्गः, तं परिहरति ॥

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्या- दिभ्यः ॥ १० ॥

तुशब्दः प्राणस्य जीववत् स्वातन्त्र्यं व्याव-
र्तयति । यथा चक्षुरादीनि राजप्रकृतिवत् जीव-
स्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च प्रत्युपकरणानि न स्वत-
न्त्राणि तथा मुख्योऽपि प्राणो राजमन्त्रिवत् जी-
वस्य सर्वार्थकरत्वेन उपकरणभूतो न स्वतन्त्रः ।
कुतः तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः तैश्चक्षुरादिभिः सहै-
व प्राणः शिष्यते, प्राणसंवादादिषु, समानधर्मा-
णां च सहशासनं युक्तं बृहद्रथन्तरादिवत् । आ-
दिशब्देन संहतत्वाचेतनत्वादीन् प्राणस्य स्वा-
तन्त्र्यनिराकरणहेतून् दर्शयति ॥ १० ॥

सूत्रार्थमाह ॥ तुशब्द इत्यादिना ॥ यथा बृहद्रथन्तरयोः सर्वत्र सह-
प्रयुज्यमानत्वेन सामत्वेन वा साम्यात् सहपाठस्तथा करणैः सहोप-
करणत्वेन साम्यात् प्राणस्य पाठ इति न हेत्वसिद्धिरित्यर्थः । किञ्च
प्राणो न भोक्ता सावयवत्वाज्जडत्वान्नौतिकत्वाच्च देहवत् ॥ १० ॥

स्यादेतत् यदि चक्षुरादिवत् प्राणस्य जीवं प्रति करणभावोऽभ्युपगम्येत विषयान्तरं रूपादिवत् प्रसज्येत रूपालोचनाद्याभिर्वृत्तिभिर्यथा चक्षुरादीनां स्वं जीवं प्रति करणभावो भवति । अपि चैकादशैव कार्यजातानि रूपालोचनादीनि परिगणितानि यदर्थमेकादश प्राणाः संगृहीताः न तु द्वादशमपरं कार्यजातमवगम्यतेत्यदर्थमयं द्वादशः प्राणः प्रतिज्ञायत इति । अत उत्तरं पठति ॥

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॥ ११ ॥

न तावद्विषयान्तरप्रसङ्गो दोषः, अकरणत्वात् प्राणस्य । नहि चक्षुरादिवत् प्राणस्य विषयपरिच्छेदेन करणत्वमभ्युपगम्यते । न चास्यैतावता कार्याभाव एव । कस्मात्, तथा हि श्रुतिः

ननु यद्भोगोपकरणं तत् सविषयं दृष्टं यथा चक्षुरादिकं, प्राणस्य तु निर्विषयत्वादसाधारणकार्याभावाच्च नोपकरणत्वमिति शङ्कते ॥ स्यादतदिति ॥ उक्तव्याप्तेः शरीरे व्यभिचाराद्देहेन्द्रियधारणोत्क्रान्त्याऽसाधारणकार्यसत्त्वाच्च निर्विषयस्यापि प्राणस्य शरीरवद्भोगोपकरणत्वमक्षतं न तु चक्षुरादिवत् ज्ञानकर्मकरणत्वमस्ति येन सविषयत्वं स्यादिति परिहरति ॥ न तावदित्यादिना ॥ अहं श्रेयसे स्वस्य श्रे-

प्राणान्तरेष्वसम्भाव्यमानं मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्यं दर्शयति ।- प्राणसंवादादिषु “अथ ह प्राणा अहं श्रेयसे व्यूदिरे” इत्युपक्रम्य ‘यस्मिन् व उत्क्रान्तं इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वैः श्रेष्ठः’ इति चोपन्यस्य प्रत्येकं वागाद्युत्क्रमणेन तद्वृत्तिमात्रहीनं यथापूर्वं जीवनं मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्यं दर्शयित्वा प्राणोच्चिक्रमिषायां वागादिशैथिल्यापत्तिं शरीरपातप्रसङ्गं च दर्शयन्ती श्रुतिः प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रियस्थितिं दर्शयति ‘तान् वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामि’ इति च । एतमेवार्थं श्रुतिराह ।-“प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं” इति च सुप्तेषु चक्षुरादिषु प्राणनिमित्तां शरीररक्षां दर्शयति । ‘यस्मात् कस्माच्चाङ्गात् प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यति तेन यदश्नाति यत् पिबति तेनेतरान् प्राणानवति’ इति च प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रियपुष्टिं दर्शयति ।, कस्मिन्वहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्र-

ष्ठतानिमित्तं, व्युदिरे विवादं चक्रिरे । तद्वृत्तिमात्रहीनमिति मूकादिभावेन स्थितमित्यर्थः । अवरं नीचं, कुलायं देहाख्यं गृहं, प्राणेन रक्षजीवः स्वपितीत्यर्थः । तदेव तदानीमेव, तेन प्राणेन यदश्नाति जी-

तिष्ठास्यामी'ति 'स प्राणमसृजत' इति च प्राण-
निमित्ते एव जीवस्योत्क्रान्तिप्रतिष्ठे दर्शयति ॥ ११ ॥

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

इतश्चास्ति मुख्यस्य प्राणस्य वैशेषिकं कार्यं य-
त्कारणं पञ्चवृत्तिरयं व्यपदिश्यते श्रुतिषु 'प्राणो
पानो व्यान उदानः समानः इति । वृत्तिभेदश्चा-
यं कार्यभेदापेक्षः । प्राणः प्राग्वृत्तिरुच्छ्वासादिक-
र्मा, अपानोऽवाग्वृत्तिर्निश्वासादिकर्मा, व्यानः
तयोः सन्धौ वर्तमानो वीर्यवत्कर्महेतुः, उदानः
ऊर्ध्ववृत्तिरुत्क्रान्त्यादिहेतुः, समानः समं स-
र्वेष्वङ्गेषु योऽन्नरसान्नयति, इति । एवं पञ्चवृत्तिः
प्राणः मनोवत् यथा मनसः पञ्चवृत्तयः एवं प्रा-
णस्यापीत्यर्थः । श्रोत्रादिनिमित्ताः शब्दादिवि-
षयाः मनसः पञ्चवृत्तयः प्रसिद्धाः । न तु का-
मः सङ्कल्प इत्याद्याः परिपठिताः परिगृह्येरन्,
पञ्चसङ्ख्यातिरेकात् । नन्वत्रापि श्रोत्रादि-

वः तेन प्राणकृताशनेनेति यावत् ॥ ११ ॥

एवं श्रुतेः प्राणस्यासाधारणं कार्यमस्तीत्युक्तं तत्रैव हेत्वन्तरार्थं
सूत्रं व्याचष्टे ॥ इतश्चेत्यादिना ॥ वृत्तिरवस्था । अग्निर्मन्थनादिकं
वीर्यवत् कर्म । कामादिवृत्तिवज्ज्ञानेऽपि पञ्चत्वनियमो नास्तीत्यरुचिं
स्वयमेवोद्भाव्य पक्षान्तरं गृह्णाति ॥ नन्वत्राप्यपीत्यादिना ॥ प्रमाणं प्र-

निरपेक्षा भूतभविष्यदादिविषयाऽपरा मनसो
वृत्तिरस्तीति समानः पञ्चसङ्ख्यातिरेकः । एवं
तर्हि परमतमप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति न्याया-
दिहापि योगशास्त्रप्रसिद्धा मनसः पञ्च वृत्तयः प-
रिगृह्यन्ते प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयो-
नाम । बहुवृत्तित्वमात्रेण वा मनः प्राणस्य नि-
दर्शनमिति द्रष्टव्यं । जीवोपकरणत्वमपि प्रा-
णस्य पञ्चवृत्तित्वान्मनोवदिति योजयितव्यम् १२

अणुश्च ॥ १३ ॥

अणुश्चायं मुख्यः प्राणः प्रत्येतव्यः इतरप्रा-
णवत् । अणुत्वञ्चेहापि सौक्ष्म्यपरिच्छेदौ न पर-
माणुतुल्यत्वं, पञ्चभिर्वृत्तिभिरुत्सन्नशरीरव्यापि-
त्वात् । सूक्ष्मः प्राण उल्कान्तौ पार्श्वस्थेनानुप-
लभ्यमानत्वात्, परिच्छिन्नश्चोत्क्रान्तिगत्याग-
तिश्रुतिभ्यः । ननु विभुत्वमपि प्राणस्य समा-

मितिः । विपर्ययोऽभ्रमः । शशविषाणादिज्ञानं विकल्पः । तामसी वृ-
त्तिर्निद्रा । स्मृतिः प्रसिद्धा । भ्रमनिद्रयोरविद्यावृत्तित्वान्न मनोवृत्तित्व-
मित्यरुच्या स्वमतमाह ॥ बह्विति ॥ सूत्रस्यार्थान्तरमाह ॥ जीवेति ॥
तदेवं प्राणवायोर्भेदाभेदश्रुत्यो रविरोध इति सिद्धम् ॥ १२ ॥

एवं मुख्यप्राणस्योत्पत्तिं स्वरूपञ्चोक्त्वा परिमाणसन्देहेऽणुत्वमुप-
दिशति ॥ अणुश्चेति ॥ अधिकाशङ्कामाह ॥ ननु विभुत्वमपीति ॥
पुष्पिर्मशकादपि सूक्ष्मो जन्तुः पुत्तिकेत्युच्यते । नागो हस्ती । प्राण उ-

स्नायते, “समः प्लुषिणा^१ समो मशकेन^२ समो ना-
गेन^३ सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः^४ समोऽनेन सर्वेण” इ-
त्येवमादिषु प्रदेशेषु । तदुच्यते, आधिदैविकेन
समष्टिव्यष्टिरूपेण हैरण्यगर्भेण प्राणात्मना ए-
तद्विभुत्वमाम्नायते नाध्यात्मिकेन । अपि च स-
मः प्लुषिणेत्यादिना साम्यवचनेन प्रतिप्राणिव-
र्त्तिनः प्राणस्य परिच्छेद एव प्रदर्श्यते तस्माद-
दोषः ॥ १३ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदा-

मननात् ॥ १४ ॥

ते पुनः प्रकृताः प्राणाः^५ किं स्वमहिम्नैव स्व-

त्कामतीति श्रुत्याल्पत्वं प्राणस्य भाति, समोऽनेन सर्वेणेति श्रुत्या वि-
भुत्वमिति विरोधे आध्यात्मिकप्राणस्याल्पत्वमाधिदैविकस्य विभुत्व-
मिति विषयभेदाच्छ्रुत्योरविरोधः इति समाधत्ते ॥ तदुच्यत इति ॥ कि-
ञ्चोपक्रमे प्राणस्य प्लुष्यादिसमत्वेनाल्पत्वोक्तेः सम एभिस्त्रिभिर्लोकैरि-
तिविराड्देहसाम्यं । समोऽनेनेति सूत्रात्मत्वमिति विषयव्यवस्था सु-
स्थेत्याह ॥ अपि चेति ॥ अणवश्चेत्यत्र सर्वेऽनन्ता इति इन्द्रियानन्त्य-
मुपासनार्थमिति समाहितं, अत्र तु प्राणविभुत्वमाधिदैविकमिति स-
माधानान्तरोक्तेरपौनरुक्त्यं । अन्ये तु प्रसङ्गान्नत्र सांख्याक्षेपो निरस्तः
अत्र तु श्रुतिविरोधो निरस्त इत्यपौनरुक्त्यमाहुः ॥ १३ ॥

पूर्वं प्राणस्याध्यात्मिकाधिदैविकविभागेनाप्यणुत्वविभुत्वव्यवस्थो-
क्ता तत्प्रसङ्गेनाध्यात्मिकानां प्राणानामाधिदैविकाधीनत्वमाह ॥ ज्यो-

स्मैस्वस्मै कार्याय प्रभवन्ति आहोस्विदेवता-
 धिष्ठिताः प्रभवन्तीति विचार्यते । तत्र प्राप्तं ता-
 वद्यथा स्वकार्यशक्तियोगात् स्वमहिम्नैव प्राणाः
 प्रवर्तेरन्निति । अपि च देवताधिष्ठितानां प्राणा-
 नां प्रवृत्तावभ्युपगम्यमानायां तासामेवाधिष्ठा-
 त्रीणां देवतानां भोक्तृत्वप्रसङ्गात् शारीरस्य भो-
 कृत्वं प्रलीयेत, अतः स्वमहिम्नैवैषां प्रवृत्तिरिति,
 एवं प्राप्त इदमुच्यते । ज्योतिराद्यधिष्ठानन्त्व-
 ति । तुशब्देन पूर्वपक्षो व्यावर्त्यते । ज्योतिरादि-
 भिरग्न्याद्यभिमानिनीभिर्देवताभिरधिष्ठितं वा-
 गादिकरणजातं स्वकार्येषु प्रवर्तत इति प्रतिजा-
 नीते । हेतुं च व्याचष्टे । तदामननादिति । तथा
 त्थामनन्ति 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदि'त्या-

तिराद्याधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ 'वाचा हि नामान्यभिवदति च-
 क्षुषा रूपाणि पश्यति' इति तृतीयाश्रुत्याऽन्वयव्यतिरेकवत्या वागादी-
 नां निरपेक्षसाधनत्वोक्तिविरोधादग्निर्वाग्भूत्वेत्यादिश्रुतिस्तेषामचेतना-
 ग्न्याद्युपादानकत्वपरा न तु तेषामधिष्ठातृदेवतापरा । न च स्वकार्ये
 शक्तानामपि वागादीनामचेतनत्वादधिष्ठात्रपेक्षा न विरुध्यत इति वा-
 च्यं, जीवस्याधिष्ठातृत्वात् । किञ्च देवतानामधिष्ठातृत्वे जीववद्भोक्तृ-
 त्वमस्मिन् देहे स्यात्, तथा चैकत्रानेकभोक्तृणां विरोधात् दुर्बलस्य
 जीवस्य भोक्तृत्वं न स्यादिति पूर्वपक्षार्थः । सिद्धान्तयति ॥ एवं प्राप्त
 इत्यादिना ॥ अग्निर्वाग्भूत्वादित्यश्वक्षुर्भूत्वेति च तद्भावोऽग्न्यादिदेव-
 ताधिष्ठेयत्वरूप एव सम्बन्धो न तदुपादानकत्वरूपो दूरस्थादित्यम-

दि । अग्नेश्चायं वाग्भावो मुख्यप्रवेशश्च देवता-
त्मनाऽधिष्ठातृत्वमङ्गीकृत्योच्यते । नहि देवता-
सम्बन्धं प्रत्याख्यायाग्नेर्वाचि मुखे वा कश्चिद्वि-
शेषः सम्बन्धो दृश्यते । तथा 'वायुः प्राणो भूत्वा
नासिके प्राविशत्' इत्येवमाद्यपि योजयितव्यं ।
तथान्यत्रापि 'वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽ-
ग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च' इत्येवमा-
दिना वागादीनामग्न्यादिज्योतिष्ववचनेनैतमे-
वार्थं द्रढयति । 'स वै वाचमेव प्रथममित्यवहत्
सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवदि'ति चै-
वमादिना वागादीनामग्न्यादिभावापत्तिवचने-
नैतमेवार्थं द्योतयति । सर्वत्र चाध्यात्माधिदैवत-
विभागेन वागाद्यग्न्याद्यनुक्रमणमनयैव प्रत्या-
सत्त्या भवति । स्मृतावपि ।

ण्डलादेर्मुखस्य चक्षुराद्युपादानत्वासम्भवादित्याह ॥ अग्नेश्चायमिति ॥
वायुः प्राणाधिष्ठाता भूत्वा नासापुटे प्राविशदिति व्याख्येयमित्याह ॥
तथेति ॥ भाति दीप्यते, तपति स्वकार्यं करोतीत्यर्थः । एतस्मिन्नाधि-
ष्ठात्राधिष्ठेयत्वरूपार्थं लिङ्गान्तरमाह ॥ स वै वाचमिति ॥ स प्राणो-
वाचं प्रथमामुद्गीथकर्मणि प्रधानामनृतादिपाप्मरूपं मृत्युमतीत्यावह-
न्मृत्युना मुक्तां कृत्वा अग्निदेवतात्मत्वं प्रापितवानित्यर्थः । किञ्चामृत-
स्याग्निं वागप्येति वातं प्राणः चक्षुरादित्यमित्यादिश्रुतिरप्यधिष्ठात्राधि-
ष्ठेयत्वे सम्बन्धं द्योतयतीत्याह ॥ सर्वत्रेति ॥ ननु शकटादीनां बलीव-

‘वागध्यात्ममितिः प्राहुः ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ।

वक्तव्यमधिभूतं तु बन्धिस्तत्राधिदैवतम् ॥

इत्यादिना वागादीनामग्न्यादिदेवताधिष्ठितत्वं सप्रपञ्चं प्रदर्शितं । यदुक्तं स्वकार्यशक्तियोगात् स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्तेरन्निति, तदयुक्तं । शक्तानामपि शकटादीनामनडुहाद्यधिष्ठितानां प्रवृत्तिदर्शनात् । उभयथोपपत्तौ चागमादेवताधिष्ठितत्वमेव निश्चीयते ॥ १४ ॥

यदप्युक्तं देवतानामेवाधिष्ठात्रीणां भोक्तृत्वप्रसङ्गो न शारीरस्य जीवस्येति तत् परिह्रियते ॥

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥

सतीष्वपि प्राणानामधिष्ठात्रीषु देवतासु प्राणवतां कार्यकरणसङ्घातस्वामिनां शारीरेणैवैषां प्राणानां सम्बन्धः श्रुतेरवगम्यते । तथा हि

दादिप्रेरितानां प्रवृत्तिर्दृष्टा, क्षीरादीनां त्वनधिष्ठितानामपि दध्यादिप्रवृत्तिर्दृश्यते, तथा चोभयथासम्भवे कथं निश्चयस्तत्राह ॥ उभयथोपपत्तौ चेति ॥ १४ ॥

उक्तदोषान्तरनिरासाय सूत्रमवतारयति ॥ यदपीति ॥ शारीरेणैवेति ॥ भोक्त्रेति शेषः । सम्बन्धो भोक्तृभोग्यभावः । अथ देहे प्राणप्रवेशानन्तरं यत्र गोलके एतच्छिद्रमनुप्रविष्टं चक्षुरिन्द्रियं तत्र चक्षुष्यभिमानी स आत्मा चाक्षुषः तस्य रूपदर्शनाय चक्षुः । यद्यप्यात्मा करणान्यपेक्षते तथापि ज्ञेयज्ञानतदाश्रयाहङ्कारान्यो वेद स

श्रुतिः 'अथ यत्रैतदाकाशमनु विषण्णं चक्षुः स-
चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्रा-
णीति स आत्मा गन्धाय घ्राणम्' इत्येवंजाती-
यका शारीरेणैव प्राणानां सम्बन्धं श्रावयति ।
अपि चानेकत्वात् प्रतिकरणमधिष्ठात्रीणां देवता-
नां न भोक्तृत्वमस्मिन् शरीरेऽवकल्पते । एको ह्य-
यमस्मिन् शरीरे शारीरो भोक्ता प्रतिसन्धानादि-
सम्भवादवगम्यते ॥ १५ ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

तस्य च शारीरस्यास्मिन् शरीरे भोक्तृत्वेन
नित्यत्वं पुण्यपापोपलेपसम्भवात् सुखदुःखोप-
भोगसम्भवाच्च न देवतानां । ता हि परस्मिन्ने-
श्वर्ये पदेऽवतिष्ठमाना न हीनेऽस्मिच्छरीरे भो-
क्तृत्वं प्रतिलब्धुमर्हन्ति । श्रुतिश्च भवति 'पुण्यमे-

आत्मा चिद्रूप एव, करणानि तु गन्धादिप्रवृत्तयेऽपेक्ष्यन्ते न चैतन्या-
येति श्रुत्यर्थः । किञ्च योऽहं रूपमद्राक्षं स एवाहं शृणोमीति प्रतिस-
न्धानादेकः शारीर एव भोक्ता न बहवो देवा इत्याह ॥ अपि चे-
ति ॥ १५ ॥

कदाचिद्देवानामत्र भोक्तृत्वं कदाचिज्जीवस्येत्यनियमोऽस्त्वित्याश-
ङ्क्य स्वकर्माजिते देहे जीवस्य भोक्तृत्वनियमान्मैवमित्याह सूत्र-
कारः ॥ तस्य चेति ॥ उत्क्रमणादिषु जीवस्य प्राणान्यभिचारात्तस्यैव
प्राणस्वामित्वं देवतानां तु परस्वामिकरथसारथिवदधिष्ठातृत्वमात्र-

वामुं गच्छति न ह वै देवान् पापं गच्छति' इति^३
 शारीरेणैव च नित्यः प्राणानां सम्बन्धः । उत्क्रा-
 न्त्यादिषु तदनुवृत्तिदर्शनात् । 'तमुत्क्रामन्तं प्रा-
 णोऽनूत्क्रामति' प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अ-
 नूत्क्रामन्ति' इत्यादिश्रुतिभ्यः । तस्मात् सती-
 ष्वपि करणानां नियन्त्रीषु देवतासु न शारीरस्य
 भोक्तृत्वमपगच्छति, करणपक्षस्यैव हि देवता न
 भोक्तृत्वपक्षस्येति ॥ १६ ॥

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र-
 श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

मूख्यश्चैक इतरे चैकादश प्राणा अनूत्क्रान्ताः,

मिति व्याख्यान्तरमाह ॥ शारीरेणैव च नित्य इति ॥ यथा प्रदी-
 पादिः करणोपकारकतया करणपक्षस्यान्तर्गतस्तथा देवाः करणोपका-
 रिण एव न भोक्तार इत्यर्थः । जीवस्यादृष्टद्वारा करणाधिष्ठातृत्वाद्व्य-
 स्वामिवद्भोक्तृत्वं, देवानां तु करणस्वरूपोपकाराभिज्ञतया सारथिवद-
 धिष्ठातृत्वमिति न जीवेनान्यथासिद्धिः । देवानामधिष्ठातृत्वेनास्मिन्
 देहे भोक्तृत्वानुमानं तु न ह वै देवान् पापं गच्छतीत्युक्तश्रुतिबाधितं, त-
 स्माच्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यतीति श्रुतेः साधनत्वमात्रबोधित्वादग्निर्वा-
 ग्भूत्वेत्याद्यधिष्ठातृदेवतापेक्षाबोधकश्रुतिभिरविरोध इति सिद्धम् ॥ १६

सत्स्विन्द्रियेषु तदधिष्ठातृदेवताचिन्ता तान्येव प्राणवृत्तिव्यतिरे-
 केण न सन्तीत्याक्षेपं प्रत्याह ॥ त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र
 श्रेष्ठात् ॥ प्राणादिन्द्रियाणां भेदाभेदश्रुतिभ्यां संशयं वदन् पूर्वपक्षय-

तत्रेदमपरं सन्दिह्यते किं मुख्यस्यैव प्राणस्य
 वृत्तिभेदा इतरे प्राणा आहोस्वित् तत्त्वान्तराणी-
 ति । किन्तावत् प्राप्तं मुख्यस्यैवेतरे वृत्तिभेदा इ-
 ति । कुतः श्रुतेः । तथा हि श्रुतिर्मुख्यमितरांश्च
 प्राणान् सन्निधाप्य^१ मुख्यात्मतामितरेषां ख्या-
 पयति 'हन्तास्यैव सर्वे रूपमसमिति तं एतस्यै-
 व सर्वे रूपमभवन्' इति । प्राणैकशब्दत्वाच्चैक-
 त्वाध्यवसायः, इतरथा त्यन्याय्यमनेकार्थत्वं प्रा-
 णशब्दस्य प्रसज्येत एकत्र वा मुख्यत्वमितरत्र वा
 लाक्षणिकत्वमापद्येत । तस्माद् यथैकस्यैव प्रा-
 णस्य प्राणाद्याः पञ्च वृत्तयः एवं वागाद्या अप्ये-
 कादशेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । तत्त्वान्तराण्येव प्राणाद्वा-
 गादीनीति । कुतः, व्यपदेशभेदात् । कोऽयं व्यप-
 देशभेदः, ते प्रकृताः प्राणाः श्रेष्ठं वर्जयित्वाऽवशि-
 ष्टा एकादशेन्द्रियाणीत्युच्यन्ते । श्रुतावेवं व्यपदे-

ति ॥ मुख्यश्चेत्यादिना ॥ हन्त^२ इदानीमस्यैव मुख्यप्राणस्य सर्वे वयं
 स्वरूपं भवामेति सङ्कल्प्यते वागादयस्तथाऽभवन्नित्यभेदश्रुत्यर्थः ।
 ते प्राणादभिन्नाः प्राणपदवाच्यत्वात् प्राणवदित्याह ॥ प्राणेति ॥ ते
 प्राणाः श्रेष्ठादन्यत्रान्य इति प्रतिज्ञार्थत्वेन पदत्रयं व्याचष्टे ॥ तत्त्वा-
 न्तराण्येवेति ॥ तद्व्यपदेशादित्यत्र तच्छब्दः प्रतिज्ञातान्यत्वं परामृ-
 शति ॥ प्राणा इन्द्रियाणीति ॥ अपर्यायशब्दाभ्यामन्यत्वोक्तेरिति
 हेतूपपादनार्थत्वेन पुनस्तानि सूत्रपदानि योजयति ॥ क इत्यादिना ॥

शदर्शनात् । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इत्येवंजातीयकेषु प्रदेशेषु पृथक् प्राणो व्यपदिश्यते पृथक् चेन्द्रियाणि । ननु मनसोऽप्येवं सति वर्जनम् इन्द्रियत्वेन प्राणवत् स्यात् 'मनःसर्वेन्द्रियाणि च' इति पृथक् व्यपदेशदर्शनात् । सत्यमेतत्, स्मृतौ तु एकादशेन्द्रियाणीति मनोऽपीन्द्रियत्वेन श्रोत्रादिवत् संगृह्यते, प्राणस्य त्विन्द्रियत्वं न श्रुतौ स्मृतौ वा प्रसिद्धमस्ति । व्यपदेशभेदश्चायं तत्त्वभेदपक्षे उपपद्यते । तत्त्वैकत्वे तु 'स एवैकः सन् प्राण इन्द्रियव्यपदेशं लभते न लभते च' इति विप्रतिषिद्धं, तस्मात्तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे ॥ १७ ॥

सूत्रस्य विश्वतोमुखत्वादुभयार्थत्वमलङ्कार एव न दूषणं, एतेन प्रतिज्ञाध्याहारः तच्छब्दस्याप्रकृतभेदपरामर्शित्वञ्चेति दोषद्वयमपास्तं । शब्दभेदाद्वस्तुभेदसाधनेऽतिप्रसङ्गः शङ्कते ॥ नन्विति ॥ प्राणवन्मनसोऽपि इन्द्रियेभ्यो भेदः स्यादित्यर्थः । अपर्यायसंज्ञाभेदात् स्वतन्त्रसंज्ञिवस्तुभेद इत्युत्सर्गः । स च मनःषष्ठानीन्द्रियाणीत्यादिस्मृतिबाधान्मनस्यपोद्यते, प्राणे तु बाधकाभावादुत्सर्गसिद्धिरिति समाधत्ते ॥ सत्यमित्यादिना ॥ मन इन्द्रियाणि चेति भेदोक्तिर्गोबलीवर्दन्यायेन नेया । सिद्धान्ते मनसः प्रथमोपादानत्वादात्मवदनिन्द्रियत्वमिष्टं ततो नोत्सर्गबाध इति केचित् किञ्चित्स्माज्जायते प्राणः मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति पृथक्जन्मव्यपदेशात् स्वतन्त्रवस्तुभेद इत्याह ॥ व्यपदेशभेदश्चायमिति ॥ एकस्मिन् वाक्ये प्राण इन्द्रियशब्दमैक्यालभते पुन-

कुतश्च तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

भेदेन च वागादिभ्यः प्राणः सर्वत्र श्रूयते ।
 'ते ह वाचमूचुः' इत्युपक्रम्य वागादीनसुरपाप्म-
 विध्वस्तानुपन्यस्योपसंहृत्य- वागादिप्रकरणं,
 'अथ हेममासन्यं प्राणमूचुः', इत्यसुरविध्वंसिनो
 मुख्यस्य प्राणस्य पृथगुपक्रमात्, तथा 'मनो
 वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुत' इत्येवमाद्या अपि
 भेदश्रुतय उदाहर्तव्याः । तस्मादपि तत्त्वान्तर-
 भूता मुख्यादितरे ॥ १८ ॥

कुतश्च तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे

रुक्तिभयान्न लभते चेति व्याघात इत्यर्थः । एवं भेदेनापर्यायसंज्ञा-
 भ्यामुक्तेः पृथक्जन्मोक्तेश्चेति तद्व्यपदेशादिति हेतुर्व्याख्यातः ॥ १७ ॥

भेदश्रुतेरिति सूत्रेण प्रकरणभेदो हेतुरुक्त इति न पौनरुक्त्यं । ते दे-
 वाः शास्त्रीयेन्द्रियमनोवृत्तिरूपाः असुराणां पापवृत्तिरूपाणां जयार्थ-
 मुद्गीथकर्मणि प्रथमं व्यापृतां वाचमूचुस्त्वन्न उद्गायासुरनाशार्थमिति
 तथास्त्वित्यङ्गीकृत्योद्गायन्तीं वाचमनृतादिदोषेण विध्वंसितवन्तोऽसु-
 रा इत्येवं क्रमेण सर्वेष्विन्द्रियेषु पापग्रस्तेषु पश्चादथेति प्रकरणं विच्छि-
 य प्रसिद्धमास्ये भवमासन्यं मुख्यं प्राणमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तेन प्राणे-
 नोद्गात्रा निर्विषयतया सङ्गदोषशून्येनासुरा नष्टा इत्यसुराणां विध्वंसि-
 नो मुख्यप्राणस्योक्तेर्भेदसिद्धिरित्याह ॥ ते हेति ॥ तानि त्रीण्यन्यान्या-
 त्मने स्वार्थं प्रजापतिः कृतवानित्यर्थः ॥ १८ ॥

वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥

वैलक्षण्यं च भवति मुख्यप्राणस्येतरेषां च सुप्तेषु वागादिषु मुख्य एको जागर्ति स एव चैको मृत्युनाऽनाप्तः । आप्तास्त्वितरे' तस्यैव प्राणस्यावस्थित्युत्क्रान्तिभ्यां देहधारणपतनहेतुत्वं नेन्द्रियाणां' विषयालोचनहेतुत्वं चेन्द्रियाणां' न प्राणस्येत्येवंजातीयको भूयान् लक्षणभेदः प्राणेन्द्रियाणां । तस्मादप्येषां तत्त्वान्तरभावसिद्धिः । यदुक्तं 'तं' एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्' इति श्रुतेः प्राण एवेन्द्रियाणीति, तदुक्तं ।-तत्रापि पौर्वापर्यालोचनाद्भेदप्रतीतेः । तथा हि 'वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे' इति वागादीनीन्द्रियाण्यनुक्रम्य 'तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे' तस्माच्छ्रम्यत्येव वाक् इति च श्रमरूपेण मृत्युना ग्रस्तत्वं वागादीनामभिधाय 'अथेममेव नाप्नोत् योऽयं मध्यमः प्राणः' इति पृथक्प्राणं मृत्युनानभिभूतमनुक्रामति । 'अयं वै नःश्रेष्ठः' इति च श्रेष्ठतामस्यावधारयति । तस्मात्तदविरोधेन वागादि-

विरुद्धधर्मवच्चाच्च भेद इत्याह ॥ वैलक्षण्यं चेति ॥ मृत्युरासङ्गदोषः । वाग्दध्रे धृतवतीत्यर्थः । बहुभिर्भेदलिङ्गैर्विरोधाद्वागादीनां प्राणरूपभवनं प्राणाधीनस्थितिकत्वरूपं व्याख्येयं । एतदेव प्राणशब्दस्ये-

षु परिस्पन्दलाभस्य प्राणायत्तत्वं तद्रूपभवनं
वागादीनामिति मन्तव्यं न तु तादात्म्यं । अतएव
प्राणशब्दस्येन्द्रियेषु लाक्षणिकत्वसिद्धिः । त-
था च श्रुतिः 'त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् तस्मा-
देत एतेनाख्यायन्ते प्राणाः' इति मुख्यप्राणवि-
षयस्यैव प्राणशब्दस्य इन्द्रियेषु लाक्षणिकीं वृ-
त्तिं दर्शयति । तस्मात्तत्त्वान्तराणि प्राणाद्वागा-
दीन्द्रियाणीति ॥ १९ ॥

**संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत
उपदेशात् ॥ २० ॥**

सत्प्रक्रियायां तेजोऽबन्नानां सृष्टिमभिधायोप-
दिश्यते । 'सेयं देवतैश्च हन्ताहमिमास्मिन्ना देव-

न्द्रियेषु लक्षणाबीजं श्रुतौ तस्मादेत एतेनाख्यायन्त इति परामृष्टमि-
ति न भेदाभेदश्रुत्योर्विरोध इति सिद्धम् ॥ १९ ॥

उत्पत्तिरुत्पादनेति च कार्यकर्त्रोर्व्यापारौ प्रसिद्धौ, तत्र जगदुत्प-
त्तिश्रुतिविरोधः अतीतेन पादद्वयेन निरस्तः, सम्प्रत्युत्पादानश्रुतिविरो-
धो निरस्यते । तत्रापि सूक्ष्मभूतोत्पादनं पारमेश्वरमेवेति श्रुतिष्वविप्र-
तिपन्नं, स्थूलभूतोत्पादने त्वस्ति श्रुतिविप्रतिपत्तिरिति तन्निरासार्थ-
माह ॥ संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ नामरूपभेदात्
करणभिन्नः प्राण इत्युक्तं, तत्प्रसङ्गेन स्थूलनामरूपक्लृप्तिः किंकर्तृकेति
चिन्त्यत इत्यवान्तरसङ्गतिः । प्रक्रिया प्रकरणं । ईक्षणमेवाह ॥ हन्ते-
त्यादिना ॥ हन्त इदानीं देवताः सूक्ष्मा अनुप्रविश्येति सम्बन्धः । ता-

ता अनेन जीवेनात्मनानु प्रविश्य नामरूपे व्या-
 करवाणीति तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणी-
 ति। तत्र संशयः किं जीवकर्तृकमिदं नामरूपव्या-
 करणमाहोस्वित् परमेश्वरकर्तृकमिति । तत्र प्रा-
 सतावत् जीवकर्तृकमेवेदं नामरूपव्याकरणमि-
 ति। कुतः, अनेन जीवेनात्मनेति विशेषणात्। यथा
 लोके चारेणाहं परसैन्यमनुप्रविश्य सङ्कलयामी-
 त्येवंजातीयके प्रयोगे चारकर्तृकमेव सत्सैन्यस-
 ङ्कलनं हेतुकर्तृत्वाद्राजात्मन्यध्यारोपयति सङ्क-
 लयामीत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण, एवं जीवकर्तृकमेव
 सन्नामरूपव्याकरणं हेतुकर्तृकत्वाद्देवतात्मन्य-
 ध्यारोपयति व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण ।
 अपि च डित्थडवित्थादिषु नामसु घटशरावादि-
 षु च रूपेषु जीवस्यैव व्याकर्तृत्वं दृष्टं, तस्माज्जी-

सां तिसृणां देवतानामेकैकां देवतां तेजोऽबन्नात्मना व्यात्मिकां क-
 रिष्यामीति श्रुतिः पञ्चीकरणोपलक्षणार्था । छान्दोग्येऽप्याकाशवाय्वो-
 रूपसंहारस्योक्तत्वात् । एवं स्थूलौष्ठेषु भूतेषु प्राणिनां व्यवहारः सेत्स्य-
 तीति परदेवतायास्तात्पर्यं । जीवेनेतिपदस्य व्याकरवाणीत्यनेन सम्ब-
 न्धसम्भवासम्भवाभ्यां संशयमाह ॥ तत्रेति ॥ पूर्वपक्षे जीवस्यैव भौ-
 तिकलष्टृत्वाद्ब्रह्मणः सर्वलष्टृत्वासिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलं ।
 जीवेनेत्यस्य व्याकरवाणीतिप्रधानक्रियापदेन सम्बन्ध इति पूर्वपक्षमा-
 ह ॥ तत्र प्राप्तमिति ॥ परदेवताया अकर्तृत्वे कथमुत्तमपुरुषप्रयोग इ-
 त्याशङ्क्य प्रयोजकत्वात् कर्तृत्वोपचार इत्याह ॥ यथालोक इति ॥

वकर्तृकमेवेदं नामरूपव्याकरणमित्येवं प्राप्तेऽ-
 भिधत्ते । संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत इति ।
 तुशब्देन पक्षं व्यावर्तयति । संज्ञामूर्तिक्लृप्तिरि-
 ति नामरूपव्याक्रियेत्येतत् त्रिवृत्कुर्वत इति पर-
 मेश्वरं लक्षयति, त्रिवृत्करणे तस्य निरपवादक-
 र्तृत्वनिर्देशात् । येयं संज्ञाक्लृप्तिर्मूर्तिक्लृप्तिश्चाग्नि-
 रादित्यश्चन्द्रमा विद्युदिति तथा कुशकाशपला-
 शादिषु पशुमृगमनुष्यादिषु च प्रत्याकृति प्रति-
 व्यक्ति चानेकप्रकारा सा खलु परमेश्वरस्यैव ते-
 जोऽबन्नानां निर्मातुः कृतिर्भवितुमर्हति । कुतः
 उपदेशात् । तथा हि सेयं देवतेत्युपक्रम्य व्या-
 करवाणीत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण परस्यैव ब्रह्मणो-
 व्याकर्तृत्वमिहोपदिश्यते । ननु जीवेनेति विशेष-
 णाज्जीवकर्तृकत्वं व्याकरणस्याध्यवसितं । नै-
 तदेवं जीवेनेत्येतदनुप्रविश्येत्यनेन सम्बध्यते
 आनन्तर्यान्नि व्याकरवाणीत्यनेन । तेन हि सम्ब-
 न्धे व्याकरवाणीत्ययं देवताविषय उत्तमपुरुष
 औपचारिकः कल्प्येत । न च गिरिनदीसमुद्रादि

सिद्धान्तयति ॥ तुशब्देनेत्यादिना ॥ प्रत्याकृति प्रतिजातीत्यर्थः । अ-
 नेन स्थूलसर्वसर्गे जीवस्यासामर्थ्यं योतितं । तथा च पदान्वयस्य प-
 दार्थयोग्यताधीनत्वाज्जीवरूपेण प्रविश्याहमेव व्याकरवाणीत्यन्वयः न
 तु जीवेन व्याकरवाणीति । ननु तर्हि प्रवेशक्रिया जीवकर्तृका व्याकर-

षु नानाविधेषु नामरूपेषु अनीश्वरस्य जीवस्य व्याकरणसामर्थ्यमस्ति, येष्वपि चास्ति सामर्थ्यन्तेष्वपि परमेश्वरायत्तमेव तत् । न च जीवो-
 नाम परमेश्वरादत्यन्तभिन्नश्चार इव राज्ञः, आ-
 त्मनेति विशेषणात्, उपाधिमात्रनिबन्धनत्वाच्च जीवभावस्य । तेन तत्कृतमपि नामरूपव्याक-
 रणं परमेश्वरकृतमेव भवति । परमेश्वर एव च नामरूपयोर्व्याकर्तेति सर्वोपनिषत्सिद्धान्तः ।
 'आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता' इ-
 त्यादिश्रुतिभ्यः । तस्मात् परमेश्वरस्यैव त्रिवृ-
 त्कुर्वतः कर्म नामरूपव्याकरणं, त्रिवृत्करणपूर्व-
 कमेवेदमिह नामरूपव्याकरणं विवक्ष्यते । प्रत्ये-
 कं नामरूपव्याकरणस्य तेजोऽबन्धोत्पत्तिवचने-
 नैवोक्तत्वात्, तच्च त्रिवृत्करणमग्न्यादित्यचन्द्र-

णमीश्वरकर्तृकमिति कर्तृभेदात् त्वाप्रत्ययो न स्यादित्यत आह ॥ न च जीवो नामेति ॥ वस्तुतस्तु सूर्यो जले प्रविष्ट इति प्रतिबिम्बभावा-
 ख्यप्रवेशे सूर्यस्यैव कर्तृत्वप्रयोगाज्जीवात्मना प्रवेशेऽपीश्वर एव कर्तेति
 त्वाश्रुतिर्युक्तेति बोध्यं । नन्वभेदश्चेज्जीव एव व्याकर्ता किं न स्यादि-
 त्याशङ्क्य कल्पनया भिन्नस्य तस्याशक्यत्वाच्छ्रुतिविरोधाच्च मै-
 वमित्याह ॥ परमेश्वर इति ॥ प्रत्येकं महाभूतसर्गस्य प्रागुक्तत्वा-
 दिह व्याकरणवाक्ये यत्पूर्वकस्थूलभौतिकसर्ग उच्यते इति पाठव्य-
 त्ययेन सूचितं श्रुत्यर्थमाह ॥ त्रिवृत्करणपूर्वकमिति ॥ ईश्वरकृतं
 व्यात्मत्वमिति क्व दृष्टमित्यत आह ॥ तच्चेति ॥ इदानीं नामरूपव्या-

विद्युत्सु श्रुतिर्दर्शयति 'यदग्ने रोहितं रूपं तेजस-
स्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्य' इ-
त्यादिना । तत्राग्निरितीदं रूपं व्याक्रियते । सति
च रूपव्याकरणे विषयप्रतिलम्भादग्निरितीदं
नाम व्याक्रियते । एवमेवादित्यचन्द्रविद्युत्स्वपि
द्रष्टव्यं । अनेन चाग्न्याद्युदाहरणेन भौमाम्भस-
तैजसेषु त्रिष्वपि द्रव्येष्वविशेषेण त्रिवृत्करणमु-
क्तं भवति, उपक्रमोपसंहारयोः साधारणत्वात्
। तथा हि अविशेषेणैवोपक्रमः इमास्तिस्त्रो देव-
तास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति' इति । अविशेषेणैव
चोपसंहारः 'यदु रोहितमिवाभूत्' इति तेजस-
स्तद्रूपमित्येवमादिः 'यदविज्ञातमिवाभूत्' इ-
त्येतासामेव देवतानां समास इत्येवमन्तः॥२०॥

तासां तिसृणां देवतानां बहिस्त्रिवृत्कृतानां

करणे क्रममाह ॥ तत्राग्निरिति ॥ यद्यप्यतः प्रभवादित्यत्र वेदशब्द-
पूर्विकाऽर्थसृष्टिरुक्ता तथाप्यव्यक्तात् स्मृताच्छब्दादर्थसृष्टौ सत्यां स्फु-
टनामसंबन्धाभिव्यक्तिरत्रोक्तेत्यविरोधः । नन्वग्न्यादीनां तैजसानामेव
श्रुतावुदाहरणात् भूजलयोस्त्यात्मकत्वं न विवक्षितमित्यत आह ॥
अनेन चेति ॥ उपक्रमे तासां मध्य इति शेषः यत्कपोतरूपादिकं
कृष्णत्वादिविशेषाकारेणाविज्ञातमिव भवति तद्देवतानां समुदायरूप-
मित्यर्थः ॥ २० ॥

बाह्यं त्रिवृत्करणमुक्ताध्यात्मिकमपरं पूर्वोक्तलक्षणं वदन् उत्तरसू-

सतीनामध्यात्ममपरं त्रिवृत्करणमुक्तं 'इमास्ति-
स्त्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति'
इति । तदिदानीमाचार्यो यथाश्रुत्यैवोपदर्शय-
त्याशङ्कितं कञ्चित् दोषं परिहरिष्यन् ॥

मांसादि भौमं यथाशब्द- मितरयोश्च ॥ २१ ॥

भूमेस्त्रिवृत्कृतायाः पुरुषेणोपभुज्यमानाया
मांसादि कार्यं यथाशब्दं निष्पद्यते । तथा हि श्रु-
तिः 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थवि-
ष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति' यो मध्यमस्तन्मांसं
योऽणिष्ठस्तन्मनः' इति । त्रिवृत्कृता भूमिरेवैषा
ब्रीहियवाद्यन्नरूपेणाद्यत इत्यभिप्रायः । तस्या-
श्च स्थविष्ठं रूपं पुरीषभावेन बहिर्निर्गच्छति, म-
ध्यममध्यात्मं मांसं वर्धयति, अणिष्ठं तु मनः ।
एवमितरयोरप्तेजसोर्यथा शब्दं कार्यमवगन्तव्यं
'मूत्रं लोहितं प्राणश्चापां कार्यं' अस्थि मज्जा
वाक् तेजसः' इति ॥ २१ ॥

त्रयवतारयति ॥ तासामित्यादिना ॥ पुरुषशरीरं प्राप्यैकैका त्रिवृद्भ-
वति कार्यत्रयात्मना भवतीत्यर्थः । उत्तरसूत्रेण शङ्कितं दोषं निरसि-
तुमादौ शङ्काविषयमाध्यात्मिकत्रिवृत्करणं दर्शयतीति भाष्यार्थः ।
नन्वन्नमयं मांसादि कथं भौममित्यत आह ॥ त्रिवृत्कृता भूमिरेवे-

अत्राह यदि सर्वमेव त्रिवृत्कृतं भूतभौतिकं
अविशेषश्रुतेः 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामक-
रोत्' इति, किं कृतस्तर्ह्ययं विशेषव्यपदेशः, 'इ-
दं तेज इमा आप इदमन्नं' इति। तथा 'अध्या-
त्ममिदमन्नं तस्याशितस्य कार्यं मांसादि इदम-
पां पीतानां कार्यं लोहितादि' इदं तेजसोऽशितस्य
कार्यमस्थ्यादि' इति । अत्रोच्यते ॥

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

तुशब्देन चोदितं दोषमपनुदति । विशेषस्य
भावो वैशेष्यं, भूयस्त्वमिति यावत् । सत्यपि त्रि-
वृत्करणे क्वचित् कस्यचित् भूतधातोर्भूयस्त्वमुप-
लभ्यते । 'अग्नेस्तेजोभूयस्त्वमुदकस्याब्भूयस्त्वं
पृथिव्या अन्नभूयस्त्वं' इति । व्यवहारप्रसिद्धय-
र्थं चेदं त्रिवृत्करणं । व्यवहारश्च त्रिवृत्कृतरज्जु-
वदेकत्वापत्तौ सत्यां न भेदेन भूतत्रयगोचरो लो-
कस्य प्रसिध्येत् तस्मात् सत्यपि त्रिवृत्करणे वै-
शेष्यादेष तेजोऽबन्नविशेषवादो भूतभौतिकवि-

ति ॥ प्राणस्य वायोरपकार्यत्वमौपचारिकं द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

एवं विषयमुक्त्वा दोषं शङ्कते ॥ अत्राहेति ॥ तदुत्तरत्वेन सूत्रं व्या-
चष्टे ॥ तुशब्देनेति ॥ स्वभागाधिक्यं वैशेष्यं किमर्थं कृतमित्यत आह ॥
व्यवहारप्रसिद्धयर्थमिति ॥ एवं स्मृतिन्यायमतान्तरश्रुतिभिरपि-

षय उपपद्यते । तद्वादस्तद्वाद इति पदाभ्यासो-
ऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ २२ ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये शङ्करभग-
वत्पादकृतौ द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥४॥

अध्यायश्च समाप्तः ।

धो ब्रह्मणि वेदान्ततात्पर्यस्येति सिद्धम् ॥ २२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमद्भोविन्दानन्दभग-
वत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्र-
भायां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

अध्यायश्च समाप्तः ॥

